

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԵՎ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՄԲ

Կազմողներ՝ Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ
Ռ. Գ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում:
2249 Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու / [Կազմ.՝ Մ. Գ.
Ներսիսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Մ. Գ. Ներսիսյանի
խմբ.]. — Եր.: Հայաստան, 1991. — 758 էջ:

Ժողովածուն ամփոփում է Օսմանյան կայսրության մեջ հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ փաստաթղթեր և նյութեր հայկական, ռուսական, թուրքական, գերմանական, անգլիական, ֆրանսիական, ամերիկյան և այլ աղբյուրներից: Փաստաթղթերի մեծ մասը տարբեր պետությունների հյուպատոսների, դեսպանների, մինիստրների և բարձրաստիճան այլ պաշտոնյաների ղեկուցադրեր են, տեղեկագրեր ու նամակներ: Այդ հարուստ և հավաստի նյութերը ճշմարտացիորեն պատկերում են հայերի ոչնչացման ահավոր պատկերը Քուրդիայում XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին և, մասնավորապես, Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ երիտթուրքերի արյունոտ ոճրագործությունների հետևանքով զոհվեցին մոտ մեկուկես միլիոն անմեղ մարդիկ և ամայացավ Արևմրտյան Հայաստանը:

Հայերի ցեղասպանությանը նվիրված ներկա ժողովածուն 1966 և 1982 թթ. ուսներն հրատարակված «Геноцид армян в Османской империи» գրքի թարգմանությունն է (հայերենում ավելացված են մի շարք նոր նյութեր): Այս ժողովածուն ընդգրկում է 1876—1918 թթ. ժամանակաշրջանը:

Գիրքը նախատեսված է մասնագետների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

0506020918
Հ 701 (01)—01 50—90

ԳՄԴ 63.8(22)52

ISBN 5—540—00862—6

© Կազմող, թարգմանիչ, խմբագիր, ձեռագրում, 1991 թ.

ՆԱԽԱԲԱՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրության մեջ տեղի ունեցավ մարդկության մեծագույն ռզրերգություններից մեկը: Իշխանության գլուխ անցած ազգայնամուլ «երիտասարդ թուրքերի» կուսակցությունը կազմակերպեց հայերի անօրինակ ցեղասպանություն և ծխացող անապատի վերածեց ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը:

Արևմտահայերի զանգվածային ջարդերի փառափառությունը, սակայն, սկիզբ առավ դեռևս XIX դարի վերջերին: Գաժան ու նենգ սուլթան Աբդուլ Համիդը միայն 1890-ական թթ. սրի փառաց շուրջ 300 000 մարդ: 1909 թ. Կիլիկիայի Ադանա փառափ հայ բնակչության զոհերի թիվը կազմեց մոտ 30.000: Ուստի, երբ խոսք է լինում Մեծ եղեռնի մասին, ապա պետք է նկատի ունենալ ոչ միայն 1915—1916 թթ. համընդհանուր կոտորածը, այլև XIX դարի վերջերի և XX դարի սկզբի զանգվածային ջարդերը:

Մի փանի խոսք այդ արյունոտ անցքերի նախապատմության մասին: Գտնվելով թուրքական բռնապետության լծի տակ, Արևմտյան Հայաստանը ենթարկվում էր դաժան ռազմավարական ճնշումների և անլուր կեղեքումների: Սոցիալական և ազգային ճնշումներն այստեղ ընդունել էին այլանդակ ու ամոթալի ձևեր: Սահման չունեցող սուլթանների ու փառանքների անսահման կամայականությունը: Հայերի վիճակը, որպես իրավագուրկ «զյավուրեն-րի», անտանելի էր. նրանք մշտապես գտնվում էին ջարդերի ու կոտորածի սպառնալիքի տակ:

«Հայերի, ինչպես և մյուս փոքրամասնությունների դրությունը. Թուրքիայում, խղճալի է... Ես տեսել եմ մի փանի հայերի կտրված

ախանջներով և ֆթերով, և գա արված էր ոչ թե դատաւորանի վրձնով, այլ փառանքությամբ ու բռնությամբ ինչ-որ մի հարուստ ու ազդեցիկ աղայի, գուցե և տեղական դիվանի մի անդամի կողմից: Հայերը մշտապես գտնվում են տագնապալի վիճակում¹: Այսպես է գրել ռուս գեներալ Մ. Լիխուտինը, որը 1854—1855 թթ. եղել է Արևմտյան Հայաստանում:

Մուշ գավառում տիրող վիճակը ականավոր ազգագրագետ ու հասարակական գործիչ Գ. Մովսեսյանը 1864 թ. պատկերել է հետևյալ ձևով. «Գնդակների արծակում, արյան հոսում, ընչից ավար, ընտանյաց բռնաբարություն, եկեղեցոց կողոպտում, օրիճաց եղծում, կենաց գրավում...»²:

Դիմելով Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գեորգ IV-ին, արևմբտահայերը 1876 թ. գրում էին. «Զօր ու զիշեր, միշտ և հանապազ տագնապի մեջ ենք, դաժանորեն տառապում ենք գավառական պաշտոնյաների, հարկահանների, կառավարիչների և այլ բռնավորների ձեռքից, ընդհուպ մինչև այն, որ ճրանք անպատվում են մեր եկեղեցական հովվին, մեր կանանց համեստությունը, մեր աղջիկների պատիվը, հեղում են մեր երիտասարդների և ծերերի արյունը, անարգում մեր տանարի ու ծեսերի սրբությունը»³:

Լոնդոնի «Թայմս» թերթի թղթակից Նորմանը նշում էր, որ 1877 թ. գարնանը, երբ դեռ նոր էր սկսվել ռուս-թուրքական պատերազմը, սուլթանական զորքը հայ բնակչության նկատմամբ կատարեց անլուր դաժանություններ: «Հայերի դրությունը այն երկրում, որով անցել է Իսմայիլ փաշայի բանակը, անշափ աղետալի է: Ալաշկերտի դաշտի բոլոր 122 գյուղերը, բացի 9-ից, լրիվ ավերված են... Բայագետ ֆաղաֆը և շրջակա գյուղերն էլ նույն բախտին են արժանացել: Այս վայրերի մեծ մասում տղամարդիկ, կանայք և երեխաները սպանվել են ամենադաժան ձևով»⁴:

1 М. Лихутин. Русские в Азиатской Турции в 1854—1855 годах. СПб., 1863, с. 168.

2 Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ., Երևան, 1955, էջ 70:

3 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 228, փաստաթուղթ 2:

4 С. В. Norman. Armenia and the Campaign of 1877—1878. London, 1878, p. 299—300.

1882 թ. մարտի 14-ին Կոստանդնուպոլսի ռուսական դեսպան Նովիկովին հղած գեկուցագրում Վանի ռուսական փոխհյուպատոսի պաշտոնակատարը գրում էր. «Պարտք էմ համարում հայտնել, որ թուրքերից սիստեմատիկորեն հալածվող այստեղի հայերի վիճակն իրոք դարձել է ավելի անտանելի, քան երբևէ: Պետք է լինել տեղում դատելու համար, թե ինչպիսի վրդովեցուցիչ չափերի են հասնում թուրքերի հալածանքները հայերի նկատմամբ»¹: 1885 թ. Եվրոպայում գործող հայ հայրենասերների կոմիտեն, դիմելով մեծ տերությունների արտաքին գործերի մինիստրներին, գրում էր, որ թուրքական կառավարության կողմից նախօրոք մշակված փառապաշտության հետևանքով Արևմտյան Հայաստանում «գոհվում են մարդիկ, ավերվում են տնտեսություններ, կենսագործվում է ժողովրդի բնաջնջման ծրագիր: Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածի ընդունումից հետո թուրքական կառավարությունը իր բոլոր ջանքերը գաղտնի ուղղում է հայ ազգը իր հայրենիքում ոչնչացնելու նպատակին»²:

Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան Թոմփսոնը 1893 թ. մարտի 13-ի իր նամակում Անգլիայի դեսպան Քլեյ Զորդին հաղորդում էր. «Այն գեկուցագրերից, որ ստացել եմ Մարզվանից՝ Միացյալ Նահանգների հյուպատոս Ջոյնտոնից, ես ավելի ու ավելի եմ համոզվում, որ Թուրքիայի այդ անհանգիստ մասում բռնատնյա բնակչության վիճակը չափազանց ծանր է»³: Հայտնի հրապարակախոս էմ. Դիլոնը, որ նախապահորդել էր Հայաստանում, հանգեց այն եզրակացության, որ «հայկական գավառներում հաստատված է կառավարման գազանային կարգ, որի համեմատությամբ Ամերիկայի հարավային նահանգների ստրկատիրական սիստեմի դաժանությունները աննշան չարաշահումներ են թվում»⁴:

Ազգային և սոցիալական անտանելի ննջման, քալանի ու բարբարոսական կոտորածների այդ իրադրության մեջ ծագեց Հայկական հարցը, որը շուտով դարձավ մեծ տերությունների դիվա-

¹ Архив внешней политики России (АВПР). Главный архив, д. 119, л. 48—49.

² АВПР. Посольство в Константинополе, д. 3133, л. 27—28.

³ Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey 1892—1893. Turkey, № 3 (1896). London, [1896], p. 67—68.

⁴ Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г. М., 1896, с. 329.

նագիտական խաղերի առարկան: Արեւմտյան Հայաստանի բնակչության մեջ ուժեղացավ ձգտումը դեպի ազատությունը, դեպի պայքար հանուն իր պատվի և մարդկային տարրական իրավունքների, մանավանդ որ կար սերբերի, հույների ու բուլղարների ոգևորիչ օրինակը: Ի պատասխան թուրքական իշխանությունների դաժան ճնշումների, հայերը, որտեղ դա հնարավոր էր, դիմում էին ինքնապաշտպանության, ազատագրական պայքարի, որը, ինչպես հայտնի է, եղել և մնում է ամեն մի ճնշված ժողովրդի անսասան իրավունքը և ազնիվ, սրբազան պարտականությունը:

Բայց թուրքական ռազմաավատական բռնապետությունը լսել իսկ չէր ուզում իրեն ենթակա ժողովուրդների որևէ իրավունքի մասին: Ազգային հարցի լուծման համար նա գիտեր միայն մեկ ուղի՝ զանգվածային կոտորածների, ֆիզիկական ոչնչացման ուղին: Իշխանությունները գործում էին հրով ու սրով, անխուրդաժանությամբ: Եվ այդ բարբարոսական գործելակերպն ամեն կերպ աջակցություն էր գտնում ինչպես թուրքական ավատական վերնախավի, այնպես էլ նոր ձևավորվող բուրժուազիայի կողմից, որոնք որդեգրեցին իսլամիզմի և ավելի ուշ՝ պանթուրիզմի գաղափարները:

Քեյլինի 1878 թ. վեհաժողովից շատ շանցած, սուլթան Աբդուլ Համիդը և նրա բարձրաստիճան պաշտոնյաները ցինիկորեն հստատարում էին, որ Հայկական հարցը լուծելու համար պետք է ոչնչացնել հայ ժողովրդին: 1882 թ. Վանի ռուսական փոխհյուպատոսի պաշտոնակատարը հաղորդում էր կոստանդնուպոլսի ռուսական դեսպանին. «Առավել բարձրաստիճան կառավարական պաշտոնյաները բացեիքաց արտահայտվում են, թե իբր այստեղ նրանց (հայերի— Մ. Ն.) կողմից պատրաստվում է երկրորդ Բուլղարիա, և որ իրենք (թուրքերը— Մ. Ն.), փորձով դաս առած, կկարողանան խեղդել կառավարությանը վնասակար այդ տարրին և, այդպիսով, «Հայկական հարցին» վերջ կտան ընդմիշտ»¹: Եվ «կարմիր» սուլթան Աբդուլ Համիդը, իրոք, շուտով սկսեց իրագործել իր հեռավոր ծրագիրը:

Հայերին կոտորելու համիդյան ֆաղափականությունը խոշոր մասշտաբներով իրականացվեց 1890-ական թվականներին: 1894 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին Արեւմտյան Հայաստանի լեռ-

¹ АВПР. Главный архив, д. 119, л. 48.

նային շրջաններից մեկը՝ Սասունը, կողոպտվեց և ավերվեց, բնակչությունը սրի ֆաշվեց առանց սեռի և տարիքի խտրության: Թուրքական կանոնավոր զորքերը և ավագակախմբերը, ընկնելով հայ գյուղացիության հերոսական դիմադրությունը, կործանեցին տասնյակ գյուղեր, սպանեցին ավելի քան 10 000 մարդ:

Զարդարանները գործում էին ամենադաժան եղանակներով: Ահա, օրինակ, ինչպես է նկարագրվում Սասունի կոտորածը ականատեսների ցուցմունքների հիման վրա կազմված մի փաստաթղթում. «Գեյիեզուզանում երիտասարդներից շատերի ձեռնոտը կապկպել են, շարել կողք կողքի, վրաները ցախ լցրել և ողջ-ողջ այրել: Մի այլ գյուղում բռնել են ֆահանային և մի ֆանի երեւիլի ֆաղաֆացիների: Խոստացել են նրանց ազատել, եթե ասեն, թե որտեղ են թափնված մյուսները: Ասել են, բայց, այնուամենայնիվ, նրանց սպանել են: Քահանայի վիզը շղթա են գցել և ձգել են տարբեր կողմեր այնպես, որ համարյա խեղդել են: Ապա սվիճները ուղղահայաց տնկել են գետնին, և ֆահանային վեր նետել այնպես, որ ցած է ընկել սվիճների վրա: Մի ուրիշ գյուղում տղամարդիկ կանանց ու երեխաների հետ թափնվել են ֆարայում, որտեղ մնացել են մի ֆանի օր, մինչև որ թույլերը մեռել են ֆաղցից. մնացածներին էլ հայտնաբերել են զինվորները և սվիճահար արել: Սվիճն էր այն գետնի, որ հիմնականում գործադրվում էր բոլոր այդ իրադարձությունների ընթացքում: Մոտ վաթսույն կանանց ու աղջիկների լցրել են եկեղեցին, զինվորներին թույլ են տվել վարվել նրանց հետ ինչպես ցանկանան, իսկ հետո սպանել, ինչը և կատարվել է: Անտրվել են մեծ թվով առավել գեղեցիկ կանայք, որոնց առաջարկել են մահմեդականություն ընդունել և ամուսնանալ բուրքերի հետ: Հրաժարվելով դրանից, նրանք բռնորոն էլ սպանվել են»:

Սասունի իրադարձություններից մեկ տարի անց սկսվեցին նոր զանգվածային շարժեր: Բ. Դոան ցուցումներով 1895—1896 թթ. հայերի կոտորած տեղի ունեցավ Կոստանդնուպոլսում, ապա ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության հայաբնակ շատ գավառներում՝ Տրապիզոնում, Էրզրումում, Մարաշում, Սեբաստիայում, Երզնկայում, Վանում, Բաղեշում, Խարբերդում, Դիարբեքիրում և այլ վայրերում: Թուրք սուլթանի ոն-

1 АВІР. Посольство в Константинополе, д. 3135, л. 120.

րագործությունները չդադարեցին նաև հետագայում: Երկու տարում զոհվեցին տասնյակ հազարավոր մարդիկ, թալանվեցին հարյուրավոր գյուղեր, ֆաղաֆներ, ամայացած ամբողջ շրջաններ:

Հայ ժողովրդի նկատմամբ Աբդուլ Համիդի արյունոտ ֆաղաֆականությունը շարունակեցին երիտթուրքերը: Լինելով մոլի պանթուրիստներ, նրանք գերազանցեցին արյունարբու սուլթանին: «Նրանց ձգտումը՝ թուրքացնել Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող սլավոններին, հայերին, հրեաներին, ռուսներին և ուրիշներին, առավել կոպիտ ու համառ բնույթ ստացավ, քան Աբդուլ Համիդի օրոք էր եղել», — գրել է «Պրավդա» թերթը՝ 1912 թ.:

Երիտթուրքերի կուսակցության պարագլուխները մինչև իշխանության գրավումը երկերեսանիորեն ճամարտակում էին ազատության, ժողովուրդների եղբայրության, հավասարության, դեմոկրատիայի մասին, սակայն հենց որ իշխանություն ձեռք բերեցին, դարձան սանձարձակ բռնակալներ ու շարդարարներ: «Երբ երիտթուրքերը երևացին Ստամբուլում, — գրել է էմիլ Դումեզը, — իրենց հետ բերեցին ազատամտություն և, ասում եմ, նույնիսկ՝ Մարսելիեզ: Բայց այդ կատակերգությունը տևեց այնքան, որքան այն անհրաժեշտ էր, որպեսզի զմայլեցնեին մի քանի դիվանագետներին: Որոշ ժամանակ անց պանիսլամիզմը փոխարինվեց պանթուրիզմով, այսինքն՝ ամենակատաղի նացիոնալիզմով, որպիսին աշխարհը երբևէ կարող էր պատկերացնել»²: Եվ ահա այդ սանձարձակ ազգայնականները իրենց առջև խնդիր դրեցին «թուրքացնել» կայսրությունը բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդներին բռնությամբ ձուլելու և ֆիզիկապես ոչնչացնելու միջոցով:

Երիտթուրքերը որոշեցին այդ դաժան ֆաղաֆականությունը կիրառել ամենից առաջ հայերի նկատմամբ: Բանն այն է, որ հետապնդելով ագրեսիվ նպատակներ, նրանք ձգտում էին մասնավորապես զավթել և Թուրքիային միացնել Կովկասը: Բայց դրան զգալի չափով խանգարում էր հայ ժողովուրդը, որը, ինչպես հայտնի է, ուներ ռուսական կողմնորոշում, քանզի օսմանյան

¹ Правда, 1912, № 76.

² E. Doumergue. L'Arménie, les massacres et la Question d'Orient, Paris, 1917, p. 127.

անտանելի լծից իր ազատագրության հույսը նա կապում էր Ռուսաստանի հետ: Որպեսզի դյուրացներ Կովկասի նվաճումը և վերջ տար Հայկական հարցին առհասարակ, երիտթուրքական կառավարությունը վնոց բնաջնջել հայ ժողովրդին: Հատկաճշական է, որ դա չի հերքել նույնիսկ Կ. Պոլսի գերմանական դեսպան, ոչ անհայտ թուրքասեր Վանգենհայմը, որը սերտ կապերի և բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր երիտթուրքների պարագլուխների հետ: Գերմանիայի կանցլեր Բեռման Հոլվեգին հղած 1915 թ. հուլիսի 7-ի թվակիր գաղտնի գեկույցագրում նա հայտնում էր, որ երիտթուրքների կառավարությունը «իսկապես նպատակ է դրել ոչնչացնել թուրքական պետության մեջ ապրող հայ ազգը»¹: Ինչպես տեսնում ենք, ասված է պարզ ու հստակ:

Թուրքիայի այն ժամանակվա մի շարք պատասխանատու պաշտոնյաների հուշագրություններում և գրավոր ցուցումներում տեղեկություններ են պահպանված երիտթուրքների պարագլուխների այն գաղտնի խորհրդակցության մասին, որտեղ որոշում է ընդունվել հայ ժողովրդի ոչնչացման վերաբերյալ: Ահա, օրինակ, ինչ է ասել այդ խորհրդակցության ժամանակ երիտթուրքների ղեկավարներից մեկը՝ դոկտոր Նազրմ բեյը. «Հայ ժողովրդին պետք է ոչնչացնել հիմնովին, որպեսզի ոչ մի հայ չմնա մեր երկրում (այսինքն՝ ողջ Օսմանյան կայսրության մեջ — Մ. Ն.) և մոռացվի այդ անունն իսկ: Այժմ պատերազմ է, այսպիսի հարմար իրադրություն էլ չի լինի: Մեծ տերությունների միջամտությունը և համաշխարհային մամուլի աղմկոտ բողոքներն աննկատ կմնան, իսկ եթե նրանք իմանան էլ, ապա կանգնած կլինեն կատարված փաստի առաջ, և դրանով էլ հարցը կփակվի: Այս անգամ մեր գործողությունները պետք է ընդունեն հայերի գլխովին բնաջնջման բնույթ. անհրաժեշտ է ոչնչացնել մինչև վերջին մարդը... Ես ուզում եմ, որ այս հողի վրա թուրք և միայն թուրք ապրի ու լիիշխան տեղ լինի: Թող չմնա բոլոր ոչ թուրք տարրերը՝ ինչ ազգության ու կրոնի էլ պատկանելիս լինեն»²:

¹ Deutschland und Armenien, 1914—1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke. Hrsg. und eingel. von Dr. Johannes Lepsius. Potsdam, 1919, S. 80.

² Mevian Zade Rifat. Türkiye inkilâbinin iç yüzü. Halep, 1920, s. 89—93.

Այսպիսի ոգով ելույթ են ունեցել նաև խորհրդակցության մյուս մասնակիցները, որոնց թվում՝ ռազմական մինիստր Էնվեր փաշան, ներքին գործերի մինիստր Թալեաթը և ուրիշներ։ Նրանք են մշակել հայերի ոչնչացման ծրագիրը, որը և իրականացրին Առաջին համաշխարհային պատերազմի օրերին, իրականացրին խորամանկորեն, հետևողականորեն, անողոքաբար։

Թուրք ջարդարարների կառավարությունը սկզբում զորակոչի պատրվակով զինծառայության կանչեց երիտասարդ հայերին, բայց շուտով այդ անմեղ մարդկանց զինաթափեցին, տեղափոխեցին «աշխատանքային գումարտակներ» և ապա առանձին խմբերով գաղտնի գնդակահարեցին։ 1915 թ. ապրիլի 24-ին և հաջորդ օրը ձերբակալվեցին և ապա ուխտադրժուրեն ոչնչացվեցին արևմտահայ մտավորականության մի փանի հարյուր հերկայացուցիչներ։ Այսպիսով, վերջ տալով չափաճաս արական բնակչության հիմնական մասին և հայ հասարակական գործիչներից շատերին, որոնք ունակ էին կազմակերպելու իրենց ժողովրդի գինված դիմադրությունը, մարդասպանները այնուհետև անցան կանանց, երեխաների ու ծերերի զանգվածային կոտորածին։ Անօգնական բնակչության մի մասը ոչնչացվեց իր հայրենի գյուղում կամ ֆաղաֆում, մյուս մասը բռնի տեղահանումների ժամանակ՝ ճանապարհներին, օտար վայրերում, տեղացի կողոպտիչների և բանտից ազատ արձակված ֆրեական հանցագործներից հատուկ կազմակերպված հրոսակախմբերի ձեռքով։ Մեծ մասը նրանցից, ովքեր հասան Միջագետքի կիզիչ անապատները, մեռան սովից, հիվանդություններից կամ ընկան ռուսիկանների ու վարձու մարդասպանների ձեռքով։

Իր ոճրագործությունը թափցնելու և համաշխարհային հասարակական կարծիքը ապակողմնորոշելու նպատակով բուրժական կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարեց, թե ինքը, իբր, ելնելով ռազմական նկատառումներից, ժամանակավորապես «մեկուսացնում» է հայերին՝ տեղահանելով դեպի կայսրության խորքերը։ Բայց դա բացահայտ խաբեություն էր։ Հայ ժողովրդի դտհիներ Թալեաթ բեյը, Էնվեր փաշան, Ջեմալ փաշան և մյուսները կիրառում էին հայերի ոչնչացման նախապես ծրագրված, մանրագնին մշակված ֆաղափականությունը։ «Հայերի՝ կանանց, երեխաների ու ծերերի տեղահանությունը սուկ նենգաբեն ֆողարկված մաճվան դատավհիտ է եղել»,— ար-

զարացիորեն գրել է Ֆրանսիացի հրապարակախոս Ռենե Պինոնը¹։
Խոսելով հայերի տեղահանության մասին, Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուն նշել է. «Տեղահանության իսկական նպատակը կողոպտուն ու ոչնչացումն էր։ Դա, իրոք, կոտորածի նոր մեթոդ է։ Երբ թուրքական իշխանությունները հրաման էին տալիս այդ արտաֆունմների վերաբերյալ, նրանք փաստորեն մահվան դատավճիռ էին արձակում մի ամբողջ ազգի նկատմամբ, նրանք դա հիանալիորեն հասկանում էին և ինձ նետ գրուցելիս առանձնապես չէին փորձում թափեցնել այդ փաստը»²։

Բնդիմի դատավարության ժամանակ, 1921 թ. հունիսին, երբ բնեվում էր հայ հալլենասեր Սողոմոն Թեհլիրյանի կողմից Թալեաթ փաշայի սպանության գործը, դատարանում ունեցած իր ելույթում Յո. Լեփսիուսը հայտնել է. «Թալեաթ փաշայի կողմից ստորագրված հրամանում այսպիսի մի դարձվածք կա. «Աստուր դա ոչնչացում է»։ Լեփսիուսը վկայել է նաև, որ «պաշտոնապես հաշտարարվում էր, թե այդ արտաֆունմները սոսկ կանխիչ միջոցառումներ են, բայց առանձին հեղինակավոր անձինք բացեիքաց խոստովանում էին, որ արտաֆունմն նպատակը հայ ազգի ոչնչացումն է»³։ Բնորոշ է նաև, որ էրզրումի գերմանական հյուպատոսը՝ Շոյբներ-Միխաերը, 1915 թ. հունիսի 2-ին հեռագրել է Կոստանդնուպոլսի դեսպանատուն, ասելով, որ հայերի տեղահանությունը «հավասարագոր է զանգվածային ոչնչացման»⁴։

Ահա մի փանի թվեր, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչ էր նշանակում «տեղահանություն»։ Էրզրումի 18 000 աֆսուրված հայերից տեղ են հասել միայն 150 հոգի։ Խարբերդ, Ակն, Թոֆաթ և Սեբաստիա ֆաղաֆներից տեղահանվել է 19 000 հոգի. նրանցից կենդանի է մնացել ընդամենը 350-ը։ Խարբերդից տեղահանվել է մի փանի հազար հայ, բայց շուտով, այդ ֆաղաֆից դեռ շատ չհեռացած, նրանք բոլորը զնդակահարվել են⁵։ Թուրք վան-

¹ René Pinon. La suppression des Arméniens: Méthode allemande-travail turc. Paris, 1916, p. 27.

² Henry Morgenthau. Ambassador Morgenthau's Story. New York, 1918, p. 310.

³ Deutschland und Armenien, S. 485.

⁴ Նույն տեղը, էջ 94։

⁵ The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915—16. London, 1916, p. 267.

դալները նույն կերպ են վարվել այլ ֆաղաֆներից ու գյուղերից բռնագաղթված հայ բնակչության հետ:

Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրության մեջ իրագործվում էր անօրինակ վայրագությամբ: Կառավարությունը հրամայում էր իր տեղական մարմիններին լինել վնասակար, ոչ ոքի չխնայել: Այսպես, ներքին գործերի մինիստր Թալեաթը իբրև հետազոտից մեկում, հասցեագրված Հալեպի նահանգապետին, պատվիրում էր. «Ձեզ արգեն հալոուրդվել է, որ Ջեմիեթի (երիտթուրքերի ղեկավար կոմիտեի — Մ. Ն.) ցուցման համաձայն որոշված է եղել լիովին ոչնչացնել Թուրքիայում ապրող հայերին՝ Նրանք, ովքեր հանդես են գալիս այդ որոշման դեմ, չեն կարող մնալ իրենց պաշտոններում: Որքան էլ դաժան լինեն ձեռնարկված միջոցառումները, այնուամենայնիվ պետք է վերջ տալ հայերի գոյությանը: Ուշադրություն մի դարձրե՛ք ո՛չ տարիքին, ո՛չ սեռին, ո՛չ խղճի խայթին»¹:

Ղեկավար ցուցումները կատարվում էին ամենայն դաժանությամբ: Չարագործները գործում էին ամենաբարբարոսական միջոցներով: Կորցնելով մարդկային կերպարը, նրանք իրենց զոհերին խեղդում էին ծովում ու գետերում, ծխահեղձ էին անում տներում ու եկեղեցիներում, ցած էին նետում բարձր ժայռերից, սպանում էին անլուր խոշտանգումներից հետո:

Ժամանակակիցները սարսափով են հիշում այդ ահավոր կոտորածը: Արաբական ազգային-ազատագրական շարժման ակա-նավոր գործիչ Ֆայեզ-էլ-Հոսեյնը գրել է. «Մի սպա ինձ պատ-մում էր, որ Բիթլիսում իշխանությունները հայերին փակում էին դարմանով լեցուն մեծ մարագներում, դռները դարմանով ծած-կում և կրակ էին տալիս այնպես, որ խեղճները շնչահեղձ էին լինում և մահանում: Հաճախ այս եղսնակով ոչնչաց-նում էին մի ֆանի հարյուր հոգու միանգամից... Մեծա-մասնությունը, սակայն, զոհվել է գնդակով, դանակով ու դաշույ-նով: Իշխանությունները մսագործներ էին վարձում, որոնք մարդասպանի արհեստի համար օրական ստանում էին մեկ ֆունտ: Հաճախ նրանց խմբերով նետում էին ջրհորերը կամ փոսերը և հողով ծածկում: Շատ հայեր ջրահեղձ են արվել նաև

¹ The Memoirs of Naim Bey. Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians. Compiled by Aram Andonian. London, 1920, p. 64.

Տիգրիսում ու Եփրատում: 2000-ից ավելի հայեր կոտորվել են Դիարբեքիի պարիսպներից դուրս»¹:

Այն դաժանություններ, գրել է Ա. Մանդելշտամը, «որոնց զոհ դարձան հայերը 1915 թ., իրենց նրբահամարությամբ ու բազմազանությամբ ոչնչով չէին զիջում այն ամենին, ինչին նրանք ենթարկվել էին 1895 և 1896 թվականներին: Մեծ մահակներով, ճանված աշեր ու եղունգներ, փետված մազեր, սղոցված ու քրատված ղեթեր, ձեռքեր, ոտքեր և մարմնի այլ մասեր, խառնուրդ շիկացած երկաթով...»²:

Մի անգամ, պատմում է Հ. Մորգենթաուն, «ես զրույց ունեցա պատասխանատու պաշտոնյա մի թուրքի հետ, որն ինձ պատմեց գործադրվող խոշտանգումների մասին: Նա չէր քաջացրել, որ կառավարությունը խախտում է դրանք և, ինչպես կառավարող դասակարգի բոլոր թուրքերը, ինքն էլ չերմուռն հավանություն էր տալիս իրեն ատելի ազգի հանդեպ այդպիսի վերաբերմունքին: Պաշտոնյան ասաց, որ խոշտանգումների բոլոր այդ մանրամասները կենտրոնացել են «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի շտաբում, գիշերային նիստի ժամանակ: Ցավ պատճառելու յուրաքանչյուր նոր մեթոդ գնահատվում էր որպես հիանալի հայտնագործություն, և պաշտոնյաները մրջտապես գլուխ են կոտրում այն բանի վրա, որպեսզի հայտնաբերեն տանջանքների մի նոր տեսակ: Նա ինձ պատմեց, որ իրենք Բույնիսկ դիմում էին իսպանական ինկվիզիցիայի կուտակած փորձին... և բնօրինակում այն ամենը, ինչ գտնում էին այնտեղ: Նա ինձ շատաց, թե ում հասավ մրցանակը այդ սարսափելի մրցության մեջ, բայց այն կայուն համբավը, որ Հայաստանում ամենուր ձեռք էր բերել Ջեդեթ բեյը՝ Վանի վալին, նրանք է տալիս անյուր ճողկալիության գերազանցության իրավունքը: Ամբողջ երկրում Ջեդեթը հայտնի է եղել որպես «Բաշկալեի պայտար», քանի որ խոշտանգումների գծով այդ գիտակր հայտնագործեց այն, ինչը, իհարկե, գլուխգործոց էր, լավագույնն այն ամենից, ինչ մինչ այդ հայտնի էր եղել. այդ նա էր ձիու պայտեր խփում իր հայ գոհերի ներքաններին»³:

¹ Faiez el-Ghocéin. Témoinage d'un Arabe musulman sur l'innocence et le massacre des Arméniens. Trad. de l'arabe par El—G [Bom-bay], 1917, p. 40.

² A. Mandelstam. Le sort de l'Empire Ottoman, Paris, 1917, p. 258.

³ Henry Morgenthau. Ambassador Morgenthau's Story..., p. 315.

Ֆրիտյոֆ Նանսենը բազում փաստերի հիման վրա հաստատում էր, որ հայերի նկատմամբ երիտթուրքերի գազանությունները «իրենց չափերով և փստմենցուցիչ դաժանությամբ գերազանցում են այն բոլոր, ինչ հայտնի է պատմությանը... Թուրքական արյունոտ պատմությանը ավելացավ այնպիսի մի անավար գլուխ, որն ստվերում է թողնում նախընթաց բոլորը»¹:

Պետք է նշել, որ երիտթուրքերի անլուր բարբարոսությունը շատ բաներով հիշեցնում է հիտլերական դահիճների հանցագործությունները Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում: Երիտթուրքերը որոշ առումով եղել են ֆաշիստների նախորդներն ու նախատիպեր: Ահա մեկ օրինակ. 1915—1916 թթ. թուրք բժիշկները, համապատասխան ղեկավարության գիտությամբ ու համաձայնությամբ, Երզնկա փաղափ հիվանդանոցներում ու լաբորատորիաներում հայերին օգտագործել են որպես փորձակենդանիներ: Բժիշկներից մեկը, լինելով այդ շարագործությունների ականատեսը, գրել է. «1915 թ. հայերից շատերին, որոնք դժվարությամբ թափվել էին Երզնկայում, առանձնացրին որպես փորձակենդանիների և տեղավորեցին փաղափ կենտրոնական հիվանդանոցում, որպեսզի նրանց վրա բակտերիոլոգիական փորձեր կատարեն, որոնք սովորաբար արվում են ծովախոզակների և ճագարների վրա: Այսպեսզի մեռան շա՞ր հայեր»²:

Նման փորձեր, ինչպես հայտնի է, կատարում էին հիտլերականները: Ակներևաբար նրանք ուսումնասիրել են իրենց նախորդների այդ փորձը, մանավանդ որ թուրքերի գազանություններին մասնակցում էին կայզերական Գերմանիայի շատ սպաններ: Բնութագրական է, որ դիվահար ֆյուրերը, պատրաստվելով իրականացնել լեհերի և այլ ժողովուրդների նկատմամբ իր ցեղասպանության ծրագրերը, առիթ է ունեցել հիշել հայերի կոտորածը: Մի խորհրդակցության ժամանակ, Օբերգայցբուրգում, 1989 թ. օգոստոսին, ֆաշիստական հրոսակների լեհաստան հերխուժելու նախօրյակին, նա, որպեսզի փաշալիքներ իր գեներալներին, ասել է, որ պետք է անողոքաբար սպանել բոլորին՝

¹ Fridtjof Nansen. L'Arménie et le Proche Orient, Paris, 1928, p. 357.

² Les persécutions contre les médecins arméniens. Pendant la guerre générale en Turquie. Constantinople, 1919, p. 24.

տղամարդկանց, կանանց, երեխաներին: Չպետք է ուշադրություն դարձնել հասարակական կարծիքին, «Ո՞վ է այսօր խոսում հայերի ոչնչացման մասին»¹, — բարբառել է Հիտլերը:

Հայերի զանգվածային կոտորածը երիտթուրքերի կողմից, որն սկսվել էր 1914 թ. վերջին և ստացել համընդհանուր բնույթ 1915 թ. ամռանը, չզաղարեց և հաջորդ տարիներին: Այն տարածվեց Արևմտյան Հայաստանի բոլոր մասերում, օսմանյան տերության բոլոր հաշաբենակ վայրերում: Հազարավոր գյուղեր, ավաններ ու քաղաքներ հողին հավասարեցվեցին: Մի շարք գավառներից փրկվեցին սոսկ տասնյակ կամ հարյուրավոր մարդիկ: Օրինակ, Խնուսի գավառի 27 գյուղերից, որտեղ հաշվվում էր 3322 հայ բնակիչ, փրկվեց լոկ 128 հոգի, Ներսիս Բուլանըխի 11 գյուղերից՝ բնակիչներ 21 հոգի, Մանազկերտի 25 գյուղերից՝ 34 հոգի²:

Արևմտահայոց պատրիարհ Զավեն արքեպիսկոպոս Եղիաշանը, որը լավ տեղյակ էր կատարված իրադարձություններին, 1915 թ. դեկտեմբերին գրել է. «Պատմությունը չեմ կարծեր, թե արձանագրած ըլլա այսպիսի կոտորած մը... Չեմ կարծեր, թե ոնէ գրիչ կամ բերան կարենա նկարագրել այն զարհուրելի նախնիները, որոնք տեղի ունեցան վերջին 8—9 ամիսներուն մեջ Թուրքիո մէկ ծայրեն մինչև մյուս ծայրը... Համիդյան ռեժիմին ատեն կամ անկէ աուաջ տեղի ունեցած կոտորածները չնչին բան մըն են ասոր հով: Այս անգամ գործադրվածը իսկապէս բնաջնջումի ծրագիր մըն է, և այսօր որ անիկա ի գլուխ ելած է, այլևս կրնա ըսվիլ, թե հայը իր հայրենիքին մեջ պատմական դարձած է... Կուսակալներեն ոմանք պարծանոք հեռագրեցին կենտրոնական կառավարության, թե իրենց կառավարած նահանգներուն մեջ ոչ մի հայ կգտնվի այլևս: Այս անգամ խուժանը չէր, որ հարձակվեցավ խաղաղ ժողովուրդին վրա, այլ նույն ինքն կառավարությունը, որ իր ծրագիրը գործադրեց զինվորներու, ժանտարմենտու, ռաշիկաններու և մանավանդ հրոսակախումբերու ձեռնով: Հրահանգը կենտրոնեն տրվեցավ և ամեն կողմ գործադրվեցավ անխղճորեն: Ժողովուրդը վտարվեցավ իր հայրենի օջախեն, լքելով ամեն ինչ և նամական կողոպտվեցավ

1 "The New York Times" Nov. 24, 1945, p. 7; Guttman Joseph, The Beginnings of Genocide. New York, 1948, p. 18.

2 ԴՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 692, թ. 17:

ու կոտորվեցա՛վ: Սամսոնեն սկսյալ մինչև Տիգրանակերտ գրեթե հայ այր մարդ չեն ազատված: Երիտասարդ կիներն ու աղջիկները տոհմանգլեցան ու մանուկները կոտորվեցան: Կոտորածը ահռելի եղած է Մուշ, Բաղեշ, Տիգրանակերտ, Եղեսիա, Տրապիզոն, Շապին-Գարահիսար, Քղի, Բալու և Երզնկա-Քեմախ, ուր գրեթե ոչ մեկ հայ ազատված է, մանուկներն ու ծեռերն անգամ չխնայվելով: Հայաստանի մյուս նահանգներեն ազատվածներ կան, սակայն հազիվ 5 տոկոսի համեմատությամբ: Շատ մը փախվել են և գյուղերն հազիվ մեկ-երկու կիներ կան այսօր: Բաղեշ շրջակաները, ուրկե հայ մը ազատված ըլլալու լուր չունենի տակալին, Տիգրանակերտի նահանգը, ուր ոչ միայն հայերը, այլև ասորիներն ու փաղեացիներն ալ կոտորված են, կուսակալեն տրված ջարդի հրամանը չգործադրվելուն համար երեք թուրք գայմազամներ պաշտոնանկվելով սպանված են: Տրապիզոն և շրջակաները, ուր հայությունը գրեթե ամբողջովին կոտորված կամ ծովամույն եղած է...¹:

Ֆրանսիացի լրագրող Անրի Բարբին, որը 1916 թ. եղել է Արևմտյան Հայաստանում, իր ճանապարհորդական նոթերում նշել է. «Ով որ այժմ անցնի ամայացած Հայաստանով, չի կարող չսարսռել, այնքան անսովոր շատ բան են ասում ավերակների և մահվան այդ անվերջ հեռաստանները: Չկա մի ծառ, մի ժայռ, մամուռի մի կտոր, որը վկա չլինի մարդու սպանության, սրբապղծված շլիների թափված արյան հեղեղներով: Չկա մի վտակ, գետ կամ գետակ, որը դեպի հավերժական մոռացում չտանի հարյուրավոր, հազարավոր մեռած մարմիններ: Չկա մի անդունդ, մի կիրճ, որոնք չլինեն գերեզմաններ բաց երկնքի տակ, որոնց խորքում սպիտակին չտան կմախքների բաց կույտեր, փանի որ համարյա ոչ մի տեղ մարդասպաններ իրենց նեղություն չեն տվել ժամանակ ու ջանք վատնելու սեփական գոհերի թաղման վրա: Այս ընդարձակ մարգերում, որոնք երբեմնի աշխույժ ու ծաղկուն հայկական բնակավայրեր էին, այսօր թագավորում է ավերն ու ամայությունը»²:

Հայերի զանգվածային կոտորածները, սակայն, տեղի ունեցան ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում ու Թուրքիայում, այլև Արևելյան Հայաստանում: 1918 թ. սկզբներին թուրքական զոր-

¹ ՀՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 672, ք. 72—73:

² Анри Барби. В стране ужаса. Тифлис, 1919, с. 40.

ֆերը ներխուժեցին Անգրկովկաս, գրավեցին Արևելյան Հայաստանի և Ադրբեջանի մեծ մասը և կազմակերպեցին տեղական հայ բնակչության նոր շարդեր ու կոտորածներ: 1918 թ. ապրիլի 12-ին ՌեֆՍՆ արտաֆին գործերի ժողկոմիսարիատի հատուկ նոտայում, ուղղված Գերմանիայի արտաֆին գործերի մինիստրությանը, նշվում էր, որ Կովկասյան ճակատում թուրքական զորքերի հարձակումը, որի հետևանքով Անգրկովկասի մի շարք մարզեր գրավված էին նրանց կողմից, «ուղեկցվում է հայ բնակչության զանգվածային ոչնչացմամբ. խաղաղ բնակչությունը, կանայք և երեխաները կոտորվում են հազարներով, նրանց ունեցվածքը թալանվում է և հրի մատնվում... Հայ ժողովրդի ոչնչացման տասնյակ տարիներ կիրառվող փաղափականությունը շարունակվում է նաև այժմ»¹:

Խոսելով արևելահայերի նկատմամբ երիտթուրքերի փաղափականության մասին, Կովկասում գերմանական ռազմական միսիայի պետ գեներալ ֆոն Կրեսսը իր պետության կանցլերին հղած 1918 թ. օգոստոսի 5-ի զեկուցագրում գրում էր. «Թուրքական փաղափականությունը պարզ է: Թուրքները մտադիր են ոչնչացնել հայերին: Նրանց հալածում են, որտեղ որ հնարավոր է, նրանց պրովոկացիայի մեջ են փաշում, որպեսզի առիթ ունենան նոր հարձակումներին: Նրանք դա չի հաջողվում, ապա նրանց դատապարտում են փաղցի և աղփատության»²:

Ապելի ուշ, 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ին Ջիչերինին հղած հեռագրում Գ. Օրչոնիկիձեն հաղորդում էր. «Դրությունը Հայաստանում (խոսքը Արևելյան Հայաստանի մասին է— Մ. Ն.) ողբերգական է: Նրեանի նախանգի երկու զավառների մի փոփոխ հողակտորի վրա կենտրոնացված են 600 000-ից ավելի փախրստականներ, որոնք զանգվածաբար մեռնում են սովից ու խոլերայից: Գրավված ճանապարհներում թուրքերը բնակչության կեսին կոտորել են»³:

Միանգամայն ակնհայտ է, որ հայերի քճաղման փաղափականությունը երիտթուրքերը շանում էին իրականացնել նաև Անգրկովկասում: Բայց, բարեբախտաբար, նրանց ծրագրերը

¹ Документы внешней политики СССР, М., 1957, с. 240.

² Deutschland und Armenien..., № 475.

³ АВПР, фонд Чичерина, д. 56822, с. 14.

տապալվեցին, քանի որ Գերմանիայի և Թուրքիայի պարտութիւնը 1918 թ. նրանց ստիպեց թողնել Անդրկովկասը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերի ցեղասպանության հարշուր հազարավոր զոհերի թվում էին արեւմտահայ ականավոր գրողներ ու հրապարակախոսներ Գրիգոր Զոհրապը, Դանիել Վարուժանը, Սիամանթոն, Ռուբեն Սևակը, Ռուբեն Զարդարյանը և գրականության, գիտության ու արվեստի ուրիշ շատ գործիչներ: Մեծ կոմպոզիտոր Կոմիտասը, պատահականության շնորհիվ ողջ մնալով, չկարողացավ տանել տեսած զազանությունների սարսափները և ծանր ապրումներից հետո գրկվեց բանականությունից:

Որքան է եղել Մեծ եղեռնի զոհերի ընդհանուր թիվը: Հարցի ուսումնասիրությունը բերում է այն եզրակացության, որ կոտորածների զոհ են դարձել մոտ մեկուկես միլիոն մարդ: Շուրջ 700 հազար փախստականներ ապաստան են գտել Կովկասում, Արաբական արեւելքում, Հունաստանում և այլ երկրներում:

Հարկ է նշել, որ, չնայած խիստ անբարենպաստ պայմաններին, հայերը 1915—1918 թթ. շատ անգամ հանդես են եկել իրենց դահիճների դեմ, հաճախ դիմել են ինքնապաշտպանության և զենքը ձեռներին պայքարել իրենց կյանքի ու պատվի համար: Անձնուրաց քաջությամբ է պաշտպանվել Վանի, Շատախի, Շապին-Գարահիսարի, Ուրֆայի, Մուշի, Սասունի և մի շարք այլ քաղաքների ու վայրերի բնակչությունը: Հաջողությամբ պսակվեց հատկապես Վան քաղաքի ինքնապաշտպանությունը, որը տեղեց մոտ մեկ ամիս: Շնորհիվ ժողովրդի հերոսական պայքարի և ռուսական Կովկասյան բանակի օգնության, որի կազմում կային և հայ կամավորական ջոկատներ, տասնյակ հազարավոր վանեցի հայեր վերկվեցին իրենց սպառնացող կոտորածից: Հաջող ավարտվեց նաև Անտիոքի (Սուետիայի) շրջանի հայերի ինքնապաշտպանությունը Մուսա լեռան (Մուսա դաղ) վրա, որտեղ վատ զինված գյուղացիները մոտ քառասուն օր խիզախորեն մարտնչում էին հարձակվող թուրքական զորքերի շատ ավելի զերակշիռ ուժերի դեմ (հերոսական այդ իրադարձությունները ժողովրդավոր կերպով վերարտադրված են ավստրիացի գրող Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» հայտնի վեպում): Սակայն հայերի ինքնապաշտպանությունը մեծ մասամբ, ուժերի անհավասարության պատճառով, պարտության մատնվեց:

Արևմտահայերի զանգվածային կոտորածների փաղափակա-
նությունը եղել է ցեղասպանության փաղափականություն, որն
անողոքաբար իրագործվում էր Թուրքիայի կառավարող շրջան-
ների կողմից: Այն, ինչ տեղի ունեցավ մասնավորապես 1915 թ.,
եղել է շտեմնված բարբարոսություն, կարելի է ասել՝ առաջին
ցեղասպանությունը ժողովուրդների պատմության մեջ: Իրա-
վացի էր Հ. Մորգենթաուն, երբ գրում էր. «Ես վստահ եմ, որ
մարդկության համայն պատմության մեջ չկան այնպիսի զար-
հուրելի փաստեր, ինչպիսին այս կոտորածն էր: Այն մեծ կո-
տորածներն ու հալածանքներ, որոնք տեղի են ունեցել անցյա-
լում, համարյա աննշան բան են թվում հայ ազգի 1915 թ. կրած
առապանքների հետ համեմատած»¹:

Ի՞նչ դիրք բռնեցին մեծ տերությունները հայ ժողովրդի ապ-
րած ահավոր ողբերգության նկատմամբ:

Կայգերական Գերմանիան՝ Թուրքիայի «ղաշնակիցը», խա-
խուսում և պաշտպանում էր երիտթուրքերի հանցավոր ծրագրե-
քը և գործողությունները: Ելնելով իր զավթողական նպատակ-
ներից Մերձավոր արևելքում և Կովկասում, նա ամեն կերպ
աջակցում էր վանդալներին հայ ժողովրդի բռնագաղթը և կո-
տորածը կազմակերպելու գործում: Դեռ ավելին. Թուրքիայում
գտնվող գերմանացի սպաները որոշ դեպքերում մասնակցություն
էին ունենում երիտթուրքերի զազանություններին: Ահա, օրի-
նակ, ինչ է գրել այդ մասին բազմաթիվ ողբերգական անցքերի
սկանատես Հերբերտ Գիբբոնսը. «Ասիական Թուրքիայի մեծ
փաղափներից մեկում ամերիկացի մի միսիոներ, որի հետ ան-
ձամբ ծանոթ եմ և որի խոսքին անպայման կարելի է հավատալ,
տեսել է, թե ինչպես է գերմանացի սպան թուրքական հրետանու
կրակը անձամբ ուղղում հայ խաղաղ բնակչության վրա: Համե-
նայն դեպս, երկու այլ կետերում ևս գերմանական հյուպատոս-
ներն ամեն կերպ աջակցում էին հայերի արտաքսման ու կոտո-
րածի թուրքական փաղափականությանը»²: Բնորոշ է, որ գերմա-
նական կառավարությանը շատ ներկայացուցիչներ փորձեր էին
անում արդարացնել մարդասպաններին:

1 Henry Morgenthau. Ambassador Morgenthau's Story..., p. 324.

2 Гиббонс Герберт Адамс. Последние избиения в Армении. Пр., 1916, с. 20.

Անտանտի տերությունները, որոնք հայ ժողովրդին իրենց դաշնակիցն էին համարում, չձեռնարկեցին անհրաժեշտ գործունեալի հայ ժողովրդին փրկելու համար: Այդ տերությունները սահմանափակվեցին միայն նրանով, որ 1915 թ. մայիսի 24-ին հրապարակեցին մի հայտարարություն, որով երիտթուրքերի կառավարության վրա դրեցին հայերի կոտորածի ամբողջ պատասխանատվությունը: Իսկ ԱՄՆ-ը, որն այդ թվականին դեռևս չէր երկիր էր, չարեց նույնիսկ նման հայտարարություն: Ձևայած հասարակական մի շարք գործիչների և պաշտոնական անձանց բողոքներին, ամերիկյան կառավարությունը միջոցներ չձեռնարկեց բարբառաններին սանձահարելու: Այն ժամանակ, երբ շարդարներն անգթորեն ոչնչացնում էին հայերին, ԱՄՆ-ի գործարար շրջանները ամրապնդում էին իրենց արտափին սոստրական կապերը թուրքական կառավարության հետ: ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտը փորձեր կատարեց ստեղծել այն սպավորությունը, թե իբր գանգվածային կոտորածների մասին լուրերը չափազանցված են և ոչ ճշգրիտ: Ավելացնենք, որ անգլիական կառավարությունը 1916 թ. սկզբին մերժեց Ռուսաստանի արտափին գործերի մինիստրի առաջարկը ծայր աստիճանի թշվառ վիճակում գտնվող հայ փախստականներին ֆինանսական համատեղ օգնություն ցույց տալու մասին: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ ժողովրդի նկատմամբ արևմտյան տերությունների բռնած դիրքը Մաֆսիմ Գորկիին որակել է որպես «զագրելի անտարբերություն»¹:

Հայ ժողովրդի ցեղասպանության դեմ հանդես եկավ առաջադեմ հասարակայնությունը: Ցասումնալի բողոք արտահայտեցին Մաֆսիմ Գորկին, Վալերի Բրյուսովը և Յուրի Վեսելովսկին Ռուսաստանում, Անատոլ Ֆրանսը և Ռոմեն Ռոլանը՝ Ֆրանսիայում, Ջեյմս Բրայսը՝ Անգլիայում, Ֆրիտյոֆ Նանսենը՝ Նորվեգիայում, Կարլ Լիբկեխտը, Յոհաննես Լեփսիուսը, Յոզեֆ Մարկվարտը, Արմին Վեգները՝ Գերմանիայում և առաջադեմ ուրիշ շատ գործիչներ՝ աշխարհի գրեթե բոլոր երկրներում: Բայց այդ ազնիվ մարդկանց ձայնը խորք ու անհասկանալի մեղաց շարդարներին համար: Երիտթուրքերը շարունակեցին իրենց սև գործը:

¹ «Наши достижения», М., 1919, № 1, с. 31.

Թվում էր, թե եկել է հայ ժողովրդի վերջը: Բայց որքան էլ դաժան ու անողոք լինե՞ր թշնամին, այնուամենայնիվ, նա չկարողացավ ընկնել մեր ժողովրդի ոգին ու կամքը, չկարողացավ իրականացնել իր դիվային ծրագիրը:

Մայն ժողովածուում, որ նվիրված է Օսմանյան կայսրության մեջ տեղի ունեցած հայերի ցեղասպանությանը, ամփոփված են փաստաթղթեր ու նյութեր հայկական, ռուսական, արաբական, գերմանական, ֆրանսիական, ամերիկյան և այլ աղբյուրներից: Փաստաթղթերի գերակշիռ մասը տարբեր արխիվներում հայտնաբերված պաշտոնական գեկուցագրեր, հաղորդումներ, դիմումներ ու նամակներ են՝ գրված հյուպատոսների, դեսպանների, մինիստրների, բարձրաստիճան պաշտոնյաների, տարբեր պետությունների կառավարությունների ղեկավարների և անդամների կողմից, ինչպես և հոգևոր անձանց ու միսիոներների տված ցուցմունքներ Թուրքիայում հայերի զանգվածային կոտորածի մասին: Շատ կողմերով արժեքավոր և հավաստի այդ փաստաթղթերը ճշգրիտ պատկերացում են տալիս հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգության մասին: Սակայն մի շարք նյութերում կան մտքեր, որոնց հետ չի կարելի համաձայնել: Այստեղ, հասկանալի է, հնարավորություն չկա թվարկել բոլոր այդ աննշտությունները և սխալները, բայց դրանցից մի քանիսի մասին, որոնք առավել կարևոր են, հարկ ենք համարում ասել մի քանի խոսք:

Որոշ փաստաթղթերում, երբ խոսվում է հայկական կոտորածների պատճառների մասին, գերազանհատվում են «մահմեդական խաժամուժի» ու քրդական ցեղերի դերն ու նշանակությունը: Մինչդեռ լավ հայտնի է, որ հայերի բոլոր զանգվածային կոտորածների կազմակերպիչները եղել են թուրքական կառավարությունը և դրա տեղական մարմինները, որոնք իրենց առջև նպատակ էին դրել բոլոր միջոցներով կենսագործել հայերի քնաջնջման քաղաքականությունը: Ճիշտ է, Թուրքիայի կառա-

վարող շրջաններին շատ անգամ է հաջողվել հայ բնակչության դեմ հրահրել խավարամիտ զանգվածներին, քուրդ ցեղապետներից շատերին և քրեական տարրերին, բայց այդ պարզակազմի կատարվում էր պաշտոնական իշխանությունների կողմից: Համահայտ է, որ հայերի զանգվածային կոտորածների ողջ պատասխանատվությունը ընկնում է սուլթան Աբդուլ Համիդի և ավելի ուշ՝ երիտթուրքերի կառավարության վրա:

Մի քանի նյութեր կարող են ստեղծել այն տպավորությունը, թե իբր մեծ տերությունները լրջորեն մտահոգված են եղել Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած արյունալի իրադարձություններով, որ իբր նրանք որոշակի փայլեր են ձեռնարկել Հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ: Դա, իհարկե, հեռու է ճշմարտությունից: Անգլիական կառավարությունը, օրինակ, անտարբեր մնաց օսմանյամ լծի տակ տառապող հայ ժողովրդի նկատմամբ: Ավելին, նենգամիտ Ալբրիտնի երկերեսամի փաղափականությունը քիչ վնաս չի պատճառել արևմտահայերին: Նույնիսկ անգլիացի ոչ անհայտ պետական գործիչ Լյուդ Ջորջը ստիպված է եղել խոստովանել, որ «բրիտանական կառավարության փաղափականությունը հակառակորդական անխուսափելիությամբ հանգեցրեց 1895—1897 և 1909 թթ. սարսափելի ջարդերին և 1915 թ. ահավոր կոտորածին»¹:

Երբեմն ընթերցողը կարող է կարծել, թե թուրքական կառավարության բարբարոսական ոնրագործությունը հայերի կողմից չի հանդիպել արժանի հակահարվածի: Այդ, իհարկե, սխալ է: Չնայած ծանրագույն պայմաններին և ուժերի անհավասարությանը, հայերը, ինչպես ասվեց վերևում, շատ անգամ են զենք ձեռններին հանդես եկել ընդդեմ երիտթուրքական դահիճների, մեկ անգամ չէ, որ մարտնչել են իրենց պատվի, ազգային արժանապատվության, ֆիզիկական գոյության համար: Բայց անօգնական ժողովրդի հերոսական այդ կռիվները շատ դեպքերում հաջողություն չունեցան: Ուժերը անհավասար էին, չկար զենք, հայոց զավառները կտրված էին միմյանցից, արևմտահայության մարտունակ բնակչության զգալի մասը նախապես՝ 1914 թ. զորակոչվել էր բանակ և նենգորեն ոչնչացվել:

¹ Ллойд Джордж. Правда о мирных договорах, т. 2, М., 1957, с. 390.

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել մի հանգամանք ևս: Օսմանյան կայսրության մեջ հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ գոյություն ունի հարուստ գրականություն՝ գիտական աշխատություններ, ակնարկներ, հուշեր, հոդվածներ, նյութերի ժողովածուներ և այլն: Այդ մասին գրել են Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Շվեյցարիայի և այլ երկրների հայտնի շատ պատմաբաններ, հրապարակախոսներ, գրողներ, գիտության ու մշակույթի գործիչներ, գրել են արշունալի իրադարձությունների ակնմատեսներ, որոնց թվում՝ հայեր, հույներ, արաբներ, ֆրդեր ու թուրքեր: Բավականին շատ գրվեց մասնավորապես 1965 և 1975 թվականներին, երբ նշվում էին Մեծ եղեռնի հիսնամյակը և վաթսունամյակը: Հրապարակումների ճեղքնակները վեճականորեն դատապարտել են սուլթան Համիդի, երիտթուրքերի և նրանց գործակիցների արյունոտ ոճրագործությունները: Հատկանշական է, որ եվրոպական շատ պետություններ ճանաչել են արևմտահայության ցեղասպանության փաստը: Այժմ դժվար է գտնել գրագետ մի մարդ, որը չիմանա հայ ժողովրդի մեծ ողբերգության մասին:

Սակայն, մեղմ ասած, զարմանք է պատճառում մի հանգամանք. ժամանակակից Թուրքիայի պաշտոնատար շատ անձինք և «մտավոր աշխատանքի» շատ ներկայացուցիչներ, անպատկառորեն ոտնակոխ անելով պատմական ճշմարտությունը, ձգգտում են ժխտել Օսմանյան կայսրության մեջ տեղի ունեցած հայերի ցեղասպանության փաստը: Զուր ջանքեր: Խայտառակ այդ փորձերը, սակայն, չինձու են և անհեթեթ:

Հայտնի է, որ հայերի կոտորածները շարունակեց նաև ֆեմալական Թուրքիան: 1919—1922 թթ. թուրքական զորքերը կազմակերպեցին հայ բնակչության զանգվածային ջարդեր Արևելեյյան և Արևմտյան Հայաստանում, Թուրքիայի կենտրոնական գավառներում, Կիլիկիայում, Իզմիր ֆաղաֆում և այլ վայրերում: Նկատենք, որ այդ ժամանակաշրջանի ողբերգական իրադարձությունները դեռևս թույլ են լուսաբանված: Այդ բացը լրացնելու նպատակով ՀՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի գիտա-

կան աշխատակիցների մի խումբ 1919—1922 թթ. հայկական
կոտորածների մասին պատրաստում է փաստաթղթերի մի
ժողովածու, որը հրատարակության կհանձնվի մոտ ապագայում:

Ներկա ժողովածուի հրատարակության պատրաստման գոր-
ծին մեզ օգնել է Ն. Դերոյանը:

Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

1982 թ., Երևան

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ՀԱՅԵՐԻ
ԿՈՏՐՈՒԾՆԵՐԸ
ՍՈՒԲԱՆ
ԱՐԴՈՒՄ ՀԱՄԻՐ
ՕՐՈՍ

1876 - 1908 թ.թ.

1. ՆԱԿԱԿ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻՅ

Վաճ, 19 (31) դեկտ. 1876

1876 դեկտեմբեր 1 (13)-ի գիշերը Վան քաղաքի պատմագրության մեջ բոցեղեն տառերով դրոշմվեցավ: Այն քաղաքը, որ Հայաստանի մեջ յուր ճոխությամբ և շինությամբ կպանծար, մեկ գիշերվան մեջ հանկարծ ողբակից դարձավ Անի քաղաքին. հըրգեհ, կողոպուտ և սպանություն — այդ բառերը սոսկալի մը երրորդություն կազմած էին, զոր ամեն բերան կհնչեր սարսափահար դողդոջուն շրթամբք: Կարծես թե լենկթեմուրի սև օրերուն դարադարձը կկատարվեր նույն գիշեր և վանդալներու ուրվականներ յուրյանց պատաններով գերեզմանեն դուրս ելած՝ կհրդեհին ամեն կողմ:

Ժամը 2-ի միջոցներն էր, երբ Այգեաստանը գտնվող հայեր սկսան նշմարել, թե մի հրդեհի բոց կծավալի երկնից երեսը: Գրեթե ամենն ալ կարծեցին, թե մոտակա գյուղացոց խոտի դեղերը կայրին, որ հաճախ կպատահի քուրդերուն ձեռքով: Բայց այն սոսկալի հրդեհը, որ քաղաքին շուկայն կճարակե եղեր, մեկուն մտքեն ալ չէր անցներ, զի այդպիսի բան երբեք չէր պատահած Վանի մեջ: Գույժը սկսավ քաղաքեն Այգեաստան տարածվել և անագան ուրումն այգեաստանցի հայեր սկսան քաղաք թափել խուռներամ և զարմանքով տեսան, թե քաղաքին պահապան զորքերը, ոստիկանները, զինվորները և թուրք ժողովուրդը միացած՝ տապալներով կխորտակեն հայոց խանութները և զործասեյակները, և ջահեր ձեռքերին՝ կխուզարկեն ամեն կողմ, կկողոպտեն դրամարկղները, ծանրագին բաները և հաշվետոմարները և հրձիգ անելով՝ դուրս կելնեն: Կառավարության պաշտոնյաներեն ալ թեև ոմանք ներկա, բայց իբր անկարող զսպել թուրքաց կատաղությունը, լոկ հանդիսատես կլինեն և ոմանք ալ

կքաշալերեն իսկ: Տեղվույս պատրիարքական փոխանորդ գեր. Երեմիա եպիսկոպոս և նախկին առաջնորդական փոխանորդ Պողոս վարդապետ, որ գիշերայն վազելով շուկայն՝ եկած էին հրդեհին առջևն առնելու համար, սվինի հարվածներով շարաշար կգանակոծվեն զորքերեն, ի ներկայության կառավարության պաշտոնեից: Զորքերեն ոմանք կհանդգնին մինչև իսկ սուրեր քաշելով հարձակիլ նոցա վրա և սրախողխող անել սպառնալ, եթե ուզեն հայոց խանութները հրդեհե և կողոպուտե ազատել:

Հայերը թեև անզեն, անպատրաստ և շվարած մնացած, բայց մահը աչք առած կուզեն յուրյանց խանութները և վաճառքները ազատել: Զորքերը սվիններով և հրացանի բուներով կհարվածեն զնոսա, որով ծանրապես հիվանդացողներ, հիմարացողներ և մեռնողներ ալ եղան: Այս կերպով հազիվ ոմանք մի քանի ծրար վաճառք ազատեցին, բայց մեծագույն մասը և ոչ մի շյուղ մը կրցավ ազատել: Հազարավոր ոսկվո տեր եղող հայ վաճառականներ և արհեստավորներ այսօր մոխրի վրա մնացած են և 100 դուրուշ չունեն յուրյանց գրպանին մեջ, զի յուրյանց ունեցածը՝ դրամ և վաճառք, ոչ թե տունը, այլ շուկայն կպահեն իբր ապահով տեղ: Տունին մեջ, այստեղի սովորության համեմատ, արդեն պատրաստված ուտելիք կգտնվի քիչ մը, բայց մի քանի օրեն հետո այն ևս կսպառի: Հայնժամ ի՞նչ պիտի անենք: Թըշվառությունը արդեն իսկ սկսած է յուր վերջին ծայրը հասնել: Առևտուրը բոլորովին դադրած է: Այստեղի վաճառականությունը և արհեստները հայոց ձեռքն են: Այժմ ասոնց բոլորին ալ խանութները կամ այրված են կամ խորտակվելով բոլորովին կողոպտված: Ո՞ւր երթան նստին և ի՞նչ ծախեն. ո՛չ շուկա կա, ո՛չ վաճառք: Այս հրդեհին պատճառով հայոց նյութական վնասը գրեթե 4 միլիոն օսմանյան ոսկի (28 միլիոն ռուբլի) կհասնի: Վաճառականությունը, այլևս հույս չկա, որ կվերականգնի թուրք կառավարությունին տակ: Հայաստանին մեջ կարծեմ միայն այս քաղաքն է, ուր հայերը այլազգիներե բազմաթիվ են, թուրքերը այժմ զայս ալ ավերեցին և արդեն ճնշված հայերուն քով կարողություն չթողուցին: Եթե Ռուսաստանի հայերեն օգնություն չհասնի, մահը միայն բաժին մնացած է մեզ, մահ, զոր մի կողմեն մահամետականները կսպառնան մեզ և մյուս կողմեն սովն ու անոթությունը: Այժմեն իսկ շատ աղքատիկ տուններ անոթի մնացած են և քիչ օրեն մի ընդհանրական սոսկալի սով կտիրե Վանի մեջ: Ով որ հայ է, ով որ մարդ է, վերջապես ով որ յուր

կուրծքին տակ մի սիրտ ունի, որ կզգա, կաղաչեմք, որ օգնության հասնի մեզ:

Մահմետականները մեր ամեն ունեցածը կողոպտեցին և այժմ ևս կսպառնան սրախողխող անել զմեզ: Իսկ մեր միակ հանցանք քրիստոնյա լինելն է, մանավանդ հայ լինելը, զի ուրիշ քրիստոնյա ազգեր գեթ յուրյանց դավանակից տերություններեն կպաշտպանվին, իսկ հայուն պաշտպան չկա բնավ:

Մեր աչքը հառած եմք առայժմ Ռուսաստանի վրա, որ մեզ սահմանակից քրիստոնյա միակ տերությունը լինելով՝ կրնա մոտեն տեսնել մեր անտանելի թշվառությունը և հանուն մարդկության, հանուն քրիստոնեության ի գութ շարժել: Քանի անգամ է. Պոլիս մեր Ազգ. պատրիարքարանը և Բ. Դուռը հեռագիրներով ու հանրագիրներով բողոքած եմք մեր կրած հարստահարությանց համար, բայց օգուտ չլինելն զատ ավելի վնասված եմք: Բ. Դուռը մեկ կողմեն պատրիարքարանին միջոցավ սին հույսեր և խոստումներ տալով՝ կիսաբե զմեզ, մյուս կողմեն ալ կարծես գաղտնի հրահանգներ կղրկե տեղական կառավարությանց, որ աներկյուղ ավելի սաստկացունեն հարստահարությունները և այնպես ճնշին զմեզ, որ ձայն ալ չկրնամք հանել բողոքելու համար: Մեր միակ հույսը այժմ ձեզ վրա մնացած է, ռուսացի հայեր: Եթե դուք ալ ի գութ շարժեք ձեր արյունակից եղբարց անտանելի վիճակին վրա, եթե դուք ալ քարեղեն սիրտ և սառած արյուն ունեցողի պես լսեք մեր այս քաշածները և անշարժ մնաք, եթե ունէ միջոցի դիմելով, մինչև իսկ ռուսական կառավարություն ալ ձեր թախանձանոք ձանձրացունելով, ձեր արտասուք ի գութ ջարժելով, մեզ օգնության չհասնիք, ալ գիտցեք, թե հայությունը մեռած է այս կողմեր, ալ մի կարծեք, թե ձեզ համարյուն և կրոնակից հայ եղբայրներ ունիք այստեղ: Բայց սա ալ չմոռնաք, որ եթե այս կողմի հայեր հուսահատ թողուն յուրյանց պաշտելի եկեղեցիները, ազգային շքնաղ հաստատությունները, յուրյանց տուն-տեղ և ամեն բան և դրախտանման քաղաքեն զաղթեն օտար երկիրներ, և կամ կորսվին, սպառին, այս բանը պիտի անցնի պատմության մեջ և ապագա սերունդը պիտի կարդա, թե վանեցի հայը յուր վերջին դառն ճգնաժամին մեջ արտասովոր օգնություն խնդրած է Ռուսաստանի հայերեն, իսկ սոքա՝ անզգա և անշարժ, զլացած են նմա: Պիտի կրնա՞ք դուք ընդունել զայս, պիտի կրնա՞ք այս տողերը կարդալն հետո այնչափ անզգա լինել, որ բնավ չմտածեք մեր վրա: Թե ցերեկ աստի՛ն ձեր առձնապ-

կան շահերով զբաղած՝ զմեզ մոռնաք, գիշերները երազի մեջ պիտի երևամք ձեզ, ձեր քունը պիտի վրդովեմք մեր անդադար աղաղակներով և մեր սոսկալի վիճակը պիտի պատկերանա ձեր աչքին առջև: Մինչ դուք այդտեղ հանգիստ կքնանաք, մեք այստեղ օրերով գիշերները անքուն կանցունեմք գողերեն վախճալով, զի չկա գիշեր մի, որ մի հայու տուն գող չմտնե: Եվ գիտե՞ք, թե որոնք են այս գողերուն մեծ մասը. քաղաքիս պահապան զորքերը, որք գիշերները շրջագային իբր թե զմեզ պաշտպանելու համար, և այսպես ազատորեն աչքե անցունելով՝ դուրուծյուն տեսած տեղեր կմտնեն կողոպտել: Գող մտած մի քանի տուների տնեցիք արթուն գտնվելով՝ աղաղակ բարձած և հրացան պարպելով դրացիները օգնության կոչած էին: Գիշերապահ ոստիկանները կառավարության կբողոքեն, թե մեք այլևս գիշերներ պահպանություն չեմք աներ, զի հայերը հրազենք կպարպեն, և գողերը բռնելու համար չեքս մտած ատեն կվախնամք, որ մեր կյանք վտանգվի: Կառավարիչ փաշան ալ կարգելե հայոց մինչև իսկ տան մեջ գող մտած ատեն հրացան արձակել՝ այդ բանը պահապան զորաց հսկողությանը վրա իբր կասկած, հետևապես նոցա պատվույն իբր արատ և կառավարության դեմ ալ իբր ապստամբական ցույց համարելով: Կառավարիչ փաշան յուր այս արգելքը հատուկ-հատուկ հրամանագրով հաղորդեց մեր ազգային առաջնորդարանը և այդ հրամանին համեմատ ալ պատվեր կարդացվեցավ եկեղեցիները: Ալ ավելի զարմանալին կա. մի հայ, որ յուր տունը գիշերային գող մտած ատեն աղաղակ բարձած և հրացան արձակելով օգնության կոչած էր, կառավարությունը սպառնացավ բանտարկել զայն իբր աղմկահույզ և հազիվ կրցավ ազատիլ՝ պատվավոր երաշխավորներ տալով: Այստեղի կառավարությունը, որ թե՛ հրդեհին և թե՛ շատ հարևանահարություններու մեջ հայտնապես գործակցություն ունի, ահա այսպես տանտերը կբանտարկե՝ փոխանակ գողը բռնելու և բանտարկելու:

Բ. Դռան կառավարությունն ալ փոխանակ պատժելու այս հրդեհող ու կողոպտող զորքերը, բավական համարած է այստեղի մյուսնասարՖությունը (կառավարչություն) վալիության (կուսակալության) փոխել: Քաղաքիս կառավարիչը, որ բավական ժամանակե հետե մահամերձ հիվանդ էր, այս երկուշաբթի օր մեռավ և քիչ օրեն Շքոտտայի Մեհմետ փաշայի որդին այստեղ պիտի գա կուսակալի պաշտոնով, հետևապես Վան իբր

գաժառագլուխ քաղաք ավելի պիտի ամրանա և ավելի շատ զորքեր պիտի գտնվին, այսինքն՝ քաղաքիս մեջ գողերը ավելի պիտի շատնան և քրիստոնեից կյանքը ավելի վտանգի պիտի ենթարկվի, զի մեր ստացածները կողոպտող, շուկայն հրդեհող և քրիստոնեից մահ սպառնացողները զորքերն են արդեն:

Թեև ամեն ժամանակ հարստահարությունք անպակաս էին այս կողմեր, բայց Սերբիայի և Բուլգարիայի ապստամբությունեն հետե, մանավանդ այս վերջերս, որ Ռուսիայի և Թուրքիայի մեջ պատերազմի կասկածներ կան, թուրքերը օրհասական արջերու պես հուսահատական կատաղությամբ կվարվին հայոց հետ և «դուք ալ այդ կյավուրներուն կրոնակից եք» ասելով՝ ամեն շարիք կհասուցանեն մեզ...

«Մշակ», 24 փետրվարի 1877 թ., № 18

Ձ. ԴԱՐԱՆԱԳՑԱԶԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԴԽՈՒՄԸ ԳԻՎՈՐԳ IV ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

Հատված նամակից

Դարալագյալ, 10 օգոստոսի 1877 թ.

...Տաճկական Հայաստանը, որ հինգ հարյուր տարի լռությանմ տարել է յուր իշխողի բռնակալ լուծը, այժմ անխնա ողողվում է յուր սեփական որդվոց արյունով: Տաճկական անգթությունը դեպի հպատակ հայերը հասել է վերջին կետին: Մեր սիրտը մորմոքվում է, երբ երևակայում ենք այն սոսկալի ոճիրները, որոնց ենթարկվել են Վանի, Բայազետի և թշվառ Հայաստանի այլ կողմերի հայ բնակիչները: Մեր սրտի և հոգվո վերա ավելի են ազդում նոքա, ըստ որում մենք դեռ չենք մոռացել նույնիսկ ոճիրները, որ մոտ 50 տարի առաջ գործադրում էր մեր վերա պարսից ազգը Սալմաստու և Խոյի նահանգներում: Մեր սիրտը տոչորվում է, որ մենք գաղթելով Պարսկաստանից՝ այժմ ազատ կյանք ենք վայելում ռուսաց կայսրության հովանավորության ներքո, այնինչ մեր արենակից եղբայրները Փոքր Ասիայումը զոհվում են բարբարոսների սրին և քանի խղճուկ Հայաստանը պետք է մնա տաճկական կառավարության ներքո, հայոց արյունը պետք է ոռոգե Հայաստանը...

Մենք աղերսանոք աղաչում ենք, որ... բարեհաճեք մատուցանել մեր և բոլոր ռուսաբնակ հայերի ամենահպատակորեն

խնդիրը մեր կայսերը, որպեսզի նորին մեծությունը յուր գութը տարածելով նաև Տաճկաստանի բազմաշարշար հայերի վերա, բարեհաճե արժանացնել սորանց ևս այն արտոնություններին, որպիսիք պետք է վայելեն Տաճկաստանի մյուս քրիստոնյայք...

(351 ստորագրություն)

Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, արխիվային բաժին,
Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 230, վավ. 336

8. «ԹԱՅՄԱ» ԹԵՐԹԻ ԹՂԹԱԿԻՑ ՆՈՐՄԱՆԻ ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Էրզրում, 24 օգոստոսի 1877 թ.

Հայերի դրությունը այն երկրում, որտեղով անցել է Իսմայիլ փաշայի բանակը, ծայր աստիճան ողբալի է։ Ալաշկերտի դաշտի բոլոր 122 գյուղերը, իննից բացի, ավերված են։ Այն մի քանի քրիստոնյաները, ովքեր Տեր-Ղուկասովի նահանջի ժամանակ չեն օգտվել Ռուսաստանի հովանավորությունից, բարբարոսաբար սպանվել են, մի ամբողջ շարք գյուղեր այժմած են մինչև վերջ։ Մուշի գավառում մի քանի գյուղեր ավերվել են, իսկ բնակիչներից շատերը՝ մորթվել։ Նույն բախտին են արժանացել Բայազետ քաղաքը և շրջակայքի գյուղերը։ Այդ վայրերի մեծ մասում տղամարդիկ, կանայք և երեխաները սպանվել են ամենադաժան ձևով...

C. B. Norman, Armenia and the Campaign of 1877.
London, Paris and New York, p. 299—300.

4. ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿՈՆԵԿՏԻՎ ՆՈՏԱՅԻՑ՝ ԹՈՒՐԻՔԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ

Կ . Պոլիս, 7 սեպտեմբերի 1880 թ.

Ներքոստորագրյալներն ստացել են հուլիսի 5-ով թվագրված նոտան, որի միջոցով Բարձր Դուռը պատասխանել է հունիսի 11-ի նրանց հաղորդագրության այն կետին, որը վերաբերում է բարեկամումներին ու վարչական բարենորոգումներին, որոնք

Օսմանյան կայսրությունը պարտավորվել է իրագործել հայաբնակ գավառներում՝ ըստ Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի: Այդ փաստաթղթի ուշագիշտ ուսումնասիրումը ապացուցեց, որ օսմանյան կառավարության կողմից ձևակերպված առաջարկությունները չեն համապատասխանում պարագրաֆի ոչ ոգուն, ոչ էությունը: Տերությունները գիտեն, որ օսմանյան կառավարությունը երկու հանձնախումբ է ուղարկել հայաբնակ գավառները, բայց նրանք հիմք ունեն կարծելու, որ այդ միջոցառումը ոչ մի օգուտ չի տվել, և Բ. Դուռը, հակառակ այն պարտավորության, որ հանձն է առել 61-րդ հոդվածով, նույնիսկ չի տեղեկացրել այդ միջոցառման մասին:

Զի երևում նաև, թե արդարադատության իրագործման մեջ որևէ բարեփոխում է մտցված: Բազմաթիվ հյուպատոսական զեկուցագրեր, ընդհակառակը, ապացուցում են, որ քաղաքացիական ու քրեական դատարանների սույն կանոնադրությունը ավելի լավը չէ, եթե ոչ՝ ավելի վատը, քան նախկինը:

Իսկ ինչ վերաբերում է ժանդարմերիային ու ոստիկանությանը, ապա հուլիսի 5-ի նոտան հաստատում է, որ Բ. Դուռը Պրավիրել է մի քանի սպաների, որպեսզի իրեն նախագիծ ներկայացնեն այդ երկու հաստատությունների բարենորոգման վերաբերյալ, բայց տերություններին միանգամայն անհայտ են այդ նախագծերը, և օսմանյան կառավարությունը ի վիճակի չէ նույնիսկ պնդել, թե դրանք ներկայացված են եղել իրեն:

Ներքոստորագրյալները նույնիսկ չեն կարող ասել, թե Բարձր Դուռն պատասխանը գոնե որոշ բավարարություն տվել է այն բողոքներին, որոնք շարադրված են հունիսի 11-ի իրենց նոտայում: Նրանք իրենց առավել ևս իրավասու են համարում իր իսկական լափերին հանգեցնել այն գործունեությունը, որը դրսևորել է օսմանյան կառավարությունն այդ ուղղությամբ, և որ Թ. Դուռը, դատելով նրա պատասխանից, ինքն էլ պարզ պատկերացում չունի կանոնադրության և այն պարտականությունների մասին, որը նրա վրա դրել է Բեռլինի դաշնագիրը:

Այն արտահայտություններն իսկ, որոնցով Բարձր Դուռը իրեն իրավունք է վերապահել խոսելու հայաբնակ գավառներում կատարված ռճրագործությունների մասին, ապացուցում են, որ նա չի խոստովանում անիշխանության այն աստիճանը, որ տիրում է այդ գավառներում, և իրերի դրության լրջությունը, որի շարունակումը կարող է, ամենայն հավանականությամբ, իր հե-

տւից բերել քրիստոնյա բնակչութեան ոչնչացում այդ ընդարձակ շրջաններում...

Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով Բ. Դուռը պարտավոր է առանց հետագա ձգձգումների կատարել այն բարելավումներն ու բարենորոգումները, որոնք պահանջվում են հայաբնակ գավառների տեղական կարիքները հոգալու համար: Ներքոստորագրյալները, ցավոք սրտի, պետք է խոստովանեն, որ հունիսի 5-ի նոտայում նշված ընդհանուր բարենորոգումները չեն մատնանշում տեղական այն պահանջները, որոնց մասին խոսում է մեջբերվող պարագրաֆը: Տերությունները, իհարկե, հաճութեամբ կընդունեն լայն բարենորոգումների անցկացումը Օսմանյան կայսրության բոլոր մասերում, բայց նրանք ամենից քատ կողմ են Բեռլինի դաշնագրի լրիվ կատարմանը և չեն կարող թույլ տալ, որ Բ. Դուռը ինքն իր վրա նայի որպես այդ հոդվածով հանձն առնված պարտավորություններից ազատվածի, առաջարկելով վերակառուցում, որի մեջ չմտնեն գավառների համար հատուկ վերապահված այն բարենորոգումները, որոնք հիշատակված են զաշնագրում: Իսկ քանի որ այդ գավառների բնորոշ գիծը քրիստոնեական տարրի գերակշռութունն է առավել մեծ շրջաններում, ապա ոչ մի բարենորոգում, որն ի նկատի չի առնի այդ պարտավորությունը, չի կարող հանգեցնել բարենպաստ հետևանքների...

Օսմանյան կառավարությունը հայտարարում է, թե ինքն ռարգին ժառայութեան է ընդունել ազնիվ և ընդունակ մարդկանց, առանց դավանութեան խտրութեան, և որ այսուհետև այդ փաստը էլ ավելի մեծ զարգացում կստանա: Այս հայտարարությունը փխստ անորոշ է, և ներքոստորագրյալները կարծում են, թե անհրաժեշտ է էլ ավելի հաստատապես պնդել այս կետի վրա, որ, ինչպես հայերն են հաստատում, գավառներում, որտեղ իրենք մեծամասնութուն են կազմում, հասարակական պաշտոններում ոչ մի հայ չկա: Նրանց պահանջներն առավել ևս օրինական են, քանի որ Բ. Դուռը եթե նույնիսկ քրիստոնյաների նշանակի այդ գավառների կառավարիչ, ապա այն ժամանակ էլ հայերը չեն կարող կառավարման գործում ավելի մեծ հավասարութեան և արդարութեան իրականացման հույս տածել:

Ուրեմն անհրաժեշտ են ավելի լայն միջոցառումներ, քան այն, ինչ առաջարկում է օսմանյան կառավարութեան նոտան,

որպեսզի Բ. Դուռը ճանաչվի որպես Բեռլինում իր ստանձնած պարտավորություններն իրագործած:

Առաջարկված բարենորոգումների անբավարարությունն այնքան ակնհայտ է, որ անօգուտ է քննարկել Բ. Դուռն նախագծի թերությունները: Չնայած դրան՝ ուղղակի հնարավոր չէ շանել հետևյալ դիտողությունները:

Հայտարարելով, ամենից առաջ, թե համայնքների կառավարիչները պետք է կառավարության պաշտոնյաներ լինեն, որոնք կենտրոնական իշխանության իսկ կողմից նշանակվում են համայնքի խորհրդի ընտրված անդամներից, այլ ոչ թե ընտրվում են իրենց՝ համայնքների կողմից, դրանով իսկ Բ. Դուռը ընդունում է ծայրահեղ կենտրոնացման սկզբունքը վարչական պաշտոնակարգության մեջ:

Բացի այդ, օսմանյան նոտան չի սահմանում գավառային ժանդարմերիայի և մյուս տեսակների միջև տարբերությունները ո՛չ հավաքագրման եղանակով, ո՛չ էլ այլ տեսակետներից: Համայնքային ժանդարմերիան մյուս բոլորից տարբերվում է միայն նրանով, որ այն դրված է համայնքի պետի կառավարման տակ: Այն չի հավաքագրվում բուն համայնքի ըստ գավառանքի գերակշիռ տարրից և ոչնչով չի երաշխավորվում, որ դա կլինի այն, ինչ որ իսկապես լինելու է, այսինքն՝ տեղական պահպանական ուժ:

Գավառական ժանդարմերիայի կազմակերպումը ևս չի համապատասխանում գավառի տեղական շահերին, որոնք մատնանշված են 61-րդ հոդվածով: Է՛լ ավելի անորոշ բնույթ է կրում «կայսրությանը հպատակ բոլոր դասակարգների հպատակներից» ինչպես զինվոր, այնպես էլ սպա ընտրելու եղանակը: Ցանկալի կլիներ, որ գավառական ժանդարմերիայի և՛ զինվորները, և՛ սպաները ընտրվեին համայնքային ժանդարմերիայի անդամներից, այսինքն՝ գյուղական պահակներից, որոնք իրենց հերթին ընտրվեին հենց համայնքների կողմից: Գյուղական այդ պահակները, որոնց պարտականությունն է գյուղերը պաշտպանել քրդերի ասպատակություններից, գավառական ժանդարմերիային պետք է յուրաքանչյուր համայնքի բնակիչների համամասնությամբ կոնտինգենտ տրամադրեն: Վարչության կամայականության տեղը բռնող ընտրական սկզբունքը պետք է որ հուսալի երաշխիք լիներ այն ուժերի ճիշտ դասավորման համար, որոնք կոչված են պահպանելու հասարակության անվտանգությունը:

Շարժական դատարանի հիմնադրմանը վերաբերող առաջարկությունների արժանիքը կախված է ամենից առաջ այն պայմաններից, որոնց առկայությամբ պետք է հիմնադրվի այդ դատարանը: Իսկ հուլիսի 5-ի նոտան այդ առթիվ խորը լուսնային է պահպանում: Անհրաժեշտ է ուշադրության առնել որոշ գաղափարներում հայկական տարրի գերակշռությունը և այդ տարրին համապատասխան մասնակցության հնարավորություն ընձեռել արդարադատության կազմակերպման գործում:

Բացի այդ, այստեղ ծագում են էլի մի շարք հարցեր, որոնց լուծման վրա օսմանյան նոտան ոչ մի ուշադրություն չի դարձնում: Դատավորներն արդյոք անփոփոխելի՞ կլինեն, թե՞ նշանակված որոշ ժամանակով: Ըստ ո՞ր օրենքների պիտի դատեն նրանք. արդյոք Շարիաթի օրենքներով, թե՞ մի այլ օրենսգրքի օրենքներով: Ի՞նչ կերպ պիտի դատարանը քրդական կիսանկախ, վայրենի ցեղերին ստիպի ճանաչել իր արձակած դատավճիռները...

Ցավոք սրտի, այն պարագրաֆը, որ վերաբերում է տեղական ջահերի բավարարման համար հատկացվող որոշ գումարին, ինչպիսին ուսումնարաններ պահելն է, ձևակերպված է անշափ անորոշ: Կարելի է, սակայն, ենթադրել, թե այն իր մեջ պարունակում է բավականին կարևոր մի սկզբունք, և այդ սկզբունքը, տեղությունների կարծիքով, կայանում է հետևյալում. հարկերը պետք է բաժանվեն երկու կատեգորիայի. առաջինը, որի մեջ մտնում են մաքսատնից ստացվող եկամուտները և աղի ու ծխախոտի հարկերը, պետք է օգտագործվի կայսրության կարիքների համար, մյուսը, որ կազմվում է վիլայեթի ընդհանուր եկամուտներից, պետք է օգտագործվի գաղափարների վարչական նպատակների վրա: Մնացորդի մի մասը կգնա տեղական պահանջմունքների վրա, իսկ մյուս մասը կուղարկվի Կ. Պոլիս: Եթե այս մեկնաբանությունը ճիշտ է, ապա հուլիսի 5-ի նոտայի առաջարկությունները քիչ թե շատ կհամապատասխանեն Եվրոպական Թուրքիայի գաղափարների վարչական վերակազմավորման նախագծի 19-րդ հոդվածին, որ ներկայացված է Բ. Դուան կողմից Արևելյան Ռումելիայի եվրոպական հանձնաժողովի քննությանը: Այդ միջոցառումն ունի լուրջ բարենորոգման բնույթ, որքանով որ սահմանում է մի սկզբունք, որ ամենից առաջ պետք է հոգալ տեղական ծախսերի ապահովման մասին՝ եկամուտների ու հարկերի մի մասից պահում կատարելու միջոցով, միայն

անհրաժեշտ է, որ այդ սկզբունքը հենվի երաշխիքների վրա՝ այն ամենի համապատասխան, ինչ որ ընդունված է եղել վարչական բարենորոգումների հանձնաժողովի կողմից:

Բացի այդ, ներքոստորագրյալները պետք է նշեն, որ չի կարելի որևէ այլ նպատակի համար ծախսել այն եկամուտը, որի օգտագործման նպատակն արդեն որոշված է:

Ապակենտրոնացման սկզբունքը, ինչն այնքան անհրաժեշտ է գավառների համար, որոնք բնակեցված են այնպիսի ցեղերով, որ դավանում են կենտրոնական իշխանությունների դավանած կրոնից տարբեր կրոններ, բավարար չափով լավ չի շարադրված Ձերդ գերազանցության նոտայում: Հնարավոր չի լինի հույս դնել բարենորոգումների իրականացման վրա, մինչև որ պարզորոշ չսահմանվի գեներալ-նահանգապետների գրությունը: Նոտան ասում է, թե նրանց իշխանությունը ընդլայնվելու է, բայց ընդհանուր բնույթի այդպիսի հավաստիացումները դեռևս չեն կարող լուծել խնդիրները: Քանի դեռ ճշգրիտ որոշված չի լինի գեներալ-նահանգապետների իշխանության սահմանները և նրանց պատասխանատվության կարգը՝ իրենց պարտականությունները կատարելիս, քանի դեռ այդ բարձր պաշտոնյային չեն տրամադրվի ձևական երաշխիքներ իր ծառայության տեղության մասին, անհնար կլինի կարծիք հայտնել առաջարկված միջոցառումների վավերականության մասին: Պարզ է, որ գեներալ-նահանգապետը պետք է որոշակի ավյալներ ունենա իր ծառայության տեղության մասին, պետք է ազատված լինի իր կառավարման գործի ամեն մի մանրուքի մշտապես միջամտելուց, ինչից մինչև այժմ ջլատված է եղել նրա գործունեությունը: Ավելորդ է հիշեցնել, որ եթե վալիի այդպիսի ապահովված անկախությունը ցանկալի է ամենուրեք, ապա այն միանգամայն անհրաժեշտ է հայաբնակ գավառներում: Մի խոսքով, տերությունները, որոնք համոզված են օսմանյան կառավարության առաջարկությունների անբավարարության մեջ, կարծում են, որ արդեն ժամանակն է առավել լուրջ ուշադրություն դարձնել այդ գավառների տեղական կարիքներին, առավել լայն զարգացում տալ հավասարության և ապակենտրոնացման սկզբունքներին, առավել գործունե միջոցներ ձեռք առնել ոստիկանության կազմակերպման և բնակչությանը քրդերի ու չերքեզների ասպատակություններից պաշտպանելու համար և որոշել, վերջապես, գեներալ-նահանգապետի իշխանության տեղությունն ու չափը: Այս և միայն

այս պայմանների առկայութեամբ կարող է լրիվ բավարարութիւն տրվել այն իրավունքներին ու հույսերին, որոնք ստեղծված են Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով:

Ճիշտ է, որ Բ. Դուռը ձգտում է նվազեցնել այդ պարագրաֆի նշանակութիւնը՝ վկայակոչելով ինչպես հայ, այնպես էլ քրիստոնյա բնակչութեան թիվը՝ համեմատած ամբողջ ժողովրդի ընդհանուր թվի հետ: Նոտային կից ներկայացված աղյուսակը այն աստիճանի տարբերվում է մյուս բոլորից, որ տերութիւնները շին կարող դա ընդունել որպէս կատարելապէս ճշգրիտ...

Շատ հավանական է, որ տեղական բոլոր պահանջմունքները բավարարելու համար անհրաժեշտ կլինի տարբեր վիլայեթների ներկա աշխարհագրական սահմանների վերանայում կատարել:

Զափազանց անհրաժեշտ է նաև, առանց ժամանակ կորցնելու, կատարել հայերի կյանքը և ունեցվածքը ապահովող բարենորոգումներ, իսկույնեթ միջոցներ ձեռք առնել քրդերի ասպատակութիւնների դեմ, անհապաղ կիրառել ֆինանսական նոր համակարգ, ստեղծել ժանդարմական, թեկուզ ժամանակավոր, մի ավելի լավ կազմակերպութիւն և, մանավանդ, առավել լայն ու առավել տեական իշխանութիւն տրամադրել գեներալ-նահանգապետին:

Վերջում ներքոստորագրյալները Բարձր Դռանը կրկին անգամ խնդրում են ուշադրութիւն դարձնել այն էական փաստի վրա, որ հայաբնակ գավառներում մտցվող բարենորոգումները, ըստ միջազգային ակտով իր ընդունած պարտավորութիւնների, պետք է համաձայնեցվեն տեղական պահանջմունքների հետ և իրագործվեն տերութիւնների հսկողութեան տակ:

Ներքոստորագրյալներ՝

Գացֆելզ (Գերմանիա)

Նովիկով (Ռուսաստան)

Գոշեն (Անգլիա)

Կոքսի (Իտալիա)

Կալիցե (Ավստրո-Հունգարիա)

Տիսսո (Ֆրանսիա)

М. Г. Ролен-Жекмен. Армения, армяне и трактаты. В сб.: Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г. М., 1898, с. 96—103.

**5. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱԼ ԳՆՂԱՊԵՏ
ՅԻՆԻՊՈՎԸ՝ ԹՈՒՐԶԵԼՅՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆ ՆՈՎԻԿՈՎԻՆ**

Զեկույց

Կ. Պոլիս, 19 հոկտեմբերի 1880 թ.

Համաձայն Ձերդ բարձր գերազանցության կողմից ս. թ. հոկտեմբերի 17-ին ինձ տրված բանավոր հրամանի՝ իմանալ հայոց պատրիարք Ներսեսից. 1) գործերի իրական վիճակը Հայաստանում, 2) հայտնի՞ է նրան արդյոք, որ անդրկովկասցի հայ երիտասարդներից շատերը թաքուն անցնում են Թուրքիա և 3) այդ տարագրության նպատակները, — ես հաջորդ օրը (հոկտեմբերի 18-ին) եղա պատրիարքի մոտ: Նրա տված բացատրությունները հանգում են հետևյալին:

Պատերազմի սկզբից Թուրքահայաստանը, պատրիարքի ասելով, թուրքական իշխանությունների կողմից այնպիսի ճնշումների է ենթարկվել, որ որոշ վայրերում բնակիչներն արդեն համարձակվել են դիմադրության ելնել՝ չնայած հաջողության անհուսալիությանը, բայց ինքը պատրիարքը հասցրել է մտքերը հանդարտեցնել՝ համոզելով ու խոստումներ տալով: Սակայն պատերազմից հետո Հայաստանում ամենուրեք կառավարության փստեմատիկ հալածանքներին ավելացել են կողոպուտները:

Չնայած մտքերի ողջ բորբոքվածությանը՝ պատրիարքը ժողովրդին զսպել է չափավորության ու ողջախոհության սահմաններում՝ Հայաստանի շուտափույթ վերակառուցման խոստումով: Այդ խոստումները հիմնված են եղել Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի դաշնագրերի հոդվածների և Կ. Պոլսի եվրոպական ներկայացուցիչների խոստումների վրա, թե՛ կարճ ժամանակամիջոցում կձեռնարկեն Հայաստանի ազատագրումը անարխիայի այն վիճակից, որի մեջ գտնվում է այժմ: Ժողովուրդը այդ հույսից իսկապես կենդանություն է առել, երբ իմացել է, որ եվրոպական ներկայացուցիչների կողմից արդեն սկսված են բանակցությունները՝ Հայաստանում կանոնավոր կառավարչություն հաստատելու և նույնիսկ, ըստ եվրոպական տերությունների համաձայնագրի, հիմնական գծերով մշակված և Բ. Դաշնին է ներկայացված այդ կառավարչության նախագիծը:

Ժողովուրդն արդեն երկու ամսից ավելի սպասում էր եվրոպական կողմից հարուցված Հայկական հարցի որևէ տեղաշարժման, բայց տեսավ, որ ինչպես եվրոպական տերություններին,

այնպես էլ մանավանդ Բ. Դուան կողմից ընդունված կանոնադրությունը զրկում է Հայաստանի այժմյան անտանելի վիճակը ջուտափուլթ փոխելու հույսից: Այնինչ թուրքական կառավարությունը օգտվել է այդ ժամանակամիջոցից և ձեռնամուխ է եղել Արբեղին փաշայի՝ Չերդ բարձր գերագանցությանը հայտնի նախագծի ներդրմանը, որը եվրոպական ներկայացուցիչների կողմից միաձայն համարված է անբավարար: Բ. Դուան սկսել է երկրամասի վարչական բաժանման փոփոխություններից: Թուրքական կառավարության գործողությունների հիմքում ընկած է Հայաստանը գավառների (կայմակամությունների) և գավառականների (նահյեների) այնպես բաժանելու մտադրությունը, որ հայ բնակչությանը, ըստ հնարավորին, զրկի մեծամասնություն լինելուց, այսինքն՝ մեկ վարչական ամբողջություն կազմող հայ հոծ բնակչությամբ վայրերը բաժանվում են այնպիսի մասերի, որոնք միացվում են հարևան՝ հիմնականում քրդերով կամ թուրքերով բնակեցված վայրերի հետ: Մյուս կողմից, Բ. Դուան բռնի միջոցներ է ձեռնարկել ոչնչացնելու ինքնուրույնության այն աննշան բաժինն էլ, որից ժողովուրդը, սուլթանների կողմից տրված վաղեմի իրավունքների շնորհիվ, օգտվում էր համայնքի ներքին և հոգևոր գործերը տնօրինելիս: Ի հակադրություն այդ իրավունքների՝ Բ. Դուան սկսել է կապվել անմիջապես եպիսկոպոսների հետ և նրանց փոփոխում է, նույնիսկ նախապես շտեղեկացնելով պատրիարքին, որով իսկ խախտում է վերջինիս հեղինակությունը և է՛լ ավելի է թուլացնում միակ իշխանությունը, ինչը ընդունակ է ժողովրդի շարժումը որոշ չափով ուղղել դեպի օրինականության սահմանները: Այսպիսով, հայ ժողովուրդը, պատրիարքի ասելով, ոչ միայն զրկվում է օրինական ճանապարհով իր վիճակի թեթևացման հույսից, այլև Բ. Դուան վերջին կարգադրությունների մեջ ապագայում էլ ոտնձգություն է տեսնում արգեն այնքան աղետաբեր եղած գործերի ներկա դրության կարգավորման դեմ:

Պատրիարքի ասելով, Թուրքիայում հայ ժողովրդի վիճակն այնքան է անհուսալի, որ նույնիսկ զինված դիմադրությունը չի կարելի համարել անհնարին:

Պատրիարքի մոտ արդեն եկել են և՛ թուրքահայեր, և՛ կովկասահայեր այդ կարգի զանազան մտադրություններով, բայց նա վճռական մերժումով է պատասխանել, դրա հետ մեկտեղ պատվիրելով եպիսկոպոսներին՝ հակազդել այդ կարգի բոլոր

փորձերին, եթե էնտուզիաստների հրահրմամբ դրանք դրսևորվեն մանր ապստամբությունների ձևով:

Դրա հետ մեկտեղ, սակայն, պատրիարքը նկատեց, որ ինքն զգտվում է միայն հոգևոր հեղինակությունից, առանց որևէ գոթ-ժադիր ոստիկանական իշխանության: Ուստի կարող է բնակչության ձգտումներին հակազդել միայն որոշ շափով, իսկ այնուհետև իր բարոյական ազդեցությունը անզոր դուրս կգա, երբ համակումը համընդհանուր դառնա, այսինքն՝ երբ այժմյան աղետների պատճառած տառապանքը ժողովրդի համբերության բաժակը լցնի:

Архив внешней политики России (АВПР),

С. — Петербургский Главный архив, д. 119, л. 4—5.

6. ՎԱՆԻ ՎԻԼԱՅԵԹԻ ՀԱՅԵՐԸ՝ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ III ԿԱՅՍՐԻՆ

Նամակից

10 փետրվարի 1880 թ.

Հայաստանի Վանի վիլայեթի հայ քրիստոնյա բնակչության ձանունից, ի լրացումն մեր խոնարհ դիմումի, որ հղված էր Ձերդ մեծությանը 1880 թ. մարտի 16-ին մեր ժողովրդի աղետալի վիճակի վերաբերյալ, նորից կրկնում ենք մեր խնդրանքը: Մենք համարձակվեցինք վերստին դիմել Ձեզ այն պատճառով, որ ներկայումս հայ ժողովուրդը գտնվում է կործանման եզրին, քանզի վիճակը անտանելի է և հուսահատական:

Փոխանակ այն բանի, որ Բեռլինի դաշնագրի հայոց հարցին նվիրված 61-րդ հոդվածը վերջ դնե՞ր անտանելի հալածանքներին, նոր զոհերը հաստատում են, որ եթե այսպես շարունակվի, ապա այդ հոդվածը կդառնա մեր կործանման պատճառը:

Բեռլինի դաշնագրի կնքումից մինչև այժմ Բարձր Դուռն կողմից չի նկատվում որևէ ցանկություն Հայաստանում արդարություն ու հավասարություն հաստատելու ուղղությամբ: Ընդհակառակը, կենտրոնական կառավարական հիմնարկներում միանգամայն անտեսվում են հայ քրիստոնյաների շահերը, արմատավորվում են մոլեռանդություն ու ատելություն նրանց նկատմամբ, որի հետևանքով կառավարական պաշտոնյաները, ավազակախմբերը և ընդհանրապես բոլոր կեղեքիչները, է՛լ ավելի խրախուսված, մեծացնում են իրենց ոճրագործությունները:

Նույնիսկ այժմ, Ձե՛րդ մեծություն, երբ արդեն շատ ամիսներ բաճակցություններ են վարվում Հայկական հարցի և Հայաստանում բարեփոխումների անցկացնելու շուրջը, ինչպես Ձեզ հայտնի է, նորին սուլթանական մեծության կառավարությունը չի ցանկանում ճանաչել իր պարտականությունները, որոնք բխում են Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածից: Նրա բոլոր խոստումներն ու խուսավարումները նպատակ ունեն ուժից զրկել այդ հոդվածը, որպեսզի հայ ժողովուրդը կորցնի իր վերջին հույսը:

Ահա թե ինչու, եթե Ձերդ մեծության հզոր ու մարդասիրական ազդեցությունը չփրկի մեզ, ինչպես դա տեղի ունեցաւ Արևելյան Ռումելիայում, որին վարչական ավտոնոմիա տրրվեց, և վարձահատուցում չդառնա մեր համբերության դիմաց, ապա տեղի կունենան անասելի աղետներ, որոնք կհանգեցնեն այն բանին, որ Հայաստանը կդառնա տառապյալ հայոց վերջին հույսերի գերեզմանը...

Խրիմյան

Կ. Պոլսի հայոց նախկին պատրիարք,
Խորեն Հովհաննիսյան
Հայրապետ Խաչյան

АВПР, Главный архив, д. 119, л. 50.

7. ՎԱՆԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈԽՀՅՈՒՊԱՏՈՍԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՏԱՐԸ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆ ՆՈՎԻԿՈՎԻՆ

№ 12 զեկույցից

14 մարտի 1882 թ.

Պարտք եմ համարում հայտնել, որ այստեղի՝ թուրքերից սխտեմատիկորեն հալածվող հայերի վիճակը իրոք ավելի անտանելի է դարձել, քան երբևէ: Պետք է այստեղ՝ տեղում լինել, դատելու համար, թե ինչ վրդովեցուցիչ չափերի են հասնում թուրքերի հալածանքները հայերի նկատմամբ: Ըստ որում առավել բարձրատիճան կառավարական պաշտոնյաները բացեիքաց արտահայտվում են, թե իբր այստեղ երկրորդ Բուլղարիա է պատրաստվում և որ իրենք, փորձից դաս առած, կկարողանան խեղդել իրենց կառավարությանը վնասակար տարրին և, այդպիսով, «Հայկական հարցին» վերջ կտան մեկընդմիջտ: Թուրքական բարձր վարչության այդպիսի տրամադրությունը, որ ներ-

ջնշված է, իհարկե, Բ. Դռան կողմից, և խոստացված բարենորոգումների որևէ նշանի բացակայությունը տեղացի հայերին դրողեցին նորից խնդրանքով դիմել մեր կառավարությանը: Մտնանշեմ, ի միջի այլոց, հետևյալ փաստը. Վանի վիլայեթի հիմնումից ի վեր փոխնահանգապետի (մուավին) պաշտոնում մըշտապես հայ է նշանակված եղել (վերջին ժամանակներս՝ ոմն Աղաթոն էֆենդի): Այժմ վերջինս կանչված է Կ. Պոլիս (ենթադրում են, թե մուավինի պաշտոնը կվերացվի) և Վանի նոր հաստատված մութեսարիֆի պաշտոնում նշանակված է Շուքրի էրը՝ նախկին մի մուլլա: Կյոջ նշանակումը ծանր տպավորություն գործեց այստեղի հայերի վրա...

Վերջում ավելացնեմ, որ այստեղի հայերը ում էլ որ դիմեն օգնության խնդրանքով, բայց իրական աջակցություն սպասում են միայն Ռուսաստանից: Եթե սովորող հայերի մեջ կան նաև անձինք, ովքեր ներելի մոլորությանմբ հենվում են Անգլիայի վրա, ապա, մյուս կողմից, չի կարելի իսկություն չհամարել, որ նրանց ճնշող մեծամասնությունը գլխովին նվիրված է Ռուսաստանին և հավատում է միայն նրա հովանավորությանը:

Կամսուրական

АВНР, Главный архив, д. 119, л. 48—49.

Յ. ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅ ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐՆԵՐԻ ԿՈՄԻՏԵՆ՝ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ

Նամակից

27 հոկտեմբերի 1895 թ.

Խոնարհաբար դիմելով Ձեզ հայ հայրենասերների անունից՝ մեր Կոմիտեն² համարձակություն է վերցնում իր վրա ապավինելու Ձերդ գերազանցության օգնությանը, որպեսզի նորին կայսերական մեծության կառավարության բարեհաճ ուղադրությունը հրավիրեք միլիոնավոր այն նահատակների ճակատագրի վրա, որոնք հեծեծում են Հայաստանում թուրքական ներկա վարչակարգի լծի տակ և տառապում քոչվոր ցեղերի ասպատակություններից:

Լիակատար բացակայություն արդարադատության, որի իրագործումը կախված է ցանկացած մահմեդական մոլեռանդ կրոնավորից, ում աչքին յուրաքանչյուր քրիստոնյա անհավատ է. չարաշահում իշխանությունների, որոնք տառապյալ ժողովրդի

հետ վարվում են, ինչպես իսկական ստրուկի՝ հետ, որի կյանքը, ինչքն ու պատիվը զոհաբերվում են պաշտոնյաների քմահաճույքներին. ավազակություն, որ անում են քուրդ քուլիորները՝ գավառային իշխանությունների հրամանով և ի շահ նրանց,— այսպիսին է, Ձե՛րդ գերազանցություն, իրերի գրությունը Հայաստանում:

Գոյություն ունեցող պայմաններից հուսալքման հասած Կիլիկիայի բնակչությունը 1855—1860 թթ. անհաջողություններից հետո փորձեց նորից գեների դիմել, որպեսզի պաշտպանի իր ազատությունը, բայց կիլիկեցոց մատնեց Ահմեդ փաշա Կողանլին, և հիմա նրանք, Մարաշի բանտը նետված, դարձյալ հեծեծում են շղթաների մեջ:

Նույն վիճակն է էրզրումում, որտեղ ճնշված է 1882 թվի շարժումը: Վանը, Մուշն ու Դիարբեքիրը, առանց շափազանցության, հանդիսանում են անլուր գազանությունների ասպարեզ, որոնց հիշատակումն իսկ կսարսուցեցներ Նվրոպայի ազնվաբարո ժողովուրդներին:

Այս ամենը հանգեցրել է նրան, որ մեր ժողովուրդը, Ձե՛րդ գերազանցություն, ակնհայտորեն կորստյան է դատապարտվում. զոհվում են մարդիկ, ոչնչանում են տնտեսություններ, իրագործվում է բնաջնջման ծրագիր: Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի ընդունումից ի վեր թուրքական կառավարությունը իր ջանքերը գաղտնի ուղղում է հայ ազգին իր հայրենիքում ոչնչացնելուն: Նրանք, ովքեր դժբախտություն ունեն իրենց վրա հրավիրել թուրքական իշխանությունների ուշադրությունը կա՛մ իրենց խելքով, կա՛մ զբաղեցրած սոցիալական դիրքով, կարող են խույս տալ հալածանքներից միայն երկրի սահմանները լքելով. այդպես ընտանիքների հազարավոր հայրեր սահմանից այն կողմ են ընկնում՝ լրացնելով հայրենասերների շարքերը, որոնց մենք պատիվ ունենք ներկայացնելու: Նրանք, ընտանիքներից հեռու, թափառում են աշխարհով մեկ, միջոցներ փնտրելով վերադառնալու իրենց հոգեհարազատ օջախներն ու իրենց դժբախտ երեխաների մոտ: Նրանք արտասահմանում կարոտում են իրենց ընտանիքներին, մինչդեռ իրենց ընտանիքները՝ հայրերը, մայրերը, երեխաները, հայրենիքում մեռնում են կարիքից ու զրկականքներից:

Այսպիսին են մեր ժողովրդի կյանքի պայմանները,— **եթե** կարելի է դա կյանք անվանել,— որոնք մեզ ստիպեցին համար-

ձակություն առնել դիմելու նորին մեծության կառավարությանը՝
Գուսալով արժանանալ նրա բարեհաճ ուշադրությանը:

Ձեռնարկելով մեր դեմարշը՝ մենք չենք հավակնում առանձին
թագավորության, չենք ձգտում քաղաքական անկախության, այլ
ցանկանում ենք պարզապես ապրել մարդկային պայմաններում:

Մենք ուզում ենք հնարավորություն ունենալ վերադառնալու
մեր հայրենիքը, ապրել այնտեղ և խաղաղորեն մշակել այն սըր-
բազան հողը, որ մեզ կտակված է մեր նախնիներից, նրանց ար-
յունով է ոռոգված:

Մենք հուսով ենք, Ձե՛րդ գերազանցություն, որ նորին մեծու-
թյուն ամենաողորմած կայսեր կառավարությունը, որը Բեռլինի
վեհաժողովում իր ստորագրությամբ հաստատել է Հայաստա-
նում վարչական համակարգի բարենորոգումների հրատապ ան-
հրաժեշտությունը, կբարեհաճի բարյացակամ վերաբերվել հայ
հայրենասերների խոնարհ խնդրագրին, որով մենք համարձակ-
վում ենք դիմել Ձերդ գերազանցությանը...

Հանուն ազգի, Ձե՛րդ գերազանցություն, մենք այսօր հա-
մարձակվում ենք դիմել Ձեր ազնիվ միջնորդությանը, որպեսզի
հրավիրեք նորին մեծություն ամենաողորմած ցարի կառավա-
րության ուշադրությունը Հայաստանի դժբախտ նահատակների
ճակատագրի վրա, թեկուզ և նրա համար, որպեսզի հարգել տաք
այն ստորագրությունը, որով Դուք բարեհաճել եք վավերացնել
Բեռլինի դաշնագիրը: Մենք ենթադրում ենք, որ դժբախտ ժողո-
վրդի վիճակը արժանի է այն կառավարության ուշադրությանը,
որը Դուք այնքան արժանավայել կերպով ներկայացնում եք:

Հայ ժողովուրդը ցրված է Թուրքիայով մեկ, և Դուք, Ձե՛րդ
գերազանցություն, տեսնում եք, որ Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ
հոդվածը, որը վերաբերում է Թուրքիայի բոլոր ասիական հայա-
թնակ գավառներին՝ ի նկատի ունենալով այդ բոլոր գավառնե-
րի նկատմամբ դրա միանգամից կիրառելու դժվարությունը, Օս-
մանյան կայսրության կառավարությանը անվերջանալի պատեր-
վակների հնարավորություն է տալիս, որպեսզի այդ որոշումը
մնա թղթի վրա: Բայց Սեբաստիան, էրզրումը, Վանը, Դիարբե-
քիրը և Կիլիկիան, որտեղ հայերը դեռ հոծ մեծամասնություն են
կազմում..., կարող էին ինքնավար գավառների միություն կազ-
մել Բարձր Դռան գերիշխանության տակ և եվրոպական որևէ
միապետի գալիստնի ներքո: Երկրի ոչ երկարատև ռազմական
օկուպացիայի օգնությամբ այնտեղ կարելի կլիներ վերականգնել

կարգուկանոնը և անդորրը՝ ըարենորոգված վարչակարգի պայմաններում, ինչպիսին գոյություն ունի Արեւելյան Ռումելիայում: Այսպիսով, անհապաղ կրացվեր բնական հարստությունների օգտագործման ուղին, ինչին կնպաստեր առևտրի և արդյունաբերության հանդեպ այն հակումը, որը բնորոշ է հային և նրան ստիպում է ձգտել կապեր հաստատելու եվրոպական ժողովուրդների հետ:

Մեր խոնարհագույն խնդրանքով դիմելով Ձեզ, Ձե՛րդ գերագանցություն, շենք կասկածում, որ մեր կողմից հաղորդվող փաստերը Ձեզ հայտնի են: Բայց հիշելով, որ մենք խոսում ենք հայրենիքից զրկված հայրերի անունից, որոնք կարոտում են իրենց զավակներին, որդիների անունից, որոնք ստիպված են եղել լքել ծնողներին ու քույրերին ոչ նրա համար, որ խույս տան խոշտանգումներից, այլ որպեսզի, իրենց փրկելով, իրենց դժբախտ ընտանիքներին ապահովեն մի կտոր հացով, — մենք չէինք կարող տալ առավել սեղմ նկարագրությունն այն վիճակի, որի մեջ գտնվում են հայերը: Նրանք դեռևս հեծեծում են՝ շարունակելով ապրել այն պայմաններում, որոնք Ձեզ հայտնի են..., չնայած տերությունների և նորին մեծություն համառուսական կայսեր կառավարության խոստմանը:

Հուսալով, որ Ձերդ գերագանցության բարյացակամ միջնորդության շնորհիվ նորին մեծության կառավարությունը կբաժնեհաճի անսալ այս աղերսանքներին և աղետից ու կործանումից փրկել այնքան մարդկային էակներ, մենք պատիվ ունենք Ձերդ գերագանցությանը արտահայտելու մեր խորին երախտագիտության զգացմունքները...

Հայ ճայրենասերների կոմիտե

АВНР, Посольство в Константинополе, д. 3133, л. 27—28.

**9. ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ ԴԵՆՆԵՑԻ
ՀԵՌԱԳՐԻՑ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆ ՆԵԼԻԴՈՎԻՆ**

Էրզրում, 10 հունիսի 1890 թ.

Քրիստոնյա բնակչության, նրա հետ նաև՝ մեր, դրությունը ծայր աստիճանի վտանգավոր է: Ամեն ռուպե կարելի է սպասել մահմեդական մոլեռանդության պողթկման՝ որևէ շնչին պատահականությունից:

Մուկեռանությունն այս տեղական բռնկումը կվերածվի՝ ընդհանուր շարժման, դժվար է դատել... Վերավորները երկու հարյուրից ավելի է՛ն, սպանվածներից հայտնի են առայժմ տասնչորս հոգի:

АВПР, Политархив, д. 3431, л. 10, 18.

10. Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՄՊԱՆ ՆԵԼԻԴՈՎԸ՝ ԱՐՏԱՋԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ ԳԻՐՍԻՆ

Քաղվածքներ զեկուպից

Բույուքդերե, 19 (31) հուլիսի 1890 թ.

Հույս ունենալով մոտիկ ապագայում Ձերդ բարձր գերազանցությունը անձամբ բանավոր հաշվետվություն ներկայացնել այստեղ ընթացիկ շարաթում տեղի ունեցածի վերաբերյալ, ես ժամանակ չեմ գտնում այդ մասին մանրամասն գրավոր զեկույց կազմելու, մանավանդ որ գլխավոր իրադարձությունները շարադրված են եղել իմ վերջին հեռագրերում:

Դրանցից ամենաակնառուն այն արյունալի անկարգություններն են, որոնք տեղի են ունեցել կիրակի օրը Ստամբուլում, հայ լուսավորչական պատրիարքարանի մոտ՝ Գում-Գափուում...

Հայերը սաստիկ բորբոքված են այն անարգել բանտարկություններից և հալածանքներից, որոնք գործադրվում են բոլոր նրանց նկատմամբ, ում վրա կասկածում են, թե անդամ է ենթադրյալ հեղափոխական կոմիտեի, որը ցույց էր կազմակերպել ընդդեմ պատրիարքի:

Գոյություն ունի՝ այստեղ արդյոք նման կոմիտե, դժվար է իմանալ...

Թուրքական իշխանությունները խելահեղ կասկածամտությամբ և խիստ միջոցների անտակտ պորժադրմամբ հարուցում են ատելությունն ու թշնամանքը հայ բնակչության, որը բավականին շատ է մայրաքաղաքում և ցրված է Թուրքիայով մեկ: Սրանից հեշտությամբ կարող են խիստ վտանգավոր բարդություններ ծագել...

АВПР, Политархив, д. 3431, л. 30—31.

11. Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊՈՒՆԸ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ ԳԻՐՍԻՆ

Ճեպագրից

Պետա, 1 (18) Շոյեմբերի 1890 թ.

Հուզումն ու անբավականությունը հայ բնակչության չափավոր մասի միջավայրում աստիճանաբար սաստկանում է և [հայերը] ձգտում են մեծ տերություններին, մանավանդ Ռուսաստանին, հարկագրել զբաղվելու Հայկական հարցով ու համառորեն պնդելու, որ կատարվեն Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով խոստացված բարենորոգումները:

Ես այդ առթիվ վերջերս ուշագրավ մի գրույց ունեցա այստեղի ողջամիտ հայերից մեկի հետ, ովքեր լավ ծանոթ են Հայկական հարցի վիճակին և իրենց հայրենակիցների մտադրություններին: Նա ջանում էր ապացուցել, թե ձերբակալությունից ու դատավճիռներով թուրքերը չեն հասնի հայ բնակչության հանդարտեցմանը: Դժգոհությունը չափից ավելի է համակել նրանց. անկեղծորեն հանդիմանելով ահաբեկչական կոմիտեների գործունեության անիշխանական եղանակները, բոլոր հայերը, սակայն, քիչ թե շատ մասնակից են իրենց անտանձիւ գրությունը բարելավելու ուղղությամբ ժողովրդին համակած ընդհանուր շարժմանը: «Մենք ոչինչ չենք խնդրում թուրքերից, — եզրափակեց նա: — Մեզ պետք չի ոչ մի զիջում կամ ողորմածություն, մենք պահանջում ենք այն, ինչը մեզ է պատկանում ըստ իրավունքի, ինչը ճանաչված է ողջ Եվրոպայի կողմից: Եվ այդ իրավունքը մեզ տվել է Ռուսաստանը՝ այն գնելով իր զավակների արյան գնով: Սան Ստեֆանոյի դաշնագրում դուք առաջինը գրեցիք Հայաստանի անունը, դուք չեք կարող մեզ մերժել ձեր աջակցությունը մեր արդարացի նկրտումներում: Թող Դուռը մեզ բավարարություն տա, և նա կտեսնի, որ ժողովուրդը կհանգարտվի...»

Նեյիդով

АВПР, Политархив, д. 3431, л. 172—173.

12. ԳԵՍԱՆ ՆԵԼԻՊՈՎԸ՝ ՄԻՆԻՍՏՐ ԳԻՐՄԻՆ

Մեպագրից

Պերս, 22 Աոյեմբերի 1890 թ.

Հայերի անդադար ձերբակալութիւնները, նրանց ողջ համայնքի հանդեպ կասկածանքներն ու հալածանքները աստիճանաբար համարյա անտանելի վիճակ են ստեղծել նրանց գլխավոր անդամների համար: Մշտապես իրենց զգալով ոստիկանական իշխանութիւն կասկածավոր հայացքի տակ և վստահ չլինելով, որ իրենք էլ չեն արժանանալու ցածր տոհմակիցներից շատերի բախտին, նրանք վերջապես վճռեցին հավաքվել, որպեսզի սուլթանին մի ուղերձ ներկայացնեն՝ հայտնելով իրենց նվիրվածութիւնը և պարսաւելով գործողութիւններն այն խելացնորների, ովքեր մտածել են դեմ գնալ օրինական իշխանութիւնը:

Ուղերձի ստորագրութիւնները պատկանում են Թուրքիայի հայազգի պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներին: Թեև նրանք բողոքում էլ են իրենց հայրենակիցների խելացնոր մտադրութիւնների դեմ, չի կարելի, սակայն, չտեսնել, որ ուղերձը կազմողները իրենց հոգու խորքում բնավ էլ անկեղծ չեն իրենց հավաստիացումների մեջ, թե «հայերն ապրում են գոհ ու երջանիկ՝ սուլթանի հայրախնամ կառավարութիւն հովանու տակ և վայելում են բոլոր բարիքները»: Ծա առիթ եմ ունեցել խոսելու նրանցից մի քանիսի հետ, և նրանք դառնութիւնմբ խոստովանել են, թե ստիպված են եղել կազմել այդ փաստաթուղթը, որպեսզի հրաժարվեն հեղափոխականների հետ համերաշխութիւնից և իրենց համար գոյութիւն հնարավոր պայմաններ ստեղծեն՝ մերժելով մշտական կասկածանքներն ու կշտամբանքները:

Նրանք արդյոք լիովին հասա՞ն իրենց նպատակին, դժվար է ասել: Հայերի ձերբակալութիւններն ու հալածանքները ջարդունակվում են...

АВПР, Политархив, д. 3431, л. 185—186.

**18. ԱՆՊԼԻԱՅԻ ՀՅՈՒՊԱՑՈՄԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՏԵՐԸ՝ Կ. ՊԱՆՈՒՄԻ
ԴԵՍՊԱՆ ՔԼԵՐ ՅՈՐԴԻՆ**

Հայկազ, 20 Ռումիսի 1892 թ.

Սը՛ր, պատիվ ունեմ սույնով Ձերդ գերազանցությանը հանձնելու պ. փոխհյուպատոս Լիկիարդոպուլոյի նամակի քաղվածքի պատճենը, որն ընթացիկ ամսվա 12-ին նա ինձ է հասցեագրել, տեղեկացնելով Ադանայի վիլայեթում գործերի վիճակի մասին:

Կարող եմ ավելացնել, որ, դժբախտաբար, մոտավորապես նույնպիսի իրադարձություններ, որոնց մասին հաղորդում է պ. Լիկիարդոպուլոն, կրկնվում են նույնիսկ Արիֆ փաշայի կողմից կառավարվող Հալեպի գավառում, և ես հակված եմ մտածելու, որ եթե եռանդուն միջոցներ ձեռք չառնվեն, ապա այս տեղերի քրիստոնյաների նկատմամբ թուրքերի այդ գործելակերպը աստիճանաբար կարող է լուրջ հետևանքներ ունենալ:

Ա. Քեթուհի

Առդիր

Փոխնյուպատոս Լիկիարդոպուլոն՝ հյուպատոսի պաշտոնակատար Քեթուհիին

Քաղվածք

Մերսիճ, 12 Ռումիսի 1892 թ.

Մեր վալի Խոջա Իզեթ բեյի ժամանելուց ի վեր մոլեռանդությունը հասել է իր գագաթնակետին: Քրիստոնյաներն ընդհանրապես և հայերը մասնավորապես տառապում են դրանից. օր չկա, որ ինչ-որ մի նոր բան չծագի: Վերջերս նա պահանջեց, որ իրեն ներկայացնեն դպրոցների ու եկեղեցիների վերաբերյալ ֆիրմանները, արգելելով հետազոտում կատարել՝ առանց Կ. Պոլսից համապատասխան կարգադրություն ստանալու: Նա փակեց ակոհոյի մանր առևտրականների համարյա բոլոր խանութները՝ պատրվակ բռնելով, թե դրանք գտնվում են մեչիդի կամ գերեզմանոցի մոտերքում և այլն: Եթե մահմեդականը ուզում է քրիստոնյայից վրեժ լուծել, դրա համար բավական է, որ ներկայացնի երկու վկա, որոնք հաստատեն, թե նա անարգել է մահմեդական կրոնը. սրա համար կամ թե այդ մարդու պատիվը վիրավորելու համար տեղնուտեղը բանտ են նետում:

Մահմեդականների մեջ կան անձինք, որոնք դիմում են հայերին՝ նրանցից դրամ պահանջելով և հասկացնելով, որ մերժման դեպքում իրենք վրեժ կլուծեն: Այս ճանապարհով հաջողվում է նրանցից դրամ շորթել:

Եթե իրերի այս դրությունը շարունակվի, կարելի է երկյուղել, որ հասարակական անդորրը խախտվելու է: Ես կարող եմ Ձեզ հավատացնել, որ Ադանայի հայերը շատ հեռու են այն բանից, որ մտածեն կոմիտեների կամ քաղաքական այլ գործերի մասին:

Correspondence relating to the Asiatic Provinces of Turkey. 1892—93, Turkey, № 3 (1896). London, 1896, p. 32.

14. Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԴԵՍՊԱՆ ՔԼԵՐ ՖՈՐԴԸ՝ ԿՈՄՍ ՌՈԶԲԵՐԻՒՆ

Կ. Պոլիս, 18 մարտի 1898 թ.

Պատիվ ունեմ սուլնին կցել Կ. Պոլսում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների դեսպանից հենց նոր իմ ստացած մի ճեպագրի պատճենը, որով հաղորդվում է Փոքր Ասիայի Կեսարիա քաղաքի հայ բնակչության խիստ ծանր վիճակի մասին: Ես ժամանակ չունեի այսօր՝ մինչև սուրհանդակի մեկնելը, ստուգել ամերիկյան դեսպանի ճեպագրում բովանդակված հաղորդման հավաստիությունը, բայց ես չեմ հապաղի դա անել վաղը և Ձերդ պայծառափայլությանն ուղարկել իմ հարցուփորձի արդյունքները:

Տրեեսիս Քլեր Ֆորդ

Առդիր I

ԱՄՆ-ի դեսպան Թոմփսոնը՝ Քլեր Ֆորդին

Կ. Պոլիս, 18 մարտի 1898 թ.

Պատիվ ունեմ սուլնին կցել, Ձեզ ի գիտություն, Փոքր Ասիայում Կեսարիայում ու Յոզղաթում գործերի վիճակի մասին մի հաղորդագրություն, որն ստացել եմ, ինչպես ինձ թվում է, հավաստի աղբյուրներից:

Մարզվանում Միացյալ Նահանգների հյուպատոս Զյուլետտոնց ստացած զեկուցագրերից ես է՛լ ավելի եմ համոզվում, որ հոգորդագրություններում նկարագրված քրիստոնյա բնակչության գրությունը Թուրքիայի այդ անհանգիստ մասում արտակարգ ծանր է:

Դ. Պ. Թոմփսոն

Ադդիս II

Հուշագրից

Կեսարիայից — ... Կեսարիա քաղաքում մահմեդական ամբոխը թալանել է երեք հայկական եկեղեցի: Հարձակումը տեղի է ունեցել շաբաթ օրը՝ ժամասացության ժամանակ: Խլել են ներկա եղած կանանց մանյակներն ու ականջօղերը:

Դեպքեր են եղել, որ կանայք մահմեդականների կողմից հարձակման են ենթարկվել քաղաքի փողոցներում: Նրանք հիմա շեն համարձակվում իրենց տներից դուրս գալ:

Ներկայումս որոշ անձինք Կ. Պոլսում լուր են ստացել մուսուլմանների ձեռքով Կեսարիայում սպանված իրենց ազգականների մասին:

Մահմեդականները կողոպտում են քրիստոնյա վաճառականների քարավանները, այնպես որ որոշ միջնորդներ այստեղ հրաման են ստացել դադարեցնել ապրանքների առաքումը այդ շրջանը:

Հինգ հարյուրից ավելի հայեր գտնվում են Կեսարիայի բանտում: Ուրիշներին դեռ բերում են գյուղերից, և նրանց տեղավորելու համար փայտե բարաքներ են սարքված:

Ի նկատի ունենալով մուսուլմանների ապօրինի գործողությունները, որ շարունակվում են արդեն չորս-հինգ շաբաթ, Կեսարիա քաղաքի խանութները փակ են: Օրավարձու աշխատանքով ապրող մարդիկ չափազանց տուժում են, իսկ մթերքների գները շատ են բարձրացել:

Ցոզղաթից. — Բանտերը լցված են հայերով, 60-ից ավելի տեղացի հարուստ հայերի ձերբակալած պահում են զինվորական հյուղակներում՝ բանտում տեղ չիներևու պատճառով:

Նրանցից մեկին՝ Համբարձում էֆենդուն, առաջարկել են բանտարկությունից ազատել այն պայմանով, որ վճարի 500 լիրա: Նա հրաժարվել է և բանտարկված է որպես կասկածելի անձ:

Այս քաղաքում հայկական կամ բողոքական համայնքներից չկա մի հարուստ մտավորական, որը բանտում չգտնվի:

Մարզվանում մի քանի ղեկավար անձինք բանտարկված են, բայց նրանց չեն ասել, թե ինչում են իրենց մեղադրում, և նրանք շարունակում են մնալ բանտում առանց գործի քննության...

Correspondence relating to the Asiatic Provinces of Turkey. 1892—93. Turkey. № 3 (1896), London, 1896, p. 67—68.

15. ԿՈՎԿԱՍԻ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԾԱՍԻ ՊԵՏԸ՝ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ

Քաղվածքներ նամակից

Թիֆլիս, 20 օգոստոսի 1898 թ.

Սույն թվի հուլիս ամսին քառասունհինգ թուրքահայատակ հայ բնտանիքներ ինքնակամ և առանց պատշաճ գրավոր փաստաթղթերի անցել են պետական սահմանը Երևանի նահանգի և Կարսի մարզի կողմերից ու կենտրոնացել վերջինում: Հարցաքննության ժամանակ գաղթականները հայտարարել են, թե ինչպես իրենց, այնպես էլ իրենց մյուս ազգակիցներին, թուրքական իշխանությունները բռնի կերպով դուրս են անում սահմանամերձ գոտուց, իրենց տեղը բնակեցնում են քրդերի և որ այդ պատճառով մոտիկ ապագայում կարելի է թուրքահայատակ հայերի հետագա ներհոսք սպասել դեպի մեր սահմանները: Ի նկատի ունենալով շարադրված հանգամանքները՝ գաղթականները խընդրում են իրենց տեղավորել և հող հատկացնել Կարսի մարզում...

ABПР, Политархив, л. 3434, л. 307—308.

16. ԴԵՍՊԱՆ ՔԼԵՐ ՖՈՐԴԸ՝ ԿՈՄՍ ՌՈՋԲԵՐԻՆԻՆ

Կ. Պոլիս, 28 հոկտեմբերի 1898 թ.

Պատիվ ունեմ Ձերդ պայծառափայլությանը ուղարկել նորին մեծության էրզրումի հյուպատոսից ստացված ճեպագրի պատճենը, որով նա զեկուցում է հայերի՝ դեպի Ռուսաստան արտագաղթի ուժեղացման մասին:

Տրեեսիս ՔլեՐ Ֆորդ

Հյուպատոս Գրեյվսը՝ Ա. Նիկոլսոնին

Էրզրում, 5 հոկտեմբերի 1898 թ.

Սը՛ր, պատիվ ունեմ զեկուցելու, որ տվյալ վիլայեթի սահմանամերձ շրջանների հայերի մեջ ծավալվել է մշտական ու շարունակվող գաղթականական շարժում դեպի ռուսական տարածքը: Դա ամենից ավելի նկատելի է Բասենի դաշտում և Այաշկերտում, որտեղից, ինչպես ասում են, ամբողջ 400 ընտանիքներ՝ 2000 հոգուց ավելի, Ռուսաստան են գնացել անցած տարվա ընթացքում: Եվ դա՝ անկախ այն մասնավոր դեպքերից, երբ մարդիկ մեծ քանակությամբ գնում են Ռուսաստան աշխատանք որոնելու կամ էջմիածին ուխտի և հաճախ շեն վերադառնում: Ռուսական իշխանությունների կողմից ոչ մի խուլընդոտ չի հարուցվում արտագաղթողների նկատմամբ և նրանց ժամանակավորապես տեղաբաշխում են գյուղերում, մինչև որ ազատ հողեր տրամադրվեն՝ գլխավորապես Թուրքիա արտագաղթող մուսուլմաններից լքված տարածքներում:

Հազիվ թե կարելի է կասկածել, որ շատ հայեր կգաղթեին նաև ներքին շրջաններից, եթե չլինեին իշխանությունների դիմադրությունը և այն վտանգները, որ առկա են դեպի սահմանը տանող նրանց ճանապարհին: Այսպես, օրինակ, Խնուսի շրջանի Կարա-Չոբան գյուղի բնակիչների մեծ մասը ձգտում է արտագաղթել, բայց կառավարությունը դա մերժել է:

1892 թ. անբերությունը և այս տարվա շնչին բերքը գյուղացիությանը գցել է անլուր դժբախտությունների մեջ, ինչն է՛լ ավելի են ծանրացնում վերոհիշյալ շրջաններում քրդերի ճնշումն ու շորթումները, ինչպես և տեղական իշխանությունների կողմից հասարակական անվտանգության պահպանման նկատմամբ ցուցաբերվող անտարբերությունը:

Ես իմացել եմ, որ շատ գաղթականներ զոհաբերել են իրենց հողերն ու տները, որպեսզի պարտքերն ու հարկերը փակեն, և լքել են երկիրը՝ իրենց հետ վերցնելով սոսկ անձնական օգտագործման որոշ իրեր, այն, ինչ կարողացել են հետները տանել...

Ռ. Վ. Գրեյվս

Correspondence relating to the Asiatic Provinces of Turkey. 1892—93. Turkey, № 3 (1896). London, 1896, p. 213.

...Սասունցիները [հայերը] թողել են իրենց գյուղերը և հեռացել լեռները, որոնք աչքի են ընկնում անմատչելիությամբ և առավել ժայռոտ տեղանքով, քան Չեռնոգորիան է։

Թուրքերն սկսել են զորքեր կենտրոնացնել Սասունի մոտ։ № 317 զեկույցում ես պատիվ էի ունեցել հայտնելու էրզրումից 25-րդ գնդի 1-ին գումարտակի ճանապարհ ընկնելու մասին։

Այդ նույն ժամանակ, այսինքն՝ մոտ օգոստոսի 4-ին, դեպի Սասուն է ուղարկվել հետևակային մեկ գումարտակ Մուշից, մեկն էլ՝ Սղերդից, իսկ անցած շաբաթ այստեղից դուրս է եկել 25-րդ գնդի 2-րդ գումարտակը և ուղարկվել է 2 մարտկոց. մեկը՝ լեռնային, 6 հրանոթով, և մյուսը՝ դաշտային։

Համարձակվում եմ ենթադրել, որ հրետանին ունի սոսկ ցուցադրական բնույթ, քանի որ տեղանքի տեղագրությունը դժվար թե թույլ տա, որ այն գործի։

Օգոստոսի 19-ի գիշերը Երզնկայից եկավ և առանց էրզրումում կանգ առնելու անցավ գնաց 7-րդ հրաձգային գումարտակը։

Կարելի է ենթադրել, որ թուրքերը մտադիր են շրջապատել սասունցիներին իրենց լեռներում և սովով ստիպել, որ հանձնվեն՝ նպատակ ունենալով նրանց մի մասին ոչնչացնել, մյուս մասին աքսորել այնպիսի վայրեր, որտեղ նրանց կառավարելը ավելի դյուրին է։

Ուստի, նիզամից բացի, Սասուն է բերվել մի քանի գունդ համիդի։ Սասունցիների հացահատիկի արտերը, Մուշից այստեղ ստացված մասնավոր տեղեկությունների համաձայն, կամ այրված են, կամ անասուններով ոտնակոխ արված, ոչնչացված։

Շենիկ, Սեմալ, Շուշնամերկ, Ալյանք և Գելիեզուզան գյուղերը հրկիզված են։ Չնայած դրան, սասունցիները շարունակում են մնալ իրենց սարերում։ Այստեղ ասում են, թե քրդական մի տոհմ (աշիրեթ) նրանց հետ դաշինքի մեջ է։

Այսպիսի համաձայնություններից թուրքական կառավարությունը, ըստ երևույթին, սաստիկ վախենում է։

Իսկ այստեղ ավելորդ չեմ համարում հիշատակել, որ, ըստ լուրերի, քրիստոնյաների դրությունը, Սասունի կազայից բացի,

էրզրումի սանջակի ինուսի կազայում և Մուշի սանջակի Բուլա-
նըխի կազայում անցած դարնանը ծայրահեղ անմխիթարական
է հղել. մարդիկ նման էին «մեռելների», քանզի թուրքերը դեռ
աշնանը հայերից խլել էին ամբողջ հացահատիկը, խոստանալով
այն բաժանել բնակիչների միջև, մինչդեռ բաժանել են միայն
թուրքերին ու քրդերին, հայերին թողնելով միայն անպետք բա-
ները՝ կորեկ, ինչ-որ մանր սերմ, որը մեզ մոտ հայտնի է դեղ-
ձանիկի կուտ անունով և այլն:

Այդպիսի սնունդը մարդկանց մեջ հիվանդություն է առա-
ջացրել, որն ուղեկցվել է մահացու դեպքերով:

Այս վիճակին ավելացել է անասունների անկումը...

Մախմուդ

АВНР, Посольство в Константинополе, д. 3176, л. 24—25.

18. ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՂԱԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԸ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ- ԴԵՍՊԱՆ ՆԵԼԻԻՊՈՒՆ

№ 411 զեկոյցից

1 հոկտեմբերի 1894 թ.

Վերջին շաբաթում էրզրումի սրճարանի հաճախորդները հա-
ճախ են լսել թուրքերի միմյանց հետ ունեցած խոսակցությունն
այն մասին, թե «աստված նրանց չի ների Սասունում թափված
արյունը և մուսուլմաններին կպատժի դրա համար»:

Այսպես են այժմ իրենք՝ էրզրումի թուրքերը վերաբերվում այն
իրադարձություններին, որոնք անցյալ օգոստոսի առաջին կեսին
տեղի ունեցան մասամբ նիզամի, մասամբ էլ մի քանի քրդա-
կան համիդիե հեծյալ զնդերի ձեռքով:

Այստեղ առայժմ լիովին հավաստի լուրեր չկան հիշյալ տե-
ղերի հայ զոհերի թվի մասին, բայց զանազան լուրերը հան-
գում են այն բանին, որ Սասունի քրիստոնյա բնակչության մեծ
մասը, շնայած բոլորի, մինչև իսկ կանանց անձնուրաց քաջու-
թյանը, զոհվել է անհավասար մարտում...

Բիթլիսի վալի Թահսին փաշան տեղի ունեցած իրադարձու-
թյան պատասխանատվությունն իրենից թոթափելու մտադրու-
թյամբ՝ դա ներկայացրել է Բ. Դուանը որպես հայերի ապստամ-
բություն:

Այս հայտարարությամբ գործը հանձնվել է ղինվորական
իշխանության տնօրինությանը:

Նիզամի գումարտակները հեծելազորի, լեռնային մարտկոցի և քրդերի հետ այրել, ավերել և թալանել են հայկական գյուղերը՝ Տավրոսիկը (400 տուն), Գելիեգուզանը (360 տուն), Սեմալը (85 տուն), Շենիկը (106 տուն), Ալյանքը (165 տուն), Իշխանաձորը (78 տուն)...

Մախսիմով

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3176, л. 26.

19. ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԼՅՈՒՊԱՏՈՍԸ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆ ՆԵԼԻՌՈՎԻՆ

Զեկույցից

29 հոկտեմբերի 1894 թ.

Ըստ վերջերս ստացված տեղեկությունների, թուրքերը Սասունում ոչնչացրել են մոտ 4000 հայ*։ Ընդ որում առանձնակի դաժանություններ աչքի է ընկել գնդապետ Իզմայիլ բեյը՝ Սասունի բնակիչների դեմ ուղարկված զորքերի հրամանատարը, որը հրամայել է բռնել մի քանի հայկական գյուղերի պատվավոր բնակիչների և տանջամահ անել։ Երբ այդ գյուղերի բնակիչները, իմանալով այդ գազանություն մասին, սարերն են բարձրացել, նա հրամայել է ուժեղացնել սրանց և պահանջել է հանձնվել։ Հենց նույն գիշերը բոլոր հանձնվողները անգթորեն ոչնչացվել են։ Թուրքերը վայրագություններ են արել 25 օր և կործանել են 30 գյուղ...

Վ. Մախսիմով

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3176, л. 152.

20. Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ ԺԱՂՈՎԱԿՈՒ ԾԵՊԱԳՐԻՑ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆԸ

Պերա, 10 (22) նոյեմբերի 1894 թ.

Հայերի դեմ ձեռնարկված վրդովեցուցիչ ռազմական միջոցառումների մանրամասնությունները թափանցել են եվրոպական լրագրող և Հալաստանի քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ

* Ձոնքների թիվը եղել է մոտ տասից-տասնհինգ հազար. — խմբ.

Թուրքական զորքերի գազանաբարո արարքների դեմ ամենուրեք մերկացնող հողվածների փոթորիկ բարձրացրել։ Այդ պարսավանքների անպատկառ կեղծ հերքումը, որն անձամբ սուլթանի հրամանով օրերս հեռագրերով ուղարկվել էր արտասահմանի բոլոր թուրքական ներկայացուցիչներին՝ հնարավոր հրապարակումների համար, չկարողացավ ցանկալի տպավորություն գործել Եվրոպայի հասարակական կարծիքի վրա և չզաղարեցրեց մեղադրանքների ու մերկացումների հեղեղը, ինչը և Դուանն ստիպեց վերջին օրերս արգելել արտասահմանյան համարյա բոլոր թերթերի մուտքը երկիր։

Այս պայմաններում դժվար է որոշել այն հետևանքները, որոնք կարելի է սպասել համընդհանուր վրդովմունքից, որը համակել է Եվրոպայի հասարակական խիղճը՝ չբացառելով և այն երկրները, որտեղ մինչև այժմ քաղաքական հաշիվների կամ շահի նկատառումներով աչք էին փակում որոշ հեռավոր մարզերում քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ թուրքական իշխանությունների կողմից գործադրվող ազադակող բարբարոսությունն նկատմամբ...

АВНР, Политархив, д. 3435, л. 50.

Ձ1. ՎԻՐԱ-ԻՄԵՐԵԹԱԿԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԵՄԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՆԱՄԱԿԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ ԳԻՐՄԻՆ

Ս. Պետերբուրգ, 24 Շոյեմբերի 1894 թ.

Ամենայն հայոց վեհափառ կաթողիկոսը սեփական ձեռքով գրած զաղտնի նամակում, որ ստացել եմ սույն նոյեմբերի 21-ին, ինձ հանձնարարում է թախանձագին խնդրել Ձերդ բարձր գեղազանցությանը, որպեսզի թագավոր-կայսեր՝ Արևելքի քրիստոնյաների օգոստափառ հովանավորի ամենաողորմած ուշադրությունը հրավիրեք Թուրքահայաստանում ապրող հայերի ճնշման ու սխտեմատիկ ոչնչացման վրա։

Ռուսաստանի հանդեպ հայերի նվիրվածությունը, որը դժբախտաբար է Թուրքիայի դեմ նրա վարած բոլոր պատերազմներում, ամենագլխավոր պատճառներից մեկն է նրանց նկատմամբ Թուրքիայում ատելության և հալածանքների։

Ոչ միայն հայերի, այլև բոլոր արևելյան քրիստոնյաների

համար ծայր աստիճանի ծանր կլինի, եթե այսպիսի ճգնաժամային կացության մեջ, երբ հարյուրավոր դյուղեր են ավերվում, ոչնչացվում է խաղաղ բնակչությունը առանց սեռի ու տարիքի խտրության, ի պաշտպանություն նրանց շհնչի ռուսաց միապետի հզոր ձայնը...

Իրենց հույսն ու ապավենը Ռուսաստանի վրա դնելով՝ հայերը զանգվածաբար ձգտում են դեպի նրա սահմանները և դիմում են իրենց հոգևոր պետի միջնորդությանը։ Վեհափառ կաթողիկոսը, շինայելով էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի միջոցները, աջակցում է դժբախտ բնակչությանը, բայց այդ միջոցներն սպառվում են, վերահաս ձմեռն սպառնում է։ Նրանց ոչնչացնել Ռուսաստանի սահմաններում, մինչդեռ թուրքերի նոր գազանությունները գաղթականների նոր հոսք են առաջ բերում, որոնց համար, դժբախտաբար, ըստ վարչության տված պատասխանների, Անդրկովկասի երկրամասի սահմաններում ազատ հող չկա։

Այսպիսի ծանր պարագաներում վեհափառ կաթողիկոսը, որպես հայոց հոգևոր պետ, ամենաողորմած միապետի ոտքերի տակ է դնում ջերմեռանդ աղերսանքը, որ նա իր գահակալության սկիզբը նշանավորի Թուրքիայի ճնշված հայության հովանավորությամբ...

Գևորգ եպիսկոպոս Սուրենյանց

АВНР, Политархив, л. 3435, л. 112.

ՁԶ. ԷՐՋՐՈՒՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԸ՝ Կ. ՊԱՆՍՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ ԺԱԴՈՒՄԿՈՒՆ

Ձեկույցից

Էրզրում, 26 նոյեմբերի 18Ը4 թ.

Անցյալ շաբաթվա ընթացքում իմ ստացած տվյալները ոչ միայն հաստատում են Սասունում քրիստոնյաների նկատմամբ թուրքերի դաժանությունները, այլև, ի մեծ ցավ մեզ, գրանք ներկայացնում են անհամեմատ ավելի զայրաշուջիչ տեսքով և շատ ավելի մեծ չափերով։

Այսպես, եթե հավատանք պատմածներին, քրիստոնյա բնակչությունը ամենաանգութ և բարբարոսական ձևերով ոչնչացվել է հայկական 32 դյուղերում...

Դժվար է բառերով հաղորդել նորին մեծության սուլթանի զինվորների վայրագությունները: Նրանք սպանում էին մանուկներին: Իրենց անասնական հակումները բավարարելով՝ անզթոքեն ոչնչացնում էին աղջիկների ու կանանց...

Պատմողները հայտարարում են, որ զինվորները և քրդերը, ոչնչացնելով բնակիչներին և ավերելով գյուղերը, հավաքել տարել են վիթխարի քանակությամբ անասուններ ու տնային տնտեսության շատ ու շատ իրեր:

Նրանց ավաճը այդ առումով այնքան մեծ է եղել, որ ջարդից մեկ շաբաթ անց, Մուշ քաղաքում մեկ ոչխարը ծախելիս են եղել 5 ղուռուշով (42 կոպ.), ցուլը՝ 20 ղուռուշով (1 ռ. 58 կ.), մեկ փութ կարագը՝ 10 ղուռուշով (84 կոպ.), մեկ փութ մեղրը՝ 20 ղուռուշով (մոտ 1 ռ. 58 կոպ.) և այլն:

Վ. Մախմադ

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3176, л. 45.

28. Կ. ՊՈԼՍԻ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԸ՝ ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ

№ 589 նամակից

26 հոկտեմբերի 1894 թ.

Վկայակոչելով այսօրվա № 202 հեռագիրը, պատիվ ունեմ սույնին կից Ձեզ ուղարկելու պատճենը մի զեկույցի, որն ստացել եմ էրզրումում նորին մեծության հյուպատոսից՝ Վանում նորին մեծության փոխհյուպատոսի զեկույցի հետ միասին, որտեղ հետագա մանրամասնություններ են հաղորդվում Սասունի կոտորածի մասին...

Ֆիլիպ Քերի

Ադդի I

Հյուպատոս Գրեյվսը՝ դեսպան Ֆ. Քերիին

Էրզրում, 15 հոկտեմբերի 1894 թ.

Պատիվ ունեմ Ձերդ գերազանցությանը սույնին կից ուղարկելու մի զեկույց, որ ես չկնքված տեսքով ստացել եմ Վանում նորին մեծության փոխհյուպատոսից, որի առթիվ ես ինձ թույլ եմ տալիս անել հետևյալ դիտողությունը:

Ժամանակ առ ժամանակ զանազան մասնավոր աղբյուրներից ինձ լուրեր էին հասնում այն սարսափելի դաժանությունների մասին, որոնք կատարվում էին Սասունում թուրքական զորքերի և նրանց քուրդ հանցակիցների կողմից, բայց ես չէի ուզում հավատալ դրանց և ձեռնպահ էի մնում այդ մասին պաշտոնապես հաղորդելուց, մինչև որ պ. Հովուտորդը տեղում հետաքննություն կատարեց: Հիմա, երբ նրա հետաքննությունն ավարտված է, ես իմ պարտքն եմ համարում Ձերդ գերազանցությունը ծանուցել, որ վերոհիշյալ հաղորդումները, որոնք ստացվել են բավական հուսալի աղբյուրներից, համարյա բոլոր առումներով համընկնում են պ. Հովուտորդի հաղորդման հիմնական բովանդակության հետ: Ես գիտեմ նաև, որ այստեղի իմ արտասահմանցի գործընկերները իրենց տրամադրության տակ ունեն տեղեկություններ, որոնք հիմնականում հաստատում են նրա հաղորդումների հավաստիությունը, և տարբերվում են գրեթե միայն լայն խավերի մեջ և դարձել են քննարկման առարկա ամբողջ երկրամասով մեկ, այնպես որ ես համարձակվում եմ ասել, որ ոչ մի ողջամիտ մարդ այս գավառներում, եթե նա թուրքական պաշտոնյա չէ, չի կասկածում, որ Սասունի կոտորածը իրոք կատարվել է թուրքական զորքերի ձեռքով: Ես համարձակվում եմ նաև ընդգծել, որ պ. Հովուտորդի հաղորդումը հիմնականում համընկնում է հայկական աղբյուրներից ստացված տվյալների հետ, որոնք շարադրված են հոկտեմբերի 13-ի իմ գաղտնի գեկուլցում: Ավերված գյուղերի թվի տարբերությունը բացատրվում է պարզապես նրանով, որ այն նամակը, որից վերցված են իմ տեղեկություններից շատերը, գրված է եղել մինչև այն, երբ դադարել են սպանությունները և կոտորվել է Տալվորիկի մնացած բնակչությունը, ինչը, ըստ պ. Հովուտորդի հաղորդման, տեղի է ունեցել միայն սեպտեմբերի 10-ին...

Ինձ թվում է, որ Մուշի նախկին մութեսարիֆը, որն այս պաշտոնն զբաղեցրել է միայն մի քանի շաբաթ, սխալվել էր, երբ պ. Հովուտորդին ասել էր, թե Սեմալ գյուղի բնակչությունը բաղկացած էր միայն 350—400 մարդուց: Մութեսարիֆը, հավանաբար, ի նկատի է ունեցել հարևան Գեյլիգուզան մեծ գյուղը,

որն իրոք հաշվվում էր մոտ 1700 հոգի, որոնք, ինչպես հաղորդում են, համարյա բոլորը ոչնչացված են:

Քանի դեռ մոլեգնում է այժմյան տեղորր, իսկ Թահսին փաշան զբաղեցնում է Բիթլիսի վալիի պաշտոնը, ոչ մի հույս չկա, թե մարզի բնակիչները կհամարձակվեն հանդես գալ և ցուցում տալ տեղի ունեցածի մասին: Ամեն ոք, ով որ փորձի զաղանու-թյունների ու կոտորածի մեջ մեղադրանքների հավաստիության սպառիչ հետաքննություն կատարել, պետք է լիակատար ազատություն ու լիազորություն ունենա՝ լսելու ակաճատևների ցուցմունքները, այսպես նա մեկուսացված և կաթվածահարված կլինի տեղական իշխանությունների գործողություններից, ինչպես դա պատահեց պ. Հովուորդի հետ: Բայց սպանությունները և ունեցվածքի ոչնչացումը այն աստիճանի չկատելի են, որ անհնար է հեշտությամբ թաքցնել դրանց հետքերը: Ավերված ու ամայացած շրջանը մնում է որպես նշանակալի աստիճանի հավաստիության վկա պ. Հովուորդի պնդումների համար...

Ռ. Վ. Գրեյվս

Ադրի II

Փոխհյուպատոս Հովուորդը՝ դեսպան Ֆ. Քերրին

Նամակից

Վաճ, 6 Գոյեմբերի 1894 թ.

Վկայակոչելով հոկտեմբերի 9-ի զեկույցը, պատիվ ունեմ հաղորդելու, որ ես մնացի Մուշում մինչև հոկտեմբերի 16-ը և, անցնելով կարանտին, Բիթլիս ժամանեցի հոկտեմբերի 25-ին:

Իմ զեկույցի առաքումից հետո Մուշում և Բիթլիսում ստացած տեղեկություններս լիովին հաստատեցին Սասունի կոտորածի վերաբերյալ դրանում շարադրված գլխավոր փաստերի հավաստիությունը: Իսկ այժմ այդ մասին ներկայացնում եմ ավելի մանրամասն մի հաշվետվություն:

Թվում է, թե կառավարության ուշադրությունը սեևոված և հեղել այս շրջանի վրա ոմն Տամատյանի գործողությունների պատճառով, կոստանդնուպոլսի մի հայ կաթուղիկի, որը 1892 թ. Սասունի գյուղերում ու Մշո դաշտում իրեն այնպես է պահել, որ առիթ է տվել իշխանություններին մտածելու, թե քաղաքական

ազիտացիա է տանում: Որոշ ժամանակ անհաջող փորձեր են արվել ձերբակալելու նրան, բայց 1892 թ. մայիսին նա բռնվել է ոստիկանության կողմից, տարվել Բիթլիս, իսկ այստեղից՝ Կ. Պոլիս, որտեղ նրան ներում է շնորհվել: Թե ինչպիսին է եղել այդ մարդու իրական բնութագիրը և գործողությունների նպատակը, դա ես չեմ կարող հաստատաբար որոշել, ինչպես և այն, թե ինչ ճանապարհով է նա ներում ձեռք բերել, բայց ես չեմ հավատում, թե այդ ազիտացիան իրենից ներկայացրել է նշանակալից ինչ-որ բան կամ բնակիչների վրա մեծ ներգործություն է թողել: Մի բան պարզ է. նրա բռնվելուց շատ շանցած՝ վճռվել է Սասունի հայերի ճակատագիրը...

Բիթլիսից ուղարկված զորքերը իրենց հետ ունեցել են ութսուն բաք կերոսին և չորս լեռնային հրանոթ:

Սկզբում զորքերը գյուղերում չեն երևացել, քրդերին են համոզել հարձակվել գյուղերի վրա: Հայերը կարծելով, թե գործ ունեն միայն քրդերի հետ, եռանդուն դիմադրություն են ցույց տվել և ետ մղել նրանց գրոհները: Վերջիններս հրաժարվել են վերսկսել գրոհը՝ առանց զինվորների օգնության: Այնժամ զինվորներից մի քանիսը քրդական զգեստներ են հագել և մասնակցել գրոհին, որն այս անգամ առավել հաջող է ստացվել:

Ապա զորքերը սկսել են երևալ որոշ գյուղերում, ասելով, թե եկել են նրանց պաշտպանելու: Գիշերելու համար տեղավորվելով՝ նրանք գիշերը սպանել են բոլոր բնակիչներին՝ տղամարդկանց, կանանց, երեխաներին: Ֆերիկը (գեներալը), որի իսկական անունը ըստ իս Օսման փաշա է (այլ ոչ թե Իսմայիլ բեյ, ինչպես նշված է իմ նախորդ զեկուցագրում), ժամանելով Երզրեկայից, կարդացել էր սուլթանի ֆիրմանը, որը պատվիրում էր պատժել գյուղերին և զինվորներին կոչ էր անում կատարել իրենց պարտքը: Ասում են, զինվորներն սկզբում հրաժարվել են՝ չխանդավառվելով այդ հրամանով, բայց սպառնալով նրանց ստիպել են սպառնալով: Կոտորածը կատարվել է առանց որևէ խղճահարության և տարիքի կամ սեռի խտրության:

Յրեկի անձանց մի մեծ խումբ, քահանայի գլխավորությամբ, ընդառաջ են եկել հրամանատարին՝ ձեռքներին բռնած հարկերի վճարման ստացագիրը, դրանով ցանկանալով ապացուցել կառավարության հանդեպ իրենց օրինապահությունը և գթություն խնդրել:

Նրանց շրջապատել են և կոտորել մինչև վերջին մարդը:

Գելիեգուզանում շատ երիտասարդների ձեռնուտը կապել են, շարել կողք կողքի, վրանները ցախ լցրել ու ողջ-ողջ այրել:

Մյուս գյուղում բռնել են քահանային և մի քանի երեւելի քաղաքացիներին: Նրանց խոստացել են ազատել, բայց նրանց դարձյալ սպանել են: Քահանայի վզին շղթա են գցել և այս ու այն կողմ քաջքշել այնքան, որ համարյա խեղդել են: Վերջապես, նրանք գետնին ուղղահայաց տնկել են սվինները և նրան վեր են նետել այնպես, որ ընկել է սվինների վրա:

Մի այլ գյուղում տղամարդիկ կանանց ու երեխաների հետ թաքնված են եղել քարայրում, որտեղ մնացել են մի քանի օր, մինչև որ թուլլերը սովից մեռել են: Մնացածներին էլ հայտնաբերել են զինվորները և խողխողել սվիններով, մի գնդով, որը և հիմնականում գործադրվում էր բոլոր այս իրադարձությունների ընթացքում:

Մոտ վաթսուն երիտասարդ կանանց ու աղջիկների քշել մտցրել են եկեղեցին: Զինվորներին թուլլ են տվել նրանց հետ վարվել ինչպես կամենան, իսկ դրանից հետո սպանել, ինչը և արվել է:

Ծոկել են մեծ թվով առավել գեղեցիկ կանանց, որոնց առաջարկել են մահմեդականություն ընդունել և թուրքերի հետ ամուսնանալ: Նրանք հրաժարվել են և սպանվել:

Բիթլիսից բերված կերոսինն օգտագործվել է տներն իրենց բնակիչներով հանգերձ վառելու համար: Բիթլիսում մի զինվոր պատմում էր, որ ինքը մի անգամ տեսել է, թե ինչպես բոցերի միջից դուրս փախչող մի փոքր տղայի զինվորը սվինով վերցրել է ու նետել կրակի մեջ:

Կերոսինն օգտագործվում էր նաև դիակներ հրկիզելու համար: Ասում են, թե կատարվել են շատ այլ սարսուցեցուցիչ դաժանություններ, այնպիսին, ինչպիսին է հղի կանանց փորը պատռելը, երեխաներին կտոր-կտոր անելը և այլն: Վերջապահվելու բերված է իբրև օրինակ այն բանի, թե ինչ միջոցներով է կատարվել ոչնչացման այդ կամպանիան:

Ես պետք է իմ նախորդ զեկույցում արված հայտարարության մեջ փոփոխություններ մտցնեմ այն մասին, որ քրդերը որևէ նշանակալի մասնակցություն չեն ունեցել կոտորածին: Զինվորների սադրանքով նրանք, իհարկե, մասնակցել են դրան, թեև վատթարագույն էքսցեսները, թվում է, կատարվել են զինվորների կողմից:

Մեծ թվով գյուղացիներ թաքնվել էին Տալվորիկի մոտ, լեռան գագաթին, վճռելով թանկ ծախել իրենց կյանքը։ Քրդերը, որոնք ուղարկված են եղել գրոհելու նրանց վրա, մի քանի օր շարունակ չեն հասել մեծ հաջողության։ Վեշչապես, երբ սպառվել են գյուղացիների անդամթերքն ու զինամթերքը, զինվորները ոչ մեծ զոհեր տալով՝ հասել են լեռան գագաթը և սպանել համարյա բոլոր գյուղացիներին։

Ծզրափակիչ տեսարանը խաղացվել է Տալվորիկի հովտում, որտեղ հավաքված են եղել մեծ թվով տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ։ Նրանց շրջապատել են քրդերը և զինվորները, մի մասին գնդակահարել են, իսկ մնացածների հաշիվը մաքրել են թրերով ու սվիններով։

Այս գործողությունները, որոնք շարունակվել են մոտ քսաներեք օր՝ օգոստոսի 18-ից մինչև սեպտեմբերի 10-ը, սկսել են Բիթլիսի և Մուշի կայազորները, իսկ հետո սրանք աստիճանաբար համալրվել են չորրորդ բանակային կորպուսի այլ զորամասերով։ Այդ ժամանակ Երզնկայից ժամանել է գլխավոր հրամանատարը և դադարեցրել հետագա կոտորածը։ Հակառակ դեպքում, ինչպես ասում էին, ծրագրված է եղել կործանել ևս չորս գյուղեր, որոնց թվում և՛ Մշո դաշտի Վարդենիսը, որն իշխանությունների մոտ վատ համբավ ուներ Մուսա բեգի դեմ դատավարության ժամանակներից, երբ մի քանի գյուղացիներ մեկնել էին Կ. Պոլիս նրա դեմ ցուցմունքներ տալու համար...

Վերևում բերված մանրամասնությունները ստացվել են գլխավորապես կոտորածին մասնակցած զինվորներից, իսկ հիմնական տեղեկությունները հաստատվել են զանազան աղբյուրների միջոցով, որոնց թվում և՛ վկայությունը թուրք զափթիի, որը ներկա է եղել այդ ամենին և տեսել ամբողջ պատկերը։

Ես չեմ կարող ասել՝ իրականությանը մոտ է արդյոք սպանվածների թիվը՝ 8000, որ նշված է իմ նախորդ զեկուցագրում։ Բիթլիսում ես լսեցի շատ ավելի մեծ թիվ, բայց կասկած չի կարող լինել, որ քսանհինգ գյուղերի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կոտորվել է, ըստ որում գյուղերից մի քանիսց արտակարգ խոշոր են եղել այդ կողմերի համար։ Այսպես, օրինակ՝ Մուշի մութեսարիֆն ինձ ասում էր, թե Սեմալի բնակչությունը կազմում էր մոտ 1700 հոգի։ Դատելով ըստ այն ամենի, ինչ լսել եմ Բիթլիսում, փրկվածների թիվը պետք է որ համեմատաբար փոքր լինի։

Հաղորդում են, որ մի զինվոր, որը կարանտինում է գտնվելիս եղել Մուշից վերադարձի ճանապարհին, պատմում էր, թե ինքն սպանել է հինգ հոգու, բայց սպանել է ավելի քիչ, քան որևէ մեկը, մի ուրիշ զինվոր պարծենում էր, որ ինքն սպանել է հարյուր հոգու: Գերի վերցվածների թիվը մեծ չէ. չեմ կարծում, թե քսան-երեսուն հոգուց ավելին լինեն նրանք, ում խնայել են գլխավոր հրամանատարի ժամանելուց հետո: Նրանց մեջ եղել են մի քանի քարոզիչներ, ինչպիսին Տամատյանն էր, բայց ոչ մի օտարերկրացի չի եղել, ինչպես հաղորդվել էր սկզբում...

Մուշի մոլթեսարիֆին իմ մեկնելուց քիչ անց տեղափոխել են Կիրկուկ՝ Մոսուլի վիլայեթ, իսկ Կիրկուկի մոլթեսարիֆը պետք է նրա տեղն զբաղեցնի: Ես չգիտեմ, թե այդ փոխանակության իրական իմաստն ի՞նչ է, բայց ենթադրում եմ, որ դա արված է վալիի էդդմից, որը, հավանաբար, վճռել է, թե մոլթեսարիֆն ինձ տրամադրում է նրա դեմ, թեև իրականում նման որևէ բան տեղի չի ունեցել: Ես վալիին չեմ տեսել, քանի որ նա Սղերդ էր մեկնել իմ ժամանելուց երկու օր առաջ: Բիթլիսում շատ են մտահոգվում, որ չլինի թե նա հետագայում էլ շարունակի մնալ այդ պաշտոնում, քանի որ Սասունի կոտորածի համար պատասխանատվությունը գլխավորապես նրան է վերագրվում, և երկյուղում են, թե քրիստոնյաների կյանքը քաղաքում անվտանգ չի լինի, եթե նման բաներն աննկատ մնան: Նա փաստորեն խոստովանել է իր մեղքը, քանի որ փորձում էր քաղաքացիների ստորագրությամբ ստանալ մի փաստաթուղթ, որի մեջ վերջիններս իբր թե նրան շնորհակալություն են հայտնում այն միջոցառումների համար, որ ձեռք էր առնված Սասունում, բայց նրանք հրաժարվեցին ստորագրել այդ փաստաթուղթը: Նրան հաջողվեց, այնուամենայնիվ, գյուղացիների ավագներից շատերին ստիպել ստորագրելու այդպիսի մի փաստաթուղթ, որը և հրապարակվել է թերթերում: Արդեն երեք տարուց ավելի էր, քիչ նա գտնվում էր Բիթլիսում, մշտապես խաղալով «Հայոց հարցի» վրա, սպառնալիքներով հայերից դրամ շորթելով ամբողջ գավառով մեկ: Դա նրան չէր հաջողվել անել Սասունում, բայց հաջողվեց լիովին վրեժխնդիր լինել իր անհաջողության համար:

Վերջում ուզում եմ նշել, որ բավականին դժվարություններ եմ ունեցել հավաստի տեղեկություններ հավաքելիս, քանի որ

ամբողջ ժամանակ գտնվել եմ ոստիկանական զործակալների սենեոուն հսկողության տակ, այնպես որ տեղի բնակչության մեծ մասը վախենում էր, որ իրեն կտեսնեն ինձ հետ զրուցելիս: Ինձ թույլ շտվեցին այցելել Սասունի շրջանը իբր այն բանի հիման վրա, որ ես կարող եմ խոլերայի վարակ տանել զորքի մեջ, ինչպես հայտարարվել էր տեղական իշխանությունների կողմից, իսկ Կ. Պոլսի իշխանությունների հայտարարության համաձայն՝ նրա համար, որ իմ ներկայությունն այնտեղ կարող է ապստամբություն առաջացնել: Ես մտադրություն չունեի այցելելու զորքերին, ուստի և նրանք չէին կարող ինձնից վարակվելու վտանգին ենթարկվել, իսկ այն բանից հետո, ինչ որ տեղի էր ունեցել, ապստամբության վտանգը, առնվազն, չափազանց հեռացած էր: Այնուամենայնիվ, հիմնական փաստերը, կարծում եմ, պարզ են, իսկ վերևում բերված մանրամասնությունները ստացված են հուսալի աղբյուրներից:

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3135.

24. ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆԵՐԻ ԵՐԵՔ ՆԱՄԱԿ ՍԱՍՈՒՆՈՒՄ ԷԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾԻ ՄԱՍԻՆ՝

Նամակ Ս..

16 Ապրիլի 1894 թ.

Անցած տարի Տալվորիկում հայերը հաջողությամբ ետ մղեցին հարևան քրդերի հարձակումները: Երկիրը մեծ տազնապ ապրեց: Այս տարի կառավարությունը միջամտեց և կանոնավոր զորքի ջոկատներ ուղարկեց հայերին հնազանդեցնելու համար: Կանոնավոր զորքերին օգնում էին քրդական համիդիենցները (Hamidiens — անկանոն զորքեր): Հայերը հարձակման ենթարկվեցին լեռնային ամրություններում, և նրանք վերջիվերջո հարկադրված եղան սնունդի ու ռազմամթերքի պակասության պատճառով հանձնվել: Մոտ 20 գյուղ ոչնչացվեց, բնակչությունն սպանվեց և տներն այրվեցին:

Մի քանի ուժով լի երիտասարդ հայերի գերի են վերցրել, կապկպել, ցախով ծածկել և ողջ-ողջ այրել: Մի խումբ հայեր (թիվն ստույգ հայտնի չէ, բայց ոչ պակաս քան 100 հոգի) հանձնրվել են և գթություն հայցել: Նրանցից շատերին տեղնուտեղը

գնդակահարել են, մնացածներին թրատել և սվինահար արել։ Մի խումբ կանանց (թիվն ստույգ հայտնի չէ. 60—160 հոգի) փակել են եկեղեցում և նրանց մեջ «բաց են թողել» զինվորներու։ Այդ կանանցից շատերը տանջամահ են արվել, իսկ մնացածները սվիններով ու սրերով սպանվել։ Մի քանի ջահել կանանց վերցրել են որպես ռազմավար։ Նրանց մասին երկու կերպ են պատմում. 1) թե նրանք հարեմ են տարվել այն մուսուլմանների կողմից, ովքեր առևանգել են նրանց, 2) թե նրանց առաջարկել են իսլամ ընդունել և մտնել հարեմ, և երբ մերժել են, նրանց սպանել են։ Երեխաներին իրար ետևից շարել են և շարքի վերջից կրակել, երևի, իմանալու համար, թե քանի հոգու կարելի է սպանել մեկ գնդակով։ Փոքրահասակ երեխաներին շարել են մեկը մյուսի վրա և գլխատել։ Զինվորները շրջապատել են տները, հրդեհել և մարդկանց սվիններով ստիպել ետ քաշվել բոցերի մեջ, երբ նրանք փորձել են դուրս փախչել։

Բայց բավական է այս կոտորածի մասին։ Մարդկային զոհերի թիվը 3000-ից 8000 է։ Սրանք համեստ թվեր են, Համարձակ հաշվարկները սպանվածների թիվը սահմանում են 20 000-ից 25 000։ Այս ամենը տեղի է ունեցել օգոստոսի վերջին օրերին և սեպտեմբերի սկզբին... Պետք է նշել, որ կոտորածը տեղի է ունեցել կանոնավոր զորքերի կողմից՝ մեծ մասամբ բարձրաստիճան սպանների հրամանատարություն տակ։ Դա չափազանց լուրջ նշանակություն է տալիս գործին։

Քրիստոնյան չի օգտվում այն հարգանքից, ինչին արժանանում է փողոցային շուներ։ Եթե այս կոտորածը աննկատ անցնի, սա պարզապես մահվան դատավճիռ կլինի քրիստոնյաների համար։ Քրիստոնյայի կյանքը, սեփականությունն ու պատիվը պաշտպանություն չեն գտնի։ Սրանից մի շաբաթ առաջ, անցած երեքշաբթի օրը, երեկոյան, արևամուտի ժամանակ, մի թուրք առևանգեց հայ հարուստ վաճառականի կնոջը Խնուս Բերդ քաղաքում։ Հաջորդ առավոտյան կնոջը փնտրողները ճիշեր լսեցին և նրան ազատեցին թուրքի տնից։ Մեղավորին որևէ պատիժ տալու մասին խոսք լինել չի կարող։

Սարսափելի լուրերը արդեն վաղուց էին տարածվում, բայց վստահության արժանի տեղեկությունները դանդաղորեն էին գալիս։ Ամեն բան արվել էր, որպեսզի բերանները փակեին։ Իմ հաղորդած տեղեկություններում որոշ երկրորդական մանրահասանություններ գուցե ճշգրիտ չեն, բայց լիովին վստահ եմ այդ

սլաւոնականների գլխավոր կետերի հաւաստիութիւնն վրա: Համենայն դեպս շի կարելի հերքել այն, որ իրագործվել է քրիստոնյաների դաժան, բարբարոսական և վիթխարի մի կոտորած կանոնավոր զորքերի կողմից՝ քուրդ համիդիեաների օգնութեամբ և բարձրագույն ու պատասխանատու սպանների ղեկավարութեամբ:

Հիմա ի՞նչ է աւել: Եւ քրիստոնեական աշխարհը:

Նամակ Բ.

Նոյեմբեր, 1894 թ.

...1893 թ. մայիսի վերջին ոչ տեղացի ազդեցիկ Ծամատյանը ձերբակալվեց Մուշի մոտ: Կառավարութիւնը կասկածում էր, որ Տաւրիկի գլուղներում ապաստան են գտել նման ազդեցիկներ, և մի քանի քուրդ առաջնորդների հրաման տվեց հարձակվել այդ շրջանի վրա. ընդ որում կառավարութիւնն իր վրա վերցրեց բոլոր այն սլաւոնականների պատասխանատվութիւնը, որոնք կկատարեն քրդերը, և խոստացավ վերջիններիս թողնել ամբողջ ավարը:

Ծամատյանին Բիթլիս տանելուց շատ շանցած, հունիս ամսվա առաջին շաբաթվա մեջ բակրանի քրդերն սկսեցին հավաքվել Տաւրիկից այն կողմ: Գլուղացիները տեսնելով, որ քրդերը ամեն օր գալիս են ու գալիս և արդեն մի քանի հազարի են հասել, կասկածեցին նրանց մտադրութեան վրա ու սկսեցին պատրաստվել: Ութերորդ օրը ճակատամարտ սկսվեց: Գլուղացիների առավել ուժեղ դիրքը նրանց հնարավորութիւն տվեց, քիչ կորուստներ ունենալով, հակառակորդին նշանակալի վնաս պատճառել: Մայրամուտին կովի արդյունքն արտահայտվեց այն բանով, որ քրդերը տվել էին մոտ 100 հոգի սպանված, իսկ գլուղացիներից սպանվել էր միայն 6-ը, այդ թվում՝ մեկ կին, որը փորձել էր քրդերից ազատել իր ջորին: Գլուղացիներին հաջողվեց ոչնչացնել գետի խոր մասի վրա գցված կամուրջը, նախքան քրդերի ջոկատը հակառակ կողմից կհասցնել գրոհել իրենց վրա: Այսպիսով, քրդերն իրենց պարտված զգացին և այդ ամառ չկարողացան այլ հարձակում գործել:

Այս հանգամանքներում գեներալ-Լահանգապետը Մուշ եկավ զորքերով ու երկու դաշտային հրանոթներով և բանակ դրեց Տաւրիկի մոտերքում, բայց արդյոք իր ուժերն անբավարար

համարեց, թե՞ հրաման ստացավ հանգիստը շխանգարել, ինչևէ, հարձակում չգործեց և սահմանափակվեց նրանով, որ պաշարեց Տալվորիկը: Հեռանալուց առաջ նա, պատանդներ տալով, տեսակցություն ունեցավ Տալվորիկի առավել ազդեցիկ մարդկանց հետ և նրանց հարցրեց, թե ինչո՞ւ կառավարությանը չեն ենթարկվում ու տուրքերը չեն վճարում: Նրանք պատասխանեցին, որ չեն ապստամբել կառավարության դեմ, բայց չեն կարող տուրքերը երկու անգամ վճարել՝ և՛ քրդերին, և՛ կառավարությանը: Եթե կառավարությունը պաշտպաներ իրենց, իրենք նրան կվճարեին տուրքերը: Բանակցություններից ոչինչ դուրս չեկավ և պաշարումը շարունակվեց, մինչև որ ձյունը դրեց: Ձմռանը, երբ վիլայեթում լայնորեն տարածվել էր ավազակությունը, տալվորիկցի մի քանի հարուստներ հրավեր ստացան այցելել գեներալ-նահանգապետին, բայց նրանք հարմար չհամարեցին ընդունել այդ հրավերը:

Վաղ գարնանը քրդական մի քանի ցեղերի հրաման տրվեց հարձակում գործել Սասունի գյուղերի վրա, այդ ընթացքում զորքեր ուղարկվեցին Մուշից ու Բիթլիսից: Նրանք հետները բերեցին ռազմամթերք ու պարեն և տասը շորի՝ նավթով բարձված (80 աման): Ամբողջ շրջանը պաշարվեց քրդերի ու զորքերի կողմից: Գյուղերը, այդպես պաշարված լինելով, ժամանակ առ ժամանակ արտագրոհ էին կատարում, որպեսզի իրենց համար սնունդ ձեռք բերեին...

Մինչ այդ մյուս գյուղերի բնակիչներն սկսեցին հասկանալ, որ իշխանությունների նպատակն է հայերին ոչնչացնել, և խիզախաբար որոշեց ն իրենց կյանքը հնարավորին չափ թանկ ծախել: Այնժամ սկսվեց կոտորածը, որը տևեց մոտ 23 օր, կամ, ընդհանուր առմամբ, օգոստոսի կեսից մինչև սեպտեմբերի կեսը: Երզնկայից շուտափույթ եկած Ֆերիկ փաշան (մարշալ Զեքքի փաշան) կարգաց սուլթանի ֆիրմանը բնաջնջման մասին և ապա, հրամանագիրը իր կրծքին դնելով, զինվորներին հորդորեց շխուսափել իրենց պարտքը կատարելուց: Օգոստոսի վերջին օրը, այսինքն՝ սուլթանի գահակալության տաբեղաբձին, զինվորներին հատուկ հուրդորեցին աչիք ընկնել, և նրանք այդ օրը ամենագագանային կոտորածն արեցին:

Ջարդի և ավերի ժամանակ ոչ մի տարբերություն չէր դրվում անձանց և գյուղերի միջև, միևնույն էր՝ նրանք իրենց հանգիստ էին պահել ու վճարել էին հարկերը, թե՞ ոչ: Հրաման էր

եկել մաքրել մինչև վերջ: Մի գյուղում քահանան դյուղի ավագ-
ների հետ ներկայացել է սպային, նրան ցույց տալով տուրքերի
վճարման ստացականը և հայտնելով իրենց հավատարիմ հպա-
սակության զգացմունքները՝ գթություն աղերսել: Բայց գյուղը
շրջապատել են և բնակիչներին սպինահար արել...

Գեղեգուզանում երիտասարդներից շատերի ձեռնուտտը կա-
պել են, շարքով շարել, ծածկել ցախուցուխով և ողջ-ողջ այրել:
Ուրիշներին բռնել ու կտոր-կտոր են արել: Մի այլ գյուղում բռն-
նել են մի քահանայի ու մի քանի ավագների. նրանց խոստացել
են ազատել, եթե ցույց տան, թե որտեղ են թաքնվել մնացած
բնակիչները: Իսկ երբ գերիները հրաժարվել են մատնել իրենց
համագյուղացիներին, քահանայից բացի, բոլորին սպանել: Են:
Քահանայի վզին շղթա են գցել, ձգել են երկու կողմից, նա մի
քանի անգամ համարյա խեղդվել է, բայց նորից են ուշքի բե-
րել: Ապա սվինները ծայրնիվեր տնկել են, որոնց վրա և նետել
են դժբախտին:

Մի դյուղի բնակիչներ, փախուստի դիմելիս, հավաքել են
կանանց ու երեխաներին՝ մոտ հինգ հարյուր հոգի, տարել մըտ-
ցըրել են կիրճի քարայրերից մեկը: Մի քանի օրանց զինվոր-
ները գտնել են նրանց և սպանել բոլորին, ովքեր դեռ չէին հաս-
ցըրել մեռնել քաղցից:

Մի այլ գյուղում ջոկել են 60 երիտասարդ կանանց ու աղ-
ջիկների, փակել եկեղեցում և ապա զինվորներին թույլ տվել
վարվել նրանց հետ՝ ինչպես ուզենան, որից հետո կալանավոր-
վածներին սպանել են:

Մի երրորդ գյուղում 50 ջոկված կանանց խնայել են. նրանց
հորդորել են կրոնափոխ լինել և թուրքական հարեմի տիկի-
ներ դառնալ: Բայց նրանք հրաժարվել են ուրանալ Քրիստոսին,
գերադասելով իրենց հայրերի և ամուսինների բախտին արժա-
նանալ:

Ժողովրդին հավաքում էին տներում և կրակ տալիս: Այդպի-
սի հրդեհներից մեկի ժամանակ բոցից դուրս է թռել մի փոքրիկ
տղա, նրան սվինով շամփրել են և շարտել կրակի մեջ:

Հաճախ երեխաներին մազերից բռնած բարձրացնում էին և
թրատում կամ ծնոտները պատռում: Հղի կանանց փորերն էին
ճեղքում: Մեծ երեխաներին քարշ էին տալիս՝ ոտքերից բռնած:
Գեղեցիկ, նորապսակ մի զույգ փախել բարձրացել է բլրի գա-
զաթը: Զինվորները հասել են երիտասարդներին և ասել, թե

գեղեցկութեան համար նրանց կիսնային, եթե մահմեդականութեան ընդունեն: Բայց սարսափելի մահվան հեռանկարն անգամ, ինչը պետք է որ հայտնի լիներ փախստականներին, նրանց չի խանգարել հավատարիմ մնալ Քրիստոսի հավատին:

Վերջին ընդհարումը տեղի է ունեցել Անդոկ լեռան վրա (Մուշից հարավ), որտեղ ապաստանել էին մի քանի հազար հոգի: Քրդերը ջոկատներով ուղարկվում էին փախստականների վրա հարձակվելու համար, բայց 10—15 օրվա ընթացքում չկարողացան մոտենալ նրանց: Զինվորներն էլ իրենց լեռնային հրանոթներն էին ուղղում հայերի վրա և որոշ վնաս հասցնում: Վերջապես, երբ շրջապատվածները մի քանի օր մնացին առանց ուտելիքի և ռազմական պաշարներն էլ սպառվեցին, զորքերին հաջողվեց անկորուստ հասնել լեռան գագաթը, և փախստականներից հավանաբար ոչ ոք չազատվեց: Այնժամ ամբողջ ուշադրությունը սեփական նրանց վրա, որոնց քշել էին Տավուրիկի շրջանը: Այդ փոքրիկ հովտում երեք կամ չորս հազար պաշարվածներ են եղել: Երբ սրանք տեսել են, որ իրենք բոլոր կողմերից սեղմ շրջապատված են թուրքերով ու քրդերով, ձեռքները կարկառել են երկինք, աղիողորմ ձայնով փրկություն աղերսել: Սրանց մի մասին կոտորել են հրազենով, իսկ մնացածներին՝ թրերով ու սվիններով, այնպես որ վերջիվերջո սպանվածների կույտերից իսկական արյան գետ է հոսել...

Եթե որևէ մեկը նույնիսկ հնարավորություն ստանար այցելել այդ շրջանը, ապա կկարողանար որոշել զոհերի միայն մոտավոր քանակը, որովհետև շատերի դիակները նետվել են փոսերն ու հողով ծածկվել, և հիմա անձրևն արդեն սրբել է նրանց գերեզմանների հետքերը: Այնտեղ, որտեղ այդպիսի փոսեր չեն եղել, սպանվածների դիակները փայտերի հետ մեջումեջ դարսել են, նալթ լցրել և այրել: Բայց, ըստ երևույթին, անկասկած է, որ ամբողջ շրջանի գյուղերը ոչնչացված են...

Մի զինվոր, որը կարանտինի մեջ էր, ասաց, որ ինքը սպանել է 5 հոգու, և որ ինքն սպանել է, իմիջիայլոց, քիչ, քան ուրիշ որևէ մեկը: Մի ուրիշը՝ հայտնեց, որ ինքն սպանել է 100 հոգու: Ինչ-որ մի զինվոր օրերս Բիթլիսի շուկայում կռվում էր մի հայի հետ և ասում, որ իրենք սպանել են հազար-հազարների և շուտով քաղաքում ապրող հայերին էլ կհասնեն:

Ըստ երևույթին, կարելի է աներկյուղ ասել, որ 40 գյուղեր աճբողջովին կործանված են, և հավանական է թվում, որ սպան-

ված է առնվազն 16 000 հոգի: Ամենացածր թիվը 10 000-ն է, բայց շատերը շատ ավելին են հաշվում:

Ի լրումն ամենի գեներալ-նահանգապետը բանտարկությունների և ամեն կարգի ահաբեկումների միջոցով ողջ գավառի (բացի միայն Բիթլիս քաղաքից) առավել երեւելի մարդկանց ստիպեց սուլթանին ուղղված շնորհակալական ուղերձ ստորագրել այն բանի համար, որ նահանգապետը կարգ է հաստատել վիլայեթում:

Նամակ Գ.

12 հունվարի 1905 թ.

Բնակչությունը, ջարդի տալավորության տակ, արսափի մեջ է: Բավականին ժամանակ կլինի, ինչ սկսել եւ սուլասել հանձնախմբի գալուն, և տեղական իշխանությունները, անկասկած, գործի են դրել բոլոր ուժերը, որպեսզի ծածկեն իրենց մեղքերը և է՛լ ավելի ահաբեկեն նրանց, ովքեր ամենայն հավանականությամբ պետք է հանդես գան որպես վկաներ: Նրանք, ում հորդորում են ցուցմունք տալ, նորից պիտի թուրքերի իշխանության տակ մնան, հենց որ հանձնախումբը ցրվի: Ես դուզին ինչ կասկած չունեմ, որ ոմանք արիություն կունենան ցուցմունք տալու, բայց դա դժբախտությունների աղբյուր կդառնա: Համարյա բոլոր պայմանները դեմ են հանձնախմբի գործի լիակատար հաջողությանը կամ, ավելի շուտ, եվրոպական պատգամավորների աշխատանքի բարենպաստ արդյունքին: Ճիշտ չէր լինի Հայաստանի բախտը կապել այն արդյունքների հետ, որոնց կհանգի հանձնախումբը:

Պետք է, հատկապես, ի նկատի ունենալ, որ Սասունը (Սասունի կոտորածը) հանդիսանում է կառավարման որոշակի համակարգի արդյունք: Վերջին տասնամյակի ընթացքում, ինչպես ձեզ հայտնի է, հարյուրավոր Սասուններ են եղել երկրով մեկ: Եվրոպայի ներողամտությունը բարենպաստ պայմաններ է ստեղծել, որ այդ համակարգը անողոքաբար գործի իր ամբողջ ուժով: Դա ծագել է կրոնական և ռասսայական ատելությունից և ուղղված է քրիստոնյաների բնաջնջմանն ու քրիստոնեության ոչնչացմանը:

Երկրի այժմյան դրության պատճառը թաքնված չէ քուրդ ավաղակների կամ սովի ու խուլերայի մեջ: Ավելի շուտ ավա-

զակությունը, սուվն ու աղետները, որոնք վատթար են, քան խուլերան, այդ համակարգի գործողութեան արդյունքն են երկրում: Ոչ միայն 5 հազար տղամարդկանց, կանանց, երեխաների ու ծծկեր մանուկների արյունն է ահաւոր ողբ ու կականով երկինքն ի վեր հառնում:՝ պահանջելով արդար վրեժխնդրություն, այլև սահմուկեցուցիչ տառապանքները, լքված օջախները, հարկահաւարների ու մանր պաշտոնյաների վայրենի ընշաքաղցությունը և շատ-շատերի անարգված պատիվն է նույն այդ կոշն անում:

Թուրքերը մեղադրյալի աթոռին են նստած: Թող մեն-միայն Սասունը ուշադրութեան չառնվի, հիշենք, որ նույն ողբն է հընչում երկրով մեկ...

Ես գրուցել եմ Սասունի կոտորածի մի քանի դեպքերի ականատեսի հետ: Նա այցելել է երեք դուռ: Դրանք բոլորն ավերված են եղել, և այլանդակված դիակները վկայել են սարսափելի դեպքերի մասին: Չորս կամ հինգ օր նա անց է կացրել մի գյուղում: Յուրաքանչյուր օր դեսուդեն փախած բնակիչների խմբերը եկել են ու հանձնվել հրամանատար սպայի ձեռքը: Արևամուտից մոտ երկու ժամ անց, օրվա ընթացքում այդ կերպ հավաքված գերիներին տարել են հարևան հովիտը, և օդը թընդացել է նրանց սրտակեղեք ճիչերից: Պատմողը երբեք չի տեսել նրանց վերադարձը: Նա կարծում է, որ այդ գյուղում իր եղած ժամանակ այդ ձևով զոհվել է 500 հոգի:

Բանակատեղ են բերել 200—300 կանանց ու երեխաների: Նրանք նույնպես անհետացել են, բայց ինքը չգիտի, թե ինչպես: Պատմողը հայ է, որն զբաղվել է զորքեր տեղափոխելով: Նրան ուղարկել են Մուշ, և նա ու իր ընկերը միակ ականատեսներն են, որոնց հետ մեզ վիճակվել է խոսել:

Մյուս փախստականը, որը սահմանամերձ մի գյուղից է, պատմում է, թե ինչպես իր մայրը, սարսափելի տառապանքներից հետո, փախել է այն վանքը, որտեղ ինքը՝ այս երիտասարդը ծառա է եղել: Մայրը պատմել է ընտանիքի մնացած բոլոր անդամների անողորմ կոտորածի և գյուղի ավերման մասին: Նրան հաջողվել էր փոքր երեխայի հետ փախչել ընկնել վանքը, որտեղ և մի քանի օր հետո մահացել է վերքերից...

Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году. М. 1896, с. 233--240, 246—247.

**28. ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԸ՝ Կ. ՊԱՆՈՒՄ
ԴԵՍՊԱՆ ՆԵՒԴՈՎԻՆ**

Մեպագիր № 89

25 փետրվարի 1895 թ.

Պատիվ ունեմ սույնին կից Ձերդ բարձր գերազանցության բարեհայեցողությանը ներկայացնել Շենիկ գյուղի առավել ունեվոր ընտանիքներից մեկին պատկանող Հակոբ Տեր-Առաքելյանի, Տավորիկի շրջանի Հարթք գյուղի բնակիչ Կիրակոսի՝ Պողոսի որդու, Սեմալի բնակիչ Ղազար Տեր-Առաքելյանի՝ հիշյալ Հակոբի եղբոր, և Մկյուղի՝ 25-րդ հետևակային գնդի շաուշի (ֆելդֆեբել) պատմածները Սասունի իրադարձությունների մասին:

Ի նկատի ունենալով Ձերդ բարձր գերազանցության՝ անցած դեկտեմբերի 29-ի № 420 պաղտնի հեռագիրը, որով Դուք բարեհաճել էիք պատգամավորներին թույլատրել «ի գիտություն ընդունել այն, ինչ որ իրենք կիմանան, անկախ հետաքննությունից, և այդ մասին հաղորդել իրենց մասնավոր զեկուցներում», ես էլ իմ հերթին պարտք համարեցի էրզրումում նյութ հավաքել...

Այդ իմաստով ինձ մոտ հրավիրեցի շենիկցի Հակոբ Տեր-Առաքելյանին և տավորիկցի Պողոսի որդի Կիրակոսին: Երկուսն էլ, որ աղքատ էին, եկել էին գլխավոր հյուպատոսարանը նպաստ ստանալու, պատմում են, ինչ որ իրենց հայտնի է Սասունում տեղի ունեցած դեպքերից:

Կարծում եմ, ավելորդ չէ զեկուցել Ձեզ, որ կենդանի մնացած սասունցիները, սարսափելի աղքատությունից տառապելով, երբեմն էրզրում են գալիս ողորմություն մուրալու:

Մյուս երկուսի՝ Ղազար Տեր-Առաքելյանի և շաուշ Մկյուղի պատմածները ես ստացել եմ ֆրանսերեն լեզվով՝ էրզրումի ֆրանսիական հյուպատոսից:

Խղճիս պարտքը, սակայն, ստիպում է ինձ ավելացնելու, որ Ղազարի պատմածը գրի է առնված, կարծում եմ, Անգլիայի հյուպատոս Գրեյվսի կողմից, իսկ շաուշ Մկյուղինը՝ այստեղ ապրող անգլիացի թղթակից Սկյուդամորի կողմից: Սա [Մկյուղի պատմածը] հայտնի է նաև Իտալիայի հյուպատոս Մոնակոյին:

Հաղորդելով սրանք, որպես նյութ Սասունում թուրքական իշխանության գործողությունների մասին դատելու համար, ես չեմ

կարող Ձերդ բարձր գերազանցության լուսավորյալ ուղադրությանը չհրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ Սասունի դեպքերի վերաբերյալ իմ զեկուլցներում, որոնք պատիվ եմ ունեցել ուղարկել ժամանակին, բնավ էլ տրված չի եղել թուրքական բոլոր դաժանությունների սպառիչ պատկերը, քանի որ ինձ համար դժվար էր հավատալ այն լուրերին, որ ստանում էի, և ես դրանք իմ զեկուլցներում ներկայացնում էի որպես չափազանցություն:

Մախմուդ

Առդիր I

Հակոբի ու Կիրակոսի պատմածից

1. Հակոբը, որն, արտաքինից դատելով, 24 տարեկան է, պատմեց, որ իրենց տանը Սասունի դեպքերից առաջ 23 հոգի է եղել: Հիմա ինն են մնացել: Հինգ եղբայրներից երկուսն են ողջ: Հայրը, մայրը և երեք եղբայրները սպանված են: Երեք ամուսնացած քույրերը հայտնի չէ, թե ուր են...

Երիտասարդներն ու առողջները փրկվել են փախուստով, իսկ ծերունիները, պառավներն ու երեխաներից շատերը մնացել են տեղում: Գյուղն այրել են, այնտեղ մնացածներն սպանվել են: Փախածները թաքնվել են Անդոկ լեռան վրա, որը 4 ժամվա ճամփա հեռու է գյուղից: Հաց չեն ունեցել և 25 օր հում միս են կերել: Զորքի հետ փոխհրաձգությունը միշտ շարունակվել է: 26-րդ օրը թուրքական ճամբարից առաջարկ է եկել հանձնելու: Սնվելու համար ոչինչ չունենալով՝ նրանք եկել են Գեղիգուզանի մոտ գտնվող ճամբարը և տեսել են փոսեր: Լուսադեմին զինվորները սկսել են նրանց սվինահար անել և նետել փոսը: Հակոբը փախել է և թիկունքից սվինոյվ վիրավորվել է, նա եղեսնիվայր ընկել է քարերի վրա և երկու ատամը կոտրել: Հետապնդող զինվորը նրան համարել է մեռած և թողել տեղում, իսկ ինքն ուշքի գալով իրեն գցել է ճահճոտ եղեգնուտը, այնտեղից էլ անցել աւտառ, որտեղ և մնացել է որոշ ժամանակ:

Հակոբը տեսել է, թե ինչպես Սեմալի քահանա Հովհաննեսին, զրն [իրենց հետ] իջել էր Անդոկ սարից, աչքերը հանել են, ապա սվիններով սպանել:

2. Տավուրիկի շրջանի 22-ամյա բնակիչ, Պողոսի որդի Կիրակոսի պատմածը: Կիրակոսը Հարթք գյուղից էր: Այն տանը,

որտեղ նա ապրել է, ընտանիքը բաղկացած է եղել 28 հոգուց: Նա ունեցել է 4 եղբայր, 4 քույր և երկու հորեղբայր՝ նույնպես ամուսնացած, երեխաների տեր: Հայրը մահացած է եղել Սասունի դեպքերից առաջ, իսկ մայրը ողջ է եղել: Նա ինքը ամուսնացած է, և այժմ որտե՞ղ է կինը, չգիտի:

Դեպքերի ժամանակ նա եղել է Տալվորիկ գյուղում: Երբ զորքերը, մի քանի հրանոթներ առած՝ սկսել են մոտենալ, Կիրակոսը մի քանի հոգու հետ փախել է: Մինչ գյուղում դատաստան տեսնելիս են եղել, նա մոտերքի մի ժայռի ետևում թաքնված՝ տեսել է, թե ինչպես են մոտ 600 կնոջ բերել լցրել եկեղեցին: Դրանցից 50-ին՝ առավել գեղեցիկներին, ջոկել հանել են, իսկ մնացած բոլորին թողել են զորքերի ու քրդերի քմահաճույթին: Կանանց բռնաբարել են և ապա կոտորել: Տաճարն էլ կործանել են հրանոթի կրակոցներով, և դիակները մնացել են ավերակների տակ: Կիրակոսը մի ժամանակ թաքնվել է Յրոֆըռ Քարի քարայրում: Նա գիտի, որ զինվորներն սպանել են բոլորին, ում որ տեսել են և ձեռք գցել:

Աղբի II

Սեմալցի Ղազարի՝ Տեր-Առաքելյանի որդու հետ կայացած հարցուփորձից

Մոտ 30 տարեկան է: Ամուսնացած: Կինը երկու որդու և երկու դստեր հետ գեռ կենդանի է, Մարիամ անունով փոքրիկ աղջիկը կոտորածների ժամանակ սպանվել է:

Ղազարի մոտ ապրել է նրա հորեղբայր Հովսեփը՝ իր կնոջ ու Մարգարիտ դստեր հետ և մեկ էլ Ղազարի հորեղբոր որդի Տոնոն իր որդու՝ երկու տարեկան Ավետիսի հետ: Սրանք բոլորն էլ սպանված են:

Հնձի սկզբի օրերին եկել են զինվորները և ճամբար դրել Մերկեմուզանում՝ Սեմալից կես ժամվա ճամփա հեռու: Սասունցի քրդերը՝ գյուղացիների բարեկամներից, եկել ասել են, որ զգուշանան զինվորներից, որոնք եկել են վատ մտադրությամբ, և խորհուրդ են տվել փախչել: Նրանք սկզբում այս խորհրդին չեն անսացել: Անկարգություններն սկսվելուց առաջ տասն օր շարունակ նորանոր զորքեր են եկել:

Մի անգամ, երբ հունձ անելիս են եղել, բակրանլի ցեղի

քրդերը եկել են ոչխար փախցնելու և սպանել են հովվին: Գյուղացիների հետ բարեկամ քրդերը [հայերին] պատմել են, թե բակրանլի քրդերը դա արել են զորքերի կամ իշխանությունների սադրանքով: Հովիվները հետապնդել են նրանց և ընդհարումից հետո, որի ընթացքում զոհվել են երկու կողմից էլ, նրանք նույն օրն իսկ ետ են խլել ոչխարը...

Հաջորդ օրը գյուղը շրջապատել են քրդի շորեր հագած մարդիկ, որոնք սկսել են կրակել գյուղի վրա: Բնակիչները պաշտպանվելու համար զենքի են դիմել և կռվել են 3 օր:

Մի քանի գյուղացի սպանվել է... Բարեկամ քրդերը նրանց ասել են, որ կարծեցյալ քրդերի մի մասը զինվորներ են եղել՝ քրդի ձևով հագնված, և այդ պատճառով գյուղացիներն սկսել են փախչել՝ չհամարձակվելով կռվել իշխանությունների դեմ: Նրանք գյուղից դուրս են եկել և նահանջել դեպի Գելիեզուզան: Գյուղում թողնվել են փախչելու հնարավորություն չունեցող ծերունիներն ու պառավները՝ երեխաների հետ: Նրանց հեռանալուն պես թշնամին մտել է գյուղ, որը թալանել ու կրակի է մատնել: Իսկ այնտեղ մնացածներն այրվել են իրենց տներում: Նրանց հեռանալու հաջորդ օրը Շենիկը նույնպես այրվել է, և բնակիչները եկել են Գելիեզուզան, որն իր արվարձան Ալիանցիքի հետ միասին 300 տուն ուներ: Այդ ժամանակ նրանց վրա գորհել են կայսերական զորքերն ու քրդերը: Նրանք պաշտպանվել են հինգ օր, ի վերջո, գիշերային մի հարձակման ժամանակ զորքերը գյուղը հրդեհել են, և նրանք ստիպված են եղել գյուղը լքել՝ հետապնդվելով զորքերից, որոնք նրանցից շատերին կոտորել են փախուստի ժամանակ: Նա ինքը տեսել է շատ երեխաների, որոնց սպանել են սվիններով, և նրանց մեջ եղել են Սիմոնը, Պողոսը և Խաչոն՝ նրա հարեանների ու բարեկամների երեխաները: Նա տեսել է իր հորեղբոր որդի Տոնոյին՝ փախչելիս, շալակին երկու տարեկան տղան՝ Ավետիսը: Տոնոն ընկել է՝ ոտքից գնդակով խփված, զինվորները վրա են հասել, և նրանցից մեկն ուզեցել է երեխային խփել դաշույնով (ղամա), բայց հայրը հարվածը վանել է իր ձեռքով, որը համարյա կտրվել է, մյուս զինվորը սվինը խրել է երեխայի մարմինը և այդպես շամփրած տարել է, իսկ այդ միջոցին երկու այլ զինվորներ սվինահար են արել Տոնոյին:

Կենդանի մնացածները եկել են Անդոկ լեռ՝ Գելիեզուզանից երկու ժամվա ճամփա հեռու: Սարը օղակվել է զորքերով: Այս-

տեղ նրանք մնացել են 20 օր՝ առանց հացի, սնվելով միայն ոչխարների մսով, որոնց քշած բերած են ևղել իրենց հետ։ Նրանք պաշտպանվել են, ինչպես կարողացել են՝ կրակելով և քարեր նետելով պաշարողների վրա, — բայց Ղազարը չի տեսել, որ սպանած լինեն որևէ զինվորի։ Նա կարծում է, որ մոտ 1000 հոգի է եղել Գեղիեզուզանում և 600—700 հոգի՝ գյուղերից յուրաքանչյուրում՝ Շենիկում ու Սեմալում (ընդամենը՝ 2400 հոգի)։ Վերջապես, նրանք բանակցությունների մեջ են մտել՝ ցանկանալով հանձնվել։ Նրանց խոստացել են կենդանի թողնել, եթե իջնեն իրենց գյուղերը։ Սեմալի քահանա տեր Հովհաննեսը 500 հոգու հետ ընդունել է պայմանը, բայց Գրգոն՝ Շենիկի ղեկավարը, որը նրանց ղեկավարություն է ստանձնած եղել, հրաժարվել է հանձնվել, հայտարարելով, որ թուրքերն իրենց խոսքը չեն պահում։

Նա ինքը [Վկան] սկսել է տեր Հովհաննեսի հետ իջնել, բայց հետո, մտքները փոխելով, ետ են վերադարձել։

Թաքնվել են կաղնուտում և վերջապես ուղղաբերձ ժայռերի վրայով նրանցից շատերին հաջողվել է հեռանալ Փասուրի՝ Խուլբի կազայի գլխավոր կետի ուղղությամբ։ Ղազարը յուրայինների հետ մոտ 20 օր թաքնվել է, մինչև որ լուր է ստացել, թե Մուշի փաշան դադարեցրել է կոտորածը։

Այնժամ Փասուրի կայմակամը դուրս է եկել և տնտառներից ու սարերից հավաքել փախստականներից շատերին ու ետ բերել Սասունի գյուղերը...

Վկան հետագայում փախել հասել է Խնուս (Քաղքիկ գյուղը), որտեղ թողել է կնոջն ու երեխաներին։ Նա եղել է բավականին ունեւոր գյուղացի, իսկ այժմ ոչինչ չունի։ Նա էրզրում է եկել ուղղորմություն խնդրելու, որպեսզի իր ընտանիքի հետ բեռ չլինի իրեն ապաստան տված գյուղացիներին։

Առդիւ III

Մեյլուդ աղայի պատմածից

25-րդ հետևակային գնդի նախկին ֆելդֆեբել, որը վերջերս՝ 4-ամյա ծառայությունից հետո, ազատվել է։ Մոտավորապես քսանվեց տարեկան է։

Նա Մուշում է գտնվել իրադարձությունից քիչ առաջ և ծառայել է զինվորական հոսպիտալի ղեկատանը։ Բայց երբ զոր-

քերը զնացել են Սասունի վրա, նա ուղեկցել է իր գնդին՝ որպես շարային ենթասպա:

Նրա գումարտակը մյուսների հետ գնդապետ Իսմայիլ բեյի հրամանատարության տակ է եղել (ընդամենը մոտ 4000 հոգի՝ ցրված տարբեր վայրերում):

Նրանք առաջին դադարքատեղը՝ Շատախի նահիե են եկել հասել գիշերով: Մյուս զորքերը արդեն ճամբար դրած են եղել: Հեռվից հրաձգության ձայներ են լսվել: Նրանք այդտեղ մնացել են մոտ երեք կամ չորս օր: Հրաձգությունը լսելի է եղել համարյա ամբողջ ժամանակ...

Հինգերորդ օրը, ընթրիքից հետո, նրա գումարտակը գնացել է Շենիկի վրա՝ ճամբարից ոչ այնքան հեռու: Այնտեղ կռիվ էր, և տներն արդեն այրվում էին: Քիչ անց, գյուղացիների մեծ մասը, մի մեծ բազմություն, փախուստի է դիմել: Նրանց հրաձգությունը համարյա դադարել է: Զորքերը նրանց վրա կրակելիս են եղել երկու մորտիրներով և երկու լեռնային հրանոթներով, բայց նրանց չեն հետապնդել Գելիեզուզանից այն կողմ: Ծանապարհին նրանք տեսել են շատ դիակներ, մի քանի վիրավորների և մի քանի փոքր երեխաների, որոնց իրենք սպանել են: Նրբ նրանք եկել են Գելիեզուզանի մոտ, գյուղն արդեն օղակված է եղել և այնտեղ կռիվ է ընթանալիս եղել: Նրանք երկու-երեք օր մնացել են գյուղից դուրս: Այդ օրերի ընթացքում նա նորից լսել է, որ հայերը եկել են ճամբար, որպեսզի դրամ տան սպաններին: Նա չգիտի, վերադարձե՞ն են արդյոք այդ հայերը Գելիեզուզան, թե՞ նրանց թույլ են տվել փախչելով ազատվել: Այնուհետև մի գիշեր զորքերը հրաման են ստացել գրոհել գյուղի վրա: Նորից հրանոթները տարել են դեպի սարը, և այդ մարտկոցի պաշտպանության տակ հրդեհել են գյուղի առաջին տները:

Հաջորդ կամ երրորդ օրը նրա գնդի մի մասը հրաման է ստացել արշավի ելնել: Նրանց հետ են եղել նաև ուրիշ գումարտակների զորամասեր, և նրանք իրենց հետ վերցրել են մի քանի լեռնային հրանոթներ: Ծանապարհը շատ վատ է եղել, այնքան վատ, որ ջորիները չեն կարողացել քաշել հրանոթները և զինվորները ստիպված են եղել բարձրանալ ժայռերի վրա ու ձեռքով քաշ տալ հրանոթները դրանց միջով: Մի քանի դժվարին լեռնանցքեր են եղել, նրանք շատ ժամանակ են ծախսել, որպեսզի Տավորիկ հասնեին, որտեղ մի քանի օր մնացել են հանգրստանալու համար...

Առավոտյան նրանք ուժակոծել են տները և գրավել գյուղը: Մոտերքում անտառ է եղել, որտեղ թաքնված են եղել շատ ու շատ գյուղացիներ՝ տղամարդիկ, կանայք ու երեխաներ: Անտառը մի կողմից շրջապատված է եղել քրդերով, մյուս կողմից՝ զինվորներով: Ապա իրենց ունեցած վեց հրանոթները մոտեցրել են լեռանը և յուրաքանչյուր հրանոթից 13 արկ են բաց թողել անտառի վրա: Ի վերջո ամբողջ անտառը բռնվել է բոցով: Իհարկե, անտառում թաքնվածներից շատերին է հաջողվել փախչել, բայց մեծ մասն սպանվել է արկերից ու ողջ-ողջ այրվել:

Տավորիկի գյուղերից մեկում մի մեծ ագարակ է եղել, որտեղ փակված են եղել շատ կանայք ու երեխաներ և մի քանի ծերունիներ: Սրան էլ են մոտեցնում թնդանոթները և ճարտկոցային կրակ բացում: Ոչ մեկը նրանցից, ով որ գտնվելիս է եղել այստեղ, փրկվել չի կարողացել:

Երկու աղջիկ, որոնք անտառում են եղել, բռնվել են. մեկը՝ փոխգնդապետի, մյուսը՝ մայորի ձեռքով: Զորքերի հետ նրանց բերել են Գելիեգուզան, որտեղ նրանք կորել են: Նա չգիտի՝ այդ աղջիկներն սպանվե՞լ են Գելիեգուզանում, թե՞ ոչ:

Դրանից հետո զորքի մեծ մասը հավաքվել է Գելիեգուզանում, որտեղ մնացել է մի քանի շաբաթ: Զորքի վերադառնալուց մեկ կամ երկու օր անց, հայերի առաջին բազմությունը, որ փախել էր Անդոկ, սկսել է վերադառնալ: Նրանք սկզբում մարդ են ուղարկել ասելու, որ ցանկանում են հանձնվել և կայսերական զորքի հովանավորությունն են խնդրում: Առաջին բազմությունը եղել է 140—150 հոգի՝ տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ...

Հաջորդ օրը եկել են նոր զերիններ: Զինվորների կրկնակի զորափակ ջոկատը բռնած է եղել հովտի մուտքը, որոնք բոլոր ցանկացողներին թույլ են տվել ներս մտնել, բայց ոչ ոքի չեն թողել դուրս գալ: Երկրորդ օրվա ընթացքում մի զորաջոկատ հովտի խորքում, նեղ ձորի ափը հանդիսացող զառիվայրի տակ երկու փոս է փորել: Զորի մեջ մի առու է եղել, իսկ ափերին՝ քարայրներ, որտեղ գյուղացիները սովորություն են ունեցել խոտ պահել...

Երբ լրիվ մթնել է և գիշերը վրա հասել, սպաները եկել են և հրաման տվել. «Առաջին վաշտից ջոկված մարդիկ, այստեղ» և այլն: Հետո նրանք գնացել են մինչև հովտի եզրը, որտեղ զառիթափի վրա գյուղացիներ են եղել՝ տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ, երբեմն՝ 20, երբեմն՝ 50, երբեմն՝ 70 և նույնիսկ

ավելի թվով: Այնժամ սպան նրանցից առանձնացրել է խմբեր՝ 10—20-հոգանոց և հրաման տվել. «Սպանե՛ք սրանց ու շարտեք փոսը»: Այնժամ ջոկված զինվորները գյուղացիներին սվինահարել են, դիակները նետել սանդղավանդի ստորոտի փոսը: Այսպես է արվել յուրաքանչյուր գիշեր՝ բավականին երկար ժամանակ (գուցե 15 օր): Երբեմն մի գիշերում սպանել են մինչև 300 կամ 400 հոգու, երբեմն՝ համեմատաբար պակաս:

Չաուշին ասել են, թե՝ այդպիսով փոսերը պետք է որ արագ լցվեին: Նա պատասխանել է, որ երբ դա տեղի էր ունենում, բանվորական ջոկատը կարգադրություն էր ստանում փոսերն ազատել, և դիակները նետում էին ձորը կամ խոտանոցները, որպեսզի փոսերում տեղ բացեին հաջորդների համար: Նրան հարցրել են. «Հայերը զինված էին»: Նա պատասխանել է, թե՝ նրանցից ոչ մեկը նույնիսկ դանակ չունեիր գոտուց կախ: Այն հարցին, թե՝ «Դիմադրո՞ւմ էին նրանք», նա պատասխանել է, թե նրանք մինչև վերջը անտեղյակ էին, թե ինչ է իրենց գլխին գալու, մինչև որ տալիս էին վերջին հրամանը և նրանք կանգնում էին սվինների դիմաց: Նրան հարցրել են. «Նրանց մեջ շա՞տ երեխաներ կայ՞ն»: Նա պատասխանել է, թե՝ նրանք շատ էին և շնորհակալ է աստծուց, որ իրեն չի վիճակվել նրանց սպանելու: Նրան հարցրել են. «Ինչո՞վ վերջացավ»: Նա պատասխանել է. «Վերջապես Մուշիրը եկավ Մուշ և հրամայեց վերջ տալ կոտորածին, որից հետո շատ քիչ գյուղացիների են սպանել»: Բայց նա մի քանի անգամ պնդել է, թե էլի առանձին սպանությունների դեպքեր եղել են...

АВНР, Посольство в Константинополе, д. 3176, л. 70—77, 79—82.

26. ՓԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԵՏՈՍԸ՝ ԴԵՍՊՈՆ ՆԵԼԻԴՈՎԻՆ

Էրզրում, 4 մարտի 1895 թ.

Պատիվ ունեմ սուլյին կից Ձերդ բարձր գերազանցության բարի հայեցողությանը ներկայացնել Շենիկ գյուղի բնակիչ Խեչոյի և նրա ազգականուհի Աննայի պատմածները Սասունի դեպքերի մասին:

Դրանք երկուսն էլ ինձ հաղորդել է Ֆրանսիայի հյուպատոս

Բերժերոնը՝ ֆրանսերեն, բայց գրի են առնված Անգլիայի հյուպատոս Գրեյվսի կողմից:

Ավելորդ չեմ համարում սույնին ավելացնել, որ շաուշ Մևլյուդը, որի պատմածը ես հաղորդել եմ անցյալ փետրվարի 25-ի № 89 իմ գեկույցին կից, ձերբակալվել է ռազմական իշխանությունների կողմից և ուղարկվել Նրզնկա, ինչպես որ մեզ այստեղ հայտնի դարձավ փետրվարի 26-ին:

Իմ ընկերները ենթադրում են, թե շաուշ Մևլյուդը կյանքով է հատուցել Սասունի իրադարձությունների մասին օտարերկրացիներին տեղեկություններ տալու համար:

Համեռայն դեպս նրա ձերբակալությունը չի կարող չստիպել ենթադրելու, որ ճիշտ են եղել նրա պատմածները:

Վ. Մախսիմով

Առդի

1. Շենիկցի խեչոյի պատմածից

Մոտ 35 տարեկան է: Եղբայրը՝ Գրգոն, Շենիկի ուեսն է (տանուտեր): Նրա կնոջ անունը Մայրե էր, նրանք ունեին 6 երեխա՝ 4 տղա, 2 աղջիկ, որոնցից ավագը կարող էր լինել 12 տարեկան: Նրա երեխաններից երեքն այրվել են Շենիկը գրավելիս: Մի երեխան սպանվել է Գելիեգուզանի վրա տեղի ունեցած գրոհի ժամանակ: Նրա կինն ու մնացած երկու երեխաները կորել են Անդոկ սարը փախչելիս: Գրգոյի տանը 50 շունչ է եղել, որոնցից, որքանով որ իրեն հայտնի է, միայն 10-ն են կենդանի:

Նա հաստատում է Ղազարի ցուցմունքները, թե՛ մինչև կոտորածը քրդերը իրենց բարեկամ գյուղացիներին զգուշացրել են, որ իշխանությունները մտադիր են կոտորել նրանց: Նա բացատրում է, որ Սեմալից ու Շենիկից ոչխարների հափշտակումը զորքերի սադրանքով է եղել...

Խեչոն հավասարապես հաստատում է Գելիեգուզանի պաշտպանության մասին պատմվածը, որի շուրջը զորքերը ճամբար էին դրել բարձունքների վրա: Գելիեգուզանից փախչելիս նա տեսել է, թե ինչպես են զինվորները սվիններով սպանել Տոնոյին իր որդի Ավետիսի հետ, ինչպես որ դա նկարագրել է Ղազարը, բայց՝ մանրամասնությունների մի փոքր տարբերությամբ: Այդ

ժամանակ նա գտնվելիս է եղել շատ ավելի հեռվում, քան Ղազարը, որն էլ սույն պատճառով կարող էր նրանից ավելի լավ տեսնել: Նա տեսել է նաև, թե ինչպես երկու տարեկան երեխային՝ շենիկից Նիկոյին, որին մայրը կորցրել է փախուստի ժամանակ, մի գինվոր սվինահար է արել: Երբ Հովհաննես քահանան 500-հոգանոց խմբով հանձնվել է՝ իջնելով Անդոկ սարից, մյուսները պաշտպանվել են մեկ օր ևս, ապա փախել տարբեր կողմեր: Նա հայտարարում է, թե այդ ժամանակ մի ջահել կին, անունը՝ Շաքե, Գրգոյի ազգականներից մեկի՝ Մարդոյի կինը, մոտ 30 կնոջ տարել է բարձր ու գիրթ մի տեղ: Նրանք որոշել են վերջ տալ իրենց կյանքին, որպեսզի խուսափեն գինվորների բռնաբարություններից: Բայց վերջիններս նրանց բռնել են, բռնաբարել և սպանել: Խեչոն ինքը փախել է շատ դժվարանցանքի ճանապարհով («որով անցնում են միայն արջերը»), — ավելացրեց նա): Սկզբում գնացել է Տավվորիկի շրջակայքում գտնվող Հոսնուտ գյուղը: Այդ ժամանակ զորքերը շղթայած են եղել Տավվորիկ գյուղը, որը ռմբակոծել են հաջորդ առավոտյան: Այդ տեղից նա փախել է քրդական մի գյուղ, որտեղ նա իրեն քրդի տեղ է դրել՝ բակրանլի [ցեղից], և որտեղ սնունդ ու օթևան է ստացել: Այդտեղ նա քրդերից լսել է, որ ֆիրման է ստացված եղել ոչնչացնել հայերին, և գինվորները նրանց հրավիրել են մասնակցելու, բայց նրանք հրաժարվել են, որի պատճառով նրանցից մի քանիսին բանտարկել են: Որոշ ժամանակ թափառելով այլ վայրերում՝ Խեչոն վերադարձել է Շենիկ, իսկ այդ տեղից գնացել Գեղիեգուզան՝ իր մեռելներին գտնելու: Բացել են մի փոս, որը լցված է եղել մեռելներով, բայց հոտն այնքան սաստիկ է եղել, որ նրանք ստիպված նորից ծածկել են: Այնտեղ նա տեսել է տեր Հովհաննեսի դիակը՝ պարանը վիզը զցված, մորուքը սափրած, աչքերը հանված, ականջները, քիթը, շրթունքները կտրված և գլխի մաշկը քերթված ու երկու կողմից կախված (նա այդ ամենը տեսել է քահանայի մահվանից մոտ 20 օր հետո):

Իշխանությունները ջանացել են նրան և ուրիշներին ստիպել, որ վերակառուցեն իրենց տները և ստորագրեն մի մազբառ, որով հայտնեն իրենց երախտագիտությունը սուլթանին իր ողջ գթասրտության համար և հայտարարեն, թե իրենք շատ զոհ են իրենց բախտից: Բայց բոլորն էլ հրաժարվել են ստորագրել:

Նա այժմ ապրում է Խնուսի մոտի Գավենդիկ գյուղում և հայտնում է իր պատրաստակամությունը հանձնաժողովի առաջ ցուցմունք տալ, եթե հարկ լինի:

2. Շենիկցի Պողոսի դուստր Աննայի պատմածը

Շենիկցի Պողոսի դուստրը և Տոնոյի կինը, որն ամուսնացած է եղել ընդամենը մեկ տարի առաջ, երեխա չունի, մոտ 18 տարեկան է: Նա նույնպես Գրգոյի ընտանիքից է եղել:

Նա հաստատում է Խեչոյի պատմածը եղելություն սկզբի վերջերի, ավելացնելով, որ Գելիեզուզանը գրավելիս նա ինքը շուրջ 250 կանանց հետ զինվորների ձեռքով փակված է եղել եկեղեցում: Քրդական բակրանլի ցեղի ցեղապետ Օմեր աղան (իրոք ալդաես է կոչվում այդ ցեղապետը) եկել է և ընտրել նրան, զինվորներին ասելով, թե ինքն ուզում է նրան կնության տալ իր որդուն: Բռնե զինվորները փորձել են կնոջը բաց շթողնել, բայց քրդին հաջողվել է տանել նրան: Մի հղի կին բռնել է նրա ձեռքից՝ խնդրելով իրեն էլ հետը տանել և ազատել: Երկու զինվոր, ասեսնելով այս կնոջ վիճակը, զբաղ են եկել. մեկն ասել է, թե կ'ոչ արգանդում եղած երեխան տղա է, մյուսը թե՝ աղջիկ է: Նրանք պատուել են կնոջ փորը Աննայի աչքի առաջ և երեխային դուրս հանել և սվինով վերցրել գամել մոր կրծքին: Աննային տարել են Օմեր բեյի՝ քուրդ ցեղապետի վրանը, որտեղ բռնաբարել են: 7—8 օր անց, ցեղապետը նրան առաջարկել է մուսուլմանություն ընդունել, ինչին կինը համաձայնել է՝ դրանում տեսնելով փրկության միակ հույսը: Նրան երեք-չորս օր տարել են ընկույզ հավաքելու և քիչ-քիչ նրան ավելի են ազատ թողել, կարծելով, թե հաշտվել է իր բախտի հետ: Վերջապես, երբ նրան թույլ են տվել սովորականից մի քիչ ավելի հեռանալ, նա առիթն օգտագործել է, որպեսզի փախչի Անդոկ սարը, այն տեղը, ուր, ինչպես իրեն հայտնի է եղել, կար աղբյուր: Երեք օր ու գիշեր սարերում անցկացնելով, նա գնացել հասել է Մուշ: Աննան կարծում է, թե ամուսինը մեռած է և հայտարարում է, թե պատրաստ է որպես վկա հանդես գալ հանձնաժողովի առաջ... Նրան և Խեչոյին կարելի է գտնել Գավենդիկ գյուղում: Թեև նրանց գերդաստանը ամենահարուստն է եղել ամբողջ Սասունում, սակայն այժմ ողջ մնացածները ծայրահեղ աղքատության մեջ են:

Նույնիսկ այն շորը, որ Աննան հագել է, նրան տվել են Բասենի բարի գյուղացիները, երբ նա գնալիս է եղել էրզրում:

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3176, л. 88—89.

**27. ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՓԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԸ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ
ՂԵՍՊԱՆ ՆԵԼԻԴՈՎԻՆ**

№ 128 զեկուցից

18 մարտի 1895 թ.

Պատիվ ունեմ սույնին կից Ձերդ բարձր գերազանցության բարի հայեցողությանը ներկայացնել հետևակային շաուշ (ֆելդֆեբել) Մուստաֆա Սուլեյման օղլիի պատմածը Սասունի դեպքերի մասին:

Ես սա ներկայացնում եմ որպես նոր տվյալ այդ գործում թուրքերի գործողությունների բնութագրության համար:

Այս պատմությունն ստացել եմ Ֆրանսիայի հյուպատոս Բեր-ժերոնից, իսկ սրա նախնական ծագումն ինձ անհայտ է:

Մախմուդ

Առդյւ:

**Մուստաֆայի որդի Սուլեյմանի՝
նախկին հետևակային շաուշի (ֆելդֆեբել) պատմածից՝**

Արդեն մի քանի տարի ապրած լինելով Մուշում, նա մի քանի անգամ առիթ է ունեցել այցելելու Շատախի գյուղերը՝ ուղեկցելով հարկահավաքներին, և լավ ծանոթ է եղել դրանց բնակիչներին:

Նախանցյալ տարի (1893 թ.), Տալվորիկի խոռվությունների ժամանակ, մեկ գումարտակ կանգնած է եղել Մերկեմուզանում՝ Շենիկի ու Սեմալի մոտ:

1894 թվին նրա գումարտակը նորից գնացել է Մերկեմուզան՝ իր հետ վերցնելով երկու հրան:

...Գնդապետ Իսմայիլ բեյը Մուշից եկել է զորքերի հրամա-

* Թարգմանվել է ֆրանսերենից 1895 թ. Ռուսաստանի արտգործմինիստրությունում:

նատարությունը ստանձնելու համար: Նրա ժամանումից երկու օր անց, բոլոր զորքերի զորահանգես է տեղի ունեցել, և Իսմայիլ բեյը իր քարտուղարի ու քաղաքացիական զգեստով մի պաշտոնյայի ուղեկցությամբ, որի մասին ասել են, թե մուշիրի վեթիլն է (ներկայացուցիչը), մոտեցել է՝ ձեռքին մի թուղթ, որը կարդացել է քարտուղարը: Դա սուլթանի ֆիրմանն է եղել, որում ասվել է, թե հայերը խոռվություն են բարձրացրել ընդդեմ Նորին մեծության և թե նրանց պետք է պատժել՝ նրանց արյունը թափելով, որպեսզի ուրիշներին խրատ լինի: Դրանից հետո Իսմայիլ բեյը արտասանել է մի ճառ, որով զինվորներին գրգռել է, որ գյուղերը կրակի ճարակ դարձնեն և խոռվարարներին կոտորեն, ավելացնելով, թե նրանք կարող են անել՝ ինչ որ կամենան, այն պայմանով, որ ոչնչացնեն ամեն կենդանի շունը, թե՛ այսպիսին է սուլթանի հրամանը: Այնուհետև զինվորներին բաց են թողել իրենց տեղերը: Հենց այդ երեկոյան երեք գումարտականք հրաման են ստացել գրոհելու Շենիկի և Սեմալի վրա: Երբ գյուղացիներն իմացել են, որ զորքը մոտենում է, իսկույն փախուստի են դիմել: «Նրանք ինչպե՞ս կարող էին դիմանալ զորքերին»։ Երկու հրանոթ են դրել, որոնցից մի քանի արկ են նետել գյուղի վրա՝ գլխավոր փողոցում սպանելով մի քանի փախող հայերի: Ուրիշ շատերը հրետանուց թաքնվել են դպրոցում, որի վրա զորքը հետո է գրոհել: Բոլոր նրանք, ովքեր գտնվելիս են եղել այնտեղ, սպանվել են: Գյուղն այրվել է, և շատ ժողովուրդ է զոհվել հրդեհի բոցերի մեջ:

Հաջորդ օրը զորքը շարժվել է Գելիեգուզանի վրա: Նորից հրաման է տրվել առաջ շարժել հրանոթները, ինչպես նախորդ անգամ, և նույն արդյունքն է ստացվել, ինչ որ Շենիկում ու Սեմալում: Միայն թե ավելի շատ ժողովուրդ է եղել և կոտորածը՝ համապատասխանաբար ավելի մեծ չափերի: Լուսադեմին զորքը գյուղ է մտել, և այնտեղ մնացած բազմաթիվ գյուղացիներ սպանվել են կամ այրվել իրենց տներում: Մի մեծ տան դուռ ոչ մի կերպ չեն կարողացել ջարդել, մինչև որ մոտեցրել են հրանոթը, և դուռը ջարդվել է հրետանակոծումից հետո միայն: Միակ զինված ծերունին և այնտեղ եղած բազմաթիվ կանայք ու երեխաներ կոտորվել են...

Զորքի մի փոքր մասին թույլատրված չի եղել մասնակցելու թալանին՝ հրաման ստանալով հետապնդել փախչողներին, ինչը և կատարել են նրանք, ընդ որում սպանները քղավել են. «Քը՛ս,

քը՛ս» — սպանի՛ր, ավինո՛վ սպանի՛ր, մի՛ կրակիր: Շուտով դա-
 դարեցրել են հետապնդումը, բայց նա ենթադրում է, թե հար-
 ձակման և փախուստի ժամանակ սպանվել է 600-ից 800 հոգի: Փախածներից շատերը թաքնվել են կաղնու փոքր պուրակե-
 րում: Նրանց հետևից ամեն օր հետապնդողներ են ուղարկել,
 քանի դեռ զորքերը մնացել են Գելիեգուզանում: Անտառի թա-
 վուտում տեղ-տեղ նավթ են լցրել ու կրակ տվել: Նրանք, ու-
 քեր մնացել էին անտառում, այրվել են, իսկ ովքեր դուրս էին
 եկել, սպանվել են: Ոմանք հասցրել են փախչել ուղղաբերձ սարը,
 որն Անդոկ է կոչվում, որտեղ արդեն գտնվելիս են եղել մինչև
 գյուղի վրա գրոհելը այնտեղից հեռացած բավականին թվով
 բնակիչներ: Զորքի մի մասը և քրդերը շրջապատել են այս սա-
 րը: Զորքի մյուս մասը մնացել է Գելիեգուզանի ճամբարում:
 Բայց երկու գումարտակ՝ 6 և 8 հրանոթներով, առանձնացրել են
 լեռների այն կողմը գտնվող Տալվորիկի վրա գրոհելու համար:
 Մի քանի օր անց, գնդապետը հրաման է տվել այլևս չսպանել
 նրանց, ում որ բռնում են անտառը խուզարկելիս, այլ՝ կեն-
 դանի բերել, և մի քանի գերիների նրանք ուղարկել են սարը՝
 հայերի մոտ, որ առաջարկեն հանձնվել: Միևնույն ժամանակ
 զորքերն ու քրդերը հրաման են ստացել դադարեցնել նրանց
 վրա կրակելը: Այնժամ սարում եղածներից ոմանք սկսել են
 ցած իջնել ու հանձնվել: Սրանց մեջ է եղել Սեմալի քահանա
 տեր Հովհաննեսը, որին նա ինքն անձամբ լավ ծանոթ է եղել,
 հետև էլ՝ մի բազմություն, բաղկացած մեծ մասամբ սովալուկ
 երեխաներից ու կանանցից: Որոշ ժամանակ անց, դուրս է եկել
 մի կապիտան, ջոկել է մոտ քառասուն առավել ուժեղ հայերի
 ու սրանց հրամայել է երեք փոս փորել՝ մոտ երեք մետր խո-
 րությունք ու շորս մետր տրամագծով, ինչը արվել է մինչև արևի
 մայր մտնելը: Այդ ընթացքում սարից իջել է մոտ 200-հոգանոց
 մի բազմություն: Մայրամուտին զորահանդես է եղել, որից հետո
 գնդապետը հրամայել է բերել գերիներին: Նա ինքը Զիլանի շեյ-
 խի հետ նստել է իր վրանի առաջ: Այնժամ գնդապետը հարցրել
 է, թե ո՞վ է այս հայերի գլխավորը: Քահանան պատասխանել է,
 որ ինքն է: Շեյխը, որի հետ գնդապետը խորհրդակցել է, թե ինչ
 անեն սրտ, ասել է. «Թող սափրեն ու աչքերը հանեն»: Այնժամ
 կանչել են վարսավիրին, որը սափրել է քահանայի մորուքը,
 ապա հանել են նրա աչքերը և վզին թոկ գցել: Զինվորները ձգել
 են թոկի երկու ծայրից և նրան ստիպել են պարել: Վերջապես

գնդապետն ասել է. «Վերջը տվե՛ք», և զինվորները սվիններով շամփրել են նրան, վեր բարձրացրել ու շարտել գետին:

Այստեղից սկսած՝ Սուլեյմանի պատմածը, որ վերաբերում է գերինների գիշերով կոտորելու մանրամասնություններին, միանգամայն նման է Մելյուդի պատմածին: Նա ինքը (վկան) առաձնացվել է մասդործի դեր կատարելու համար և հայտարարում է, թե, իբր, մեկ գիշերվա մեջ սվինով սպանել է երեք հոգու՝ շհաշված այլ դեպքերը: Նա չի եղել այն զորքերի հետ, որոնք գրոհել են Անդոկ սարում մնացածների վրա, բայց լսել է, թե այդ ջոկատին մի քուրդ դիք կածանով առաջնորդել է սարնիվեր՝ մինչև գաղաթը, որտեղ զինվորներն սպանել են բոլորին, ով որ ձեռքներն ընկել է: Հայերի բազմությունը, որը թաքնված է եղել լեռան խոր ճեղքում, որտեղից փախչել չէին կարող, կոտորվել է մինչև վերջին մարդը: Այս կոտորածի ժամանակ ուրիշ շատերին հաջողվել է դեսուդեն փախչել և հեռանալ թաքնվել ժայռերի մեջ: Նա զոհերի թիվը մոտ 5000 է հաշվում...

АВНР. Посольство в Константинополе, д. 3176, л. 97—98.

28. ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿՐՏՍԵՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐԸ՝ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ ՄԱՔՍԻՄՈՎԻՆ

№ 4 զեկուցից

20 մարտի 1895 թ.

Ի լրացումն Սասունում անցյալ տարի տեղի ունեցած իրադարձությունների առթիվ կատարվող հետաքննության ընթացքի մասին իմ նախորդ զեկուցյների՝ պետք է Ձերդ գերազանցության ուշադրությունը հրավիրեմ հետևյալի վրա.

1. Հետաքննությունը կատարվում է տեղական իշխանությունների վարչական ճնշման տակ: Ոստիկանությունն աշախույջ հետևում է, որ Կավառ և Տավլորիկ ավերված գյուղերի բնակիչները չերևան Մուշում, որտեղ նրանք կարող են իրենց գանգատները ներկայացնել թուրքական հետաքննական հանձնախմբին⁵: Գյուղերից բացակայելը նրանց համար համարյա արգելված է, և նրանք հատուկ հսկողության տակ են: Իսկ ովքեր էլ որ հասցրել են այս կամ այն կերպ իրենց գցել Մուշ, ձերբակալվում են և ապա արտաքսվում քաղաքից...

Ընտրությունն այն անձանց, ովքեր ներկայանում են հանձ-

նախմբին որպես դեպքերի կողմնակի վկա, մասամբ, եթե ոչ լիովին, կատարվում է տեղական իշխանությունների կողմից... Նախագահը հաճախ հայտարարում է, թե ինքը կանչել է այսինչ ու այնինչ գյուղերի մուսթարներին, մինչդեռ իրականում ներկայանում են զափթիկների կողմից բերված այլ անձինք:

Հանձնախմբի կողմից այդպես կանչված վկաները իրենց ցուցմունքների բնույթով բաժանվում են երկու կատեգորիայի. 1) ոմանք կրկնում են միևնույն սովորեցված պատմությունը, թեև տարբեր գյուղերի բնակիչներ են՝ բնտրված և՛ քրդերից, և՛ հայերից, 2) մյուսները, որոնք կավառի և Տալվորիկի հայերից են, մեծ մասամբ չեն պատասխանում տրված հարցերին՝ պատրվակ բռնելով, թե բոլորովին անտեղյակ են այն ամենից, ինչ տեղի է ունեցել գյուղերում իրենց փախչելուց հետո:

Բացի այդ, որոշ վկաներ տալիս էին իրենց համար բացարձակ կեղծ ցուցմունքներ, որոնք դժվար էր բացատրել որևէ անձնական նկատառումներով կամ պատճառներով:

Մուշում եղած ժամանակ հայ վկաները գտնվում են տեղական ոստիկանության հսկողության տակ, ինչը չի կարող ազդեցություն չթողնել նրանց ցուցմունքների վրա. մարտի 4/16 նիստում սեմալցի ոմն Շահբազ, որի ամուսինը, իր ասելով, սպանվել է Գելիեզուզանում, տալիս էր լիովին որոշակի ու հանգամանալից պատասխաններ: Իսկ հաջորդ օրը, Մուշում մի գիշեր անցկացնելուց հետո, նա հրաժարվեց որևէ բան ավելացնել իր նախկին ցուցմունքների: Վերադառնալով գյուղ, նա իր որդուն ասել է. «Ճշմարտությունն ասելուց մեզ ի՞նչ օգուտ: Հենց դրա համար էլ մեզ կարող են սպանել, ինչպես հորդ սպանեցին»: Տալվորիկցի Գևոն (փետրվարի 28-ի նիստ), որը մեկ գիշեր թողնվել էր ոստիկանական կոմիսարի հսկողության տակ, մյուս օրը հրաժարվեց իր մտադրությունից՝ ցուցմունք տալ 1894 թվին Տալվորիկում տեղի ունեցած դեպքերի վերաբերյալ:

Երկու վկաներ՝ տալվորիկցի Մգրոն (փետրվարի 28-ի նիստ) և սեմալցի Եղոն (փետրվարի 17-ի նիստ) հանձնաժողովին իրենց տված ցուցմունքներից հետո ձերբակալվել են Մուշում:

Դժվար է ենթադրել, թե վերոշարադրյալ այդ ամենը տեղական իշխանությունների կողմից կատարվում է առանց հետաքննական հանձնախմբի գիտության:

II. Հանձնախումբը անաչառ չէ իր գործողություններում, ինչը ապացուցվում է ինչպես հենց նոր վերևում ասվածից, այն-

պես էլ վկաների հարցաքննության բուն կերպից: Թուրքերի համար բարենպաստ ցուցմունքները նախագահը չի ընդհատում և քյաթիբը մանրամասնորեն գրի է առնում: Իսկ այն վկաները, որոնք խոսում են ընդդեմ իշխանությունների ու զորքերի, միայն հարցերին են պատասխանում, և նրանց բուն հարցաքննությունը կատարվում է ծայր աստիճանի խճճված՝ նպատակ ունենալով բռնացնել հակասությունների ու մանրամասնությունների մեջ:

Հանձնախմբի կողմնակալությունը երևում է նաև այն բանից, որ նա ոչ մի փորձ չի արել պարզելու այնպիսի կարևոր փաստեր, ինչպիսիք են զինվորների կողմից կանանց ու երեխաների, ինչպես և Գելիեգուզանում զորքերին անձնատուր եղածների սպանությունները...

III. Այստեղի հայերը սկզբում հուզված էին հանձնախմբի և արտասահմանյան պատգամավորների գալստյամբ, իսկ այժմյան նրանց տրամադրությունը կարելի է ընկճված անվանել: Նրանք պարզ տեսան, որ պատգամավորների ներկայությունը չի փոխել թուրքական վարչության գործողությունների սովորական եղանակը...

Պրնալսկի

АВПР, Посольство в Константинополе. д. 3176, л. 103.

20. ՏՐԱՊԻՋՈՆԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԸ՝

Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆ ՆԵԼԻՌՈՎԻՆ

Ձեկույց

14 դեկտեմբերի 1894 թ.

Կերասունդում իմ ստորագրյալ արտահաստիքային փոխհյուպատոսը ինձ է հղել Շապին-Գարահիսարի հայ համայնքի կողմից անցյալ նոյեմբերի 26-ին իրեն ուղարկված խնդրագիրը՝ թուրքական տեղական իշխանությունների կողմից հայ բնակչության և քաղաքական ագիտացիայի կասկածանքով բանտարկված հայերի նկատմամբ հարուցվող ճնշումների ու բռնությունների մասին:

Խորին մեծարանքով սույնի հետ Ձերդ բարձր գերազանցության բարեհաճ հայեցողությանը ներկայացնելով հիշյալ խնդրադրի պատճենը, պարտքս եմ համարում ավելացնել, որ համաձայն պր-ն Կոլլարոյի բացատրության՝ այստեղ շարադրված

տեղեկությունների հիմնավորվածությունը հաստատվում է Շապին-Գարահիսարից Կերասունդ ժամանող հույների ու հայերի պատմածներով:

Ն. Շելկունով

Ադդի

Կերասունդի ոռոսական կայսերական փոխնյուպատուսին հասցեագրված խնդրագրի պատճենը

(Շապին-Գարահիսարի հայկական համայնքի կողմից)

26 Ապրիլի 1894 թ.

Ցանկանալով նկարագրել մեր քաղաքի հայ համայնքին բաժին հասած դաժան տառապանքները, մենք Ձեզ ենք դիմում, մյուսների հանդեպ նախապատվություն տալով, որպես իր քաղաքակրթությամբ ու մարդասիրությամբ մեծ ազգի ներկայացուցիչ:

Ձեզ, իհարկե, լավ հայտնի է Շապին-Գարահիսարում ապրող հայերի տաղնապալի դրությունը: Այդ դրությունը, պ. փոխնյուպատո՛ս, միանգամայն անտանելի է դարձել հայ վեց բանտարկյալների սպանությունից հետո, որը տեղի ունեցավ մոտ հինգ ամիս առաջ:

Կառավարությունը կարծելով, ըստ երևույթին, որ այդ դաժանային սպանություններից քաղաքի հայ բնակչության մեջ առաջացած սարսափը դեռևս բավականաչափ մեծ չէ, սկսել է գործադրել արտակարգ դաժան միջոցներ, որոնք կհանգեցնեն քրիստոնյա բնակչության ստույգ և աստիճանական կործանման:

Մենք կուզենայինք նկարագրել Ձեզ այդ դրությունը, որը կարելի է արդարացիորեն անվանել ողբալի:

Տեղական իշխանությունները և, առաջին հերթին, մութեսարիֆ Մուստաֆա բեյը, ցանկանալով աստիճաններ ու պարգևներ ձեռք բերել, մոգոնեցին, որ իբր մեր քաղաքում կան հայ հեղափոխականներ:

Մութեսարիֆը և իր մանկլավիկներ Սաբիթ էֆենդին՝ մունիցիպալիտետի պետը, Զևադ բեյը՝ մութեսարիֆի փեսան, Սուլեյմանից, զբաղվում են հայ քրիստոնյաների հետապնդումով՝ իրենց նպատակին հասնելու համար կիրառելով կոպտագույն մեթոդներ:

Այն ժամանակից ի վեր, ինչ ընդհատված են հաղորդակցության բոլոր միջոցները, իշխանությունները հրաժարվում են անձնագրեր տալ, անկախ այն բանից, թե տվյալ անձը բնակչության որ դասին է պատկանում: Այսպիսով, խափանված է իրերի վիճակի մասին դրսին հաղորդելու ամեն մի հնարավորություն:

Քաղաքի ու շրջակայքի բնակչության համատարած ձերբակալության փորձ է արվել: Հանկարծակի խուզարկություններ, ձերբակալություններ. այս ամենը հիմա մեզ մոտ ամենօրյա երևույթներ են դարձել:

Բանտարկյալներին սկզբում ուղարկեցին Սու-Շեհրի կենտրոնը և Անդրեաս, որտեղ Զեադ բեյի հսկողության տակ նրանք ենթարկվել են ամենադաժան խոշտանգումների, ինչպիսիք թերևս ինկվիզիցիան է գործադրել, և դրանք մենք չէինք կամենա նկարագրել:

Այդ ծանրաբեռն հալածանքներին ենթարկվեցին մեր քաղաքի բնակչության առավելապես հետևյալ երեք կատեգորիաները. մտավարակներությունը, երիտասարդությունը, առևտրականները կամ դրամատերերը: Նրանց զրկում էին սնունդից, մտրակածեծ անում, աքցաններով բզկտում մարմինները, խոշտանգում, խաչին գամում կամ եռման ջուր լցնում վրաները, խեղդում էին, բռնաբարում երիտասարդներին և այլն: Բոլոր այս սարսափելի կտտանքներին են ենթարկվում բանտարկյալները: Քրիստոնյա երկրների կառավարությունները, որոնք տիրապետում են Ֆիդիկական և բարոյական անհրաժեշտ միջոցների, հնարավորություն ունեն ուղարկելու իրենց պաշտոնական կամ զաղտնի դիտորդներին՝ փաստերը հավաստելու համար:

Կենտրոնական կառավարական բանտը լեցուն է այդ կարգի բանտարկյալներով: Դրանց են միացնում նորանոր կալանավորների: Այժմ հաշվվում են մոտ 80 բանտարկյալներ: Ձերբակալությունների համար առիթ է ծառայել մեր կողմից օտարերկրյա հյուպատոսներին արված դիմումը, որի մեջ մենք նկարագրել էինք մեզ մոտ ստեղծված տագնապալի վիճակը: Վերջիններս բարեհաճել են ընդունել ի գիտություն մեր խնդրագիրը, ինչը մենք միշտ շնորհակալությամբ ու երախտագիտությամբ ենք հիշում: Ասենք, կալանավորը կարող է ազատ արձակվել, եթե իշխանություններին վճարի 200—300 լիրա՝ հավելյալ մի ապացույց բանտարկյալի անմեղության օգտին: Այլևս ոչ ոք չի մտա-

ծում առևտրի, գյուղատնտեսության, լուսավորության կամ այլ բաների մասին, որոնք համապատասխանում են պետության իսկական շահերին: Դպրոցներն արդեն փակ են: Քաղաքացիների պատիվը, գույքը, կյանքն իսկ սպառնալիքի տակ են:

Հասկանալի է, որ քաղաքից հանելով լավագույն մարդկանց, որոնք բանտ են նետված անաղնիվ ու անարդար մեթոդներով, մնացած բնակչությունը երբեք չի կարողանա ինքն իրեն պաշտպանել և արդեն սարսուռ է անմիջական ներխուժման մոտից, ինչը լիովին հնաքավոր է այսօրան տազնապալի պայմաններում:

Թուրքերը, կատավարության գործողություններից խրախուսված, նորից համաձվել են իսլամը բռնությամբ ընդունել տալու հին ոգով և իրոք պատրաստվում են ներխուժել համայնքի սահմանները, որը զրկված է պաշտպանության որևէ հնարավորությունից: Կառավարությունը չի ցանկանում ուժով կամ խաղաղ միջոցներով պաշտպանել բնակչությանը, թույլ չտալ բարբարոսական ներխուժում, որի հետևանքները հեշտ է պատկերացնել:

Պարո՛ն փոխհյուպատոս, դժվար և նույնիսկ անհնար է մանրամասնությամբ նկարագրել հայերի սարսափելի վիճակը. վաղուց ի վեր մեր մարմինն ու հոգին հանգիստ ու անդորր չունեն, վաղուց ի վեր մենք չենք զգում այն ներքին բավարարությունը, որ ապրում են ազնիվ ընտանիքները իրենց զավակների ու բարեկամների շրջանում: Չկա մի ընտանիք, որի հայրը, որդին կամ եղբայրը բանտում չլինի և օգնության չկանչի: Իսկ մենք առկոր ենք թեթևացնելու նրանց վիճակը...

Քանի դեռ կան քրիստոնյա երկրների՝ կառավարությունները ներկայացնող բարի ու ազնիվ մարդիկ, մենք հույսներս չեմք կտրում: Մենք, հետևաբար, կրկին անգամ ջերմորեն խնդրում ենք Ձեզ հանուն մարդկայնության և արդարության գթալ մեզ՝ ազատելով այս անտանելի շարշարանքներից: Մեզ ասում են. «Դուք պետք է մեռնեք խոշտանգումներով», բայց մեր մասին ոչինչ չեն հայտնում օտարերկրյա պետություններին, և ստիպում են տառապել է՛լ ավելի, երբ մենք Ձեր օգնությանն ենք դիմում:

Հուսալով, որ սույն աղերսանքը լսելի կլինի բարձր ոլորտներում, մնանք Ձեզ հավետ երախտապարտ:

Շապին-Գարահիսարի հայ բնակչություն

АВПР, Политархив, д. 1416.

Ներկայումս Հալեպում է գտնվում Ալեքսանդրետի կայմա-
կամը, որն այստեղ է կանչված Ալեքսանդրետի հայերի կողմից
նրա դեմ բազմիցս արված բողոքների պատճառով:

Կոստանդնուպոլսից հրաման ստանալով խստորեն հետևել
հայ բնակչության վարքագծին՝ կայմակամը դրանում հարմար
առիթ է տեսել քողարկված հարստահարության համար: Լավա-
գույն գործին արժանի փութաշանությամբ նա շտապել է ձեր-
բակալել հայ բնակիչներին և Հալեպի վիլայեթից աքսորել մի
այլ վիլայեթ կամ Եուլնիսկ նույն վիլայեթի մի զավառից մյուսը:
Բանտարկվածները, որպես քաղաքականապես անհուսալի հա-
յեր, ազատվում էին փրկագին տալով՝ նայած իրենց հնարավո-
րությանն ու նյութական վիճակին: Միայն նրանք էին բանտարկ-
ված մնում, ովքեր չէին կարողանում բավարարել կայմակամի
այդ պահանջները:

Դժվար, համարյա անհնար է սպասել, որ մեղադրյալը հան-
ցավոր դուրս չգա ըստ հետաքննության, որն իրագործում է վար-
չական խորհուրդը՝ գեներալ-նահանգապետի նախագահությամբ,
այն ամենի կատաղի թշնամու, ինչը կրում է հայկական անուն
կամ անվանում:

Վերջին ժամանակներս այստեղ ձերբակալվել է մոտ 30 հայ՝
որն է քաղաքական դավադրության պատկանելու մեջ կասկածան-
քով: Նրանցից ոմանք, որպես առավել վտանգավորներ, պահա-
կախմբի հսկողությամբ ուղարկվել են Կոստանդնուպոլիս, ուրիշ-
ներն աքսորված են Ադանայի, Դիարբեքիի և Խարբերդի վի-
լայեթները:

Սաի հայոց կաթողիկոսի հոգեվարքի ժամանակ, որը մահա-
ցել է Հալեպում, նրա տան մոտ ոստիկանություն է կարգված
եղել, որպեսզի նրա մահից հետո անհապաղ գրավեն նրա բո-
լոր թղթերը:

Բեյլանում հրդեհ է եղել: Չնայած որ անհամեմատ ավելի
շատ հայերի տներ են այրվել, քան մուսուլմանների, հայերն են
մեղադրվել հրձիգության մեջ:

Այստեղի այսպես կոչված լիցեյում մի հայ սան, որ վիճել է

իր մահմեդական ընկերոջ հետ, սրան անվանել է շուն: Չնայած նույնիսկ կադրի բողոքին, որն այդ վեճի մեջ չի գտել ո՛չ հակակրոնական, ո՛չ հայ-քաղաքական որևէ բան, այնուամենայնիվ գեներալ-նահանգապետը հայ աշակերտին աքսորել է Աղանայի վիլայեթ: Ես գեներալ-նահանգապետին խնդրեցի, որ կարգադրի բուլուրուլդի հանձնել Հալեպից Անտիոք մեկնող ռուսահպատակ Աղավոժին: Իմանալով, որ Աղավոժը հայ է, Հասան փաշան մերժեց իմ խնդրանքը: Ես ստիպված եղա այդ գործով հատուկ գրազրույթյուն վարել և բազմիցս արված պնդումներից հետո միայն կարողացա իմ պահանջած բուլուրուլդին ստանալ ռուսահպատակի համար:

Երեկ մի խնդրագիր ստացա քաղաքացի 14 հայերի պաշտպանության և հովանավորության վերաբերյալ, որոնց ոստիկանությունը ձերբակալել է, որպեսզի հաջորդ օրը ուղարկի խարբերդի վիլայեթ: Այսօր առավոտյան 14 ձերբակալված հայերը պահակախմբի հսկողությամբ, իրենց ազգականների, մեծերի ու փոքրերի ողբ ու կոծի տակ, ուղարկվել են խարբերդի ճանապարհով:

Հալեպի վիլայեթի աքսորված հայերը մեծ մասամբ խաների (իջևանատուն) տները կամ պահակներ են: Նրանց մեջ կան մանր խանութպաններ, կոշկակարներ ու դերձակներ:

Յակիմաճոկի

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3197, л. 81.

**81. Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺԸ՝ ԹՈՒՐԳԻԱՅԻ
ԱՐԴԱՐԱՐԱՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆԷՆԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ
ՌԶԱ ՓԱՇԱՅԻՆ**

Նամակից

8 փետրվարի, 1895 թ.

Իմ նախորդ թաքրիրում, որը ես պատիվ եմ ունեցել հղել Ձեզ հունվարի 9-ին, ես արդեն հաղորդել եմ իմ մտադրությունը. շարադրել հայաբնակ գավառներում կատարվող հակաօրինական արարքները, որոնք հայերի գանգատն են հարուցում...

Զգալով ինձ վրա ընկած պատասխանատվության ամբողջ ծանրությունը, համարձակվում եմ այս թաքրիրում պատմել Ձեզ ամբողջ ճշմարտությունը: Համոզված եմ, որ հենց այս կերպ

կկատարեմ իմ պարտքը ինչպես կառավարության հանդեպ, այնպես էլ՝ իմ ժողովրդի, համապատասխան այն հանդիսավոր պարտավորության, որ ստանձնել եմ պատրիարքական աստիճան ստանալիս...

Հայ ժողովուրդը, որը գործում է գյուղատնտեսության, արդյունաբերության և առևտրի մեջ, մշտապես հանդիսացել է երկրի առաջընթացի կարևոր գործոնը: Նա միշտ մուծել է իր վճարելիք հարկերը, լավ հարաբերություններ է պահպանել կայսրության մյուս բոլոր հպատակների և, մասնավորապես, իր թուրք հայրենակիցների հետ, պահանջելով, վերջին հաշվով, միայն հնարավորություններ տալ օգտվելու քաղաքակրթության բարիքներից:

Իրենց մասնավոր կյանքում հայերը պահպանել են հավատարմություն քրիստոնեական կրոնի հանդեպ և կամավոր նվիրատվություններով հոգացել իրենց եկեղեցիների, վանքերի ու դպրոցների պահպանման, ինչպես և իրենց երեխաների ուսման մասին, և հասարակությանը տվել են բոլոր մասնագիտությունների գծով մարդիկ, իսկ պետությանը՝ ընդունակ պաշտոնյաներ:

Եվ ի՞նչ, Ձե՛ր գերազանցություն: Այս ազգը այժմ այնպիսի վիճակի մեջ է ընկել, երբ ո՛չ առանձին անձինք, ո՛չ էլ ժողովուրդն ամբողջությամբ չեն կարող ապրել խաղաղ ու հանգիստ կյանքով:

Կառավարման այժմյան համակարգը, արդարադատության և դավառական ոստիկանության կազմակերպությունը իր շահափառանք կենտրոնացմամբ և իր սահմանափակ ֆունկցիաներով անբավարար է բնակչության իրավունքների պահպանության համար: Նույնը կարելի է ասել նաև այն մեթոդների մասին, որ կիրառում են մոլեռանդորեն տրամադրված կամ անընդունակ կատարողները:

Նման դրությունը, հայերի հանդեպ գոյություն ունեցող անվստահության առկայությամբ, հանգեցրել է կառավարական միշտ շարք ռեպրեսիաների, այնպես որ կյանքը, պատիվն ու բարեկեցությունը հայաբնակ գավառներում շարունակում են մնալ միանգամայն անապահով...

Հայերի գլխավոր զբաղմունքը երկրագործությունն է: Միևնույն ժամանակ, որ նրանք զբաղեցնում են անհիշելի ժամանակներից՝ որպես երկրի բնիկներ, հողերը, որոնք պարարտացված են նրանց քրտինքով, հողերը, որոնց բերքերով է համալրվում պե-

տական գանձարանը, խլված են նրանցից այս կամ այն եղանակով: Մի դեպքում ազդեցիկ անձինք՝ թուրքեր ու քրդեր, ավելորդ ներողամտության շնորհիվ, որ նրանց տրամադրում են պաշտոնական շրջանները, թաքուն իրենց վրա են գրել տալիս իրենց չպատկանող հողերը և դուրս անում իսկական հողատերերին: Այլ դեպքերում գյուղացիները, որպեսզի իրենց համար կանխապես ապահովեն որևէ ցեղապետի պաշտպանությունը և զերծ մնան վայրագություններից ու կողոպուտներից, ստիպված են իրենց հողերից լավագույնները զիջել նրան: Պատահում է և այնպես, որ մշտական թշնամանքով ու անօրենսության մարտող ցեղերի պարագլուխների ողորմածությունը հանձնված հայկչը ստիպված են լինում ամբողջ գյուղեր զիջել:

Երբեմն տարտաքին ճնշման տակ արձակված անարդար դատավճիռը ավարտվում է կողոպուտներով: Գյուղացին մնում է առանց ունեցվածքի, անպաշտպան՝ օրենքի և նուրից կատարվող բռնությունների հանդեպ: Որինական պաշտպանության ամեն մի վերջ տալով է որպես հանցագործություն և ռեպրեսիա է հաշուցում: Գյուղացին, այսպիսով, դառնում է բեյերի և աղաների ստրուկը, նրանց առևտրական գործարքների առարկան: Նա այդ սվատատերին վճարում է անհաշիվ հարկեր, նրանց տրամադրության տակ է դնում ինքն իրեն, իր ընտանիքը, իր նախիրները, ստիպված է լինում սեփական անասուններով դաշտեր մշակել նրանց համար ու նրանց օգտին, նրանց համար շինություններ շինել՝ ձրի տրամադրելով իր աշխատանքն ու շինանյութերը, — մի խոսքով՝ կատարել բոլոր ծանր պարհակները, որոնք իր վրա դրվում են:

Նույնքան քիչ հարգանքի են արժանանում նաև հայկական վանքերի տիրույթները, նրանց հողերը, որոնք միակ աղբյուրն են վանականների գոյության համար և նրանց թույլ են տալիս բավարարելու իրենց հոտի հոգևոր կարիքները:

Գյուղացիները, կայսերական գանձարանին վճարվող հարկերից բացի, պարտավոր են նաև քուրդ ապետերին վճարել մի հարկ, որը հայտնի է քյաֆիրատ (անհավատների հարկ) անվանումով: Նույնիսկ վանքերն են դարձել պարտապաններ որոշ աղաների, որոնք պարբերաբար հարկեր են հավաքում:

Պետական գանձարանի գործակալներն ու մուլտեզիմները լրման են հասցնում այս դժբախտությունները իրենց անօրինական գործողություններով: Հարկեր հավաքելու համար պետու-

թյունն ութսունական հեծյալ ոստիկաններ է ուղարկում այնպիսի գյուղեր, որոնք երեսուն ծխից ավելին չունեն և գյուղացիներն ստիպված են կացարան ու սնունդ տրամադրել մարդկանց ու ձիերին: Հարկահավաքները փայտերով ծեծում են գյուղացիներին ու ծխական քահանաներին, անարգում են քրիստոնեական կրոնը և պաշտամունքի առարկաները: Նրանք խլում տանում են երկրագործական գործիքները, վերջին իսկ հագուստն են պլուկում նրանցից, ովքեր չեն կարող հարկը տեղնուտեղը վճարել: Իսկ նրանց, ովքեր բնավ ոչինչ չեն ունենում, բանտ են նետում:

Ինչ վերաբերում է մուստեզիմներին, ապա սրանք, գյուղացուն պատկանող անասուններն ու բերքը հաշվելիս, գումարը կրթկնապատկում են և այդպիսով ստիպում են հարկ վճարել հնարովի եկամուտների դիմաց: Սրանք բերքի հաշվարկումն այնքան ուշ են սկսում, որ գյուղացին կանգնում է այլընտրանքի առաջ. կամ չհավաքած բերքը թողնել, որ արմատի վրա փտի, կամ հավաքել, բայց հետո ենթարկվել մուստեզիմների պահանջներին:

Տասանորդ գանձելիս՝ նախորդ տարվա բերքից ավել ցուցադրված եկամուտը դիտվում է որպես աստիճանավորների վարձատրման ձև: Ուստի որոշ տեղերում նրանք փոխանակ նշանակելու այնպիսի գնահատողներ, որոնք անձնական ազնվություն ու ֆինանսական կարողությունների անհրաժեշտ երաշխիքներ ներկայացնեն, աշխատանքի են ընդունում այնպիսի մարդկանց, որոնք ընդունակ են նրանց համար այդ եկամուտն ապահովել: Այդ պայմաններում անխիղճ մարդիկ, որոնց համար ամենադաժան միջոցներն իսկ լավ են, միայն թե հարբստանան, դառնում են գնահատողներ, ճնշում բնակչությանը: Եվ քանի որ նրանք միշտ պարտք են լինում կայսերական գանձարանին, ապա նրանց հանդեպ տեղական իշխանությունները հանդուրժողություն են դրսևորում, որպեսզի նրանց հնարավորություն տան հաշիվները փակել:

Տանջահար գյուղացիները գերադասում են արտագաղթել, բայց արտագաղթելն էլ անվտանգ չէ...

Լինում է նաև, որ տղամարդիկ, իրենց ընտանիքները թողնելով, խմբերով մեկնում են արտասահման, որպեսզի ապրուստի փող վաստակեն: Իսկ երբ այս վտարանդիներն ուզում են վերադառնալ իրենց երկիրը, խոչընդոտների են հանդիպում տեղական իշխանությունների կողմից, որոնք այս դժբախտների վրա

նայում են որպես հանցագործների, այն բանի համար, որ նրանք վաստակ որոնելու նպատակով լքել են երկիրը:

Ինչ վերաբերում է ընտանեկան պատվի նկատմամբ հանցափորձերին, ապա որքան անգամ է եղել, որ մարդու զնացող աղջիկները առևանգվել են հենց իրենց հարսանիքի օրը: Ապացուցված է, որ երիտասարդ կանայք, և նույնիսկ փոքրահասակները, ենթարկվել են ծանրագույն անպատվությունների: Բանտերում ոճրագործները երիտասարդ հայուհիներին ստիպել են կենակցել իրենց հետ: Հայտնի են դեպքեր, երբ ազգականները մահվան սպառնալիքի տակ ստիպված են եղել միմյանց հետ արյունապիղծ կապի մեջ մտնել: Դժվար է այդ ամենի մասին խոսել առանց վրդովմունքի:

Ավելացնենք, որքան էլ դա դառը լինի, որ անվաստահության ոգին իսկ, որով համակված է կառավարության վերաբերմունքը հայերի հանդեպ, ինչպես և անհամար անօրենսությունները, որ կատարում են վարչապարատի, արդարադատության ու բանակի աստիճանավորները, ազգի թշվառ դրությունը հասցրել են մինչև վերջին սահմանը: Հասարակ զանգատը, մարդկային կոխկրտված իրավունքների պաշտպանության ամեն մի փորձ, նվիրատվությունների հավաքումը հօգուտ դպրոցների և եկեղեցիների, մասնակցությունը մարդասիրական կազմակերպությանը, ընթերցումը վաղուց հրատարակված բանաստեղծական երկերի կամ ամսագրերի, որոնք կառավարությունը նույնիսկ չի համարել արգելված, զենք կրելը, վառոդ պահելը՝ թեկուզև ամենաշնչին քանակությամբ, — այս ամենը կառավարության աչքում ծանր հանցագործություն է, որ հայերը պետք է քավեն տարիների բանտարգելությամբ:

Պաշտոնատար անձինք և, սրանցից բացի, խարդախների մի ողջ դաս ևս, որ չունի ոչ մի պաշտոնական դիրք, կեղծ մեղադրանքներ են առաջ քաշում ընդդեմ հայերի՝ նպատակ ունենալով նվեր կամ պաշտոնի բարձրացում ստանալ, կամ էլ պարզապես հագուրդ տալ անձնական ատելությանը:

Ամենաանվնաս զանցանքը, ցանկացած շնչին օրինախախտումը, անանուն մատնագիրը և ցուցմունքը, որ ստացվում է այնպիսի միջոցներով, ինչպիսին է սպառնալիքը, ուժի գործադրումը և այլն, բավարար հիմք են համարվում, որպեսզի պատասխանատվությունը դրվի ամբողջ բնակչության վրա: Այնժամ սկսվում են զանգվածային ձերբակալություններ, և ձերբակալ-

վածները երկար տարիներ նախնական կալանք չընկուց հետո ենթարկվում են ամենածանր պատիժներին՝ քաշքշուկաորարություն միջոցով, որը իբր թե պետք է պատկերացնի օրենքը: Երբեմն նույնիսկ այդ ձևականություններն էլ ավելորդ են համարվում, և իսկական զինված դատաստան են տեսնում ժողովրդի հետ: Բանը հասնում է ամենաահավոր ոճրագործությունների, որոնց զոհն է դառնում ողջ բնակչությունը, ինչպես այդ մասին վկայում են էրզրումի, Կեսարիայի և Յոզղաթի դեպքերը և հենց վերջերս Սասունում տեղի ունեցած դեպքերը, որոնք կատարվել են ամենաողբերգական հանգամանքներում:

Մի քանի արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ, վարդապետներ և քահանաներ, ի թիվս որոնց նաև՝ 82-ամյա արժանապատիվ մի ծերունի, կալանված էին բանտում ոճրագործների ու մարդասպանների հետ միասին:

Մի քանի տարվա նախնական կալանքից հետո հիշյալ հոգևոր անձինք դատապարտվել են տարբեր պատիժների. բերդում արգելափակման, աքսորի և նույնիսկ մահապատժի:

Պաշտոնական տվյալներ չունենալու պատճառով, պատրիարքարանը չգիտե այն կրոնավորների ճշգրիտ թիվը, որոնք այժմ բանտարկված են: Չնայած այն տեղեկությունները, որոնք հասել են պատրիարքարանին, թեկուզև հույժ թերի, այնուամենայնիվ ցույց են տալիս, որ ներկայումս մոտ քառասուն հոգեւոր անձինք, այդ թվում՝ հինգ եպիսկոպոս, տասնմեկ վարդապետ և քսաներկու քահանա, գտնվում են բանտերում: Եկեղեցու մի քանի սպասավորներ մահացել են բանտերում:

Հեծյալ ոստիկանության ջոկատներն անընդհատ շրջում են գյուղերը հետաքննություն կատարելու համար: Որպեսզի արդարացնեն իրենց գոյությունը բարձրագույն իշխանությունների աչքում, այդ ջոկատները պարզապես մոգոնում են գոյություն չունեցող քաղաքական դավադրություններ կամ հեղափոխական արարքներ:

Որպեսզի այդպիսի «մերկացումներին» ճշմարտանմանության տեսք տրվի, պահանջվում են ինչ-որ հանցանշաններ: Այդ նպատակով անողորմաբար ծեծում են գյուղացիներին, որպեսզի ստիպեն տալ անհրաժեշտ ցուցմունքներ: Հանկարծակի հարձակում են գործում տների վրա, ընդ որում խուզարկություններն ուղեկցվում են կողոպուտներով, ինչպես և՛ սարսափից խելակորույս կանանց պատվի անարգումով:

Հետաքննական ջոկատներն այս եղանակով բանտերն են ուղարկել, ամենաշնչին պատրվակներով, մեծ թվով հայերի, որոնց մեջ եղել են նույնիսկ դպրոցականներ, պատանիներ: Բանտերում ձերբակալվածներին ծեծում են լրիվ մերկացրած: Նրանց կապում են խաչաձև սյուների և այրում շիկացած երկաթով: Դժբախտներին առաջարկում են մահմեդական կրոն րնդունել՝ խոստումնալից դրա դիմաց վերջ տալ տաճարներին և ազատ արձակել: Ամենաահավոր սպառնալիքները կիրառվում են դժբախտ պատանիների նկատմամբ, որպեսզի նրանցից խոստովանություն կորզեն այնպիսի բաների մասին, որոնցից նրանք բացարձակապես տեղյակ չեն:

Այլ դեպքերում դուռացիներից փրկագին են պահանջում՝ խոստանալով ազատել: Քանի որ ձերբակալվածները հաճախ հնարավորություն չեն ունենում վճարել պահանջվող դումարը, ժանդարմների ուղեկցությամբ նրանց ուղարկում են շուկաները, որպեսզի նրանք այնտեղ փող ձեռք բերեն, թեկուզև դրա համար հարկ լինի շրջել բոլոր կրպակները: Կանանց առաջարկում են ազատել իրենց ամուսիններին փրկավճարի կամ անպատվության գնով:

Քաղաքացիական բնակչությունից ձերբակալվածների թիվը հազարների է հասնում: Բայց քանի որ պատրիարքարանի զորքությունները արքեպիսկոպոսների և զավառների մյուս եկեղեցական իշխանությունների հետ համարյա ընդհատված են հայտնի պատճառներով, ապա այդ անձանց ճշգրիտ թիվը սահմանելն անհնար է:

Մենք ստիպված ենք ցավով նշել, որ թաքրիւնները, որոնց օգնությամբ պատրիարքը նման փաստերի մասին տեղեկացնում է կայսերական կառավարությանը և բարեխոսում ժողովրդին տառապանք բերող աղետների ու զրկանքների վերացման վերաբերյալ, նույնիսկ քննարկման չեն ընդունվում: Այդ դիմումները, որոնցում պատրիարքը ելնում է կառավարության, երկրի և ազգի շահերից ընդհանրապես, դիտվում են որպես անօրինական ոտնձգություն զուտ վարչական գործերում, որոնք դուրս են պատրիարքարանի արտոնությունից և իրավասությունից:

Դիտարկելով դրությունը հավատի ազատության տեսանկյունից, ափսոսանքով նշում ենք, որ գոյություն ունեցող ճնշումների պատճառով հայ ժողովուրդը զրկված է նույնիսկ հոգևոր մխիթարանքից և քրիստոնեական կրոնով սահմանված պար-

տականություններն ու պատվիրանները ազատորեն կատարելու իրավունքից...

Կանոնական գրքերը, որոնցում շարադրված է մեր սուրբ հավատը և որոնցում ոչ մի տառ չպետք է աղավաղվի, գրաքննիչների կողմից ստուգման ու շտկման են ենթարկվում: Կրոնական տոները ցույց տվող օրացույցներում որոշ մասեր, որտեղ խոսվում է սրբերի անունների ու նրանց նվիրված տոների մասին, ջնջված են, իսկ օրացույցները առանց այդ փոփոխությունների տպագրելն արգելված է: Այս սուրբ երկերի հին հրատարակությունների ընթերցումը դիտվում է որպես հանցագործություն: Հայոց սլատմությունը տպագրել թույլատրվում է միայն փոփոխություններով ու կրճատումներով: Դպրոցական դասագրքերում ժողկրթության մինիստրության գրաքննիչները բաց են թողնում հայոց նախկին թագավորների, իշխանների ու զորավարների անունները և դրանք փոխարինում այլ անուններով: Արգելված է նույնիսկ որոշ քաղաքների հայկական անունների գործածությունը: Ինչպես մնացած բոլոր քրիստոնեական եկեղեցիները, հայոց եկեղեցին ևս իր սեփական անվանումն ունի: Այն կոչվում է Հայաստանյայց եկեղեցի: Վշտաբեկ արտով մենք տեսնում ենք, թե ինչպես են փորձում մեր սուրբ եկեղեցուն զրկել իր սեփական անունը կրելու իրավունքից:

Հայ ժողովրդի կողմից քրիստոնեական կրոնի ընդունումից ի վեր ազգային եկեղեցու գերագույն պետը հանդիսանում է էջմիածնի կաթողիկոսը, որի բարձրագույն հոգևոր իրավասության տակ է ողջ հայոց ազգը: Սակայն կայսերական կառավարությունը արգելում է հրատարակել նորին սրբազնության անունը հայկական թերթերում և հրապարակել նրա կոնդակները...

Որբա՛ն եկեղեցիներ ու վանքեր են բռնագրավվել ու սրբապղծվել: Քանի՛սն են թալանվել ու այրվել:

Հաճախ կարելի է տեսնել տաճարների դռներ և հուշարձաններ՝ սուրբ խաչի պատկերը վրան, որոնք արատավորված են աղտոտություններով:

Մի կողմից, պատրիարքարանն անգործ է բավարարելու բնակչության համառ խնդրանքներն ու գանգատները զոյություն ունեցող վիճակը փոփոխելու մասին, մյուս կողմից, աճել են այն դժվարություններն ու խոչընդոտները, որոնք ընդունակ են ի չե՛ք դարձնելու պատրիարքի և արքեպիսկոպոսների արտոնությունները: Այդ խոչընդոտներն ու արգելքները հայոց կրոնա-

կան ու եկեղեցական կազմակերպություններին տանում են դեպի անկում:

Թվարկենք այն հիմնական փաստերը, որոնք խոսում են այդ մասին.

I. Հայերն ունեն կայսերական իրադեռով հաստատված ստատուտներ, որոնք սահմանում են օրենքներ և ըստ այդ օրենքների կանոնավորվում են նրանց հոգևոր ու եկեղեցական վարչությունը, ազգի հոգևոր ղեկավարների և զանազան խորհուրդների ու կոմիտեների ընտրության կարգը, ինչպես և այդ խորհուրդների ու կոմիտեների ֆունկցիաներն ու ձևերը:

Սակայն այդ ստատուտների հիմնական սկզբունքների կիրառումը, հայերեն լեզվով դրանց հիշատակումը թերթերում և դրանց հռչակման տարեդարձների կատարումը սրգելվել են կառավարության կողմից զանազան սլատրվակներով:

Ազգային վարչության զանազան խորհուրդների ու կոմիտեների անդամները զրկված են օրինական նիստեր անելու համար հավաքվելու հնարավորությունից, իսկ նրանցից ոմանք ձերբակալված են այն բանի համար, որ կատարել են իրենց պարտականությունները: Ծիշտ այդպես էլ, մի քանի հայեր, որոնք օգտվել են զանազան խորհուրդներ ընտրելու իրավունքից, բանտ են ուղարկված այն բանի համար, որ նրանք իբրև թե հեղափոխական կոմիտեների անդամների են ընտրել:

Այս հանգամանքներն ապացուցում են, որ ստատուտները դադարել են գոյություն ունենալուց, իսկ դա իր հերթին հանգեցնում է ազգի հոգևոր կազմակերպությունների փլուզման:

II. Պատրիարքական աստիճանի ինվեստիտուրայի մասին բերաթը և եկեղեցական արտոնությունները սահմանում են, որ կառավարության պաշտոնատար անձանց կողմից պաշտոնանկություն կամ աքսոր նախատեսող զանցանքների և հանցանքների մեջ մեղադրվող արքեպիսկոպոսներին և եպիսկոպոսներին վերաբերող հարցերում կառավարությունը չպետք է որևէ միջոց ձեռնարկի, մինչև որ գործը պատրիարքարանին հանձնելով՝ ըստուգի մեղադրանքի ճշտությունը: Այդ նույն արտոնություններից բխում է, որ հոգևոր անձանց վրա ոչ մի պատիժ չի կարող դրվել՝ նախքան պատրիարքի կողմից հոգևոր աստիճանից նրանց զրկելը: Սակայն, ինչպես այդ մասին ասվել է վերևում, մի քանի հոգևորականներ ներկայումս գտնվում են բանտերում և աքսորում, իսկ պատիժը նրանց վրա դրված է պատրիարքության

արտոնություններին, ինչպես և կառավարական ցուցումներին ուղղակի հակասող պայմաններով:

Ընդհակառակը, անհնազանդ հոգևոր անձանց հնազանդության կոչելու և անհրաժեշտության դեպքում նրանց պատժելու պատրիարքի իրավունքի իրականացումը դժվարությունների և նույնիսկ խոչընդոտների է բախվում կառավարության միջամտության պատճառով:

III. Պատրիարքության ձեռագիր փաստաթղթերը, ինչպես և այն երկերը, որոնք նա ցանկանում է տպագրել, բնականաբար, չեն կարող ստուգվել զրաքննության կողմից: Սակայն ժողկրթութայան մինիստրությունը այդ փաստաթղթերն ու երկերը հավասարեցնում է այն ձեռագրերին ու երկերին, որոնք ներկայացվում են մասնավոր անձանց կողմից, և արգելում է դրանք տպագրել՝ առանց զրաքննության թույլտվության: Դրանց թվում այժմ մտցված են նույնիսկ այն հաղորդագրություններն ու հայտարարությունները, որոնք պատրիարքարանն ուղարկում է թերթերին:

IV. Հայկական ծխական դպրոցները ստեղծված են նրա համար, որպեսզի պատանեկությանը, ընդհանուր կրթության հետ միասին, կատարյալ գիտելիքներ տան լեզվի, կրոնի, ազգային պատմության վերաբերյալ, և որ նրան դաստիարակեն կրոնի ու բարոյականության սրբազան սկզբունքների ոգով: Այդ դպրոցները պահվում են բացառապես բնակչության միջոցներով: Սակայն ժողկրթության մինիստրությունը դրանք հավասարեցրել է սովորական մասնավոր հաստատություններին՝ դրանք հանելու պատրիարքության և եպիսկոպոսությունների իրավասության ու հսկողության տակից:

V. Թեև կտակների ու նվիրատվությունների հետ կապված վիճելի գործերի վերաբերյալ վճիռները իրենց բուն իսկ բնութից ելնելով՝ պետք է գտնվեն եկեղեցական իշխանությունների տնօրինության տակ, սակայն կառավարությունը չի ճանաչում պատրիարքության և արքեպիսկոպոսների իրավասությունն այդ հարցերում:

Հայկական և հունական պատրիարքությունների արտոնությունների վերաբերյալ համաձայնագրի մասին բանակցությունների ժամանակ կառավարությունը բանավոր հայտարարություններում խոստանում էր հայոց պատրիարքությանը շնորհել հունական պատրիարքությանը տրամադրված «մողես վի-

վենդիի» բոլոր պայմանները: Այնուամենայնիվ, դրանից հետո հայոց պատրիարքությանը մերժվեցին կտակների ու նվիրատվությունների վերաբերյալ այն արտոնությունները, որոնք տրամադրված են հունականին:

VI. Այլ ձևականությունները, որոնք վերջերս սահմանված են կառավարության կողմից նոր դպրոցներ, եկեղեցիներ և այլն կառուցելու և արդեն գոյություն ունեցողները նորոգելու թույլտվություն ստանալու համար, հեռու են այն բանից, որպեսզի օգնեն պատրիարքությանը, և նոր դժվարություններ ու լուրջ խափանումներ են հարուցում: Իսկ մյուս կողմից էլ, նոր դժվարություններ են ծագել, քանի որ կառավարությունը որոշել է կայսերական ֆիրմաններ շտաբներում դպրոցներն ու եկեղեցիները փակել, մինչև որ նոր ֆիրմաններ ստացվեն: Այսպես, օրինակ, Ակնա գավառի երեք գյուղերում (Մամուրեթ-ու-Ազիզի վիլայեթ) մյուզիկը հրամայեց փակել եկեղեցիները, քանի որ գյուղացիները չէին կարողանում ներկայացնել ստացած ֆիրմանները, որովհետև չգիտեին, թե որտեղ են դրանք: Այս մյուզիկը նույնիսկ հանգեց այն մտքին, որ հրամայեց կնքել եկեղեցու դուռը, որպեսզի բնակիչները չկարողանան այնտեղ մտնել:

Պատրիարքարանը կառավարությանը հայտնել է շնորհված ֆիրմանների տարեթվերը և բազմիցս խնդրել վերաբացել եկեղեցիները, բայց՝ ապարդյուն: Գրավոր պատասխանել են, թե անհրաժեշտ է նոր ֆիրմաններ ստանալ: Եվ այսպես, նշված երեք գյուղերի բնակիչները երկար ժամանակ պետք է զրկված լինեն ամեն մի կրոնական ծառայությունից:

Այդ նույն որոշման համաձայն՝ փակվելու են դպրոցներ, եկեղեցիներ ու վանքեր, որոնք կառուցված են մինչև թուրքական նվաճումները և շունեն ֆիրմաններ, ինչպես և եկեղեցիներ, դպրոցներ ու վանքեր, որոնք կառուցված են նվաճումներից հետո և որոնց ֆիրմանները կորել են:

VII. Քրիստոնեական եկեղեցին միակ օրինական ամուսնությունը համարում է եկեղեցական ամուսնությունը, իսկ ժառանգման իրավունքը բացառապես պատկանում է այդ ամուսնությունից ծնված երեխաներին: Հետևաբար, ժառանգության իրավունքը կարող է որոշվել և հաստատվել միայն այն եկեղեցական իշխանությունների կողմից, որոնց տնօրինության տակ է եղել հանգուցյալը: Սակայն շարիաթական դատարանները ժառանգության մասին որոշումներ են հրապարակում՝ բավարարելով

վելով առաջին իսկ հանդիպած մարդու ցուցմունքներով, մինչդեռ անհրաժեշտ է, որ նրանց համար որպես հիմունք ծառայեն պատրիարքարանի կողմից ներկայացվող տեղեկությունները:

Իբրև հետևանք, այս կարգի գործերը որոշվում են մասնագական կրոնական հաստատության պատվիրաններին համապատասխան:

VIII. Կառավարության սահմանած հարկերից բացի, հայ ժողովուրդը վճարում է ևս մի հատուկ հարկ, որը սահմանված է ժողովրդական կրթության ծախսերը ծածկելու համար: Սակայն այս հարկը երբեք չի օգտագործվում հայկական դպրոցների կարիքները հոգալու համար, որոնք պահվում են բացառապես ժողովրդի կամավոր նվիրատվությունների միջոցով: Իսկ Բարձր Դռան ընդունած որոշումները ծայրահեղորեն դժվարացրել են նվիրատվությունների հավաքումը և հանգանակությունը հօգուտ դպրոցների և եկեղեցիների: Օսմանյան կառավարությունը վերջերս արգելել է ընդհանրապես այդ կարգի որևէ հանգանակության հավաքում: Դրա համար էլ դպրոցախնամ կազմակերպությունների խնայողություններն սպառվել են:

Հին սովորույթի համաձայն, որը սրբագործված էր, ի միջի այլոց, ֆիրմաններով ու բերաթներով, վաճառյալները իրենց ուխտի անդամներին ուղարկում էին համապատասխան եպիսկոպոսություններին ենթակա վայրերը՝ հավաքելու նվերներ և հանգանակություններ, որոնցով պահպանվում էր վանքերի գոյությունը: Բայց որոշ ժամանակից ի վեր զավառական իշխանությունները արգելում են այս սովորույթի պահպանումը՝ քողարկվելով Բարձր Դռան կարգադրությամբ: Այսպիսով, անհնար է դարձել վանքերի կարիքների բավարարումը...

Ահա, Ձե՛րդ գերազանցություն, հայ ժողովրդի ընդհանուր դրության համառոտ նկարագրությունը: Այս հարցի վերաբերյալ ահռելի քանակի տեղեկություններ կան այն թաքրիթներում, որոնք բազում տարիների ընթացքում պատրիարքարանն անընդհատ ուղարկել է կայսերական կառավարությանը:

Օսմանյան կառավարությունը հնարավորություն ուներ բազմաթիվ հետաքննությունների հիման վրա ստուգել ու պարզել հայաբնակ զավառների դրությունը և ժողովրդի կարիքները: Նրան նույնպես հայտնի են բոլոր փաստերը:

Պատրիարքարանը բազմիցս դիմել է կայսերական կառավարությանը և միշտ նրանից խոստումներ է ստացել բարենորո-

գումներ անցկացնել ու բարելավել դրութիւնը, սակայն այդ խոստումները և ստացված հավաստիացումները ապարդիւն են եղել:

Հայոց ազգը, Ձե՛րդ գերազանցութիւն, որպես քրիստոնեական համայնք ցանկանում է լիակատար ազատութիւն՝ իր կրոնը պաշտելու, քաղաքացիական և կրոնական կազմակերպութիւնների անարգել գործունեութիւն, իր եկեղեցական արտոնութիւնների լիակատար պաշտպանում: Նա ցանկանում է աշխարհում գոյութիւն ունենալ որպես հայ ազգ՝ պահպանելով իր բնորոշ հատկութիւններն ու տարբերիչ գծերը, որոնք ներհատուկ են նրա ազգային անհատականութեանը:

Նա ձգտում է որոշակի կարգունակութիւն հաստատման, ինչը կկարողանա նրան երաշխավորել բոլոր իրավունքներից օգտվելու հնարավորութիւն, իրավունքներ, որոնցով նախախնամութիւնն օժտել է մարդկութեանը, և օգտվելու բոլոր բարիքներից, որոնք քաղաքակրթութիւնն ընձեռում է աշխատասեր ժողովուրդներին...

Թուրքահայոց պատրիարք
Մաւրետոս

ABПР, Политархив, д. 1416.

82. ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՀԱՅՈՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ՝ ՌՈՒՄԵԼՅԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ ՄԱՔՍԻՄՈՎԻՆ

Նամակ

8 (20) մարտի 1895 թ.

Շտապում եմ հաղորդել Ձեզ իմ հատուկ լիազորից հենց նոր ստացված տեղեկութիւնները Սպերի կազայում տեղի ունեցած ողբալի դեպքերի մասին: Սպերը մեր քաղաքից ավելի հեռու չէ, քան մի յոթ ժամվա ճանապարհ:

1894 թ. դեկտեմբերի 15-ին Սպերի գլխավոր գյուղերից մեկի՝ Ճիպոտ թուրքական գյուղի բնակչութիւնը փորձել է զավթել նույն գյուղի հայերին պատկանող մի հողակտոր: Հայերը, բնականաբար, ընդդիմացել են բռնութեան այդ գործողութեանը, բայց մահմեդականները, քրիստոնյաների դիմադրութիւնից բոլորովին անզուգական, զենք են վերցրել ու հարձակվել դժբախտ, անպաշտպան հայերի վրա, ընդ որում, գործելով ծայրահեղ դաժան արարք-

ներ: Նրանք սկսել են տղամարդկանցից՝ հրացանով և սառը
զենքով քիչ թե շատ լրջորեն վիրավորելով 13 հոգու: Ահա զո-
հերի անունները (սրանցից յոթը անհուսալի վիճակում են):

Մկրտիչ, Գաբրիելի որդին

Թորոս,

Հովհաննես, տեր Գևորգի որդին

Վարդան, տեր Գևորգի որդին

Ղազար, տեր Գևորգի որդին

Ղազար, տեր Գաբրիելի որդին

Հակոբ, Ղազարի որդին

Գրիգոր, Պապի որդին

Փիլոս, Առաքելի որդին

Կիվաս, Գրելիմի որդին

Գալուստ, Սարգսի որդին

Համբարձում, Առաքելի որդին

Հակոբ, Մինասի որդին:

Զբավարարվելով այս գազանություններով և տեսնելով, որ
տղամարդիկ ցրիվ են եկել դաշտով մեկ, շարագործները ներ-
խուժել են հայերի տները, ծաղր ու ծանակի ենթարկել կանանց
և աղջիկներին: Սրանցից մեկը՝ Մարթա անունով, դիմադրություն
ցույց տալով առնպատակառ բռնացողներին, սպանվել է:

Այս վայրագ հրեշները սպանել են նաև մի երեխայի, այն
բանի համար, որ ճչացել է, երբ իր մոր ու քրոջ բռնաբարվելն
է տեսել, այս ճշոցը բարկացրել է բռնացողներին:

Մի քանի օր անց, մի յուզբաշի, որ մի քանի զափթիեի ուղեկ-
ցությամբ շրջելիս է եղել այդ տեղերը հարկեր հավաքելու հա-
մար, եկել է նույն այս ճիպոտ գյուղը: Հարցուփորձ է արել պա-
տահածի մասին և շատ գոհ է մնացել: Նա խրախուսել է հա-
վատակիցներին, որ շարունակեն ծանակել գյավուրներին, նրանց
խորհուրդ տալով, սակայն, որ ավելի զգույշ լինեն, որպեսզի
ուշադրություն չհրավիրեն իրենց վրա:

Նրա ցուցումով հայերի ժեծուջարդը շարունակվել է: Հայերի
ունեցվածքը նա զավթել է հարկերի գանձման պատրվակով, իսկ
երեկոյան ջոկել է ամենագեղեցիկ հայ կնոջը՝ իր զազրելի
բնազդները բավարարելու համար: Դժբախտ կինը թաքնվել է
իր տանը: Յուզբաշիի ծառաները կտուրից անցք են բացել, որ-
տեղից յուզբաշին մտել է տուն և առևանգել գեղեցիկ հայուհուն:

Այս դեպքերից հետո զժբախտ հայերին՝ Սպերի գավառի

գյուղերի բնակիչներին, սաբսափն է պատել: Կանայք, որոնք ստիպված են օրերով տանը մնալ, դուռ ու դարպաս փակում-պաշտպանվում են հանկարծակի հարձակումներից, իսկ աղամարդիկ հազիվ են սիրտ անում երևալ գյուղի փողոցներում: Ծիպոտում բնակվող հայերից ոչ ոք չի կարող քաղաք գալ, իսկ եթե որևէ մեկը շտապ գործ է ունենում, ապա նրան թույլատրվում է քաղաք մտնել միայն այն պայմանով, որ լուծվուն պահ պանի տնդի ունեցածի մասին և ոչ ոքի ոչ մի բողոք չտա:

Էրզրումի հայոց եպիսկոպոս Ղևոնդ

ABПР, Посольство в Константинополе, д. 3176, л. 111.

88. ՇԱՊԻՆ-ՓԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԽՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆ ՆԵԼԻԳՈՎԻՆ

Նամակից

Շապին-Փարահիսար, 25 հունիսի 1895 թ.

Մենք՝ ներքոստորագրյալներս պարտք ենք համարում Ձերդ բարձր գերազանցությանը խնդրել, որ բարեհաճեք Ձեր կառավարությանը փոխանցել մեր խորին երախտագիտությունը այն հոգատար աջակցության համար, որ չա ցանկացել է ցուցաբերել անտանելի դրության մեջ գտնվող մեր երկրին՝ հայկական բարենորոգումների ընդհանուր ծրագրով և որի համառոտ շարադրանքին մենք պատիվ ունեցանք ծանոթանալու:

Սակայն, թող թույլ տրվի նկատել, որ բարենորոգումների ծրագրի հարցը նոր չէ, և մենք հաճախ ենք հիասթափվել մեր արդարացի հույսերից, որոնք, թվում է, վաղուց պետք է որ իրականացած լինեին:

Ձերդ բարձր գերազանցություն, Ձեզ հիանալիորեն հայտնի է, որ երբ օրենքների կատարումը լիազորվում է անգործության մարմինների կամ էլ այդ օրենքները իրագործելու հայտնապես չհակված մարմինների, և կամ անհամապատասխան անձանց, ապա, որքան էլ լավ լինեն այդ օրենքները, դրանք մնում են մեռած տառ:

Եւ որ հանրահայտ է այն փաստը, որ թուրքական կառավարությունը, հակառակ իր ունեցած մարդասիրական օրենքների առկայությանը, իր քաղաքականության մեջ մշտապես ղեկավարվել է բարբարոսական մեթոդներով:

Նորից հայկական բարեփոխումների ծրագրի իրագործումը հանձնարարել նորին սուլթանական մեծությունը — դա ծաղր չէ՞ արդյոք մեր հանդեսը:

Մեզ համար արդեն պարզ է, որ մեր դեռ չսպիացած վերքերը է՛լ ավելի պիտի արյունոտվեն: Մի կողմից՝ տնտեսական ճգնաժամը, մյուս կողմից՝ հալածանքներն ու անասելի տանջանքները վերջնականապես մեզ կկործանեն...

Խորին հարգանքով [475 ստորագրություն]

ABПР, Посольство в Константинополе, д. 3181, л. 12.

**84. ԷՄ. ԴԻՆՈՆԻ «ԳՈՐԾԵՐԻ ՎԻՃԱԿԸ ԹՈՒՐԳԱՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ»
ՀՈԴՎԱՄԻՅ (1895 թ.)**

1891 թ. Բարձր Դուռը, երկյուղելով Հայաստանում խոստացված բարենորոգումներ մտցնելու դեպքում իր համար լուրջ դժվարությունների ծագումից և պատերազմի ժամանակ Ռուսաստանի սահմանամերձ գավառներում ապրող քրիստոնյաների հետրապոր թշնամանքից, որոշեց մի գնդակով երկու նապաստակ խփել և կազմակերպեց այսպես կոչված համիդիե հեծելազորը՝ կազմված բացառապես քրդերից: Կայսրության մի քանի բարձրագույն պաշտոնյաների կողմից առաջարկված ծրագիրը կայանում էր նրանում, որ պետք էր հայերին դուրս մղել սահմանամերձ հողերից, ինչպիսին է, օրինակ, Ալաշկերտը, և նրանց փոխարինել մահմեդականներով, որպեսզի նրանց թիվը բոլոր հինգ գավառներում կրճատվեր հասներ այնպիսի չափսերի, որոնց դեպքում կշքանար հայ բնակչության համար հատուկ բարենորոգում անցկացնելու անհրաժեշտությունը, և որպեսզի պատերազմի դեպքում քրդերը գործեին ի հակակշիռ կողակներին:

Ոչնչացման այդ բացահայտ քաղաքականությունը ճշգրտորեն իրագործվել և նշանակալիորեն ընդլայնվել է այն ժամանակից ի վեր, և եթե դրան շուտով վերջ չտրվի, ապա դա անկասկած կհանգեցնի Հայկական հարցի վերջնական լուծմանը. բայց այդ լուծումը խայտառակություն կլինի քրիստոնեության համար և անարգ ծաղր՝ քաղաքակրթության նկատմամբ...

Այժմ ապացուցված է, որ Սասունի կոտորածը եղել է Բարձր

Դռան ներկայացուցիչների գիտակցական գործը, մի գործ, որը եղել է խնամքով նախապատրաստված և անողորքաբար իրագործված, շնայած այն բանին, որ այդ սարսափները սարսռեցնում էին նույնիսկ քուրդ ավազակներին և կարեկցություն հարուցում նույնիսկ թուրք զինվորների սրտերում:

Հետևաբար, գանգատվել Հայաստանում կյանքի և գույքի անապահովությունից, քանի դեռ այդ երկիրը գտնվում է Բարձր Դռան անպատասխանատու կառավարչության տակ, դա միևնույնն է, թե զինվորը արդյունալի ընդհարման ժամանակ գանգատվի թշնամու զնդակների վտանգավորությունից: Գլանգատների առարկա հանդիսացող արդյունքը հենց այն նպատակն է, որին ձգտում են, և այն կատարելությունը, որով ձեռք է բերվում այդ արդյունքը, համոզիչ ապացույցն է կիրառվող միջոցների վավերականություն:

Օտարերկրացի նշանավոր մի պետական գործիչ, որը սովորաբար համարվում է համոզված թուրքասեր, վերջերս ինձ հետ ունեցած մասնավոր խոսակցության ժամանակ նկատեց, որ թուրքական տիրապետությունը Հայաստանում կարելի էր ճիշտ բնորոշել որպես կազմակերպված ավազակություն, օրինականացված սպանություն և վարձատրվող անբարոյականություն: Այս համակարգի դեմ բողոքները կարող են արդարացի լինել և տեղին, բայց հազիվ թե դրանք կարելի լինի օգտակար համարել: Մարդասերը բանտ այցելելիս կարող է մեծ դառնություն ապրել, տեսնելով, որ բանտարկյալներից մեկի ձեռնուտը կապված են, բայց նա դժվար թե ժամանակ կորցնի դրա դեմ բողոքելու վրա, եթե իմանա, որ այդ բանտարկյալը մահվան է դատապարտված և շուտով կախաղան է բարձրացվելու:

Բնաջնջման ծրագրի իրականացման առաջին քայլը կայանում էր նրանում, որ սխտեմատիկորեն սնանկացվեր ժողովուրդը: Դա բնական է մի երկրում, որտեղ պաշտոնյաները ութ կամ տասն ամսով սպասում են իրենց ռոճիկին և ապա պարտավոր են բավարարվել իրենց հասանելիքի մի մասով միայն: «Ես մեկ փարա իսկ չեմ ստացել տասներկու շաբաթվա ընթացքում և չեմ կարող մինչև իսկ մի շոր գնել ինձ համար», — բացականչեց մի աստիճանավոր, որին հանձնարարված էր օրուգիշեր հետեւել ինձ էրզրումում: «Ձեր ռոճիկը կանոնավոր վճարե՞լ են», — հարցրի Քութեկի հեռագրական գրասենյակի պետին: «Ո՛չ, էֆենդի՛, — պատասխանեց նա, — արդեն ութ ամիս է, ինչ ոչինչ

չեմ ստացել: Ասենք, մեկ ամսվա ռոճիկ ստացել եմ բայրամին»: «Իսկ այդ դեպքում ինչպե՞ս եք ապրում»:— «Աղքատ»:— «Բայց ախր դուք պետք է գոնե որոշ գումար ունենաք, որպեսզի սովից չմեռնեք»:— «Իհարկե, մի քիչ դրամ ունենում եմ, բայց ոչ բավարար չափով: Ալլահը ողորմած է: Դուք ինքներդ հիմա ինձ մի քիչ փող տվեցիք»:— «Բայց ախր այդ փողը ձեզ համար չէ, դա հեռագրի դիմաց է վճարված և պետությանն է պատկանում»:— «Ծա այդ փողը վերցնում եմ ռոճիկիս փոխարեն, դա շատ չի լինում, բայց այդ ձևով ինչքան որ զալիս է, իմ գրպանն եմ դնում»: Այս մարդիկ, իհարկե, մանր աստիճանավորներ են, բայց սրանց վիճակը ըստ էության չի տարբերվում իրենց պետերի վիճակից. դատավորները, սպաները, փոխնահանգապետները, վալիները և այլն, գտնվում են հենց այս նույն փողապակառության մեջ, բայց և հաճախ աչքի են ընկնում առավել ազահուլյամբ:

Թասիկ [Թահսին] փաշան՝ Բիթլիսի նախկին գեներալ-նահանգապետը, ներկայացնում է ընտելացման դարաշրջանի թուրքական բարձր պաշտոնյայի հիանալի մի նմուշ: Նա սովորել-թյուն ուներ բանտում արգելափակել հայ հարուստներից շատերին՝ առանց որևէ բանի մեջ մեղադրելու համար որևէ հիմքի կամ գոնե սլատրվակի: Ապա նրանց առաջարկվում էր աղատություն այնպիսի մի խոշոր գումարով, որը ներկայացնում է նրանց անցվածքի մեծ մասը: Վճարումից հրաժարվելու հետևանքը ձերբակալվածների համար լինում էր այնպիսի վերաբերմունք, որի համեմատ միջնադարյան Անգլիայում հրեաների կտտանքները կամ ժամանակակից Հնդկաստանում արքայադուստր Ուդայի կողմից ներքինիների նկատմամբ գործադրվող տանջանքները ներկայանում են որպես մեղմ ու բարերար ւշատիժներ: Որոշ ձերբակալվածներ պետք է ոտքի վրա կանգնեին մի ամբողջ օր ու գիշեր, ընդ որում նրանց թույլ չէին տալիս ո՛չ նստել, ո՛չ ուտել, ո՛չ շարժվել: Եթե նրանք ուժասպառ, ուշակորույս էին լինում, ապա սառը ջուրը կամ շիկացած երկաթը նրանց շուտով ուշքի էին բերում, և կտտանքը շարունակվում էր: Փանի որ ժամանակն ու համառությունը թուրքերի կողմն էր լինում, ապա ընդհանրապես բանը վերջանում էր նրանով, որ հայերը սովորաբար զոհաբեղում էին ինչ ասեւ, միայն թե ազատվեին սարսափելի տառապանքներից: Ստիպված էին լի-

նում կամ ամեն ինչ զոհաբերել, կամ իրենք զոհ դառնալ, և նրանք, իհարկե, ընտրում էին շարիքի փոքրագույնը:

Բիթլիսի վիլայեթում մի քանի հարյուր հայեր, որոնք դրամ և անասուն ու հաց են ունեցել, քմահաճ բանտարկության են ենթարկվել և խոշոր կաշառք տալով ազատվել: Նրանցից ոմանք ի վիճակի չեն եղել տեղեկատեղը վճարելու, ուստի նրանց պահել են մոայլ ղնդանում այնքան ժամանակ, մինչև որ հայթայթել են պահանջվող գումարները, իսկ ոմանց էլ սպանել են: Մոտ հարյուր հայեր զոհվել են միայն Բիթլիսի բանտում: Հետևյալ խնդրագիրը ստորագրված ուղարկվել էր ինձ և, եթե չեմ սխալվում, ապա միաժամանակ նաև՝ Մուշում գտնվող օտարերկրյա սպառգամավորներին: Այս խնդրագիրը, որը ձեռնարկել էր լավ հայտնի մի մարդ, որի անունն ու հասցեն հայտնում եմ, կօգնի սրատկերացում կազմելու, թե ինչպես է Բիթլիսի վալին կառավարել իր գավառները և միաժամանակ բարեգործություն արել: «Մենք՝ թուրքական կառավարությանը տնվերապահ հավատարմությամբ ծառայողներս, մանավանդ վերջին տարիներին վատ վերաբերմունքի ու ճնշման ենք ենթարկվում մերթ կառավարության կողմից, մերթ՝ քուրդ ավազակների: Այսպես, օրինակ՝ աֆցյալ տարի (1894) ես թուրքական ոստիկանության կողմից հանկարծակի ձերբակալվեցի իմ տանը թուրքական ոստիկանության և ժանդարմների կողմից: Ինձ տարան Բիթլիսի բանտը, որտեղ ես ենթարկվեցի վիրավորանքների և ամենասարսափելի կատանքների: Այնտեղ չորս ամիս նստելով՝ ազատվեցի այն սլայմանով, որ վճարեմ 450 ֆ. ստեռլինգ: Այդպիսի գործողությունները համար չէր ներկայացվել ոչ մի հիմունք կամ պատրվակ: Տուն վերադառնալուց հետո ես իմ տնտեսությունը գտա անկանոն վիճակում, իմ գործերը՝ բարձիթողի, և իմ ապրուստի միջոցները կորան գնացին: Իմ առաջին միտքը եղավ դիմել թուրքական կառավարությանը, խնդրելով, որ փոխհատուցվեն իմ կորուստները, բայց հրաժարվեցի այդ ծրագրից, որպեսզի նորից բանտարկության չենթարկվեմ: Լսելով, որ Դուք Հայաստան եք եկել, որպեսզի հետազոտեք ժողովրդի վիճակը, աղերսում եմ Ձեզ հանուն աստծո, ուղադրություն դարձրեք իմ գործին: Ստորագրված է՝ Բողոս Դարմանյան, Մանազկերտի կազաչի Իկնաթաջիա գյուղից»:

Հայերից հավաքվող հարկերը չափազանց մեծ են: Կաշառքները, որոնցով միշտ ուղեկցվում են գանձումները, վերցնում

են զափթիենները և կարող են հասնել աներևակայելի շափերի՝ ընդունելով ամենազազրեցիկ ձևեր։ Իսկ ինչ վերաբերում է այն եղանակներին, որոնց օգնությամբ տեղի են ունենում հարկերի ղանձումները, ապա դրանք ինքնին բավարար հիմք են հանդիսանում Հայաստանում օսմանյան տիրապետությունը ոչընչ շացնելու համար։

Որպեսզի քաղաքներում քրիստոնյաների ու մահմեդականների հարկման տարբեր մակարդակների համար հարմար օրինակ բերենք, բավական կլինի ասել, որ էրզրումում, որտեղ գոյություն ունի 8000 մուսուլմանական տնտեսություն, մուսուլմանները վճարում են 395 000 դուռուշ, մինչդեռ քրիստոնյաները, որոնք տնտեսությունների թվով հաշվվում են սոսկ 2000, մուծում են 450 000 դուռուշ։

Գյուղական շրջաններում ամեն ինչ առանց բացառության շատ բարձր է հարկված կառավարության կողմից, բայց ամենաթանր հարկային բեռը, որ գանձվում է օրինական հիմունքներով, ավելի թեթև է, քան զափթիենների շորթումները։ Ենթադրենք, օրինակ՝ ընտանիքը պետք է վճարի 5 ֆ., որը և մուծում է սլատշաճ կերպով։ Բայց զափթիենները պահանջում են ևս 3 կամ 4 ֆ. իրենց համար։ Նրանց կտրուկ կերպով մերժում են, սկսվում են բանակցությունները, որոնք ընթանում են սուր ու վիրավորական արտահայտություններով, և վիճողները վերջապես հանգում են 1 ֆունտի։ Բայց զափթիենները չեն կարող հանգստանալ. մի շաբաթ անց նրանք վերադառնում են և նորից պահանջում նույն գումարը։ Հայերը համբերությունից դուրս են գալիս, բողոքում են և ցույց տալիս ստացականը, բայց զափթիենները, ծիծաղելով, հայտարարում են, որ ներկայացվող փաստաթուղթը ստացական չէ, այլ թուրքական ինչ-որ գրքից մի քանի բանատող։ Գյուղացիք վկայակոչում են իրենց աղքատությանը և գթություն աղերսում։ Ագահությունը, այլ ոչ թե կարեկցությունն է զափթիեններին դրդում համաձայնել 3 ֆ-ի, բայց այդքան դրամն էլ, պարզվում է, պատրաստի չկա։ Այնժամ զափթիենները պահանջում են, որ իրենց մատուցեն ընտանիքի շահել կանանց ու աղջիկներին՝ իրենց բոլի հաճույքները բավարարելու համար, և մերժման հետևանքը լինում է այն, որ դրժ-բախտներն այնպիսի պատիժներ են կրում, որոնց նկարագրությունից անգամ մարդ խույս է տալիս՝ հանուն պատշաճության և մարդասիրական զգացումների...

Սա տեսել եմ՝ Բարձր Գռան այդ ներկայացուցիչների զոհերին և խոսել հետները. ես զննել եմ նրանց վերքերը, հարցուփորձ եմ արել նրանց ընտանիքներին, դիմել եմ նրանց քահանաներին, նրանց հալածողներին ու բանտապաններին (նրանցից ոմանք բանտ են նստեցված այն բանի համար, որ բողոքել են), և ես առանց տատանվելու պնդում եմ, որ նման սարսափները ոչ միայն իրական փաստեր են, այլև հաճախակի տեղի ունեցող երևույթներ։ Ներքոհիշյալը թարգմանությունն է մի վավերական փաստաթղթի, որը գտնվում է իմ ձեռքին։ Այս փաստաթուղթը Մելիկյանի (Քղիի կազա) բնակիչների ստորագրությամբ ու կնիքով հենց այս տարվա մարտի 26-ին ուղարկվել է նորին սրբություն, գիտնական, էրզրումի առաջնորդ արքեպիսկոպոսին, որը ինչպես բարեկամների, այնպես էլ թշնամիների հարգանքն է վայելում։

«Սրանից շատ ժամանակ առաջ 4—5 զափթիկներ, որոնց հանձնարարված էր հավաքել պետական հարկերը, մեր գյուղն են ընտրել որպես գլխավոր կայանատեղ և հարակից վայրերի բնակիչներին ստիպում են ներկայանալ այստեղ հարկերը վճարելու համար։ Այս զափթիկները ուտում-խմում են և իրենց ձիերին կերակրում մեր հաշվին՝ չթաքցնելով, որ իրենք որոշել են մեզ ընչազրկության հասցնել։

Վերջերս ուրիշ 7 զափթիկներ, որոնք պատրվակ իսկ չունեին հարկեր հավաքելու, մեր գյուղն եկան, ծեծեցին բնակիչներին, անարգեցին քրիստոնեական կրոնը և անպատվեցին մեր կանանց ու աղջիկներին։ Ապա բռնեցին երեք հոգու, որոնք բողոքել էին՝ Պողոսին, Մարտիկին և Գրիգորին, կրկնակի շղթայով կապեցին և գլխավայր կախեցին չորսուից։ Այդ վիճակում դժբախտներին թողեցին այնքան ժամանակ, մինչև որ քթներից արյուն հոսեց։ Այդպիսի կտտանքից հետո այդ երեքը հիվանդացան։ Մինչդեռ զափթիկները հրապարակավ հայտարարեցին, որ իրենց գործողություններում ղեկավարվել են միայն ոստիկանության պետի հատուկ հրամաններով...

Ի նկատի ունենալով շարադրվածը՝ մենք դիմում ենք արդարադատությանը, որպեսզի նա մեզ փրկի այս անտանելի վիճակից»։ Քղիի կազայի Մելիկյան գյուղի բնակիչներ։ 26 մարտի 1895 թ.։

Ահա նույն կազայի մի այլ գյուղից մի այլ խնդրագիր՝ նույնպես հղված էրզրումի արքեպիսկոպոսին.

«Մի քանի զափթիեններ հարկահավաքման պատրվակով եկան մեր գյուղը թուրքական ժամանակով ժամը 5-ին (ճաշից հետո մոտ ժամը 10-ին), ջարդեցին մեր տների դռները, ներխուժեցին ներքին սենյակները, բռնեցին մեր կիսամերկ կանանց ու երեխաներին և նրանց, անկողիններով հանդերձ, դուրս նետեցին փողոց: Ապա խիստ դաժանությամբ ծեծեցին: Վերջապես, ջուրով մեր 30-ից ավելի կանանց՝ փակեցին մարագում և նրանց հետ կատարեցին իրենց հանցավոր ցանկությունը: Հեռանալուց տաջ նրանք իրենց մշտական սովորությամբ զավթեցին տարան ողջ ուտելիքն ու անասնակերը, ինչ որ մենք ունեինք: Մենք ճեղ խնդրում ենք Ձեր ուշադրությունը դարձնել այս փաստերի վրա և աղերսում ենք կայսերական ողորմածություն: Քղիի կազայի Արեգ գյուղի բնակիչներ»:

Ստորագրված է՝ Մուրադյան, Ռեսսյան, Բերդովյան, Մելքոնյան: 26 մարտի 1895 թ.:

Ես ինքս մի հայ շինականի տանն էի, Քյոփոփ-Քյոյ գյուղում, երբ այնտեղ եկան մի քանի հեծյալ զափթիեններ: Նրանք տանտերերին դուրս կալչեցին և կոպտորեն պահանջեցին, որ իրենց ուտելիք, քնելու տեղ և ձիերին էլ կեր տան: Չգիտեմ, թե ուրիշ էլ ի՞նչ կպահանջեն, բայց ես տանտիրոջս ազատեցի՝ ասելով, թե ես մի գիշերով նրա ամբողջ շենքը վարձել եմ...

Հայերը բնականից խաղաղասեր են, գյուղական շրջաններում նրանք եռանդազին նվիրված են հողագործությանը, իսկ քաղաքներում միանգամայն կլանված են առևտրով: Բայց որպեսզի արյունահեղության հանդեպ նրանց բնածին խորշանքը չճնշվի պարտքի զգացումից, ինքնապաշտպանության բնազդից և իրենց համար մոտ ու թանկ արարածների հետ խորը կապածությունից, նրանց արգելված է զենք ունենալ, և այն տանջանքները, որոնց ենթարկվում են այդ օրենքի մի քանի խախտողները, ամոթից կկարմրեցնեն Կոնֆուցիոսի հայրենակցի այտերը...

Հայերին խստորեն մերժում են արդարադատության ամեն մի ձև: Միայն այն փաստը, որ հայը համարձակվել է դիմել դատարանին որպես բողոքարկու կամ որպես հայցվոր քրդի կամ թուրքի դեմ, միշտ բավարար հիմք է ծառայում, որպեսզի տեղի ունենա կոպարանափոխություն՝ բողոքարկուին վերածելով պատասխանողի կամ հանցապարտի, ինչը և նրան սովորաբար տանում է բանտ: Այսպիսի դեպքերում բանտը հանդիսանում է

ոչ ավելին, քան անցման շրջան՝ համեմատաբար ունևոր վիճակից դեպի լիակատար ընշագրկությունը. բանտարկյալներին մաքուր պլոկում են և ապա բաց թողնում՝ ուր ուզում ես գնա: Բայց թե ինչ է իրենից ներկայացնում բանտը, դա հնարավոր չէ բավարար հստակությամբ նկարագրել: Եթե պատկերացնես Անգլիայի հին Աստեղային պալատի, իսպանական ինկվիզիցիայի, հաշիշածխման շինական քարանձավի, դեղնատենդի հիվանդանոցի ու դանթեական դժոխքի ամենամոռյալ պարունակներից մեկի միավորումն իրար հետ, ապա դա թուրքական բանտի նմանությունը կունենա: Կեղտ, զարշահոտություն, հիվանդություններ, այլանդակություններ, այն չափի ու տեսքի տանջանքներ, որ եվրոպայում չեն էլ կարող պատկերացնել... Այդ սարսափելի զնդաններում մշտապես իրար են խառնվում դիվանհար կոտանքների աղաղակը հակաբնական հաճույքների ճիշերին, կեղտոտ երգեր են երգվում՝ սրտակեղեք հեծեծանքների նվագակցությամբ, և միևնույն ժամանակ վաղուց արդեն կենսական ուժերից զրկված մարմնից դուրս են թռչում հոգիները, որոնց չի ողբում ոչ ոք, բացի խոնավ պատերից, որոնց վրա անասելի վերքերի և ահավոր հիվանդությունների գոլորշիները կուտակվում են մեծ կաթիլներով ու թափվում հատակի քարերին՝ այդ տեղից վեր բարձրանալով գոլորշու տեսքով: Դա հիրավի հրեշավոր մի մղձավանջ է, որ վերածվել է իրականության...

Անցած մարտ ամսին ես իմ մի բարեկամին խնդրեցի այցելել Բիթլիսի քաղաքական հանցագործներին և խնդրել նրանց, որ ինձ տան իրենց վիճակի հակիրճ նկարագրությունը: Բանտարկյալներից չորսը պատասխանեցին կոլեկտիվ մի նամակով, որը ցնցող տպավորություն է թողնում: Ահա այդ փաստաթղթի վերջին էջերը, որտեղ նշված է.

«Բիթլիսի բանտ, դժոխք, 28 մարտի (9 ապրիլի) 1895 թ. Բիթլիսի բանտում 7 խուց կա, որոնցից յուրաքանչյուրը կարող է տեղավորել 10—12 հոգու: Իրականում դրանցում տեղավորում են 20—30 հոգու: Սանիտարական հարմարանքներ բոլորովին չկան: Թափոններն ու կեղտը, որոնք պետք է այդ նպատակի համար հատկացված մի տեղում լցվեին, կուտակված են խցում: Զուր չի կարելի խմել: Հաճախ հայ բանտարկյալներին ստիպում են ջուր խմել այն թասից, որի մեջ մահմեդականները լվացում են կատարում...»

Այնուհետև հետևում է հակիրճ, բայց ուսանելի նկարագրու-

թյունը այն տանջանքների, որոնց ենթարկվել են գրողի ընկեր-
ները և որոնցից մահացել են շատերը: Ահա, օրինակ՝ «Մալխաս
Աղաջանյան և Սրապ Մալխասյան՝ Ավզուտից (Մուշ) ծեծի են
ենթարկվել այնքան ժամանակ, մինչև որ ուշագնաց են եղել:
Առաջինին շիկացած երկաթով խարանել են ութ տեղից, երկ-
րորդին՝ տասներկու»: Սրապի նկատմամբ գործադրված մյուս
բռնությունը չի կարելի նույնիսկ հիշատակել: «Գոգոր Սը-
րապյանին, Ավզուտ գյուղացի, այնքան են ծեծել, որ կորցրել է
գլխակցությունը, ապա նրա վիզն են գցել մի գոտի և քարշ տվել
տարել զափթիեի սենյակը, որտեղ նրա վրա շիկացած երկաթով
16 խարան են դրել»: Նկարագրելով մյուս տանջանքները, որոնց
ինքն է ենթարկվել, օրինակ՝ մազերը փետելը, հաց ու ջրից տե-
կանորեն զրկելը՝ մի տեղ անշարժ կանգնեցրած դիրքով, պատ-
մողն այնուհետև հաղորդում է այնպիսի կտտանքների մասին,
որոնց համար անգլիերեն անվանում չկա և որոնց մասին քաղա-
քակրթ ժողովուրդը չի կարող լսել: Ապա նա շարունակում է.
«Միևնույն գյուղացի Սիրկո Միքասյանին, Կարապետ Լեակաս-
յանին և Իզրո Աստվածատուրյանին դաժանորեն ծեծել են և
ստիպել անշարժ կանգնել երկար ժամանակ, որից հետո գլխնե-
րին լցրել են մի քանի կեղտամանների պարունակությունը: Սե-
մալ գյուղացի Կորկի Մարդայանը դաժան ծեծի է ենթարկվել, փե-
տել են նրա մազերը և ստիպել անշարժ կանգնել 24 ժամ: Դրանից
հետո Մուլազիմ-հաջի-ալիև և բանտապան Աբդուլբադիրը նրան
ստիպել են այսպես կոչված Sheitantly* -ի ենթարկել, որն
ավարտվել է դժբախտ զոհի մահով: Նա 45 տարեկան է եղել:
Մխիթար Սաֆարյանը և Կատգո Բալորյանը, (Բուլանըխի Կա-
կաուլուից) ենթարկվել են նույնպիսի կտտանքի: Մխիթարը եղել
է սոսկ 15 տարեկան, իսկ Կատգոն՝ ընդամենը 13: Սողո Շա-
րայանը՝ Ալվարինչից (Մուշ), Մուշից ձեռնակապերով տարվել է
Բիթլիսի բանտը: Բիթլիսում նրան դաժանորեն ծեծել են և ստի-
պել կանգնած մնալ առանց սննդի: Երբ նա ուշաթափ է եղել,
ուշքի են բերել սառը ջրով և մտրակի հարվածներով: Նրա մա-
զերն էլ են փետել և մաքմինը խանձել շիկացած երկաթով:
Ապա ենթարկել են այնպիսի տանջանքների, որ չի կարելի նկա-

* Տառացիորեն նշանակում է «սատանի օղակ»,— ձեռքերը պինդ կապում
են և ոտքերն էլ մեծ մատներինց կապած անց են կացնում ձեռքերի միջով ու
կապում: Sheitantly-ի մնացած մասերը բաղկացած են սարսափելի կտտանք-
ներից և զազրեղի հանցաբռնությունից:

րազրել: Համբարձում Բոյաջյանին ձերբակալութունից հետո երևք օր պահել են արևի կիզիչ ճառագայթների տակ: Հետո նրան տարել են Սեմալ, որտեղ նրան և նրա ընկերներին ծեծել են ու փակել եկեղեցում: Նրանց թույլ չեն տվել դուրս գալ նույնիսկ բնական պահանջները կատարելու համար և ստիպել են պղծել կնքավազանն ու սեղանը... Որտե՞ղ եք դուք, քրիստոնյա՝ Եվրոպա և Ամերիկա»:

Այս նամակն ստորագրող չորս անձանց մեջ կա մի շատ հարգելի և աստվածավախ հոգևոր անձի ստորագրություն*:

Ես անձամբ ծանոթ եմ բազմաթիվ մարդկանց, որոնք անցել են այս բանտերով: Այն պատմությունները, որ նրանք պատմում են իրենց փորձությունների մասին, այնքան սարսափելի են, որ դժվար կլինեի դրանց հավատալ, եթե լիովին հաստատված չլինեին նրանց մթազնած բանականություն, այլանդակված մարմինների, խոր սպիների, հրեշավոր հաշմության սարսափելի տեսարանով, խեղումներ, որոնք չեն չքանա, քանի դեռ զերեզմանը կամ ցիները չեն կլիլ նրանց դիակները: Կտտանքների և բռնությունների մեջ, որ հնարում են թուրքական բանտաւաններն ու տեղական իշխանությունները, կա այն աստիճանի զազրելիորեն ֆանտաստիկ ու վայրենիորեն հրեշավոր մի բան, որ հասարակ ու անպաճույճ հաշվետվությունը նրանց մասին պատկերացվում է իբրև հիվանդ սատանայի ցնորամտություն: Բայց դա մի բան է, որ անհնար է շարադրել բացեիքաց:

Այն ամենից, ինչ արդեն ասվել է, հեշտությամբ կարելի է եզրակացնել, թե ինչ հիմունքով են մարդիկ թուրքական բանտ ընկնում Հայաստանում: Դրա համար բավական է, որ նրանք ունենան դրամ, անասուն, հաց, կին կամ դուստր կամ, վերջապես, թշնամիներ: Մենք վրդովվում ենք, երբ կարդում ենք վայրենի քրդերի դաժանությունների մասին, որոնք ասպատակում են գյուղերը, հարձակվում տների վրա, ոչխար փախցնում, հափշտակում ունեցվածքից այն ամենը, ինչ կարող են տանել, անսլատվում են կանանց և հանգիստ տուն են վերադառնում այն գիտակցությամբ, թե իրենք այդ օրը բարի գործ են կատարել: Մենք դա անարգանք ենք անվանում քաղաքակրթության

* Զանի որ ստորագրողներից երեքը մինչև հիմա բանտում են, ապա զգուշացվում են խանգարում է հայտնել նրանց անունները, որոնք, սակայն, հայտնի են Foreign Office-ին:

հասցեի՜ն և, գուցե, այդ որակումը ճիշտ է: Բայց որքան էլ վատ լինեն այդ արարքները, դրանք ողորմածություն են թվում՝ համեմատած գործողության թուրքական հնարների հետ, որոնք հենված են օրենքի ու բանտի սարսափների վրա: Նա, ով աղքատության պատճառով կամ նույնիսկ լիակատար ընչազրկության հետևանքով անկարող է լինում վճարել հարկերի երևակայական ապառքը, ով չի ցանկանում զափթեցնել իրեն «բախշիչ» տալ իր կովը կամ գոմեշը, կամ նրանց խնդրում է խնայել իր կնոջ կամ աղջկա պատիվը, ընկնում է այդ զնդաններից մեկը և երբեք այդտեղից դուրս չի գա՝ այդտեղի անջնջելի խարանը վրան շառած:

Հայերի մեջ զնայով ավելի ու ավելի է ամրապնդվում այն համոզմունքը, թե կյանքը դա միակ աստվածային կամ մարդկային ողորմածությունն է, որի դիմաց իրենց վիճակված է երախտագիտության զոհացմունքներ արտահայտել: Ճիշտ է, նրանց շատ անգամ են մխիթարել հույսով, և այդ մխիթարության մեջ հանդես ենք եկել նույնիսկ մենք, ովքեր հենց սկզբից խանգարեցին Ռուսաստանին, որ օգնության դար հայերին ու կառավարման լավ ձև տար նրանց, և դրա հետ մեկտեղ Թուրքիային լիակատար հնարավորություն ընձեռեցին: Ե, որ նա հինգ զավառներում հաստատեք մի նոր Դազմեստ: Հիրավի, երբեմն անթափանցիկ խավարը հանդիսանում է հենց մոտալուտ լուսաբացի նախագուշակը: Բայց այդ արարածների համար կյանքը հավերժական խավար է անհայտ անձամբների: Հայերը քրիստոնյա են, և նրանք իրենց հայացքը դարձնում են աստծուն, իմանալով, որ չեն կարող հույս դնել ուրիշ ոչ ոքի վրա...

Բնաջնջման ծրագիրը, ակնհայտորեն, գործում է կանոնավորապես և լավ: Քրիստոնյա բնակչությունը ոչնչացվում է, գյուղերն անցնում են ուրիշների ձեռքը համարյա նույնքան արագ, որքան արագ փոփոխվում են կոմիկական օպերայի դեկորացիաները, և դրա հետ միասին գաղթը դեպի Ռուսաստան ու թաղման թափոռները դեպի գերեզմանոց աճում են: Այստեղ տեղը չէ տալու ցուցակն այն գյուղերի, որոնք մահմեդականություն են ընդունել, բայց մի բնորոշ օրինակ կօգնի պատկերացում կազմելու այն պրոցեսի մասին, որն այժմ տեղի է ունենում: Ալաշկերտի գավառում, որը սահմանակից է Ռուսաստանին, գոյություն ունեն հինգ գյուղեր՝ Ղարաքիլիսեից արեւելք, այն է՝ Կեդր (կամ Կետեր), Մանգասար, Ջաջան, Ջիրո և

Կուրկերան: էյուբ փաշան իր որդիներին ուղարկել է, որպեսզի զրավի այդ գյուղերը... Գններալ էյուբն ունի երեք որդի՝ Ռեսզոբեյ, Կանիդ բեյ և Յուսուֆ բեյ, և այդ քաջարի սպաները իրենց զինվորների հետ անցյալ գարնանը դուրս են եկել ու գրավել հիշյալ գյուղերը: Այն ժամանակ այնտեղ կար մոտ 400 տուն հայ, այսինքն՝ մոտավորապես 3000 քրիստոնյա բնակիչ: Հիմա այդ տեղերում ոչ մեկը չկա: Նախկին բնակիչներից միայն մեկը՝ Ավետիս աղա անունով, մնացել է երկրում, բայց նա ապրում է մի այլ գյուղում՝ Յունջանուում...

Երբ ես մեկնում էի Հայաստանից, խնուսի շրջանի առավել աչքի ընկնող երեք հարյուր ներկայացուցիչներ իրենց ստորագրությամբ ինձ տվեցին մի խնդրագիր, որը Նրանք խնդրեցին հանձնել «Անգլիայի մարդասեր և ազնիվ ժողովրդին»: Այդ փաստաթղթում նրանք արդարացիորեն ասում են.

«Մենք հանդիսավորապես հավաստիացնում ենք ձեզ, որ Սասունում տեղի ունեցած կոտորածը միայն մի կաթիլն է հայերի արյան այն օվկիանոսում, որն աստիճանաբար և լուելյան թափվում է կայսրության մեկ՝ ռուս-թուրքական պատերազմից հետո: Տարեցտարի, ամսեամիս, օրեցօր անմեղ մարդկանց, չրացառելով կյանանց ու երեխաներին, գնդակահարում են, խող-խողում ու սպանում իրենց տներում ու դաշտերում, բարձրագույն միջոցներով խոշտանգում կեղտոտ բանտերում կամ կործանման դատապարտում աքսորավայրում՝ Արաբիայի կիզիլ արևի տակ: Մինչ խաղարկվում էր այդ երկար ու սաբասփելի ողբերգությունը, չհնչեց հանուն գթասրտության ոչ մի ձայն և չմեկնվեց մի ձեռք, որ օգներ մեզ: Այդ ողբերգությունը շարունակվում է մինչև այժմ, բայց հիմա դա մտել է արդեն իր եզրափակիչ փուլը, և հայ ժողովուրդը գտնվում է վերջին շնչում: Մի՞թե եվրոպական կարեկցությունը պետք է արտահայտվի մեր գերեզմաններին տնկվող խաչերի ձևով միայն»:

Ես ստացել եմ նաև խնուսի շրջանի մի քանի հարյուր հայուհիներից անգլիացի կանանց ուղղված վշտալի կոչը. նրանք աղերսում են, որպես վերին ողորմածություն, իրենց պաշտպանել այն դաժան վերաբերմունքից, որին ենթարկվում են: Այդ կոչն այնտեղ տպագրելն անօգուտ է. գրավոր կոչերը հազվադեպ են ուժեղ տպավորություն թողնում: Եթե ընթերցողը տեսներ իրենց՝ այդ դժբախտ կանանց, ինչպես ես եմ տեսել ու լսել նրանց տխուր պատմությունը իրենց իսկ շուրթերից, պարզ, անպահույճ

խոսքերով, որոնք հիմնավորվում էին հառաչանքներով ու հեկեկանքներով և լուսաբանվում իրենց աղքատությամբ ու զրժ-բախտություններով, այն ժամանակ նա կարող էր հասկացողություն կազմել Հայաստանում գործերի վիճակի մասին, մի վիճակ, որը աստվածպետության բարի հին ժամանակներում հանցագործների գլխին երկնային կրակ կթափեր...

Սասունի կոտորածը սահմակեցրեց ամենասառը սրտերն անգամ: Բայց այս ջարդը երկնային ողորմածություն էր՝ համեմատած այն դժոխային արարքների հետ, որոնք կատարվում են տարվա յուրաքանչյուր շաբաթ և յուրաքանչյուր ժամ: Սովալլուկ երեխաների սրտակեղեք հեծեծանքներ, ծերունիների հառաչանքներ, որոնց վիճակվել է տեսնել այնպիսի բաներ, որ նկարագրել չի լինի, բռնաբարվող աղջիկների ու նրբին մանկիկների սարսափելի ճիչեր, մայրերի ողբ, որոնք իրենց զավակներից զրկվել են այնպիսի ոճրագործ եղանակներով, որոնց համեմատությամբ սպանությունը բարեբարություն կլիներ, կանանց անմարդկային ժղրտոցներ, որոնք զալարվում են վազերի տակ. դրանք անապատում մեռնողների արյան ու տանջանքների անզոր ու զուր ճիչերն են, որոնք արձագանք չեն գտնում ո՛չ երկրի վրա, ո՛չ երկնքում: Այդ ամենը, միասին վերցրած, ստվերում են թողնում Սասունն ու Նրա սարսափները:

Այսպիսին են այն գործերը, որոնց համար մենք բարոյական պատասխանատվություն ենք կրում: Եվ չնայած լիբերալ կառավարությանը հայտնի են եղել այս փաստերն ու սրանց նմանները, սակայն լորդ Քեմբերլեյը հնարավոր չի գտել հանդես գալ սրանց դեմ և հարմար չի համարել սրանք հրապարակել⁶...

Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году. М., 1896, с. 332—335, 338—341, 352—357, 362, 366—368, 372—373.

**85. Վ. ԳԼԱՍՄԵՐՈՒԻ ԺԱՌԸ՝ ԱՐՏԱՍԱՆՎԱՆԻ 1895 Ք. ՀՈՒԼԻՍԻ
26-ԻՆ, 2ԵՍԹԵՐԻ ՀԱՆՐԱՀԱՎԱՔԻ ԺԱՄԱՆԱԿ**

Հատվածներ

Մոտ կես տարի առաջ ինձ վիճակվեց Հայկական հարցի շուրջը խոսել ոչ թե հանրահավաքի ժամանակ, այլ շատ աննշան թվով ունկնդիրների ներկայությամբ: Այն ժամանակ ես ինձ թույլ տվեցի ասել, որ մեր պարտքն է խուսափել հապճեպ եզ-

րականություններից: Այն ժամանակ աշխարհը դեռևս հեղինակավոր ու անաշու տեղեկություններ չունեիր այն իրադարձության մասին, որը հայտնի է Սասունի կոտորած անվամբ, մի իրադարձություն, որը, դրա գլխավոր վկաններից մեկի խոսքերով ասած, ստվերի տակ է մնում, խունանում ու կորցնում նշանակությունը այն աներևակայելի սարսափների համեմատությամբ, որ ամսեամիս, շաբաթ առ շաբաթ, օրեցօր կատարվում են Հայաստանում: Մենք պարտավոր էինք ձեռնպահ մնալ հապճեպ դատողություններից, և, կարծում եմ, մենք խուսափեցինք դրանցից: Մենք շատ զուսպ էինք արտահայտվում, բայց, վերջապես կիրառվեց անաշու հետազոտության մեխանիզմը, և այնժամ սյարզվեց, որ մի այլ պարտականություն, որն առհասարակ շատ կարևոր է սույնին նման դեպքերում, այս դեպքում միանգամայն բացակայում է: Ես նկատի ունեի չափազանցությունից խուսափելու պարտականությունը, մի սրբազնագույն պարտականություն, որը, սակայն, այս գործում կամ միանգամայն բացակայում է, կամ էլ շատ աննշան նշանակություն ունի. ամեն ոք, ով անձամբ ծանոթանա փաստերին, կհամոզվի, որ մարդկային լեզվի ուժը հազիվ թե ի զորու լինի նկարագրել այն, ինչ իրականում տեղի է ունեցել ու տեղի է ունենում, և որ չափազանցությունը, անգամ եթե մենք հակված էլ լինեինք դրան, մեր ուժերից վեր կլիներ:

Մեզ վիճակված է ծանր պարտականություն կատարել: Միայն պարտքի ամենախիստ զգացումը կարող էր մեզ հավաքել այս պատերի ներսում, կարող էր հանգեցնել այն բանին, որ իմ տարիքի մարդը, մարդ, որն ստիպված է հաշվի նստել այլ դժվարությունների հետ, միառժամանակ հրաժարվեր քնից ու հանգստից, որոնք երկրային բարիքներից վերջիններն են, որ մատչելի են ինձ, և ձեզ հրավիրել քննարկելու այս հարցը. ես չեմ ուզում սրանով ասել, թե մտադիր եմ ձեզ մտցնել սույն խնդրի հետ կապված զարհուրելի մանրամասների մեջ: Ես չեմ փորձի ձեզ մտցնել այդ ահավոր դաշտը. բայց, տիկնայք և պարոնայք, ես ձեզ եմ դիմում կոշով: Ես հույս եմ հայտնում, որ ձեզանից յուրաքանչյուրը ջանք կգործադրի, որ ըստ կարելիության ծանոթանա գործերի փաստական վիճակին: Դիտեմ, որ մերժելով չափազանցության հնարավորությունը տվյալ դեպքում, ես շատ համարձակ միտք եմ հայտնում, բայց ձեզանից նրանք, ովքեր ծանոթանա՞ն փաստերին, իմ պնդումը արդաբանցի կհա-

մարեն: Մենք ի՞նչ վկայությունների դիմենք: Ես հակված եմ պնդելու, որ դա նշանակություն չունի, որքանով որ խոսքը վերաբերում է վկայությունների բովանդակությանը, քանզի դրանք բոլորն էլ համընկնում են իրար: Երբ 6 թի 8 ամիս առաջ հարկ զգացվեց, որ խոսեմ, մենք գործ ունեինք միայն մասնավոր անձանց հաղորդումների հետ: Թեպետև մենք հետագայում էլ շտեպանք պաշտոնական հանգամանալի փաստաթղթեր, այդուհանդերձ, մեզ հայտնի է, որ բոլոր կարևորագույն հաղորդումները, որոնցից մեր արյունը սառնում էր, ստուգվել են ու հաստատվել: Դրանք չեն հերքել և հետ չեն վերցրել, չեն կրճատել ու չեն մեղմացրել, այլ հաստատել են դրանց ամբողջ ահավոր էությունը՝ իրենց բոլոր ճնշող մանրամասնություններով հանդերձ:

Ես այժմ կարող եմ հայտարարել, որ մենք գործ ունենք ոչ միայն եվրոպացիների, այլև ամերիկացիների վկայությունների հետ, և որ վերջիններս ասում են նույնը, ինչ որ առաջինները... Իմ հարգարժան բարեկամ Մաք Քուլը կհավաստի, որ եվրոպական ու ամերիկյան վկայությունների միջև տարածայնություններ չկան: Ես այստեղ կանդորագառնամ այդ գործով վկաներից վերջինի ցուցմունքներին: Դա պարոն Դիլոնն է, որի անունով է ստորագրված մի շատ ընդարձակ հոդված, որ օրերս երևացել է Contemporary Review-ում: Բայց դուք, թերևս հարցնեք, ինչպես ես էի առաջ հարցրել. իսկ ո՞վ է պ. Դիլոնը: Ես կարող եմ նրան բնութագրել ի մեծ պատիվ նրա. դ-ր Դիլոնը մի մարդ է, որը որպես Daily Telegraph-ի հատուկ թղթակից, նախազգուշական միջոցներ ձեռնարկելով և դժվարություններով ու կյանքի համար վտանգն աչքի առաջ ունենալով, մի քանի ամիս սրանից առաջ մեկնեց Թուրքիա և այնուհետև, թաքցնելով իր նպատակները, անցավ Հայաստան, որպեսզի տեղում ծանոթանա փաստերին: Նա իր ուսումնասիրության արդյունքներն ավելի վաղ է հրապարակել, քան կերևար որևէ պաշտոնական հաղորդման մեջ, և այժմ նրա տեղեկությունները լիովին հաստատվել են երեք տերությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի անցկացրած քննության ժամանակ: Ես ասում եմ, որ նա իր կյանքը վտանգի ենթարկելով է վստահության իրավունք նվաճել և մեզ հաշվետվություն ներկայացրել, որն իր վրա կրում է հավաստիության բոլոր նշանները, որին մենք չենք կարող չհավատալ և որը, միաժամանակ, կարող է անհավանական թվալ մեզ: Դրժբախտաբար, անհավանական թվացող բաները, պարզվում է,

որ հնարավոր են մեր տարօրինակ ու արտասովոր աշխարհում. ուստի մենք իրավունք ունենք այս արտահայտությունը կիրառել զարհուրելի, դիվային նողկալիության այն ոգու վերաբերմամբ, որը դրսևորվում է պ. Դիլոնի պատմածում հանդես եկող մարդկային կերպարանքներում:

Եթե կարդաք նրա հողավածը, ապա կհամոզվեք ասածին ճշմարտության մեջ, այն է՝ մենք գործ չունենք իշխանության շարաշահման, վատ ուղղության հարցի հետ: Մեր առջև շատ ավելի լուրջ ու նշանակալի մի բան է, մեզ վրա շատ ավելի ծանր պարտավորություններ դնող մի բան: Այդ հիանալի հողավածի էությունը, որը հաստատվում է, ինչպես ասացի, այլ վկաների ցուցմունքներով, կարելի է արտահայտել չորս բառով. կողոպուտ, սպանություն, բռնություն և խռշտանգումներ: Յուրաքանչյուր փաստ համընկնում է այդ հասկացություններից մեկի կամ մյսի կամ դրանց ամբողջության հետ: Կողոպուտն ու սպանությունն ինքնին սարսափելի են, բայց դրանք խոնանում են Դիլոնի նկարագրած և ներկայումս լիովին հաստատված բռնության փաստերի կողքին: Ես չեմ մտնի այդ հողավածում նկարագրված իրադարձությունների մանրամասնությունների մեջ, բայց ձեզ կհայտնեմ հետևյալ կարծիքը, որին խնդրում եմ հավատ ընծայել, մինչև որ փաստեր բերեմ: Երբ բնորոտվորապես դեպքերում մեզ լուր է հասնում որևէ հանցագործության, անգամ ամենաահավոր ոճրագործության, ինչպես օրինակ, վերջերս Չինաստանի մի քանի վայրերում տեղի ունեցած կոտորածի մասին, մենք ասում ենք. «Բոլոր երկրներում էլ, դժբախտաբար, գոյություն ունեն շարագործներ, կողոպտիչներ ու մարդասպաններ», բայց ներկա դեպքում այն մարդիկ, որոնց արարքները նկարագրել է պ. Դիլոնը, պատկանում են բոլորովին այլ կարգի մարդկանց թվին:

Մենք բնավ գործ չունենք հասարակության այսպես կոչված վտանգավոր դասակարգերին պատկանող մարդկանց արարքների հետ: Մենք ծանոթանալու ենք ոչ թե նրանց արարքներին, այլ Կոստանդնուպոլսի կառավարության ու նրա գործակալներին առաջիններին: Հայաստանում կատարվող ոճրագործություններից չկա գեթ մեկը, որի համար բարոյական պատասխանատվություն չկրի Կոստանդնուպոլսի կառավարությունը: Ովքե՞ր են նրա գործակալները: Թույլ տվեք ինձ դա մի քանի խոսքով բացատրել ձեզ: Նրանք բաժանվում են երեք դասակարգի: Նախ, դա վայ-

րենի քրդերն են, որոնք, դժբախտաբար, հարևաններն են հայերի՝ քրիստոնեական քաղաքակրթության ամենահին ժողովուրդներից և աշխարհի ամենախաղաղ, ձեռներեց ու խելամիտ ժողովուրդներից մեկի...

Եթե դուք կարդաք Դիլունի հոդվածը, ապա կտեսնեք, որ նա յուրաքանչյուր քայլի կենթարկվելու հերքման վտանգին, եթե նրա հաղորդումները ճիշտ ու ստույգ չլինեին: Նա ձեզ տալիս է մասնակցող անձանց անունները, մատնանշում է տեղի ունեցած դեպքերի վայրն ու ժամանակը և նշում նկարագրվող իրադարձությունների ամեն մի մանրամասն, այնպես որ թուրքական կառավարությունը հնարավորություն ուներ ստուգել նրա հաղորդումները և դրանց անհավաստիության դեպքում նրան հրապարակայնորեն նշավակել: Մինչդեռ Դիլունի հոդվածները ոչ մի պաշտոնական հերքում չհարուցեցին: Ես համարձակ հայտարարություն կանեմ, բայց կարտահայտեմ այն համոզմունքս, որ թուրքական կառավարության կողմից երբեք էլ չի լինի այնպիսի հերքում, որը խարխլի անձնական դիտարկումների հիման վրա Դիլունի հաղորդած փաստերի արժանահավատությունը և ավերի այն պատկերը, որ նա նկարագրել է մեծագույն դժվարությամբ հավաքած նյութերի հիման վրա...

Օսմանյան կառավարության այդ գործելակերպը նոր չէ: Այն ճիշտ նույնկերպ էր կիրառվում Բուլղարիայի նկատմամբ 1876 թ., այն բանից հետո, երբ զազանություններ էին կատարվել, որոնք հետագայում հաստատեց լորդ Քրոմերը, հետաքրքրություն անցկացնելով Անգլիայի կառավարության անունից: Լոնդոնում Թուրքիայի դեսպանորդը այն ժամանակ իր կառավարության անունից շրջաբերական տարածեց (էս ունեմ այդ փաստաթղթի պատճենը), շրջաբերական, որը կտրականապես ժխտում էր բուլղարական զազանությունները: Դեսպանորդի հավաստիացմամբ, բուլղար բնակչության մի որոշ մասը խախտել էր կարգ ու կանոնը, որն էլ հարկ էր զգացվել վերականգնել, բայց ջարդի մասին ամբողջ պատմությունը ծայրեծայր հորինված է: Փաստերի ժխտումը թուրքական կառավարության զենքն էր, և նա շատ ջանադրաբար էր օգտվում դրանից: Բայց տերությունները գիտեին, թե ում հետ գործ ունեին. Ֆրանսիան, Անգլիան և Ռուսաստանը նշանակեցին անկողմնակալ պատվիրակներ և նրանց անցկացրած քննությունը լիովին հաստատեց մեղադրանքը: Բայց օսմանյան կառավարությունը համակված էր

միայն մի ցանկությամբ՝ ճշմարտությունը թաքցնել կեղծիքով, խաբեությամբ ու քաշքշուկներով: Այժմ արդեն անցել է մի քանի ամիս այն բանից հետո, երբ հանձնաժողովը իր հաշվետվությունը ներկայացրեց տվյալ ժամանակի վերաբերյալ: Մինչ այդ էլ էր անցել մի քանի ամիս, և ես չեմ կարծում, որ այդ հապաղման մեղքն ընկնում էր կառավարությունների ու նրանց լիազորների վրա: Որքան ինձ հայտնի է, ամիսները վատնվել էին այն բանի վրա, որ հաղթահարվեին բոլոր ձևական դժվարությունները և հնարավորություն ստանալին ձեռնամուխ լինելու հետաքննությանը. թուրքերն ամեն քայլափոխի դժվարություններ էին հարուցում: Այն բանից հետո, երբ լիազորները ներկայացրին իրենց զեկուցագիրը, սկսեցին երևալ զանազան լուրեր դրա ճակատագրի մասին. մերթ հաղորդվում էր, թե սուլթանը որոշել է այն հանձնել հատուկ կոմիտեի քննարկմանը, մերթ ասվում էր, թե նա մտադիր չէ դիմել զիջումների, մերթ պնդում էին, թե որոշ կետերում նա կգիջի, բայց կհրաժարվի բավարարել տերությունների մյուս պահանջները: Իսկ մենք ինչի՞ վրա կարող ենք հույս դնել այդ գործում ինչ-որ բանի հասնելու համար: Նախ և առաջ պետք է ձեզ հիշեցնեմ այդ հարցին առնչվող պայմանագրերը: 1856 թվականի համաձայնագրերը տերություններին միանգամայն որոշակի և անվիճելի իրավունք էին տալիս մտնելու Հայաստան և իրենց ձեռքը վերցնելու այդ երկրի կառավարումը, քանի որ Թուրքիան խախտել էր այն խոստումները, որ նա ստանձնել էր Նվրոպայի հանդեպ: Բացի այդ, մենք ունենք հատուկ իրավունք: Անգլիան 1878 թվականին պայմանագիր կնքեց Թուրքիայի հետ, ըստ որի օսմանյան կառավարությունը պարտավորվեց մի շարք բարենորոգումներ կատարել Հայաստանում, և եթե նույնիսկ այդ բարենորոգումների մի մասը անգամ կատարվեր, ապա անհնար կլինեին այն ահավոր իրադարձությունները, որոնց հետ գործ ունենք Ներկայումս:

Բայց պայմանագրերը, որոշ իրավունքներ ընձեռելով, դրա հետ մեկտեղ նաև պարտականություններ են դնում: Եթե դուք թուրքական կառավարությունից պահանջել եք պարտավորություններ, որ նա կվերացնի շարաշահումներն ու քաղաքացիական և կրոնական ազատություն կհաստատի, ապա այդ խոստումները չկատարելու դեպքում դուք պետք է միջոցներ ձեռք առնեք, որպեսզի ապահովեմ դրանց իրականացումը: Իսկ ինչպիսի՞ն է իրավիճակը ներկայումս: Վերջին հաղորդումները հան-

գում են նրան, որ սուլթանը զարմացած էր տերությունների
լողմից իրեն ներկայացված պահանջների սահմանափակությու-
նից, քանի որ նա ենթադրում է, որ կառավարման համա-
կարգը խոշոր թերություններով է տառապում ոչ միայն Հայաս-
տանում, այլև Թուրքիայի մյուս նահանգներում։ Այս հաղորդ-
ման իմաստն այն է, որ, սուլթանի կարծիքով, Հայաստանի հա-
մար Եվրոպայի պահանջած բարենորոգումները պետք է իրա-
կանացվեն ամբողջ կայսրությունում։ Բայց դա ի՞նչ է նշանա-
կում։ Դա նշանակում է, որ սուլթանը կձեռնարկի հետաքննու-
թյունների մի անվերջ շարք և այդ կերպ կվերացնի այդ հար-
ցը։ Թույլ տվե՛ք ինձ այդ վիճակը պարզաբանել հետևյալ օրի-
նակով։ Պատկերացրե՛ք, որ մենք հավաքել ենք պառլամենտական
որևէ ակտի անկատարելության բազում ապացույցներ և, մեր
համոզմամբ, լուրջ փաստարկներ ենք ներկայացրել դրա բարե-
նորոգման օգտին, և ահա երբ մենք այդ առաջարկություննե-
րով դիմում ենք ստորին պալատին կամ կառավարությանը, մեզ
պատասխանում են. «Ոչ, ձեր պահանջը շատ նեղ է, միայն այդ
օրհնքը չի տառապում անկատարելությամբ»։ Նման պատաս-
խանը կ'ըլ՛ար տարօրինակ ու հրեշավոր. մինչդեռ օսմանյան
կառավարությունը մշտապես դիմում է դրան, որպեսզի քողարկի
այնպիսի սարսափներ, որպիսիների հետ գործ ունենք ներկա-
յումս։ Այսպիսին է առաջին հաղորդումը, որը վերջերս հասավ
մեզ։

Երկու օր առաջ լուր ստացվեց, թե օսմանյան կառավարու-
թյունը մտադիր է մերժել Հայաստանի վերաբերյալ առաջարկու-
թյունը, բայց համաձայն է զինաթափել քրդերին։ Ենթադրենք, թե
դուք կբավարարվե՛ք այդ զիջումով և կասե՛ք. «Մենք չենք կա-
րող ստանալ ամբողջը, դրա համար էլ կբավարարվենք մի մա-
սով»։ Իսկ ի՞նչ տեղի կունենա։ Հավանաբար, 50 կամ 100 քրդ-
դերից կխլեն զենքը և այդ զենքը կտան ուրիշ, է՛լ ավելի վայ-
րագ ավազակների։

Հարցի էությունը, ինչպես լավ հայտնի է օսմանյան կառա-
վարությանը, հանգում է ոչ թե խոստումներին, այլ երաշխիք-
ներին, որոնցով պայմանավորված է այդ խոստումների կատա-
րումը։ Օրերս թերթերում հաղորդում երևաց, թե տերություննե-
րը, հուսահատվելով թուրքերի քաջքուկներից, որոշել են վերջ
տալ այդ իրավիճակին։ Նրանք լիակատար իրավունք ունեն

Հայաստան թագավորներ իրենց կոմիտարին և ճրտն լիազորել սուլթանի անունից՝ կառավարելու այդ երկիրը։ Այս լուրը հաղորդող թերթը նշում է, որ դա այնքան լավն է, որ հազիվ թե հավաստի լինի։ Ես իրավունք չունեմ ձեր առջև պնդելու, թե հիշյալ լուրը հավաստի է, բայց ես ամբողջ հոգով ցանկանում եմ, որ այն արդարանա։

Իմ կարծիքով, ամբողջ հարցը հանգում է երեք դրույթի. դրանցից առաջինի էությունն այն է, որ դուք պետք է չափավորեք ձեր պահանջները։ Դուք չպետք է պահանջեք ոչինչ, բացի իսկապես անհրաժեշտից, և, ինչքան մեզ հայտնի է, այս կանոնը ամենայն խստությամբ կիրառվել էր տերությունների առաջարկություններում։ Ես առանց տատանվելու կասեմ, որ հարցի ամենաճիշտ և ուղղակի լուծումը կլինեն թուրքերի վտարումը Հայաստանից. նրանք իրավունք չունեն մնալու այնտեղ, բայց ամենևին հնարավոր չէ վստահ լինել, որ Եվրոպան կամ թեկուզ երեք տերություն համաձայնեին ներկայիս դժվարությունների նմանօրինակ լուծման։ Ուստի մի կողմ թողնենք բոլորը, բացի անպայմանորեն՝ անհրաժեշտից։

Այժմ անցնում եմ մյուս երկու դրույթներին, որոնցից առաջինի էությունն այն է, որ դուք չընդունեք թուրքական խոստումներից և ոչ մեկը. դրանք ոչ մի արժեք չունեն, դրանք անօգտակարից էլ վատ են, որովհետև դրանց հետևանքով որոշ անձինք, բավականաչափ իրազեկ չլինելով, մոլորություն մեջ են ընկնում, կարծելով, թե թուրքական կառավարությունը, խոստումներ տալով, մտադիր է կատարել դրանք։ Հիշեցեք, որ ոչ մի առաջարկություն արժանի չէ ուշադրության, եթե այն չի խարսխվում թուրքական խոստումներից միանգամայն անկախ երաշխիքների վրա։ Մյուս հայտարարությունը, որը պետք է ձեզ անեմ, հանգում է հետևյալին. չվախենաք, եթե լսեք, որ սույն հարցը քննարկելիս մտցված է մի բառ, որն առհասարակ պետք է բացառվի դիվանագիտական հարաբերություններից. դա հարկադրանք բառն է։ Այն հիանալի են հասկանում Կոստանդնուպոլսում և բարձր են գնահատում։ Դա ուժգին գործող միջոց է, որը միշտ հանգեցնում է նպատակին, երբ այն կիրառում են թուրքական գործերում։ Ես չեմ խոսի այսպես, եթե անձամբ մեծ փորձ չունենայի այդ ասպարեզում։ Ես ասում եմ. դուք նախ և առաջ պետք է համոզվեք ձեր գործի արդարացիություն մեջ և այդժամ որոշեք, որ ձեր նպատակը պետք է իրագործվի։ Այստեղ հար-

կաժոր է փոքր-ինչ դիմել քերականությանը: Հիշեցեք, որ «պարտավոր է» բառը ոչ մի նշանակություն և ուժ չունի Կոստանդնուպոլսում, և, ընդհակառակը, «պետք է» բառն այնտեղ հիանալի են հասկանում: Փորձը, որը կարող է ստուգվել Նվրոպայի քարտեզով, ցույց է տալիս, որ այդ բառի ժամանակին կիրառումը երբեք անարդյունք չի մնում:

Տիկնա՛յք և պարոնա՛յք, ես պետք է ձեզ ասեմ, որ մենք հասել ենք իսկապես ճգնաժամային վիճակի: Նվրոպական երեք մեծ կառավարություններ, որոնք կառավարում են 209 միլիոնանոց բնակչություն, որը ութ կամ տասը անգամ գերազանցում է Թուրքիայի բնակչությանը, կառավարություններ, որոնց միջոցները քսան անգամ ավելի են Թուրքական կայսրության միջոցներից, որոնց ազդեցությունն ու ուժը հիստուն անգամ գերազանցում են Թուրքիայի հզորությանը, այս հարցում որոշակի պարտավորություններ են ստանձնել. եթե նրանք ընկրկեն սուլթանի և օսմանյան կառավարության հակազդեցության պատճառով, նրանք կխայտառակվեն ամբողջ աշխարհի աչքում: Պարտականության բոլոր դրդապատճառները այս դեպքում համընկնում են. ինքնահարգման բոլոր շարժառիթների հետ...

Եթե մեր մեջ կենդանի է մարդասիրության գեթ թույլ զգացողություն, եթե մենք թանկ ենք գնահատում մեր արժանապատվությունը, ապա վերջին 12 կամ 18 ամսվա ընթացքում ձեռնարկված միջոցառումներից հետո մենք պետք է միջամտենք: Մենք պետք է մեր պահանջները խստիվ սահմանափակենք միայն անպայմանորեն արդարացիով ու անհրաժեշտով, բայց որոշենք, որ այդ արդարացին ու անհրաժեշտը պետք է կատարվի:

Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году, 2-ое изд., М., 1896, с. XVII—XXVIII.

**86. Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԷԸ՝ ԹՈՒՐԷՒԱՅԻ
ԱՐԳԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՇԱՄՈՒՆՔՆԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ
ՌԶԱ ՓԱՇԱՅԻՆ**

Նամակ

15 օգոստոսի 1895 թ.

Համարձակվում եմ Ձերդ գերազանցության ուշադրությունը հրավիրել Սվազի վիլայեթի Գարահիսարի-Շարքիի սանջակի գյուղերում և, մանավանդ, Անդրեաս ու Թամզարա գյուղերում,

չարագործների կողմից նյութվող դաժանությունները վերաբերյալ իմ անունով ստացված գանգատների վրա:

Շտապում եմ բերել մի քանի փաստեր:

Անդրեաս գյուղում մուսուլմաններն սպանել են մի հայի, անունը՝ Սահակ Այվազյան: Նույն տեղում սպանել են մի այլ հայի՝ Սահակ Կարաբեյանին, նետելով այն ժայռի գագաթից, որը հայտնի է Շեմշե անունով: Նույն այդ գյուղում տասնութամյա թուրք Մեհմեդը՝ դերվիշ Կարա-բալ-օղլիի որդին, դաշույնի հարվածով սպանել է մի հայ տղայի՝ Ազարիկին, տասնչորս տարեկան, Գալաջյանի որդուն:

Այնուհետև, մի քուրդ ավազակի կեղծ վկայությամբ, որը Կետչե-Յուրդ գյուղի հայերին մեղադրել է իրեն վերք հասցնելու և իր երկու հասակակիցներին սպանելու մեջ, ձերբակալվել են տասնմեկ հայեր, որոնց ենթարկել են կտտանքների, որպեսզի խոստովանեցնեն իրենց վերագրվող ոճրագործությունները: Ձերբակալվածների հարազատները իմանալով, թե ինչ պայմաններում են իրենց հարազատները, քսանմեկ կառքով կազալի կենտրոն էին մեկնել արդարադատություն պահանջելու:

Հայտնում եմ նաև, որ Անդրեաս գյուղի մուսուլման բնակչությունը, հրահրված մոլեռանդ խոջաներից և ուլեմներից ու խրախուսված իշխանությունների անգործությունից՝ սպառնում է մորթել բոլոր քրիստոնյաներին:

Ինչ վերաբերում է Թամզարա գյուղի բնակչության բողոքներին, ապա ներքևում բերվող տվյալները սպառիչ կերպով բնութագրում են իրավիճակը:

Մի քանի թուրք խուլիգաններ ծեծել են մի հայուհուն՝ փորձելով պատվազրկել նրան: Ըշոցներ լսելով՝ հայերն շտապել են կնոջն օգնության հասնել: Բռնացողները, որոնց միացել են գյուղի մուսուլման բնակիչները, դանակներով ու դաշույններով զինված, թափվել են հայերի վրա: Այդ հարձակումը կասեցվել է միայն ոստիկանության միջամտությամբ, որը Թամզարա է ուղարկվել տեղական իշխանությունների կողմից: Մի քանի վիրավորներ կամ ծեծվածներ կան հայերից: Յարսահով բռնված հայ բնակչությունը, սիրտ չանելով մնալ այս գյուղում, ստիպված է եղել փախչել սուղակի կենտրոնը, որտեղ և ապրում է ներկայումս՝ իր ճամբարը դնելով գերեզմանոցի շրջակայքում: Մարդիկ տառապում են վատ եղանակից ու դատապարտված են անելանելի աղքատության:

Նշենք մանավանդ Սալիհ էֆենդու դեմ արվող գանգատները՝ Գարահիսարի-Շարքիի անշարժ գույքերի ցուցակները կազմող ու գնահատող գլխավոր պաշտոնյայի, որը բնակություն է հաստատել Թամզարայում:

Սպառնալիքներից ու զրպարտություններից բացի, որոնց դիմում է ծախու Սալիհ էֆենդին, նա հարկեր գանձելու պատրվակի տակ այդ գյուղերն է ուղարկում ոստիկանների, որոնք ծեծում ու բանտարկում են հայերին: Հարկերի ամենաշնչին սպառքի համար Սալիհը հայերի ունեցվածքը մինչև վերջին թելը ծախծխում է ամենացածր գներով:

Զբավարարվելով իշխանության շարաշահումով, այդ պետական աստիճանավորը համարձակվում է խախտել ազնիվ բարքերը՝ ոտնձգություն կատարելով օրինավոր կանանց պատվի հանդեպ:

Այսպես, օրինակ, հայ Քերոբ Բողարյանի կինը՝ Թամզարա գյուղի բնակչուհի, որը ներկայումս գործով գտնվում է Կերասունդում, Սալիհի լկտի հետապնդմանն է ենթարկվել և ստիպված է եղել լքել գյուղը՝ հետագա հետապնդումներից խուսափելու համար: Լուր ստանալով այդ կնոջ մեկնման մասին, Սալիհը փորձել է նրան հետ դարձնել ճանապարհից, պնդելով, թե նա հարկի գծով պարտք ունի: Նրա հետևից ուղարկվել է ձիավոր ոստիկան Մուստաֆան, որին հանձնարարված է եղել ձերբակալել կնոջը, բայց արիասիրտ կինը, իր պատիվն ամեն գնով պաշտպանելու վճռականությամբ լեցուն, հրաժարվել է հնազանդվել ոստիկանին, և այդպիսով նրան հաջողվել է հեռանալ:

Անշարժ գույքերի ցուցակագրման և գնահատման գլխավոր պաշտոնյայի այս արարքը, ինչպես և նրա կատարած այլ շարարկումներն ու դաժանությունները հայ բնակչությանը հասցրել են ծայրահեղ հուսահատության: Բոլոր հայերը ստորագրել են և տվել համատեղ գանգատ: Նրանք մեղադրում են Սալիհին ու գյուղի մյուզիրին, ինչպես և մյուզիրի եղբայր Մուհարրեմին ու ոստիկաններին: Հանձնարարություն ունենալով հետևել կարգուկանոսին՝ այս մարդիկ, Սալիհի գործողություններից խրախուսված, շարաշահումներ են անում:

Պատրիարքարանին տրված գանգատներում ցավով արձանագրվում է, որ նշված դիմումը արդյունքներ չի տվել:

Ցավում եմ, որ այս բողոքներին ստիպված եմ կցել նաև Գարահիսարի-Շարքիի վիճակի մասին տեղեկություններ՝ ամ-

փոփված զանազան զեկուլցցներում և այն հեռագրի պատճենում,
որի բնագիրը ուղարկված լինելով պատրիարքարանի հասցեով,
ինչպես և՛ մեծ վեզիրությունն ու Սվազի վիլայիթին, պատրիար-
քարանձավը չի ստացել:

Համաձայն այդ տեղեկությունների, Գարահիսարի-Շարքիի
հայերը սիրտ չեն անում տներից դուրս գալ՝ վախենալով իրենց
կյանքի համար: Եկեղեցին փակ է և ժամասացություն այլևս չի
կատարվում:

Իմ կողմից արդեն հեռագրով կարգադրություններ են արված
համապատասխան անձանց՝ եկեղեցին բացելու և ժամասացու-
թյունը վերսկսելու մասին:

Ի նկատի ունենալով, որ դրությունը, համաձայն տեղեկու-
թյունների ու բողոքների, ավելի ու ավելի է լրջանում, համար-
ձակվում եմ Ձերդ գերազանցության ուղադրությունը հրավիրել
այս փաստերի վրա...

Մատթեոս Իզմիրլյան

ABПР. Политархив, д. 1416.

**87. ՄԱՐԶՎԱՆԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՍԱՄԱՐՆՈՒՄ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀՅՈՒՊԱՑՈՒՄ ՆԱԼՅՈՑՈՎԻՆ**

Նամակից

Մարզվազ, 9 նոյեմբերի 1895 թ.

1895 թ. նոյեմբերի 3/15-ը՝ ուրբաթ օրը, մեր քաղաքի հա-
մար սև օր դարձավ, վշտալի ու սարսափելի օր: Այդ օրը Թուր-
քիան իր արյունոտ պատմությունը հարստացրեց ևս մի «փա-
ռավոր» էջով, արյունոտ էջով, գրված սև տառերով՝ ի սոսկումն
և ի վրդովմունք համայն քաղաքակիրթ աշխարհի... Թուրքիան
մեկ անգամ ևս իր արյունոտ գահն օծեց բազմաթիվ անմեղ քրիս-
տոնյաների արյամբ: Օ՛, գոնե այլևս չկրկնվեն այս տանջանք-
ներն ու տառապանքները, որոնք անընդհատ կրում են հայերը:
Գոնե մեկընդմիջ լուծվեր Հայկական հարցը, որպեսզի քաղա-
քակիրթ եվրոպական տերություններն այլևս չսեին այսքան
նողկալի իրադարձությունների մասին:

Հիշյալ օրը մենք բոլորս, սովորականի պես, ոչինչ չկապ-
կածելով, գնացինք շուկա՝ մեր կրպակները, բացեցինք և սկսե-
ցինք զբաղվել մեր գործերով: Կեսօրից քիչ առաջ ոստիկանապետ

Թեև ֆիկը իր ոստիկաններով մտավ իրեն մոտիկ հայերի կրպակները և նրանց գաղտնի նախազգուշացրեց սպառնացող վտանգի մասին, որից հետո նրանք անհապաղ փակեցին իրենց կրպակները և զնացին։ Այդ նույն օրը կայմակամի աղջիկը իր հայ աղաթնին հայտնել էր, թե հայերին այսօր կոտորելու են։ Խանութպաններն սկսեցին ինչ-որ բան կասկածել, մանավանդ այն բանից հետո, երբ թուրքերը, որոնք գնում էին իրենց մեղիդները կեսօրվա աղոթքն անելու, սկսեցին փակել իրենց կրպակները (նրանք սովորաբար միայն ծածկում էին վարագույրներով)։ Մի քանի վաճառականներ ու արհեստավորներ նույնպես շտապեցին փակել իրենց խանութներն ու կրպակները և տուն գնալ, բայց այդ ժամանակ շուկայում չորից երևաց ոստիկանապետը իր ոստիկաններով և թույլ շտվեց փակել կրպակները, ասելով. «Ձեր տրաքով դուք առիթ եք տալիս, որ խռովություն ծագի»։ Հենց որ ավարտվեց կեսօրվա աղոթքը, թուրքերի մեծաթիվ մի ամբողջ, զինված խանչալներով, սվիններով ու կացիններով, դուրս եկավ մեղիդից, նրան միացան զորանոցից եկած զորամասը, ինչպես և՛ մերձակա գյուղերի թուրքերը։ Այս ամբողջ ամբողջը իր դարանից դուրս նետվելով՝ հանկարծակի հարձակվեց շուկայի վրա և շեփորների խլացուցիչ շաշյունների տակ սրբեց տարավ իր ճանապարհին եղած ամեն ինչ՝ սպանելով ամեն հայի, առանց տարիքի ու սեռի խտրության՝ ծեծերի, երիտասարդների, երեխաների, կանանց։ Հենց նույն ժամանակ թուրքերը թալանում էին ու ջարդոկություն անում հայերի կրպակները։ Բոլոր թալանված ապրանքները զորամասերի պահպանությանը կրում տանում էին սայլերով ու ջորիներով։ Ամբողջ շուկայում անվնաս մնացին միայն թուրքերի ու հույների կրպակները (մեր քաղաքում մրգավաճառների 3 հունական և 30 թուրքական կրպակներ կան, մնացած բոլոր առևտուրն ու արհեստները հայերի ձեռքին են)։ Սարսափելի ջարդ եղավ և կողոպուտ։ Կրպակներում արժեքավոր ոչինչ չմնաց. հափշտակել են նույնիսկ կոշկակարների փայտե կաղապարներն ու հացավաճառների ցախը, իսկ մնացած ամեն ինչը, որ պիտանի չեն համարել, ջարդել-փշրել են։ Այդ օրը ջարդ ու թալանի ենթարկվեցին նաև քաղաքի թուրքական թաղամասի հայերի տները, իսկ բնակիչները մորթվեցին։ Փորձեր արվեցին հարձակվելու նաև հայկական թաղամասերի վրա, բայց հայ բնակիչների կատաղի դիմադրության շնորհիվ ջարդարարներին չհաջողվեց թափանցել քաղաքի հայկական թա-

դի խորքը: Այս ալան-թալանը մենք դիտում էինք հեռվից՝ մեր տներին, և մեր սրտից արյուն էր հոսում: Մենք զգում էինք, որ մեր քաղաքի հայերը լրիվ կորցնում են իրենց ունեցվածքը: Իմանալով տեղի ունեցած կոտորածի մասին՝ մենք ոչնչով չէինք կարողանում օգնել գործին և խելամտորեն որոշեցինք, ավելորդ զոհերից խուսափելու համար, լուսթյուն պահպանել: Երեկոյան 11-ի մոտերքը, երբ շուկայում ոչինչ չէր մնացել, այդտեղ եկավ մեր անվտանգության մասին «հոգացող» կայմակամը՝ ոստիկանների հետ: Խղճի խայթ չզգալով, ներքին բավականության զգացումով այն մարդու, որը կատարել է իր բարձր պարտականությունը՝ նա քայլում էր դիակների վրայով և մի կողմ քշում հատ ու կենտ ուղացած թուրքերին: Այս ընդհանուր ջարդից խուսափեց միայն Թաշխանի շրջանը, որտեղ ապաստան էին գտել մոտ 40 հայեր, որոնց զինվորականների և ոստիկանների ուղեկցությամբ կայմակամն ուղարկել էր հայկական եկեղեցին: Վերավորները, որոնք չեն կարողացել իրենց տները հասնել և մնացել են շուկայում, սպանվել են զինվորների ձեռքով, որոնց այստեղ էին թողել իբրև թե պահպանություն ապահովելու համար: Այս սպանությունները տեսել են այն հայերը, որոնք թաքնված են եղել ապաստարաններում և պատել են երկամար հաստատել այս փաստը:

Ուրբաթ լույս շաբաթ գիշերը մեր քաղաքի թուրքերի համար եղավ բերկրանքի ու տոնակատարության գիշեր, իսկ հայերի համար՝ սուգ ու արցունքի գիշեր: Յուրաքանչյուր ընտանիքում կորուստ կար. մեկն իր սիրելի որդուն էր փնտրում, մեկը կորած ամուսնու մասին էր հարցուփորձ անում, մեկն՝ իր եղբոր և այլն: Եվ յուրաքանչյուրն սպասում էր լուսաբացին, հուսալով, թե կգտնի մերձավորին, բայց, ավանդ, հաջորդ օրվա լուսաբացը է՛լ ավելի սաստկացրեց նրանց վիշտը, քանզի շուկայում հայտնաբերվել էին միայն դիակներ: Դրանք այն մարդկանց դիակներն էին, որոնք մի օր առաջ զբաղված էին իրենց խաղաղ գործերով և փառաբանում էին ամենաբարձրյալին՝ իր բարերարության համար:

Շաբաթ օրը՝ նոյեմբերի 4-ին, վաղ առավոտյան, երբ հայերի տները դեռևս շրջափակման մեջ են եղել և ոչ ոք սիրտ չի արել շեմքը դուրս գալ, կայմակամը և ոստիկանապետն իր ոստիկաններով եկել են շուկա և կարգադրել են դիակները բարձել այն սալերին, որոնք աղբ են կրում և ամեն կարգի աղտեղու-

թյուններ: Դիակները կրել տարել են հայկական գերեզմանոցը, դարսել են շորս շարքով և թաղել մեծ փոսում: Այդ նախատախով պահակախմբով հայեր են բերել: Դիակները թաղել են առանց անունները գրանցելու, առանց բժշկական զննություն: Օ՛հ, ինչպիսի՜ անհանդուրժելի բարբարոսություն, ինչպիսի՜ մեծ ոճրագործություն, ինչպիսի՜ դաժանություն: Մենք նույնիսկ զրկված էինք մեր մեռելներին ողբալու և հրաժեշտի առթիվ նրանց սառը ճակատները համբուրելու հնարավորությունից: Ինչպիսի՜ սարսափելի հանդգնություն ու բռնություն թուրքերի կողմից, որոնք համարձակվում են պղծել մեր կրոնական սովորությունները և ստիպում են, առանց կրոնական ծեսերի, ինչպես անասունների, հողին հանձնել մեր մեռելներին: Ամո՛թ, հազա՛ր ամոթ ու անարգանք թուրք կառավարությանը, որն իրեն համարելով աստվածասլաշտ՝ թույլ է տալիս այսքան սարսափելի և աղաղակող հանցագործություններ, որոնք աներևակայելի են նույնիսկ հեթանոսական երկրներում...

Հայերն սպանվել են դաժան ու սարսափելի մահով: Մահակներով չարդելուց ու գնդակահարելուց հետո, թուրքերը խանչալներով կտրել են նրանց գլուխները և մարմնի մյուս մասերը, բազմաթիվ վերքեր հասցրել: Դիակներն այնքան այլանդակված էին, որ անհնար էր ճանաչել: Եթե մոտիկ ժամանակներս այստեղ՝ մեզ մոտ գա անաշառ մի հետաքննիչ, ապա նա, անկասկած, կհաստատի մեր խոսքերի ճշտությունը:

Հայ գերեզմանափորների հաշվարկով, սպանվածների թիվը կազմում է. 80 տղամարդ, 13 երեխա և 5 կին: Այս թվի մեջ չեն մտնում քաղաքի սահմաններից դուրս՝ դաշտերում, այգիներում և թուրքական գյուղերում սպանվածները: Սրանց թիվը, ըստ մեր ունեցած տեղեկությունների, զգալիորեն ավելի է: Ներկայումս վիրավորները մոտ 500 հոգի են, մեծ մասը ծանր վիճակում է, օրական մահանում են 4—6 հոգի: Իշխանությունների դաժանությունն այն աստիճանի է հասել, որ նրանք արգելել են վիրավորներին դեղ հասցնելը: Ինչ վերաբերում է նյութական վնասներին, ապա առայժմ կարող ենք բերել հետևյալ տվյալները. ավերվել և թալանվել են հայերի 150 կրպակներ, ընդհանուր կորուստները զգալիորեն անցնում են 150 000 ոսկուց, իսկ մուրհակների և հաշվեմատյանների հափշտակումից առաջացած կորուստները առայժմ դժվար է սահմանել:

Կառավարությունը մինչև այժմ ոչ մի միջոց չի ձեռնարկել,

որպեսզի մեզ դուրս բերի այս անտանելի վիճակից: Մենք դեռևս շարունակում ենք մնալ պաշարման վիճակի մեջ: Շատ ընտանիքներ, բացի այն, որ զրկվել են իրենց սիրելիներից, ներկայումս մնացել են առանց հաց ու ջրի և ամեն բանի կարիք ունեն: Նույնիսկ դադարեցված է ջրի մատակարարումը հայկական թաղերին: Եվ եթե այս վիճակը թեկուզ մի քիչ էլ շարունակվի, շատերը սովից կմեռնեն...

Ուստի մենք, արցունքն աչքներիս, ամբողջովին հանձնվում ենք Ձերդ ողորմածությանը և աղերսում, որ, հանուն քրիստոնեության, հանուն մարդկայնության, Ձեր միջամտությամբ փրկեք մեզ այս ծանրագույն ու տագնապալի վիճակից, հաշտեցե՛ք մեզ, մոտիկ ապագայում դուք կիմանաք այն մասին, որ Մարզվանում կենդանի չի մնացել ոչ մի հայ:

Բացառված չէ, որ թուրքական կառավարությունը իրեն հատուկ անամոթությամբ փորձի ժխտել իր մեղքը և այդ ծանր իրադարձությունների ողջ պատասխանատվությունն ու մեղքը բարդի հայերի վրա, բայց ամեն դեպքում ու հանգամանքներում մենք պատրաստ ենք ապացուցելու, որ այս կոտորածի կազմակերպիչը կառավարությունն է: Մենք ունենք բազմաթիվ հավաստի փաստեր և անհերքելի ապացույցներ, որոնք օրվա լույսի պես պարզ են և կարող են հաստատել, որ այդ կոտորածը կանխամտածված գործողությունների հետևանք է:

Ենելով այս ամենից, մենք խնդրում ենք մեր քաղաքն ուղարկել հետաքննիչ հանձնախումբ՝ կազմված տարբեր ազգերի և օտարահպատակ քաղաքացիների ներկայացուցիչներից: Այնժամ հնարավոր կլինի որոշել, որ մեր այս հաղորդագրությունը հանդիսանում է սոսկ մի փոքր մասի նվազեցված նկարագրություն այն բոլոր ոճրագործությունների, որոնք գործել են թուրքական կառավարությունն ու թուրք խաժամուժը:

Այն ժամանակ, երբ մենք ավարտում էինք սույն դիմումը, լուր ստացանք, թե մեր քաղաքն է ժամանել մի հանձնախումբ՝ Արդուլլա փաշայի նախադահությունը: Մենք անհապաղ կազմեցինք թուրքերեն մի բացատրագիր տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին, որպեսզի հանձնեինք հանձնախմբին: Նոյեմբերի 8-ին, չորեքշաբթի օրը, հիշյալ հանձնախումբը ժամանեց քաղաք և իջևանեց կառավարական շենքում: Ցերեկվա ժամը 12-ին մի քանի երեկելի անձինք և հայ հոգևորականության ներկայացուցիչներ ունկնդրություն խնդրեցին այդ հանձնախմբ-

բից, որպեսզի հանձնեին տեղեկագիրը: Ունկնդրության ժամանակ Աբդուլլա փաշան, առանց կարդալու մեր տեղեկագիրը, գայրացած հայտարարեց. «Հայերին հնազանդեցնելու համար թուրքական կառավարությունը հավաքել է 150 հազար զինվոր և մտադիր է ոչնչացնել բոլոր հայերին, որպեսզի վերականգնվի կարգուկանոնն ու անդորրը» (ստացվում է այնպես, որ իբրև թե մենք ապստամբել ենք թուրքական կառավարության դեմ)... Այս ասելով, Աբդուլլա փաշան դուրս վճռեց մեր հոգևոր և աշխարհիկ ներկայացուցիչներին՝ թույլ չտալով, որ որևէ խոսք ասեն:

Հանձնախումբն այսօր առավոտյան մեկնեց քաղաքից՝ չանելով բացարձակապես ոչ մի կարգադրություն:

Ողորմած տեր, ներկայումս մենք բոլորովին գլուխներս կորցրել ենք ու շվարել: Զգիտենք ինչ անենք: Մեր հույսը միայն դուք եք: Միայն ձեզնից է կախված մեր կյանքի անվտանգությունը:

Ահա թե ինչու մենք աղերսում ենք Ձեզ. անուշադիր մի՛ թողեք մեր դիմումը և բարեհաճեք մեզ դուրս բերել այս ահավոր դրությունից ու փրկել:

Անհամբեր ու հուզմունքով սպասելով Ձեր մարդասիրական հոգատարությանը՝ մեանք խոնարհագույն հարգանքով:

Մարզվանի ամբողջ հաջ բնակչության անունից:

[Ստորագրություններ և կնիք]

ABПР, Посольство в Константинополе, д. 3181, л. 38.

**ՅԵ. ՉԱՐՍԱՆՋԱԿԻ ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՍԱՄՍՈՆՈՒՄ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ ՆԱԼՅՈՏՈՎԻՆ**

28 Ապրիլի 1895 թ.

Մենք՝ ներքոստորագրյալներս, Չարսանջակում ապրող հայ բնակչության անունից համարձակվում ենք, հանուն մարդասիրության և քրիստոնեական սիրո, խնդրել Ձերդ զերազանցությանը բարեհաճել ներկայացնելու մեր թախանձագին խնդրանքը Ձեր բարձր կառավարությանը, ազերսելով, որ նա անհապաղ իր հզոր հովանավորության, իր պաշտպանության տակ առնի

քրիստոնյա բնակչությանը, որն իր գոյության վերջին ժամերն ու ռուպեններն է ապրում՝ մեր նկատմամբ թուրք բնակչության ու կառավարության թշնամական վերաբերմունքի հետևանքով:

Այն, երանի կարողանայինք պատմել այն բազմաթիվ (զարտուղի ճանապարհներով մեզ հասցեագրված) սպառնալիքների և կամ այն դիվային ծրագրերի մասին, որ մտմտում են նրանք գիշերները: Հայը զրկված է ինքնապաշտպանության որևէ միջոցից և բառիս բուն իմաստով նման է կապված ու սպանդանոց ուղարկված ոչխարի, չխոսելով արդեն այն մասին, որ թուրքական կառավարությունը, ինչպես և թուրք բնակչությունը, վայրկենական քմահաճույքի զրդմամբ պատրաստ են մորթել այդ ոչխարին՝ չվախենալով որևէ պատժից կամ խոչընդոտից: Մի խոսքով, մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն, թուրք խաժամուժը, խրախուսված կառավարության կողմից՝ սպասում է աննշան առիթի, որպեսզի մի քանի օր հետո տեղացի հայերին բախտակից դարձնի մյուս քաղաքների հայերին, որոնք ենթարկվեցին անողորմ կոտորածի:

Ուստի, Ձեր գերազանցություն, ստանալով մեր լալագին դիմումը, բարեհաճեք անհապաղ միջնորդել Ձեր բարձր կառավարության առաջ, որպեսզի նա իր հզոր պաշտպանությամբ ստույգ ոչնչացման սպառնալիքից փրկի 1700 գերդաստանների՝ ներառյալ նաև գյուղերի բնակիչներին, որոնք սպասում են նրա ամենագթառատ օգնությանը:

(13 ստորագրություն)

АВНР, Посольство в Константинополе, д. 3181, л. 48.

89. ՆԱՄԱԿ ԽԱՐԲԵՐԴԻՑ՝ Կ. ՊՈԼՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԷԱՐԱՆԻՆ

Խարբերդ, 14 դեկտեմբերի 1895 թ.

Խարբերդում ու նրա շրջակայքում տեղի ունեցած սարսափելի իրադարձությունները հետևանք են վերևից եկած հրամանի, որն իրականացվում է մաքիավելիական հնարների կիրառումով գեներալ-նահանգապետի ժամանակավոր պաշտոնակատար Մուստաֆա փաշայի և զինվորական պարետ Ռահիբ փաշայի կողմից:

Օգոստոսին Ռահիբ փաշան խաղաղություն հաստատեց քրդ-

դալան բեյերի և շրջակա ցեղերի ու գյուղերի աղաների միջև՝ հուսալով նրանցից օգնութիւն ստանալ ծրագրված կոտորածի ժամանակ: Հաշտեցումը տեղի ունեցավ Ռահիբ փաշայի և Մուստաֆա փաշայի կողմից գյուղերն ու ցեղերի քոչերը շրջագայելիս: Քուրդ ցեղապետները և քուրդ մեծամեծները, որոնք այս կամ այն պատճառով գտնվում էին բանտերում, ազատ արձակվեցին: Այս բոլոր անձինք ցուցումներ ստացան կոտորածի իրագործման վերաբերյալ:

Այդ հաշտեցումից և կալանավորների արձակումից մի քանի օր անց, կատարվեց Մարտին սիստեմի հրացանների համատարած բաշխում քրդերի միջև: Զենքը վերցնում էին զինվորական պահեստներից: Խարբերդի և Արաբկիրի զինվորական կայազորները փոխարինվեցին մեկը մյուսով: Այսպիսով, կոտորածի մասնակիցները պետք է անձանաչ մնային այդ երկու կարևոր կետերի բնակիչներին: Մոբիլիզացվել էին ռեզիֆներ՝ իբրև թե հայերին պաշտպանելու համար: Սակայն այդ ռեզիֆների նշանակալի մասը գիշերով զգեստափոխվեց՝ հագնելով գեղջկական շորեր, և ուղարկվեց գյուղերը ամեն կարգի ալան-թալանի համար: Մյուս կողմից էլ՝ գյուղացիներին զինվորական համազգեստ էին հագցրել, հրամայելով հարձակվել հայերի վրա ու ոչնչացնել նրանց: Մամուրեթ-ու-Ազիզ վիլայեթում կոտորածն սկսվեց Բերդակ գյուղի վրա (Չարսանչակի գավառ) տեղի ունեցած հարձակումով: Դա կատարվեց հին տոմարով հոկտեմբերի 10-ին:

Բերդակի բնակչութիւնը, քրդերի մտադրությանը տեղյակ լինելով, քաջաբար կռվեց և հարձակվողներին ստիպեց նահանջել: Բայց ոստիկանները թակարդ լարեցին. նրանք խոստացան հայերին պաշտպանել, եթե ոստիկաններին թույլ տային մտնել իրենց տները: Հայերը դժբախտութիւն ունեցան հավատալու պետական ներկայացուցիչների խոսքերին, իսկ վերջիններս, տները հագիւ մտած, իրենց հորդային հրամայեցին հարձակվել բնակիչների վրա: Սկսվեցին բարբարոսական կոտորածն ու թալանը: Դրանով չբավարարվելով՝ մարդասպաններն ու թալանչիները հրդեհեցին մի շարք տներ: Բնակիչներից նրանք, ովքեր խուսափել էին կոտորածից, բռնի մահմեդականացվել են:

Թիլ գյուղի հայերը իմանալով Բերդակ գյուղի վրա կատարված հարձակման մասին, իրենց մի քանի ներկայացուցիչներին հապշտապ ուղարկեցին Մեզրե, որպեսզի տեղական իշխանու-

թյուններին հայտնեին կատարվածի մասին, Բայց այս միջոցն՝ ումը, ինչպես և հայ արքեպիսկոպոսի գործողությունները, ապարդյուն դուրս եկան՝ կառավարության անպատասխանատու վարքագծի հետևանքով, որը սահմանափակվեց սոսկ կեղծ խոստումներով, դրանով ապացուցելով իր մասնակցությունը կոտորածին:

Նույն օրվա երեկոյան քրդերը ձեռնարկեցին նոր հարձակում Բերդակի և Կուզու-Օվայի գյուղերի վրա, դրանց հետ նաև՝ Հարսիկի, Ճորկուխի, Կորնեի, Բեգլուշենի, Կուլկուխի և այլն: Ամենուրեք բնակիչները կամ սպանվել են, կամ վիրավորվել, իսկ մնացածներին բռնի մուսուլմանացրել են: Բնակելի տները և այլ շինությունները հրդեհված են: Քահանաները և դպրոցական ուսուցիչները նույնպես զոհ են գնացել կոտորածին, նրանց մարմինները փրթել են, կտոր-կտոր արել, եկեղեցիները պղծել են: Մի խոսքով՝ ամբողջ երկրամասը ավերակի է վերածվել:

Հրոսակապետներից մեկը՝ Սուլեյման բեյը, և նրա եղբայրը, որոնք մինչ այդ արդեն հռչակված էին քրիստոնյաների հանդեպ իրենց դաժան վերաբերմունքով, այս անգամ աչքի ընկան նոր գազանություններով. պնդում են, թե նրանք անասունն՝ պեռ խողխողում էին ամեն մի ձեռքն ընկած հայի: Ըստ հավաստի տեղեկությունների, նրանց ձեռքով կամ նրանց հրամանով սպանվել են 300-ից ավելի հայեր:

Այն ժամանակ, երբ Բերդակում ու դրա շրջակայքում կատարվում էր այս ավազակային հարձակումը, հորդանները շարժվում էին դեպի Ույուլ-Օվա, Զիլմեից մինչև Ույուլ-Օվա ընկած իրենց ճանապարհին կատարելով ոչ պակաս գազանային ոճրագործություններ: Զիլմեում խնայվել էր քառասուն անվանի հայերի կյանքը, որոնց թույլ էին տվել ապաստանելու եկեղեցում: Սակայն մի շաբաթ անց, շեյխերից մեկը դատապարտելով այդ քառասուն հայերի հանդեպ դրսևորված չափավորությունը՝ նրանց առաջարկեց մահմեդականություն ընդունել: Հայերը հրաժարվեցին: Շեյխը հրամայեց, որ նրանց մեկը մյուսի հետևից սպանեն եկեղեցու շեմքին: Նա եկեղեցու մոտ թին և մի ուրիշ հայի ստիպեց ներկա լինել այդ սպանությանը, իսկ ապա կարգադրեց, որ՝ նրանք դիակները ոտներին թոկ գցած քարը տան տանեն դեպի գետը: Շեյխն այդ բանը բացատրել էր, թե՝ «շուն գլավորների ձեռք տալ չեմ ուզում, որ չպղծվեմ»:

Բուզսուում բնակիչները, պաշտպանվելով ավազակներից,

կարողացան երեք օր նրանց պահել պատկառելի հեռավորության վրա, բայց հետո հարձակվողներին օգնության հասան կանոնավոր զորքերը և նրանց հետ ներխուժելով գյուղը՝ սկսեցին կոտորածը:

Հայերը թաքնված են եղել եկեղեցում՝ իրենց միակ ապաստարանում, բայց հարձակվողները եկեղեցին այնպես են շրջափայլել, որ ոչ ոք չի կարողացել փախչել, և եկեղեցին այրել են: Հայերի մի մասը կրակի զոհ է դարձել: Նրանք, ովքեր փորձել են փախչել, դաշույնից են ընկել: Կենդանի մնացածներին զոռով մահմեդականացրել են: Առևանգված ջահել կանայք և աղջիկները պատվազրկվել են:

Մովքում բնակչությունն արդեն իմացած լինելով շրջակայքում կատարված գաղանթությունների մասին՝ լքեց գյուղը: Զարդարաները Մովքում չգտնելով ոչ մի կենդանի շունչ, տները հրդեհեցին և թալանեցին, տարան այն ամենը, ինչ կարող էին: Երկու շաբաթ անց գյուղացիները վերադարձան Մովք՝ հավատալով կառավարության խոստումներին, բայց հենց որ գյուղ մտան, նոր հարձակման ենթարկվեցին: Սկսվեցին սարսափելի կոտորածն ու կողոպուտը:

Կոկոլուում բնակչությունը որոշել էր պաշտպանվել 2000-հոգանոց բաշիբոզուկների հորդայից: Բայց ի՞նչ կարող էին անել գյուղացիները ավազակների հանդիման, որոնց առատորեն բաշխված էին զենք ու զինամթերք:

Դաժան հարձակման ենթարկվելով՝ խաղաղ բնակիչները ստիպված եղան փախուստի դիմել: Զարդարանները գյուղն ամբողջովին կողոպտեցին, ավերակների վերածեցին: Նրանց պեսը, որը գինվորական էր, նրանց հրամայեց մի քանի բիզոն կերոսին ճարել և վառել Կոկոլու, Գոմք և Դադեմ գյուղերը: Կոկոլուի եկեղեցու քահանային ողջ-ողջ այրել են, Դադեմի եկեղեցու քահանային սպանել և կտոր-կտոր արել:

Այս գյուղում հրոսակապետ Հաշի Բեգոն հրեշավոր դաժանություն է դրսևորել. հրամայել է շոքս մասի բաժանել մի կնոջ և նրա մարմնի մասերը կախել սյուներից ի տես ամենքի: Այս դահճի հրամանով մի այլ կնոջ մերկացրել են և պտտեցրել գյուղում: Ասում են, նա իր ձեռքով սպանել է մոտ հարյուր հոգու: Գյուղը միանգամայն թալանված է, շարդարանները տարել են ամեն ինչ, ընդհուպ մինչև շինափայտերը, գոնեի փականները և այլն:

Դադեմի վանքում հայ Պողոս էֆենդուն, Փերջինչ գյուղից, սպանել են, մարմինը կտոր-կտոր արել:

Բարձրահայաց վանքի վարդապետ Հովհաննեսին առաջարկել են հրաժարվել իր հավատից: Նա երկու ժամ ժամանակ է խընդրել մտորելու համար: Նրա խնդրանքը բավարարել են: Եվ այս սուրբ մարդն սկսել է աղոթել աստծուն՝ արցունք թափելով: Ներկա գտնվող ջարդարարները որոշել են չսպասել նրան տրամադրված ժամկետի լրանալուն: Նետվելով դժբախտի վրա՝ նրանք սկսել են կտրել նրա ձեռքերը՝ հոդ առ հոդ: Հասնելով արմունկին՝ դահիճները նորից են վարդապետին առաջարկել մուսուլմանական կրոն ընդունել: Վերջինս հանգիստ ասել է. «Ես հավատում եմ հայր աստծուն, Հիսուս Քրիստոսին՝ նրա որդուն և սուրբ հոգուն»: Լսելով այսպիսի պատասխան՝ ավազակները վերջնականապես գազազել են. նրանք վարդապետին բերել են եկեղեցու շեմքը և այնտեղ վերջը տվել՝ կտրելով կոկորդը:

Վանքը թալանել են, ապա այրել: Կողոպուտների և հրդեհների այսպիսի փաստեր կրկնվել են համարյա բոլոր վանքերում:

Կեսարիկում կոտորածից երկու օր առաջ թուրք բնակչությունը, մոտ 300 հոգի, շրջապատեցին ոմն Յաղջյանի տունը այն պատրվակով, որ նրա մոտ իբր թե դինամիտ կա: Յաղջյանի տան անդամները և Կեսարիկի հայ բնակչությունը որոշելով, որ այս հարձակումը ամբոխի ինքնակամ ձեռնարկումն է, սկսեցին եռանդուն պաշտպանվել: Թուրքերն շտապեցին լուր տալ զավառական իշխանություններին, որոնք զինվորներ ուղարկեցին Կեսարիկ, ուղարկեցին նաև հայ Գևորգ Զաֆարյանին՝ հայերին համոզելու, որ զենքը ցած դնեն ի նշան կառավարության հանդեպ հնազանդության: Հավատալով իշխանությունների խոսքերին՝ հայերը հանձնեցին զենքերը, բայց հենց որ զինվորները զենքերը հավաքեցին և հեռացան գյուղից, տեղի ունեցավ նոր արյունոտ ասպատակություն:

Անհնար է թվարկել այն բոլոր դաժան արարքները, որոնք կատարվել են այս գյուղում: Լուսանկարիչ Մարտիրոսին ողջողջ այրել են, նրա մորուքին կերոսին են լցրել և կրակ տվել, նրա կնոջն սպանել են: Մի թուրք հացավաճառ հայտարարել է, թե ինքն սպանել է իննսուներթ հայերի և պարծեցել է, թե դեռ երեքին էլ պիտի սպանի, որպեսզի թիվը կլորացնի հասցնի հար-

յուրի: Սպանելիս նա իր զոհերին անասելի տանջանքներով ենթարկել, նախապես կտրել քթերը, ականջները և այլն:

Ողջ-ողջ այրել են հայոց եկեղեցու մի քահանայի, մի ուրիշին բռնի մահմեդականացրել են՝ ստիպելով չալմա կապել:

Բնակիչները, փորձելով փախչել-ազատվել այս սարսափներից, սպանվել են զինվորների ձեռքով, որոնք տեղավորված են եղել գյուղի շրջակայքում: Այսպիսով հայերին կոտորելու ու նրանց ունեցվածքը թալանելու մասին վերևից եկած հրամանը ի կատար է ածվել ամենայն ջանադրությամբ:

Հուսեյնիկում տեղական իշխանությունները և քուրդ հրոսակապետները հայերին առաջարկեցին զենքերը հանձնել իշխանություններին, ի նշան հնազանդության: Հայերը դրան պատասխանեցին իրենց կյանքի և ինչքի անվտանգության ապահովության խնդրանքով: Կառավարական պաշտոնյաները, բեյերն ու քուրդ մեծամեծները երդվեցին իրենց մարգարեով և հայերին համոզեցին, թե այլևս ոչ ոք նրանց ձեռք չի տա: Հայերը իրենց զենքի մեծ մասը հանձնեցին: Այնժամ թուրքերն ու քրդերը իջեցրին հայկական եկեղեցու զանգը, գլորելով տարան գետափ և փետեցին ջուրը: Նրանք հայտարարել էին, թե հայերի վարքը ցույց կտա, իրո՞ք հնազանդվել են, թե՞ մտադիր են բողոքել իրենց այդ շնչին արտոնության խախտման դեմ: Որոշելով կանխել իրենց սպառնացող վտանգը, հայերը ջատ հանգիստ վերաբերվեցին այդ ամենին: Չնայած դրան, հաջորդ օրը ժամանեց կանոնավոր բանակի զինվորների մի գունդ՝ Հուսեյնիկը պաշարելու համար: Զինվորների մի ջոկատ գրավեց Հուսեյնիկի ամրոցը: Կոտորածի ազդանշանն եղավ փողների ջաշյունը: Թուրքերն ու քրդերը միասին սկսեցին սպանել քրիստոնյաներին: Շատ կարճ ժամանակում սպանեցին ութ հարյուր հոգու: Հայեր Գրիգոր Կերկերջյանը և Տիգրան Նախիկյանը գազանաբար մորթվեցին: Դահիճներն սպանեցին հայոց եկեղեցու քահանա տեր Վահրամիս և էլի տասը հոգու, հայ Հարությունին, որը հրացանի կրակոցով սպանել էր կոտորածի ազդանշանը տված թուրքին: Ոչ թիայն Հարությունին սպանեցին, այլև նրա բազմաճակատ քնտանիքի բոլոր անդամներին, մի մանկանից բացի, միակը, որը փրկվեց մարդասպանի դաշույնից:

Ավելացնենք, որ բերդում գտնվող զինվորները սպանել են քուրդ նրանց, ովքեր փորձում էին փրկվել՝ փախչելով Մեզրե: Սարերը փախածներին մորթոտել են քրդերը: Ցեղ Հովհաննես

Հրաճեա՞ն, կրոնափոխ լինելու և մահմեդականութեան քննա՞ն-
լու մասին իրեն արված առաջարկին պատասխանել է խաչա-
կնքելով: Նրան սպանել են և մարմինը կտոր-կտոր արել...

Թուրքերը Հուսեյնիկին սպառնում էին երկու հրանոթներով,
բացի այդ, նրանք երկու հրանոթ էին ուղարկել հարբերդ և երկու
ուրիշն էլ՝ Մեզրե: Ամեն մի կապ քաղաքների ու գյուղերի միջև
խախտված էր: Խարբերդում ոչինչ չգիտեին, թե ինչ է տեղի
ունենում Հուսեյնիկում կամ Մեզրեում: Խարբերդում ջարդերն
սկսվեցին Բերդակի, Հուսեյնիկի և այլ վայրերի ուրբերգական
իրադարձություններից հետո:

Ակսվեց թուրքական թաղամասերում և ծայրամասերում եղած
հայերի տների թալանով: Կոտորածի հաջորդ օրը լրիվ թալան-
վեց հայոց թաղը: Միաժամանակ հրանոթներ արձակվեցին
ամերիկյան միսիոներներին պատկանող շենքերի վրա: Բռնկված
հրդեհը ոչնչացրեց այդ տները: Հրանոթների կրակոցները ավե-
րակների վերածեցին հայկական դպրոցները և եկեղեցին: Զոհ-
վածների թիվը կազմում է մոտ հարյուր հոգի, վիրավորներինը՝
երկու հարյուր... Քաղաքի վերին թաղի բոլոր շենքերը հրի ճա-
րակ են դարձել: Երեկոյան 500-ից ավելի կանանց ու աղջիկների
տարել են Բեյնիկ Օղլի խանը (իջևանատուն), որտեղ ապաստան
են տվել նրանց:

Խարբերդի հայկական եկեղեցու քահանա տեր Հակոբից պա-
հանջեցին, որ հրաժարվի իր հավատից: Տեր Հակոբը պատաս-
խանեց, թե ինքը հավատում է աստծուն և նրա բոլոր մարգարե-
ներին, բայց այս խուսափողական պատասխանը չբավարարեց
թուրքերին: Հիսուն զինվոր դուրս քաշեցին թրերը և, մերկաց-
նելով քահանային՝ սայրերը դեմ արեցին նրա կրծքին՝ շարու-
նակելով ուրացում պահանջել: Այդ սպառնալիքներն այնպես
ազդեցին քահանայի վրա, որ նա ուշաթափ եղավ և սկսեց ինչ-
որ անկապ բաներ ասել՝ հետև էլ այնպիսի շարժումներ անելով,
որոնք անկասկած նշան էին նրա ցնորվածության: Թուրքերը
նրան բանտ ուղարկեցին, հայտարարելով, թե մուսուլմանական
Վրոնը թույլ չի տալիս կրոնափոխել խելագարին, բայց որոշել
են նրան մահմեդականացնել հաջորդ օրը, երբ նրա խելքը տեղը
կգա: Դժբախտ քահանան մինչև օրս գտնվում է զնդանում:

Ապանություններ ու կոզոպուտներ տեղի ունեցան նաև Մի-
նամուղի թաղամասում, որտեղ սպանվել են 19 և վիրավորվել
40 հոգի: Ասորական թաղամասում սպանվել է 12 հոգի և 20-ը

վերապարզել: Այստեղ ասորիները ապաստանել էին իրենց տասրում՝ սուրբ Կույսի եկեղեցում: Երբ սկսվեց հարձակումը, իշանք ջարդարարներին խնդրեցին խնայել իրենց, մասնավանդ որ իրենք ասորի են, այլ ոչ թե հայ: Այս նկատառումը բնավ չազդեց ջարդարարների վրա, որոնք պատասխանեցին, թե իրենք ոչ մի տարբերություն չեն դնում այս կամ այն քրիստոնյա ազգի միջև: Մտնելով եկեղեցին, ջարդարարները կողոպտեցին և պղծեցին այն, սպանեցին կրոնավորին՝ իր հավատից չհրաժարվելու համար, իրենց հետ տարան փախստական այն կանանց և աղջիկներին, որոնց արտաքինը նրանց դուր եկավ...

ABПР, Посольство в Константинополе, д. 3184.

40. ԱՆՓԱՄԻՐԻ ԿԱՓՈՂԻԿՈՍԸ՝ Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԻՆԱՐԶ ԻԶՄԻՐՅԱՆ.

Նամակից

19 դեկտեմբերի 1895 թ.

Ձերդ գերապատվությանը, անշուշտ, հայտնի են այն ողբալի իրադարձությունները, որոնց զոհը դարձավ Ասիական Թուրքիայի քրիստոնյա բնակչությունը և, գլխավորապես, հայկական հոտը...

Ամենագազանային եղանակներով մորթվել են հազարավոր անմեղ մարդիկ: Համարյա ամենուրեք կրկնվում էին քրիստոնեության առաջին դարերի հոգեցույց նահատակության տեսարանները... Մարդկային ուժերից վեր է շարադրել բոլոր դաժան արարքները, բոլոր շարագործությունները. դժբախտ ժողովուրդը, անզեն և հլու-հնազանդ, անողորմաբար մորթվել է: Քաղաքներն ու գյուղերն ամայացել են և տեղ-տեղ էլ ջնջվել երկրի երեսից՝ շարագործ ձեռքով հրդեհի ճարակ դառնալով:

Հոգևորականների մաշկը գլխից պլոկում էին, հասարակ մարդկանց, ցանկացած տարիքի ու խավի, գազանային կտտանքների ենթարկում, ապա սպանում: Նրանց, ում հաջողվում էր փրկվել վայրի հորդանների հրից ու սրից, թաքնվում էին քարայրներում, մազլցում ելնում ժեռուտ լեռները կամ մեկնում արտասահման, հաղթահարելով մահացու վտանգներ՝ հանուն սեփական կյանքի փրկության:

Կանայք ու ջահել աղջիկները բռնաբարվել են, բազում երեխաներ որբացել: Հիմա ամենուրեք հանդիպում ես ծնողների,

որոնք լալով-մորմոքալով իրենց որդու կամ դստեր հետքերն են որոնում: Ի լրումն բոլոր սարսափների, այս կողմերում կենդանի մնացած բնակիչները հիմա էլ սովի ճարակ են դառնում: Ողբալով իրենց թանկագին էականների մահը և ունեցվածքի կորուստը՝ նրանք տառապում են նաև ուտելիքի բացակայությունից... Իր ամբողջ պատմության ընթացքում հայ ժողովուրդը երբեք չի տեսել այսպիսի աղետներ, և կարելի է ավելացնել, որ ոչ մի քրիստոնյա ազգ այսքան դաժան հալածանքների զոհ չի եղել...

Որտե՞ղ է տեսնված եղել, որ հազարավոր քրիստոնյաներ բռնի մահմեդականային՝ ստույգ մահից խուսափելու համար, ընդ որում նրանց ստիպում էին ամեն կարգի անբարո արարքներ կատարել, ընդհուպ մինչև արյունապղծությունը՝ հանուն նրանց վզին փաթաթված կրոնի օրենքների:

Հետևյալ բնավ ոչ լիակատար ցուցակը ցույց կտա, թե ինչ մեծ չափերի զազանություններ են տեղի ունեցել և որքան ծանր են հայերի շլխին եկած դժբախտությունները:

Գյուղերի անունները	Երեքի մասնակցությունը	Սպանվածների թիվը	Գյուղերի անունները	Երեքի մասնակցությունը	Սպանվածների թիվը
1. Սևբար	20	13	15. Տալարս	12	14
2. Դիանչուն	50	25	16. Բադրանց	16	6
3. Ներքին Գողենց	30	13	17. Խուզր	18	8
4. Ներպան	10	6	18. Ներքին Խորուզ	12	6
5. Օխանց	13	5	19. Խութ	10	5
6. Խորուզ	40	25	20. Սորի	10	5
7. Վերին Գողենց	12	7	21. Պախտ	60	50
8. Պազանց	20	12	22. Սոզանց	18	13
9. Լուան	13	5	23. Արնճիս	20	12
10. (չի կարդացվում)	12	5	24. Դուազս	20	13
11. Քզի	13	7	25. Գերան	10	6
12. Տանձիկ	10	4	26. Տաշտ	13	7
13. Սոս	20	13	27. Հանգ	20	9
14. Արզուին	5	3	28. Տծմեն	16	8

Սղեբդի գավառ: Այս գավառում թուրքերը մորթել են մի ամբողջ շարք գյուղերի բնակիչների, կենդանի մնացածների մեծ

մասը ստիպված է եղել մահմեդականություն ընդունել: Ծկեղեցիները կործանված են կամ մեշիդի վերածված: Բոլոր գյուղերը թալանված են:

Սուրբ Աստվածածնի վանքը, որը գտնվում է Բասենի շրջակայքում, թալանվել է: Այս վանքի վանահայր Կարապետ վարդապետին բռնությամբ մահմեդականացրել են և երկու կին են տվել նրան: Սուրբ Կիրակոսի վանքը, որը գտնվում է Կեչսուում, նույնպես թալանվել է: Ավագակներն սպանել են վանքի վանահայր Պողոս խաչատրյանին: Ծիշտ նույնկերպ կործանվել ու ամայացել է Սարի սուրբ Աստվածածին վանքը: Թալանված է նաև Սգավարակի վանքը: Վանականներից երեքն սպանված են: Հովհաննես քահանային՝ այս վանքի վանահորը, ստիպել են մահմեդականություն ընդունել և երկու կին առնել...

Խիզանի գավառ: Խիզանի գավառի 40 գյուղերում մորթել են 400 հայի: Ավագակներին գլխավորել են հետևյալ հրոսակապետները. 1. Սեիդ Ալի՝ շեյխ Ջելալէդդինի որդին, 2. Ալի՝ հորորս գյուղից, 3. Բեշիր, 4. Մուստաֆա բեյ, 5. Մրադի, 6. Խալիլ՝ խարիտցի Ֆաթի, 7. Հալիդ, 8. Շամ:

Կենդանի մնացած հայերը, ինչպես և եկեղեցիների հոգևորականությունը, բռնի մահմեդականացված են: Ծկեղեցիների կեսը կործանված է, մյուս կեսն էլ մեշիդ է դարձված: Շրջանի բոլոր վանքերն ամայացված են, թալանված ու պղծված:

Սահակ քահանայի՝ սուրբ Խաչի վանքի վանահոր փորը պատռել են ավագակները և ժողոտ լցրել:

Մամուտանի գավառ: Այս գավառի 20 գյուղերում ամենագաղանային եղանակներով մորթվել են 160 հայեր: Ողջ մնացածների մեծամասնությունը ստիպված է եղել իսլամ ընդունել:

Վանքերն ու եկեղեցիները կործանված են, թալանված և մեշիդի վերածված:

Շատախի գավառ: Շատախի գավառի բոլոր գյուղերը, գավառական կենտրոնից բացի, կործանել են հորդանները՝ քուրդ հրոսակապետներ Շաքիրի, Մեհմեդի և Քուրդո բեյի գլխավորությամբ:

Նույն այս Շաքիրը, իր ավագակների հետ միասին, կործանել է Նորդուզի գավառի տարածքի գյուղերը, որտեղ ներկայից մըս բնակիչներին սպառնում է բռնի մահմեդականացում...

Հայոց Ձորի գավառում հրոսակախմբերն ամեն կարգի գաղանություններ են արել Շաքիրի, Քեյֆուրի գլխավորությամբ,

ինչպես և Ոստանի ու Արտամետի քրդերը: Գողթնացիներ տեղի՝ էր ունենում ամենուրեք, հրոսակները չէին խնայում Նույնիսկ վանքերը:

Հատկապես տուժել է նույն գավառի Սուրբ Վարդան գյուղը: Անդթորեն թալանել են, որի հետևանքով գյուղացիները զուրկ են մնացել ամեն ինչից: Ինչ վերաբերում է Արտամետ, Բերդախ և Քենդրանց գյուղերին, ապա սրանք էլ են իրենց տառապանաց բաժակը խմել մինչև վերջ:

Կողոպուտներ էին տեղի ունենում ամբողջ Կարճկանի գավառով մեկ:

Սպանությունները կատարվում էին ամենաբարբարոսական եղանակներով: Այսպես, օրինակ՝ Սորբի սուրբ Կարապետի վանքի վանահայր Պետրոս վարդապետի մարմինը կտոր-կտոր են արել, կտրել են լեզուն և դաժանագույն խոշտանգումներից հետո սպանել...

Մոկաց գավառի գյուղերը նույնպես ավերվել ու թալանվել են: Նույնպիսի բախտի են արժանացել խիտ բնակեցված Ողմի և Դեխ գյուղերը, որտեղ շրջակայքի քուրդ աղաները աներևակայելի չարագործություններ էին կատարում: Մենք մալթամասն տեղեկություններ չունենք այն գազանությունների մասին, որոնք կատարվել են Բոհտանի գավառում և շրջակայքում, բայց հայտնի է, որ այդ գավառներում՝ վիլայեթի ամբողջ տարածքում և մերձակա շրջաններում չի մնացել ոչ մի քաղաք, ոչ մի գյուղ, որ աճվնաս լինի, որ խուսափած լինի այս աղետներից: Այստեղ մեր կողմից բերված սակավաթիվ տեղեկությունները մեզ հասցրել են փախստականները, որոնք արցունքն աչքներին՝ մեղ պատմել են այս գազանությունների մասին:

Ամեն օր Ախթամարի պատմական վանքը՝ մեր հովվապետի լաթոռանիստն են գալիս լցվում հազարավոր գժբախտներ՝ մերկ

բոբիկ, սոված ու ընչազուրկ: Նրանք բոլորը դեռևս աննկարագրելի սարսափի տիրապետության տակ են, այն վայրենի սեսարանների տպավորության տակ, որոնց վկաներն են եղել իրենք: Աղետն այնքան ահեղ է, որ, չնայած մեր ողջ բարի կամեցողությանը, մենք հաճախ անզոր ենք լինում թեթևացնել օգնության համար մեզ դիմողների տառապանքները...

**41. ՄՇՈ ԹԵՄԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՓՈԽԱՆՈՐԴԸ՝ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԽՐԻՄՅԱՆԻՆ**

Նամակ

Մուշ, 26 դեկտեմբերի 1895 թ.

Սույնին կից ներկայացված գրությունից Ձերդ սրբազնությանը թող հաճո լինի տեսնել, թե ինչ ողբալի բախտի են արժանացել և հիմա ինչ վիճակում են երեք վիլայեթների՝ Խարբեղի, Դիարբեքիի և Բիթլիսի ընդարձակ գավառներում ապրող բազմաթիվ հայերը: Մեր տեղեկությունները կազմում են միայն մեկ հարյուրերորդ մասը նրանց նկատմամբ գործված դաժանությունների ու բարբարոսությունների, քանզի գոյություն ունեցող ահ ու սարսափի հետևանքով հաղորդակցությունները միանգամայն ընդհատված են, և մինչև այժմ անհնար է եղել ամեն ինչ ճշգրիտ ու մանրամասնորեն իմանալ:

Բոլոր այս ողբալի իրադարձությունների մեջ ամենից շատ տուժել են Գենչլի՝ մեր թեմի մեջ մտնող 47 հայկական գյուղերի բնակիչները, որոնք այժմ մնալով անտուն և օրվա հացի կարոտ, ցրիվ են եկել քարայրերով մեկ և այլուր՝ սովալլուկ ու ջրտահար: Օգնության խնդրանքով նրանց կողմից մեզ արված դիմումները մնում են առանց որևէ բավարարության, քանզի մենք հնարավորություն չունենք դա անելու և սրբելու այդ զրծբախտների դառն արցունքները: Սովորաբար մենք նրանց մխիթարում ենք այն բանով, որ նրանց շարադետ վիճակի մասին գրել ենք ուր որ հարկն է և ամոքում խնդրել: Նրանք էլ, իրենց կողմից, սփոփվելով դրանով, հազիվհազ քարշ են տալիս իրենց սև օրերը:

Անհնար բան է, որ նրանք իրենք կարողանան որևէ տեղ գնալ, քանզի տեղնուտեղը արյունոտ շտանների զենքի զոհն են դառնում: Ենթադրենք, թե նրանք կարողանան թաքուն հեռանալ: Բայց ո՞ւր գնան: Դիարբեքիին այլևս չկա, Մուշ գնալ չեն կարող, այնպես որ եթե այս դժբախտներին անհապաղ օգնություն չցուցաբերվի, ապա ձմեռս նրանք բոլորը սովի զոհ կդառնան:

Ուստի և, սիրելի՛ հայոց Հայրիկ, շտապում եմ Ձեր համբավյալ ողորմածությունն ու կարեկցանքը հրավիրել այս դժբախտների վրա և խնդրել, լիաճույս լինելով, որ կրարհաճեք ամենակարճ ճանապարհով կամ էրզրումով օգնության ձեռք մեկնել այս սովյալներին և դրանով իսկ փրկել նրանց կյանքը:

Նրանց, ինչպես և մեր բոլորիս, հույսն ու մխիթարութիւնը Ձեր սրբազնութիւնն է: Հայրի՛կ, աղերսում ենք բարեհաճել փրկել 15 հազար բնակչութեամբ այդ 47 գյուղերի բնակիչներին կյանքը:

Հանդգնելով խնդրել Ձեր սուրբ օծութեան օրհնութիւնը՝ մնամ Ձեր խոնարհ ծառա և որդի:

Մշո թեմի առաջնորդական փոխանորդ և Գեղի հաշորդ
Վարդան վարդապետ Հակոբյան

Առդիւր

Մայրագոյն պատրիարքին մերձ տեառն Մկրտիչին, սրբազ-
նագոյն կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց

26 դեկտեմբերի 1895 թ.

Ձե՛րդ սրբութիւն, երանելի՛ Հայրիկ.

արցունքն աչքերիս և վշտահար սրտով ուզում եմ, ո՞վ աստ-
ծով իմաստնացած հայր, սույն գրութեանս մեջ Ձերդ երանելիու-
թեանը ներկայացնել այն ողբալի իրադարձութիւնները, որոնք
վերջին երկու ամիսներին՝ հոկտեմբերին և նոյեմբերին, պատա-
հեցին Ձերդ սրբութեան՝ Թուրքիայում ապրող հարազատ զա-
վակներին:

Ես չէի համարձակվի, սրբազնագոյն Հայրիկ, հանձն առնել
կատարելու սույն գրառումը կամ, ավելի ճիշտ, այս տխուր լու-
րերի հաղորդումը, որպեսզի առանց այն էլ անթիվ վշտերով լե-
ցուն Ձեր վիրավոր սիրտը չլցնէի նորանոր տառապանքներով,
բայց վստահ լինելով, որ այս ողբալի դեպքերի ու դժբախտ ազ-
գակիցներիդ մարտիրոսական տառապանքների մասին լուրերն
արդեն հասել են Ձերդ երանելիութեանը, ուստի անհրաժեշտ
համարեցի հաղորդել վստահելի և, ըստ հնարավորին, մանրա-
մասն տեղեկութիւններ այս իրադարձութիւնների մասին, ինչի
կարիքը, Ձե՛րդ երանելիութեան, անկասկած, զգում եք:

Գրութեանս սկզբում, ինչպես երևում է, համառոտակի հիշա-
տակված են այն վիճակները, որտեղից, չափազանց հեռու լի-
նելու պատճառով, մեզ համար անհնար էր մանրամասն տեղե-
կութիւններ ստանալ այնտեղի հայերի տված զոհերի վերաբեր-
յալ, որոնք անկասկած արժանացել են միեւնոյն բախտին՝ են-

Թարկվել անգուժ ու բարբարոսական կոտորածի: Իսկ Տարուն-Մուշին և Գենջին սահմանակից Դիարբեքի, Խարբերդի, Բիթլիսի և էրզրումի վիլայեթների հայերի մասին մենք հասցրել ենք, ըստ հնարավորին, ստանալ առավել մանրամասն և ճշգրիտ տեղեկություններ զանազան կողմեր ուղարկված մարդկանց միջոցով և մանավանդ՝ հարևան քղերի ու նրանց հետ Խարբերդից ու Դիարբեքից վերադարձած հայերի, որոնք ըստ սովորության աշնանը գնացել էին այդ կողմերը ոչխար վաճառելու:

Թվարկենք այն վիլայեթները, որոնցում դժբախտ հայերը գահն են դարձել թուրքական անգուժ ու բարբարոսական կոտորածի:

I. Հալեպի վիլայեթում՝ 1. Հալեպը, 2. Անթաքիան՝ շուրս մեծ գյուղերով, 3. Քիլիսը, 4. Բիրեջիկը, 5. Նիզիբը՝ Մեզար գյուղի հետ, 6. Մարաշը՝ իր գյուղերով, 7. Այնթապը՝ իր գյուղերով, 8. Ուրֆան՝ իր մեծ գյուղերով. Կարմունջ, Բողոլա և Բուշակ, 9. Ջիբին գյուղը՝ Հոռմկլայի մոտերքում: Այս բոլոր տեղերը մեծ մասամբ ենթարկվել են կոտորածի և կողոպուտի:

II. Ադանայի վիլայեթում՝ 1. Հաճընը իր շրջակայքով կոտորվել է և կողոպուտվել:

III. Գարահիսարը Թալաշ և էվերեկ գյուղերով ու սրանց շրջակայքը կոտորվել են ու կողոպուտվել:

IV. Սեբաստիան իր շրջակայքով. Գուրուն, Տիվրիկ, Զարա, Շապին-Գարահիսար քաղաքները, Թամզարա և Ավշար-Օվա գյուղերն իրենց շրջակայքով, Եվդոկիան, Ամասիան ու Մարզվանը իրենց շրջակայքով կոտորված են և թալանված:

V. Տրապիզոնը իր շրջակայքով և Սամսունը կոտորված են ու կողոպուտված:

VI. Էրզրումը ենթարկվել է կոտորածի և կողոպուտի: Էրզրումի հարթավայրը թալանվել է և տեղ-տեղ սպանություններ են կատարվել: Բայբուրդն իր շրջակայքով կոտորված է և կողոպուտված: Հասան-Կալեի ս. Աստվածածնի վանքը կողոպուտված է և այրված: Վանքի ծառային սպանել են, վանքի վանահայր Տիմոթեոս վարդապետին սպանել են և այրել: Բասենը թալանել են և տեղ-տեղ սպանություններ են եղել: Խնուսն իր գյուղերով թալանվել է և տեղ-տեղ կոտորածներ են եղել: Դերջանն իր գյուղերով թալանված է, բնակչությունը՝ կոտորված, ողջ մնացածները տեղի հաջորդ ներսես վարդապետի հետ բռնությամբ մահմե-

դականացվել են: Երգնկան իր գյուղերով կոտորված է և կողոպտված: Քղէն տեղ-տեղ կոտորվել է և կողոպտվել:

VII. Խարբերդում, Մեզրե թաղից բացի, մնացած բոլորը, ինչպես և բողոքականների նշանավոր դպրոցն իր աշակերտներով, կոտորվել են, կողոպտվել և այրվել: Ասոր, Սինամուր, Հուսեյնիկ, Խապուսին, Կեսարիկ, Մորենիկ, Հագամբ և Իզմե գյուղերը, որոնք բնակեցված էին բազմաթիվ հայերով, սարսափելիորեն կոտորվել են և թալանվել: Տներն հրկիզվել են:

Բալու քաղաքը դաժանորեն սրի է քաշված ու կողոպտված շրջակա Բուլուշկիր, Յարմաչ, էնիքլոյ, Ճեստ, Խոշմատ, Սողանլու, Մեզրե, Նեհրի, Տերկան, Լախան, Նիչարան, Սարիզամիշ, Վարդենիս, Կապուաշմազ և այլ գյուղերի հետ:

Խարբերդի և Բալուի շրջաններում ոչնչացված է 93 գյուղ, որոնց բոլորի անունները առայժմ չենք կարողացել իմանալ:

Խարբերդի և Բալուի վերոհիշյալ գյուղերի սպանված բնակիչները մինչև այժմ մնացել են անթաղ՝ մարդկանց բացակայության պատճառով, և նրանց դիակները նետված են ի կեր գազանների ու թռչունների:

Ամենասարսափելի կոտորածը Բայբուրդում է եղել: Բայբուրդի շրջանի Սողանլու գյուղի բնակիչների կոտորածի ժամանակ բռնաբարել են երիտասարդ հայուհիներին, սպանել և ապա մերկ ու արյունաշաղախ, հակառակ ամոթխածության, նետել ամենուրեք: Ծծկեր երեխաներին սպանել են՝ գլխատելով, ձեռքուտները թրատելով: Ոմանք էլ, ողջ մնալով, իրենց մեռած-սառած մայրերին կպած՝ սարսափելի ճշոցով ծծել են նրանց արյունաշաղախ ու ցամաքած կրծքերը:

Բայբուրդի հայուհիներից շատերը բարբարոսների ձեռքից ազատվելու համար, ծծկեր երեխաների հետ նետվել են Ծփրատը, որը հոսում է Բայբուրդի մոտով: Այս ամենը մեզ պատմել են Խարբերդից քրդերի հետ վերադարձած հայերը, որոնք ականատես են եղել այդ բոլոր սարսափելի տեսարաններին:

Նույնպես և Կապան-մադեն, Արաբկիր, Ակն, Չարսանջակ, Չմշկածագ, Մալաթիա, Բեհեսնի, Հիսն-Մանսուր ու Ադիաման քաղաքներն ու գյուղերը իրենց շրջակայքով կոտորված են ու կողոպտված:

VIII. Դիարբեքիր քաղաքը ենթարկվել է կոտորածի և կողոպուտի: Տներն ու կրպակները հրկիզված են: Քանի որ Դիարբեքիրում հայերն ավելի շատ են, քան մուսուլմանները, ուստի

դեկավարութիւնը քաղաք է հրավիրել համիդիէի զորամասերին... Ոչնչացնելով Դիարբեքիւրի հայերին՝ նրանք նետով են դեպի Տիգրիսի ալի կողմում գտնվող, Դիարբեքիւրին մոտիկ, Խետերբոշ գյուղը, որի բնակիչները անհաշող դիմադրութիւնից հետո փակվել են իրենց քարե եկեղեցում ու պաշտպանվել՝ կրակելով լուսամուտներից, բայց զորքերը, ի վերջո, հասցրել են մագլցել եկեղեցու կտուրը և, անցք բացելով, այնտեղ ծղոտ են լցրել, կերոսին թափել և, այդպիսով, վառել են եկեղեցին՝ պաշտպանվողների հետ միասին: Այնուհետև նետով են տների վրա և այնտեղ գտնվող կանանց, աղջիկներին ու երեխաներին կոտորել են բարբարոսական եղանակներով:

Այս ամենից հետո հարձակվել են Դիարբեքիւրի ընդարձակ հաշիվավայրի վրա, որն անվանում են «ներքին դաշտ», և անկարագրելի բարբարոսական գործողութիւններով սպանել են բոլոր հայերին, բռնաբարել են գեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին, թալանել են նրանց ամբողջ ունեցվածքը և տները վառել վերածել ավերակների կույտերի:

Տեղ-տեղ ողջ մնացած բնակիչներին էլ քահանաների հետ միասին բռնի մահմեդականացրել են, այնպես որ Դիարբեքիւրի հարթավայրի ողջ ընդարձակ տարածքում չի մնացել ոչ մի քրիստոնյա:

Մեր ունեցած հավաստի տվյալներով, ներքին դաշտում կոտորվել են ու թալանվել հետևյալ գյուղերը՝ 1) Բաշխա, 2) Կնիատ, 3), Հուսեյնյան, 4) Աբո, 5) Միրալյան, 6) Չերեկ, 7) Գուրեշան, 8) Հեզել-հասար, 9) Սալեկան, 10) Նաջիթան, 11) Ինոջան, 12) Գուլդեշանո, 13) Բալավալա, 14) Դերիկ, 15) Խաշավան, 16) Ալեբնցի, 17) Տրեհսեպի, 18) Խելեն, 19) Ադլա, 20) Բլբեզ, 21) Հավշան, 22) Բաշ-Բեյուկ, 23) Ֆերակ, 24) Զերե, 25) Խաշդար, 26) Զենզեն, 27) Խալդա, 28) Կլիսուկ, 29) Փարխանդ, 30) Բամեյդան, 31) Դիրան, 32) Հասամդալու, 33) Դասնա, 34) Փայաթի, 35) Զոր, 36) Բիշմեթ, 37) Հաջի Չերքեզ, 38) Մխուր, 39) Հարտուլա, 40) Գունդերաշո, 41) Կորիտ, 42) Բերեհաշան, 43) Ալդին, 44) Տախիկ, 45) Բադեկանե-Կեմե, 46) Թեմեն, 47) Զակո, 48) Ալոդինա, 49) Բաշ-Փյոյ, 50) Սորիկան, 51) Զատուլ, 52) Գրաբաշ, 53) Փորիշան, 54) Տոկե, 55) Շերեֆիկան, 56) Բոշատ, 57) Հազո, 58) Կերեկ, 59) Լաճիկ, 60) Գունդեկ, 61) Վերդասուտի, 62) Բախեզրեզ, 63) Ներքեի Դանուտ, 64) Իշկիստեկ, 65) Բաշդարի, 66) Խոունի, 67) Սինուե, 68) Էլմեդին, 69)

Էլոխան, 70) Գրեսեղան, 71) Զերչել, 72) Բելեյդիր, 73) Բազ-
բուր, 74) Բարեզ, 75) Վերին Քեֆերչու, 76) Ներքին Քեֆերչու,
77) Քրերի, 78) Պասորգ, 79) Մեծինան, 80) Թլմերչ, 81) Խլխա-
մեզ, 82) Զոխ, 83) Բրա, 84) Զվախեզ, 85) Զոմանիկ, 86) Կո-
խան, 87) Դմսերիկ, 88) Մելխեն, 89) Պալոնիկ, 90) Խեզխեզ,
91) Զեֆան, 92) Սեերդան, 93) Գուլմասան, 94) Բրզանջե-ժո-
րին, 95) Բրզանջե-ժերին, 96) Մելեֆան, 97) Մամլա, 98) Զեզին,
99) Սբխիզ, 100) Բարենչ, 101) Գրեհասան, 102) Քեմիր, 103)
Հրեֆաս, 104) Բաղչեֆթ, 105) Հալինոկ, 106) Հոպին, 107) Հզան-
մեր, 108) Թխրեք, 109) Դաքի, 110) Զեյեսկեր, 111) Հոպ, 112)
Դուսադչիկ, 113) Զիզարֆ, 114) Հիդուկ, 115) Սալաս, 116)
Տկող, 117) Այնքեր, 118) Փեկենդ, և 119) Արանջ:

Լիճե ավանը երկու մեծ գյուղերի՝ Սարնիսի և Օկումի հետ,
իրենց 7 քահանաներով բռնությամբ մահմեդականացվել են,
նրանց վրա կատարել են թլպատման ծես: Իսկ Լիճեի հետևյալ
գյուղերը՝ Մալախտա, Կումե, Ադկան, Այնգուզ, Շեմշեմ, Խար-
բախեն, ենթարկվել են կոտորածի, կողոպուտի և հրկիզման:
Լիճեի շրջակայքից եկած և Յաղապայի վանքում պաշտպանվող
2000 հայերը կոտորվել են: Վանքի վանահայր Բախան քահանան
սպանված է, վանքը թալանված ու հրկիզված:

Կոտորած ու կողոպուտ է եղել նաև մոտերքում գտնվող Նես-
տորական վանքում:

Ներքին դաշտին պատկանող հետևյալ գյուղերը՝ Զերնոխի,
Փիրամեն, Գրեսալաթ, Հիջիկան, Քֆերչին, Դարսել, Բաշնեզ,
Հայդարիկան, Մարայա, Գուլամիրա, Շեբաշ, Վանք, Խողնով,
Շելեման, Շեխան, Թրչել, Թասդելան և Դադալ, նույնպես կո-
տորվել են, կողոպտվել և հրկիզվել:

Նույնը կատարված է նաև Խայնե ավանում և սրա գյուղե-
րում՝ Դվնե, Քարաճիկ, Զումա և Սարդեշ:

Դիարբեքիի վիլայեթի գավառները՝ Սեերեկը, Արդնին՝
ս. Աստվածածնի տաճարի հետ, էգիլը, Զերմուկը Զընգուշը և
Ադիշը նույնպես կոտորվել են, կողոպտվել և հրկիզվել:

Մարդին քաղաքն իր կաթուղի բնակչությամբ ոչնչացվել է և
թալանվել:

IX. Բիթլիսի վիլայեթ: Բիթլիս քաղաքը կոտորված է և թա-
լանված՝ շրջակա գյուղերով ու գավառներով հանդերձ, որոնք
են՝ 1) Խուլտիկ, 2) Մուշգոնի, 3) Գելնոկ, 4) Գեդեր, 5) Բաս,
6) Ոսդին, 7) Յիզամ, 8) Վանիկ, 9) Սասիկ, 10) Շեն, 11) Սան,

12) Անդ, 13) Դոպ, 14) Դաշդոմ, 15) Որցակ, 16) Սակ, 17) Նիշ, 18) Գարպ, 19) Խումս, 20) Գուտ, 21) Հոձետ, 22) Ղարտ, 23) Զլկան, 24) Սիդյան, 25) Գոմք, 26) Մեզրե, 27) Բաբժեն, 28) Բոռ, 29) Գամախ, 30) Մվար, 31) Խախրե, 32) Ալամեկ, 33) Զրհոռ, 34) Շամիրամ, 35) Պարխանդ, 36) Ամբ, 37) Գորվու, 38) Խմեղչուր, 39) Վերին Մարկորկ, 40) Ներքին Մարկորկ, 41) Նորմիգ, 42) Խարտկոտ, 43) Խուրդապ, 44) Խնձորկին, 45) Տուղ, 46) Փրխուս, 47) Կուլիկ, 48) Զամալդին, 49) Ագրակ, 50) Մատնավանք, 51) Սորգոնք, 52) Մղակ, 53) Խերսոնք, 54) Տեզուր, 55) Ազախ, 56) Դափավանք, 57) Մեծք, 58) Գողդյան, 59) Սոխուրտ, 60) Զերոկ, 61) Գձվանք, 62) Մագե, 63) Գամբուրջ, 64) Խարաբ-Շեհիր, 65) Սիսաձոր, 66) Նազիկ, 67) Գարպ, 68) Բրուտք, 69) Մեզուկ, 70) Ործինգ, 71) Գզեխ, 72) Մարիտագ, 73) Հավուտագ, 74) Լուր, 75) Վերին Ասբիշեր, 76) Ներքին Ասբիշեր, 77) Գիձու, 78) Մցու, 79) Կամախ, 80) Մեծձոր, 81) Մրծանք, 82) Բոգնուտ, 83) Շոն, 84) Արփի, 85) Նիշ, 86) Ղրխու, 87) Ալբերտ, 88) Կարուզան, 89) Էրեստագ, 90) Օխնախ, 91) Զեններ, 92) Սասնուտ, 93) Բայական, 94) Գողում, 95) Շիկրանիս, 96) Խեզ, 97) Սարիխաշ, 98) Խիարտին, 99) Ուսնուս, 100) Խարզետ, 101) Աղքձոր, 102) Ավաք Թաղ:

Գյուղերից մի քանիսում բնակիչները կոտորված են, իսկ մյուսներում՝ միայն կողոպտված: Զգալի թվով մարդիկ էլ իրենց քահանաների հետ բռնի մահմեդականացվել են, եկեղեցիները վերածված են մզկիթների:

Խիզանի գյուղերի մեծ մասը կողոպտված են և կոտորված, բռնաբարված են աղջիկներն ու կանայք և շատ զերդաստաններ բռնի մահմեդականացված են: Եկեղեցիները թալանված են, սրբությունները՝ պղծված, սուրբ Խաչ և Գամաղիել վանքերի վանահայրերին սպանել են սարսափելի կոտանքներով, իսկ վանքերը կողոպտված են:

Կոտորել են Սղերդ քաղաքի բնակիչներին: Կրպակներն ու տները թալանված են, կանայք ու աղջիկները՝ բռնաբարված, թեմական առաջնորդարանի, եկեղեցիների և դպրոցների դռները ջարդոտված են ու թալանված: Թեմակալ առաջնորդի քահանան, ուսուցիչը և ծառան սպանված են: Առաջնորդական տեղապահ Տիմոթեոս վարդապետ Տիվրիկլյանը մահացու վիրավորված է, իսկ մնացածները բռնի մահմեդականացվել են, և այդ ամենը կատարվել է ամենաանամոթ և բարբարոսական եղանակներով:

Սղերդի կազայի էրուն նահիեի հետևյալ գյուղերը՝ Սարուս, Հավալ, Նոմբահն, Սերմետ, Դերիկ, Գենջիկ, Սըզյակ, Զումբուխ, Մեզրե և ուրիշն. ենթարկված են կոտորածի, կանայք ու աղջիկները բռնաբարված են: Սարերն ու կիրճերը փախածները կոտորվել են սովից ու ցրտից, մնացածներն էլ իրենց քահանաների ու եկեղեցիների հետ բռնի մահամեղականացված են:

Ստորև թվարկվող Սղերդի կազայի Շիրվան նահիեի գյուղերը՝ Մարեն, Կուրինա, Գունդե խեզան, Գեղան, Մինար և ուրիշն., թալանված են ամբողջովին, բնակիչների մեծ մասը կոտորված է, կանայք և աղջիկները բռնաբարված են, նրանց մի մասը ցրիվ է եկել տարբեր կողմեր և մեռել քաղցից ու ցրտից, իսկ մյուսները բռնի մահամեղականացված են:

Սղերդի շրջակայքի խանեկ, Սուլթան, Հրերենց Դուսադիկ, Մզրե Հալք, Քանիսորեք, Խեմդունա, Ղուզանա, Վասիտ, Սիլախար, Ներքին Սուլան, Վերին Սուլան, Հոպ, Մեզրեշեն, Բաղեմ, Նիր, Ազիկ, Բեք, Աշիկ, Զինազկեր, Զեուկ, Ներ, Դիլան, Բերի Դիլան, Պլուր, Հալեի, Բինարեն, Իզնամիր գյուղերի բնակիչներին կոտորել են, իսկ գյուղերը՝ թալանել: Ողջ մնացածները բռնի մահամեղականացված են:

Նախիբանի նահիեում գտնվող գյուղերը՝ Գելխոկ, Տեխիրի, Տակի, Խեդխեզք, Տերբեսե, Զերֆաս, Ռաջաբա, Բաջուդ, Միլիկա, Զելդիկա, Խուլիկ, Ռաշեկ, Միրբերիկ, Հաֆեկ, Զիգովիկ, Բիմեր, Խաշդար, Շեշմա, Բաշդերամ, Մլկեշա, Բնունիք և Դիրա, կոտորվել են, կողոպտվել և հրկիզվել, բնակիչների մի մասը բռնությամբ մահամեղականացված է:

Գենջի, Ճապաղջրի գյուղերը՝ Զելիկ, Մարագ, Սևսար, Դարբասան, Սնակ և Դեկ, Գենջի շրջակայքի գյուղերը՝ Դրիոշ, Դյուշմալան, Վալեր, Դիարի-Քոք, Զմասնի և Կուպիր, ինչպես և Բեշարեի նահիեի Բեշար, Ռիե, Նորաշեն, Մուրդարեկ, Անդիվ և Իզակ գյուղերը տեղ-տեղ կոտորվել են, կողոպտվել: Ողջ մնացածները մեծ մասամբ բռնի մահամեղականացվել են, իսկ եկեղեցիները՝ մեղիդների վերածվել:

Մանազկերտում Բոկլան, Խարաբե, Հասանբեկի փոր, Բայրաման, Անհակ, Նորեկ, Բոգի, Փարիու, Գձու, Ճավգնուտ գյուղերը թալանված են մինչև վերջ, և բնակչությունը զրկված է ապրելու ամեն մի միջոցից, խլել տարել են բոլոր անասունները:

Խուլբի և Խիանքի կազաներում՝ Գեղերվան, Աղարանք, Ընձքար, էհուբ, Գասկե, Շուղեք, Խրոճ, Տեգո, Ներվեկ, Թլթավ,

Փասուր, Մաշտակ, Ընկուզնակ, Մշխիձոր, Սևիթ, Ահարոնք, Հեղին, Սաղտուն, Փարկա, Արսըք, Գրեմորի, Պհամպա, Զումարա, Բերմ, Բացի, Արխունդ, Դանի և Գրեխոխի գյուղերը ամբողջովին թալանված են ու մարդիկ զրկված են ապրուստի միջոցներից: Տեղ-տեղ սպանություններ են կատարված, և որոշ գյուղեր այրված են: Դրանցից վեցը՝ Սաղտունը, Փարկան, Արսըքը, Գրեմորին, Գրեխոխին և Պհամպան ավերակների են վերածված, իսկ բնակչությունը փախել պատսպարվել է անձամերում: Ինչպես այս վեց գյուղերի բնակիչները, այնպես էլ մնացած գյուղերը, զրկված լինելով ապրուստի որևէ միջոցից և հնարավորություն չունենալով որևէ տեղ գնալ, անկասկած, այս ձմեռ կոտորվելու են գլխովին, եթե օգնություն ցույց չտրվի:

Մուշ քաղաքում. Մուշում ապրող հասարակ խավի մահմեդականները հանկարծակի նետվեցին շուկա՝ հայերի վրա, վեցին սպանեցին և 30 հոգու վիրավորեցին...

Դաշտի գյուղերից՝ Զիյարեթ, Սորդատ, Մեշտի, Բաղլու, Բողու, Հալբլան, Հերգերտ, Կոմո, Ավրան, Խաշխաշդաղ, Հոպեր, Տատրագոմ, Իզխաու և Դերիկ, թալանված են և տեղ-տեղ բռնաբարություններ են կատարված:

Բուլանքի գյուղերից՝ Կոփ, Խարաբաշհեր, Փիրան, Կակաու, Լոթար, Բլուր, Միրբար, Շեհագուր Մեջերլու, Շերվան Շեխ, Հարագել, Լիզ, Բրկաշեն, Գողակ, Ակրյակ և Խոշգյալդի, քշել տարել են խոշոր ու մանր եղջյուրավոր անասունները և տեղ-տեղ սպանություններ են կատարել: Սպանվածների թվում է և լիզեցի Լեոն էֆենդի Մաքսուդյանը...

Վտանգն սպառնում է ամեն օր ու ամեն ժամ, և մի փոքր պատրվակն իսկ կարող է Մուշն ու շրջակայքը վերածել ավերակների կույտի, դրա համար էլ բնակչությունը իրեն շատ զգույշ է պահում:

Այստեղի ղեկավարությունը ձգտում է մեզնից և բոլորից բռնությունամբ վերցնել շնորհակալական նամակներ: Առաջմ մենք չենք համաձայնել և մտադիր չենք ընդունել նրա առաջարկը. ախր ինչի՞ համար պետք է շնորհակալ լինենք — կոտորածի՞, թալանի՞, բռնաբարությունների՞, բռնի մահմեդականացման՞ և այլ ոճրագործությունների՞ համար: Բայց հազիվ թե կարողանանք դիմանալ մինչև վերջ, և վախենում եմ, որ դրա դիմաց հարկ լինի կյանքով փոխհատուցել, և ոչ միայն իմ, այլև՝ շա-

տերի: Եվ այսպես, Մշո երկիրը նույնպես գտնվում է բուն վտանգի մեջ՝ կյանքի և մահվան արանքում...

Սրբազնագո՛ւյն Հայրիկ, ահա՛ մեր բախտն ու վիճակը: Խնդրում ենք, աղաչում արտասովալի, գթացե՛ք ողջ մնացած այս մի բուռ ժողովրդին և, եթե հնարավոր է, ապա մի՛ մերժեք մի բուռ ջուր նետել նրան այրող կրակի վրա: Եթե միջոցներ ձեռք չառնվեն սույն սպառնացող հրդեհի դեմ, ապա Տարոնը մեացած մասերով հանդերձ կընկնի իբրև զոհ բարբարոսության, և այնժամ Ձերդ վեհափառությանը հարկ կլինի Արարատի բարձունքից աղոթել նրանց հոգու հանգստության համար ու նրանց երկնային երանություն մաղթել...

Վարդապետ Հակոբյան

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3184, л. 193—205.

42. ԽՐԻՄՅԱՆ ԿԱՅՈՒՂԻԿԱՅԸ՝ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ

№ 54 Շամակից

Էշմիածին, 18 հունվարի 1896 թ.

Սույնին կից առաքում եմ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքից իմ ստացած դեկտեմբերի 20-ի նամակը, որտեղ ամփոփված է դեկտեմբերի 4-ին Բ. Դռանը նրա հանձնած թաքրիրի պատճենը, որով ներկայացնում է թուրքական կայսրության հայաբնակ գավառներում անցած տարվա վերջին ամիսներին կատարված անօրինակ ավերածությունների մասին տեղեկություններ:

Առդիր

Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքի գրությունից՝ ուղղված Թուրքիայի մինիստրին 1895 թ. դեկտեմբերի 4-ին

Հայ ժողովուրդը ապրելով Անատոլիայում՝ հնուց ի վեր չի օգտվում ո՛չ կյանքի, ո՛չ գույքի, ո՛չ պատվի անվտանգությունից և զրկված է արգարադատությունից: Նա մշտապես հայտարարել է իր աղետալի դրության մասին և գթասրտություն հայցել, ինչպես դա երևում է բազմաթիվ թաքրիրներից, որոնք պատ-

ընդհանուր կողմից ներկայացված են եղել Բ. Դուռը և անու-
 ջադրության մատնվել: Թերթերում վեց մարզերի համար բարե-
 նորոգումների հրապարակումից հետո հայերի նկատմամբ ամե-
 նուրճք անօրինակ շարագործություններ ու վայրագություններ
 են կատարվել: Նամակներով ու հեռագրերով պատրիարքարան
 ուղարկված տեղեկությունները պատկերում են սարսափելի շա-
 փերի հասնող այդ ոճրագործությունները, թեև, իհարկե, այդ
 տեղեկությունները դեռ բնավ էլ լիակատար չեն: Այնուհետև
 գալիս է ոճրագործությունների՝ վերահիշյալ տեղեկությունների
 վրա հիմնված նկարագրությունը, ոճրագործություններ, որոնք
 կատարված են հայերի նկատմամբ, ըստ քաղաքների ու գա-
 վառների՝ սկսած Տրապիշունից և էրզրումից, ամբողջ Անատո-
 լիայով մեկ, ներառյալ մինչև Կիլիկիան (Մարաշ, Սիս և այլն):
 Այդ տեղեկությունների հիման վրա, ոճրագործությունները եղել
 են նախապես կազմակերպված, տեղական իշխանությունները
 ոչինչ չեն արել կամ խրախուսել են հայերի կոտորածը և կողո-
 պուտը, զորքերը մասնակցություն են ունեցել խժոժություններին
 ու կողոպուտներին: Եկեղեցիները և մի քանի վանքեր թալան-
 ված են. որոշ դեպքում քահանաներն ու վանահայրերը սպանվել
 են: Դեպքեր են եղել, որ նրանց մաշկաղերծ են արել: Բիթլիսի
 մարզի Խորխոս գյուղում երեք քահանաների ստիպել են մահ-
 մեղականություն ընդունել: Զոռով շալմա են հագցրել գլուխ-
 ներին և մոտ 800 ընտանիքների, որոնք կենդանի էին մնացել
 կոտորածից հետո, ստիպել են մահմեդականություն ընդունել:
 Ադանայում՝ կանանց ու աղջիկների հավաքել են մի վայրում լա-
 վագույններին ջոկելու և մնացածներին կոտորելու համար: Այդ
 նույն վայրերում պատարագող քահանայի ներկայությամբ բռո-
 նաբարել են նրա կնոջը: Քահանային էլ դրանից հետո բանտ
 են նետել այն բանի համար, որ իրեն թույլ է տվել պատահածի
 մասին տեղեկացնել եպիսկոպոսին: Այս ոճրագործություններն
 ամենուրեք միանման են եղել. հարձակվել են կրպակների վրա
 և, եթե չեն կարողացել ներս թափանցել, ապա հրդեհել են:
 Գյուղերում ողջ ունեցվածքը թալանել են, անասունները քշել
 տարել, այնուհետև ամբողջ պաշարները և տունուտեղը կրակի
 են մատնել, այնպես որ բնակիչները մնացել են առանց պատրու-
 քարանի, առանց ապրուստի, և, եթե շտապ օգնություն չցուցա-
 քերվի, նրանք քաղցից ու ջրափոխից կմեռնեն...

Ոչնչացումից զերծ մնացած բնակչությունը զրկված է ծածկից, ուտելիքից, հագուստից և իրենց զբաղմունքը շարունակելու համար անհրաժեշտ գործիքներից: Բնակչությունը ենթակա է ձմռան սառնամանիքներից սպասվող բոլոր հետևանքներին, ուտի և կարիք է զգում շտապ օգնության...

АВПР, Политархив, д. 3449, л. 62—63.

48. ՏԵՂԵԱԳԻՐ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՑԵՆ

Տիգրանակերտ, 31 դեկտեմբերի 1895 թ.

12 հունվարի 1896 թ.

1895-րդ տարին խիստ դժբախտ տարի մը եղավ բոլոր Թուրքիո քրիստոնեիցս համար, նույնպես և Տիգրանակերտին. վերջին երեկոն է, կփորձեմ անգամ մը ևս գրել այն դժբախտությանց վերջին մասը, որով վերջացուցինք տարին, թեև տակավին ապահովություն չունինք:

Տե՛ր, թեև գրած եմ ձեզ տարբեր միջոցներով, նույնիսկ վերջին կոտորածին առթիվ ալ, բայց այս միջոցով իսկ փորձել չեմ հետաձգեր:

Գուլերային հազիվ ազատված էինք, ամեն ոք իր կորսված մի ազգականի և բարեկամի մասին կողբար, և բոլոր նահանգը կմտածեր գուլերային առթիվ ընդհանուր դադարի պատճառած նյութական կորուստը դարմանել և ահա զրույց մը կդառնա իսլամներու մեջ, թե «Կյավուրներն պետք է ջարդվին»: Շատ տարիներե ի վեր իսլամներու խորհածը իրագործել ոչ ոք կհավատար առաջին առթիվ, բայց հետզհետե իրականության կերպարանք առնուլ սկսեց իսլամ գոմիթեի մը հրահանգներուն շնորհիվ: Սուլն առթիվ քաղաքի Գաղիական հյուպատոսն ու Հայոց առաջնորդական տեղապահն առանձին դիմեցին քաղաքիս վալիին և զորաց հրամանատարին և մոտալուտ վտանգի մը կասկածը հայտնեցին, բայց վալին և հրամանատարը թրքական ամենամեծ երդմամբ վստահացուցին հյուպատոսն ու հայոց տեղապահը:

Գաթուլիկաց Ամենայն սրբոց տոնի օրն էր, արեւածագին ընկած առ ընկած մոտալուտ վտանգի մը տագնապը կաճեր քրիստոնեից մեջ: Թուրքեր կանուխեն սկսած էին գործնական նշան-

ներ ցույց տալ. բոլոր բաղաբեր տազնապի ալեկոծության մեջ կտատաներ, վերջապես մոտ էր թրքական կեսօրն, և ահա թուրքերն հակառակ իրենց սովորության՝ խանութներն կգոցեն աղոթքի երթալու համար:

Թրքական աղոթքը շուտ կվերջանա. նկատելով այն՝ քրիստոնեյայք ևս փութացին խանութները գոցել, և դեպի թաղերը փութաց ամեն ոք իր տունը ապաստանելու:

Հոկտ. 20/1 նոյ-ի ուրբաթ օրը, թրքական կեսօրին, Ուլի Ճամիի օրվան քարոզիչն էր Ապաս Հոճան և իր քարոզի հետևյալ վերջաբանով հարձակման նշանը տրվեցավ. «Քանի որ կյավուրները իրենց լուծը թոթափել կջանան, մեր Քուրանի օրինոք և կայսեր հրամանով պետք է ամեն մի ճշմարիտ իսլամ 25 անհավատ քրիստոնյա ջարդի և նոցա ընչից, ստացվածոց և կնոջ տիրանա, ձեզ տեսնեմ, դադի ըլլաք թե շեիտ, Մուհամմետ ձեզ գրկաբաց արքայության մեջ կսպասեմ»:

Մինչ քրիստոնյայք կփութային իրենց տուները, Ուլի Ճամիի աշտարակեն նշան տրվեցավ, թուրք ու քուրդ (շրջակա քուրդեր սովորականեն խիստ ավելի քաղաք լցված էին) պոռալով Մուհամմետի սալավաթը, հարձակեցան մեծ մասամբ շուկաներուն վրա. արյունարբու գազաններուն առաջին զոհերն եղան այն պարզամիտներն, որք տակավին չէին հավատար մոտալուտ վտանգի մը հետևանքին, և անոնք, զորոնք իրենց թուրք ընկերները խաբելով վստահացուցած էին՝ աղոթքե ետք պատրաստ զոհ գտնելու նպատակավ: Մզկիթներեն ելնելով՝ զեն ի ձեռին հարձակեցան իրենց առաջին հանդիպած քրիստոնեից վրա: Սուրով, տապարով ու կացինով ջարդուփշուր մարտիրոսեցին և հետզհետե գազանաբար ցրվելով ձեռք ձգածնին ոչխարի պես մորթեցին և կամ ողջ-ողջ մսավաճառներու կեռերին կախելով, ջարդեցին՝ հայհոյելով Քրիստոս և ոռնալով Մուհամմետի սալավաթը:

Ան գազանաբարո խուժանը արքայություն երթալու հուսով ամեն մեկը գեթ մի զոհ կփնտրեր, որ քրիստոնեից ջարդին մասնակից եղած ըլլար: Ամեն անոնք, որ հապաղած էին վտանգեն առաջ մեկնիլ, արդեն ջարդվեցան և ոմանք անոնցմե, որ հաջողած էին այդ նեղ ռոպեններուն խանութներու ներսերը պահվտիլ, ջարդվելի առաջ ականատես եղան քանի մը ռոպեններ վերջը իրենց վրա կատարվածներուն:

Խանութներն արդեն սկսած էին խորժակվիլ և անթիվ խու:

Ժանի մը փութաջանությամբ հազիվ ըոպեններ կտէնին ամբողջ շուկաներն պարպելու և հանկարծ աղմուկը կբարձրանար. «Հա՛ կյա՛վուռ, հա՛ ֆլայ, հա՛ ֆլայ». և ահա սուրերու ու կացիններու հարվածներուն տակ փշուր-փշուր կտապալեր խեղճ զոհը, և այս կերպով գրեթէ խուժանը ժամ ու կես զբաղեցավ. թաղերու վրա հարձակելի առաջ կջանար ավար տանել:

Միևնույն ժամանակ քաղաքիս կառավարութիւնն ալ կգործեր. փողիսներեն, ժանտարմաներեն և զորքերեն մաս մը ուղղակի աջակից էին խուժանին, և ժանտարմաներու Ալա Պաշի Ազիմաթ փաշան ալ խիստ զբաղյալ էր ոսկերճինոցի թանկագին ավարով: Եվ ահա զորանոցն փողը հնչեց և երկշոտ քուրդը խույս տալ կպատրաստվեր, կարծելով, որ զորաց հրաման կըտորվի ավերումը դադրեցունել. գիտակից թուրքերուն աջակից զինվորներ կպոռան. «Ո՛ւր, կեցե՛ք, մի՛ փախչիք, կրակի փող է, կրա՛կ տվեք խանութներուն»: Եվ ավերիչներու բուռն ջանքով ու կազերու շնորհիվ վայրկենաբար բոցերը բարձրացան բազմաթիվ շուկաներե, իսկ Ազիմաթ փաշա բավական ժամանակ ունեցավ ոսկերճինոցի շուկայն զատ քանի մը վաճառականաց դրամարկղներու խորտակման ալ հասնիլ, որոնք գրեթէ ամենն ալ լի էին կանանց ոսկիե ու մարգարտե թանկագին զարդերով, որ գոլերայի առթիվ քաղաքս դուրս ելնելուն ապահովուցած էին գողերեն:

Կրակը շուկաներու մեջ սկսեց վայրագաբար վառել այրելու ու խորովելու խանութներու խորերը պահվտած անձեր և ստաքվածոց մեծ հարստութիւնն ալ: Նույնպէս վայրենի քուրդը, բարբարոս թուրքը, ժանտարմա ու զորքը վայրագաբար սկսեցին քալել դեպի թաղերը:

Այն քրիստոնեաներ, որք հաջողած էին իրենց կամ վերջապէս քրիստոնեի տուն մտնել, մի աստիճան բախտավոր կնկատեին իրենք զիրենք: Եվ բոլոր տուններեն այս մեծ սուգի օրվան լացի հեծկլտանքը կլսվեր. էին, որք կուլային հայրերնին, եղբայրնին, զավակնին կամ, վերջապէս, իրենց ամեն մեկն, որ ժամանակ չէր ունեցած տուն հասնիլ:

Այս գազանաբարո խուժանը հազիվ ժամանակ ունեցավ քանի մը թրքախառն թաղեր մուտ գտնել. մեծ մասամբ զբաղեցան շուկայի ջարդով, ավարով ու հրդեհով և ջաւացին հրդեհը մղել դեպի քրիստոնեից թաղերն, որ հակառակ իրենց ջանից՝ կբռնէր դեպի թրքաց թաղերն:

Ֆաթիհ փաշայի ճամիեն հարձակողներն ավարեցին ու ջուր-դեցին Աղմազար թաղի քրիստոնյա տունները, ուրտեղ թաղեցիք դեպքը ծագելու պահուն հավաքված էին մի տան մեջ 80-են ավելի: Ատոնք անգթաբար մորթեցին, աչքեր փորեցին, անդամահատեցին: և վերջապես մեծ մասը շարշարանոք նահատակեցին և ամենափոքր մաս մը կույսեր ու կիներ գերեցին: Նույնպես Առպատաշի թաղն ալ բավական ավարեցին ու կոտորեցին, բայց այնչափ զոհեր ի մի հավաքված չհաջողեցան գտնել, այլ հագիվ 5—10—20: Ս. Սարգիս եկեղեցին ավարեցին, ժամարար տեր Հարություն քահանան, ժամկոչը և քանիններն որք եկեղեցին գտան, անխոր շարշարանոք նահատակեցին: Քանդեցին տաճարներն ու գարշիլի պղծություն գործեցին անդ. պատառեցին, գնտակահարեցին սրբոց պատկերները, ս. գրչանց մատենադարանի և դպրոցի գրչանքը պատառելով՝ կոյուղիներն ու ջրհորները լեցուցին, վերջապես բնաջինջ ըրին թանկարժեք հնությունքը:

Ահա այսպես անցավ առաջին օրն ու գիշերը: Շաբաթի արշալույսին երկու ժամ մնացած էր, անթիվ նահատակներու դիակաց սարսեցուցիչ բուրմունքն, հրդեհին մուխն ու ծուխը բոլոր քաղաքիս վրա տարածված էին: Բոցերը կցածնային, ալ իրենց պաշտոնը լմնցած էր շուկաներուն մեջ և հրդեհի մեկ ծայրը հասած էր խիստ մոտ ս. Կիրակոս և Մար Փթիոն եկեղեցիներուն:

Շաբաթի արշալույսը դեռ չծագած՝ բարբարոսներն սկսած էին վերստին գործի. ժանտարմայի ու բոլոր պաշտոնական անձանց դերը նույնը մնաց շաբաթ ալ. ինչ որ սուրը, կացինը, դաշույնը ու ռևոլվերը անկարող էին գործել, կգործեին կառավարական զենքերը:

Հետզհետե պաշարվեցան քրիստոնեից թաղերն ու տունները, մարդագազան խուժանի Մուհամմետի սալավաթի շեխի տաֆի, կանանց լըլիի, հրացաններու պայթմանց և այլոց աղմուկով լեցված էր բոլոր քաղաքը:

Վտանգն անխուսափելի էր: Ամեն ոք դարման կմտածեր և կառաջարկվեր. «Փախչի՞նք, ֆրանսական դրոշի՞ն ապաստանինք»,— կգոչեին: Արդեն լեցված են 2 դրոշակներու ալ տակը (հյուպատոսարան և լատինաց եկեղեցի): «Մեռնինք հանուն Հիսուսի արիաբար»... Եվ արի երիտասարդները կխոսեին հրատակ և անվրդով. «Փախչիլը վատություն է: Մնալ, մեռցունել և մեռնիլ հանուն Խաչելույն, զի մեր դիրքերը լավ են անձնա-

պաշտպանության համար, Եթե շունենանք զենք, կարող ենք քանի մը ժամ դիմանալ՝ մեր թշնամու գլխին քար ու ջուր տեղալով»։ Գտնվեցան արի կիներ, որ քարն ու ջուրը իրենք հանձն առին և երիտասարդներուն հորդորեցին զենքով կռվիլ։ Թերահավատ քրիստոնյայք միջոց կառաջարկեին ընդունիլ Մուհամմետի սալավաթը և ապրիլ։

Մինչ քրիստոնյայք այս խորհուրդներով վրդովված էին, բարբարոսներու նպատակն էր բուռն զորությամբ ոչնչացունել բոլոր մնացող քրիստոնեից թաղերն, պարիսպներու բոլոր հարմար դիրքերեն, մզկիթներու աշտարակներեն, բերդեն ու թուրք տուններու բարձունքեն կառավարական զենքերու գնդակներն անընդհատ կարծակվեին քրիստոնեից թաղերուն վրա։

Որչափ որ բարբարոս թուրքեր գործի սկսելի առաջ վայրենիք քուրդեր քաղաք բերել տված էին, իրենց փափաքածեն ավելի ալ երեկ մինչ երեկո և գիշեր հասան։ Ալ այւօր քաղաքիս դուռները փակ են նորեկ գազաններու առջև և մեն-մի խմբապետի կառաջարկվի այսինչ կամ այնինչ գյուղի վրա քալել և ոչնչացունել, ինչպես Ալոյն քաշալը յուր խմբով 4—500-ի շափ քաղաքիս ստորոտը Գթրպիլ գյուղին վրա ղրկվեցավ, և զորքն ալ քաղաքիս պարսպեն և Ֆսգայասի ըսված բարձունքներեն գնդակահարելով օգնեց ավերման ու կոտորածին։

Քաղաքիս քրիստոնեից թաղերն ալ բուռն զորությամբ պաշարված էին հետևյալ փողոցի անցքերեն։ Մերտին դուռն կողմեն Տիգրանյաններու թաղն, որ թուրք դրացիներու շնորհիվ հաջողեցան շուտ ավարել ու մասամբ քանդել, և այն ուղղությամբ քալեցին Գուլումճյան (Կյուլպենկ) Հակոբ աղայենց և Գազազյան խոճա Հովսեփենց թաղը թե ուղղակի՝ փողոցեն և թե Կյավուր մեյտանի կողմեն։ Քրիստոնեից կողմեն անձնապաշտպանության ամեն ճիգ սկսեց գործվիլ՝ հակառակ պարիսպներեն և աշտարակներեն տեղացող գնտակներուն և խուժանի բուռն հարձակման։ Հար և նման հարձակումներ միևնույն ժամանակ տեղի կունենային և Մերտին դուռն թրքախառն թաղերու քրիստոնեից տուններուն վրա։ Մալագի փողոցեն, Փալանճիւնոցի, Շեխմաթարի, Զուֆթա խանի, Զոհիկի, Փոխլի քուշի, Պահապ աղայի Մանտալ-ճիյանենց տունները կավրեն։ Ալի Պարտազի, Բերդի փողոցներեն, նոր Շուկայի ավերակներեն, Ղարիպ Ղասթալի փողոցեն մինչ Կյավուր մեյտանը և երկու Պաղչի փողոցները բուռն կերպով պաշարած էին թուրք, քուրտ, զազա, զորք, ժանտարմա, ռետիֆ,

փողիս և վերջապես Քրիստոսի բոլոր հակառակորդք: Քրիստոսեկից թաղերուն մեջտեղն էին նաև ֆրանսական դրոշները, որոնք նույնպես պաշարված էին:

Հիշյալ պաշարված սահմանները հարձակման դեմ անձնապաշտպանության բուռն ջանքեր կգործեին:

Տանիքներու բարձունքեն կարելի էր նշմարել քաղաքիս շուրջը պարիսպներեն դուրս 20-են ավելի քրիստոնյա գյուղեր, որք իրենց հրդեհի մուխն ու ծուխը ողջակեզի մը պես՝ դեպի երկինք բարձրացուցած էին և երկնից ամպեր հետզհետե կթանձրանային: Գյուղերու վիճակը քաղաքիս յուզոտ ավարին ուշ հասնող անխիղճ բարբարոսներու հանձնված էր, որոնք կավերին ու կկոտորեին:

Քաղաքիս քրիստոնեից թաղերը պաշարող խուժանը քրիստոնեից անձնապաշտպանությունեն խիստ զայրացած՝ իրենց ուժերը կբաղմապատկեին: Վերջապես, այդ օր խուժանը իր երեվակայածը իրագործել չհաջողեցավ քաղաքիս մեջ, բայց գյուղերը մեծավ մասամբ անձնատուր լինելով ոչխարի պես մորթվեցան էրիկ մարդիկ, կույսերն ի հաճույս գործածվեցան, կիները և մանավանդ հղի կիները անդամազնեության և անդամահատության ենթարկվեցան: Ավելորդ է հիշել, թե գյուղերու եկեղեցիները թալանվելն վերջ մասնավոր ջանյուք այրվեցան և քահանաները մասնավոր շարշարանոք նահատակվեցան:

Իբր նմուշ համառոտակի պատմեմ քաղաքիս ամենամոտ Գթըրպիլ և Ալի-Փունար գյուղերու կոտորածը:

Ալիփունարցի (թրքախան) քրիստոնյայք, երբ գյուղացի թուրքերը կհարձակին վրանին, կապաստանին ս. Աստվածածին հոյակապ և մոտերս յուր բազմաթիվ սենյակներով նախանձելի և կեղեցին:

Գյուղական տուներու ավարն ու տավարը բաժնվելն վերջ կհարձակին եկեղեցիին վրա, կխորտակեն դուռները, կմտնեն բակը, կրակ կվառեն եկեղեցիին բուն դռան առջևը, կայրեն դուռը և մուխով ու ծուխով կլեցունեն եկեղեցին: Վերջապես ապաստանող ժողովուրդը անձնատուր կընեն, բոլորն ալ կկապեն, կլմնցունեն եկեղեցիին ավարը, կրակ կուտան եկեղեցիին, իրիկվան դեմ բոլոր քրիստոնեից էրիկ մարդիկը արդեն կապված կտանին գյուղի պարտեզն առվակին մոտ, դանակնին, դաշույնին, սուրերնին ու գնդակնին. կփորձեն և գիշերը պարտեզի քանի մը ծառի կոճղերով կայրեն նահատակաց մարմինները և

կխորովեն յանարգանս քրիստոնեից: Իսկ կույսերն ու կինները ըստ քմաց պահեցին 10 օրի շափ և մաս մը ղրկեցին քաղաք:

Գթըրպիլցիք (բոլորը քրիստոնյա) առաջին առթիվ անձնապաշտպանություն փորձեցին: Բայց երբ 4—5000-ի շափ խուժան մը և քաղաքի բարձունքեն զորաց գնդակներն անգթաբար կըսպառնային իսպառ բնաջինջ ընել գյուղը յուր ժողովրդով, հուսահատ ունէ պաշտպանությունն՝ ապաստանեցան ս. Թումայի եկեղեցին՝ անդ միմիայն աստծով ունենալով հույս: Քահանան, գյուղի բողոքականաց քարոզիչն ու Եգիպտոսէն տեղս նոր հասնող պատ. խորշան կիսսին: Քահանան կպատարագե և բոլոր ժողովուրդը քրիստոնեական վերջին պարտականությունը կատարե՝ պատրաստվելով մահվան: Իսկ դուրսը խուժանը կավերե, կթալնե և կջանա թոպե մը առաջ ձեռք ձգել Լաֆիւրնէր: Վերջապես խորհուրդ կտրվի զորքերին բարձրանալ եկեղեցվո տանիքը ծակել, վառած գերանները վար ձգել: Ներսէ փակված ժողովուրդը այս կերպով մոխեն հեղձամահ եկեղեցիին դուռները կբանա: Քահանան ու քարոզիչները մասնավոր շարշարանք կնահատակեն և ժողովրդեն ամեն մեկը ըստ հաճույս շարշարելով՝ կկոտորեն, կույսերեն ու կիններեն ամեն անոնք, որք մեռնելը չախաղաս սեպեցին գերությունեն, նահատակվեցան: 1/5 հազիվ ազատվեցավ. մեծ մասամբ կիներ ու վիրավորներ: 400-են ավելի ջարդվեցան:

Այսպես և ավելի բարբարոսությամբ 20 օրի շափ նահանգիս գյուղերը, գյուղաքաղաքները, վանքերը ավերակ դարձուցին և քրիստոնյա ժողովուրդը բնաջինջ ըրին և նոցա դիակները շուներու, գազաններու կեր թողլով, ոսկորները ցրվեցին դաշտ ու ձոր:

Շաբաթն սկսեց մթննալ: Ինչպես հիշեցի, թուրքերն քրիստոնեից թաղերը պաշարելով՝ երեակայածնուն շափ գործ չկրցին առաջ տանիլ. սահմաններեն փախչող քրիստոնյայք թաղին ներսերը կստվարանային, և այսպես սահմաններու անհարմար տուններեն թեկ շատերը թողուցին իրենց ունեցածը, բայց մեծ մասամբ կյաւքերնին ազատեցին, և այսպես, երթալով պաշարված թաղն ավելի անձնապաշտպանության ձգտեցավ, պաշարման սահմանին մեջ եղած եկեղեցիներն անթիվ վիրավորյալներով ու թշվառներով լեցվեցան: Մայրն անգիտակից է զավակներեն, այրը՝ կնոջմեն: Ահ ու սարսափին հետ ցուրտն ու անձրևները սաստկացան, ապրելու հույսեն իսպառ կտրվիլ

սկսեցինք: Խուժանի անդուլ ջանքերուն առջև քրիստոնեից անձ-
նապաշտպանութիւնն ավելի ևս զայրացուց Մուհամմետի խ-
լամը: Կաղիական դրոշներն անընդհատ նշանացի ելևէջները
կշարունակեն, և բարբարոս խուժանը ուժակոծելու խորհուրդն
իրագործելու կջանա: Այլ հուսահատութեան սահմանին մոտեցած
ենք: Խիստ անձրևն ու գիշերվա մութը վրա հասան:

Կիրակի կանուխեն զենքի պայթումներն կասսականային:
Բազմապատիկ ուժերով հարձակեցան ս. Կիրակոս և Մար Փթիռն
եկեղեցիներուն վրա: Գազազյանենց ու Գուլումճյանենց փողոցն
և այսպես քանի մը նշանավոր փողոցներեն թաղին ներսը մըտ-
նել կփորձեն:

Այսպես շարունակվեցան անձնապաշտպանութեան բոլոր ճի-
գերը բուն հարձակմանց դեմ: Կիրակի մինչ թրքական ժամը
11-ն էր, ս. Կիրակոս թաղին խիստ մոտ Հաճի Սատըղ ըսված
արդունարբու պարագլուխն իր տունը քրիստոնյա թաղերուն մեջ
ըլլալով՝ հաջողեցավ իր շրջակա տուները ավերել և վերջապես
ռանիքը հանել զայրացած խուժանի մեկ մասը, որ խիստ մո-
տեն քրիստոնեից տաճիքներն ու տուները, նույնիսկ ս. Կիրակոս
եկեղեցին գնդակահարել կարենան: Ծիշտ այդ պահուն կառա-
վարութեան կողմէն բոլոր ազգերե կազմված խումբ մը փողոց-
ներուն մեջ ազդարարեց, որ զենքերը լռեն և խաղաղութիւնը
հաստատվի, մինչդեռ հիշյալ Սատըղ առիթն օգտվի ուզելով՝
չէր դադար գնդակահարել: Վերջապես 2 գնդակներ ալ Սատըղի
խուժանն 2 շէկտ զրկեցին Մուհամմետի արքայութիւնը: Լոն-
ցին զենքերը քաղաքիս մեջ: Ազդարարութիւններ և մունետիկ-
ներ պողոտային. «Քրիստոնյայք զենքերը պետք է հանձնեն կա-
ռավարութեան, որ կառավարութիւնը խաղաղութիւնը հաս-
տատեն»:

Շաբաթ մը շտեկնք՝ քրիստոնեից զենքերը հանձնվեցան կա-
ռավարութեան: Թուրքն ու քուրտը ազատ համարձակ ավերեցին
ու կոտորեցին նահանգիս բոլոր գյուղերն ու վանքերը և յուրա-
ցուցին քրիստոնեից բոլոր հարստութիւնը:

Քաղաքիս եկեղեցիներն լեցվեցան անթիվ վիրավորներով և
անհամար աղքատներով, որոնց մեծ մասը 2—3 օր առաջ հա-
րուստ էին կամ կարող էին իրենց պետքերը հագալել վերջ, աղ-
հատաց ալ օգնել: Իսկ այսօր ո՞վ հոգա այսչափ կարոտյալներ:
Կաշարված սահմանին ներսն եղող թաղին մեջ մաս մը ձմռան

պաշար մնացած կար: Ահա այդ շնչին պաշարներով խնամել սկսանք:

Հետզհետե ձերբակալվեցան քրիստոնյաներն մաս մը բարձր անձնավորություններ և խումբ մը միջին դասակարգի անձեր և հարցաքննվիլ սկսան դատախազեն:

Ոսկիից սկսավ դեպքը, ո՞վ և ո՞ւր տեղերն կրակ տվիք շուկաներուն, ի՞նչ բաներն կամ ո՞ր եվրոպական ազգերն թելադրվեցաք, ի՞նչ առթիվ է ձեր բանակցություններն, եվրոպական կառավարութեանց հետ, և այլն, և այլն հակառակ հարցումներ:

Ավելորդ է հիշել, թե ի՞նչ պատասխան կրնային տալ դատապարտյալք: Բանտի և փողիսի անլուր շարշարանքներն սկսեցին ի գործ դրվիլ: Շատերն արդեն չկրնալով դիմաւալ՝ մեռան այդ շարշարանոք և շատերը մահամերձ հիվանդ և կան շատեր, որ արյուն կմիզեն:

Անցան 4—5 տաժանելի օրեր: Բանտարկյալք բանտերու մեջ շարշարվելով, գյուղերն և ամեն քրիստոնեից հաստատությունք քանդվելու դրութեան մեջ, կույսերը և պատանիները թրջական բարբարոս կրից խաղալիք, գերիները ամենաստուգ ծառայութեան մեջ և քաղաքիս քրիստոնյայք ողորմություն կխնդրեն իրարմե: Ի՞նչ կերպով կարելի է անոթին՝ վիրավորյալին, վիրավորյալը՝ մերկին, մերկը՝ անդամահատվածին և վերջապես թշվառը՝ թշվառին օգնել: Եվ ահա այս կերպով մխիթարել կջանային և կջանան:

Վերջապես հասան մեկ զինվորական ֆերիդ և երեք բարձրաստիճան թուրք պաշտոնյաներ, ինչպես որ ծանուցին Կ. Պոլսո թերթեր, և այսօր 25 օրն ավելի կլինի կարծեմ, ի՞նչ է պաշտոնին կամ գործերին, չենք գիտեր:

Այսչափ գիտեմ միայն՝ թե թուրքը յուր զենքեր համարձակ կկրե և քրիստոնյաներեն տարած ավարը համարձակ վաճառի կհանե և անհուն ուրախութեան մեջ կլողա բոլոր մահմետական խումբանը և միշտ կերագեն կրկին կոտորել և ավարել մնացորդ թշվառ մասն ալ քրիստոնեից:

Ահա այսչափ հազիվ կարող ենք գրել մեր նեղ դրութեան մեջ: Ինչպես ըսի, ամեն կերպով պաշարման և ճնշման մեջ ենք և կարելի չէ կոտորածի և նյութական վնասուց իսկական թիվը գտնել, բայց վստահ եղեք, թե հետևյալ սահմաններն պաւաս կարելի չէ նկատել նահանգիս և քաղաքիս անձի և նյութական կորուստը:

Քաղաքիս մեջ — 2000 անձ քրիստոնյա դեպքի օրերն չարդ-ված և մեռած:

1500 անձ քրիստոնյա վիրավոր ազատված և սոցա մոտ հա-զարը առած վերքերեն մեռած կամ անդամալուծված:

Եվ մինչ ցարդ մեռած են մոտ 500-ի ալ անկարող լինելով թշվառությանց դիմանալու և ջարդի առթիվ սարսափումներեն հառաջ եկած հիվանդություններեն և վերջինք կշարունակին մեռնիլ:

Իսկ նյութական կորուստը քաղաքիս մեջ՝ 2000-են ավելի խանութի ավարը տարված, 1200 խանութ այրված և 1500 տան ավարը տարված: Վերջապես քրիստոնեից ունեցածին հարյու-րին 95-ը կորսված է: Մեկ հաշվով մը 10 միլիոն ոսկիի կհասնի քաղաքիս քրիստոնեից կորուստը:

Նահանգիս մեջ վանքեր ու գյուղական եկեղեցիներ չեն մնա-ցած: Քրիստոնյա գյուղացիք վերջին ծայր թշվառության մեջ են: Եթե 1/4-ը ազատած են ցիր ու ցան, գյուղական տներն իսկ բո-լորն ալ այրված և մոխիր դարձած են:

Նյութական կորստյան սահման մը գծել չեմ կարող: Այսչափ ճիշտ գիտեմ, թե ինչ որ ուներ քրիստոնյան, այսօր երբեք չունի: Իսկ անձի վնասը նահանգիս մեջ 25 000-ե վար չէ կա-րելի հավատալ: Բայց մինչ գարուն այս ընթացքով, նույնչափ ալ զանազան ձևերով և ցավերով կմեռնին:

Տե՛ր, թեև խիստ ստվար հատորներու կարոտ նկարագրու-թյուն մը այսչափ համառոտ գրել ջանացի, երջանիկ պիտի սեպեմ զիս, եթե այս ալ ձեզ հասնելով հրատարակվի:

Տիգրանակերտցի մը

«Արմենիա» № 54, 55, 56

1896 փետր. 8—12—15

44. ՀԱՆԳՈՒՄ ՊՈՐՏՈՒԳԱԼԻԱՅԻ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԸ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԻՑԱԼԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԻՆ

Զեկույցից

Հալեպ, 29 հունվարի 1896 թ.

Պատիվ ունեմ Ձերդ գերազանցությանը շարադրելու այն վշտալի իրադարձությունների մասին, որոնք տեղի են ունեցել անցյալ տարվա դեկտեմբերի 28-ին և 29-ին, քրիստոնյա բնակ-

շությանը զինաթափ անելուց մի քանի օր հետո: Ցուցմունքներն ինձ տվել են Ուրֆայից եկած մի քանի անձինք:

Զորեքշաբթի օրը՝ 28-ի առավոտյան մի քանի մահմեդականներ իրենց բարեկամ քրիստոնյաներին խորհուրդ են տվել հեռանալ շուկայից և տանը նստել, որովհետև այդ օրը մտադիր են եղել կոտորած անել: Իրոք, կեսօրվա դեմ, Տելֆեդերում՝ մահմեդականների թաղամասում, որն իշխող դիրք ունի հայկականի նկատմամբ, ժողովրդի մեծ բազմություն է կուտակվել:

Հարևան բերդից ինչ-որ մեկի տված ազդանշանի համաձայն զինված մուսուլմանների և պահեստայինների բազմամբռյալ վազակախմբերը ներխուժել են հայոց թաղը շորս տարբեր կետերից: Տների դռները ջարդել են կացիններով և բնակչությանը անողորմաբար մորթել: Շրջապատվածները, բնականաբար, անկանոն փախուստի են դիմել, վայր են ցատկել սանդղավանդներից կամ ջրհորներն են նետվել՝ մահից խույս տալու հույսով: Զարդարարները փնտրտել են բոլոր անկյունները, նկուղներն են գցել բոցավառ նյութեր, որպեսզի փայտե շինությունների հետ միասին վառվեին նաև այնտեղ թաքնված դժբախտները: Կոտորածը շարունակվել է մինչև հաջորդ օրվա կեսօրը և դադարել միայն այն ժամանակ, երբ արդեն զոհ չի մնացել...

Հայոց եկեղեցին, որտեղ 2500-ից ավելի մարդ է պատսպարված եղել, զխավորապես կանայք, երեխաներ ու ծերեր, նավթ են լցրել ու վառել: Հիսուն հոգուց բացի, որոնց ժամանակին հաջողվել է բարձրանալ կտուրը, մնացած բոլորը զոհվել են: Եկեղեցու նկուղում խեղդվել է 400 հոգի:

Պնդում են, Ձե՛րդ գերազանցություն, որ մուլա Սեիդ Ահմեդը՝ դերվիշների շեյխն ինքն է անձամբ սկսել կոտորածը: Նա մի հայի ստիպել է պառկել գետնին և իր ձեռքով մորթել է նրան, հետևել է արտասանել ծիսական ոտանավորի տողեր, որոնք մուսուլմանները բարձրաձայն կարդում են մատաղ անելիս: Դեռևս դեկտեմբերի 26-ի հինգշաբթի օրվանից այդ մուլա Ահմեդը Կալա Բուանյա հրապարակում հավաքել է երեւելի մուսուլմաններին, կոչ արել, որ կոտորեն հայերին, որոնց, նրա ասելով, պետք է բնաջնջել որպես պետության թշնամիների, որպես սուլթանի իշխանությանը շենթարկվողների:

Պատմում են, թե ջարդարարների մի խումբ հարձակվել է մի տան վրա, որտեղ գտնվելիս են եղել 150 հայեր: Զարդարարներն սպանել են 120 հոգու և կոտորածը դադարեցրել են

միայն միջնաբերդից հնչած փողի ազդանշանը լսելուց հետո: Այսպիսով, երեսուն հոգի փրկվել է: Հայերի տներն ու խանութները թալանված են, իսկ ամբողջ գույքը, ինչը հնարավոր չի եղել տանել, ոչնչացրել են տեղում:

Երկուշաբթի օրն էլ պարզվել է, որ բավական է մի քանի զինվորական ուղեկալ ուղարկել մահմեդականների թաղերը, որպեսզի կանխվեն նոր ջարդերը: Իսկ 13 ոստիկանները, որոնք կանգնեցված են եղել ֆրանսիական և ամերիկյան շենքերի մոտ, լիովին բավական են եղել, որպեսզի նրանց պաշտպանեին որևէ հարձակումից:

Դեկտեմբերի 31-ի երեքշաբթի օրը մունեստիկը մուսուլման բնակչությանը՝ կոչ է արել իշխանություններին հանձնել առեւժանգված ջահել հայուհիներին: Երեսուն հայուհու հանձնել են իշխանություններին, իսկ երկուսը կրոնափոխ են եղել և ընդունել մահմեդականություն:

Սպանված հայերի թիվը, հայերի ասելով, 10-ից 12 հազար է, բայց պետք է սպասել նոր մարդահամարի, որպեսզի պարզվի ճշգրիտ թիվը...

Այս տխուր իրադարձությունների ժամանակ մուսուլմաններից մարդասիրական զգացմունք են դրսևորել և ամենայն գովեստի են արժանի Մուստաֆա աղա Ռեջեպը, Հայդար և Խալիլ Ռեջեպները: Նրանք փրկել են մոտ հիսուն հոգու, որոնք բարձրացած են եղել այրվող եկեղեցու տանիքը, և, բացի այդ, պատսպարել են իրենց թաղում ապրող քրիստոնյաներին ու նրանց, ովքեր կարողացել են իրենց մոտ ընկնել: Սպանությունների գլխավոր հրահրիչները, ինչպես հաղորդում են, եղել են մոլլա Սեիդ Ահմեդը, Մուստաֆա էֆենդին, Հուսեին փաշա էրտադի զադեն, Հարիֆ փաշան՝ ռեզիֆների պետը, Քյուրդո աղան, Հաջի Բեքիր Միքյաիլ օղլին, Ալի աղա Ազալ Իսեն Աղասին, Հաջի Մահմեդ Օնասուան օղլի Ասադ էֆենդին, Հաջի Կարա աղան, Հաջի Իսսա Աբդուլլայի որդիները:

Ձե՛րդ գերազանցություն. այս բոլոր գազանությունների համար մեղավորները առ այսօր պատժված չեն, իսկ կոտորածից ազատված դժբախտները (դրանք մոտ 6800 հոգի են), մնացել են առանց գոյության միջոցների... Տուժածների մեծ մասը, որոնք մնացել են առանց ծածկի և առանց հագուստի, դաժան ձմռանը չեն դիմանա:

Հայ լուսավորչականներից բացի, սպանված են մոտ հարյուր

այլ քրիստոնյաներ, որոնց թվում և՛ հիսուն հայ կաթողիկէնք։ Պաշտոնական թվերը, որ հաղորդել են տեղի իշխանությունները, հետեւյալն են՝ 600 սպանված քրիստոնյա և 120 մուսուլման։ Իրականում, դատելով Ուրֆայից փախածների պատմածներով, որոնցից անձամբ ինքս եմ լսել, որոնք հարցաքննված են առանձին-առանձին և ոչ մի կապ չունեն հայ լուսավորչականների հետ, մահմեդականներից սպանվել են ոչ ավելի, քան հինգ հոգի։ 3-ը՝ եկեղեցու վրա հարձակվելիս և 2-ը՝ ավարը բաժանելիս։

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3182. л. 2.

45. ՌԻՋԵՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԷՅՈՒՊԱՏՈՍԸ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆ ՆԵԼԻԴՈՎԻՆ

Քաղվածքներ № 89 գեկուցից

18 փետրվարի 1896 թ.

Ես բազմիցս պատիվ եմ ունեցել իմ զեկույցներում Ձերդ բարձր գերազանցությանը իմ գնահատականը տալու հայերի ապստամբության կամ հայերի կողմից ապստամբության նախապատրաստվելու վերաբերյալ թուրքական իշխանությունների պնդումների մասին. բացի խոսքերից ու գրություններից, հայ հեղափոխականների կողմից հեղափոխության նախապատրաստումը, գոնե Տրապիզոնի վիլայեթում, ոչ մի բանում չի արտահայտվել։ Հայերը զենք չունեն, և թուրքական իշխանությունների բոլոր պնդումներն այդ մասին պետք է որ հետին միտք ունենան՝ արդարացնել հայերի նկատմամբ թուրքական իշխանությունների գործելակերպը։

Տրապիզոնում 1895 թվի սեպտեմբերի 26-ի խժդժություններին նախորդեցին այս հայտանիշները. թուրքական իշխանությունների կողմից հայերին զենք պահելու մեջ մեղադրանքները, տնային խուզարկությունները, քաղաքական դատավարությունները, վերջապես, թուրք պաշտոնյաների վրա կատարվող մահափորձերը։ Իրականում չի հայտնաբերվել զենքի ոչ մի պահեստ, և, բացի այս, հայերի մոտ չեն հայտնաբերվել նույնիսկ միևնույն ընդհանուր տեսակի առանձին հրացաններ և ատրճառակներ, ինչը ցույց կտար քաղաքական որոշակի նպատակով հայերին զինելու ընդհանուր ղեկավարության գոյության մասին։ Այս բանը չեն կարող չգիտենալ թուրքական իշխանությունները, և եթե. չնայած դրան, պաշտոնական փաստաթղթում նորից մե-

ղաղրանք է հաճողես գալիս հայի նկատմամբ զենքի ստացման և բաժանման միջնորդության խնդրով, ապա ես կհամարձակվեմ արտահայտել իմ կռահումը, թե՛ այդպիսի փաստը հանդիսանում է Տրապիզոնի վիլայեթի Զանիկի սանջակում իշխանությանների կողմից նախապատրաստվող իրադարձությունների ազնապալի հայտանիշը: Որոշ (թեև Թուրքիայում գոյություն ունեցող կարգերում՝ թույլ) մխիթարանք է Սամսոնի մութեսարիֆի մասին ընդհանուր գնահատականը՝ որպես կարգին մարդու և եռանդուն կառավարիչի...

Սույն փետրվարի 16-ին, ուրբաթ օրը, երեկոյան ժամը 10-ին Տրապիզոնում, բոլոր թաղերում միաժամանակ, հանկարծակի սկսվեց հրացանաձգություն: Բաց թողեցին նաև հրթիռներ: Ո՛չ հյուպատոսներից որեւէ մեկը, ո՛չ էլ մեր հրետանավակի հրամանատարը, նախազգուշացված չէին այդ հրացանաձգության մասին: Կրակոցների թնդյունները շարունակվեցին մեկուկես ժամ անընդմեջ: Ինչ ասել կուզի, թե այդ գիշերային կրակոցները, որոնք, ոչ դեռ ոչ դեռ, թնդում էին հենց տների լուսամուտների տակ, ինչպիսի իրարանցման մեջ գցեցին քրիստոնյա ողջ բնակչությանը, մանավանդ հայերին, որոնք ոչ առանց հիմքի վախենում ու դողում էին իրենց կյանքի համար: Միայն հաջորդ օրը պարզվեց, որ փետրվարի 16-ի գիշերային հրաձգությունը թուրքերը «լուսնից ստվերն էին քշում-փախցնում» (այդ ժամանակ լուսնի մասնակի խավարում էր եղել):

Այդպիսի հրաձգությունը մի քաղաքում, որը համարվում է պաշարողական դրություն մեջ, չի վկայում վալիի կողմից հասարակական հանգստի խանգարումից խուսափելու հոգացողության մասին...

Փետրվարի 16-ի գիշերային հրաձգությունից պետք է հանել հետևյալ եզրակացությունը. մահմեդական բնակչությունը զինված է: Դա բոլորի կողմից հաստատվում էր առաջ էլ, և միայն գեներալ-նահանգապետի հայտարարություններում, որոնք փակցրվում էին փողոցների բոլոր անկյուններում, հայտնվում է, թե «Օրենքը մասնավոր անձանց խստորեն արգելում է զենք կրել, և ով որ այդ հանցանքի մեջ բռնվի, խստագույն պատժի կենթարկվի»:

Հիմք չկա ենթադրելու, թե մահմեդական բնակչությունը զինված է միայն Տրապիզոն քաղաքում, իսկ վիլայեթի մյուս վայրերում զինված չէ: Այսպիսով, թուրքական իշխանությունների

այն խոսքը, թե հայերը զինված են և զինվում են, չի համապատասխանում մեր աչքով տեսածին, ինչը վկայում է, որ հայերը բնավ էլ զինված չեն ու չեն զինվում, այլ՝ մահմեդականներն են զինված: Այս փաստը կարևոր է, մանավանդ, կապված այն տագնապալի հայտանիշի հետ, որի մասին ես պատիվ ունեցա արտահայտվել վերևում:

Գիպպիուս

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3184, л. 102.

46. ԿՈՆՏԱՆՏԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԻ ԶԵԿՈՒՅՑԻՑ՝ ՈՒՂՂՎԱՄ Կ. ՊՈԼՍԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆԸ

Մարտ, 1896 թ.

Կեսարիայում հայերի կոտորածի ժամանակ [1895 թ. նոյեմբերի 18-ին] ոստիկանությունն ու զինվորները սկսեցին մասնակցություն ունենալ կոտորածի դադարեցմանը միայն շորս ժամ անց:

Այն, որ որոշ կետերում հայերի կոտորածը նախանշված է եղել կենտրոնական բարձրագույն իշխանությունների կողմից և հրամայված է եղել ի կատար ածել, — դա հազիվ թե կասկածի ենթակա լինի...

Իսկ ընդհանրապես մոսսուլմանները հայերին կոտորում էին ցուպերով, մանգաղներով, մահակներով, դանակներով ու դաշույններով, — մի խոսքով՝ սառը զենքով: Ասում են, հայերի կողմից, մանավանդ տներում, հրացաններ և ատրճառակներ են արձակվել: Սակայն այն տները, որտեղից կրակոցներ են հնչել, ոչ միայն կողոպտվել են, այլև հրկիզվել՝ նույնիսկ բնակիչներով հանդերձ:

Կոտորածից, խանութների ու տների թալանից և կանանց ու աղջիկների առևանգումից, մի խոսքով՝ ջարդից հետո, ոստիկանությունը հույներին հրավիրել է, որ ջոկեն շուկայում եղած իրենց սպանվածներին և հայերին, որ տանեն իրենց զոհերին: Իսկ ինչ վերաբերում է Փամբուկլի-Խանում սպանվածներին (մոտ 200 հոգի), ապա սայլապանները նրանց տարել ու շարտել են հին բերդի բակը:

Բոլոր սպանվածների ու թալանվածների թվի վերաբերյալ ես հավաքել եմ հետևյալ տեղեկությունները:

Մութեսարիֆի ասելով՝ լուսավորչական և կաթոլիկ

հայերից՝	
սպանված	.235 հոգի
հույներից՝	10 »
բողոքականներից՝	7—8 »
առևանգված են աղջիկներ 3	»

որոնցից 2-ը վերադարձված են և 1-ը դեռ չի գտնված:

Իսկ ըստ հայ լուսավորչական վարդապետ Տրդատի ցուցմունքների, բոլոր հայերից (տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ)

սպանված	346 հոգի
թալանված	մոտ 400 տուն
այրված	27 »

ընդ որում երկու տան մեջ այրվել են մոտ 13 հոգի
առևանգված կին և աղջիկ 21 հոգի

Վերադարձված են բոլոր աղջիկները, մեկից բացի: Թաղման համար վարդապետին են հանձնվել միայն 288 հայերի դիակներ՝ տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ:

Իսկ ըստ Կեսարիայի ճիզվիտական դպրոցի պետի գրառումների՝

սպանված	360 հոգի
վիրավոր	427 »
թալանված տներ	362 »
այրված տներ	27 »
թալանված խանութներ	140—150

աղքատների թիվը (ովքեր թալանված են) հասնում է

մինչև	2500 հոգու
սպանված կաթոլիկներ	12 հոգի
բողոքականներ	21 »
առևանգված աղջիկներ	25 »

Հայ կաթոլիկ եպիսկոպոսի կողմից ինձ տրված ցուցակի համաձայն՝

սպանված	395 հայ
վիրավոր՝ մոտ	400 »
առևանգված աղջիկներ մոտ	60 հոգի
թալանված տներ	500
թալանված խանութներ՝ մոտ	200
այրված տներ	27

Հայերը մինչև հիմա վախից չեն բացում իրենց կրպակները և չեն բողոքում իշխանություններին: Գուցե հարյուրից ոչ ավելի քան հինգը համարձակվել են նստել շուկայի իրենց կրպակներում և խնդրագրերով դիմել վերեններին:

Տեսնելով Կեսարիայում նոյեմբերի 18-ի խժոժությունների անպատժելիությունը, թուրքերը քրիստոնյաների թալանումն ու բռնությունը տարածեցին, և ճանապարհներին կողոպտում էին անցնող հույներին ու հայերին և հափշտակում նրանց ապրանքները...

Հայերի ու հույների ահն ու երկյուղն այնտեղ է հասել, որ հիմա առանց ոստիկանների նրանք սիրտ չեն անում Անգորայից անցնել Կեսարիա և հակառակը, ինչում ինքս անձամբ համոզվեցի: Եվ իրոք, քրիստոնյաներն ինչպե՞ս չվախենան, երբ Կեսարիայի ջարդի, Կիրշեհիրի սպանությունների և ճանապարհներին կատարված կողոպուտների համար մեղավորներից մինչև այժմ ոչ մեկը չի պատժված...

Տեսնելով իշխանությունների անարդարացիությունը, մուսուլման հանցագործների անպատժելիությունը և զորքի անվստահելիությունը, քրիստոնյաները, մանավանդ հայերը, ապրում են մշտական վախի մեջ՝ իրենց կյանքի համար և իրենց ունեցվածքի անվթարության համար, ստորանում են մահմեդականների առաջ և ստորաքարշույթյամբ նրանց բարեհաճությունը հայցում:

Բայց, շնայած այս բոլորին, մուսուլմանների ատելությունը նրանց հանդեպ չի դադարում, և ամեն առիթով, «գյավուր» հայհոյանքի հետ մեկտեղ, այդ ատելության դրսևորումը, մանավանդ գյուղերում, երևում է այն խոսքերում, որ «սպիտակ թե սև շուն» — իրենց համար մեկ է, այսինքն՝ հույները թե հայերը միևնույն քրիստոնյաներն են:

Մի խոսքով, հայերի և ընդհանրապես քրիստոնյաների այժմյան վիճակը Անգորայի գավառի իմ այցելած քաղաքներում ու գյուղերում վտանգավոր է, տառապալի և անպաշտպան...

Արթուրի խորհրդական Այ. Ախսեֆ

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3184, л. 146.

«Արարատի» թղթակիցը, լինելով ականատեսն ու վկան շատ դեպքերի, որոնք տեղի են ունեցել Թուրքահայաստանում, մանրամասնություններ է հաղորդում անցյալ տարվա (1896) վանի ջարդերից...

Հունիսի 3-ին, երբ սկսվեց քաղաքի կոտորածը, պաշտոնական հեռագրերն այդ մասին տեղեկացրին գավառական իշխանություններին, որոնք այդ պատճառով հրամայեցին սկսել ջարդը:

Թեև Փոքր Ասիայում հաղորդակցության ճանապարհների փակման հետևանքով ընդհանրապես չի կարելի ճշգրիտ թվերով աբտահայտել սպանվածների քանակը, այնուամենայնիվ ըստ մեզ հասած պաշտոնական տեղեկությունների կարելի է ենթադրել, որ սպանվածների ընդհանուր քանակը ամբողջ վիլայեթում 20 000-ից պակաս չէ, իսկ ուրիշների կարծիքով էլ՝ 30 000-ից:

Ամենասարսափելի կոտորածը եղել է Արճեշում, Հայոց Ձորում, Գավաշում, և Կարճկանում: Առաջին երկուսում սպանվել է 1650 հոգի, իսկ մյուս երկուսում՝ 850: Արճեշի գավառի բոլոր գյուղերում համարյա ոչ մի բնակչություն չի մնացել: Նարեկ գյուղում սպանվել է 200 հոգի, իսկ Բալուում՝ դրանից էլ ավելի: Բոլոր այդ գյուղերից միայն տասն է փրկվել: Երկու ավազակ՝ Աբդուլ Համիդը և նրա եղբայր Աբդուլ Քաֆյուրը, սպանել են ավելի քան 200 հոգու: Շահապզում սպանվել է 10 հոգի:

Արճակ գյուղը անցյալ տարի ավերածության չենթարկվեց, այնտեղ կարգուկանոնը պահպանում էր զորքի 130-հոգանոց մի ջոկատ: Իսկ երբ կոտորածն սկսվեց ամբողջ մարզում, այդ ջոկատի պետը երգվեց հասարակության առաջ, որ թույլ չի տա նրանց մոտ մտնեն թալանչիները: Բայց դա լուկ խաբեություն էր: Շուտով հենց ինքն է թալանի մատնում գյուղը և նրան օգնության է գալիս մի ուրիշ՝ ավելի մեծ ջոկատ: Այստեղ սպանվել է 200 հոգի, 60—65 ջահել կանայք ու աղջիկներ անպատված են: Մի քանիսը փախչում են քրդական Մեզրե գյուղը և այնտեղ իսլամ ընդունում, որպեսզի փրկվեն անխուսափելի մահից:

Վերոհիշյալ գավառներում, բացի մեծ թվով սպանվածներից, շատ են եղել նաև իսլամ ընդունածները: Իսլամ ընդունելու պատճառը այն հանգամանքն էր, որ շատ մարդեր չունեին այնպիսի

բնական ապաստարաններ, որտեղ հնարավոր լինել թաքնվել, որի հետևանքով շատերն ուղիղ փախչում էին մեշիգ, շեյխերի, մուլաների, դերվիշների տները, որոնք մահվան սպառնալիքի տակ բռնի իսլամ էին ընդունել տալիս նրանց։ Շատ են եղել նաև այնպիսի քուրդ բեգեր, որոնք փրկել են շատ հայերի։ Մահ-մուդ զադե Բեյտուլլահ բեյը, որն աչքի էր ընկնում մարդկայնության մարդասիրությամբ, կոտորածից պաշտպանել է ամբողջ Մոկսի գավառը։ Նա լավ ծանոթ է հայերեն լեզվին, շատ է կարդում հայերեն։ Կոտորածի ժամանակ նա իր գավառում չի եղել։ Բայց խմանալով, որ վայրենի քրդերը կօգտվեն իր բացակայությունից և հայերի ջարդ կսկսեն, շտապ հետ է եկել Վանից և, իր շուրջն հավաքելով 400 քաջ քրդերի, թշել հալածել է քուրդ աշիրեթների ամբոխներին, որոնք եկած են եղել Մոկսի գավառը՝ կոտորելու նպատակով։ Այս նույն բեգը անցյալ տարի, բացի հայերին մատուցած շատ ծառայություններից, նաև 300 լիրա է նվիրել հայերին։ Վարագա լեռան վրա ապաստանել էր 5000 հոգի, որոնց մեծ մասը զոհվել է սրից, հրդեհից, քաղցից, համաճարակից։ Շատերը նաև նավակներով փախել են Լիմ ու Կուուց կղզյակները։ Սրանց թիվը հասցվում է մինչև 8 հազարի։

Եղել են և զինյալ ջոկատներով հապճեպ կազմակերպված ինքնապաշտպանության շատ օրինակներ, չնայած դրան՝ ոչ մի տեղ նրանց չի վիճակվել մինչև վերջ պաշտպանել իրենց անվտանգությունը։ Ասրաֆ գյուղը անցյալ կոտորածին պաշտպանել էր իրեն, այժմ միանգամայն ոչնչացված է։ Ոչ պակաս քաջաբար պաշտպանվել է նաև Բանոն գյուղը, բայց ի վերջո ընկել է էմին փաշայի գազանություններից։ Գենդուտն գյուղը զոհն է դարձել համիդիների խաբեության, որոնք կյանքի ապահովության դիմաց հայերից պահանջել են հանձնել զենքերը։ Բնակիչները հավատացել են և զլխովին կոտորվել։

Ամենից շատ տուժել է Շատախի գավառի Շահ մեծ գյուղը... Ընդհանրապես գյուղերում, բնակչության նոսրության, միջոցների ու զենքերի բացակայության պատճառով ավելի շատ զոհեր են եղել, քան քաղաքներում։ Կոտորածներն էլ սարսափելի բարբարոսական բնույթ են կրել։ Այսպես, օրինակ՝ Արճեշի քահանային կապել են վայրի ձիու պոչից, իսկ Գանձակ գյուղում ոմն Ալի բեյ և նաղիր օղլին մոտ 20 երեխաների ու 10 պառավների նետել են խոր փոսի մեջ, որտեղ այդ դժբախտներին քարկոծել են այնքան, մինչև փոսը լցվել է քարերով և երկու օր անց

էլ դեռ լսելի է եղել նրանց հեծեծանքի ձայները: Բուն Վանում կանանց ու երեխաներին խնայել են: Օրինակ՝ այնտեղ խալիբ փաշան այնպես է պահպանել երեխաներին ու կանանց, որ Ջրամայել է ջուր տալ, երբ ուշագնաց են եղել՝ տեսնելով իրենց հարազատների այն տառապանքները, որոնք հենց ինքը՝ խալիբ փաշան է պատճառելիս եղել: Այլ կերպ է եղել գյուղերում, այստեղ շեն տարբերել ո՛չ սեռ, ո՛չ տարիք: Եթե կենդանի էին մնում կանայք և նույնիսկ երեխաներ, ապա նրանց էլ պատվազրկում էին: Որպեսզի այդ անարգանքից խուսափեն, քաղաք փախչող կանանցից շատերը սափրում էին գլուխները, հոնքերը, երեսներին ցեխ էին քսում: Շատ գյուղեր կրկնակի, եռակի, նույնիսկ քառակի ավերածության են ենթարկվել, այնպես որ այնտեղ ոչինչ չեն թողել, նույնիսկ դռների ու լուսամուտների շրջանակներն են հանել տարել:

Հայերից նրանք, ովքեր այս կամ այն նկատառումով փրկություն են որոնել՝ փախչելով մահմեդականների մոտ, կրոնափոխ են արվել: Այդպիսի շատերը կան Արճեշի, Արծկեի, Գավաշի, Կարճկանի, Խոշանի և այլ գյուղերի բնակիչներից: Հայտնի է, որ դեռևս անցյալ կոտորածի ժամանակ Խիզանի, Սպարկերտի, Կարկարի, Մամրտանի իսլամ ընդունած բնակիչները արդեն ութ ամիս է չարչարվում են, որ նորից քրիստոնեություն ընդունեն, բայց կառավարությունը ձգձգում է: Վանի վիլայեթում մահմեդականացվածների թիվը հասնում է մոտ 30 000-ի: Այժմ նրանք ի նշան իսլամ ընդունած լինելու՝ գլխներին սպիտակ շալմա են կապում, իսկ գոտիներից՝ դաշույն:

Բացի նյութական կորուստներից, որ հասցված են շատ վանքերի, ոչնչացված են բազում հուշություններ՝ եկեղեցական հին սպասք, շատ ու շատ հազվագյուտ ձեռագրեր և այլն:

Братская помощь пострадавшим в Турции армянам. М. 1897, с. 120, 122—124.

48. Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱԼ

ԳՆՂԱՊԵՏ ՊԵՇԿՈՎԻ ԶԵԿՈՒՅՑՆԵՐԻՑ

Ա. Քաղվածք № 84 գեկույցից

16 օգոստոսի 1896 թ.

Օգոստոսի 14-ին, կեսօրվանից, և այսօր գիշերը Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցան հայերի կոտորածներ: Բնակչության մեջ խուճապը է՛լ ավելի մեծ է նրանից, որ վստահություն չկա

իշխանութիւնների միջոցառումների նկատմամբ: Ոստիկանութիւնը սադրում է և մասնակցութիւն ունենում ջարդերին: Պարեկները դիտավորյալ չեն լսում կամ համագործակցում են մարդասպաններին...

Բ. Քաղվածք № 36 զեկույցից

19 օգոստոսի 1896 թ.

Կոստանդնուպոլսում երկու օրում սպանվել են 5500-ից ավելի անպաշտպան հայեր, որոնց թվում և՛ ուրիշ շատ քրիստոնյաներ: Ստույգ պարզված է, որ կոտորածները կատարել են կառավարութան կողմից նախապես կազմակերպված հրոսակախմբերը՝ ոստիկանութան պաշտոնյաների գլխավորութեամբ: Շնորհիվ դիվանագիտական կորպուսի, մանավանդ մեքդեսպանի, վճռական բողոք-դիմումներին, երեկ և այսօր ավելի հանգիստ է, բայց խուճապը շարունակվում է...

ABПР, Политархив, д. 3449, л. 183—184.

49. Կ. ՊՈԼՍԻ ԿՈՏՈՐԱՄԵԸ

(Օ. Կայդանովայի մամակը Կ. Պոլսից)

Օգոստոսի 14-ին և 15-ին (1896 թ.) մենք կանգ էինք առել Կոստանդնուպոլսի մոտ: Մեզ վիճակվեց վկան լինել թուրքերի կողմից հայերի կոտորածի: Մեր տեսած սարսափելի պատկերները հիմա էլ աչքիս առաջ են: Հազիվ ես հավատում այն բանին, որ դա իսկապես եղել է, որ մենք երազում չենք տեսել այդ բոլոր սարսափները: Մենք Կոստանդնուպոլիս եկանք շորեքշաբթի օրը՝ առավոտյան: Մեր նավը („Sidon” — Messagerie Maritime ֆրանսիական ընկերությանը պատկանող) կառնեց նավահանգստում: Մենք ժամը 10-ի և 11-ի միջև ափ իջանք, եղանք քաղաքի երկու (Պերա՝ եվրոպական և Գալաթիա՝ ասիական) մասերում, եղանք հեռագրատանը և փոստում: Ամեն տեղ կատարյալ անդորր էր: Մենք շոգենավ վերադարձանք ժամը 1-ին: Հետո ես մի անգամ էլ դուրս եկա նամակ ուղարկելու ուսական փոստով (նավահանգստից մի քանի քաջ այն կողմ) և զարձյալ ոչինչ չնկատեցի: Մինչդեռ, ինչպես հետո պատմում

էին ուրիշ ականատեսներ, հենց այդ ժամանակ (12-ի և 1-ի միջև) է սկսվել կոտորածը: Այն սկսելու համար, ինչպես ասում են, ազդանշան է ծառայել հայերի կողմից գանձապահին բանկում սպանելը և կռիվը փոստատանը: Իսկույն սկսվել է թուրքերի կողմից բոլոր հայերի հետապնդումն ու անխտիր սպանությունը: Խանութները, կրպակները մեկը մյուսի հետևից արագ փակվել են: Ձիաքարշների երթևեկությունը դադարեցվել է: Միանգամից քաղաքի տարբեր կողմերի շորս փողոցներում ահեղ իրարանցում է սկսվել: Բոլորը, ոչինչ չհասկանալով, փախել են: Բուպե առ բուպե փողոցների մեջ, մայթերի վրա ընկել են սպանվող հայերը՝ իրենց գլխին տեղացող մահակների ու թրերի հարվածներից: Չբավարարվելով փողոցներում սպանելուց, թուրք ամբոխները ներխուժել են տները, և այնտեղ շարունակվել է ջարդը: Տվյալ դեպքում ուշագրավն այն է, որ կոտորածը ամբողջ քաղաքում սկսվել է միաժամանակ, և այդ իսկ պատճառով էլ դա բացատրել, ինչպես հետո էին ասում, բանկում հայերի կողմից գանձապահին սպանելու վրեժով, տարօրինակ կլիներ...

Մենք մինչև ժամը 2-ը դեռ ոչինչ չգիտեինք սկսված իրարանցման մասին: Նավի վրա նստած՝ խաղաղ զրուցում էինք: Հանկարծ... — այս պահը առանձնապես է տպավորվել հիշողությանս մեջ, — ծովափին հնչեց ինչ-որ սարսափելի, աղեկեզ, աղբսական, ծորուն, բարձր մի ճիչ, իսկ դրան իսկույն հետեւեցին ատրճանակի մի քանի կրակոցներ, արագ եկան անցան մի քանի կերպարանքներ, առջևից փախչում էր ինչ-որ մեկը՝ ուժասպառ, սայթաքելով: Մի տասը հոգի ընկել էին նրա հետեւից, — այս ամենը տեղի ունեցավ մի ինչ-որ ակնթարթում, և դրանից հետո մենք փախչողի դիակը փոված տեսանք ծովափին: Դա մի հայ օրամշակ էր, որ աշխատելիս էր եղել նավահանգստում՝ նավակի մոտ, մահը նրան այդպես էլ վրա էր հասել աշխատանքի պահին. նա հետապնդողներից փրկվելու համար հասցրել էր փախչել ընդամենը մի հարյուր քայլ: «Այս ի՞նչ է, ի՞նչ է», — հարցնում էինք մենք՝ մեր տեսածից շշմած: Մեզ պատասխանեցին հապշտապ. «Թուրքերը ջարդում են հայերին»:

Բոլորը նետվեցին դեպի շոգենավի կողը, որտեղից կարելի էր տեսնել հետևյալ տեսարանը: Ծովափին, հենց ճիշտ մեր դիմացը, որտեղ կառանել էր մեր շոգենավը, կար վիթխարի, հին, սևացած մի շենք՝ ածխի պահեստ, իսկ դրա հետևի նրբանցքում, որը դեպի ծովափի խորքն էր գնում, բայց այնպես, որ կարելի

էր ամեն ինչ լավ տեսնել, մի ուրիշ հենց այդպիսի շենք էլ կար, որտեղ ապրում էին բանվոր հայերը՝ մեծ մասամբ տարբեր տեղերից եկածներ, որոնք նավահանգստում օրավարձու աշխատանքով էին զբաղվում. գետնանավ ու շոգենավ էին բեռնում, իրեր տեղափոխում և այլն: Նրանցից շատերն այդ ժամանակ աշխատում էին նավահանգստում, մյուսները, հավանաբար, իմանալով սպառնացող վտանգի մասին, պատսպարվել էին այդ տանը, դեպի ուր էլ հենց ուղղվեց թուրքերի ամբոխը՝ մահակներով ու թրերով զինված: Նավահանգստում աշխատող մի քանի հայեր սրանց ձեռքով սպանվեցին վայրկենապես, տեղնուտեղը, փայտի մի քանի հարված ստանալով գլխներին. թռելով անցնելով նրանց դիակների վրայով, դրանք փոված թողնելով նավահանգստում, հետապնդողները նետվեցին դեպի բանվորների տունը: Առջևից գնացողները վազեվազ բարձրանում էին սանդուղքներով, ներս նետվում լուսամուտներից, իսկ մնացած ամբոխը կանգնել էր ներքևում՝ սպասելով այն ավարին, որ նետելու էին իրեն՝ բզկտելու համար: Մի րոպե աղաղակները դադարեցին, ինչ-որ ոռնոց էր լսվում միայն: Ահա լուսամուտներից երևացին թուրքերը՝ իրենց հետևից քարշ տալով հայերին, որոնց գտել էին տանը: Դժվար էր որոշել՝ նրանք արդեն սպանված էին, ծեծված-կիսամեռ, թե՞ սարսափից ուշքները կորցրած: Նրանց նետեցին ամբոխի մեջ, որն սկսեց նրանց ջարդել, քարշ տալ փողոցով, կոխկրտել փողու մեջ: Տեսարանն այնքան զարհուրելի էր, որ անհնար էր նայել:

Ուզում էիր ինչ-որ տեղ փախչել, բայց դրա հետ մեկտեղ հեռանալն էլ անհնար էր, քանի որ սասափը բոլորովին սառեցրել էր արյունդ և ինչ-որ բան ստիպում էր ինչ-որ հույսով հետևել դժբախտ զոհերին... չե՞ն փրկվի արդյոք որևէ հրաշքով: Ահա նրանցից մեկը, մի օրամշակ՝ կապույտ, կարկատած վերնաշապիկով, գլխին սպիտակ թաշկինակ կապած, փախչում է փողոցով: Մի անգամ մեր աչքի առջևով երևաց անցավ մեռելի պես գունատ նրա դեմքը: Հասան նրան, գետին տապալեցին. արդեն նրա անշարժ դիրքից երևում էր, որ մեջը կյանքի նշան չկար. պառկած էր փողոցի լայնքով, մեջքի վրա, ձեռքերը տարածած: Մոտից անցնող թուրքը ոտքով խփեց նրան՝ մեռածին, ուղիղ դեմքին, իսկ մյուսը նրա մարմինը խրեց իր թուրը: Այս ամենը տեղի ունեցավ արտակարգ արագ. մեռնողներից չսվեց ո՛չ մի ձիռ, ո՛չ մի ողբ. նրանց գետին էին զցում, ինչպես խըր-

ձեր, կիտում իրար վրա: Երբ մենք մի քիչ ուշքի եկանք, ներ-
բանցքից արդեն դուրս էր գալիս մի սալլ՝ սպանվածների դիակ-
ներով բարձված: Դրանցից մի քանիսը կարծես թե շարժվում
էին...

Սալլիւ ուղեկցում էին մի քանի ոստիկաններ, որոնք ծան-
րումեծ դուրս էին եկել երկու կողմից. ոստիկանությունն այդ
օրը, ինչպես նկատեցինք, ամեն անգամ բեմում հայտնվում էր
միայն այն ժամանակ, երբ կոտորածից հետո կատարվում էր
փողոցների մաքրում դիակներից: Նրբանցքն ամայացավ: Ամ-
բոխը սլացավ դեպի նրբանցքի խորքը, և մենք արդեն չէինք
տեսնում նրան: Բանվորների տան առաջ, որտեղ հենց նոր տեղի
էր ունենում ահավոր տեսարանը, մի քանի շներ էին թափա-
ռում: Մի քանի ընկեր լուծվում տիրեց, և ոչ ոք չէր երևում:
Հեռվից կրակոցներ ու շների ահավոր հաշոց էր լսվում: Մովա-
փով՝ մեր մոտով ևս երեք սալլ տարան՝ մեռած մարմիններով
լեցուն, որոնք անկանոն նետված էին, չծածկված: Դատելով
հագուստներից, բոլորն էլ աղքատ բանվորներ էին եղել (քանի
որ դա հենց այն թաղամասն էր, որտեղ ապրում էին բանվոր
հայերը): Քիչ անց, այն նրբանցքում, որը մենք կարող էինք
տեսնել, նույն բանվորական տան շուրջը նորից քիչ-քիչ սկսեց
հավաքվել թուրքերի ամբոխը: Նրանք ներս էին մտնում դռնե-
րից, մագլցում լուսամուտներից և նորից հայտնվում փողոցում՝
բռնկված տնային զանազան կահ-կարասիով՝ ներքնակներով,
շորերով, խղճուկ կահույքով, մի խոսքով՝ մարդասպանները հենց
նոր սպանված աղքատ օրամշակների խղճուկ ունեցվածքն էին
քարշ տալիս տանում: Այդ զազրելի թալանը օրը ցերեկով, բո-
լորի աչքի առաջ, շարունակվեց ամբողջ օրը: Երբ կողոպտել-
վերջացրել էին ողջ ունեցվածքը, սկսեցին ջարդել լուսամուտների
շրջանակները, — թալանված իրերը տանում էին զանազան կող-
մեր, մեծ մասամբ՝ գարեջրատունը, որը հենց մեր շոգենավի
դիմացն էր, և այստեղ հիմա գինարբուք էին անում... Հաջողու-
թյունից ուրախացած ընկեր-տղերքը նստոտել էին սեղանիկ-
ների շուրջը՝ գարեջրատան առջևի մայթի վրա և ինչ-որ բանի
մասին (դժվար չէր գուշակել, թե ինչի) տաք-տաք խոսում էին:
Ոմանք ձեռքներն էին շփում, ձեռքներն էին թափահարում: Հե-
տո հանկարծ բոլորը տեղներից վեր կացան և, ինչպես որսի
հոտ առած գալլեր, նետվեցին դեպի հարևան նրբանցքներից
մեկը:

Մենք ամբողջ օրը մինչև երեկո անշարժ մնացինք միևնույն տեղում՝ շոգենավից հետևելով մեր աչքի առաջ կատարվող սպանության ու թալանի սարսափելի տեսարանին: Մեր մոտով էլի ու էլի տարան մեռած մարմինների մի քանի ձիասայլեր: Հենց այդտեղ՝ մեր շոգենավի դիմաց սպանեցին ևս մի հայի, որ տանից դուրս վազեց՝ միտք ունենալով փախչել փրկվել նավակով, բայց, հավանաբար, արդեն դարանակալել էին, և վայրկենապես վերջ տվին նրան... Որոշ ժամանակ նրա դիակն ընկած մնաց փողոցում, և անցորդները հրում ու խփում էին ոտքով: Զգոն ու ճշտապահ ոստիկանությունը, սակայն, չհասլաղեց վերցնել տանել նրան: Իջավ երեկոն: Խավարն արագ խտացավ քաղաքի վրա, համարյա ոչ մի տեղ կրակ չէին վառում, սկսվեց գիշերային լուսթյունը, որը խախտվում էր քաղաքի տարբեթմասերից լսվող շների հաշոցներով ու կրակոցներով: Նավահանգստի մոտով անընդմեջ, մեկը մյուսի հետևից, անցնում էին թուրքերի հրոսակախմբերը՝ փայտերը ձեռքներին, որոնք գիշերային որսի ելած շնագայլեր էին հիշեցնում: Մեր շոգենավի դիմաց, գերանների վրա, մի քանի թուրքեր նստեցին, որոնք, ըստ երևույթին, այնտեղ տեղավորվեցին ամբողջ գիշերը մնալու համար: Դժվար չէր գուշակել դրանց մտադրությունը. դրանք հետևում էին որսին, որի առկայությունն զգում էին շոգենավի վրա: Հիշավի, մի քանի հայերի հաջողվել էր պատսպարվել մեր նավում, որոնց ֆրանսիացիներն ընդունել էին, հանգստացրել և խոստացել Կոստանդնուպոլսից անվճար տեղափոխել հունական նավահանգիստներից մեկը:

Կարելի է պատկերացնել, թե ինչ վիճակում էին նրանց ընտանիքները քաղաքում: Զիմանալով, որ նրանք իրենց համար ապաստան են գտել, նրանց հարազատները, իհարկե, նրանց զոհված էին համարում: Կորածների հարազատներից ոչ ոք նրանց մահվան մասին հավաստիանալու որևէ հնարավորություն չունեի: Դիակները, որոնք, ինչպես տեսնում էինք, տանում էին ձիասայլերով, հետո լցնում էին մեծ շոգենավույկները և առանց հաշվելու ջուրն էին թափում այն մասում, որտեղ Բոսֆորից Մարմարա ծովը մտնելիս բավականին ուժեղ հոսանք կա: Ասում էին, թե սպանվածների դիակներով ծանրաբեռնված 42 շոգենավույկներ են իրենց բեռը ծովը թափել գիշերվա ընթացքում: «Ձոհերի իսկական թիվը նույնիսկ մոտավորապես ոչ ոք երբեք չի իմանա», — նկատեց ինչ-որ մեկը: Սարսափելի,

Ծանր, տագնապալի, ճնշող էր այդ գիշերը: Տախտակամածի վրա անընդհատ ցածրաձայն խոսում էին տեղի ունեցածի մասին, իսկ ափից սպասում էին որսի սպասող թուրքերի մեր կողմն ուղղված ագահ հայացքները, շները ոռնում էին, իսկ թուրքերը ներքևում մի քանի անգամ մոտեցան շոգենավից ափ տանող զառիվայրին և երկար ժամանակ ճղփացնում էին ջուրը՝ կամրջակին նստած: Մի անգամ, երբ լուսինը դարձյալ դուրս եկավ ամպերի տակից, մենք տեսանք, որ նրանք արյունն էին լվանում իրենց մարմինների վրայից:

Արևածագի հետ նորից նույնն սկսվեց: Հավանաբար, գիշերն էլ չգաղարած գազանությունները, որոնց որոշ ժամանակով խավարը ծածկել էր, կրկին տեսանելի դարձան ամենուրեք: Առավոտյան մի քանի նավաստիներ քաղաք գնացին և լուր բերեցին, որ հայերի բոլոր խանութներն ու կրպակները անխափր թալանված են, որ սպանվածների թիվն առանձնապես մեծ է Ստամբուլում, որտեղից նույնիսկ չէին հասցնում կրել տանել դիակները և որ այսօր ջարդը սպառնում է էլ ավելի մեծ չափեր ընդունել... Մեր շոգենավի դիմացի նրբանջրում, որտեղ երեկ մենք դիտում էինք վերևում նկարագրված տեսարանը, հենց նույն սուան առաջ նորից ամբոխ հավաքվեց: Նրանք տեղեկացել էին, որ այդ տանը դարձյալ մի քանի հայեր կան թաքնված, և եկել էին նրանց փնտրելու: Անցան անորոշության մի քանի տանջալի ըուպներ. կգտնե՞ն արդյոք նրանց, թե՞ ոչ: Փողոցում վաճառած ամբոխը չէր կարողանում երկար սպասել. էլի շատերը ներս սողոսկեցին, որ տունը ասես թե գրոհով գրավեն: Մնացածները. կիպ սեղմված պատ կազմեցին փողոցի լայնքով, որպեսզի թույլ չտալին փախչել ոչ մի հայի, որին որ գտնեին այդ տանը: Քիչ անց, լուսամուտներից և տան ինչ-որ ելուստից երեկվացին մի քանի թուրքեր, որոնք քարշ էին տալիս նոր զոհերի...

Ես այլևս չտեսա, թե հետո ինչ տեղի ունեցավ... Ասում են, նրանց գլխիվայր ցած են նետել սալահատակի վրա, ապա զցել են սայլն ու տարել: Իսկ ամբոխը նորից բաժանվեց. ոմանց քաշեց հեռուն տարավ արյունարբության բորբոքված բնազդը, մյուսներին ագահությունը կլանեց. սրանք մնացին, և դեռ երկար ժամանակ շարունակեցին ալան-թալանը... Մովափի մոտով անցնում էին կառքեր, բաց կառքեր, որոնց մեջ նստած էին, դատելով ըստ հագուստների, քաղաքի երևելի մարդիկ: Անցնում-գառնում էր ոստիկանությունը. ոչ մեծ շոկատներ էին՝

10-ական հոգով: Կյանքն ընթանում էր իր կարգով: Ոչ ոք ասես չէր ուզում ուշադրություն դարձնել բոլորի աչքի առաջ տեղի ունեցող սպանության ու կողոպուտի վրա: Եվ մի բան, որ առանձնապես տարօրինակ տպավորություն էր թողնում, դա այն էր, որ ի տես մարդկանց այդ համատարած բնաջնջման, ափի երկայնքով և ծովածոցի հեռվում կանգնած էին վիթխարի նավեր՝ եվրոպական բոլոր տերությունների ներկայացուցիչները: Այս ամբողջ կոտորածը, թվում է, այսպես կրկնապատիկ սարսափելի տպավորություն չէր գործի խուլ մի վայրում, թուրքական ինչ-որ մի հետ ընկած քաղաքում, եթե այստեղ չլիներ՝ մայրաքաղաքում, բոլոր իշխանությունների ներկայությամբ՝ տեղական թե օտարերկրյա: Դա ընդհարում չէր, սլատերազմ չէր, ապստամբության ճնշում չէր, այլ պարզապես զազրելի, համատարած, զանգվածային մի սպանություն, մաքուրսություն, գոնե այդպիսի տեսք ուներ կոտորածը քաղաքի այն մասում, որը մենք կարողանում էինք տեսնել: Բայց ուրիշներից վիճակվել է լսել, որ այնտեղ էլ նույն բանն է եղել:

Մյուս օրը (հինգշաբթի) վիճակվեց տեսնել (փառք աստծո, գոնե հեռվից) է՛լ ավելի սրտաճմլիկ տեսարաններ. խելահեղ սարսափի մեջ տանիքի վրա ապաստանած հայերին հասան բռնեցին, և հալածողները նրանց այնտեղից՝ 3—4-հարկանի տների բարձրությունից, նրանց կանանց, երեխաների աչքի առաջ, ցած էին շարտում:

Братская помощь пострадавшим в Турции армянам. М. 1897, с. 75—79.

50. ՆԱՄԱԿ ԱՄՆ-Ի ՄԻՍԻՈՆԵՐ ԲԱՐՆԵՄԻՃ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՄԻՍԻԱՅԻՆ

29 սեպտեմբերի 1896 թ.

Ակնի իրադարձությունների վերաբերյալ լուրերը, որոնք ես ձեզ ուղարկել էի անցած շաբաթ, ստացվել էին գլխավորապես կոտորածի ժամանակ այնտեղ եղած երկու անաշառ թուրքերից: Նրանք այնտեղից մեկնել էին ավելի վաղ, քան՝ որոշվել է աղետի շափերը: Զգիտեմ, մինչև հիմա Ակնից ժամանե՞լ է որևէ մեկը, թե՞ ոչ, բայց այսօրվա փոստով ստացված նամակները առավել քան հաստատում են առաջին հաղորդումների

ճշտությունը: Անցած շաբաթվա ընթացքում փոստով ոչ մի լուր չի եկել: Բոլոր նամակներում, որոնք ես կարդացել եմ, սպանվածների թիվը հաշվվում է 2000 հոգի: Ըստ երևույթին, դաժան ճակատագրի զոհ գնացած կանանց ու երեխաների թիվն այս անգամ համեմատաբար ավելի մեծ է, քան անցած որևէ այլ կոտորածի ժամանակ, որ ինձ հայտնի է: Սպանվածներից շատերը մի քանի օր մնացել են փողոցներում՝ շներին ի կեր: Մեծ թվով դիակներ նետվել են Եփրատը: Այդ դիակները տեսել են լողալիս Ակնից 45—50 մղոն ներքև:

Որոշ դեպքերում ոչնչացվել են ամբողջ ընտանիքներ:

Ծղբրիտ հաշվարկ, իհարկե, անել չի լինի, բայց երկյուղ կա, որ 2000 թիվը նվազեցված է:

Դա քրիստոնյա բնակչության նշանակալի մասն է կազմում, որի թիվը հաշվվում է մինչև 5—6 հազար:

Տների թիվը նամակներում հաշվվում է 1100: Ասում են, այդքանից անվնաս է մնացել միայն 150-ը: Արյան ու հրի այդ բաշոսատոնը սկսվել է ամսի 15-ին՝ երեքշաբթի օրը և շարունակվել մինչև հինգշաբթի՝ ամսի 17-ը:

Բոլոր վկաների ցուցմունքները հաստատում են, որ կոտորածը կազմակերպված է եղել պաշտոնական շրջանների կողմից և որ այն սկսվել է առանց որևէ առիթի: Խռովարար տարրերը սոսկ որոշ աստիճանավորների երեակայության մեջ են գոյություն ունեցել: Վերջիններս անհանգստացրել են կենտրոնական կառավարությանը: Այստեղի վալին և զինվորական պետը, կոտորածի օրերին, սկզբից մինչև վերջ ժամանակի մեծ մասը անցկացրել են հեռագրատանը, կապ պահպանելով Ակնի և Կոստանդնուպոլսի միջև: Որքանով որ ինձ հաջողվեց իմանալ, զոհերը դուլզն-ինչ դիմադրություն չեն ցույց տվել և չի սպանվել ոչ մի թուրք, բացի նրանցից, ովքեր սպանվել են հետագայում, ամենայն հավանականությամբ, թալանն իրար մեջ բաժանելիս: Այս տեղերում քրդեր չեն եղել: Ամեն ինչ կատարվել է քաղաքացիների և զինվորների ձեռքով: Կոտորածը տարածվել է Ակնի ջրակայքի շատ գյուղերում...

Գ. Ն. Բարձև

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3183, л. 12—13.

51. ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՎ՝

Կ. ՊՈԼՍԻ ԴԵՍՊԱՆԻՆ

5 հոկտեմբերի 1896 թ.

Էրզրումում Անգլիայի հյուպատոս Գրեյվսը ինձ հանձնեց հայերեն մի նամակ՝ գրված անցած սեպտեմբերի 4-ին, այն անարգարությանների մասին, որ ցուցաբերվել է հայերի նկատմամբ Բայբուրդում 1895 թ. հոկտեմբերի 14-ի կոտորածից հետո... Պարտք եմ համարում Ձերդ բարձր գերազանցությանը հայտնել ի գիտություն, որ բայբուրդցի 27 հայեր, որոնք հիմա ուղարկված են Էրզրում և որոնք պետք է տարբեր ժամկետներով տաժանակրության գնան Սերասկերատի ռազմական դատարանի կողմից Բայբուրդի ռազմական դատարանի որոշման հաստատման ու սուլթանի իրադեռով դրա վավերացման հետևանքով, Էրզրումի վալի Ռեուֆ փաշայի ասելով՝ անմեղ են:

Այս վերջին հանգամանքը ես պատիվ ունեմ Ձեզ հաղորդելու լիովին վստահաբար համոզված լինելով, որ այն հայտնի չի դառնա թուրքերին...

Մաֆսմով

Առդիր

Բայբուրդցի հայերի նամակից՝ ուղղված Էրզրումի անգլիական հյուպատոսին

4 սեպտեմբերի 1896 թ.

Բայբուրդում անցյալ տարվա հոկտեմբերի 14-ին տեղի ունեցած սարսափելի կոտորածներից հետո իշխանությունները մեզանից ձերբակալել են 200-ից ավել մարդու:

Մեզանից մի քանիսին էլ, որոնք ստորագրել են այստեղ, գիշերը ենթարկելով կոտանքների ու անտանելի խոշտանգումների, աստիճանավորները, թուրք կալանավորների օգնությամբ, բռնի ստիպել են ստորագրել նախապես սարքված թրդթեր, որոնք բովանդակում են կեղծ մեղադրանքներ մեր քաղաքի պատվավոր անձանց դեմ, որ Նրանք, իբր, կոմիտե են ստեղծել ընդդեմ սուլթանական կոռուպցիայի և Ռուսաստանից զենք են բերել, որպեսզի հեղափոխություն անեն Բայբուրդում:

Կոտանքներն անում էր գլխավորապես ոստիկանական մի

չառւշ, անունը՝ Ալի, որը հիմա էրզրումի բանտային գերատեսչ-
չությունում է աշխատում: Նա ռազմական դատարանի նախագահ
Զեքի Սալեհ փաշայի հրահանգով մեզ ենթարկում էր զանազան
կտտանքների, ինչպիսիք են՝ աքցաններով կամթելը, մախաթով
ծակծկելը և այլն:

Այն, որ մենք անմեղ ենք, կարեկցանքով խոստովանում են
նույնիսկ մեր թուրք հարեանները:

Զերդ գերազանցությանը հաղորդելով մեր ողբալի վիճակի
մասին, խնդրում ենք, հանուն արդարադատության, միջնորդ
լինել նորին մեծություն սուլթանի առջև և դրանով մեզ փրկել
այս անարդար բանտարկությունից:

Նորին հարգանքով՝ Բայբուրդում բանտարկված հայերից,
որոնք էտտանքի ենթարկված լինելով, ստորագրել են խղճի
դեմ վնասակար ու կեղծ թղթեր:

(Վեց ստորագրություն)

АВНР, Посольство в Константинополе, д. 3197, л. 204—206.

52. Կ. ՊՈԼՍԻ ԲՐԻՑԱՆԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆԸ

Նամակ

10 հոկտեմբերի 1896 թ.

Համաձայն այն հեռագրի, որ ստացվել է Խարբերդի բրիտա-
նական փոխհյուպատոսից, հետևյալ հանգամանքներն են առիթ
ծառայել Ակնում տեղի ունեցած սպանությունների համար...
Հայ տղամարդկանց մեծ մասը թաքնված է եղել այն թաղամա-
սում, որտեղ տեղավորված են զինվորական բարաքները: Նրանց
հրամայել են հեռանալ այդ շրջանից և գնալ դեպի նահանգապե-
տի տունը, բայց ճանապարհին նրանց վրա հարձակվել են զոր-
քերը, որոնց օգնել են մուսուլմանները: Սպանվել է ընդամենը
մեկ ու կես հազար մարդ, որոնցից 200-ը՝ կանայք և երեխա-
ներ: Հայերը բռնորոշվին անմեղ են եղել. ոչ մի հեղափոխական
շարժում չի եղել: Հայերը ոչ մի գնդակ չեն արձակել: Միայն մի
քանի ռեզիդենտներ և ատրճանակներ են գտնվել այրված տների
ավերակներում: Հետաքննության համար առաջարկվում է ստեղ-
ծել եվրոպական հանձնաժողով:

АВНР, Посольство в Константинополе, д. 3183, л. 12—13.

**58. Կ. ՊՈԼՄԻ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝
ՌՈՒՍՍԻԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆԸ**

Նամակ

18 նոյեմբերի 1896 թ.

Անգորայում նորին մեծության հյուպատոսի պաշտոնակատարը էվերեկի կոտորածի կապակցությամբ հաղորդեց, որ տեղական հայ համայնքը Կեսարիայի իշխանություններին է հանձնել սպանվածների ու վիրավորների հետևյալ պաշտոնական ցուցակը.

էվերեկ		Փենեսսե	
Սպանված	30 հոգի	Սպանված	23 հոգի
Վիրավորված	30 »	Վիրավորված	43 »
Կողոպտված տներ	40	Կողոպտված տներ	15
Կողոպտված կրպակներ	37	Կողոպտված կրպակներ	15
Այրված տներ	38	Այրված տներ	3

Հնդամենը՝

Սպանված	53 հոգի
Վիրավորված	73 »
Կողոպտված տներ	55
Կողոպտված կրպակներ	52
Այրված տներ	41

Փենեսսեն գյուղ է հովտի մյուս կողմում, էվերեկից մոտ մեկ ու կես մղոն հեռու, սակայն սովորաբար էվերեկի գավառի մեջ է մտնում:

ABПР, Посольство в Константинополе, д. 3183, л. 28.

54. ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ 1895—1896 թթ.

(Ըստ ֆրանսիական «Դեղին գրքի» փաստաթղթերի)⁸

1895 թ. վերջին և 1896 թ. սկզբին՝ կես տարվա ընթացքում, Փոքր Ասիայով մեկ՝ հայաբնակ քաղաքներում ու գյուղերում, տեղի ունեցան կազմակերպված զարհուրելի զանգվածային կոտորածներ, որոնց հանդեպ խամրեցին նույնիսկ Սասունի թուրքական գազանությունները: Սկիզբը եղավ այն միջոցառումը,

որը հայերին խոստանում էր խաղաղության սկիզբ: Համառ դիմադրությունից հետո սուլթանը ստիպված եղավ 1895 թ. հոկտեմբերին հաստատել Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի ներկայացուցիչների կողմից հայկական վեց վիլայեթների համար մշակված բարենորոգումների նախագիծը, և դրանից անմիջապես հետո սկսվեցին հայերի կոտորածն ու կողոպուտը: Դեղին գրի երկու հատորներում բերվում են բազում ցնցող մանրամասնություններ, որոնցից մենք մեջբերում ենք միայն մի փոքր մասը:

Ա. Տրապիզոն

Տրապիզոնը, որտեղ բոլորից շուտ հասան լուրերը մայրաքաղաքից, տվեց հայերի կոտորածի առաջին օրինակը: Հոկտեմբերի 5-ին ֆրանսիական հյուպատոսն արդեն հեռագրել է «կոտորածի ու կողոպուտի» սկսման մասին: Հաջորդ զեկույցներում նա, ի միջի այլոց, գրում էր.

«Այն անձինք, ովքեր քաղաքը տեսել են սպանություններից մի քանի րոպե առաջ, — գրում էր իր ճեպագրում Կամբոնը 1895 թ. հոկտեմբերի 15-ին, — ոչ մի կերպ չէին կարող կանխատեսել, թե այգքան մոտ են կատարվելու պատրաստ իրադարձությունները: Ժողովրդի բազմությունը, իր սովորական գործով զբաղված, լցված է եղել փողոցները: Հիմա լիովին ապացուցված է, որ մուսուլմանները, առանց որևէ ազդանշանի, միահամուռ ու միաժամանակ նետվել են հայերի վրա: Ներքին բաժանման-բաշխման բեռնակիր բանվորները, ովքեր մեծ մասամբ հայկական համքյարություն էին պատկանում, իրենց գործին են եղել՝ մաքսատան մոտ, մեծ թվով. սրանք սպանվել են: Մի քանի դժբախտներ, որոնք փորձել են մակույկներով փախչել դեպի նավահանգստում կանգնած նավերը, սպանվել են մակույկավարների թիակների հարվածներից, մեկին ծովն են գցել ու քարկոծել: Բոլոր փողոցներում ու հրապարակներում ջարդել են հանդիպող բոլոր հայերին, ընդ որում նրանց վերջ են տվել անլուր դաժանությամբ: Առևտրականներին դուրս են քաշել իրենց խանութներից ու տվել մարդասպանների ձեռքը:

Շատ կարճ ժամանակում սպանություններն ավարտվել են: Այնժամ ամբոխը նետվել է թալանելու կրպակները: Փողոցներում բեռնակիրներ էին հանդիպում, որոնք ապրանքներ էին տանում, և ոչ ոք չէր խանգարում նրանց կողոպուտը:

Պնդում են, որ այդ ընթացքում զինվորներն ու զափթիները ոչ միայն չէին խոչընդոտում դրան, այլև նույնիսկ խրախուսում էին: Ինձ պատմել են, որ մի տեղ, օրինակ, խռովարարները չէին կարողանում գրավել հայի տունը, քանի որ նրանց կրակոցները (հրացանով) հեռուն չէին հասնում: Զինվորները, տեսնելով այդ, հանեցին իրենց բաճկոնները և մարդասպանների հետ միասին կրակ բացեցին: Համենայն դեպս կարող եմ վկայել *de visu*, որ ոստիկանական պոստն զբաղեցրած զափթիները զենքը ձեռքներին կանգնած էին պաշտպանական դիրքով, փոքր-ինչ իսկ փորձ չանելով կասեցնել խռովարարներին:

Զոհերի ճշգրիտ թիվը դեռևս հայտնի չէ: Իշխանություններն այն սահմանում են, թե 80 հոգի են եղել: Բայց, դատելով ըստ ամենայնի, սպանվածների թիվը Տրապիզոնում, հավանաբար, 500-ից անց է: Հայերից համարյա ոչ ոք տուն չի վերադարձել: Ֆրեերները (ֆր. վանականներ) ապաստան են տվել 3300 հոգուս: Ըստ պաշտոնական հայտարարության, կոտորածի առիթը եղել է ատրճանակի կրակոցը, որ արձակել է մի հայ և որը սխալ է հասկացվել մուսուլմանների կողմից: Կոտորածի միաժամանակյա սկիզբը քաղաքի բոլոր մասերում այս բացատրությունը դարձնում է միանգամայն անճշմարտանման: Դա եղել է, առանց որևէ կասկածի, դավադրություն՝ մանրամասն մտածված (*un complot soigneusement réglé*): Կանոնավոր զորքերի մասնակցությունը ոճրագործություններին և կողտպուտների թույլատրումը ակնհայտ են:

Բ. Դիարբեֆի

Նույն տարվա նոյեմբերին տեղի է ունեցել Դիարբեքի լոտորածը: Այդ իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը մենք գտնում ենք Ֆրանսիական փոխհյուպատոս Մեյրիեի զեկույցում: Ահա թե ինչ է հաղորդում նա 1895 թ. դեկտեմբերի 18-ի իր ճեպագրով...

«Նոյեմբերի 1-ին, ուրբաթ օրը, Ամենայն սրբոց տունին, ես իմ ընտանիքով գնացի պատարագի: Մի քանի զինված քրդերից բացի, մենք առանձնապես ոչինչ չնկատեցինք: Երբ ես տոմ վերադարձա, ինձ ասացին, որ մի մահմեդական այս առավոտ վազվզել է փողոցներով և իր հավատակիցներին կոչ է արել կոտորել քրիստոնյաներին: Հայ լուսավորչական եպիսկոպոսը գնացել է վալիի մոտ, որպեսզի սրան հայտնի այդ փաստի մա-

սին, և վերջինիս հավաստիացումներից հետո, թե՛ վախենալու հարկ չկա, նա գնացել է շուկա, որպեսզի հանգստացնի քրիստոնյաներին, համոզի, որ չվախենան ու շարունակեն աշխատանքը: Բշվառ եպիսկոպոսը այդ օրից դառնորեն զղջում է իր արածի համար և իրեն մեղադրում այն հետևանքների մեջ, որ ինքն է առաջ բերել: Կաթողիկոսների համար տոն էր այդ օրը և, բարեբախտաբար, նրանք չէին բացել իրենց խանութները:

Առավոտյան ժամը 11-ի մոտ իմ թարգմանիչը եկավ ինձ ասելու, թե քրիստոնյաների մեջ խուճապ է բնկել, թե փողոցներում փախչում են և արդեն մի քանի հոգի սպանվել է: Ես դուրս եկա ու տեսա երկու վիրավորների, որոնք փախչում էին շուկայից: Ես կանգնած էի դռան մոտ, փողոցը բոլորովին դատարկ էր, բայց տանիքից ինձ ձայն տվեցին, որ նրանք գալիս են և որպեսզի ես անհապաղ տուն վերադառնամ: Ես այդ ժամանակ տեսա երեք զափթիկների, որոնք պատահաբար այնտեղ էին և նրանց հրամայեցի, որ պահպանեն հյուպատոսարանը: Այդ պահին փողոցի հակառակ կողմում, 20 քայլ հեռվում, ես տեսա ոտից գլուխ զինված մի ամբոխ, որ խուժել էր փողոցը և վայրենի գողում-գողյուն էր դրել: Այդ ժամանակ ինքզինքս ու մեկ սպա եկան հյուպատոսարանը պահպանելու:

Ժամը տասներկուսից հինգ էր պակաս:

Այդ րոպեից սկսվեց կոտորածը: Փողոցում հնչում էին հալածվողների և տներում ապաստանածների աղաղակները: Կոտորածը անընդմեջ շարունակվեց երեք օր ու երեք գիշեր այնպիսի մոլեգնությամբ, որ նրանք, ովքեր ողջ են մնացել, մինչև օրս էլ հարցնում են իրենք իրենց, թի աստվածային նախախնամության ինչ հրաշքով են խույս տվել ընդհանուր ճակատագրից: Սպանություններն սկսվեցին Salavat Mahomed կանչերով, նշանակված ժամին, ըստ նախապես պայմանավորված ազդանշանի, առանց որևէ մեկի կողմից արված կոչի:

Ես իմ առաջին պարտականությունը համարեցի վալիի մոտ զափթիկ ուղարկել՝ պահանջելով վանքի համար ավելի հուսալի պահպանություն (քանի որ ես ենթադրում էի, թե դա արդեն կա այնտեղ): Զափթիկն չվերադարձավ, և ես ոչ մի պատասխան չստացա իմ պահանջի վերաբերյալ:

Ուրբաթ օրը բացառապես նվիրված էր շուկային: Նախ սպանվեցին բոլոր քրիստոնյաները, որոնք չէին հասցրել թաքնվել, իսկ հետո սկսվեց կողոպուտը...

Երբ շուկան կողոպտվեց, ինչը շատ քիչ ժամանակ խլեց, հրդեհեցին: Յերեկվա ժամը 2-ի մոտ էր- հրդեհը շարունակվեց մինչև հաջորդ օրը: Քրիստոնյաների բոլոր խանութներն ավերված են: Կորուստները նշանակալից են:

Իրականում իսկական կոտորածն սկսվեց միայն շաբաթ օրը՝ առավոտյան. մինչև այժմ քրիստոնյաներին սպանում էին փողոցներում, սպանում էին տների տանիքներից՝ նրանց վրա կրակելով լուսամուտներից ու մինարեթներից: Դեռ նրանց տները չէին խուժում:

Հենց այդ նույն օրը, արևածագի հետ, սկսվեց արյունահեղությունը և շարունակվեց մինչև կիրակի օրվա երեկոն:

Նրանք բաժանվել էին ջոկատների և գործի անցել սիստեմատիկորեն՝ մի տնից մյուսն անցնելով, փութաջանորեն շրջանցելով մուսուլմանների տները: Ջարդելով դռները՝ թալանում էին ամեն ինչ և, եթե կենդանի մարդ էին գտնում, սպանում էին, սպանում յուրաքանչյուրին, ով ձեռքներն ընկնում էր՝ տղամարդ, կին, երեխա: Աղջիկներին առևանգում էին:

Հյուպատոսարանի բոլոր պատերը ծակծկվել էին գնդակներից, և երկու դիակ ընկած էր համարյա հենց մեր լուսամուտների տակ՝ հարևան տանիքներին: Քոչվոր քրդերի ցեղերը չէին մասնակցում...

Մինչդեռ քրիստոնյաներից նրանք, ովքեր զենք ունեին և ովքեր կարողացան հավաքվել բավարար թվով, փորձում էին պաշտպանվել: Դա նրանց հաջողվեց որոշ թաղերում, որոնց վրա պաշարողները սիրտ չարին հարձակվել: Այսպիսով նրանց հաջողվեց պաշտպանել այդ թաղերը: Ինչ վերաբերում է մյուսներին, ապա սրանք էլ փրկվում էին, երբ կարողանում էին փախչել պատսպարվել եկեղեցիներում ու հյուպատոսարաններում: Սուրբ Հարանց վանքը ընդունեց մոտ 3000 հոգու, ինչ մոտ ապաստան գտածների թիվը հասավ 1500-ի: Փողոցներով անցնել հնարավոր չէր, ուստի այս դժբախտները ստիպված էին անցքեր բանալ պատերի մեջ և այդ անցքերից փախչել փրկվել: Կամ էլ թաքնվում էին տանիքներին, տախտակների վրայով անցնում փողոցի մի եզրից մյուսը և վախից կիսամեռ դարձա՝ իրենց գցում որևէ ապաստարան: Մի կին մեր աչքի առաջ ընկավ այն ընկերին, երբ մուտքին էր հասել: Որքա՞ն այդպիսի դժբախտներ ընկան ջախջախվեցին այդ սարսափելի անցումների ժամանակ:

Կիրակի օրը կեսօրվա ժամը երեքին ես իմ լուսամուտից տեսա, ինչպես բոլորն էլ կարող էին տեսնել, զինվորների, զափթիկների, քրդերի և մուսուլմանների, որոնք միասին տանիքներից ու մինարեթներից կրակում էին հայ լուսավորչական եկեղեցու վրա: Ես պահակախմբի սպայից պահանջեցի այս փաստն անցկացնել արձանագրության մեջ, և միևնույն ժամանակ խընդրեցի հոգևոր մի անձի՝ ինձ հարևան և քաղաքում շատ հարգված Աբաս խոջային, որ միջամտի այդ արյունահեղությանը վերջ տալու համար: Մինչև այժմ մենք դեռ կարող էինք մտածել, թե զորքերը կջանան ճնշել ապստամբությունը և կարող էինք հուսալ, թե նրանք կհասնեն այդ բանին: Բայց այդ րոպեից արդեն ոչ մի կասկած չկար: Ապաստանածների սարսափն այնքան մեծ էր, որ ես իմ կոշով դիմեցի Ձերդ բարձր գերազանցությանը, ինչը փրկեց մեզ բոլորիս:

Իմ խիղճն ինձ պարտավորեցնում է վստահությամբ հայտարարել, — գրում է հյուպատոսը, — որ սպանությունները Դիարբեքիրում կատարեցին մահմեդականները և դրանք ոչ մի բանից չէին հարուցվել, որ գններալ-նահանգապետը, զորքերի հրամանատարը, ոստիկանապետը անտարբեր էին սարսափի տեսարանների հանդեպ և ոչինչ չէին ձեռնարկում, որպեսզի դրանք դադարեցնեին, որ եթե ուղղակիորեն չէին էլ մասնակցում, ապա գոնե նրանց վերաբերմունքը չարդարարների հանդեպ խախուսական բնույթ ուներ, որ ես իմ աչքով տեսել եմ զինվորների ու զափթիկների, որոնք միացել էին մուսուլմաններին ու քրդերին և միասին կրակում էին քրիստոնյաների վրա, որ վերջիններս զենքի են դիմել միայն հանուն ինքնապաշտպանության, երբ որ ստիպված են եղել: Ոստիկանությունն ու զորքը միջամտել են սոսկ նրա համար, որպեսզի հարվածեն զոհերին:

Թեև ես հեռագրով զեկուցել եմ կորուստների թվերի մասին և դրանցում փոփոխելու ոչինչ չունեմ, բայց ավելորդ չեմ համարում դրանք այստեղ բերել:

Հայ լուսավորչականներ

Սպանվածներ	1000
Վիրավորներ	250
Կողոպտված տներ	1500
Կողոպտված և հրկիզված խանութներ	2000

Հայ կաթոլիկներ

Սպանվածներ	10
Վիրավորներ	1
Կողոպտված տներ	36
Կողոպտված և հրկիզված խանութներ	65

Ասորի կաթոլիկներ

Սպանվածներ՝ հայտարարված	36
Սպանվածներ՝ իրականում	150
Վիրավորներ	11
Կողոպտված տներ	35
Կողոպտված և հրկիզված խանութներ	200

Ասորի հերձվածողներ (հակոբիկյաններ)

Սպանվածներ	3
Վիրավորներ	1
Կողոպտված տներ	6
Կողոպտված և հրկիզված խանութներ	30

Քաղղեացիներ

Սպանվածներ	14
Վիրավորներ	9
Կողոպտված տներ	58
Կողոպտված և հրկիզված խանութներ	78

Հույներ

Սպանվածներ	3
Վիրավորներ	3
Կողոպտված տներ	15
Կողոպտված և հրկիզված խանութներ	15

Բողոքականներ

Սպանվածներ	11
Վիրավորներ	1
Կողոպտված տներ	51
Կողոպտված և հրկիզված խանութներ	60
Անհետացածներ բոլոր գավառների մարդկանցից	1000
Քրիստոնյա գյուղացիներ, որոնք աշխատում էին քաղաքում՝ սպանվածներ և անհետացածներ	1000

Դիարբեքիրի սանջակի 119 գյուղեր կողոպտվել են և հրդեհվել. դրանք բաղկացած են եղել 6900 ընտանիքներից, 30 000 քրիստոնյաներ հաշվվում են սպանված և անհետացած:

Քաղաքում 50 կին և աղջիկ է առևանգվել: Գյուղերում՝ անհաշիվ են: Միայն քաղաքի նյութական կորուստը հաշվվում է 2 միլիոն թուրքական ֆունտ:

Մուսուլմանների մեջ 195 սպանված կա, որոնց թվում՝ 70-ը հենց իրենց իսկ ձեռքով է սպանվել՝ թալանված ավարը բաժանելիս...

Երեք օրվա սպանություններից հետո, երբ զոհվել էին 3000-ից ավելի քրիստոնյաներ, կողոպտվել էր նրանց ամբողջ ունեցվածքը, կարելի էր հուսալ, թե կառավարությունը, թեկուզև ձևի համար, քրիստոնյաներին իր պաշտպանության տակ կառնելու և օգնելու, ամենևին: Նրանց նույնկերպ հալածում էին դրանից հետո էլ, ինչպես մինչ այդ էր: Նրանք զոհը դարձան ամենաաղաղակող անարդարության: Նրանց զինաթափ արեցին մեծագույն խստություններ, այնինչ մահմեդականների զենքերը թողել էին իրենց մոտ: Նրանք, ովքեր բանտ էին նետվել ապստամբության պատճառ լինելու համար, տանջամահ արվեցին՝ նպատակ ունենալով նրանցից փոխադարձ մատնություններ կորզել և այդպիսով իշխանություններին առիթ տալ նրանց մեղադրելու: Մինչև այնտեղ հասան, որ հայ բնակչությունից խլեցին այն փոքր օգնություն իսկ, որ նա ստանում էր բոլոր միջոցներից զրկված ընտանիքներին կերակրելու համար, և դա՝ այն պատճառով, որ եպիսկոպոսը շահաձայնեց ստորագրել յուրայինների հանցավորությունը հաստատող թղթերը: 46 օր շարունակ, մինչև Զիյա փաշայի և մանավանդ Աբդուլլա փաշայի գալը, սարսափ էր տիրում քաղաքում: Կառավարությունը ոչինչ չարեց, որպեսզի փարատեր այն: Ընդհակառակը, մահմեդականները, վստահ իրենց անպատժելիության վրա, չէին վախենում բացեիքաց արտահայտել իրենց թշնամանքը քրիստոնյաների նկատմամբ և օրը ցերեկով նոր բռնություններ էին գործում: Կարելի է ասել, որ Անիզ փաշան նպատակ էր դրել հովանավորել հանցագործներին և պատժել նրանց զոհերին:

Գ. Սվազ

Դիարբեքիրի նկարագրված իրադարձությունների հետ համարյա միաժամանակ խառնակություններ բռնկվեցին Սվազում:

Ֆրանսիական փոխհյուպատոս Կարնիեն դրանց մասին հետևյալն է հաղորդում.

«Կոտորածն սկսվեց ուղիղ կեսօրին, քաղաքի բոլոր մասերում միաժամանակ»: Այսպես է սկսում Սվազի հյուպատոս Կարնիեն 1895 թ. նոյեմբերի 12-ի իր ճեպագիրը: Կողոպուտի և սպանությունների առանձին դեպքեր հաղորդելուց հետո, նա շարադրանքը շարունակում է ըստ կետերի.

«Շուկա: Հայերի բոլոր կրպակներն ու խանութները միանգամայն ավերված ու թալանված են: Նույնիսկ լուսամուտներն են հանել տարել: Չեն թողել ոչինչ, թեկուզև հին-մին թղթեր:

Դեղատներում թալանչիները վախենալով վերցնել դեղորայքը՝ ջարդոտել են բոլոր սրվակները:

Շուկայում կա մի մեծ քարե շենք, որը վերջերս է կառուցվել և կոչվում է «Նոր խան»: Այն փակվում է երկաթե երկու դռներով: Լուսաճեղք ունի միայն ներքևի հարկում և զբաղեցված է ամենահարուստ վաճառականների պահեստներով ու խանութներով: Մոտ 400 հայեր փակվել էին այնտեղ: Այդ շինության մեջ զգալի քանակությամբ զենքեր էին պահվում (երբեք կոմիտեի կողմից ուղարկված) և շատ զինամթերք կար:

Մուսուլմանները առնվազն մի ամբողջ ժամ շարշարվում էին, որպեսզի դռների մեջ 1 մետրանոց անցք բաց անեն, ինչին նրանց շին խանգարել ո՛չ ոստիկանությունը, ո՛չ պաշարվածները, և երբ առաջին մարդը ճեղքից դժվարությամբ ներս է թափանցել, հայերը հանձնվել են և բաց արել իրենց խանութները, որոնք տնդնուտեղը լրիվ թալանվել են:

Սպառնալքյուններ: Կոտորածը հավանաբար պետք է որ վաղօրոք նախապատրաստված լիներ, քանի որ աչքի էր ընկնում առանձնահատուկ միահամուռությամբ: Որ այստեղ իշխանությունների կողմից խրախուսիչ թողտվություն է եղել, դա չառհանրավոր է:

Գաղտնիքը լավ պահպանվում էր, թեև նախօրեի երեկոյան մի քանի խնամքոտ նախազգուշացումներ արվել են: Բայց նախազգուշացումները չափազան անորոշ են եղել: Չնայած դրան, նոյեմբերի 11-ի երեկոյան ես մեր միսիոներներին խորհուրդ տվեցի գաղտնաբար պաշար տեսնել ի դեպ խռովության, որի մոտիկությունը ես չէի կասկածում, և նրանց հրաման տվեցի ոչ մի պատրվակով դուրս չգալ տանից՝ նվազագույն իսկ տագնափ դեպքում:

Ավելորդ է ասել, որ զափթիկները, զինվորները, վարչության ժառանգողները և ուրիշներ անձնական մասնակցություն էին ունենում ինչպես սպանություններին, այնպես էլ կողոպուտներին: Նրանք երեկոյան նոր միայն ոստիկանության իրենց դերն ուսանձնեցին: Երկու համիդիե սպաներ ուրիշների հետ մեկտեղ ուղեկցում էին ավարով բեռնված ձիասայլերին:

Հաջորդ օրը իշխանությունները որոշել են սպանվածների քանակը՝ 200—300, որոնց դիակները հավաքած են եղել շուկայի խաներից մեկում: Իրականում դրանք 500 են եղել, մի քանի մահմեդական է սպանվել հայերի ձեռքով: Երկուսը պատահաբար սպանվել են իրենց հավատակիցների ձեռքով: Հետագայում ես իմացա, որ մյուս խանում ևս սպանվածների նույնքան դիակներ են եղել՝ քաղաք մտնողների, որոնք մեծ մասամբ շուկա ապրանք բերող գյուղացիներ են եղել: Այս ամենը նոյեմբերի 12-ի համար կազմում է մոտ 1000 հոգի, չհաշված անհայտ մնացածներին:

Սպանվածների մեջ շատ քիչ են զնդակահարվածները. համարյա բոլորի գանգերը ջարդված են կացիներով, փայտերով, երկաթե լինգերով, թեև 2—3 ժամ տևած հրաձգությունը շատ ուժգին է եղել: Այս տարօրինակությունը բացատրվում է համարյա բացառապես ռեուլներների և ատրճանակների օգտագործմամբ, մի զենք, որը շատ վտանգավոր է փորձված մարդկանց ձեռքին, բայց և անփորձի ձեռքին ավելի շատ աղմուկ է անում, քան՝ գործ:

Վիրավորներ: Վիրավորները համեմատաբար քիչ են, քանի որ նրանց շուտով վերջ էին տալիս: Նրանք, ովքեր մեռածի տեղ են դրվել կամ հրաշքով ազատվել են մահից, կենդանի մնալու քիչ հույս ունեն: Ես մեկին գիտեմ, որի վրա տասներկու զնդակ են արձակել և ուրիշ վերքեր հասցրել:

Մի հայի, արհեստով վառարանագործ, որը զինվոր էր սպանել, սպանել էին ու կտոր-կտոր արել:

Մյուս օրը իշխանությունները դադարեցրին կոտորածը, և նրանցից մեկն ասում էր. «Երեկ մուսուլմանի պարտքն իրեն պարտավորեցնում էր սպանել, և թալանածը պարգև եղավ իրեն, այսօր ամեն ինչ պետք է դադարեցվի»:

Братская помощь пострадавшим в Турции армянам. М., 1897, с. 101—109.

I

Վերջերս „Les Massacres d'Arménie”⁵ վերնագրով երեւման եկած գիրքը իր մեջ ամփոփում է փոքրասիացի հայերի 34 նամակներ... Այդ նամակները հրատարակելու միտքը պատկանում է Եվրոպայում ապրող հայերին, որոնք ցանկանում են Եվրոպային ծանոթացնել Փոքր Ասիայում իրենց եղբայրների գրխին եկած աղետի ժամանակ տեղի ունեցած իրադարձությունների իսկական պատկերին։ Նամակների մեծ մասի տոնը տառապանքի և ահաբեկվածության տպավորություն է առաջացնում։ Ակնից գրված նամակի հեղինակը, նամակ, որ գրված է մյուզդիրի (համայնքի գլուխ) ներկայությամբ, վախենում է նույնիսկ մարդասպանների անունները տալ, դեպքերի մասին խոսում է զուսպ, ինչ-որ բաների մասին ընդհանրապես չի խոսում (էջ 167—169)։ Մենք չենք կարող,— ասվում է բայբուրդցի կանանց խնդրագրում՝ ուղղված թուրքական հետաքննական հանձնախմբին,— անուններ տալ (մահմեդական սադրիզների) լսվող սպառնալիքների և անվտանգության լիակատար բացակայության պատճառով (էջ 66)։ Բուն նամակները, որոնք պատկանում են իրենց գիրքով և այլ հատկանիշներով այնքան տարբեր անձանց, ուղարկված ավելի քան 20 վայրերից և գրված գլխավորապես նրա համար, որպեսզի հեղինակներն իրենց վիշտը պատմեն հարազատներին ու ծանոթներին, բավականաչափ և հուսալի տվյալներ են ներկայացնում իրադարձությունների, գոնե գլխավոր գծերով, վերականգնման համար։ Կփորձենք զբանց հիման վրա ընթերցողին հասկացողություն տալ այն աղետների ընթացքի ու բնույթի մասին, որոնք բաժին հասան փոքրասիացի հայերին 1895 թ. հոկտեմբերից մինչև 1896 թ. փետրվարը։

Շատ տեղերում այդ աղետին նախորդում է ընդհանուր տագնապալի վիճակը, որը լավ է պատկերվում Մուշից 1895 թ. նոյեմբերի 22-ին (հին տոմարով) ուղարկված նամակում. «Ներկայումս,— ասվում է դրանում,— հայ բնակչությունը քաղաքում ու շրջակայքում սարսափի մեջ է՝ ամեն օր լսվող սարսափելի սպառնալիքների հետևանքով։ Կյանքը, ունեցվածքն ու պաշ

տիվը վտանգի տակ են, և ընդհանուր կոտորածը անխուսափելի է թվում: Շուկան և հասարակական վայրերը փակ են: Հաղորդակցությունը գյուղերի հետ, նույնիսկ՝ Մշո դաշտի գյուղերի, կտրված է (էջ 84—85): Այստեղ ու այնտեղ տեղի են ունենում առանձին կամ զանգվածային բռնություններ ու կողոպուտներ, որոնք անում են տեղացիները ավարառության, անձնական վրեժի և այլ դրդապատճառներով: Զգացվում է, որ հայերի նկատմամբ արվելիք ամեն մի հաշվեհարդար անպատիժ է մնալու»:

Այսպես, օրինակ՝ Գավալ գյուղն է գալիս ավագակ Կաշիկը և հայ Մ-ից պահանջում 15 թուրքական լիրա... Մի քանի օր անց նույն գյուղն է ներկայանում Բալուի բեյերի պատգամավորությունը և պահանջում այդ տարվա հավաքած ամբողջ հացահատիկը, սպառնալով, որ չհնազանդվելու դեպքում թուրքեր ու քրդեր կբերեն և գյուղը հրի ճարակ կդարձնեն (նամակ Բալուից, էջ 182—183): 1895 թ. հոկտեմբերի 15-ին, կիրակի օրը, հայ բանկիր Պողոսը խանչալի հինգ հարված է ստանում չորս թուրքերից, որից հետո, քառորդ ժամ անց, մահանում է: Ամբողջ քաղաքն իրար է անցնում, ամենուրեք գոռգոռոց, սպառնալիքներ...

Երկուշաբթի առավոտյան թուրքերը, խրախուսված ոստիկանության և զինվորների կողմից, հարձակվում են շուկայի վրա, թալանում կրպակները՝ գողալով. «Սպանե՛ք հայերին, փա՛ռք Մուհամմեդին» (Ուրֆա, էջ 239—241): Եվ ապա, երբ հայերի բնաջնջման համար գործի է դրվում կանոնավոր և անկանոն բանակը, հայերին թշնամի տեղացիներն իրենց գործը շարունակում են՝ հանդես գալով որպես կազմակերպված կոտորածի գործունե մասնակիցներ:

Կանխազգալով իրենց գլխին գալիք անխուսափելի աղետը՝ զոհերը նետվում են դեպի տեղական իշխանությունները, և հենց այդ պահին նրանց տալիս են ամենակեղծ և ամենաշուռյալ հավաստիացումներ, որպեսզի հայերը շանհանգստանան, գնան տներն ու զբաղվեն իրենց գործերով, որ, իբր թե իրենք, այսինքն՝ իշխանությունները, պատասխանատու են կարգուկանոնի համար: Մինչդեռ այն ժամանակ, երբ հայերն այս դավաճանական խոսքերի ազդեցության տակ հանգստանում են ու վերադառնում իրենց սովորական զբաղմունքներին, կուլիսների հետևում կոտորածի գործունե նախապատրաստություն է տեղի ունենում անվտանգության հավաստիքներ տվող նույն այդ իշ-

խանությունների կողմից, մահմեդականների մեջ անհեթեթ լուրեր են տարածվում, որպեսզի նրանց գրգռեն հայերի դեմ, զենք է բաժանվում առաջիկա հարձակման համար։ Այդպես է եղել, օրինակ՝ Երզնկայում, որտեղ հավաստիացումներից հետո տեղի է ունենում հարձակում շուկայի վրա, որը շատ տեղերում շատ հասկանալի պատճառներով հայերի նախնական կողոպուտի (օրինակ՝ Կեսարիայում, էջ 227, Ուրֆայում, էջ 240—241, Սվազում, էջ 222) և կոտորածի վայրն է հանդիսացել։ Նույնն է եղել նաև Խարբերդում (էջ 138—140), Արաբկիրում (էջ 164), Հուսնի-Մանզուրում (էջ 217—218)։ Բալուում կապիտան Հուսեին բեյը՝ կազայի վարչական խորհրդի անդամը, միևնույն ժամանակ և՛ հանգստացնում է իրեն դիմող հայերին՝ տեղական գյուղական հասարակության ներկայացուցիչներին, և՛ թաքուն կապի մեջ մտնում քրդերի հետ, նրանց հրահանգներ տալիս առաջիկա ջարդի վերաբերյալ։ Հայերին էլ հավատացնում է, թե ինքը քրդերի հետ բանակցել է, որպեսզի նրանք հեռու մնան հայկական գյուղերից։ Նա ձևի համար նույնիսկ բանտարկում է քուրդ հայտնի ավազակներին, որոնց հետո թաքուն բաց է թողնում (էջ 183—185)։ Տրապիզոնում տեղի վալին (վիլայեթի պետը, նահանգապետը)՝ Կադրի բեյը, տեղի հայոց եպիսկոպոսի ուղարկած մարդկանց երդվում է, թե ոչ ոք չի համարձակվի հայերին վնաս տալ և նույնիսկ ավելացնում է. ձեզ վրա կհարձակվեն՝ անցնելով իմ դիակի վրայով միայն։ Իսկ այդ նույն ժամանակ թուրքերը շուկայից ատրճանակներ են գնում, ոստիկանությունը զինաթափ է անում հայերին, մոլլաներն ու իշխանությունները ամբոխներին գրգռում են զանազան հերյուրանքներով, տեղական իշխանությունը թուրքերին խմբերի է բաժանում, նրանց զենք ու փամփուշտ է բաշխում և նշանակում է հարձակման օրը (էջ 21—25)։ Հուսեյնիկում թուրքական իշխանությունները, որպեսզի հայերին համոզեն զենքերը հանձնել, մարգարեի անունով երդվում են, թե նրանց ոչ ոք ձեռք չի տա, իսկ մի քիչ անց սկսվում է կոտորածը (էջ 132)։ Եվ ահա իշխանությունների խոսեւածքը փոխվում է, հենց որ հավաստիացումներն իրենց նպատակին են հասնում և հայերն ընկնում են թակարդը։ Այդ ժամանակ իշխանություններն սկսում են հայ պատգամավորներին հանդիմանել չափազանցության համար, բանտարկում են առավել պատվավոր անձանց (Երզնկա, էջ 53—54, Ուրֆա, էջ 246), պահանջում են

հանձնել մեղավորներին (Տրապիզոն, էջ 24), հանձնել զենքերը (Արաբկիր, էջ 142—143), այդ զինաթափումն էլ դարձյալ արվում է նախապատրաստովող հարձակումն ի նկատի ունենալով (Արաբկիր, էջ 142—144), վերջապես, ի լրումն ծայրահեղ ցինիզմի, զոհերին ստիպում են շնորհակալական համախոսական գրել սուլթանին (Արաբկիր, էջ 149)։ Սրանից է սկսում հետաքննական հանձնախումբը Մուշում, որը կոտորածից հետո ուղարկվում է այնտեղ, որպեսզի բարենորոգումներ անցկացնի։ Այդ հանձնախումբը տեղական իշխանություններին հանդիմանում է, որ նրանք հայերին չեն ստիպել շնորհակալական հանրագիր գրել, և իշխանությունները տեղնուտեղն սկսում են հայերի ներկայացուցիչներին ստիպել, որ շնորհակալական հեռագիր ստորագրեն և ուղարկեն սուլթանին (Մուշ, էջ 88)։ Այդ նույն ձևով Բալուում ահապոր կոտորածից մեկ օր առաջ զոհերը շնորհակալություն են հայտնում սուլթանին՝ ժամանած զորքերի համագործակցությամբ կարգուկանոնը վերականգնելու համար (Բալու, էջ 184—185), Մարաշում նրանք իրենց հանրագրում, որը հենց ճիշտ այսպիսի հանգամանքներում է կազմված, խոստովանում են, թե իրենք ուզում էին կոտորել մահմեդականներին և որ անկարգությունների համար պատասխանատվությունն ընկնում է իրենց վրա (Մարաշ, էջ 236)։

Այն սիստեմատիկությունը, որով կատարվել են կոտորածի նախապատրաստությունները, ապշեցուցիչ է։ Ամեն մի միջոց գործի է դրված, կանխատեսված են բոլոր մանրամասնությունները։ Հայերի ոչնչացման միջոցառումներին դավաճանաբար այնպիսի տեսք են տալիս, որ իբր թե դրանք ձեռնարկվում են հայերի պաշտպանության համար։ Ուրֆայում մութեսարիֆը (վալիից հետո եկող առաջին պաշտոնյան, շրջանի, սանջակի պետը) հայոց հոգևորականության ներկայացուցիչներին ասում է. «Գնացե՛ք, ոչնչից մի՛ վախեցեք, ես ձեր թաղամասը զորք կուղարկեմ ձեզ պաշտպանելու համար» և, իրոք, ուղարկում է 3000 զինվոր կանոնավոր բանակից ու 1500 համիդի (քրդական անկանոն հեծելազոր), որոնք էլ հենց հարձակվում են հայերի տների վրա (Ուրֆա, էջ 249—250)։ Հուսնի-Մանզուրում իշխանությունները մահմեդական բնակչությանը Մարտին սիստեմի 200 հրացան են բաժանում՝ իբրև թե քրիստոնյաներին պաշտպանելու համար, որոնցից շատերը հաջորդ օրը հենց այդ զենքերի զնդակներից են վերավորվել (Հուսնի-Մանզուր, էջ 212,

Խարբերող, էջ 123): Զենքի հենց այդպիսի բաշխում է տեղի
 ունենում և Տրապիզոնում, Արաբկիրում... (էջ 244): Դրա կող-
 քին տեղի է ունենում տեղական հայ բնակչության վիճակա-
 փում, որպեսզի նրան անպաշտպան դարձնեն, ինչը և ձեռնարկ-
 վում է դարձյալ զանազան վայելուչ պատրվակներով, օրինակ,
 որպեսզի հայերը դրանով ապացուցեն իրենց հնազանդու-
 թյունը, ինչպես որ եղավ Հուսեյնիկում (էջ 132—133), Ուրֆու-
 յում, Տրապիզոնում: Տրապիզոնում նախապես նշանակվում է
 կոտորածի օրը: Թուրքերն այդ նպատակով բաժանվում են
 խմբերի, միջոցներ են ձեռնարկվում զոհերին այլազգիներից
 տարբերելու համար, այդ նպատակով հիմնվում է լրտեսություն,
 Կադրի բեյն ինքը՝ վալին, որը, ինչպես վերևում տեսանք, դա-
 վաճանաբար հանգստացուցիչ խոստումներ է տվել, իսկ կոտո-
 րածի օրը, շրջապատված թուրք հրոսակներով, անձամբ ցու-
 ցումներ է տալիս, թե ում սպանեն, գլխավորապես՝ հարուստ-
 ներից: Խարբերող են տեղափոխվում Արաբկիրում կանգնած զոր-
 քերը և, ընդհակառակը, որպեսզի ոճրագործությունների համար
 հանցավորները չճանաչվեն տեղական բնակչության կողմից,
 Խարբերվում էլ զենքի են կոչում ուղիքներին՝ տեղական բնակ-
 չությանը պաշտպանելու պատրվակով: Ռեզիմների մի մասին
 զգեստավորում են գյուղացիների նման և ուղարկում գյուղերը
 թալանի, և ընդհակառակը՝ գյուղաբնակներին զինվորի շորեր են
 հագցնում և հրահանգ տալիս ջարդել (էջ 123—124): Արաբկի-
 րում որոշում է կայացվում, որ յուրաքանչյուր թուրք կոտորածն
 սկսի իր հայ բարեկամներից (էջ 144): Երզնկայում իշխանու-
 թյուններին հաջողվում է կեղծ հանգստացումներով հայերին
 ստիպել տներից դուրս գալ, գնալ շուկա, որտեղ և սկսվում է
 ջարդը (էջ 51): Խարբերվում հայերը, ոստիկանների խոսքերից
 հանգստացած, որոնք խոստանում են պաշտպանել նրանց, բա-
 ցում են տների դռները և ապա ենթարկվում կոտորածի ու կո-
 ղոպուտի (էջ 124): Բալուում Սահրադ գյուղի տեր քուրդ Իբրա-
 հիմ բեյը այդ գյուղն է հրապուրում-տանում կոտորածից փր-
 կություն փնտրող բազում հայերի, որով նա քրիստոնյաների
 հովանավորի համբավ է վաստակում: Սակայն նա փախստա-
 կաններից վարձ է վերցնում իր հովանավորության դիմաց, կոր-
 զում է նրանց անասունները և ունեցվածքը՝ դրանք ավելի լավ
 պահպանելու պատրվակով, նրանց ամեն կարգի անարգանքի
 է ենթարկում, շորթում ինչ որ հնարավոր է և, վերջապես, մատ-

նում է ամենաբարբարոսական ոչնչացման (էջ 205 և հաջ.): Դրա հետ մեկտեղ փութեա՛նդ հարաբերութիւնն է հաստատվում կառավարութեան և քրդերի միջև, որպեսզի նրանց նախապատրաստեին հայերի ոչնչացմանը: Այս նպատակով խորհրդում քուրդ հանցագործներին բանտերից բաց են թողնում (էջ 122—123, Քալուում՝ էջ 184—185):

Որպեսզի գեթ մի փոքր արդարացնեն ջարդը, ինչպես և է՛լ ավելի լավ գրգռեն տեղական բնակչութեանը հայերի դեմ, իշխանութիւնները բազմիցս փորձեր են անում մինչև ջարդը, ջարդի ժամանակ և հետո, մեղադրելու հայերին մի շարք հանցանքների մեջ, հանցավոր մտադրութիւնների մեջ, և գլխավորապէս՝ հայերին ներկայացնելով որպէս ապստամբների: Ապստամբութեան մեջ մեղադրանքը իշխանութիւնների կողմից գործի է դրվել Ուրֆայում (էջ 240, նաև էջ 246), Տրապիզոնում, որտեղ փախչող հայերի հետեից թուրքերը կանչում էին «հանձնըվե՛ք», իբր թե նրանք ապստամբներ էին (Երզնկայում, Մուշում, էջ 27): Իսկ Ուրֆայում թուրքերը պատմում են, թե հայերն ուզում էին հարձակվել մուսուլմանական թաղի վրա, բայց դա նրանց չհաջողվեց: Ոստիկան Գաբգարը խոստովանում է, թե այն կրակոցները, որոնք գիշերը լսվել են Ուրֆայում, թուրքերին են եղել, բայց ուզում են դրանք հայերին վերագրել: Հեռագիր է ուղարկվում Բարձր Դուռ, տեղեկացնելով, թե հայերը կործանել են մեշիդները և կոտորել հազար մուսուլման: Տրապիզոնում իշխանութիւնները տեղացիների մեջ տարածում էին այսպիսի լուրեր. հայերը անգլիացիների հետ դաշնակցած՝ ուզում են կործանել Օսմանի դինաստիան և ոչնչացնել մահմեդականութիւնը: Եկող ուրբաթ օրը այստեղի հայերը զենքը ձեռքներին հարձակվելու են մեշիդների վրա և մորթելու են մահմեդականներին: Մենք պետք է կանխենք այդ անհավատ շներին, որպեսզի նրանք մեզ չոչնչացնեն: Իշխանութիւնների նախաձեռնութեամբ արվող կոտորածի կոչերում երբեմն ասվում է, որ ջարդի իսկական նպատակն է եղել հայերի ոչնչացումը, իսկ կողոպուտը երկրորդական դեր է խաղացել: Մուշում, օրինակ, մի պաշտոնական անձ այսպէս է արտահայտվել մեծ թվով քրդերի և հայերի ներկայութեամբ. քրդերը վատ էին գործում. մենք նրանց հրաման տվեցինք ոչնչացնել հայերին, նրանք ավելի շուտ թալանում էին, քան սպանում (էջ 88—89): Բալուում մուֆթիներն ու ջարժման առաջնորդները կանչում ասում էին.

հարձակվողներին. «Գլխավորապես սպանե՛ք և ժամանակ մի՛ կորցրեք թալանի վրա»: Երգեկայում բարձր աստիճանավորները ամբոխին ձայն են տալիս. «Փրթե՛ք գլավուրներին, ոչընչից մի՛ վախեցեք»: Արաբկիրում դեռ կոտորածից առաջ մուսնետիկները շրջում են գյուղեգյուղ ու գոշում. «Մուհամմեդի զավակները պարտավոր են իրենց պարտքը կատարել՝ ոչնչացնել բոլոր հայերին, թալանել և այրել նրանց տները: Ո՛չ մի հայ չպետք է ողջ մնա...»: Ուրֆայում Հասան փաշան կանչում ասում է ամբոխին. «Գնացե՛ք, զավակներս, ձեր տրամադրություն տակ 48 ժամ ժամանակ կա, մորթե՛ք բոլոր գլավուրներին, և նրանց հարստությունը ձերը կլինի»: Հենց այսպիսի հրամաններ է տալիս կապիտանը այստեղի զորքերին (էջ 241—242): Իշխանությունները նման ձևով գրգռում են ամբոխին նաև Տրապիզոնում (տե՛ս վերևում՝ էջ 29), Սղեբդում (էջ 83), Բալուում (էջ 186):

II

Այդ դժոխային մեքենայություններին, որոնց սիստեմատիկությունն ստիպում է մտածել, որ մենք գտնվում ենք սպանդանոցում, այլ ոչ թե մարդկային հասարակության մեջ, հաջորդում է բուն կոտորածը: Վերջինիս սարսափելի կալեյդոսկոպում արագորեն իրար են փոխարինում սպանությունը, թալանը, հրկիզումը, բռնաբարությունը, կտտանքների մի ամբողջ գամմա՝ բարդ և նույնպես սիստեմատիկ: Լսենք ականատեսներին: Ահա թե ինչ է գրում Ուրֆայի կոտորածի ականատեսը: Հայերը չգիտեին, թե ինչ անեին, նրանք նույնիսկ գրչահատ դանակ չունեին պաշտպանվելու համար (բոլոր զենքերը վաղօրոք խլված էին իշխանությունների կողմից), նրանք լաց էին լինում, թաքնվում էին տների անկյուններում, աստված էին կաշտում, որ գթա իրենց: Թուրքերը բահերով ջարդում էին դռները և տուն մտնում, սպանում ու կտոր-կտոր անում ամենքին, ովքեր հանդիպում էին՝ ջահլներին, ծեղերին, տղամարդկանց, կանանց: Զի կարելի ո՛չ կարդալ, ո՛չ նկարագրել նրանց անամոթությունները և այն հրեշավոր բաները, որ նրանք կատարում էին: Նրանք բազում կանանց ու աղջիկների էին խայտառակում սրանց հայրերի և ամուսինների աչքի առաջ, կտրում էին խայտառակվածների կրծքերը, քառատում և սպանում էին սրանց՝ տեևականո՞ւ

րեն և սարսափելի տանջելով: Սատանայական դաժանություններանք մորթում էին նախ երեսաներին, իսկ ապա արդեն ծնողներին՝ զվարճանալով նրանով, որ խոշտանգվողներն աղերսում էին շուտ վերջ տալ իրենց կյանքին: Եղել են գազաններ, որոնք իրենց կիրքն են բավարարել խայտառակությունից խուսափելու համար իրենց կյանքին վերջ տված աղջիկների դիակների վրա: Հայերը փորձում էին դիմադրել, բայց նրանց ջանքերը թույլ էին բոլոր կողմերից իրենց վրա հարձակվող թշնամիների հեղեղի դեմ: Այդ դիմադրությունը միայն շարունակեց կոտորածը, քանի որ մուսուլմաններին, շնայած իրենց քանակին, հարկ եղավ շատ ժամանակ ծախսել հայերի բազմությունը ոչնչացնելու վրա: Ապանդը դադարեց միայն գիշերվա վրա հասնելով: Զինվորները դեռ շարունակում էին տների շրջափակումը, բայց ամբոխը՝ հոգնած ու ջարդից հագեցած, բարագործն հետ քաշվեց... Հարյուրավոր հայ կանայք և աղջիկներ այդ գիշեր անարգվել էին մուսուլմանների տներում: Կիրակի առավոտյան նորից լավեց փողի ձայնը, և ամբոխը վերադառնալով հայոց թաղը, նորից անցավ կոտորածի: Այդ օրը արյունը վտակ-վտակ հոսում էր՝ ներկելով փողոցներն ու տները, և ոչ մի տեղից՝ ո՛չ մի օգնություն, ո՛չ մի գթություն: Մայրերն ընկնում էին մարդասպանների ոտքերը, որոնք նետվել էին հոշոտելու նրանց զավակներին, քույրերին, եղբայրներին, ամուսիններին, նրանք մարդասպաններին տալիս էին իրենց ողջ ոսկին, իրենց ողջ ունեցվածքը՝ խնդրելով խնայել մերձավորների կյանքը, բայց գազանները կոխկրտում էին կանանց և նրանց մարմինները ոտքի տակ տալով՝ մորթառում էին նրանց ողջ գերդաստանը:

Կեսօրին ամբոխը եկավ լցվեց մայր տաճարի առաջ, որտեղ ապաստանել էին մոտ 3000 հայեր: Կես ժամ անց գուռը ջարդվեց, հարձակվողները ներս խուժեցին, բայց տեսան, որ իրենք ստիպված կլինեն շատ ժամանակ վատնել, եթե ուզենան հայերին սպանել մեկ առ մեկ: Վերջիններս այնպիսի քանակությամբ էին կուտակվել տաճարում, որ ճգճում էին իրար, որ երեսաները խեղդվում-մեռնում էին: Այնժամ հարձակվողները տարտափելի մի բան մտածեցին: Մայր տաճարի բակում մոտ 4000-ի արկղ նավթ կար: Թուրքերը նավթը լցնում են եկեղեցու վրա և կրակ տալիս, և քիչ անց, մոտ 3000 դժբախտներ ողջակերպվում են: Նրանք, ովքեր փորձում են փախչել, անգթորեն մորթվում են ամբոխի ձեռքով: Հայերի ողջ բազմությունից միայն մեկ մարդ

է կենդանի մնացել՝ մի քանի տեղից վերապորձած, որք ~~նոր~~ օր պառկած է մնացել դիակների տակ: Հայոց արքեպիսկոպոս եօրեն Մխիթարյանը այս ամբողջ զարհուրելի տեսարանը տեսնում է իր տան կտուրից: Նա այն աստիճանի ցնցված է լինում, որ լալով քաշվում է իր սենյակը, երակը կտրում և իր արյան մեջ թաթախելով գրիչը՝ մութեսարիֆին նամակ է գրում: Դուք ոչնչացրիք իմ ժողովրդին, — ասում է նա, — ինձ՝ նրա հովվին էլ հարկ չկա մնալու այս աշխարհում, ես կգնամ նրա հետևից: Դու ես այս բռնությունների և այս՝ արյամբ գրված տողերի պատճառը, և, քանի որ այս աշխարհում ոչ ոք չի ուզում պաշտպանել իմ ժողովրդին, ուստի ես նրան հանձնում եմ աստծուն՝ անմեղաց պաշտպանին: Արքեպիսկոպոսը թուրքերից շատ սիրված ու հարգված էր իր ազնվության և գիտունության համար: Մութեսարիֆը կարգալով այս նամակը՝ շփոթմունքի մեջ է ընկնում և ազդեցիկ մարդկանց խորհրդով իսկույնեթ բժիշկներ է ուղարկում արքեպիսկոպոսի մոտ, որոնց հաջողվում է ժամանակին հասնել ու փրկել նրան: Արքեպիսկոպոսը ողջ է մինչև հիմա, թեև թույլ է: Սպանվածների թիվը հասնում է 10 հազարի: Օրական մեռնում է 25—30 հոգի՝ ծանր վիրավորներից ու խեղվածներից: Ոչինչ չի մնացել՝ ո՛չ ժողովուրդ, ո՛չ հովիվ: Ութ քահանաներից ողջ է մնացել միայն մեկը, բողոքականների առաջնորդական տեղապահը կտոր-կտոր է արվել: Ողջ մնացածները ծայրահեղ կարիքի մեջ են, իսկ դահիճները դեռ չեն հագեցել (էջ 250—256):

Տրապիզոնում 1896 թ. սեպտեմբերի 26-ին սպանել են բուլորին՝ «և՛ նրանց, ովքեր հանձնվում էին, և՛ նրանց, ովքեր գութ էին աղերսում, և՛ նրանց, ովքեր փախչում էին: Մերերը, երեխաները, երիտասարդները, բոլորը անգթորեն մորթվել են, կտոր-կտոր արվել այդ օրը՝ մոտ 300 հոգի, ի թիվս որոնց նաև՝ մի քանի կանայք: Կային թուրքեր, որոնք սպանում էին իրենց հարևաններին, ընկերակիցներին, բարեկամներին: Նրանք, մոլեգնած, ինչպես գազաններ, փրթում էին նույնիսկ դիակները: Ողբալի տեսարան էին ներկայացնում հայկական թաղերը: Կանայք, նորապսակներ, երեխաներ վազվզում են փողոցներով՝ գլխակոորույս, չգիտեն, թե ուր: Ոմանք իրենց գցում են բարձր պարիսպներից, ուրիշներն ուշաթափ են լինում: Զահել կանայք, մի ձեռքով կրծքներին սեղմած երեխաներին, իսկ մյուսով լուսամուտից կախված պարանոց բռնած, ամեն վայրկյան ընկնելու

վտանգի տակ, գետին են իջնում: Մերունիները թաքնվում են նկուղներում: Մեծ է սարսափը: Զինվորներն ու ավազակները հարյուրներով մտնում են տները և պահանջում հանձնել տղամարդկանց, զինվորները կրակում են լուսամուտներից ներս, բաշխողուկները մորթում են ու կտոր-կտոր անում տղամարդկանց՝ նրանց կանանց ու երեխաների աչքի առաջ» (էջ 27—28):

Արաբկիրի կոտորածի մասին հետևյալ մանրամասնություններն են պատմում. «Սկսեցին սպանել, այրել: Սարսափահար հայերը տներից փախչում են դաշտերը, սարերը: Բայց մեծ մասը հասնապարհին ընկնում է թուրքերի ձեռքը և ահավոր մահով մեռնում: Ոմանց կրակն են նետում, ոմանց գլխիվայր կախում, ինչպես ոչխարների, և կաշիները քերթում, մյուսներին մորթում ու փրթում են կացիններով ու մանգաղներով, ուրիշների վրա նավթ են լցնում ու վառում, սրանց վրա նետում են այլ զոհերի, որոնք ծխից են խեղդվում: Շատերին ողջ-ողջ թաղում են գետնի մեջ, ուրիշներին գլխատում են և գլուխները ձողերին տնկում: Հայերին, հիսուն հոգանոց խմբեր կազմած, թուրքերը պարաններով կապում են իրար, գնդակահարում և դիակները կացիններով ու թրերով փրթում: Պոկում են կանանց կուրծքը, քառատում են նրանց, վառող լցնում ծամբերի մեջ ու կրակ տալիս: Ճեղքում են հղի կանանց փորերը, երեխաներին դուրս հանում ու սպանում: Այս նույն կարգի տեսարաններ են մշտապես կրկնվում այլ վայրերում ևս, օրինակ՝ Բալուում, Սվազում, էրզրումում (էջ 41—43), Կեսարիայում»:

Ինչպես երևում է այս տեղեկություններից, ջարդերին ուղղակի մասնակցություն են ունեցել զորքերը. Ուրֆայում՝ 3000 կանոնավոր և 1500 համիդիե, Արաբկիրում՝ 1600 կանոնավոր և ռեզիմներ, Բայբուրդում՝ էրզրումից ուղարկված կանոնավոր զոմարտակներ, Խարբերդում՝ ռեզիմներ, Հուսեյնիկում՝ կանոնավոր զինվորների մի գունդ, Սվազում՝ կանոնավոր զորք և ժանդարմներ, նույնը և էրզրումում, Բալուում, Տրապիզոնում, Սղեղում:

Տեղական իշխանությունները՝ աշխարհիկ, հոգևոր, զինվորական, որոշ տեղերում բացահայտորեն ղեկավարում են ջարդը կամ էլ ուղղակի մասնակցություն ունենում դրան: Այսպես, Տրապիզոնի կոտորածի ժամանակ վալի Կադրի բեյը անձամբ հրահանգներ է տալիս, թե ում սպանեն, և կոդուպուտի կոչ է

անում (էջ 26), Բալուում կոտորածին մասնակցում են կայմակամը, մուֆթին, ոստիկանական կոմիսարը, Բալբուրդում՝ ժանդարմների պետը, Ուրֆայում՝ Հասան փաշան և զինվորական ջոկատի պետը, Երզնկայում՝ մեծամեծ պաշտոնյաները: Մյուս տեղերում էլ իշխանությունները իրենց մասնակցությունն են բերել կոտորածի հատկապես նախապատրաստման և հրահրման գործում, ինչպես օրինակ՝ Ախթամարում՝ կայմակամը (օկրուգի, թուրքերեն կազայի պետը), կազայի զինվորական պետ և վարչական խորհրդի անդամ Հուսեին բեյը՝ Բալուում, նույն տեղում՝ ոստիկանական կոմիսարը, Տրապիզոնում՝ մուլաները (էջ 25), Հուսնի-Մանգուրում՝ մուֆթին (էջ 221): Զորքին ու ամբոխին, ինչպես պատերազմում, ռազմափողերի հնչյուններով են կոչ անում սկսելու կոտորածը. այսպես է եղել խարբերդում, Բալուում:

Ոչնչացվում է գլխավորապես արական սեռի հայ բնակչությունը (Տրապիզոն, Գյումուշհանե, էջ 35, էրզրում, էջ 44): Առանձին հաճույքով են սպանում ու բանտարկում հարուստ մարդկանց, կողոպուտի նպատակով առավել հետաքրքիր խոշոր վաճառականներին (Գյումուշհանե, էջ 37, Արաբկիր, էջ 164, էրզրում, էջ 42—43, Ուրֆա, էջ 258), ինչպես և ազդեցիկ մարդկանց (Խարբերդ, էջ 126, Բալու, էջ 201, Հուսնի-Մանգուր, էջ 218, Մարաշ, էջ 236, Ուրֆա, էջ 258): Զոհվածների մեջ շատ են, ինչպես կտեսնենք, հոգևոր դասին պատկանող անձինք...

Մարդասպանների եռանդի պերճախոս վկայությունն են խարբերդցիների պատմած հետևյալ փաստերը: Այնտեղ Սուլեյման բեյը իր եղբոր հետ սպանել է 300-ից ավելի հայերի, իսկ Հաշի Բեգուն՝ մոտ 100 հոգու (էջ 125—126, 129): Նույն տեղում մի հացավաճառ ի լուր ամենքի ասում էր, թե սպանել է 97 հայի և պարծենում էր, թե այդ թիվը 100-ի է հասցնելու: Կոտորածի ու ջարդի արդյունքների մասին կարելի է դատել ըստ հետևյալ թվերի. Մարաշում՝ 850 սպանված և 500-ից ավելի վիրավոր, 300-ից ավելի ձերբակալված, Կեսարիայում՝ մոտ 340 սպանված, մոտ 200 ծանր վիրավոր, թալանված է մոտ 400 տուն և 200 խանութ, Սվազում կոտորածից հետո գերեզմանոց է տարվել 450-ից ավելի դիակ, թալանված կրպակների թիվը հասնում է մինչև 2000-ի (էջ 223—224), Հուսնի-Մանգուրում եղել է 617 զոհ: Արաբկիրում սպանվածների թիվը հասնում է 3000-ի: 3000 տնից մնացել է միայն 150-ը՝ կիսավեր ու թա-

լանված, Բիրեշիկում սպանվածները հաշվվում են 3400 հոգի, Ուրֆայում մոտ 10 000: Բալուի գավառում թուրքերի կողմից անպատված կանանց և աղջիկների թիվը կարելի է համարել 60—70 տոկոսը, դեռ մի կողմ թողնելով նրանց, որոնց թուրքերն առևանգել են և բռնություններ իրենց կինը դարձրել (էջ 191):

Մարդու մազերը բիզ-բիզ են կանգնում այն սարսափելի արարքներից, որ կոտորածի ժամանակ կատարել են Ուրֆայում, Արաբկիրում և այլ տեղերում... Խարբերդում Հաջի Բեգուն հրամայել է քառասուն մի կնոջ և սյուններից կախած ցուցադրել, Ախթամարում ոմն Զեկեր երկու եղբայրների կապի է պարաններով, ցցերով գամել գետնին և այդպես մեռցրել (էջ 109): Բայբուրդում հրեշները զվարճանում էին նրանով, որ խանչալը խրում էին վիրավորների կուրծքը կամ վիզը և պտտում շաղափի պես (էջ 1): Տղամարդկանց խոշտանգումն ու ոչնչացումը, կանանց բռնաբարումն ու ծանակումը մշտապես կրկնվող դեպքեր են եղել հայկական կոտորածներում:

III

Շարժման ղեկավարներ կամ էլ սադրիչներ որոշ դեպքերում, ինչպես տեսանք, հանդիսանում են հոգեւորականություն և երկայացուցիչները, մուլլաները, մուֆթիները: Մա՛հ քրիստոնյաներին, փա՛ռք Մուհամմեդին. ահա այս կանչերով է ամբողջ հայերի վրա գնում (Սվազում, էջ 225, Ուրֆայում, էջ 241—242, 250): Հուսնի-Մանգուրում հարձակվողները գոռում են. «Մուսուլմանությունը ընդունեք, թե չէ բոլորիդ կմորթենք» (էջ 218): Այնթապում թուրքերն ասում են. «Կտեսնե՛ք, ո՛չ մի գյավուրի կենդանի չենք թողնելու» (էջ 257): Ուրֆայում հարձակվողները բացականչում են. «Եթե մենք գյավուրներին չոչնչացնենք, երբեք դրախտ չենք ընկնի» (էջ 246): Արաբկիրում դեռ կոտորածից առաջ մուսուլմանները հրապարակորեն հայտարարում էին, որ հայերի ոչնչացումը, նրանց տների կողոպտումն ու հրկիզումը Մուհամմեդի գավակների պարտականությունն է (էջ 143—144): Ամենուրեք, որտեղ որ կոտորած էր լինում, թուրքերը առանձին կատաղություններ կործանում էին եկեղեցական շենքերը և սպանում հոգեւոր անձանց: Ամեն կողմից լուրեր են գալիս վանքերի ու եկեղեցիների հրկիզման, կողոպտի և կործանման մասին (Բիթլիս, էջ 73, 74, 76, Ախթամար, էջ 105, 108, 110, 113, 115,

116, 118, Խարբերդ, էջ 137, Մալաթիա, էջ 177, Մարաշ, էջ 234—235): Վանից ուղարկված նամակում հաշվվում է 120-ից ավելի կողոպտված եկեղեցիներ ու վանքեր՝ միայն 8 օկրուգում (District, էջ 97—101): Դրա կողքին տեղի է ունենում նաև հարձակվողների կողմից եկեղեցիների ու սրբազան իրերի սրբապղծում ու ծանակում: Մարաշում ավերվում ու պղծվում է հայկական գերեզմանոցը (էջ 237): Հաճախ հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը մուսուլմանները վերածում են մզկիթների (Բայբուրդում, էջ 62, Բիթլիսում, էջ 74, Սղերդում, էջ 82, Ախթամարում, էջ 106, 110, Հուսնի-Մանգուրում, էջ 221): Հարձակվողները առանձին դաժանություններ են կոտորում հոգևոր կոչում ունեցողներին, քահանաներին և վանականներին, սպանությունները զուգակցելով խոշտանգումներով ու ծանակումներով (Վանում, էջ 91, Ախթամարում, էջ 111—112, Արաբկիրում, էջ 163, Մարաշում, էջ 235), զոհերին ողջ-ողջ այրելով (Խարբերդ, էջ 131), կենդանի մարդկանց մաշկը քերթելով (Ախթամար, էջ 104): Կարճկանի գավառում վանահայր Պետրոսին կտոր-կտոր են արել հոգերից, լեզուն կտրել և սարսափելի խոշտանգումներից հետո վերջ տվել (էջ 118):

Եկեղեցիների կործանման և հոգևորականության կոտորածի հետ միասին տեղի է ունենում նաև հայ բնակչության բռնի մահմեդականացում անհատաբար և զանգվածայնորեն (Բայբուրդ, Խարբերդ, Բիթլիս, Արաբկիր, Հուսնի-Մանգուր, էջ 221): Կենդանի մնացած բնակիչները ամբողջ գյուղերով ստիպված էին լինում մուսուլմանություն ընդունել և միայն այդ գնով կարող էին պահպանել իրենց կյանքը, ինչպես, օրինակ՝ էգիսի տասնըւորս գյուղերի բնակիչները, ամբողջ գյուղեր Վանում (էջ 91, նույնք Սղերդում, էջ 82, Բիթլիսում, էջ 74, Ախթամարում, էջ 106): Արաբկիրում հայ բնակչությունը մի շատ բարձր պաշտոնյայից առաջարկություն է ստանում մուսուլմանություն ընդունել և դրանով անվտանգություն ձեռք բերել: Հայերը մերժմամբ են պատասխանում և դրա հաջորդ օրը ենթարկվում են կոտորածի (էջ 165): Կրոնափոխ լինելուց հրաժարվողներին անհապաղ սպանում էին, հաճախ՝ խոշտանգումներով: Խարբերդում հայ քառասուն երեւելի անձանց, որոնք ապաստանել էին եկեղեցում, շեյխն առաջարկում է մուսուլմանություն ընդունել, և երբ նրանք հրաժարվում են, հրամայում է, որ նրանց մեկը

մյուսի հետեից մորթեն եկեղեցու շմբին (էջ 126, հենց այդ-
ախիսի դեպքեր են պատկերված 134, 138 էջերում): Նման դեպ-
քեր են տեղի ունենում էգինում (էջ 168), Զենկուգում (էջ 210)...

IV

Տխուր պատկեր են ներկայացնում այն քաղաքներն ու գյու-
ղերը, որտեղ կոտորած է եղել: Էրզրումում կոտորածի հաջորդ
օրը հայկական գերեզմանոցը մի սարսափելի ու սրտաճմլիկ
տեսարան էր ներկայացնում. հարյուրավոր արյունաշաղախ,
ջախջախված, այլանդակված, անճանաչելի դարձած դիակներ,
իրար վրա կիտված, և դրանց մոտ՝ բազմաթիվ հայեր, որոնք
ճանապարհին սպանվելու վտանգն արհամարհած, եկել փրնտ-
րում են իրենց հարազատներին, կռանում են յուրաքանչյուր
ուպանվածի վրա և այնուամենայնիվ շեն կարողանում ճանաչել
ներանց, ում որոնում են (էջ 43): Հալեպից եկող-անցնող վա-
ճառականները խարբերդում, Բալուում, ճանապարհներին և դաշ-
տերում տեսնում են հարյուրավոր կանանց, միանգամայն մերկ,
անպատվված, խոշտանգված, մեռած կամ հոգեվարքի մեջ:
Ոմանց մոտ՝ կրծքի երեխաներ, դեռևս կենդանի (էջ 82—83):
Կոտորածից հետո տներում մնացած դիակներն սկսում են քայ-
քայվել, օդն անտանելի հոտով է բռնվում (Բալու, 210): Մեր
քաղաքը, գրում են Սվազից, այժմ ավերակ է: Շուկա չկա, ոչ
ոք չի աշխատում, բանվորներից խլել են նույնիսկ գործիքները:
Ոչ ոք չի վաճառում, ոչինչ չկա: Ամենքն աղքատ են, անգործ,
անհաց, անփող, ամենքը սարսափով սպասում են: Եկեղեցի-
ներն ու դպրոցները փակ են: Դժվար է որևէ ուտելիքի պաշար
ճարել: Թուրքերը, որոնք ամեն ինչ խլել են, հիմա 40 ղուռուշ
են առնում այն բանի դիմաց, ինչը 10 արժեր: Մենք սարսափելի
գրության մեջ ենք (էջ 226): Այս ահավոր դժբախտությունների
հետևանքով (այսինքն՝ կոտորածների և կողոպուտների), հա-
ղորդում են Մալաթիայից, աղքատությունն ու սարսափելի սովը
իրենց զգալ են տալիս: Մենդից ու ծածկից զրկված ժողովուրդը
ստիպված է ողորմություն մուրալ, կրպակից կրպակ անցնել,
տնից տուն, նույնիսկ նրանց է խնդրում, որ խղճան իրեն, ով-
քեր դեռ երեկ իր դահիճներն են եղել, Փողոցները լիքն են դրժ-
բախտ զոհերով, որոնց մեջ հաճախ տեսնվում են կիսամերկ
կանայք ու աղջիկներ, և ծերունիներ, որոնք հազիվ են շարժ-

վում: Խստաշունչ եղանակի հետևանքով շատ դժբախտներ զոհվել են սովից, և նրանց դիակները գտնում են քաղաքում ու շրջակայքում (էջ 176—177): Նույնանման պատկերներ են դիտվում նաև Ախթամարում, Արաբկիրում, Վանում, Բիթլիսում, որտեղ եղել են սովամահ լինելու դեպքեր (էջ 79): Ամեն տեղից աղաղակներ են գալիս ջարդից հետո հայ բնակչության սովահարության և լրիվ ընչազրկության մասին. Բայբութից, Մուշից, Վանից, Ախթամարից (էջ 105, 119—120), Արաբկիրից, Ակնից, Հուսնի-Մանգուրից, Կեսարիայից (էջ 232): Մենք ո՛չ տուն ունենք, ո՛չ անկողին, ո՛չ հաց,— գրում են Տրապիզոնից (էջ 32): Սվազում նրանք, ում հաջողվել է խույս տալ մահից, ոչինչ չունեն. ո՛չ դրամ, ո՛չ հագուստ, ո՛չ նույնիսկ անկողին (էջ 225): Զեմ կարող այլևս գրել քեզ, սիրելի զավակս,— ասվում է որդուն ուղարկված հոր նամակում,— ձեռքս դողում է ցրտից, բացի այդ, մենք համարյա երեք օր ոչինչ չենք կերել (էջ 165): «Մեծ թվով երեխաներ,— գրում է Խաչատուրը՝ Ախթամարի կաթողիկոսը,— որք են մնացել: Ամենուրեք հանդիպում էին անմխիթար ծնողներ, որոնք փնտրում էին որդու կամ կորած դստեր հետքերը» (էջ 105): «Սպանել են հորս,— գրում է մի կին Արաբկիրից,— պապիս, հորեղբայրներիս, մորս հորեղբորը... սպանել են մեր բարեկամ Բ-ին ու նրա կնոջը, որք են մնացել նրանց չորս երեխաները, որոնք լալիս են, մորը կանչում: Սպանել են Ա-ին ու նրա կնոջը, նրանցից հետո մնացել են հինգ երեխաներ, երկուսը՝ ծծկեր, բայց ոչ ոք չկա, որ նրանց կուրծք տա» (էջ 160): Ուստի հասկանալի է, որ որոշ նամակներ ավարտվում են նյութական օգնության կոչով...

Вратская помощь пострадавшим в Турции армянам. М., 1897, с. 48—61.

66. ՍԱՄՍՈՆԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈԽՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՐ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ՂԵՍՊԱՆ ՆԵԼԻՂՈՎԻՆ

Անկույցից

Թոքաթ, 27 մարտի 1897 թ.

Հստ այն տեղեկությունների, որ ինձ հաջողվել է հավաքել տեղում, խժոժությունները Թոքաթում սկսվել են ամսույս 7-ին, ուրբաթ օրը, ժամը 9-ից հետո և շարունակվել մինչև առավոտյան 11-ից քիչ անց...

Թոքաթում սպանվել է ընդամենը 98 հոգի, ի թիվս որոնց՝ երկու կին և մեկ աղջիկ, և վիրավորվել է 40 հոգի՝ «Խփե՛ք դրանց,— ասում էին շարագործները,— դրանց ունեցվածքը մե՛զ է պատկանում»։ Կողոպտել են 18 կրպակ, ջարդոտել են 80 կրպակ, Կողոպտվել է նաև քաղաքի առավել հեռու ընկած ծայրամասներում ոչ ունեոր մարդկանց պատկանող մոտավորապես 100 տուն։ Շրջակա գյուղերից՝ Զիպրեկում զոհվել է 33 հոգի, որի մոտ գտնվող հայկական վանքը նույնպես թալանված է։ Սպանվածների թվում են երկու արեղա և մեկ սարկավագ։ Ինեկինջիկում կոտորել են 12, իսկ Բիզերիում՝ 8 հոգու։ Բոլոր տուժածները հայեր են։

Այս ցավալի իրադարձությունը ամենուրեք մուսուլմանների միջավայրում ուժգին խմորում է առաջացրել, որոնք իրենց միջի առավել ունեորների և մահմեդական հոգևորականության կողմից հրահրվել են կոտորելու հայերին, ինչը և մեծ խուճապ է առաջացրել շրջակա վայրերի քրիստոնյա բնակչության մեջ։ Սվազում, Թոքաթի խառնակություններից հետո, այդ քաղաքից եկածներից իմ ստացած տեղեկությունների համաձայն, կրքալանները երկու շաբաթից ավելի փակ են եղել, և քրիստոնյաները վախեցել են շուկայում երևալ։ Իմ՝ Թոքաթ գալուց առաջ Սինոպից ստացած լուրերի համաձայն, այնտեղ էլ նույնպիսի խուճապ է տիրել։ Ամասիայում, ինչպես ինձ հաղորդեցին այդ քաղաքում, տեղական սոֆտաներն ու մոլլաները ամսույս 13-ին՝ չորեքշաբթի օրը, եկել են շուկա և արել տվել դանակներ, խանչալներ և այլն, բացեիրաց հայտարարելով, թե դա արվում է քրիստոնյաներին կոտորելու համար, իսկ տեղացի բեյերը, ասում են, ապաստան են տվել որը՝ վեց, որը՝ տասը, ոմանք էլ շատ ավելի մեծ թվով մարդասպանների՝ նրանց հետ ավարը կիսելու նպատակով։

Բայց ի պատիվ այլ մուսուլմանների, պետք է ասել, որ փրկվել են բազմաթիվ քրիստոնյաների՝ սրանց իրենց մոտ ապաստան տալով, իսկ մուսուլման մի աղջիկ՝ 13 տարեկան, հում աղյուսե պատի մեջ անցք բացելով, հնարավորություն է տվել հարևան տնից իրենց մոտ անցնելու 15 հայերի, որոնց օգնությամբ նորից է փակել անցքը, և դրանով նրանց փրկել վերահաս մահից։

Անցնելով այն պատճառներին, որոնցից ծագել են խժոժու-

թյունները, համառոտակվում եմ Ձերդ բարձր գերազանցության լուսավորչալ ուշադրությունը հրավիրել անցյալ փետրվարի 15-ի իմ № 41 զեկուլցի վրա: Կրետեի հարցը և պատերազմը Հունաստանի հետ ֆանատիզմի պայթյուն առաջացրին, ինչը քիչ դեր չխաղաց երկրամասի ներկա դրության համար հող նախապատրաստելու գործում:

Սրան պետք է միացնել նաև երիտթուրքական կուսակցության կոմիտեների գործունեությունը, որոնք միասնաբար աշխատում են հայկական կոմիտեների հետ և ունեն շահերի ընդհանրություն: Նրանք երկրամասը միանգամայն հեղեղել են հակակառավարական ամսագրերով ու պամֆլետներով և շատ ջատագովներ են ձեռք բերել տեղական կիսակիրթ ունևոր դասակարգի մեջ: Նրանց հավասարապես միացել են մահմեդական հոգևորականության հենց այդպիսի կիսակիրթ բազմաթիվ անդամներ, որոնք իրենց քարոզներով խուժանի ֆանատիզմն են զրգռում: Առաջիններից շատերը հանդիսանում են խժղժուլությունների ուղղակի հրահրողները և այդ ամենի համար գլխավոր մեղավորները...

Ցիմմերմաճ

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3185, л. 4—6.

57. Կ. ՊՈԼՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԸ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻ ՏԵՂԱԿԱԼ ԼԱՄԶԳՈՐՃԻՆ

№ 160 ճեպագրից

5 հուլիսի 1897 թ.

Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքը ինձ է դիմել մի նամակով, որի մեջ շարադրում է իր հոտում տեղի ունեցած կոտորածի զոհերից կենդանի մնացածների համար պատրիարքարանի վրա ընկած հոգսերի ամբողջ ծանրությունը:

Պատրիարքի ասելով, միայն որք մնացածները 50 000 են և մոտավորապես նույնքան էլ այրիներ կան՝ առանց գոյության որևէ միջոցի, չնոսելով արդեն տուժած վայրերում, առևտրի դադարեցման ու գյուղատնտեսական գործիքների ոչնչացման պատճառով, բնակչության ընդհանուր սնանկացման մասին:

Պատրիարքարանի վրա, իհարկե, ամենից առաջ ընկած է իր հոտի կրած այդ սարսափելի աղետի ըստ հնարավորին թեթևացման, ահռելի քանակությամբ անօգնական էակների փրկության և ապա՝ կործանված ու տուժած եկեղեցիների ու դպրոցների վերականգնման խնդիրը: Պատրիարքարանի միջոցները չնչին են նրա առջև ծառացած գործերի ծավալի հետ համեմատած:

Ուստի, հենվելով ռուս թագավորների կողմից արեւելյան քրիստոնյաների նկատմամբ դարավոր հովանավորության վրա՝ պատրիարքն աղեսոււմ է, որ Ռուսաստանի սահմանները փախած հայերի օգտին ամենաողորմածորեն թույլատրված հանգանակությունը բարձրագույն հրամանագրով տարածվի նաև Թուրքիայի սահմաններում մնացած անհամեմատ ավելի մեծաթիվ դժբախտների վրա...

Կարծում եմ, թե շատ տեղին կլինեն, որ ի պատասխան ուղղակի կայսերական կառավարությանը պատրիարքի արած խնդրանքին, մեր կողմից աջակցություն ցուցաբերվեր այս կամ այն ձևով...

Նեփգով

АВПР, Политархив, д. 3450, л. 24.

58. ՎԱՆԻ ՌՈՒՄԱԿԱՆ ՓՈԽՆՑՈՒՊԱՏՈՍԸ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆ ԱԻՆՈՎԵՎԻՆ

№ 12 զեկույցից

24 հունվարի 1893 թ.

Պատիվ ունեմ Ձերդ բարձր գերազանցությանը սույնին կից առանձին թերթով ներկայացնել «1895—1896 թվերին տեղի ունեցած հայկական կոտորածների և հայերի դեպի Ռուսաստան դրանց հաջորդած արտագաղթի հետևանքով Վանի վիլայեթի գյուղերում բնակչության կազմի ու թվի փոփոխության մասին տեղեկությունները» առայժմ երկու կազայի վերաբերյալ՝ Ադրլեւազի և Արճեշի:

Ըստ երեւոյթին, սրանք այն երկու կազաներն են, որոնցում այժմ առավել զգալիորեն է փոփոխվել բնակչության կազմը՝

համեմատած 1895—1896 թթ. խժդժություններին նախորդած ժամանակաշրջանի հետ:

Թեև նշված տեղեկությունները, որոնք ստացվել են պարզ հարցուփորձի միջոցով, այստեղ՝ Վանում էլ տարբեր անձանց համար չեն կարող անվիճելիորեն ճշգրիտ լինելու հավակնություն ունենալ, սակայն, քանի որ հարցուփորձի համար ընտրվել են այնպիսի անձինք, որոնք ըստ իրենց պարտականությունների հաճախ են գյուղերն այցելում, ուստի և կարող են գիտենալ իրավիճակը, ապա ես այդ անձանց հանդեպ վստահություն ունենալով, կարծում եմ, որ, դրության բնութագրման իմաստով, այս տեղեկություններն արժեք ունեն: Այժմ՝ ձմռանը ես ոչ մի հնարավորություն չունեմ գյուղերը գնալ այս տեղեկություններն ստուգելու համար, իսկ մյուս կողմից՝ ըստ Վանի փոխհյուպատոսների նախկին դիտարկումների տրված այս տեղեկությունները ստուգելու համար ես այստեղ՝ Վանի փոխհյուպատոսարանում, բացարձակապես ոչ մի տվյալ չունեմ: Իսկ բնակչության կազմի փոփոխման հարցը, որքանով որ նման փոփոխության մեջ երևում է թուրքական ներքին քաղաքականության քնդհանուր ուղղությունը, բացի այն, որ հույժ հետաքրքիր է, մեզ համար ունի նաև գործնական կարևորություն՝ հատկապես դրավադորոք լուսաբանման դեպքում, թեկուզև դրա հիմքում անվերապահորեն ճշգրիտ թվական տվյալներ չկան...

Կցված տեղեկությունները շատ համոզիչ կերպով ցույց են տալիս ինչպես հայ բնակչության նոսրացումը, այնպես էլ քրդերի ճեղքափանցումն այստեղ: Այս թվերում մի համակարգ է երևվում, այսինքն՝ որոշակի ծրագրի կենսագործում...

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1895—1896 թթ. տեղի ունեցած հայկական կոտորածների և հայերի՝
 գեպի Ռուսաստան դրանց հաջորդած արտագաղթի հետևանքով վանի վիլա-
 յեթի գյուղերում բնակչության կազմի ու թվի փոփոխությունների մասին:
 Սերիա առաջին՝ Աղըլընազի և Արճեշի կազաներ:

Կազաններ	№	Բնակավայրերի անունները	Մինչև 1895— 1896 թթ. եղել են Ծխերի քանակը				1898 թ. հունվարին Կան ծխեր				Ծանոթության
			Հայեր	Նեոստորականներ	Քրդեր	Քուրդեր	Հայեր	Նեոստորականներ	Քրդեր	Քուրդեր	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Ա Ղ Ը Լ Ջ Ե Վ Ա Ջ	1	Նորշեն	40	—	—	—	4	—	8	—	Ավերված է
	2	Խեկյասոր	15	—	—	—	6	—	4	—	
	3	Փեշենկեմյուր	45	—	—	—	—	—	—	—	
	4	Կազուխ	75	—	—	—	15	—	5	—	
	5	Աշղը Սիփան	15	—	—	—	4	—	10	—	
	6	Յորարի Սիփան	40	—	—	—	10	—	10	—	
	7	Նորշենջիկ	30	—	—	—	5	—	10	—	
	8	Անուշադբյուր	10	—	—	—	—	—	—	—	
	9	Կոջիբեն	20	—	—	—	20	—	4	—	
	10	Գյուզեկ	8	—	—	—	6	—	2	—	
	11	Հորանց	50	—	—	—	35	—	5	—	
	12	Ալեն	100	—	—	—	80	—	10	—	
	13	Պարկատ	12	—	—	—	12	—	2	—	
	14	Արաննչկուս	50	—	—	—	40	—	5	—	
	15	Արլա	50	—	—	—	45	—	5	—	
	16	Կարաքեշիշ	35	—	—	—	28	—	5	—	
	17	Վիշկացրուկ	10	—	—	—	10	—	3	—	
	18	Ջարեկլու	40	—	—	—	15	—	20	—	
		Ընդամենը	645	—	—	—	335	—	—	108	
	1	Արծրունյաց վանք	15	—	—	—	—	—	5	—	
	2	Ջուղզաղ	40	—	—	—	5	—	10	—	
	3	Ջալգակ	40	—	—	—	2	—	20	—	
	4	Ակսարայ	120	—	—	—	15	—	50	—	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	5	Մատաղավանք	40	—	—	—	—	—	10	—	
	6	Դանձակ	60	—	—	—	—	—	20	—	Ավերված է
	7	Արմիզոնք	50	—	—	—	—	—	15	—	
	8	Պանով (Պանի)	40	—	—	—	—	—	—	—	
	9	Դիլան	50	—	—	—	—	—	10	—	
	10	Հսպսինակ	0	—	—	—	—	—	15	—	
Ա	11	Կինափրվանք	15	—	—	—	—	—	5	—	
Ր	12	Պորտախ	40	—	—	—	—	—	10	—	
Ճ	13	Օրորան	5	—	—	6	3	—	—	3	
Ե	14	Պուլուլմաք	60	—	—	13	30	—	—	13	
Շ	15	Խարզեն	20	—	—	15	15	—	—	15	
	16	Կադրաշլար	15	—	3	—	15	—	3	—	
	17	Սոսկուն	70	—	8	—	70	—	6	—	
	18	Սկման աղա Քիլիսա	15	—	—	5	12	—	—	5	
	19	Եւրտիս	4	—	10	—	4	—	10	—	
	20	Աղավիս (վարչ. կենտրոն*)	150	—	—	150	120	—	—	150	
		Ընդամենը	919	—	21	186	291	—	189	186	

Վերոհիշյալ տեղեկությունները հարցուփորձով ստացված են այն անձանցից, որոնք մասնավոր այցելությունների շնորհիվ հնարավորություն ունեն տեղյակ լինել իրավիճակից: Այս տեղեկություններն անվիճելի ճշգրտության հավակնություն ունենալ չեն կարող:

Գիպպիուս

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 1584, л. 32—34.

59. ԲԵՅՐՈՒԹԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԸ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆ ԶԻՆՈՎԵՎԻՆ

Քաղվածք № 149 զեկույցից

28 հուլիսի 1898 թ.

Չնայած թուրքերի բազմիցս տված խոստումներին՝ չհալածել հայերին սոսկ նրա համար, որ նրանք հայ են, այդ հալածանքները շարունակվում են Օսմանյան կայսրության ամբողջ տա-

Այստեղ 15 հայկական ընտանիքներ մահմեդականացվել են, յուրաքանչյուր տնից՝ մեկ, երկու կամ երեք հոգի:

բաժքում, և Բարձր Դուռը շարունակում է խրախուսել գործողութիւնները տեղական իշխանութիւնների, որոնք զանազան պատրվակներով չեն դադարում ճնշել խաղաղ հայերին՝ նպատակ ունենալով նրանցից ավելի շատ դրամ շորթել, կամ, ինչպէս պնդում են որոշ անձինք, նպատակ ունենալով հայերին ստիպել, որ գաղթեն և տեղ մաքրեն նորաբնակների համար...

ԿԻՉԵ

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3179, л. 279.

60. ԲԵՅՐՈՒԹԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՓԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԸ՝ Կ. ՊՈԼՍԻ ԴԵՍՊԱՆԻՆ

Զեկույց

12 սեպտեմբերի 1898 թ.

Վերջին ժամանակներս այստեղ լուրեր են տարածվում մահմեդականներին հավաքագրելու մասին, որպեսզի բնակեցնեն Էրզրումի, Բիթլիսի և Վանի վիլայեթների շարդից սպանված կամ փախած հայերին պատկանող հողերում...

Չնայած տեղական թուրքական իշխանութիւնների բացասական պնդումներին, ինձ թվում է, թե դեպի Ռուսաստանին սահմանամերձ մարզերը մուսուլմաններին արվող տեղափոխման հրավերը իրոք գոյութիւն ունի։ Այդ միջոցառումը կարծես թե Կոստանդնուպոլսից է հրահանգված։

Գաղթականներին մեծ արտոնութիւններ են խոստանում. տասը տարով ազատել զինվորական ծառայութիւնից, ձրի երթևեկութիւն, ձրի հողաբաժին (հայկական, այսինքն՝ հարմար և համեմատաբար լավ մշակված հողերից) և դրամական նպաստ՝ ճանապարհի ու նոր տեղում բնակութիւն առաջին երեք ամիսների համար, օրական 3 ղուռուշ՝ տղամարդկանց, 2 ղուռուշ՝ կանանց և 1 ղուռուշ՝ երեխաներին։

Ըստ լուրերի, Բեյրութում ապրող ազգեցիկ շեյխ Աբդուռահման Նախասը հավաքագրում է Հայաստան մեկնել ցանկացող մուսուլմանների։ Մատնանշում են մի քանի անձանց, որոնք գրվել են գաղթականների ցուցակում...

Կ. ԿԻՉԵ

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3182, л. 144.

Թուրքիայի հայ բնակչությունը շարունակում է սիստեմատիկ հալածանքի ենթարկվել կառավարության կողմից, մի հալածանք, որը գերազանցապես դրսևորվում է հայերի նկատմամբ կիրառվող ոստիկանական բացառիկ միջոցառումներով:

Թուրքական բանտերում տառապում են բազմաթիվ հայեր, որոնք կասկածվում են երբեք հեղափոխական կոմիտեների մեքենայություններին մասնակցելու մեջ, չնայած որ նրանց մեծ մասի դեմ գոյություն չունի որևէ համոզիչ հանցանշան: Հենց այդպիսի մեքենայությունների մեջ կասկածելը այժմ էլ հաճախ պատրվակ է դառնում հայերին ձերբակալելու համար:

Ամեն տեսակի խռընդոտ է հարուցվում Օսմանյան կայսրության սահմաններում հայերի տեղափոխումների դեմ:

Հենց որ զավառից կամ արտասահմանից հայ է գալիս Կոստանդնուպոլիս, նրան անմիջապես տանում են ոստիկանատուն և այնտեղ պահում այնքան, մինչև որ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքից վկայագիր ստացվի նրա բարեհուսություն վերաբերյալ: Նույնիսկ այդպիսի վկայագիրը միշտ չէ, որ երաշխիք է հանդիսանում հայերին իրենց տեղը հետ ուղարկելու դեմ:

Այսպիսի միջոցներ են կիրառվում նաև զավառներում:

Սամսոնում և Տրապիզոնում վերջերս ձերբակալվել են մոտ հարյուր երիտասարդ հայեր, որոնք սովորում են Կոստանդնուպոլսի զանազան դպրոցներում և որոնք արձակուրդն անցկացնելով Անատոլիայում ապրող իրենց ազգականների մոտ՝ մտադիր են եղել վերադառնալ մայրաքաղաք...

Գործերի այսպիսի վիճակը կործանելով հայ բնակչության բարեկեցությունը՝ ոչ պակաս աննպաստ է անդրադառնում նաև Թուրքիայի շահերի վրա, որտեղ հայերը հնուց ի վեր առևտրական առավել գործարար տարրն են հանդիսանում: Բայց, չնայած դրան, սուլթանը համառորեն հետևում է իր որդեգրած քաղաքականությանը...

Յիկով

62. ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅԱՆ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐԸ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆ ԶԻՆՈՎԵՎԻՆ

Զեկույցից

10 Ռուլիսի 1900 թ.

Ի լրացումն սույն հուլիսի 17-ի գաղտնի հեռագրի՝ պատիվ ունեմ Ձերդ բարձր գերազանցությանը հայտնելու ի գիտություն, որ Սասունի Սպաղանք գյուղում հայերի կոտորածի մասին հեռագրում իմ հաղորդած տեղեկությունը լիովին հաստատվել է, թեև իշխանությունները դա միանգամայն հերքում են, բայց ես գաղտնաբար ստացել եմ դրա հաստատումը թուրքական աղբյուրից...

Վ. Ն. Շախովսկոյ

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3197, л. 320.

63. ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅԱՆ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐԸ՝ ԴԵՍՊԱՆ ԶԻՆՈՎԵՎԻՆ

Զեկույց № 207

29 օգոստոսի 1900 թ.

Ի լրումն Սասունի գավառի Սպաղանք գյուղի հայերի կոտորածի առթիվ սույն թվի հուլիսի 19-ի իմ № 183 զեկույցի՝ պատիվ ունեմ հայտնել ի գիտություն Ձերդ բարձր գերազանցությանը, որ այս օրերին այստեղ եկավ և արդեն Բիթլիս է մեկնել մի հատուկ հանձնաժողով...

Բայց, ըստ գաղտնաբար ստացած իմ տեղեկությունների, Կոստանդնուպոլսից նույնպես գաղտնի ուղարկվել է բարձրատիճան մի պաշտոնյա, որը նույնպես պետք է մեկնի Սասուն: Այդ անձը օրերս լինելու է էրզրումում, բայց ինձ դեռ չի հաջողվել իմանալ նրա անունն ու դիրքը:

Իսկ ինչ վերաբերում է վերոհիշյալ հանձնախմբին, ապա չի կարելի որևէ արդյունք սպասել նրա հետաքննություններից, քանի որ Սպաղանքի կոտորածը, ինչպես հիմա պարզվել է, տեղի է ունեցել ըստ անմիջականորեն պալատից եկած հրամանի, ուղղված անմիջականորեն Ֆերիկ Ալի փաշային՝ Բիթլիսի պարետին, որն ինքն ասել է. «Ծն չեմ արել այդ կոտորածը, դա հրամանն է արել»:

Բիթլիսի իշխանութիւններն այժմ ջանում են կոծկել այդ դործը. դրա համար բռնութեամբ ստիպում էին Բիթլիսի հայոց մուրախիսասին ստորագրել մի մոզբաշու, որն ասում է, թե Սասունի կոտորածի մասին բոլոր լուրերը կեղծ են կամ չափազանցված և որ միայն մի քանի ավաղակներ են սպանվել Սպաղանքում: Հայկական մուրախիսասը հրաժարվեց ստորագրել նշված մոզբաշուն և, քանի որ սպառնալիքի էր ենթարկվում տեղական իշխանութիւնների կողմից, ստիպված եղավ Բիթլիսից մեկնել էրզրում, որպեսզի խույս տար իշխանութիւնների հետապնդումներից:

Սպաղանքի իրադարձութիւնները, ինչպես որ ամեն մի Կալածանք, որ կրում են լեռնաբնակ հայերը, ավելի ու ավելի են հաստատում արդեն կազմված այն կարծիքը, թե թուրքական կառավարութիւնը ցանկանում է ինչ գնով էլ լինի ստիպել մասնավորապես Սասունի լեռնական հայերին, որ լքեն իրենց նրստակեցութեան վայրերը ու տեղափոխվեն Մշո դաշտ, և ընդհանրապես ստիպել հայերին, որ արտագաղթեն Փոքր Ասիայից և հայերից լքված վայրերում քրդերին բնակեցնի: Կառավարութիւնը հուսով է դրան հասնել՝ ահաբեկելով հայ բնակչությանը և ամեն կարգի ճնշումների ենթարկելով: Վերջին տարիներին հայաբնակ շրջանում շարունակ կրկնվող տեղական կոտորածները, որոնց վրա քիչ ուշադրութիւն է դարձվել, պարզ ապացուցում են, որ թուրքերը նվազագույն իսկ հարմար պատրվակ են փնտրում, որպեսզի վրա տան հայերին որևէ բնակավայրում, և այդպիսի պատրվակ է սովորաբար հանդիսանում ֆիդայիների այս կամ այն գլուղում գտնվելու մասին մատուցութիւնը:

Շախվաթ

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3197, л. 318.

64. Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆ ԶԻՆՈՎԵՎԻՆ՝ ՅՐԱՊԻՋՈՆԻ
ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԻ ԶԵԿՈՒՅՑԻՑ

4 հոկտեմբերի 1900 թ.

Ապառքների բռնագանձման միջոցառումները առանձնահատուկ խստութեամբ են աչքի ընկնում էրզրումի վիլայեթի սահմաններում: Երկրում ամեն մի արհեստի ու վաստակի լիակատար

տար բաղակայության պայմաններում սնանկացած և հացի վերջին պատառից իսկ զրկված հայ ընտանիքները սովամահությունից փրկվելու համար իրենց նետել են Տրապիզոն և շրջակա գյուղերը: Առանձնապես վրդովեցուցիչ է այն փաստը, որ բրուսազրավման է ենթարկվում ոչ միայն 1895—1896 թթ. սպանված հայերի գույքը, այլև նրանց, ում հայրերն ու զավակները գտնվում են Ռուսաստանում և չեն կարող հայրենիք վերադառնալ՝ անցյալ տարի բոլոր վալիներին ուղարկված խստագույն հրահանգի համաձայն, ըստ որի մեր սահմաններից, առանց դասի և ունեցվածքի որևէ վերապահման, թուրքահայերին չի թույլատրվում հետ վերադառնալ:

Աջակցությունն այս կատեգորիայի ընտանիքներին, որոնք Տրապիզոն են եկել գերազանցապես Բայրուրդի գավառից (էրզրումի վիլայեթ), որն առանձնապես տուժել էր 1895 թվին, էլ ավելի է մեծացրել այստեղի հայ համայնքի ծայրահեղ նեղ նյութական վիճակը, մի համայնք, որի մեջ այժմ խիստ աննշան թիվ են կազմում ունևոր մարդիկ...

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3197, л. 323.

65. ՍԱՄՍՈՆԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈԽՀՅՈՒՊԱՏՈՍԸ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆ ԶԻՆՈՎԵՎԻՆ

№ 374 նամակից

Սամսոն, 12 սեպտեմբերի 1901 թ.

...Սամսոնի հայ բնակչությունը դարձյալ չափազանց անհանդատացած է այն լուրերից, որոնք օրերս տարածվել են երկրի ներսում, այն է՝ Հալեպի, էրզրումի և Բիթլիսի վիլայեթներում վերջերս ծայր առած խառնակությունների և իբր թե Սասունի ու Վանի մոտ տեղի ունեցած կոտորածների մասին:

Մեր սանջակում թեև ամեն ինչ, այսպես ասած, բարեհաջող է, այնուամենայնիվ պետք է նշել, որ հայկական առաջին լուսավորչությունների ժամանակներից դժբախտ հայ գյուղացիների վիճակը տարեցտարի սկսել է վատթարանալ, և իշխանությունների կողմից շարունակվող մշտապես դաժան ու ճնշիչ վերաբերմունքը (մանավանդ բռնան պես նրանց ուսերին ծանրացած անհաշիվ հարկերի գանձումը) նրանց դժբախտությունը դարձնում է կատարյալ:

Վերջին 10 տարում այս սանջակից հայ շատ գյուղացիներ են դուրս եկել սահմանից և այլևս չեն վերադարձել: Նրանց մեծ մասը մեր կողմն են անցել և բնակություն հաստատել կովկասյան ծովափին:

1890 թվին ամբողջ սանջակում 22 000-ից ավելի հայ է եղել, մինչդեռ այժմ նրանք ընդամենը 12 000 են, որոնց հետևյալ կերպ են բաշխում ըստ քաղաքների.

Սամսոնում	2500 հոգի
Չհարշամբայում և շրջակա գյուղերում	7200 »
Թերմում, Ունիում, Ֆաշում ու շրջակա գյուղերում	1500 »
Բաֆորում ու շրջակա գյուղերում	800 »

Ընդամենը 12 000 հոգի

Սանջակում այժմ հաշվվում են ընդամենը 30 հայկական գյուղ, յուրաքանչյուրում 50—70 ծովա:

Ջիպլիֆ

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 2232.

66. Կ. ՊՈԼՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆ ԶԻՆՈՎԵՎԻ ՄԵՊԸԳՐԻՏ՝ ՈՒՂՂԱԾ ԱՐՑԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆԸ

Բոյուքդերե, 20 սեպտեմբերի (8 հոկտ.) 1901 թ.

Օգոստոսի 31-ի (սեպտեմբերի 13) № 200 զեկույցով ես պատիվ էի ունեցել կայսերական մինիստրությանը ի գիտություն հայտնելու, որ փոքրասիացի հայերի նկատմամբ նորից հարուցված հալածանքների մասին ինձ հասած լուրերի պատճառով անհրաժեշտ եմ համարել Վանում մեր փոխհյուպատոսին առաջարկել այցելելու Մուշ և Սասուն հիշյալ լուրերն ստուգելու համար:

Կուլեգիական խորհրդական Տումանսկու օգոստոսի 29-ի հենց նոր իմ ստացած զեկույցից, որի պատճենը նրա կողմից անմիջականորեն ներկայացվելու է Ձերդ պայծառափայլությանը վստահված մինիստրության Առաջին դեպարտամենտին, պարզվում է, որ ինձ հասած տեղեկությունները բնավ էլ չափազանցված չեն եղել:

Հասնելով Մոկունք գյուղը, որը Մշո դաշտում է, Տուման-
եկին անձամբ համոզվել է, որ այն ավերված և հրկիզված է...
որ տեղացի հայերից մոտ 60 հոգի ձերբակալված են Մուշի կա-
ռավարչության կարգադրությամբ և որ ամբողջ գյուղում մնա-
ցել է 5 տղամարդ:

Դրանից բացի, Տումանսկու հավաքած տեղեկություններից
պարզվում է, որ ընթացիկ տարվա հունվարից Մուշի և Սասունի
գյուղերում սպանվել է 64 հայ, վիրավորվել է 18-ը...

Մուշ հասնելով՝ մեր փոխհյուպատոսը բաղաժը գտել է տագ-
նապալի վիճակում, որի հետևանքով էլ որոշել է իր շենքի վրա
փոխհյուպատոսական դրոշ բարձրացնել: Այս միջոցառումը ազ-
գու ներգործություն է ունեցել թուրքական տեղական իշխանու-
թյունների վրա...

Տումանսկու հավաքած տեղեկությունների ամբողջությունից
սխեռ է եզրակացնել, որ թուրքական կառավարությունը գիտակե-
ցորեն ձգտում է կամ ազատվել հայերից, կամ էլ նրանց այն-
պիսի վիճակի մեջ դնել, որ նրանք վերածվեն անծպտուն
ստրուկների: Այս նպատակով, ի միջի այլոց, միջոցներ են ձեռ-
նարկվում հայերին ստիպելու, որ Սասունի լեռներից, որտեղ
նրանք հնարավորություն ունեն պաշտպանվել ավազակային
հարձակումներից, տեղափոխվեն Մշո դաշտ: Ես չեմ հապաղի
սուլթանի ու նրա կառավարության ամենալուրջ ուշադրությունը
հրավիրել Մուշի սանջակում գործերի վիճակի վրա...

АВНР, Политархив, д. 3454, л. 36.

67. ՎԱՆԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈԽՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱԻԹՅԱՆ ԶԵԿՈՒՅՑԻԺ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ Կ. ՊՈԼՍԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆԸ

27 նոյեմբերի 1901 թ.

Վանում Ռուսաստանի փոխհյուպատոսը, որը Կոստանդնու-
պոլսում կայսերական դեսպանի կարգադրությամբ անցյալ օգոս-
տոս ամսին գործուղված էր Մուշ ու Սասուն՝ տեղի հայ բնակ-
չության նկատմամբ նոր բռնությունների վերաբերյալ լուրերն
ստուգելու համար, իր աչքով տեսնելով՝ համոզվեց, որ հիշյալ
վայրերում քրիստոնյա բնակչության վիճակը ծայր աստիճանի
ծանր է:

Սպանությունները, կողոպուտները և բռնությունները, որոնց ենթարկվել են հայերը, սկսվել են ընթացիկ տարվա հունվարից և, կրկնվելով համարյա յուրաքանչյուր ամիս, վերջացել են հուլիսին՝ Մշո դաշտի Մոկունք գյուղի լիակատար ջարդով, որտեղ մի մահմեդականի սպանելու կասկածանքով համարյա բոլոր արական բնակչությունը բանտարկվել է, և թուրքերը օգտվելով դրանից՝ այրել են կալսելու համար դիզված հացահատիկը և հայերի տների մեծ մասը։ Տազնապը, որ բռնել է Մշո դաշտի քրիստոնյա բնակչությանը նշված դեպքերի հետևանքով, այնքան մեծ է եղել, որ կոլեգիական խորհրդական Տումանսկին անհրաժեշտ է գտել Մուշ հասնելուն պես բարձրացնել Ռուսաստանի դրոշը։ Այս միջոցառումը, ինչպես և Ռուսաստանի փոխհյուպատոսի գրսեւորած վճռականությունը՝ առաջիկայում Մուշը չլքել, մինչև կարգուկանոնի վերջնական վերականգնումը, որոշ չափով հանգրստացրել են հայերին։

Որպես արդարացում իրենց շարագործությունների, թուրքերը սովորաբար մատնանշում են հայ հեղափոխականների դեմ պայքարելու անհրաժեշտությունը։ Նման պնդումն անհիմն է։ Հեղափոխական շարժումը, բառիս բուն իմաստով, 1894—1895 թթ. դաժան դասի ազդեցության տակ, ըստ երևութի, մարել է Հայաստանում։ Մինչդեռ հեղափոխականների մեքենայությունների վկայակոչումը մինչև օրս հիմք է հանդիսանում հայերի դեմ ծավալվող հալածանքների համար և թուրքական իշխանության աչքում դա միանգամայն բավարար է քրիստոնյաների դեմ մահմեդականների ակնհայտ բռնությունների արդարացման համար։ Եթե քրիստոնյաների միջավայրից իրոք դուրս են գալիս մարդիկ, որոնք պատրաստ են կռվելու թուրքերի դեմ, ապա դա լիովին բացատրվում է անձնական ատելության ու վրեժի զգացմունքներով, որոնք հայերի մեջ ծագում են իրենց հանդեպ կատարված ոճրագործություններից։

Հայ բնակչությունը երկրամասում միանգամայն իրավազուրկ վիճակում է։ Թուրքական իշխանությունները ոչ միայն ոչինչ չեն անում, որպեսզի ապահովեն նրանց անձնական ու գույքային անձեռնմխելիությունը, այլև բացահայտորեն խրախուսում են նման խախտումները...

Տեղի թուրքական զինվորական վարչության կազմը ծայրահեղորեն վատ է։ Վիլայեթի գործերի վրա առանձնապես վատ ազդեցություն է գործում Մուշի մերձակայքում տեղակայված 4-րդ

կորպուսի հրամանատար Զեքի փաշան, որը բացահայտորեն խրախուսում է բռնությունները հայերի նկատմամբ և ընդդիմանում իշխանությունն ալլ մարմինների կողմից տեղական կառավարումը գեթ փոքր-ինչ կարգավորելու ամեն մի փորձի:

AB ПР, Политархив, д. 3454, л. 58.

**68. ԺԱՆ ԺՈՐԵՍԻ ՃԱՌԻՑ՝ ԱՐՏԱՍԱՆՎԱԾ ՓԱՐԻՋՈՒՄ
1903 թ. ՓԵՏՐՎԱՐԻ 15-ԻՆ**

Այստեղ հավաքվել են հռետորներ և բոլոր կուսակցությունների ներկայացուցիչները, և այդ հանգամանքը բավական պերճախոս վկայությունն է այն բանի, որ հայկական և մակեդոնական հարցերը ներկա պահին այն հիմնական սլոքներն են, որոնց լուծման մեջ կարող է և պե՛տք է երևան գա համայն մարդկության, քաղաքակիրթ բոլոր երկրների համերաշխությունը: Եկել է ժամանակը, որպեսզի Եվրոպայի հասարակական կարծիքը վերջապես շարժվի մեռյալ կետից... Յոթ տարի առաջ Հայկական հարցում մեծ տերությունների բռնած դիրքի համար և՛ մենք, և՛ Եվրոպան ներկայումս հատուցում ենք այն դժվարություններով, որոնցով հղի է մակեդոնական հարցը: Այս երկարաձգված անտարբերությունը, այս երկար անիրազեկությունը, հիրավի դարձան մեծագույն հանցագործություն, որը սրբեց հեշտավոր սպանությունների հետքերը...

Եվ եթե Եվրոպայի այդ լռելյայն ու պասսիվ կարեկցանքը մեծ հանցագործություն էր, այն միաժամանակ նաև մեծ սխալ էր, որովհետև, եթե մենք հիմա կանգնած ենք այրվող ու վտանգներով լեցուն մակեդոնական հարցի դեմ-հանդիման, մի հարցի, որը վաղը մեզ կարող է ներքաշել պատերազմական հրդեհի մեջ, ապա դա այն պատճառով, որ Հայաստանի հանդեպ մեր վարվելակերպը սրանից յոթ տարի առաջ խրախուսեց սուլթանին և այն հանցագործություններն ու անօրինականությունները, որոնք միշտ էլ խռովություններ են հարուցում:

Տեսեք, թե որքան տրամաբանորեն և ինչ խորաթափանցությամբ Մակեդոնիայի մարդասպանները, կազմ ու պատրաստ կանգնած, իրենց հետևություններն են անում հայերի ջարդի մեղավորների անպատժելիությունից: Հայաստանում ջարդերը տեղի էին ունենում ոչ միայն շտապ կարգով ժանդարմի հա-

գուտ հագած կանոնավոր զորքերի կամ ավագանների կողմից, այլև, ինչ որ ավելի վատ է, դրանք բնակչության վայրենի բնազդների հետևանք էին: Կարդացեք Սալոնիկում մեր հյուպատոս պր-ն Ստեֆի 1902 թ. հոկտեմբերի 28-ի նամակը և դուք կտեսնեք, որ ներկայումս Մակեդոնիայում շրջում են նույն խոսակցությունները. «Մենք էլ կարող ենք սուլթանին ազատել նրանցից, ովքեր բեռ են դարձել՝ անելով այն, ինչ որ արվեց Հայաստանում»: Եվ այն, ինչ հասունանում է այժմ Մակեդոնիայում, համանման է նրան, ինչը որ հանցագործ ու անխոհեմ Եվրոպան հանդուրժում էր Հայաստանում՝ զանգվածային սպանությունների նախապատրաստումը...

Անհրաժեշտ է միացյալ Եվրոպայի շտապ միջամտությունը պահանջվող նշանակալից բարենորոգումներն անցկացնելու համար: Եվ որպեսզի այդ միջամտությունը գործուն լինի, անհրաժեշտ է կանխել թյուրիմացությունները: Ո՛չ, մենք չենք ուզում պատերազմ իսլամի դեմ, և եթե մենք ուզում ենք պաշտպանել քրիստոնյա ժողովուրդներին Հայաստանում ու Մակեդոնիայում, ապա դա ամենևին էլ ոչ այն պատճառով, որ նրանք քրիստոնյաներ են... Այստեղ խոսք անգամ լինե, չի կարող կրոնական խաչակրաց արշավանքի մասին. մեզ քաջ հայտնի է, որ այն բարենորոգումներն ու երաշխիքները, որ մենք պահանջում ենք կեղեքված քրիստոնյա ազգությունների համար, աստիճանաբար պիտի մտցվեն նաև հենց իրեն՝ թուրք ժողովրդի համար: Նա ինքը, արդեն իսկ տառապում է իր կողմից գործադրվող ճնշումից ճիշտ այնպես, ինչպես այն ժողովուրդները, որոնց նա կեղեքում է:

Այն, ինչ մենք իրավունք ունենք պահանջելու (և դա ստիպում են Եվրոպային նրա իրավունքն ու պարտականությունը), դա այն է, որ թուրքական կառավարությունը իր բոլոր ազգություններին, ցեղերին ու նրանց կրոններին ապահովի տարրական անվտանգություն, ազատություն ու արժանապատվություն, որոնք միաժամանակ կապահովեն տարբեր ցեղերի ու կրոնների զարգացումը առանց որևէ ճնշման կամ իրար կլանման: Զի կարելի թույլ տալ, որ մահաբեր ու արյունոտ բարբարոսությունը հարցը լուծի ժողովուրդների մի մասի ոչնչացման ճանապարհով¹⁰:

69. ՀՈՒՆԱՆԻ ՀԱՅԵՐԻ 1904 թ. ՓԵՏՐՎԱՐԻ 5-Ի ԿՈՏՈՐԱՍԻ ՄԱՍԻՆ

Հունան գյուղը, որ Նորաշենից ձիով մեկուկես ժամվա ճամփա հեռու է, լրիվ ավերված է: Սպանությունները կատարվել են աննկարագրելի դաժանությամբ:

Ինչ վերաբերում է կանանց, ապա նրանց առևանգել են անկախ տարիքից...

Pour l'Arménie et la Macédoine, Paris, 1904, p. XXI—XXII.

70. ՄՈՒԾ-ՍԱՍՈՒՆԻ 1904 թ. ԻՐԱՂԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

(Նվրոպական մամուլում տպագրված բղբակցություններ)

1. Մուշ (Սոֆիայի վրայով), 31 հունվարի 1904 թ.

Ձմռան ընթացքում իշխանությունները սաստկացրին հայերի նկատմամբ դաժանությունները և ճնշումները: Որպեսզի իրենց գործողություններին օրինական տեսք տան, բոլոր կարգի աստիճանավորները դիմում են ստի: Այսպես, վերջերս լուր տարածվեց, թե Մշո դաշտի հայերը, իբր, վաճառում են իրենց ամբողջ ունեցվածքը, որպեսզի իրենց համար զենք ձեռք բերեն: Կառավարությունը օգտվեց այդ ստից, որն ինքն էր տարածել, և ոստիկանական կոմիսար Հուսնին դաշտ ուղարկվեց գործը հետաքննելու համար: Հուսնին եղավ գլխավոր գյուղերում և, երկարատև ու ապարդյուն շրջագայությունից հետո, ոչ մի ապացույց չգտավ և, շնայած դրան, Մուշ վերադառնալուց հետո, նա իր հաշվետվության մեջ հայտարարեց, թե հայերը զինվել են: Հիմա կառավարությունը պատրաստվում է խուզարկություններ կատարել դաշտի գյուղերում, և դա հիմք է տալիս ենթադրելու, որ շուտով նոր գազանություններ են կատարվելու: Թուրք ամբոխն առանց այդ էլ չափազանց գրգռված է Սասունի ֆիդայիների խաղաղ հաղթանակի պատճառով: Կոստանդնուպոլսում բազմիցս հեռագրեր են ստացվել, որպեսզի թույլ տրվի ծայրահեղ միջոցը գործադրել, այսինքն՝ սպանել: Հրամանն ստացված է, բայց այն հանձնարարում է սպասել մինչև գարնան գալը: Որպեսզի արդարացվի ծրագրվող կոտորածը, զինվորա-

կան պարետը տարածել է մի այլ սուտ. իբր թե ֆիդայիները պատրաստվում են իջնել դաշտ, որ հարձակվեն թուրք զինվորներին վրա:

2. Սոֆիա, 12 մարտի 1904 թ.

Մուշի շրջանում դրուժյունը լուրջ է այն բանի հետևանքով, որ հարկադանձումը ուղեկցվում է բռնություններով և ահավոր դաժանություններով: Հունանի հուսահատության հասցված բնակչությունը ստիպված է եղել դիմադրություն ցույց տալ: Խուճապը տարածվել է մինչև Մուշ, որտեղ խանութները վեց օր է, ինչ փակ են: Կառավարությունը կարգադրել է Սասունի սարերը փախած հայերի դեմ ուղարկել 4-րդ բանակային կորպուսի մեկ դիվիզիա:

3. Վիեննա (Թիֆլիսի վրայով), 22 մարտի 1904 թ.

Փետրվարի 5-ին, գիշերվա ժամը 4-ին, մուսուլմանների զինված ամբոխը, կանոնավոր զորքերի աջակցությամբ, ներխուժել է Հունան գյուղը: 120 տուն կողոպտվել է և հրկիզվել: Փոքր աղջիկներն ու կանայք, սրանց թվում և մի ծննդկան, առևանգվել են: Բազում փոքր երեխաների ողջ-ողջ թաղել են ձյան մեջ կամ նետել ջրհորները, ուր նետել են նաև Հրանտ անունով մի ժերունու: Տղամարդիկ սպանվել են անլուր դաժանությամբ: Զոհերի թիվը դեռ հայտնի չէ:

4. Բիթլիս (Կոստանդնուպոլսի վրայով), 30 ապրիլի 1904 թ.

Պաշտոնական հաղորդագրությունների համաձայն, Սասունի շրջանում լուրջ ճակատամարտեր են տեղի ունեցել զորքերի և հայ 2000 ապստամբների միջև, որոնցից շատերը եկել են Ռուսաստանից ու Պարսկաստանից: Զորքեջը տվել են 20 սպանվածի և 23 վիրավորի կորուստ: Ապստամբների կորուստներն անհայտ են: Նորմալ կյանքը կանգ է առած: Պարենամթերքի գները կրկնակի բարձրացել են: Հայ բնակչությանը սով է սպառնում: Չնայած դրան՝ հարկահավաքներն զբաղվում են շորթողությամբ, իսկ իշխանությունները բնակչությանն ստիպում են երախտադրություն ուղեորները ստորագրել:

5. Թիֆլիս, 15 մայիսի 1904 թ.

Մշո դաշտի բոլոր հայկական գյուղերը գրավված են կանոնաւոր զորքերի կողմից, որոնք ամեն կարգի պազանություններ ու բռնություններ են գործում: Քրիստոնյա բնակչությունը ապաստան փնտրելու համար զանգվածաբար փախչում է Սասունի սարերը, որոնք շրջապատված են զորքերով ու բաշխող-զուկներով: Այստեղից են սկսվել սասունցիների և կառավարական ուժերի միջև բռնկված մի շարք արյունահեղ մարտեր: Մարտի 31-ին (ապրիլի 13) սասունցիները «Հայ հեղափոխական դաշնակցության» ջոկատների հետ ուժով հետ մղեցին պաշարողների գրոհը՝ նրանց մեծ կորուստներ պատճառելով: Ապրիլի 10/23-ին մի քանի հազար կանոնավոր զորքերի ու քրդերի հետ միասին՝ Մուշի և Բիթլիսի հայ եպիսկոպոսների ուղեկցությամբ ժամանեց Բիթլիսի նահանգապետը: Չնայած եպիսկոպոսների ներկայությանը՝ Շենիկ գյուղը գրավվեց և հրկիզվեց: Այնուհետև նրանք շարժվեցին Սեմալի ուղղությամբ: Սակայն սասունցիները, Հրայրի ղեկավարությամբ, հետ շարտեցին նրանց՝ սպանելով մի քանի տասնյակ մարդ: Այնժամ, ապրիլի 12/25-ին, նահանգապետի կարգադրությամբ, ս. Առաքելոց վանքի վանահայրը, Բիթլիսի և Մուշի եպիսկոպոսների հետ, պատրիարքի նամակով հանդերձ՝ վերադարձան Սեմալ, նպատակ ունենալով սասունցիներին հնազանդության պարտավորեցնել: Բայց դասուկ զորախաղ էր, քանի որ ապրիլի 13/26-ին, այն ժամանակ, երբ հայերի պարագլուխները, թողնելով լեռնագագաթը, ընդառաջ էին գալիս հանձնախմբին Գեղաշենում նրա հետ բանակցություններ վարելու համար, նահանգապետը հրաման տվեց հարձակվել սասունցիների վրա, որպեսզի հանկարծակի բռնի նրանց ղեկավարներին: Այս ծրագիրը հաջողությամբ չպսակվեց. ղեկավարներին ու բնակիչներին հաջողվեց հեռանալ այն ժամանակամիջոցում, երբ Սեմալն ու Դաշտակը հրետանային մարտկոցի կրակի տակ էին առել, ավերել ու գրավել: Հետապնդելով բնակիչներին՝ զորքերը գնացին դեպի Գելիեզուզան, որտեղ ընդհարվեցին ամեն կողմից փախած եկած հայ բնակիչների հետ, որոնք արդեն հասցրել էին խմբավորվել: Սկսվեց արյունահեղ մի ճակատամարտ: Թուրքերը պարտվեցին ու հետ շարտվեցին՝ մարտի դաշտում թողնելով 136 սպանված և բազմաթիվ վիրավորներ ու մեծ քանակությամբ հրաքաններ: Հայերից սպանվել

էին 7 հոգի, որոնց թվում է՝ նրանց պարագլուխ Հրայրը, և կային 8 վիրավորներ: Ապրիլի 14/27-ին նահանգապետը համալրում ստացավ: Սպասվում են նոր ճակատամարտեր:

6. Մուշ (Բիթլիսի վրայով), 22 մայիսի 1904 թ.

Ահա նոր մանրամասնությունների ապրիլի 22-ի Սասունի կոտորածի մասին: Այն բանից հետո, երբ Գելիեզուզանը զրավել է և կոտորածի ենթարկվել, ողջ մնացածները փախել են շորս ուղղությամբ. դեպի Անդոկ, Կեփիէն, Քաջիկ սարերի և դեպի Մշո դաշտի կողմը, բայց զորքերից հետապնդվելով՝ նրանք բռնվել են իրենց ապաստարաններում և հերոսական դիմադրությունից հետո, երբ վերջացել է ամբողջ զինամթերքը, ոչնչացվել են: Տալվորիկը, որտեղ հավաքված էին 12 գյուղերի բնակիչները և որը պաշարված էր ապրիլի սկզբից, դիմադրել է մինչև մայիսի 6-ը և ընկել այն բանից հետո, երբ համալրում է եկել Կոտորածը դաժան ու ահավոր է եղել: Բաշիբոզուկները անլուր զազանություններ են արել: Կանանց առևանգել են, նրանց կրծքերն են կտրել, փոքրերը պատռել, երեխաներին ցից են հանել, ծեղերին կտոր-կտոր արել: Անթիվ-անհամար ջահել աղջիկների առևանգել տարել են: Սասունի շրջանը լրիվ կործանված է և ամայացված... Մշո դաշտն էլ է կոտորածների ասպարեզ: Սկսած մայիսի 5-ից՝ թուրքական զորքերը մեկը մյուսի հետևից երկրի երեսից ջնջել են Բերդակի, Մկրագոմի, Ալիկրպոյի, Ավազաղբյուրի, Առնիստի շրջանների գյուղերը: Սպանությունների թիվն օրեցօր ավելանում է: Աննկարագրելի են սարսափն ու հուսահատությունը...

7. Մուշ (Վիեննայի վրայով), 29 մայիսի 1904 թ.

Սասունում և նրա շրջակայքում 45 գյուղ է ավերվել: Ութ օր շարունակ սասունցիները Տալվորիկի զագաթներին հերոսաբար պաշտպանվում էին 14 գումարտակ կանոնավոր զորքերի և 7 հազար քրդերի դեմ...

Բիթլիսի վային, որն անձամբ էր հրամայում զինվորներին ու քրդերին, որպեսզի եվրոպական հյուպատոսների համար անհնարին դարձնեն զինվորների կատարած դաժանությունները տեղում արձանագրելը և զոհերի թիվը որոշելը, հրամայեց դիակ-

ները կտոր-կտոր անել և գետը նետել։ Գիարբեքիւրից եկող ճանապարհորդները պատմում են, որ իրենք Տիգրիսի ափերին տեսել են բազում մարդկային մարմնի մասեր, որոնք գետը ասի է ջարտած եղել։ Մինչև մայիսի 14-ը տասն օր շարունակ 200 հայ ապստամբներ խիզախորեն պաշտպանվում էին Տալվորիկի և Գելիեգուզանի միջև՝ ընդդեմ գերակշիռ ուժերի։ Նրանց հաջողվեց կամուրջ կապել, որպեսզի 150 ընտանիքների հնարավորութուն տային անցնելու։ Այդ ժամանակ Մուշից ժամանեցին թուրքական համալրումներ հրետանու հետ։ 300 ընտանիքներից, 22 հոգուց բացի, մնացած բոլորը՝ կանայք, երեխաներ ու ծերունիներ, կոտորվել են։ Վալին վերագարձավ Մուշ։ Նա հավաքեց հայկական գյուղերի տանուտերերին ու մեծամեծներին և ստիպեց նրանց սուլթանին հղվելիք շնորհակալական ուղերձներ ստորագրել։

8. Մուշ (Ժնևի վրայով), 8 հունիսի 1904 թ.

Բազմօրյա ոմբակոծությունից և հայերի կատաղի դիմադրությունից հետո, թուրքական զորքերը տիրեցին Գելիեգուզանին, որտեղ պատսպարված էր քառասունհինգ հրկիզված գյուղերի հայ բնակչությունը։ Ապստամբները, Անդրանիկի¹¹ առաջնորդությամբ, կռվով նահանջեցին դեպի Տալվորիկի բարձունքը։ Հազարավոր կանայք, երեխաներ ու ծերունիներ, որոնք չկարողացան հետևել նրանց, անգթորեն կոտորվել են։ Ներկայումս Տալվորիկը ոմբակոծվում է օսմանյան զորքերի կողմից։ Ապստամբները, արտաքին աշխարհից մեկուսացված, դիմադրում են։ Մշո ամբողջ դաշտը տեռորի է ենթարկվում՝ շնայած հյուպատոսների ներկայությանը...

9. Կոստանդնուպոլիս, 9 հունիսի 1904 թ.

Ֆրանսիական, ռուսական և անգլիական հյուպատոսների Սասունում տեղի ունեցող դեպքերի մասին հաշվետվություններում հաղորդվում է այն մասին, որ վերջին հուլումների հետևանքով հայերի մեջ կան երեք հազար զոհեր։

Sassoun et les atrocités hamidiennes. Interpellation. Les atrocités. Rapport officiel. Genève, 1904, p. 27—32.

71. ԺԱՆ ԺՈՐԵՍԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ (1904 թ. ՀՈՒՆԻՍ)

Թանկագին սրբ.

Շատ եմ ցավում, որ ներկայումս չեմ կարող գալ Լոնդոն, բայց ես նորից հավաստիացնում եմ Ձեզ, որ ուզում եմ բաժանել քաղաքակիրթ աշխարհի մարդկանց զգացմունքները և բողոքել այն նողկալի ռեժիմի դեմ, որին ենթակա են հայերը, և այդ մեծ հանցագործության պատասխանատուների շարունակվող անպատժելիության դեմ:

Հուսով եմ, որ շարունակաբար կրկնվող այդ բողոքները հաջողությամբ կպսակվեն, եթե հաջողվի ճեղքել եսասեր ու անգութ մարդկանց հաստ մաշկը և տերություններին ստիպել հետևելու գործուն մարդկայնությանը՝ նրանց մեջ արթնացնելով ամոթի զգացում: Հաճեցեք ընդունել իմ կարեկցանքի զգուցումների հավաստիքը հանդեպ Ձեզ և բոլոր նրանց, ովքեր Ձեզ հետ միասին պաշտպանում են այդ ազնիվ գործը, որի դեմ, անասնական վախի հետևանքով, այդքան շատ կրքեր են կուտակվել¹²:

Report of the International Conference on the situation in the Near East held in London on 29th June, 1904. London, 1904, p. 23.

72. ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԽՐԻՄՅԱՆԸ՝ ՆԻԿՈՒԱՅ II-ԻՆ

Էջմիածին, 1 հուլիսի 1904 թ.

...Ամենաողորմած տեր իմ և մեծ արքա. աղերսանքս վերաբերում է իմ հոտին, որը Թուրքիայում այժմ մահմեդականության լծի տակ հասել է ծայր աստիճան թշվառության և հուսահատության: Առաջին անգամ 1878 թվականին էր, երբ Բեռլինի վեհաժողովի ժամանակ իմ դժբախտ հոտի աղաչանաց ձայնը Նվրոպայի մեծ պետությունների ղռներին հասավ: Ես այնժամ որպես ավագագույն արքեպիսկոպոս և Կ. Պոլսո նախկին պատրիարք, ազգիս թշվառ վիճակին գիտակ անձ, զթույլունը հայցեցի մեծ պետությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ավստրիայի և Իտալիայի, իսկ իմ ընկերակից խորեն արքեպիսկոպոս Նարայելը հրջանկություն ունեցավ ներկայանալու բարեհիշատակ ազատարար Թագավոր Ալեքսանդր

11-ին և նրա ոտքերի տակ դնել բազմաշարժար հայ ժողովրդի դատը՝ պաշտպանություն համար։ Մեր աղաչանաց արգասիքը եղավ Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը, որի նպատակն էր թեթևացնել Թուրքահայատակ հայերի վիճակը։

Մեծ արքա. չեմ համարձակվում երկարաբանություն մը ձանձրացնել Ձեր կայսերական վեհափառությանը, բայց և չեմ կարող ծածկել իրերի իսկությունը. այն, որ վերջին քառորդ դարի ընթացքում խաղաղ հայ ժողովրդի վիճակը Թուրքիայում առավել ևս ծանրացավ, քան թե թեթևացավ։ Հիշեցնեմ սոսկ 1895—96 թվերի աղետները, որոնց մասին ժամանակին ճշգրիտ տեղեկագրեր եմ հղել Ձերդ կայսերական մեծության արտաքին գործոց մինիստրին։ Ի մեծ վիշտ իմ՝ նույնօրինակ աղետներ այժմ կրկնվում են Սասունում և Մուշում՝ Բիթլիսի նահանգում, և օրըստօրե սպառնում են ընդարձակ ծավալ ստանալ ու տախծվել հայաբնակ այլ գավառներում ևս...

Այժմ կրկին ամենախոնարհաբար Ձերդ մեծության պաշտպանությունն եմ հայցում, և հաստատուն է հավատն իմ, որ Ձեր վեհանձն խոսքով վերջ կդրվի անսանձ բռնություններին և բոլոր աղետներին Թուրքիայի սահմաններում ապրող իմ թըշվառ հոտի։

Ընդամին պարտքս եմ համարում ամենախոնարհաբար տեղյակ դարձնել Ձերդ մեծությանը, որ իմ կողմից հանձնարարված է Հովսեփ արքեպիսկոպոսին՝ առաջնորդին ամերիկահայոց թեմի, և Սահակ արքեպիսկոպոսին՝ առաջնորդին Պարսկաստանի ու Հնդկաստանի հայոց թեմի, իմ անունից միջնորդել Բեռլինի դաշնագիրն ստորագրած այլ տերությունների մոտ՝ Թուրքիայի կառավարությունից պահանջելու, որ նա ապահովի հայ ժողովրդին մահմեդականների բռնություններից։

ՀԵՍԱՆՆԱԿԱՆ, ֆ. 56, ց. 1—2, գ. 338:

78. ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՎԱՆԻ ՎԻՂԱՅԵԹԻ ՀԱՅԵՐԻ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

ԺԱՆ, 19 հունվարի 1906 թ.

Վանից, Թավրիզի վրայով, հեռագրով հաղորդում են, որ Թուրքական իշխանությունները զենք են բաժանում մուսուլմաններին։

Կարճկանի շրջանում կազմակերպված է մի հրոսակախումբ՝ իր դաժանություններով հռչակված Մուսա բեգի հրամանատարությամբ: Գարգարում թուրք զինվորները բռնություններ են գործադրել: Եղեգիսում առևանգել են հինգ կանանց: Հարկերի զանձումն անտանելի է դարձել:

“Pro Armenia”, 1 fev. ier, 1905, № 103, p. 654. Paris.

74. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԾԱՆԱԳԱՐՀՈՐԴԻ ՆԱՄԱԿԻՑ

Հալեպ, 5 մարտի 1906 թ.

Հայերի ձերբակալությունները շարունակվում են: Վերջերս այստեղ մարդիկ էին բերել, որոնց ձերբակալել էին Զեյթունում, Մարաշում, Ադանայում և Հաճընում:

Հայերի վիճակը, մանավանդ զեյթունցիների, ողբալի է: Զեյթունի զինվորական պարետը նոր է վախճանվել: Նա էր բանտարկությունների պատճառը...

Հալեպի նոր նահանգապետ նազըմ փաշան իսկական դահիճ է. այդ նա է հրաման տալիս քաղաքական մեղադրյալներին ձերբակալել և Հալեպ տանել, որպեսզի անձամբ ինքը դատի նրանց...

“Pro Armenia”, 5 mai 1906, № 133, p. 893.

75. ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԸ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ՊԵՍՊԱՆ ԶԻՆՈՎԵՎԻՆ

Քաղվածք № 815 զեկույցից

21 հուլիսի 1906 թ.

Հուլիսի սկզբին Ղարաքիլիսայի մոտ թուրքական սահմանային պահազորը բռնել է Մուշի սանջակից փախած 11 հայ ընտանիքների, որոնք փորձել են անցնել Ռուսաստան: Բռնվելիս բոլոր տղամարդիկ, թվով 16 հոգի, գազանաբար մորթվել են զինվորների ձեռքով, կանայք ու երեխաները ուղարկվել են Հասան-Կալե քաղաքի բանտը:

կասկած չկա, որ էրզրումի վալին շի ձեռնարկելու ո՛չ սպանության հետաքննություն, ո՛չ էլ միջոցներ է ձեռք առնելու ոճ-րագործություն կատարած սահմանապահ զինվորներին տույժի ենթարկելու համար:

Ընդհանրապես վիլայեթի այժմյան կառավարչության պայմաններում կարելի է իշխանության կողմից սպասել բռնության ու կամայականության էլ ավելի աղաղակող փաստեր, քանի որ Աթա բեյը թույլ չի տալիս, որ որևէ բողոք լինի իր ստորագրյալների դեմ, խստորեն հետապնդելով մարդկանց՝ այդ առումով կատարվող ամեն մի փորձի համար:

Որտեղ որ բանը գալիս է քրիստոնյաներին, ամենատարական արդարության փոխարեն Աթա բեյը դրսևորում է մըշտական ձգտում անգթորեն հետապնդել ինչպես իրենց՝ քրիստոնյաներին, այնպես էլ յուրաքանչյուրին, ով որ հանդես է գալիս նրանց պաշտպանությամբ: Եվ դա, ըստ երևույթին, բացատրվում է ոչ այնքան նրա ֆանատիզմով, որքան իր դիրքերը Յըլզզի հանդեպ ամրապնդելու ցանկությամբ, որտեղ նա իր ողջ նախկին, հաճախ լրտեսության հասնող, գործունեությամբ, իր համար սուլթանի բոլոր գաղտնի մտադրությունների նախանձախնդիր կատարողի վարկ է ստեղծել:

Սկրյարիք

АВПР, Политархив, д. 3456, л. 22.

78. ԲԱՅԱԶԵՏՈՒՄ ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ԶԻՆՎՈՐՆԵՐԻ ԲՈՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բայազետ, 5 փետրվարի 1907 թ.

Անհնար է նկարագրել հայի տառապանքները: Նրան ծեծում են, և ոչ ոք նրան օգնության չի հասնում, իսկ նրա գանգատներիը մնում են մեռած տառ:

Նրա տունը թալանում են, նրա գեղեցիկ դստերը՝ առևանգում: Դաշտերը քայքայված են, անապատի վերածված: Եթե որևէ մեկը տնից դուրս է գալիս, համոզված չէ, որ ողջ կվերադառնա:

Հունվար ամսին զինվորները բռնությամբ տարել են Վեր-

տոյանի, Հովհաննես Ղազարյանի, Մարտիրոս Ավագյանի, Մկրտիչ Հակոբյանի դուստրերին...

Արծափում շորս զինվոր գիշերը մտել են հաշատուր հալաթ-
յանի տունը՝ նրա դստերն առեւանգելու և կնոջը բռնաբարելու
նպատակով: Խաշատուրը դիմադրութիւն է ցույց տվել և սպան-
վել թրի հարվածից, իսկ նրա որդին վիրավորվել է և մահացել
հինգերորդ օրվա վերջում: Հայ ընտանիքները սազնապի մեջ են:

Հայ ճանապարհորդները ձերբակալվել են ու բանտ նետվել
և ազատվել են միայն այն բանից հետո, երբ մեծ փրկագին են
վճարել: Կալանավորները քաղցից մեռնում են:

“Pro Armenia”, 1907, 20 mars, № 154, p. 1062.

77. ԴՎՆԻԿԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԷՐՋՐՈՒՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ ՍԿՐՅԱԲԻՆԻՆ

Նամակ

21 փետրվարի 1907 թ.

Մենք Կարինի (էրզրում) սանջակի Դվնիկ գյուղի բնակիչնե-
րըս, դիմում ենք Ձեզ, խնդրելով, որ մեզ ռուսական մեծ պե-
տության հպատակության տակ առնեք: Մեր գյուղի ամբողջ
քրիստոնյա բնակչութիւնը ձգտում է ապաստան ու հովանավո-
րութիւն գտնել Ձեր բարյացակամ ու հզոր կառավարության
մոտ, որպեսզի կարողանա հանգիստ կյանք սպահովել իր հա-
մար: Ուստի մենք խնդրում ենք Ձերդ բարձր գերազանցությանը
ուշադրութիւն դարձնել մեր խնդրանքին և հանգամանքներին
համապատասխան անհրաժեշտ օգնութիւն ցույց տալ մեզ:

Ահա մեր ապրած անտանելի տառապանքներից մի քանի
փաստ՝ ի տեղեկութիւն Ձեր արդարացի և առատաձեռն կառա-
վարությանը:

1. Ձեզ արդեն հայտնի է, որ մեր մեջ կան մարդիկ, որոնք
զբաղվում են գյուղատնտեսությամբ: Երբ մեր կանայք դուրս
են գալիս դաշտային աշխատանքների, բռնության են ենթարկ-
վում...

2. Իրենց տուն կանչելով՝ մեկը գլուխն է բռնում, մյուսը
փայտով ծեծում է, հետո էլ ասելով. «Սա դեռ ոչինչ, սպասեք,
դեռ կտեսնեք, թե ձեր գլխին ինչ է գալու»:

3. Մեր գյուղատնտեսական գործիքները, որոնք թողնում ենք

բակում, անհապաղ հափշտակում են: Այսպես, օրինակ՝ վերջերս զորացան մեր սայլերից մի քանիսը և այլ գործիքներ: Դուռը ջարդելով, ներխուժում են մեր տները, տանում են մեր տնային կահ-կարասին և այրում մեր խոտի դեզերը:

4. Իսկ ինչ վերաբերում է զինվորական հարկին, ապա այդ առումով է՛լ ավելի աղետալի դրություն մեջ ենք: Առաջ յուրաքանչյուրը վճարում էր միայն 2 արծաթե մեջիդիե, իսկ հիմա ստիպված ենք լինում վճարել 0,75 լիրա: Զխոսելով դեռ այն մասին, որ պետք իր ոստիկաններով ամիսը երկու անգամ կանոնավորապես գալիս է մեր գյուղը, անգթորեն ծեծում ու հայհոյում մեզ՝ պահանջելով սահմանված հարկերից դուրս դրամ վճարել:

Այստեղ նկարագրված տանջանքները և ծաղրուծանակը մի քառորդ մասն իսկ չեն կազմում այն ամենի, ինչ որ մենք կրում ենք: Եթե մանրամասն գրենք մեր բոլոր տանջանքների մասին, ապա հարկ կլինի մի ամբողջ հատոր լցնել:

Ահա թե ինչու մենք դիմում ենք Ձեր արդարացի կառավարությանը՝ խնդրելով ուշադրություն դարձնել մեր աղերսանքներին և մեզ անհապաղ օգնություն ցույց տալ:

Մնանք՝ սպասելով Ձեր մեծահոգությանը:

[62 ստորագրություններ՝ Դվնիկ գյուղի բնակիչների անունից]

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 2675.

78. ԳԱՐՄԱՍԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԷՐԶՐՈՒԽՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ ՍԿՐՅԱԲԻՆԻՆ

Նամակ

1 ապրիլի 1907 թ.

Ձեր խոնարհ ծառաները՝ էրզրում (Կարին) քաղաքի մոտ գտնվող Գարմասան գյուղի բնակիչները, թուրքահայատակ հայեր են:

Չնայած որ մենք դարեր շարունակ հնազանդորեն ծառայել ենք մեր միապետին, սակայն ներկայումս անհնար է դարձել տանել այն տանջանքները, որոնք վիճակված է կրել ազգովին և որոնց հետևանքով մենք դարձել ենք դժբախտ ու ընչազուրկ: Միանգամայն չհիմնավորված պատրվակներով մեզ ենթարկում են կեղեքման ու հալածանքների: Մեր ընտանիքները ստրկական

դրության մեջ են, մեր խեղճությունն ու անպաշտպանությունը հանրահայտ են: Եվ այս բոլորն արվում է աշխարհի երեսից մեզ ջնջելու համար:

Ողորմած պարոն, մենք ինչպե՞ս տանենք այս անտանելի տանջանքները, որոնք շարունակվում են անընդմեջ:

Մենք ուզում ենք Ձերդ ողորմածությանը տեղյակ դարձնել, որ փոխանակ մեր միապետը մեր նկատմամբ դրսևորի կարեկցանք ու պաշտպանություն ցույց տա, հալածանքներն ու կեղեքումներն օրեցօր ավելի են սաստկանում:

Մի քանի ամիս սրանից առաջ այլադավանները փախցրին մեր գյուղացի Մանոյի փոքրահասակ աղջկան՝ Թոռնիկին: Մեր ամբողջ հասարակությունը ենթարկվում է սարսափելի բռնությունների և ծայր աստիճանի աղքատացել է...

Ահա թե ինչու մենք դիմում ենք ամենաողորմած ու մեծ Ռուսաստանի հովանավորությանը և, կամավորապես ընդունելով ձեր հպատակությունը, խնդրում ենք անսալ մեր աղերսանքներին և օգնություն ցույց տալ...

(72 ստորագրություն)

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 2676.

70. ԿԱՆԻ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ՝ ԷՐԶՐՈՒՄՈՒՄ ՌՈՒՍԱՅԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ ՍԿՐՅԱԲԻՆԻՆ

2 ապրիլի 1907 թ.

Մենք՝ Ձեր խոնարհ ծառաները, որոշ ժամանակ սրանից առաջ Ձեզ էինք հղել մեր արտասովալի աղերսանքները մեզ այս տառապանքներից ազատելու մասին: Այս խնդրագիրը թվով երկրորդն է:

Ինչպես արդեն հաղորդել ենք մեր նախորդ նամակում, 500—600 տարի շարունակ մենք ծառայում ենք մեր միապետին, բայց այլևս ուժ չունենք հրամաններ լսելու և հալածանքների կրելու, քանի որ օրեցօր մեծանում են մեր տանջանքները և վատթարանում է մեր վիճակը:

Ստորև բերում ենք մի քանի բնորոշ դեպքեր:

ա) Մեր գյուղում արհեստավորներ կան: Մուսուլմանները նրանց զանազան պատվերներ են տալիս՝ խոստանալով արժեքը

վճարել: Ծրբ նրանցից պահանջում են վարձը, նրանք պատասխանում են ծեծերով, հայհոյանքներով և նույնիսկ սպանութիւններով, ինչպես արդեն մի քանի անգամ տեղի է ունեցել:

բ) Ցերեկվա ու գիշերվա ցանկացած ժամին մարդիկ խմբերով ներխուժում են տները և օղի պահանջում, մինչդեռ տանտերերը չեն խմում և օղու վաճառքով չեն զբաղվում: Մերժելու դեպքում սպառնում են խլել տանել մեր կանանց՝ հասարակաց տներում տեղավորելու համար:

գ) Իմանալով, որ մէք դիմել ենք Ձեզ՝ օգնության խընդրանքով, նրանք սկսել են է՛լ ավելի դաժանորեն վարվել մեզ հետ: Նրանք մեզ ծեծում են ճանապարհներին և թալանում: Զաղրելիորեն հայհոյելով, բռնի ներխուժում են մեր տները, մեր կանանց հափշտակելու համար:

դ) Հարկահավաքը հարբեցող է: Հարբած գալիս է գյուղ, հավաքում է պարտապաններին և հրամայում. «Անհտապաղ վճարեք պարտքերը, իսկ թե չեք կարող վճարել, ձեր կանանց առեք տարեք քաղաք, թող պոռնկություն անեն, որ ձեր պարտքերը վճարեք»: Եվ այս ամենը վերջանում է ծեծով, սյունին կապելով և վրան սառը ջուր լցնելով...

Մենք այլևս ուժ չունենք տանելու այս տանջանքներն ու ծաղրութանակները: Մենք դիմում ենք Ձերդ բարձր գերազանցությանը և աղերսում. մի՛ մերժեք ձեր ողորմածությունը, մեր միջնորդը դարձեք և մեր անպաշտպան ժողովրդին ազատե՛ք այս տանջանքներից:

(4 ստորագրություն)

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 2675, л. 142.

80. ՎԱՆԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈԽՀՅՈՒՊԱՏՈՍԸ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆ ԶԻՆՈՎԵՎԻՆ

№№ 88, 89 զեկույցներից

9 ապրիլի 1907 թ.

Վանի վիլայեթում ապառքների հավաքումը շարունակվում է աճող խստությամբ: Գանձվում են 10 տարվա հարկեր միանգամից, իսկ որոշ գյուղերից՝ նույնիսկ մինչև 1895—96 թթ. իրադարձություններն ընկած ժամանակաշրջանի համար:

Ուժեղացող ճնշումները, ըստ երեույթին, նպատակ ունեն

հայերին վտարել Ռուսաստան, որպեսզի արտագաղթողներին՝ պետության կողմից գրավվող հողերի վրա նստեցնեն մահմեդական գաղթականներին և այդպիսով երկրամասը աստիճանաբար բնակեցնեն վերջիններով...

Վիլայեթում տեղի ունեցող իրադարձությունների ուշադիր ուսումնասիրումը հանգեցնում է այն համոզմանը, որ թուրքական իշխանությունները նպատակ ունենալով հայերին արմատախիլ անել երկրամասից, 1895—96 թթ. զենքով կոտորելու իրենց ծրագրի փոխարեն, ընտրել են տնտեսական ու վարչական ճնշման ուղին։ Մի կողմից, հայերին հասցնելով լիակատար ընչազրկության, իսկ մյուս կողմից, նրանց արգելելով լքել հարգատ վայրերը, — վաստակի համար Ռուսաստան և Պարսկաստան մեկնողներին թուրքերը հայտարարում են հանցագործներ և նրանց արգելում են հայրենիք վերադառնալ։

ՏԵՐԱԵՆԵ

АВПР, Пелитархив, д. 3456, л. 52.

81. ՌՈՒՍԱՄՍԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԸ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԳԵՍՊԱՆ ԶԻՆՈՎԵՎԻՆ

Քաղվածք № 425 Ամսակից

10 մայիսի 1907 թ.

Էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի ռուսական հյուպատոսական ներկայացուցիչների վերջին զեկուլցյոնները մատնանշում են Ռուսաստանի հետ սահմանակից հայ բնակչության հատկապես տագնապալի տրամադրությունը։ Ըստ երևույթին թուրքական տեղական իշխանությունները, փոխադարձ համաձայնությամբ, իրենք են սաստկացնում այդպիսի տրամադրությունը՝ ձեռք առնելով այնպիսի միջոցներ, որոնք ընդունակ են առաջ բերելու հայերի համատարած շարդ, որի հետևանքը, անկասկած, կլինի նրանց զանգվածային փախուստը դեպի Ռուսաստանի սահմանները, ինչպես որ դա տեղի ունեցավ 1895—96 թվականներին։

Արտագաղթի շարժումն այժմ էլ հայերի մեջ ընդունում է խիստ լայն չափեր...

Իզվուսկի

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3706, л. 47.

**82. ԲԻՓԼԻՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԸ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆ
ՋԻՆՈՎԵՎԻՆ**

27 մայիսի (9 հունիսի) 1907 թ.

Վիլայեթի բոլոր հայերը, վալի Ֆերիդ փաշայի բռնություններից, շարագործություններից և կատարյալ անգործունեություններից հուսահատության եզրին հասած՝ հյուպատոսությանն աղերսում են հետևյալ հեռագիրն ուղարկել նորին կայսերական մեծությանը. «Նորին մեծություն համայն Ռուսիո թագավոր-կայսերը, հայերի և ուղղափառ եկեղեցու բարեգութ ու միակ հովանավորին: Ի վիճակի չլինելով այլևս տանել այն բռնությունները, որոնց ենթարկվում ենք այստեղ վաղուց ի վեր, Բուլանըխում, Մելազգերտում (Մանազկերտ), Մուշում և Ախլաթում ապրող հարյուր քսան հազար ճնշված հայերի անունից Ձերդ կայսերական մեծությանը աղերսում ենք, կարեկցանքից և հանուն նորին կայսերական մեծության ու թագաժառանգ արքայազնի, մեր ստրկացված ժողովրդի գաղթականներին ընդունել Ռուսաստան...»

Հյուպատոսարանում պահպանվող թուրքական բնագրում սույն տեքստի տակ դրված են հայերի 107 կնիքներ ու ստորագրություններ: Զեկույցելով վերոշարադրյալը, պատիվ ունեմ Ձերդ բարձր գերազանցությանը խնդրել սույն հեռագիրը ներկայացնելու նորին կայսերական մեծությանը և իմ կողմից ես թախանձանոք բարեխոսում եմ Ձեր առաջ, որ բարեհաճեք ուշադրություն դարձնել վիլայեթի հայերի վիճակի ու Ֆերիդ փաշայի գործունեության վրա, մի վալի, որը բնակչությանը հասցրել է լիակատար քայքայման և ուժասպառության:

Շիրկով

ABПР, Политархив, д. 3456, л. 75.

**83. Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԸ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՄԻՆԻՍԵՐ ԻԶՎՈԼՍԿՈՒՆ**

№ 216 ճեպագրից

2 (15) օգոստոսի 1907 թ.

Անցյալ հուլիսի 1-ի № 166 զեկույցով, որի պատճենը ներկայացված է 1-ին դեպարտամենտին, Սամսոնում մեր փոխհյուպատոսը ինձ ի գիտություն հայտնել էր, որ Սամսոնի սան-

ջակի թուրքական իշխանությունները տեղացի հայերին դաժան հալածանքների են ենթարկում, որոնց պատճառով վերջիններս զանգվածաբար արտագաղթում են: Վերջին երեք ամսվա մեջ, ինչպես հաղորդել է պր-ն Զիուդիյին, 1500-ից ավելի թուրքահայեր, Կովկասում ապրող իրենց ազգականների կողմից վարձված առագաստանավերով թաքուն լքել են Սամսոնի սանջակը և մեկնել մեր սահմանները:

Ի նկատի առնելով, որ Սամսոնի իշխանությունների գործելակերպը լիովին համանման է այն բանին, ինչը գեո վերջերս արվում էր էրզրումի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների իշխանությունների կողմից, ես պետք է հզրակացնեի, որ Սամսոնում հայերի դեմ հարուցվող հալածանքները հավասարապես պայմանավորված են Բ. Դռան գաղտնի կարգադրություններով, նպատակ ունենալով Փոքր Ասիան լիովին մաքրել հայերից, որոնց թուրքերը համարում են իրենց համար. վտանգավոր տարրեր...

Զինվել

АВПР, Политархив, д. 3456, л. 147.

84. ԿԱՓՈՂԻԿՈՍ ԽՐԻՄՅԱՆԸ՝ ՆԻԿՈԼԱՅ II-ԻՆ

[1907]

Երկար տարիների ծանր լուսթյունից և սպասումից հետո, համարձակվում եմ, ո՛վ թագավոր, կրկին անգամ, գուցե և վերջին անգամ իմ հառաջացյալ տարիքում, Զերդ մեծության ուշադրությունը հրավիրել այն անսահման ծանր դրության վրա, որի մեջ տառապում է Թուրքիո հայությունը:

Իմ հոտը Թուրքիայում, մանավանդ բնիկ հայկական գավառներում, աննախընթաց տառապանքների մեջ է: Ընդդեմ Փոքր Ասիայի հայ բնակչության ստեղծված է խաղաղ ոչնչացման միևնույն աշխարհային շտեպանված մի համակարգ: Արդարադատության բացակայությունը, կառավարության կողմից հայ ժողովրդի արդարացի պահանջների լրիվ անտեսումը նրան հանձնել են անբարեխիղճ աստիճանավորների, քուրդ բեգերի և համիդի հեծելազորի լիակատար իշխանությանը: Զափից դուրս ծանր հարկերը և պարհակները, անցած տարիների ապառքների հավաքումը (երբեմն՝ 10 տարվա, նույնիսկ՝ 20), դրանց զանձման

կամայական սիստեմի հետ, հայ հողագործ բնակչությանը հաս-
ցրել են ծայր աստիճանի աղքատության:

Երբեմնի հացառատ և անասուններով հարուստ գյուղերը
այժմ զրկված են ոչ միայն բանող անասուններից, այլև ամե-
նավերջին հագուստից, հանապազօրյա հացից:

Ապրուստի միջոցների բացակայությունը պայմանավորում
է սովի սարսափները հացառատ մարզերում: Հուսահատության
հասցված բնակչությունը գրավ է դնում և շնչին գնով վաճառում
այն դաշտերը, որոնք ցողված են իր հայրերի արյամբ, և վե-
րածվում է ընչազուրկ մշակների: Հազարավոր անհող գյուղա-
ցիները մեծացնում են քուրդ բեգերի մոտ աշխատող «մարաբա»
կիսրարների թիվը: XX դարի սկզբին հողագործական Հայաս-
տանում վերստեղծվում է միջնադարյան ճորտատիրություն:
Թուրքիո կառավարությունը ոչ միայն ոչ մի միջոց չի ձեռնար-
կում ընդդեմ այդ ողբալի վիճակի, այլ՝ ընդհակառակը, մուհա-
ջիր-գաղթականներին՝ այլ պետություններից եկած մուսուլման-
ներին բնակեցնելով հայկական գյուղերում, նա խորացնում է
քրիստոնյա ռայայի վիճակի ծանրությունը: Հայերին արգելելով
վաստակ որոնել Թուրքիայից դուրս և միաժամանակ թույլ չտա-
լով իրենց զավակների մոտ վերադառնալ նրանց, ում որ հա-
ջողվել էր փախչել փրկվել կոտորածից, կառավարությունը ար-
հեստականորեն և սիստեմատիկաբար նպաստում է հայ ժողո-
վրդի բարոյալքմանը, սովահարությանը և բնաջնջմանը, մի
ժողովուրդ, որը միշտ եղել է համբերության և աշխատասիրու-
թյան օրինակ:

Ինչպես հյուծված նախիր, որ նետված է գիշատիչներով լե-
ցուն անապատը, քրիստոնյա բնակչությունը Թուրքիայի հայ-
կական մարզերում այս կողմից այն կողմն է նետվում՝ ելք
չգտնելով իր ողբերգական վիճակից:

Նրա մի մասը, կորցնելով հավատը օրինական միջոցների
նկատմամբ, կանգնում է իշխանություններին դիմադարձ լինելու
ուղու վրա, կործանելով և՛ իրեն, և՛ իր անմեղ հարեաններին:

Շատերը կյանքները վտանգելով՝ ազատություն են փնտ-
րում Ռուսաստան գաղթելու մեջ, որտեղ տասնյակ հազարավոր
նույնպիսի փախստական հողագործներ, չունենալով վարելահող,
ապրում են օրավարձու աշխատանքով, սնվում են մուրացկա-
նությամբ, հաճախ իրենցով լրացնելով տեղական բնակչության
մթին խավերը:

Վերջապես, մեծ է թիվը նաև այն դժբախտների, որոնք աջակցությունից հույսները կտրած, հուսահատ դրությունից դուրս գալու միակ ելքը գտնում են կրոնափոխության մեջ՝ կործանվելով ինչպես քրիստոնեական եկեղեցու համար, այնպես էլ բարոյապես առողջ հասարակության համար:

Զերդ մեծության գործակալները Թուրքիայում, ո՛վ թագավոր, վստահ էմ, կտան ավելի ճշգրիտ ու պերճախոս տվյալներ այդ ամենի մասին, ինչպես և կհաստատեն, որ վերջին տասը տարվա ընթացքում սպանված, ձերբակալված, արտրված, սովից մեռած, բռնի իսլամացած հայերի թիվը չի զիջում և նույնիսկ գերազանցում է սարսափելի 1895—1896 թթ. կոտորածների թվին...

ABПР, Политархив, д. 3456, л. 151.

85. ԲԻՓԼԻՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ ԵՐԿՈՎԸ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆ ԶԻՆՈՎԵՎԻՆ

Հեռագրից

2 (15) մարտի 1908 թ.

Կոստանդնուպոլսի կողմից ներում ստացած ավազակ Քասիմը փետրվարի վերջին Մշո դաշտի Ալիթլուն գյուղում սպանել է մի հայի, Արտոնք գյուղում՝ մի ուրիշի, Վարդենիս գյուղում՝ մի երրորդի և Մուշխթեն գյուղում՝ երեքին: Նույն տեղում նա բռնի խլել է 300 լիրա: Մուշի իշխանությունները Քասիմ բեյին օգտագործում են ֆիդայիներին հալածելու համար, իսկ նա զինվորների հետ ամեն տեղ այդ պատրվակով մտնելով՝ սպանություններ ու կոլոպուտներ է անում...

ABПР, Канцелярия МВД, д. 34, л. 475.

86. ՎԱՆԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈԽՀՅՈՒՊԱՏՈՍԸ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆԻՆ

Հեռագրից

12 (25) մարտի 1908 թ.

Մարտի 10-ին տեղորիստներից մեկը ծանր վիրավորեց դավաճան Դավթին և փախավ: Գրգռված մուսուլմանները, ոստիկանների ու ժանդարմների կողմից հրահրված և նրանց օգնությամբ, սկսեցին սպանել շուկայից վերադարձող խաղաղ ու

անգին հայերին... Եւ ե իմ գործընկերները իսկույն քաղաք մտանք հայերին հանգստացնելու և շուկայից վերադարձնելու համար: Առանձին սպանությունները ձգվեցին մինչև գիշեր:

Գիշերը բոլոր դիակները թաղել էին կամ նետել զանազան գետեր... Տրամադրություն: Ժայրահողորեն տազնապալի է: Առայժմ հաշվվում են 38 սպանված, 6 վիրավոր և 23 անհայտ կորածներ...

ՏԵՐՄԵՆ

АВПР, Канцелярия МИД, д. 34, л. 477.

**87. Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆ ԶԻՆՈՎԵՎԻ ԾԵՊԱԳԻՐՑ՝
ՈՒՂՂԱԾ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ**

Պերս, 22 մարտի (4 ապրիլի) 1908 թ.

Այն բացատրության հետևանքով, որ ես ունեցա մեծ վեզիրի հետ Վան քաղաքի հայերի կոտորածի գործով և որի մանրամասնությունների մասին ես պատիվ եմ ունեցել հաղորդելու Ձերդ բարձր գերազանցությանը մարտի 15-ի (28) № 62 վեկույցով, Ֆերիդ փաշան ինձ տրամադրեց այդ նույն գործի վերաբերյալ հեռագրի քաղվածքը, որն ինքն ստացել է Վանի վալիից:

Այդ հեռագրում վալին, ըստ երևույթին, ջանում է նվազեցնել խժոժությունների նշանակությունը և դրանց համար պատասխանատվությունը դնել բացառապես հայ հեղափոխականների վրա¹³...

Վալիի կեղծությունն ինձ համար էլ ավելի աներկբա դարձավ պ. Տերմենից մարտի 18 (31)-ին նոր հեռագիր ստանալով, որից պարզվում է, որ գործերի վիճակը Վանում ոչնչով չի լավացել մեծ վեզիրին իմ առաջին գրությունը հանձնելուց հետո...

Վալին, մեր փոխհյուպատոսի ասելով, շրջապատված է ստախոսներով և ահաբեկված այն ագիտատորներից, որոնք վրեժից դրդված՝ կոտորած են ցանկանում: Նրա բոլոր ձեռնարկած միջոցները բացառապես հայերի դեմ են ուղղված, և ինչպես խժոժությունների հրահրողներին, այնպես էլ մարդասպաններին պատասխանատվության ենթարկելու համար ոչինչ չի ձեռնարկվում: Այսպիսի պայմաններում հանգստության վերականգնու-

մը անհնարին է... Պ. Տերմենի հեռագրից երևում է, որ սադրիչների թվում եղել են այնպիսի անձինք, որոնք Վանում պաշտոնական դիրք ունեն, այն է՝ Բողոքարկման պալատի նախագահը, ժանդարմական սպաներ Ահմեդ բեյը և դատական ֆենիչի պաշտոնակատար Թևֆիկ բեյը:

Հեռագրում թվարկված են գլխավոր մարդասպանների անունները: Սպանված հայերի թիվը հասնում է մինչև 60-ի, իսկ վիրավորների և անհայտ կորածներինը՝ մինչև 60-ի...

ABIP, Политархив, д. 3456, л. 195.

88. ՎԱՆԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈԽՀՅՈՒՊԱՏՈՍԸ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ՂԵՍՊԱՆ ԶԻՆՈՎԵՎԻՆ

Քաղվածք №45 զեկուպից

31 մարտի 1908 թ.

Սույն թվի մարտին Վան քաղաքում բռնկված հակահայկական խռովություններին նախորդել է մի հայ հեղափոխականի մահափորձը նույն կազմակերպության մի այլ անդամի՝ Դավթի վրա, որը տեղական հեղափոխական կոմիտեի պահեստների տեղը մատնած է եղել թուրքական կառավարությանը, ինչի շնորհիվ բռնագրավվել էին խիստ նշանակալի քանակությամբ զենքեր ու զինամթերք:

Հիշյալ Դավթի վիրավորվել է ս. թ. մարտի 15-ին զբոսանքի ժամանակ իրեն մոտեցած 18-ամյա մի հայի՝ հեղափոխական կազմակերպության պարագլուխներից մեկի ձեռքով, որը կիպ մոտենալով Դավթին, դիմհար կրակել է նրա վրա, և վերջինս արյունաշաղախ ընկել է սալահատակին:

Այս տեսարանին ներկա եղած մուսուլմանները, որոնց մեջ եղել են նաև մի քանի ռուսականական սպաներ, որոնք Դավթի ու տեղական քաղաքացիական իշխանությունների ազդեցությանը հայերի դեմ մինչ այդ թշնամաբար էին տրամադրված, շարագործին անհաջող հետապնդելուց հետո, հարձակվել են հանցագործության վայրում գտնվող հայերի վրա, ընդ որում նրանց մեծամասնությունը սպանվել է: Հուզումներն արագ տարածվել են քաղաքով մեկ, և ամենուրեք սկսվել է հայերի կոտորածը, որը շարունակվել է մինչև ուշ գիշեր: Մագած հուզումները հաջորդվել է դադարեցնել միայն շնորհիվ ռուսական,

Ֆրանսիական և անգլիական փոխհյուպատոսների եռանդուն գործողությունների, որոնք զորքերի հրամանատարին հարկադրել են միջոցներ ձեռք առնել խժոժությունները ճնշելու համար, մինչդեռ տեղի վալին ոչ միայն չի հոգացել քաղաքի հայ բնակչության պաշտպանության մասին, այլև մերժել է ապաստան տալ իր պաշտպանությունը խնդրող հայերին:

Ըստ մեր փոխհյուպատոսի ստացած տեղեկությունների, Վանում կոտորածից հետո գտել են 42 դիակ և 6 ծանր վիրավոր, իսկ 29 հոգի էլ՝ անհայտ կորած են: Բացի այդ անձանցից՝ Վան քաղաքի բնակիչներից, սպանվել են նաև հարևան գյուղերի շատ գյուղացիներ, որոնք կոտորածի ժամանակ գտնվելիս են եղել քաղաքում:

Հիշյալ իրադարձությունների պատճառով Վան քաղաքի հայերի մեջ առաջացած խուճապը վերջիններիս ստիպել է պաշտպանություն գտնել օտարերկրյա տերությունների ներկայացուցիչների մոտ և նրանց հայտարարել են, որ իրենք լոկ այն ժամանակ կկարողանան վերադառնալ իրենց նախկին զբաղմունքներին և, մասնավորապես, բացել շուկան, երբ հյուպատոսներն ընդունեն, որ հայերի համար վտանգն անցած է:

Այնինչ տեղական իշխանությունները հարկ եղած չափով չեն հոգացել հայերի մեջ ծագած տագնապալի տրամադրության հանդարտեցման մասին՝ սահմանափակվելով զինվորական պարեկներ ուղարկելով քաղաքի առավել սպառնալից կետերը: Կառավարությունն անպատիժ է թողել խժոժությունների բոլոր հրահրիչներին և մասնակիցներին...

ՅԵՐՄԵՅ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՀԱՅԵՐԻ
ՉԱՆԴԱԾԱՅԻՆ
ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ
ԵՐԻՏՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԿՈՂՄԻՑ

1909 - 1918 թ.թ.

**89. Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՍՍԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆ Ի. Ա. ԶԻՆՈՎԵՎԻՆ՝
ԷՐԶՐՈՒՄՈՒՄ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԻ ԶԵԿՈՒՅՑԻՑ**

19 Ռուգվարի 1900 թ.

Հուշակված ազատություններով հայերի հրապուրվելը ավելի ու ավելի է գրգռում մուսուլմանների ատելությունը նրանց դեմ: Նույնիսկ առավել առաջադեմ երիտթուրքերի մեջ, որոնք դեռ վերջերս այնպես բացահայտորեն իրենց երախտագիտությունն էին հայտնում հայերին՝ Թուրքիայում ազատագրական շարժման նախաձեռնողներ լինելու համար, անվստահությունը հայերի նկատմամբ աճում է ոչ թե օրեցօր, այլ՝ ժամեծամ:

«Միության և առաջադիմության» ենթակոմիտեն գաղտնի հրսկողություն է սահմանել հայ գործիչների նկատմամբ և գավառների իր գործակալներին պատվիրել է առիթը եկած դեպքում կանգ չառնել ոչ մի եռանդուն միջոցի առաջ...

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 2677, л. 17.

90. ԷՐԶՐՈՒՄՈՒՄ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԸ՝ ԴԵՍՊԱՆ ԶԻՆՈՎԵՎԻՆ

Քաղվածք զեկուպից

2 մարտի 1900 թ.

Երիտթուրքերն սկսել են հապճեպորեն զինել մուսուլմաններին, մանավանդ քաղաքային դադաշներին, որոնք հայտնի են իրենց անսանձությամբ և հայերի հանդեպ ատելությամբ:

Ո՛չ այդ գործողությունները, ո՛չ դրանց պատճառները, հասկանալի է, չէին կարող գաղտնի պահվել, և մուսուլմանների մեջ արդեն խուլ հուզում է սկսվել, էրզրումի վիլայեթից բացի, նաև Բիթլիսի, Սվազի, Խարբեբդի ու Դիարբեքի վիլայեթների շատ վայրերում...

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 2677, л. 29.

**91. Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԸ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՄԻՆԻՍՏՐԻ ՏԵՂԱԿԱԼ ՉԱՐԻԿՈՎԻՆ**

№ 86 ճեպագրից

Պերա, 18, ապրիլի (1 մայիսի) 1909 թ.

Ինչպես երևում է Մերսինում մեր փոխհյուպատոս պ. Մավրոմատիից իմ ստացած հեռագրերից, մահմեդականների վայրագությունները Ադանայի վիլայեթում հրեշավոր շափերի են հասել: Զոհված քրիստոնյաների թիվը, մանավանդ հայերի, հասնում է մոտ 15 000-ի:

Կարճ ժամանակով ընդհատված խժոժությունները Ադանա քաղաքում վերսկսվել են՝ հենց որ թուրքական կառավարության կարգադրությամբ անդորրությունը վերականգնելու համար այնտեղ է ժամանել ռումելիական զորքերի մի ջոկատ: Զինվորներն անցել են տեղի մուսուլմանական բնակչության պարագլուխների կողմը և սկսել կոտորել քրիստոնյաներին՝ խտրություն չղեկելով ո՛չ սեռի, ո՛չ տարիքի մեջ, և թալանել ու հրդեհել նրանց տները: Դատելով ըստ պ. Մավրոմատիի ամսույս 15 (28)-ին հղած հեռագրի, Ադանա քաղաքն այլևս գոյություն չունի, իսկ ամբողջ ունեցվածքի և պաշարների ոչնչացման հետևանքով, կոտորածից խույս տված քրիստոնյա բնակչությունը սկսում է սովի մատնվել:

Ադանայի մահմեդականների օրինակին են հետևել Տարսուսի մահմեդականները, որտեղ սույն ամսի 3 (16)-ից սկսվել են հրդեհներ, կողուպուտներ և սպանություններ: Այնուհետև խժոժությունները տարածվել են նաև հարևան վայրերում, մանավանդ՝ Ալեքսանդրետում, որի շրջակայքում հրկիզվել են մի քանի գյուղեր: Ղըրիս Խանում մորթվել են 50 հայ ընտանիքներ, Փայասում տեղական բանտից բաց են թողնվել 500 բանտարկյալներ, որոնք չեն հապաղել մասնակցություն ունենալ վայրագություններին: Վերջապես, ինչպես ինձ հաղորդել է Հալեպի մեր հյուպատոսը ամսույս 6 (19)-ի և 7 (20)-ի հեռագրերով, հակաքրիստոնեական շարժում է սկսվել նաև Զեյթունում, Մարաշում, Անտիոքում ու Բիրեջիկում...

Անգլիական, ֆրանսիական և իտալական նավերի թուրքական նավահանգիստները ժամանելուց հետո, անդորրությունն այդ վայրերում վերականգնվել է, բայց ափերից հեռու տեղերում խժոժությունները, ըստ երևույթին, դեռևս լիովին չեն դադարել:

*Մեր հրետանավակ «Ուրալեցը» 2-րդ կարգի նավապետ Կուզ-
նեցովի հրամանատարությամբ ամսույս 15 (28)-ին ժամանել է
Ալեքսանդրիտ...*

Զինուկ

АВНР, Политархив, д. 3456, л. 206.

**92. Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԸ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՄԻՆԻՍՏՐԻ ՏԵՂԱԿԱԼ ՉԱՐԻԿՈՎԻՆ**

№ 94 ճեպագրից

Պերա, 2 (15) մայիսի 1900 թ.

*Մերսինում մեր փոխհյուպատոսից ապրիլի 28-ին (մայիսի
11-ին) իմ ստացած հեռագրից երևում է, որ, ինչպես Ադանայում
գտնվող թուրքական զորքերը, այնպես էլ տեղացի մուսուլման
վերնախավը շարունակում է թշնամաբար տրամադրված մնալ
քրիստոնյաների հանդեպ, որ հիշյալ քաղաքում մտցված սյա-
շարողական զրության կանոնները գործադրվում են դերա-
ղանցապես քրիստոնյաների նկատմամբ, և որ տեղական իշխա-
նությունները ակնհայտ թողտվություն են ցուցաբերում քրիս-
տոնյաների կոտորածների մեղավորների հանդեպ ու ջանում են
քրիստոնյաների վրա դնել տեղի ունեցած խժժուկությունների
պատասխանատվությունը: Պր-ն Մավրոմատիս սրան ավելաց-
նում է նաև այն, որ իրենց ողջ ունեցվածքը կորցրած քրիստոն-
յաները միանգամայն զրկված են ապաստանից և որ մահա-
ցությունը նրանց մեջ խիստ նշանակալից չափի է հասնում, չնա-
յած վստահություն վայելող սանիտարական բժշկի ներկայու-
թյանը:*

*Ես չհապաղեցի այս հանգամանքների վրա հրավիրել ինչպես
մեծ վեզիրի, այնպես էլ ներքին գործերի մինիստրի ուշադրու-
թյունը:*

*Պ-րն Մավրոմատիի կողմից հաղորդված տեղեկություններն
ինձ հույժ հավաստի են թվում, քանի որ թուրքական կառավա-
րությունը, ըստ երևույթին, ջանում է նվազեցնել Ադանայի խառ-
նակչությունների նշանակությունը և, ի միջի այլոց, տարածում
է խառնակչությունների ժամանակ սպանվածների թվի վերա-
բերյալ տեղեկություններ, որոնք միանգամայն հակասում են
այն տվյալներին, որոնք ստացված են ինչպես իմ, այնպես էլ*

արտասահմանցի իմ մի քանի ընկերակիցների՝ տեղերում մեր գործակալների կողմից...

Ջինզլե

АВПР, Канцелярия МИД, д. 35, л. 107.

98. Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԸ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ ԻԶՎՈԼՍԿՈՒՆ

№ 144 ճեպագրից

18 (31) մայիսի 1909 թ.

Իշխան Գազարինը հեռագրում է Մերսինից:

«Փոխհյուպատոս Մավրոմատիի ղեկույցներում շափազանցություններ չկան: Վերջերս բարգավաճ Ադանա քաղաքի երեք քառորդը կործանված է... Խժոժությունների իսկական մեղավորները՝ մուսուլմանները ազատության մեջ են: Ես համոզված եմ, որ հալածանքների ենթարկված են միայն անմեղ հայերը: Երկյուղ կրելով խառնակչություններից՝ դատարանը սիրտ չի անում անհանգստացնել մահամեղական մեծամեծներին: Նիստերը [դատարանի] տեղի են ունենում փակ դռների հետևում, վկաների հարցաքննությունը կատարվում է ծայր աստիճանի կողմնակալորեն: Խառնակչությունների վերսկսումը խիստ հավանական է, և օտարերկրյա ռազմականների ժամանումն այստեղ անպայման անհրաժեշտ է: Խորսխակայանում կանգնած են գերմանական, ֆրանսիական և ամերիկյան հաժանավերը և սպասում են իտալական հաժանավի ժամանելուն»: Ի նկատի ունենալով վերոշարադրյալը՝ Գազարինը միջնորդում է առայժմ Մերսինում թողնել «Ուրալեց» հրետանավակը...

Ջինզլե

АВПР, Канцелярия МИД, д. 38, л. 274.

94. Կ. ՊՈԼՍԻ ԴԵՍՊԱՆԸ՝ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ ԻԶՎՈԼՍԿՈՒՆ

№ 116 ճեպագրից

Պերս, 30 մայիսի (12 հունիսի) 1909 թ.

Ի լրացումն մայիսի 18 (31)-ի գաղտնի հեռագրի, որով ես հաղորդել էի Ադանայի վիլայեթում գործերի դրության մասին Բեյրութի մեր գլխավոր հյուպատոսից իմ ստացած տեղեկու-

թյունների բովանդակությունը, պարտքս եմ համարում սույնին կից ուղարկել Մերսինի մեր փոխհյուպատոսի երկու զաղտնի հեռագրերի պատճենները:

Պր-ն Մավրոմատին մայիսի 23-ի (հունիսի 5) հեռագրում մանրամասնություններ է հաղորդում այն ցավալի իրադարձությունների մասին, որոնք տեղի են ունեցել Դորթ-Յոլ գյուղում և մի քանի քրիստոնյաների մահվան պատճառ դարձել:

Ինչպես այդ, այնպես էլ հաջորդ՝ մայիսի 28-ի (հունիսի 10), հեռագրում, մեր փոխհյուպատոսը մատնանշում է այն կողմնակալությունը, որ դրսևորվել է Ադանայում հիմնված ռազմադատական հանձնախմբի կողմից¹⁴, որի դատին են հանձնված խառնակչություններ հրահրելու մեջ կասկածվող բոլոր անձինք կամ դրանց մասնակիցները: Մայիսի 28 (հունիսի 10)-ին մահապատժի են ենթարկվել 9 մուսուլման և 6 հայ: Մահապատժի ենթարկված մուսուլմանները հասարակ ժողովրդից են, և մեծամեծներից՝ խառնակչությունների իսկական մեղավորներից ոչ մեկը պատասխանատվության չի ենթարկվել: Մինչդեռ մահապատժի ենթարկված հայերի ամբողջ մեղքն այն է եղել, որ նրանք պաշտպանվել են հարձակումներից:

Այն հանգամանքը, որ հետաքննությունն ու դատը տեղի են ունենում փակ դռների հետևում, ընդ որում կողմնակի ոչ ոքի չի թույլատրվում ներկա լինել ռազմադատական հանձնաժողովի նիստերին, իմ կարծիքով, հաստատումն են հանդիսանում ինչպես իշխան Գազարինի, այնպես էլ պ. Մավրոմատիի կողմից հանձնախմբի ծայրահեղ աշառության վերաբերյալ հարուցած մեղադրանքներին:

Ես չհապաղեցի մեծ վեզիրի հատուկ ուշադրությունը հրավիրել այս հանգամանքի վրա և նրան ասել, որ, ի նկատի ունենալով այն ծանր տպավորությունը, որ Ադանայի վիլայեթում տեղի ունեցած քրիստոնյաների ջարդը գործել է Եվրոպայում, թուրքական կառավարությունը պետք է բոլոր միջոցները ձեռք առներ, որպեսզի ի չիք դարձնեն ինչպես իր, այնպես էլ Ադանայի ռազմադատական հանձնախմբի հանդեպ հարուցվող կասկածանքը անարդարադատության մեջ և, ի միջի այլոց, հանձնախմբին պատվիրեր, որ գոնե տերությունների գործակալներին թույլ տրվեր մասնակցելու դրա նիստերին:

Հուսեմ Նիլմի փաշան ինձ պատասխանեց, թե ինքը լիովին համամիտ է ինձ հետ, բայց ոչինչ չարեց:

Անգլիայի դեսպանն էլ իր հերթին հաղորդել է ինձ, թե մեծ վեզիրը օրերս դիմել է նրան, խնդրելով, որ հրահանգի Մերսինում Անգլիայի փոխհյուպատոսին, որպեսզի նա հանձնախմբի տնօրինությանը հանձնի փոխհյուպատոսությունում պատասխարված հինգ հայերին: Սըր Ջերալդ Լոութերը Հուսեին Հիլմի փաշային հայտարարել է, որ նրա միջնորդությունը կարող է բավարարել միայն այն դեպքում, երբ իրեն նախապես հայտնեն հիշյալ հայերի դեմ հարուցված մեղադրանքները և անգլիական փոխհյուպատոսին թույլ տրվի ներկա լինել դատավարությանը:

Մեծ վեզիրը, անգլիական դեսպանի ասելով, չի համաձայնել դրան:

Այսպիսին է վերաբերմունքը երիտթուրքերի կողմից վերափոխված Թուրքիայում արդարադատության հարցի նկատմամբ: Խրախուսված եվրոպական մամուլի մի մասի շողորթորթ, այլ ոչ թե անկեղծ կարծիքներից, երիտթուրքերը դադարել են պատշաճ հարգանքով վերաբերվել եվրոպայի կարծիքին...

Ի. Զինով

ABПР, Канцелярия МИД, д. 35, л. 255—257.

**95. ԿՈՎԿԱՍԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՕԿՐՈՒԳԻ ՇՏԱԲԻ ՊԵՏԻ
ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՏԱՐԸ՝ ՎԼԽԱՎՈՐ ՇՏԱԲԻ
ԳԵՆԵՐԱԼ-ԿՎԱՐՏԻՐՄԵՑՍՏԵՐԻՆ**

Զեկույցից

Թիֆլիս, 5 հունիսի 1909 թ.

Ձերդ գերազանցությանը հաղորդում եմ վերջերս Ասիական Թուրքիայից ստացված քաղաքական բնույթի տեղեկություններ...

Ադանայի վիլայեթում տեղի ունեցած արյունոտ անկարգությունների առաջին բռնկումը ապրիլի 10-ին մոտ մարեց, իսկ արդեն ապրիլի 14-ին, հենց որ ժամանեցին ռեզիդենտ Բուրբուլիզադավաձ զորամասերը, դրանք վերսկսվեցին նոր ուժով բուն Ադանայում, շնայած Մերսինում եվրոպական 7 ռազմա-նավերի առկայությանը, որոնք դեսանտներով գրավել էին Մերսինը և Ալեքսանդրետը, բայց դրանք չէին շարժել դեպի երկրի խորքը: Անկասկած, եվրոպացիների այդպիսի տարօրինակ վարքագիծը է՛լ ավելի համարձակություն տվեց մարդասպաններին:

ու թալանչիներին, և անկարգությունները շահապաղեցին տարածվել նաև Հալեպի վիլայեթի սահմաններում. Ղրրղ խան, Բեյլան, Քեսաբ, Անտիոքի մի մասը, Հաճըն, Մարաշի մի մասը, Քիլիս, Օսմանիե, Համիդիե և հայկական մանր շատ գյուղեր բառացիորեն մորթոտվել են ու հրկիզվել:

Ադանայի վիլայեթում այդ նույն բախտին են արժանացել Սիսը, Մասիսը, Այասը և Փայասը: Կոտորածի ու կողոպուտի բոլոր դեպքերին զինվորները շատ եռանդուն մասնակցություն են ունեցել: Սա մի փաստ է, որ հաստատված է հարյուրավոր վկաների և հենց իր՝ Ադանայում այժմ գործող հետաքննական հանձնախմբի կողմից: Դեռ ավելին. առաջինը Մերսին ժամանած Նիզամի 3-րդ կորպուսի զորամասերը, որոնք լիովին գտնվում էին իրենց սպաների՝ երիտթուրքերի տրամադրության տակ, կատարում էին նույնպիսի գազանություններ, ինչպես որ այստեղի կորպուսի նրանց ընկերները. սրանք դարձյալ փաստեր են, որոնք երիտթուրքերն էլ չեն հերքում, բայց բացատրում են ռեակցիոն տարրերի պրոպոկացիաներով: Սկզբում երիտթուրքերը Ադանայի կոտորածի մեղքը վերագրում էին սուլթան Աբդուլ Համիդի խարդավանքներին, որը դրանով ցանկացել էր շեղել ուշադրությունը իր դեմ Կոստանդնուպոլսում նախապատրաստվող հեղաշրջումից, այնուհետև նրանք պատասխանատվությունը բարդում էին «եվրոպական մի տերության վրա, որը շահագրգռված է առիթ ստեղծելու Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու համար», այսպես ասած՝ ակնարկ ոչ այն է Անգլիայի, ոչ այն է Ռուսաստանի վերաբերյալ...

Ի տեղի շտաբի պետի՝ գեներալ-մայոր Կարպով

ԱԴՅՈՒՄ, ֆ. 2000 (ԴՄԴԱ) օղ. 1, ձ. 1004.

**ՅԾ. ԿՈՎԿԱՍԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՕԿՐՈՒՊԻ ՇՏԱԲԻ ՊԵՏԻ
ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՏԱՐԸ՝ ԳԼԽԱՎՈՐ ՇՏԱԲԻ
ՓԵՆՆՐԱԼ-ԿՎԱՐՏԻՐՄԵՑՍՏԵՐԻՆ**

Ձեկույցից

Թիֆլիս, 15 հուլիսի 1909 թ.

Ցիտուլյար խորհրդական Շելկովնիկովը, որը հունիսի 9-ին մանել էր Ադանա, հետևյալ նկարագրությունն է տալիս.

«Հունիսի 9-ի առավոտյան ես ժամանեցի Ադանա: Կործան-

ված թաղամասերի տեսքը աննկարագրելի է. քաղաքի երեք քառորդը գոյություն չունի, անվնաս են մնացել միայն Սիհուն գետին հարող մուսուլմանական թաղամասերը: Քաղաքի մնացած մասը (մոտ 5—6 հազար տուն) իրենից ներկայացնում է խճաքարի, աղյուսի, ջարդված լուսամուտներով, փուլ եկած առաստաղներով ու հատակներով պատերի այստեղ ու այնտեղ երևացող ավերակների կույտեր: Քաղաքի այս մասում մեռելային լուսթյուն է տիրում, երևում են լոկ սոված կատուններ, շներ ու ագռավներ, և երբեմն՝ դժբախտ մի հայ, որ քչփորում է իր տան ավերակները՝ հուսալով, թե իր ունեցվածքից մնացած որևէ բան կգտնի...

Իսկական մեղավորներն ու մարդասպանները՝ իշխանություններն ու մակեդոնական [երիտթուրքական] զորքերը, չեն էլ մտածում թաքնվել, նրանք դրա կարիքը չունեն, քանի որ նրանք իրենք ռազմական դատարանների ու հետաքննական հանձնաժողովի անդամներ են և նրանք իրենք են այժմ կարգ պահպանում այն երկրում, որտեղ իրենց իսկ ձեռքով կոտորվել են 25—30 հազար քրիստոնյաներ: Այն, ինչ արդարադատության անվան տակ կատարվում է ռազմական դատարաններում, մանավանդ Ադանայում, չարամիտ ծաղր է արդարադատության հանդեպ: Ադանայում մահապատժի ենթարկված 15 հոգուց 6-ը հայեր են: Հիմա էլ դատվածների երկրորդ խմբի 9 հոգուց 8-ը հայեր են՝ դատապարտված 5—10 տարվա տաժանակիր աշխատանքի, և միայն 1 մահմեդական՝ 6-ամսյա բանտային կալանքի:

Այնպիսի տպավորություն է ստացվում, թե հայերն են կոտորել 30 հազար անզեն մուսուլմանների և հիմա դրա համար նրանց պատժում են: Հայ վկաներին ահաբեկում են, հետաքննական հանձնախումբը նրանց չի հավատում, մահմեդականը քրիստոնյայի հետ առերեսման ժամանակ միշտ արդարացի է դուրս բերվում: Երիտթուրքերն իրենք են խոստովանում, որ չի հաջողվել հաստատել Աբդուլ Համիդի մասնակցությունն այդ կոտորածին... Ադանայի իրադարձությունների ժամանակ նրանք ուզում էին միանգամից հասնել երկու արդյունքի. առաջինը՝ դրանց ողջ պատասխանատվությունը բարդել Աբդուլ Համիդի վրա, դրանով նրան զրկել եվրոպացիների համակրանքից ու իրենց կողմը գրավել նրանց և, երկրորդ, թուլացնել անհանգիստ հայ տարրը Ադանայի վիլայեթում: Հիմա Ադանայում ձերբակալված է ևս 362 հոգի, որոնցից 149-ը՝ մուսուլման և 213-ը՝

քրիստոնյա: Հիրավի, անցյալ տարվա հուլիսից Թուրքիայի հայ բնակչությունը, որը հիացմունքով դիմավորեց նոր վարչակարգը և շատ նպաստեց դրա հաղթանակին, գլուխ բարձրացրեց. հավատ ընծայելով երիտթուրքերի խոստումներին՝ նա պահանջում էր իրավահավասարություն և պետական ծառայության մտնելու հնարավորություն: «Հնչակ» կոմիտեն գուցե և ձգտում էր ավստոնոմիայի, բայց անկախ հայոց թագավորության մասին խոսք իսկ չի եղել, Ադանայում չի եղել նաև ո՛չ մի դավադրություն թուրքական կառավարության դեմ, ո՛չ մի զինված ապստամբություն, ինչպես որ հիմա ուզում է ներկայացնել կառավարությունը, այլ պարզապես ապրիլի 1-ի առաջին կոտորածի ժամանակ հայերը ինչ-որ զենքով (որսորդական հրացան և այլն) պաշտպանում էին իրենց կյանքը, բայց եվրոպական զորքի գալուստը ապրիլի 16-ին և 17-ին սկիզբ դրեց նոր, է՛լ ավելի ուժգին կոտորածի: Եթե ռազմական դատարաններն ուզենային անաչառ լինել, ստիպված կլինեին դատել իրենց զինվորների կեսին, «Միության և առաջադիմության» Ադանայի կոմիտեի շատ անդամների, մահմեդական այն կալվածատերերին, որոնք այժմ տիրել են սպանված ու փախած քրիստոնյա գյուղացիների հողերին... Ուստի զարմանալի ոչինչ չկա, որ իսկական մեղավորները անպատիժ մնան և որ Թուրքիայի քրիստոնյաները մի ավելորդ անգամ ևս համոզվեն, որ թուրքը, «ծեր» անվանես նրան թե «երիտասարդ», կրոնական ատելությունից կամ քաղաքական մղումներից դրդված, էլի նույն մոլեռանդը կմնա: Ադանա ուղարկված պառլամենտական հանձնախմբի անդամը՝ մի հայ պատգամավոր, հրաժարական տվեց, տեսնելով դատարաններում ճշմարտության դիտավորյալ աղավաղումը:

Կոտորածի համար մեղավորներից մեկը՝ վալի Զեադ փաշան միայն պաշտոնից հանված է, բայց դատի չի տրված, մյուսները՝ սանիտարական տեսուչ էշրաֆ փաշան և «Իթիդալ» թերթի խմբագիր Իհսան էֆենդին «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի ազդեցիկ անդամներ են: Այս թերթը շարունակում է լույս տեսնել և ապագրել քրիստոնյաների դեմ գրգռիչ հոդվածներ...

Շտաբի պետի ժամանակավոր
պաշտոնակատար զենեբալ-մայոր

Ցաղենիչ

**97. ԼՐԱԳՐԱՅԻՆ ՀԱՂՈՐՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՂԱՆԱՅԻ
ԿՈՏՈՐԱՍԻ ՄԱՍԻՆ**

Կ. Պոլիս, 26 ապրիլի 1909 թ.

Երեկոյան թերթերը տպագրում են Ադանայում, Անտիոքի շրջակայքում և Սիրիայի այլ վայրերում տեղի ունեցած կոտորածների նկարագրություններ՝ սարսափելի մանրամասնություններով: Թերթերի հաշվումներով 35 000-ից ավելի մարդ է սպանվել, այրվել են մի քանի տասնյակ գյուղեր: Ադանան բոլորովին այրվել-ոչնչացվել է: Իսկ Մերսինը փրկել է միայն արտասահմանյան հաժանավերի ժամանումը:

«Тифлисский листок», 1909 г., № 93.

98. «ԱՂԱՆԱՅԻ ՍԵՎ ՕՐԵՐԸ» ԳՐՔԻՅ (1909 թ.)

...Հաջորդ օրն իսկ այն նշանավոր ցույցի, որ կազմակերպված էր Կոստանդնուպոլսում «իսկական մահմեդականների» և կաշառված զինվորների կողմից, ծայր առան ընդհարումները Կիլիկիայում՝ սկսվելով Ադանայից: Սա վարչական կենտրոնն է, բամբակի ու հացի բավականին աշխույժ առևտրի քաղաք...

Այդ օրվա [1909 թ. ապրիլի 1-ի] իրիկնադեմին քրիստոնյաներն սկսում են նկատել մահմեդականների առանձնապես անբարյացակամ ու կռվաշունչ տոներ: Ման եկող խմբերը... քայլում են՝ ձեռքներին մահակներ: Մի քանի հայեր, որոնք պատահաբար անցնելիս են լինում թուրքական թաղով, սպանվում են տեղնուտեղը: Այս դեպքի լուրը տարածվելուն պես՝ կրպակներն ու արհեստանոցները փակվում են, յուրաքանչյուրն իրեն շտապ տուն է գցում ու փակվում ներսում: Առավոտյան դեմ սկսվում են ամբոխի հարձակումները խանութների, տների վրա, կոտորում են ձեռքն ընկածներին: Խանութների ավերումը կատարվում է անվրեպ. մուսուլմանների սեփականությունը պահպանվում է բոլորի կողմից: Խանութներից հետո ամբոխը շարժվում է դեպի տները... մահակներով, կացիներով, հրազեններով կոտորելով ձեռքն ընկածներին:

Շփոթահար և խելակորույս հայերը պաշտպանություն են փնտրում հուսալի մուսուլմանների, հատուկենտ եվրոպացիների-

րի մոտ, ոչ օտարահպատակների դպրոցներում ու ֆաբրիկաներում: Զենք ունեցողները, շուկան թողնելով կողոպտիչների քմահաճույքին, զուտ հայկական թաղամասի շուրջը բարիկադներ են սարքում և ինքնապաշտպանություն կազմակերպում, հարձակվողների գրոհներին պատասխանելով հրաձգությամբ: Պաշտպանվողների դրությունը վատթարանում է հարևան հայկական գյուղերի և ագարակների ավերմամբ, որտեղից հաջորդ օրերին 5—7 հազար կանայք ու երեխաներ գալիս լցվում են քաղաք:

Գնդակները, դաշույնի և մահակի հարվածները գետնին են փռում հարյուրավոր բնակիչների... Հրդեհը, թալանը լրացնում են պակասը: Քաղաքը բռնել է ողբ ու կոծը, անասնական ստոր բնազդները իրենց զգալ են տալիս ամեն քայլափոխի: Երեք օր ու երեք գիշեր շարունակվում է ջարդն ու արյունահեղությունը քաղաքում: Տեղական վարչությունը՝ հանձինս վալիի, կայադորի հրամանատարի և ոստիկանության պաշտոնյաների, ոչ մի միջոց չի ձեռնարկում: Նրանց ներկայությամբ սպանվում են նահանգական խորհրդի անդամներ, կանայք, կողոպտվում են խանութներ: Կարգ պահպանելու համար ռեդիֆներ են կանչվում և նրանց զենք է բաժանվում: Վերջիններս խառնվում են բաշիրոզուկներին և է՛լ ավելի են վատթարացնում դրությունը: Միակ բանը, որով զբաղված էին իշխանությունները, դա կոտորված հայերին հավաքելն ու կիտելն էր սալերի վրա և տանել գետը թափելն էր: Իշխանավորների այդպիսի գործելակերպի դեպքում զարմանալի չէ, որ կոտորածը տարածվում է մարզով մեկ...

Անցնում է մեկ օր, մեկ շաբաթ, 10 օր: Հայերից շատերը, որոնք այդքան սարսափներ էին տեսել, գաղթում գնում են Եգիպտոս, Կիպրոս կղզին: Հազարավոր վիրավորների տեղավորում են հապշտապ սարքված բարաքներում, բուժում դպրոցներում: Կենդանի մնացածները սկսում են, թեև վախվածելով, երևալ փողոցներում...

Բայց ահա, բոլորի համար անսպասելի, կիրակի օրը՝ ապրիլի 14-ին, հրաձգություն է սկսվում հայկական թաղամասի բոլոր կողմերից... Հարձակումից հետո սկսվում է հրդեհը: Քաղաքն այրվում է բոլոր կողմերից: Հրշեջները հրդեհը հանգցնելու փոխարեն, ղեկավարության հրամանով, նավթ են լցնում քարաշեն դպրոցների, եկեղեցիների վրա, և քսանհազարանոց բնակչության կոծ ու կականի և շղաղարող հրաձգության տակ

քաղաքը կողոպուտի է ենթարկվում ու ավերակների վերածվում...

Սակավաթիվ պաշտպանվողները և անմեղ տղամարդկանց բազմությունը գնդակահարվում են: Կանայք երեխաների ու փրկված տղամարդկանց հետ բաց են թողնվում «ազգային հաղթահանդեսային դարպասի» միջով ու քշվում դեպի պ. Տրիպանիի և ուրիշ օտարահպատակների ֆաբրիկաների բակերը: Ծանապարհին, հասկանալի է, նրանց ձեռքից խլում են այն ամենը, ինչը որևէ արժեք է ներկայացնում, կողոպուտի են ենթարկվում անվնաս մնացած տները:

Գավառում: Ադանայի կոտորածն ու ջարդը ասես թե ազդանշան է դառնում քրիստոնյաների ընդհանուր կոտորածի համար, մանավանդ՝ հայերի: Կոտորածների հենց առաջին իսկ օրը ավերվում են գյուղերից շատերը՝ Աբդօղլուն, Քրիստիան-Քյոյը, Ինջիրլիկը, Կայերիկը, Թեփրի-վերդին, ինչպես և հայերի ու այլ քրիստոնյաների մոտ 40 չիֆթլիկներ:

Ջարդի ալիքը կենտրոնից հաջորդ օրերին տարածվում է ավելի ու ավելի հեռուները, գավառի խորքերը: Մեկը մյուսի հետևից կոտորվում են Մսիսի, Տարսուսի, Համիդիեի, Օսմանիեի, Կարաթամա Բախչեի և այլ վարչական կենտրոնների հայերը՝ շրջակա գյուղերով ու ագարակներով: Այդ կետերի մեծ մասում ռեդիֆները, որոնք կանչված էին իբրև թե կարգ պահպանելու համար, միանում են բաշիբոզուկների ամբոխին, տեղական կառավարչությունը կամ խրախուսում է, կամ սահմանափակվում բանավոր հորդորանքով, որը բանի տեղ չեն դնում:

Մեծ ճանապարհների մոտերքում եղած քաղաքներում ու բնակավայրերում, մեկ-երկու օր անց, ջարդը դադարում է, և ողջ մնացածները ապաստան են գտնում կամ ծանոթ մուսուլմանների մոտ, կամ վարչական շենքերում: Շատ ավելի վատթար է վիճակը հեռավոր շրջաններում գտնվող, մուսուլմաններով շրջապատված գյուղերում: Օսմանիեի և Բախչեի շրջաններում, օրինակ, լեռներում ու արտերում թաքնված տեղացի քրիստոնյաների և Անատոլիայից եկած հնձվորների քսան օր տևող մի իսկական որս է տեղի ունեցել: Ֆրանսիայի գլխավոր հյուպատոսը, որը Հալեպից գնալիս է եղել Ադանա, պատմում էր, որ ջարդից 15 օր հետո Համիդիեի արտերն իրենցից ներկայացնում էին մարտադաշտ: Մայիսի 28-ին, այսինքն՝ Ադանայի կոտորածից երկու ամիս անց, Ջիհանի ափին, Ավրադ Մազրա կա-

վածքում, ինձ վիճակվել է հաշվել 14 դիակ ու կմախք, որ գետը նետել էր ավազուտ ափը: Զիֆթիլիկի տներն էլ ինձ ցույց տվեց մի այլ վայր, որտեղ կար 40 մարդկային դիակներից կազմված մի կույտ: Ինչիրլիկում, Կայրքիում, Բախչեում և այլ գյուղերում հիմա էլ ջրհորերը լցված են նախկին տանտերերի դիակներով, և չկա մի կալվածք, որտեղ կանանց հառաջանքները չհիշեցնեն այն սարսափելի դեպքերը, որոնք տեղի են ունեցել այդտեղ 2—3 ամիս առաջ...

Չնայած բոլոր այդ զարհուրելի իրադարձություններին, մեծ սխալ կլիներ բոլոր, առանց բացառության, տեղացի մուսուլմաններին դնել մեկ կատեգորիայի տակ՝ որպես գլուխներն ու խիղճները կորցրած արարածներին...

Օսմանիեում դերենդացի մի հասարակ առևտրական, մի քանի ուրիշ մարդկանց հետ փրկել է հարյուրից ավելի բնակիչների: Նա իր մոտ է տարել բոլոր իրեն դիմած մարդկանց և կնոջ ու որդու հետ մի քանի օր կերակրել է իր տունը լցված մոտ 50 կանանց ու երեխաների:

Մի քանի օր անց, երբ կրքերը մի փոքր հանդարտվել են, նա նրանց մեկ առ մեկ տարել է՝ կայմակամի կոնակը, բայց հետները մնացել է նրանց հանձնելուց հետո էլ՝ այնքան էլ չվստահելով վարչության օրինապահությանը:

Բնորոշ է, որ բավականին մարդասիրություն է դրսևորվել առավել «վայրենի» տարրերի՝ Աֆրինի հովտի քրդերի, Զուկուրովի կիսաքոչվոր յուրյուկների կողմից: Սակավակիրթ անասնապահները չէին կարող, հավանաբար, տոգորվել հոգևոր դաստիարակների հայրենասիրական ու աստվածային խրատներով: Մահմեդական մյուս տարրերից համեմատաբար իրենց լավ են պահել չերքեզները, որոնք լեռնային շրջանների բնակչության նշանակալի մասն են կազմում:

Ինձ հայտնի են երեքի չերքեզների և նույնիսկ մի չերքեզուհու անուններ, որոնք Համիդիեում, Տարսուսում, Հաճըսում, Գյոքլունում, Ազազիեում և այլ վայրերում ոչ միայն մասնակցություն չեն ունեցել կողոպուտներին, այլև փրկել են շատ քրիստոնյաների, երբեմն էլ վտանգելով իրենց կյանքը...

Կարելի է վստահ լինել, որ... առանց իրենց՝ հայերի ինքնապաշտպանության իրադարձությունները շատ ավելի ծանր ընթացք կստանային... Ինչպես կոտորածի կենտրոնում՝ Ադա-

նայում, այդպես էլ բոլոր վարչական մասն կենտրոններում՝ Տարսուսում, Մսիսում, Անտիոքում, Օսմանիեում, Համիդիեում, Բախչեում, Ղարադաշում և Սորգեչիտում իշխանությունները կամ ուղղակի մասնակցություն էին ունենում, կամ խրախուսում էին ջարդարարներին իրենց հանցավոր անգործություններ... Բաշնթուղուկներին խելքի բերեց նաև այն դիմագրությունը, որ ցուցաբերեցին հայկական բազմաթիվ փոքրիշատե նշանակալի բնակավայրեր, ինչպիսիք են՝ Քեսաբը, Զոք-Մարսվանը, Ֆինդիզախը, Շեյխ-Մուրադը, Շարդերեն, Տարսուսը, Հաճընը և այլն...

Շեյխ-Մուրադը կամ Շարդերեն, թեկուզև աննշան բնակավայրեր են, սակայն փրկվեցին առանձին անձանց հերոսական ջանքերի շնորհիվ։ Որսորդական հրացաններով զինված երեք կտրիճներ ամբողջ բնակչությանը հավաքելով գյուղի կենտրոնում, գրավելով գլխավոր կետերը և պաշտպանական տների պատերին հրակնատներ բանալով՝ այնպես արագորեն էին կրակ բացում տարբեր կետերից, որ հարձակվողները կարծեցին, թե, իբր, պաշարվածները նշանակալի ուժի տեր են, և սիրտ չարեցին գրոհի դիմել։ Երեք օր անց սպառվեց գյուղացիների ռազմամթերքը։ Նրանց մնում էր երկուսից մեկն անել։ Կամ հանձնվել ամբոխին, կամ փորձել թշնամական շրջանի միջով ճեղքել անցնել դեպի Ադանա՝ գյուղից երեք ժամվա ճամփա հեռու։ Նրանք կանգ առան երկրորդի վրա, և երրորդ գիշերը գյուղի բնակչությունը, իր ամբողջ ունեցվածքը թողնելով բախտի քմաքին՝ ճամփա ընկավ։ Ճամփին վխտում էին թալանչիների խմբերը, և անհրաժեշտ էր ծայրահեղ զգուշություն պահպանել։ Մայրերին հրամայված էր, որ երեխաների լացի ձայնը ոչ մի գեպքում չսովի... Ճամփորդությունը հաջողվեց, բայց Ադանա հասնելիս ծծկեր երեխաներից մի քանիսին, որոնք կապված էին մայրերի կրծքերին՝ բերանները փակած վիճակում, հարկ եղավ թաղել։

Թեև Շեյխ-Մուրադը թալանվեց մինչև վերջ, իսկ անասունները թալանչիները բաժանեցին միմյանց միջև, այնուամենայնիվ բնակիչների փրկությունը մեծ պարտություն էր պաշարողների համար, քանի որ գյուղի պատերի տակ ընկած էին մի քանի տասնյակ բաշնթուղուկներ։

Շեյխ-Մուրադի պատմությունը աննշան փոփոխակություններ կրկնվեց նաև այլ վայրերում... Սիս քաղաքում, որտեղ հայերը մահմեդականներից շատ են, վերջիններս միացան հայերին և

մի ամբողջ շաբաթ մեկտեղ պաշտպանում էին քաղաքը բաշի-բողուններից: Դա, այնուամենայնիվ, չխանգարեց, որ հայերի շրջակայքի բոլոր ագարակներն ու գյուղերը թալանվեին ու 500-ից ավելի մարդ կոտորվեին...

Շատ ավելի դժվարին էր Չոք-Մարսվանի (Դորթ-Յոլ) պաշտպանությունը: Այս խոշոր գյուղը Ալեքսանդրետից 6 ժամվա ճամփա հեռու է՝ Փայաս բերդի մոտ: Այս և հարևան գյուղերն զբաղվում են նարնջի մշակությամբ և ջերամապահությամբ: Գյուղից հեռու ընկած հատուկ ագարակներում գյուղացիներից ջատերը, ինչպես և Պաղարլի ավանի բնակիչները, զբաղվում են հացահատիկի մշակությամբ:

Հայերի տնակներն ու կավե խրճիթները, ավելի քան 100 ծուխ, թաղված են ստվերախիտ այգիներում՝ շրջապատված քարե պարիսպներով: Մինչև հինգշաբթի օրը՝ ապրիլի 2-ը, գյուղում ամեն ինչ ընթանում էր իր կարգով: Բայց այդ և հաջորդ օրերին ավերվեցին բոլոր ագարակները, ինչպես և հարևան Օթդաքլի ու Օզարլի գյուղերը, — ընդ որում վերջիններում սպանվեց մոտ 850 հոգի: 8 ժամվա ճամփա հեռու Նաշարլին, դիմանալով հինգշաբթի ցերեկվա պաշարմանը, գիշերն ստիպված եղավ փախչել ապաստանել Չոք-Մարսվանում: Վերջինս ապաստան տալով դրսեցի մոտ 5000 մարդու, ամուր ինքնապաշտպանություն կազմակերպեց ընդդեմ 20—30 հազար ռեզիֆների և բաշիբոզուկների, որոնք ավարի էին եկել Չուկորովից, Մարաշից, Այնթապից և Քյոմդ-Դադից: Գյուղի շուրջը կառուցվեց մոտ 150 պաշտպանական հրակնատ: Ամբողջ երիտասարդությունը բաժանված էր ըստ հրակնատների: Հապշտապ ստեղծված արհեստանոցում հարյուրից ավելի մարդ էր աշխատում: Վառոդ էին սարքում, փամփուշտ լցնում, յուրատեսակ հրանոթներ շինում երկաթալարով փաթաթված հաստ գերաններից:

Առաջին օրերի սարսափներից հետո տղամարդկանց միացան մոտ 100 աղջիկ ու ջահել կանայք՝ զինված նիզակներով ու գերանդիներով:

Բաշիբոզուկների առաջին հարձակումները հաջողությամբ հետ մղվեցին...

Հայերն արդեն նախապատրաստվում էին վերջին ընդհարմանը. շինել էին մոտ 3000 նիզակ, որոնցով գրոհի դեպքում ենթադրվում էր զինել մնացած կանանց ու պատանիներին:

Որոշված էր հանդուգն արտագրոհ կատարել՝ ջուրը հետ խլելու կամ դեպի Ալեքսանդրեստ ճեղքել-անցնելու համար:

Եվ ահա պաշարման 13-րդ օրը Ալեքսանդրեստում եղած հյուպատոսների ու միսիոներների միջամտությամբ թուրքական նավի վրա հայտնվեց հաշտարար մի հանձնախումբ՝ բաղկացած Ալեքսանդրեստի միսիոներից և հյուպատոսներից: Վերջիններիս հազիվ հաջողվեց բաշխեցուկներին համոզել և ստիպել, որ ցրվեն:

Անհետաքրքիր չէ նշել, որ պաշարման ամբողջ ժամանակաշրջանում հայերի կողմից Չոք-Մարսվանում սպանվել է ընդամենը 6 հոգի, մինչդեռ կոտորածի առաջին իսկ օրը հարևան Օթդաքլի, Օզարլի գյուղերում և մյուս ագարակներում կոտորվել է 350 հոգի, չհաշված 650 թալանված և կրակի մատնված շինությունները: Ըստ լուրերի, Չոք-Մարսվանի պատերի տակ ընկել են ոչ պակաս թվով մուսուլման-բաշխեցուկներ, ինչը չէր կարող խրախուսել նրանց, որ շարունակեին իրենց ասպատակություններն այլ վայրերում: Այս բոլոր փաստերը նոր ապացույցներ են, որ Թուրքիայում կրոնա-ազգային հուզումների պահին ավելի շատ պետք է հույսը դնել սեփական ինքնապաշտպանության վրա:

Դրա լավագույն ապացույցն է Զեյթունի ճակատագիրը: Զեյթունը հայկական միակ շրջանն է Փոքր Ասիայում, որը հայերի լիակատար ստրկացման ժամանակաշրջանում պահպանեց մուսուլմանների հետ իր իրավահավասարությունը: Շնորհիվ իրենց բնակավայրի լեռնային դիրքի՝ զեյթունցիները ոչ միայն զենք են կրում, այլև բազմիցս հարվածներ են հասցրել թուրքական զորքերին: Նույնը պատահեց նաև 1895—96 թթ. կոտորածներին, երբ էհդեմ փաշայի 30-հազարանոց բանակը ջախջախվեց 4500 զինվոր ունեցող լեռնցիների կողմից և երբ եվրոպական հյուպատոսների միջնորդությամբ նրանց հետ հայերի համար համեմատաբար պատվաբեր դաշինք կնքվեց...

Զարդն ու կոտորածը Ադանայում, ինչպես որ եղել էր 1895—96 թթ., ուղեկցվում էին կողոպուտներով:

Հայերի ողջ ունեցվածքը՝ առևտուր, գործիքներ, ամանեղեն, անկողիններ, հացի պաշարներ, նույնիսկ դռներ ու լուսամուտների փեղկեր, բացարձակապես ամեն բան, ինչ որևէ արժեք էր ներկայացնում,— թալանեցին տարան: Իսկ մնացածը, որ հնա-

բավոր չէր տանել, ինչպիսիք էին՝ տունը, ծանր գործիքները, ծառերը, կրակի մատնեցին կամ ջարդոտեցին:

Ընդ որում ուրիշի ունեցվածքը ոչնչացնելու համար ոչ ջանք էին խնայում, ոչ էլ նենգ հնարամտություն¹⁵...

С. З., Аданские черные дни, Баку, 1909.

99. ԶԱՐԴԵՐՆ ԱԴԱՆԱՅՈՒՄ

(Ա. Ադոսիդեսի¹⁶ «Հայերը և երիտթուրքերը» գրքից)

Առաջին կոտորածն Ադանայում: Ապրիլի 9-ից մինչև 14-ը [1909 թ.] Ադանայի մուսուլմանների մեջ անվերջ ժողովներ ու գաղտնի հավաքույթներ են տեղի ունենում: Նրանք միմյանց հետ պայմանավորվում են նաև շուկայի կրպակներում և նույնիսկ փողոցում: Նրանք ակնհայտորեն առիթ են փնտրում հայերին դրդելու անկարգության: Եթե հայ է անցնում, վիրավորում են, հրում, հետևից թքում կամ դիմավորում ծաղր ու ծանակով: Ապրիլի 12-ին՝ Զատիկի երկրորդ օրը, փողոցում սպանում են երջու հայերի, հաջորդ օրը՝ ապրիլի 13-ին, սպանում են երրորդին: Լուրեր են տարածում, թեև միանգամայն կեղծ, թե գլավուրներից մեկը վիրավորել է մի թուրք կնոջ և սպանել նրա ամուսնուն: Պնդում են, թե հայերը պատրաստվում են մասսայաբար ոչնչացնել թուրքերին, կարճ ասած, հոգում են, որ մրտքերը շարունակ գրգռված մնան: Դա Հայաստանում ամեն մի կոտորածի դասական սկիզբն է: Ապրիլի 15-ին, օրվա երկրորդ կեսին, լուր է հաղորդվում Կոստանդնուպոլսում բռնված հուզումների մասին: Փագիշահը, ինչպես ասում են, պատժի է ենթարկում կրոնի բոլոր հակառակորդներին և պահանջում է հարգել շարիաթի օրենքները: Երեկոյան Ադանա քաղաքը բաշխող ուժերի իշխանության տակ է ընկնում... Նրանց կանչել բերել են շրջակայքից և նույնիսկ հեռավոր գյուղերից... Նրանք զինված են ծայրերը հաստ, վրան մեխեր տնկոտած մտրակներով, կացիններով, կեռ թրերով, եղաններով: Միայն քերի մոտ կա հրազեն: Շատերը զորանոցներն են գնում զենք ձեռք բերելու:

Այդ ընթացքում Զեադ բեյ՝ մոտ (Ադանայի վիլայեթի նահանգապետը) տեղի էր ունենում խորհրդի նիստ՝ անձամբ նրա նախագահությամբ: Բարձր աստիճանավորները, ուլեմները և

անվանի քաղաքացիները՝ կողմնակիցներն այն բանի, որ վաղը պետք է պատժել հայերին։ Մեն-միայն Հաքիմը՝ դատարանի նախագահը, առարկում է այդ որոշման դեմ և առաջարկում, որ եթե լուրջ հուզումներ սկսվեն, ի խրատ մյուսների, պատժեն խռովարար մուսուլմաններին։ Բայց հաղթող է դուրս գալիս հակառակ կարծիքը։ Հայերը նույնիսկ պնդում են, որ իբրև թե մուֆթին որոշման փոխարեն արտասանել է սովորական ասույթը. «Թույլատրվում է սպանել անհավատներին և տիրանալ նրանց ունեցվածքին»։

Սակայն Զևադը հանգստացնում է օտարերկրացիներին ու հայերին, որոնք բնակիչների և բաշիբոզուկների վարքից անհանգստացած՝ գալիս են նրա մոտ տեղեկություններ ստանալու։

«Երեքշաբթի երեկոյան ժամը 9-ին,— գրում է ամերիկացի միսիոներներից մեկը՝ Ուիլյամ Զեմբերսը,— գնացի նահանգապետի մոտ։ Նա պնդեց, թե բոլոր նախազգուշությունները ձեռք են առնված, որպեսզի կարգ ու անվտանգություն ապահովվի...»։

Համարյա բոլորը հավատում են այս պնդումներին։ Դրա համար էլ հաջորդ օրը՝ ապրիլի 14-ին, Զատիկի տոներից երեք օր հետո, հայկական, ֆրանսիական, ամերիկյան դպրոցները իրենց դռները բացում են հաճախող չորս հազար աշակերտների առաջ։ Այգեգործները, հերկվորները գնում են դաշտերը, խանութպանները գնում են շուկա։

Վաղ առավոտից ջարդարարների նոր խմբեր, որոնք արդեն հմտացել էին շրջակա ագարակներում սպանություններ անելով, ներխուժում են քաղաք։ Հիշարժան մի մանրամասն. բոլոր մուսուլմանները՝ բարձր պաշտոնյայից մինչև հետին թափառաշրջիկը ի ցույց էին հանել սպիտակ փաթթոցները։ Այդ գլխանոցը՝ իսլամի գիտնական աստվածաբանների գլխանոցը, միաժամանակ ծառայում է որպես կրոնական խորհրդանիշ և տարբերիչ նշան, քանի որ ընդհարման ժամանակ օգնում է տարբերել ուղղադավաններին անհավատներից։ Մի այլ նախազգուշություն էլ էր ձեռք առնվել, որպեսզի խուսափեն տհաճ խառնաշփոթություններից. մահմեդականներին պատկանող բոլոր կրպակների վրա նշված էր «իսլամ» բառը, որը պետք է դրանց

ազատեր թալանից ու հրդեհից: Առավոտյան ժամը 7-ից խումբեր են հավաքվում, գլխավորապես շուկայում, որտեղից շուտով պետք է ամեն ինչ սկսվի և որտեղ նախքան կոտորածի բռնկումը պիտի թալանվեն հայերի խանութները, և ամենից առաջ՝ ոսկերիչներինը: Խուճապ է ընկնում: Վաճառականներից շատերը հապշտապ հավաքում են ցուցադրված ապրանքները, փակում կրպակները: Սակայն վալին առաջվա պես բարեհաճորեն, հայրաբար սրտապնդում է [հայերին] և շուայլում կեղծավոր հավաստիացումներ... Նա նույնիսկ համոզում է հայոց եկեղեցու սպասավորներին, որ գնան ժողովրդին կոչ անեն վերադառնալու իրենց գործերին: Վախենալու բան չկա: Ինքը պատասխանատու է դրա համար: Ինքը երգվում է:

«Ցավոք սրտի, ես պետք է ասեմ,— գրում է պարոն Զեմբերսը,— որ ես ինքս էլ հավատալով վալիի խոսքերին՝ շատ վաճառականների համոզեցի բացել իրենց կրպակները»:

Ապրիլի 14-ի առավոտյան բռնկված իրադարձությունների մասին մեզ մոտ շատ բաներ են նկատվում, որոնցից մի քանիսը՝ շատ հանգամանորեն: Սահմանափակվենք մի քանի հատվածներով մի հաշվետվության, որը հասցեագրված է մայոր Դոտի-Վիլիին՝ Մերսինի անգլիական հյուպատոսին և ներկայացված է պատվելի Հերբերտ Ադամս Գիբբոնսի՝ Տարսոնի ամերիկյան դպրոցի դասատուի և «Նյու Յորք հերալդ»-ի թղթակցի կողմից: Պարոն Գիբբոնսը, որը, ինչպես և պարոն Զեմբերսը, հաջորդած սարսափելի օրերին աչքի է ընկել խիզախությամբ ու անձնուրացությամբ, Ադանայի շուկայի փողոցներում առավոտյան ժամը 7-ին «շրջագայություն է կատարել զենման նպատակով»:

«Ծածկած շուկայում ես նկատեցի,— գրում է նա,— որ հայերի խանութները բաց չեն և որ դրանց հարող դեռ բաց խանութները արագ-արագ փակվում էին: Ես կանգնեցի թուրք զինագործների երկու կրպակների դիմաց, որտեղ մուսուլման խոջաները գնումներ էին կատարում: Հետո գնացի գեպի հայոց թաղը...

Պարոն Զեմբերսն ու ես դեռ դուրս չէինք եկել հայոց թաղից, երբ մեզ ընդառաջ ելավ մի արյունաշաղախ պատանի: Նրան ծեծել էին թուրքերը, որոնց մենք հանդիպեցինք մի քիչ ավելի հեռվում՝ մի փողոցի շրջադարձում: Ամբողջ ճանապարհը լցված էր թուրքերով՝ փայտերով զինված, և փայտերի ծայրերին՝ մեծ ժապավենակապեր: Դրանք հապշտապ ձեռքն առած փայտերի

տպավորութիւն չէին թողնում, այլ երևում էր, որ նախապէս հավաքած պատրաստած էին եղել: Փողոցները թուրքերի իշխանութեան տակ էին դեռևս խժոժութիւններն սկսվելուց առաջ: Ես այդ բանը առանձնապէս եմ պնդում: Վախեցած հայերը փախել էին իրենց թաղամասը, բացառութեամբ ատրճանակներով զինված մի խումբ պատանիների, որոնք հավաքվել էին շուկայի կենտրոնում, որպեսզի պաշտպանեն իրենց խանութները...

Մենք գնացինք դեպի սերայ*, ցանկանալով ճեպագիր հղել և տեսնել վալիին, շուտով մենք դեմառդեմ ելանք ֆերիկին՝ հայոց եպիսկոպոսի տեղապահի ուղեկցութեամբ: Նրանց հետեից գալիս էր զինվորների պահակախումբը: Մենք միացանք նրանց: Երբ մենք թեքվեցինք կողքի փողոցներից մեկը, որը տանում է դեպի բաց շուկա, նկատեցինք կողոպտիչներին, որոնք ջարդել էին մի կրպակ և ապրանքները հափշտակում էին: Ֆերիկը սահմանափակվեց նրանով, որ կողոպտիչներից մեկի ձեռքից առավ փայտը և ձեացրեց, թե ուզում է խփել նրա գլխին: Մենք մոտեցանք բաց շուկայի մուտքին: Մեզանից 150 յարդ հեռու հավաքված էր հոծ, կատաղի մի ամբոխ...

Ժամը 11-ին մոտ քաղաքի շատ տեղերում կրակոցներ հրնչեցին, սկզբում՝ ընդմիջումներով, այնուհետև կրկնակի արագ, և, վերջապէս, թափվեցին կարկտի պես: Բոլոր կողմերից կանչեր էին լսվում. «Փրթե՛ք, փրթե՛ք գյավուրներին»: Այդ կանչերն այնքան գազանային էին, որ երբեմն խլացնում էին հրացանների ձայները: Ամբողջ քաղաքով մեկ հետապնդում էին մարդկանց, գրոհում սարսափից խելակորույս ժողովրդի վրա: Տղամարդիկ, կանայք, երեխաները փախչում էին ամեն կողմ, զբոսակորույս, աննպատակ, բախվում պատերին, վայր ընկնում, ինչպէս կայծակնահար: Նրանց սպանում էին հրացանների կրակոցներով, դանակներով, մահակներով, կացիններով, քարերով: Ահա 30—40-հոգանոց ավազակների մի ամբոխ կատաղորեն հարձակվում է հենց մեկ զոհի վրա. մեկ երեխայի վրա երևում են 50-ից ավելի թրի ու դանակի հարվածներ: Մյուս ավազակները հսկում են նրբանցքների մուտքերի մոտ՝ հանկարծակիորեն հարձակվելով փախչող հայերի վրա: Զորամասերը գործում են

* Սերայ կամ կոնակ — կառավարական շէնք, որտեղ տեղավորված են Թելեֆէն՝ քաղաքապետարանը, հեռագրատունը և այլն:

խուժանի հետ համատեղ: Լինում են սպաներ, որոնք փորձում են հետ պահել իրենց մարդկանց, բայց խոջաները միջամտում են և արագորեն իրենց հետևից տանում նրանց, ովքեր տատանվում են: Սակայն,— գրում է անգլիական հյուպատոսը,— «բոլոր խոջաները չէ, որ միաբան էին: Ինձ հանդիպել են և այնպիսիները, որոնք ջանում էին հանդարտեցնել ամբոխին: Ուրիշներն էլ, խլելով հրացանները, իրենք էին կրակում»:

Սպանում են իշխանության աչքի առաջ, ոստիկանների համագործակցությամբ, ոստիկանների, որոնք ինչպես որսահալածներ, մարդասպաններին մատնացույց են անում որսի տեղը, որը կարող էր սպրդել նրանց ձեռքից: Եվ ամենուրեք, սպանություններից հետո, սկսվում է թալանը, թալանից հետո՝ հրդեհը:

Մի կաթուղիկ միսիոներուհի՝ քույր Մարիա-Սոֆիան, գրում է.

«Մենք լսում ենք դռների շրխկոց, որոնք տեղահան են անում, սեյֆերի շրխկոց, որոնք ջարդում են, տեսնում ենք կահույք, որ փողոց են շարտում...»

Իրիկնադեմին մի քանի տեղից միաժամանակ հրդեհներ են սկսվում: Տների վրա նավթ են լցնում ու վառում: Ամբողջ ընտանիքներ են դրանց մեջ խեղդվում մեռնում, ածխանում: Այն գմբախտները, ում հաջողվում է դուրս պրժնել բոցերից, տեղնուտեղն ընկնում են մարդասպանների լեգեոնների ձեռքով, որոնք կրկակոխ հետապնդում, որսում են նրանց:

Այնուամենայնիվ իրենց երեք թաղերում հայերը լավ են պաշտպանվում: Շատ տեղերում նրանց վիճակվում է դիմանալ 24, 48 ժամ՝ մի քանի անգամ հետ մղելով հարձակվողների գրոհը, նրանց նույնիսկ խոշոր կորուստներ պատճառելով: Տերկապում են նրանք գրավում են մզկիթը և փախուստի մատնում թուրք հրոսակախմբերին: Տեղ-տեղ հինգ հոգուն հաջողվում է հաղթել մի ամբողջ ավազակախմբի: Ոմանք նույնիսկ համարձակ արտագրոհ են կատարում, որպեսզի օգնություն ցույց տան հայերի առանձին տների: Որոշ տեղերում գրոհին մասնակցող ավազակախմբերը ստիպված են լինում նահանջել այն պատճառով, որ հարձակվողները թեև ավելի բազմամարդ են և ավելի լավ զինված, սակայն գործում են բաց տեղում, մինչդեռ հայերը լավ ամրացած լինելով որոշ փողոցներում՝ մարտնչում են կատաղի խիզախությամբ: «Մուսուլմանները,— գրում է մի հյուպատոս իր մասնավոր նամակում,— հայերի պաշտպանություն-

նից վրդովված ու գազազած՝ է՛լ ավելի կատաղի են դառնում»:

Հաջորդ օրը՝ հինգշաբթի, ապրիլի 15-ին, գործողությունները դառնում են ավելի կազմակերպված ու մեթոդիկ...

Կոտորածը շարունակվում էր ապրիլի 15-ի ամբողջ օր ու գիշերվա ընթացքում և հաջորդ՝ ուրբաթ օրը, ամսի 16-ին: Դրանք կոտորածի, սարսափների, հեշտասիրության հազարավոր պատկերներ էին, որոնք երևակայությունը չի կարող պատկերացնել: Քաղաքը այնպիսի մարդկանց իշխանության տակ է, որոնք այլևս մարդկային ոչինչ չունեն: Նրանք վրա են տալիս, սպանում, խոցում, փրթում, կտոր-կտոր անում և հեռանում, հեալով, քրտինքով ու արյամբ շաղախված, ոռնալով ինչպես վայրի գազաններ: Նրանք ներխուժում են տները, եկեղեցիներն ու դպրոցները, որոնք լեփ-լեցուն են փախստականներով: Զոհերը հարյուրներով նետվում են նեղ ու ծուռումուռ փողոցները ելք փնտրելու և հանկարծ նրանց կանգնեցնում է հրդեհ, դիակների ու վիրավորների կույտը՝ իսկական մի բարիկադ մարդկային մարմիններից, կամ է՛լ՝ մարդասպանների մի այլ ոհմակ: Որոշ տեղերում հայերին սպանում են զանգվածաբար, 100—200 հոգի՝ մի փոքրիկ հողակտորի վրա: Եվ միշտ, սպանություններից հետո, գալիս է թալանի հերթը: Կահույքը բարձում են սալլին ու տանում... Հետո նավթ են շաղ տալիս տներում և մեկը մյուսի հետևից վառում: Տները մեծ մասամբ փայտից են և բոցավառվում են ծղոտի պես ու պայթում են ինչպես հրթիռը: Եվ շնայած այն բանին, որ չորս կողմից շրջապատված են զինվորներով, խուժանով և հրդեհի բոցերով, այնուամենայնիվ որոշ փողոցներում հայերի մի քանի խմբեր դեռ դիմադրում են:

Աղանայում, ինչպես և ամբողջ գավառում, գոյություն ունի մի լողունգ. խփել միայն հայերին: Մի քանի դեպքերում այս արգելքը խախտվել է և վերջին հաշվով ցուցակներում լինելու են նաև մի քանի հարյուր հույներ ու ասորիներ: Բայց սրանք սպանվել են որպես բացառություն կամ սխալմունք: Շարժումն ուղղված է ընդդեմ առեփն ռասսայի, ընդդեմ հայերի: Իսկ նրանց մեջ թուրքերը հատուկ թշնամանք են տածում տղամարդկանց հանդեպ: Ընդդեմ և ճիշտ այնպես, ինչպես նախնադարյան մարդկանց ու վայրենիների մոտ է եղել, իսլամի այս պատերազմներում և խաղաղ ժամանակ կազմակերպվող զանգվածային սպանություններում, սովորույթ է դարձել ոչնչացնելու արական

բնակչությանը: Ինչ վերաբերում է կանանց ու երեխաներին, ապա դրանց ստրկության են դատապարտում և մարգարեի հավատին դարձնում: Ամենից շատ խնայում են աղջիկներին, որոնցով համալրում են հարեմները: Ադանայի կոտորածի ժամանակ այս կետն էլ է խախտվել. շատ կանանց, աղջիկների ու պատանեկան հասակի երեխաների սպանել են անլուր դաժանություններ, ամենից հաճախ՝ ժանրագույն անարգանքներ հասցնելուց հետո:

Այն, ինչը ընդհանրապես ապշեցնում է Կիլիկիայում տեղի ունեցած իրադարձությունների մեջ, դա դաժանությունն է և աներևակայելի ցինիզմը, որով ոչնչացվում են մի ամբողջ ժողովուրդ...

Տիկին Դոտի-Վիլին գրում է.

«Թուրքերը միանգամից շեն սպանում տղամարդկանց, և մինչ վերջիններս լողում են արյան մեջ, նրանց կանանց բռնաբարում են նրանց աչքի առաջ»... Որովհետև նրանց սպանելը դեռ բավական չէ: Խեղում են, տանջում: «Մենք լսում ենք, — գրում է քույր Մարիա-Սոֆիան, — դժբախտների աղեկտուր ճիշերը, վայունները, որոնց փորերն են ճեղքում, որոնց կտտանքի են ենթարկում»:

Շատ վկաներ պատմում են, որ հայերին ոտքերից գլխիվայր կախում էին և կացինով փրթում, ինչպես անասուններին սպանողանոցում: Ոմանց կապում էին փայտե մահճակալին և մահճակալը վառում: Շատերին ողջ-ողջ մեխում էին հատակին, դռներին, սեղաններին:

Կատարվում են նաև հրեշավոր կատակներ, շարամիտ զվարճություններ: Հային բռնում են, կապում և նրա անշարժ ծընկների վրա կտոր-կտոր անում կամ սղոցում նրա երեխաներին: Հայր Բենուան, Ֆրանսիացի միսիոներներից, հաղորդում է նաև այլ կարգի արարքների մասին.

«Դահլիճները ձեռնածություն էին անում նոր կտրած գլուխներով և նույնիսկ ծնողների աչքի առաջ վեր էին նետում փոքր երեխաներին և իրենց սակերի ծայրերով որսում օդի մեջ»:

Կտտանքները լինում են մերթ կոպիտ, մերթ ճարտարորեն նրբահնար: Որոշ զոհեր ենթարկվում են մի ամբողջ շարք կրտսանքների, որոնք կատարվում են հույժ անբասիր արվեստով, որպեսզի ավելի երկարացնեն նահատակի կյանքը և դրանով իսկ երկարացնեն իրենց բավականությունը. նրանց խեղում են

դանդաղորեն, չափավոր, քաշելով նրանց եղունգները, կոտրելով նրանց մատները, շիկացած երկաթով դաջելով նրանց մարմինները, գանգից քերթում են նրանց գլխամաշկը, ի վերջո նրանց վերածում են խյուսի, որ նետում են շներին ի կեր: Ոմանց ոսկորներն են մի քիչ կոտրում, ոմանց խաշում են կամ վառում որպես ջահ: Զոհի շուրջը հավաքվում է ամբոխը, որը զվարճանում է՝ նայելով այդ տեսարանին և ծափահարում խոշտանգվողի ամեն մի շարժման հետ:

Երբեմն դա սոսկալի զազրելիություն է լինում, սադիստների խրախճանք: Կտրում են հայի վերջույթները, ապա ստիպում են ծամել սեփական մարմնի կտորները: Խեղդում են կանանց՝ նրանց բերանները խցկելով իրենց իսկ երեսանների միսը: Ոմանց փորերն են ճեղքում և նրանց քառատված երեսայի փոքրիկ մարմինը, որը քիչ առաջ մոր ձեռքին է եղել, խցկում են խոր բացված վերքի մեջ:

Ադանայի երկրորդ կոտորածը: Հիշենք ապրիլի 24-ը, շաբաթ օրը. դա մի ամսաթիվ է, երբ երիտթուրքերը գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը¹⁷: Դա նաև այն օրն է, երբ Ադանա ժամանեցին ռումելիացիների սահմանադրական դումարտակները: Վաղը կիրակի է՝ ապրիլի 25-ը, երբ բռնկվելու է երկրորդ, առաջինից ավելի ահավոր կոտորածը:

Ապրիլի 22-ից՝ հինգշաբթի օրվանից, հայերը զգուշացվել են: Այդ օրը «Իթիդալ» թերթի մի թունոտ հոդվածում, որտեղ երիտթուրք Իսմայիլ Սեֆան հանդես էր եկել որպես թուրքական կարծիքի մեկնաբան, ասվում էր.

«Այն, ինչ կատարված է, դեռ ամեն ինչ չէ, դա անբավարար է: Մենք միայն կարճատև դադար ենք առել: Բայց մենք դեռ կտեսնենք, թե այդ ամենն ինչով կվերջանա...»

Դա հակիրճ էր ու պարզ:

Այդ ընթացքում իշխանությունները բանտերն են նետում բազմաթիվ աշխատունակ մարդկանց, հասկանալի է, հայերին: Նրանք մանրազնիւն խուզարկում են ձեռք չտված տները ու բռնագրավում ամբողջ զենքը: Հրամանը կտրական է. հայերը պարտավոր են հանձնել ատրճանակները և ռևոլվերները. դա պայման է հանդիսանում հանգստության պահպանման, — հայտարարում են ինչպես քաղաքացիական, այնպես էլ զինվորական պաշտոնյաները: Հայերը, հոգեպես միանգամայն ընկճված,

աղետից ճնշված՝ ենթարկվում են հրամանին: Ասենք, ընդդիմության ամեն մի փորձ անօգուտ էր:

Մուսուլմաններն, իհարկե, չեն զինաթափվել: Ընդհակառակը՝ հրացաններ, մահակներ, զինամթերք են ձեռք բերել, ամեն ինչ՝ ընդհուպ մինչև պոմպեր ու նավթ, որոնք անհրաժեշտ էին հրդեհ գցելու համար: Պահանջել են մարդասպանների նոր համալրում, հրդեհաշենքեր են հավաքել, կարճ ասած, նախատեսել են ամեն ինչ, նախապատրաստել ամեն ինչ, որպեսզի այս անգամ գործողությունը ի կատար ածվի արագ, արմատականորեն, անսխալ:

Քաղաքի հայ բնակչության մեծ մասը իրենց օջախներից զրկված՝ կուտակվել էին եկեղեցիներում, դպրոցներում և միսիաներում: Այդ տեղերում էին ապրիլի 17-ից հետո ապաստանել նաև հարևան գյուղերի փախստականները (մեծ մասամբ կանայք ու երեխաներ, քանի որ տղամարդիկ ոչնչացված էին), փրկվելով ավազակախմբերից, որոնք գյուղերում վայրագություններ էին անում: Ոչ մի հայ չի կարող քաղաքից դուրս գալ: Մարդկանց այս զանգվածին, որը կենտրոնացած է մի քանի տեղերում, հեշտ կյանի շրջապատել ու հրկիզել, ինչպես միջատներին:

Կիրակի օրը՝ ապրիլի 25-ին, ժամանում են երիտթուրքերի զորամասերը: Առավոտյան և օրվա երկրորդ կեսին հայերը, եկեղեցում ժամասացությունից հետո, սկսում են ինչ-որ բան հուսալ, բայց դեռ սահմանադրական գումարտակը չէր հասցրել Կիշլա-Մեյդանի շրջանում՝ քաղաքի դարպասների մոտ, տեղավորվել, երբ հնչեցին կրակոցները: Դա զինվորները և Զեադի մարդիկ են հրացաններ կրակում. կոտորածի ղեկավարներին շուտով հաջողվեց համոզել ռումելիացիներին, որոնք արդեն դժգոհ էին, որ իրենք ստիպված պիտի լինեն պաշտպանել քրիստոնյաներին իրենց հավատակիցներից, թե հայերը հարձակվել են սրանց վրա, թե այդ գյավուրները խռովարարներ են, թե նրանք ոչնչացրել են մուսուլմաններին, թե նրանք մաադիր են նոր հարձակում գործել:

Այդ մեղադրանքները կայծակնորեն իրենց արդյունքը տվեցին, և երբ հետո՝ երեկոյան ժամը 5-ին, ավազակախմբերը

գրոհի են նետվում փախստականների ապաստան շենքերի վրա, «ազատագրական բանակի զինվորները» քայլում են մարդասպանների ու հրձիգների առաջն ընկած: Ահա հայկական խոշոր մի հիմնարկություն՝ Արգարյան քոլեջն ու գիշերօթիկը, որտեղ կուտակված են երկու հազար հոգի, որոնց մեջ շատ հիվանդներ կան, կան անցյալ շաբաթվանից հետո կենդանի մնացածներ: Զորամասերը շրջապատում են շենքը, հրշեջները նավթ են լցնում վրան, և՛ սրանք, և՛ նրանք ծխացող մեծ ջահերով կամ բամբակի բոցավառվող հակերով հրդեհում են: Շուտով դրպորոցը վերածվում է բոցավառվող խարույկի, որտեղից լսվում են զոհերի՝ սրտակեղծք ճիչերը և բարձրանում է այրվող մարմինների կսկծացնող, հեղձուցիչ հոտը:

Մի ականատես ինձ ասաց. «Խորաբաց մեծ անցքի միջով արդեն ածխացած դիակների կույտի վրա ես տեսա մարդկանց, որոնք ոռնալով սողում էին, դեսուդեն խփվում, գալարվելով դաժան տառապանքների մեջ: Հետո այլևս ոչինչ չտեսա. սարսափելի տեսիլքը չթացավ ծխի, կայծերի ու բոցերի մրրիկի մեջ: Սահմանադրական զորքերը, այդ խարույկի շուրջը կանգնած, գնդակահար էին անում յուրաքանչյուրին, ով որ փորձում էր փախչել»:

Այս վերջին մանրամասնը հաստատվում է բոլոր վկաների պատմածներով:

Արգարյան դպրոցից հետո հերթը գալիս է մյուս դպրոցներին, եկեղեցիներին, հայոց առաջնորդարանին, հունական եկեղեցուն, ս. Հովսեփի վանքի քույրերի գիշերօթիկին, ս. Պողոսի Ֆրանսիական քոլեջին: Այս շենքերը, որոնք ապաստան էին տվել հայերին, հեղեղվում են փախստականների նորանոր խմբերով, որոնց հետևից ընկած՝ փողոցներով հետապնդում են հրոսակախմբերը:

«Այս անգամ,— գրում է քույր Մարիա-Սոֆիան,— փախստականները ներս էին մտնում ոչ միայն դռնից. նրանք բարձրանում էին դարավանդների վրա, սյուների վրայով մագլցում էին պատշգամբները, որոնք նմանվել էին մարդկային կախված ողկույզների: Մեր աչքի առաջ գնդակները գալիս էին դիպչում այդ խեղճ մարդկանց: Նրանք ավելի էին ցնորվել, քան անցած անգամ»:

Սակայն բավական է այդ իրադարձությունների մասին, որտեղ կրկնվում են այն նույն շարագործությունները և օարսափ-

ները, որոնց մասին արդեն խոսվել է: Շենքերը մեկը մյուսի հետևից այբովում ու կործանվում են: Ի վերջո շոր անտառի պես սկսեցին բոցավառվել այդ հայկական քաղաքի մնացորդները՝ տների մի մեծ խումբ: Ընդ գիշերն ու հաջորդ օրը՝ ապրիլի 26-ին, Աղանայի վրայում շատ կրակե մորիկ էր անցնում: Իսկ կողոպուտը շարունակվում էր 24 ժամ անընդմեջ: Սահմանադրական զորքի զինվորները գործուն մասնակցություն էին ունենում դրանում, իսկ մի քանի օր անց, նրանք սպաների հրամանների տակ անցնում էին Մերսինի փողոցներով և փոխադրամիջոց բարձրանում՝ թալանված իրերը ձեռքն բերին:

Ապրիլի 26-ին, օրվա երկրորդ կեսին, սկսեցին հավաքել դիակները... Երեքշաբթի օրը՝ ապրիլի 27-ին, ոճրագործություններն սկսեցին նվազել: Մի քիչ ավելի հետո հրացանների երկարատև համազարկերը վերջին տազնապն առաջացրին: Բայց դա, ինչպես պարզվեց, սոսկ սալյուտ է եղել՝ ի պատիվ նոր սուլթան Մեհմեդ V-ի: Երեկոյան ռազմանավերը, որոնք խաբիսխ էին ձգել Մերսինի մոտ, լուսավառ շողշողում էին՝ տոնելով այդ փառապանծ գահակալությունը: Զրի երեսին, հոսանքով քըշված-եկած, դանդաղորեն լողում էին ուռած, այլանդակված դիակներ, գլուխներ, իրաններ, մարդկային անձև աճյուններ, որ գետը բերել հասցրել էր ծովը: Երբեք Ալեքսանդրիտի ծովածոցում շնածկների այգախիսի արշավանք չէին տեսել: Մի քանի օր շարունակ սպաները ներկա էին այս տեսարանին, և նրանք բազմաթիվ վավերագրական լուսանկարներ արեցին*...

Ապրիլի 27-ին միջադեպերն սկսեցին նվազել, բայց լրիվ չդադարեցին. այդ օրը կրակի ճարակ դարձավ բողոքականների եկեղեցին: Առանձին սպանություններն ու հրդեհները շարունակվում էին դեռ ամբողջ օրը: Մինչև մայիսի առաջին օրերը հրդեհներն ու կողոպուտները դեռ էլի տեղի էին ունենում: Մայիսի 4-ին զինվորները կործանել են գերմանական մի մեծ ֆաբրիկա:

Այսպես, երկրի երեսից ջնջվեցին Աղանա քաղաքի բոլոր հայկական թաղամասերը:

Կոտորածը Աղանայի վիլայեթում: Գավառում կոտորածը պակաս դաժան չի եղել, քան գլխավոր քաղաքում: Դեռ մինչև հիմա էլ այդ բանն ավելի արտահայտիչ, քան մարդկային ձայ-

* Տե՛ս "Illustration", 1909, 12 մայիսի:

ներ, վկայում են Կիլիկիայի ավերված քաղաքների, ավանների ու գյուղերի փլատակները, որոնք, Ուիլյամ Չեմբերսի արտահայտությամբ, «բնկղմվել էին շիկացած դժոխքում»:

Ապրիլի 14-ից գործում էին այն լուգունգի համաձայն, որը գալիս էր Ադանայից:

Վալին իրեն ենթակա բոլոր իշխանության մարմիններին ուղարկել էր հենց այդ ամսաթվով թվագրված նշանավոր շրջաբերականը. «Հայերը հարձակվել են մեզ վրա: Ուղարկեցեք պահեստի զինվորներ և միջոցներ ձեռք առեք, որպեսզի պաշտպանեք ձեր մարզի մուսուլմաններին»: Շատ տեղերում թուրքերն արդեն պատրաստ էին: Ջեբել-Քերեքեթի սանջակում, որն առավել շատ է տուժել, բոլորը հավաքագրվել էին ու զինվել՝ շնորհիվ հենց նահանգապետի՝ Ասաֆ բեյի անձնական ջոհնադրության, և բաց թողնվել քրիստոնյաների վրա նրա սլաշ-տոնյանների տված ազդանշանով: Այնտեղ, ինչպես և ամենուրեք, նրանք գործում էին միևնույն կանոնի համաձայն. սպանում էին, թալանում ունեցվածքը, բերքը, անասունները, տնիքն ավերում, «առեւանգում բազմաթիվ աղջիկների և գրաստների ու անասունների հետ խառն նրանց քշում տանում էին հեռուները, որպեսզի ազատվեին որոնումներից»*, մահմեդականացնում էին կանանց, երեխաների և նույնիսկ տղամարդկանց, որոնց խոստանում էին խնայել միայն այն պայմանով, որ իրենց կրոնն ընդունեն: Շատ զեպքերում բոլոր ձեականություններն ու ծեսերը կատարելուց հետո, ներառյալ նաև թլպատումը, թուրքերը հանկարծակի վերջին պահին փոխում էին որոշումը և պարզապես սպանում էին նորադարձներին կամ տանջանքների ենթարկում նույնպես, ինչպես նրանց, ովքեր հակառակվել էին ընդունել մուսուլմանական կրոնը:

Գավառում, ինչպես և Ադանայում, սպանությունները հաճախ ուղեկցվում էին կտտանքներով և զազրելի հնարքներով: Նույնիսկ կանանց երբեմն չէր հաջողվում խույս տալ դրանցից:

Հայր Հովսեփը՝ Կարմերի միսիայի վանահայրը, գրում է.

«Կանանց, երեխաներին, աղջիկներին անարգել են, անպատվել, կախել ծառերից, ժայռերին խփելով ջախջախել... Եթե կնոջ մանյակը հեշտությամբ դուրս չէր գալիս, դանակի հարվածներով կտրում էին գլուխը: Որպեսզի ականջօղեր ձեռք

* Գերմանական հանձնաժողովի հաշվետվությունը:

գցելին, ականջներն էին կտրում, իսկ որպեսզի ապարանջաններ վերցնենին, կտրում էին աղջիկների ձեռքերը և նրանց մայրերի ձեռքերի վրա վերջ տալիս»:

Հոուսոն Զեմբերսը գրում է.

«Հայերին ձեռքները կապած նետում էին գետը և զվարճանում, կրակելով ամեն անգամ դժբախտների գլուխներին նշան բռնած, ինչպես թիրախի, երբ նրանք ջրի երես էին դուրս գալիս»:

Հայր Ռիզալը, կաթոլիկական միսիայից, գրում է.

«Մի տերտերի հավատուրաց դարձնելու նպատակով աչքերը հանեցին շերքեզական երկսայրի սրով, որը պատեցնում էին աչքերի արյունաշաղախ բներում այնպես, ինչպես փայտի կտորն են շաղափում: Այդ նույն սրով կտրեցին նրա լեզուն և ջարդեցին ատամները»:

Ամերիկյան մի հաշվետու թյունից. «Մի մարդու բերանը վառող լցրին և լուցկով կրակ տվին»...

Այստեղ չի կարելի տալ լրիվ պատկերը կամ վերապատմել այս տեսարանները, որոնք ներկայացվում էին յուրաքանչյուր քաղաքում և յուրաքանչյուր գյուղում: Ամենուրեք միակերպ կրկնվում են միանման շարագործություններ ու սարսափներ, որոնք կատարվում են իրար այնքան նման մեթոդներով:

Մսիսում կենդանի են մնացել միայն 80 հոգի իգական և 6 հոգի արական սեռից՝ ծծկեր երեխաներին էլ հետը հաշված: Այս փոքրիկ բնակավայրում, որտեղ կային միայն երկու դարբին, երկուսն էլ՝ հայ, թուրքերը շցանկանալով հետագայում զրկվել նրանցից, հոգացին, որ նրանց թաքցնեն անվտանգ մի տեղ, չհապաղելով, սակայն, ստիպել, որ իսլամ ընդունեն:

Շատ աղջիկների ողջ-ողջ այրեցին: Երբ սկսեց այրվել այն տունը, որտեղ ապաստան էին գտել, նրանք իրենց հյուրերն իրար կապեցին ու միմյանց երդում տվեցին՝ չբաժանվել և ափելի շուտ մեռնել, քան թուրքերի ձեռքն ընկնել: Նրանցից մեկը, որը փորձում էր ազատվել, քանի որ մի թուրք խոստացավ պահպանել նրա կյանքը, բոցերի մեջ չարտվեց հարազատ մոր ձեռքով: Փողոցներում հետապնդվող մյուս կանայք խուսափեցին անպատվությունից՝ նետվելով գետը:

Ինչիրիկում կար 145 հայկական տուն: Դրանք բոլորը փրկ-
ցրին: 700 շունչ բնակչությունից ողջ մնացին 60 հոգի, որոն-
ցից 28-ը՝ տղամարդ:

Ինչիրիկից հետո հերթը եկավ Քրիստիան-Քյոյ գյուղին, որ-
տեղ 45 տներից կոտորածից խուսափեցին միայն երեքը, ապա՝
Աբղօղլուին (500 սպանված) և շրջակայքի մանր գյուղերին:

Տարսոնում հուզումները տեւել են ապրիլի 16-ի ուրբաթ օր-
վանից մինչև ապրիլի 17-ի շաբաթ օրը: Անգլիական հյուպա-
տոսի զեկույցից երևում է, որ դրանք սկսվել են այն ժամանակ,
երբ քաղաքի խաժամուժին միացել են 400 պահեստային զին-
վորներ, որոնք հատուկ զնացքով եկել էին Ադանայից, երբ կո-
տորածն այնտեղ արդեն վերջացած է եղել: Նրանք սկսել են
այն բանից, որ գործից հանել են երկու հայերի՝ կայարանի ծա-
ռայողների, ապա միացել են քաղաքի թուրքերին ու գործի
անցել...

Հրդեհները, որոնց ժամանակ այրվել են 797 նախապես կո-
ղուսված տներ, շարունակվել է մինչև առավոտ: Քանի որ եր-
կու տուն դեռ մնացած է եղել անվնաս, բաշխողունները դրանք
հրդեհել են կիրակի օրը՝ ապրիլի 18-ին: Այստեղ, ինչպես և
ամենուրեք, գործողություններին մասնակցել են նաև զորա-
մասերը:

Ըստ էության Տարսոնում զոհերի թիվը սահմանափակ է
եղել. 73 հոգի՝ բուն քաղաքում, ևս 242 հայ ոչնչացվել է ար-
վարձաններում և 138-ն էլ՝ մերձակա Կոզոլուկ գյուղում, որն
այրված է հիմնովին:

Ադանայի հովտում հայերին պատկանող մեծ քանակությամբ
ագարակներ կային: Դրանք բոլորն ավերված են:

Ամիդում 600-ից ավելի մարդ սպանվել են շուկայում՝ իրենց
կրպակներում: 400 տուն, 4 դպրոց և երկու եկեղեցի այրվել են...

Հարնիի իրադարձություններին (ապրիլի 15-ին) սկիզբ դրեց
էկիզօղլուի հարուստ ընտանիքի բոլոր արական սեռի անդամ-
ների մահապատիժը և նրա կնոջ ու երեխաների առևանգումը:
Հետո անցան հայոց թաղերին՝ գրավելով տուն տան հետևից:
Դողդոջուն ձեռքերով ալեհեր մի ժերունի, քաղաքի դարպասների
մոտ նստած, հրահանգներ էր տալիս և ղեկավարում կոտորածը:
Մոտ 100 հոգի, մի տան մեջ ամրացած, քաջարի գիմադրություն
էին ցույց տալիս հաբձակվողներին: Քանի որ չէին կարողանում
նրանց վերջը տալ, թուրքերը դադարեցրին հրաձգությունը և

սկսեցին հաշտութիւն առաջարկել: Դյուրահաւատ հայերը դուրս եկան իրենց թշնամիների հանդիման, բայց նրանց տեղնուտեղը շրջապատեցին, զինաթափ արին, քշեցին տարան ձորը և կոտորեցին մինչև վերջին մարդը...

Հարնիում 190 հայ առողջ տղամարդկանցից կենդանի մնացին միայն 9-ը: Սպանդից 6 օր անց, յւթ պատանիներ դյուրահաւատորեն իջնելով սարերից՝ անհապաղ ձերբակալվել են և գլխատվել կոճղի վրա...

Մի քանի գյուղերում, ինչպես օրինակ՝ Քենեսում, ոչ ոքի չի հաջողվել փրկվել: Ապաստանելով Հիսարում՝ Քենեսի բնակիչները ընկել են ոստիկանապետ Ժուժի բեյի ձեռքը, որը նախապես խոստանալով նրանց ողջ ու առողջ տանել հասցնել Հիսար, հրամայել է բոլորին կողոպտել ու սպանել...

Հիմա Հասան-Բեյլիկի մասին:

Հասան-Բեյլիկը գեղեցիկ, բարգաւաճ գյուղ էր՝ հովտի լանջին փոված: Այնտեղ հաշվվում էր մոտ 2000 հայ՝ շնորհքով, ձեռներեց մարդիկ, որոնք հիմնականում շերամապահությամբ էին զբաղվում: Ապրիլի 16-ին Հասան-Բեյլիկի բնակիչները, անհանգստացած այն բանից, ինչ տեղի էր ունենում հարևան գյուղերում, պատգամավորութիւն ուղարկեցին թուրք աղաների մոտ, որպեսզի բանակցեն նրանց հետ: Նրանք սրանց ամեն կերպ հանգստացրին: Սակայն աղաները միաբան էին չարագործ ավազակախմբերի հետ, որոնք հաջորդ օրը շրջապատեցին գյուղը և թափանցեցին այնտեղ՝ իբրև թե երկնային նախանշանակով:

Մի քանի հոգի պաշտպանութիւն կազմակերպեցին. որսորդական հրացաններով զինված՝ նրանք երկու օր մարտնչում էին հապշտապ սարքված բարիկադների հետևից ու հետ մղում բոլոր գրոհները: Բայց երրորդ օրը նրանք ստիպված էին դիմադրել արդեն մի քանի հարյուրյակ թուրքերի գրոհին: Հայր Լաբարդեներ՝ Ակբեզի Տրապպա վանքի վանահայրը, Հասան-Բեյլիկի պաշարման առթիվ գրում է հետևյալը.

«Երբ Բախչի մուֆթին Օսմանիեի պահեստներից զենք ու զինամթերք ստացավ, ամեն մի դիմադրութիւն դարձավ անհնարին»:

Հայերը որոշեցին նահանջել: Վերևում մեջքբոված ամերիկյան հաշվետվության մեջ այնուհետև ասվում է.

«Բլուրների վրա սրտաճմլիկ տեսարաններ էին երևում: Ճղա-

մարդիկ չէին վստահանում լքել իրենց կանանց... Կանայք ու երեխաները դեռ կարող էին գթության հույս տածել, մինչդեռ տղամարդկանց միակ հույսը փախուստն էր: Նրանք խմբերով հեռանում էին սարերը՝ Մարաշի և Իսլահիեի կողմերը: Կանայք էլ, իրենց հերթին, ձգտում էին որքան կարելի է ավելի հեռու գնալ իրենց գյուղից: Այս դժբախտներին սովորաբար շրջապատում էին երեխաները: Կանայք ու երեխաները երկու օր ու գիշեր թափառում էին բլուրների վրա՝ առանձնապես վախ զգալով աղջիկների համար: Վերջիններս երեսներին ցեխ էին քսում, որպեսզի զգվելի տեսք ունենան: Վերջապես, գթության խոստում ստանալով՝ կանայք իրենց երեխաների հետ եկան Բախչե: Այստեղ նրանց փակեցին եկեղեցում, որտեղ այնքան նեղվածք էր, որ նրանք կանգնած էին իրար սեղմված մի քանի օր շարունակ: Նրանք մեռնում էին սովից: Երբեմն նրանց մի քիչ հաց էին տալիս: Երեք անգամ փորձեցին հրդեհել այդ եկեղեցին: Իսկ գիշերները զինվորները շրջում էին շենքի շուրջը՝ ջանալով առեկանգել ջահել աղջիկներին:

Ինչ վերաբերում է տղամարդկանց, ապա նրանցից 300-ից ավելին սպանվել էին բլուրների վրա, անտառներում, քարայրներում... Հասան-Բեյլիկում համարյա ոչ մի աշխատունակ տղամարդ չմնաց:

Քանի որ Հասան-Բեյլիկի տները ցրված էին և այգիներով շրջապատված, ապա դրանք թալանելուց հետո այրում էին մեկ առ մեկ, հիմնովին: Որպեսզի այդ գործը զուլա բերեին, պահանջվեց 12 օր: Այստեղ կային 416 տուն, 56 կրպակ, 3 դպրոց և 2 եկեղեցի:

Ժիշտ նույնկերպ գործեցին նաև Բախչեում. 113 սպանված, 115 այրված տուն՝ 127-ից: Թուրք մուֆթի Օյքեշը՝ խաբարայի որդին, անձամբ կացնի հարվածներով սպանել է 45 հայերի, որոնց կապկպած բերել էին նրա մոտ:

Մյուս՝ Լապաշլի գյուղում, Բախչեից ոչ հեռու, հրի ճարակ դարձրին 120 տուն, 140 հոգու մահապատժի ենթարկեցին: Քսան այլ բնակավայրեր ու գյուղեր Զերել-Բերեքեթի շրջանում և շրջակա կազաները՝ Իսլահիե, Հասա, Յարբուզ, Գեշաիր, Ազերլի (որտեղ 200 հայեր քաջաբար պաշտպանվում էին), մի քիչ այն կողմ՝ Ղարադաշ, Այաս և այլ կազաները հրի ու սրի ճարակ դարձրին:

Այասում՝ ծովափին գտնվող այդ փոքրիկ բնակավայրում,

գործում էին ապրիլի 15-ից սկսած՝ ըստ նախապես կազմված ցուցակի, որի մեջ չէր մոռացված ոչ մի հասուն հայի անուն, Այստեղ կոտորածն առանձնապես արագ կատարեցին. տեեց չորս ժամ: Դրան ուղեկցում էին թալանը, բռնությունը, հրդեհ՝ Սպանվածներ՝ 77 քրիստոնյա, որոնցից 71-ը՝ հայ և 6-ը՝ հույն...»

Կոտորածի հաճախումարը: Որպեսզի որոշենք մոտավոր հանրագումարը, չպետք է սահմանափակվենք միայն խոշոր քաղաքներով ու գյուղերով, որտեղ կոտորած է տեղի ունեցել: Աղանայի վիլայեթում շատ կան մերձակա ու հեռավոր վայրեր, որոնց կոտորածը չի դիպել և որոնք այնուամենայնիվ մեծապես տուժել են: Գարնանը Անատոլիայի բոլոր կողմերից հազարավոր հայ աշխատավորներ սարերից իջնում են Կիլիկիայի հարթավայրը, որը նրանց գրավում է դաշտային աշխատանքներով: Այս տարվա ապրիլին նրանք 15 հազարից ավելի էին՝ գիսավորապես բամբակի քաղհանով զբաղվածներ: Նրանց մեջ կային նույնիսկ Սեբաստիայից, Բաբերդից և էրզրումից եկածներ: Նրանցից շատերը, որոնց վրա են տվել ագարակներում, դաշտերում, պանդոկներում, ճանապարհներին, նույն բախտին են արժանացել, ինչին արժանացել է տեղի նստակյաց բնակչությունը: Խարբերդի մարզում, որտեղ շնորհիվ տեղի վալիի ձեռք առած միջոցառումների, խժոժություններ չեն կատարվել, այնուամենայնիվ պակասում են հազար հոգի: Մարաշի մարզում, որտեղ համեմատաբար քիչ են սպանվածները, ընդամենը՝ 700 հոգի, մեծամասնությունը կոտորվել է հարթավայրում: Նույն դրությամբ մեջ է Հաճընի շրջանը, որտեղ հաշվվում են 1500 սպանվածներ: Փոքրիկ գյուղերը, որտեղ չի լսվել հրացանի ոչ մի կրակոց, մնացել են առանց որևէ աշխատունակ տղամարդու: Ողբերգության վայրից շատ կիլոմետրեր հեռու՝ Կեսարիայի և Սեբաստիայի միջև զոհվել է 250 հոգի՝ Գերեմեկում, 100-ը՝ Շեֆրինում, 50-ը՝ Բուրխանում: Հարավում՝ Հալեպի վիլայեթում, հինգ գյուղեր, որոնք խուսափել են ջարդերից ու թալանից՝ շնորհիվ Սուևտիայի ծովածոցում կանգնած եվրոպական ռազմանավերի, կորցրել են 97 տղամարդ՝ անտառում կացիներով փրթված, 61 տղամարդ անհայտ կորել է: Կարելի է նմանատիպ շատ օրինակներ բերել, որոնք հաթկ է ի նկատի ունենալ՝ մարդկային խորտակված կյանքերի հաշվառումը կատարելիս: Մենք կարող ենք վստահ լինել, որ չենք չափազանցնի, եթե սահմանենք հա-

շերի նվազագույն թիվը՝ 20 000 ստանված¹⁸ ու այրված՝ ապրիլի 14-ից մինչև 30-ը: Բայց սրանով չի ավարտվում այս ողբալի ցուցակը: Այստեղ պետք է ներառել նաև բոլոր նրանց, ովքեր փախչելով մարդասպաններից ու հրձիգներից՝ հետագայում վախճանվել են վերքերից, սովից, իսկ է՛լ ավելի շատերին տարել է համաճարակը, որն սկսվեց գյուղերում՝ հոտած դիակներից վարակվելուց, ճամբարներում, որտեղ կենտրոնացած են կենդանի մնացածները:

Մասնավոր մի նամակում, թվագրված օգոստոսի 11-ով, պարոն Դոտի-Վիլին գրում է, թե «միայն Ադանա քաղաքում գտնվում էին 19 հազար սովյալներ»: Մի այլ նամակում, թվագրված օգոստոսի 5-ով, պարոն Զեմբերսն ասում է. «Յոթ հազար հայերի մահ է սպառնում»: Ահա մի մեջբերում Փարիզի Արևելքի գործերի կաթոլիկական միսիայի հաշվետվությունից. «Հազարավոր մարդիկ թշված լցված են ճամբարները՝ առանց պատուպարանի: Այս դժբախտները թողնված են առանց հացի, առանց հագուստի: 20—30 երեխա է օրական մեռնում կարմրուկից, տենդից, ջրծաղիկից, բայց ամենից ավելի՝ սովից: Վիրավորները հոգեվարժի մեջ են՝ խնամքի բացակայության պատճառով...»

Ահա մի մեջբերում ամերիկյան միսիայի հաշվետվությունից.

«Մենք անց ենք կենում ճամբարի միջով: Դիշեր է: Կանայք իրենց երեխաներին ծածկում են խղճուկ լաթերով կամ խոտով: Մյուսները կծկված, ցրտից դողալով՝ ամուր րոկել են իրենց երեխաներին: Մի տղամարդ փորձում է ցրտից պահպանել շորս որբերի՝ յուրաքանչյուրին պարկի մի կտոր բաժին հանելով: Երեկ 15 երեխա մեռել է կարմրուկից, երկու ծծկեր մանուկ՝ սովից...»:

Զոհերի թվում պետք է հաշվել նաև նրանց, ովքեր այդ դժոխքից դուրս են եկել տկար, խեղված, անաշխատունակ, ցնորված, ինչպես և այն կանանց ու երեխաներին, ովքեր իսլամ են ընդունել, առևանգված, պատվազրկված աղջիկներին, որոնք արգելափակված են դաժան, անասնական պարտականություններ կատարելու համար: Կիլիկիայում աղջիկների հունձը առատ է եղել: Շատերին վաճառել են կամ վիճակահանությանը տնօրինել: Կոտորածից մեկ ամիս անց, Ադանայից ինն օրվա ճամփա հեռու՝ Սեբաստիա ժամանեց աղջիկների մի քարավան, որոնց գնել էին որպես ստրկուհիների: Շատ փոխադրամիջոցներ,

բեռնված կենդանի ապրանքով, ճամփա էին ընկնում դեպի Անատոլիայի տարբեր վայրեր: Հետագայում, հայոց եկեղեցական իշխանությունների պահանջով, առևանգիչներն ու վաճառականները ստիպված եղան վերադարձնել իրենց ավարի մի մասը: Բայց ինչպիսի՞ խղճուկ վիճակի մեջ են գցված եղել նրանք՝ մեծ մասամբ բոլորովին մանուկ այդ աղջիկները: Համարյա բոլորն իրենց վրա ունեին անպատվության հետքեր, որ ստիպված էին եղել կրել: Նրանց մեջ կային և այնպիսիները, ովքեր ինքնասպանությամբ վերջ տվին իրենց կյանքին: Ոմանց հիվանդանոց ուղարկեցին՝ բուժման համար: Կոստանդնուպոլսում հայ տիկնայք կազմակերպեցին բարեգործական մի հաստատություն, որտեղ Կիլիկիայի որբուհիները, շատերը՝ 12 տարեկանից ոչ մեծ, սպասում են իրենց ծննդաբերությանը:

Կոտորածի ժամանակ ծովափնյա բնակիչների մի մասը հեռացավ երկրից: Հազիվ թե որեւէ մեկը արժանի լինի առավել կարեկցանքի, քան պատահականության կամքով ցրիվ եկած այդ մարդիկ, որոնց հավաքել տարել են նավերով: Ինչպես և նրանք, ովքեր խռովությունից հետո, չնայած արգելված էր երկրից դուրս գալը, փախան Եգիպտոս, Կիպրոս, Լիբանան, Ամերիկա: Ամբողջ ամռան ընթացքում Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի հայոց եկեղեցիները լիքն էին փախստականներով, որոնցից շատերը չէին կարողանում ապրիլ ամսին տեղի ունեցած դեպքերից հետո նույնիսկ փոխել իրենց սպիտակեղենը*: Հետագայում շատերը որոշեցին վերադառնալ հայրենի երկիրը և նորից սկսել կառուցել իրենց կյանքը: Վերադառնալով նրանք հազիվ թե կարողացած լինեն օթևան գտնել:

«Վատ եղանակը և սառը գիշերները այլևս թույլ չեն տալիս ապրել վրաններում, ինչպես ամռանը: Նրանք, ովքեր ողջ են մնացել ոչնչացված և աշխարհով մեկ ցրիվ եկած գերդաստաններից, սկսեցին աստիճանաբար հավաքվել գալ Ադանա, որտեղ մնացել են միայն ավերակների անձև կույտեր՝ անկարող ընդունելու և ապաստան տալու իրենց բնակիչներին: Գարշահոտ խրճիթները լիքն են այդ տոթախտերով:

* Կաթոլիկական միտիայի հաշվետվությունը («Euvre d'Orient», Paris).

Մի տան մեջ, որը 20 քմ-ից նեղ էր, ես հաշվեցի 60 հոգու։ Մերկ գետնին՝ առանց խսիրների, որոնք կարելի է գտնել ամհնուրեք, նույնիսկ ամենաաղքատ տներում։ Տանիքի փոխարեն՝ հարթ հողե կտուր, որը մաղի պես ջուր է բաց թողնում։ Խեղճ մարդիկ։ Նրանց համար ճամբարում ավելի հեշտ կլինեի։ Այնտեղ ավելի քիչ բորբոս կլինեի և ավելի ջատ թարմ օդ։

Եթե հանուն հետաքրքրասիրության դուք այցելեիք այրված թաղամասերը, ձեզ, ինչպես որ ինձ, կապշեցնեի այն տեսարանը, թե ինչպես են ավերակների միջից հայտնվում սովերներ, որոնք ապաստանել են ինչ-որ սև ծածկանման բանի տակ, որին իր դիրքի պատճառով խնայել է հրդեհը և որն այժմ որպես ապաստարան ու օթևան է ծառայում իր տերերի համար։ Այդ բվի բնի մեջ նրանք դողդողալով անց են կացնելու այս ձմեռը՝ սպասելով տաք օրերի»*։

Ադանա քաղաքում հրի ճարակ են դարձել 1190 տուն, 6 եկեղեցի և ամբողջ հայկական շուկան։ Մենք տեսանք, որ Տարսունում հրկիզել էին 800 տուն, Հասան-Բեյլիկում՝ 416, Բախչեում՝ 115, Լապաջլիում՝ 120, Ինջիրլիկում՝ 145, Օսմանիեում՝ 200 տուն, տեսանք, որ շատ ավաններում, գյուղերում և գյուղականերում ոչ մի անվնաս տուն չէր մնացել։ Հենց միայն Զերեվ Բերեքեթի մարզում այրել-մոխրացրել էին 915 բնակելի տուն, 6 եկեղեցի, 12 դպրոց, չհաշված կոպակներն ու խանութները։

Իր հաշվետվության մեջ դեպուտատ Յուսուֆ Քեմալը¹⁹ հիշատակում է 5189 տուն Կիլիկիայում, որոնք ենթակա են վերականգնման։ Այս թիվը շատ ավելի ցածր է իրականից։ Երիտթուրքական գործիչներից մեկը, որը քննություն էր կատարում Ադանայում, ցանկանալով մեղմացնել աղետի լրջությունը, ինձ բացատրում էր, թե այդ տները եղել են աղյուսից ու կավից, ոչ մի արժեք չեն երկայացնող սոսկ խղճուկ խրճիթներ։ Բայց դա ի՞նչ նշանակություն ունի, չէ՞ որ դրանք որպես ապաստարան էին ծառայում մի ամբողջ ընտանիքի համար։ Բացի այդ, ոչ միայն այնպիսի քաղաքներում, ինչպիսիք են Ադանան, Տարսունը կամ Անտիոքը, այլև նույնիսկ գյուղերում, որոնք ավերակների են վերածվել, երբեմնի գեղեցիկ շատ տներ կային՝ ամուր ու քարաշեն։ Զի կարելի, վերջապես, մոռանալ և այն,

* Կաթոլիկական միսիայի հաշվետվությունը (‘‘Euvre d’Orient’’, Paris).

որ ավերվել են ոչ միայն օջախները, այլև ամայացել են դաշտերը, ոչնչացվել են գյուղատնտեսական մեքենաները, անասունները, հափշտակված է անշարժ գույքը, կարճ ասած, դա եղել է ռարսափելի կործանում և ամայացում...

A. Adossidès, Arméniens et Jeunes-Turcs. Les massacres de Cillicie. Paris, 1910, p. 21—79, 98—116.

100. ՄՈՆԱՍՏԻՐԻ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՓՈԽՀՅՈՒՊԱՏՈՍԻ ԶԵԿՈՒՅՅԻՑ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆ ԼՈՈՒԹԵՐԻՆ

Մոնաստիր, 28 օգոստոսի 1910 թ.

Պատիվ ունեմ Զերդ գերագանցությանը զեկուցելու, որ ես զաղտնի աղբյուրներից ձեռք եմ բերել բովանդակությունն այն ճառի, որը վերջերս արտասանել է Թալեաթ փաշան Սալոնիկի զաղտնի խորհրդակցության ժամանակ՝ «Միության և առաջադիմության» տեղական կոմիտեի անդամների առաջ... Սա, իհարկե, չեմ կարող դա հաղորդել բառացիորեն, բայց բավարար հիմքեր ունեմ հավատալու, որ ներքոհիշյալ տողերը ճշգրտորեն վերարտադրում են Թալեաթի ճառի էությունը:

«...Դուք գիտեք, որ սահմանադրության համաձայն, հաստատված է մուսուլմանների ու գյավուրների հավասարություն, բայց դուք բոլորդ միասին և յուրաքանչյուրդ առանձին գիտեք և զգում եք, որ սա անիրագործելի իդեալ է: Շարիաթը, մեր ողջ անցյալ պատմությունը, հարյուր հազարավոր մուսուլմանների զգացմունքները, և նույնիսկ հենց իրենց՝ գյավուրների զգացմունքները, որոնք համառորեն դիմադրում են իրենց օսմանացմանը, անհաղթահարելի խոչընդոտ են ներկայացնում իրական հավասարություն հաստատելու համար: Մենք անհաջող փորձեր արեցինք, որպեսզի գյավուրներին դարձնեինք օրինապահ օսմանցիներ: Նման բոլոր ջանքերը մշտապես անհաջողություն են կրելու, քանի դեռ Բալկանյան թերակղզու անկախ փոքր պետությունները հնարավորություն ունեն անջատողական զաղափարներ տարածել Մակեդոնիայի բնակիչների մեջ: Ուստի և չի կարող հավասարության մասին նույնիսկ խոսք լինել, մինչև որ հաջողության չհասնենք կայսրության օսմանացման մեր խնդրում՝ վաղեմի ու դժվարին խնդրում, որում, ես հա-

մարձակվում եմ կանխագուշակել, մենք հաջողության կհասնենք, երբ վերջը տանք բալկանյան պետությունների ագիտացիային ու պրոպագանդային»:

Արքութ. Ք. Չեռ

British Documents on the origins of the war. 1898—1914. Edited by G. P. Gooch and Harold Temperley. Vol. IX. The Balkan wars. Part I. The Prelude; The Tripoli war. London, 1933, p. 208—209.

101. ԷՐԶՐՈՒԽՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՐ՝

Կ. ՊՈԼՍԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ ՍՎԵՉԻՆԻՆ

№ 264 գեկույցից

29 սեպտեմբերի 1910 թ.

Ձեռագրած սահմանադրությանը, որ մտցված է արդեն երկու տարի սրանից առաջ, և թուրքերի ու հայերի քաղաքացիության թվացյալ հավասարեցմանը, վերջիններս թուրքերի հետ ընդհանրվելիս՝ միշտ մեղավոր են դուրս գալիս և պատժվում ամենայն խստությամբ ըստ հնացած սկզբունքի. հայ է, ուրեմն մեղավոր է:

Օրերս Բասենի կազայի Քյոփրի-Քյոյ գյուղում հայերի և մահմեդականների միջև բավականին մեծ ընդհարում տեղի ունեցավ հողի պատճառով, ընդ որում մեկ հայ վիրավորվեց:

Հին վարչակարգի օրոք հայկական շատ հողային կալվածքներ ժամանակավոր օգտագործման տրվեցին մուսուլմաններին: Իսկ այժմ, երբ պետական կյանքի փոփոխված կարգի պայմաններում հայ հողատերերը ջանում են հետ վերցնել իրենց կալվածքները, միշտ բախումներ են տեղի ունենում, որոնք մեծ մասամբ ավարտվում են ի վնաս հայերի: Տվյալ դեպքում էլ նույնն է տեղի ունեցել. հայերը, լինելով թեկուզև տուժածներ, այնուամենայնիվ ձերբակալվել են, իսկ թուրքը, որը վերք է հասցրել հային, ձեռք համար բռնվել է և իսկույն բաց թողնվել...

Շարխան

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 2678, п. 15.

**102. ԷՐՋՐՈՒՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱԸ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ
ԴԵՍՊԱՆ ՉԱՐԻԿՈՎԻՆ**

№ 877 զեկտյոցից

24 նոյեմբերի 1910 թ.

Ինչպես որ առաջ պատիվ եմ ունեցել տեղեկացնելու Ձերդ գերազանցությանը, այժմ էլ թուրքական իշխանությունների վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ մնում է անբարեհաճ. բոլոր դեպքերում, երբ հայերը հանդես են գալիս որպես տուժածներ, նրանց բողոքներն ու դիմումները մնում են ձայն բարբառո հանապատի:

Դիմեմ փաստերի:

Ավազակ Միր-Մխեն օրերս ամենագազանաբարո եղանակով սպանեց հայ աստիճանավոր Սահակ էֆենդի: Մարգարյանին, որը գնում էր Սիզնիկ կալե: Ոճրագործությունը անպատիժ մնաց, և հայերը Կոստանդնուպոլիս ուղարկած իրենց բողոքի պատասխանը չստացան:

Միր-Մխեի ընկեր Կադրին Վանի վիլայեթի Խոււմար գյուղում սպանեց հայ Խաչատուրին: Ոչ մի միջոց ձեռք չառնվեց մարդասպանին բռնելու համար...

Շարունակվում է գեների և զինվորական հանդերձանքի առաքումը տարբեր քաղաքներ: Նոյեմբերի 18-ին Բիթլիս է ուղարկվել 38 արկղ հրացան: Բիթլիսի վիլայեթի Սերտ գյուղում հին տիպի հրացանները, մաուզերները փոխարինվել են նորերով՝ հինգհարվածայիններով: Այս նույն տիպի հրացաններից են ուղարկվել Ալաշկերտ ու Ղարաքիլիսա: Հին մաուզերները կփոխարինվեն Մարտին տիպի հրացաններով, որոնք զինանոց կմտնեն:

Շտրիտտեր

ABПР, Посольство в Константинополе, д. 2678, л. 29.

**103. Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԷԻ ԹԱՋՐԻՐԸ՝ ԹՈՒՐԷԻԱՅԻ
ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ**

Կ. Պոլիս, 14 փետրվարի 1911 թ.

Նրկար տարիներ առաջ, ինչպես և 1872, 1876 տարիներու, և անկե վերջ պարբերաբար թե՛ պատրիարքարանես և թե՛ գավառական ազգային առաջնորդարաններու կողմն Բ. Դրան և

տեղական իշխանությանց ներկայացված տեղեկագրերն ու հիշատակագրերը, ուր պարզվելով հայաբնակ նահանգներու բազմատեսակ հարստահարությունները, զեղծ պաշտոնյաներու պաշտպանության տակ բռնակալներու կողմն անպատիժ գործված ոճիրները, առևանգումները, հարկապահանջումները ու կեղեքումները և այլն, կը խնդրվեր միայն օրենքի անաշուտ կիրառում և կյանքի, պատվի ու գույքի ապահովություն: Դժբախտաբար, սակայն, օրինավոր և արդարացի այս գանգատները և գերազանցորեն իրավական այս պահանջները իր ատենի կառավարության կողմն ոչ միայն մնացին անլսելի և անհետեւանք, այլ երթալով վատթարացավ հայ ժողովրդի վիճակն և հալածական նոր քաղաքականության մը ևս ենթարկվեցավ, հակառակ որ այդ ժողովուրդը ոչ մեկ ատեն թերացած չէր իր քաղաքացիական պարտականությանց մեջ:

Ահա այդ հակապետական-հալածական քաղաքականությունը, և այն գիտակցությունը, թե ինքն օրենքի պաշտպանութենէն զրկված է, ծայրահեղ միջոցներու մղեց այդ անպաշտպան, հուսահատ ժողովուրդը այսպես կարգ մը վայրերու մեջ, մեկ կողմն պայքարելու հալածիչներու դեմ իր գոյությունը պահպանելու համար, մյուս կողմն՝ ճարահատ և հուսաբեկ՝ հարկադրվեցավ օտար երկիրներու մեջ ապաստան փնտրելու:

Այսպես դանազան կարգի հարստահարիչներ, մյուսեկալիպները իրենց խժոժությունները ալելի սաստկացուցին, ժամանակի կառավարության քաջալերության և պաշտպանության տակ, ի գործ դրին զեղծումի բոլոր միջոցները, իրենք զիրենք տեւր հռչակեցին գաղթած կամ ցրված և շատ տեղեր նույնիսկ իրենց օճախներու մեջ ապրող հայերու տունին, հողին, այգիին, մարգագետինն և այլ ստացվածքներուն:

Իսկ տեղական իշխանությունները, օրենքի անսահման զեղծումներով, նվիրագործեցին այդ բոլոր հափշտակությունները, ինչպես և հերյուրանքով գրավեցին շատ մը հողեր ու շանսալով զրկվածներու բողոքներուն ինքիգալի և թափուի բազմաթիվ խարդախ գործողություններ կատարեցին ու մուհաճիրներ [գաղթականներ] զետեղեցին բռնի հալածվածներու հողերուն վրա, յուրացնել տալով նաև բազմաթիվ եկեղեցիներու, վանքերու, գերեզմանատուններու հողերը, նույնիսկ շենքերը և այլն:

Այդ ապօրեն և անարդար միջոցներով առ այսօր տասնյակ

հազարներով թշվառ հայեր սեփականագուրկ են դարձած, վտարվելով իրենց դարավոր բնակավայրերեն և այլն:

Հայ ժողովուրդը ջանաց մոռնալ այս ահավոր անցյալի ամբողջ արհավիրքը, զայն գոհաբերելու համար օսմանյան մանուկ սահմանադրության, այն հույսով, որ նոր կարգերը արմատապես վերջ պիտի տային կյանքի, պատիվի, անապահովության և քաղաքական բացառիկ վիճակներուն, և պիտի թույլատրեին անձնատուր ըլլալու խաղաղ քաղաքակրթական առաջդիմության:

Հայ ժողովուրդը իրավամբ կը սպասեր, որ նոր ռեժիմը բմբռնելով այս իրողութիւնը, իր առաջին պարտականութիւններեն մին պիտի համարեր հայաբնակ նահանգներու անմիջական բարեկարգութեան հոգն ու գործադրութիւնը, թեև արդարութիւնը պարտք կը դնէ մեր վրա հայտնելու թե սահմանադրութեան առաջին օրերուն մեջ կեդրոնի կառավարութիւնը փորձեց մեկ քանի քայլեր, որոնք կը խոստոնային նախաշաղկի մը ըլլալ Անատոլուի ընկերային ու քաղաքական հիմնական բարեկարգութեանց, ինչպես, օրինակ՝ զրկյալ տարրերուն պետական պաշտպանութիւնը, դատարաններու և վարչական դիվաններու արագ, արդար և անաշառ գործունեութեան ձգտումը, զենք կրելու դեմ խիստ արգելքը և պատիժը բռնակալներու, որոնց կենդանի օրինակը ծառայեց տիգրանակերտցի Իպրահիմ փաշայի իշխանութեան ոշնացումը, որ ի թիվս այլ ցեղապետներու պետութեան մեջ պետութիւններ կը կազմեն:

Դժբախտաբար, ոչ միայն այդ սկսված բարենորոգչական նախաձեռնարկը հանկարծ ընդմիջվեցավ, այլ դեռ հայերուն վիճակվեցավ կրել այնպիսի եղեռնական, սոսկալի արհավիրք մը, որ համիտյան շրջանի պատմական արյունահեղութիւնները ու տառապանքները գերազանցեց: Կիլիկիո ամենաքստմենի և բարբարոսական ջարդին է, որ կականարկենք — ահավոր անակրեկալ մը, որ եկավ սահմանադրութեան նվիրված, անոր համար պայքարած ժողովուրդի մը սրտին մեջ նոր ի նորո բանալու անջնջելի և շատ խորունկ վերք մը, արատավորելով միանգամայն օսմանյան սահմանադրութեան մաքուր էջերը:

Այս ահավոր աղետն հետո, սահմանադրութեան կարգերու դեմ զավառներու մեջ ստեղծված ընդվզեցուցիչ հակազդեցութիւնն ու կառավարութեան տատամսող, վերապահ քաղաքականութիւնը հառաջ բերին իրենց անմիջական տխուր ներգործութիւնը, վատթարացնելով հայաբնակ նահանգներու վիճակը,

և վարկինապես ոչնչացնելով օրենքի և արդարության վրա հիմնրված հույսերն ու ձեռնարկները: Ու անկե հետքն ալ շարունակվող կառավարական և տնտեսական վարանոտ քաղաքականությունը բռնակալներու կողմի իրավամբ մեկնվեցավ իբր քաղաքություն իրենց առանձնաշնորհյալ տերեպետության ու ոճրապարտ արարքներուն, և մանավանդ հայ ժողովուրդի սեփականությանց դեմ անոնց ունեցած սանձարձակություններն: Միևնույն ատեն կուգար բռնի գրավումները օրինականացնելու ընդթ ունեցող պետական խորհրդի 1326 սեպտեմբեր 1-ի [1910 թ.] հրամանը, որ ոտնահարելով զրկվածներու իրավունքը, նաև ոչնչության կը դատապարտեր կայսերական իրատեով հաստատված նախարարական ժողովի 1325—6 օգոստոս [1909 թ.] 27 և 31-ի հրամանները: Պետական խորհրդի այս անսպասելի միջամտությունը շարաշար կնճռոտեց հողային վեճերը, և թշնամությունները բորբոքելով բռնակալներու և զրկվածներու միջև, պատճառ դարձավ արյունահեղությանց, ոճիրներու, որպիսիքն են Թեմրանի ու Խութի քստմանի ոճիրները, դժբախտ հայերու հոշոտումը և այլն, և այլն:

Հիշյալ վերջին հրամանը գործիք եղավ նաև տեղական իշխանությանց զեղծ և անարժան պաշտոնեյց ձեռք բռնապետներու հետ վերսկսելու սահմանադրությամբ արգելված հողային գրավումները՝ զանոնք օրինականացնելով:

Այս ընթացքին ոչ նվազ օգնեցին երկրագործական գրամատան գավառական մասնաճյուղերը, այնպես որ երկրագործներու հարյուրավոր ոսկի արժեք ունեցող հողերը տասնապատիկ նվազ արժեքով ու շատ հեղ զեղծ միջոցներով խլվեցան ու տրվեցան հարստահարիչներու, մյուսեկալիպներու, ու շատ տեղեր՝ նույնիսկ վճռաբեկ ատյանեն (թեմիզեն) ի նպաստ հայերու տրված կարգ մը հողային վճիռներ իսկ անիրագործելի մնացին:

Ստեղծված այս անհանդուրժելի կացության շնորհիվ՝ հանրային ապահովությունը նորեն կվրդովվե, ոճիրի ու թալանի բնագոյը կը զորանա քյուրտ աշիրեթներուն մեջ, որոնք կը սկսին զինված համարձակ շրջիլ, քանի մը տասնյակ հոգիներն կազմրված ավազակախումբեր դուրս կուգան ասպատակելու, կեղեքելով հայ ժողովուրդը, սահմանադրական օրենքով ջնջված բռնապետական տուրքեր նորեն կը պահանջվին, տարապարհակներու կ'ենթարկվին և ավելի հանդգնությամբ հայ կիներու և աղջիկներու պատիվն ու կրոնը կը բռնաբարվին, հանցապարտ-

ներու հանդգնությունն ու կառավարութեան համակերպությունն այն աստիճանի կը հասնի, որ օրորոցեն նշանված ըլլալու պատրովակով՝ Շերիի դատարանին առջև կց հանին հայ աղջիկ մը իսլամացնելու խնդիրը, Սեբաստիո Պոլսեայն գավառակը: Տիյեթի դատ մը կը բացվի Մուշ, և անոր ընթացք կը տրվի այնպիսի վայրի մը մեջ, ուր հայեր տասնյակ հազարներով զոհեր տված են, և այս այնպիսի ատեն մը, իբր ցեղային համերաշխությունը ավելի քան թանկագին է երկրին համար: Օսման փաշային նման բարձր զինվորական մը անհամերաշխութեան որոմներ կը ցանն և անպատիժ կը մնա:

Ձեր վսեմութեան մոտավոր գաղափար մը տալու համար այս վերջին տարվան մեջ միայն հայերու դեմ գործված ոճիրներու և հարստահարութեանց մասին, ավելորդ չենք համարիր անոնց մեկ ցանկը ներփակյալ մատուցանել:

Մենք, որ կհավատայինք, թե սահմանադրութեան հաստատուելու վերջ պիտի գտնեին պատմական դարձած մեր բողոքները. այսօր, դժբախտաբար, հուսախաբ ենք եղած սահմանադրական վերջին երկու տարիներու մեջ ալ կառավարութեան անփութ վերաբերումեն, մանավանդ Բաղեշ, Վան, Տիարբեքիւր և Խարբեքիւր նահանգներու նկատմամբ, ուր կյանքի, գուլքի ու պատիւի բացարձակ անապահովություն կը տիրէ:

Պատրիարքարանս, բռնապետներու վերանորոգված հալածանքի տխուր հետևանքներու դեմ, հանուն հայրենիքի օգտին և հայ ժողովուրդի բարօրութեան իր պարտականութեան բերումով պարբերական թաքրիրներ, մուրթերեններ մատուցած և բերանացի դիմումներով ալ շարունակ աղերսած է Բ. Դոնեն վերջ մը զնել այս քայքայող շարիքներու, որոնց իբր նմուշ կներփակենք Բ. Դրան մատուցված մեր փաստաթղթերուն ցանկը, որոնցմէ ոչ մին արժանացած է լուրջ և իրական ուշադրութեան:

Կեդրոնի կառավարութեան այս անհասկանալի ընթացքը երթալով այն անհանդուրժելի աստիճանին հասաւ, որ հայկական նահանգներու մեջ մեկն ավելի բարենոթար ու գործունյա վալիներ՝ չ'ատած, թողուցին իրենց պաշտոնատեղիները: Ու այս բոլորն հետևանքը եղավ այն, ինչ որ կ'սպասվեր արդեն, այսօրինքն՝

1. Դժբախտաբար կասեցավ Անատոլիոյ խաղաղացման ցանկալի գործը, քաղաքային անապահովությունը ալ ավելի ծանր

կերպարանք մը առավ, ժողովուրդի անդորրությունը խանգարող ոճիրները սկսած են անարգել տեղի ունենալ և շատնալ օրօր:

2. Նույն նահանգներու մեջ խռովության դրդապատճառներու առանցքը տեղի ունեցած և ունենալիք արյունհեղությանց զըլխաւոր շարժառիթն եղող հողային հարցը ոչ միայն չլուծվեցավ, այլ և թույլ տրվեցավ բոլորովին նոր հափշտակությանց, որոնք նոր թափունեցում, ինթիգալներով, իլամներով ստեպ նվիրադործվեցան տեղական իշխանությանց ու դատարաններու կողմէ: Իրավազրկված երկրագործ հայերու հողերը սկսան հափըշտակիչներու սեփականություն հռչակել, ու ոչ միայն նախորդ շրջանին, այլ նույնիսկ հէրու և այս տարի ապօրին մահչյուկներով և առանց մահչյուկինթի հայերե խլված հողերու վրա նոր մուհաճիրներ բնակեցուցին ու կը բնակեցնեն: Ու հողային հարցի շուրջը եղած ապօրինությունները նվիրագործվեցան Շուրայի Տեովլեթի 1326 թ. [1910 թ.] ապրիլ 1 և 1327 թ. [1911 թ.] սեպտեմբեր 30-ի նախարարական ժողովի անսպասելի որոշումներով:

3. Երկար ատենե ի վեր ձերբակալված շատ մը հռչակավոր ոճրագործներու դատերը ցարդ ձգձգվելով՝ անոնցմե և ոչ մեկը իր ոճիրին համապատասխան պատիժ կրեց (Պիթլիս՝ Թեմրանի, Խութի, Ալճավազի սպանությանց հեղինակները), Վան՝ Կրավլը Շաքիր, Ճաֆատ, Գատիր, Բեշիտ և այլն ոճրագործներու շատերն ալ անպարտ արձակվեցան (Պիթլիս՝ Սասնլը, Փափուրե Կինճո, Մուշ՝ Հաջի Ֆերո և այլն, Խարզան՝ Պշարե Ճեմիլ):

4. Լրջորեն և ուժգնորեն չհետապնդվեցան այն ավազակներն ու մարդասպանները, որոնք քանի մը տասնյակ զինյալ ծառաներով բազմաթիվ ոճիրներ գործեցին և կգործեն (Վան՝ Սայիտ, Սըրմեո, Միր Մհե, Մամե և այլն, Պիթլիս՝ Պըշարե Չաթո, Խութի ոճրագործներ, Գասըմ պեյի ծառա Խալիլ և այլն): Չհետապնդվեցան նույնպէս սահմանադրական ներման արժանացած և կրկին ոճիրներու դերակատար հանդիսացողները (Սեյիտ Ալի, Հուսեյն փաշա, Պերվարլը Թահար աղա, Կեցանի Մուսա պեյ և այլն), և ոմանք ալ չպատժվելե զատ՝ պետական պաշտոններով վարձատրվեցան (Պիթլիս՝ Խիյանի մյուտիր Քյոր Ալո, Փեշարի մյուտիր Ալի պեյ, Կինճի իտարե Աղասի, Տերեւի Մեհմետ պեյ: Վան՝ Կեցանի Մուսա պեյ՝ Օրման մյուտիրի և այլն):

5. Կառավարությունք թույլ տված, որ Մուշի մեջ ընթացք առնի Տիյեթի ամոթալի և անիրավ դատը:

6. Վավերացվեցան բազմաթիվ առևանգումներ, բռնի իս-
լամացումներ՝ հակառակ սահմանադրության և խղճի ազատու-
թյան օրենքին, և այս պատճառ եղավ, որ զինյալ խումբերով
առևանգությունները շարունակվին:

7. Պետության մեջ պետություն կազմող ավատականությունը
քաջալերված ու զորացած՝ մարդկային արժանապատվությունը
ստորացնող խաֆիրության նման տուրքերու ու տարապարհակ
ծառայություններու ենթարկեցին դարձյալ հայ գյուղացիները:

8. Զենք կրելու առանձնաշնորհումը անարգել վայելեցին
ավատականներ և իրենց ստորադասյալներ, մինչդեռ արգիլման
օրենքը միմիայն հայերու դեմ գործադրվեցավ:

9. Ըստ առաջնույն, տեղական-պետական պաշտոնները զը-
խավորաբար շարունակեց մնալ մյուսեկալիպեններու ձեռքը,
որոնք իրենց ծանոթ գործելակերպով կ'արատավորեն կառա-
վարությունը և շարիքի աղբյուր կը հանդիսանան, և այս տեսակ
ապիկար ու հանցավոր պաշտոնյաներ՝ փոխանակ պատասխա-
նատու բռնվելու ու պատժվելու, կեդրոնական կառավարությունը
կց բավականանա տեղափոխությամբ մը, շատ հեղ պաշտոնի
բարձրացումով:

10. Այսպիսի անպարտաճանաչ պաշտոնատարներն կազմված
գավառային վարչական և թե դատական իշխանությունները
իրենց գործառնությունց մեջ ընդհանրապես աչառություն և ան-
հավասարություն կիրարկելով՝ հաճախ հուսաբեկ և իրավազուրկ
թողուցին ժողովուրդը:

11. Երկրի ապահովությունը խանգարելու ոճիրին զլխավոր
դերակատարներն եղող վաչկատուն ցեղերը, որոնք ընդդեմ
օրենքի և իրավունքի միայն բռնության ու զենքի ուժով կ'ասպա-
տակեն, հողային գրավումներ, ոճիրներ և այլն կը գործեն, կա-
ռավարության կողմն լուրջ պատասխանատվության չենթարկ-
վեցան, ցարդ միջոցներ ալ ձեռք չ'առնվեցան զանոնք իրենց
նախկին բնակավայրերու մեջ մշտապես բնակեցնելու և արգե-
լելու, որպեսզի շխուժեն Վանա, Պիթլիսի և այլն լեռնաստան-
ներ ու խաղաղ ժողովուրդի արոտավայրերը և անոնց սեփական
հողերը չ'գրավեն և անխնա ամեն կարգի վնասներ գործեն՝
փշացնելով բազմաշխատ հողագործի վաստակը:

Բնականաբար, հայ ժողովուրդի գոյության այսքան բացա-
հայտորեն սպառնացող ծանր վտանգին առջև չէր կրնար ան-
տարբեր մնալ հայ ազգի ներկայացուցչական ժողովը, որուն

կողմն այս առթիւ արտահայտված հուզումը և վիշտը կարծենք հայտնի ըլլալու է Ձեր վսեմության:

Ուստի, վսեմափա՛յլ տեր, մեր պարտավորություններն և զգացումներն դրդված՝ կը դիմենք Ձեր վսեմության, խնդրելով, որ ժամ առաջ դարմանվին եղած սխալները և վերացվի երկրին ու հայ ժողովուրդին սպառնացող շարիքը...

ՀՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 15, ք. 3—8

104. ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԸ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆ ԶԱՐԻԿՈՎԻՆ

11 մարտի 1911 թ.

Էրզրումի վիլայեթի հայ բնակչությունը հեծում է հարկերի ու դաժանությունների ծանրության տակ:

Ըստ Մուշից ստացված տեղեկությունների, հայերը դաժան հարկապահանջությունից և ապառքների մուծման համար իրենց ունեցվածքը աճուրդով վաճառելու պատճառով համբերությունից դուրս գալով, որոշել են բոլորն անհատի որդղափառություն ընդունել՝ հուսալով, որ դրանով կազատվեն թուրքական վարչակարգի դաժանություններից: Մուշի որոշ գյուղերում ընդհարումներ են տեղի ունեցել ժանդարմների և հայերի միջև, որոնք ավարտվել են, իհարկե, ոչ հայերի օգտին:

Ա. Շաբխտեր

АВНР, Посольство в Константинополе, д. 2680, л. 38.

105. Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆ ԶԱՐԻԿՈՎԸ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻ ՏԵՂԱԿԱԼ ՆԵՐԱՑՈՎԻՆ

Ճեպագրից

8 ֆեվրվարի 1911 թ.

Վերջին ժամանակներս հայերի սպանությունների և նրանց կյանքի, պատվի ու ունեցվածքի նկատմամբ հանցափորձերի գեպքերը ոչ միայն չեն նվազել, այլև, ընդհակառակը, ավելի ու ավելի են հաճախացել: Հայերը հատկապես ընկճված են նրա-

նից, որ հանցավորները մինչև այժմ համարյա ոչ միայն օրինակելիորեն չեն պատժված, այլև նույնիսկ լրջորեն չեն հետապնդվում արդարադատության կողմից...

Ամեն օր հայկական թերթերը հաղորդում են նոր միջադեպերի ու նոր ռճրագործությունների մասին: Եվ Բիթլիսի վիլայեթն է ամենից շատ տուժում դրանցից: Բոլորովին վերջերս՝ օգոստոսի 30-ին, այս վիլայեթի արքեպիսկոպոսը հաղորդել է պատրիարքարանին. «Քուրդ ցեղապետները խրախուսված են պաշտոնատար անձանց անտարբեր կամ, ավելի ճիշտ, բարյացակամ վերաբերմունքից: Նրանք ահաբեկում են իրենց շրջանների բնակչությանը և պատրաստվում են կրկնել իրենց նախկին «սխրանքները»... Բնակչությունը ոչ մի տեղ իրեն անվտանգ չի զգում, ամենուրեք տագնապալի լուրեր են պտտվում...»

Քաղաքացիների կյանքի և պատվի դեմ կատարվող հանցափորձերը ու դրանց զուգակցվող կողոպուտները, առևանգումները և բռնի իսլամացումը դարձել են խրոնիկական երևույթներ: Պետք է նշել, որ այդ խայտառակ արարքների կազմակերպիչների մեջ հիշվում են պետական աստիճանավորների անուններ՝ Կախտա-Միրզեի (Մալաթիա) մյուդիր Ֆեհմի էֆենդու, որը առևանգել է Զարուհի անունով մի հայուհու, և Գեյքենջիկի մյուդիրի, որի արարքներից տուժել են քահանան և գավառի հայերը: Մալաթիայի աշխարհիկ համայնքը պատրիարքներին տեղեկացրել է, որ կառավարությունը փոխանակ պատժի հանցավորներին, նրանց նշանակել է ուրիշ, ավելի բարձր պաշտոնների: Սամսոնում ոստիկանական երկու գործակալներ խուզարկության պատրվակով զոռով ներխուժել են մի այրի հայուհու տունը և այդտեղ սանձարձակություններ արել: Միևնույն ժամանակ Ֆարկինի եպիսկոպոսի փոխանորդը 1911 թ. հուլիսի 18-ին պատրիարքարանին հաղորդել է, որ կառավարությունը շրջակայքի մի քանի քրդական ցեղերի կողմից կատարվող կողոպուտներին վերջ տալու համար այդտեղ է ուղարկել մայոր Մուրադ բեյին՝ 66 հեծյալներով, բայց մայոր Մուրադ բեյը փոխանակ ավազակներին հալածելու, հայերին է ճնշում և նրանցից զենք պահանջում...

АВПР, Политархив, д. 3457, л. 68—70.

**106. Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹՅԱՆ ՍՏԱՅԱՄ
ՀԵՌԱԳՐԵՐԻՑ**

Հոլիս—սեպտեմբեր 1912 թ.

1. Ախթամարի կաթողիկոսական տեղապահ Եղնիկ վարդապետից: 19 հուլիսի 1912 թ.:

Վերջին օրերս Ախթամարի թեմի Գավաշում, Խիզանում և Շատախում սպանվել են երկուական մարդ. ընդամենը՝ վեց հայ: Անվտանգության բացակայության հետևանքով ժողովուրդը գտնվում է հուսահատության մեջ...

2. Վաճի թեմի առաջնորդ Սարաջյան եպիսկոպոսից: 18 օգոստոսի 1912 թ.:

Ավազակապետ Միր Մհեն օգոստոսի 16-ին Շատախի գավառի Կրեմենց գյուղից սպանեց շորս տղամարդու, երկու կնոջ: Գյուղացիները սարսափահար լքելով գյուղերը և ցանքերը՝ փախել ապաստանել են Շատախում: Սպանությունների և կողոպուտների հաճախացման հետևանքով վիլայեթում հաղորդակցությունն ընդհատված է...

3. Ախթամարի կաթողիկոսական տեղապահ Եղնիկ վարդապետից: 25 օգոստոսի 1912 թ.:

Խիզան, Սպարկերտ և Կեցան գյուղերը կողոպուտի ու խժոժությանների են ենթարկվել: Ազլարում և Սպարկերտում սպանվել է 6 հոգի, առևանգվել է մեկ կին: Այդ ավանների հայ բնակչությունը լքելով իր տունուտեղն ու ցանքսերը՝ դեսուդեն է փախել...

4. Մշո թեմի առաջնորդարանից: 1 սեպտեմբերի 1912 թ.:

Դրությունը նախկինն է, դեպքերը [սպանություններ] կրկնվում են, կառավարությունը ոչ մի միջոց չի ձեռնարկել:

ABПР, Политархив, д. 3459, л. 68—69.

**107. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՐԷՔԻՍԿՈՊՈՍ
ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՆ՝ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԳԵՎՈՐԳ ՍՈՒՐԵՆՅԱՆԻՆ**

Նամակից

Կ. Պոլիս, 4 սեպտեմբերի 1912 թ.

Կապասեինք ազգովին և լի հուսով, որ օսմանյան նահմանադրության հռչակումեն հտքը, որ քանդեց հայոց արյամբ ողողված բռնապետական նախորդ դրությունը, ալլեա վերջ գտնեն

այդ անլուր շարիքները, սակայն, ցավոք սրտի, կհարկադրվինք հաստատելու, որ իրաց վիճակը հայոց նկատմամբ որևէ նպաստավոր փոփոխություն չկրեց, և Ատանայի ահավոր կոտորածով սկսավ այնպիսի նոր շրջան մը, ուր անպակաս եղան ամենուրեք նորանոր շարագործությունք, որոնց ի մասնավորի թատր դարձան վերջերս Վանա, Աղթամարա, Բաղեշի, Մշո և Սղերդի վիճակները։ Նոր ի նորո հասած հեռագրեր գութեցին սպանությունց, ավարառությանց, առևանգումներու դեպքեր, և բռնազբոսիկ իսլամացումներ, նույնիսկ անշահահասներու, որք տեղական իշխանության պաշտոնեից օգնին առջև և անոնց անտարբերության, չըսենք գաղտնի համամտության կամ մեղսակցության շնորհիվ՝ ի գործ կդրվին մերազնեից դեմ, որ անզեն ու անպաշտպան կգտնվին խուժողուժ ու զինյալ խուժանին առջև, խաղալիք թողված անոր մոլեռանդական վայրագ կրից, որ դեռ ծարավն ունի իր երբեմնի կոտորածներուն և ավարները շարունակելու, և կսպառնա սպառսպուռ չքացնելու հայ ժողովուրդը, եթե անմիջական ու իրական միջոցներ ի գործ չդրվին պաշտպանելու համար զայն։

Քանի՛-քանի՛ անգամներ Բ. Դռան ուշադրության և տնօրինության ներկայացուցած են արդեն հայաբնակ նահանգներու ողբալի վիճակը, քանի՛-քանի՛ թագրի մատուցած են Բ. Դռան՝ թե հողային խնդրույն կարգադրության համար, որ երկրագործ ժողովուրդը զրկած է իր ապրուստի միջոցեն, և թե այլազան հարստահարությանց վերջ տրվելու խնդրանք, և խոստումներ ընդունված, որպիսիք են՝ լիազոր հանձնաժողով կարգել, ամեն ինչ ի տեղվոջ քննելու և ի գործ դնելու համար արդարությունը, զինվորական զորություն ղրկել՝ զսպելու համար շարագործներու ոհմակը, բայց այս խոստմանց և ոչ մին գործադրվեցավ, մինչև որ իրերն եկան հասան ներկա դառնագին վիճակին, ու հարկադրվեցանք վարչական պատգամավորության մը հետ դիմել տերության բոլոր նախարարաց, պարզել իրաց վիճակն, և այս անգամ դառնացած հոգով ու ճարահատ, բուռն կերպով բողոք բառնալ այն շարագործությանց մասին, որ նույնիսկ ահմանադրական կառավարության օրով ի գործ կդրվին բազմաշարժար ժողովրդի մը դեմ, որու բաժին եղած է միշտ տառապիլը իր հայրենի հողին վրա, և սակայն ընդհանուր երկրին ցարգացման ու քաղաքակրթության մեկ զարեղ ազդակն եղած

է, կատարելով իր՝ քաղաքացիի ամեն պարտականություններն, և միշտ այս տերութեան բարգաւաճման ու զորութեան մեջ փրկութիւնով իր օգուտը: Ըստ սովորականին դարձյալ խոստումներ եղան ազգու հրամաններ ուղղելու գաղափարական իշխանութեանց, պատժելու և զսպելու շարագործները, հրամաններ, զորս փութացինք հաղորդել մեր առաջնորդարաններուն և սակայն ի պատասխան Մուշէն, Բաղեշէն և Սղերդէն գութաբեր հեռագրեր հասան մեզ նոր ի նորո ծանուցանող, թե ոչ մեկ գործադրութիւն տեղի չէ ունեցած, թե վիճակն կշարունակե և թե ժողովուրդն մատնված է նույնիսկ ընդհանուր կոտորածի վտանգին:

Ահա վասիկ, վեհափա՛ռ ս. Հայրապետ, այս է Թուրքիո Ձեր հոտին վիճակը՝ հարատե կեղեքում, անվերջ ու անասելի տառապանք, անմեկնելի անտարբերութիւն կառավարութեան կողմե, հուզմունք ազգին մեջ, արտասահմանի ազգայիններու կողմե ալ բողոք և առաջարկ, դիմելու ուր որ անկե և հասկցնելու մեր վիճակը, լսելի ընել տալու մեր աղերսը և դարման մը ձեռք բերելու համար:

Ձեր վեհափառութեան հրամանին համաձայն պարզելով իրաց այս վիճակը, նախ պարտավոր կզգանք զմեզ Ձեր վեհափառութեան հայտնելու, թե ինչպես մեր նախորդներն, նույնպես և մենք չենք թերացած կատարելու մեր պարտականութիւնը և հետապնդելու կենաց, ընչից և պատվո ապահովութիւն հաստատել տալու համար հայաբնակ նահանգաց մեջ, և հետո ըստ որում մեր ձեռք առած միջոցներն այլևս ապահովութիւն չէին ազդեր մեզ փափագված արդյունքը հառաջ բերելու, ըստ որում Ձեր վեհափառութիւնն իբր հայր հասարակաց կապահանջե մեզմե իր հոտին անդորրութիւնն ու ապահովութիւնն, և ըստ որում իր բարձր դիրքով և պաշտոնական հարաբերութեանց դուրսութեամբ և ընդհանուր կացութեան գիտակցութեամբ ի վիճակի կգտնվի մեզ տալու կարևոր հրահանգներն, կխնդրենք, որ շնորհ բերեք մեզ հաղորդել Ձեր խորհուրդն, որով կարելի պիտի լինի որոշել այն ուղղութիւնն, որու հետեիլ բանավոր և գործնական կրնա լինիլ և սատարել իրաց ելք մը գտնելու, որով և փրկելու զմեզ թե՛ ազգին և թե՛ Ձեր վեհափառութեան առջև պատասխանատու մնալու դժբախտ հարկեն, և նույնիսկ խղճի խայթե, զոր կըզգամք հանապազոր, տեսնելով Թուրքիո Ձեր հոգևոր հոտին տառապանքն, անոր անէացման համար ի զորժ գրված անողո-

քիլի ժրագիրը, և մեր աղերսներուն և բողոքներուն ապարդյուն մնալը...²⁰

АВНР, Политархив, д. 3459, л. 70—73.

**108. ԱՂԱՆԱՅԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈԽՀՅՈՒՊԱՏՈՍԸ՝ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ
ԳԵՍՊԱՆ ԳԻՐՍԻՆ**

Ջեկույցից

Մերսիճ, 8 (21) սեպտեմբերի 1912 թ.

Որքան էլ տարօրինակ թվա, այնուամենայնիվ, ինչպես արդեն պատիվ եմ ունեցել հաղորդելու այդ առթիվ արված իմ զեկույցներում, բոլոր հիմքերը կան կարծելու, որ անցյալ ութիմի օրոք իրադրութիւնն այս վիւայեթում շատ ավելի քիչ երկյուղ էր ներշնչում, քան այժմ, և դա շնայած այն բանին, որ այն ժամանակ Հայկական հարցը չափազանց սուր էր դրված: «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կոմիտեն, որը պետք է վերականգնէր կարգուկանոնը և սահմանէր իրավունքներ, ազատութիւններ ու արդարութիւն, սոսկ կարողացաւ այստեղ սերմանել, ինչպես և վիւայեթների մեծ մասում, մեծագույն անարխիա: Նույն այն զինվորները, որոնց կոմիտեն Սալոնիկից Ադանա ուղարկեց 1909 թվի ապրիլյան իրադարձութիւնների ժամանակ հայկական ջարդեր հրահրողներին պատժելու համար, հենց իրենք շատ ավելի շարիք գործեցին՝ լրման հասցնելով արյունոտ ու բարբարոսական այն սանձարձակութիւնները, որ սկսել էին իրենց հավատակից մուսուլմանները: Այդ զինվորներն սպանում ու գնդակահարում էին բոլոր այն հայերին, ովքեր դեռ կենդանի էին մնացել, խտրութիւն չգնելով տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների միջև, հրդեհում էին տները, խանութներն ու բնակարանները և թալանում այն ամենը, ինչ ձեռքներն ընկնում էր:

Որպես արդարադատութիւն բարձրակիտ՝ ռազմական դատարանը, որ կոչված էր գազանութիւններ կատարած հանցագործների գործերը քննելու համար, կախել տվեց մի քանի անմեղ հայերի...

Ինչ վերաբերում է իսկական ռճրագործ մուսուլմաններին, ապա նրանց դատապարտեցին մի քանի ամսով աքսորի այնպիսի պրովինցիաներ, որտեղ գտնվելը նրանց համար զգալար

թե տհաճ լինի. Ալեքսանդրիա (Եգիպտոս), Կահիրե, Հոռոս կղզի:

Թող հիմա որևէ մեկը փորձի հերքել, թե բոլոր անդամներն այս դատարանի, որի որոշումները բողոքարկման ենթակա չէին, Ադանայից չեն մեկնել ոսկով լեցուն գրպաններով: Կոտորածի ժամանակ այս ոսկին, իհարկե, հայերից է խլվել, քանի որ հայերին պատկանող բոլոր սնդուկները կոտրել էին ու դատարկել: Հասարակ զինվորներն էլ ստացան իրենց բաժինը. չէ՞ որ նրանք «բարի գործ» էին կատարել՝ օգնություն ցույց տալով իրենց հավատակիցներին այդ խնդրի կատարման ժամանակ: Այստեղ փորձում էին կոծկել այդ բանը և նույնիսկ արդարացնել զինվորների այդքան խայտառակ արարքները:

Այսպես է, ըստ երևույթին, հասկանում իրավունքի, ազատության և արդարության սկզբունքները «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն, մի կազմակերպություն, որը պետք է փոխարիներ բռնության, աքսորների և սպանությունների տիրապետությանը... Զարմանալի չէ, որ վալին և քաղաքացիական աստիճանավորները, որոնք միմյանց փոխարինում են այս վիլայեթում, այս իրադարձությունները վերածելով իրենց ընչաքաղցությունը հագեցնելու աղբյուրի, ոչնչի հանգեցրին արդարադատության վերջին խղճով մնացորդները: Այսպիսով, բավական է, որ մարդս քրիստոնյա լինի, որպեսզի նրա գործը տանով տրվի դատարանում և որպեսզի սրան կախաղանի արժանի ճանաչեն ամեն անգամ, երբ հակառակ կողմում հանդես գա մուսուլմանը: Կտտանքները, որոնք նախկին իրավակարգի օրոք անհայտ էին այս կողմերում, այսօր բանտերում կիրառվում են քրիստոնյաների նկատմամբ... Բայց կասեն. Ադանայի մուսուլման բնակչությունը ամենալավ հարաբերությունների մեջ էր քրիստոնյաների հետ. այդ բնակչությունը կարողացավ դիմակայել բոլոր սադրիչներին և ազդեցությանը այն մարդկանց, ովքեր տրամադրված են ընդդեմ հայերի... Ինչո՞վ բացատրել, որ մուսուլմանները վերածվեցին այն աստիճանի ֆանատիկոսների, որ ընդունակ դարձան կատարելու պատմության մեջ չտեսնված ամենաբարբարոսական արարքներ...

Եթե մենք վերականգնենք փաստերը ժամանակագրական կարգով, ապա կկարողանանք արձանագրել, որ դա ևս հանդիսանում է «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի ձեռքի գործը, այլ ոչ թե նախկին կառավարության... Այն բանից հե-

տո, երբ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն իշխանությունն իր ձեռքն առավ և նրա առաքյալներն սկսեցին քարոզել բոլոր մզկիթներում..., արթնացան արյունոտ ընազդները այդ տղետ, բայց մինչ այդ խաղաղ բնակչության մեջ, որի հետևանքը եղան 1909 թվի ողբերգական դեպքերը...

Մավրոմատի

ABПР, Политархив, д. 3459.

1ԳՑ. ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԱՐԵՎՈՐԾԱԿԱՆ ԵՎ ԿՈՒՆՏՈՒՐ-ԼՈՒՍԱՎՈՐԱԿԱՆ
ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ
ԴԻՄՈՒՄԸ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԳԵՎՈՐԳ Վ.ԻՆ

Երևան, 25 սեպտեմբերի 1912 թ.

Թուրքահայաստանից եկող տխուր լուրերը չեն դադարում։ Մասնավոր ջարդերը վերսկսվել են, և հայ ժողովուրդը նորից կանգնել է վտանգավոր սպառնալիքի առաջ։ Ստեղծվել է մի դրություն, որի դեպքում կարող են կրկնվել 1895—1896 թթ. ողբերգական իրադարձությունները։ Առաջվա նման այնտեղ կյանքի, գույքի և պատվի երաշխիք չկա, որի հետևանքով Թուրքիայի տարբեր քաղաքներում տեղի են ունենում բողոքի միտինգներ։ Վանից, Բաղեշից, Մուշից, Տիգրանակերտից և Կիլիկիայից եկող անհանգստացուցիչ լուրերը այստեղ՝ Ռուսաստանում, ցնցել են հայ հասարակայնության լայն շրջաններին։ Հիշյալ երևույթներից վրդովված, վերահաս վտանգն ու սարսափները կանխելու նպատակով, մենք՝ հայոց բարեգործական և լուսավոր-լուսավորական հաստատությունների ներկայացուցիչներս, գումարելով թեմական խորհուրդ, որոշեցինք, Ձերդ սուրբ օծություն, դիմել Ձեզ՝ ամենայն հայոց կաթողիկոսիդ, դիմել մեր հորը՝ որդիական խորագույն ականածանքով և խնդրել, որ դիմեք Ռուսաստանի հզորագոր կայսերը, որպեսզի նա իր միջամտությամբ պաշտպանի թուրքահայերին և վերջ դնի նրանց տառապանքներին։

(31 ստորագրություն)

ՀԵՍՃ ՊԳԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 679, ք. 1։

2 Բոկտեմբերի 1912 թ.

Ծանր պատուհաս է բաժին ընկել Թուրքիայի սահմաններում բնակվող բազմաշարժար հայ ժողովրդին։ Նահատակ ժողովրդի կոծն ու հառաչն է լսվում ամենուրեք։ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքը դիմելով ինձ՝ նկարագրում է իր ու Կոստանդնուպոլսի հայոց ազգային ժողովի անելանելի վիճակը և ինձնից խորհուրդ ու աջակցություն է խնդրում։ Թուրքիայի անատոլիական վիլայեթներում և Կիլիկիայում հայերը անպատիժ կերպով ենթարկվում են անլուր հալածանքների։ Նրանց սպանում են, թալանում, նրանց կանանց ու աղջիկներին տանում են իրենց հարեմները և շատերին բռնությամբ իսլամացնում են։ Հայոց պատրիարքը բազմիցս դիմել է Բարձր Դռանը արգարագատության և իր հոտի պաշտպանության համար, բայց ստանալով միայն փուշ խոստումներ՝ իր հայացքը իմ միջոցով հառում է ռուս մեծ ժողովրդին ու մեր մեծագոր թագավորին և նորին մեծությունից է սպասում պաշտպանություն ու հովանավորություն...

Ես վճռեցի Ձերդ պայծառափայլության մոտ՝ Պետերբուրգ ուղարկել էջմիածնի հայ լուսավորչական սինդոդի անդամ Մեսրոպ եպիսկոպոսին՝ նրա վրա դնելով Ձերդ պայծառափայլությանը ներկայանալու պարտականությունը, Ձեզ հանձնելու Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի զեկույցի ու թաքրիթի (հուշագիր) թարգմանությունը և բանավոր ծանոթացնելու հանգամանքների հետ։ Ձե՛րդ պայծառափայլություն, ծանր լուրերի ազդեցության տակ հուզվել են սկսել նաև մեր պետության սահմաններում ապրող հայերը և իրենց խնդրագրերով, հեռագրերով ինձ խնդրում են միջնորդել մեր միապետի առաջ և նորին մեծությանն աղերսել իր հզոր հովանավորության տակ առնել հայ ժողովրդին Թուրքիայում... Այս պատմական ծանր օրերին, երբ բալկանյան քրիստոնյա ժողովուրդները, որոնք ազատագրված են Ռուսաստանի հզոր հովանավորությամբ և զենքի ուժով, իրենք զինված գնում են պաշտպանելու իրենց հարազատներին Թուրքիայում, ես՝ հայ ժողովրդի ընտրյալս, անսալով նրա ձայնին ու զգացմունքներին՝ Ձեր միջոցով դիմում եմ Արեւելի

քրիստոնյա ժողովուրդների վաղնջական պաշտպանին և հանուն աստծո աղերսում եմ, որ Ձեր հովանավորության տակ առնեք Թուրքահայաստանի բազմաշարշար հայ ժողովրդին:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ԳԵՎՈՐԳ V

АВРР, Политархив, д. 3459, л. 59—60.

**111. ՏԱՐՈՆԻ ՀԱՅՈՑ ՀՈԳԵՎՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՆԱՄԱԿԸ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԳԵՎՈՐԳ V-ԻՆ**

18 հոկտեմբերի 1912 թ.

Օսմանյան սահմանադրության հռչակումը որքան որ մեծ խանդավառությամբ ընդունվեցավ բոլոր հայերու կողմանե՝ սակայն անոր արդյունքը չեղավ այն, ինչ որ կակնկալեր ճնշված ժողովուրդը: Իրավ է, մեկ-երկու տարի մասնակի խաղաղություն մը և առյաճովություն տիրեց ու երթեկությունները դուրացան, բայց հիմնական բարենորոգում մը և բարեկարգություն մը երբեք չգործադրվեցավ և մեր թեմի մութ անկյունները, ինչպես են Սասուն, Խուս, Բունաշեն, Մոսկան և այլն, նույնիսկ ենթարկված մնացին հնեն ի վեր տիրող բռնությանց ներքև և, որ աստիճան մը ավելի ծանրացավ, որովհետև ի լուր սահմանադրության ճնշվածները շարժում մ'ըրին անոնց լուծը թոթափելու. սպանություններ, առևանգություններ և ավարառություններ ու գողություններ շարունակվեցան, և շարագործները մնացին անպատիժ:

Մեր գավառի համար ժողովրդյան ամեն դասակարգին խորին ցավ պատճառող և շատ մը շարյաց պատճառ եղող ամենեն կարևոր խնդիրը հողային հարցն եղած է: Հայերը բռնության շրջանին ոչ միայն կողոպտված էին, ոչ միայն հազարավոր պատվական կյանքեր զոհված էին, այլ Համիդի հայաջինջ քաղաքականությունեն քաջալերված թուրք և քուրդ պեյեր ու աղաներ հայերու կալվածներ հափշտակած էին: Գյուղ չկա, որ այդ զրկանքին ենթարկված չըլլար: Հայերը միամտություն ունեցան կարծելու, Բե սահմանադրության շնորհիվ վերստին տեղ պիտի ըլլան իրենց սեփական հողերուն, այս հույսով ժողովրդական բողոքները միմյանց հաջորդեցին, քանավորները սարսափահար

եղած էին: Եղան անոնցմե ոմանք, որ օրվան տպավորությունն ազդված՝ իրենց ձեռքի տակ գտնված հողերը իրենց սեփականատերերուն դարձուցին, սակայն շուտով երևան ելավ օսմանյան պաշտոնեից հին նենգ քաղաքականությունը, որ ոչնչացուց, ցրեց բոլոր հույսերը: Քանի՜-քանի անգամ վարչական ժողովներով վճիռներ տրվեցան — հողերը ետ տալ իրենց սեփականատերերուն, որոնք ի ձեռին ունեին օրինական կալվածագրերը, այդ մտքով բարձրագույն հրամաններ ալ ստացվեցան, բայց այդ ամեն չկրցան ազդել բեկերու, աղաներու ազդեցության տակ գտնվող անպարտաճանաչ պաշտոնեից, և բռնավորները տեղ մնացին հայերեն հափշտակված հողերուն: Այս մասին մանավանդ անտանելի է այն հայերու վիճակը, որոնք ժամանակին սուրե և հուրե փախչելով գաղթած էին աստ և անդ, մեծ մասը ռուսական հողի վրա ապաստանած ու սահմանադրության լուրը առնելով՝ վերադարձած էին հայրենիք: Աստեք մինչև ցայսօր ալ չկրցան ձեռք ձգել իրենց կալվածները ու կմնան երեսի վրա դռնեդուռ, թափառական, ո՛չ վարելահող ունին և ո՛չ տուն-բնակարան, ո՛չ ոք կը գթա անոնց արտասուքներուն: Կառավարությունը չէ բավականացած գաղթող հայերու հողեր գրավել ու շերքեզ և թուրք գաղթականներուն տալ, այլ իրենց տեղերին չջարժվող ու հայրենիք մնացող բազմաթիվ հայերու հողերն ալ առած՝ մահմեդական գաղթականներուն տված է: Այս տեսակ անիրավ զոհերու մեջ նշանավոր են գավառիս Վարդենիս, Առնիստ, Դրմերտ և Պոստաքյանտ գյուղերը, որոնց հողերու ահագին մասերը բաժնված են շերքեզներուն, և հայերու մշտական բողոքները անլսելի մնացած են: Սահմանադրությունն ասդին ալ նոր-նոր գրավումներ եղան, օրինակ՝ Մանազկերտու Գարագայակ գյուղի Ավտալ աղայի «Պոսթանգայա» անունով ընդարձակ կալվածը՝ զոր 1910-ին նույն գավառի կայմակամը շերքեզներուն տվավ: Սասունի Զիթենք և Դաշտ-պատրիկ հայ գյուղերը նույն գավառի դատարանի անիրավ վճռով վերոհիշյալ թվականին տրվեցան մուսեցի և բողբջի քյուրտերուն, Սասունի Գապլճոզ գյուղի երեք հայ ընտանիքները իրենց տուներին դուրս ձգվեցան, և անոնց տունները և բոլոր կալվածները տրվեցան մուսեցի ավազակաբարո քյուրտերուն...

Կովկասին և Ռումելիեն գաղթող մահմեդականներն ալ հայերու հողերու վրա տեղավորացուցին և այսպես հայու հայրենիքը հայի համար անտանելի դարձուցին: Համիտը ինկած, մեջ-

տեղեն ելած է, բայց համիտական հայաչինջ քաղաքականութիւնը հավատարմաբար կշարունակվի: Իզուր կամբաստանվին քյուրտերը, շերքեզները և կամ ուրիշ ավազակաբարո տարրերը, շարության ու նենգության բույնը թուրք կառավարութիւնն է, որ կուսակցութիւնն ալ ըլլա զայն վարողը՝ Իթիհատ կամ Իթիլաֆ, տարբերութիւն չկա: Քյուրտը ինչպե՞ս երես շառնի և իր ամեն ուզածը չընէ, երբ, հակառակ իր ոճրագործութիւններուն, պաշտպանութիւն կը վայելի թե զինվորական իշխանութիւնն, թե ոստիկանութիւնն և թե ժանտարմաներեն, և ասոր ընդհակառակը՝ կը տեսնի, որ հայերը կը հալածվին, անոնց բողոքներու հանդեպ աչքերնին և ականջներնին կը փակեն, անոնց վրա տեսնված ամենահասարակ զենքն անգամ կը գրավեն և դանոնք պատժի կը ենթարկեն, կը տեսնէ, որ անոնց (հայերու) հետ կվարվին թշնամիի պես, մինչ իրենք՝ քյուրտերը ոտից ցզլուի զինյալ կը շրջին և երբեք դիտողութիւն մը չեն լսելու: Ահա այսպես, թուրք կառավարութիւնը ի գործ կը դնէ երկու շափ և երկու կշիռ, և անոր համար հայ ժողովուրդը, սկսյալ գեղջուկ ռամիկէն մինչև քաղաքացին, տգետն ու ուսյալը, հավասարապես հուսահատած են և բոլորովին կորսնցուցած են իրենց վստահութիւնը թուրք կառավարութիւն վրայն և աչքերնին դեպի հյուսիս դարձուցած՝ քրիստոնյա մեծ կայսրութիւնն կը սպասեն իրենց փրկութիւնը:

Մենք իբրև առաջնորդ հաճախ մեր պաշտոնի բերումով թուրք պաշտոնյաներու հետ շփման մեջ լինելով՝ չպատահեր երբեք, որ մեր սիրտը դառնությամբ չլեցվի և ի խոր չխոցվինք, տեսնելով այդ պաշտոնյաներու հայտնի անարդարութիւնը և ազգայնամոլ կողմնակալութիւնը, զոր ամեն պարագայի մեջ ցույց կուտան դեպի հայր: Իսկապես, ինչպես ոմանք կըսեն, ոչ թե հայերը այս երկրի խորթ զավակներն են, ավելի ճիշտ կլինի ըսել, թե՝ ստրուկներն են, և եթե թուրք կառավարութիւնը մնա, հայը դատապարտված է մնալ հավիտենական ստրուկը, իր կաշիի վրա կրելու ամեն կերպ բռնութիւնները և իր քրտինքի գառն աշխատությամբ կշտացնելու թուրք մյութեղալիպը (բռնավոր) և քյուրտ պեյն ու աղան:

Մեր գավառի ցավերուն մեջ նույնպես կարևոր տեղ մը կը բռնէ տասանորդի կապալառուներու (մյուլթեզիմ) ի գործ դրած բռնութիւնները, որոնց պատրվակներով հայ և քյուրտ գյուղացին կը կեղեքեն և կը կողոպտեն, շաբաթներով կալիւրը երեսի:

վրա կը ձգեն, մաքրված ցորենը շեն չափեր՝ ավելորդ հարկ պահանջելով, մինչև որ գոհացում ստանան, իրենց բաժինը գլուխ-գլուխ, այսինքն՝ չափը դիզված, առանց փայտ զարնելու կառնեն, գիշերով ցորենի շեղջերու կնիքը գաղտնի ավրել տալով՝ առավոտուն տուգանք կը պահանջեն: Դատախազն ալ, դատավորն ալ իրենք ըլլալով, ո՛վ կարող է դիմադրել: Եթե երբեք գտնուիին ոմանք, որ համարձակին կառավարութեան դիմել, ոչ միայն ապարդյուն ետ կը դառնան, այլ ավելի ծանր վնասներու կենթարկվին, որովհետեւ այդ կապալառուներու ազգականներ ու բարեկամներ են կառավարական ժողովներու մեջ պաշտոն վարողները: Եթե այդ պարագան ալ չըլինի, բավական է, որ բողոքողները քրիստոնյաներ և ամբաստանյալները մահմետական են՝ հետեանքը հայտնի է... Բանջարանոցներու, այգիներու և սեխաստաններու համար ալ անդր քան զչափ եռապատիկ և քառապատիկ տուրք կը պահանջեն: Տասանորդի վարձակալութեան այս քանդիլ, կեղեքիլ դրութեան դեմ թեև տարիներե ի վեր երկրի ամեն կողմերէն շարունակ բողոքներ բարձրացած է, սակայն դրութիւնը կը շարունակվի: Նախորդ տարվան ելեմտից միևնույն ծավիտ բեյը Օսմ[անյան] խորհրդարանի մեջ խոստովանելով հանդերձ այդ դրութեան վնասակարութիւնը, բայց ի շահ պետական արկղին դեռ ատեն մըն ալ շարունակվելու է, ըսավ: Ծանապարհի տուրքը՝ անձի գլուխ 12 դրշ. ողջ դրամ՝ ամեն տարի կառնվի, բայց Թուրքիո ճանապարհներու վիճակը, մանավանդ այս կողմերուն, թողված է անձրևներու և հեղեղներու քմահաճութիւն: Սասունի մեջ շրջելու քանի-քանի անգամ ձիով մեկտեղ գլորվեցաւ մահն մազապուրծ ազատվեցաւ Ուրիշ գեղծում մ'ալ այդ տուրքի մեջ. մինչ այդ տուրքէն զերծ պետք է մնային կաղեր, կույրեր, հաշմանդամներ, քահանաներ, ուսուցիչներ և օտարութեան մեջ գտնվողներ, սակայն այս տեղերը առանց բացառութեան ամեն կարգի անձերեն, նույնիսկ ջատ անգամ մեռածներեն ալ տուրք կգանձեն:

Թուրքական ոստիկան զինվորները (ժանտարմա), որոնց պաշտոնը գլխավորապէս գավառի ապահովութեան հսկելն է՝ չարագործները հալածելով և ձերբակալելով, սակայն իրենք ավագակներն ոչ նվազ շարիք մըն են գյուղացի ժողովրդայն, զորս կը ծեծեն, կը խոշտանգեն, կը կեղեքեն, որոնցմէ ձրի կը ստանան իրենց և ձիերու կերակուրը. ասոնք սովորական գործերն են, մանավանդ հայ զինվորացիները ժողովելու կ'երթան ու

զանոնք պատրաստ չեն գտներ, կրակ ու բոց կը դառանան անոնց ազգականներու գլխուն: Ասոնց բարբարոսական և օրինազանց վարմունքի դեմ քանիցս հեռագրերով բողոք բարձրացուցի, իբրև թե քննություն բացվեցավ, ժողովուրդներեն ոմանք հրավիրվեցան, բայց քննիչներու բոլոր ջանքն եղավ ճշմարտությունը ծածկել և ոստիկան զինվորները արդարացնել, ու անոնք իրենց պետերու և կառավարության այս հայտնի պաշտպանությունեն քաջալերված՝ կը շարունակեն իրենց բռնությունները և վայրագությունները անօգնական ժողովրդյան հանդեպ:

Սահմանադրությունեն առաջ՝ հայերը հալածելու, թալանելու և կողոպտելու ամենահաջող միջոցը եղած էր հայերը կասկածելի ցույց տալ: Հիմա ևս կը թվի, թե թուրքերը նորեն կ'աշխատեն նույն ճամբան բռնել: Թեև հայց օսմանյան պետության ամենահավատարիմ հպատակ եղած է և է, մահապանդ սահմանադրական շրջանին մեջ, և զոհողություններու առջև կանգ չէ առած, այսօր իր զավակն ալ թուրք և քյուրտ զինվորի հետ հայրենյաց պաշտպանության համար կողք կողքի արյուն կթափե, բայց այդ ամենը արժեք մը չունի, և թուրք ժողովուրդը, մանավանդ անոր պուրժուա դասակարգը, շատ ուրախ կը լինի, որ հենց այսօր հայու զինվորագրությունը արգելվի, և արդեն այնքան գեղ կերպով և խտրական հոգիով կ'վարվին հայ զինվորներու հետ, որ զորանոցը անոնց համար դժոխք կը դարձնեն: Նախանցյալ ձմեռը տեղվույս զորանոցի մեջ գտնված 80-ի չափ հայ զինվորներեն 25—30-ը թիֆոյի հիվանդության զոհ գացին աննպաստ պայմաններու պատճառով: Այս և ուրիշ շատ առթիվ հայ զինվորներու ցավալի զանգատներուն հաճախ թարգման հանդիսացած ենք թե պատրիարքարանը և թե անոնց հրամանատարներուն դիմելով ու արդարություն խնդրելով, բայց գրեթե արդյունք մը չէ տեսնված:

Իսկ սպանություններու և ալան-թալանի մասին ավելորդ կը համարիմ մանրամասն նկարագրություններով ձանձրացնել Ձեր վեհափառությունը:

Ի տեղեկություն կը ներփակեմ այս մեկ տարվան մեջ պատահած սպանություններու և ավարառություններու ցանկը: Սակայն, ըստ իմ խոնարհ կարծյաց, խորին ուշադրության արժանի և նկատելի կետը ոչ թե այս դեպքերն են, որոնց մասին թուրք պաշտոնյայի ստորագույնեն մինչև բարձրագույնները միշտ ջանադիր եղած են իբր մասնավոր դեպքեր ցույց տալ,

այլ այն վնասակար և հայակեր ուղղությունը, սե ատելությունն ոգին ու թունավոր զգացումը, որ ընդհանուր է ոչ միայն թուրք պաշտոնեից, այլ նաև անոր հարուստ ու զարգացյալ դասակարգին, շատ ցանցառ բացառությամբ: Հայերու գանգատներուն նկատմամբ անոնց բոլոր խոսքերը, խոստումները կեղծ են: Կը խաբեն թե՛ հայտնի, թե՛ գաղտնի և կը խաբեն առանց ամփոփելու, թերևս մտքովնին կը ծիծաղեն դյուրահավատներուն վրա ալ: Անոնց տգետները սոսկալի մոլեռանդ են և աչքերնին տնկած հայու ունեցածին, իսկամ չեղողի մը վրա արև անգամ չեն ուզեր որ դպի, իսկ կրթվածները կամ ժեռն թուրքերը սոսկալի ազգայնամուլ են և ավելի վտանգավոր²¹.

Երախտագիտական ամենաջերմ զգացմամբ համբուրելով
Ձեր սուրբ աջը՝ մնամ խոնարհ որդիդ ընդհ. վան [ահայր]
առաջն[որդ] Տարոնո

Ներսես Եպիսկոպոս Խորախանյան

ՀԽՍՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 15, ք. 39—50

**§12. ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՏՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՐՏՈՒՂԱՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ՝ ՆԵՐԿԱՅԱՑԱՃԱՄ
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՕԿՐՈՒԳԻ ՇՏԱԲԻՆ**

Էրզրում, 28 Մայիսի 1812 թ.

Սահմանադրություն հայտարարվելուց հետո Թուրքիայում ըստ էության ոչինչ չի փոխվել. փոփոխվել է սոսկ իշխանությունն ինքը, իսկ կարգերն ամբողջովին նույնն են մնացել:

Կարելի է առանց չափազանցության ասել, որ Թուրքիայի արևելյան վիլայեթների հայ բնակչության դրությունը ներկայումս ոչնչով ավելի լավ չէ, քան համիդյան ժամանակներում, այլ ընդհակառակը՝ նույնիսկ ավելի վատ է. առաջ գոնե որևէ իշխանություն կար, իսկ այժմ գավառներում լիակատար անիշխանություն է տիրում: Թերթերը համարյա ամեն օր նորանոր լուրեր են բերում հայ բնակչության նկատմամբ գործադրվող բռնությունների մասին...

Թուրքիայում իմ բազմաթիվ ուղևորությունների ժամանակ ինձ վիճակվել է շատ բան տեսնել, հարկ է եղել նաև շատ խոս-

«եւ բոլոր դասերի հայերի հետ՝ սկսած հասարակ հողագործ գյուղացիներից ու վերջացրած մտավորական անձանցով, և իմ ողջ տեսած-լսածից ես ստացել եմ սոսկ մեկ տպավորութիւն, այն, որ այդ ժողովրդի վիճակը, որը նետված է մոլեռանդ և իրեն թշնամի մոսուլմանների միջև, իրոք սարսափելի է. յուրաքանչյուր ժամ, յուրաքանչյուր րոպե նրանք ստիպված են դողալ ոչ միայն իրենց գույքի համար, այլև՝ իրենց կյանքի, քանի որ նախապատրաստվող ջարդերի մասին լուրերը երբեք, ըստ էութեան, Թուրքիայում չեն դադարում: Բնական է, որ այդպիսի պայմաններում ապրելը շատերի ուժից վեր է. ով որ կարող է, արտագաղթում է Թուրքիայից, մնում են լոկ նրանք, ովքեր այս կամ այն պատճառով ի վիճակի չեն արտագաղթել...

Հայկական ջարդերի չափերը չի կարելի անմիջականորեն կոտորածից ընկած զոհերով միայն հաշվել: Անհամեմատ ավելի խորն են ընդգրկում և բնակչության կրճատման վրա ազդում դրանց անուղղակի հետեանքները, որոնք արտահայտվում են ծնելիութեան և դրա հետեանքով էլ՝ բազում տարիներով բնակչության աճի նվազման մեջ, ի հետեանք ջարդերին մշտապես ուղեկցող ֆիզիկական, հոգեւոր և մանավանդ նյութական սպառման ու անկման...

Արփունի խորհրդական ՎԻՇԻՆՍԿԻ

ԱԴՅՈՒՄ, փ. 2000, օր. 1, Դ. 1004, յ. 433—436, 444.

118. Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՍՍԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԸ՝

ԱՐՏԱԷԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

№ 117 ճեպագրից

26 նոյեմբերի 1912 թ.

Ս. Թ. Նոյեմբերի 5-ի № 755 գրութեամբ Ձերդ բարձր գերազանցութիւնը բարեհաճել էր ինձ ուղարկել Մինիստրների խորհրդի նախագահի հոկտեմբերի 31-ի № 6125 ինքնագիր նամակը՝ Թուրքահայերի պաշտպանութեան վերաբերյալ հինգ առդիրներով, և խնդրել էիք իմ եզրակացութիւնը տվյալ գործի կապակցութեամբ: Ձերդ բարձր գերազանցութիւնից իմ ստացած այդ գաղտնի հաղորդագրութիւնը համարյա համընկաւ երկու երևելի հայ գործիչների կողմից ինձ տրված այցելութեանը, որոնց

հետ ունեցած իմ վրույցի շարադրանքը օգտակար եմ համարում նախակցել իմ եզրակացությունը:

Վերոհիշյալ անձինք՝ թուրքական պառլամենտի նախկին պատգամավոր Զոհրապը և հայոց պատրիարքարանի խառը ժողովի անդամ Մարտիկյանն էին: Հայտարարելով, որ իրենք ինձ հետ խոսում են պատրիարքարանի և ամբողջ հայ ազգի անունից, նրանք ծայր աստիճանի մոայլ գույներով ներկայացրին իրենց ժողովրդի վիճակը, որը թուրքական կայսրության մեջ ավելի ու ավելի զարգացող անիշխանության ազդեցությամբ վատթարանում է օրեցօր...

«Մեր պահանջները,— ասում էին պպ. Զոհրապն ու Մարտիկյանը,— շատ համեստ են: Մենք ցանկանում ենք մեր անձի և ունեցվածքի անձեռնմխելիության ապահովությունը միայն. ապրելու իրավունք օրենքի սահմաններում: Այդ իրավունքն իսկ թուրքական կառավարությունը չի ուզում կամ չի կարողանում ապահովել մեզ համար: Երբ թուրքիայում հռչակվեց սահմանադրությունը, հայերն անկեղծորեն ողջունեցին այն, մտածելով, որ իրենց դարավոր տառապանքներին վերջապես վերջ է տրված: Նույնիսկ Ադանայի 1909 թվի սարսափելի կոտորածը ներկեց թուրքերին և մեղքը վերագրվեց հին վարչակարգին: Բայց հետագա հանգամանքները հայերին ստիպեցին դառնորեն զղջալ իրենց դյուրահավատության համար: Քրդերն առաջվա պես թալանում են, բռնաբարում և սպանում անպաշտպան հայ բնակչությանը, իսկ թուրքական վարչությունը առաջվա պես երկբեմսիանիորեն ներկա է լինում բոլոր այդ սարսափելի իրադարձություններին՝ ոչ մի միջոց ձեռք չառնելով դրանց վերջ տալու համար: Քրդերի զավթած հողերը չեն վերադարձված հայերին, որոնք սնանկացած են մինչև վերջ: Ամենավերջին ժամանակներս ուժգնանում են նախապատրաստվող նոր ջարդերի մասին շարագուշակ լուրերը: Այս բոլոր փաստերը թուրքահայերին հասցրել են լիակատար հուսահատության»:

Ապա անցնելով իրենց այցելության նպատակին՝ հայ պատգամավորները կտրականապես հայտարարեցին, որ հայ ժողովուրդը այժմ ոչ մի այլ ելք չի տեսնում, բացի Ռուսաստանին դիմելը, միայն որը կարող է փրկել նրան սարսափելի դրությունից: Ընդ որում հիշյալ հայ գործիչները մատնանշեցին, որ հայ ժողովուրդը կորցրել է ամեն մի հույս թուրքական որևէ բարենորոգության նկատմամբ՝ թեկուզև նույնիսկ

եվրոպական հսկողութեան տակ: Մակեդոնիայի բարենորոգութիւնների, նրանց կարծիքով, անհաջող ելքը վկայում է բնակչության համար որևէ շոշափելի արդյունքի հասնելու անհնարինությունը թուրքական վարչության պահպանման պայմաններում: Ուստի պպ. Ձոհրապն ու Մարտիկյանը կարծում են, որ հայ ժողովուրդը կարող կլինի չիրկվել միայն առավել արմատական միջոցառումների կիրառման դեպքում, այն է՝ հայկական վիլայեթների ռուսական օկուպացմամբ, ընդ որում՝ ոչ թե ժամանակավոր օկուպացմամբ, այլ՝ մշտական, որը լինի Ավստրիայի կողմից Բոսնիայի մինչև 1908 թ. օկուպացիայի բնույթի: Ռուսական այդ օկուպացիայի ցանկության մեջ այժմ, իբր, համերաշխ է են հայկական բոլոր կուսակցությունները:

Գտնելով, որ բնավ էլ մեր օգտին չէ մեզանից վանել հայերին, ես իմ զրուցակիցներին պատասխանեցի, թե ռուսաց կառավարությունը, հետևելով դարավոր ավանդույթներին՝ խորին կարեկցությամբ է վերաբերվում հայ ժողովրդի տառապանքներին: Իսկ հայ ներկայացուցիչների կոնկրետ առաջարկություններին պարտք համարեցի վերաբերվել մեծագույն զսպվածությամբ՝ խոստանալով միայն կայսերական կառավարությանը տեղեկացնել դրանց մասին և մատնանշելով, որ ներկայումս, երբ դեռ վերջ չի տրված Բալկանյան պատերազմին, անպատեհ է որևէ գործողություն ձեռնարկել տվյալ հարցի կապակցությամբ:

Այն բանում, որ պպ. Ձոհրապն ու Մարտիկյանը իրոք արաւահայտում են թուրքահայերի մեծամասնության հայացքներն ու հույսերը, հավանաբար հիմք չկա կասկածելու: Օրերս պատրիարք Արշարունու հետ իմ ունեցած զրույցը, նույն այդ պ. Մարտիկյանի ներկայությամբ, ինձ լիովին համոզեց այդ բանում: Նորին սրբազնությունը կրկնելով հայ պատգամավորների բոլոր տրտունջները՝ ջերմորեն խնդրում էր թագավոր-կայսեր հովանավորությունը դժբախտ հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Թուրքիայում հայոց հարցի այժմյան դրության վերաբերյալ Ձերդ բարձր գերազանցությանը արդեն տեղեկացված է ինչպես հոֆմայստեր Չարիկովի ղեկուցագրերից (12(25) սեպտեմբերի 1909 թ., 3(16) հոկտեմբերի 1909 թ., 22 նոյեմբերի (5 դեկտեմբերի) 1911 թ., 17(30) դեկտեմբերի 1911 թ.), այնպես էլ իմ՝ սույն թվի հունիսի 16-ի № 18 ղեկուցագրից, իսկ ինչ վերաբերում է հայոց հարցի այժմյան փուլին, ապա պետք է հավաս-

տեմ, որ հիշարժան 1894—96 թվերից, երբ հայերը բարբարոսաբար կոտորվում էին Փոքր Ասիայում և բուն Կոստանդնուպոլսում, այդ դրուժյունը ոչնչով չի փոխվել դեպի ավելի լավը: Հայոց գավառներում բարենորոգումների մասին դեկրետը, որ հրապարակեց սուլթան Աբդուլ Համիդը 1895 թ. հոկտեմբերի 20-ին՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի ճնշման տակ, մնաց որպես մեռած տառ...

Թաքրիքը, որը Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքի կողմից ներկայացված է Բարձր Դռանն ու արդարադատության միախառնին և կցված է Մինիստրների խորհրդի նախագահի՝ ս. թ. հոկտեմբերի 31-ի գրույթյանը, ցավոք, տալիս է հավաստի պատկերը այն աղետների ու ճնշումների, որոնց ենթարկվում են սուլթանի հայ հպատակները:

Վերոհիշյալ հանգամանքներն ինքնրստինքյան բավարար չափով պարզաբանում են հայ զանգվածների կողմից Ռուսաստանի հանդեպ ավելի ու ավելի ուժգնացող հակումը և լիակատար հիմք են տալիս հավատալու այդ ուղղության անկեղծությանը: Բայց Ռուսաստանի հանդեպ համակրանքը ներթափանցել է նաև հայ բուրժուազիայի և մտավորականության շրջանները, որոնց մեջ, ինչպես արդեն առիթ եմ ունեցել մատնանշելու, հեղափոխական կուսակցություններն սկսում են կորցնել իրենց հեղինակությունը, և կազմավորվում են նոր կուսակցություններ՝ պահպանողական ծրագրերով: Օրերս Վանում, Բայազետում, Թիֆլիսում, էրզրումում և Տրապիզոնում մեր հյուպատոսներին արած իմ հարցապնդումները միահամուռ կերպով վկայում են, որ այժմ բոլոր հայերը, առանց կուսակցությունների խտրության, Ռուսաստանի կողմն են: Օրինակ՝ Վանի մեր փոխհյուպատոսը ս. թ. նոյեմբերի 21-ին հեռագրում է, թե «բոլոր հայերը այժմ Ռուսաստանի կողմն են, անկեղծորեն ցանկանում են մեր զորքերի գալուստը կամ բարենորոգում՝ Ռուսաստանի հրակողության տակ»: Բայազետի փոխհյուպատոսը նոյեմբերի 21-ի հեռագրով հաղորդում է. «Հայերը՝ բոլորը, առանց կուսակցությունների խտրության, խիստ թշնամաբար են վերաբերվում այժմ Թուրքիային և շատ են ցանկանում Ռուսաստանի պրոտեկտորատը և նրա կողմից Հայաստանի օկուպացումը»:

Այժմ ամենայն հայոց կաթողիկոսը նորին կայսերական մեծությանը Կովկասի փոխարքայի միջոցով դիմում է Ռուսաստանին, որպես «Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդների վաղըն-

ջական պաշտպանի և հանուն աստծո աղերսում իր հովանավորութեան տակ առնել Քուրքահայաստանում ապրող բազմաշարժար հայ ժողովրդին»:

Ամբողջ վերոշարադրյալի հիման վրա ես պետք է խոստովանեմ, որ կաթողիկոսի դիմումը լիովին ճիշտ է արտացոլում Քուրքական կայսրութեան հայ բնակչութեան ժամանակակից տրամադրությունը Ռուսաստանի նկատմամբ: Հայ ժողովրդի հոգևոր առաջնորդի կողմից պաշտոնապես հարուցված հարցը Ռուսաստանի համար առաջնակարգ պետական կարևորության հարց է, որը պահանջում է համակողմանի մշակում, որին և ես մտադիր եմ ձեռնամուխ լինել մոտ ապագայում՝ հենց որ դեսպանությունն ստանա պատրիարքարանից ու մեր հյուպատոսներից իմ պահանջած տեղեկությունները...

Գրո

АВПР Политархив, д. 3459, л. 48—50.

**114. 8000 ՎԱՍԳՈՒՐԱԿԱՆՑԻՆԵՐԻ ԴԻՄՈՒՄԻՑ՝
ՈՒՂՂՎԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԳԵՎՈՐԳ ՎԻՆ**

Վազ, 11 դեկտեմբերի 1912 թ.

Վեց դարե ի վեր է, որ թյուրք ցեղի արշավանքը կատարված է Փոքր Ասիո և Հայաստանի երկիրներու վրա և անիկա միշտ ալ մնացած է արշավանքի քանդող ու ավերող պայմաններու մեջ: Որևէ աղետ, ինչպես պատերազմներ, երկրաշարժ, ուրագան, մարախ և այլն առժամանակյա կլինեն, որոնց անցնելեն հետո ավերումը կը դադարի և կը սկսի վերաշինության շրջանը. բայց ատոր հակառակ օսմանյան տիրապետության աշխարհակալած երկիրները շարունակած են մնալ աղետի սկզբնավորության քանդումի շրջանին մեջ. ո՛չ միայն վերաշինություն կատարված չէ, այլ քանդումի գործը շարունակված է ցայսօր: Քրքըրեցե՛ք այս երկրի վեց դարու պատմությունը, շրջեցե՛ք թյուրք տիրապետության սահմաններուն մեջ և պիտի տեսնեք շեն քաղաքները կործանված, գյուղերը չքացած և ամբողջ երկրամասեր, որոնք երբեմն ծաղկած էին՝ վերածված անապատի: Այդ երկրին մեջ պիտի տեսնեք ընդարձակ ավերակներ հանրային հաստատություններու, վանքերու, ճամբաներու, կամուրջներու, գե-

րեզմանատներու և այլն, որոնք ասպացույցներ են անոր նախկին քաղաքակրթության:

Թյուրք իշխանության ներքե կամ ուղղակի թյուրք նախաձեռնությամբ ո՛չ մի շինարար ձեռնարկ ու աշխատանք չէ կատարված, ոչ մեկ կուլտուրական առաջադիմություն չէ եղած, և եթե տեսնեք ոեւէ հոյակապ շինություն, մի հանրային ձեռնարկ, անոնք կամ երկրի նախկին քաղաքակրթության բեկորներն են, կամ երկրի բնիկ քրիստոնյա ժողովուրդներու նախաձեռնության արգասիք և կամ պաշտպան օտար ձեռնարկներու միջոցով կատարված գործեր, որոնք առաջ եկած են մեծ դժվարություններով ստացված արտանություններով:

Մեկ դարե ի վեր իյուրք բռնապետության գերության ներքո հեծող քրիստոնյա ժողովուրդներն աղաղակի ձայներ բարձրացուցած և քրիստոնյա նվիրույթի, քաղաքակիրթ աշխարհի օգնությունը աղերսած են կամ ըմբոստության դրոշներ բարձրացուցած և ամբողջ երկրները իրենց արյունով ներկած են. այս սլառառով մեկ դար է, այն է՝ հունական ապստամբության թվականն ի վեր, նվույթի ու քաղաքակիրթ աշխարհի խնդհին վրա ծանրացած է Խյուրքիո քրիստոնեից ազատության կամ Թյուրքիո բարենորոգումներու վաղեմի հարցը, ուստի թյուրք իշխանությունները ժամանակ առ ժամանակ տեղի տալ պարտավորված են նվույթի ճնշումին, որով առաջ եկած են հանդիսավոր օրենսդրություններով կամ դաշնադրություններով բարենորոգմանց լուստումներ և հանձնառություններ, ինչպես են Կյուլհանեի օրենսդրությունը, Փարիզի և Պերլինի դաշնագիրներ, կամ մերթնդ մերթ բարենորոգմանց հանձնաժողովներ ճամբա հանված և բարենորոգումներ գործադրել տալու պարտրվակով. բայց դոնք ամենը սլառառ եղած են թյուրքերու ցասումը ևս ավելի հրավիրելու իր քրիստոնյա ժողովուրդներու վրա և առաջ բերել ջնշումի հրեշային քաղաքականություն մը հսկա ջարդերու միջոցով, զորս թյուրքի միտք մը միայն կրնա հղանալ:

Նվիրույթին չոփկ գտնվող սլաքանյան ազգերը քաղաքակիրթ աշխարհի ծանդակությամբ և իրենց հարաբերությանց և սպառազինությաց չլուրսություններով մեկ դարե ի վեր կարողացան հետզհետե խթափել թրքական գերության լուծը և 30 տարիներն ի վեր հասլական հառաջադիմություններ ընել քաղաքակրթության ու ուլտուրայի մեջ, այնպես որ այսօր կհա-

ըողին իրենց համարյուն եղբայրներու ազատությունն ալ ձեռք բերել, որոնք այսուհետեւ գերության դարավոր շղթաները թոթափած՝ առաջ պիտի երթան քաղաքակրթության ճամբու մեջ։ Ուստի հայերը միայն կը մնան նույն գերության շղթաներուն մեջ և որոնց վրա այսուհետեւ ևս ավելի պիտի ծանրանա թյուրք բարբարոսության լուծը՝ իբրեւ նոխազ քավության, եթե քաղաքակիրթ աշխարհը և մասնավորապէս Ռուսիան՝ իբրեւ ավանդական պաշտպան Արեւելքի քրիստոնեից, չ'պաշտպանեն զայն ընդդէմ բռնավորին։

Հայերը՝ իբրեւ Ասիո միակ քրիստոնյա ժողովուրդը, որոնք Արեւելքի մեջ արեւմտյան քաղաքականության հառաջապահները լինելու սահմանված էին, 600 տարիներէ յ վեր թրքական գերության ներքո միշտ կոտորակվելով հսկա ջարդերու միջոցով, այսօր հազիվ թե մեկուկես միլիոնի թիվ մը կը կազմեն թյուրքիո մեջ իրենց նախորդ 8—10 միլիոն Յվին հանդէպ։ Վերջին Արեւելյան պատերազմին հետո անոնք ալ համարձակություն ունեցան իրենց գոյության հարցը եվրոպական Արեւոպագոսին օրակարգին վրա դնելու, բայց ատիկա ավելի գրգռեց թյուրք բարբարոսությունը և Ապսոյու Համիտի խելագար վրեժխնդրությունը. ուստի պարզ բարենորոգման հարց մը՝ Պերլինի դաշնագրության 61-րդ հոդված մը արժեց 300 000 հայերու կոտորած, կազմված թյուրք կառավարության հրամանով, հայ ազգի շնչումովը հայկական բարենորոգումներու հարցը թաղելու դժոխային նպատակով, բան մը, որ կատարվցավ քաղաքակիրթ աշխարհի աչքին առաջ և որ լուսավորյալ դուռմը պատմական ամենամեծ արատներէն մինը պիտի մնա։ Չնք հիշեր ջարդերու հետեանոք առաջ եկած անթիվ որբերը ու սյրիները, որոնցմէ մաս մը մարդասերներու նպաստներով իինց ողբալի գոյությունը քաշքշցին, համատարած թալաններ հրկիզումներ, բռնի կրոնափոխություններ, առեանգություններ, բանտարկություն, կախաղան, աքսոր, գաղթականություններ, հողերու հափշտակություն և այլն. չենք հիշեր համիտի կոշած քյուրդ ելուզակներու ոհմակը, զոր թյուրք կառավարութիւնը գինեց և արձակեց երկրին և մասնավանդ հայ ազգին վրա, կաճելով այդպէս պաշտոնական համատարած ավազակություն և և ոճրագործ ավազակները բարձրացնելով փաշայության ատիճաններու, վարձատրված ռոճիկներով ու պատվանշաններով։

Մի ժամանակ ինչպէս հայ ժողովուրդը, նախպէս ալ օտա-

րազգիներն, նույնիսկ՝ դիվանագիտական աշխարհին մեջ դյուրահավանություն ունեցան կարծելու, որ այս բոլոր աղետներն կը բխեն Ապտուլ Համիտի հիվանդ մտքեն և թե բեժմի փոփոխումը և սուլթանի փոփոխությունը պիտի բարեփոխեին երկրի բախտը, ուստի ինչպես դիվանագիտական աշխարհը, հայ ազգն ալ հավատք ու վստահություն ունեցավ ժեռն-թյուրքերու սահմանադրական բեժմին վրա, այնպես որ հայերը մոռնալով սոյունիստ անցյալը՝ սրտովին հարեցան սահմանադրության, իրենց դահիճներու հետ եղբայրակցեցան, համբույրներ փոխանակեցին, բայց, ավա՜ղ, հայերու սույն անմեղ հարումը սահմանադրության 30 000 նոր կյանքեր արժեց Ատանայի մեջ, կոտորված ուղղակի ժեռն-թյուրքերու ձեռամբ, դարձյալ թալաններ, հրկիզումներ, առևանգումներ, դարձյալ որբացածներ ու այրիացածներ և դարձյալ նույնիսկ կախաղաններ, որոնց վրա անմեղ հայերու մարմինները ճոճեցին Ատանայի մեջ՝ իբրև փայլուն ապացույց ժեռն-թյուրքերու արդարության:

Ատանայեն հետո ալ ժեռն-թյուրքերը շարունակողը եղան համիտյան հայաջինջ քաղաքականության, ո՛չ միայն սահմանադրության վրա հույս դնելով վերադարձյալ հայ զաղթականներու հողերը չվերադարձվեցան իրենց՝ հակառակ Ազգ[ային] պատրիարքարանի թախանձանքներուն և տրված բազմաթիվ խոստումներուն, այլ շարունակվեցան Հայաստանի մեջ սիսթեմատիկ ջարդեր՝ մեկով, հինգով, տասնով: Վերջին վեց ամսվան մեջ միայն Վասպուրականի մեջ 60-է ավելի հայեր ջարդվեցան այն եղանակով, ինչպես լսեցիք անշուշտ, շարունակվեցան առևանգություններ թալան և այլն, իսկ այս ամենն հետո ժեռն-թյուրքերը համիսլամության ծրագիր մըն ալ մշակելով և երկրի ուրիշ տարրերու, մանավանդ քրիստոնեից հանդեպ թշնամական ընթացք բռնելով, ցույց տվին, որ իրենք ալ կատարյալ հետևողներն են սուլթան Համիտի քաղաքականության, և որ առաջ բերավ սահմանադրության վրա կատարյալ հիասթափություն, թե՛ երկրին և թե՛ Եվրոպային մեջ և որոնք հետևանքը եղան արաբական և ալբանական ապստամբություններ և հուսկ ապա՝ ներկա Պալքանյան պատերազմը:

Վերջապես, վեհափա՛ռ հայր, թե՛ վեց դարու պատմությունը և թե՛ վերջին չորս տարվան սահմանադրական կյանքը բացեի-բաց ցույց տվին, որ թյուրք ցեղը՝ կրօնական և ցեղային զանազան ազդակներու պատճառով հառաջադիմելու, քաղաքակրթ-

վելու անընդունակ է, որ անիկա կը պահե դեռ իր բարբարոս նկարագիրը, որ թյուրք մտայնությունը կը մնա անփոփոխ և թյուրք ցեղը աններող հանդեպ երկրի մյուս տարրերուն և ֆաշիստիկ հանդեպ քրիստոնյա ազգություններուն. ուստի նկատելով, որ բարենորոգմանց խոստումներու վրա հույս դնել այլևս անօգուտ է, որ թյուրք կառավարութիւնը ոչ միայն անկարող և անընդունակ, այլև անփափագող է երկիրը բարեկարգելու և ապահովելու հայոց կենաց, պատվո և ընշից պահպանութիւնը, որ դարերէ ի վեր հայ ժողովրդյան միակ բանավոր և տարրական պահանջն եղած է և է, նկատելով, որ ի հոտո Արեւելեան հարցը նորէն Եվրոպայի օրակարգին վրա պիտի դրվի և վճռվի անոր ժողովուրդներու բախտը, նկատելով որ 35 տարի առաջ Եվրոպան 61-րդ հոգիւածով հանձնառու եղած և երաշխավորած է ապահովել հայերը քուլտուրայի, շէնքերէնքու բռնութիւններէն, հանձնառութիւն մը, որ ոչ միայն ցարդ անգործագրելի մնացած, այլ մասսայական հսկա ջարդերու առիթ եղած է, ուստի Վասպուրականի թշուառ ու տառապյալ ժողովուրդը կը խնդրե Զեյթ Կեհափառութենէն դիմել լուսավորյալ Եվրոպայի արդարութեան ու խղճին և հաճուն դարավոր տառապյալ հայ ժողովրդի, հանուն անոր հարյուր հազարավոր նահատակներուն, հանուն 20-րդ լուսավորյալ դարու քաղաքակրթութեան խնդրել, որ հավատ չընծայեն այլևս թրքական խոստումներուն և անոր դաշնագրական զանազան հանձնառութիւններուն, որոնք բան մը չեն արժեր, հավատ չընծայեն վերջի աղետներն ալ նախորդներու նման թյուրք կառավարութեան կազմած կամ կազմել մտադրած բարենորոգմանց հանձնաժողովին, որ եղած է Եվրոպան կրկին խաբելու և Հայկական հարցը թաղելու նպատակով, այլ Եվրոպական քոնթրոլի ներքէ հաստատեն Հայաստանի մեջ բարեկարգ և արդար վարչութիւն մը և կենաց, պատվո և ընշից ապահովութիւն՝ արդարութեան և հավասարութեան սկզբունքին համաձայն: Կը խնդրենք այս նպատակով աղերսել մանավանդ ռուսական պետութեան՝ որ եղած է և է բնական պաշտպանը ճնշված և հարստահարյալ ազգութիւններուն, ինչպես է հայ աղբը ի Տաճկահայաստան:

Վերջին ժամանակներս Բալկանյան թերակղզում ծավալված արյունոտ իրադարձությունները վերստին և ամբողջ ուժով առաջ են քաշում Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդների դրության բարելավման վաղուց հասունացած հարցը:

Եկել է այն պահը, երբ ամենքը սրտի դողով սպասում են Ռուսաստանի պատմական մեծ առաքելության իրականացմանը՝ դարավոր տառապանքներից Թուրքիայի քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրմանը: Այդ ժողովուրդների թվում է և իմ հոտը՝ բազմաշարժար հայ ժողովուրդը, որի մարտիրոսագրությունը հանրահայտ է: Այդ ժողովրդի ոչ միայն հեռավոր անցյալի, այլև վերջին սասնամյակների կյանքի տխուր փաստերը ճշող տպավորություն են թողնում:

Թուրքիայի հայերի դժուրության բարելավման մասին եվրոպական տերությունները առաջին անգամ համառորեն սկսեցին խոսել Թուրքիայի հետ Ռուսաստանի 1877—1878 թթ. ազատագրական պատերազմից հետո, երբ, հզոր Ռուսաստանի պնդմամբ, 1878 թ. մարտի 3-ի դաշնագրում, որն ստորագրված է պատերազմող կողմերի միջև Սան Ստեֆանոյում, հայերի օգտին մրտցրվել էր 16-րդ հոդվածը, որն ասում էր. «Քանի որ ռուսական զորքերի դուրս գալն այն վայրերից, որոնք նրանք գրավել են Հայաստանում և որոնք պետք է վերադարձվեն Թուրքիային, կարող է առիթ ծառայել երկու տերությունների միջև լավ հարաբերությունները փչացնող բախման ու բարդությունների, ուստի Բարձր Դուռը պարտավորվում է առանց հետագա հապաղման իրագործել այն բարելավումներն ու ռեֆորմները, որոնք պահանջվում են հայաբնակ գավառների տեղական կարիքներից ելնելով, և ապահովել հայերի անվտանգությունը քրդերից ու շերքեզներից»:

Այն պարտավորությունը, որ Թուրքիան ստանձնել էր Ռուսաստանի հանդեպ, Ռուսաստանի պահանջը՝ մինչև ռուսական զորքերի դուրսբերումը հայաբնակ վայրերում անհապաղ բարենորոգումներ անցկացնելը, լիովին համոզեցին հայերին, որ բարենորոգումներն անցկացվելու են և որ դրանից հետո իրենք,

հանձին իրենց բարձր հովանավորի՝ Ռուսաստանի, կստանան հանգիստ կյանքի իրական երաշխիք ու հնարավորություն՝ տրվելու խաղաղ, կուլտուրական զարգացման գործին:

Սակայն Բեռլինի վեհաժողովում Սան Ստեֆանոյի դաշնագրի 16 հոդվածը փոխարինվեց 61-ով, որտեղ ասված է.

«Բարձր Դուռը պարտավորվում է առանց հետագա հապաղման անցկացնել հայաբնակ գավառների պահանջներից ելնող ռեֆորմներ ու բարելավումներ և ապահովել հայերի անվտանգությունը քրդերից ու շերքեզներից: Բ. Դուռը այդ ուղղությամբ իր ձեռնարկած միջոցառումների մասին պարբերաբար հաղորդելու է տերություններին, որոնք պետք է հետևեն դրանց իրագործմանը»:

Այս փոխարինումը կործանարար եղավ Թուրքահայերի համար: Իսկական, ռեալ երաշխիքը, որը սահմանված էր Սան Ստեֆանոյի դաշինքի 16-րդ հոդվածով, հանձին Ռուսաստանի, տեղը զիջեց այնպիսի միջոցառման, որը ներգործություն չունեւր Թուրքիայի վրա:

Հայերի ուրախությունը շուտով փոխարինվեց նախկին տրխությունամբ, հոգեկան այլալիմունքով ու հուսահատությամբ՝ ի նկատի ունենալով իրենց իրավագուրկ և անպաշտպան դրությունը...

Ամբողջ Թուրքիայով մեկ սկսվեց հայ բնակչության սիստեմատիկ ոչնչացումը, ըստ երևույթին, այն նպատակով, որպեսզի արմատից ոչնչացվեն Հայկական հարցի ծագման հնարավորությունը:

Մեծ տերությունների ղեկավարները իրենց կառավարություններին տեղեկացնում էին, որ Դուռը ոչ մի միջոց չի ձեռնարկում խոստացված ռեֆորմների իրագործման ուղղությամբ և որ Թուրքիայի հայ բնակչության դրությունն անտանելի է:

Վերջապես հանգամանքները մեծ տերություններին ստիպեցին բողոք արտահայտել ընդդեմ Թուրքիայի: 1880 թ. հունիսի 11-ին եվրոպական տերությունների ղեկավարները Դուռը դիմում ներկայացրին, որտեղ, պնդելով խոստացված ռեֆորմների անցկացման վրա, Դուռը զգուշացրին, որ եթե նա բարենորոգումներ չանցկացնի հօգուտ հայերի, ապա անխուսափելիորեն կհարուցի տերությունների անմիջական միջամտությունը:

Այս դիմումի ազդեցության տակ Դուռը սոսկ եվրոպական տերություններին և եվրոպական քրիստոնյա պետություններին

վրդովված հասարակական կարծիքը հանգստացնելու համար խոստացավ բարենորոգումներն անցկացնել և հայտարարեց, թե ինքն արդեն մշակում է բարենորոգումների նախագիծը:

Նույն՝ 1880 թվի սեպտեմբերի 7-ին դեսպանները Կոստանդնուպոլսում Դուանը ներկայացրին նոր հուշագիր, որտեղ կրկին լինեց՝ հիշեցում կատարվեց, որպեսզի Դուռը չհապաղի ռեֆորմներն իրագործել և որպեսզի դրանք համաձայնեցված լինեն տեղական պահանջների հետ և անցկացվեն եվրոպական տերությունների հսկողությամբ:

Բայց Բարձր Դուան խոստումները և բարենորոգումների նախագծերը մնացին որպես մեռած տառ, և եվրոպական տերությունների հիշեցումները ոչ մի գործնական հետևանք չունեցան՝ հայերի դրության թեկուզև որոշ բ՛լավման իմաստով:

Անցավ ամբողջ 15 տարի, և այդ ամանակաշրջանի ընթացքում Թուրքիան ոչ մի ռեֆորմ չանցկացրեց, իսկ հայերի նկատմամբ հալածանքները սաստկացան:

Մարդկային տարրական իրավունքներից զրկված հայերը չտեսնելով ո՛չ կյանքի, ո՛չ պատվի ապահովածություն, ո՛չ իրենց նյութական ունեցվածքի ապահովածություն, իրենց զգալով ծայրահեղ անելանելի վիճակում, որոշ տեղերում փորձեցին ինքնապաշտպանության դիմել և անձնական ուժերով պաշտպանվել բռնավորներից...

Ի պատասխան ինքնապահպանության այդքան բնական զգացման դրսևորման՝ սկսվեց հայերի կազմակերպված կոտորածը: Բացառիկ բաժանություններ տեղի ունեցան 1894 թվին Սասունում:

Բազմահազար անմեղ զոհերի արյունը եվրոպական պետություններին հիշեցրեց Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի մասին: 1895 թ. մայիսի 11-ին Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի դեսպանները Դուանը դիմում ներկայացրին հայկական մարզերում խոստացված բարենորոգումները շուտով անցկացնելու անհրաժեշտության մասին:

Շուտով, դեսպանների ներկայացրած այդ դիմումից հետո, սպասվող բարենորոգումների փոխարեն, 1895 թվին հետևեց նոր, մարդկային պատմության մեջ չտեսնված-չսոված հայերի կոտորածը, մի քանի ամսվա ընթացքում Թուրքիայի հայերին կոստորեցին ամենուրեք, նույնիսկ Կոստանդնուպոլսում, մեծ տերությունների ներկայացուցիչների աչքի առաջ, մորթեցին տղա-

մարդկանց ու կանանց, ծերերին ու երեխաներին, գթություն չկար ոչ ոքի հանդեպ:

Այս արյունալի սպանդը խլեց մոտ 300 000 հայերի կյանք:

Սարսափահար հայերը, որպեսզի փրկեին իրենց կյանքը, ապաստանում էին դեսպանատներում ու հյուպատոսարաններում, թաքնվում լեռներում ու անտառներում, որտեղ նրանցից շատերը մեռնում էին ցրտից ու քաղցից, իսկ մոտ 100 000 հայեր, լքած իրենց հայրենի օջախը, իրենց հայրենիքը, ընդմիշտ փախչում էին Թուրքիայից, գերազանցապես դեպի Ռուսաստան, իսկ մասամբ նաև՝ Եգիպտոս, Բուլղարիա և Ամերիկա: Քիչ դեպքեր չեն եղել, երբ հայերին բռնի մահմեդականացրել են, իսկ եկեղեցիներն ու հին վանքերը դարձրել մզկիթներ: Թուրքիայում մնացած հայերի տնտեսական դրությունը ողբալի էր. նրանց շարժական գույքը թալանված էր ու ոչնչացված, իսկ գյուղերում էղած հողերը, տները և այլ անշարժ կալքը տրամադրվեցին քրդերին ու թուրք գաղթականներին:

Դրանից հետո, մինչև Թուրքիայում սահմանադրական կարգի մտցնելը, թեև զանգվածային ջարդեր չեն եղել, բայց չէին դադարում բաշխողականների կողմից սարքվող հայերի անհատական ու խմբային սպանությունները, բռնի իսլամացումը, հրկիզումները, կանանց և աղջիկների առևանգումներն ու պատվազրկումները և այլ բռնություններ, և մեղավորները կառավարական իշխանությունների կողմից պատժի չէին ենթարկվում, ինչը նրանց դրդում էր նոր դաժանություններ գործելու հայերի դեմ:

1908 թվի հուլիսին Թուրքիայում մտցվեցին սահմանադրական կարգեր: Թուրքիայի հայ բնակչությունը բերկրանքով ողջունեց նոր կարգերը, հուսալով, որ վերջապես Թուրքիայում սահմանվում է իրավական կարգ, որը հայերի համար կապահովի մարդկային տարրական իրավունքներ:

Սահմանադրության հաստատումից անմիջապես հետո, թուրքական Ադանա մարզում տեղի ունեցավ զանգվածային ահավոր ջարդ, որին զոհ գնացին մոտ 30 000 հայեր, իսկ նրանց ունեցվածքը ամբողջովին թալանվեց:

Այդ կոտորածը և դրան հաջորդած իրադարձությունները վերջնականապես համոզեցին հայերին, որ թուրքական ամեն մի իրավակարգի դեպքում, առանց քրիստոնեական ուժեղ աերու-

թյան իսկական հովանավորության, հայերը մնալու են իրավա-
զուրկ և օրենքի պաշտպանությունից դուրս:

Այսքան ծանր փորձությունները, որոնք մինչև այժմ բաժին
են ընկել Թուրքիայի հայ բնակչությանը, նրա գոյությանն սպառ-
նացող ակնհայտ վտանգը, նրան իրավունք են տալիս օգնու-
թյան կոչել ուսական մեծ տերությունը՝ Արևելքի քրիստոնեու-
թյան պատմական պաշտպանին:

Թուրքիայի դեմ Բալկանյան պետությունների կողմից մղվող
պատերազմի կապակցությամբ այժմ ստեղծված արտաքին իրա-
դարձությունները, բնականաբար, առաջ են քաշում Թուրքիայի
հայերի դրության բարելավման վաղուց հասունացած հարցը:

Իմ հոտի խնդրանքներն ու ակնկալիքներն են՝ Թուրքահայերի
կյանքի, սլատվի և ունեցվածքի իսկական ապահովում և նրանց
հողևոր ու կուլտուրական ազատ զարգացման հնարավորությու-
նների ընձեռում՝ Թուրքահայաստանում Ձերդ կայսերական մե-
ծության հզոր հովանավորության տակ անհրաժեշտ ռեֆորմե-
րի անցկացումով:

Ներկայումս կոնդոնում տեղի է ունենում մեծ տերություն-
ների դեսպանների խորհրդակցություն, և մոտիկ ապագայում
սպասվում է կոնֆերանսի կամ կոնգրեսի գումարում՝ լուծելու
համար Բալկաններում կռվող կողմերի միջև գոյություն ունե-
ցող վիճելի հարցերը՝ կապված Արևելքում քրիստոնյաների վի-
ճակի հետ:

Հայկական հարցը 34 տարի է, ինչ լուծիմ ան է դրված եվրո-
պական դիվանագիտության առաջ, սակայն մինչև օրս մնում է
չբավարարված: Եթե հայերը հիմա էլ անտեսվեն, ապա դա
հավասարադուր կլինի մի ամբողջ ժողովրդի վերջնական ոչնչաց-
ման հանձնելուն...

Պետր V

АВНР, Политархив, д. 3460, л. 32—35.

**116. «ՊՐԱՎԴԱ» ԹԵՐԹՈՒՄ (1912 թ.) ՏՊԱԳՐՎԱՄ
«ԹՈՒՐԷԱԿԱՆ ԴԵՊՔԵՐԸ» ՀՈՂՎԱՄԻՅ**

...Երիտթուրքերը առաջին իսկ քայլերից, ասես դիտավորյալ,
սկսեցին իրենցից վանել Օսմանյան կայսրության ժողովուրդ-
ների համակրանքը: Նրանք դրսևորեցին լիբերալ բուրժուազիայի

բոլոր արատներն ու թուլութիւնները, իսկ մյուս կողմից՝ իշխանության գլուխ կանգնած ռազմասպայական կաստայի ողջ դեսպոտիզմը: Լիբերալութիւն անելով խոսքով, գործով նրանք լեցուն էին սեհարյուրակային ամենաթունդ նացիոնալիզմով և բուրժուական անհոգի եսամոլութեամբ: Ժողովրդից, որի մասին նրանք, թվում էր, այնպես հոգում էին, սարսափ էին զգում: Բնակչության լայն շրջանների ամեն մի ինքնագործունեություն նրանց կողմից հանդիպում էր անվստահության և խռչնդոտների: Խոստացված բարենորոգումները, որոնք գոնե ինչ-որ շափով թեթևացնում էին աղքատացած բնակչության դրությունը, արգելակում էին, իսկ նոր մարդիկ, որոնք կառավարման գլուխ էին անցել, զբաղվում էին փառասիրական խաղերով և մութ-մութ գործերով, ինչով և իրենց վերջնականապես վարկաբեկում էին ժողովրդական զանգվածների աչքում...

Նրանց ձգտումը՝ թուրքացնել սլավոններին, հայերին, հրեաներին, հույներին և այլոց, որոնք բնակվում են Օսմանյան կայսրութան մեջ, ընդունեց է՛լ ավելի կոպիտ ու համառ բնույթ, քան Աբդուլ Համիդի օրոք էր եղել:

Правда, 1912, 27 июня, № 76.

117. «ԳՐԱՎՐԱՆ ԹԵՐԹՈՒՄ (1912 թ.) ՏՊԱԳՐՎԱՄ «ԹՈՒՐԳԻԱՅՈՒՄ» ՀՈԳՎԱՄԻՑ

...Նրիտթուրքերը իրենց չափազանց վարկաբեկել են կայսրության բնակչության աչքում: Նրանց իշխանությունը հենվում էր բացառապես կոպիտ ֆիզիկական ուժի վրա: Թուրք չքավորությունը և Թուրքիային ենթակա ժողովուրդները ճնշվում էին ու ոչնչացվում նախկինի պես՝ շնայած «պառլամենտի գոյությանը»: Նոր ռեժիմի գազանությունները, կաշառատվությունները և կաշառակերությունները համարյա ոչնչով չէին տարբերվում «կարմիր սուլթանի» օրոք եղածներից:

Правда, 1912, 17 августа, № 93.

**118. ԳՐՈՖԵՍՈՐ Մ. ԿՈՎԱԼԵՎՍԿՈՒ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ»
ՀՈՂՎԱԾԻՑ**

...XIX դարում Առաջավոր Ասիայի մեր հավատակիցներին օգնության հասնելու մեր փորձերը հայերի համար միայն ամենածանր հետեանքներ ունեցան: Որպեսզի խուսափեն հալածանքներից, նրանք ստիպված եղան զանգվածաբար արտագաղթել այժմյան Անդրկովկասը, քանի որ թուրքերն ու պարսիկները դաժանորեն վրեժխնդիր էին լինում այն համագործակցության համար, որ նրանք ցուցաբերում էին ուսական զորքերին: Այդպես եղավ 1826 թվին, պարսիկների դեմ մեր պատերազմի ժամանակ, այդպես եղավ 1828—29 թվերին՝ Թուրքիայի դեմ Ռուսաստանի պատերազմի տարիներին: Իսկ Պարսկաստանի հետ Թուրքմենչայի դաշնագրի կնքումից հետո, մոտ 40 000 հայեր գաղթեցին մեր կայսրության սահմանները: Թուրքիայի հետ պատերազմը նույնպես հանգեցրեց ամբողջ տասնյակ հազարավոր թուրքահայերի գաղթին: Ասվածը կիրառելի է նաև 1854—55, 1877—78 թվերի պաշտերազմների նկատմամբ: Ռուսական զորքերին անպայման գրկաբաց էին դիմավորում Հայաստանում, նրանց բազմազան և էական օգնություն ցույց տալիս: Թուրքերը նրանցից վրեժ էին լուծում դրա համար: Հայերը զուղիթում էին ուղղափառ կայսրության սահմանները կամ դաժանորեն հատուցում էին մեզ համակրելու համար:

Սան Ստեֆանոյի դաշնագրով նրանց օգտին, հայոց պատրիարք Ներսեսի պնդմամբ, 16-րդ պարագրաֆով վերապահված էր Բարձր Դռան խոստումը՝ «առանց հետագա հապաղման իրականացնել այն բարենորոգումները, որոնք պահանջվում են հայաբնակ գավառների տեղական կարիքներից ելնելով, և ապահովել նրանց անվտանգությունը քրդերից ու շերքեզներից»: Այդ պարագրաֆը հետագայում ընկավ Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի հիմքում: Դրանից հետո կարելի էր հուսալ, թե Թուրքիայի հայերի համար նոր ժամանակներ են գալու: Նվրդպան հանձն էր առնում հոգալ նրանց ապագայի համար և կարողացավ կանխապես Թուրքիայի ձեական խոստումն ստանալ: Թուրքիան պարտավորվում էր իր հետ պայմանագիր կնքած կառավարություններին նույնիսկ պարբերաբար հաղորդել այդ ուղղությամբ իր ձեռնարկած միջոցառումների մասին, իսկ տերությունները պարտավորվում էին հետևել այդ միջոցառում-

ների կատարմանը: Բայց գործնականում բոլոր այդ խոստումներից ոչինչ դուրս չեկավ: Բ. Դուռը պարողանում էր ձևական գրությամբ օձիքն ազատել, իսկ եվրոպական պետութիւնները հաստատականութիւն չէին դրսևորում իրենց պնդումներում: Կարելի է նույնիսկ ասել, որ Բեռլինի դաշնագիրը վերջիվերջո հանգեցրեց հայերի վիճակի վատթարացմանը: Կանխատեսելով մեծամասնությամբ հայերով բնակեցված գավառների կառավարումը քրիստոնյա նահանգապետներին վստահելու անհրաժեշտութիւնը՝ թուրքական կառավարութիւնը Աբդուլ Համիդի օրոք դեմ չէր լինում հայ բնակչության խտութիւնը նոսրացնել ջարդերի օգնությամբ՝ հայերին ամեն անգամ քրդերի կամ շերքեզների դառաստանին հանձնելով...

Կարելի էր հուսալ, թե Կոստանդնուպոլսում երիտթուրքական ռեժիմի հաստատումով կդադարեր հայերի հալածանքը: Հաշվարկը սխալ էր արված. երիտթուրքերը դուրս եկան նեղմիտ նացիոնալիստներ և անընդունակ իրականացնելու այն խոստումները, որ իր մեջ պարունակում էր Բեռլինի դաշնագիրը Հայաստանում իրականացվելիք բարենորոգումների վերաբերյալ: Ռուսական կառավարության շարունակվող թշնամանքը վերջիններիս նկատմամբ Անդրկովկասի սահմաններում՝ այնտեղ իշխան Գոլիցինի կուսակալութիւնի ամբողջ ժամանակաւն թափացքում անպաշտպան էր թողնում թուրքահայերին իրենց դարավոր կեղեքիչների հանդեպ:

1894 և 1896 թվականների ջարդերը, ինչպես արդեն մատնանշել ենք, ընդունեցին զանգվածային բնույթ և տեղի էին ունենում կայսրութիւնի համարյա ամբողջ տարածքում:

1908 թվին դրանք պակաս դաժան չէին, բայց քիչ թե շատ նեղ սահմաններում էին: Առավել հայտնի է Ադանայի ջարդը, որի ընթացքում զոհերի թիվը 20 հազարից²² ավելի է եղել...

«Вестник Европы», 1915, июнь, с. 256—258.

119. ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ ՅՈՒՐԻ ՎԵՍԵԼՈՎՍԿՈՒ «ԹՈՒՐԳԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԳՐԶԻՑ

Նույնիսկ տխրահռչակ թուրքական սահմանադրութիւնը, որը պիտք է, ինչպես ենթադրում էին, Օսմանյան կայսրութիւնի բոլոր հպատակներին երաշխավորեր հաջասարութիւն օրենքի

առաջ, ընդհանրապես հաստատեր օրինականության, հավատահանդուրժողության թագավորություն, մշակույթի և առաջադիմության սկզբունքներ, բոլորովին չփոխեց իրերի հին կարգը: Միայն այն փաստն արդեն, որ նոր ռեժիմի օրոք կարող էին, թեկուզև երբեմն տեղի ունենալ, ինչպես նախկինում՝ Արդուլ Համիդի օրոք, ջարդեր, ինչպիսին Ադանայինն էր,— ամենաարյունահեղներից մեկը,— պերճախոս կերպով վկայում է, թե ինչ անպատուղ զբաղմունք է նոր գինին հին տկի մեջ լցնելը, թե ինչ անզգույշ բան է հույս դնել վերացական սկզբունքների վրա, երբ պետական օրգանիզմի ընդհանուր ոգին ու կառուցվածքը մնում է անփոփոխ: Չափազանց պարզ է նաև, որ թուրքական սահմանադրությունը թուրքական քաղաքացիներին որոշ իրավունքներ ընձեռելով՝ միևնույն ժամանակ տոգորված էր Թուրքիային ենթակա ժողովուրդների ազգային առանձնահատկությունների համահարթեցման ձգտմամբ, այն առավելությունները և հատուկ օրինականացումները ոչնչի հանգեցնելու ձրգտմամբ, որոնք դեռ հին դեժիմի օրոք այսպես թե այնպես ձեռք էին բերել եթե ոչ գավառական, ապա գոնե Կոստանդնուպոլսի քրիստոնյա համայնքները: Այսպիսով, XX դարում էլ Թուրքիան դեռ հանդիսանում է ինչ-որ անախրոնիզմ, բարբարոսական անցյալի վերապրուկ, Եվրոպայից արդեն համարյա արտաքսված, այնտեղի համարյա բոլոր տիրույթներն աստիճանաբար կորցրած Թուրքիան ասես թե ամբողջ ժամանակ ջանում էր տանուլ տվածը ետ ստանալ ասիական գավառներում, ցույց տալ, թե այնտեղ, գոնե, ոչ ոք իր համար օրենք չէ, թե ինքը կարող է գործել՝ ինչպես խելքին փշի, երբեմն իր աշարքները քողարկելով բարձրագույն դարձվածքներով և հանդիսավոր հավաստիացումներով, որոնք, ինչպես գիտեր իր փորձով, միևնույն է, ոչնչի չէին պարտավորեցնում...

Այն, ինչ մենք գիտենք Թուրքահայաստանի իրավիճակի մասին, ցավոք սրտի, իրենից ներկայացնում է ինչ-որ իրական, դեռևս լիովին ժամանակակից, կրկնակի սարսափելի մի բան, հենց նրա համար, որ այն հնարավոր դուրս եկավ մեր օրերում, երբ արտաքին կուլտուրան թափանցել է մինչև անգամ նախկինում նրա ոտքն իսկ չդիպած խուլ անկյունները, և նույնիսկ Թուրքիան ակամա ստիպված է եղել ինչ-որ բան փոխ առնել Արևմուտքից... Թուրքական վայրագություններն ու ծանր տուրքերը, որոնք պահպանվել են և մեր օրերում, այնուամենայնիվ,

պերճախոս ապացույցն են այն բանի, որ միայն արտաքին կուլտուրան դեռևս ոչինչ չի նշանակում և որ որոշ տեխնիկական կատարելագործումներն ու արտաքին տեսքի բարեփոխությունը կարող են գոյակցել հոգեկան բուխության և իսկական մարդկայնության բացակայության հետ:

Երբ Փորշ Ասիայի հայ բնակչության գլխին եկող աղետների մասին մենք իմանանք վիպագիրների ու բանաստեղծների երկերից, գուցե, թերևս կասկած ծագի մեր մեջ, թե արդյո՞ք լիովին ճշգրիտ պատկերն են մեզ տալիս այդ գրողները, տվյալ դեպքում չկա՞ն արդյոք չափազանցություններ, նկարագրությունների և բնութագրերի չափազանց միանմանություն, միանգամայն ակամա շեղումներ շե՞ն, արդյոք, իսկական, անգունազարդ իրականությունից: Բայց ավա՞ղ... Այն, ինչ մենք գտնում ենք գրական երկերում, երբեմն ապշեցուցիչ կերպով համընկնում են սյն փաստական տվյալների հետ, որոնք բերվում են դիվանագիտական փաստաթղթերում, Կապույտ գրքերում, հյուպատոսների ու դեսպանների ղեկույցներում, հետաքննական հանձնախմբերի արձանագրություններում... Երբեմն իսկական, մերկ, չոր փաստերը մեզ վրա ներգործում են ոչ պակաս ուժգնորեն, քան հենց նույն գազանությունների ու կեղեքումների արձագանքները գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ: Բոլոր այդ գործնական, զուսպ հաշվետվությունները, թե ի՞նչ է իսկապես կատարվել տվյալ պահին այս կամ այն վիճակում, թե ի՞նչ իրադարձություններ են այնտեղ ծավալվել, շա՞տ են արդյոք զոհերը, ինչպե՞ս է այդ ամենն անդրադարձել ժողովրդի նյութական դրության վրա, երբեմն մարդու ցնցում են մինչև հոգու խորքը՝ իրենց ամբողջ արտաքին սառնասրտությամբ հանդերձ: «Վերք Հայաստանի»... այսպես էր վերնագրված Խաչատուր Արսլյանի դեռևս անցյալ դարի 40-ական թվականներին գրված հայրենասիրական վեպը, որն ուժգին ազդեցություն է թողել հայ մտավորականության վրա: Հայաստանի ծանր ու տանջալի վերհերի մասին մենք կիմանանք այն ժամանակ ևս, երբ ծանոթանանք վերջին տասնամյակներում հայկական միջավայրից եկող գանգատներին, խնդրագրերին ու բողոքներին:

Բայց եթե պետք լիներ մատնանշել բոլոր այդ աղետների ու ձախորդությունների գլխավոր, հիմնական պատճառներից մեկը, անկասկած, առաջին հերթին պետք էր նշել օրինականության և արդարադատության բացակայությունը, փաստացի տիրապե-

տությունն ու գերակշռությունը ոմանց և իրավագրկությունը, անպաշտպան վիճակը մյուսների, որոնք երբեք չեն զգացել, որ իրենց կյանքը, ընտանիքը, սեփականությունը պահպանվում են որևէ մեկի կողմից... Ընդհուպ մինչև նորագույն ժամանակներս քրիստոնյայի վկայությունը ի նկատի չէր առնվում նույնիսկ այն կարգի դատարաններում, որոնք ըստ օրենքի իրավունք չունեին խտրություն դնել մահմեդականների և «գյավուրների» ցուցմունքների միջև: Հայերը, ճիշտ է, կարող էին ցուցմունք տալ դատարանում, բայց նրանց խոսքին նշանակություն չէր տրվում, եթե այն չէր համընկնում մուսուլման վկաների ասածներին: Քրդերի ու թուրքերի շատ հանցագործություններ անպատիժ էին մնում, իբրև թե հանցանշանների բացակայության պատճառով: Ընդ որում տասնյակ հայեր կարող էին հանդես գալ որպես վկաններ, բայց քանի որ բոլոր մահմեդականները, ընդհակառակը, միանգամայն հասկանալի պատճառներով, ժխտում էին հանցավոր արարքի առկայությունը, այդպիսի դեպքերում հարյուր լիովին պարզաբանված և սպառված էր համարվում: Մահմեդական վկանների ցուցմունքները, ովքեր էլ լինեին նրանք, այնպիսի անկանոնություն էին ստեղծում, ինչպիսին է կաշառումը գործին միանգամայն անմասնակից մարդկանց, որոնք որոշ վարձ առնելով՝ համաձայնում էին դատարանում հանդես գալ իբրև «վկաներ»...

Թուրքահայերի տնտեսական դրությունը կարելի է, ընդհանուր առմամբ, անվանել առավել քան աննախանձելի, չնայած նրանց համար բնորոշ աշխատասիրությանը, ձեռներեցությանը և եռանդին*: Ֆինանսական գործերի վայրիվերո կառավարման պատճառով միանգամայն զրկված լինելով միջոցներից՝ պետությունը, անկարող վճարելու վիժխարի պարտքերը, երբեմն՝ նույնիսկ աստիճանավորների ռոճիկները, ծանր տուրքերի ու հարկերի տակ էր դնում Թուրքահայաստանը: Տուրքերը գանձվում էին ծայրահեղ դաժանությամբ: Ժամանակին հրապարակվել են արտասովոր հնարամտությամբ ու վիրտուոզությամբ մտածված այն խռշտանգումների մանրամասնությունները,

* Վանի վիլայեթում, ինչպես նկատում է Ռեկլյուն, չկա մի տուն, որը հայի ձեռքով կառուցված չլիներ, չկա մի կտոր տեղական գործվածք, որը գործված չլիներ նրանց իսկ ձեռքով, համարյա չկա մի պտուղ, որ չաճեցվի նրանց այգիներում (Днев, Армянский вопрос в Турции, с. 45).

որոնց ենթարկում էին հարկահավաքները, կամ, ավելի ճիշտ, նրանց ուղեկցող թուրքական ժանդարմերիան, այն անձանց, ովքեր հնարավորություն չունեին վճարելու իրենցից պահանջվող տուրքերը... Որոշ հարկահավաքներ, աճուրդով գնելով այդ կոշումը, այնուհետև ավելի թանկ գնով վերավաճառում էին ուրիշներին, ընդ սմին այս առուծախը տեղի էր ունենում լրիվ բացեիքաց և վավերացվում էր եթե ոչ օրենքով, ապա գոնե սովորույթով, և ծեծկված գյուղացիությունը պետք է որոշ դեպքերում կախում ունենար այն անձանց քմահաճույքից, որոնք նույնիսկ ոչ մի վարչական պաշտոն չէին զբաղեցնում, այլ, միանգամայն պատահաբար, որոշ գումարի դիմաց, որոշ հարաբերություններում, գեղջուկ ժողովրդի բախտի տնօրինողներն էին դառնում: Մյուս կողմից էլ, հարուստ հողատերերը, այսպես կոչված աղաներն էին հայ գյուղացիության անողոր շահագործողները, որոնք իրենց բանվորներին ու մշակներին դնում էին սամեռածանր, անշահավետ պայմանների մեջ՝ կոռ ու բեզարով ուժասպառ անելով նրանց, հաճախ պլուկելով նրանց մինչև վեհջին թելը...

Վերջապես, թուրքական հասարակարգը անդրադառնում էր նաև հայ ժողովրդի մտավոր, հոգևոր կյանքի վրա, այն ամենի վրա, ինչը կրում էր ազգային կնիք և միաժամանակ կապված էր որոշ կուլտուրական խնդիրների և ավանդույթների հետ: Թեկուզև դա տեղի էր ունենում ոչ ամենուրեք և ոչ բոլոր սովորանների օրոք ոչ միևնույն աստիճանի,— կարելի է առանց դժվարության բերել փաստերի երկար մի շարք, որոնք բնութագրական են հայ եկեղեցու, դպրոցի, գրականության, մամուլի նկատմամբ ֆանատիզմի, անհանդուրժողականության, կասկածամտության դրսևորումների առումով: «Հայաստան» բառն ինքը հենց, նույնիսկ որպես աշխարհագրական կամ պատմական անվանում, արգելվում էր,— կարելի էր խոսել միայն Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի վիլայեթների մասին, կամ Քրդստանի մասին,— ինչպես որ եվրոպական դիվանագիտական ոլորտում էլ էին երբեմն սխալ կերպով անվանում բուն պատմական Հայաստանը²³:

Юрий Веселовский. Трагедия Турецкой Армении. М., 1915.

**120. ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՑՈՍ
ԱՂԱՄՈՎԸ՝ Կ. ՊՈԼՍԻ ԴԵՍՊԱՆ ԳԻՐՄԻՆ**

Զեկույցից

Էրզրում, 7 ապրիլի 1918 թ.

Հայերի հանդեպ թուրքերի տրամադրության մասին ընդհանրապես դատելու համար չի կարելի չբերել հետևյալ բնորոշ փաստը, որը տեղի է ունեցել Հասան Կալա գյուղում: Հասան Կալան գտնվում է Էրզրումից 35 վերստ դեպի հյուսիս-արևելք, դեպի ուսական սահմանը տանող ճանապարհի վրա, և Բասենի կազայի վարչական կենտրոնն է: Մարտի 21-ին տեղի պանդուկում, որ պատկանում է հայ Քերոբին, Բասենի Ղարաքիլիսայից եկած հետևակային կապիտան Հասան աղան, չքաշվելով հայերի ներկայությունից, իր շուրջը հավաքած քրդական աշիրեթային հեծելազորի մի քանի սպաների՝ բացելիք քարոզել է հայերին շուտափույթ կոտորելու անհրաժեշտության մասին: «Մեր այժմյան բոլոր դժբախտությունները,— ասել է խանը,— մեր նախկին քրիստոնյա ռայայից են գալիս, որի հանդեպ մենք չափից շատ փափկանկատ եղանք, քանի դեռ նա մեր իշխանության տակ էր: Հիմա չպետք է կրկնել նույն այդ սխալը, քանի դեռ ուշ չէ, մանավանդ որ սահմանադրությունն արդեն հավասարեցրել է հայերին ու մուսուլմաններին: Ես իմ կողմից ձեռք իմ նոսր անհրաժեշտ միջոցներ և Բասենի կազայի քրդական բոլոր դյուղերի քրդերին հորդորել եմ այլևս չհապաղել կոտորելու հայերին և նրանց ունեցվածքը թալանելու, այդ նույն խորհրդով դիմում եմ և ձեզ: Բոլոր բեկերը, որոնց հետ ինձ վիճակվել է հանդիպել, չէին կարողանում չհամաձայնել ինձ հետ, ուստի և հուսով եմ, որ դուք էլ կհետևեք նրանց գովելի օրինակին»: Հայերին կոտորելու այսպիսի անթաքույց քարոզը չի կարող իր պտուղները չտալ...

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 2684, л. 36—37.

**121. Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆ ԳԻՐՍԸ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ
ՊՐԻՄԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆԸ**

Կոստանդնուպոլիս, 24 ապրիլի 1918 թ.

Դիտրեքերի Ֆրանսիական հյուպատոսը դեսպանությանը հեռագրում է տեղիս հայ եպիսկոպոս Զավենի հայտարարությունը, որ քրիստոնյաների կողոպուտները, սպանությունները

շարունակվում են: Վալին ավելի՝ շուտ՝ կիսրախուռի՝ ֆուսուլման-
ներին՝ քրիստոնյանների հանդեպ նրանց ատելությունը բորբոքե-
լու համար: Հյուպատոսն էլ իր կողմից վկայում է, որ եպիսկո-
պոսի խոսքերը լիովին համապատասխանում են ճշմարտությա-
նը, և չի բացառվում հայերի նոր կոտորածի հնարավորությունը:
Այսօր իսկ արտաքին գործերի մինիստրին դիմում կկատարեմ
այս առթիվ:

АВПР, Политархив, д. 3460, л. 136.

**122. ԿՈՎԿԱՍԻ ՓՈԽԱՐՔԱՆ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՄԻՆԻՍՏՐ ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ**

№ 870 ճեպագրից

8 մայիսի 1918 թ.

Անցյալ ապրիլի 27-ին Թիֆլիսում զինվորական մասի գծով
իմ օգնական, հետևակագորային գեներալ Շատիրովին ներկայա-
ցել է կովկասահայերի պատգամավորությունը հետևյալ կազ-
մով՝ Թիֆլիսի թեմի եպիսկոպոս Մեսրոպ, Թիֆլիսի քաղաքա-
գլուխ պ. Խատիսով, հայոց բարեգործական միության նախագահ
պ. Հարությունով, հայկական «Մշակ» թերթի խմբագիր պ. Քա-
լանթար և Պետական դումայի անդամ պ. Պապաջանով: Պատ-
գամավորությունը գեներալ Շատիրովին գաղտնաբար հայտնել
է հետևյալը.

Թուրքիայի վերահաս իրադարձությունները ակամա սաստիկ
մտահոգում են բոլոր կովկասահայերին, որոնք չեն կարողանում
անտարբեր մնալ հիշյալ պետության մեջ իրենց դժբախտ ազ-
գակիցների ճակատագրի հանդեպ: Խորապես երախտապարտ
լինելով կայսերական կառավարությանը Թուրքիայում կեղեքվող
իրենց եղբայրակիցներին օգնություն ցույց տալու մասին կա-
թողիկոսի անունով իմ նամակում ազդարարված խոստման հա-
մար, բոլոր ռուսահպատակ հայերը հաստատապես հավատում
են, որ Ռուսաստանը ժամանակին կասի իր ժանրակշիռ խոսքը
և Թուրքիային կստիպի կիրառել երկար սպասված բարենորո-
գումներն ու Թուրքահպատակ հայերի դրության բարելավումնե-
րը, և վերջիններս, վերջապես, հնարավորություն կստանան հան-
գիստ ապրել ու խաղաղ զբաղվել իրենց գործով...

Ցավոք, Թուրքիայում իրադարձությունների ընթացքը հայե-

րին ստիպում է մտածել չորս փորձությունների մասին, որոնք ամենամոտիկ ապագայում, հավանաբար, ստիպված պիտի ընեն կրել Թուրքիայի իրենց եղբայրակիցները: Ավելի ու ավելի հաճախ են լուրեր ստացվում հայերի դեմ կատարվող բռնությունների մասին, և դժբախտ անգն հայերը՝ Թուրքահայատակները, ակամա օգնության ճիչ են արձակում այնտեղից: Օգնության այդ ճիչը բխում է ինքնապահպանության զգացմունքից, ինքնապահպանության — բառիս ամենանեղ իմաստով, քանզի յուրաքանչյուր Թուրքահայատակ հայի կյանքին այս րոպեիս անմիջական վտանգ է սպառնում... Միայն համառ պաշտպանության հնարավորությունը կարող է բռնավորներին հետ պահել գազանություններից: Ուստի և կովկասահայերը, հանձինս իրենց ընտրյալների, իմ միջոցով աղերսում են կայսերական կառավարությանը՝ չմերժել Թուրքահայ իրենց եղբայրներին միջոցներ հասցնելու ինքնապաշտպանության համար՝ ընդդեմ բացահայտորեն հարձակվող թշնամու: Պատգամավորությունը խնդրում է կայսերական կառավարությունից չմերժել Թուրքիայի հայերին: Երանց ինքնապաշտպանության համար անհրաժեշտ զենքի թաքուն հանձնումը՝ գոնե բերդականներ ու փամփուշտներ: Պատգամավորության անդամները երաշխավորում են, թե այդ զենքը, որ ռուսական կառավարության կողմից տրվելու է անհատույց կամ պետական գնով, վստահելի մարդկանց ձեռքով կհասցվի Թուրքիայի իրենց ազգակիցներին, ովքեր որ իսկապես դրա կարիքն զգում են, և որ դա կգործադրվի բացառապես ինքնապաշտպանության համար, բառիս ուղղակի իմաստով, և այն էլ՝ միայն ժայռահեղ կարիքի դեպքում, այլ ոչ թե որևէ մի այլ ակտիվ գործողության: Ռուսաստանը, որը խոստացել է պաշտպան կանգնել Թուրքահայերին և նրանցից համբերություն է պահանջում, չպետք է մերժի տառապյալների խնդրանքը՝ սպասելով այն պահին, երբ շնորհիվ Ռուսաստանի անելիք քայլերի վերջ կգտնի նրանց մշտական վախը իրենց կյանքի ու կայքի համար, չպետք է մերժի ջարդարարներից պաշտպանվելու հնարավորություններն ու միջոցները...

Կովկասահայերի պատգամավորության այս դիմումի մեջ արտահայտվում էր նրանց նյարդայնությունը, որը նորից է սաստկացել Թուրքիայի հայաբնակ վայրերում տեղի ունեցող հուզումների մասին լուրերի ազդեցության տակ: Մեր հայերի և հարեվան Փոքր Ասիայի նրանց եղբայրակիցների ազգային ու կրո-

Նախան կապերն այն աստիճանի սերտ են, որ վերջիններս կյանքում տեղի ունեցող բոլոր իրադարձությունները շեն կաթող ամենազերմ հետաքրքրություն շառաջացնել մեր հայերի մեջ և շաղկել նրանց տրամադրության վրա:

Ինչպես մեր, այնպես էլ այլահայտակ հայերը, միշտ ջանացել են օգնություն ցույց տալ Թուրքիայի իրենց եղբայրակիցներին՝ Թուրքերի դեմ մղած նրանց անընդմեջ պայքարի ընթացքում. ընդ որում Թուրքիայի թուլության յուրաքանչյուր պահից օգտվել են միշտ, որպեսզի գոնե որևէ բան նվաճեն Թուրքահայերի համար: Թեև 1878 թվին էլ Բեռլինի դաշնագրի մեջ մտցրվեց № 61 հոդվածը, որը Թուրքիային պարտավորեցնում է բարենորոգումներ իրագործել հայաբնակ մարզերում, ու թեև 1895 թվին տերությունների կողմից կազմվեց այդ բարենորոգումների նախագիծը, սակայն մերձավորաբնկյան հարցի բարդությունը և տերությունների կողմից առանց ժայրահեղ անհրաժեշտության այն շոշափելու երկյուղը հանգեցրին նրան, որ ինչպես Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը, այնպես էլ բարենորոգումների 1895 թվի նախագիծը մնացին որպես մեռած տառ:

Լիովին հասկանալի է, որ տեսնելով ներկայումս Թուրքիայի պարտությունը Բալկանյան դաշնակիցներից և բոլոր մեծ տերությունների միջամտությունը Մերձավոր արևելքի գործերին, հայերը շեն կարող հանգիստ մնալ: Նրանք վախենում են, որ եթե ներկա պահին էական ու իրական բարենորոգումներ ձեռք չբերեն, իրենք վերստին երկար ժամանակով հանձնվելու են Թուրքերի կամայականություններին: Հայերի անհանգստությունը է՛լ ավելի է մեծանում նրա համար, որ վճռական պահի մոտեցման հետ միաժամանակ, երբ պետք է որոշվի Թուրքահայ իրենց եղբայրների ճակատագիրը, սկսվել է տարվա այն եղանակը, որը բարենպաստ է Թուրքերի ու քրդերի կողմից հայերի դեմ թշնամական ելույթների համար: Թուրքահայերը իրենց շուրջը տեսնում են համատարած զինված մոլուկման բնակչություն, մինչդեռ իրենց դեմ ամեն կարգի խոչընդոտներ են հարուցում զենք ձեռք բերելու գործում: Վերջապես, Թուրքահայերը սարսափով են սպասում Մակեդոնիայից գաղթող մուսուլմաններին իրենց անդերում և իրենց հողերի հաշվին բնակեցնելուն: Թուրքահայերի վիճակը իսկապես կրիտիկական է դառնում, և նրանք գուցե ոչ առանց հիմքի վախենում են, որ ամենամոտիկ ապա-

գայում իրենց սպասվում են առավել ծանր ժամանակներ, քան իրենք ապրել են մինչև այժմ...

Վորոնցով-Պաշկով

АВПР, Политархив, д. 3461, л. 1—4.

**128. Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԸ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ
ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԽՍՏՐ ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ**

№ 881 Ռեռագրից

14 (27) մայիսի 1918 թ.

Մայիսի 7-ին Շիրկովը հեռագրում է, որ սպանություններն ու կողոպուտները անվերջանալի են դառնում: Նա վկայակոչում է հայերի և ասորիների 7 սպանություն և անասունների հափըշտակում: Ըստ նրա տեղեկությունների, հայերի վիճակը անտանելի է, և նրանք հիզանի, Նրունի ու Թաթիկի գավառներում վախենում են տներից դուրս գալ դաշտերը մշակելու համար: Սարուան գյուղի հայերը, թվով 72 ծուխ, գնացել են Թաթիկի գավառը, որպեսզի Ռուսաստան գաղթեն, բայց գավառի կայմակամը չի թողել²⁴...

Գիրս

АВПР, Политархив, д. 3461, л. 37.

**124. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺԸ՝
ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆ ԳԻՐՍԻՆ**

Նամակից

20 մայիսի 1918 թ.

Թուրքահայոց պատրիարքը պատիվ ունի սույնի հետ Ձերդ գերազանցությանը հղել թարգմանությունը այն թաքրիթի, որը շաբաթ օրը նա հանձնել է նորին պայծառափայլություն մեծ վեզրին...

Ձերդ գերազանցությանը հայտնի է, որ հայերի վիճակը կրտրուկ կերպով վատթարացել է Բալկանյան պատերազմից հետո:

Անատոլիայով մեկ հայերի գլխին կախված է զանգվածային կոտորածի վտանգը: Նրանք պատանդ են դարձել մուսուլմանների ձեռքին: Եթե զանգվածային կոտորած տեղի չի ունեցել, ապա բացառապես շնորհիվ այն բանի, որ այդ զարհուրելի ոճրագործությունների զոհերն իրենք հրաժարվել են նույնիսկ ար-

դարություն հայցել, վախենալով, որ իրենց կմեղադրեն պրովո-
լացիայի մեջ: Ծիշտ է, մինչև այժմ նրանց հաջողվել է խուսա-
փել հեկատոմբից, բայց սպանությունների թիվը չի դադարել
աճելուց, և որոշ ժամանակից ի վեր սպանությունների բուն
քնույթը վկայում է հայերին ահաբեկելու ակնհայտ մտադրու-
թյուն:

Մտնոթանալով մեր թաքրիրին՝ Ձերդ գերազանցությունը
պարզ պատկերացում կկազմի հայերի վիճակի մասին: Ձերդ
գերազանցությունը կարձանագրի, որ հուշագրի հանձնման ժա-
մանակից ի վեր օսմանյան կառավարությունը, շնայած այս
առթիվ նրա տված պաշտոնական հավաստիացումներին, չի հո-
գացել նույնիսկ ամենատարրական կանխիչ միջոցներ ձեռք
առնելու մասին:

Հալեպից մինչև Վանա լճի ափը հայ ժողովուրդը ապրում է
վաղվա օրվա հանդեպ մշտական վախի մեջ: Նորից հայ ըն-
տանիքների երկար շարանները ձգվում են դեպի սահմանը: Հա-
յերն ստիպված են կտրել այն թելերը, որոնցով պատմության
դարերը և համառ աշխատանքի դարերը իրենց կապել են այս
հողի հետ:

Ի նկատի ունենալով, որ հայերի այսպիսի վիճակը դարձել
է անտանելի, ինչպես և՛ մեր դեմարշների ապարդյունությունը,
պատրիարքը չկորցնելով Հայաստանում բարենորոգումների
հարցի լուծման հույսը՝ դրա հետ միասին Ձերդ գերազանցու-
թյանը խնդրում է ձեռք առնել այնպիսի միջոցներ, ինչպիսիք
դուք տեղին կհամարեք: Որպեսզի վերացվի Անատոլիայում
զանգվածային անխուսափելի կոտորածի վտանգը...

Հովհաննես արքեպիսկոպոս Արշարունի

Ադդր I

**Թաֆրի, որ մայիսի 18(31)-ին պատրիարքի կողմից
հանձնված է մեծ վեզիր Մահմուդ Շեֆեթ փաշային**

Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթներում և Կիլիկիայում հայ
բնակչության կոտորածի սպառնալիքի վերաբերյալ Ձերդ պա-
շառափայլությանը հուշագրի հանձնումից մինչև օրս ոչ մի մի-
ջոց չի ձեռնարկվել, որ կարողանար մեր ազգակիցներին զերծ
պահել այդ սպառնալիքից: Կոտորածներ հրահրելով զբաղված
անձինք ոչ մի հետապնդման չեն ենթարկվել: Պաշտոնյաները

շարունակում են վիրավորել մարդկանց այն բանի համար, որ նրանք հայ են:

Դեռ ավելին. տեղերից ստացված վստահության արժանի հաղորդումներից պարզվում է, որ վտանգն աճել է և որ սպանությունները, բռնությունները, առևանգումներն ու կողոպուտները կրում են, առանց չափազանցության, զանգվածային ցարդերի բնույթ:

Պատիվ ունեմ սուլեին կից Ձերդ գերազանցությանը ուղարկել գրանցված նոր հանցագործությունների ցուցակը:

Վերևում նշված հաղորդումներից հավասարապես բխում է, որ հայ դժբախտ ազգը, որին ոչնչացում է սպառնում, միևնույն ժամանակ աստիճանավորների կողմից ենթարկվում է բռնապետական, անտանելի ճնշման: Մարդիկ աննկարագրելի ճնշվածության պայմաններում են ապրում: Հերկվորները սիրտ չեն անում իրենց գյուղի սահմաններից դուրս գալ՝ դաշտերը մշակելու համար: Մյուս բնակիչներն էլ չեն կարող իրենց գործով զբաղվել: Բացի այդ, հայերից շատերը այլ ելք չգտնելով, արտագաղթից զատ, խմբերով բռնում են տարագրության ուղին, ինչպես որ այդ տեղի էր ունենում հին ութիմի օրոք:

Դա նշանակում է, որ հայերն այլևս իրավունք չունեն ապրելու Օսմանյան կայսրության մեջ:

Քանի որ իրերի այսպիսի վիճակը պետք է հանգեցնի հայ բնակչության ոչնչացմանը վերը նշված շրջաններում, քանի որ կառավարության բազմաթիվ հավաստիացումները՝ մեր ազգակիցների կյանքի, պատվի և գույքի ապահովությունը երաշխավորող միջոցառումների մասին, չարդարացան, և քանի որ բոլոր միջոցները՝ աղերսանքները, բողոքները, գանգատները սպառվել են, ինձ մնում է դիմել սոսկ կայսերական կառավարության և օսմանյան ազգի խղճին ու պատասխանատվության գիտակցությանը, ինչպես և ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի գթասրտության զգացմանը, որը պետք է իմանա, որ հայ ժողովուրդը այժմ հասարակության օրենքներից դուրս է գրված:

Արևմտաճառց պատրիարհ

Առաքիւ ԻԻ

Անատոլիայի տարբեր վիլայեթներում 1913 թ. ապրիլի 29-ից կատարված կողոպուտների, սպանությունների, առևանգումների և այլ հանցագործությունների ցուցակը, որը կցված է եղել

1913 թ. մայիսի 18 (31)-ին մեծ վեզիրին հասցեագրված հուշագրին.

1. Խարզանի կազայի (Բիթլիս) ավազակները 1329 [1913] թվի ապրիլի 29-ին կատարել են կողոպուտ Կիանիկու և Բիշեր գյուղերում և վիրավորել երկու հոգու:

2. Այն բանից հետո, երբ Չարսանջակի կայմակամ՝ Շուքրի Բեյը կատարեց վալիի կարգադրությունը հայերի սեփականությունը նրանց վերադարձնելու մասին, որը գրավել էին աղաները, վերջիններս բոլոր սանկցիաներն ի շիք դարձնելու նպատակով սկսեցին հայերի տները քարուքանդ անել և 300-հոգանոց խմբի գլուխն անցած՝ շրջապատեցին իշխանությունների նրստավայրը: Վերջիններս փոխանակ գլխավորներին բռնելու և պատուելու, կայմակամին տեղափոխեցին:

Հայտնի ավազակ Սեիդ Ալիի անթիվ կողոպուտների պատճառով Գադբեյ գյուղի բնակիչները փախան Բիթլիս, իսկ Արոնի բնակիչները պատրաստվում են արտագաղթել:

4. Ավզուտ գյուղում (Մուշ) բեյերի ճնշումներն սկսեցին այնպիսի բնույթ կրել, որ այդ գյուղի բնակիչները ստիպված եղան լքել գյուղը:

5. Այստեղ հայտնի ոճրագործ, ավազակ Հասո Իբրահիմը, բրին ձերբակալելու հրաման կա, հարձակվեց Բեշերի կազայի (Դիարբեքիր) էլիվո գյուղի վրա, թալանեց և սպանեց երկու հոգու: Մեզ հայտնում են, որ իշխանությունների անգործունեության հետևանքով բնակչությունը դեսուդեն է ցրվում, և դրությունը օրեցօր էլ ավելի հուսահատական է դառնում:

6. Սպանությունների և կողոպուտների թիվը անընդհատ աճում է Գավաշի կազայում: Գավ ցեղը Շատախի կազայից քշել տարել է 2000 ոչխար և սպանել երկու հայ հովիվների: Ոչ անհայտ Միր Մհեն իր 60 մանկավիկների գլուխն անցած՝ ներխուժել է Խարզանի կազան և սպառնալիքներով բնակչությանն ստիպել է դրամ տալ իրեն: Սպանել է հարկահավաքին: Այս տեղերում գոյություն չունի ո՛չ կարգուկանոն, ո՛չ անվտանգություն:

7. Հարկահավաքը՝ Խոսրով անունով մի հայ, գազանաբար սպանվել է իր պարտականությունները կատարելիս: Հանցագործությունը կատարվել է Իբրահիմ էֆենդու՝ սանջակի քարտուղարության պետի ազարակում, միանգամայն բացահայտ, մուսուլման և ոչ մուսուլման ժանդարմների ներկայությամբ, որոնք գտնվելիս են եղել փողոցում: Գործելով ճնշման տակ՝ տեղա-

կան իշխանությունները չեն ձեռնարկել հանցագործների աշ մի հետապնդում: Սրանք շարունակում են իրենց համար ազատ ման գալ:

8. Էդրեկի կազայի (Կարասու) էդինջիկի նահիեի բնակիչ ոմն էլմաս զոռով տարել է հայ Հակոբ Շեքերյանի 14-ամյա աղջկան: Չնայած բազմաթիվ բողոքներին, առևանգիչը ո՛չ ձերբակալվել է, ո՛չ հետապնդվել, իսկ աղջիկը չի վերագարձված ծնողներին: Ուզում են նրան զոռով մահմեդականացնել:

9. 1913 թ. մայիսի 12-ին Գորգոր գյուղից (Բիթլիս) դուրս են հանել 5 հոգու և տարել սարերը: Հենց այստեղ է սպանվել Արոնի գյուղի ասորի քահանան:

10. Սպանվել են 4 հայեր Խիզանի կազայում (Բիթլիս), 1 հայ՝ Բանիչան գյուղում և 54 հայ՝ Քարոն գյուղում, ընդամենը՝ 59 հայ: Դրանից բացի, վիրավորվել են 4 հայեր և հափշտակվել է 1000 ոչխար:

11. Բազմաթիվ գանգատները այստեղի հայտնի ավազակ Մհամեդ էմինի վրա մնացել են անհետևանք: Այս նույն շարագործն սպանել է Գեորգ քահանային:

12. Միխալիչ կազայից (Բրուսսա) հայ Հակոբը գնդակահարվել է ոմն Հասանի ձեռքով: Մարդասպանը չի ձերբակալված:

13. 11 հայեր, որոնք Ռուսաստանից վերադառնում էին իրենց երկիրը, որտեղ նրանք ապրում են Վանա լճի մոտ և դրա շրջակայքում, վիրավորվել են և կողոպտվել պարետ Ահմեդ աղայի կողմից:

14. Երկու ժանդարմներ, անունները՝ Նուման և Ալի շաուշ, գնացել են Չուխուր և Քիլինջ գյուղերը՝ դասալիք փնտրելու պատրվակով: Չգտնելով նրանց, ում փնտրելիս են եղել, ծեծել են նրանց հարազատներին և կտտանքի ենթարկել մուխթար Հակոբ էֆենդուն, որին հետո տարել են Յալովա և բանտարկել:

15. Սպանություններն ու կողոպուտները շարունակվում են Մուշում և Սղերդում: Կապը հայկական գյուղերի միջև կտրված է:

16. Ճանաչարհները Դիարբեքիրի, Բիթլիսի և Վանի շրջանում փակ են և գյուղատնտեսական աշխատանքները լրիվ դադարեցված են: Ավազակախմբերն անպատիժ գործում են ամենուրեք:

17. Թիմար գյուղում (Վան) 8 զինվորներ բռնաբարել են մեկ հելի կնոջ:

18. Բիթլիսում նշանավոր ավազակ Մեհմեդը առևանգել է 4 հայերի և տարել սարերը: Հարձակվել է Գելհոք գյուղի վրա: Մեհմեդը առևանգված հայերի ազգականների մոտ մի քրդի և մի կնոջ է ուղարկել փրկագին ստանալու: Թշվառ ազգականներն ևտիպված են եղել իրենց հողերը գրավ դնել, որպեսզի ճարեին չՅ լիվր, որը նահանգապետ Նեհնեն փոխառեցել է ավազակին՝ խալիլ շաուշի և մի ուրիշ ժանդարմի միջոցով:

19. Լիակատար հուսահատության հասցված և այլևս անկարող լինելով հաշտվել այդքան դրամաշորթությանների հետ՝ Երզնկայի և շրջակայքի հայերը արտագաղթում են Ամերիկա:

20. Սիլվանի և Բեշարիի կազաններում (Դիարբեքիր) քրդերը տենդագին զինվում են՝ շարունակելով սպանել ու կողոպտել հայերին և սպառնալ նրանց:

21. Այսօր Բիթլիսի մեր արքեպիսկոպոսից ստացված ճեպագրում հաղորդվում է, որ Խիզանի կազայում հենց նոր սպանել են 3 հայերի և որ տեղական իշխանությունների կարգադրությունները մնացել են անհետևանք:

ABPP, Политархив, д. 3465.

**125. Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԻ ՀԵՌԱԳՐԻՑ՝ ՀՂԱՍԾ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆՂ**

20 մայիսի (2 հունիսի) 1918 թ.

Մայիսի 18-ին պատրիարքը մեծ վեզիրին նոր թաքիր է հանձնել՝ սուր արտահայտություններով հայտարարելով, որ վերջին հուշագրի հանձնումից հետո դրությունը վատացել է և հայ տարրը լրիվ ոչնչացման սպառնալիքի առաջ է կանգնած: Կառավարության բազմաթիվ խոստումները չեն կատարված, և պատրիարքին մնում է միայն դիմել օսմանյան կառավարության ու ժողովրդի պատասխանատվության զգացմունքին և քաղաքակիրթ աշխարհի կարեկցությանը: Թաքիրը հանձնելով, պատրիարքը շուտափույթ հեռացել է՝ հրաժարվելով զրույցի բռնվել մեծ վեզիրի հետ: Այսօր պատրիարքի կողմից ուղարկված պատգամավորությունը ինձ հանձնեց մի գաղտնի դիմում հետևյալ բովանդակությամբ: Նոր թաքիրի հանձնումը Բ. Դուանը շունի Կառավարության դեմ ուղղված ցույցի բնույթ, այլ նպատակ ունի

ներան դրդել շուտափույթ բարենորոգումների անցկացման: Պատրիարքարանը Դռնից չի սպասում բարենորոգումներ և միայն մատնացույց է անում հայերին սպառնացող կոտորածի վտանգը. սպանությունների թիվն անընդհատ աճում է, իսկ կառուարությունը առաջվա նման մատը մատին չի խփում: Հայ բնակչությունն ահաբեկված է և սկսում է արտագաղթել: Սույնը ի նկատի ունենալով՝ պատրիարքը դեսպանին խնդրում է շտապ կարգով ձեռք առնել բոլոր միջոցները, որոնք կարող են կանխել կոտորածը Հայաստանում: Փաստաթուղթն ինձ հանձնելով՝ պատգամավորները հայտարարեցին, որ դրությունը շատ լուրջ են համարում...

Գիրս

АВПР, Политархив, д. 3461, л. 68.

126. Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԸ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ ՍԱՋՈՆՈՎԻՆ

№ 578 հեռագրից

4 հունիսի 1918 թ.

Հայոց պատրիարքի պատգամավորությունը այցելեց դեսպանատուն՝ բողոքելով Ռուդոսթոյի հետգրավումից հետո թուրքերի կողմից հայերին կոտորելու մասին: Այնտեղ ուղարկված անգլիական ստացիոնարի հրամանատարը երեկ երեկոյան վերադարձավ այստեղ և տեղեկացրեց, որ դրությունը կրիտիկական է եղել առաջին օրը, բայց ճշգրիտ չի հաջողվել որոշել սպանվածների թիվը. դա տատանվում է 26—60-ի միջև՝ ներառյալ նաև 5 կամ 6 բուլղարացի ժանդարմներին...

Գիրս

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3734, л. 398.

127. ԷՐՋՐՈՒՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԸ՝ Կ. ՊՈԼՍԻ ԴԵՍՊԱՆ ԳԻՐՍԻՆ

Քաղվածք № 78 գեկույցից

26 հոկտեմբերի 1918 թ.

Նորընտիր պատրիարք Զավեն Եղիայանը, որն սպասվում էր էրզրումում դեռևս հոկտեմբերի 6-ին, այստեղ ժամանեց ամսույս 13-ին միայն, ճանապարհին՝ Դիարբեքիրից էրզրում իր երեւ

առնելու օրյա ճանապարհորդության ընթացքում հաճախակի կանգառներ կատարելու պատճառով:

Պատրիարքի ժամանման պահից սկսած՝ մուսուլմանների մեջ զգալի գրգռություն է ծայր առել նրա հանդեպ ցուցաբերված պատիվների առթիվ: Այս հանգամանքից օգտվեցին ագիտատորները, որոնց թվում վերջին դերը չէր խաղում գերմանական հյուպատոսի գաղտնի գործակալ Կառլ Լենները: Վերջինս, որն արդեն իր անձնագիրը ներկայացրել էր գլխավոր հյուպատոսություն Ռուսաստանի վրայով Կոստանդնուպոլիս մեկնելու համար և սլատրաստվում էր էրզրումը թողնել հոկտեմբերի 15-ին, բոլորովին անսպասելիորեն մնաց այստեղ մինչև պատրիարքի մեկնումը, այսինքն մի ամբողջ շաբաթ ավելի, քան ենթադրում էր: Այդ ընթացքում մուսուլմանների միջև տարվող ագիտացիան աստիճանաբար աճում էր...

Քաղաքի տարբեր թաղերում տեղի էին ունենում մահմեդականների գաղտնի ժողովներ, որոնցում կրքոտ կերպով դատասլարտվում էին պատրիարքին ցույց տրված չափազանց մեծ պատիվները, քանի որ թուրքական իշխանություններն իրենք զրանով բորբոքում էին հայերի մեծամտությունը և մուսուլմանական կրոնին անտեղի ստորացում բերում: Այդպիսի ժողովներից մեկը տեղի է ունեցել Հասան-Բասրիում՝ Գուլի բեկի որդի քուրդ Հուսամ էդ-դինի տանը, մյուսը՝ էրզինջան-Գափու թաղում՝ Ալ-ա էֆենդիի տանը, որտեղ երկար խոսք ու զրոյցից և կատաղի վեճերից հետո վճռվել է մեկընդմիջ տղա տալ հայերին, սպանել պատրիարքին Տրապիզոն գնալու ճանապարհին կամ էլ, անհաջողության դեպքում, ուղղակի Կոստանդնուպոլիս մեկնող շոգենավը բարձրանալու պահին:

Այդ նպատակով, 50 լիրայով ճարել են երկու դադաշ, կամ էրզրումցի խուլիզաններ, անունները՝ Իբրահիմ Հասան-օղլի և Խաքի Խալիլ-օղլի, որոնք պաշտավորվել են պատրիարքին հետևել էրզրումից մեկնելու պահից, որպեսզի առաջին իսկ հարմար դեպքում մահափորձ կատարեն նրա վրա: Այս մասին տեղնկություններ ստանալով մինչև նորին սրբազնության մեկնումը քաղաքից՝ ես շտապեցի գլխավոր հյուպատոսության թարգմանի միջոցով նրան առանձին նախազգուշացնել պատրաստվող մահափորձի մասին...

Պատրիարքին նախաճաշի հրավերելով, ես ջանացի խոսք բացել քրդերի և հայերի փոխհարաբերությունների մասին, ընդ

որում նորին սրբազնության արտահայտած կարծիքների էությունը հանգում էր հետեւյալին. եթե քուրդ աշիրեթների մեջ, մանավանդ Բիթլիսի վիլայեթում, հանդիպում են այնպիսիները, որոնց պետք է համարել հայերի թշնամիներ, ապա մյուսները հայերին վերաբերվում են բարեկամաբար և պատրաստ են նրանց հետ ձեռք ձեռքի տված ընթանալ: Թուրքական կառավարությունը, որը վաղուց ի վեր կասկածամտությամբ է վերաբերվել հայ-քրդական բարեկամությանը և չի դադարել միջոցներ ձեռք առնել մի ժողովրդին մյուսի դեմ գրգռելու, հիմա քրդերի արդեն գուրս պոռթկացող շարժումը ի նկատի առնելով՝ առանձին ջանքեր է գործի դնում, որպեսզի այդ շարժման սուր ծայրն ուղղի հայերի դեմ...

Աղամով

АВНР, Посольство в Константинополе, д. 2684. л. 126—127.

128. Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԸ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍԿՐ ՍԱՋՈՆՈՎԻՆ

Հեռագիր № 1068

7 (20) դեկտեմբերի 1918 թ.

Աղամովը հեռագրում է. պառլամենտի ընտրությունների առթիվ հայերի ելույթների կապակցությամբ քաղաքում [էրզրումում] մուսուլմաններին արհեստականորեն գրգռում են հայերի դեմ: Այս նպատակով իթթիհատականներից շատերի տներում գաղտնի ժողովներ են տեղի ունենում: Իթթիհատական ակումբը մայրաքաղաքի կոմիսար Ահմեդ Հալիմ բեյի նախագահությամբ հակահայկական եռուն պրոպագանդա է մղում: Տեղացի խուլիգան-դադաշները, որոնց պարագլուխը կանչվել էր գերմանական հյուպատոսարան, եռանդագին զինվում են: Մի խոսքով՝ ամեն ինչից երևում է, որ խառնակչության ուժեղ նախապատրաստություն է տեղի ունենում: Որոշ հայեր երկյուղ են հայտնում, թե Գերմանիան դիտմամբ ձգտում է անկարգություններ ստեղծել, որպեսզի զրանով կործանի բարենորոգումների գործը: Ուրիշները կարծում են, թե ագիտացիան տարվում է տերությունների կողմից մշակված բարենորոգումներն իսկապես իրագործելու պահին անկարգություններ ստեղծելու նպատակով:

Գիրս

АВНР, Политархив, д. 3465, л. 66.

(«Նովոյե վրեմյա» քերթի ճազորագրությունը)

Հայերի նկատմամբ գործադրվող դաժանությունները, անկասկած, խրախուսվում են կամ նույնիսկ, գուցե, կազմակերպվում Կոստանդնուպոլսի երիտթուրքերի կողմից, այսինքն՝ կենտրոնական կառավարության: Այս լրացուցիչ հանգամանքը հայոց տառապանքների պատկերին տալիս է այնպիսի միանգամայն յուրահատուկ երանգավորում, որի հետ անհնարին է հաշվի չնստել...

Այսպիսով, հայկական հարցի էությունը ներկայումս կայանում է ոչ թե նրանում, որ երեք շաբաթվա ընթացքում տեղի են ունեցել 70 բռնաբարություն և սպանություն, այլ նրանում, որ մեր հավատակից քրիստոնյաների անձնական անձեռնմխելիության դեմ կատարվող այդ հանցափորձերը տեղի են ունենում կենտրոնական երիտթուրքական կառավարության բարեհաճ թույլատվությամբ և գիտությունով...

«Новое время», 1913, 22 мая, С-Петербург.

180. Կ. ԳՈՒՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍԹՐ ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

Հեռագիր № 1184

29 դեկտեմբերի 1913 թ.

Աղամովը հեռագրում է էրզրումից. Գաղտնի ժողովները քաղաքում շարունակվում են ամբողջ ուժով, ընդ որում դրանցում բացեիքաց սկսել են խոսել հայկական կոտորածի մասին: Մուլաների հրամանի համաձայն մուսուլմաններն սկսել են սպիտակ շալմա փաթաթել զլխներին: Ըստ լուրերի, ամեն ինչ պատրաստ է կոտորածի համար, և սպասում են միայն մայրաքաղաքից տրվելիք ազդանշանին: Իթթիհատականները բացեիքաց ստորագրություններ են հավաքում վերահսկողության դեմ գրված բողոքի տակ, կանխապես տերությունների վրա դնելով, բարենորոգումների գործում նրանց միջամտության դեպքում, տեղի ունենալիք կոտորածների մեղքը: Տրամադրությունը տագնապալի է, և ցանկալի կլինի մեծական միջոցներով կանխել կոտո-

րածը, որ ձեռնտու է սոսկ մեր Գաղառակորդներին՝ Ռուսաստանի նկատմամբ հայերի համակրանքը շեղելու համար:

Գրս

АВПР, Политархив, д. 3465, л. 125.

181. ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԸ՝

Կ. ՊՈՒՍԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒՆ

Էրզրում, 4 հունվարի 1914 թ.

Այստեղի հայերը ուրբաթ օրը իսկական խուճապ ապրեցին: Առավոտյան կրպակների մեծ մասը փակ էր, և հայերը ընդհանուր ապաստում էին հարձակման: Չնայած մուսուլմանների գրգռված վիճակին, որոնց հրահրել էին իթթիհատականները՝ մայրաքաղաքից եկած էմիսար Հիլմի բեյի ղեկավարությամբ, իթթիհատական ակումբը, գերմանական հյուպատոսի նախաձեռնությամբ, քաղաքի ծայրամասում կաղմակերպել էր ատրճախների մրցանակային հրաձգություն: Հավաքվել էր տեղացի խուլիգանների, կամ դադաշների մեծ մասը՝ իրենց զենքերով, և հյուպատոսն ինքը մասնակցում էր հրաձգությանը, որին հրավիրված էին միայն մուսուլմանները, նույնիսկ՝ քաղաքի մերձակա գյուղերից: Նման անժամանակ և մինչ այս անհայտ զվարճությունը հայերի մեջ վստահություն ծնեց, թե ուր որ է եկել է կոտորածն սկսելու պահը, և ռուսահպատակների մեջ երկյուղ առաջացրեց, որի համար էլ ես թարգմանի միջոցով բողոքեցի վալիին ընդդեմ խուճապ սերմանող այդ զվարճության: Հայերը վստահ են, իսկ դադաշները բացեիբաց ասում են, թե կոտորածը սոսկ հետաձգված է:

Աղասով

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3726, л. 94.

182. ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ ԱԴԱՄՈՎՈ՝

Կ. ՊՈՒՍԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆԸ

Էրզրում, 15 փետրվարի 1914 թ.

Տեղական իթթիհատական ակումբի կողմից հիմնված «Թուրք գյուլչի», կամ «Թուրքերի ուժ» ընկերությունը, սկսում է քիչ առ քիչ զարգանալ և հաշվեհոու ամսի [հունվար] առաջին կեսին՝

արդեն հաշվվում է մոտ 200 անդամ, որոնց մեծ մասը, բացառությամբ Dette Publique-ի [Օտտոմանյան պարտքի վարչություն] վիլայեթի վարչության ծառայողների և արհեստավորների, բաղկացած է էրզրումի դադաշներից կամ խուլիգաններից: Ընկերության նախագահ է համարվում էրզրումի միջնաբերդի և ամրոցների ծառայությունից վերջերս հեռացված տեռուշ Համդի փաշան, որը յուրաքանչյուր ուրբաթ օրը «Թյուրք գյուլջի»-ի անդամների հետ ռազմական զբոսանք է կատարում էրզրումի շրջակայքում: Նոր ընկերության կազմման նպատակների մասին կարելի է դատել ըստ այն ճառի, որը Համդի փաշան ասել է այդ զբոսանքի մասնակիցների առաջ և որի մեջ, մատնանշելով Թուսաստանին որպես Թուրքիայի վաղնջական թշնամու՝ նրանց խորհուրդ է տվել ձեռքները չծալելով աշխատել ռազմական արհեստի յուրացման վրա, որպեսզի դրսից հարձակման դեպքում նրանք կարողանան լինել բանակի գործուն օգնականները թշնամուն դիմագրավելու գործում: «Այդ նպատակով, շարունակել է փաշան, որոշված է «Թյուրք գյուլջի» ընկերության անդամների համար ռազմական վարժությունների, համաքայվածքի, հրաձգության ուսուցում անցկացնել, մի խոսքով՝ այն ամենի, ինչ անհրաժեշտ է, որ իմանա զինվորը, հենց որ դրանցվածների թիվը հասնի հազարի»: Իսկ իթթիհատական ակումբի գործիչների կողմից վերոհիշյալ ընկերության խնդիրների առթիվ տրված պարզաբանումներից չի կառելի չգալ այն եզրակացության, որ նրանց կողմից ստեղծվող «ժողովրդական միլիցիան» նախատեսվում է հակագործելու համար ոչ միայն արտաքին թշնամիների դեմ, այլև՝ ներքին, որի տակ հասկանում են գլխավորապես հայերին: Մտահոգված լինելով ինչպես հարկն է զինել այդ միլիցիոներներին, իթթիհատական ակումբը որոշել է «Թյուրք գյուլջի» ընկերության յուրաքանչյուր անդամից, ովքեր պետական կամ հասարակական ծառայության մեջ են գտնվում, գանձել ամսական երկուական մեջդիե, իսկ արհեստավորներից՝ շաբաթական 5-ական դուռուշ, որպեսզի աստիճանաբար հավաքվի այնքան կապիտալ, որը բավականացնի նվրոպայից 600-ից 1000 հատ հրացան բերել տալու համար, պայմանով, որ պատվերը կատարողների վարձի ամբողջ գումարը վճարվի ոչ պակաս քան չորս նվազով: Դրամի հավաքումն արագացնելու համար «Թյուրք գյուլջի» ընկերությունը պատրաստվում է վարձով կազմակերպել «Սուլթան Սելիմ III» պիեսի

թուրքերեն ներկայացումը, որը նշանակված է սուլն թվի մարտի 1-ին: Դրա հետ միաժամանակ իթթիհատական ակումբի նախագահ Ահմեդ Հիլմի բեյը դիմել է «Միության և առաջադիմության» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին, խնդրելով, որ արտասահմանյան զինագործական ֆարքիկաների հետ նամակագրական կապ հաստատեն իրենց 4000 ատրճանակ մատակարարելու վերաբերյալ, այն պայմանով, որ վճարումը կատարվի երեք նվազով, իսկ զենքը բաժանվի էրզրումի իթթիհատներին և սրանց համախոհներին, որոնք աղքատության պատճառով պարտավորված կլինեն ատրճանակների արժեքը վճարել աստիճանական մուծումներով: Այսպիսով, էրզրումում իթթիհատները մտադիր են միաժամանակ զինել և՛ խաժամուժին, հայերի դեմ գործելու համար, հայերի, որոնք այժմ համարվում են լավ զինված, և՛ իրենց համախոհներին՝ քաղաքական հակառակորդների դեմ կռվելու համար...

ABPP, Посольство в Константинополе, д. 2685, л. 13—14.

188. ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ ԱԳԱՄՈՎԸ՝ Կ. ՊՈԼՍԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆԸ

Զեկույցից

15 մարտի 1914 թ.

Հայերի դեմ գրգռումը, որ բորբոքել է էրզրումում երիտթուրքական կուսակցությունը, կամ, ավելի ճիշտ, իթթիհատական ակումբը, բնավ էլ չի հանդարտվել, և թեև այն արդեն չի սպառնում անհապաղ կոտորածով, ինչպես եղավ ընթացիկ տարվա հունվարի սկզբին, այնուամենայնիվ ժամանակ առ ժամանակ հասցնում է դուրս պոռթկալ հայերի ու մուսուլմանների միջև տեղի ունեցող զինված ընդհարումների ձևով: Այսպես, օրինակ՝ բարեկենդանի շաբաթվա մեջ Աղտաձոր գյուղում, որը կես ժամվա ճամփա հեռու է քաղաքից և բնակչության կեսը հայ է, կեսը՝ մուսուլման, զինված ընդհարում տեղի ունեցավ սրանց ու նրանց միջև այն պատճառով, որ մուսուլմանները չէին ուզում հայերին թույլ տալ բարեկենդանն անել գյուղում՝ երթով և նվազ ու պարով: Հայերի վրա հարձակվելիս սպանվեց մեկ մուսուլման՝ Հուսեյն անունով, իսկ մի ուրիշը ծանր վիրավորվեց: Հայերից նույնպես տուժեցին մի քանի հոգի՝ շատ թե քիչ ծանր վիրավորվելով: Նույնպիսի ընդհարումներ և նույնպիսի առիթով, թեև

առանց մահացու դեպքերի, տեղի ունեցան Տուվանը գյուղում և էրզրումի շրջակայքի այլ վայրերում, որն առիթ տվեց տեղիս հայ լուսավորչական եպիսկոպոս Սմբատ Սահադետյանին գանգատով դիմելու վալիին՝ ընդդեմ մուսուլմանների, որոնք սոսկ առիթ են փնտրում, որպեսզի հարձակվեն հայերի վրա։ Վալին ժանդարմական յուզբաշի Մուստաֆայի միջոցով տեղում հետաքննություն կատարելուց հետո, եպիսկոպոսին պատասխանեց կտրուկ մի նոտայով՝ ամեն ինչում մեղադրելով հայերին, որոնք մտածում են լուկ աջն մասին, թե ինչպես անկարգություններ առաջացնեն, որպեսզի հետո ամբողջ մեղքը բարդեն մուսուլմանների վրա։ Որպեսզի գործով ապացուցեն, որ հայերը նպատակ են դրել այսպես թե այնպես գրգռել մուսուլմաններին, այժմ ճիգեր են գործադրում նաև թուրքական կառավարական գործակալները բուն էրզրումում, որտեղ հաշվետու ամսվա երկրորդ կեսին հաճախացել են հայերի ձերբակալությունների դեպքերը, իբրև թե թուրք կանանց պատվի դեմ արված ոտնձգությունների համար։ Այսպես, օրինակ՝ վարսավիր Հակոբը մեղադրվել է թրքուհի Գյուլշանին բռնություններ իր կրպակը տանելու մեջ։ Հարբած հայերը՝ սրճարանի տերեր Սիմոնը և Զիլինգար Հմայակը, իքի-Գյուրեկ հասարակական բաղնիքի մոտով անցնելիս, այն ժամանակ, երբ այնտեղ են գտնվելիս եղել թուրք կանայք, մի քանի մուսուլմանների կողմից զոռով մոցվել են բաղնիքի նախասրահը, այնտեղ ծեծվել են կանանց ձեռքով և ապա ձերբակալվել ոստիկանության կողմից։ Փետրվարի 14-ի երեկոյան մի քանի հարբած հայերի ձերբակալել են ոստիկանները Գյումրյուկ-Արկա փողոցում՝ երկու անցորդ մուսուլմանուհիների վրա հարձակվելու մեղադրանքով։ Բոլոր այս լուրերը, հույժ ծաղկեցված ձևով տարածվելով՝ քաղաքում ծնունդ են տալիս մուսուլմանների նորանոր գաղաղումների։ Վերսկսված գաղտնի ժողովներում, որոնք տեղի են ունեցել հաշվետու ամսում. 1) Մուրադ-փաշա թաղամասում՝ Հաջի Քյամիլ էֆենդու տանը, 2) Հաբիբ-էֆենդի-Ուլյա թաղամասում՝ Համիդ բեյի տանը, 3) Զեդիդ թաղամասում՝ Մուստաֆա էֆենդիի մոտ և, վերջապես, 4) Թոփչի-օղլի թաղամասում՝ Դեդե բեյ Մումչիդադեի մոտ, — ամենուրեք ձայներ էին հնչում հայերին դատ տալու անհրաժեշտության մասին...

Զեկույցից

5 մայիսի 1914 թ.

Ռուս-թուրքական սահմանի և էրզրումի միջև համարյա կես ճանապարհին, Արաքս գետի կամրջի մոտ կա մի գյուղ՝ Քյոփրի-Քյոյ, բնակեցված բացառապես հայերով։ Մարտի սկզբին կամրջի մյուս կողմում, մոտ մեկ վերստ Քյոփրի-Քյոյից հեռու գտնվող մուսուլմանական էմրակամ գյուղի բնակիչների ցուցմամբ, կամրջի կամարներից մեկի տակ իշխանությունները հայտնաբերեցին Կալեն-դերի անունով թուրք ժանդարմի դիակը։ Հենվելով այն բանի վրա, որ դիակը ավելի մոտ էր գտնվում հայկական գյուղին, քան մուսուլմանականին, և որ ժանդարմի պետական զենքը սպանողները տարել էին, թուրքական իշխանությունները մեղավոր համարեցին քյոփրիքյոյցի հայերին, և Բասենի կայմակամ Թահիր բեյը, որն այդ ժամանակ վերադարձել էր Ռուսաստանից, մեծ աշառությամբ ձեռնարկեց նշված հայկական գյուղում հետաքննության անցկացումն ու խուզարկությունները։ Թուրքական քննչական աստիճանավորո՞ւմը և ժանդարմները այդ ընթացքում ոչ միայն ծաղրութանակի ենթարկեցին կասկածելի հայերին, այլև բռնություն գործադրեցին նրանց կանանց ու երեխաների նկատմամբ, շնայած այն բանին, որ պատասխանատվության կանչված քյոփրիքյոյցիները պնդում էին, թե ժանդարմն սպանվել է խանդի հողի վրա՝ էմրակամ գյուղի մի քանի բնակիչների ձեռքով, իսկ նրա դիակը, մեղքն իրենցից վանելու համար, նետված է հայկական գյուղի մոտ, սանույցի վրա։

Թուրքերի ծաղրութանակը անպաշտպան գյուղացիներին նկատմամբ վրդովմունքի պոռթկում առաջացրեց հայերի մեջ, որոնք բացեիքաց ասում էին, թե իշխանությունները նպատակ են դրել հայերին ստիպել, որ լքեն ռուսական զորքի՝ դեպի էրզրում շարժման ճանապարհին ընկած գյուղը, ուստի և բռնադատման ամեն միջոց թույլատրելի են համարում։ Էրզրում քաղաքի հայ լուսավորչական եպիսկոպոս Սմբատ Սահադետյանը մի քանի անգամ դիմեց վալիին՝ համառորեն պահանջելով, որ անաչառ կերպով հետաքննվեն Քյոփրի-Քյոյի իրադարձությունները, բայց այն բանից հետո, երբ էրզրումի ոստիկանապետ Խուլլուսի բե-

յին ու քաղաքացիական տեսուչ Ֆուադ բեյին այնտեղ ուղարկելը ոչ մի արդյունքի չհանգեցրեց, եպիսկոպոսը դիմեց ինձ՝ խնդրելով, որ այս ամենի մասին խոսեմ գեներալ նահանգապետի հետ: Ես, լսած լինելով, թե Բասենի կայմակամ Թահիր բեյը, իբրև պարզե այժմյան կառավարությանը իր մատուցած ծառայությունների դիմաց, նշանակվել է Բայազետի մութեսաֆիֆ, իմ անձնական տեսակցության ժամանակ այդ առթիվ երկար խոսակցություն ունեցա վալիի հետ, որն ինձ հավաստիացրեց, թե Բայազետում աշխատելու համար նշանակված է մի աստիճանավոր, որն արդեն մեկնել է Կոստանդնուպոլսից, և որ Թահիր բեյին կառավարությունը որոշել է տեղափոխել մի այլ կաղա...

Ա. Ադամով

АВПР, Посольство в Константинополе, д. 2685, л. 47—48.

**185. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՊԵՎՈՐԳ V-Ը՝ ԿՈՎԿԱՍԻ ՓՈԽԱՐԱՎ
ՎՈՐՈՆՑՈՎ-ՂԱՇԿՈՎԻՆ**

Նամակ № 1181

Էջմիածին, 5 օգոստոսի 1914 թ.

1912 թվի հոկտեմբերի 2-ին ես համայն հայոց անունից Ձերդ պայծառափայլության միջոցով ամենախոնարհ խնդրանքով դիմեցի մեր ամենաբարեգութ թագավորին, որ նա բարձր պաշտպանություն ցուցաբերեր հայ ժողովրդի հանդեպ՝ նրա վիճակի կայուն բարելավման համար:

Ի պատասխան այդ դիմումի ստացա կայսերական կառավարության հավաստիացումը Թուրքիայի հայերի վիճակին լուրջ ուշադրություն դարձնելու և այդ ժողովրդի ճակատագրի կարգավորմամբ զբաղվելու մտադրության մասին:

Հիրավի, Ռուսաստանը պաշտոնապես հանդես եկավ այնպիսի բարենորոգության նախագծի առաջարկով, որը խոստանում էր թուրքական ռեժիմի բավականաչափ և բավարար փոփոխություն հայերի նկատմամբ:

Բայց ի հետևանք Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների օպերացիայի և Ռուսաստանի հաստատուն ցանկության՝ պահպանել տիրությունների կամքի միասնությունը ապագա հաջողությունների համար, բարենորոգումների Ռուսաստանի առաջարկած

նախագիծը ենթարկվեց ուժգին փոփոխության և դրա նշանակության նվազեցման:

Իսկ երբ սրան ավելացան Դոան հրահանգները գեներալ-տեսուչներին, Դոան շփումները նրանց հետ և հայկական վիլայեթներում այժմ գործադրվող կանխիչ միջոցառումները, ապա ժողովրդի ու Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի կասկածանքը այդ բարենորոգումների գործնականության նկատմամբ էլ ավելի սաստկացավ:

Այժմ բռնկված պատերազմը արևմտահայերի կյանքն ու ռեֆորմների ճակատագիրը նորից դնում է մեծ փորձության տակ:

Հիմա, երբ յուրաքանչյուր ռուս քաղաքացի տազնապով հետևում է այն իրադարձություններին, որոնք կառավարությունից պահանջում են ուժերի մեծ լարվածություն, ես երջանիկ եմ հայտարարելու Ձերդ պայծառափայլությանը, որ հայ ժողովուրդը խլացնելով իր մեջ սեփական վերքի ցավի զգացումները, իր բոլոր մտադրությունները կենտրոնացրել է մեծ հայրենիքի վրա, որի փառքի համար նա ոգեշնչված արձագանքեց իր թագավորի կոչին՝ իր սուրբ պարտքը կատարել նորին մեծության և հայրենիքի հանդեպ:

Ես երջանիկ եմ հայտարարելու Ձեզ, մեծապատիվ կոմս, նաև այն մասին, որ սահմանից այն կողմ ապրող հայ ժողովուրդը նույնպես անսասանորեն հաստատ է ռուսական մեծ տերության հանդեպ իր նվիրվածության մեջ:

Բայց որպես իմ ժողովրդի հոգևոր հովիվ, ես չեմ կարող չտազնապել և Ձերդ պայծառափայլությանը շնորհակցել այն, որ Թուրքիայում հայ բնակչությունն ապրելու է խորապես վրդտալի օրեր, եթե Ռուսաստանի ուղադրությունը Հայոց հարցի նկատմամբ ժամանակավորապես թուլանա:

Ես կարծում եմ, որ կայսերական կառավարության մոտ չի կարող այլևս կասկած մնալ, որ իր բոլոր փորձերը՝ ազդել Թուրքիայի վրա բարեհաճությամբ, չեն տալու դրական արդյունքներ:

Բ. Դուռը, որը ծածուկ խրախուսվում է Գերմանիայից, սույն տարվա հոսնվարի 26-ին կարողացավ անվավեր հայտարարել պայմանագիրը, ուստի և մշակված ռեֆորմը չի կարող ոչ ոքի բավարարել:

Ի նկատի ունենալով Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանից և հայոց ազգային ժողովից ստացվող բազմաթիվ տվյալները՝ ես գալիս եմ այն տխուր եզրակացության, որ հնարավորություն

չի ընձեռնում հավատալու, թե Թուրքիայում, այնտեղ գոյություն ունեցող կառավարական ուժերի օրոք, հնարավոր կլինի կենսագործել որևէ բարենորոգում՝ հայերի դրությունը բարելավելու համար, եթե իրոք դրանց իրականացումը չկարգավորվի հատուկ ու հաստատուն երաշխիքներով:

Քանի դեռ Թուրքահայաստանը գտնվում է Թուրքիայի սահմաններում, մինչև համայն հայության համար տանջալի այդ հարցի վերջնական լուծումը, անձամբ իմ և ամբողջ հայ ազգի կարծիքը կայանում է հետևյալում.

ա) Անատոլիայի հայկական գավառներից կազմել մեկ անբաժանելի մարզ.

բ) այդ մարզի կառավարիչ պետք է կարգել քրիստոնեական գավառանքի տեր մի անձի, Դռնից անկախ, բարձր տիտղոսով կամ աստիճանով օժտված և Ռուսաստանի կողմից ընտրված մեկին.

գ) այդ մարզում մտցնել ներքին լայն ինքնակառավարում՝ ընտրական սկզբունքների հիման վրա, քրիստոնյաներից և մուսուլմաններից հավասար թվով ներկայացուցիչներով.

դ) որպեսզի հայ բնակչությունը հավատա կառավարման նոր կազմակերպության և կարգի կայունությանն ու կենսականությանը, ամբողջ բարենորոգման վերահսկողության և իրականացման իրավունքը վերապահել բացառապես Ռուսաստանին:

Նկարագրված կառավարման կարգը մտցնելը հնարավոր է միայն այժմյան պատերազմի ավարտից հետո: Այնինչ, ի նկատի ունենալով Թուրքիայում հայտարարված զորակոչը, տագնապալի նշաններ են նկատվում, որի հետևանքով հայ բնակչությունը երկյուղ է կրում գալիք նոր աղետներից: Ուստի ցանկալի է, որ կայսերական կառավարությունը հիմա ևեթ Թուրքական կառավարությանը ներկայացնի եռանդուն պահանջներ.

ա) հայերի կյանքի և գույքի անհրաժեշտ պահպանության միջոցառումների գործադրում, և

բ) գլխավոր տեսուչների տեղավորում տեղերում՝ նրանց հնարավորություններ տալով առայժմ անցկացնելու այն ունեցողներ, որն ընդունված է 1914 թ. հունվարի 26-ին...

**186. Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԸ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ
ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ**

№ 1809 **Քննագրից**

20 սեպտեմբերի 1914 թ.

Էրզրումի գլխավոր հյուպատոսը հեռագրում է. սեպտեմբերի 18-ին մեծ զորաշարժեր սկսվեցին ռուսական սահմանի մոտ։ Մուսուլմաններին զենք են բաժանում հայերի առաջիկա կոտորածի համար։ Կապիտուլյացիաների վերացումն ի նկատի ունենալով՝ կոտորելու են նաև հյուպատոսարանում, որտեղ նրանք կթաքնվեն։

ՊԻՐ

ABПР, Политархив, д. 3484, л. 18.

**187. Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԸ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՄԻՆԻՍՏՐ ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ**

Հեռագիր № 1564

11 հոկտեմբերի 1914 թ.

Բայազետից փոխհյուպատոսը հեռագրում է. իշխանությունները շարունակում են զինել ավազակախմբերին։ Հայերը խուճապահար փախչում են Ռուսաստան՝ վախենալով կոտորածից, որին սպասում են օրեցօր։ Ակիմովից։

ՊԻՐ

ABПР, Политархив, д. 3504, л. 9.

**188. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՓԵՎՈՐԳ V-Ը՝ ԿՈՎԿԱՍԻ
ՓՈԽԱՐՔԱ ՎՈՐՈՆՅՈՎ-ԴԱՇԿՈՎԻՆ**

Նամակից

Էջմիածին, 8 հոյեմբերի 1914 թ.

Կովկասյան սահմանին պատերազմական գործողություններն սկսվելուց ի վեր, պատերազմ, որը հարուցվեց մեր սեծովյան առափնյայի վրա թուրքական նավատորմի նենգ հարձակումով, թուրքիայի հետ պատերազմի գլխավոր թատերաբեմը դարձել է թուրքահայաստանը, և կասկած չկա, որ սկսված սարսափելի

իրադարձութիւնները հետագա զարգացման ընթացքում իրենց հետեից անհաշիվ, անլուր աղետներ կրեին բաղմաշարչար հայ ժողովրդի համար:

Թուրքական իշխանութիւնների կողմից, զորքերի կողմից, մանավանդ անկանոն զորքերի, և մուսուլմանացված զանգվածների կողմից, սպասվում են հայերի գլխին գալիք այնպիսի աղետներ, որոնք դժվար թե կարողանա պատկերացնել մարդկային երևակայութիւնը...

Հայ ժողովրդի ուղադրութիւնն ու հոգսը այժմ կենտրոնացած է թուրքահայերի ճակատագրի վրա:

Այն ամենը, ինչ ձեռնարկել էր կայսերական կառավարութիւնը եվրոպական տերութիւնների հետ համատեղ, սկսած վերջին ոռոս-թուրքական պատերազմից, չի տվել դրական արդիւնքներ թուրքահայերի վիճակի բարելավման իմաստով...

Ներկայումս, երբ ողջ Ռուսաստանի և հաղթական ռուսական զորքի հետ հայերը պետք է ծայր աստիճանի լարեն իրենց ջանքերը ընդհանուր թշնամու դեմ մղվող պայքարում, ես այժմյան պատմական պահի հետ լիովին համապատասխան եմ գտնում թագավորի անունից թուրքահայերին ուղղված կոչ հրապարակել, հայ ժողովրդին ներշնչել, որ այժմ հնչել է Թուրքիայի հայերի դրութիւն հարցի վերջնական և անդառնալի որոշման ժամը և որ հայ ժողովրդին Թուրքահայաստանի վեց վիլայեթների (Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Սվազի, Դիարբեքիի և Խարբեքի) և իր անբաժան մասի՝ Կիլիկիայի հետ, որպես մեկ օրգանական մարդջութիւն, սահմաններում մեծ Ռուսաստանից պետք է ինքնավարութիւն ընծայվի, որով լրումն կառնի թուրքերի լծի տակ գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրման նրա պատմական առաքելութիւնը...

ՀԵՍՆ ԳԳԿԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 209, ք. 3—51:

189. ԲԱՇԿԱՆԻ ԿՈՏՈՐԱՆԸ 1914 թ. ԳԵԿՏԵՄԲԵՐԻՆ

Այս կոտորածը տեղի է ունեցել 1914 թ. դեկտեմբերի առաջին շաբաթում: Ահմեդ բեյը՝ հարյուր վաթսուն ժանդարմների գլուխն անցած, և Շերեֆ բեյը՝ Շիկարի աշիրեթապետը, հարյուր հիսուն համիդիների հետ ասպատակում են Բաշկալին՝ ռուսների նահանջից հետո:

Նրանք թալանում են և այրում հայերի տները, սպանում տղամարդկանց, որոնց դիակներն ընկած են թողնում փողոցներում, իրենց հետ տանում են գեղեցիկ աղջիկներին և բախտի քմահաճույքին թողնում անհաց ու անօթևան կանանց ու երեխաներին:

Հարևան հայկական գյուղերն էլ նույն բախտին են արժանանում:

Պազ, Արաք, Պիսս, Ալալիան, Ալոզ, Սորան, Ռասուլան և Ավագ գյուղերի հայերին բոլորին մեկտեղ հավաքում են, տանում հովիտը և բոլորին կոտորում:

Վերջին վիճակագրական տվյալների համաձայն, Բաշկալիում ու վերևում նշված գյուղերում հաշվվում էր հազար վեց հարյուր հայ (մի աննշան մասն էլ նեոտորականներ էին):

Barby Henry. Au pays de l'epouvante: L'Arménie marture. Préf. de M. Paul Deschanel. Paris, 1917.

140. ՆԱՄԱԿ ԿՈՎԿԱՍՑԱՆ ՄԱԿԱՏԻ 1-ԻՆ ԲԱՆԱԿԻ ՀՐԱՄԱՆԱՑԱՐԻ ՑԵՂԱԿԱՆԻՆ

Դիման, 24 փետրվարի 1915 թ.

Երեկ ժամը 2-ին մոտ ես ձիավորներով եկա Դիման և իսկույնեթ սկսեցի հետաքննությունը: Հարցուփորձերից իմացա, որ սպանություններ են կատարվել Հարիվում, Խոսրովում և Մեհլեմում: Անհապաղ շտապեցի այնտեղ, որտեղ գտա հարյուրավոր դիակներ:

Այս ամսվա 14-ի լույս 15-ի գիշերը սպանվել է ուղիղ 707 հոգի:

Մինչև այս ամսվա 14-ը հայերը համարյա անվնաս էին մնում՝ շնորհիվ տեղի պարսիկ բնակչության, իսկ նույն օրերին թուրքական կառավարությունը մունետիկների միջոցով սպառնում էր պատժել այն պարսիկներին, ովքեր թաքցնում են քրիստոնյաներին՝ հայերին ու ասորիներին: Դիմանի պարսիկները նույնիսկ այդ սպառնալիքի տակ չկատարեցին թուրքական կառավարության պահանջները, իսկ թուրքական կառավարության գազազած ներկայացուցիչ կայմակամ Ռուստեմ բեգը հրամայեց քրդերին ու զինվորներին մտնել պարսիկների տները և դուրս

բերել քրիստոնյաներին ու սպանել քրիստոնյաներին թաքցնող պարսիկներին: Այս հրամանն իսկույնեւթ կատարվել է, դուրս են հանել 7 հոգու: Մնացած 700 հոգուն էլ նույն եղանակով բռնել ու տարել են Հաֆիվան ու խոսարով, որտեղ թուրքերի 2-րդ շտաբն էր: Այնտեղ շտաբի ներկայացուցիչների հրամանով նրանց մեռցրին այնպիսի տանջանքներով, որոնք նկարագրել հնարավոր չէ և որոնք անբացատրելի ու աններելի են քսաներորդ դարի համար:

Ես ինքս անձամբ իմ աչքով տեսել եմ հարյուրավոր խող-խողված, փոսերը նետված դիակներ, որոնց հոտը վարակում էր այդ քաղաքների օդը, տեսել եմ գլխատված դիակներ, քարերի վրա կացիներով փրթված ձեռքեր, սրունքներ, կտրված մատներ, մաշկազերծ արված գանգեր, դիակներ՝ փլվածքների տակ, տանյակ զոհվածներ՝ ցանկապատների տակ, որոնց մեջ էր նաև Մեհլեմի քահանա տեր Վարդանը:

Սպանություններ են կատարվել մյուս հայկական գյուղերում ևս:

Կ. Մատիկյան

Հայաստանի ԿԿ արխիվ, ֆ. 47/2, ք. 2, գ. 2, էջ 1:

**141. Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՄԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԸ՝
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆՔ**

Հեռագիր № 104

15 մարտի 1915 թ.

Հայերի վիճակը Թուրքիայում նշանակալիորեն վատացել է: Բանակում ծառայող բոլոր հայերը զինաթափված են: Զեյթունում, ուր զորաջոկատ է ուղարկված այնտեղ թաքնված դասալիքներին բռնելու համար, ընդհարումներ են տեղի ունեցել, որը հանգեցրել է ռազմական դատարանի հաստատմանը և բնակիչների հետ դաժան դատաստան տեսնելուն: Դերտել ավանի ամբողջ արական բնակչությունը տեղահանված է: Էրզրումի շրջակայքի 17 գյուղերից միայն երեքն են փրկվել: Մնացածները թալանվել են և ոչնչացվել: Երկրով մեկ հայերի ձերբակալություններ են կատարվում: Հենց Կոստանդնուպոլսում բռնված են 14 հնչակյաններ, որոնք հանձնված են ռազմական դատա-

րանին: Հայոց պատրիարքարանը խիստ անհանգստացած է ստեղծված դրությունից և վախենում է կոտորածից:

Սերաֆիմով

АВПР, Политархив, д. 3504, л. 19.

**149. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԳԵՎՈՐԳ Վ-Ք՝ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՐՑԱՔԻՆ
ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ**

Հեռագիր

7 ապրիլ 1915 թ.

Ըստ ստացված հեռագրական հաղորդագրության, որն հաս-
տատված է նաև այլ աղբյուրներով, տեղի է ունենում անպաշտ-
պան, զինաթափ արված հայերի կոտորած՝ էրզրումում, Դերչա-
նում, Ջեյթունում ու շրջակայքում, արյունալի ընդհարումներ՝
Բիթլիսում, Վանում, Մուշում, բռնություններ, կողոպուտներ՝
Ակնում, Կիլիկիայում, հայ ամբողջ ազգաբնակչության տնտե-
սության քայքայում: Իմ հոտը խռովված է: Թախանձագին խընդ-
րում եմ Ձերդ բարձր գերազանցությանը շնորհել հետագա Ձեր
մարդասիրական հովանավորությունն ու պաշտպանությունը իմ
ժողովրդի նկատմամբ այս ճգնաժամային պահին, Ձեզնից կախ-
ված ամեն միջոց գործ դնել փրկելու համար անմեղորեն կոր-
ծանվող քրիստոնյաներին: Սահմակեցուցիչ լուրերից վշտաբեկ՝
միաժամանակ հեռագրով դիմում եմ շեզոք տերություններին՝
Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտին և Իտալիայի թագավորին՝
կոտորվող խաղաղ բնակչության պաշտպանության խնդրան-
քով: Ակնածանոք խնդրում եմ հնարավոր համարեք բարեհաճել
հիշյալ պետություններում ձեր դեսպաններին հանձնարարել, որ
հանուն քրիստոնեության ու մարդասիրության ազդեն վերջին-
ներիս կառավարությունների վրա՝ Թուրքահայաստանում հայե-
րի կոտորածներն ու վայրագությունները դադարեցնելու նպա-
տակով:

Մայրազույն պատրիարք, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս
Գեվորգ Վ

АВМР, Политархив, д. 3508, л. 4.

Իշխանությունների շորթողականությունը ծայրահեղ չափերի է հասել: Քրիստոնյա, մանավանդ հայ, բնակչությունը ենթարկվում է ամեն կարգի հալածանքների, հաճախ էլ՝ խոշտանգումների: Զինվորական ծառայության կանչելու պատրվակով բանտարկում են անխտիր բոլոր տարիքի մարդկանց՝ բռնելով փողոցից, եկեղեցիներից, խանութներից, տրամվայներից և այլուր, ժամանակ չտալով, որ ո՛չ իրենց գործերը կարգավորեն, ո՛չ հարազատներին նախազգուշացնեն:

Հաճախացել են նաև մեր հպատակների անհիմն բանտարկությունները, որոնց հաճախ ոտքով արտաքսում են Փոքր Ասիա կամ ձերբակալում նետում են այստեղի բանտերը:

Շարադրված հանգամանքների կապակցությամբ դրությունն է՛լ ավելի տափնապալի է դառնում և բարելավում չի խոստանում, եթե միայն արտաքին հանգամանքները Դռանը չհամոզեն, որ իրեն անխուսափելի պատիժ է սպասվում:

Սեռաֆիմով

АВВР, Политархив, д. 3804, л. 22.

144. ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԱՍՏՐՈՒԹՅԱՆԸ՝ ԿՈՎԵԱՍԻ

ՓՈԽԱՐԱՔԱՅԻՆ ԿԻՑ ԳԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳԾՈՎ ԱՍՏԻՃԱՆԱՎՈՐԻՑ

Հեռագիր № 481

10 ապրիլի 1915 թ.

Դիագինից Հայոց ազգային բյուրոն այսօր ստացել է հետևյալ հեռագիրը. Առավոտյան Դիագին եկած 23 տղամարդիկ, որոնք փախել էին Արճեշից և Սոսոմոնից, պատմում են ոստիկանության ձեռքով այնտեղի հայերի զխուովին զնդակահարության ու կոտորածի մասին, որ կատարվում է թուրքական իշխանությունների կարգադրությամբ: Թուրքերը նրանց տեղեկացրել են վանում հայերի հետ մուսուլմանների ընդհարումների, հայերի կոտորածի մասին: Անհրաժեշտ է ժամանակին հոգալ

Վանի վիլայեթից սպասվելիք փախստական զանգվածներին բավարար օգնություն ցուցաբերելու մասին:

Ստոլիցկա

АВПР, Политархив, д. 3504, л. 23.

145. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԸ՝ ՓԱՐԻԶՈՒՄ ԵՎ ԼՈՆԴՈՆՈՒՄ ԳԵՍՊԱՆՆԵՐ ԻԶՎՈԼՍԿՈՒՆ ՈՒ ԲԵՆԿԵՆԴՈՐՅԻՆ

Հեռագիր № 1876

12 ապրիլի 1915 թ.

Վկայակոչում եմ իմ № 1818 հեռագիրը

Մինիստրությունում ստացվել են նոր տեղեկություններ Ասիական Թուրքիայում տիրող անիշխանության և թուրքերի ու քրդերի կողմից հայերի կոտորածի մասին: Բարեհաճեք առաջարկել Ֆրանսիական (անգլիական) կառավարությանը մեզ և Անգլիայի (Ֆրանսիայի) հետ համատեղ դիմում հրապարակել՝ ուղղված Բ. Դռանը, որի մեջ անձնական պատասխանատվությունը հայերի կոտորածի համար դրվի Թուրքիայի մինիստրների խորհրդի բոլոր անդամների, ինչպես և՛ այդ իրադարձությունների հետ առնչվող բոլոր քաղաքացիական ու զինվորական պաշտոնատար անձանց վրա:

Դիմումի մեջ կարելի է հիշեցնել այն ճնշամիջոցները, որոնք ընդունված են Եվրոպայի կողմից 1860 թվին՝ Սիրիայում տեղի ունեցած կոտորածից հետո: Ֆրանսիական (անգլիական) կառավարության համաձայնության դեպքում բարեհաճեք պայմանավորվել դիմումի տեքստի կապակցությամբ, որը ցանկալի կլինի որքան հնարավոր է շուտ հրապարակել երեք երկրներում էլ՝ միևնույն օրը²⁵:

Սապևոզ

АВПР, Политархив, д. 3493.

146. ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ՝ ԿՈՎԵՍՏԻ

ՓՈԽԱՐՔԱՅԻՆ ԿԻՑ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳԾՈՎ ԱՍՏԻՃԱՆԱՎՈՐԻՑ

№ 490 հեռագիր

28 ապրիլի 1915 թ.

Բերեզովսկին հեռագրում է խառնուրդ. Ադրբեջանական շտաբն են բերվել երեք հայեր, որոնց ուղարկել է Արամը Վանից, տեղեկացնելու, որ նոր տոմարով ապրիլի 15-ից բոլոր հայերը

փակված են քաղաքի հայկական թաղում: Զեղեթ փաշան որմ-
բակոծում է քաղաքը, արձակված է 1700 արկ: Շրջակայքի մոտ
100 հայկական գյուղեր կոտորված են, կանանց տարել են լեռ-
ները... Շրջափակված հայերի ուժերն սպառվում են:

Ստոլից-ս

АВПР, Политархив, д. 3505, л. 2.

**147. ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆԸ՝ ԿՈՎԱՍՍԻ
ՓՈԽԱՐՔԱՅԻՆ ԿԻՑ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԳԾՈՎ ԱՍՏԻՃԱՆԱՎՈՐԻՑ**

Հեռագիր № 518

20 ապրիլի 1915 թ.

Հայերը նամակ են ստացել Վանից, կարված բանբերի հա-
գուստի աստառի մեջ, հետևյալ բովանդակությամբ. Գավառում
սպանվել են մոտ 6 հազար հոգի: Վանն ու Շատախը համառո-
րեն դիմադրում են, արկերը քիչ են վնասում Վան քաղաքին:
Հարում ենք մեր վերջին ուժերը: Ամեն օր սպասում ենք ռու-
սական օգնությանը: Աղերսում ենք շտապել: Հետո ուշ կլինի:
Նամակը գրված է ապրիլի 15-ին:

Ստոլից-ս

АВПР, Политархив, д. 3505, л. 4.

**148. ԹՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻ
ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԼՈՆԴՈՆԻ ԹՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԻՆ**

1 մայիսի 1915 թ.

Եստևած չկա, որ Վանի հայերի ապստամբությունը հարու-
ցել է կոտորածը և ոչ թե ընդհակառակը, որովհետև հայերի հա-
մար իմաստ չունեն մինչև մեր զորքերի գալը շարժում սկսել
թուրքերի գերակշիռ ուժերի դեմ:

Սագանով

ՀԵՍՂ ՊԱ, Բազմաձևերի ֆ., գ. 45, էջ 5:

**149. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԳԵՎՈՐԳ V-Ք՝ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ
ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ**

Քաղվածք № 884 ճամակից

Էջմիածին, 14 մայիսի 1915 թ.

Վերջին հավաստի տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Թուրքահայաստանի իմ հոտը փորձության սարսափելի օրեր է ապրում: Հայերի համար ամեն մի սուրբ բան՝ կրոն, սրբություններ և ընտանեկան պատիվ, վրդովեցուցիչ կերպով պղծվում են թուրքերի, ասկյադների և քրդերի կողմից, և նրանց ողջ ունեցվածքը հրի ու սրի ճարակ է դարձվում: Թուրքական ժանդարմները Վանի վիլայեթում զորակոչի անվան տակ կամ էլ իբրև թե հասարակական աշխատանքների համար հավաքում են հայ սղամարդկանց և հայրենի տեղերից հեռու տանելով՝ զանգվածաբար զնդակահարում, իսկ կանանց և երեխաներին՝ առեւժանեցում...

Ամբողջ վերոշարադրյալը ինձ դրդել է դիմելու Ձերդ բարձր գերազանցությանը, շեղոք պետությունների և մեր դաշնակիցների աջակցությանը:

Գործի հաջողության և թուրքական կառավարության կողմից կազմակերպված զազանությունների դեմ բողոքելու համար իմ ներկայացուցիչն եմ նշանակել Ձեզ արդեն հայտնի Պողոս Նուբար փաշային և ուղարկել Փարիզ ու Լոնդոն:

Խորին մեծարանքով խնդրում եմ Ձերդ բարձր գերազանցությանը բարեհաճել հանձնարարելու Լոնդոնի ու Փարիզի Ձեր դեսպաններին, որ իրենց իմաստուն խորհուրդներով աջակցեն Պողոս Նուբար փաշային...

ABПР, Политархив, д. 3508, л. 16.

150. ՆԱՄԱԿ՝ ՀՂՎԱԾ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԳԵՎՈՐԳ ՍՈՒՐԵՆՅԱՆԻՆ

Մանագեթո, 29 մայիսի 1915 թ.

Խնուսի, Ներքին Բուլանըխի, Աթոկեի, Ականցի, Բաղնոցի ու Այնթապի աղետների մասին առաջին թղթակցությամբս արդեն գրած էի Ձերդ վեհափառության, այս անգամ կուզեի լիակատար

տնգեկագիր մը ղրկել, բայց ցավոք սրտի պետք է ըսել, որ հիշյալ գավառակներն ողջամբ ոչ ոք կրցավ անցնել մեր կողմերը, որպեսզի որակով ու քանակով կատարյալ տնգեկագիր մը կազմենք հասցենինք Ձեր վեհափառության: Շատ որոշ է, որ այդ կողմերը հայ բնավ չեն թողուցեր, առանց խնայելու և կարեկցելու սուրե անցուցեր են, եթե ազատվողներ ըլլային, իրենց մյուս գավառակիցներու հետ հիմա շատունց զիրենց ձգեր էին այս կողմերը՝ բերելով իրենց սիրելի ու սիրականներու սրախողխող պատմութիւնները: Մինչև հիմա Խնուսի 27 հայ գյուղերու 3322 տուն հայերեն ազատվեր են 128 մարդ. 50 մարդ՝ Գոպալեն, 18՝ Կովանտուկեն, 50՝ Գարաշոպանեն և 10 հոգի ալ Գրմխայտային: Ներքին Բուլանըխի 11 հայ գյուղերու 1000 տունեն ընդամենը ազատվեր են 21 անձ. 10 անձ՝ Գատկոնեն, 1՝ Ապրիեն, 2՝ Կյապուլանեն, 8 հոգին ալ՝ Խոշկելտիեն, իսկ Վերի Բուլանըխի 15 հայ գյուղերու 2225 տուն հայերեն ազատվեցին. 40 հոգի՝ Կոփեն, 1՝ Խարապաշահրեն, 2՝ Նոնճալուեն, 55 անձ՝ Գարաղըլեն, 325 անձ ալ՝ Շերվանշխեն. ընդամենը 423 հոգի: Մանազկերտի 27 հայ գյուղերու՝ ոմանք քրդախառն, 1089 տունեն ազատվեր են. 15 անձ՝ Տյուկնուկեն, 5՝ Նորատիսեն, 12՝ Ռստամգետուկեն և 2՝ Հսեից, գումար՝ 34 անձ: Խլաթա 24 հայ գյուղերու 2150 ընտանիքներեն ազատված են միայն 20 մարդ Շամիրամեն, 2 մարդ Թեղուտեն, 10՝ Տափալանքեն, 10՝ Մեծքեն, 5՝ Ընզիրից, 15՝ Սպառնորեն, 7՝ Մաղկից, 1՝ Մատնալանքից, 2՝ Նրսոնքից, 10՝ Խուկա, 6՝ Խիարտանկից, 160 հոգի ալ՝ Փըրխուսեն, ընդամենը՝ 248 անձ:

Փրխուսեն ազատվածները երեկվա գաղթականներով 160 հոգիի կհասնեն. 130 հոգի կին ու երեխա երեկ եկան: Աստված իմ, ի՞նչ տխուր տեսարան կներկայացուցնէին. ամենքն ալ մերկ ու բորիկ, քուրջեր ու մազե խարարներ ըրած էին իրենց ծածկույթ: Նրեսուն օրե հետե հաց բնավ չէին կերած, սնած էին բանջարներով ու բույսերով, կատարելապես մեռելի դեմք ունէին, բոլորն էլ՝ հիվանդ...

Նույն պատկերը գրեթե կներկայացնեն Արծկեի, Ականցի, Բազնոցի ու Այնթապի արկածյալները, հատկապես մարդ ղրկված ու ստուգված է, որ հիշյալ գավառներու մեջ ալ էրիկ մարդ չեն թողուցեր, ամենքն ալ սուրե անցուցեր են: Գեղանիներն գերի տարեր են հետներին, իսկ անպետները փախած Բազնոցի կողմերը կթափառին: Բազնոցի մօտիկ Արծկեի ու Ականցի մի քանի

գյուղերու վիճակագրութիւնն ալ կազմված է, Բաղնոցի ու Այն-
լապի տեղեկագիրներու հետ ահաւասիկ կներկայացնեմ Ձերդ
վեհափառության:

Արծկեի վիճակը

— Նորշընճղ ունի 45 տուն հայ բնակիչ. սպանված է 108
մարդ:

— Գլխուսուֆ 5 տուն հ. բնակիչ ունի. զոհերի թիվն է 5: Իսկ
բուն Արծկե քաղաքեն այժմ 5 հոգի միայն ազատվեր են:

— Սքանչելագործի վանքի զոհերու թիվն է 26: Սպանված
է նաև վանքի վանահայրը՝ Եղիշե վոդ. և վանքի բոլոր սրբու-
թիւններն ալ կողոպտեր են: Արծկեի մյուս գյուղերը ամայի ըլ-
լալու համար մինչև հիմա մարդ չկրցի ղրկել, հետո մյուս գյու-
ղերու վնասները կգրեմ, երբ ստուգելու ըլլամ:

Արտիշու (Ականց) վիճակը

— Գրակոմ ունի 33 տուն հայ բնակիչ, զոհերու թիվն է 61,
գերիներու թիվը՝ 13:

— Զիրաքլու 25 տուն հայ բնակիչ ունի, սպանված են 30
մարդ, գերի տարված 15 կին ու աղջիկ:

— Քոշեր 50 տուն բնակիչ ունի, զոհ տվեր են 107 անձ, գերի
տարված 22 հոգի:

— Նորշեն բնակիչ 24 տուն հայ, սպանված 62 հոգի, գերի՝
5 հոգի, Ականց գյուղաքաղաքի զոհերու թիվը, ոռւսներու պաշ-
տոնյաներու տեղեկութիւններուն նայելու ըլլանք, 2300 անձի
կհասնի եղեր:

Բաղնոցի հովիտ

— Բաղնոց 150 տուն հայ բնակիչ ունի, զոհերու թիվն է 104,
գերիներուն՝ 17:

— Խարապակորը 6 տ. բնակիչ ունի: Սպանված է 11 անձ,
գերի տարված՝ 4:

— Ավթնա 12 տուն բնակիչ ունի, զոհ տված է 9 անձ, գերի
տարված՝ 5:

— Պանզտե 35 տուն բն. ունի: Սպանված է 12 անձ:

— Մարմուս՝ տուն 20, սպանված՝ 3 հոգի:

— Զիարեթ՝ տուն 2, սպանված՝ 2:

Այնթապ

- Խարդալըղ՝ տուն 4, զոհ՝ 3 անձ:
- Պոտո ունի 10 տուն բն., սպանված՝ 13 անձ, գերի՝ 5:
- Քյոշկ՝ 2 տուն հայ կար, 7 անձ սպանվեր է հոս:
- Մլան՝ 2 տուն բնակիչ, սպանված 2 անձ:
- Շամհ՝ տուն 2, սպանված՝ 7 անձ:
- Տերիկ՝ տուն 7, սպանված՝ 17 անձ:

Խարախու՝ 4 տուն, զոհ տվեր են 14 անձ, իսկ գերի՝ 1:

...Կոտորածներու գլուխը կանգնած էր ինք՝ կառավարությունը. եթե քյուրտ մը իր դրացի հայ պաշտպանելու ըլլար, կառավարություն ինք կղրկեր սպանել կուտար ժանտարմաներու ձեռամբ. Խուլիկի, Շերվանշեխի ու Համզաշեխի հայերը, որ էպաշտպանվեին Խուլիկ և Սիմոն անուն գյուղերու շերքեզներու կողմանե, կառավարությունը ինք զրկեր է ժանտարմաներ ու սպաննել տվեր է: Նույնպէս Խնուսի Գարաշոպան, Կովանդուկ, Գոբալան ևն գյուղերու ընտանիքները, որ փախած ու ապավինած էին Հասնանցի պապա անուն Թոսընի գյուղը, նորեն Խնուսի կառավարության կողմանե գալմագամ ինք անձամբ եկեր տարեր էր իր շահատակությունները ի գործ դրեր է...

Մանազկերտի առաջնորդական փոխանորդ Հովհաննէս քահանա
Տեր-Ավետիսյան

ՀԵՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 692, էջ 17—20:

151. ՎԱՆԻ ԻՏԱՆԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱԸ՝ ՊԵՏՐՈԳՐԱԳԻ ԻՏԱՆԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԻՆ

Վաճ, 81 ժայիսի 1915 թ.

Պատիվ ունեմ Ձեզ ի գիտություն հայտնել այն իրադարձությունների մասին, որոնք երկու ամսվա ընթացքում տեղի են ունեցել Վանում և վիլայեթում...

Վանի ու վիլայեթի վիճակը մինչև պաշարումը: Այն ժամանակ, երբ Զեդեթ բեյը՝ Վանի վալին, որը նաև թուրք-պարսկական սահմանի պաշտպանի պարտականությունն է կատարում, ամայացնում էր Սալմաստ, Խոզրավու և Բաշկալի քաղաքները և կոտորում այնտեղի քրիստոնյաներին, Վանի ժամանակավոր

վալին պահանջում էր, որ բանակ վերադառնային հայ զինվորները, որոնք ծառայությունը լքել էին, քանի որ իրենց զինաթափել էին և հեռացրել։ Վալին պահանջում էր նրանց վերադարձը՝ նրանցից հողափոր բանվորների խմբեր կազմավորելու պատրվակով, բայց իրականում նպատակն այն էր, որ կոտորեր նրանց, ինչպես մի անգամ Զեդեթ բեյն արդեն արել էր՝ հրամայելով դավաճանաբար գնդակահարել բազմաթիվ զինվոր հայերի, որոնք նրա հրամանատարություն տակ էին գտնվում...

Երեք կարևոր իրադարձություն անհրաժեշտ է նշել։ Ամենից առաջ՝ գյուղերի կոտորածները, որոնք Վանի իրադարձություններից շատ ավելի առաջ էին սկսվել։ Այս կոտորածներում զոհերի թիվը հաշվվում է մոտ 16 000:

Հայ գյուղացիները, թեև զինված են եղել, բայց, փոխանակ իրենց զենքով պաշտպանվելու, դա հանձնել են իշխանություններին, թույլ տալով, որ խեղդեն իրենց։ Բոլոր այդ կոտորածները կատարվել են արտասովոր անողորմությամբ։ Պատուել են փոքր տղաների փորերը, կանանց ու աղջիկներին մերկացրել են և այդպես մերկ քշել լեռները, ինչպես վայրի գազանների։

Վանում ապաստանած գյուղացիների՝ տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների թիվը, նրանց, ում պետք էր կերակրել, թեկուզև սովի սպառնալիքի տակ, քաղաքում հասնում էր տասներհինգ հազարի։

Երկրորդ իրադարձությունը։ Հայերի հետ ազատորեն դատաստան տեսնելու համար Զեդեթ բեյը անհրաժեշտ էր համարում նախ և առաջ վերջ տալ նրանց երեք գլխավոր առաջնորդներին՝ Վռամյանին, Արամին և Իշխանին, օժտված և իրենց հարազատ գործին նվիրված այդ մարդկանց։ Նա սկսեց Իշխանից։ Դա կառավարության հետ իմ և հայկական կոմիտեների բանակցությունների ժամանակ էր։

Այն ժամանակ դեռ հույս ունեինք համաձայնության գալ։ Մինչդեռ Շատախում մեծ անկարգություններ էին տեղի ունենում։ Վալին կարգը վերականգնելու պատրվակով այնտեղ հանձնաժողով ուղարկեց, որպեսզի հայկական կոմիտեի համար հաճելի բան արած լիներ, ինչպես և՛ պատիվ աներ Իշխանին գործի նկատմամբ նրա նվիրվածության և ազդեցիկության համար։ Նա վերջինիս խնդրում էր մասնակցություն ունենալ նշանակված հանձնաժողովին։ Իշխանը իր երեք ընկերների ուղեկցությամբ ճանապարհ էր ընկել և շուտով նրանց վրա էր հասել վա-

լիի ուղարկած շերքեզների ջոկատը: Երեկոյան, երբ ճամփորդները ընթրելիս են եղել, այդ շերքեզները համարյա դիմահար գնդակահարել են նրանց:

Հենց նույն օրը Վռամյանն ու Արամը հրավիրվել էին վալու մօտ, որն ուզում էր խորհրդակցել նրանց հետ:

Վռամյանը չափից ավելի հույս դնելով երեսփոխանի իր կոչման վրա՝ գնաց նահանգապետի մօտ և տեղնուտեղը ձերբակալվեց: Ի բարեբախտության Վանի՝ Արամը ժամանակին նախազգուշացվեց, թե ինչ է տեղի ունենում, և վերադարձավ տուն: Իսկ ինչ վերաբերում է Վռամյանին, ապա նրան նստեցրել են ծով դուրս եկող առագաստանավ, և նրա հետագա ճակատագիրն անհայտ է:

Երրորդ իրադարձությունը: Վանի՝ կառավարական զորքերի կողմից ուժեղացվելու նախօրյակին բոլոր հայ աստիճանավորներին և հայ մեծամեծերին բոլոր «կազա»-գավառներում գնդակահարել են կամ խեղդել, ընդ որում նախքան գնդակահարելը նրանց մի ամբողջ ժամ քշել են հետ ու առաջ նրանց վրա ուղղված հրացանների փողերի տակ:

Վանի պաշտոնը: Շաբաթ օրը՝ ապրիլի 1-ին, հայկական թաղամասերը հանկարծակի պաշարվեցին հրետանիով զինված զորքերի կողմից: Կիրակին ու երկուշաբթին անցնում են վալիի հետ իմ ապարդյուն բանակցություններով: Երկուշաբթի օրը, մի քանի հայերի սպանության հետևանքով, որոնք պաշտպանում էին թուրք զինվորների ձեռքն ընկած հայ գեղջկուհիների, հուզումնալից ընդհանուր է դառնում: Բոլոր զորանոցներից դուրս են գալիս զինվորները, որոնք կրակ են բացում բնակչության վրա: Ռմբակոծությունը սկսվում է:

Որպեսզի ավելի պարզ դառնան հետագա եղելությունները, ես պետք է ասեմ, որ Վանը բաժանվում է երկու մասի, որոնցից մեկն անվանվում է «քաղաք», իսկ մյուսը՝ «այգեստան»:

«Քաղաքը» տեղավորված է լճի մօտ և այնտեղ են գտնվում կառավարական հիմնարկությունները՝ դատարանը, զորանոցները, քաղաքացիական գերատեսչության շատ վարչություններ, խնչպիսիք են՝ բանկը, ակցիզային վարչությունը, փոստը, հեռագրատունը և շուկաները: «Քաղաքում» են նաև հայկական տներից մի քանիսը:

«Այգեստանը» բաղկացած է հայկական թաղամասից և մի քանի թուրքականներից: Մուսուլմանական բնակչության կո-

րիզը բնակվում է հրապարակի վրա, որը «քաղաքը» բաժանում է «այգեստանից»։ Երբ ուժրակոծումն սկսվեց, կառավարության տրամադրության տակ կային տասներկու հրանոթ ու վիթխարի քանակությամբ զինամթերք, վեց հազար զինվոր (թուրքեր, քրդեր, շերքեզներ), հինգ զորանոց, նավահանգիստ՝ լճափին, ոչ մեծ մի շոգենավ ու բոլոր առագաստանավերը։

Իսկելե-Քյոյ գյուղի թնակիչները, սպառնալիքներից վախեցած, դավաճանեցին հայոց զործին...

Հայերը հրանոթ չունեին, իսկ մարտիկներ «քաղաքում» ունեին հարյուրից հարյուր քսան հոգի և հազար հինգ հարյուր հոգի՝ «այգեստանում»։

Նրանք կազմակերպվեցին հիանալի արագությամբ ու խորաթափանցությամբ, հիմնեցին զլխավոր շտաբ, կազմակերպեցին ինժեներական ջոկատ, հրաձիգների զոսմարտակ, «կարմիր լսալ», վիրակապական կետեր, ոստիկանություն։ Խրամատներ փորեցին, բարիկադներ կանգնեցրին և այնքան խելամիտ եղան, որ ընդունեցին գործողությունների պաշտպանական եղանակ, որպեսզի խուսափեին անօգուտ կորուստներից, խնչպես և արգիլեցին աննպատակ հրաձգությունները։

Թուրքերի համար բոլոր պաշարողական գործողությունները կայանում էին «քաղաքի» և «այգեստանի» օր ու գիշեր ուժրակոծման, մեկ էլ նրա մեջ, որ հրկիզեին հայերի տները, ձրգտելով, բայց ապարդյուն, գրավել հայկական դիրքերը և հայերին ահաբեկել անլուծի հրաձգությամբ։ Հրանոթները համեմատաբար քիչ վնաս հասցրին (մոտ 10 հազար արկ է նետվել «քաղաքի» վրա և 6 հազար էլ՝ «այգեստանի»), սպանելով մոտ հարյուր կին ու երեխա և մի քանի տղամարդու, որոնք անցնելիս են եղել այգիների միջով։ Իսկ ինչ վերաբերում է հայկական դիրքերին պատճառված վնասներին, ապա ամեն մի ավերածություն իսկույն վերականգնվում էր։ Հայերը թուրքերից ավելի բախտավոր դուրս եկան. նրանց ոչ միայն հաջողվեց հեռ մղել զրոհները, այլև իրենք զրավեցին թուրքական դիրքերը՝ հրի ճարակ դարձնելով դրանք։

Անգլիական հյուպատոսարանը, որտեղ վալին, շնայած իմ բողոքներին, շենքը պահպանելու պատրվակով տեղավորել էր երեսուն ժանդարմների, որոնք անդադրում կրակում էին բնակչության վրա, գրոհի ենթարկվեց հայերի կողմից և մի քանի ժամվա պաշարումից հետո հրկիզվեց։ Քաղաքում նրանց կողմից հըր-

կիզվել են Օտտոմանյան բանկը, ակցիզային վարչությունը, փոստը, հեռագրատունը և Dette Publique գրասենյակը, որոնք թուրքերի կողմից ուժեղ դիրքերի էին վերածվել: Թուրքերի գիշերային գրոհը, էրզրումից եկած գերմանացի սպայի ղեկավարությամբ, այնպես հաղթականորեն հետ մղվեց, որ սպան պարտության հաջորդ օրն իսկ մեկնեց Վանից: Միայն այս գրոհի ժամանակ թուրքերը կորցրին 60—70 հոգի: Պաշարումը շարունակվեց 27 օր:

Ջնայած ամենօրյա հաջողություններին, հայերն, այնուամենայնիվ, գիտակցում էին, որ հետագա դիմադրության համար դրսից իրենց օգնություն է պետք: Ռուսներին սպասում էին անհամբերությամբ: Եվ վերջապես, նրանք եկան: Հենց ու նրանք մոտեցան, մուսուլմանները մեկ մարդու պես փախուստի դիմեցին: Այդ փախուստն այնքան հապշտապ էր, որ իրենց հետ ոչ մի իր չվերցրին: Ջնդեթ բեյը Վանից դուրս եկավ նախօրյակին: Մուսուլմանները դեռ չէին հասցրել թողնել քաղաքը, երբ սկսվեցին նրանց տների հրկիզումները:

Ռուսների օկուպացիան: Հայ կամավորները առաջինը մտան քաղաք: Ծրանց համար հաղթահանդեսային դիմավորում կազմակերպեցին: Նրանց հետևից, մեկը մյուսին փոխարինելով, Կոնստանդուպոլիսից գնում էին ռուսական կանոնավոր զորամասերը: Հիմնադրվեց քաղաքացիական վարչություն, որը ռուսները հանձնեցին հայերի ձեռքը: Գեներալ-նահանգապետ նշանակվեց Արամը: Նա ինքն էր եղել, պետք է ասել, դիմադրության ոգին:

Գ. Մբուդոն

Barby Henry. Au pays de l'epouvante: L'Arménie martyre. Préf. de M. Paul Deschanel. Paris, 1917.

152. ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ ՇՈՅԲՆԵՐԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ

Գ. ԳՈԼՍԻ ԳԵՍԱՆՈՒԹՅԱՆԸ

Էրզրում, 2 հունիսի 1915 թ.

Գլխավոր հրամանատարի [բանակի] հետ հայերի արտաքսման վերաբերյալ իմ բանակցությունները չհանգեցրին դրական արդյունքների: Հայ բնակչությունը բոլոր հովիտներից, ըստ հրկույթին, նաև էրզրումից, պետք է քաղաքի Դեր-էլ-Ջորի

կողմը: Մեծ մասշտաբի այս տեղահանությունը հավասարազոր է զանգվածային ոչնչացման, քանի որ որևէ փոխադրամիջոցի բացակայության պատճառով տեղահանվածների նույնիսկ կեսը հաղիվ թե կենդանի հասնի նշանակված տեղը և, երևի, այս տեղահանությունը իր հետևից բերի ոչ միայն հայերի, այլև՝ ամբողջ երկրի քայքայում: Ռազմական բնույթի հիմնավորումները չեն կարող պատճառաբանում լինել այս գործողությունների համար, որովհետև տեղացի հայերի ապստամբության հնարավորությունը բացառված է, քանզի տեղահանվողները ծերեր են, կանայք ու երեխաներ: Այն հայերը, որոնք իսլամ են ընդունում, չեն աքսորվում: Իմ կողմից զննված հայկական լքված գյուղերը կողոպտված են: Կողոպտված է նաև կիզիլվանք մենաստանը, որի եկեղեցին ավերված է:

Շոյրեն

Deutschland und Armenien. 1914—1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke, Herausgegeben und Engeleitet von Dr. Johannes Lepsius. Potsdam, 1919, S. 80.

158. Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԸ՝ ԱՐՏԱՋԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ ՍԱՋՈՆՈՎԻՆ

Հեռագիր № 848 (Բուխարեստի վրայով)

4 հունիսի 1915 թ.

Հունիսի 2-ին Սերասկերության դիմաց մահապատժի են ենթարկվել 22 հայեր, որոնց թվում և՛ ռուսահպատակ, կովկասցի Մատթեոս Սարգսյանը: Վերջինիս առթիվ իտալական դեսպանությունը այսօր Դռանը բանավոր նոտա է հղում: Սպասվում են նոր մահապատիժներ:

Սերաֆիմով

ABПР, Политархив, д. 3504, л. 31.

154. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԻ ԶԵԿՈՒՅՅԻՃ՝ ՈՒՂՂՎԱՏ ԿԱՆՅԼԵՐ ԲԵԹՄԱՆ-ՀՈԼՎԵԳԻՆ

Պերա, 17 հունիսի 1915 թ.

Միանգամայն ակնհայտ է, որ հայերի արտաքսումը միայն ռազմական միջոցառումների հետևանք չէ: Ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ բեյը վերջերս բացերբաց հայտարարեց ներ-

կայումս կայսերական դեսպանությանն առընթեր համատար-
մագրված դոկտոր Մորդտմանին, որ «Բ. Դուռն ուզում է օգ-
տագործել համաշխարհային պատերազմը, որպեսզի վերջնա-
կանապես հաշիվ մաքրի ներքին թշնամիների (տեղացի քրիս-
տոնյաների) հետ, ընդ որում զերծ մնալով արտասահմանի դի-
վանագիտական միջամտությունից»:

Մի քանի օր անց, հայոց պատրիարքը դեսպանության վերո-
հիշյալ աշխատակցին հայտնեց, որ Դուռն գործողությունները
ավելի շուտ նպատակ են ունեցել հայ բնակչության արտաք-
սումը Թուրքիայից և, դեռ ավելին, նրա ոչնչացումը, քան թե
ժամանակավոր վնասազերծումը: Արտաքսումը նույնքան ծանր
է, որքան որ զանգվածային ոչնչացումը, և զարմանալի չի լինի,
եթե հայերը վերջիվերջո սկսեն դիմադրել՝ նույնիսկ առանց հա-
ջողության հույսի, «տանջահար կենդանու նման, որը նետվում
է իրեն տանջողի վրա»: Նա (պատրիարքը), ըստ երևույթին,
կորցրել է հույսը, թե թուրքական կառավարության մոտ ի,
ձեռնարկած քայլերը կշրջեն իրադարձությունների ընթացքը:
Դեպի լավը: Այս բոլոր ժամանակաընթացքում նա, ինչպես և,
ըստ երևույթին, բոլոր հայերը, որոնք իրազեկ են այս իրադար-
ձություններին, հաստատ համոզված է, որ կառավարության
կողմից հայերին վերագրվող ելույթները հրահրված են իշխա-
նության մարմինների կողմից:

Վաճեճճայմ

Deutschland und Armenien... S. 83—84.

155. ԿԱՀԻՐԵԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՄՊԱՆՈՐԴ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ
ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ ՍԱՋՆՈՎԻՆ

Մեղագիր № 58

Կահիրե, 26 Ռուհիսի 1915 թ.

Սիրիայի և հարևան գավառների հայերի նկատմամբ կատար-
ված դաժանությունները անասելի չափերի են հասնում: Կողո-
պուտները, բռնությունները, կոտորածը և հաճախ ամբողջ հայ-
կական գյուղերի բնակչության գլխովին ոչնչացումը կրկնվում
են մշտապես: Ընտանիքները բաժանվում են անգթորեն. կանանց
բաժանում են ամուսիններից, երեխաներին՝ ծնողներից, և բռ-
շորին աքսոր են ուղարկում տարբեր կողմեր: Առանձնապես գա-

ժանորեն է հալածվում հայ հոգևորականությունը. քահանաներին տանջում են, կտտանքի ենթարկում, պոկում են նրանց եղունգները:

Վերջերս թուրքական 12-հազարանոց զորքը գրավեց Զեյթունը, որը հայության համար որպես հենարան էր ծառայում և թույլ չէր տալիս, որ թուրքական ուժերը մուտք գործեն այնտեղ: Սպառնալիքներով, խաբեություններով և խոստումներով թուրքերը հայերին դրդեցին հանձնվել և, գրավելով քաղաքը, ամենադաժան կերպով հաշվեհարդար տեսան նրա բնակիչների ու պաշտպանների հետ: Հազարավոր մարդիկ մորթուվեցին ու կոտորվեցին, շնայած լիակատար անպատժելիության մասին տրված մեծամեծ խոստումներին:

Ասում են, հայերի դաժան կոտորածներ են տեղի ունեցել նաև Ալեգիստանում (Մարաշի օկրուգ):

Գերմանական ազդեցությունը, ըստ երևույթին, ուղղված է այն բանին, որպեսզի թուրքերին գրգռեն հայերի դեմ: Հալեպի գերմանացի մի հարուստ վաճառականի կին՝ տիկին Կոխը, որն արդեն երկար տարիներ զբաղվում է քաղաքականությամբ և դա քողարկում է հնազանդության նկատմամբ իր հետաքրքրությամբ, վերջերս մեկնել է Ուրֆա և Դիարբեքիր, որտեղ նա կապեր ունի քրդական ցեղերի հետ: Նրա ուղևորության նպատակն է քրդերին գրգռել Ռուսաստանի դեմ և հայերի դեմ: Տիկին Կոխը, իհարկե, միակը չէ այդ ասպարեզում: Գերմանական բազմաթիվ ագիտատորներ Սիրիայում և Հայաստանում եռանդազին աշխատում են ընդդեմ դաշնակիցների:

Սմիռնոյ

АВПР, Политархив, д. 3804, л. 34.

156. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԳԵՎՈՐԳ V-Ը՝ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

Հեռագրից

Էջմիածին, 5 հուլիսի 1915 թ.

Կոստանդնուպոլսից և Կիլիկիայից իմ ստացած հավաստի տեղեկությունները հաստատում են, որ թուրքական կառավարության հրամանով Թուրքիայում կատարվում են հայերի զանգվածային կոտորածներ, անլուր զազանություններ, հայերը բռն-

նագաղթեցվում են Իկոնիա և Միջագետք, որտեղ անբարեխառն պայմաններից ու կլիմայից վերջնականապես կործանվում են, ի՛նչը և թուրքական կառավարության նպատակն է...

АВПР, Политархив, д. 3504, л. 38.

157. ԴԵՍՊԱՆ ՎԱՆԳԵՆՀԱՅՄԱ՝ ԿԱՆՑԼԵՐ ԲԵԹՄԱՆ-ՀՈԼՎԵԳԻՆ

Պերա, 7 հուլիսի 1915 թ.

Դեռևս 14 օր սրանից առաջ հայ բնակչության արտաքսումը սահմանափակվում էր մոտավորապես այն գավառներով, որոնք գտնվում են պատերազմական գործողությունների արևելյան թատերաբեմի մոտ, ինչպես և՛ Ադանայի գավառի որոշ շրջաններով: Դրանից հետո Դուռը որոշում է ընդունել այդ գործողությունները տարածել Տրապիզոնի, Մամուրեթ ուլ-Ազիզի և Սեբաստիայի գավառների վրա և արդեն ձեռնամուխ է եղել վերևը ասվածի իրագործմանը, թեև երկրի այդ մասերը դեռ չեն գրտնվում որևէ թշնամական ներխուժման սպառնալիքի տակ:

Այս գործողությունները և եղանակները, որոնցով կատարվում է արտաքսումը, վկայում են, որ կառավարությունը իսկապես նպատակ ունի ոչնչացնել հայ ազգին թուրքական պետության մեջ:

Վաճճեճայմ

Deutschland und Armenien... S. 94.

158. ԷՐԶՐՈՒՄՅԻ ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Օտարեկրացի ակաճատեսի Բաշվետվությունից: 11 հուլիսի 1915 թ.)

Այնքան էլ սարսափելի չէր լինի, եթե դա [տեղահանումը] լիներ պարզապես հարկադրական գաղթ մի վայրից մյուսը, բայց ամեն ոք գիտե, որ այս դեպքում ուղարկվում էին միայն դեպի մահ: Եթե այս առումով որևէ կասկած էլ կար, ապա դա փորձատվեց պահակախմբերի ուղեկցությամբ էրզրումից Երզնկա հասած մեծ թվով աքսորյալների խմբերի ժամանումից հետո:

Սա շատ անգամ եմ գնացել նրանց կայանատեղը և զրուցել այդ մարդկանցից մի քանիսի հետ: Անհնար է պատկերացնել առավել խղճալի մի տեսարան: Նրանք բոլորը, առանց բացառության, ցնցոտիների մեջ էին, կեղտոտ, սոված ու հիվանդ: Դա զարմանալի չէ, եթե ի նկատի ունենանք, որ նրանք համարյա երկու տմիս ճանապարհին էին՝ շոր չփոխելով, հնարավորություն չունենալով լվացվելու, զրկված լինելով ապաստանից և գոնե մի փոքր ուտելիքից: Այդ կայանատեղում նրանց կառավարական խղճուկ կերակրաբաժն էին տալիս: Սա մի անգամ դիտում էի, երբ նրանց համաճեղ կերակուր բերեցին: Վայրի զազաններն էլ նրանցից ավելի լավ կլինեին: Նրանք նետվեցին այն պահանջների վրա, որոնք նրանց համար ուտելիք էին բերում, և պահանջները նրանց հետ էին քշում մտրակներով, երբեմն այնպիսի հարվածներ հասցնելով, որոնք բավական կլինեին, որպեսզի սպանեին մարդուն: Դիտելով այդ տեսարանը՝ դժվար էր հավատալ, թե այդ մարդիկ մարդկային էակներ են:

Երբ որևէ մեկն անցնում էր ճամբարի միջով, մայրերը իրենց երեխաներին մեկնում էին նրան, աղերսելով, որ նա վերցնի տանի իր հետ: Եվ, իրոք, թուրքերն իրենց համար ընտրում էին այդ երեխաներից և աղջիկներից ոմանց, որպեսզի ստրուկներ դարձնեին և կամ էլ ավելի վատ նպատակների համար: Նրանք իրենց հետ նույնիսկ բժիշկներ էին բերում, որպեսզի զննեին առավել հարմար աղջիկներին և այդպիսով լավագույն ընտրություն ապահովեին:

Նրանց մեջ տղամարդիկ շատ քիչ կային, քանի որ մեծ մասն սպանվել էր ճանապարհին: Նրանք բոլորը պատմում էին միևնույն պատմությունը, թե՛ իրենց վրա հարձակվել են ճանապարհին և... կողոպտել: Նրանցից շատերը այդպիսի հարձակման էին ենթարկվել մի քանի անգամ, և նրանցից ահագին թվով մարդիկ, մանավանդ տղամարդիկ, կոտորվել էին: Սպանում էին կանանց ու երեխաներին նույնպես: Բնական է, որ շատերը ճանապարհին մեռել էին հիվանդություններից ու հյուծումից, և ամեն օր, քանի դեռ մեզ մոտ էին, նրանց վրա նույնպես սավառնում էր մահը: Տարբեր քարավաններ էին ժամանում, և մեկ կամ երկու օրվա դադարից հետո, նրանց շտապեցնում էին, որ շարունակեին ճանապարհը, որոշակի շասելով, թե ուր էին գնալու: Սակայն նրանք, ովքեր զալիս հասնում էին այստեղ, իրենց թափառումներն սկսած մարդկանց միայն մի փոքր մասն էին

կազմում արդեն: Այդպիսի անընդմեջ հալածանքների ենթարկելով՝ թուրքերը նրանցից կազատվեին համեմատաբար կարճ ժամանակում: Նրանց մեջ, ում հետ զրուցել եմ, երեք քույրեր կային: Նրանք կրթություն էին ստացել...-ում և հիանալի խոսում էին անգլերեն: Նրանք պատմեցին, որ իրենց ընտանիքը էրզրումում ամենահարուստներից մեկն է եղել, և այն պահին, երբ իրենք հեռանում էին այնտեղից, բաղկացած է եղել 25 հոգուց, իսկ հիմա կենդանի են մնացել միայն 14-ը: Մնացած 11-ը, որոնց թվում և՛ նրանցից մեկի ամուսինն ու պառավ տատիկը, սպանված են... Ամենատարեց տղամարդն այդ ընտանիքից, որ կենդանի է դեռ, ընդամենը 8 տարեկան է: Երբ նրանք թողնելիս են եղել էրզրումը, ունեցել են դրամ, ձիեր և անձնական իրեր, բայց ճանապարհին ամեն ինչ թալանել են, նույնիսկ շորները: Նրանք պատմում էին, որ իրենցից ոմանց բացարձակ մերկ են թողել, ոմանց էլ՝ միայն մեկ շորով: Երբ հասել են մի գյուղի, ժանդարմները տեղացի կանանցից շոր են վերցրել նրանց համար: Մյուս աղջիկը, որի հետ խոսել եմ, էրզրումի բողոքական պատարի դուստրն էր: Նա պատմեց, թե իրենց ընտանիքի բոլոր անդամները, որոնք իր հետ են եղել, սպանված են, և միայն ինքն է կենդանի մնացել... Նրանց, սլահակախմբի հսկողությամբ, պահում էին քաղաքից դուրս գտնվող դպրոցական մի լքված շենքում, և ոչ ոքի չէր թույլատրվում մտնել այնտեղ: Նրանք ասում էին, թե փաստորեն գտնվում էին բանտում, թեև իրենց թույլատրվում էր գնալ մինչև աղբյուրը՝ դպրոցի շենքի մոտ: Հենց այդտեղ էլ ես հանդիպեցի նրանց: Մյուս բոլորին պահում են բաց դաշտում գտնվող ճամբարում, արևի տակ:

Այդ մարդկանց վիճակը պարզ ցույց է տալիս, թե ինչ բախտ է սպասվում բոլոր նրանց, ովքեր թողել են կամ պատրաստվում են թողնել այս կայանատեղին: Ես կարծում եմ, թե այլևս ոչ ոք նրանցից որևէ մեկի մասին ոչինչ չի լսի կամ, հնարավոր է, կլսի շատ քիչ բան...

Թվում է, թե տեղաշարժումն իսկ լավագույնս հարմարեցված է այն բանին, որպեսզի հանգեցնի հայերի նույնիսկ այս երկրում շտեմնված ոչնչացման:

Վերջին մի քանի շաբաթվա մեջ ձերբակալվել են մի քանի հազար հայ տղամարդիկ: Նրանց բանտ են նետել: Հենց որ այնտեղ մի քանի հարյուր հոգի հավաքվում էր, գիշերով բանտից նրանց հանում տանում էին: Առաջին խումբը հանվել է լույս

հունիսի 23-ի գիշերը, Նրանց մեջ եղել են քուէջի մի քանի պրոֆեսորներ և այլ երեւելի հայեր, որոնց թվում և հայ լուսավորչական եկեղեցու արքեպիսկոպոսը: Դրանից անմիջապէս հետո լուր է տարածվել, թե Նրանց բոլորին կոտորել են, և համարյա կասկած չկա, որ դա ճշմարտություն է: Նույնկերպ աքսորվել են բոլոր հայ զինվորները: Նրանք ձերբակալվել են և տարվել քաղաքի ծայրամասի բանտը: Ոչ մի տարրերություն չի դրվել, թե զինծառայությունից ազատվելու հարկը ով է վճարել, ով՞ ոչ: Նրանց փողերը վերցրել են, իսկ ապա ձերբակալել և ուղարկել մյուսների հետ: Ասել են, թե Նրանց պիտի ուղարկեն ինչ-որ տեղ ճանապարհաշինության մեջ աշխատելու, բայց, անկասկած, դա կեղծիք է եղել, քանի որ ոչ ոք այլևս ոչինչ չի լսել Նրանց մասին:

Մնացած բոլորի ճակատագրի մասին բավարար պարզությամբ կարելի է դատել ըստ հավաստի պատմության մի դեպքի մասին, որը տեղի է ունեցել չորեքշաբթի՝ հուլիսի 7-ին այդպիսի խմբերից մեկի հետ: Երկուշաբթի օրը, ինչպես ն-ում, այնպես էլ Ժ-ում, ձերբակալել և բանտ են նետել բազմաթիվ տղամարդկանց: Երեքշաբթի լուսադեմին բանտից հանել են Նրանց և ստիպել գնալ լեռան ուղղությամբ, որտեղ համարյա ոչ ոք չէր ապրում: Նրանք բոլորը մոտ 800 հոգի են եղել, տասնչորս հոգանոց խմբերի բաժանված և պարանով միմյանց կապված: Նույն օրվա իրիկնադեմին Նրանք հասել են քրդական մի փոքրիկ գյուղ, որտեղ կանգ են առել գիշերելու մզկիթում և այլ շէնքերում: Ձերբակալումից հետո Նրանց տված շեն եղել ո՛չ հաց, ո՛չ ջուր: Նրանցից խլել են բոլոր դրամները և շորերի մեծ մասը: Զորեքշաբթի առավոտյան Նրանց բերել են մի հովիտ՝ մի քանի ժամվա ոտքի ճամփա հեռու, և բոլորին ստիպել են նստել գետնին: Ապա ժանդարմներն սկսել են Նրանց գնդակահարել և սպանել են համարյա բոլորին: Նրանց, ովքեր շեն զոհվել զոհակից, սպանել են դանակով կամ սվինով: Նրանցից մի քանիսին հաջողվել է կտրել սլարանը, որով Նրանք կապված են եղել իրենց ընկերներին, և փախչել, բայց հետևներից հասել են և սպանել: Նրանցից մի քանիսին, հավանաբար ոչ ավելի, քան երկու-երեքին, հաջողվել է փախչել: Սպանվածների մեջ են եղել քուէջի գանձապահը, ինչպես և պատվարժան շատ այլ անձինք: Այս մարդկանցից ոչ մեկին երբեք ոչ մի մեղադրանք ներկայացված չի եղել:

Այդ ձերբակալութիւններն ու սպանութիւնները պարզապէս մի մասն են հայ ազգի ոչնչացման ընդհանուր ծրագրի:

Երեկ գիշերը ևս մի քանի հարյուր տղամարդիկ, որոնց թվում էին և՛ քաղաքացիական իշխանութիւնների կողմից ձերբակալւածները, և՛ նրանք, ովքեր զինվորներ են համարվել, տարվել են այլ ուղղութեամբ ու սպանվել նույն ձևով: Պատմում են, թե դա տեղի է ունեցել այստեղից երկու ժամվա ոտքի ճամփա հեռւում: Ես մի քանի օր հետո գնալու եմ այնտեղ, երբ ամեն ինչ մի փոքր հանդարտվի, և ինքս կփորձեմ ստուգել այդ ամենը:

Նույնանման դեպքեր սիստեմատիկաբար տեղի են ունենում գյուղերում: Մի քանի շաբաթ սրանից առաջ Ատ-ում և Բժ-ում, գյուղեր, որոնք համապատասխանաբար 4 և 5 ժամվա ոտքի ճամփա հեռու են այստեղից, հավաքել են 300 տղամարդկանց, տարել սարերը և սպանել: Դա, թվում է, ճշգրիտ հաստատված է: Այդ գյուղերից շատ կանայք Լդել են այնտեղ և հետագայում պատմում էին այդ մասին: Լուրեր են տարածվել այն մասին, որ նման դեպքեր տեղի են ունեցել և այլ վայրերում²⁶...

The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915—16. Documents presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce. With a preface of Viscount Bryce. London, 1916, p. 262—264.

159. ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՀՊՈՒՊԱՏՈՍ ԾՈՅՔՆԵՐ-ԴԻՍԵՐԻ ԶԵԿՈՒՅՑԻՑ՝ ՀՂՎԱԾ ԴԵՍՊԱՆ ՎԱՆԳԵՆՀԱՅՄԻՆ

Էրզրում, 28 հուլիսի 1915 թ.

Տեղիս վալիի՝ Թահսին բեյի կողմնակիցները բացահայտորեն խոստովանում են, որ իրենց գործունեության վերջնական նպատակն է հայերի լիակատար ոչնչացումը Թուրքիայում: Պատերազմից հետո «մեզ մոտ՝ Թուրքիայում այլևս հայ չի լինի», — այսպիսին է մի հեղինակավոր անձի բառացի արտահայտութիւնը:

Որքանով որ այս նպատակին չի կարելի հասնել զանազան կարգի կոտորածներով, այստեղ հուսով են, որ մինչև Միջագետք երկար ճանապարհի զրկանքներն ու անսովոր կլիման ի լրումն կհասցնեն ամեն ինչ: Հայկական հարցի այս «լուծումը» իդեալական է թվում ժայռահեղ ուղղութեան բոլոր կողմնակիցներին, որին պատկանում են համարյա բոլոր զինվորական և

կառավարական աստիճանավորները: Թուրք ժողովուրդն ինքք
ոչ մի կերպ համաձայն չէ հայոց հարցի այսպիսի լուծման հետ
և հիմա արդեն նեղվում է տնտեսական ծանր կարիքից, որն
առաջանում է երկրի այս մասում հայերի արտաքսման հետե-
վանքով:

Շենյեր-Ռիստեր

Deutschland und Armenien... S. 113.

**100. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՇՏԱԲԻ
ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՈ՝ I ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԲԱՆԱԿԱՅԻՆ
ԿՈՐԳՈՒՍԻ ՊԵՏԻՆ**

Քաղվածք № 108 զեկույցից

8 օգոստոսի 1915 թ.

Զեկույցում եմ, որ այսօր իմ կողմից լրացուցիչ հարցաքը-
ներված է ռազմագերի Հուսեյն Սաբրին՝ համահավաք կորպուսի
շարժական հոսպիտալի ավագ զրազիրը: Երեք ամիս սրանից
առաջ կիզում գտնվող Մուշի ժանդարմական գումարտակը հա-
վաքեց բոլոր հայ տղամարդկանց՝ 10 տարեկանից վեր: Հավա-
քելով, այսպիսով, մոտ հարյուր հիսուն հոգի, տարան: Հա-
ջորդ օրը բոլոր այդ հայերին մորթված գտան լեռան ստորո-
տում՝ կիզից մոտ մեկ ժամվա ոտքի ճամփա հեռու: Նույնկերպ
են վարվել շրջակա գյուղերի բոլոր հայերի հետ: Հայ տղամարդ-
կանց տանելուց մի քանի օր հետո, Հուսեյն Սաբրին վկան է եղել
զինվորների կողմից հայ աղջիկների բռնաբարությունների...

Մախիմով

АВНР, Политархив, д. 3504, л. 43.

**101. ՍՈՖԻԱՅԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՐՈՎ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՄԻՆԻՍՏՐ ՍԱՋՈՆՈՎԻՆ**

№ 515 Ռեռագրից

5 օգոստոսի 1915 թ.

Թուրքիայում նոր դաժան կոտորածի առթիվ Սոֆիայի հայ-
կական գաղութը միսիային հեռագրով հաղորդել է իր դիմումը
ամբողջ աշխարհի քաղաքակիրթ ազգերին ուղղված նոր աղեր-
սանքով՝ պահպանել նահատակ ազգի գոնե մնացորդները: Միա-

ժամանակ հայերի մի պատգամավորություն ներկայացավ զին-
վորական գործակալին, խնդրելով, որ կամավորներին թույլ-
տրվի Ռուսաստան անցնել թուրքերի դեմ մղվող պատերազմին
մասնակցելու համար...

Սավինսկի

АВПР, Политархив, д. 3504, л. 42.

188. ՊԵՏԱԿԱՆ ԴՈՒՄԱՅԻ ԱՆԴԱՄ ՊԱՊԱԶԱՆՅԱՆԸ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

Քաղվածք Ամակից

8 օգոստոսի 1915 թ.

Ես ամեն օր հեռագրեր ու նամակներ եմ ստանում Թուրքա-
հայաստանում հայ բնակչության և մեր սահմաններն անցած
փախստականների սարսափելի վիճակի մասին:

Խոսք չեմ գտնում հաղորդելու իրականությունը, և միայն
ամուր նյարդերի տեր մարդը կարող է մինչև վերջ լսել ակա-
նատեսի պարզամիտ պատմությունը:

Մանազկերտի և Մուշի շրջաններում ամբողջ արական հայ
բնակչությունը կոտորված է, կիզում 800 տղամարդու իրար կա-
պած՝ փողոտել են, Կոփի, Լիզի բնդարձակ դաշտերում և այլ
վայրերում փռված են կանանց ու երեխաների դիակներ:

Ես կարող էի անվերջ շարունակել վերջին օրերի մարտիրո-
սագրությունը:

Ռուսաստանի սահմաններն են անցել 200 000-ից ավելի փա-
խստականներ՝ սովահար, հիվանդ, ահաբեկված: Նրանք անցել
են սարսափելի ճանապարհներով, դժվարանցանելի լեռնանցը-
ներով, անցած ուղով մեկ դիակներ սփռելով: Բոլորը կանայք
և երեխաներ են:

Ձմռանը եկած 60 000-ի հետ միասին՝ փախստական հայերը
հապճեպ հաշվումներով 260 000-ից ավելի են:

Հայ հասարակությունը ի վիճակի չէ պահելու փախստական-
ներին՝ ինչպես ի նկատի ունենալով վիթխարի միջոցների անհրա-
ժեշտությունն ու բարեգործական օգնության անբավարարու-
թյունն ընդհանրապես, այնպես էլ այն պատճառով, որ անդա-
դար վճարվող տուրքերից գյուղացիական և քաղաքային դասա-
կարգերը ուժասպառ են եղել:

Փախստականներին պահելու վրա մինչև օրս ծախսվել է մեկուկես միլիոն ռուբլուց ավելի (չհաշված կողմնակի ոչ մեծ օգնությունը), դրուժինաները արժեցել են մոտ 700 000 ռուբլի, նշանակալի ծախսեր են արվել Վանում քաղաքացիական վարչության վրա (վստահված է եղել Վանը գրաված հայերին), մի շարք քաղաքների ու ռազմական գործողությունների թատերաբեմի զինվորական հիվանդանոցների վրա և այլն:

Միջոցներն սպառվել են: Զգիտեմ Ռուսաստանի ուրիշ ո՞ր ժողովուրդն է պատերազմի մեջ մտել և ավելի շատ զոհեր տվել:

Անհրաժեշտ է պետության լայն օգնությունը, միլիոններ են անհրաժեշտ, որպեսզի թշվառները չկործանվեն մեր աչքի առաջ: Արդեն Դումա է մտցվել փախստականներին ապահովելու միջոցառումների մասին օրինագիծը, և ես մասնակցություն եմ ունենում օրինագծի քննարկմանն ընդհանուր իրազեկմամբ: Բայց դրա համար ժամանակ է պետք: Իսկ փախստականները մնում են բաց երկնքի տակ՝ շարգված, սոված, մերկ, մեռնում են ուժասպառությունից:

Միայն սննդակետերում օրական ծախսվում է 30 000 ռուբլի:

Թախանձագին խնդրում եմ Զեզ, մեծարգո՝ Սերգեյ Դմիտրիևիչ, նախաձեռնությունը Զեզ վրա վերցնել և միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի պետության միջոցներից անհապաղ բաց թողնվի ոչ պակաս քան մեկ միլիոն ռուբլի՝ ի տնօրինություն փախստականների օգնության հայկական կազմակերպությունների:

АВПР, Политархив, д. 3492, л. 5—6.

168. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՇՏԱԲԻ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՈՒ
I ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԲԱՆԱԿԱՅԻՆ ԿՈՐՊՈՒՍԻ ՊԵՏԻՆ

Քաղվածք №187 զեկույցից

11 օգոստոսի 1915 թ.

Զեկույցում եմ, որ այսօր իմ կողմից հարցաքննված է հայ փախստական Մուշեղ Մամիկոնյանը, 17 տարեկան, բնիկ մշեցի, որտեղից փախել է 12 օր սրանից առաջ: Մեկ ամիս առաջ թուրքական իշխանությունները Մուշի ամբողջ հայ բնակչությանը հրամայել են հավաքվել Ուրֆա մեկնելու համար, բայց հայերը վախճալով, որ ճանապարհին իրենց կկոտորեն, ինչ-

պես որ եղել է արդեն ուրիշ գյուղերում ու քաղաքներում, հրա-
ժարվել են կատարել այդ հրամանն ու Այնժամ սկսվել է հայկա-
կան ջարդը... Համարյա բոլոր հայերը՝ տղամարդիկ, կանայք
և երեխաները, մորթվել են, որոնց թվում և՛ Մամիկոնյանի մայ-
րը, հայրը, եղբայրներն ու քույրը: Շրջակա գյուղերում էլ են եղել
նույնպիսի ջարդեր: Միայն Սասունն է բոլոր կողմերից թուրքա-
կան զորքերով շրջապատված՝ դիմադրություն ցույց տվել և
մնացել հայերի ձեռքին... Ձենք ունեցող երիտասարդ հայերը
փախել են սարերը: Մուշից, ջարդից հետո, մի խումբ հայեր են
փախել՝ 80 հոգի: Նրանք բոլորը մնացել են Դուտախում և մտել
հայկական դրուժինայի մեջ: Մամիկոնյանը ճանապարհին հի-
վանդացել է, այդ պատճառով էլ ուղարկվել է Սարիղամիշ:

Մախմադ

АВРР, Политархив, д. 3504, л. 47.

**164. ԱԹԵՆՔԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՐԳԸ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ
ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆԸ**

№ 824 հեռագրից

11 օգոստոսի 1915 թ.

Սերաֆիմովը խնդրում է հաղորդել. Դեռեւսը հուլիսի 28-ին
տեղեկացնում է, որ հայերի հալածանքները Թուրքիայում գնա-
լով սաստկանում են: Կոստանդնուպոլսի մերձակա քաղաքների
և գյուղերի հայ բնակչությունը աքսորվում է Փոքր Ասիայի խոր-
քերը: Նույն բախտն է սպասվում նաև մնացած հայերին՝ առանց
հպատակության խտրության...

Դեմիզով

АВРР, Политархив, д. 3504, л. 45.

**165. ԿՈՆՏԱՅՈՒՄ ԱՊՐՈՂ ԳԵՐՄԱՆԱՑԻՆԵՐԻ ԴԻՄՈՒՄԻԾ
ՈՒՂՂԱԾ Կ. ՊՈԼՍԻ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆԸ**

Կոնիա, 16 օգոստոսի 1915 թ.

...Այսպիսով, բոլոր ձեռնարկված միջոցառումները, ըստ
երևույթին, հանգում են հայերի լիակատար ոչնչացմանը:

Այս անմարդկային վերաբերմունքը անջնջելի խայտառակ
բիծ է համաշխարհային պատմության մեջ ոչ միայն թուրքերի,

այլև մեզ՝ գերմանացիներին համար, եթե մենք այդ գործին նայենք ձեռքներս ծալած և թույլ տանք, որ ոչնչացնեն այդ ժողովրդին: Միանգամայն անկախ որևէ այլ բանից, գործողությունների խիստ ողբալի այս եղանակը հակասում է հրկրի տնտեսական դրության շահերին, ընդ որում գերմանական ձեռնարկություններն էլ կտուժեն, եթե կործանվի այդ աշխատասեր ժողովուրդը:

Եթե ներքոստորագրյալները համարձակություն են ստանձնում կայսերական դեսպանությանը հաղորդագրություն ուղարկել այս փաստերի մասին, ապա նրանք այդ անում են, ենթադրելով, որ դրանք լրիվ չափով ծանոթ չեն գերմանական կայսերական դեսպանությանը:

Մենք՝ գերմանացիներս, որ ստիպված ենք ամեն օր տեսնել այս վրդովեցուցիչ վայրագությունները, մեզ պարտավոր ենք համարում բողոքել այդ ամենի դեմ որպես կիսակիրթ ժողովրդի մեջ գտնվող կուլտուրական պետության ներկայացուցիչներ:

Մենք հուսով ենք, որ մեր խնդրանքը կհարգվի և որ հազարավոր անմեղ կանանց ու երեխաների ճակատագիրը գոնե կթեթևացվի:

Խորին հարգանքով՝

Վիլի Զեեֆեր — Անտալիայի առևտրաարդյունաբերական բաժնետիրական ընկերության Կոնիայի բաժանմունքի ղեկավար,
Գեորգ Քիֆել — միջնակարգ դպրոցի ուսուցիչ,
ՀԱՅՆՐԻԽ ՅԱՆՍՈՆ — գործարանի վարպետ,
ՅՈՒ. Ե. ՄԱՌԻՐԵՐ — գիլյոմավուր ինժեներ:

Deutschland und Armenien..., S. 134—135.

106. Կ. ՊՈԼՍԻ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ

ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՅԶՈՒԹՅԱՆԸ՝ ՓՈԽԳՆԴԱԳԵՏ ՅՏԱՆԳԵՒ ԶԵԿՈՒՅՑԻՅ

Էրզրում, 23 օգոստոսի 1915 թ.

...Պատահած ամեն ինչից հետո կարելի է վստահորեն խոստովանել հետևյալը:

Հայերի արտաքսման և ոչնչացման որոշումն ընդունված է Կոստանդնուպոլսի երիտթուրքական կոմիտեի կողմից: Հենց նրանց կողմից է, ըստ երևույթին, գա կազմակերպված և իրա-

գործված զինվորական իշխանությունների ու զանազան հրոսակախմբերի օդնությամբ: Պրա հետ մեկտեղ, տեղական վարչության ոստիկանության պետ Հուլուսի բեյից և գլխավոր հրամաճնատար Մահմուդ Քյամիլ փաշայից բացի, տեղերում գտնվելիս են եղել կոմիտեի անդամներ Հիլմի բեյը, Շաքիր բեյը, էրզրու մից դեպուտատը, Սեֆուլլա բեյը:

Փոխգնդապետ Շտանգե

Deutschland und Armenien..., S. 142.

167. ԿԱՀԻՐԵԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՐԴԸ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

Հեռագիր № 89

8 սեպտեմբերի 1915 թ.

Հալեպի ամերիկյան հյուպատոսը վստահելի անձի միջոցով հայտնում է ի գիտություն դաշնակիցների, որ դաշնակից տերությունների Ուրֆա աքսորված 2000 հպատակները գտնվում են ծայրահեղ վտանգավոր դրության մեջ՝ մեր կովկասյան բանակների առջևից նահանջող թուրքական զորքերի դայրացածության և հուսահատության պատճառով: Իրենց ճանապարհին այդ զորքերը ամենուրեք կոտորում են հայերին: Զոհերի թիվը, կարծես թե, միլիոնի է հասնում: Մերձափնյա վայրերի հայերը, ֆրանսիական էսկադրայի պետի աջակցությամբ, զենքի են դիմում՝ կանանց ու երեխաներին ուղարկելով Եգիպտոս, որտեղ արդեն նրանցից ժամանել են մոտ 3000 հոգի:

Սմիռնա

АВПР, Политархив, д. 3490, л. 107.

168. ԲԺԺԵ ԶԱՎՐԻԵՎԻ ՆԱՄԱԿԻԾ՝ ՈՒՂՂԱԾ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

Պետրոպոլ, 8 սեպտեմբերի 1915 թ.

Ձերդ բարձր գերազանցությանը ընդհանուր գծերով հայտնի է այն անտանելի դրությունը, որ ստեղծված է հայերի համար Թուրքիայում:

Աստիճանաբար ստացված մանրամասնությունները մեզ համար պարզում են խորապես մռայլ մի պատկեր.

1. Այս տարվա գարնան և ամռան ընթացքում թուրքական համարյա ամբողջ բանակում հատուկ հնարքներով, մասնակիորեն, բայց անզիջում մորթոտվել են զորակոչված համարյա բոլոր հայերը: Այդկերպ սպանվել են մի քանի տասնյակ հազար տղամարդիկ՝ իրենց ծաղկուն տարիքում:

2. Համարյա ամբողջ Կիլիկիայից, Զեյթունից ու Սվազից գլխովին արտաքսված է հայ բնակչությունը: Դրանից առանձնացվել է առավել երիտասարդ տղամարդկանց մեծ մասը, որոնց թշնամի տարել են ինչ-որ տեղ: Նրանց ճակատագրի մասին տեղեկություններ չկան, և նրանց, անկասկած, սպանել են: Մնացած բոլորը, առանց բացառության, ոտքով, առանց որևէ ունեցվածք վերցնելու, թշնամի են Միջագետք: Կանանց ու երեխաների վիթխարի բազմություն կոտորվել է հյուսիսում, ջրամույն եղել գետերն անցնելիս և մեռել քաղցից ու ծարավից: Հետ մնացողներին անգթորեն սպանել են: Զահել աղջիկներին ջուկել տարել են: Միջագետքում ուզում են նրանց իբրև թի տարաբնակեցնել քոչվորների մեջ:

Նրանց խիստ մեծ մասն արդեն իսկամ է ընդունել:

3. Էրզրումի վիլայեթի արևմտյան մասը և խարբերդի ու Դիարբեքիի վիլայեթի մի մասը առայժմ դեռ քիչ են տուժել, բայց հերթը, հավանաբար, նրանց էլ կհասնի:

4. Մուշ քաղաքը և Մուշի ամբողջ փարթամ հովիտը վերածված են ավերակների. տների մեծ մասը, բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը այրված են: Բնակչությունը կոտորվել է, բացի նրանցից, ովքեր հասցրել են փախչել Սասունի սարերը:

Ամբողջ Սասունը առայժմ անվնաս է, բայց շրջապատված է քրդերով ու զորքերով: Մարդիկ արիաբար դիմանում են, բայց նրանք արդեն փամփուշտի պակասություն են զգում: Ուտելիքն էլ է սպառվում: Այսպիսով, հպարտ Սասունը շուտով կընկնի, եթե օգնություն չհասցվի:

5. Վանից նահանջած ռուսական զորքի հետ հեռացած մոտ 200 000 հայերը խռնվել են Անդրկովկասում և Ծրեանի նահանգում:

Ականատեսները, որոնք այնտեղից հեռագրեր են հղում, չեն կարողանում առանց արցունքի նկարագրել այն ամենը, ինչ տեղի է ունենում այդ սովալլուկ, խառնիճաղանջ մարդկային զանգ-

վածի մեջ, որ մնացել է առանց բժշկական օգնության և անխտիր ամեն ինչի կարիք է զգում:

Խոչերան և մյուս համաճարակները օրական երեք հարյուրից ավելի մարդ են տանում: Հեռագրում են, որ հարյուրավոր դիակներ անթաղ են մնում՝ և՛ նյութական միջոցների, և՛ հարկ եղած կազմակերպման բացակայության պատճառով: Այդ դժբախտ մարդկանց կործանումը անխուսափելիորեն սպառնալիք է ծնում, թե համաճարակը կտարածվի Կովկասով մեկ՝ գյուղերում փախստականների տեղաբաշխմանը զուգընթաց:

Հայ ժողովուրդը Թուրքիայում կործանման է դատապարտվում:

Ձերդ բարձր գերազանցությանը հայտնի է, թե ով է ուշերն-չողն ու ղեկավարը ամբողջ տեղի ունեցածի և ինչի համար են այդ ժողովրդի դեմ այդպես գազազել գերմանո-թուրքերը: Բաբեբախտաբար, առայժմ դեռ ամենուրեք չէ, որ նրանց հաջողվել է իրականացնել իրենց շար դիտավորությունը:

Հայ ժողովուրդը շունի այլ պաշտպան, որ կարողանա ինչ-որ բան անել, բացի Ռուսաստանից...

Տաղնապալի կասկածանքով և այն մարդու վիճակում, որ զրկվում է հոգեկան վերջին ուժերից և իր ղեկավար գաղափարի սրբության նկատմամբ հավատից, ես դիմում եմ Ձեզ՝ հենարան փնտրելով Ձեր մարդկայնության և Ռուսաստանի պետական շահի Ձեր գիտակցության մեջ՝ կապված հայ ժողովրդի պահպանման հետ...²⁷

АВІР, Политархив, д. 3479, л. 19—20.

**169. ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՄԻՍԻԱՅՈՒՄ
ԾԱՌԱՅԱԾ ԵՐԿՈՒ ԳԹՈՒԹՅԱՆ ԶՈՒՅՐԵՐԻ
ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

1915 թ. մարտին մենք իմացանք մի հայ բժշկից, որը հետապնդում տիֆից մահացավ, թե Թուրքական կառավարությունը պատրաստվում է հայերի կոտորած կազմակերպել լայն մասշտաբով: Նա մեզ խնդրեց, որ գեներալ Պասելտից իմանանք, թե ճիշտ է արդյոք այդ լուրը: Դրանից հետո մեզ հայտնեցին, որ գեներալը (փայլուն սպաներից մեկը) նույնպես երկյուղ է ունեցել այդ առթիվ և այդ պատճառով էլ խնդրել է ազատել իրեն

զբաղեցրած պաշտոնից... Մենք տիֆով հիվանդացանք և հիվանդանոցի սպասարկող անձնակազմում տեղի ունեցած որոշ փոփոխությունների հետևանքով ստիպված եղանք հեռանալ էրզրումից:

Շնորհիվ էրզրումի գերմանական հյուպատոսի սիրալիր ծառայության, մի մարդ, որը հայերի մոտ հարգանք էր վայելում, մենք աշխատանքի ընդունվեցինք Երզնկայի Կարմիր խաչում և այդտեղ աշխատեցինք յոթ ամիս:

Հունիսի սկզբին Երզնկայի Կարմիր խաչի միսիայի ղեկավար վերաբույժ Ա.-ն մեզ պատմեց, որ Վանում հայերն ապստամբել են և նրանց դեմ ձեռնարկվել են միջոցներ, որոնք կարող են հայերի համընդհանուր ոչնչացման կերպարանք ստանալ, ինչպես և այն, որ Երզնկայի ու շրջակայքի ամբողջ հայ բնակչությունը ուղարկվելու է Միջագետք, որտեղ նրանք արդեն մեծամասնություն չեն կազմի, ինչպես այստեղ: Սակայն ոչ մի կոտորած չի սպասվում, և պետք է ուղեկցող զինվորական պահակախմբի օգնությամբ միջոցներ ձեռք առնվեն արքայալիքների սնունդի ու նրանց անձնական անվտանգության համար: Նա ասաց, որ, ինչպես հայտնում են, Երզնկայում հայտնաբերվել են վագոններ՝ զենքերով ու ռումբերով բեռնված, և որ շատերն են ձերբակալվելու: Կարմիր խաչի անձնակազմին արգելված է որևէ շփում ունենալ արքայալիքների հետ, ինչպես և ոտքով կամ ձիով որևէ շրջագայություն կատարել որոշակի շառավղից դուրս:

Դրանից հետո Երզնկայի բնակչությանը մի քանի օր ժամանակ տրվեց իրենց ունեցվածքը վաճառելու համար: Ինչպես և պետք էր սպասել, վաճառքը տեղի էր ունենում ծիծաղելիորեն ցածր գներով: Հունիսի առաջին շաբաթվա մեջ ուղարկվեց առաջին քարավանը: Հարուստներին թույլատրվում էր կառք վարձել, նրանք պետք է գնային խարբերդ: Հաջորդ երեք օրերին ճամփա ընկան արքայալիքների այլ քարավաններ, որոնց երեխաներին վերցրին մուսուլմանների ընտանիքներում պահելու համար: Բայց հետագայում իշխանությունները որոշեցին, որ այսուհետև երեխաները նույնպես պետք է արտաքսվեն:

Մեր հիվանդանոցում աշխատող հայերի ընտանիքները, այդ թվում և՛ մի հիվանդ կին, պետք է գնային մնացածների հետ: Այդ կնոջը բուժող բժիշկ Նեյկիրխի բողոքը ոչ մի ներգործություն չունեցավ: Այդ կնոջն ուղարկելը հետաձգվեց միայն երկու օրով: Մեր հիվանդանոցին որպես կոշկակար կցված զին-

վորը բուժքույր Բ-ին ասաց. «Ես արդեն 45 տարեկան եմ, բայց էլի ինձ դինժառայության են վերցրել, թեև ես ամեն տարի զին-
ծառայությունից ազատվելու համար կանոնավորապես հարկ եմ
վճարել: Ես երբեք կառավարության դեմ ուղղված որևէ բան չեմ
արել, իսկ հիմա նրանք ինձանից խլում են իմ ամբողջ ընտա-
նիքը՝ իմ յոթանասունամյա մորը, կնոջը և հինգ երեխաներին,
ընդ որում ես նույնիսկ չգիտեմ, թե նրանց ուր են ուղարկում»: Նա
հատկապես անհանգստանում էր իր մեկուկես տարեկան աղ-
ջրկա համար. «Նա էնպե՛ս անուշիկն է: Նա էնպե՛ս սիրուն-սի-
րուն աչքեր ունի»: Այդ ասելիս՝ նա երեխայի պես լաց էր լինում:
Հաջորդ օրը նա նորից եկավ. «Ես ճիշտը գիտեմ: Նրանք բոլորը
զոհվել են»: Եվ իրոք, դա այդպես էր...

Հետագայում զինվորները մեզ պատմեցին, թե ինչպես են
անպաշտպան հայերն սպանվել մինչև վերջին մարդը: Սպանող
տեղի է շորս ժամ: Կանայք ծունկի էին իջնում, իրենց երեխա-
ներին Եփրատը նետում:

«Դա սարսափելի էր,— ասաց մի հասարակ զինվոր:— Ես
չէի կարողանում կրակել, ես միայն ձեռքներս էի առնում և
ճախ էինք լսում, թե թուրքերն ինչպես էին այդ առթիվ անհա-
վանություն ու կարեկցանք արտահայտում: Զինվորները մեզ
պատմում էին, որ նախապատրաստված են եղել եզան սայլեր,
թրպենզի դիակները տանեն նետեն գետը և կոտորածի հետքերը
ոչնչացնեն:

Հաջորդ օրը իսկական շուրջկալ սարքեցին ցորենի դաշտում
(ցորենի արտերը մնացել էին առանց հնձելու, և հայերից շա-
տերը թաքնվել էին այնտեղ):

Այդ ժամանակից սկսած՝ անընդհատ գալիս էին տեղահան-
վածների նոր քարավաններ, որոնք ուղարկվում էին սպանդանոց:
Մենք ոչ մի կասկած չունեինք նրանց հետագա ճակատագրի
վերաբերյալ՝ այն միահամուռ վկայություններից հետո, որ մենք
ստանում էինք տարբեր տեղերից: Հետագայում մեր հույն կա-
ռապանը պատմեց, որ ձեռքները հետևներին կապված այդ զո-
հերին գետն են նետել գիրթ ժայռերից: Այսպիսի մեթոդ էր կի-
րառվում այն դեպքերում, երբ զոհերի թիվը այնքան մեծ էր լի-
նում, որ դժվար էր նրանցից ազատվել որևէ այլ եղանակով:
Դրանից բացի, հեշտանում էր մարդասպանների աշխատանքը:
Բուժքույր Բ-ն ու ես իսկույն սկսեցինք, իհարկե, մտածել այն
մասին, թե մենք ինչ կարող ենք անել, և որոշեցինք այդ պա-

հակախմբերից մեկի հետ գնալ Խարբերդ: Մենք այն ժամանակ դեռ չգիտեինք, որ կառավարության հրամանով կոտորածը կատարվում է հենց ճանապարհին, և կարծում էինք, թե կկարողանանք չափավորել ժանդարմների դաժանությունը, ինչպես և կանխել քրդերի հարձակումները, քանի որ մենք խոսում էինք քրդերեն և որոշ ազդեցություն ունեինք նրանց վրա:

Հետո մենք հեռագրեցինք էրզրում՝ հյուպատոսին, հիվանդանոցից մեր ազատման մասին և պնդեցինք, որ նա ի շահ Գերմանիայի գար Նրզնկա: Ի պատասխան նա հեռագրեց. «Իմ պոստն անհնար է լքել: Սպասում եմ ավատրիացիներին, որոնք պետք է զան անցնեն այստեղով հունիսի 22-ին...»

Հունիսի 17-ի երեկոյան մենք զբոսանքի գնացինք պ. Կ-ի՝ Կարմիր խաչի շտաբի դեղագործի հետ: Նա, ինչպես և մենք, ցնցված էր կատարված դաժանություններից և շատ պարզ արտահայտում էր իր կարծիքն այդ առիթով: Նա նույնպես ազատվել էր աշխատանքից: Զբոսանքի ժամանակ մենք հանդիպեցինք մի ժանդարմի, որը պատմեց, թե այստեղից տասը ռուպեի ոտքի ճամփա հեռվում երթադարար էր արել Բայբուրդից աքսորվածների մի մեծ քարավան: Նա սահմուկեցուցիչ ճշմարտացիությամբ պատմեց, թե ինչպես էին ոչնչացնում այդ մարդկանց և մեկը մյուսի հետևից նետում կիրճի անդունդը. «Քեսի՛ն, քեսի՛ն, գելյորլա՛ր» (Սպանե՛ք, սպանե՛ք, գալի՛ս են): Այնուհետև նա ասաց այն մասին, որ բոլոր գյուղերում բռնաբարում էին կանանց և որ նա ինքը նույնպես ուզում էր բռնաբարել մի աղջկա... Նա նկարագրում էր, թե ինչպես են ջախջախում երեխաների գլուխները, երբ նրանք լաց են լինում կամ խանգարում են ընթանալ: «Այնտեղ երեք մերկ աղջիկների դիակներ էին ընկած: Ես դրանց թաղեցի, որպեսզի բարի գործ արած լինեի», — այսպես ավարտեց նա իր պատմությունը:

Հաջորդ օրը վաղ առավոտյան մեր տան առջևով անցավ աքսորյալների մի շարասյուն՝ ուղղվելով դեպի Նրզնկա տանող խճուղին: Մենք գնացինք դրա հետևից, հետ շմնալով, մինչև քաղաքից դուրս գալը, ինչը տեղից մոտ մեկ ժամ: Մեզ հետ գալիս էր նաև պ. Ժ-ն: Դա մի մեծ քարավան էր, բայց մեջը ընդամենը երկու-երեք տղամարդ կար, մնացածը կանայք ու երեխաներ էին: Շատ կանայք նման էին խելագարների: Նրանք բղավում էին. «Խնայեցե՛ք մեզ, մենք կդառնանք մուսուլմաննե՛ր, գերմանացի-նե՛ր կամ ինչ որ ուզո՞ւմ եք, միայն թե խղճացե՛ք մեզ: Մեզ տա-

նում են Կամախ-Բողազ, որ մեր վիզը կտրե՞ն», — և նրանք ցույց էին տալիս, թե ինչպես: Մյուսները լռում էին և համբերատար զնում, շալակներին՝ մի քանի կապոց և ձեռքներին՝ երեխաներ: Մի քանիսը մեզ աղերսում էին փրկել իրենց երեխաներին: Շատ թուրքեր էին գալիս, որպեսզի երեխաներ ու աղջիկներ վերցնեին՝ ծնողների համաձայնությամբ կամ էլ առանց նրանց հարցնելու: Մտածելու ժամանակ չկար, քանի որ ձիավոր ժանդարմները մտրակները թափահարելով՝ անկանգ ըշում էին նրանց: Քաղաքի ծայրամասում Կամախ-Բողազ տանող ճանապարհը ճյուղավորվում էր գլխավոր խճուղուց: Այս կետում տեղի ունեցավ այն, ինչը սովորաբար լինում է ստրկավաճառության շուկայում: Մենք նույնպես վերցրինք մի փոքրիկ աղջկա և երեքից տասներջորս տարեկան վեց երեխաներից բաղկացած մի ընտանիք: Նրանք բոլորը կառնեցին մեզանից: Աղջկան մենք իսկույն հանձնեցինք մեր խոհարար թրքուհու խնամքին: Թրքուհին ուզեցել էր երեխային տանել իր մոտ՝ խոհանոց, բժիշկ Ա-ի մասնավոր տունը, և պահել այնտեղ, մինչև որ մենք վերադառնայինք, բայց բժշկի ասիստենտը աղջկան ծեծել էր ու փողոց նետել: Այդ ընթացքում տառապյալ ու հոգեվարք ապրող մարդկանց ամբոխը ճիչ ու ողբով շարունակեց իր ճանապարհը, իսկ մենք վերադարձանք հիվանդանոց՝ մեր վեց երեխաների հետ: Բժիշկ Ա-ն թույլատրեց նրանց պահել մեր սենյակում՝ քանի դեռ մենք կապկրպում էինք մեր եղած-չեղածը: Նրանց կերակրեցինք, և նրանք սկսեցինք հանդարտվել: «Հիմա մենք փրկված ենք», — բացականչեցին նրանք, երբ մենք վերցրինք նրանց: Նրանք հրաժարվեցին բաց թողնել մեր ձեռքերը: Նրանցից ամենափոքրը՝ բաբերդցի մի հարուստի տղա, գունդուկծիկ եղած պառկած էր՝ մոր թիկնոցի մեջ փաթաթված: Սրա դեմքը ուռել էր լալուց և, թվում էր, թե անհնար էր հանգստացնել: Մի անգամ նետվեց դեպի լուսամուտը և ցույց տալով ժանդարմին՝ բղավեց. «Ա՛յ էս մարդն էր, որ սպանեց իմ հորը»: Երեխաները մեզ տվեցին իրենց դրամը՝ 475 դուռուշ (մոտ 4 ֆունտ ստերլինգ), որ ծնողները տվել էին նրանց, հուսալով, որ միգուցե իրենց երեխաները չեն գնդակահարվի:

Ապա մենք քաղաք մեկնեցինք, որպեսզի թույլտվություն ստանանք մեզ հետ վերցնելու այդ երեխաներին: Մեզ ասացին, թե իշխանություններն այժմ խորհրդակցության մեջ են և վրձնում են հենց նոր ժամանած աքսորականների ճակատագիրը:

Չնայած դրան՝ բուժքույր Բ-ին հաջողվեց խոսել մի ծանոթի հետ, որի թույլատրեց երեխաներին հետը վերցնել և խորհուրդ տվեց նրանց կեղծ անուններ տալ անձնագրում: Դա մեզ համար բավական էր և վերադառնալով հիվանդանոց՝ մենք հենց նույն երեկոյան մեր բեռով, երեխաներով և մեր եղած-չեղածով տեղափոխվեցինք Երզնկայի հյուրանոցը: Թուրք սանիտարները հյուրանոցում լավ վերաբերվեցին մեզ հետ: «Դուք բարի գործ եք կատարել՝ վերցնելով այս երեխաներին»,— ասում էին նրանք:

Հյուրանոցում 8 հոգու համար մենք կարողացանք ստանալ միայն մեկ փոքր սենյակ: Գիշերը սարսափելի ծեծեցին մեր դուռը: Ինչ-որ մեկը հարցրեց, թե այստե՞ղ են ապրում երկու գերմանուհիները: Այնուհետև ամեն ինչ նորից հանդարտվեց ի մեծ ուրախություն մեր սենյակի փոքրիկ բնակիչների: Երեխաների առաջին հարցը եղավ, թե՞ կհամաձայնե՞նք մենք, արդյոք, որպեսզի իրենց մուսուլման դարձնեն: Մեր խաչը (բուժքրոջ Կարմիր խաչը) արդյոք այնպիսի՞ն է, ինչպիսին իրենց խաչն է: Դրանից հետո նրանք հանգստացան: Մենք նրանց թողեցինք սենյակում, իսկ ինքներս գնացինք թեյ խմելու հյուրանոցի սրճարանում: Նկատեցինք, որ մեր հիվանդանոցից դուրս գրված հիվանդներից մի քանիսը, որոնք միշտ ձգտում էին ցույց տալ իրենց բարյացակամությունը մեր հանդեպ, իրենց այնպես էին պահում, ասես թե չէին ճանաչում մեզ: Հյուրանոցի տներն սկսեց ճամարտակել: «Կոստանդնուպոլսում,— ասում էր նա,— որոշում է ընդունված, որ այս կանայք ու երեխաները սլետք է մեռնեն»: Մտավ նաև մեր հիվանդանոցի թուրք խոշան և, ի միջի այլոց, ասաց մեզ. «Եթե աստված գութ չունի նրանց հանդեպ, ապա էլ ինչո՞ւ պիտի գթաք նրանց: Հայերը զազանություններ են արել վանում: Դա տեղի է ունեցել այն պատճառով, որ նրանց կրոնը վատն է: Մուսուլմանները չպետք է հետևեն նրանց օրինակին, նրանք պետք է կոտորածն իրականացնեն շատ ավելի մարդասիրաբար»: Մենք ամեն անգամ պատասխանում էինք, որ իրենք պետք է որ բացահայտեն հանցագործներին և արդարադատություն իրագործեն նրանց նկատմամբ, իսկ կանանց ու երեխաների ոչնչացումը միշտ եղել է և կմնա որպես ոճրագործություն:

Այնուհետև մենք գնացինք մութեսարիֆի մոտ, որի հետ առաջ մենք չէինք կարողացել տեսակցություն ստանալ: Այդ մարդը դեի մարմնացում էր, նրա վարքը համապատասխանում

էր իր արտաքինին: Նա բղավեց մեզ վրա. «Կանանց գործը չէ՛ քիթը խոթել քաղաքականության մեջ, պետք է հարգել կառավարութեանը»: Մենք նրան պատասխանեցինք, որ ճիշտ նույն-կերպ կվարվեինք, եթե զոհերը մուսուլմաններ լինեին, և որ քաղաքականութիւնը ոչ մի կապ չունի մեր արարքների հետ: Ի պատասխան նա ասաց, որ մեզ վռնդել են հիվանդանոցից և որ նույնպիսի վերաբերմունքի կարծանանանք իր կողմից ևս, քանզի ինքը չի հանդուրժի մեր այստեղ գտնվելը և, իհարկե, մեզ թույլ չի տա մեկնել Խարբերդ՝ մեր եղած-չեղածը բերելու, այլ ուղիղ Սեբաստիա կուղարկի: Ամենավատն այն էր, որ նա արգելեց մեզ հետ վերցնել երեխաներին և իսկույն ժանդարմ ուղարկեց, որ նրանց հանեն տանեն մեր սենյակից:

Տուն վերադառնալով՝ մենք իսկապես հանդիպեցինք երեխաներին, բայց նրանց շտապեցնում էին, և նրանք մեր մոտով անցան այնպես արագ, որ մենք նույնիսկ զրկվեցինք նրանց դրամը վերադարձնելու հնարավորութիւնից: Այնժամ խնդրեցինք բժիշկ Լինդենբերգին՝ հետևել, որ այդ դրամները հանձնվեն երեխաներին, բայց որպեսզի իմանար, թե որտեղ են նրանք, պետք է դիմեր թուրք սպային: Մեր մեկնման պահին երբ մեզ ասացին, որ նրանք սպանված են, իսկ մենք արդեն հնարավորութիւն չունեինք հետագա որոնումներ կատարելու, վերոհիշյալ Ռզա բեյը եկավ մեզ մոտ և այդ դրամը խնդրեց իբրև թե այն բանի համար, որ վերադարձնի երեխաներին: Մենք որոշեցինք դրանք ծախսել ուրիշ հայերի ազատագրման վրա:

Երզնկայում հիմա մեզ վրա նայում էին կասկածանքով: Մեզ թույլ չտվեցին մնալ հյուրանոցում և տեղավորեցին հայերից լքված մի տան մեջ: Քաղաքի այդ ամբողջ բնդարձակ մասը մեռած էր թվում: Մարդիկ այստեղ հայտնվում էին միայն նրա համար, որ տները թալանեին: Դրանցից մի քանիսն արդեն բնակեցված էին վերաբնակեցված մուսուլման ընտանիքներով: Մենք ծածկ ունեինք մեր գլխավերևում, բայց ոչ ոք մեզ ուտելիք չէր բերում: Չնայած դրան՝ հնար գտանք մի գրութիւն ուղարկել բժիշկ Ա-ին, որը մեզ սիրով թույլատրեց վերադառնալ հիվանդանոց: Հաջորդ օրը մուսթեսարիֆն ուղարկեց անգլոպակավոր մի կառք, որով մենք պիտի յոթնօրյա ճանապարհորդութիւն կատարեինք դեպի Սեբաստիա: Մենք նրան հասկացրինք, որ այդ կառքով չենք գնա, և այն բանից հետո, երբ նրանց դիմեց բժիշկ Ա-ն, նրանք ուղարկեցին մարդատար մի կառք և սպառ-

նացին, որ կծերբակալեն մեզ, եթե իսկույնեթ շմեկնենք: Դա երկուշաբթի օրն էր, հունիսի 21-ին, և մենք ուզում էինք սպասել ավստրիացիներին, որոնք պետք է ժամանեին երեքշաբթի առավոտյան, որպեսզի ճանապարհովեինք նրանց ընկերակցությամբ: Բայց բժիշկ Ա.-ն հայտարարեց, թե ինքն այլևս չի կարող պաշտպանել մեզ, և մենք ստիպված եղանք մեկնել: Բժիշկ Լինդենբերգն այնքան սիրալիր եղավ, որ մեզ ուղեկցեց մինչև Ռիֆախիա*: Ծանապարհորդության առաջին օրը մենք տեսանք հինգ դիակ. մեկը կնոջ էր, հագին շոր կար: Մյուս դիակներն առանց հագուստի էին, իսկ մեկը գլխատված էր: Ինչպես ասաց մեզ ուղեկցող ժանդարմը, մեզ հետ նույն ճանապարհով գնում էին երկու թուրք սպաններ, որոնք իրականում հայեր էին: Նրանք պահպանում էին իրենց ծպտվածությունը և մեծ զսպվածություն դրսևորում մեր նկատմամբ, բայց միևնույն ժամանակ ամեն կերպ ջանում էին մեզ աչքից բաց չթողնել: Չորրորդ օրը նրանք չերևացին: Երբ մենք սկսեցինք հարցուփորձ անել նրանց մասին, մեզ հասկացրին, որ ինչքան քիչ հետաքրքրվենք նրանցով, այնքան լավ մեզ համար: Դադար առանք հունական մի գյուղի մոտերքում: Ծանապարհի մոտ կանգնած էր կատաղի տեսքով մի մարդ: Նա խոսեց մեզ հետ և ասաց, թե այստեղ կանգնել է, որ սպանի անցնող հայերին և որ ինքն արդեն սպանել է 250 հոգու: Նա հայտարարեց, որ հայերը արժանի են դրան, քանի որ նրանք բոլորն անարխիստներ են — ոչ թե լիբերալներ կամ սոցիալիստներ — այլ՝ անարխիստներ: Նա ուսուկաններին ասաց, որ հեռախոսով հրաման է ստացել սպանել ճանապարհի մեր երկու ընկերակիցներին. այդ երկու մարդը և նրանց կառապան հայր պետք է սպանվեն այստեղ: Մենք չկարողացանք մեզ զսպել և չվիճել մարդասպանի հետ, բայց երբ նա մեզնից հեռացավ, մեր կառապան հույնը նախազգուշացրեց. «Ոչ մի բառ մի՛ ասեք, եթե դուք...» — և նա շարժուձևով ցույց տվեց, թե ինչպես են նշան բռնում կրակելիս: Իրոք, արդեն խոսք էր եղել, թե մենք հայուհիներ ենք, իսկ դա բավական էր, որպեսզի մենք համարվեինք մահվան դատապարտված:

Մի անգամ հանդիպեցինք աքսորյալների մի քարավանի, որոնք հրաժեշտ տալով իրենց ծաղկուն գյուղերին՝ գնում էին Կամախ-Բողազի կողմը: Մենք երկար ժամանակ կանգնած մնա-

* Աքսորյալների խմբերն այս ճանապարհով չէին գնում:

ցինք ճամփեզրին, մինչև որ նրանք անցան մեր մոտով: Մեզանից ոչ մեկը երբեք չի մոռանա այդ տեսարանը. մի քանի տարեց տղամարդ, մեծ թվով կանայք, եռանդուն կերպարանքներ՝ արտահայտիչ դիմագծերով, սիրունիկ երեխաների բազմություն, նրանցից մի քանիսը՝ շեկ ու կապուտաշյա: Մի փոքրիկ աղջիկ ժպտում էր ամեն մի անծանոթ բանի, ինչ որ հանդիպում էր ճանապարհին, բայց մյուսների դեմքերին կարելի էր տեսնել մահվան նախազգացումը: Ոչ մի ձայն չէր լսվում, բոլորը լուռ էին, և նրանք գալիս անցնում էին առանց կանգ առնելու, խիստ կարգուկանոնով: Երեխաները հիմնականում եզան սայլերի մեջ էին: Նրանցից ոմանք անցնելիս մեզ ողջունում էին: Մի պառավ կին ստիպված եղավ իջնել իր էշից. նա այլևս չէր յարողանում նստած մնալ փալանի վրա: Նա է՛լ է այնտեղ սպանվել իսկույն: Մեր սրտերը սարսուռ էր պատել:

Մեզ ուղեկցող ժանդարմը պատմեց, թե ինքը 3000 կանանցից ու երեխաներից բաղկացած մի քարավան է ուղեկցել դեպի Մամախաթուն (էրզրումից ոչ հեռու) և Կամախ-Բողազ: «Բոլորը զոհվեցին, բոլորը մեռած են»,— ասաց նա: Մենք նրան հարցրինք. «Ինչո՞ւ եք նրանց դատապարտել այդպիսի սարսափելի տանջանքների: Ինչո՞ւ նրանց չեք սպանել իրենց գյուղերում»: Նա պատասխանեց. «Այն, ինչ արվում է հիմա,— դա լավագույն եղանակն է: Նրանց պետք էր ստիպել, որ տառապանք կրեին, և, բացի այդ, բոլոր այդ դիակները տեղ չէին թողնի մեզ՝ մուսուլմաններիս համար: Դրանք զարշահոտություն կտարածեին»:

Մենք գիշերն անցկացրինք էնդերեսում, որտեղից մեկ օրվա ճամփա էր մինչև Շապին-Գարահիսար: Ինչպես սովորաբար լինում էր, գիշերելու համար մեզ տրամադրեցին հայերից լքված մի տուն: Պատի վրա մատիտով թուրքերեն գրված էր. «Մեր ապաստարանը հիմա սարերում է, մեզ այլևս ծածկ պետք չէ: Մենք արգեն լմպել ենք մահվան դառը բաժակը: Մենք այլևս դատավորների կարիք չունենք»:

Տան մեծ նկուղները դեռ էլի լցված էին կանանցով ու երեխաներով: Ժանդարմները մեզ ասացին, որ նրանց տեղահանելու են վաղն առավոտյան, բայց նրանք այդ մասին դեռ չգիտեն: Նրանք չգիտեն, թե ինչ է պատահել այդ տան տղամարդկանց: Նրանք անպաշտպան էին, բայց հույսները դեռ չէին կտրել:

Դեռ չէի հասցրել ննջել, երբ արթնացա կրակոցներից, որոնք հնչում էին անմիջապես սար մոտերքում:

Կրակոցներն արագ հետևում էին մեկը մյուսին, և ես պարզությամբ լսեցի հրամանի բառերը: Իսկույն հասկացա, թե ինչ է պատահել, և նույնիսկ թեթևացում ապրեցի այն մտքից, որ այդ զոքախոտներն այժմ գտնվում են մարդկային դաժանության հասանելիության շրջանում:

Հաջորդ առավոտյան մարդիկ մեզ պատմում էին, որ սպանվել են 10 հայեր, դրանք այն կրակոցներն էին, որոնք ես լսում էի, և որ տեղացի թուրքերը հետապնդում են փախածներին: Մենք, իրոք, տեսնում էինք նրանց՝ ձիեր հեծած և հրացանները ձեռքներին. ճանապարհի մի կողմում երկու զինված մարդ, ծառի տակ կանգնած, իրար մեջ բաժանում էին սպանված հայի շորերը: Մենք անցանք այն վայրի մոտով, որ ծածկված էր չորացած արշտանով, թեև դիակներն արդեն տարել էին: Դրանք այն 250 զինվորներն էին, որոնք ճանապարհ էին շինում և որոնց մասին մեզ պատմել էր ժանդարմը:

Մի ուրիշ անգամ հանդիպեցինք մեծ թվով աշխատավորների, որոնց մինչ այդ դեռ թույլ էին տվել խաղաղ աշխատել: Երեք խմբի էին բաժանված. մուսուլմանների, հույների և հայերի: Վերջիններիս մեջ մի քանի սպաներ կային: Մեր սպանի Հասանը բացականչեց. «Սրանց բոլորին տանում են սպանելու»: Մենք շարունակում էինք դեպի բլուրը տանող մեր ճանապարհը: Շուտով մեր կառավարն մտրակով ցույց տվեց հովիտը, և ճամփեզրին մենք տեսանք հայերի խումբը: Նրանք՝ մոտ 400 հոգի, մեկ շարքով շարված էին վիհի եզրին: Մենք գիտեինք, թե հետո ինչ է լինելու:

Սեբաստիա հասնելուց երկու օր առաջ մենք նորից տեսանք ճիշտ այդպիսի մի պատկեր: Զինվորների սվինները փայլվում էին արևի տակ: Մի կողմ կանգնած 10 ժանդարմներ գնդակահարում էին հայերին, իսկ մյուսները դանակներով ու քարերով էին զոհերի վերջը տալիս: Այս անգամ 10 հայերի հաջողվեց փախչել: Նրանցից մեկին հետագայում մենք հանդիպեցինք Սեբաստիայի հիվանդանոցի միսիայում: Նա մեզ պատմեց, որ սխառեղ սպանվել են մոտ 100 հայեր: Պատմողն ինքը սարսափելի վերք էր ստացել ծոծրակից և ընկել ուշաթափ: Հետո ուշքի էր եկել և երկու օրում եկել հասել էր Սեբաստիա:

Սեբաստիայից կառքով 12 ժամվա ճամփա հեռվում մեկը

կանգ առանք գիշերելու կառավարական մի շենքում: Ժանդար-
մը ժամերով նստած մեր դռան առաջ անընդմեջ ու միապաղաղ
կրկնում էր. «էրմենիլերի հեփ կեպդիլեր» («Բոլոր հայերն
սպանված են»): Հարևան սենյակում ժանդարմները հեռախո-
սում էին: Մենք հատկացանք, որ նրանք ինչ-որ մեկին հրահան-
գավորում էին, թե ինչպես պետք է ձերբակալել հայերին: Նրանք
խոսում էին գլխավորապես ոմն Հովհաննեսի մասին, որին ոչ
մի կերպ չեն կարողանում բռնել:

Մի անգամ գիշերն անցկացրինք մի հայի տանը, որտեղ կա-
նայք հենց նոր էին իմացել, որ իրենց ընտանիքների տղամար-
դիկ դատապարտված են մահվան: Սարսափելի էր լսել նրանց
հոգեցուցնց աղաղակները: Նրանց հետ խոսելու մեր փորձը ան-
օգուտ դուրս եկավ: «Զի՞ կարող արդյոք ձեր կայսրը մեզ օգ-
նել»,— գոչում էին նրանք: Ժանդարմը տեսավ մեր դեմքի հու-
սահատական արտահայտությունը և ասաց. «Սրանց ձայներն
անհանգստացնում են ձեզ: Ծա սրանց կարգելեմ լաց լինել»:
Սակայն մեզ հաջողվեց հանգստացնել նրան: Նա առանձին մի
բավականություն էր զգում, երբ մեզ ցույց էր տալիս հանդի-
պող որևէ սարսափելի տեսարան, և ջահել Հասանին ասում էր.
«Մենք նախ բոլոր հարերին կկոտորենք, հետո՝ հուլյներին ու
քրդերին»: Նա, իհարկե, մեծ հաճույքով կավելացներ. «Իսկ հե-
տո էլ՝ օտարերկրացիներին»: Մեր կառապան հույնը նրա է՛լ
ալվելի սարսափելի մի կատակի զոհը դարձավ. «Նայի՛ր էն
փոսի մեջ: էնտեղ հույնե՛ր էլ են պառկած»:

Վերջապես մենք հասանք Սեբաստիա: Մենք ստիպված
եղանք մոտ մեկ ժամ սպասել կառավարական շենքի մոտ, մինչ
ուսումնասիրում էին մեր փաստաթղթերը: Հետո մեզ թույլա-
տրեցին գնալ ամերիկացիների մոտ: Այստեղ նույնպես բոլորը
տխուր ու տագնապալի դրություն մեջ էին:

Սեբաստիայից մենք մեկնեցինք հուլիսի 1-ին և Կեսարիա
հասանք հուլիսի 4-ին: Երբ ճիզվիտական դպրոցում մենք հանձ-
նեցինք մեր ուղեբեռը, մեզ թույլ տվեցին մեկնել Թալաս, բայց
հենց որ մենք վճռեցինք ճամփա ընկնել Կեսարիայից, մեզ դա
արգելեցին և վերադարձրին ճիզվիտական դպրոցը՝ ժանդարմ
կանգնեցնելով մեր դռան առաջ: Սակայն ամերիկացի միսիո-
ներներին հաջողվեց մեզ ազատել տալ:

Այնուհետև մենք վերադարձանք Թալաս, որտեղ ապրեցինք
մի քանի օր, քանի որ այստեղ, ինչպես և Կեսարիայում, շատ

բանտարկություններ եղան: Խեղճ հայերը երբեք չէին իմանում, թե իրենց ինչ է բերելու վաղվա ճիշդը: Իսկ շուտով եկավ սարսափելի այն լուրը, որ բոլոր հայերը պետք է թողնեն Սեբաստիան: Այն մասին, թե ինչ է տեղի ունեցել այնտեղ և հարակից շրջանների գյուղերում, կպատմի ամերիկյան միսիոն:

Երբ մենք հասկացանք, որ մտադիր են մեզ պահել այստեղ, որպեսզի մեզ խանգարեն միանալ ավստրիացիներին՝ հետագա ճանապարհը շարունակելու, մենք հեռագրեցինք գերմանական դեսպանություն և այդկերպ թույլտվություն ստացանք մեկնելու²⁸...

The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915—1916. London, 1916, p. 246—254.

170. 1915 թ. ՀՈՒՆՍՄԻՆ ԷՐԶՐՈՒՄՑԻ ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱՅԻ ՄԱՍԻՆ ՊԱՐՍԻԿՆԵՐԻ ԵՎ ԹՈՒՐԶԵՐԻ ՑՈՒՑՄՈՒՆՔՆԵՐԻՑ

1. Պարսիկ Մեշեթի Հաճի Իպրահիմը պատմեց հետևյալն.

«1915 մայիսի մեջ վալի Թահսին բեյը իր մոտ կը կանչե շեթուպաշի Համբրվանլի էյուպ օղլի Նատըրին և Պուսեն եկած հրամանը ցույց տալով՝ կ'ըսե անոր. «Տեղվույս հայերուն քեզ կը հանձնեմ, անվտանգ կը տանիս մինչև Քեմախ, այնտեղ քյուրտեր և այլն վրաները պիտի հարձակին: Դուն առ երձսս ցույց պիտի տաս, թե կուզես անոնց պաշտպանել և մի քանի զենք կը նետես դեպի հարձակողներն, սակայն վերջ ի վերջո ցույց կուտաս, թե չես կարող գլուխ գալ, ետ կը նահանջես ու կը վերադառնաս: Քիչ մտածելի վերջ Նատըրը կը պատասխանե. «Ո՛չ, վաշա՛, ես այդ առաջարկդ չեմ կարող ընդունել: Դուն ինձ կը հրամայես ոտներն ու ձեռքերը կապած գառներու տանիլ սպանդանոց: Դա անգթություն է և ինձ չի վայելեր, ես զինվոր եմ, զրկե ինձ թշնամու դեմ, որը գնդակով կամ ինձ կսպաննե և ես կիյնամ քաջաբար, կամ ես նրան կը տապալեմ և երկիրս կազատեմ, իսկ անմեղներու արյունով իմ ձեռքս ներկել երբեք չեմ համաձայնիլ»: Վալին շատ կը ստիպե նրան, որ գործադրե իր հրամանը, բայց մեծահոգի Նատըրը վճռականապես կը մերժե: Այս անգամ վալին կը կանչե վերանշեհերցի Միրզա պեգին և անոր վերոգրյալ նույն առաջարկը կրնե: Սա ալ կը պնդե, թե զուր տեղը մի սպաննեք, կըսե՝ այնպիսի պայմաններու մեջ կը դնենք հայերուն, որ իրենք արդեն ճանապարհ-

ներուն կը ձեռնին, և Միջագետք այնպիսի տաք երկիր է, որ չեն դիմանար և կը ոչնչանան: Բայց վալին կը կրկնե իր առաջարկը, որն և կ'ընդունի Միրզան: Միրզան իր ստանձնած գազան պաշտոնը լիովին կը կատարե և շորս ամիս վերջ 360 հազար լիրա հետն առած՝ կուգա Կարին, 90 հազար կուտա Թահսինին, 90 հազար՝ Օրտու քոմանտան Մահմուտ Քյամլին, 90 հազար՝ տեֆտարտարին և մնացյալն ալ՝ մեյհարտարին, Սեյֆալուկին և արփանյակներուն: Սակայն հայոց այս ավարը բաժանման ժամանակ կոխվ կ'իյնա մեջերին և Միրզան կը բանտարկե վալին: Բայց Միրզան կը սպառնա այնպիսի մերկացումներ քննի, որ աշխարհ զարմանա: Այս սպառնալիքին վրա զինքը ազատ կ'արձակեն»: էյուպ օղլի նատըրը, Վերանշահերլի Միրզան անձամբ այս պատմությունը ըրած են պարսիկ Մեշետի Հաճի Իպրահիմին:

2. Ուղտապան պարսիկ Քերպելա Ալի Մեմետը պատմեց հետևյալն.

«Ես ուղմամթերք կը փոխադրեի Երզնկայեն Կարին: Մի անգամ 1915 հունիսի մեջ, երբ եկա Խոթուրի կամուրջին մոտ, մի ահռելի տեսարան ներկայացավ իմ աչքերուս: Անթիվ-անհամար մարդու դիակներ մեծ կամուրջին 12 կամարները լեցուցած էին, դեմ էին առած, և ջուրը իր ընթացքը փոխած կամուրջեն անդին կը վազեր: Սոսկալի էր տեսնիլը, երկար սպասեցի քարավանովս, մինչև որ այդ դիակները քշվեցան և կարողացա կամուրջեն անցնիլ: Սակայն կամուրջեն մինչև Ճինիս ամբողջ ճանապարհը լեցուն էր դիակներով. ծերեր, կիներ, երեխաներ արդեն հոտած, նեխված և ուռած: Այնպիսի մեծ զարշահոտություն կար, որ անցնիլ այդ ճանապարհով անհնար էր: Իմ երկու ուղտապաններս արդեն հոտեն հիվանդանալով՝ մեռան, և ես ստիպվեցա ճանապարհս փոխել: Անլուր և զարհուրելի ոճրագործության զոհեր և հետքեր էին ասոնք: Իսկ բոլոր դիակները հայեր, թշվառ հայեր էին:

3. Ալաֆտար Իպրահիմ էֆենտին պատմեց հետևյալն.

«Հայերուն տեղահանելու մասին Պոլսեն եկած հրամանն շատ խիստ և ստիպողական էր այս մտքով. անխնա կոտորել բոլոր այր մարդկանց՝ 14-են մինչև 65 տարեկան, իսկ երեխաներուն, ծերերուն և կիներուն չդիպել, այլ աշխատիլ իսլամացնել»:

ՀԵՍՃ ՊԳԿԱ, ք. 57, ց. 5, գ. 106, ք. 18, (շբշ.):

Հոկտեմբերի վերջին (1914), երբ թուրքերի համար սկսվեց պատերազմը, թուրք աստիճանավորներն սկսեցին խլել հայերից այն ամենը, ինչի կարիք թուրքերն ունեին պատերազմ մղելու համար: Նրանց ունեցվածքը, նրանց դրամները — ամեն ինչ պետականացվեց: Հետագայում ամեն թուրք կարող էր մտնել հայի խանութ և վերցնել այն, ինչի կարիք ուներ կամ ինչ որ ուզում էր ունենալ: Ամենայն հավանականությամբ, իրականում այս ամենի միայն մեկ տասներորդ մասն էր պետք պատերազմ մղելու համար, մնացածը պարզապես կողոպուտ էր: Հարկ եղավ ռազմաճակատի՝ կոփկասյան սահմանի մոտ, մթերք և այլն հասցնել: Այս նպատակի համար կառավարությունը երեքշաբաթյա ճամփորդության՝ Մուշից ռեպի ռուսական սահմանը, մոտ 300 հայ ծերունիների էր ուղարկել, որոնց մեջ կային շատ հաշմանդամներ, ինչպես և երեխաների՝ տասներկու տարեկանից ոչ մեծ: Քանի որ հայերից կողոպտել էին այն ամենը, ինչ նրանք երբեք ունեցել էին, ապա այդ խեղճ մարդիկ ճանապարհին մեռնում էին քաղցից ու ցրտից: Հաջուստ բոլորովին չունեին, ճանապարհին խլել էին բոլորը: Եթե այդ երեք հարյուր հայերից 30 կամ 40 հոգի վերադարձել էին, ապա դա հրաշք էր համարվում: Մնացածները կամ ծեծվել էին մահու շափ, կամ մեռել վերևում նշված պատճառներով:

Ձմեռը Մուշում շատ ցուրտ էր: Բարձր հարկերը գանձելու համար ժանդարմներ էին ուղարկվում, բայց քանի որ հայերը թուրքերին տվել էին այն ամենը, ինչ ունեին, ապա ի վիճակի չէին վճարելու այդ ահռելի հարկերը, իսկ դրա համար նրանց ծեծում էին մահու շափ: Հայերը երբեք չէին դիմում ինքնապաշտպանության, բացի այն դեպքերից, երբ ժանդարմները վատ էին վարվում նրանց կանանց ու երեխաների հետ: Եվ ամբողջ գյուղեր էին հրի ճարակ դարձնում միայն նրա համար, որ մի քանի հայեր փորձել էին պաշտպանել իրենց ընտանիքները:

Մոտավորապես ասյրիլի կեսերին մեզ լուր հասավ Վանում տեղի ունեցած մեծ անկարգությունների մասին: Մենք այդ մասին լսել էինք ինչպես թուրքերի, այնպես էլ հայերի պատմածներից, և քանի որ այդ պատմածները բոլոր առումներով համ-

ընկնում էին, ապա պարզ էր, որ դրանցում բավականին ճշմարտություն կար: Պատմում էին, թե Օսմանյան կայսրության կառավարությունը հրաման է հանել, որ բոլոր հայերը ղենքերը հանձնեն, բայց հայերը հրաժարվել են, հայտարարելով, թե ղենքն իրենց կարող է պետք լինել անհրաժեշտության դեպքում: Դա առիթ էր ծառայել իսկական կոտորածի համար: Հրդեհել էին հայաբնակ բոլոր գյուղերը: Թուրքերը պարծենում էին, թե իրենք հիմա գլուխներն ազատել են բոլոր հայերից: Ես ինքս լիք եմ, թե ինչպես աստիճանավորները հրճվում էին այն մշտփից, որ հայերի վերջը տրված է:

Այսպես անցավ ձմեռը: Յուրաքանչյուր օրը այնպիսի ցնցող սարսափներ էր բերում, որ անհնար է նկարագրել: Ապա մենք լսեցինք այն կոտորածի մասին, որն սկսվել էր Բիթլիսում: Մուշում նույնպես ամեն ինչ նախապատրաստված էր կոտորածի համար, երբ ռուսները մտան Լիզ, որը ձիով մոտավորապես 14—16 ժամվա ճամփա հեռու է Մուշից: Դա շեղեց թուրքերի ուշադրությունը, և կոտորածը ժամանակավորապես հետաձգվեց: Բայց հենց որ ռուսները թողեցին Լիզը, հայաբնակ բոլոր շրջանները ենթարկվեցին կողոպուտի և ամայացման:

Դա մայիսին էր: Հունիսի սկզբին մենք իմացանք, որ Բիթլիսի ողջ հայ բնակչությունը ոչնչացված է:

Միևնույն ժամանակ մենք հաղորդագրություն ստացանք, որ ամերիկացի միսիոներ դ-ր Նապպը վերավորվել է հայի տան մեջ և թուրքական կառավարության կողմից ուղարկվել է Դիարբեքիր, որտեղ իր հասնելու հենց առաջին գիշերը մահացել է: Կառավարությունը փորձում էր նրա մահը բացատրել այն բանով, որ նա իբր չափից դուրս շատ է կերել: Դրան, իհարկե, ոչ ոք չհավատաց:

Երբ Բիթլիսում կոտորվել էին բոլորը և այլևս ոչ ոք չէր մնացել, թուրքերի ուշադրությունը բեռվեց Մուշի վրա: Սպանություններ առաջ էլ էին կատարվում, բայց այն ժամանակ դրանք զանգվածային չէին: Իսկ հիմա սկսեցին մարդկանց սպանել առանց որևէ պատճառի և նրանց մահու չափ ծեծում էին պարզապես հանուն բավականության:

Բուն Մուշում, այդ մեծ քաղաքում, 25 000 հայ կար: Քաղաքի շուրջը կային 300 գյուղեր: Այդ բոլոր տեղերում հիմա չես հանդիպի ոչ մի հայ տղամարդու, միայն որոշ տեղերում կանայք են հանդիպում:

Հուլիսի առաջին օրերին Կոստանդնուպոլսից եւարբերող ժամանեցին 20 հազար զինվորներ՝ լրիվ հանդերձավորված և 11 թնդանոթներով, որոնք շրջապատեցին Մուշը։ Իրականում Մուշը պաշարված էր դեռ հունիսի կեսերին։ Այդ ժամանակ մուսսարիֆը հրաման տվեց, որ թողնենք քաղաքը և մեկնենք Խարբերդ։ Մենք աղերսեցինք նրան, որ թույլ տա մնանք, քանի որ մեր խնամքի տակ էին բոլոր որբերն ու հիվանդները, բայց նա անդրդվելի եղավ և սպառնաց, թե մեզ զոռով կհեռացնի, եթե չենթարկվենք։ Սակայն քանի որ մենք մեզ վատ էինք զգում, մեզ թույլ տվին մնալ Մուշում։ Ես թույլտվություն ստացա որբանոցից ինձ հետ վերցնել հայերի, եթե մենք Մուշից հեռանալու լինենք, բայց երբ խնդրեցինք ապահովել նրանց անվտանգությունը, միակ պատասխանը եղավ. «Դուք կարող եք նրանց ձեռք հետ վերցնել, բայց ճանապարհին հայերի գլուխները գուցե կտրեն, և կկտրեն»։

Հուլիսի 10-ին Մուշը մի քանի ժամ ուժեղ քաման ենթարկվեց, այն պատրվակով, որ մի քանի հայեր իբր թե փորձել են փախչել։ Ես գնացի մուսսարիֆի մոտ և խնդրեցի խնայել մեր շենքերը, բայց նա պատասխանեց. «Ձեզ տեղն է, որ մնացիք, փոխանակ մեկնելու, ինչպես հրամայված էր։ Թնդանոթները նրա համար են այստեղ բերված, որ Մուշի վերջը տան։ Ապաստան փնտրեք թուրքերի՝ մոտ»։ Դա, իհարկե, անհնար էր, որովհետև մենք չէինք կարող հրաժարվել մեր պարտականություններից։ Հաջորդ օրը հրապարակվեց նոր հրաման հայերի արտաքսման մասին և երեքօրյա ժամկետ տրվեց մեկնման նախապատրաստության համար։ Նրանց հրամայված էր մեկնումից առաջ գրանցվել կառավարական շենքում։ Նրանց ընտանիքները կարող էին մնալ, բայց ունեցվածքն ու դրամները ենթակա էին բռնագրավման։ Հայերը չէին կարողանում մեկնել, քանի որ դրամ չունեին ճամփի համար, ուստի նրանք գերադասում էին մեռնել իրենց տներում, քան թե ընտանիքներից բաժանվելով՝ դանդաղ մահով մեռնել ճանապարհին։

Ինչպես արդեն ասվեց, հայերին տրված էր երեքօրյա ժամկետ, բայց երկու ժամ էլ չէր անցել, երբ զինվորներն սկսեցին ներխուժել տները, ձեռքակալել բնակիչներին և բանտ ուղարկել։ Թնդանոթներն սկսեցին կրակել, և մարզիկ ըստ էության զորվեցին կառավարական շենքում գրանցվելու հնարավորությունից։ Մենք թաքնվեցինք նկուղում, երկյուղելով, թե մեր ման-

Լատուներ կայրվի: Անհնար էր հանգիստ լսել մեծերի ու մանուկների հոգեցողնց աղաղակները, որոնք ողջ-ողջ այրվում էին իրենց տներում: Զինվորները մեծագույն հաճույք էին զգում՝ լսելով դրանք: Երբ փողոցում գտնվող մարդկանցից որևէ մեկը մեռած ընկնում էր թնդանոթային արկից, զինվորները միայն ծիծաղում էին դրա վրա:

Կենդանի մնացածներին ուղարկեցին Ուրֆա (հիվանդներից, կանանցից ու երեխաներից բացի, ոչ ոք կհնդանի չէր մնացել), ևս ղնացի մութեսարիֆի մոտ ու խնդրեցի նրան խնայել գոնե երեխաներին, բայց իղուր: Նա պատասխանեց, որ հայերի երեխաները պետք է մեռնեն իրենց ազգի հետ միասին: Մեր բոլոր մարդկանց հավաքել էին հիվանդանոցից ու որբանոցից: Այնտեղ թողել էին երեք կնոջ՝ սպասուհիներից: Այդ սարսափելի պայմաններում Մուշը վառվել մոխրացել էր մինչև վերջ: Յուրաքանչյուր սպա պարժենում էր իր սպանած անձանց թվով՝ դա համարելով իր ներգլխումը Թուրքիան հայ ազգից ազատելու պործում:

Մենք մեկնեցինք Խարբերդ, որը դարձել էր հայերի գերեզմանոցը. բոլոր կողմերից նրանց բերում էին այստեղ թաղելու: Նրանք ընկած էին այստեղ, իսկ շներն ու անգղները խժուում էին նրանց դիակները: Խարբերդում ու Մեզրեում մարդկանց վիճակվել է սարսափելի խոշտանգումներ կրել: Նրանց հոնքերն են փետել, կրծքերն են կտրել, եղունգները հանել, դահիճները ցտրել են նրանց ոտնաթաթերը, կամ մեխ են խփել ներքաններին, ինչպես անում են ձիերին պայտելիս: Այս ամենը կատարվում էր գիշերը, որպեսզի մարդիկ չկարողանային լսել նրանց ճիչերը և տեսնել նրանց հոգեվարժը: Զինվորները դասավորվելով բանտի շուրջը՝ թմբուկներ էին խփում և շվացնում: Անհրաժեշտության չկա խոսելու այն մասին, որ շատերը մեռան հենց այս կտտանքներից: Զինվորները մեռնողներին բղավելով ասում էին. «Թող հիմա ձեր աստվածը ձեզ օգնի»:

Մի ծեր քահանայի դաժան կտտանքի էին ենթարկել, որպեսզի խոստովանեցնեին: Նա հուսահատ բղավել էր. «Մենք հեղափոխականներ ենք», հուսալով, թե այդ խոստովանությունից հետո կտտանքները կդադարեցնեն և իրեն հանգիստ կթողնեն: Բայց այդ ժամանակ զինվորներն սկսել են գոռալ. «Ա՛յ թե ինչ էինք ուզում լսել: Մենք դա լսեցինք նրա՝ իսկ բերանից»: Դրա-

եից հետո նրանք դադարել են զոհեր ընտրելուց, ինչպես մինչ այդ անում էին, և խոշտանգել են բոլոր հայերին անխտիր:

Հունիսի սկզբին 2000 զինվոր հայեր հրաման ստացան գնալ Հալեպ՝ ճանապարհաշինության համար: Լսելով այդ՝ Խարբերդի բնակչությանը սարսափը պատեց, և քաղաքում խուճապ սկսվեց: Վալին մարդ ուղարկեց գերմանացի միսիոներ պ. էխեմաննի հետևից և խնդրեց, որ գնա հանգստացնի մարդկանց, համոզի, թե այդ զինվորներին ոչ մի վտանգ չի սպառնում: Պ. էխեմաննը հավատաց վալիի խոսքերին և ժողովրդին հանգրստացրեց: Բայց նրանց մեկնումից շատ շանցած՝ հայտնի դարձավ, որ նրանց բոլորին սպանել են ու նետել անդունդը: Միայն մի քանիսին էր հաջողվել փախչել, և մենք այս իրադարձության մասին նրանցից իմացանք: Անօգուտ բան էր բողոքով դիմել վալիին: Խարբերդի ամերիկյան հյուպատոսը մի քանի անգամ բողոքով դիմել էր նրան, բայց վալին բանի տեղ չէր դրել և նրան սպառնացել էր ամենավիրավորական խոսքերով: Մի քանի օր անց 2000 ուրիշ հայ զինվորների են ուղարկել Դիարբեքիր: Որպեսզի նրանք ուժ չունենային ճանապարհին փախչելու, նրանց սովի էին մատնել...

Հաջ բողոքականներին ու կաթոլիկներին աքսորից ազատելու մասին կարգադրությունը եկավ լոկ այն բանից հետո, երբ նրանք արդեն աքսորված էին: Կառավարությունն ուզում էր ողջ մնացած փոքրաթիվ հայերին ստիպել, որ մահմեդական հավատ ընդունեին: Մի քանիսն ընդունեցին, որպեսզի իրենց կանանց ու երեխաներին փրկեին այն սարսափելի տառապանքներից, որոնց վկաներն էին իրենք եղել: Մարդիկ մեզ աղերսում էին գնալ Կոստանդնուպոլիս և որևէ չափով անվտանգություն ապահովել իրենց համար: Կոստանդնուպոլիս գնալու ճանապարհին մենք հանդիպում էինք միայն պառավ կանանց: Չէր երևում ոչ մի երիտասարդ կին կամ աղջիկ:

1914 թ. նոյեմբերին արդեն մենք իմացանք կոտորածի նախապատրաստության մասին: Մուշի մուսթեսարիֆը, որն էնվեր փաշայի անձնական բարեկամն էր, միանգամայն բացահայտորեն հայտարարեց, որ թուրքերը կձեռնարկեն հայերի կոտորածը առաջին իսկ հարմար պահին և որ իրենք կոչնչացնեն այդ ամբողջ ազգին: Նրանք մտադիր էին նախ կոտորել հայերին և ապա նոր կովել ռուսների դեմ: Մոտավորապես ապրիլի սկզբին էքրան բնյր մայրը Լանգեի և մի քանի այլ բարձրաս-

տիճան պաշտոնյաների ներկայութեամբ, ներառյալ նաև ամերիկյան ու գերմանական հյուպատոսները, միանգամայն բացահայտորեն հայտարարեց, որ կառավարութիւնը մտադիր է ոչնչացնել հայ ազգին։ Այս բոլոր մանրամասնութիւնները ցույց են տալիս, որ հայերի կոտորածը պատրաստվել է կանխամտածված կերպով։

Մի քանի գյուղերում խեղճ կանայք, թույլ ու անպաշտպան, դալիս էին մեղ մոտ՝ ողորմութիւն ու պաշտպանութիւն աղերսելու։ Մեզ արգելված էր նրանց որևէ բան տալ և կամ նրանց մեզ հետ վերցնել։ փաստորեն մեզ արգելված էր որևէ բան անել նրանց համար, և նրանք մեռնում էին մեր աչքի առաջ²⁹...

The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915—1916. London, 1916, p. 88—91.

172. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԳԵՊԷՐԻ ՄԱՍԻՆ ԳԵՐՄԱՆԱՅԻ ԱՎԱՆԱՏԵՍԻ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ

1915 թ. հուլիսի 28-ից մինչև օգոստոսի 20-ը ես ճամփորդեցի Մարաշում...

Օգոստոսի 6-ին Ֆինդիջախ հայկական գյուղը, որը գտնվում է Մարաշի մոտերքում, ամբողջովին ավերվել է, և բոլոր բնակիչները (3000 հոգի) կոտորված են։ Վերջին երեք ամսում ջորեպանները մեծ թվով հայերի են քշել տարել դեպի Նիսիս։ Նրանք իրենց աչքով Նիսիսի մեջ տեսել են դիակներ և վկա են եղել կանանց ու աղջիկների վաճառքի, ինչպես և նրանց նկատմամբ գործադրված բռնութիւնների։

Մարաշի ամերիկյան մի դպրոցում ես տեսել եմ ամենաանասելի կերպով խեղված (անձեռք, անոտք) հարյուրից ավելի կանանց ու երեխաների, և նրանց մեջ՝ 1—2 տարեկաններին։

Օգոստոսի 14-ին 34 հայերի գնդակահարեցին Մարաշում, որոնց թվում և՛ 12 տարեկան երկու երեխայի։ Օգոստոսի 15-ին գնդակահարեցին 24, իսկ հետո կախեցին 14 հայերի։ Գնդակահարվածները ծանր շղթաներով վզներից կապված են եղել միմյանց հետ և փոսը նետվել։ Մուսուլմանական բնակչության ներկայութեամբ նրանց մահապատժի են ենթարկել ամերիկյան քուլջի հետևում։ Ես տեսա, թե բարբարոս բնակչութիւնը ինչպիսի խոշտանգումների էր ենթարկում դեռևս հոգեվարքի ցրն-

ցումների մեջ գտնվող մարմինները. ոտքից էին ձգում, ձեռքից, և, որպեսզի չվարճացնեին մուսուլման ամբոխին, ոստիկաններն ու ժանդարմները ատրճանակներով կրակում էին անկարագրելիորեն այլանդակված դիակների վրա: Այնուհետև ամբոխը նետովեց դեպի գերմանական հիվանդանոցը՝ գոռալով. «Յա՛շասըն Ալմանիա» (Կեցցե՛ Գերմանիան): Մուսուլմաններն անվերջ կրկնում էին, թե հենց Գերմանիան է մեղավոր, որ իրենք այսպես են վարվում հայերի հետ:

Քաղաքից մեր ֆերման տանող ճանապարհին, տների մոտ, աղբակույտի վրա տեսել եմ մարդկային գլուխ, որը որպես թիրախ էր ծառայում թուրք երեխանների համար: Նույնիսկ իմ՝ Մարաշ եղած ժամանակ քաղաքացիները ամեն օր սպանում էին հայերին, որոնց դիակները ամբողջ օրը ընկած էին մնում կեղտաջրի առուններում կամ ուր որ պատահեր:

Մարաշում Կադին փաշան ինձ ասել է. «Ինձ հայտնի է, որ իշխանությունների հրամանով, այն շրջանում, որտեղ տեղավորված է 4-րդ բանակային կորպուսը, ամբողջ արական բնակչությունը ոչնչացված է»:

1915 թ. օգոստոսի 20-ի երեկոյան ժամը 6-ին Մարաշի բնակչությանը հայտնի դարձավ, որ Ադանայի վալիի հրամանով, 15 տարեկանից բարձր ամբողջ արական բնակչությունը, այսինքն՝ ընդամենը 5600 հոգի, շաբաթ օրը, մինչև կեսօր, պետք է հավաքվի քաղաքի պարիսպներից դուրս, պատրաստ՝ մեկնելու համար: Ով որ կեսօրից հետո մնա քաղաքում, առանց որևէ ձևականության՝ կսպանվի: Բոլորը գիտեին, թե ինչ է նշանակում իշխանությունների հրամանը, և մեզ հարկ եղավ ապրել խուճապի ահավոր ժամեր: Վերջին վայրկյաններին, շնորհիվ Մարաշ քաղաքի հույժ մարդասեր նահանգապետի միջամտության, հրամանը փոխվեց, և տղամարդկանց թույլ տվեցին գնալ իրենց ընտանիքների հետ: Օգոստոսի 28-ին վալին իր մոտ կանչեց հոգևորականությանը և հավաստիացրեց, թե հայերը չեն գաղթեցվի: Դժբախտները հետո ստիպված եղան ճամփա ընկնել առանց նախապատրաստության:

Բյովերեն գյուղում, Ալբիստանի մոտ, ամբողջ հայ բնակչությունը՝ 82 հոգի, սպանվել է: Միայն 12 տարեկան մի տղայի, որն իրեն ջուրն էր գցել, հաջողվել է փրկվել:

Ջեյթունի մոտի մի գյուղի բնակիչներին, որտեղ մոլեգնում էր ծաղկախտը, զոռով արտաքսել էին: Ծաղկախտով հիվանդ-

ներին, մեծ մասամբ թաղախաբշտիկներին կուրացած, տեղավորեցին Մարաշի իջևանատանը, որտեղ գտնվում էին ուրիշ շրջաններից աքսորված մարդիկ:

Մարաշում ես տեսա 200-հոգանոց մի շարասյուն: Նրանք համարյա բոլորը կույր էին: Վաթսունամյա մի կին, բռնած կաթվածահար դստեր ձեռքը՝ տանում էր: Բոլորը ոտքով էին գնում: Մեկ ժամ քայլելուց հետո, մի տղամարդ ընկավ էրկենեսի կամրջի մոտ: Նրան կողոպտեցին և սպանեցին: 4 օր անց, նրա դիակը դեռ ընկած էր առվում:

Երեկ երեկոյան ես այցելեցի իմ ծանոթին: Նրա մոտ հյուրընկալվել էր մի կին՝ երեսայի հետ, Սեբաստիայից աքսորված: Միայն այդ երկուսն էին կենդանի մնացել քսանվեցհոգանոց ընտանիքից, որ Սեբաստիայից արտաքսվել էր երեք ամիս առաջ: Նրանք այստեղ էին եկել բոլորովին վերջերս:

Այնթապում տեսա նահանգապետի արձակած հրամանը, որի համաձայն մուսուլմաններին արգելվում էր որևէ բան վաճառել քաղաքով անցնող աքսորական հայերին: Նույն այդ նահանգապետը զանազան միջոցներ էր ձեռք առնում աքսորյալների շարասյուների վրա հարձակվելու համար: Երկու շարասյուն ամբողջապես թալանվել էին:

2800 հայեր՝ Գյուրունից (Մարաշից 12 ժամվա ճամփա հեռու) աքսորված, ինկուզեկ-դաղ կիրճում ամբողջովին թալանվել էին: Այդ հարձակման ժամանակ մոտ 200 հոգի սպանվել էր, 70 հոգու՝ ծանր վիրավորների, թողել էին տեղում, իսկ հիսունից ավելի վիրավորների տարել շարասյան հետ: Ես հանդիպեցի այդ 2500-հոգանոց քարավանին, որը մնացել էր Կարաբոյուքում: Մարդիկ անասելի ողբալի վիճակում էին: Կարաբոյուքից մեկ ժամվա ոտքի ճամփա հեռավորության վրա երկուսն ընկել էին ճանապարհին. նրանցից մեկը ստացել էր թրի երկու, մյուսը՝ յոթ հարված: Մի քիչ այն կողմում ընկած էին երկու ուժասպառ կանայք, է՛լ ավելի հեռվում՝ չորսը. սրանց մեջ էր 17-ամյա մի աղջիկ՝ երկու օրական երեսայի հետ: Վաթսունամյա մի տղամարդ ընկած էր ճանապարհին՝ երեսին խոր վերք...

Ուժասպառներին թողնում էին ճանապարհին, որի երկու կողմերում դիակներ էին երևում: Երկուսուկես հազարանոց այդ քարավանում ես տեսա միայն 30—40 տղամարդ: 15 տարեկանից վեր տղամարդկանց կանանցից առաջ էին քշել տարել և, հավանաբար, ոչնչացրել: Այս դժբախտներին դիտավորյալ էին ուղար-

կում վտանգավոր դարտուղի ճանապարհներով. փոխանակ Մարաշ հասնեին 4 օրում, նրանք ճանապարհին էին եղել մոտ մեկ ամիս: Գնում էին առանց գրաստների, առանց անկողնու, առանց սննդի, օրական մեկ անգամ ստանալով հացի մի բարալիկ շերտ, որը, չէր կարող կշտացնել նրանց: Այս քարավանից 400 բողոքականներ հասան մինչև Հալեպ: Յուրաքանչյուր օր մահանում էր 3—4 հոգի:

Այրան-Պունարում հարձակումը կատարվել է Ալբիստանի կայմակամի համաձայնությամբ... Այդ հարձակման ժամանակ մարդկանց կապել էին ծառերին և այրել: Ականատեսն ինձ պատմում էր, թե ինչպես Այրան-Պունարի մերձակայքում հրկու ինչ-որ տիպեր, եղբայրներ, վեճի էին բռնվել միմյանց հետ ավարը բաժանելիս: Մեկը մյուսին ասել է. «էս երեք կապույցն ստանալու համար ես 40 կին եմ սպանել»:

Հացի անուկով մի մուսուլման, որին երկար տարիներ ծանոթ էի Մարաշում, հետևյալը պատմեց. «Նիսիբիսում ջորեպանների հետ ինձ էլ փակեցին քարվանսարայում: Այդ գիշեր ջահել շատ կանանց բռնաբարեցին այդ քարավանն ուղեկցող ժանդարմներն ու քաղաքացիական ծառայողները...»

Խարբերդից ու Սեբաստիայից աքսորված 18 հազար Պալստինից մինչև Հալեպ հասել են 350 կին ու երեխա, իսկ էրզրումից աքսորված 19-հազարից՝ ընդամենը 11 հոգի. մեկ հիվանդ երեխա, չորս աղջիկ և վեց կին: Կանանց և աղջիկների քարավանը 65 ժամում ոտքով անցել է Ռաս ուլ-Այնից մինչև Հալեպ ձգվող երկաթգծի պաստառը, չնայած այն բանին, որ այդ ամբողջ ժամանակ զորքեր տեղափոխող զնացքները դատարկ էին վերադառնում: Մուսուլման ճանապարհորդները, որոնք անցել են այս ճանապարհով, պատմում են, թե այդ ճանապարհը անանցանելի է բազմաթիվ դիակների պատճառով, որոնք այդտեղ ընկած են և իրենց զարշահոտությամբ թունավորում են օդը: Հալեպում մնացած աքսորականներից 100—200 հոգին մեռան ծանր ճանապարհից հետո: Երբ կանայք ու երեխաները, որոնք սովից նիհարել էին այն աստիճան, որ սկսել էին կմախքի նմանվել, գալիս էին Հալեպ, նետվում էին ուտելիքի վրա, ինչպես գազաններ: Բայց նրանցից շատերի ներքին օրգանների ֆունկցիաները խախտված էին. մեկ-երկու պատառ կուլ տալուց հետո, նրանք գդալը մի կողմ էին նետում...

Իշխանության մարմինները ոչ միայն չեն հոգում այդ հշտ-

բախտ մարդկանց մասին, այլև թույլատրում են խլել նրանցից ալն, ինչ որ մնացել է նրանց մոտ: Թառ ուլ-Այն եկավ աքսորական հայերի մի քարավան՝ բաղկացած 200 կանանցից ու աղ-ջիկներից, բռնորոշ մերկ վիճակում. նրանցից խլել էին ամեն ինչ, ընդհուպ մինչև կոշիկներն ու շապիկը, և չորս օր շարունակ նրանք քայլել էին մերկ՝ արևի կիզիչ ճառագայթների տակ (ստվերում 40°), ենթարկվելով ուղեկցող զինվորների ծաղր ու ծանակին: Մ-ն ասում էր, թե ինքը տեսել է աքսորականների մի քարավան՝ բաղկացած 400 կանանցից ու երեխաներից, հենց ճիշտ այդ վիճակում: Երբ դժբախտները աստիճանավորներից գլոթ էին հայցում, նրանց պատասխանում էին. «Մեզ կտրականապես հրամայված է հենց այսպես վարվել ձեզ հետ»:

Սկզբում Հալեպում հանգուցյալներին գերեզմանոց տանում էին հայոց եկեղեցու միջոցներով շինված դագաղներով: Այս պարտականությունը կատարող բեռնակիրները ամեն հանգուցյալի համար երկու դուռուշ էին ստանում: Երբ արդեն նրանց ուժերից վեր դարձավ այդ գործն անել, կանայք սկսեցին իրենք իրենց հանգուցյալներին կրել տանել գերեզմանոց. փոքր երեխաներին՝ ձեռքերի վրա, ավելի մեծերին՝ պարկի մեջ մտցրած, որը տանում էին չորս կանայք՝ ամեն մեկը մի անկյունից բռնած: Ես տեսել եմ հանգուցյալների, որոնց գերեզմանոց էին տանում էշի վրա գցած: Իմ ծանոթներից մեկը տեսել է մի դիակ՝ ձողին կապված, որը տանելիս են եղել երկու տղամարդ: Մի ուրիշ ծանոթ տեսել է մի եզան սայլ՝ լեցուն հանգուցյալներով, որոնց տանում էին գերեզմանոց: Երկանիվ սայլը չէր կարողանում անցնել գերեզմանոցի նեղ դռով: Սայլապանը իր սայլը շուռ տվեց և դատարկեց: Հետո հանգուցյալներին ոտքից կամ ձեռքից բռնած՝ քարշ տալով տանում էր դեպի փոսը: Երբեմն հինգ-վեց սայլ հագիվ էին հասցնում դիակները կրել տանել գերեզմանոց: Մի անգամ, կիրակի օրը, ես 30 դիակ տեսա քարվանսարայի փոքրիկ բակում, որը 20 մ լայնություն և 40 մ երկարություն ուներ, իսկ այդ օրն արդեն թաղել էին մոտ 20 դիակ: Այդ 30 դիակներն այնտեղ մնացել էին մինչև երեկո: Իմ կինը Կարգադրեց թաղել դրանք՝ երեք բեռնակիրներից ամեն մեկին տալով մեկական մեջիդի (մոտ 4 ֆրանկ և 4 սանտիմ): Դիակներն այնպես սաստիկ քայքայվել էին, որ դրանցից մեկի մաշկը լխկվել կպել էր բեռնակրի ձեռքին: Հանգուցյալների միջև, կիզիչ արևի տակ, պառկած էին նաև մեռնողները. նրանք մոտ

1000 հոգի էին: Դա սահմակեցուցիչ մի տեսարան էր, որի նմանը ես չէի տեսել մինչ այդ, նույնիսկ ամռանը՝ Մարաշում, որտեղ ինձ վիճակվեց ականատեսը լինել 24 հայերի մահապատժի... Մեռածին տանում էին, և նրա տեղն իսկույն բռնում էր մեկ ուրիշը: Պատահում էր, որ հանգուցյալների հետ գերեզմանոց էին տանում դեռևս կյանքի նշաններ ցույց տվող մարդկանց: Այդպիսիներին մի կողմ էին դնում, մինչև համոզվում էին, որ մահն իր գործն արդեն արել պրծել է: Մի աղջիկ շատ շուտով ուշքի էր եկել, և նրան նորից հետ էին տարել քաղաք, իսկ տղամարդը, որին նախորդ օրն էին թաղել, վաղ առավոտյան կենդանի նստած է եղել իր գերեզմանի մեջ: Թել-Աբիադում Մ-ն տեսել է բաց փոսեր՝ 20—30 դիակներով: Երբ փոսերը լցվում էին, դրանք ծածկում էին ընդամենը մի քանի բահ հողով: Մ-ն ինձ ասում էր, թե քայքայված դիակների հոտն այնտեղ այնքան ուժեղ է, որ անհնար է մոտերքում մնալ, իսկ աշտոբականները պետք է հենց այդտեղ տեղավորվեին: Մեկ սենյակում տեղավորված 35 որբերից 30-ը, ամեն մի խնամքից զուրկ լինելով՝ վախճանվեցին մեկ շաբաթվա ընթացքում: Մ-ն պատմում էր, որ իր ուղևորությունից վերադառնալիս՝ ամբողջ ճանապարհի երկարությամբ դիակներ է տեսել:

1915 թ. օգոստոսի 12-ին, կիրակի օրը, ես գործով եղա Հալեպի Դամասկոսյան կայարանում, և ինձ վիճակվեց տեսնել, թե ինչպես հազարավոր կանանց ու երեխաների անասնաւար վագոններն էին լցնում տնդափոխելու համար...

1915 թ. սեպտեմբերի 13-ին հայտնի դարձավ 4-րդ բանակի հրամանատար Զեմալ փաշայի հետևյալ բովանդակությամբ ճեպագիրը. «Աքսորված հայերի շարասյուներին վերաբերող բոլոր լուսանկարները, որոնք արվել են Բաղդադի երկաթգիծը կառուցող ընկերության ինժեներների և այլ ծառայողների կողմից, պետք է 48 ժամվա ընթացքում հանձնվեն Հալեպում Բաղդադի երկաթգծի գլխավորական կոմիսարիատին: Այս հրամանը չկատարողները պատասխան կտան գլխավորական տրիբունալի առաջ»³⁰:

Ես երբեմն տեսնում էի աղբանոցներում ուտելիքի մնացորդներ փնտրող կանանց ու երեխաների, որոնք այնտեղից գտածն անհապաղ խժռում էին: Ես տեսել եմ երեխաների, որոնք ասկար էին կրծում...

Մարաշի և Այնթապի միջև մուսուլմանական մի գյուղի բնու-

կիշներն ուզում էին հաց ու ջուր տալ արքորականների քարավանին, որը բաղկացած էր 100 բնասան՝ ից, բայց քարավանին ուղեկցող զինվորները ընդդիմացան դրան...

Մ. Լ-ն, որը մեկ ամիս առաջ իմ ներկայությամբ խոսում էր այդ «անպետք հայերի» մասին, բառացիորեն ասաց հետևյալը. «Ես չեմ պատկանում այն մարդկանց թվին, որոնց կարելի է հեշտությամբ հուզել, բայց այն բանից հետո, ինչ տեսա Ռաս-ուկ-Այնում, չեմ կարող արցունքներս զսպել: Ես կարծում էի, թե մեր ժամանակներում չեն կարող տեղի ունենալ նման գազանություններ, նման բռնություններ, որոնք խայտառակում են ամբողջ մարդկությանը...»

Այն ժամանակ, երբ ես գրում եմ այս տողերը, կինս, որ քուղաք էր գնացել զբոսնելու, վերադարձավ՝ դեմքն ամբողջովին արցունքով ողողված և պատմեց, թե հանդիպել է աբսորյալ հայերի մի քարավանի՝ 800 հոգուց ավելի, ոտաբոբիկ, ցնցոտիներով, հազիվհազ շարժվող, շալակներին՝ փոքր երեխաներ և այն շնչին բաները, որոնք մնացել են իրենց իրերից:

Բեսնից տեղահանված էր ամբողջ բնակչությունը (1800 հոգի), մեծ մասամբ կանայք ու երեխաներ: Նրանք իբր թե պետք է վերաբնակվեին Ուրֆայում: Եփրատի վտակ Գյոքսուի մոտ նրանց ստիպել էին հանվել: Ապա բոլորին սպանել էին, իսկ դիակները նետել գետը: Դեռ վերջերս կարելի էր տեսնել, թե ինչպես են Եփրատն ի վար լողում դիակները. մի օր՝ 170, մի ուրիշ անգամ 50—60 դիակ տեսանք: Իր ճամփորդություններից մեկի ժամանակ ինժեներ Ա.-ն նկատել էր 40 դիակ: Շները խժոռում էին ափին դեմ առած դիակները: Գետի մեջ, ավազի ծանծաղուտներում, դրանք կեր էին դառնում անզղներին:

Այն 800 հայերը, որոնց մասին հիշատակեցինք վերևում, գալիս էին Մարաշի մերձակայքից: Նրանց ասել էին, թե իրենք գաղթեցվում են Այնթապ և որ պետք է երկու օրվա պաշար վերցնեն: Երբ նրանք մոտեցել են Այնթապին, նրանց ասել են. «Մենք սխալվել ենք, պետք է Նիսիբին գնալ»: Իշխանության մարմինները նրանց համար պարենի պաշար տեսած չեն եղել և նրանց զրկել են մթերք գնելու հնարավորությունից: Նիսիբի-նում նրանց ասել են. «Մենք դարձյալ սխալվել ենք, պետք է գնալ Մամրիջ», իսկ այնտեղ նորից. «Սխալ է տեղի ունեցել, պետք է գնանք Բաք» և այլն: Այսպես նրանք թափառել են 17 օր՝ իրենց ուղեկցող զինվորների կամայականությունը հանձն-

ված: Այս ընթացքում նրանք իշխանութուններից չեն ստացել ոչ մի մթերք և հացով են փոխել այն քիչ-միշ բաները, որ ունեցել են հետները: Մի կնոջից զոռով խլել էին ավագ դստերը, հուսահատված՝ նա իր մյուս երկու երեխաների հետ նետվել է Եփրատը...

Բիրեջիկում բանտերը ցերեկը լցվում են, իսկ գիշերը դատարկվում: 3000 բնակիչ ունեցող Թել-Արմեն գյուղը հանկարծակի հարձակման ենթարկվեց. բնակիչներին մորթեցին, ողջերին մեռածների հետ նետեցին ջրհորները, իսկ մյուս գյուղերում՝ այրեցին: Մայրո ֆոն Միկուշը վկա է եղել այդ բնաջնջմանը: Գերմանական հեծելավաշտի մի հրամանատար Դիարբեքիի և Ուրֆայի արանքում ճանապարհի երկու կողմերում տեսել էր կոկորդիսները կտրված մարդկանց դիակներ: Մ. Ս-ն նույնպես ճանապարհին տեսել էր բազմաթիվ երեխաների դիակներ:

1915 թ. հոկտեմբերի 5-ին Մ-ն վերադարձավ Նուս-Թելից և պատմեց հետևյալը.

«Թել-Աբիադի և Քուլթեփեի միջև ճանապարհի կողքին վեց տարբեր տեղերում տեսա մեռած մերկ կանանց, մի քիչ այն կողմում՝ մեռած մերկ մի կնոջ՝ այլանդակված ոտքերով, մի այլ կնոջ տեսա՝ հագուստով, նրանից այն կողմ՝ երկու մեռած երեխայի, էլ ավելի հեռվում՝ մեռած մի աղջկա, մի քիչ տարիքով, կողքին մեռած երեխայի և, վերջապես, մեռած մի կնոջ՝ խցոցը բերանին, — ընդամենը 18 դիակ: Կանաչք, մեկից բացի, բոլորովին մերկ էին և նրանցից շատերը, դատելով նրանց դեմքերի արտահայտությունից, բռնության զոհեր էին եղել: Բոլոր մեռած երեխաները հագուստով էին»:

Քուլթեփեի և Խարաբ-Նասի միջև Մ-ն հեռախոսասյան ճոտ տեսել էր մեռնող մի երեխայի, նրանից այն կողմում՝ բոլորովին մերկ վեց կանանց ու երեխաների դիակներ:

Թել-Աբիադում, աքսորյալների քարավանի ճանապարհվելուց հետո, ճանապարհի մոտ մնացին 17 մեռած ու մեռնող մարդիկ: Հետագայում երկաթգծի ծառայողները կարգադրեցին թաղել այդ 17 դիակները: Արդեն շատ օրեր շարունակ այս շրջանն են բերում աքսորական հայերի քարավանները:

Մ-ի հայտարարությունը համընկնում է այն ամենին, ինչ ինձ ասում էր տեղահանման գծով հանձնախմբի նախագահը, երբ ես նրան խնդրագիր տվեցի 4 հայ երեխաների վերաբերյալ:

«Դուք չեք հասկանում, թե մենք ինչ նպատակ ենք դնում մեր առաջ: Մենք ուզում ենք «հայ» անունն իսկ ոչնչացնել: Ինչպես որ գերմանացիները չեն ուզում, որ գոյություն ունենա ուրիշ որևէ մեկը, գերմանացիներից բացի, այդպես էլ մենք՝ թուրքերս, ուզում ենք, որ լինեն միայն թուրքեր»³¹:

Quelques documents sur le sort des Arméniens en 1915, Fascicule III, Genève, 1916, p. 162.

178. ՀԱՆԵՊԻ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉ ԴՈԿՏՈՐ ՄԱՐՏԻՆ ՆԻՊԱԳԵԻ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄԻՑ

1915 թ. սեպտեմբերին, երեքամսյա արձակուրդից հետո, Բեյրութից Հալեպ վերադառնալով, ես սարսափով իմացա, որ սկսվել է հայերի կոտորածների մի նոր ժամանակաշրջան, շատ ավելի ահավոր, քան Արդուլ Համիդի օրոք էր եղել, որը նպատակ ուներ ամբողջովին ոչնչացնել հայ ժողովրդին՝ խելացի, աշխատասեր, առաջադիմության ծարավի այդ ժողովրդին:

Սկզբում հրաժարվում էի հավատալ դրան: Ինձ պատմեցին, որ Հալեպի տարբեր մասերում հանդիպում են սովալլուկ և ուժասպառ մարդկանց բազմություններ՝ խղճուկ մնացորդները նրանց, ովքեր հայտնի էին որպես «տեղահանվածների քարավաններ»: Որպեսզի թաքցնեին հայոց ազգի ոչնչացումը քաղաքականության դիմակի տակ, սկսեցին պնդել, որ, իբր, ռազմական նկատառումներն են իրենց ստիպել արտաքսելու հայերին նրանց հարազատ վայրերից, որտեղ նրանք ապրել են 2500 տարի, և ուղարկել Արաբական անապատ: Այդ միջոցառումներն արդարացվում էին նաև նրանով, որ որոշ հայեր մեղադրվում էին լրտեսության մեջ:

Իս տեղեկություններ հավաքեցի այդ փաստերի վերաբերյալ և բազմակողմանի ինֆորմացիա ստանալով՝ եկա այն եզրակացության, որ հայերի դեմ առաջ քաշված մեղադրանքները վերաբերում են սակավանշանակ առանձին դեպքերի, որոնք սոսկ առիթ են ծառայում մեկ մեղավորի պատճառով տասնյակ հազարավոր անմեղ մարդկանց ոչնչացնելու համար, կանանց ու երեխաների դեմ դաժանագույն գործողություններ կատարելու և աքսորյալներին սովի դատապարտելու համար՝ նրանց համատարած ոչնչացման նպատակով:

Որպեսզի ամրապնդեի ստացված տեղեկությունների հիման վրա կազմված իմ կարծիքը, ես այցելեցի քաղաքի բոլոր շրջանները, որտեղ գտնվում էին նրանք, ովքեր դեռ մնացել են արսորված հայերից: Փլփլվող քարվանսարաններում ես հայտնաբերեցի քայքայված դիակների կույտեր և դրանց միջև՝ դեռևս կենդանի էակներ, որոնք հոգեվարքի մեջ էին: Այլ տեղերում գտա սոված ու հիվանդ մարդկանց զանգվածներ, որոնց վրա ոչ ոք ուշադրություն չէր դարձնում: Մեր դպրոցի շուրջը կային շորս այդպիսի քարվանսարաններ, որտեղ օթեանել էին 700—800 սովյալներ: Դասատուները և աշակերտները՝ մենք բոլորս ամեն օր ստիպված էինք անցնել այդ քարվանսարանների կողքով: Դրանց բաց լուսամուտներից երևում էին ցնցոտիավոր, խղճալի, հյուծված արարածներ: Մեր դպրոցի երեխաներն ամեն օր անցնում դառնում էին երկանիվ եզան սայլերից ապիանված արահետների երկայնքով, սայլեր, որոնք կրում առնում էին իրենց բեռները՝ 8—10 փայտացած դիակներ, առանց դազաղների կամ որևէ ծածկոցի, կախ ընկած ձեռքերով ու ոտքերով:

Մի քանի օրվա ընթացքում ականատես լինելով նման տեսարանների՝ ես իմ պարտքը համարեցի գրել ներքոհիշյալ ռեկուցագիրը:

«Մեր՝ Հալեպի գերմանական ռեալական դպրոցի դասատուներիս դրուժյունը մեզ պարտավորեցնում է հաղորդել հետևյալ տեղեկությունները:

Մենք մեր պարտքն ենք համարում հայտարարել, որ մեր դպրոցի աշխատանքը կզրկվի ամեն մի բարոյական հիմքից և չի կարողանա այս քաղաքի բնակիչների հարգանքը հարուցել, եթե գերմանական կառավարությունը հնարավորություն չորոնի վերջ տալու այն դաժանություններին, որ կրում են սպանված հայերի կանայք ու երեխաները: Աքսորյալների քարավանները, եթե Հայաստանից մեկնելիս երեք-չորս հազար էին լինում՝ տղամարդ, կին ու երեխա, ապա հարավ հասնելիս՝ կրճատվում հասնում էին 200—300-ի: Տղամարդիկ սպանվել են ճանապարհին, կանայք և երիտասարդ աղջիկները (բացառությամբ տարեց կամ տգեղ կանանց և փոքրահասակ երեխաների) առևանգվել են թուրք զինվորների և սպանների կողմից կամ անհետացել թուրքական կամ քրդական գյուղերում, որտեղ նրանց ստիպել են ընդունել իսլամ: Մնացածներին հնձել են սովն ու ծարավը՝ նույնիսկ գետերի մոտով անցնելիս՝ նրանց թույլ չի տրվել ջուր

խմել: Այս մարդկանց միակ սնունդը մի բուռ ալյուրն է, որ լցնում են նրանց ափի մեջ, և նրանք տեղնուտեղը կուլ են տալիս միայն այն բանի համար, որպեսզի հետաձգեն իրենց մահը:

Մեր դպրոցի դիմաց, քարվանսարաններից մեկում, գտնվում են աքսորյալների այդ քարավաններից մեկի մնացորդները՝ մոտ չորս հարյուր տանջահար էակներ, որոնց մեջ կա 5—7 տարեկան հասակի հարյուր երեխա: Նրանց մեծ մասը տիֆով կամ դիզենտերիայով հիվանդ է: Երբ մտնում ես բակը, քեզ թվում է, թե դա գժանոց է: Երբ նրանց ուտելիք են բերում, ապա երևում է, որ նրանք մոռացել են ուտելը: Նրանց ստամոքսը, բազմամսյա քաղցից փոքրացած, այլևս սնունդ չի ընդունում: Երբ նրանց հաց են տալիս, նրանք անտարբերությամբ մի կողմ են նետում: Նրանք հանգիստ սպասում են իրենց մահվանը:

Ինչպե՞ս կարող ենք մենք՝ ուսուցիչներս, մեր աշակերտների համար կարգույն գերմանական հեքիաթներ, սովորեցնել Աստվածաշնչի բարի սամարացու պատմությունը, հոլովումներ ու խոնարհումներ անցնել, եթե նրանց կողքին իրենց հայրենակիցները մեռնում են քաղցից: Մեր աշխատանքը վիրավորանք է բարոյականության հանդեպ, մարդկային բոլոր զգացմունքների ժխտում: Ի՞նչ պիտի լինի այդ դժբախտների՝ կանանց ու երեխաների վերջը, որոնց հազարներով քաղաքի միջով ու մերձակայքով քշում են դեպի անապատ: Նրանց մի տեղից մյուսն են քշում այնքան ժամանակ, մինչև որ հազարներից հարյուրներն են մնում, հարյուրները վերածվում են փոքրիկ խմբերի, իսկ վերջիններիս շարունակ հալածում են, մինչև որ անհետանան ամբողջովին: Դե, ուրիշ էլ ի՞նչ է պետք: Ճանապարհորդությունն իր նպատակին հասել է, ահա՛ «նոր բնակավայրեր, որոնք նախատեսված են հայերի համար», — այսպես են արտահայտվում թերթերը:

«Թաալիմ էլ արման» («սա գերմանացիների խրատն է»), — ասում է հասարակ թուրքը նրանց, ովքեր ուզում են իմանալ, թե ով է այս ոճրագործությունների սադրիչը: Առավել լուսավորյալ թուրքերը խոստովանում են, որ եթե նույնիսկ գերմանացի ժողովուրդը դատապարտում է դաժանությունները, ապա գերմանական կառավարությունը, իր դաշնակից ~~թուրքերի~~ հանդեպ ունեցած հարգանքից, ոչինչ չի ձեռնարկում, որպեսզի արգելք հանդիսանա դրանց:

Նույնիսկ մուսուլմանները՝ այն թուրքերն ու արաբները, որոնք իրենց խառնվածքով զգայուն են, գլուխներն օրորում են և ի վիճակի չեն լինում զսպել իրենց արցունքները, տեսնելով, թե ինչպես են քաղաքի միջով անցնում գնում թուրք գինավորների՝ Կահակախմբերով ուղեկցվող աքսորականների քարավանները, գինավորների, որոնք դաժանորեն ծեծում են **Պլի** կանանց, մեռնողներին, նրանց, ովքեր էլ ուժ չունեն ջարժվելու։ **Թուրքերն** իրենք էլ դեռ չեն համոզվել այն բանում, որ հենց կառավարությանն ինքն է կարգադրել անելու այս դաժանությունները, և ամբողջ պատասխանատվությունը դնում են գերմանացիների վրա, նրանց դիտելով որպես **Թուրքիայի** քաղաքականությունը պատերազմի ժամանակաշրջանում ղեկավարող մարդկանց։ Մզկիթներում մոլլաները ասում են, թե հայերի ոչնչացման հրամանը և նրանց հանդեպ դաժանություններ գործելը գալիս են ոչ թե **Բ.** Դունից, այլ՝ գերմանացի սպաներից...

Շատ ավելի սարսափելի փաստեր, քան նրանք, որոնք մենք ջարդոհեցիներ, կան Ալեքսանդրեաթի, Հալեպի և Մոսուլի գերմանական հյուպատոսարանների հաշվետվություններում, որոնք հանձնված են դեսպանությանը։ Հյուպատոսների կարծիքով, անցած ամիսների ընթացքում ոչնչացվել են մեկ միլիոն հայեր, որոնց կեսը եղել են կանայք ու երեխաներ, և սրանք բոլորը կամ սպանվել են, կամ սովից մեռել...

Այդ պարոններից մեկը [ի նկատի են առնվում **Թալեաթը** կամ **Էնվերը**] թղթակցին ասել է. «Իհարկե, մենք պատժում ենք նաև բազմաթիվ անմեղ մարդկանց։ Բայց չէ՞ որ պետք է պաշտպանվել նրանցից, ովքեր կարող էին մեղավորներ դառնալ»։

Այսպիսին են այն փաստարկները, որոնցով **Թուրք** պետական գործիչները արդարացնում են կանանց ու երեխաների զանգվածային ոչնչացումը։

Մի գերմանացի կաթոլիկ հոգևորական պնդում է, որ **Էնվեր** փաշան Կոստանդնուպոլսում Հռոմի պապի պատվիրակին՝ մոնսենյոր Դոլլիին ասել է, թե ինքը կանգ չի առնի, քանի դեռ գեթ մեկ հայ կենդանի մնացած լինի։

Տեղահանության նպատակն է հայ ժողովրդի գլխավին ուղնչացումը։ Այդ մտադրությունը պարզորոշ երևում է այն փաստից, որ կառավարությունը սխառնատիկաբար խոչընդոտում է այն միսիոներներին, գթության քույրերին և երկրում գտնվող

այլու եվրոպացիներին, որոնք փորձում են օգնություն ցույց առաջ հայերին: Շվեյցարացի մի ինժեներ ռազմական դատարանին է հանձնվել աքսորյալ հայերի քարավանի մեջ հաց բաշխելու համար...»³²:

Quelques documents sur le sort des Arméniens en 1915. Fascicule III, Genève, 1916, p. 147—148, 157—161.

**174. ՇՎԵՅՑԱՐԱՅԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՎ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ԿՈՉԸ**

ԺԱՆ, [սեպտեմբեր—նոյեմբեր] 1915 թ.

Այն ժամանակ, երբ պատերազմը, կլանելով Եվրոպայի մեծ ժողովուրդների բոլոր ուժերը, իր վրա է սեղանում աշխարհի ուշադրությունը, Թուրքիան դարձել է գազանություններով ուղեկցվող իրադարձությունների թատերաբեմ, գազանություններ, որոնց առաջ խուճանում են այժմ այլ տեղերում կատարվող կամ այդ երկրում նախկինում կատարված շարագործությունները:

Խոսքը վերաբերում է ամբողջ հայ ժողովրդի սխտեմատիկ ունչացմանը՝ թուրքական կայսրության մեջ բացառապես իսլամի տիրապետություն հաստատելու անսասան մտադրությամբ:

Հարյուր հազարավոր հայեր կոտորվել են կամ էլ զանգվածային արտաքսման ենթարկվել իրենց քաղաքներից ու գյուղերից: Միջազգետքի անապատը և այլ վայրեր տեղափոխված լինելով՝ նրանք կործանվում են կարիքի և աղքատության մեջ: Շատ-շատերը, մանավանդ կանայք և երեխաները, ստիպված են մահմեդականություն ընդունել: Այս փաստերը հաստատված են անաչառ ականատեսների ցուցմունքներով, ովքեր իրենց քնավորությամբ ու դրությամբ լիակատար վստահության են արժանի:

Մենք՝ ներքոստորագրյալներս, դիմելով շվեյցարական կառավարությանը դժբախտ հայ ժողովրդի մնացած մասին նյութական օգնություն ցույց տալու կոչով, ցանկանում ենք համայն աշխարհի ուշադրությունը հրավիրել այդ փաստերին և բոլոր երկրների հասարակական կարծիքին կոչ ենք անում համապատասխան միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի նրանք, ովքեր կարող

են ազդեցութիւն ունենալ Կոստանդնուպոլսի վրա, անհապաղ իրականացնեն ողջ մնացած հայերի պաշտպանութիւնը:

[Հարյուր ստորագրութեանը]

ABPP, Политархив, д. 3492, л. 15.

175. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐԷԸ՝ ՊՈԴՈՍ ՆՈՒՐԱՐ ՓԱՇԱՅԻՆ

Նամակից

[Տոկանքեր 1915 թ.]

Հենց հիմա մենք նոր լուրեր ստացանք Թուրքիայի հայկական գաղառներից: Տեղեկութիւնները ներկայացրել են ապանատեսները և զոհերն իրենք: Մոտ մեկ միլիոն հայեր իրենց հայրենիքից աքսորվել են հարավ: Աքսորումները, ապրիլից սկսած, սիստեմատիկաբար կատարվում էին տեղական իշխանութիւնների կողմից: Ամեն ինչ սկսվեց բոլոր գյուղերի ու քաղաքների բնակչութեան զինաթափումից. այս նպատակով օգտագործվել են ժանդարմներն ու բանտերից արձակված հանցագործները: Զինաթափման պատրվակով նրանք սպանութիւններ էին կատարում և մարդկանց հրեշտակոր կտտանքների ենթարկում: Ապա անդի ունեցան հայերի զանգվածային ձերբակալութիւններ. սրանց համար պատրվակ ծառայեցին իբրև թե նրանց մոտից գտնված զենքերը կամ զրքերը: Հարուստ կամ պատշաճ դիրք ունեցող մարդիկ հաճախակի պարզապես ձերբակալվում էին առանց որևէ պատրվակի: Դրան հետևեց աքսորը: Աքսորը հարկավոր էր գաղառներից արտաքսելու համար այն հայերին, որոնք կա՛մ դեռ բանտ չէին ընկել, կա՛մ էլ հանցանշան չունենալու պատճառով կալանքից բաց էին թողնվել: Հետագայում նրանք բոլորը սպանվել են: Ոչ ոք մահից չի խուսափել: Աքսորից առաջ նրանք իշխանութիւնների կողմից խուզարկութեան էին ենթարկվում, որի ընթացքում նրանցից խլում էին բոլոր դրամներն ու արժեքավոր իրերը: Սովորաբար նրանց կապկըպում էին մեկական կամ խմբերով՝ 5—10 հոգով: Մնացածներին՝ ծերունիներին, կանանց ու երեխաներին, բռնավորները համարում էին իրենց ավարը. սրանց տալիս էին մուսուլմաններին ի տնօրինութիւն: Բարձրաստիճան պաշտոնյաներն ու հասարակ գյուղացիները կանանց կամ աղջիկների միջից ջոկում էին ըստ իրենց ճաշակի և իրենց կինը դարձնում բռնի մահմեդա-

կանացնելով: Ինչ վերաբերում է փոքր երեխաներին, ապա սրանց մի մասին տվել են մուսուլմաններին, իսկ մնացածներին՝ սովալլուկ ու ապրուստի միջոցներից զուրկ, բաց են թողել՝ ուր ուզում են գնան. երեխաները սովի են դատապարտվել կամ զոհը դարձել ավազակախմբերի: Դիարբեքիի նահանգում նույնպես կոտորած է եղել, մասնավորապես Մարդինում, որտեղ բնակչությունը նույնպիսի սարսափներ է ապրել:

էրզրումում, Բիթլիսում, Սեբաստիայում ու Դիարբեքիում տեղական իշխանությունները արտոնություններ տրամադրեցին աքսորվողներին. նրանց 5—10 օր ժամանակ տվեցին և թուլատրեցին վաճառել իրենց ունեցվածքի մի մասը և սալ վարձել՝ մեկ սալ մի քանի ընտանիքի համար: Բայց մի քանի օր անց, մարդիկ վերադառնում էին քաղաք՝ սալները ճանապարհին նետելով: Քարավանները հաջորդ օրը, իսկ երբեմն էլ՝ մի քանի օր անց, հանդիպում էին ավազակների կամ մուսուլման գյուղացիների, որոնք թալանում էին նրանց մինչև վերջին թելը: Ավազակները միանում էին ժանդարմներին և սպանում քարավանում եղած սակավաթիվ հասուն տղամարդկանց կամ պատանիներին: Բռնավորներն առևանգում էին կանանց, աղջիկներին ու երեխաներին: Պառավներին ժանդարմները քշում էին մտրակներով, նրանց թողնելով, որ սովից մեռնեն ճանապարհներին: Ականատեսներից մեկը պատմում է, որ էրզրումից աքսորված կանայք, որոնց բերել նետել էին խարբերդի հարթավայրը, մի քանի օր անց, բոլորը գլխովին կոտորվեցին սովից (օրական մեռնում էր 50—60 հոգի): Իշխանությունները սահմանափակվում էին միայն զոհերի թաղման համար մարդիկ ուղարկելով, որպեսզի կանավեր մուսուլմանական բնակչության առողջությանն սպառնացող վտանգը: Մի փոքրիկ աղջիկ պատմում է, թե, երբ Մարզվանի, Ամասիայի ու Թոքատի բնակիչները հասան Սարկիշլա (Սեբաստիայի և Կեսարիայի միջև), տեղական իշխանությունների աչքի առաջ երեխաներին խլեցին մայրերից, թաքցրին տարբեր շինություններում և միայն դրանից հետո քարավաններին ստիպեցին շարունակել ճանապարհը: Այնուհետև հարևան գյուղերի բնակիչներին լուր տվեցին, թե՝ ամեն ոք կարող է գալ երեխաները ջոկել տանել: Այս աղջկան ու ընկերուհուն առևանգել տարել է մի թուրք սպա: Յուրաքանչյուր քաղաքում և յուրաքանչյուր գյուղում տեղ հասած կանանց ու երեխաների քարավաններին

շարում էին նահանգապետի շենքի առաջ, որպեսզի մուսուլմանները կարողանային իրենց համար ընտրել որին ուզենային: Այսպես ցրիվ եկավ Բայբուրդից եկած քարավանը: Մնացած կանանց և երեխաներին նետեցին Եփրատը՝ Երզնկայի մոտի Կամախ-Բողազ կոչվող վայրում: Գերմանական Կարմիր խաչի երկու գթության քույրեր, վրդովված այս և բարբարոսության նմանօրինակ այլ փաստերից, հրաժարվել են աշխատել: Նրանք մեկնել են Կոստանդնուպոլիս և անձամբ այցելել մի քանի դեսպանատներ՝ պատմելու համար այդ զազանությունների մասին: Զարագործություններ կատարվում էին ամենուրեք: Եվ մինչև այժմ էլ ճանապարհորդները այդ զավառների ճանապարհներին հանդիպում են զոհված հազարավոր հայերի դիակներին: Մի մուսուլման ճանապարհորդ Մալաթիայից Սեբաստիա 9 ժամ տևող ամբողջ ճանապարհի ընթացքում տեսել է տղամարդկանց ու կանանց դիակներ: Բոլոր հայ տղամարդիկ դուրս են հանվել Մալաթիայից ու սպանվել, բոլոր կանայք ու երեխաները զոռով մահմեդականացվել են: Ոչ մի հայ չի կարող երևալ այդ տեղերում, քանի որ յուրաքանչյուր մուսուլման, մանավանդ ավազակներն ու ժանդարմները, իր պարտքն է համարում նրան սպանել տեղնուտեղը:

Վերջերս Զոհրապն ու Վարդգեսը՝ օսմանյան պառլամենտի հայ երեսփոխաններ, որոնք ուղարկված էին Դիարբեքիր, որպեսզի կանգնեին ռազմական դատարանի առաջ, սպանվել են ճանապարհին՝ Հալեպի մոտ: Այդ զավառներում հայը կարող է ճամփորդել լուկ մուսուլմանի անվան տակ կամ ծալտված:

Ինչ վերաբերում է կանանց վիճակին, ապա այդ մասին մենք արդեն ասել ենք բավականին մանրամասնորեն: Մարդկային կյանքն օլյատեղ ընդհանրապես մի գրոշի արժեք չունի:

Նույն բախտին են արժանացել նաև հայ զինվորները: Նրանք բոլոր զինաթափվել են և հիմա աշխատում են ճանապարհաշինության մեջ: Վստահության արժանի աղբյուրներից մեկ հայտնի է, որ էրզրումի նահանգից զորակոչված հայ զինվորները, որոնք աշխատելիս են եղել էրզրում—Երզնկա ճանապարհի վրա, բոլորն սպանվել են: Դիարբեքիրի նահանգից զորակոչվածները սպանվել են Դիարբեքիր—Ուրֆա և Դիարբեքիր—Խարբերդ ճանապարհներին: Միայն Խարբերդից 1800 զինվորներ՝ հայ պատանիներ են ուղարկվել Դիարբեքիր աշխատելու: Նրանք բոլորն սպանվել են Արդանաջի շրջակայքում: Մենք տեղեկություն-

ներ շունենք այլ շրջաններից, բայց անկասկած է, որ այնտեղ էլ զինվորներին նույն բախտն է վիճակվել: Շատ քաղաքներում կախել են բանտում գտնվող հայերին, որոնց սկզբում պարզապես մոռացություն էին մատնել: Հենց միայն Կեսարիայում անցած ամսին մի քանի տասնյակ հայերի են կախել:

Շատ տեղերում հայ բնակչությունը, որպեսզի կյանքը պահպանի, ցանկություն է հայտնել մահմեդականություն ընդունել: Այսպես է եղել նաև անցած կոտորածի ժամանակ, բայց այս անգամ նրանց նկատմամբ զանազան խոչընդոտներ են հարուցել: Սեբաստիայում մուսուլմանական կրոն ընդունել ցանկացողներին առաջարկել են իրենց մինչև 12 տարեկան երեխաներին տալ կառավարությանը՝ խոստանալով նրանց տեղավորել որբանոցներում: Չափահասներից պահանջել են համաձայնություն տալ մեկնելու կառավարության կողմից նշանակված վայրերը:

Նարբերդում տղամարդկանց թույլ չեն տվել կրոնափոխ լինել: Ինչ վերաբերում է կանանց, ապա նրանցից պահանջել են, որ կրոնափոխության ծեսին ներկա լինի այն մուսուլմանը, ով պատրաստ է հավատափոխվող կնոջն առնել: Հայ կանանցից շատերը գերադասեցին նետվել Եփրատը՝ իրենց ծծկեր երեխաների հետ կամ ինքնասպան լինել այլ եղանակներով: Եփրատն ու Տիգրիսը գերեզմանը դարձան հազարավոր հայերի:

Սևծովյան քաղաքների՝ Տրապիզոնի, Սամսոնի, Կերասունդի և այլ տեղերի մուսուլմանություն ընդունած հայերը աքսորվել են երկրի խորքերը՝ միայն մուսուլմաններով բնակեցված վայրերը: Շապին-Գարահիսար քաղաքը, որի բնակչությունը դիմադրություն էր ցույց տվել զինաթափմանն ու աքսորին, ենթարկվել է գնդակոծության: Քաղաքի և շրջակա գյուղերի բնակիչները, սրանց թվում և՛ եպիսկոպոսը, անգթորեն մորթվել են:

Բավական է ասել, որ Սամսոնից Սղերդ և Դիարբեքիր ամբողջ տարածքում այժմ չի մնացել ոչ մի հայ: Մեծամասնությունը զոհվել է կոտորածի ժամանակ, մի մասին տեղափոխել են, մյուսներին էլ մահմեդականացրել:

Պատմության տարեգրություններում չկա և չի եղել նման կոտորած: Սուլթան Աբդուլ Համիդի զահակալության ժամանակաշրջանի հայերը հիմա երջանիկ են թվում:

Նորին սրբազնություն Անանիա Հազարապետյանը՝ Բայբուրդի եպիսկոպոսը, կախաղան է բարձրացվել: Սրբազան Տեր-

հորենյանը՝ Խարբերդի եպիսկոպոսը, մայիսին արտաքսվել է քաղաքից, բայց հենց որ քաղաքից դուրս է եկել, սպանվել է զազանաբար: Ավելորդ է խոսել տանջամահ արված քահանաների մասին: Բնակչությանն աքսորելուց հետո, եկեղեցիները կողոպտվել են և վերածվել մզկիթների կամ ախոռների: Կոստանդնուպոլսում սկսվել է հայկական եկեղեցիների պաշտամունքի առարկաների և սպասքի վաճառք: Թուրքերը նույն տեղը՝ Կոստանդնուպոլիս են սկսել բերել հայ երեխաների, որոնք խլված են դժբախտ հայ մայրերից:

Կիլիկիայի բնակչությունն աքսորվել է Հալեպի, Դեյր Ջորի կամ Դամասկոսի ըավառները, որտեղ նա դատապարտված է սովամահության:

Կառավարության մտադրությունը, հավանաբար, այն է, որ մեկընդմիշտ վերջ տա հայկական հարցին՝ ոչնչացնելով Թուրքիայի ամբողջ հայ բնակչությանը: Եվ այդ ծրագիրն իրագործվում է նույնիսկ Կոստանդնուպոլսի շրջակայքում:

АВРР, Посольство в Константинополе, д. 3504, л. 99—101.

176. ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԱՍՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ՄՈՒՇՈՒՄ

(Ռուսաստանի արտաֆին գործերի մինիստրությունում 1915 թ. նոյեմբերի 11-ին ստացված զեկուցագրից)

1914 թ. օգոստոսին էրզրում եկան Իթթիհատի ներկայացուցիչներ Բեհաէդդին Շաքիրը, Հաջի բեյը և Հիլմի բեյը հայերի հետ բանակցելու համար: Նրանց գալու նպատակն էր՝ պարզել հայերի դիրքը ռուս-թուրքական ընդհարման դեպքում: Նրանց առջև նաև խնդիր էր դրված հայերին հակել Թուրքիայի կողմը: Նրանք ասում էին. «Ռուսաստանը և իր դաշնակիցները ի վիճակի չեն դիմադրելու կենտրոնական կայսրություններին: Ամբողջ մահմեդական աշխարհը՝ Մարոկկոյից մինչև Բելուջստան և Աֆղանստան, համախմբվել է Թուրքիայի շուրջը՝ ընդդեմ Ռուսաստանի, Տրանսիլայի և Անգլիայի: Կովկասում մեզ կհարեն վրացիներն ու մուսուլմանական ցեղերը, որոնց Թուրքիան կկազմակերպի և զենք կմատակարարի: Բայց Կովկասում մեր գործողությունների հաջողությունը ամբողջովին ձեռնարկ է, և ձեռք կողմից հակառուսական շարժման գլուխ կանգնելու վերա-

բերյալ համաձայնություն տրվելու դեպքում բավական կլինի Կովկաս շարժել 200—300-հազարանոց մի բանակ, որպեսզի ռուսները հետ շարտվեն Կովկասյան լեռնաշղթայից այն կողմ։ Ռուսներին արտաքսելուց հետո հյուսիս-արևմուտքում մենք կկազմակերպենք ինքնավար Վրաստան՝ Քութայիսի, Թիֆլիսի, Բաթումի և մասամբ Տրապիզոնի նահանգների սահմաններում, հյուսիս-արևելյան մասում կառանձնացնենք ինքնավար մուսուլմանական մի մարզ՝ կազմված Դաղստանի, Բաքվի և մասամբ Ելիզավետպոլի նահանգներից և, վերջապես, կենտրոնական մասում կկազմենք ինքնավար Հայաստան՝ բաղկացած Երևանի, Կարսի նահանգներից և Ելիզավետպոլի նահանգի արևմտյան մասից՝ դրանց միացնելով էրզրումի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների հարակից մասերը»։

Լիազորված հայերը, որոնցից շատերը հետագայում կախվեցին և սպանվեցին, մերժեցին թուրքերի առաջարկը և հայտարարեցին, թե ռուս-թուրքական պատերազմի դեպքում, դրա ամբողջ ընթացքում իրենք քաղաքական նպատակներ չեն հետապնդի և, ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Թուրքիայում, կհետևեն լոյալ քաղաքականության՝ իրենց կառավարությունների նկատմամբ։ Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելու Թուրքիայի ցանկությունը նրանք անվանեցին արկածախնդրություն, որն սպառնում է Թուրքիայի գոյությանը։ Թուրքիայի փրկությունը հայերը գտնում էին խիստ չեզոքության մեջ։ Բեհադդին Շաքիրը Թուրքիայի գործողությունների նկատմամբ այդպիսի վերաբերմունքը որակեց որպես դավաճանություն թուրքական կայսրության շահերին և իդեալներին...

1914 թ. նոյեմբերի վերջին երիտթուրքերը վերսկսեցին իրենց փորձերը՝ հայերին մղել ակտիվ գործողությունների ի նպաստ Թուրքիայի...

Հայերը կտրականապես մերժեցին թուրքերի բոլոր առաջարկները։

Խորհրդակցությունից հեռանալիս՝ թուրքական պատգամավորները հայերին հայտարարեցին. «Կովկասում հայերը ակրն-հայտարեն հանդես եկան Ռուսաստանի կողմում և Թուրքիայի ձգտումների դեմ խռընդոտ են հանդիսանում։ Թուրքերի անհաջողությունների համար պատասխանատվությունն ամբողջովին ձեզ՝ հայերիդ վրա կընկնի»։

Իր դեկտեմբերյան անհաջողության մեջ, երբ ռուսական զոր-

բերը ոչնչացրին IX, X և XI կորպուսները, թուրքերը մեղադրում էին քրիստոնյաներին, գլխավորապես հայերին և 1914 թ. դեկտեմբերի վերջին սկսեցին զինաթափ անել հայ զինվորներին ու ոստիկաններին, իսկ ապա սկսվեցին հայ բնակչության զանգվածային սպանություններն ու ձերբակալությունները, Փետրվարին հալածանքները վերածվեցին զենք կրելու ընդունակ բնակչության կոտորածների գյուղերում, օրինակ՝ Ցրոնքում, Վարդենիսում, Ալլեջանում և այլուր։ Նաև փորձեր արվեցին, որ բռնեն հայ կազմակերպությունների պարագլուխներին, զինաթափ անեն բնակչությանը և ոչնչացնեն հայոց ամրոցը՝ Սասունի լեռնային մարզը։ Հայերին մնում էր՝ կամ կամավորապես մորթվելու հանձնվել, կա՛մ զենք վերցնել իրենց ֆիզիկական գոյությունը պաշտպանելու համար։ Մշո դաշտի և Սասունի համար սկսվեցին ինքնապաշտպանության սև օրեր։ Բնակչությանը ոչնչացնելու կրկնակի անհաջող փորձից հետո, ընդ որում գործի էին դրվել կանոնավոր զորքերը, թուրքական իշխանությունները վախենալով համընդհանուր ապստամբությունից՝ նորից բանակցությունների մեջ մտան հայերի հետ։ Հայերն այս անգամ պահանջ ներկայացրին.

- 1) չզինաթափել հայերին,
- 2) դադարեցնել զանգվածային կոտորածները,
- 3) հրաժարվել հայ բնակչությանը տեղահանելու ծրագրից,
- 4) ձեռք չտալ Սասունին։

Իշխանությունները, ենթադրելով, թե զինված հայերի թիվը 20 000-ից պակաս չէ, թեև իրականում նրանք կրկնակի, եռակի քիչ էին, ընդունեցին հայերի պայմանները, և հալածանքները ժամանակավորապես դադարեցվեցին...

Թուրքական կառավարությունը ռազմաճակատից բերեց և Մուշում կենտրոնացրեց նորանոր զորքեր, որոնց թիվը երբեմն հասնում էր մինչև 20 000 սվիսի... Մայիսին Բիթլիսից արագորեն Մուշ բերվեցին դարձյալ նոր զորքեր, իսկ Վանից ժամանեցին ժանդարմական զնդեր՝ Քյազիմ բեյի հրամանատարությամբ։ Մայիսի կեսերին սկսվեց Սասունի ծայրամասային զավառակների, այն է՝ Փսանքի, Խուլբի, Խիանքի և Շատախի, կանոնավոր շրջափսկումը։ Կանոնավոր և անկանոն զորքերի անընդմեջ հարձակումները մայիսի վերջից մինչև հունիսի 12-ը հայերը հետ էին մղում՝ մեծ կորուստներ պատճառելով թուրքերին։ Բայց թուրքական իշխանությունների կողմից Մուշ բա-

դաքի և դաշտի հայ բնակչության ոչնչացման ծրագրի իրագործման հարցում, ըստ երևույթին, որոշված էր կանգ չառնել ոչ մի զոհողության առաջ: Հայերը սարերից իջնելով՝ դիրքավորվել էին թուրքական զորքերից 2500—7000 մետր հեռու, քաղաքին իշխող բարձունքների վրա: Թուրքերը Մուշից հանեցին արխիվը, թանկարժեք իրերը, ռազմական պարենամթերքն ու հանդերձանքը և ամրացան բուն քաղաքում և շրջակա գյուղերում: Հունիսի վերջում թուրքական իշխանությունները հայերին առաջարկեցին դադարեցնել դիմադրությունը և տեղափոխվել Ուրֆա, ընդ որում հայտարարում էին, թե տղամարդիկ պետք է շոկվեն կանանցից: Հենց այդ ժամանակ էլ սպանեցին հայ բանտարկյալներին և 500 հայ զինվորների, որոնք մինչ այդ զինաթափ էին արվել և վերածվել երկոտանի բեռնակիր ուժի: Բնակչությունը ոչ մի ըրպե չէր կասկածում, որ իշխանությունների դրած պայմաններին համաձայնելու դեպքում իրեն սպասվում է գլխովին ոչնչացում, և մերժեց կառավարության պահանջի կատարումը: Ամբողջ մարզը ապստամբեց: Դաշտում անխմաստ էր թնդանոթների և գնդացիների դեմ պայքարելը: Զորս օրվա ընթացքում զորքերը կործանեցին և այրեցին Մուշ քաղաքը և դաշտի գյուղերը: Նրանք չխնայեցին երեխաներին, կանանց ու ծերերին: Բնակչության փրկված չնչին մասը ապաստանեց Սասունի սարերում: Սասունցիները մի քանի անգամ փորձեցին ճեղքել թուրքական զորքերի շղթան և բնակչությանը փրկել կոտորածից, բայց հրանոթներ և գնդացիներ չունենալու պատճառով այդ փորձերը չէին կարող հաջողություն ունենալ: Հուլիսի կեսերին Մշո դաշտ ժամանեց մեկ դիվիզիա զորք, կարծեմ, Բեքիր Սամիի հրամանատարությամբ, և հուլիսի 19-ին թուրքերը ներխուժեցին Սասուն, իսկ 22-ին, կատաղի մարտերից հետո, գրավեցին Կեփին և Անդոկ սարերը: Հայերի հետագա դիմադրությունն անխմաստ դարձավ, մանավանդ որ փամփուշտն ու պարենամթերքն արդեն սպառվում էին: Եվ հայերն ստիպված եղան մանր խմբերի բաժանվել ու պարտիզանական կռիվ սկսել, որ շարունակվում է, հավանաբար, մինչև հիմա:

Հունիսի 12-ի և հուլիսի 19-ի միջև Մուշի ու Սասունի հայերը իրենց վրա շեղեցին 25 հազարից ավելի կանոնավոր զորքերի և է՛լ ավելի մեծ թվով քրդական աշիրեթների: Այս հանգամանքի շնորհիվ թուրքական ռազմաճակատն այնքան թուլացավ, որ ռուսական զորքերը թուրքերի կողմից առանց որևէ

լուրջ դիմադրության հասան մինչև Վարդենիս ու Մկրագոմ գյուղերը, որոնցից շորս ժամվա ճամփա հեռու էին հայ ապստամբների դիրքերը³³...

Սասունի և Մուշի հայկական պաշտպանության ղեկավար
Տեր-Մինայան

АВНР, Политархив, д. 3484, л. 139—141.

177. Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԱՄՆ-Ի ՔԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՑՈՍՈՒԹՅԱՆ
ԱՇԽԱՏԱԿԻՅՃ՝ ԹՈՒՐԳԻԱՅԻ ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ
ԴԵՍՊԱՆ ՄՈՐՔԵՆԹԱՌԻՒՆ

Կատանդուպոլիս, 11 հոկտեմբերի 1915 թ.

Պատիվ ունեմ հայտնելու Ձեզ ի գիտություն, որ պ. Ստեպան Ամուխինը՝ Կոստանդնուպոլսի ռուսական կայսերական դեսպանության շենքի կառավարիչը, վերադառնալով Անգորայից, ուր նա արքայազն է եղել ռուսահայատակ հայերի 129-հոգանոց խմբի հետ, որոնք ձերբակալվել էին 1915 թ. սեպտեմբերի 9-ի լույս 10-ի գիշերը, հաղորդեց հետևյալը.

«1915 թ. սեպտեմբերի 9-ի լույս 10-ի գիշերը 129 ռուսահայատակ հայեր ձերբակալվել և բանտարկվել էին Ստամբուլի կենտրոնական բանտում: Ձերբակալությունները տեղի էին ունեցել առանց նախնական ծանուցման՝ հայերին փոքր-ինչ ստուգելու անհրաժեշտության պատրվակով: Ուստի նրանք ստիպված էին կանգնել թուրքական իշխանությունների առաջ՝ իրենց հետ չվերցնելով ոչ մի հագուստ և առօրյա օգտագործման առարկաներ: Նրանցից ոմանք ձերբակալվել էին նույնիսկ գիշերային սպիտակեղենով և հասցրել էին իրենց հետ վերցնել միայն լի-րարկու:

Երկուսուկես օրվա ընթացքում, երբ ձերբակալվածներն ստիպված են եղել անցկացնել կենտրոնական բանտում, նրանց շեն տվել ոչ մի ուտելիք: Նրանք, ովքեր գրամ են ունեցել, բանտապանների միջոցով հաց են գնել, ամեն մի բոքոնը՝ 5 ղուռուշով:

Ուրբաթ գիշերը նրանց ասել են, որ հաջորդ օրը վաղ առավոտյան իրենց արքայազն էին Անգորա և որ նրանք պետք է վճարեն 173-ական պիաստր՝ որպես փոխհատուցում գնացքով իրենց տեղափոխելու համար: Բանտարկվածներից նրանք, ով-

քեր հայտարարել են, թե իրենք շունեն այդքան գումար, խուզարկվել են, և նրանցից էլ խլվել է այն ամենը, ինչ ունեցել են։ Իշխանությունների ներկայացուցիչները բռնագրավել են 16 ուրբի թուղթ փող, որը գտնվելիս է եղել ձերբակալվածներից մեկի մոտ։ Այդ ձևով հավաքված գումարը բավական է եղել գնացքով բոլոր բանտարկյալների տեղափոխման ծախսերը ծածկելու համար, բացառությամբ հինգի, որոնց ստիպել են ոտքով գնալ։ Սրանց մեջ եղել է մի ժերունի՝ 75—80 տարեկան, որը չի կարողացել տանել ուժասպառ անող երթը և ճանապարհին մահացել է։

Շաբաթ առավոտյան, բանտարկյալներին երկաթգծի կայարանն ուղեկցելուց առաջ, նրանց հրամայել են նետել գլխարկները և ֆեսեր դնել։ Նրանք, ովքեր չեն կարողացել ֆես ձեռք բերել, քայլել են գլխաբաց։ Մինչև Հայդարփաշա ուղեկցող ժանդարմները նրանց թույլ չեն տվել հաց գնել։ Բայց երբ գնացքը շարժվել է, ժանդարմներն իրենք են սկսել հաց վաճառել նրանց՝ ամեն բոքոնը՝ հինգ դուռուշով։

Անգորա հասնելուց հետո կալանավորներին փակել են մի կեղտոտ շինություն մեջ, որտեղ նրանք, իրար կողքի թափված, քնել են խիստ նեղվածքում։ Նրանք միանգամայն լքված վիճակում նետվել են այդ ծակը, և նրանց մեծագույն դժվարությամբ է հաջողվել մի քիչ հաց ձեռք բերել նախկին գնով։ Վերջապես, այդ պայմաններում 16 օր անցկացնելուց հետո, նրանց բաց են թողել և շատ խստորեն հրամայել, որ քաղաքում իրենց կարգին ոչահեն։

Այդ 129 ռուսահպատակ աքսորյալներից հազիվ քսան հոգին են կարողանում իրենց օրվա հացը ճարել։ Մնացած բոլորն աղետալի վիճակում են և հաճախ օրերով անսնունդ են մնում։

Նրանց դժբախտությունները, սակայն, սրանով չեն սահմանափակվել։ Այս աքսորյալները տեսել են, թե ինչպես են հայերին հալածում Անգորայում, իսկ հայերն այս քաղաքում կաղմում են բնակչության $\frac{4}{5}$ մասը։

Թուրք սալլապանները, որոնք հայերին տարել էին կոտորածի տեղը, իրենք են ռուսահպատակ աքսորյալներին ասել, թե բոլոր հայերին սպանում էին մահակով կամ գնդակահարում ատրճանակով, հենց որ սալլապանները դուրս էին գալիս քաղաքից։ Ամենակոփված մարդիկ իսկ չէին կարող առանց սարսուռի դիտել այդ զարհուրելի տեսարանը։ Թուրք սալլապան-

ներից երկուսը չկարողանալով տանել այդ սարսափները, մեռել են: Գտնվելով դաժան և արյունարբու բնազդի տեր մարդկանց շրջապատում՝ այդ դժբախտ աքսորյալները տառապում են ոչ միայն իրենց այժմյան ծանր դրությունից, այլև զլխավորապես սարսափից ու նախազգացումից տանջալի մահվան, որն անխուսափելիորեն սպասում է իրենց:

Կանայք ու երեխաները տրված են եղել տանջողների մի այլ խմբի, որի ձեռքին նրանք տառապել են ավելի շատ, քան իրենց հայրերը, եղբայրներն ու ամուսինները: Մահվանից առաջ կանայք և աղջիկները պատվազրկվել են այդ մարդակերպ գաշաններից:

Այժմ Անգորան մեռած քաղաք է: Բոլոր խանութները փակ են: Հայերին պատկանող բոլոր ապրանքները վաճառվում են աճուրդով: Երեկոյան ժամը 6-ին ամեն ինչ դառնում է մռայլ ու տխուր, և նույնիսկ թուրք ընտանիքներն են համակվել սարսափով:

Այսպիսին է այն տեսարանը, որ ներկայացվել է ի տես ռուսահայտապա աքսորյալների, որոնք դատապարտված են այդքան ծանր ճակատագրի»:

Ձ. Դեռոյես

АВРР, Политархив, д. 3504.

**178. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԶԱՎԵՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ՝
ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅՈՑ ՀՈԳԵՎՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴ Ծ. ՎՐԴ. ՎԵՀՈՒՆՈՒՆ**

Կ. Պոլիս, 28 դեկտեմբերի 1915 թ.

Ասկև առաջ Պուլկարիո գեր. առաջնորդին հրահանգած էինք, որ մեր գրությունց պարունակությունը հաղորդեր նաև Զեզի, Նմերիկայի հայությունը իրազեկ ընելու համար այն ահռելի եղեռնին, որ տեղի կունենար Թուրքիո մեջ՝ ամբողջ ազգ մը բնաջինջ ընելու համար: Պատմությունը չեմ կարծեր, թե արձանագրած ըլլա այսպիսի կոտորած մը: Լուրերը որքան ալ հասած ըլլան ձեզի, սակայն չեմ կարծեր, թե որեւէ գրիչ կամ բերան կարենա նկարագրել այն զարհուրելի նախճիրները, որոնք տեղի ունեցան վերջին 8—9 ամիսներուն մեջ Թուրքիո մեկ ծայրէն մինչև մյուս ծայրը, առանց խնայվելու ամենափոքր գլուղը կամ

զառամյալ ժերունին և կաթնակեր մանուկը: Համիտյան ռեժիմի ատեն կամ անկե առաջ տեղի ունեցած կոտորածները, հայկական ըլլան կամ հունական, պուլկարական ըլլան թե լիբանյան, չնչին բան մըն են ասոր քով: Այս անգամ գործադրվածը խկասիս քնաչնչումի ծրագիր մըն է, և այսօր որ անիկա ի գլուխ ելած է, այլևս կրնա ըսվի, թե հայը իր հայրենիքին մեջ այլևս պատմական դարձած է, և արդեն կուսակալներեն ոմանք (Տիրապեթիի Ունիտ, Պիթլիսի Ապտյուխալըզ, Կարնո Թահսին և այլն) պարծանոք հեռագրեցին կենտ. կառավարության, թե իրենց կառավարած նահանգներուն մեջ ոչ մի հայ կը գրտնրվի այլևս: Այս անգամ խուժանը չէր, որ հարձակվեցավ խաղաղ ժողովրդին վրա, այլ նույն ինքն կառավարությունը, որ իր ծրագիրը գործադրեց զինվորներու, ժանդարմներու, ոստիկաններու և մանավանդ հրոսակախումբերու ձեռքով: Հրահանգը կեդրոնեն տրվեցավ և ամեն կողմ գործ ադրվեցավ անխղճմտորեն: Նախ մտավորական գործունյա և բանիբուն դասակարգը ձերբակալվելով բանտարկվեցավ, և անոնք, որոնց մասին կարելի էր ամբաստանություն մը հերյուրել, պատերազմական ատյաններու շուտ ընդ փուլթ վճռովը կախաղանի վրա իրենց կյանքը կնքեցին: Զենքի ամենաներելի տեսակն անգամ հավաքվեցավ, և շատեր իրենց շունեցած զենքերուն համար խկ դատապարտվեցան: Ժողովուրդը վտարվեցավ իր հայրենի օճախեն, լքելով ամեն ինչ և ճամփան կողոպտվեցավ և կոտորվեցավ: Սամսոնեն սկսյալ մինչև Տիգրանակերտ գրեթե հայ այր մարդ չէ ազատված: Երիտասարդ կիներն ու աղջիկները առևանգվեցան և մանուկները կոտորվեցան: Կոտորածը ահեղի եղած է Մուշ, Բաղեշ, Տիգրանակերտ, Եդեսիա, Տրապիզոն, Շապին-Գարահիսար, Քղի, Բալու և Երզնկա-Քեմախ, ուր գրեթե ոչ մեկ հայ ազատված է՝ մանուկներն ու ծերերն անգամ չխնայվելով: Հայաստանի մյուս նահանգներեն ազատվածներ կան, սակայն հազիվ 5 % համեմատությամբ: Շատ մը քաղաքներ և գյուղեր հազիվ մեկ-երկու կիներ կան այսօր: Լեռներ ու բանուկ ճամփաներ դիակներով լեցվեցան: Գետերը օրերով դիակներ տարին իրենց ալիքներուն հետ: Նշանավոր եղան Մալաթիա և Խարբերդ, որոնց մոտերը կոտորվեցավ տեղացի հայությունը, նույն բախտին ենթարկվեցան մյուս գավառներն եկող և անկե անցնող գաղթականաց բոլոր կարավանները: Մուշ և իր դաշտը, ուր հայ բնակչությունը Բուլանըխի և Խնուսի հայության հետ տուններու

և մարագներու մեջ լեցվելով՝ կրակի տրվեցան: Բաղեշ և շրջակաները, ուրկն հայ մը աղատված ըլլալու լուրը շունինք տակալին, Տիգրանակերտի նահանգը, ուր ոչ միայն հայերը, այլև ասորիներն ու քաղղեացիներն ալ կոտորված են, և կուսակալին գլոված ջարդի հրամանը չգործադրելնուն համար երեք թուրք գայմազամներ պաշտոնանկվելով սպանված են: Տրապիզոն և շրջակաները, ուր հայութունը գրեթե ամբողջովին կոտորված կամ ծովամուլն եղած է: Բալու և Քղի, որոնցմե ոչ մեկ հայ աղատված ըլլալուն լուրը ունենք ցարդ: Երզնկա և Քեմախ, ուր տեղացի հայութունը և Բաբերդի, Դերջանի և Կարնո հայութունը Արածանին թափված, ողջամբ թաղված կամ կոտորված է: Շասլին-Գարահիսար և Եղեսիա, ուր ժողովուրդը կամաւ մեռնել լուգելով փոքր-ինչ դիմադրութիւն ընելու հանդգնութիւնը ունեցավ: Էնկյուրի, որուն արու հայութունը, այդ նահանգը կանխաւ Պոլսեն աքսորյալ հայերով միասին դեպ Տոգղաթ տարվեցավ և ճամփան կոտորվեցավ: Մանրամասնութիւններու վրա չեմ ծանրանար, ականատեսներու պատմութիւնները այնպիսի գազանային դեպքեր կհիշեն, որ մարդկային պատմութիւնը երբեք չի արձանագրած նույնիսկ նախաքրիստոնեական դարերու մեջ:

Հայ ժողովուրդը իր դարավոր հայրենիքեն վտարվելով դեպի հարավ քշվեցավ, ճամփան շեթներուն բյուրավոր զոհեր տալով, յուր ինչքը, եթե թույլ տրված էր բան մը առնել իրեն հետ, կողոպտվեցավ, օրերով ու ամիսներով հետիոտն ճամփորդեց: Կարավանները հնադարյան գերիներու պես ամեն քաղաք հասնելուն հրապարակները շարվեցան և իսլամ ժողովուրդը հրավիրվեցավ անոնցմե իր հավնածը առնելու: Այրերեն շատերը արդեն իրենց ծննդավայրի մեջ կոտորված ըլլալով, մնացյալներն ալ ճամփան կոտորվեցան շեթներու և ժանդարմներու կողմէ, մանուկները խլվեցան իրենց մայրերուն գրկէն և իրրև անտեղ ասպարէս իսլամներու հանձնվեցան (այս մասին նշանավոր եղավ Սեբաստիո Սար Գլխա գավառակին կեդրոնը, ուրկն անցնող բոլոր հայ գաղթականաց մանուկները առնվեցան մայրերեն: Երիտասարդ կին և աղջիկ գրեթե չմնաց, որ չբռնաբարվեցավ, այնպես որ այդ բյուրավոր ժողովուրդին դուշըն բեկորները միայն կրցան հասնել Միջագետք):

Ընհաղը լիովին գործադրվեցավ այս երկրին մեջ, որովհետև հայերը իբրեւ օրենքն դուրս ձգված և իսլամութեան թշնամի

ժողովուրդ մը նկատվեցան և անոնց կյանքը, պատիվը և ինչքը
հեկալ համարվեցան, սպանությունը, բռնաբարությունը և կո-
ղուպտում կրոնական պարտականություն մը եղան նույնիսկ պաշ-
տոնական անձանց համար: Ի սկզբան իսլամացումները շնորհուն-
վեցան կամ զանազան պայմաններով ընդունվեցան: Օր. իսլա-
մացողը իր ծննդավայրեն դուրս կառավարության հարմար տե-
սած տեղը բնակի, իր զավակները անմիջապես հանձնե իսլա-
մական կրոնքով կրթվելու և մեծնալու համար, շուտով ամուս-
նական կապեր հաստատե իսլամ ընտանիքներու հետ և այլն:

Այս կերպով և ավելի հաճախ բռնի շատ տեղեր բազմաթիվ
հայ ընտանիքներ կրոնափոխ էղան և ցայսօր կմնան այդպես:
Օրինակ՝ Կեսարիո գավառին մեջ 1000-ե ավելի ընտանիք, Սի-
բաստիո նահանգը (Եվդոկիա, Գանկալ, Շարգշա, Ամասիա և
այլն) իբր 800 ընտանիք, Խարբերդի նահանգը (Խարբերդ, Արաբ-
կիր, Ակն, Մալաթիա) իբր 1000 ընտանիք: Անպաշտոն իսլա-
մացումները շուտով պաշտոնական դարձան և օղոստոսեն ի
վեր սկսան պաշտոնական գործողություններ կատարվիլ և նույ-
նիսկ պաշտոնական անձանց կողմն բրոպականդ և ճնշում ի
գործ դրվիլ: Զինվորներու ընտանիքները, որոնք քիչ տեղեր մի-
այն տեղահան չեղան, իսլամ գյուղեր կղրվին և հոն կբռնա-
դատվին իսլամ կրոնը ընդունելու: Հայ զինվորները ավելի խիստ
ճնշումի ենթակա են և հազարավորներ արդեն իսլամացած են
մահվան սպառնալիքով: Զինվոր և սպա իսլամացնելու նույնիսկ
պաշտոնական հրահանգ դրված է զորաբանակներուն: Սեբաս-
տիա, Մալաթիա, Խարբերդ, Եվդոկիա և այլն որբանոցներ բաց-
ված են իբր թե «զինվորական նահատակներու զավակները կըր-
թելու համար», սակայն մեծամասնությունը հայ մանուկներն
են: Իսկ աղջիկները ամեն գյուղ և քաղաք, նույնիսկ Պոլիս,
կվիտան իսլամներու տուններուն մեջ:

Վանքերն ու եկեղեցիները մեծ մասամբ կործանվեցան կամ
անարգ գործածությանց հատկացվեցան: Մշո ս. Կարապետը
թնդանոթի բռնված և հիմնահատակ եղած է, նույնպես Կարնո
Կարմիր վանքը, Սեբաստիո ս. Փրկիչ և ս. Սարգիս եկեղեցիները
և այլն: Իսկ եկեղեցականությունը գրեթե ամբողջովին կոտոր-
ված է, ոչ մեկ քահանայի ողջ մնացած ըլլալու լուրը ունենք
չարդ: Առաջնորդներեն Կարնո Սմբատ եպ. Սաատեթյանը իր
ժողովրդին հետ դեպի Միջագետք տարված ժամանակ Քեմախի
մատերը հրոսակներու կողմն սպանված է: Տրապիզոնի Գևորգ

Ժ. վրդ. Թուրյան, Կարնո պատերազմական ատյանեն ղրկված
 ըլլալով՝ ճամփան սպանված է: Շապին-Գարահիսարի Վաղինակ
 Ժ. վրդ. Թորեկյան քաղաքին ոմբակոծման ատեն զոհ գացած է:
 Բաբերդի Անանիա Ժ. վրդ. Հազարապետյան կախաղանի վրա
 իր հոգին ավանդած է տեղական վճիռով: Մշո Վարդան Ժ. վրդ.
 Հակոբյան բանտին մեջ բրածեծ մահացած է: Տիգրանակերտի
 Մկրտիչ Ժ. վրդ. Զլդատյան բանտին մեջ գանահար սպանված է:
 Եվդոկիո Շավարշ Ժ. վրդ. Սահակյան ձերբակալվելով Սերաս-
 տիա ղրկված ատեն ճամփան սպանված է: Խարբերդի Պսակ
 Ժ. վրդ. Տեր-Խորենյան շղթայակապ դեպի Տիգրանակերտ այլոց
 հետ ղրկված ատեն խողխողված է: Յոզդատի Ներսես եպիս.
 Դանիելյան Սեբաստիո մոտերը Ալիսի ափերուն վրա ուրիշ 450
 յոզդատցիներու հետ սպանված է: Եղեսիո Արտավազդ Ժ. վրդ.
 Գալեստերյան քաղաքին մեջ սպանված է ուրիշ 60—70 հայերու
 հետ վերջին ջարդեն առաջ: Բալուի Եզնիկ եպիս. Գալիակչյանի,
 Բաղեշի Սուրեն Ժ. վրդ. Գալեմյանի, Սղերդի Եղիշե վրդ. Զա-
 նոյանի, Զարսանճաղի Գեորգ Ժ. վրդ. Նալպանդյանի, Երզնկայի
 և Քեմախի Մելիքսեդեկ վրդ. Հովիվյանի, Սամսոնի Համազասպ
 Ժ. վրդ. Եղիսեյանի և Կյուրենի Խորեն եպիս. Դիմաքսյանի մահը
 ստույգ է, բայց պարագաները տակավին անձանոթ կմնան: Կե-
 սարիո Խոսրով եպիս. Պեհրեկյան մշտնջենական և Պրուսայի
 Պարգև Ժ. վրդ. Դանիելյան հնգամյա բերդարգելության դատա-
 պարտված են, սակայն հայտնի չէ, թե ուր կգտնվին: Նիկոմե-
 դիո Ստեփանոս եպիս. Հովակիմյան, Գոնիայի Գարեգին վրդ.
 Խաչատուրյան և Պանդրմայի Կարապետ եպիս. Մաշլըմյան տա-
 րագրված են իրենց հոտին հետ, և առաջինը՝ Հալեպ, բ.՝ Մոմ-
 պիճ, և գ-ը՝ Քիլսի Ազիզիե գյուղը: Ասոնցմե զատ ողջ մնացող
 առաջնորդներն են. Գնեկ եպիս. Գալեմքիարյան, որ կմնա Սե-
 բաստիա տան մը մեջ արգելափակ, Իզմիրի Մատթեոս եպիս.
 Ինճեյան և Հաճընի Պետրոս եպիս. Սարաճյան՝ իրենց վիճակ-
 ներուն մեջ: Զխնայվեցավ նույնիսկ Կիլիկիո Սահակ ս. կաթողի-
 կոսը, որ նախ Հալեպի քովերը Պապ աքսորվեցավ և ապա ղրդկ-
 վեցավ Երուսաղեմ, ուր կմնա այժմ:

Այս ընդհանուր գազանային կոտորածեն մեր կորուստը մեկ
 միլիոնեն պակաս չէ. մնացյալ հայությունը ամբողջովին տե-
 ղահան եղած դեպ անապատները քշված է, բացի Պոլսո, Իզ-
 միրի, Քյոթահիայի հայությունեն և քանի մը տեղ թողված զին-
 վորի ընտանիք, բողոքական և կաթողիկ հայերն:

Տեղահան եղողները դրեթի բան մը չեն կրցած առնել իրենց հետ, և իրենց առածն ալ շուտով տվին պաշտոնական ու անպաշտոն ավագաններու: Պոլսո լրագրաց մեջ կարդացիք անշուշտ սեպտ. 14-ին հրատարակված օրենքը, որով հայոց կալվածքներուն և գույքերուն գրավումը կօրինականացվի: Օրենքը արդեն գործադրության տրված է հատկապես կազմված հանձնաժողովներու ձեռքով: Ներքին գավառներեն Մոսուլեն Հալեպ և անկե Շամ և Քերեկ հասած հայության բեկորները զանազան գյուղեր ցրված են, Պոլսո շրջանակներեն և Կիլիկիայեն գացող հայությունը քանի մը ամիս ճանապարհներու, լեռներու վրա և երկաթուղիին երկայնքը հազարավոր զոհեր տվա՛վ անոթության և հիվանդությանց և այս ալ Հալեպ հավաքվելով ղրկվեցավ մյուսներուն հետ դեպ այն երկիրը, որ իրենց օտար է կլիմայով, լեզվով, կրոնքով, ազգով և բարքով:

Հալածանքը չէ դադարած տակավին, Պոլսո հայությունեն ցարդ 5000-ի չափ գավառացի և ամուրի տարագրվեցավ, նույնպես Իզմիրեն իբրև 100 հոգի, և տակավին կշարունակվին: Ցարդ Գոնիայի կողմերը մնացած իբրև 2000 ընտանիքները շրջակա գյուղերը ցրվեցան 5-ով, 10-ով, նույնպես ըրին ուրիշ տեղ բռնվողները, Տարսոն, Ատանա և այլն: Ժողովուրդը տակավին չարժման մեջ կգտնվի. ոչ մեկ տեղ ապահով է, թե հոն պիտի մնա, Հալեպ գտնվողները դեպ առաջ կքշեն, Մումպիճ, Սրուճ գտնվողները այլուր կփոխադրեն, և այս բոլոր հալածանքը կըլլա, որպեսզի ժողովուրդը կամ մեռնի, կամ հուսահատվելով իսլամանա: Անապատներեն եկած լուրերը քար սիրտերն անգամ արյունի կփոխեին, հայորդիներուն դիակները շուներու և գազաններու կեր կըլլան, և թաղող մը անգամ շունին. այդ անապատներուն մեջ, ուր... արապն ու քյուրդը ապրուստ չունին, հայու բնական վախճանը սովամահ ըլլալն է. հայ կրթված կիներն ու աղջիկները... իբրև գերուհի կծառայեն և առուտուրի առարկա դարձած են: Թիֆուսը և այլ հիվանդություններ արդեն նախճիրներ կգործեն, և մեր վրա ոչ ոք կգթա տակավին: Վայրի գազանները և երկնից գիշատիչ թռչունները հագեցան մեր մարմիններով, լեռները ներկվեցան մեր արյունով և ձորերը լեցվեցան մեր ոսկորներով, բայց տակավին մեր դահիճները չհագեցան և վագրերու պես իրենց զոհերը տանջելով կզվարճանան տակավին: Այսքան անմեղներու արցունքը և ոչ իսկ կրցավ

շարժել պղինձ դարձած եղինքը և ողորմության անձրև մը աւ-
ղացնել:

Հայութեան բնաշնչումի այս ծրագիրը, որ վաղուց հղացված էր, գործադրութեան դրվեցավ՝ պատրվակ բռնելով Վանա դեպ-
քերը, Կովկասի սահմանագլխի վրա մերայնոց ըրած շարժում-
ները և իբրև թե ներքին գաղառներու մեջ հայոց ապստամբելու
մտադրութիւնը, որուն համար ղինված է եղեր, կասեցնելու հա-
մար կարելի միջոցները գործադրվեցան մեր կողմէ: Օսման.
պետական անձնավորութիւնները հայտարարած էին, թե չպիտի
թույլ տան, որ Հայաստան ալ եվրոպական նահանգներու նման
ձեռք բռնէ: Քաբէթյուլասիոններու ջնշումով օսմ. կառավարու-
թիւնը այլևս ազատ գտավ ինքզինքը և գործեց անվերապահ և
անվախ: Համաձայնական տերութեանց սպառնալիքները ոչ մի-
այն արժեք չունեցան, այլև պատճառ ավելի սաստկացնելու հա-
լածանքը: Ներկա պատերազմին մեջ անոնց ունեցած անհաշո-
ղութիւնները մեր ազգին բնաշնչման ծրագիրը մինչև ցզուրիս
տանելու համարձակութիւն տվին:

Օսմանեան պաշտոնական և անպաշտոն անձնավորութեանց
մեր բոլոր թախանձանքներն ու լացերը անարժեք եղան: Օտար
չեզոք պետութեանց անպաշտոն և կես-պաշտոնական դիտողու-
թիւնները ոչ մեկ ազդեցութիւն գործեցին: Ամերիկայան գես-
պանին և պուլկար գործակատարին քանիցս ըրած դիտողու-
թիւնները ոչ մեկ ազդեցութիւն գործեցին և չկրցան կասեցնել
հալածանքը, զի օսմ. կառավարութիւնը հայոց խնդիրը իրեն
համար ներքին խնդիր նկատեց և քաբէթյուլասիոններու ջնշու-
մով ոչ մեկ պետութեան իրավունք տվավ անոր միջամտելու:
Դեպքերը այնպես բերին, որ ոչ մեկ կառավարութիւն սպառնա-
լից շեշտ մը դրավ իր բողոքներուն մեջ...

ՀՀՊԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 672, էջ 72—75:

179. ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՏԻԱՐՊԵՋԻՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԿՈՏՈՐԱՄԵՆ ԵՎ ԱԶԳԱՅՆՈՑ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ

1913 օգոստոս 19-ի գիշերը տեղի ունեցավ շուկայի ահռելի
ճրդեհէր Գոմսեր Կավրանլի զատե Մեմտուհ պեյի կողմանէ:

Հրդեհի շարժառիթը որոշ էր: Իթթիհատականներու կողմա-
նէ կազմված էր Ինթիպան շիֆթի անվան տակ առևտրական

մի ընկերություն, հայերու հետ մրցելու և անսխալման հաջողություն մը ձեռք բերելու համար: Երեսփոխան Ֆեյզի պեյի խորհուրդով և իթթիհատական գոմիթեի որոշումով ծրագրված էր շուկային հրդեհը. երկու ժամվան մեջ 1100 խանութներ և երկու խաներ մոխիր դարձան: Հրդեհն երեք օր վերջ հասավ Տիարպեքի Նոր ընտրված կուսակալ Համիտ պեյը, որուն առաջին գործն եղավ շուկան հրդեհի տվող Գոմսեր Մեմսուհ պեյը պաշտոնանկել: Իթթիհատի ազդեցության հետևանք Մեմսուհի պաշտոնանկությունն ետ առնվեցավ, միայն կուսակալի արժանապատվությունն ալ չի վիրավորելու համար որոշվեցավ Մեմսուհը միևնույն պաշտոնով Ատանա ղրկել: Համիտ պեյ պաշտոնավարեց 1913 օգոս. 23-են մինչև 1915 մարտ 28:

1914 օգոստոս 3-ին երկուշաբթի օրը զորաշարժի հրաման ազդարարվեցավ: Հաջորդ օրը պատերազմական ատյան կազմրվելով՝ սկսավ զուլումներու շրջանը: Թեֆլիֆ հաւաքիչների անվան տակ հանձնաժողով մը կազմվեցավ, որուն ղեկը երկու իթթիհատական շեֆերու ձեռքն էր: Ասոնց գործն եղավ ամբողջ տարի մը, գիշեր-ցորեկ, հայ վաճառականաց ապրանքները գրավել և հայ արհեստավորները ձրիաբար գերիի նման անընդհատ աշխատցնել: Անուններն են իթթիհատի պատասխանատու տնօրեն Աթթաւ Հազգը և իթթիհատի մյուրեխես Ճարճիս աղա զատե Բոռ Յուսուֆ:

Քաղաքական մթնոլորտն ալ ևս ամպոտած էր: Համիտ պեյ Պոլսեն ետ կը կանչվեր ուրիշ պաշտոնի մը և իրեն տեղ կուսակալ կանվանվեր Մոսուլ գտնվող կուսակալ արյունարբու տոքթ. Բեշիտ պեյը, ծագումով չերքեզ: Բանակներուն մեջ գտնված հայ զինվորներու ձեռքեն զենքերն առնված ամբողջը լեռներու գլուխները ղրկված էին էմալե Թապուռի: Իբր թե ճանապարհներ շինելու նպատակով 18—45 տարեկան հայ զինվորացուները, որ Տիարպեքիի հայության ուժը կկազմէին, բոլորն ալ քաղաքն հեռացուցած էին: Տոքթ. չերքեզ Բեշիտ պեյ, մեքթուլաճի մը, իր պաշտոնին հասավ 1915 մարտ 28-ին իր հետ ունենալով Պետրետտին պեյ, իր ժանտարմա քոմանտանի չերքեզ Րյուշտի պեյ և յավեր մը չերքեզ Շաքիր պեյ անվամբ: Ասոնցմէ զատ ան հետը բերած էր 40—50 չերքեզ չեթեններ, որոնք ժանտարմայի տարազով հագնված էին: Ասոնք բոլորն ալ հայկական բնաջնջման հավատարիմ գործիքներ էին:

95-ի հայկական ջարդերուն, Տիարպեքիի կոտորածի առա-

ջին կազմակերպիչ տխրահռչակ Փիրինշի զատե Արիֆ էֆենտիի որդին՝ Ֆեյզի պեյը, որ Պուլիս կը գտնվեր իբր Տիարպեքիւրի երեսփոխան, խորհրդարանը գոցվելուն քաղաք վերադարձած էր:

Ապրիլի օրերուն էր կազմվեցավ Միլիս Թապուռի մը, որու կազմը հանձնված էր Ֆեյզի պեյին, իթթիհատի գոմիթեին, արյունարբու մի միրալեյի, մի հազարապետի, և 10 զազան հարյուրապետներու...

Հարյուրապետներուն ձգված էր արձանագրել նպատակին հարմար ոճրագործ չափուշներ, և չափուշներուն թողված էր արձանագրել գործին հարմար, առնվազն կենաց օրերուն մեջ 4—5 մարդ սպանող զանազան քյուրտեր: Միլիս Թապուռին առաջին միրալայեն մինչև հետին նեֆերը մարդասպան գայլեր էին:

Ֆեյզի պեյն էր, որ փլանը պիտի գծեր Տիարպեքիւրի հայկական բնաջնջման: Ինքը, կուսակալ Րեշիտ, մեքթուպչի Պետրետտին, ժանտարմա գոմանտանի Րյուշտի պեյերը գլուխ գլխի տված դիշեր-ցորեկ աշխատելով, շինեցին բնաջնջման ծրագիրը և ի գործ դրին այսպես.

Ֆեյզիին առաջին գործն եղավ Ատանա գտնված գոմսեր սրիկա Մեմտուհը Ատանայեն բերելը, որուն պետք ուներ Ֆեյզի պեյը իբր ավերումի աննման գործիք: Ֆեյզի պեյ ապրիլ 6-ի օրը Զիզրե կը մեկնէր, անկե վերադարձին քյուրտ աշայիրներուն պիտի այցելէր խիստ կարևոր դժոխային կարգադրություններու համար, կարգադրություններ, որ Ֆեյզի պեյեն զատ, նույն իսկ իսլամներու մարգարեն եթե երկիրքեն իջներ, դարձյալ խոսքը լսելի չպիտի ըլլար քյուրտ աշայիրներուն, ինչու որ քյուրտերը կը պաշտեն ու կը հնազանդեն Ֆեյզի պեյին:

Երկու օր վերջ Միլիսի Թապուռինն պաշտոնյա մը առաջնորդարան կուգա պահանջելու հայոց զենքերը: Մկրտիչ վրդ. Զլդատեան ազգային վարիչ անձերու հետ ժողովին մեջ կը թելադրե, որ զենքեր չհանձնեն. ասոր ի պատասխան իսախատուր էֆ. Տիգրանյան սպառնական շեշտով մը կը հայտարարե. «Ծո, վարդապետ, ինչպես որ եկեր ես, անանկ ալ քեզ ձիու վրա դրած կը ղրկենք, մենք կառավարության հակառակ չենք կրնար երթալ. մեր հավատարմությունը ցույց տալու համար պետք է, որ Հայոց քով եղած զենքերն հանձնենք» (Այս միջադեպը պատմեց մեզ օր. Ս. Քեշիշյան):

1915 ապրիլ 19-ին երկուշաբթի առավոտուն սկսավ ազգային վարիչ մարմիններու ձերբակալությունը, անհիմն հարցաքնն-

նության մը ենթարկելի վերջ, ասոնք ևս կեդրոնական բանտ առաջնորդվեցան: Ազգային շրջանակէն չի ձերբակալված մնաց միայն Մկրտիչ վրդ. Չլդատեան. առաջնորդական փոխանորդը:

Ապրիլ 28-ին շորեքշաբթի օր ձերբակալվեցան հայ կուսակցականները և ահռելի ծեծերու ու ամենաժանր տանջանքներու ենթարկվեցան: Ծեծի տակ մեկ գիշերվա մեջ մեռան շատեր, որոնց մեջ կային տ. Աշոտ քահանան, Միհրան Պասթաճյանը, Կիրակոս Հովհաննեսյանը, Միսաք Շիրիկճյանը, մսագործ Վահանը, Տիգրան Զագրճյանը և այլն:

1915 մայիս 1-ին ձերբակալվեցան քաղաքին բոլոր կարևոր դեմքերը և լեցվեցան մյուսաֆիրհանները: Հազիվհազ 40—50 անձ բնակելիք շենքի մը մեջ լեցուցին 300—350 անձ: Հաղորդակցութենէն զրկված, աղտեղության և գարշահոտության մեջ խեղճ տառապալները օրը տասն անգամ մահ կը փնտրեին, նեղութենէն, ծեծէն, նամանավանդ գարշահոտութենէն ազատելու համար: Մայիս 7-ին կուսակցության ազդարարությամբ բռնի միջոցներով հավաքեցին հայերու զենքերը:

1915 մայիս 14-ին ուրբաթ օրը գիշերանց պաշարվեցան հայոց թաղերը: Արշալուստին տանիքներն ու փողոցները լեցված էին ժանտարմներով, շերքեզներով, փոլիսներով և գանուկներով: Բռնի ուլժով մտան տուները, փախստական զինվորի անվան տակ ձերբակալեցին 300 երիտասարդներ: Հակառակ զինվորական օրէնքին՝ փոխանակ բռնվածներն ախս-էսքեր մասնաճյուղը ղրկվելու, շիփ-շիտակ կեդրոնական բանտ տարվեցան:

Ֆեյզի պեյ Ճիզրեէն վերադարձին այցելեց շատ մը աշայիրներու՝ բրոպականտելով քյուրտ տարրը կյավուրները ջարդելու համար: Գնաց Բեմման աշայիրին մեջ Ըշքեֆթան գյուղը Փիրիխան խաթունին տունը: Փիրիխանի որդին՝ Ամարոն, որ յուր ոճրագործություններուն համար կառավարութենէն Հեյիթին Մեյիթէն հետապնդվելուն՝ փախստական կը գտնվեր, Փիրիխան բերել կուտա Ամարոն, որ կենն Ֆեյզի պեյի ներկայության, որմէ կավետվի իրեն, թէ յուր գործած բոլոր հանցանքներուն համար կայսերական ներում շնորհված է, և կը պատվիրէ Ֆեյզի պեյը Ամարոյին, թէ մոտ օրէն զինք Տարպեքի ուզելուն առանց վայրկյան կորսնցնելու անմիջական քաղաք իջնէ, իրեն կարգ մը հրահանգներ պիտի տրուի կյավուրները ջարդելու համար:

Ֆեյզի պեյ մայիսի սկիզբը Տիարպեքի վերադարձավ և ըստ իր հրահանգին ամեն գործ կարգի գտավ: Բոլոր հայ երիտա-

սարգությունը մոտավորապես 10 000 անձ քաղաքին 20—25 ժամ հեռուները ղրկված էին։ Ազգային ժողովականները, կուսակցականները, կարեւոր անձնավորութիւնները, ամբողջն ալ զնտաններու մեջ էին նետված։ Զարդերու տոամը պատրաստված՝ վարագույրը բացվելու վրա էր. Ֆեյզի պեյի կսպասին, որն ևս հասավ։

Քաղաքին գավառները իրենց գյուղերովը միասին, քյուրտ աշայիներու և տեղվույն կառավարութեան ուժերով, տարագրութեան պատրվակով ճամբա հանված մոտակա ձորերու մեջ սպանված, լմնցած էին և գեղադեմ հարս ու աղջիկները առեվանգված էին։ Քաղաքին մոտակա գյուղերն ամեն գիշեր նորակազմ Միլիս Թապուռին երթալով 4—5 գյուղ կոշնչացներ՝ սպաննելով և թալանելով ամեն ինչ։

Կարգը հասած էր քաղաքին հայութեան ոշնչացման։ Ֆեյզի և Բեշիտ պեյերը արշունարբերան կտրած 3 գիշեր Ուլլի Ճամիի մեջ կը բանախոսեին կյավուրներու ջարդին համար, և գեշ կերպով կը պատվիրեին թուրք հասարակութեան, թե ոչ ոք մեկ հայ երեխա անգամ չի պիտի պահեր, ով որ հայ մը պահեր՝ մահվան պիտի ենթարկվեր։ Այս օրերուն, իթթիհատի գոմիթեն նախագահութեամբ Ֆեյզի պեյին մեծ ժողով մը կը գումարե, որուն ներկա կը գտնվին բոլոր առաջնակարգ էշերֆները, իթթիհատականները, նագիպ-էշերֆ, նուլնիսկ մուֆթին։ Օրակարգն էր հայերուն ջարդի խնդիրը։ Կը վիճեին, թե բոլո՞ր հայերը սրե անցնելու, թե՞ պղտիկներուն խնայելու է։ Մեծամասնութեամբ կորողեն, որ օրորոցի մանուկներն անգամ ջարդելու է, մինակ մուֆթին շատ կը պնդե, թե մինչև 12 տարեկաններուն խնայել և զանոնք իսլամացնելու է, սակայն անլսելի կըլլա, որովհետև ամբողջ ժողովը Ֆեյզի պեյի բերանը կը նայեր, որ ամբողջ ուժով կը պնդե, թե օրորոցի մանուկներն անգամ պիտի ոշնչացվին։ Ժողովը միաձայնութեամբ որոշում կուտա հայոց բնաջնջման, որոշումը կստորագրեն ամբողջն ալ և գրութիւնը կը հանձնեն կուսակալ Բեշիտ պեյին։

635 Նահատակներն Պեզվանու ձորին մեջ

Նկատ էր ժամանակը Փիրիխանի որդին Ամարոն Տիարպէթիր կանչելու, Ֆեյզի պեյի հրամանին վրա Ամարոն անմիջական քաղաք իջած էր, յուր շաքմաքլիով, լայն շավարովը, կնտոյի ապու

վերարկույովը և կես մետր բարձրությամբ բրդե շինված քյուլահովը: Կատարյալ լեռան արջ մըն էր: Հեյեթեն միջեթեն կառավարության կողմանե խստիվ հետապնդված գազանն, այսօր միևնույն կառավարության ժանտարմա գոմանտանին հետ կառքին մեջ նստած կուսակալին այցելության կերթար:

Կուսակալը սիրով կընդունի Ամարոն: Ներկա կը գտնվի Ֆեյզի պեյը: Երկու պեյերու կողմանե Ամարոյի կը հրահանգվի սապես: «Չավակս, Ամարո, մի քանի օրեն 6—700 հայեր, մեր յավեր չերքեզ Շաքիր պեյի հրամանատարության տակ Մոսուլ աքսորվելու պատրվակավ պիտի հասնին Ըշքեֆթան գյուղն, այնտեղ յավեր Շաքիր պեյին հրահանգին համաձայն ամբողջ աշաիրովդ պիտի ոչնչացնեք զանոնք, առանց մեկ հայու մը խնայելու, և եթե իմանանք մեկ հայ ազատած էք, պատասխանատու եք, գիտցած եղիք: Ամարո կուսակալի և Ֆեյզի պեյի հրամանն ընդունելով՝ հաջորդ օրը մեկնեցավ լաստով դեպի Ըշքեֆթան, Թեքելիֆ հարալիյի կողմեն երկու կառք պարան տրվեցավ իրեն, որ իրեն հետ միասին տարավ Ըշքեֆթան: 1915 մայիս 27-ին կրկին անգամ պաշարեցին հայոց թաղերը: Միլիսներու կողմե խուզարկության ենթարկվեցան տուները: Նույն օրը ձերբակալվեցին նաև 100-ե ավելի անձեր:

Ամբողջ բանտարկյալներուն թիվը հասած էր 970—980 անձի: Կուսակալը քննիչ հանձնախումբ մը կազմեց Ֆեյզի պեյի նախագահության տակ, որոնք պարապեցան միայն մեկ օր, իրենց ներկայության հանելով բոլոր ձերբակալվածները, Ֆեյզի պեյ աչքե կանցներ զանոնք մի առ մի, հարցնելով անուն, մականուն, նշանակելով կարեորագույններու անունները տոմարի մը մեջ թվով 635:

1915 մայիս 28-ին ուրբաթ օրը ձերբակալեցին առաջնորդական փոխանորդ Մկրտիչ վրդ. Չլզատեանը և դրին կեդրոնական բանտի վերնահարկը, զատեն սենյակի մը մեջ, հաղորդակցութենե զրկված:

Հաջորդ օրը բանտարկյալներուն ազդարարվեցավ, որ Մոսուլ պիտի աքսորվին: Մայիս 30-ին՝ կիրակի օրը, արշալույսին, շինված ցանկին համաձայն բանտեն հանեցին այդ 635 անձերը, որոնք քաղթին հայության լավագույններեն էին, կը շրջապատեն զիրենք ամբողջ Միլիս Թապուռիի և չերքեզներու ուժերով, աքսորականներու մեջն ըլլալով նաև Չլզատյան վարդապետը: Կառաջնորդեն զիրենք դեպի Տիգրիս գետը, ուր կամուրջին տակ 13

լաստ կը սպասեր պատրաստ. կը տեղավորեն աքսորականները լաստերուն վրա՝ շրջապատված միլիս և շերքեզ ուժերով. յաւեր շերքեզ Շաքիրի հրամանատարութեան տակ լաստերը կարձակեն Տիգրիս գետին վրա, ճամփորդութեանը կը սկսի: Սակայն Չլղատեան վարդապետը հեռաձայնով Մարտին Գափուեն ետ վերադարձուցին և նորեն բանտ դրին. նույն գիշերը խեղճ կղերականը բանտէն հոն և ով փողոցներուն մեջ թմբկավոր ամբոխով մը, իբր արջ երեսին մուր քսելով, վիզը վանգակներ կախելով, գլուխը պախուրձ անցնելով, կը խայտառակեն հողերականն անվայել ընթացքներու մեջ:

Փողոցները շրջան ընելի վերջ, կը բերեն զինք կառավարութեան շենքին կից ճամիին բակը, թմբկավոր շենքերն թմբուկները զարնելով, կազ կը սրսկեն Չլղատեանի մորուքին և կուրծքին, լուցկին տալով կրակը կը բռնկի: Խղճալի վարդապետը կսկսի ցատկոտել, շենքերն իրենց ցանկութեանը կը հագեցնեն ըսելով.— «Մուրախաս էֆենտի օյնիյոր...»: Կիսամեռ վիճակի մեջ ջուր կը լեցնեն՝ մարելով կրակը, խելակորույս վիճակի մեջ կը վերցնեն զինք՝ նետելով բանտին հիվանդանոցին մեկ ախոռը, երկու միլիս հոն դնելով, հետո փայտի հարվածներու տակ կվերջացնեն Չլղատեանի կյանքը:

Լաստերը հունիս 19-ի օրը, դեռ Փիրիխանի Ըշքեֆթան գլուղը չհասած, Ամարոյին լուր հասած էր, որ կը մոտենան աքսորականները: Ամարո քանի մը քյուրտերով հեռվէն երկու հրացան կարձակէ՝ առաջին սուրացող լաստին վրա նստած աքսորականներէն երկու մարդ վիրավորելով: Յավեր Շաքիր հրաման կուտա միլիսներուն, որ ցամաք ելնեն և էշքիսներն հալածեն. միլիս և շերքեզներէն մաս մը ցամաք ելնելով՝ կը հետապնդին ըյուրտերը, որոնք քիչ ւնիւր վերադառնալով կրսեն, որ երեք քյուրտ սպաննեցինք, մյուսները փախուստ տվին: Յավեր Շաքիրն յուր նստած լաստին մեջ առած էր երեսփոխան Զրաճյան, Գազեզյան, Ապտու-Մեսիհ, Տիրան էֆենտիներն և ուրիշ շատ մը բարձր դիրքի տեր հայեր, որոնց կրսե, որ ճանապարհը վտանգավոր կտեսնեմ, խոսեցեք աքսորականներուն, որ իրենց վրա գտնված դրամները բերեն ձեզ. ահա վասիկ պայուսակ մը լեցուցեք մեջը, յուրաքանչյուրի անունն և հանձնած դրամը նշանակեցեք, դրամները թող մնան այս լաստին վրա, արդեն ուժի մեծ մասը այս լաստին պիտի հատկացնեմ: Այս վտանգավոր վայրէն անցնելուս պէս յուրաքանչյուրի դրամն իրեն թող հանձ-

ներվի նորեն: Յավերի հրամանին համաձայն կը հավաքեն դրամները լման 6000 (վեց հազար) ոսկի կը հանձնեն իրեն:

Լաստերն կը շարունակեն ճանապարհը, մեկը մյուսին քիչ հեռավորությամբ, կը հասնին Լշքեֆթան գյուղը: Յավերը կը հայտարարե, որ պարտավորված է ջուրի ճամփորդությունը ձգել և ցամաքի ճամբով ընթանալ, պատճառ բռնելով քրդական մեծ հրոսակախումբը մը, որ պիտի հարձակի վրանին, ատոնց դիմադրելու չափ ուժ չունենալուն որոշած է ճանապարհը փոխել: Յավերը կըսե, որ այս գիշեր հյուր պիտի մնաք այս Լշքեֆթան գյուղը:

Առաջին լաստին վրա գտնված աքսորականները ցամաք կը հանեն, վեցական մարդ կը զատեն, իբր թե գյուղին մեջ ամեն տան վեց մարդ հյուր պիտի տան, կառնեն վեց մարդերը, կառաջնորդեն գյուղ. այն տեղ ձեռքերին կը կապեն այն պարաններով, որ Ամարո Թեքելիֆեն բերած էր: Կապյալները կը տանին գյուղեն հեռի Պեզվանու ձորը: Երկու վայրկյան վերջը ուրիշ վեց հայ կապյալ կը հասցնեն ձորը: Այսպես շարունակելով, հաջորդաբար 635 հայերը կապված կը լեցնեն որոշված սպանդանոցը:

Ձորի բարձունքները և բերանը բռնված էր ամբողջ Ռեմման աշիրեթովն՝ Ամարոյի հրամանատարության տակ, միլիս և շերքեզ զորքերով՝ յավերի և միլիսի հարյուրապետներու հրամանին տակ:

Ալ կրնաք երեակայել օրհասական սրտապատառ տեսարանը, աղմուկն ու վայնասունը: Ոմանք արտասվելով, ոմանք անարգելով, ոմանք աղերսելով, ոմանք հայհոյելով, ոմանք Աստված ուրանալով, օգնությո՞ւն, օգնությո՞ւն կը պոռան, Երկինք կը դղրդացնեն, բայց իզուր:

Վերջապես յավերն ու միլիսի հարյուրապետներն իրենց սուրերն վար առնելով, նշան կուտան կրակի, Երկու ժամ ամբողջ հրացանաձգություն կըլլա միլիսներու, շերքեզներու և Ամարոյի աշիրեթի կողմանե: Ձորը խոր լռության կը մատնվի, ամբողջին դիակները գետին փռված, արյունի գետակը միայն ձորեն կը վազե, յավեր կը հրամայե, որ միլիս և շերքեզները իջնեն ձորը, քննեն դիակները, տակավին դիակներուն մեջ շունչ ունեցողներ եթե կան՝ լմնցնեն: Միլիս և շերքեզները վար իջնելով գեռ շունչ ունեցողներուն գլուխները կտրեիով կը վերջացնեն:

1915 հունիս 19-ի երեքշաբթի օրը, արևմուտին, հայության

կարևորագույն, կարող, հարուստ, քաղաքին պարծանքն եղող անհատներու արևն իսպառ խավարեցավ, իրենց գերեզման ըլլալով Պեզվանու ձորն: Անոնց դիակները շուներու և գիշատիչ թռչուններու կեր եղան:

Զի մոռնանք հիշել, որ իժի ծնունդ Ֆեյզի և Բեշիտ պեյերը 8—10 օր վերջ Ամարոն կրկին Տիարպեքի հրավիրեցին, հանձնարարելով իրեն, որ հառաջանա դեպի Ամպար գետակը, իբր թե այնտեղ 4—5 հայ հեղափոխականներ կան բռնելու կամ հաճառակ պարագային սպանելու համար: Ֆեյզին և կուսակալն Ամարոյին հետ դրին 10 հատի չափ շերքեզներ իբր օգնական ույժ: Ամպար գետակը չի հասած աղբյուրի մը մոտ շերքեզներու չափուշը կը խնդրե, որ մի քիչ հանգստանան և ապա շարունակեն ճանապարհը: Չերքեզ չափուշը, շերքեզներուն աչքի նշան մ'ընելուն, անմիջապես շերքեզները բոլորն ալ իրենց հրացանի գնդակները կը տեղացնեն Ամարոյի մարմնույն, որն անակընկալի բերելով գետին կը փռեն. այս ալ քաղաքական հեռատեսություն մ'էր. Ֆեյզի և Բեշիտ պեյերը պետք էր Ամարոն մեջտեղեն վերցնեին, որպեսզի ապագային Ամարոն ավելի կամ պակաս չի խոսեր:

Մեքթուպճի Պետրետտին և գոմսեր Կավրանլի գատե Մեմտուհ պեյերը Մարտին ղրկվեցան, մին կառավարիչ և մյուսը գոմսեր՝ Մարտինի հայերը ջարդելու համար: Ֆեյզի և Բեշիտ պեյերու կողմն կը հանձնարարվեր կառավարիչ Պետրետտինին, որ ամենեն առաջին գործն ընե քանի մը խոշոր հորեր փորել տալ, որպեսզի Տիարպեքի բերն և Մարտինեն տարագրվելիք ընտանիքները ղրկվին հորերուն գլուխը, այնտեղ ջարդվելով դիակները հորերը նետվին:

Պետրետտին առանց աշխատելու Բեսուլայնի մոտերը հին ժամանակեն մնացած պատրաստ խոշոր հորեր գտավ, որոնք եղան Տիարպեքի և Մարտինի հայության գերեզմանները:

Հունիս ամսո սկիզբներն էր, որ ձեռնարկվեցավ Տիարպեքի հայ ընտանիքներու տարագրության: Միլիս Թապուռիի հազարապետ Շեֆգի և ժանտարմա գոմանտանի Բյուշտի պեյերը, ամեն օր ժամը 4—4 $\frac{1}{2}$ ըլլալուն, քանի մը միլիաներով և շերքեզներով կը մտնեին հայ տունները, կարճանագրեին տան անդամները և պահակներ կը դնեին տունները, արգիլելով տունեցիներուն բուրս ելնել, գիշերով բռնի կը հանեին գիրենք իրենց տուններն, կը ղրկեին Մարտին, անկից ալ Բեսուլայնի հորերու գլուխը, այն-

տեղ շարդելով ամենքը կը նետեին հորերուն մեջ: Րյուշտի պեյի և Շեֆգիի գործն այս էր. ամեն օր միօրինակ 30—40 ընտանիք ստարագրել: Այս վիճակը շարունակված է մինչև 1915-ի հոկտեմբեր ամսույն սկիզբները, մինչև որ Տիարպեքիի հայությունն իր շրջակա գավառներով ու գավառակներով միասին բնաջընջվեցավ:

Տիարպեքիի հայության անձի կորուստն է 35—36 000. իսկ շրջակայքից անձի կորուստն է մոտավորապես 40—45 000:

Տիգրան Մկուկ, Ամիդայի արձագանքներ,
նյու Յորք, 1950, էջ 246—253:

180. ԿՈՏՈՐԱԾԸ ՄՈՒՇՈՒՄ ԵՎ ՍԱՍՈՒՆՈՒՄ 1915 Թ.

(Ականատեսի հիշողություններից)

Մասունի հայերը, կոտորածի երկյուղից, վաղուց արդեն դադարել էին կապ պահպանել քաղաքի հետ և պատսպարվել էին իրենց անմատչելի սարերում:

Հունիսի 20-ից հետո [1915] քաղաքային դարպասները փակվեցին Մշո դաշտի բոլոր հայերի համար, և գյուղից գյուղ օրը ցերեկով անցնելն անհնար դարձավ, որի հետևանքով մենք զրկվեցինք տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին ճշգրիտ տեղեկություններից...

Հունիսի 23-ին 10 քուրդ ձիավորներ հայտնվեցին մեր գյուղում և գյուղական իշխանություններից սլահանջեցին տասը ոչխար, տասը շափ ալյուր ու տասը հատ թաղիք:

Այն բանից հետո, երբ քրդերի պահանջը անհատույց կերպով բավարարվեց, նրանցից մեկը, անունը՝ Թամո Ալի, ասաց. «Հայեր, ես պետք է ձեզ ճշմարտությունն ասեմ: Սուլթանից հրաման է ստացված, որ բոլոր հայերը, որոնք ապրում են օսմանների երկրում, պետք է անգթորեն ոչնչացվեն: Սիլվանի հայերն արդեն կոտորված են... Չորս-հինգ օր հետո այստեղ էլ կսկսվի կոտորածը, բոլորը, մինչև վերջին մարդը, ոչնչացվելու են, մեկ մարդ իսկ ողջ չի մնալու...»

Հունիսի 25-ի գիշերը Խասգյուղից մեզ նամակ ուղարկեցին, որի մեջ ասվում էր. «Մոայլ, սև ամպեր են կախվել մեր գլխին: Հաջի Մուսա բեկը 2500 ձիավորներով ու հետևակով արդեն երկու օր է, ինչ տեղավորված է մեր գյուղում...»

Հունիսի 27-ին Արաղ գյուղը ներխուժեց վանեցի հարյուրապետ Քյամիլ էֆենդին՝ 200 ժանդարմների ու քրդերի զլուխ անցած: Բոլոր տղամարդկանց, բացառությամբ ծերերի, կապտեցին և փակեցին մի մեծ փարախում: Փախուստի փորձ կատարելիս սպանվեցին Տիգրանը, Ոսկանը և Կարոն, իսկ Ստեփանը ծանր վիրավորվեց: Ժանդարմները ցրեցին կանանց, որոնք հավաքվել էին, որ գնան Մուշ՝ իրենց բողոքը հայտնելու կառավարությանը: Հունիսի 28-ի առավոտյան, դեռ արևը չծագած, Քյամիլ էֆենդին իր ջոկատով գնաց դեպի Առաքելոց վանքի կողմը՝ իր հետ տանելով արաղցի 55 տղամարդկանց՝ ձեռքները կապած: Այնտեղ տեղի ունեցած փաստերի մասին էրզրումեցի ժանդարմ Ախիանդը հետագայում ինձ պատմեց հետևյալը.

«Հենց որ հասանք վանք, Քյամիլ էֆենդին, ոտքը հենելով մի բարձր քարի, հրամայեց գնդակահարել հայերին: Մենք իսկույն ուղղեցինք 200 հրացանների փողերը կապկպված հայերի վրա և կրակ բացեցինք:

Երբ մոտեցանք, որ ստուգեինք, թե բոլորն են սպանված արդյոք, նրանցից մեկը տեղից վեր թռավ և, ազատվելով պարաններից, սկսեց փախչել Մերինի կիրճի կողմը: Ամբողջ ջոկատը, կրակելով, ընկավ նրա հետևից: Երկար հետապնդելուց հետո միայն, մենք կարողացանք նեղ կիրճում գնդակահարել նրան»:

Ես ինքս անձամբ գնացի նկարագրված հանցագործության վայրը և իմ աչքով տեսա սպանվածների արևի տակ շորացած 55 կմախքները:

Մինչ Քյամիլ էֆենդին 55 անմեղ երիտասարդ գյուղացիներին տարել էր զոհաբերելու պատմական վանքի հողում, Խասգյուղից դեպի Բերդակի, Արաղի, Դերկևանի և Ալիդրանի կողմն էին սլանում ձիավորներ՝ ծխի և փոշու սյուններ բարձրացնելով: Մեր գյուղը 4 կմ հեռու է Բերդակից և Արաղից և գտնվում է բարձր սարի լանջին: Այդ բարձունքից մենք տեսնում էինք այն ամենը, ինչ տեղի էր ունենում հարթավայրում:

Սպանելով հնձվորներին, հովիվներին ու ջրվորներին՝ Հաջի Մուսա բեկի ձիավորները ներխուժեցին գյուղը և, մարդկանց դուրս վռնդելով տներից, տավար-ոչխարի հոտերի հետ միասին, քշեցին դեպի դաշտը, հետները վերցնելով նրանց ունեցած-չունեցածը, ընդհուպ մինչև ալիները:

Ի նկատի ունենալով լեռների անմատչելիությունը՝ Հաջի

Մուսա բեկը շտապում էր ոչնչացնել դաշտավայրի գյուղերի հայերին, որպեսզի հաջորդ օրը հարձակվեր Հավատորիկ գյուղի վրա:

Մեզ հետ տան կտուրին կանգնած այդ ամբողջ զազրիլի տեսարանը դիտում էր մշտական հարկահավաք Յուսուֆը՝ երկու ժանդարմների հետ, որոնք երեք օր առաջ եկել էին գյուղ, ինչպես և՛ մեզ ծանոթ քուրդ Թոնդոն:

Յուսուֆը վախեցավ և խնդրեց ճամփու դնել իրեն: Նա ստացավ վաղօրոք հավաքած հարկերը, 3000 դուռուշ գումարով, և իսկույնեթ մեկնեց:

Մենք Թոնդոյին խնդրեցինք անձամբ իջնել Բերդակ և Արաղ և մեզ ճշգրիտ տեղեկություններ բերել կատարվածի մասին: Նա գնաց հասավ Բերդակ և, վերադառնալով, հաղորդեց. «Հայն՛ր, ես չեմ կարող ձեզնից թաքցնել ճշմարտությունը, քանի որ մենք ձեզ հետ հաճախ աղ ու հաց ենք կերել: Ե՛լք գտեք. կա՛մ երկինք պիտի համբարձվեք, կա՛մ գետնի տակը թաքնվեք,— ախր շուտով ոչ մի հայ չի մնալու: Եթե հիմա գնաք Բերդակ գյուղը, ապա ձեզ կթվա, թե այդ գյուղում հավանաբար 50 տարի մարդ չի ապրել: Չեն փրկվել նույնիսկ շներն ու կատուները:

Փողոցներում մի քանի դիակներ տեսնելով՝ Մուսա բեկի ձիավորներին հարցրի այդ սպանության պատճառը: Նրանք պատասխանեցին. «Հրաման կա, որ այսուհետև ով որ օսմանների հողում տա Հիսուս Քրիստոսի անունը, չպետք է կենդանի մնա»: Նրանք հայտնեցին նաև, որ բոլոր գյուղացիներին քշում են ներքին գյուղերը և, փակելով մարագներում, վառում են»:

Այսպիսով, վերին գյուղերը թալանված են, իսկ ներքևիները, ինչպես օրինակ՝ Նորշենը, Սողգոմը, Օխունկը, Հունանը, Քրվագոմը և մյուսները, մոխրակույտի են վերածված:

Հունիսի 29-ի գիշերը Քրդագոմի և Հունանի մարագներում մոտ մեկ հազար հայերի էին այրել՝ կանանց, երեխաների, երիտասարդների ու ծերերի:

Մեկ գիշերվա ընթացքում նման իրադարձություններ էին տեղի ունեցել տարբեր գյուղերում... Այսպիսով, Մշո դաշտը, որ.եղ շատ դարեր առաջ ապրել ու աշխատել է հայ հողագործը, միայն մեկ օրվա մեջ՝ հունիսի 28-ին (հուլիսի 10) կառավարողներ էնվերի և Թալեաթի հրամանով, վերածվեց անապատի: Զարհուրելի կոտորածի հետևանքով զոհվեցին 105 գյուղերի 75 000 անզեն և անմեղ հայեր:

Այս կոտորածից քաղաքի հայերը տեղյակ չէին: Իսկ ի՞նչ էր տեղի ունենում Մուշ քաղաքում:

Ոստիկանության պետ Բեգեր էֆենդիի միջոցով Սերվաթ փաշան իր մոտ կանչեց քաղաքի առևտրականներին, արհեստավորներին, հայ աստիճանավորներին, այդ թվում և՛ եկեղեցու գլուխ Վարդան վարդապետին, ցնդամենը 350 հոգու, և հայտարարեց.

«Ինձ անհայտ պատճառներով հրաման է ստացվել, որ դուք բոլորդ պետք է թողնեք Մուշը և տեղափոխվեք Դիարբեքիր, մինչև պատերազմի վերջանալը»: Այս ասելուց հետո, նա բոլորին հանձնեց ժանդարմների ձեռքը: Այդ գիշեր հայերի՝ քաղաքի բնակիչների մեջ խուճապ ընկավ: Հունիսի 27-ին ոչ մի նոր բան չհաղորդվեց, և հայերը փակված մնացին իրենց տներում: Հունիսի 28-ի առավոտյան շաուշը, անցնելով փողոցներով, հայտարարում էր. «Հայե՛ր, համաձայն մութեսարիֆ փաշայի հրամանի, պարտավոր եք ժամը 10-ին հավաքվել կառավարական գրասենյակի մոտ՝ ձեր ձիասայլերով, ձիերով, անասուններով, ձեր ամբողջ եղած-չեղածով և ընտանիքներով՝ Դիարբեքիր գնալու համար: Ով որ չենթարկվի այս հրամանին, կարտաքսվի քաղաքից և նրա ունեցվածքը կբռնագրավվի»:

Հայերը չենթարկվեցին հրամանին և մնացին իրենց տներում: Բայց ընայած Մշո դաշտի հայերի գլմադրությունն այնքան աննշան էր եղել, այնուամենայնիվ Սերվաթ փաշան հրամայեց չորս թնդանոթներ դնել քաղաքի բարձունքների վրա և դրանց փողերն ուղղել հայոց թաղի կողմը: Քաղաքի բոլոր ծայրերում խրամատավորվել էին զնդացիներով ու հրացաններով զինված զորքերը և սպասում էին հրամանի:

Հունիսի 29-ի առավոտյան քաղաքային ոստիկանները զինված ժանդարմների ուղեկցությամբ շարժվեցին դեպի վերին թաղը՝ նպատակ ունենալով բռնությամբ արքսորել հայերին անհայտ ուղղությամբ: Ասատուր աղայի տանը պատսպարված ղինված հայերի մի խումբ ինքնապաշտպանություն էր կազմակերպել: Իմանալով այդ մասին, Սերվաթը հրամայեց հրետանային կրակ բացել: 12 հազար հայեր կանգնած էին ճակատագրական կործանման փաստի առաջ, և զնդականների կարկուտի տակ բոլորը մեկ մարդու պես սկսեցին պաշտպանվել՝ որոշելով պատվով մեռնել:

Քաղաքի շրջակայքից շարժվեցին զորքերը՝ ճանապարհին հրկիզելով տները: Անհավասար կռիվ մղելով՝ հայերը նահան-

ջեցին և կենտրոնացան քաղաքի ձորում: Թուրքական զորքերին օգնում էին նաև քաղաքի թուրք բնակիչները և հենց նոր եկած ջոկատները:

Հայերի վիճակը ավելի ու ավելի էր վատանում: Պաշտպաններից շատերը զոհվեցին: Փամփուշտը չէր բավարարում: Թընդանոթների արկերից գիշեր ու ցերեկ այրվում-մոխրանում էին հայերի տները:

Սարսափահար կանայք ու երեխաները, իրար կոխկրտելով, փախչում թաքնվում էին տների նկուղներում, ձորերում: Երրորդ օրվա դիշերը տանջահար և հուսահատ հայ երիտասարդները, հրաժեշտ ալուով իրենց հարազատներին՝ փորձեցին դուրս գալ ջրջապատումից: Նրանցից շատերը հանդիպելով ջարդարարների՝ զոհվեցին, և միայն աննշան մասին հաջողվեց ճեղքել օղակը և փախչել քաղաքի սահմաններից դուրս:

Հուլիսի 3-ի վաղ առավոտյան արյունալիտ հրոսակախումբը կատաղորեն ներխուժեց ձորը, որտեղ մորթոտեցին և այրեցին տասնյակ հազարավոր կանանց, երեխաների և ծերունիների:

Քաղաքում և Մշո դաշտում ոչ մի կենդանի հայ չմնաց, և միայն ավերակների ու մոխիրների մեջ երևում էին նրանց սևացած դիակները:

Ի պատիվ այս «հաղթանակի», կառավարությունը հրաման տվեց «հանդիստ առնել» և թույլատրեց բաժան-բաժան անել հայերի կոշտպտված ունեցվածքը:

Կառավարությունը ամենախիստ կերպով կանխօրոք զգուշացրել էր մուսուլման բնակիչներին, որ «եթե որևէ մեկը համարձակվի իր տանը ապաստան տալ հայ երեխաների, կանանց և աղջիկների, ապա հայտնաբերվելու դեպքում թաքցնողը կհամարվի հայ և գլխով կփոխհատուցի»:

Այս հրամանը, որն իրագործվում էր քաղաքի խուզարկու ոստիկանության հսկողությամբ, իր ներգործությունն ունեցավ: Թուրքերից ոչ ոք չհամարձակվեց իր տանը ապաստան տալ ո՛չ երեխաների, ո՛չ աղջիկների, այնինչ գյուղերում քրդերը օգնում էին, որ նրանք փախչեին ազատվելու: Այդպիսի ազատված և մինչև մեր սարերը հասած փախստականներից էլ հենց լսեցինք սարսափելի, հոգեցոռնց պատմություններ բոլոր այն շարագործությունների մասին, որ նրանք տեսել էին իրենց աչքով...

Իսկ այն հայերը, որոնք ինչ-որ հրաշքով դեռ ողջ էին մնացել, փախչում էին մոտ ու հեռու վայրերից և գալիս բարձրա-

եում էին Անդոկ սարը (Սասուն) կամ Քանասարը (Մշո գաղտից ոչ հեռու): Հուլիսի կեսերին Անդոկում 45 հազար մարդ էր կուտակվել, իսկ Քանասարում՝ 15 հազար: Բազմաթիվ քուրդ ցեղեր խիանքից, Բատկանից, Սարմեից, Շեկուդանից և Բզարից մայիսի սկզբին ամեն օր հարձակումներ էին գործում Անդոկի վրա, բայց խիզախ սասունցիների հարվածների տակ փախուստի էին դիմում: Առանց զորքերի ու թնդանոթների նրանք չէին կարող ճնշել հայերի դիմադրությունը:

Քյամիլ էֆենդին Արաղի հայերին ոչնչացնելուց հետո, հրամայեց սպանել նաև Առաքելոց վանքում գտնվող 30 որբերին, ծեր վանահորը, 70 տնտեսուհիներին ու բանվորներին...

Օգոստոսի 1-ի լուսաբացին Քյամիլ էֆենդին 300 զինվորներով Միրնկատարի բարձունքներից հարձակվեց Հավատորիկի սարերում կուտակված անգն հայերի վրա, մտավ Քանասար գյուղը և հրի մատնեց 60 տուն: Ողջ մնացած հայերը ցրվել եկան տարբեր կողմեր:

Օգոստոսի 5-ին մենք լուր ստացանք, որ Կազում բեկը ավարտելով Սասունի կոտորածը՝ այնտեղից շարժվել է Կանի կողմը և իր զորքով գիշերել է սարերում՝ Կրըզ գյուղի մոտ:

Հենց նույն օրը դաշտի կողմից Քանասարի ուղղությամբ հարձակվեց Հաջի Մուսայի զորքը: Տեղից շարժվեց նաև Կազում բեկը: Ցերեկվա ժամը 11-ին հարձակվեցին հավատորիկցիների վրա և դեռ մինչև արևամուտը այդ ձորում կոտորեցին 500 հոգու:

Ապաստարաններում թաքնված վերջին հայերին բռնելու և ոչնչացնելու համար սիստեմատիկ խուզարկություններ կատարելու նպատակով Մուրադ բեկը 500 հոգանոց զորքով մնաց Սեմալ գյուղում: Քյամիլ էֆենդին 300 զինվորով հաստատվեց Առաքելոց վանքում, իսկ Հաջի Մուսան և մյուսները գործում էին այնտեղ, որտեղ որ հարկ էր լինում:

Մի անգամ, երբ Քյամիլ էֆենդին այցելեց Մուրադ բեկը, մերոնցից մեկը հայտնեց, թե նա կանչում է ինձ: Երբ ես ներկայացա նրան, նա ինձ ասաց. «Վարպե՛տ, գիտե՞ս ինչ կա: Մուրադ բեկն ասում է, որ այն կանայք ու երեխաները, որոնք շունեն մուսխեններ ու հայրեր, և որբացածները պետք է ուղարկվեն Դիարբեքրի կողմը. այնտեղ տաք է լինում, թող ապրեն իրենց համար: Իսկ նրանք, ովքեր մուսխեններ ունեն, կմնան այստեղ: Վարպե՛տ, դու մեր շաուշների հետ գնա՛ գյուղը և գրի առ այդպիսիներին»: Հրամանն իսկույն կատարվեց: Եվ

հենց նույն օրը ժանդարմները Արաղից 300 կանանց ու երեխաների դուրս հանեցին և տարան Մուշի ճանապարհով:

Զորորդ օրը, գիշերվա ժամը 12-ին, մեր տան դուռը բացվեց և մեր սենյակը մտավ մի կին՝ սարսափահար դեմքով, մազերն ուսերին թափթփված, պատառոտված շորերով և, քաքացած, զարմացած հայացքով նայեց մեզ: Սկզբում շանաչեցի նրան, բայց երբ մայրս նրան դիմեց, հարցնելով. «Մանիշակ, էդ դո՞ւ ես»,— ես իսկույնեթ հիշեցի նրան: Մանիշակը այն կանանց մեջ էր, որոնց ուղարկեցին Դիարբեքիր: Նա նստեց ու սրտմեց հետևյալը.

«Մեզ 20 ժանդարմներ տարան հասցրին Մուրադ գետի ափը: Արդեն իրիկյանում էր, երբ մեզ կանգնեցրին և սկսեցին խուզարկել: Լլկցին այն ամենը, ինչ որ գտան: Ապա ստիպեցին հետ քաշվել և սկսեցին զնդակահարել մեզ: Մենք, սարսափահար, ճիշդ ու ողբով, նետվեցինք, որ փրկություն գտնենք Մուրադ գետի ալիքներում:

Ափին կանգնած ժանդարմները անընդհատ կրակում էին մեզ վրա: Ես էլ հանձնվեցի հոսանքին և առաջ լողացի, բայց երբ մթնեց, բռնեցի գետափի խոտերից և այդպես տեղում մնացի, մինչև որ գիշերը վրա հասավ և հրաձգությունը դադարեց: Մի կերպ ափ դուրս ելա և հազիվհազ եկա հասա այստեղ»:

Հոկտեմբերի 27-ին մութեսարիֆ Շեֆգի փաշան 22 ձիավորներով եկավ Արաղ և պահանջեց, որ այնտեղ գտնվող հայերը սահապաղ գրանցվեն և ուղևորվեն դեպի Մուշ մահմեդականություն ընդունելու համար: Երբ բոլորը հավաքվեցին տեղական իշխանությունների գրասենյակի դռանը, զինված ժանդարմները սվիններով քշեցին տարան 600 գերիներին Մուշ տանող ճանապարհով: Մուշ հասնելուց հետո, գերիների զանգվածից ջրկեցին բոլոր տղամարդկանց՝ 150 հոգի, և տարան դեպի արևելք՝ Բիթլիս, իսկ կանանց ու երեխաներին քշեցին դեպի արևմուտք: Այդ 600 գերիների հետագա ճակատագրի մասին ոչ մի լուր չստացանք և հետո միայն իմացանք, որ նրանք բոլորն էլ սպանվել են: Բոլոր այն վայրերում, որտեղ հայերը գերի էին հանձնվում, կրկնվում էր նույնը, ինչ որ Արաղում:

1916 թ. հունվարին Մուշում ողջ չէր մնացել համարյա ոչ մի հայ, կային սոսկ մենավոր կանանց ու երեխաների ուրվականներ, որ մերկ ու անտուն, թաքուն թափառում էին քաղաքի

փողոցներում ու քրդական գյուղերում: Սասունի հայկական գյուղերն այրված էին և լրիվ ամայացած: Մնացել էին միայն շնչին թվով դերձակներ, հյուաններ, քարտաշներ, պայտարներ ու դարբիններ, որոնք, պատսպարված տարբեր տեղերում, մի կերպ պահպանում էին իրենց գոյությունը:

Իմ հարևանը՝ 60-ամյա Ալի աղան, շատ բարի թուրք էր: Այդ ձմեռ նա իր տանը պատսպարեց ու փրկեց յոթ հայերի: Մի անգամ Ալի աղային հարցրի իմ 350 հայրենակիցների ճակատագրի մասին, որոնց Սերվաթ փաշան ուղարկել էր Դիարբեքիր: Նա ինձ պատմեց հետևյալը. «Վարպե՛տ, հենց այս առավոտ, ես, Հաջի Հալիմ էֆենդին և Բաղուլ էֆենդին ձիեր հեծանք ու գնացինք Ալիշխան գյուղը, որ Բաղուլ էֆենդու կողմից հայերին պահելու հանձնված անասունները քշեինք տանեինք Մուշ: Գյուղը լեցուն էր ժանդարմներով, որոնք մեզ ասացին, թե 350 հայեր իրենց պարագլխի հետ փակված են մարագում: Այդ լուրով հետաքրքրված՝ մենք բարձրացանք մի փոքր տան տանիքը և սկսեցինք սպասել, թե այդ ամենը ինչով է վերջանալու: Կես ժամ անց, սերթերիբը (զինվորական բժիշկը) 150 ժանդարմների ուղեկցությամբ մոտեցավ մարագին, բացեց դուռը և հրամայեց դուրս հանել հայերին: Նրանք բոլորը շղթայված էին ու միմյանց հետ կապված և բոլորը մեզ ծանոթ դուրս եկան: Նրանց բերեցին և շարեցին կալատեղի կենտրոնում: Առջևի մասում կանգնած էր շղթայակապ կոշկակար Կարապետ էֆենդին: Սաստիկ գունատ, մեռելատիպ դեմքերով՝ նրանք նայում էին մերթ գետնին, մերթ ժանդարմների հրացաններին: Այդ պահին սերթերիբը մոտեցավ Կարապետ էֆենդուն, դուրս քաշեց ուռվիբը և փողն ուղղելով ուղիղ նրա ճակատին՝ սեղմեց ձգանը: Սակայն կրակոց չեղավ: Այնժամ սերթերիբը կրկին նշան բռնեց, բայց այս անգամ էլ փուստ անցավ: Օգտվելով այս հապաղումից՝ Կարապետ էֆենդին վհատ աղերսանքով դիմեց սերթերիբին. «Բժի՛շկ էֆենդի, ինչպես տեսնում ես, աստված խնայում է ինձ, արի դո՛ւ էլ խնայիր, ինձ մի՛ սպանի»: Բայց զբժբախտը դեռ չէր հասցրել վերջացնել իր խնդրանքը, երբ թընդաց կրակոցը, գնդակը ծակեց նրա ճակատը, և նա գետին փրկվեց: Սա առաջին ազդանշանը եղավ. պատրաստ կանգնած ժանդարմները տեղնուտեղը կրակ բացեցին և սպանեցին բոլորին: Այս տխուր պատկերը մեզ լացեցրեց և այնպես դառնացրեց,

որ այլևս չէինք կարող մեր նախրին նայել և ընդհանրապես որևէ բանով զբաղվել, և ուղիղ քաղաք վերադարձանք»:

Հունվարի 15-ից հետո թուրքերը վհատության մեջ ընկան և ինչ-որ բան էին գաղտնի քչփչում: Մենք իմացանք, որ ռուսները մոտեցել են Խնուսին և թուրքերին վտանգ է սպառնում: Հունվարի 27-ին և 28-ին քաղաքը տագնապալի օրեր էր ապրում: Փողոցներում վիտում էին ասկյարներն ու ժանդարմները: Մարդիկ սգի մեջ էին, բոլոր տներից անեծք ու ողբ էր լսվում: Թուրք կանայք անիծելով մեղադրում էին իրենց կառավարությանը և ասում. «Սա հայերի անմեղ արյան համար մեր գլխին եկած պատիժն է...»

Մի քանի օր անց, երբ տարբեր կողմեր ցրիվ եկած փախըստականները հավաքվեցին Մուշում, ես հաշիվ արի և եկա այն հզրակացության, որ Հավատորիկում մի քանի ամիս առաջ ապրող 1200 բնակիչներից մնացել էին միայն 8 տղամարդ և 12 կին ու երեխա, ընդամենը՝ 20 հոգի:

Այդ օրերին մեր միակ հույսն այն էր, որ Վանը, Բիթլիսը, էրզրումը կմիացվեն Ռուսաստանին, որ մեր արյունը զուր չի թափվել: Աշխարհով մեկ ցրիվ եկած հայերը կհավաքվեն, կգան այստեղ, և մի քանի տարի հետո, երկիրը նորից կբնակեցվի հայերով, իսկ մեր կորուստներն ու զրկանքները կմոռացվեն...

Եղիազար Կառապետյան

Մուշի գավառի Հավատորիկ գյուղից

ՀԽՍՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 219, ք. 24—36:

181. ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԲԺՇԿԻ ՕՐԱԳՐԻՑ

(«Дѣнь» քերթում տպագրված թղթակցություն)

Մովսիսին բուռն մակընթացությունից հետո, երբ ծովը դարձյալ իր նախկին ափերի մեջ է մտնում, մերկ ավազների վրա, ժայռերի միջև, փոսերում սովորաբար մնում են ձկներ, որոնք չեն հասցնում լողալ հեռանալ, ծովային կենդանիներ, խեցեմորթներ, ջրիմուռների կույտեր: Այդպես էլ այստեղ՝ Թուրքահայաստանում, Խալիլ բեյի անհաջող բուռն գրոհից հետո, որ կազմակերպված էր, ըստ երևույթին, գերմանական «կարճ հարվածների» համակարգով, մեր զորքերը, որոնք գնում են նա-

հանջող թուրքերի հետքով, անվերջ դեմ են առնում հետ մնացած ասկյարների խմբերի՝ լքված վիրավորների ու հիվանդների գումակի, զենքերի, արկերի, փամփուշտների կույտերի։ Այդ մանր ու խոշոր ռազմավարի մեջ, գտնվեց, ի միջի այլոց, թուրքական բանակի մի բժիշկ, ծագումով լեանտացի, քրիստոնյա, որ կրթություն էր ստացել Փարիզում, մի խոսքով՝ ինտելիգենտ մի մարդ, որը կամովին մեզ էր հանձնվել իսլաթ քաղաքում (Վանս լճի հյուսիսային ափին)։

Նրա մոտ մի քանի անվնաս մնացած իրերի հետ պահպանվել էր մի օրագիր-ծոցատետր, որտեղ նա գրի էր առել իրենց դիվիզիայի ամբողջ անցած ուղու պատմությունը, որը ռազմաթիվ անցել էր Սիրիայից (Հալեպի մոտի Համա քաղաքից) մինչև Բիթլիս։ Ռազմական նշանակություն ունեցող, ուստիև հրապարակման ոչ ենթակա տվյալների միջև օրագրում հանդիպում են բազմաթիվ հետաքրքիր կենցաղային բնորոշ մանրամասներ և է՛լ ավելի շատ՝ հայերի գլխովին ոչնչացման պատկերներ, ոչընչացում, որն սկզբում հատուկենտ բնույթի է եղել, բայց հետո Կոստանդնուպոլսից ստացված մի շարք հրամաններով սխտեմի է բերվել։

Այդ դիվիզիան, որ սկզբում նշանակված է եղել անգլիացիների դեմ կռվելու համար, հետագայում հյուսիս է նետվել... Սիրիայից դուրս գալով 7—8 հազար սվիսներով՝ հունիսի վերջերին դիվիզիան հավել-հասել է մոտ 3 հազարի։ Ասենք, չէ՞ր էլ կարող չհավել, որովհետև զորքերը կերակրվում էին բացառապես ավարառությամբ... Ասկյարներն ուտում էին օրական մեկ անգամից ոչ ավելի. կա՛մ միս, եթե անասուն էին ճարում մոտակայքում, կա՛մ՝ ալյուրից շինված բլիթների գեղեկներ, որոնք զինվորներին բաժանում էին հում վիճակում, և զինվորներն իրենք էին դրանցից բլիթներ թխում։ Երբեմն այնպիսի ջուր էին խմում, որից հրաժարվում էին անասունները։ Այստեղից էլ՝ տիֆով, դիզենտերիայով, դոդերոցքով բազմաթիվ հիվանդներ, որոնց, ինչպես և բազում ծանր վիրավորների, փոխադրական միջոցների անբավարարության պատճառով հաճախ նետում էին ճանապարհների։

Այդ սովահար, ուժասպառ մարդիկ միավորվել էին «ոսկ զղազավաթի»՝ քրիստոնյաների դեմ սրբազան պատերազմի ընդհանուր զաղափարով, որն այստեղ՝ փոքրասիական այս խուլ վայրերում, դեռ ընդունակ է կրոնականորեն տրամադրված

մահամեղականների գլուխները մշուշել և սրտերը բոցավառել: Այստեղից էլ՝ անօգնական հայերի հանդեպ զազանությունների ու բռնությունների այն աներևակայելի պատկերները, որոնց հանդիպել էր օրագրի հեղինակը իր ճանապարհի առաջին օրվանից մինչև վերջինը: Այդ զազանությունները, բնականաբար, հանգեցնում էին փոխադարձ դաժանության. հայերը երբեմն պատրաստ են եղել վրեժ առնել թշնամիներից՝ նույնիսկ իրենց կործանման գնով: Սիրիացի բժշկի օրագրում մայիսի 30-ի տակ գրի է առնված այսպիսի մի դեպք. մի գյուղում, մի քանի տասնյակ մահամեղականների մեջ, որոնք բանտ էին նստեցվել ինչ-որ հանցանքների համար, պատահաբար եղել է մի հայ: Նա թաքուն մի աման նավթ է ճարել, գիշերով շաղ է տվել բանտի շենքի մեջ և այրել իրեն ու թուր բանտարկյալներին: Մեկ ուրիշը, որ մեղադրված էր եղել ռումբեր պահելու համար, երկար ժամանակ խաբել էր ոստիկանությունը, տարբեր տեղեր ցույց տվել, որտեղ ինքն իբր թե պահել էր դրանք: Վերջապես նրան հաջողվել էր ելնել բավականին բարձր մի տան հարթ կտուրը, որտեղից ներքև էր նետվել՝ մտադիր լինելով ընկնել սալահատակին կանգնած սպայի գլխին, բայց վրիպել էր և ընկել ջախջախվել մահացու կերպով: Ճանապարհին օրագրի հեղինակը հանդիպել էր տասնյակ գետերի, հովիտների, ձորերի, ավերված գյուղերի՝ կոտորված տղամարդկանց, կանանց, երեխաների դիակներով լեցուն, երբեմն փորներին ցից խրված: Սևարիկ գյուղում նա այսպիսի տեսարանի է տկանատես եղել. բանտարկված էին հայ տղամարդիկ: Մեկը կաշառել է ժանդարմին, և սա թույլ է տվել բանտարկյալի կնոջը, որ երեխայի գլուխը զգուշորեն ներս մտցրեն լուսամուտի նեղ վանդակից, որպեսզի հայրը կարողանա համբուրել նրան: Այդ պահին հայտնվել է պահակախմբի պետը: Նա հայհոյել է ստորադրյալներին, բռնել է երեխայի ոտքից և դուրս քաշել լուսամուտի նեղ վանդակից՝ կիսամեռ ու արյունաշաղախ անելով: Մայրը ճշացել է: Նա մորը ծեծել է մտրակով, իսկ երեխային, որը գետին է ընկած եղել, սապողով դեն է շարտել:

Իհարբեքիրը, դիվիզիան մտնելու ժամանակ, կիսով չավ հրկիզված է եղել և դիակներով լցված: Զորքի ժամանումից մի քանի օր առաջ, սուլթանական ինչ-որ տոնի օրը, այրվել է թուրքական հյուրանոցը: Կրակն անցել է մուսուլմանական թաղա-

մասը, որի հետևանքով քրիստոնյաներին մեղադրել են հրե-
ձիգ։ Միջան մեջ և կոտորել բոլորին, ովքեր չեն փախել։

Բայց ամենասարսափելի պատկերները այդ հազվագյուտ
ականատեսը տեսել է Բիթլիսում։ Դեռ Բիթլիս շհասած, անտա-
ռում նա տեսել է ոչ վաղուց մորթուված մի խումբ տղամարդ-
կանց և նրանց կողքին էլ՝ երեք կնոջ, միանգամայն մերկ, գրյ-
խիվայր կախած։ Կանանցից մեկի կողքին սողում էր մեկ տա-
րեկան մի երեխա և թաթիկները պարզում մորը, իսկ մայրը,
ղեմքն արյունով լցված, դեռ կենդանի, ձեռքերը մեկնում էր
երնխային, բայց նրանք չէին կարողանում միմյանց հասնել։
Մի քիչ այն կողմում ընկած էին երեք կանանց արյունաշաղախ
դիակներ և մի մանկիկ՝ մոր արյունով ողողված, խլվում էր
կանանցից մեկի կրծքի վրա։

Մի քուրդ ասկյար խղճացել է մանկանը ու վերցրել իր հետ,
որպեսզի տանի պահի ու լավ մուսուլման դարձնի։ Հենց Բիթ-
լիսի մոտ՝ անապատային հարթության վրա, նստած են եղել
շուրջ 2000 հայեր՝ պահակախմբով շրջապատված։ Նրանք ապա-
սելիս են եղել իրենց հերթին, քանի որ տեղական ոստիկանու-
թյան առկա ուժերը չէին կարող բոլորին միանգամից կոտորել։

Բիթլիսի կոտորածին մասնակցել են նաև 36-րդ դիվիզիայի
ասկյարները։ Բայց թուրքական իշխանությունների կաշառելիու-
թյունը առավել հարուստ հայերին հնարավորություն է տվել
փրկել իրենց կյանքը։ Իմանալով այդ մասին՝ կայմակամը հրա-
մայել է հրդեհել փրկվածների տները։

Օրագրի հեղինակը տեսել է, թե ինչպես էին կայմակամի
սերալից առիշեղ հրկիզում երկհարկանի հարուստ մի տուն։
Երկրորդ հարկում երեաց մի կին՝ երեխան գրկին։ Նա լուսա-
մուտից լուսամուտ էր նետվում. «աման» ճշում, բայց ամեն
կողմից հանդիպում էր իր վրա ուղղված հրացանների փողերի։
Կրակն աստիճանաբար բռնում էր վերին հարկը, ծուխը պատում
էր լուսամուտները մեկը մյուսի հետևից, և այդ կինն այրվել է
նրա աչքի առաջ։

Խոսակցությանը ներկա ռուս բժիշկները սիրիացու պատմա-
ծին որոշ բաներ ավելացրին իրենց տպավորություններից։ Լիզ
քաղաքում նրանք գտել էին հայ աղջնակների՝ ուղիղ աղիքները
դուրս քաշված... Երբ գերի ասկյարներին հարցրին, թե ինչպե՞ս
նրանք չէին ամաշում այդպես խոշտանգել անմեղ երեխաներին,
նրանք պատասխանեցին. «Այդպես է սուլթանի հրամանը»

(ոմանք խոսում էին նույնիսկ Վիլհելմի մասին)։ Սիրիացի բժիշկը տեսել էր այդ հրամանները։ Նրա աչքի առաջ կոտորել էին պատանդ վերցված կանանց, քանի որ Կոստանդնուպոլսից եկած նոր հրամանը թուրքերին արգելել էր այդ եղանակով խնայել հայուհիների կյանքը։

Վերջերս այստեղ ստացվել է գեներալ Զ-ի հեռագիրը, որի ջոկատը կանգնել էր Վանի մոտ, բայց չէր կարողանում քաղաք մտնել դիակների ժանտահոտություն պատճառով։ Հեռագրում, ի միջի այլոց, ասված է. «Վան քաղաքն ամբողջովին ավերակ է։ Լավագույն շինությունները հրկիզված են, իսկ կավաշենները՝ պղծված։ Փողոցներում և բակերում սփռված են հայերի ու կենդանիների դիակներ։ Ունեցվածքը թալանել տարել են։

Ականատեսների, պաշտոնական մարդկանց կողմից հավաստված, Թուրքահայաստանի այդ իր շահսերով շտեմնված ոչընչացումը, որը վերջին ժամանակներս թուրքական կառավարությունը սխտեմ է դարձրել, տեղի է ունենում «կարճ հարվածների» սխտեմին զուգահեռ, այլկերպ ասած՝ մեր ռազմաճակատում թուրքական բանակի հանկարծակի գրոհներին զուգահեռ։ Բայց ռազմավարական տեսակետից վնասաբեր այդ գրոհները, ինչպես երևում է շարադրվածից, ծայր աստիճանի կործանարար են հայ ժողովրդի համար. դրանք նպատակ ունեն նույն ջնջել աշխարհի երեսից։ Այժմ հայերի ղեկավարները փախուստականներին հորդորում են վերադառնալ հայրենիք, որոց նոր է նվաճվել ռուսների կողմից։

Ն. Օգանովսկի

«День», 1915, 6 сентября.

132. ՄԻ ԱՄԲՈՂՋ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՈՉՆԱՅՈՒՄԸ

(«Ժուռնալ դը Ժնև» ամսագրի առաջնորդող հոդվածը)

Ներկայումս այնպիսի սարսափելի մի գործ է կատարվում, որի համեմատությամբ նսեմանում է այն ամենը, ինչ մարդկությունը տեսնում է ահա արդեն մեկ տարի շարունակ. տեղի է ունենում մի ամբողջ ժողովրդի բիրտ ու սխտեմատիկ ոչնչացում։ Այս իրադարձությունը, գուցե, աննախադեպ է համաշխարհային պատմության մեջ։ Երբ ասորեստանցիները հրեա-

ներին ստրկացրին, այնուամենայնիվ պահպանեցին նրանց կյանքը, ընդ որում Կյուրոսը հետագայում հրեաներին լույլ տվեց, որ վերադառնան Երուսաղեմ և այնտեղ վերականգնեն իրենց տաճարը: Աբդուլ Համիդի օրոք (նա դեռ կենդանի է և Բոսֆորի իր սպիտակ ապարանքից աջակցում է իր ծրագրի հաղթական վերածննդին) հայերի կոտորածը սահմանափակվում էր որոշ տեղանքով: Այսօր խոսք է գնում ամբողջ ժողովրդի ոչընչացման մասին՝ Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածքում, ամենուրեք, որտեղ էլ ոչ աշիրևիս լինեն նրա ներկայաց: ցիլները:

Էնվեր փաշան ինքն է այդ մասին հայտարարել ցինիկ ժպիտով: Հայաստանից եկած առաջին տեղեկությունները մեր կողմից ընդունվեցին մեծ զգուշավորությամբ և չափավանց զուսպ: Մեզ հայտնի է, թե մեր խառնակ ժամանակներում ինչ հեշտության մեջ տարածված երևակայական նորությունները: Բայց, ցավոք սրտի, այն ինֆորմացիան, որ ունենք մեր տրամադրության տակ և մասամբ հրապարակված է, կասկածի տեղիք չի տալիս:

Զարագործությունը հիմա էլ է կատարվում: Երիտթուրքական կոմիտեի ընդունած որոշմանը համապատասխան՝ ռազմական միևնույն էնվեր փաշան հրաման է արձակել Անատոլիայի ու Կիլիկիայի բոլոր զավառներից ամբողջ հայ բնակչությանը արաբական անապատները՝ Թաղդադյան երկաթուղուց դեպի հարավ, արտաքսելու մասին: Տրապիզոն, էրզրում, Սեբաստիա, Բիթլիս, Խարբերդ, Դիարբեքիր, Ադանա նահանգները (վիլայեթները) ամբողջությամբ մաքրված են հայերից: Իզմիրի նահանգում հայերից մաքրելու գործողությունը իրականացվում է հաջողությամբ: Մինչև այժմ խնայել են միայն Կոստանդնուպոլսի և Զմյուռնիայի հայերին...

Անհերքելի ցուցմունքներից երևում է նաև, որ սրբազան պատերազմի հայտարարումից ի վեր հարյուր հազարավոր հայեր կոտորվել են, հարյուր հազարավորներ էլ բռնի մահմեդականացվել: Զինվորական ծառայության պիտանի տղամարդիկ բանակ են զորակոչվել և շեն կարող պաշտպանել նույնիսկ իրենց ընտանեկան օջախը: Նրանցից շատերը, որոնք զինաթափվել էին և օգտագործվում էին ճանապարհաշինության վրա, գնդակահարվել են, ըստ լուրերի, իրենց զինված ընկերների ձեռքով: Անաշ

պատ արտորվող հայերը իրենցից ներկայացնում են սոսկ խրդ-
ճուկ նախիր՝ բաղկացած ծերունիներից, կանանցից ու երեխա-
ներից, որոնք քշվում են ժանդարմների մտրակով: Այդ ար-
տաքսումը ըստ էության քողարկված ոչնչացում է:

Ձգտելով խանգարել հայերին, որ շտիպեն հասարակական
կարծիքին անսալ իրենց հուսահատ աղաղակներին, Կոստանդ-
նուպոլսում ապրիլի 28-ի³⁴ լույս 29-ի գիշերը ձերբակալել են
հայ ժողովրդի ղեկավարներին, մտավորականության ներկայա-
ցուցիչներին. երեսփոխաններ, գրողներ, բժիշկներ, պրոֆեսոր-
ներ: Նրանց ուղարկել են երկրի խորքերը՝ Անգորա, Կոնիա,
Դիարբեքիր: Նույնպիսի միջոցներ են ձեռք առնվել նաև մյուս
մեծ քաղաքներում:

Ձանգվածային արտաքսումը և կոտորածը հայկական գա-
վառներում սկսվեցին մայիսի 20-ին: Հայ ընտանիքներին, իրենց
տները թողնելուց առաջ, հազիվ մի քանի ժամ ժամանակ էին
տալիս ճանապարհի պատրաստություն տեսնելու համար: Հիմ-
քեր կան կարծելու, որ մինչև նշանակված վայրը հասել է այդ
դժբախտների մի քառորդ մասը: Մնացածները մեռել են կամ
տանջամահ արվել ճանապարհին:

Մինչդեռ այստեղ խոսքը վերաբերում է բարձր կուլտուրայի
տեր մի ժողովրդի, որի ձեռքին էր Փոքր Ասիայի համարյա ամ-
բողջ առտուրը և արհեստների մեծ մասը: Հազարավոր երի-
տասարդ սղոջիկներ ու կանայք, որոնք ենթարկվել են ծանրա-
գույն անարգանքների, հաճախել են մեր եվրոպական դպրոց-
ները՝ Շվեյցարիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, կամ
Փոքր Ասիայի եվրոպական ու ամերիկյան կոլեջները:

Օսմանյան կառավարությունը չի հապաղի, Աբդուլ Համիդի
օրինակով, կարծեցյալ զավազրություններ վկայակոչել, որ-
պեսզի արդարացում գտնի իր գործողությունները՝ համար: Իսկ
իրականում խոսքը վերաբերում է այն բանին, որ թուրքական
կայսրությունից արմատախիլ է արվում ամեն մի ոչ մուսուլ-
մանական տարր: Դա արյունոտ սուլթանի ծրագիրն է, որն իրա-
կանացվում է հիմա ուրիշների կողմից:

"Journal de Genève", p. 9. IX. 1915.

Փարիզ, 10 սեպտեմբերի 1915 թ.

Պարոն խմբագիր, չէի՞ք թույլ տա ինձ արդյոք ի լրացումն պերճախոս այն հոդվածի, որ լույս էր տեսել ամսույս 9-ին Ձեր խիստ հարգարժան թերթում, արտահայտել իմ անձնական վերդովմունքը «Միություն և առաջադիմություն» («Union et Progrès») արյունարբու կոմիտեի կողմից կիրառվող մեթոդների վերաբերյալ, որը XX դարում հարություն տալով տխրահռչակ այն սխրանքներին, որոնք անյայտում հնարավոր են եղել տգիտության ու բարբարոսության պատճառով, իր վայրենությանը գերազանցել է Չինգիզ խանին ու Լենկթեմուրին:

Ըշմարտությունը, ունիոնիստների [«Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամների] տրամադրությունները քաղաքակիրթ աշխարհի առաջ իսկական լույսով երևացին միայն այն պահից սկսած, երբ նրանք բացահայտորեն կանգնեցին Գերմանիայի կողմը: Վեց տարուց ավելի է, ինչ ես անդադար մերկացրել եմ այդ մարդկանց «Մեշրուտիետ» և այլ թերթերում ու ամսագրերում՝ նախազգուշացնելով Ֆրանսիային ու Անգլիային այն դավադրության մասին, որ նյութվում էր նրանց դեմ, ինչպես և՛ օսմանյան ազգությունների դեմ, այսինքն՝ հայերի դեմ:

Եթե կա մի ժողովուրդ, որը մեծ ծառայություններ է մատուցել Թուրքիային՝ շնորհիվ այն պետական գործիչների ու տաղանդավոր պաշտոնյաների, ովքեր դուրս են եկել նրա միջավայրից, իրենց մտավոր ընդունակությունների շնորհիվ, որոնք դրսևորվել են բոլոր ասպարեզներում՝ առևտրում, արդյունաբերության, գիտության և արվեստի մեջ,— ապա դա հայ ժողովուրդն է:

Հենց հայերն էին, որ Թուրքիա բերեցին գրատպությունը և եղան դրամատիկական արվեստի պիոներները:

Դժվար է թվարկել հայ բանաստեղծներին, գրականագետներին և խոշոր ֆինանսական գործիչներին. այս ազգի մեծ մարդկանցից շատերը պատիվ կբերեն Նվրոպայի ցանկացած երկրին, ինչպես երբեմնի Մովսես Խորենացին՝ պատմագիրն ու բանաստեղծը, կամ Արիստակես Լաստիվերցին, որին համեմատում են Նրեմիայի հետ: Մեր ժամանակակից դարաշրջանի

նշանավոր գործիչներից կանվանենք Բաֆֆուն, Սունդուկյանին, Շիրվանզադեին, Չոպանյանին և տասնյակ ուրիշների: Մի՞թե հայ Օսման էֆենդին չէ՞ր Միդհատ փաշայի՝ Օսմանյան սահմանադրության հեղինակի աշխատակիցը: Հայ Եփրեմ խանը՝ «Արևելքի Գարիբալդին», մեծ հերոսն էր պարսկական հեղափոխության, որը նույնպես նախապատրաստվել էր հայի՝ Մալկում խանի կողմից: Ի շահ ճշմարտության պետք է խոստովանել, որ ինչպես Թուրքիայում, այնպես էլ Պարսկաստանում, չեն եղել բռնապետության ավելի մոլեգին հակառակորդներ, քան հայերը, որոնք նշանակալիորեն աջակցել են սահմանադրական կարգի հաստատմանը:

Ձկա մի լուսավորչալ թուրք, որը շատորագրի հետևյալ հայտարարության տակ, որն արված է 18 տարի առաջ իմ հանգուցյալ բարեկամ, անգլիական պառլամենտի դեպուտատ Լինչի կողմից. «Հայերը բացառիկորեն ընդունակ են այն բանին, որ պետքի նոր քաղաքակրթության կրողներ լինեն: Նրանց հարազատ են դարձել մեր ամենաբարձր իդեալները: Նրանք եվրոպական կուլտուրայի նոր նվաճումները յուրացնում են մեծ ազահույությամբ և դրանց տիրապետում են այնպիսի կատարելությամբ, որին երբեք չի կարողացել հասնել ոչ մի ազգ»:

Եվ այն մտքից, թե այսքան շուայլորեն օժտված ժողովուրդը, որն, ինչպես կենարար բալասան, կարող է օգնել Օսմանյան կայսրությանը, մեր աչքի առաջ անհետանում է պատմությանից, ընդ որում նա չի ստրկացվում, ինչպես մի ժամանակ ստրկացվեց հրեա ժողովուրդը ասորեստանցիների կողմից, այլ՝ ոչընչացվում է,— այդ մտքից ամենաքար սիրտն անդամ արյունարցունք է լալիս: Ես կուզենայի, իմ կողմից, Ձեր հարգարժան թերթի միջոցով դիմել մարդասպանների դանակով կոտորվող այդ ռասային և արտահայտել իմ զայրույթը, որ ունեմ դահիճների նկատմամբ և իմ անսահման կարեկցանքը զոհերի հանդեպ:

Կատարելով այս բարեպաշտական պարտքը՝ համարձակվում եմ մի քանի վերապահություն անել ոչ թե բազմատառապ հայ ազգի վերաբերյալ, այլ մի քանի հայ գործիչների ու մի քանի պրոպագանդիստական խմբերի հասցեին, որոնք այս վեց տարիների ընթացքում այնքան անտեղի հանդես էին գալիս որպես «Միության և առաջադիմության»՝ այժմյան բոլոր աղետների համար մեղավորի պաշտպաններ ու ջատագովներ:

Ծա բազմիցս նախազգուշացրել եմ նրանց՝ մատնանշելով ունիոնիստների անբարեխղճությունը, որոնց այլասերվածությունն ու նենգությունը ինձ լավ հայտնի էին: Ասենք, Ադանայի կոտորածը, որ հրահրված էր ունիոնիստների կողմից, ամենայն հավանականությամբ, նրանց մեջ արթնացրել էր ռեալության զգացումը...

Գեներալ Շերիֆ փաշա

“Journal de Genève”, 18.IX.1915.

184. ՄԻ ԱՄԲՈՂՋ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՈՉՆՉԱՑՈՒՄԸ

(Ֆրսկոցոթյուն՝ տպագրված «Բազլեր Նախրիխտեն» թերթում)

Դեռևս բոլորի հիշողության մեջ է հայերի կոտորածը Արդու Համիդի օրոք, դեռ սրտի ցավով ենք հիշում Ադանայի արյունոտ սպանդը, որով իրեն արատավորեց երիտասարդ Թուրքիան: Բայց մենք արդեն նորից պետք է պաշտպան կանգնենք դրժբախտ Հայաստանին, որը մեկ սերնդի կյանքի ընթացքում երրորդ անգամ դարձավ անլուր դաժանության զոհ: Այս դաժանությունը կհանգեցնի հայ ժողովրդի լիակատար ոչնչացմանը Թուրքիայում, եթե, իհարկե, այն չդադարեցվի:

Իսկ ի՞նչ է տեղի ունեցել:

Մայիսի 20-ից, համաձայն երիտթուրքերի կոմիտեի որոշման, ռազմական մինիստր էնվեր փաշան հրամայել է ամբողջ հայ բնակչությանը Անատոլիայի վիլայեթներից և Կիլիկիայից զաղթեցնել արաբական անապատները՝ Բաղդադյան երկաթուղուց հարավ:

Տրապիզոնի, էրզրումի, Սվազի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Դիարբեքի վիլայեթները մաքրված են հայերից: Իզմիդում արտաքսումը դեռ չի ավարտված: Առայժմ դեռ անվնաս են մնացել Կոստանդնուպոլսի, Զմյուռնիայի, Ադանայի և հայկական զավառներից դուրս գտնվող մի քանի մարզերի (Մարաշ, Այնթապ, Ուրֆա, Հալեպ) հայերը, ինչպես և Վանի վիլայեթի 25 000 բնակիչները, որոնք թուրքական սահմանից անցնելով փախել են Կովկաս: Անմարդկային բռնությունները տեղահանվածների նկատմամբ, — ամբողջ շարժական և անշարժ գույքի

բռնագրավումը ու բնակչության լիակատար կողոպուտը,— Ասիական Թուրքիայի աշխատասեր, նախաձեռնող և ամենակոպտուրական ժողովրդին, որը համարյա բոլոր արհեստներն ու առևտուրը իր ձեռքին էր պահում, վերածել են մուրացկանների ժողովրդի։ Դեռ ավելին. սրբազան պատերազմ հայտարարելուց ի վեր ոչնչացվել են հարյուր հազարավոր հայեր, հարյուր հազարավորներ ստիպված են եղել իսլամ ընդունել, իսկ մնացած՝ խղճուկ, կիսամերկ, հիվանդ և մեռնող կանանց, երեխաների և ծերունիների խումբը քշվել է անապատ ու դատապարտված է սովամահության։

Արուստումն ինքը քողարկված կոտորած էր՝ չլսված մասըշտաբներով և ամենասարսափելի հետևանքներով։ Երիտթուրքական հանցախումբը, որը խոստանում էր սահմանադրության վերականգնումով ոչնչացնել ամենահավոր ավտոկրատիայի տիրապետությունը և որն ամբողջ Եվրոպայի առաջ հանդես էր գալիս որպես ազատության և մարդկայնության նեցուկ, իրենից դեն նետեց հավատահանդուրժողության ու ամոթի դիմակը քաղաքակիրթ Եվրոպայի առաջ և հնարեց մի ամբողջ քրիստոնյա ժողովրդի ոչնչացման ստորագույն ու դաժանագույն համակարգ, որի հանդեպ նսեմանում են Աբդուլ Համիդի ամենաամոթալի ոճրագործությունները։ Զինվորական ծառայության ընդունակ հայերը իբրև թե զորակոչվեցին, բայց իրականում նրանց զինաթափեցին և որպես ճանապարհաշինարար ու քարագործ բանվորների ուղարկեցին Անատոլիայի լեռնային հովիտները, որտեղ նրանք մեկ առ մեկ և զանգվածաբար գնդակահարվեցին զինված ջոկատների կողմից։ Իսկ անպաշտպան կանայք ու երեխաները տեղահանվեցին, ինչը ըստ էության նրբահնար միջոցը եղավ նրանց ոչնչացման։

Որպեսզի հայ ժողովրդին ստիպեին լռել, նախքան նրա ոչնչացումն ու սնանկացումն սկսելը, Կոստանդնուպոլսում ապրիլի 28-ի լույս 29-ի գիշերը ձերբակալեցին հայերի բոլոր գաղափարական ղեկավարներին՝ երեսփոխաններ, քաղաքագետներ, մոփչկնիկ, նկարիչներ, պրոֆեսորներ և ուրիշներ, առանց կուսուկցական պատկանելության ու դավանանքի խտրության, և լուսաբացին արգեն աքսորիլ էին Անգորա, Կոնիա, Դիարբեքիր։ Փաղաքներում նույն բախտին արժանացան բոլոր կրթված մանդիկ։ Նրանց սպանեցին կամ աքսորեցին՝ առանց դատի ու քննության, միայն նրա համար, որ հայ էին։ Նախապես ամբողջ

հայ բնակչությանը զինաթափվել էր, իսկ բոլոր մահմեդականները զինվել էին: Թուրքական ու քրդական ավազակախմբեր էին կազմակերպվել այն անձանցից, որոնց բանտից էին արձակել: Պատերազմի սկզբին՝ մարտից մինչև ապրիլը, այս ավազակախմբերի ձեռքով Վանի և էրզրումի վիլայեթներում թալանվել են 500-ից ավելի հայկական գյուղեր և 26 000 հոգուց ավելի սպանվել է:

Տեղահանությունն սկսվեց մայիսի 20-ին: Պաշտոնական մունեպտիկները քաղաքներում և գյուղերում պահանջեցին, որ ամբողջ հայ բնակչությունը մի քանի ժամվա ընթացքում թողնեն իր տները: Զինված ասկյարների պահակախմբերով դեպի հեռավոր անհայտ վայրեր արքսորվող հայերը այնտեղ գնումհասնում էին շատ ամիսների ընթացքում: Հայերի տները, կավվածքները և ունեցվածքը բռնագրավեցին ու բաժանեցին մահմեդականներին: Հարուստներին թույլատրվում էր բարձր գնով վարձել սալ կամ ձի, որոնք շատ դեպքերում խլում էին քաղաքից մեկնելուց անմիջապես հետո: Ինչպես աղքատներին, այնպես էլ հարուստներին մնում էր սոսկ այն, ինչը կարող էին իրենց հետ վերցնել: Մահմեդական բնակչությանն արգելված էր սննդամթերք վաճառել հայերին կամ նրանցից որևէ բան գնել, որի հետևանքով ամբողջ ճանապարհորդության ժամանակ հայերը չէին կարողանում նույնիսկ իրենց ուտելիքն ապահովել: Առաջին հերթին առանձնացրին տղամարդկանց կանանցից, ծնողներին՝ զավակներից և ընտանիքի անդամներին՝ միմյանցից: Տեղահանությունից առաջ ջոկեցին ամենագեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին՝ գերազանցապես ունևոր ընտանիքներից և քրեցին հարեմները: Շատ երեխաներ մնացել էին մահմեդական ընտանիքներում՝ ծնողների համաձայնությամբ կամ առանց համաձայնության: Անատոլիայի լեռնային կիրճերի միջով, կիզիչ արևի տակ, մտրակի ու մահակի օգնությամբ, ինչպես անասունների, բռի ասկյարները քշում էին սոված, ոտաբոբիկ, հյուծված կանանց ու երեխաներին: Ով որ հետ էր մնում կամ վայր ընկնում, նրան խողխողում էին: Ծանապարհի առանձին կետերում, օրինակ՝ Կամախ-Բողազի մոտ՝ Եփրատի ափին, Երզնկայի ու Խարբերդի միջև, տեղի է ունեցել զանգվածային ոչնչացում: Դերսիմի մարզում կանխապես պատրաստված հարձակմանը զոհ են գնացել համարյա բոլոր դեռ ողջ մնացած տղամարդիկ, շատ կանայք ու երեխաներ: Աքսորյալների ճա-

հնապարհը մահվան ճանապարհ դարձավ: Մինչև նշանակված վայրը հասել է ախորձալճերի մեկ քառորդից պակասը...

Քաղաքների մոտ ստրկավաճառական շուկաներ էին բացում, որտեղ երեխաներն ու ջահել աղջիկները վաճառվում էին մահմեդականներին առասպելական էժան գներով: Այն ընտանիքներին, որոնք քրիստոնյա երեխաներ էին վերցնում, որպեսզի դաստիարակեին որպես մահմեդականների, իշխանությունների կողմից աջակցություն էր խոստացված: Ինչ խոսք, որ այն տասնյակ հազարավոր կանանց, աղջիկներին ու երեխաներին, որոնք ընկել էին հարեմ ու մահմեդական ընտանիքներ, այլ բան չէր մնում, քան իսլամ ընդունել: Իսլամ ընդունել հարկադրում էին նաև նրանով, որ աքսորից ազատում էին այն ընտանիքներին, որոնք համաձայնում էին հավատափոխ լինել:

Զպետք է մոռանալ, որ այս բոլոր գործողությունները՝ տեղահանությունը, թալանը, մահմեդական հարեմներում արգելափակելը և երեխաների վաճառքը վերաբերում էին հազարավոր ընտանիքների, որոնց կանայք ու դուստրերը դաստիարակվել էին Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Գերմանիայում ու Շվեյցարիայում, որոնց զավակները կրթություն էին ստանում ամերիկյան, ֆրանսիական և գերմանական դպրոցներում ու քոլեջներում, որոնք կրթվածության մակարդակով շատ ավելի բարձր էին կանգնած նույնիսկ ունեւոր թուրքերից, ընտանիքների, որոնք իրենց բարքերով և ինտելեկտով մեր եվրոպական կրթության բարձրության վրա էին կանգնած:

Թուրքական կառավարությունը իր պաշտոնական հաղորդագրություններում և իր եվրոպական ներկայացուցիչների ելույթներում մինչև վերջերս փորձում էր, և բավականին հաջողությամբ, թաքցնել հայերի համընդհանուր աքսորի և նրանց սիստեմատիկ ոչնչացման փաստը:

Ի արդարացումն դրա՝ լկայակոչում էին ռազմավարական նկատառումները, ինչպես և առանձին ելույթներն այն հայերի, որոնք, հրահրված նենգ սպանություններից ու կոտորածի պլանաչափ նախապատրաստություններից (ինչպես, օրինակ՝ եղել էր Վանում ու Շապին-Գարահիսարում), ստիպված էին դիմել ինքնապաշտպանության: Այդ ելույթները որակվում էին որպես հեղափոխական բռնկումներ և որպես գաղտնի համագործակցություն թշնամու հետ: Չնայած կեղծ փաստաթղթերին ու ստորագրություններին, որ հավաքում էին խոշտանգումների միջո-

ցով, ոչ ոք չէր կարողանում ապացուցել, որ հայերի որևէ քաղաքական կամ կրոնական կազմակերպություն պլանավորել կամ չունե մտադրված է եղել հեղափոխական ապստամբություն բարձրացնել, կամ էլ թշնամական գործողություն կատարել ընդդեմ հայրենիքի: Այդ կեղծ մեղադրանքները չեն կարող հայ ժողովրդի և նրա առաջնորդների մաքուր խիղճն արատավորել: Սահմանադրության գոյության սկզբից ևեթ հայերի քաղաքական առաջնորդներն ու պատգամավորները անհողողող կանգնած են եղել «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի կողմը: Նրանք անձնական բարեկամներն էին երիտթուրքերի առաջնորդների, որոնց ղեկավարի ժամանակ թաքցնում էին իրենց տներում, վտանգի ենթարկելով իրենց կյանքը՝ փրկում էին նրանց: Եվ ահա այժմ նրանք վարձահատուցում ստացան իրենց օրինապահության ու նվիրվածության համար: Նրանք տառապում են բանտերում կամ պառկած են հողում:

Ո՛չ ռազմական, ո՛չ ստրատեգիական նկատառումները չեն կարող արդարացում ծառայել հայ ժողովրդի ոչնչացման համար: Զանգվածային, գիշատիչ ոչնչացումը, որն սկսվել է հայ ժողովրդի ոչնչացումից, դա օսմանման պետության մեջ թուրքացման և իսլամացման սիստեմի հետևանքն է, որի մասնակի արձագանքներն էին, ի միջի այլոց, հրեական ջարդերը Պաղեստինում այս տարվա փետրվարին և հուլյների անցյալ տարվա հալածանքները Զմյուռնիայի մերձակայքում: Արդուլ Համիդի սիստեմը մնացել է, սոսկ դեմքերն են փոխվել. ոչ-մուսուլման ժողովուրդները պետք է ոչնչացվեն, ոչ-թուրքական ռասսաները պետք է ստրկացվեն:

Քաղաքակիրթ մարդկության անունից մենք պահանջում ենք թուրքիայում դեռևս ներկայացված տերությունների կառավարություններից, դեսպաններից ու հյուպատոսներից, օգտագործելով քաղաքակիրթ ու քրիստոնյա պետությունների ողջ հեղինակությունը՝ հանդես գալ թուրքական կառավարության առաջ, որ դադարեցվի հայ ժողովրդի պլանավորված ոչնչացումը և ապահովվի տեղահանված բնակչության կյանքն ու անվտանգությունը:

Եթե որևէ մեկի կողմից կասկածի ենթարկվի եվրոպացի վկաների ցուցմունքների վրա հիմնված փաստերի իսկությունը, ապա մենք պահանջում ենք, որ թուրքիայում ներկայացված

տերությունները հերքեն այդ փաստերը հյուպատոսական ղեկավարներին միջոցով:

“Basler Nachrichten”, 16.IX.1915.

185. ԶԱՆԳԱՎԱՔԱՅԻՆ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(«Թայմս» թերթի թղթակցի հաղորդագրությունը)

Կահիրե, 27 սեպտեմբերի 1915 թ.

Այստեղ ստացվել է հայերի նկատմամբ կատարված նողկալի ու սաբսափելի գազանությունների մասին տարածված լուրերի հաստատումը: Անկասկած է, որ ինչպես նախորդ դեպքերում, այս ոճրագործություններն էլ ներշնչված են Ստամբուլի կողմից: Հիմք կա ենթադրելու, որ հայերի վրա հարձակվելու հարցը վճռվել է Կովկասից էնվեր փաշայի վերադարձից հետո, որտեղ նա ջախջախվել էր և կատաղել-փրփրել այն հավանական հիաստից, թե հայերն օգնում են ռուսներին: Թալեաթ բեյը, ըստ երևույթին, օգտվեց դրանից, որպեսզի վրեժխնդիր լիներ Փոքր Ասիայի հայոց անպաշտպան գաղութներից: Որպես պատրվակ ընդունված բանաձևը հայերին խորը թիկունք արտաքսելու մասին հրամանն էր: Կառավարության այդ հրամանի կատարմանը դիմադրելը կամ այն ձգձգելը առիթ էին ծառայում սպանություններ, բռնաբարությունների և այլ գազանությունների համար...

Նահանգական իշխանությունները, որպես կանոն, իրենց հանձնարարված խնդիրը կատարում էին ամենայն ճշտակատարությամբ: Ի տարբերություն պատմականորեն նախորդած սպանությունների, այժմյան գազանությունները չեն սահմանափակվում մեկ որոշակի մարզով: Սամսոնից ու Տրապիզոնից, Օրդուից ու Այնթապից, Մարաշից ու Էրզրումից միևնույն տեղեկություններն են գալիս այդ գազանությունների մասին. տղամարդկանց մասին, որոնց անողորմաբար զնդակահարել են, խաչել, խեղել կամ տարել աշխատանքային գումարտակներ, երեխաների մասին, որոնց առևանգել են և բռնի մահմեդականացրել, կանանց մասին, որոնց բռնաբարել են և ստրկության վաճառել խորը թիկունքում, զնդակահարել տեղում կամ երեսաների հետ աքսորել անապատ՝ Մոսուլից արևմուտք, որտեղ ո՛չ

բաւելիք կա, ո՛չ շուր, կամ թե աքսորել Դեյր էլ-Ձոր՝ Հալեպի ու Բաղդադի միջև, որտեղ մթերք չկա: Ե՛վ այս, և՛ այն դեպքում նրանց սպասվում է սարսափելի մահ: Այդ դժբախտ զոհերից շատերը շեն հասել մինչև նշանակված վայրը, որովհետև պահակախումբն այնպես էր նրանց քշում, որ նրանք ընկնում էին, և քանի որ ծեծելով կամ քացիներով անհնար էր նրանց ստիպել, որ առաջ շարժվեին, ապա նրանց թողնում էին, որ մեռնեն ճանապարհներին, և նրանց դիակները ճշգրիտ ցույց էին տալիս այն ուղին, որով աքսորականներն անցել էին: Շատերին կապում էին զույգ-զույգ, մեջք-մեջքի ու ողջ-ողջ շարտում գետը: Զնշթունում հայերը խաբվել են Ֆաքրի փաշայից, որը հայտնի է Ադանայի դեպքերից: Մի քանի գերմանական հյուպատոսներ ոգեշնչողներն են եղել այդ իրադարձությունների: Այսպես, Հալեպի գերմանական հյուպատոս Ռյուսերը, մի անձնավորութուն, որն արժանի է Հայֆայի իր գործընկերոջը, մեկնել է Այնթեպ, այդ բանն անձամբ դիտելու համար, իսկ վատահամբավ բարոն Օպենհայմը առաջարկել է կազմակերպել դաշնակիցների կանանց ու երեխաների փոխադրում Ուրֆա, որտեղ նրանք չէին կարող չդառնալ վկաներն այն բարբարոսությունների, որ զորքերը կատարում էին տառացիորեն արյունով ողողված փողոցներում:

Խիզախ դիմադրութուն: Բանից պարզվում է, որ Սուեդիայից եկած փախստականները, որոնք ներկայումս Պորտ Սաիդում են, շատ քաջաբար մարտնչել են: Երբ ստացվել է աքսորի հրամանը, 4300 հոգի բարձրացել են սարերը, որտեղ յոթ շաբաթ դիմադրութուն են ցույց տվել, ընդ որում թուրքական զորհներից մեկը տեղի է 26 ժամ անընդմեջ: Զարմանալի է այն փաստը, որ նրանց մեջ եղել է միայն 600 առողջ տղամարդ, և սրանց սոսկ քառորդ մասն է հրացաններով զինված եղել: Մնացածներն ունեցել են որսորդական հրացաններ, որոնք փողից են լիցքավորվում:

Ենթադրում են, թե հայերը ամենուրեք դիմադրութուն են ցույց տալիս, բայց ներքին զավառների դրությունն անհուսալի է: Սուեդիայի հայերը խուսափել են իրենց հայրենակիցների տխուր ճակատագրից, շնորհիվ այն բանի, որ գտնվել են ծովափին:

Սխտեմատիկ կոտորածները, առևանգումներն ու աքսորը դեպի անապատ, որոնք դեռ շարունակվում են, խոսում են այն

մասին, որ համիդյան ռեժիմի օրոք զոհվածների ընդհանուր քանակից մարդկային կորուստներն այժմ հավանաբար գերազանցել են: Բելգիայում կամ Աբդուլ Համիդի օրոք տեղի ունեցած զազանությունները չափավոր են թվում՝ համեմատած Թուրքիայի ժամանակակից կառավարողների զազանությունների հետ, որոնք, իհարկե, կարող են բռնության բնագավառում գերազանցել իրենց տևտոնական ուսուցիչներին: Այն, որ Թալեաթ բեյը այս ամենի համար պատասխանատու է, դա անվիճելի է: Իբրև ապացույց կարելի է բերել այն փաստը, որ աքսորի մասին հրաման տալով՝ նա ասել է. «Սրանից հետո հիսուն տարի հայկական հարց չի լինելու»: Եվ դա սուել է մի մարդ, որը «Միություն և առաջագիմություն» կոմիտեի ղեկավարն է, պառլամենտական այն պատգամավորության գլխավոր անդամներից մեկը, որն Անգլիա էր եկել 1909 թվին և որտեղ նրան ողջունում էին որպես Թուրքիայի բարենորոգիչներից մեկի:

“The Times”, 29.IX.1915.

186. ՄՏՔԵՐԻ ՓՈԽԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԼՈՐԴԵՐԻ ՊԱԼԱՏՈՒՄ 1915 թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 6-ԻՆ

(«Թայմս» թերթի ճաշվետվությունից)

Կոմս Քրոմերը ոտքի ելավ և հարցրեց. 1) նորին մեծության կառավարությունը ստացե՞լ է որևէ տեղեկություն, որ հաստատում է մամուլում արված հայտարարություններն այն մասին, թե հայերի վերսկսված կոտորածը տեղի էր ունենում լայն մասշտաբով, 2) իրականությանը համապատասխանո՞ւմ է հայտարարությունն այն մասին, թե գերմանական հյուպատոսության աշխատակիցները իրազեկ են եղել այդ սպանություններին, 3) Բ. Դուանը վերջին ժամանակներս որևէ հետազադիմում արվե՞լ է այդ հարցի կապակցությամբ: Նա ասաց.

— Մեր երկիրը ցնցվել է վերսկսված հայկական կոտորածների մասին հաղորդագրություններից, կոտորածներ, որոնք սկսվեցին նշանակալիորեն ավելի լայն մասշտաբով, քան նրանք, որոնք մի քանի տարի սրանից առաջ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը սարսափեցրին: Ես թերթերից մեկում կարդացի, որ զոհերի թիվը հասնում է 800 000-ի: Այս թվերը անհավանական են

թվում և, հուսով եմ, որ սաստիկ չափազանցված են: Թերթերում հայտարարություն է եղել, թե գերմանական հյուպատոսությունից որոշ անձինք այդ դաժանությունները խրախուսել են այն աստիճանի, որ մասնակցություն են ունեցել կոտորածի կազմակերպմանն ու հրահրմանը: Այս դեպքում նույնպես անհավանական է թվում, թե իրեն քաղաքակիրթ անվանող որևէ կառավարություն կամ նրա գործակալները կարող էին մասնակցություն ունեցած լինել նման միջոցառումների: Մյուս կողմից, լորդ Բրայսի զեկույցից մենք գիտենք, թե ինչպիսին է եղել գերմանական բանակի վարքագիծը Բելգիայում, և Ֆրանսիական կառավարության խիստ մեղադրական տվյալից մեզ հայտնի է նաև, թե ինչպիսին է եղել գերմանացիների վարքագիծը Ֆրանսիայում: Անկախ այն բանից, թե ինչպիսին կարող էր լինել գերմանական կառավարության կարծիքը, մենք մեր տրամադրության տակ ունենք որոշ տվյալներ և նշանավոր լրագրողի կարծիքը:

Պալատ գալուց քիչ առաջ ես երեկոյան թերթում կարդացի մի քաղվածք այն նամակից, որ հայտնի կոմս Ռեյնտլովը հասցեագրել է գերմանական թերթին, և այդ նամակն այնքան բնութագրական է տվյալ հարցի նկատմամբ գերմանական տեսակետին, որ ես մի քանի տող կկարդամ դրանից.

«Ըթեք թուրքական իշխանությունները վճռական միջոցներ են ձեռք առնում ընդդեմ անհուսալի, արյունարբու և մոլեգին հայերի, դա ոչ միայն նրանց իրավունքն է, այլև այդկերպ վարվելը նրանց ուղղակի պարտքն է: Թուրքիան այսուհետև ևս կարող է վստահ լինել, որ գերմանական կայսրությունը միշտ այն կարծիքին է լինելու, թե այդ հարցը միայն ու միայն Թուրքիային է վերաբերում»:

Ես հակված չեմ ենթադրելու, թե այստեղ ունենք վստահության արժանի ինչ-որ մի վկայություն, որը կարող է ապացույց ծառայել այդ կոտորածին գերմանական կառավարության կամ նրա գործակալների մասնակցության վերաբերյալ: Բայց եթե մենք նկատի ենք առնում այն վճռական ազդեցությունը, որ ունի գերմանական կառավարությունը Կոստանդնուպոլսում, ապա յուրաքանչյուր ոք, ով ծանոթ է Արևելքին, կհարի այն կարծիքին, թե գերմանական կառավարությունը չի կարողանա իրեն ազատ համարել բարոյական լուրջ պատասխանատվությունից, եթե պարզվի, որ նա, իմանալով նման երևույթների

մասին՝ լճուական ու եռանդուն քայլեր չի ձեռնարկի այդ գործողությունները դադարեցնելու համար...

Ես հավատում եմ, որ եթե թուրքերին իրենց կամքին թողնեին, նրանք կցանկանային խաղաղ ապրել երկրագնդի մնացած բնակչության հետ, և մանավանդ՝ Անգլիայի Դժբախտաբար, թուրքերն ընկել են նեղ, սահմանափակ մի հանցախմբի ձեռքը, որը խախտել է Օսմանյան կայսրության իսկական անկախությունը։ Բայց եթե որևէ բան կարելի է ասել ի պաշտպանություն թուրք ազգի, ապա ոչ մի խոսք չի կարող ասվել ի պաշտպանություն թուրքական կառավարության։

Դուրս է գալիս, որ այժմյան թուրքական կառավարությունը շարունակելով իր նախորդների գիծը՝ կոտորածը դարձրել է իր քաղաքական համակարգի մի մասը։ Եթե դա այդպես է և եթե չի կարելի որևէ այլ բան ձեռնարկել, մենք կարող ենք նրանց վարքը դատապարտել ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի առաջ և անացած ժողովուրդներին, լինեն դրանք քրիստոնյաներ, մահմեդականներ թե ինդուսներ, նախազգուշացնել, որ Թուրքիայի նկատմամբ համակրանք ցուցաբերելով՝ նրանք սերունդների աչքում իրենց վրա այնպիսի բիծ կդնեն, որը չի կարող բնավ երբևէ մաքրվել։

Լուրդ Գրեյի պատասխանը։ Ես ամբողջովին համաձայն եմ ազնիվ կոմսի հետ, թե՛ քանի որ մենք մեր տրամադրության տակ ունենք պաշտոնապես հաստատված փաստեր, պետք է դրանց իրազեկ դարձնենք ամբողջ աշխարհին։

Թիֆլիսի թերթում, որտեղ, ինքնին հասկանալի է, բոլոր հնարավորությունները կան համոզվելու, թե ինչպիսին է գործերի իրական վիճակը, հաշվեալություններ են հրապարակվել իրադարձությունների մասին։ Փաստերը շատ տխուր բնույթի են։ Նորին մեծության Բաթումի հյուպատոսը քաղվածքներ բերելով Թիֆլիսյան մամուլից՝ նկարագրում է սարսափելի գազանություններ, որոնք տեղի են ունեցել Սասունում, որտեղ բնակչությունը բացարձակապես ոչնչացվել է և սոսկ մի քանիսին է հաջողվել փրկվել։ Ամբողջ երկրամասը լրիվ ավերվել է։ Մի քանի երեւելի բնակիչների հաջողվել է փախչել սարերը, բայց նրանց, ում չի հաջողվել այդպեղ պախչել թաքնվել, բոլորին կոտորել են։ Ապա երևացել է հայերի, ասորիների և այլ փախըստականների ահռելի հոսք դեպի Ուրմիա ու գեպի կովկասյան նահանգները։ Մեծ թվով փախստականներ են գնացել լցվել

էջմիածին ու Երևանի նահանգի այլ վայրեր: Նրանք եկել են գլխավորապես Մանազկերտի լեռնային շրջաններից ու Վանից: Հյուպատոսը հաղորդում է, որ մոտ 160 000 փախստականներ նշված շրջաններից Իգդիրով անցել են էջմիածին: Նրանք, հյուպատոսի ասելով, իրենցից ներկայացնում էին ուժասպառ մարդկանց մի տխուր պատկեր, որոնցից շատերը մեռնում են սովից: Օրական միջին հաշվով ոչ պակաս, քան 100 հոգի մեռնում է:

Անհնար է գերազնա՝ասել տեղական իշխանությունների ջանքերը, որոնք գործադրվում են այդ սարսափելի աղետից ելք գտնելու ուղղությամբ՝ բայց փախստականների դրություներ դեպի լավը էականորեն փոխելու համար անհրաժեշտ է ուժեղացնել դեղորայքի ու պարենամթերքների մատակարարումը:

Սենովկայում և Ախտայում 9000 փախստականներ կան, որոնց դրություներ ավելի լավ չէ: Զեկուցագրերից մեկում ասվում է, որ եթե ժամանակին օգնությունը չհասցվի, երկյուղ կա, որ փախստականների կեսը կմահանա: Կա նաև հաշվետվություն Ուրմիայում փախստականների սարսափելի դրության մասին: Ես ճշգրիտ տվյալներ չեմ ստացել նրանց թվաքանակի մասին, բայց մի բան անկասկած է. նրանք շատ-շատ են: Ուրմիայի ռուսական հյուպատոսը անում է այն ամենը, ինչ կարող է, որպեսզի օգնի նրանց:

Այսպիսին են սահմեկեցուցիչ փաստերը, և ես բացարձակապես համաձայն եմ ազնիվ կոմսի հայտարարության հետ այն մասին, որ այդ սարսափելի էքսցեսները քիչ չեն հուզում նորին մեծության հպատակ մուսուլմաններին Հնդկաստանում, և այն մասին, որ անհրաժեշտ է այդ ամենը մուսուլմանական հասարակական կարծիքին իրազեկ դարձնել, այնպես ինչպես դա մենք մեզ մոտ ենք անում: Նրանք, իհարկե, ոչ մի դեպքում չեն ղեկավարվում իսլամի հրահանգներով, և իսլամը նրանց չի ների: Ես համաձայն եմ նաև այն բանին, որ այդ իրադարձությունները կարող էին հասցվել եվրոպական ամեն մի ժողովրդի կամ ժողովրդի մի մասի սրտին, նրանց, ովքեր հակված են իրենց բախտը կապել Թուրքիայի հետ: Կառավարությունը իր տրամադրության տակ շունի փաստեր, որոնք պաշտոնապես հաստատեն այն հայտարարությունները, թե Ասիայում գերմանական հյուպատոսական ներկայացուցիչները ոչ միայն չեն խոչընդոտել, այլև ոգեշնչել են այդ գաղանկությունները կատարողներին:

Այս հաղորդագրությունը, սակայն, արվել է Միացյալ Նահանգների դիտորդների կողմից, որոնք ի վիճակի են կարծիք կազմել, և մենք ստիպված ենք հայտարարել, որ դա մեզ անհավանական չի թվում: Հայտարարությունն այն մասին, որ երբ զա հատուցման օրը, սպանություններին մասնակցած անձինք չեն մոռացվի, դեռևս պահպանում է իր ուժը, բայց կառավարությունը չի գտնում, որ թուրքական կառավարության հետ ուղղակի թե անուղղակի կապ ստեղծելու փորձը կարող է որևէ օգուտ բերել: Թուրքական կառավարությունը տեղյակ է մեր տեսակետին, և այն մեր կողմից կրկնելը, կարծում ենք, անպատակ է:

Կոմս Բրայս: Տարբեր աղբյուրներից իմ ստացած տեղեկությունները խոսում են այն մասին, թե այն տվյալները, որոնք ազնիվ կոմսը համարում է անհավանական, այսինքն, որ 800 000 հոգի ոչնչացվել է մայիս ամսից մինչև հիմա, ցավոք, միանգամայն իրական թիվ է: Սպանությունները հետևանքն են այն քաղաքականության, որը, որքանով որ հնարավոր է հաստատել, նախապես լավ մտածված է եղել այժմ թուրքական կայսրության կառավարության գլուխ կանգնած ավագանիների կողմից: Նրանք տատանվում էին ռա իրականացնել այնքան ժամանակ, քանի դեռ չէր եկել պահը և այդպիսի հարմար պահ դարձավ մայիս ամիսը: Այդ ժամանակ տրվեցին հրամաններ, և դրանք բոլորը Կոստանդնուպոլսից էին գալիս: Որոշ դեպքերում նահանգապետները, լինելով մարդասեր և աստվածավախ մարդիկ, հրաժարվել են կատարել այդ հրամանները և փորձել են պաշտպանել շարաբախտ հայերին բոլոր միջոցներով, ինչ որ ունեցել են իրենց տրամադրության տակ: Ես լսել եմ նահանգապետների ազատման երկու դեպքերի մասին, երբ նրանք հրաժարվել են կատարել հրամանները: Կոտորածը, այնուամենայնիվ, տեղի է ունեցել:

Կոտորածը վերին աստիճանի սիստեմատիկ բնույթ էր կրում: Քաղաքի ամբողջ բնակչությունն արտաքսվել է: Տղամարդկանց բանտ են նետել, իսկ մնացածներին՝ կանանց ու երեխաներին, շարասյուններով դուրս են հանել քաղաքից: Երբ նրանք մի փոքր հեռացել են քաղաքից, նրանց իրարից բաժանել են. տղամարդկանց տարել են առանձին վայրեր, որտեղ նրանց բոլորին հրացանների կրակոցներով ու սվինի հարվածներով սպանել են թուրք զինվորները: Կանայք, երեխաներն ու ծերերը ամե-

նափշացած զինվորների պահակախմբի հսկողությամբ ուղարկվել են դեպի արսորավայր՝ հաճախ վնասակար շրջաններ, բայց ավելի հաճախ՝ վիթխարի մի շրջան, որը տարածվում է մինչև Հալեպի արեելյան մասը, Եփրատի ուղղությամբ։ Օրը շարժվում էին նրանք՝ քշվելով զինվորների կողմից։ Շատերն ընկնում էին ճանապարհին, ուրիշները՝ մեռնում սովից։ Թուրքական կառավարությունը չէր տվել ոչ մի ուտելիք, իսկ զինվորները նրանցից խլել էին այն ամենը, ինչ ունեցել էին։ Շատ հաճախ կանայք, որոնց զինվորները լրիվ մերկացրել էին, քայլում էին այդ տեսքով։ Շատ կանայք ցնորվում էին, դեն էին նետում իրենց երեխաներին՝ այլևս ի վիճակի չլինելով տանել նրանց։ Այդ քարավանի անցած ուղին գծվել էր դիակներով, և, թվում է, նրանցից քչերն են հասել նշանակված վայրը։

Տրապիզոնի կոտորածի փաստերը հաստատում է Իտալիայի հյուպատոսը, որն այդ ժամանակ քաղաքում է եղել։ Համաձայն Կոստանդնուպոլսից ստացված հրամանների՝ Տրապիզոնի բոլոր քրիստոնյա հայերը պետք է սպանվեին։ Մուսուլմաններին՝ իրից շատերը փորձել են փրկել իրենց քրիստոնյա հարեաններից՝ ապաստան առաջարկելով իրենց տներում, բայց թուրքական իշխանություններն անողոր են գտնվել։ Ենթարկվելով ստացված հրամաններին՝ նրանք տներից դուրս են վռնդել բոլոր քրիստոնյաներին, հավաքել են մեկտեղ և փողոցներով քշել դեպի ծովը։ Նրանց նստեցրել են առաջաստանավեր, ափից որոշ արածությամբ հեռացրել և ջուրը նետել։ Ամբողջ հայ բնակչությունը՝ 8—10 հազար հոգի, այդպես մեկ օրում վերացվել է։ Այս ամենից հետո մարդկանց սլատմածները դառնում են հիմնավորված, և ես ցավում եմ, որ դրանք բոլորը սարսափելի ու սահմուկեցուցիչ տանջանքների միևնույն տարրն են պարունակում։ Համարյա ամբողջ մի ազգ ոչնչացվել է, և ես կարծում եմ, որ նման դեպքեր պատմությանը հայտնի չեն Լենկթեմուրի ժամանակներից ի վեր։

Կուզենայի ավելացնել, որ այն սակավաթիվ տվյալները, որոնք կան իմ ձեռքի տակ, հաստատում են ազնիվ կոմսի կողմից այստեղ արտահայտված այն պնդումը, որ հիմք չկա կարծելու, թե այս դեպքում մենք գործ ունենք մուսուլմանական մոլեռանդության հետ։ Որքանով որ ես կարող եմ հասկանալ, մուսուլմաններն այս իրադարձություններն ընկալել են ավելի շուտ սարսափով, քան համակրանքով։ Համենայն դեպս, նրանք

հավանություն չեն տվել թուրքական կառավարության գործելակերպին: Ինձ շատ կարևոր է թվում, ի նկատի ունենալով արդարացման այն քաղաքականությունը, որ սկսել է վարել գերմանական կառավարությունը իր բարեկամների ու դաշնակիցների վերաբերմամբ, այստեղ հայտարարել, որ ոչ մի հիմք չկա հայերի բարձրացրած ապստամբության մասին ենթադրություններ անելու համար: Չկա և չի կարող որևէ արդարացում լինել թուրքական կառավարության գործողությունների համար: Այդ գործողությունները պարզապես Աբդուլ Համիդի քաղաքականությունն անցկացնելու փորձ են, որը մի անգամ հայտարարել է, թե՝ «Հայկական հարցից ազատվելու ուղին դա հայերից ազատվելու ուղին է»: Այդ քաղաքականությունը այժմյան թուրքական կառավարության ղեկավարները վարում են նշանակալիորեն ավելի լիակատար կերպով, շատ ավելի արյունոտությամբ, քան Աբդուլ Համիդի ժամանակ է եղել:

“The Times”, 7.X.1915.

187. ՀԱՅԵՐԻ ՆԱԶՏՄԱՄԲ ԳԱԶԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ ԵՆ

(«Թայմս» թերթի թղթակցի հաղորդագրությունը)

Բուխարեստ, 18 դեկտեմբերի 1915 թ.

Շու հաղորդագրություն եմ ստացել Ադրիանապոլսում հայ ազգաբնակչության լրիվ ոչնչացման մասին: Հոկտեմբերի 10-ին թուրքական ոստիկանությունը բանտարկել է Ադրիանապոլսի 45 հայ բնակիչների, որոնք բուլղարական հպատակություն էին ընդունել: Բոլոր ձերբակալվածներն ուղարկվել են Կոստանդնուպոլիս և նույնիսկ Փոքր Ասիա, բացառությամբ 10 հոգու, որոնց հաջողվել է փախչել և ապաստանել Բերա փողոցում գրտնըվող բուլղարական ներկայացուցչությունում: Բուլղարական կառավարության միջամտությունը այդ անձանց հնարավորություն է տվել ազատորեն վերադառնալ Կարաաչաչ: Ինչ վերաբերում է մնացած երեսունհինգ հայերին, ապա Բ. Դուռը գլուխն ազատում է անգիտությամբ:

Այս միջադեպից քիչ անց, Ադրիանապոլսի բոլոր հայերը՝

մոտ 1600 հոգի, ձերբակալվել են, տղամարդիկ անհասպաղ աքսորվել են Փոքր Ասիա, իսկ կանայք ու երեխաները երկու օր պահվել են բանտում՝ դառնալով բանտապանների կողմից կուպիտ հարձակումների օբյեկտներ։ Նրանցից ոմանց հետագայում նստեցրել են առագաստանավեր, որպեսզի տեղափոխեն Փոքր Ասիա։ Երկու նավակներ սուզվել են Ռոդոսթոյի մոտ և դրանցում եղածների մեծ մասը խեղդվել է։ Աքսորված բնատանիքների մի մասը վաճառվել է ծիծաղելիորեն ցածր գներով, իսկ մյուսներին՝ հրեաներին։ Կարաաղաչից պատգամավորություն է ուղևորվել Սոֆիա՝ կառավարության միջամտությունը ձեռք բերելու համար, բայց ոչ մի պատասխան չի ստացել իր խնդրագրին։ Մեկ ուրիշ պատգամավորության կողմից բուլղարական կառավարությանը մինչ այդ ուղարկված զեկուցագիրը տալիս է լիակատար պատկերն այն տառապանքների, որ ապրել են հայ գերիները Փոքր Ասիայում թուրքալուծ իշխանությունների ձեռքին։

Փաստաթղթում տրված է ցուցակը այն 29 շրջանների, որոնցում ամբողջ հայ բնակչությունը, որը հասնում է 835 000-ի, կա՛մ սպանվել է, կա՛մ աքսորվել, կա՛մ բռնի մահմեղականացվել։ Մի քահանայի ողջ-ողջ այրել են, հինգին՝ կախել կամ սպանել այլ եղանակով և 10-ին ձերբակալել։

“The Times”, 21.XII.1915.

188. ԲԱՍԿԱՆԻ ԴՐԱՄԱՆ

(«Կավկասկայե սլովո» թերթում տպագրված թղթակցություն)

1915 թվի հունիսի 11-ին Չապանի սարահարթի բարձունքներում, սարահարթ, որը իշխում է Վարզո անունով երբեմնի գեղեցիկ ու ծաղկուն հովտի վրա, տեղի ունեցավ արյունոտ մի դրամա, որ պետք է այս պատերազմի տարեգրության մեջ դրանցվի որպես մի էջ, որը ներկված է վառ-ծիրանագույն և առանց որի Վիլհելմ Հոհենցոլլերնի ու թագաժառանգի՝ Թուրքիայի այդ թագադրյալ դաշնակիցների ու բարեկամների, ռազմական սխրանքների գիրքը, թերևս թերի ու խունացած լինելու։

Չապանի սարահարթի ստորոտում փոքրիկ Բասկան գյուղակն է փոխված, որը Գյունդամիրի և Խուլանի հետ եռանկյունի

է կաղմում: Բասկանը և Գյունդամիրը բնակեցված են եղել հայերով, խուլանը՝ քրդերով: Բասկանը Թուրքական Անատոլիայի սղւորական տիպի գյուղակներից մեկն է՝ բարե, հարթատափք աներով, բանջարանոցների շուրջը քաշված քարե ջանկ ու պատերով և ընդոանի կենդանիների համար չեանափոր շինութիւններ, ու: Արագընթաց ու մաքուր լեռնային գետ, ձկնառատ, և ուռնու վտիտ թփուտներ: Կես կիլոմետր հեռւում գետնից բխում է առաք աղբյուր, որին բնակիչները բուժիչ հատկութիւններ են վերագրում և որի մեջ հիմա մեր զինվորները լողանում են: Լվանում իրենց սպիտակեղենը:

Հունիսյան դրամային, որի վկան են եղել լուին երկինքը և Չապանի գորշ, մռայլ ժայռերը, նախորդել են այլ իրադարձութիւններ, որոնց մասին անհրաժեշտ է ասել մի երկու խոսք:

1915 թվի մայիսի 20-ին ինուսի և ինուսի շրջանի, որն ընդգրկում է 27 գյուղեր, բնակիչ բոլոր հայերին հրամայված է եղել դուրս գալ իրենց տեղերից և ճամփա ընկնել դեպի Վարդո: Ընդ որում պահանջվել է հետները վերցնել իրենց ողջ շարժական ունեցվածքը: Բուն ինուսը առևտրական կենտրոն էր ու բնակեցված էր առավել ունևոր դասակարգով և արհեստավորներով: Այդ հրամանը, որ խնուսցի հայերին կանգնեցրել էր փակուղու առաջ, պատճառաբանված է եղել Թուրքական «սրտացավ» կառավարութիւնի ցանկութիւնով, այն է՝ հայերին հեռացնել պատերազմական գործողութիւնների ոլորտից և նրանց կյանքն ու ինչքը պաշտպանել պատերազմի հետ կապված վտանգներից:

Թվում էր, թե խնուսցիները պետք է որ խնամատարի փափկասրտութիւնի հետևում ճանաչեին նրա ընչաքաղց էութիւնը... բայց խնուսցիները հավատացել են:

Եվ 1700 ծխով նրանք շարժվել են Վարդոյի ուղղութիւնով, սայլերով հետները տանելով իրենց ամբողջ ունեցվածքը... Կյում-Կյումում տեղացի հայերը խնուսցիներին նախազգուշացրել են հետագա շարժումից դեպի երկրի խորքը, քանի որ իրենց հայտնի էր դարձել, որ եկողներին Չապանի բարձունքների կողմից կոտորած է սպառնում: Այս տեղեկութիւնից տագնապահար եղած խնուսցիները հեռագիր են տվել սուլթանին, պաշտպանութիւն խնդրելով, բայց հեռագրի պատասխանը չի ստացվել, իսկ խնուսցիներին ուղեկցող Թուրք ժանդարմները շարունակել են հանգստացնել նրանց, հավատացնելով, թե Թուրքական կառավարութիւնը հոգալով նրանց անվտանգութիւնը՝

ներանց բոլորին կուղեկցի մինչև Դիարբեքիր, որտեղ նրանց արդեն չի կարող որևէ վտանգ սպառնալ:

Բայց խնուսցի հայերն արդեն ինչ-որ շար բան զգալով՝ հեռագրել են Մուշ, որտեղից մեկ հարյուրյակ ասկյար ն ուղարկել:

Դա արդեն համենայն դեպս անվտանգության երաշխիք է եղել, և ճանապարհը դեպի Օգնոտ ու մինչև Դիարբեքիր, կարծես թե, հայերի համար ապահովված էր: Եթե ուշադրության առնենք նաև ամենօրյա կաշառատվությունը, որ հարկ է եղել կատարել ամբողջ ճանապարհին, հասկանալի կդառնա այն համեմատաբար հանգիստ տրամադրությունը, որով հայերը թողել են Ղյում-Կյումը և շարժվել առաջ:

Բայց արդեն Գյունդամիրում նրանց նորից անհանգստություն է պատել... Մի փոքր խոհարարակցությունից հետո, նրանք վճռել են առաջ շգնալ, ինչը ժանդարմներին և ասկյարներին ստիպել է գործի դնել լիակատար անվտանգության հավաստիացումներ: Իսկ միլիցիայակետ քուրդ Ահմեդ աղան մարդ է ուղարկել նրանց ասելու, թե ինքը «երաշխավորում է ճանապարհի անվտանգություն մինչև Օգնոտ», եթե, սակայն, իրեն ուղարկեն 2 հազար թուրքական լիրա:

Ավա՛ղ, այդքան գումար խնուսցիները, իրենց դրություն ամբողջ ողբերգականությամբ հանդերձ, արդեն հավաքել չեն կարողացել. այնպես հիմնովին էին «բարյացակամ» ուղեկցորդները նրանց պլոկել ճանապարհին՝ մինչև Գյունդամիր հասնելը, որ էլ ոչինչ չէր մնացել:

Դա եղել է հունիսի 10-ին:

Անցել է ևս մեկ տագնապալի գիշեր:

Վերջին գիշերը:

Երեքշաբթի՝ հունիսի 11-ին, ցերեկվա ժամը 12-ին, բոլոր խնուսցիներին քշել են, արդեն ուժով, դեպի Բասկան: Այդտեղ՝ գյուղի եզրին, գետի վրա կա մի հին քարե կամուրջ, որից սկսվում է ճանապարհը դեպի սարը՝ դեպի Չապանի բարձունքները, և ամբողջ ժամանակ անցնում է անհեթեթորեն շաղ եկած քարերի միջով, խանդակների ու կիրճերի միջով, որոնք այնտեղ չլրում են «խուչ» անվանումը: Ծանապարհն այնտեղ նեղանում է, ուստիև խնուսցիներն ստիպված են եղել սարնիվեր բարձրանալ երկար շարասյունով, որի գլուխը շուտով կորել է այդ ճանապարհի ոլորանների մեջ:

Այնտեղ եղել են ծերունիներ, հասուն տղամարդիկ, պատանիներ, երիտաններ, պառավներ, ջահել կանայք՝ կրծքի երեխաներով աղջիկներ, տղաներ: Այնտեղ եղել են հինգ հայ քահանաներ, ուրֆացի մի հայ արքեպիսկոպոս և երեք քարոզիչներ այլ դավանանքներից, թե ո՞ր՝ չկարողացան ինձ բացատրել: Հենց որ մերջին մարդն անցւէ է կամրջից, ուղեկցող պահակախումբը, ինչպիս հետո է պարզվել, պայմանական ազդանշան է տվել՝ հրացանի կրակոց: Դա ազդանշան է եղել, թե մտադրված և որոշված գործը կարելի է ի կատար ածել... Եվ այդտեղ կատարվել է մի բան, որն, անկասկած, տառապանքների ևս մի ծակող փուլ է ներհյուսել թուրքահայերի ճակատագրի փշի պսակին, ևս մի կաթիլ է ավելացրել այդ ժողովրդի շարժարանաց առանց այդ էլ լեփ-լեցուն գավաթին:

Ինձ հաջողվեց ոչ միայն լինել այդ վայրում, որտեղ մահն իր արյունոտ հանդեսներից մեկն էր կատարել, այլև Բասկանի կենդանի մնացած փոքրաթիվ բնակիչների միջից փնտրել գտնել այդ օրվա բոլոր սարսափների վկային:

Ես Բասկան եկա ընթացիկ սեպտեմբերի 8-ին և այստեղ գտա մի մարդու, որը պատրաստակամութուն հայտնեց ինձ ուղեկցել Զապանի գագաթները:

Այդ գյուղացին խաչիկ Ավետիսյանն էր: Անցած տարվա հունիսի 11-ի արյունոտ օրը նրան հաջողվել է համագյուղացի տասնմեկ ջահել տղաների հետ փոխել սարերը: Եվ այնտեղից, ժայռերի ու թփերի մեջ թաքնված, նրանք տեսել են ամեն ինչ:

Կուռքածն սկսվել է վերևում, բայց մարդ-գազանների է՛լ ավելի զազազմանը զուգընթաց, այդ գազանացման ալիքը փոխանցվել է շարասյան շարժման ամբողջ գծին:

«Մենք տեսանք,— պատմում է խաչիկը,— թե ինչպես դժբախտներից նախ պոկեցին բոլոր թանկարժեք իրերը, ապա հանեցին շորերը, և ոմանց տեղնուտեղն սպանեցին, իսկ ոմանց էլ տաբան ճանապարհից դուրս, խուլ անկյունները, և այնտեղ վերջ տվին: Մենք տեսանք երեք կանանցից բաղկացած մի խումբի. նրանք մահվան սարսափով բռնված՝ գրկեցին միմյանց: Եվ նրանց արդեն անհնար էր անջատել, բաժանել: Բոլոր երեքին էլ սպանեցին: Մենք տեսանք, թե ինչպես մի կնոջ, մերկացրած, ծառից պապեցին գլխիվայր, իսկ նրա տակ թողեցին նրա փոքրիկ երեխաներին: Ոչ մայրը, ոչ մանկիկները չէին կարողանում

միմյանց հասնել: Խնուսի արքեպիսկոպոսին և Խնուսի երկու-
երեք ամենախոշոր վաճառականներին քարշ տվին տարան Չա-
պանի ամենաբարձր տեղը: Անասելի ողբ ու հական էր բռնի
սար ու ձորը, փշաքաղվում էինք, արյունը սառչում էր մեր
երակներում, բայց ի՞նչ կարող էինք անել: Ինչո՞ւ կարող էինք
օգնել մեր եղբայրներին»: Եվ, իրոք, ի՞նչ կարող էին անել մի
բուռ անգեն դյուղացիները հարյուրավոր գաղանացած թալան-
չիներին ու մարդասպաններին:

Այդ սպանող ժամը 12-ից շարունակվել է մինչև երեկոյան
ժամը 6-ը՝ Չապանի սարահարթի ողջ երկարությամբ, անհեթե-
թորեն ցաքուցրիվ ժայռերի մեջ, ձորակների և հյութեղ ու գե-
ղեցիկ խոտերով ծածկված լեռնային մարգագետիններում: Դըժ-
վար է ճշգրիտ սահմանել, թե ընդհանուր ջարդի ժամանակ քա-
նիսի՞ն է հաջողվել փախչել, եթե միայն հնարավոր է եղել այդ
քարե թակարդից ընդհանրապես դուրս փախչել: Գուցե մեկ-
երկուսին հաջողվել է ճանապարհին բթացնել պահակների զգո-
նությունը:

Մերձակա գյուղերի՝ Գյունդամիրի և Բասկանի բնակիչները
պնդում են, որ շնորհիվ խիտ թփուտներով պատված խոր ու
մթին ձորերի՝ 300 կանանց հաջողվել է կենդանի մնալ: Բայց
դա դեռ լիովին հաստատված փաստ չէ: Այդ 300 կանանց մա-
սին էլ խոսք կլինի ներքևում:

Խաչիկն ինքը պատմում է, որ ուշ երեկոյան, երբ ամեն ինչ
խաղաղվել էր, և իրենց սարսափելի գործն արած մարգիկ թջել
էին բարձունքներից ու ցրվել գնացել իրենց գյուղերը, նա ըն-
կերների հետ սողոսկել է այնտեղ և դիակների միջից 27 կեն-
դանի ծծկեր երեխաների է գտել, որոնք կպած են եղել իրենց
սպանված մայրերին: Հաջողվել է դիակների տակից գտնել եր-
կու պատանիների, որոնք, ականեւաբար, թաքնվել են և այդ-
կերպ փրկվել: Այդ երկու պատանիները խնուսի Հայկազ Ավե-
տիսյանը և Սարու գյուղից Հովսեփ Մնացյանն էին: Երեխա-
ներին խաչիկը տարել հասցրել է Բասկան: Երեք օր անց՝ ևս
երեք կենդանի երեխաների է գտել:

Այս գանգվածային սպանության լուրը, իհարկե, արագ տա-
րածվել է շրջակայքի թուրքահայերի մեջ: Եվ շատերը (ասում
են, Իրեք գյուղերի բնակիչներ) գալիս էին այստեղ՝ Չապանի
բարձունքների մոտ, և նույնպես այստեղ մահ գտնում, քանի

որ Ահմեդ աղան ժամանակ առ ժամանակ այստեղ էր ուղարկում իր մարդկանց «կարգ հաստատելու համար»:

Ճիշտ է, այդ մարդիկ ջանացել են համենայն դեպս թաքցնել կատարված ոճրագործությունների հետքերը և դիակները քարշ են տվել, հեռացրել մեծ ճանապարհից և նետել ձորերը, խանդակները և լեռնագոգերը: Ինձ բնորոշ մի փաստ հաղորդեցին Բասկանում: Բասկանի սպանդից քիչ անց, այստեղ է եկել գերմանական զինվորական գործակալը: Տեսնելով կամրջից դեպի բարձունքները տանող ճանապարհը, որ համատարած ծածկված է եղել այլանդակված դիերով, նա, իր դաշնակիցների վայրագությունները թաքցնելու ցանկությունից, թե՛ պարզապես եվրոպական զգվանքից, հրամայել է դիակներն իսկույն հավաքել տանել մի հեռու տեղ: Դրանով է, հավանաբար, բացատրվում 1915 թվի ամռանը Բասկանի լեռնային ճանապարհի սկզբում կատարված ոճրագործությունների բացակայությունը:

Կամրջի այն կողմում, մի երկու հարյուր սաժեն հեռվում, դեռ ընկած էին երկու մարդկային զանգեր ու սրունքոսկրեր: Բայց ճանապարհը որքան լեռնիվեր էր գնում, այնքան ավելի ու ավելի էինք հանդիպում արդեն խանձված խոտերի մեջ ընկած չորացած դիակներին:

Իմ ուղեցույցը լեռնային կածանից մի կողմ թեքվեց, և այդտեղ լսմբերով, մեկական, զույգ-զույգ, մոլախոտով ու քարերով ծածկված, ընկած էին խնուսցիների աճյունները: Տասական, հրեանական և ավելի շատ լցված էին դրանք խանդակները:

Ես երբևէ այդպիսի սարսափ չէի ապրել, ինչպես այստեղ՝ այս լռին, վայրի բնության մեջ, այս գորշ ժայռերի և հարյուրավոր այլանդակված դիակների մեջ...

Եվ այսպես, մի կույտից մյուսին անցնելով, 5—6 վերստ գնացինք: Հավանաբար, շնորհիվ այն բանի, որ 1915 թվի ամռան ու աշունը չորային էին եղել, ձմեռը՝ դաժան, իսկ գուցե և շնորհիվ հողի, կլիմայի և այստեղ փշող քամիների առանձնահատկությունների, համարյա բոլոր դիակները պահպանել էին մաշկը, որի, իհարկե, չորացել էր ու թեթևակի դեղնել: Բայց հեշտությամբ կարելի է դիմքերից ու գլուխների լրիվ պահպանված մազերից որոշել նրանց տարիքը:

Հատկապես լավ էին պահպանվել ձեռքներն ու ոտքները: Բայց դրանք, դրանց դիրքը, ջղաձգորեն սեղմված ու սառած մատների ձևը ի՞նչ պերճախոսորեն են պատմում այն դրամայի

մասին, որ տեղի է ունեցել այստեղ 1¹ ամիս առաջ: Ի՞նչ պեր-
ճախոսորեն են վկայում կանանց դիակների շուված ոտքերը և
ձեռքերի սեղմված մատների ձևը այն զազրելիությունների մա-
սին, որոնք տեղի են ունեցել այստեղ: Հրազենից ու սառը զեն-
քից առաջացած վերքերի խորը բացված հետքերը երևում են
դիակների վրա:

Ուղեցույցս ինձ տարավ սարահարթի ամենաբարձր տեղը:
Այստեղ էին մահ գտել խնուսցի բոլոր երեք հարուստ վաճա-
ռականներն ու արքայիսկոպոսը, որոնց մասին խոսեցի վերե-
վում: Ըստ գանգերի և սեացած մաշկի ծվեկների՝ դժվար է ասել,
սակայն, թե ում դիակներն են դրանք:

Գնում ենք առաջ, որտեղ լեռնագոգում քարերի մեջ աննկատ
ընկած է մի աղջկա աճյուն: Գանգը, որը բաժանված է մարմ-
նից, ընկած է հենց այստեղ: Գանգի մոտ լավ պահպանված
աղջկական ծամեր կան՝ խնամքով հյուսված ու բրդի թելով
կապված: Ներքնազգեստի մնացորդները երևում են արդեն մեր-
կացած ոսկորների վրա: Գանգը արտասովոր գեղեցիկ է և իդեա-
լականորեն կանոնավոր ձև ունի՝ վիթխարի ակնախոռոչներով,
որտեղից, թվում է, նայում է սարսափն ինքը: Գանգի ու ոս-
կորների չափսերն ասում են, որ միանգամայն պատանեկան
տարիքում է եղել այդ անհայտ աղջիկը:

Ձմեռվա ընթացքում սոված շներն ու գայլերը հասցրել են
մաս-մաս անել, տանել շատ դիակներ: Դա են ցույց տալիս
դիակների դեսուդեն ընկած մասերը, ձեռքերի ու ոտքերի թա-
թերը՝ սփռված Չապանի ընդարձակ տարածքով մեկ: Վայրե-
նացած շների ու գայլերի տեր ու տնօրինություն անելն են ցույց
տալիս բազմաթիվ դիակների կրծոտված ձեռք ու ոտքերը:

Ես հարցրի փրկված 300 կանանց ճակատագրի մասին: Եվ
ինձ պատմեցին մի պատմություն, որ անհավատալի է յուրա-
քանչյուր մի այլ երկրում, բայց հնարավոր է սրբազան կիսա-
լուսնի երկրում: Ուշ գիշերին այդ կանայք դուրս են եկել Չա-
պանի փոսերից ու ձորերից և վազել դեպի Բասկան, որտեղ հան-
դիպել են Մուշից եկած ասկյարներին: Բոլոր կանանց փակել
են տեղի եկեղեցում, իսկ առավոտյան Գյունդամիրի միջով
ուղարկել են ղզլբաշների Տատան գյուղը, որտեղ և հանձնել են
միլիցիոներների ջոկատի պետ Միրզա Ալիի ձեռքը, որը նրանց
հետ վարվել է ասես թե չափազանց արևելյան ձևով. բոլորին
ջրահեղձ է արել Ամարակ լճում:

Այդպէս են պատմում այս մասին...

Միբզա Ալին ինքը հիմա այստեղ համարվում է «խաղաղ բնակիչներից» և շատ է սիրում խոսել բարձրյալ աստծու մասին:

Ես և կյում-կյումցի ուղեկիցս ու ուղեցույցս մեր ողջ տեսածից պապանձված ու ճնշված՝ Չապանի սարահարթից դանդաղ իջանք Վարդոյի հովիտը:

Աջ կողմում՝ մայր մտնող արևի ոսկեշող ճառագայթների մեջ, շառագունել էր Դիադինը: Իսկ այնտեղ՝ կապույտ-կապույտ լեռնաշղթայի հետևում, Մուշն էր: Է՛լ ավելի հեռվում՝ խորհրդավոր, անզսպորեն դեպի իրեն ձգող Դիարբեքիրն էր:

Մեր հետևում մնացին Չապանի մռայլ ժայռերը:

Եվ թեթևակիորեն սպիտակին էր տալիս քարքարոտ, ոլորապտույտ ճանապարհը, որով հարյուրավոր դժբախտ խնուսցիներ գնացել էին դեպի ստույգ ու մարտիրոսական մահ:

Լև Կիպիանի

«Кавказское слово», 5. X. 1916, № 219.

189. «ԽԱՐԲԵՐՈՒՅ ՄԻՆՁԵՎ ՈՒՐՅԱ ՄԱՆԱՊԱՐՀԻՆ» ԳՐՔԻԾ*

1915 թ. մայիսի 1-ին մեզ մոտ՝ Խարբերդում հանկարծակի ձերբակալեցին ու բանտ դրեցին բոլոր առավել ազդեցիկ, առավել ունեւոր հայերին: Բանտում նրանց ծեծում էին ու տանջում, ասում էին. դուք զենքի պահեստներ ունեք, ցույց տվեք, որտե՞ղ են դրանք:

Ոչ ոք ոչինչ չասաց: Ասենք, ոչ մի պահեստ էլ չկար: Առանձին անձանց մոտ, շատ քչերի, թաքցված էին հրացաններ ու ատրճանակներ, բայց սրանք չէին ուզում խոստովանել:

Խոստովանություն չկորզելով տղամարդկանցից՝ կպան կանանց: Ձերբակալեցին՝ ում վրա որ կասկածանք կար կամ ումից հույս ունեին հարուստ փրկագին ստանալ: Բայց կանայք էլ ոչինչ չասացին. շատերը՝ նրա համար, որ չգիտեին տեղը, մյուսներն էլ, որ չէին ուզում մատնել ամուսիններին:

Թեմական առաջնորդը, մյուս հոգևորականները և ազա-

* Այս պատմությունը գրի է առնվել ըստ տիկին Պ. Յ-յանցի պատմածի, երիտասարդ, ունեւոր ընտանիքի պատկանող մի կնոջից, որը կրթություն է օտաքել Խարբերդի գերմանական միսիայի դպրոցում:

տության մեջ մնացած սակավաթիվ մեծամեծները իրար հետ խորհրդակցելով՝ որոշեցին հավաքել ու հանձնել եղած զենքը, որպեսզի ձերբակալվածներին ազատեն խոշտանգումներից:

Երբ մենք հավաքեցինք և հանձնեցինք զենքը, կոտանքները ժամանակավորապես դադարեցին: Բայց շուտով դրանք վերսկսվեցին է՛լ ավելի դաժանորեն: Ասում էին. սա այն զենքը չի, բացե՛ք ձեր պահեստները:

Խոշտանգում էին սարսափելիորեն, անմարդկայնորեն: Պոկում էին տղամարդկանց ոտքերի եղունգները, արյունոտված ոտքերը դնում տաք ջրի մեջ, ապա ուռննու ճիպոտներով խփում վերքերին: Սափրում էին կանանց գլուխները, շիկացած պղնձե թասեր կործում գլուխներին կամ այրում էին կրծքերը...

Շատերը շղիմացան տանջանքներին, մեռան բանտում, ոմանք խելագարվեցին:

Բայց մենք արդեն տվել էինք այն ամենը, ինչ ունեինք, և այլևս ոչինչ տալ չէինք կարող:

Այնժամ հայտարարեցին, թե բոլոր հայերը պետք է աքսորվեն երկրից, թե այդ մասին հրաման կա Կոստանդնուպոլսից...

Սկսվեց աքսորը:

Ջորքերը շրջապատեցին մեր թաղամասերը, ոստիկանական ջոկատները մտան տները բռնելու ու ձերբակալելու բոլորին, «և՛ որ գտնեին (սկզբնական շրջանում՝ միայն տղամարդկանց)»: Ձերբակալվածներին տաբան բանտը, այնտեղ նրանց ձեռքերը կապեցին պարանոցներով, ապա խումբ-խումբ շղթայեցին ու գիջերով, մեծ բազմությամբ՝ 1000-հոգուց ավելի, դուրս հանեցին քաղաքից:

Մենք այդ մասին իմացանք միայն հաջորդ օրը:

Առավոտյան, երբ մայրերն ու կանայք գնացին ուտելիք կամ հագուստ տալու բանտարկյալներին, բանտը դատարկ տեսան: Այնժամ նրանք սարսափելի ողբ ու կական բարձրացրին, հուսահատորեն սկսեցին իրենց կուրծքը ծեծել, շորերը պատառտել ու մազերը փետել: Նրանց հրամայեցին ցրվել: Նրանք ցրիվ չէին գալիս, նրանք ճշում էին. «Վերադարձե՛ք մեր ամուսիններին: Վերադարձե՛ք մեր եղբայրներին ու հայրերին»:

Նրանց ցրեցին հրացանների խզակոթերով ու մտրակներով:

Դա կրկնվեց մի քանի օր, մինչև որ քաղաքի բոլոր տղամարդիկ ձերբակալվեցին ու աքսորվեցին: Հետո անցան կանանց և երեխաներին: Նրանց նույնպես հավաքում էին խումբ-խումբ՝

1000—1500 հոգի, և ժանդարմների հսկողութեամբ դուրս էին հանում քաղաքից:

Բանտում մնացին 200-ից ոչ ավելի տղամարդիկ՝ առավել ունևորներից: Սրանք փրկագին էին տվել՝ մարդը 10 ոսկի և թույլտվություն ստացել, որ քաղաքից տեղափոխվեն ոչ թե իրենց ընտանիքներից առանձին, այլ՝ միասին:

Փրկագնվածների թվում էր նաև իմ ամուսինը:

Մենք պատրաստվեցինք և հունիսի 14-ին՝ շաբաթ օր, մյուսների հետ դուրս եկանք Ուրֆա տանող ճանապարհով:

Մեր խումբը բաղկացած էր առավել ունևոր, առավել կրթված և քաղաքում հարգված ընտանիքներից: Մենք մեզ հետ ունեինք սայլեր և ձիեր, բայց շատ դանդաղ էինք առաջ ընթանում, քանի որ տղամարդիկ ոտքով էին գնում:

Հինգերորդ օրը հասանք Իզոլի գյուղը և կանգ առանք հանգըստանալու: Մենք հարբերդից մեզ հետ մթերքի մեծ պաշար էինք վերցրել, բայց Իզոլիում խլեցին, մեզ ոչինչ չթողեցին:

Մոտերքում, գյուղի կողքով, Ծփրատ գետն է հոսում: Մենք տեսնում էինք, թե ինչպես են հոսանքի հետ քշվում գնում այլանդակված, ուռած դիակներ՝ երկուական միասին կապված: Դրանք այնքան շատ էին և տեսարանն այնպես սարսափելի էր, որ մենք աշխատում էինք չնայել գետի կողմը:

Երբ վրա հասավ երեկոն, տղամարդկանց մեզանից առանձնացրին: Նրանց մեկական կամ մի քանիսին միասին տարան գետի ափը և ասացին՝ ոսկի տվեք, թե չէ ձեզ կսպանենք: Հետո էլ հայհոյում էին ու ծեծում: Ով որ կարողացավ փրկագնվել, փրկագնվեց ու վերադարձավ ճամբար, ով չկարողացավ, նրան սպանեցին և դիակը ջուրը նետեցին:

Իզոլիում մնացինք մի քանի օր: Հետո վեր կացանք ու գնացինք դեպի Մալաթիա:

Մինչև Մալաթիա նույնպես հինգ օր գնացինք և սաստիկ տանջահար եղանք: Մեզ հետ դեռ մնում էին մեր սայլերն ու ձիերը: Բայց ո՛չ տղամարդկանց, ո՛չ էլ 10—11 տարեկանից մեծ երեխաներին թույլ չէին տալիս սայլ նստել: Շատերը քայլում էին ոտաբորիկ, քանի որ խլել էին նրանց կոշիկները: Սոված, հոգնած, ուռած, արնակոլուլ ոտքերով քայլում էին մեր ամուսինները, հայրերը, եղբայրները և երեխաները: Հենց որ մեկը ուժասպառ ընկնում էր, այլևս ոտքի չէին հանում, այլ՝ քարով խփում էին գլխին, սպանում կամ թողնում էին, որ մեռ-

նի ճանապարհին... Իզոլիից Մալաթիա ճանապարհին մենք շատ դիակներ սփռեցինք:

Բայց ամենասարսափելին, ամենաանտանելին այն էր, որ այդ ճանապարհին սկսվեցին արդեն բռնությունները կանանց նկատմամբ: Բռնաբարում էին զազրելի ցինիզմով, զազանային ծաղրածանակի ենթարկելով, ամուսինների, հայրերի ու մայրերի աչքի առաջ...

Մալաթիայում առանձնացրին տղամարդկանց և 10 տարեկանից մեծ տղաներին, իսկ մեզ՝ կանանց, աղջիկներին ու փոքր երեխաներին, բաժանեցին խմբերի և տեղավորեցին իջևանատներում:

Խարբերվում մեր ամուսիններն ու հայրերը ոսկով իրավունք գնեցին մնալու իրենց ընտանիքների հետ: Այդ իրավունքը զորություն ունեցավ միայն մինչև Մալաթիա: Այնտեղ անհրաժեշտ եղավ նորից փրկագնվել: Բայց քանի որ արդեն ոչ ոքի մոտ վրամ չէր մնացել, — ամբողջ դրամը խլել էին ճանապարհին, ուստի մեզ զրկեցին վերջին արտոնությունից, վերջին մխիթարությունից:

Ես երեք տարվա ամուսնացած էի, բայց երեխաներ չունեի: Եվ դա մեծ բախտավորություն էր ինձ համար: Բայց ես ջերմորեն սիրում էի ամուսնուս... Երբ նրան, մյուսների հետ մեկտեղ, տանում էին, ես ուշաթափ եղա: Ուշքի գալով՝ կողքիս տեսա արցունքներով ողողված 14-ամյա քրոջս: Այնուհետև իմ մերձավորներից միայն նա մնաց ինձ հետ, քանի որ մորս՝ փոքրահասակ եղբայրներիս ու քույրերիս հետ առանձնացրին մի ուրիշ խմբում:

Գիշերն անցկացրինք ողբալով ու արցունք թափելով: Աղոթում էինք աստծուն, որ գթա մեզ... Չեմ հասկանում, թե նա ինչպե՞ս կարող էր շլսել այդքան մայրերի, այդքան անմեղ երեխաների հուսակտուր կանչերը:

Վաղ առավոտյան մութեսարիֆը պաշտոնյաների հետ եկավ ասելու, թե գիշերը տղամարդկանց ուղարկել են Ուրֆա և որ շուտով այնտեղ կուղարկեն նաև մեզ: Ապա ասացին, թե պետք է խուզարկեն մեզ, քանի որ այդպիսի հրաման կա:

Մենք խելքներս կորցրել էինք, ոչինչ չէինք հասկանում, թույլ էինք տալիս, որ մեզ հետ վարվեն, ինչպես ցանկանում են:

Սկսեցին մեզ մեկ-մեկ մոտեցնել մութեսարիֆին և մերկացնել՝ խուզարկելու համար: Շատերի նույնիսկ ներքնազգեստներն

էին հանում, հրամայում էին շուռ գալ, կռանալ, ձեռքով ավեր-
փում էին մերկ մարմինը, անամոթ խոսքեր ասում, ծիծաղում
ու գվարճանում:

Հետո հավաքեցին, որ Ուրֆա տանեն:

Մայերն ու ձիերը խլեցին: Զթողեցին նույնիսկ իշուկներին,
որպեսզի հնարավոր լինե՞ր երեխաներին նստեցնել-տանել: Մայ-
րերը փոքրերին շալակներն առան, իսկ նրանց, որոնք կարող էին
բայել, ձեռքը բռնեցին ու գնացին:

Մենք արդեն պարեն չունեինք: Ուտելու համար միայն հաց
էին տալիս: Այն երեխաները, որոնք չէին կարող քարթու հաց
ուտել, բմահաճում էին, լալիս, ճշում: Ծթե ժանդարմներից որևէ
մեկին ձանձրացնում էր մանկական ճիչը, նա մորից խլում էր
լավիանին և երեխայի գլուխը ճամփեզրի քարերին խփելով՝
ջախջախում, սպանում էր:

Առաջին իսկ օթեանում գիշերելիս՝ վերսկսվեցին բռնու-
թյունները կանանց նկատմամբ: Նրանց նույնիսկ մի կողմ չէին
տանում: Այս մարդիկ տվելի վատն էին, քան անասունները.
դրանք գոնե քիչ թե շատ ամոթի զգացում ունեն, իսկ սրանց
պետք էր հնարավորին չափ ավելի շատ զազրելիություններ ու
նողկալիություններ... Ինչ-որ նորմայի ու հերթի պես բան էին
սահմանել. յուրաքանչյուր 10 գինվորի հատկացնում էին մեկ
կին, գվարճանում էին նրանով 2—3 ժամ անընդմեջ, ապա տան-
ջահար, կիսամեռ, հաճախ ուշաթափ՝ թողնում հեռանում...

Զաղծված շթողեցին նույնիսկ 10, նույնիսկ 8 տարեկան աղ-
ջիկներին:

Դա կրկնվում էր յուրաքանչյուր կանգավայրում:

Նրանց մեջ կային հղի կանայք, որոնք բռնաբարություննե-
րից ու ծեծից ծննդաբերում էին վաղաժամ, արյունաքամ լինում
ու մեռնում մեր աչքի առաջ:

Որպեսզի փրկվեին հետապնդումներից, շատերը վերքերով
այլանդակում էին իրենց դժմքն ու մարմինը, կեղտոտում, զրզ-
վելի դարձնում իրենց: Ասենք, առանց այդ արհեստական մի-
ջոցների էլ (սոված, պատառոտված, կեղտոտ, վշտից ու տա-
ռասպանքից խնկարույթ) մենք այնպիսի տեսք ունեինք, որ,
թվում էր, ամենազազրելի անառակն էլ մեզ վրա չէր կարող
նայել տափաքով... Բայց դրանք մարդկային ամեն մի զգաց-
մունքից զուրկ մարդիկ էին, նույնիսկ՝ հասարակ ֆիզիկական
զգվանքի զգացմունքից զուրկ:

Այսպես մենք քայլեցինք մոտ երկու ամիս: Այն հագուստները, որ մեզ դեռևս թողել էին կրկնվող կողոպուտներից հետո, քրքրվել էին ամբողջովին: Բոլորը սարսափելի ցնցոտիների մեջ էին, իսկ շատերը՝ համարյա մերկ: Որպեսզի ինչ-որ բանով ծածկենք մեր մերկությունը, մենք տերևներից ու խոտերից գոտիներ էինք հյուսում, ինչպես վայրենիներն են անում...

Նրբ վերջապես հասանք Ուրֆա, մենք 200 հոգուց ավել չէինք մնացել, մինչդեռ, հարբերդից դուրս էինք եկել մոտ 2000 հոգով, իսկ Մալաթիայից, տղամարդկանց առանձնացնելուց հետո, 1000-ից ավել էինք: 1000 կանանցից ու երեխաներից ողջ էին մնացել հազիվ 200-ը. մյուսները կա՛մ մեռել էին ճանապարհին, կա՛մ սպանվել, կա՛մ առևանգվել:

Մեզ՝ խոշտանգված, կիսամեռ, մեր տեսած սարսափներից ու տառապանքներից խելացնոր՝ քշեցին մտցրին Ուրֆայի ինչ-որ իջևանատուն, ասելով, թե այստեղ մեզ թողնելու են մի քանի օրով հանգստանալու համար, իսկ հետո կտանեն ավելի հեռու:

Ես իմացա, որ Ուրֆայում կա գերմանական միսիա, և մի բարի կնոջ խնդրեցի, որ թաքուն մի գրություն տանի տա միսիոներներին: Այն, որ ես սովորել էի գերմանացիների մոտ և լավ գիտեի նրանց լեզուն, փրկեց ինձ: Միսիայից եկան մի տիկին ու մի բժիշկ: Նրանք բանակցեցին մեր դահիճների հետ և թույլտվություն ստացան, որ ինձ, քրոջս և երկու ուրիշ կանանց բռնեն տանեն:

Գերմանական հիվանդանոցում մե՛նք մնացինք մի քանի օր, մի քիչ հանգստացանք, կազդուրվեցինք: Հետո մեզ տեղափոխեցին մի այլ շենք, որը նույնպես միսիային էր պատկանում:

Դրանից ոչ շատ առաջ Ուրֆայում հայերի սարսափելի կոտորած էր եղել: Շատերին սպանել էին, շատերին քշել անապատ՝ սովամահ լինելու: Բայց ոմանք հասցրել էին թաքնվել թաղամասերում և զենքի դիմել: Նրանց ձեռք գցելու համար թուրքերի բոլոր փորձերը մինչև հիմա վերջանում էին անհաջողությամբ: Հայերն ամուր նստել էին և անձնուրացորեն պաշտպանվում էին:

Այն տունը, որտեղ ապրում էի, մի երեսով նայում էր դեպի հայկական թաղամասը, մյուսով՝ թուրքականը:

Ա՛խ, ի՛նչ բերկրանքով էի լսում, թե ինչպես են կրակում հայերի հրացանները: Ի՛նչ հիացմունքով էի տեսնում, թե թուր-

քերն ինչպես են փախչում այդ կրակոցներից՝ տանելով իրենց փրավորներին ու սպանվածներին...

Բայց շուտով Հալեպից մեծաթիվ զորք եկավ, հետո էլ՝ գերմանացի մի սպա ու լավ հրանոթներ: Հրանոթները դրեցին բարձունքների վրա և սկսեցին ուժեղացնել:

Երեք օր անց հայերի բոլոր ամրությունները կործանվեցին, և թուրքերը ներխուժեցին թաղամասեր:

Հայերը, որքան որ դեռևս ողջ մնացածներ կային, փախան թաքնվեցին ամերիկացիների շենքում:

Գերմանացի սպան հայտարարեց, որ նրանց, ովքեր կհանձնվեն, ոչ մի վատ բան չի արվի: Այնժամ հայերը հանձնվեցին գերմանացի սպային: Բայց սպան չպահեց խոստումը. շատերին կապկպեց, ուղարկեց բանտ, իսկ մնացածին արտաքսեց քաղաքից՝ չգիտես թե ուր:

Հետո սկսեցին խուզարկել թուրքերի, ասորիների և եվրոպացիների տները, որպեսզի գտնեին այնտեղ թաքնված հայերին: Ում որ գտնում էին, տանում էին բանտ: Այդ խուզարկությունների ժամանակ ձերբակալեցին նաև մեզ՝ ինձ և ինձ հետ եղածներին:

Հետո կախաղան սարքեցին և սկսեցին կախել նրանց, ում որ անվանում էին խռովարարների պարագլուխներ...

Ես որոշեցի փախչել, ինչ ուզում է լինի: Պայմանավորվեցի մի քանի ուրիշների հետ, և, երբ գիշերն իջավ, մենք զգուշորեն դուրս եկանք ճամբարից ու փախանք... Ես փախչում էի ամբողջ ուժով, հասցրի փախչել ու թաքնվել քարերի արանքում: Երեկոյան այստեղ ինձ գտավ մի կին, որը, իմ բախտից, հայ էր, արաբի հարձ այդ գյուղում: Նրանից ես իմացա, որ իմ բոլոր ընկերուհիներին գերի են վերցրել, իսկ քրոջս ինչ-որ մեկը տարել է Ուրֆա:

Այս կինը իր մոտ ապաստան տվեց ինձ և թաքուն իմ նամակը հասցրեց Ուրֆա՝ քույր-միսիոներներին: Նրանք իմ հետևից մարդ ուղարկեցին, և ես գիշերը նրա հետ գաղտագողի մտա Քաղաք:

Ուրֆայում ես շատ հարցուփորձ արեցի քրոջս մասին, բայց աչինչ չիմացա: Դառն էր իմ վիճակը, է՛լ ավելի դառն էր ջահել քրոջս բախտը, որն այժմ մնացել էր բոլորովին մենակ, աստված գիտե ում ձեռքին...

Ես թաքնվեցի իմ մտերիմ գերմանուհու մոտ: Մի քանի օր

անցավ: Ոչ ոք ինձ չէր անհանգստացնում: Բայց ահա մի անգամ առավոտյան ոստիկանները շրջապատեցին մեր տունը: Հասկացա, որ ուզում են խուզարկություն կատարել: Իսկույննեթ գրեցի ծանոթուհուս լայնեզր գլխարկը (զգեստս փոխել էի, Պենց որ եկել էի Ուրֆա) և տնից դուրս եկա: Դռան մոտ կանգնած էր ոստիկանական սպան: Ես հանգիստ անցա նրա մոտով: Նա ինձ գերմանուհու տեղ դրեց և բաց թողեց՝ ոչինչ չասելով: Գնացի այգիների կողմը, որտեղ մի ուրիշ գերմանուհի ծանոթ ընկերուհի ունեի: Այստեղ մնացի մինչև երեկո, իսկ երեկոյան նորից վերադարձա մտերմուհուս մոտ, որի տունը առավոտյան վերից վար խուզարկել էին, բայց, իհարկե, ապարդյուն...

Գարնանն իմացա, որ մորս հաջողվել է իր մոտ մնացած երեխաների հետ, քրդերի օգնությամբ, փախչել Մալաթիայից և որ նա հիմա թաքնված է Մեզրեում՝ հարբերդի մոտ...

Ինչ-որ հրաշքով, եվրոպացի կնոջ տեսք առած՝ ինձ հաջողվեց առանց խոչընդոտի գնալ հասնել Մեզրե, որտեղ գտա մորս, կրտսեր քույրերիս և եղբայրներիս:

Նրանցից իմացա, որ ամուսնուս սպանել էին Մալաթիայում մեր բաժանումից մեկ-երկու օր հետո: Երբ ժանդարմական սպան սկսել էր խուզարկել նրան, նա դուրս էր քաշել հազուստի առկ թաքցրած դաշույնը, մի հարվածով սպանել թուրքին ու փախել: Թուրքերը հետևից կրակ էին բացել և տեղնուտեղն սպանել: Իմանալով այս մանրամասնությունները, ես ավելի շատ ուրախացա, քան վշտացա: Թող սպանված լինի: Նա համենայն դեպս հասցրել էր մահից առաջ վրեժն առնել և՛ իր, և՛ իմ, և՛ հազարավոր ուրիշ տղամարդկանց ու կանանց:

Հազիվ էինք մի քանի օր ապրել Մեզրեում, երբ նորից ստիպված եղանք փախչել, որովհետև թուրքերը մեր հետքը գտել էին:

Այս անգամ մենք փախանք հարևան Դերսիմ, այնտեղի քրդերի մոտ: Իսկ երբ իմացանք, որ ռուսական զորքերը գրավել են Երզնկան, եկանք ռուսների մոտ: Երզնկայից, մյուս փախըստականների հետ, ուղարկվեցինք այստեղ՝ Ռուսաստան:

Ամուսնուս ընտանիքը 48 շունչ էր: Նրանցից կենդանի են մնացել ընդամենը երեք հոգի. ես և երկու տղա:

«На пути от Харберга до Урфы», М., 1917.

...Այդ ամբողջ զարհուրանքը, այդ բոլոր ոճրագործությունները կատարվել են հայերի նկատմամբ՝ ընայած նրանց կողմից ամենափոքր իսկ մարտահրավերի բացակայության: «Մենք պատերազմական դրության մեջ ենք», — հավանաբար կառարկի թուրքական կառավարությունը: «Մենք պայքարում ենք մեր գոյության համար: Հայերը հույս էին տածում մեր թշնամու հաղթանակի նկատմամբ: Նրանք օգնության ծրագրեր էին որոճում այդ հաղթանակի իրականացման համար: Նրանք դավաճաններ էին ազատության մեջ՝ մերձեցակառային գոտում, և մենք ստիպված եղանք նրանց դեմ գործել ռազմական ժամանակի ողջ խստությամբ»: Բայց այսպիսի արդարացումները լիովին հակասում են փաստերին: Այդ հայերը մերձառաջաճակատային գոտու բնակիչներ չէին: Ոչ մի քաղաք կամ գյուղ, որտեղից նրանց սխտեմատիկորեն քշում էին դեպի մահ, չէր գրտնըվում ռազմական գործողություններին թատերաբեմին մոտիկ: Գրանք բոլորը Անատոլիայի խորքերում էին, հավասարապես հեռու և՛ կովկասյան սահմանից, և՛ Դարդանից: Նրանք ոչ մի հնարավորություն չունեին համագործակցելու Անտանտի զորքերի հետ, ինչպես և չէին կարող ապստամբություն բարձրացնել, քանի որ մեկ հոծ համայնք չէին կազմում: Նրանք ոչ մեծ գաղութներով ցրված էին ընդարձակ երկրով մեկ և փոքրամասնություն էին կազմում իրենց հարևան թուրքերի համեմատությամբ: Քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունը թուրքերը ամուր պահում էին իրենց ձեռքին, և խռովություն բարձրացնելը ոչ մի լավ բան չէր խոստանում հայերին:

Ես պետք է կրկնեմ, որ այդ հայերը՝ քաղաքայինները, հիմնականում խաղաղ տրամադրված և աշխատասեր մարդիկ էին, եղել, զենք գործածելու մեջ անհմուտ: Նրանց, ինչպես որ Արևմտյան Եվրոպայի քաղաքային բնակչությանը, խորթ է վրեժխնդրության գաղափարը:

Սամանյան կառավարությունը ի վիճակի չէ թաքցնել իր հանցագործությունը նախազգուշական միջոցառումների՝ պատրվակի տակ, քանզի հայերը հեռու են եղել վատ դիտավորություններից... Եվ իրոք, մինչև այժմ գրանցված է երկու դիպք, երբ տեղահանության ծրագիրը հանդիպել է դիմագրության: Դա

Անտիոքի շրջանում տեղի ունեցած հաջող դիմադրությունն էր, երբ հայ գյուղացիները սաշերը բարձրացան և պաշտպանություն ունենալով ժողի կողմից՝ յսթ շաբաթ պայքարում էին, մինչև որ համարյա հրաշքով փրկվեցին ֆրանսիական նավատորմի օգնությամբ... Եվ մեկ էլ՝ անձնուրաց հերոսությունը Շապին-Գարահիսարի, մի քաղաքի, որ գտնվում է Տրուպիզոնից ոչ հեռու, որտեղ 4 հազար հայեր, ի պատասխան արտաքսման պահանջի, զենքի դիմեցին և թուրքական զորքերին դիմադրեցին մայիսի կեսից մինչև հուլիսի սկիզբը: Այնժամ թուրքերը համալրումներ ու հրետազոր բերեցին և հեշտությամբ կործանեցին քաղաքը: «Գարահիսարը, — ասվում էր մի հայ քահանայի հասցեագրված նամակում, — ուժեղացավ և ենթարկվել, և շրջակա շրջանների ամբողջ բնակչությունը, ինչպես և քաղաքինը, անողորբար կոտորվել է, չբացառելով իրեն՝ եպիսկոպոսին»: Ոչ մի այլ բան չի կարող սրանից լավ ապացուցել, թե թուրքական կառավարությունը որքան քիչ էր վախենում հայերից և ինչ եռանդով միջոցներ ձեռք առավ նրանց արագ ոչնչացման համար, հենց որ դրա հնարավորությունը եղավ:

Այսպիսին է եղել կառավարության գործելակերպը անպաշտպան, ոչ մի կասկած չհարուցող քաղաքաբնակ հայերի նկատմամբ: Իսկ երբ բանը հասավ նվազ հնազանդ գյուղացիական համայնքներին, որոնք հիմնավորվել էին սարերում, կառավարությունը հրաժարվեց որևէ ձեացումից. չթաքցնելով իր մտադրությունները և չսպասելով, մինչև որ նրանք իրենք ենթարկվեին տարագրման հրամանին, իսկույնեթ սուրը մերկացրած հարձակվեց նրանց վրա:

Նա [կառավարությունը] նույնկերպ վարվեց Զեյթունի հետ՝ հայկական մի մարզի, որը ութ հարյուր տարի փաստորեն անկախ ապրում ու բարգավաճում էր Կիլիկյան հարթավայրի վրա խոյացող լեռների մեջ:

Զեյթունցիները մնացած հայերից՝ Կիլիկիայի բնակիչներից, ռարերվում էին նրանով, որ զենք ունեին և, թվում է, ժամանակին նախապատրաստվել էին մոտեցող հանգուցալուծմանը: Բայց նրանք զենքերը հանձնեցին, հենց որ խոստացան, որ հնազանդության դեպքում կխնայեն նրանց անպաշտպան եղբայրակիցներին, որոնք ապրում էին հարթավայրի գյուղերում: Թուրքերը, հենց որ իրենց նպատակին հասան, իհարկե, չպահեցին իրենց խոստումը: Այսպիսի անբարենպաստ դրության

մէջ դրված լինելով՝ քաջարի լեռնականները անխուսափելիորեն պետք է որ պարտվեն³⁵...

Arnold J. Toynbee. Armenian Atrocities. The Murder of a Nation. New-York—London, 1915, p. 69—72.

191. Դ-Ր ԼԵՓՈՒՈՒՍԸ 1915 Թ. ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Հայերի տեղահանութիւնը կատարվել է երեք տարբեր շրջաններում և անցել է հետևյալ երեք իրար հաջորդող էտապներով: Երեք խտաբնակ շրջանները, որտեղ հայերը կազմել են բնակչության նշանակալի մասը (10-ից 40 տոկոսը), հետևյալներն են.

1. Կիլիկիան և Հյուսիսային Սիրիան

2. Արևելյան Անատոլիան

3. Արևմտյան Անատոլիան:

Կիլիկիայի այն շրջանը, որտեղ նրանք ապրում էին, իր մեջ ներառում է Ադանայի վիլայեթը և Հալեպի վիլայեթի առավել բարձրագիւր մասերը, որոնք տեղավորված են Տաւրոսում և Ամանոսում (Մարաշի սանջակ): Հյուսիսային Սիրիայում և Միջագետքում նրանք բնակվում էին Հալեպի, Անտիոքի, Սուրդիայի, Քեսաբի, Ալեքսանդրետի, Քիլիսի, Այնթապի և Ուրֆայի շրջաններում:

Արևելյան Անատոլիայի յոթ վիլայեթներն են՝ 1. Տրապիզոն, 2. էրզրում, 3. Սեբաստիա, 4. Խարբերդ (Մամուրեթ ուլ-Ազիզ), 5. Դիարբեքիր, 6. Վան, 7. Բիթլիս:

Արևմտյան Անատոլիայում պետք է հիշատակել Իզմիդի մութեսարիֆութիւնը և Բրուսայի, Կաստամունուի, Անգորայի և Կոնիայի վիլայեթները:

Կիլիկիայի բնակչության տեղահանութիւնն սկսվում է մարտի վերջին և հետևողականորեն շարունակվում ապրիլ ու մայիս ամիսների ընթացքում: Արևելյան վիլայեթներից տեղահանութիւնը (բացառությամբ Վանի վիլայեթի) սկսվում է մայիսի վերջին և սիստեմատիկորեն շարունակվում մինչև հուլիսի 1-ը:

Տեղահանութիւնն Արևմտյան Անատոլիայից, որն սկսվել էր օգոստոսին, շարունակվում է սեպտեմբերի ընթացքում:

Հյուսիսային Սիրիայում և Միջագետքում սկզբում միջոցա-

ռումները սահմանափակվել են ազդեցիկ մարդկանց ձերբակալությամբ: Տարագրություններն սկսվում են մայիսի վերջին և շարունակվում մինչև հոկտեմբեր ամիսը...

Անատոլիայի արևելյան վիլայեթներից տեղահանությունը իրագործվում է երկու էտապով:

Կոստանդնուպոլսի մտավորականության ձերբակալությունից երեք օր առաջ, որը տեղի է ունեցել ապրիլի լույս 25-ի գիշերը, իշխանությունները ձեռնարկեցին մեծ թվով անվանի քաղաքացիների ձերբակալությանը ներքին մարզերի շատ քաղաքներում: Ձերբակալությունները սիստեմատիկորեն տեղի են ունեցել չորս շաբաթ շարունակ՝ ապրիլի 21-ից մինչև մայիսի 19-ը: Այսպես, ապրիլի 21-ից սկսած, ձերբակալվել և աքսորվել են անվանի քաղաքացիներ Իզմիրում՝ 100, Պարտիզակում՝ 80, Բրուսայում՝ 40, Պանդրումայում՝ 40, Բալլըքեսիրում՝ 30, Աղաբազարում՝ 80: Հաջորդ օրերին, ապրիլի վերջին և մայիսի սկզբին. Մարգվանում՝ 20, և 20 անվանի քաղաքացիներ էլ՝ Դիարբեքիրում: Մայիսի առաջին շաբաթներին բռնվել և աքսորվել են 600 երևելի անձինք էրզրումից, Սեբաստիայից՝ 500, Քղիից՝ 50, Շապին-Գարահիսարից՝ 50 և Խնուսից՝ 25:

Մայիսի երկրորդ կեսին հերթը հասավ Դիարբեքիրին, որտեղ սկզբում ձերբակալվել էին 500, իսկ հետո ևս 300 հոգի, և Կեստրիային (200 անվանի քաղաքացիներ): Այդ նույնը պատահեց նաև Բաբերդում ու Յոզղաթում: Նույնպես մի քանի ազդեցիկ մարդիկ ձերբակալվեցին Մարաշում և Ուրֆայում:

Քանի որ վերոհիշյալ քաղաքները գտնվում են հայաբնակ մարզերում, պետք է ենթադրել, որ խոսքը գնում էր համընդհանուր միջոցառման մասին, ինչը նպատակ ուներ հայ ժողովրդին գրկել իր առաջնորդներից և հոետորներից, որպեսզի արտախուժվեն կարելի լինե՞ր իրագործել առանց աղմուկի ու դիմադրության: Ուզում էին նաև խանգարել այն բանին, որ երկրի ներսում կատարվող իրադարձությունների մասին լուրերը ժամանակից շուտ չդառնային հասարակայնության ու Եվրոպայի սեփականությունը: Հունիսի սկզբից պետության մեջ վարչական պաշտոններ զբաղեցնող բոլոր հայերը հանվեցին իրենց պաշտոններից, իսկ բոլոր բժիշկները, որոնք պատերազմի սկզբից ևեթ հավատարմորեն կատարում էին իրենց պարտականությունները բուրժական զինվորական հոսպիտալներում, բանտ նետվեցին:

Հաղարավոր հայերի, պատվավոր ու կրթված մարդկանց՝ դիպուտատների, հրապարակախոսների, գրողների, բանաստեղծների, իրավաբանների, փաստաբանների, նոտարների, ծառայողների, բժիշկների, վաճառականների, բանկիրների և բոլոր ունևոր ու ազդեցիկ տարրերի բոլոր այդ ձևերակալությունները կատարվեցին առանց որևէ մի դատաքննության: Ոչ մի անգամ և ոչ մի դեպքում նրանց հանդեպ մեղադրանք չի հարուցված եղել պետության դեմ ուղղված որևէ թշնամական գործողության մեջ կամ նման մտադրության մեջ: Պարզապես նրանք [թուրքերը] ուզում էին գլխատել հայ ժողովրդին՝ նախաճաճ առանձին մասերի ջախջախմանն անցնելը: Մենք մի այլ տեղում դեռ մանրամասն կանգ կառնենք այդ միջոցառումների ծագման վրա և այն պատճառաբանությունների, որոնցով ղեկավարվում էին կառավարական շրջանները: Բարձրագույն պաշտոնատար անձանց հասցեագրված հրամանները գալիս էին Ստամբուլից և, շնայած այն դիմադրությանը, որ ցուցաբերվում էր առանձին պետական ծառայողների, իսկ որոշ դեպքերում նույնիսկ հենց թուրք բնակչության կողմից, այնուամենայնիվ դրանք անշեղորեն և անողորմաբար կատարվում էին:

Միջոցառումների երկրորդ էտապը, որ նախորդել է համընդհանուր տարագրությանը, վերաբերում է բնակչության արական մասին, որը բանակ էր կանչվել կամ արդեն այնտեղ ծառայում էր այս իրադարձությունների ժամանակ: Զինվորական ծառայության մեջ գտնվող հայերը, որոնք ռազմական միևնույնի վկայությամբ քաջաբար մարտնչում էին ոչ միայն Դարդանեյում, այլև Կովկասյան ճակատում՝ Ռուսաստանի դեմ, մեծ մասամբ զինաթափվել են և օգտագործվել բանակի կարիքների համար՝ որպես բեռնակիրներ կամ ճանապարհների վերականգնման վրա աշխատողներ: Համարյա բոլոր գավառներից լուրեր են ստացվել, որ ոչ միայն հարկադիր աշխատանքի մեջ գտնվող հայերն են տարվել խուլ տեղեր և սպանվել իրենց ընկեր-մոտույմանների ձեռքով, այլև ամբողջ խմբեր՝ 80, 100 և ավելի մարդուց բաղկացած, զնդակահարվում էին զինվորների ու զինվորական ժանդարմերիայի ձեռքով՝ իրենց սպաների հրամանի համաձայն: Հավանաբար երբեք, համենայն դեպս մինչև պատերազմի ավարտը, չի պարզվի, թե ինչ չափեր էր ընդունել բանակ զորակոչված հայերի սպանությունը:

Զինվորական պարհակ կատարելու պատրվակով շատ քա-

ղաքներում ու գյուղերում 16—70 տարեկան տղամարդկանց, շնայած այն բանին, որ նրանք բանակում ծառայելուց ազատվելու համար հարկ էին վճարել կամ պիտանի չէին բանակում ծառայելու, շահասյուններով տարել են լեռները և գնդակահարել առանց նախնական որևէ փնտրյան, ինչն ի միջի այլոց, ո՛չ ժամանակը, ո՛չ հանգամանքները թույլ չէին տալիս կատարելու...

Մենք արդեն նշել ենք, որ չպետք է ծանրակշիռ համարել այն փաստարկները, որոնք բերվում են արտաքսումը հիմնավորելու համար: Բացառությամբ Վանի շրջանի, որը խուսափեց տեղահանությունից, քանի որ այն գրավված էր ռուսական զորքերի կողմից, երկու-երեք տեղերի, որտեղ հայերը դիմադրություն ցույց տվեցին (Զեյթուն և Շապին-Գարահիսար), մնացածներն այնքան հեռու են մերձճակատային գոտուց, որ մեկուկես միլիոն բնակիչների արտաքսումը, որոնք ցրված էին կայսրության բոլոր մասերում, մանավանդ ռազմական զործուժյունն ու թատերաբեմից ամենահեռու գտնվողներն, ոչ մի չափով չի կարելի արդարացնել ռազմական նկատառումներով:

Միակ բացատրությունը, որը հիմք չի տալիս կառավարության այդ միջոցառման մեջ խելացնորության ակտ տեսնել, դա այն է, որ (կառավարությունը) գործում էր համաձայն ներքաղաքական պլանի ու սառնարյուն հաշվարկով և նախապես կըշռադատված մտադրությամբ իր առջև խնդիր էր դրել ոչնչացնել հայկական էթնիկական տարրը³⁶...

Dr. Johannes Lepsius. Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei. Potsdam, 1916, S. 3—4, 21—23.

192. 1915 թ. ՑԵՂԱՀԱՆՈՒՄԻ ԿԱՍ ՍՊԱՆՎԱՍ ԼԱՅՆԵՐԻ ԹԻՎԸ (ՅՈ. ԼԵՓԱՌՈՒՍԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐՈՎ)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	տեղահան- վել են կամ սպանվել
Հիսթորիկի անվանումը	բնակչու- թյան թիվը	օգյուղի անվանումը	լուսավոր- չականներ	կաթոլիկ- ներ	լողորդա- կաններ	ընդհա- նուր թիվը	գթության ևն արժա- նացել	փախել են	
1. Կրթիքի և Հյուսիսային Սիրիա Աղանա	79 600	Սիւս Աղանա Հաճըն Պայաս Հալեպ Աւարա2 Զահուզ Զոլբուն Այնթապ Ուրջա Անտիոք	9000 35 000 20 000 11 000 15 000 30 000 7000 20 000 20 000 24 000 12 000	2000 1000 5000 4000 500 1000 1000 2000	500 900 200 2000 3500 550 4000 800 1000	9500 37 900 21 200 11 000 22 000 37 500 7000 21 050 35 000 25 800 15 000			9500 37 900 21 200 11 000 22 000 37 500 7000 21 050 35 000 25 800 11 000
Հալեպ	163 350							4000	
2. Արևելյան Անտառիկա Տրապիզոն	242 960		213 000	16 500	13 450	242 950		4000	238 950
	53 500	Տրապիզոն	30 000	2000	700	32 700			32 700

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Էրզրում	203 400	Սամսոն	20 700	500	300	20 800			20 800
		Էրզրում	75 000	8000	2000	85 000		25 000	60 000
		Նրզնկա	25 000			25 500			25 500
		Քարերդ	17 000		500	17 000			17 000
		Հասանկալն	10 000	500		10 500			10 500
Սերասոխա	200 000	Դերջան	15 000			15 000			15 000
		Քեմախ	10 000		200	10 200			10 200
		Նորտիջան	24 000	1000		25 000			25 000
		Քալազետ	14 000	1000	200	15 200		15 200	
		Սերասոխա	80 000	5000	1000	86 000			86 000
		Քոթաթ	21 000	2000	500	23 500			23 500
		Ամախա	25 000	500	3000	28 500			28 500
		Նեկոպոլիս	25 000		200	25 200			25 200
		Գիկրիգ	11 000		300	11 300			11 300
		Գյուրուն	17 000	500	1000	18 500			18 500
Խարենգե	131 200	Խարենգե	7000			7000			7000
		Խարենգե	45 000	2000	4000	51 100			51 000
		Ակն	10 000		200	10 200			10 200
		Արարկիր	18 000	500	1000	19 500			19 500
		Դաշկաձագ	9000			9000			9000
Դիարդեթիր	81 7000	Չարսանշակ	18 000	500		18 500			18 500
		Մալախիա	20 000	2000	1000	23 000			23 000
		Դիարդեթիր	45 000	1000	1000	47 000			47 000
		Քալա	22 000		300	22 300			22 300

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
վան	192 200	Աւրդանա	6000	500	200	6700			6700
		Զընկուշ	5000		700	5700			5700
		Վան	100 000	500	200	100 700		90 700	
		Հիմ և Կտուց	11 000			11 000		11 000	
		Քաշկալե	10 000			10 000		10 000	
Բիթլիս	196 000	Ախթամար	70 000		500	70 500		70 500	
		Բիթլիս	50 000	500	1000	51 500		8000	43 500
		Մոշ	90 000	3000	1000	94 000			94 000
		Սղերդ	25 000	1000		25 500			25 500
		Խիզան	25 000			25 500			25 500
	1 058 000		1 005 000	31 500	21 500	1 058 090		240 400	817 600
3. Արեւմտյան Անատոլիա									
Իզմիթ	71 100	Նիկումենդիս	65 000	500	600	66 100			66 100
		Արմաշ	5000			5000			5000
		Բրուսա	35 000	3000	500	38 500			38 500
		Բիլեջիկ	17 000	1000		18 000			18 000
		Պանդրումա	15 000	500	200	15 500			15 500
Զմյուռնիս (Ալդին)	27 200	Քյոթաշիս	18 000	1000	200	19 200			19 200
		Զմյուռնիս	25 000	2000	200	27 200	27 200		
		Կաստամունի	14 000			14 000			14 000
		Անգորա	16 000	7000	500	23 500			23 500

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Կնիք	25 000	Կեսարիա Ցողաթ Կնիք	40 000 40 000 25 000	2000	2000 1000	44 000 41 000 25 000			44 000 41 000 25 000
4. Նվերական թուղթի կուտանդնուպոլիս Անդրիանապոլիս	337 000 161 000 33 000		315 000 150 000 8000 25 000	17 000 10 000	5000 1000	337 000 161 000 8000 25 000	27 200 151 000 4000 9000		309 800 10 000 4000 16 000
5. Սիրիա, Պաղեստին, Բաղդադ Երուսաղեմ	194 000		183 000	10 000	1000	194 000	164 000		30 000
Սիրիա Բելլուս Բաղդադ	4200 2000 1300 6000	Երուսաղեմ Հալաբ Դամասկոս Բելլուս Բաղդադ	3000 1000 2000 1000 5000	300 300 1000		3200 1000 2000 1300 6000	3200 1000 2000 1300 6000		
	13 500		12 000	1500		13 500	13 500		

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ընդհանուր դումար									
1. Գրկերի և Հյուսիսային Սիրիա	242 950		213 000	16 500	15 450	242 950		4000	238 950
2. Արևելյան Անատոլիա	1 058 000		1 005 000	31 500	21 500	1 058 000		240 400	817 600
3. Արևմտյան Անատոլիա	337 000		315 000	12 000	5000	337 000	27 200		309 800
4. Կոստանդնուպոլիս և Ադ-բիանապոլիս	194 000		183 000	10 000	1000	194 000	164 000		30 000
5. Սիրիա, Պաղեստին, Բաղդադ	13 500		12 000	1500		135 000	13 500		
	1 845 450		1 728 000	76 500	40 950	1 845 450	204 200	244 400	1 396 350

Էդրուսի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների փախածների թվում (նախա-վերջին սյունակ) ներառված են նաև քրդերի ձեռքով սպանվածները և փախուստի ժամանակ զոհվածները: Տեղահանվածների կամ սպանվածների թվում (վերջին սյունակ) չեն մտնանշված նրանք, ովքեր մահանալանցվել են:

Dr. Johannes Lepsius, Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei. Potsdam. 1916, S. 298—303.

198. ՔՍԱՆ ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐ

1915 թ. հունիսի 2 (15)-ին երիտթուրքերի կառավարության պատերազմական աստյանի որոշմամբ Կ. Պոլսի Պայազիդի հրապարակում կախաղան հանվեցին հնչակյան կուսակցության հետևյալ նշանավոր գործիչները. ՓԱՐԱՄԱԶ (ՄԱՏԹԵՈՍ ՍԱՐԳԻՍՅԱՆ), ՎԱՆԻԿ (ԳԵՂԱՄ ՎԱՆԻԿՅԱՆ), ՌՈՒԲԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, ՏՈՔՏ. ՊԵՆՆԵ (ՊԵՏՐՈՍ ՊԵՆՆԵ ԹՈՐՈՍՅԱՆ), ԱՐԱՄ ԱԶԸԳՊԱՇՅԱՆ, ՀՐԱՆՏ ԲԵՂԱՎՅԱՆ, ԵՐՎԱՆԴ ԹՈՓՈԽՉՅԱՆ, ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲԵՐԴԱԶԱՐՅԱՆ, ԹՈՎՄԱՍ ՎԱՀԱՆ ԹՈՎՄԱՍՅԱՆ, ՄՈՒՐԱՏ ՂԱՋԱՐՅԱՆ, ՄԻՆԱՍ ՔԵՇԻՇՅԱՆ, ՍՄԲԱՏ ԳԼՃՅԱՆ, ԱԲՐԱՀԱՄ ՄՈՒՐԱՏՅԱՆ, ՄԿՐՏԻՉ ՄՈՒՐԱՏՅԱՆ, ՀԱԿՈՒ ՊԱՍՄԱՃՅԱՆ, ԳԱՐԵԳԻՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ, ՊՈՂՈՍ ՊՈՂՈՍՅԱՆ, ԵՐԵՄԻԱ ՄԱԹՈՍՅԱՆ, ԳԱՌՆԻԿ ՊՈՅԱՃՅԱՆ, ԱՐՄԵՆԱԿ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ:

Ռուսական զրազմումեն առաջ Վանի բանտին մեջ խեղդամահ եղած ընկերներու անունները. ԱՍՈ, ԱԲՐԱՀԱՄ ԲՐՈՒՏՅԱՆ, ԱՐՏԱՇԵՍ ՍՈԼԱԽՅԱՆ, ԿԱՐԱՊԵՏ ՏԱՆԹՅԱՆ:

Քսան կախաղաններ, Փրավիտեն, 1916, էջ 8:

194. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՔԱՐՈՋԻՉ Վ. ԶԵՔՍԻ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄԸ

Գավառից Կոստանդնուպոլիս ուղևորությույնս տեղի ունեցավ դժոխային պայմաններում. այն, ինչ տեսա ու լսեցի, երբեք չեմ մոռանա:

Ես ականատեսը եղա մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջման, և այն, ինչ այժմ գրում եմ, կատարվածի սոսկ ամփոփ շարադրանքն է, ուրվապատկերը, և այն չի կարող ներկայացնել ամբողջ տեսածիս ու վերապրածիս անգամ հազարերորդական մասը:

Սույն հաղորդում-հոդվածը կազմելիս, իմ ճանապարհորդական հուշերից բացի, օգտվել եմ մահմեդականացված և Կոստանդնուպոլիս բերված մի կնոջ, մի թուրք սպայի առևանգած և Կ. Պոլիս տարած 10-ամյա աղջկա, հարբերդից եկած մի մուսուլմանի, Երզնկայից ժամանած օտարերկրյա ճանապարհորդների հաղորդած տեղեկություններից:

Երբ մեկնում էի Կ. Պոլիս, հայերի ջարդերն արդեն սկսվել էին: Հայերի արտաքսման դժոխային ծրագիրը իրականացվում էր հետևողականորեն՝ ահավոր միջոցներով: Նախ և առաջ ամե-

նուրեք՝ քաղաքներում և գյուղւորում հայ բնակչութիւնը ոստիկաններին կողմից դիտարկուած էր անհատականութիւններով ու բազմաթիւ սպանութիւններով, որ կատարել էին շէքները, որոնք կազմւում էին բանտերից արձակված ոճրագործներից:

Այնտեղ, որտեղ դէնք, գրքեր կամ կուսակցութիւններին վերաբերող որեւէ բան էին հայտնաբերում, համատարած խուզարկութիւններ էին կատարւում, ինչը անաբեկում էր իրադարձութիւնը:

Դրանից հետո սկսվեց դեռևս չձեռքարկւած տղամարդկանց և ձեռքարկւածներից նրանց բռնագաղթը, ում դեմ հանցանքներ չկային. արտաքսման պատրվակով նրանց խմբերով ուղարկւում էին տարբեր կողմեր և մինչև վերջին մարդը բոլորին սպանում: Մինչև ուղարկելը տեղական իշխանութիւնները խուզարկում էին նրանց, փողերը և արժեքավոր ամեն ինչ խլում: Ես տեսել եմ քարավաններ, որոնցում քայլում էին 5—10-ական մարդ իրար կապված, իսկ այլ վայրերում՝ երկու-երկու կամ հինգ-հինգ իրար կապկապած դիակներ:

Երբ հասա Խարբերդ, տղամարդկանց տեղահանութիւնն արգեն ավարտվել էր, իսկ մնացած բնակչութիւնը՝ կանայք, ծերունիները, երեխաները, ինչպէս դեռ նետված իր, թողնված էին մուսուլմանների հայեցողութիւնը: Սկսած բարձրաստիճան պաշտոնյայից և վերջացրած հասարակ գյուղացիով, բոլորն էլ կարող էին ցանկացած կնոջը կամ աղջկան կնութիւնն առնել և բռնութեամբ մահաբաժանացնել: Փոքր երեխաներին բաժանում էին բոլոր ցանկացողներին, բայց վերջում, երբ այլևս չկամեցան նրանց պահել, շատերին ճանապարհ հանեցին, որպէսզի նրանք՝ մերկ ու սովյալ, դառնային գաղանակերաւ շէքների զոհերը կամ սովամահ լինեին:

Խարբերդում իմացա, որ Դիարբեքիւրի վիլայեթում, գլխավորապէս Մարդինում կոտորած էր եղել, իսկ փրկվածները անհատականութիւնների էին ենթարկվել: Էրզրումի, Բիթլիսի, Սիվակի և Տրապիզոնի վիլայեթներից հայ բնակչութիւնը բռնագաղթեցնելիս կառավարութիւնը որոշ արտոնութիւններ էր տվել. մեկնելու տասնօրյա ժամկետ, ունեցվածքը վաճառելու թույլտւութիւն, որոշ ընտանիքների սայլեր էին տրամադրվել, որոնք, ռական, 2—3 օր հետո ճանապարհին խլվել էին, իսկ շէքներն ու մուսուլման գյուղացիները նրանց անխնա կոտորել էին:

Առաջ կանանց, աղջիկներին ու երեխաներին խնայում էին:

Այս անգամ նրանք էլ շխուսափեցին վայրագ վերաբերմունքից. առաջինները զոհ գնացին ստոր կոքերին, մյուսները փեշքիշ էին հանձնվում մուսուլման ընտանիքներին:

Մի ականատես պատմում էր, որ էրզրումի վիլայեթում մի խումբ կանայք, որոնք հասել էին Խարբերդի դաշտ, այնտեղ թողնվել էին բախտի քմահաճույթին, որտեղ նրանք աստիճանաբար բոլորն էլ կործանվել էին (օրական տալով 50—60 զոհ), և կառավարությունը ընդամենը մի քանի մարդ էր ուղարկել թաղելու դիակները, որպեսզի գյավուրների մեղքով մուսուլման տարրերի առողջությունը չտուժեր:

Զիլեցի մի փոքրիկ աղջիկ ինձ հայտնեց, որ երբ Մարզվանից, Ամասիայից, Թոքաթից տեղահանվողները ճանապարհ էին ընկել դեպի այսպես կոչված Սար Դշու (Սվազի և Կեսարիայի միջև), երեխաները խլվել էին մայրերից ու փակվել առանձին շինությունում, իսկ մայրերին ստիպել էին շարունակել ճանապարհը: Իսկ այնուհետև հարևան գյուղերում հայտարարվել էր, թե ցանկացողները կարող են ստանալ ուզած երեխային: Իսկ այդ աղջնակն ինքը իր ընկերուհուն՝ ամասիացի նվարդի հետ Կ. Պոլիս էր բերվել մի թուրք սպայի կողմից: Կանանց ու երեխաների քարավանները ամեն մի քաղաքում ու գյուղում ի ցույց էին դրվում կառավարական հիմնարկների առջև, որ մուսուլմանները ընտրություն կատարեն նրանց միջից: Այն բանից հետո, երբ Բաբերդից տեղահանվածները սրի էին քաշվել, մնացած կանայք ու երեխաները Երզնկայի մոտ նետվել էին Ծփրատը այն տեղում, որը կոչվում է Քեմախ Բողազի: Այդ գաղանթություններից վրդովված, Երզնկայի կարմիր խաչի հիվանդանոցի գթություն երկու քույրեր՝ նորվեգուհի օրիորդ Ֆլորա Ա. Վետել Յարսենբերգը, ազնվական ընտանիքից սերված մի աղջիկ, և նրա գերմանացի ընկերուհին³⁷, թողնելով իրենց ծառայությունը, եկել էին Կ. Պոլիս և այդ հաշվոր բաների մասին անձամբ հաղորդել մի քանի դեսպանություններին:

Հայերը այդպիսի բարբարոսությունների են ենթարկվել աննուր, այժմ էլ բոլոր ճանապարհներին ուղևորները հանդիպում են հայերի դիակների: Մալաթիայից մինչև Սվազ 9 ժամ շարունակ ամբողջ ճանապարհին ճանդիպում էի խիտ շաբֆեռով դիակ-նեռի, որոնք իրար էին կապված երկու-երկու, հինգ-հինգ կամ տաս-տաս: Մալաթիայից բոլոր տղամարդիկ բերվել են այստեղ ու սպանվել, իսկ կանայք ու երեխաները մասամբ

կոտորվել են, մասամբ էլ մահմեդականացվել: Այդ շրջակայքում ոչ մի հայ տղամարդ չի կարող ճանապարհորդել. ամեն մի մուսուլման, ամեն մի շեթե կամ ոստիկան իրենց պարտքն են համարում սպանել նրան: Վերջին օրերս այս նույն ճանապարհին՝ Հալեպից դուրս, սպանվել էին թուրքական խորհրդարանի երեսփոխաններ Զոհրապը և Վարդգեսը, որոնք Դիարբեքր էին ուղարկվել այնտեղի զինվորական դատարանի առաջ կանգնելու համար: Այդ վիլայեթներում կարելի է ճանապարհորդել միայն ներկայանալով իբրև մուսուլման:

Ճանապարհորդությունս ընթացքում հաճախ էի հանդիպում ճանապարհ կառուցող տղամարդկանց, որոնք իմ այն հարցին, թե իրենք ովքե՞ր են, պատասխանում էին, որ իրենք զինաթափված հայ զինվորներ են և որ իրենց շինարարական աշխատանքներ են հանձնարարված: Հավաստի տեղեկությունների համաձայն, նրանց մեծ մասը կոտորված է: Այսպես, էրզրումի վիլայեթի հայ զինվորները, որոնք աշխատում էին Երզնկա—էրզրում ճանապարհին, կոտորվել են: Դիարբեքրի վիլայեթի զինվորները սպանվել են Դիարբեքր—Ուրֆա, Դիարբեքր—Խարբերդ ճանապարհներին: Խարբերդի Դիարբեքր էին ուղարկվել միանգամից 1800 երիտասարդներ՝ որպես զինվորներ, որ աշխատեին ճանապարհներին՝ բանակին մոտ. նրանց բոլորին կոտորել են: Բանտ նետված տղամարդկանցից շատերին կախել են: Այսպես, կախաղան են հանվել Կեսարիայի հայտնի հնչակյաններ Մինաս Մինասյանը, Հաջի Հակոբ Զեթեմյանը, դ-ր Կարապետը իրենց այլ ընկերների հետ:

Սվազում, Խարբերդում, էրզրումում և Ադանայում վերջին մեկ ամսվա ընթացքում կախաղան են հանվել մի քանի տասնյակ հայեր:

Շատ վայրերում իր կյանքը փրկելու համար հայ ժողովուրդը պատրաստակամություն էր հայտնում ընդունելու իսլամը, բայց, ինչպես որ նախորդ ոչ մեծ կոտորածի ժամանակ, այս անգամ նույնպես նման դիմումները հեշտությամբ չէին բավարարվում:

Սվազում բոլոր մահմեդականություն ընդունել ցանկացողներին առաջարկվել էր մինչև 12 տարեկան իրենց բոլոր երեխաներին հանձնել կառավարությանը և վերաբնակվել այն վայրերում, որոնք կմատնանշի կառավարությունը:

Միայն այս պայմանով էին նրանք ընդունվել մահմեդական:

Խարբերդի վիլայեթում տղամարդկանց չէր թույլատրվում ընդունել իսլամը, իսկ մուսուլմանություն ընդունող կանանց հայտնվում էր ի գիտություն, որ նրանք պետք է պատրաստ լինեն ամուսնանալու մուսուլմանի հետ:

Շատ հայ կանայք իրենց կրթի երեխաների հետ նետվում էին Եփրատը կամ այլ կերպ վերջ տալիս իրենց կյանքին: Եփրատը և Տիգրիսը դարձան հազարավոր հայերի գերեզմանը:

Սևծովյան առափնյա քաղաքներից՝ Տրապիզոնից, Սամսոնից մուսուլմանություն ընդունածները հեռացվում էին ներքին՝ զուտ մուսուլմանական շրջաններ:

Գարահիսարը զինաթափման ու տեղահանության ժամանակ ցույց տված դիմադրության համար ոչնչացվել էր հրետանային կրակով, իսկ քաղաքի ու դյուղերի բնակչությունը կոտորվել էր, թեմի առաջնորդը՝ կախաղան հանվել:

Վերջապես, Սամսոնից սկսած և Սղերդով ու Դիարբեքիրով վերջացող տարածքում ժողովրդի մեծ մասը կոտորված է, մի մասը ենթարկվել է բռնությունների և սոսկ աննշան մասն է մուսուլմանության դավանափոխված: Ի տես այդ համընդհանուր դժբախտության՝ հայերը տխրությամբ ասում էին, որ Աբդուլ Համիդի ժամանակները կարող են համարվել իրենց պատմության առավել երջանիկ ժամանակաշրջանը:

Պետք է ենթադրել, որ կառավարության այդ ծրագիրը նպատակ ուներ մեկընդմիջտ վերջ տալ հայկական հարցին, 6 վիլայեթները դատարկել հայերից և Կիլիկիայից ցրել հայությանը... Այն 7 վիլայեթներում, որտեղ պետք է բարենորոգումներ կատարվեին, հայ բնակչության մեկ տոկոսն անգամ չի փրկվել: Մինչև օրս դեռ հայտնի չէ, թե հայերից գեթ մեկը հասել է Մոսկու կամ նրա շրջակայքը:

Պատմությունը երբեք չի տեսել ու չգիտի նման ոճրագուծություն: Կիլիկիայից եկող լուրերը կցկտուր են ու հակասական, մինչև 4. Պոլիս գալս ոչինչ չգիտեի այդ վայրերում կատարված ջարդերի կամ կոտորածների մասին, բայց ինձ ասում էին, որ ամբողջ բնակչությունը ցրվել է կամ բռնագաղթեցվել Հալեպի վիլայեթի հարավային մաս՝ Դեր Զորի, Դամասկոսի կողմը: Կառավարությունը չի խնայել անգամ Հալեպի և Ուրֆայի փոքր գաղութները: Երբ ժամանեցի 4. Պոլիս, սկսվել էր տեղահանությունը մայրաքաղաքի շրջակայքից. Զմյուռնիայի և Բրուսայի վիլայեթների հայերի մեծամասնությունը, թողնելով իր ամբողջ

ղանցվածքը, հարկադրված էր տարագրվել Միջագետք։ Հայոց վաճառքի վանահայրը միաբանության և բոլոր աշակերտների հետ հեռացել էին, լքելով վանքը իր հարստություններով ու գրադարանով։

Կոստանդնուպոլսից մեկնելիս իմացա, որ հերթը հասել է Կ. Պոլսին, որտեղ արդեն վերջին օրերը խուզարկություններ էին կատարվում, հատկապես գավառացիների շրջանում։

«Армянский вестник», М., 1916, № 3, с. 7—10.

195. ԱՎԱՆԱՏԵՍ ԱՐԱՐ ՖԱՅԵԶ ԷՆ ՂՈՍԵՏՆԻ ՊԱՏՄԱՆՈՒԹ

(1915 թ. հայերի կոտորածի մասին)

Ես բեղվին եմ, իլիջուում ապրող սուլութ ցեղի առաջնորդներից մեկի որդին։ Ուսանել եմ Կոստանդնուպոլսում՝ աշաիր ցեղի դպրոցում, այնուհետև ընդունվել եմ պետական քոլեջ։ Ուսումնառությունից հետո ինձ ուղարկեցին աշխատելու Դամասկոսի գեներալ-նահանգապետի (վալիի) մոտ։ Միառժամանակ անց նշանակվեցի Մամուրեթ ու Ազիզի (Խարբերդ) կայմակամ և այդ պաշտոնում մնացի շուրջ երեքուկես տարի։ Ապա աշխատել եմ Դամասկոսում որպես փաստաբան։ Համաշխարհային պատերազմն սկսվելուց հետո կառավարության կողմից հետ կանչվեցի, որպեսզի նորից կայմակամի պաշտոն զբաղեցնեմ, բայց ես հրաժարվեցի թողնել ազատ մասնագիտությունս։

Մի դավաճան ամբաստանել էր ինձ, թե իբր ես գործակալն եմ մի գաղտնի ընկերության, որը չի բանանում կազմակերպվել է թուրքական կառավարության դեմ ցեղերի ապստամբություն բարձրացնելու միջոցով արաբներին ազատագրելու և Անգլիայի ու Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո անկախություն հռչակելու նպատակով։ Այդ ամբաստանության հիման վրա ձերբակալվեցի, բանտ նետվեցի, իսկ հետո փոխադրվեցի Ալիյա (Վերանան) և կանգնեցի ղինվորական ատյանի առաջ։ Ինձ արդարացրին, բայց կառավարությունը, որոշելով հեռացնել «երիտասարդ արաբներին», կարգադրեց ինձ աքսորել էրզրում։ Զեմալ փաշան հրամայեց ինձ այնտեղ հասցնել մի սպայի և հինգ զինվորի հսկողությամբ։ Երբ հասանք Դիարբեքիր, Հասան-Կալին արդեն գրավվել էր ռուսների կողմից, և Դիարբեքիրի վալին կարգադրեց, որ ինձ այլևս այն կողմ չուղարկեն։

22 օր այդ քաղաքի բանտում մնալուց հետո ինձ՝ ազատ արձակեցին: Ես Դիարբեքիում ապրեցի վեցուկես ամիս: Այդտեղ ինքս եմ տեսել կամ ամենահավաստի աղբյուրներից իմացել այն ամենը, ինչ տեղի է ունեցել հայերի հետ: Ինձ տեղեկություններ էին հաղորդում սպաներ, Դիարբեքիի, ինչպես նաև Վանի, Բիթլիսի, Մամուրեթ ուլ-Ազիզի, Հալեպի և էրզրումի բարձրատիճան պաշտոնյաներ, անվանի մարդիկ... Երբ պատերազմը վերջանա, այս գրքիս ընթերցողները կհամոզվեն, որ ես ճշմարտությունն եմ գրել և որ այս պատումը շարադրում է սոսկ անշան մասը այն շարագործությունների, որ կատարվել են՝ նախաբախտ հայ ժողովրդի դեմ...

Հալեպում կարճատև մնալուց հետո ինձ ուղարկեցին Սեր-Արաբ-Ռունարի, որտեղ մեզ միացրին հինգ հայի, որոնք պետք է հասցվեին Դիարբեքի: Այդտեղից ոտքով գնացինք Սերուշի՝ բողոքյամբ, որտեղ կանգ առանք մի իշկանատանը, որը լեփ լեցուն էր հայ կանանցով ու փոքր երեխաներով: Այդ դժբախտները թշվառ վիճակի մեջ էին, քանի որ էրզրումից մինչև Սերուշ նրանք անցել էին ոտքով: Ես նրանց հետ խոսեցի թուրքերեն, և նրանցից մի քանիսը ինձ պատմեցին, որ ժանդարմները իրենց բերել էին ամառի վայրերով, թողնելով առանց ջրի: Մերնդաբերած կանայք ստիպված էին նորածիններին բախտի քմահաճույքին նետել անմարդաբնակ վայրում: Ոմանց մայրական սերը թույլ չէր տալիս բաժանվել իրենց մանկիկներից, և նրանք միասին զոհվում էին անապատում...

Սերուշից ինձ ուղարկեցին ավելի հեռու՝ Ուրֆա: Ծանապարհին տեսա հետիոտն ընթացող մարդկանց ամբոխներ: Հեռվից նրանց զորամասերի տեղ դրեցի, բայց երբ մոտեցանք, տեսա, որ դրանք հայ կանայք են, որոնք գնում էին ստվար շարքերով, բոկոտն ու հյուծված, իսկ նրանց առջևից ու հետևից գնում էին ժանդարմները: Եթե կանանցից որևէ մեկը ուժասպառ լինելուց հետ էր մնում, ապա ժանդարմները խզակոթով ծեծում էին նրան, ստիպելով հասնել իր ուղեկիցներին: Իսկ նրանց, ովքեր ուժասպառ էին լինում հիվանդությունից, թողնում էին մենակ ճանապարհի մեջտեղում՝ հոշոտվելու վայրի գազանների կողմից, կամ էլ ժանդարմները զնդակահարում էին նրանց...

Հասնելով Ուրֆա, իմացանք, որ իշխանությունները ժանդարմների ու զինվորների մի ջոկատ են ուղարկել հայկական թաղերը, որ հայերից խլեն զենքն ու նրանց հետ վարվեն նույն կերպ, ինչպես որ մյուս վայրերի նրանց եղբայրակիցների հետ: Բայց երբ հայերը Ուրֆայով անցնող կանանց ու երեխաների քարավաններից իմացան իրենց եղբայրակիցների ճակատագրի մասին, նրանք հրաժարվեցին զենքը հանձնել, զինված դիմադրություն ցույց տվեցին և սպանեցին մի ժանդարմի ու երեք զինվորի: Այդ ժամ իշխանությունները խնդրեցին զորամասեր ուղարկել Հալեպից, և Զեմալ փաշայի՝ Սիրիայի դահճի հրամանով խռովարարներին պատժելու ժամանեց Ֆահրի փաշան: Նա հրետանու կրակով հայկական թաղերը վերածեց փլատակների, կոտորեց տղամարդկանց, երեխաներին ու կանանց, բացի նրանցից, ովքեր անձնատուր եղան զինվորներին և աքսորվեցին Դեր Զոր:

Թողնելով Ուրֆան, մենք հանդիպեցինք ցնցոտիների մեջ կորած, սովից ու հյուծվածությունից մեռնող կանանց խմբերի, տեսանք ճանապարհի եզրերին ընկած բազմաթիվ դիակներ:

Մենք դադար առանք Ղարա Զուրն դյուղին մոտիկ մի վայրում՝ Ուրֆայից վեց ժամվա հեռավորության վրա: Ես փոքր-ինչ հեռացա աղբյուրի կողմը և այստեղ մի սարսափելի ու նողկալի տեսարան բացվեց աչքերիս առջև. գետնին պառկած էր մի կիսամերկ կին՝ կապկպված արնաթաթախ շապիկով, կրծքից շորս փամփուռտով գնդակահար եղած: Ես այնպես էի ցնցված այդ տեսարանից, որ սկսեցի հեկեկալ: Նրբ գրպանիցս հանում էի թաշկինակը, որ արցունքներս սրբեմ, և շրջվեցի, որ համոզվեմ թե ուղեկիցներից ոչ ոք չի նկատել դա, եսա մոտավորապես ութ տարեկան մի տղայի՝ կացնով փեղեկված գանգով: Այդ տեսարանը է՛լ ավելի ուժեղացրեց ցավս... Մենք շարունակեցինք մեր ճամփան դեպի Ղարա Զուրն: Մեր կառապանը, որն աղդուխյամբ թուրք էր, ցույց տվեց քարերի մի կույտ հեռվում՝ մի բլրի մոտ. և բացատրեց, որ այդ տեղում էին սպանվել Զոհրայն ու Վարդգեսը՝ երկու նշանավոր հայ երեսփոխաններ:

Զոհրայը Կ. Պոլսի հայոց երեսփոխանն էր Օսմանյան խորհրդարանում: Նրա ծառայությունները, պերճախոսությունն ու ազատամիտ հայացքները չէին կարող դուր գալ երիտթուրքերին, որոնք ոչ մի պատկերացում չունեին իսկական քաղաքականության ու սահմանադրական սկզբունքների մասին: Այդ պատճա-

ռով էլ նրանք փութացին հաշվահարդար տեսնել նրա հետ, որպեսզի վերադառնան իրենց նախնիների ավերիչ գործելակերպին:

Ինչ վերաբերում է Վարդգեսին, ապա մի քուրդ ինձ ասել է, որ նա համարձակ ու արիակամ մարդ էր: Դեռևս սուլթան Աբդուլ Համիդի կառավարման օրոք նա զխավորում էր հայ ապստամբներին և վիրավորվել էր արևի պայթյունից. նրան բանտ էին նետել, որտեղ նրան կեղծ խոստումներ էին տվել, որպեսզի նա մեղա գար: «Ծս խիղճս չեմ ծախի ոչ մի պաշտոնի համար,— պատասխանել էր նա:— Ծս երբեք չեմ ասի, թե Աբդուլ Համիդի կառավարությունը արդարամիտ կառավարություն է, քանի որ իմ աչքերով եմ տեսնում ու մշտապես զգում նրա անարդարացիությունը»:

Երիտթուրքերը չէին կարող հանդուրժել նման մարդկանց: Դրա համար էլ նրանք Ձոհրապին ու Վարդգեսին Կ. Պոլսից աքսորեցին [հայ] մտավորականության բազմաթիվ ներկայացուցիչների հետ, հրամայելով նրանց բոլորին ոչնչացնել ճանապարհին: Հետո լուր տարածեցին, թե իբր նրանց սպանել են ավազակները:

Երեկոյան հասանք Ղարա Զուրն ու գիշերեցինք այդտեղ: Արևածագին ճամփա ընկանք դեպի Սևերեկ: Ծանապարհին մեր առջև ահավոր տեսարան բացվեց: Ծանապարհի երկու կողմերում մեծ քանակությամբ դիակներ էին ընկած: Մի տեղ ընկած էր մի կին, որի երկար վարսերը ծածկում էին մարմնի կեսը, մի այլ տեղ մեկ ուրիշն ընկած էր բերանքսիվայր: Տղամարդկանց դիակները՝ արևից չորացած, սև էին, ինչպես ածուխը: Ինչքան մոտենում էինք Սևերեկին, այնքան ավելանում էր դիակների քանակը, հատկապես երեխաների...

Մենք գիշերեցինք Սևերեկում և հաջորդ առավոտյան շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Նախքան Դիարբեքիր հասնելը ճանապարհին հանդիպեցինք հայ կանանց քարավանի, որոնց ժանդարմների պահակախմբի հսկողության ներքո քշում էին դեպի Սևերեկ: Նրանք այնքան հուսահատ ու թշվառ տեսք ունեին, որ այդ տեսարանը կշարժեր անգամ քարերի գութը և կհարուցեր նույնիսկ վայրի զազանների կարեկցանքը: Ինչի՞ համար էին նրանց դատապարտել նման ճակատագրի: Ի՞նչ հանցագործություն էին կատարել այդ կանայք: Մի՞թե նրանք տեղացիներն էին թուրքերի դեմ կամ սպանել էին նրանցից չեթ

մեկին: Ո՞րն էր այդ անպաշտպան էակների հանցանքը: Նրանց միակ մեղքն այն էր, որ նրանք հայուհիներ էին, որոնք գիտեին միայն իրենց գործն ու տնտեսությունը, դաստիարակում էին իրենց երեխաներին, և երբեք չէին հետաքրքրվում ոչ մի բանով, բացի ամուսինների ու որդիների համար ընտանեկան բարեհարմարություն ստեղծելուց և իրենց պարտականությունը կատարելուց... Երեկոյան հասանք մի իջևանատուն, որ գտնվում էր Դիարբեքիրից մի քանի ժամվա հեռավորության վրա: Գիշերն անցկացրինք այստեղ, իսկ առավոտյան նորից ճամփա ընկանք: Ամենուրեք դիակներ էին. այստեղ մի տղամարդ էր կրծքից զարնված, այնտեղ՝ մի կին հռչոտված մարմնով, կողքին՝ երեխա, որ քնել էր հավերժական քնով, փոքր-ինչ այն կողմ՝ մի մատղաշ աղջիկ, որ ձեռքերով ծածկել էր իր մերկությունը: Այդպես շարունակվեց մեր ուղին, մինչև որ հասանք Դիարբեքիրի մոտակա Ղարա Բունար փոքր ջրանցքին: Այստեղ հանդիպեցինք սպանության ու գազանությունների մի այլ մեթոդի:

Տեսանք ամբողջովին այրված դիակներ: Լոկ միայն ամենատես տիրոջն է հայտնի, թե քանի-քանի ջահել տղաներ ու գեղեցիկ աղջիկներ էին ողջ-ողջ այրվել այդտեղ, որոնք կարող էին միացնել իրենց կյանքերը: Մենք չէինք կարծում, թե դիակներ կգտնենք նույնիսկ Դիարբեքիրի պարիսպների մոտ: Բայց ամբողջ ճանապարհը՝ ընդհուպ մինչև քաղաքի դարպասը, պատված էր դրանցով: Ինչպես հետո իմացա եվրոպացիներից, միայն այն բանից հետո, երբ եվրոպական թերթերն սկսեցին գրել այդ մասին, կառավարությունը կարգադրություն էր արել թաղել սպանվածների դիակները:

Հասնելով Դիարբեքիր, ինձ հանձնեցին տեղական իշխանություններին և բանտ նստեցրին, որտեղ մնացի 22 օր: Բանտում ինձ հետ միասին ձերբակալված դիարբեքիրցի մի մուսուլմանից իմացա քաղաքի հայերի կոտորածի բոլոր մանրամասնությունները:

Հարցրեցի, թե Դիարբեքիրում հայերը արդյոք սպանե՞լ էին կառավարական աստիճանավորի կամ գեթ որևէ թուրքի կամ քրդի: Նա պատասխանեց, որ հայերը ոչ ոքի չէին սպանել, բայց թե նոր վալիի՝ Ռաշիդ բեյի, և [Ժանդարմերիայի] պետի՝ Ռուշդի բեյի գալուց հետո արգելված շատ զենք էր հայտնաբերվել տներում և եկեղեցում: Դա պատրվակ էր ծառայել, որպեսզի իշխանությունները ձերբակալեին և բանտ նստեին քաղաքի ան-

վանի հայերին: Նրանց պաշտպանությունամբ հանդես ելած հոգևոր պետերին էլ էին ձերբակալել ու բանտ նետել: Ձերբակալվածների թիվը հասել էր 700-ի: Մի օր պետը ներկայացել էր նրանց ու հայտարարել, թե կայսերական կարգադրության համաձայն նրանք արքորվելու են Մոսուլ, որտեղ մնալու են մինչև սլատերազմի վերջը: Նրանք ուրախացել էին ու սկսել ճամփորդության պատրաստություն տեսնել: Նրանց լցրել էին այսպես ցուցված «քելեկներ»՝ օգուվ լի տիկերով լաստերի վրա, որոնցից բնակիչներն օգտվում են Տիգրիսն ու Եփրատը գետանցելիս: Բայց շուտով հայտնի էր դարձել, որ նրանց բոլորին խեղդել էին Տիգրիսում, և նրանցից ոչ մեկը չէր հասել Մոսուլ: Իշխանությունները շարունակում էին գործադրել այդ եղանակը, ջրամույն անելով ամբողջ ընտանիքներ՝ տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների: Դիարբեքիից տարագրված հայերից այդպիսի մահով են բնաջնջվել Ղազազյանի, Թորփաղյանի, Մինասյանի, Քեչիչյանի և ուրիշների ընտանիքները: Առաջին 700 ձերբակալվածների մեջ էր մի հայ արքեպիսկոպոս՝ հարգարժան, ուսյալ 80-ամյա ծերունի, որին թուրքերը մյուսների հետ ջրախեղդ էին արել Տիգրիսի ալիքներում...

Հայերին մահվան մատնելը վրդովեցուցիչ, ահավոր դաժանություն էր: Մի զինվորական Դիարբեքիում ինձ պատմեց, թե դա սովորաբար ինչպես էր արվում. հենց որ որևէ մի հայ ընտանիք բնաջնջելու հրաման էին ստանում, նրանց տուն էր ներկայանում պաշտոնյան, հաշվում էր ընտանիքի անդամներին և նրանց հանձնում ժանդարմական սպայի: Այս վերջինը իր մի քանի զինվորների թողնում էր հսկելու տունը մինչև երեկոյան ժամը 8-ը: Դժբախտ մարդկանց նախազգուշացնում էին, որ նրանք պետք է պատրաստվեն մահվան: Կանայք ճշում էին սարսափահար, տղամարդիկ մատնվում էին մռայլ հուսալքության, երեխաները, տեսնելով իրենց ծնողների վիճակը, լաց էին լինում կամ էլ ուրախ խաղում էին, չկասկածելով, թե իրենց ինչ է սպասում մի քանի ժամ հետո: Ժամը 8-ից հետո սալ էին բերում, որով զոհերին հասցնում էին մի հեռավոր տեղ, որտեղ նրանց գնդակահարում էին, հաճախ էլ սպանում կույրների հարվածներով:

Հայերին ոչնչացնելուց հետո ամեն ինչ՝ կահ կարասին, սպիտակեղենը, իրերն ու ամեն տեսակ գործիքները, ինչպես և խանութների, կրպակների ամբողջ պարունակությունը հավաքվում

էր ու փոխադրվում եկեղեցի կամ ուրիշ խոշոր շինություններու ե: ռավարությունն ստեղծել էր հատուկ կոմիտեներ, որոնք ապարանքները ծախսխում էին ամենաշնչին գներով, ինչպես սովորաբար լինում է սեփականատիրոջ մահից հետո, միայն այն տարբերությամբ, որ գոյացած գումարը ոչ թե տրամադրվում էր ժառանգներին, այլ մուծվում էր թուրքական գանձարան: 30 ոսկի արժողությամբ գորգերը վաճառվում էին 4—5 ոսկով: Արվեստի ստեղծագործությունները տրվում էին շնչին գներով: Ինչ վերաբերում է դրամին ու թանկարժեք իրերին, ապա դրանք ժողովվում էին ժանդարմերիայի պետ Ռուշդի բեյի և նահանգապետ Ռաշիդ բեյի մոտ: Վերջինս այդ բոլորը տարավ Կ. Պոլիս, որ սնձամբ հանձնի թալեաթ բեյին...

Ո՞վ կարող է նկարագրել այն զգացումները, որ ճմլում են ականատեսի սիրտը, երբ նա մտածում է այդ դժբախտ ու հերոսական ազգի մասին, որն աշխարհին զարմացրել է իր քաջությամբ ու խիզախությամբ, որը դեռ երեկ ամենակենսունակն ու առաջավորն էր Օսմանյան կայսրությունում ապրող բոլոր ժողովուրդներից, իսկ այժմ դարձել է անցյալի հուշ: Նրա դպրոցները, որ մի ժամանակ լի էին աշակերտներով, այժմ դատարկ են. ամենաթանկարժեք գրքերը նպարավաճառներն օդատագործում են պանիր փաթաթելու համար. երեսուն հատոր ֆրանսերեն գրականություն էր վաճառվել ընդամենը հիսուն ղուրուշով...

Հայերին բնաջնջելու եղանակները տարբեր էին:

Մի սպա ինձ պատմել է, որ Բիթլիսում իշխանությունները հայերին լցնում էին մեծ, հարդով լի մարագները, դռները պատում ծղոտով և հրկիզում, այնպես որ խեղճերը շնահանգձ էին լինում ծխից: Հաճախ այդ կերպ ոչնչացնում էին միանգամից մի քանի հարյուր մարդ: Ես ցնցվել էի, երբ նա ինձ պատմեց, որ տեսել էր մի ջահել աղջկա, որը գրկից բաց չէր թողնում իր փեսացուին և աներկյուղ մահվան էր գնացել նրա հետ միասին, մտնելով կրակով բռնկված մարագը:

Մուշում էլ էին հայերին կոտորում հարդով լի կալատներում: Մեծ մասը, սակայն, զոհվում էր գնդակներից, դանակներով ու դաշույններով: Իշխանությունները վարձում էին մսագործների, որոնք մարդասպանի արհեստի համար օրեկան ստանում էին 1 ոսկի...

Ժանդարմները ուրիշ եղանակ էլ էին կիրառում: Նրանք կանանց ու երեխաներին կապում էին իրար և մեծ բարձրությունից ցած նետում: Այդ վայրը, ինչպես ցույց տվեցին ինձ, գտնվում է Դիարբեքիրի ու Մարդինի միջև, այսօր էլ մարդկային ոսկորները այնտեղ փոքր բլուր են գոյացրել:

Դիարբեքիրում իշխանությունները հայերին բնաջնջում էին մերթ հրով, մերթ սրով: Հաճախ նրանց խումբ-խումբ նետում էին ջրհորները կամ փոսերի մեջ ու ողջ-ողջ թաղում: Շատ հայեր էլ ջրահեղձ են արվել Տիգրիսում և Եփրատում: 2000-ից ավելի հայերի կոտորել էին Դիարբեքիրի պարիսպների մոտ՝ քաղաքից կես ժամվա հեռավորության վրա, սուլթան Մուրադի ապարանքի ու Տիգրիսի միջև...

Դիարբեքիրի դպրոցի մի երիտասարդ թուրք դասատու ինձ պատմեց հետևյալը.

«Բրուսայի իշխանությունները այնտեղի հայերին հայտնել էին, թե կառավարությունը որոշել է բոլորին ուղարկել Մոսկվա և Դեր Զոր և որ մեկնումը տեղի է ունենալու երեք օր հետո: Նրանք վաճառեցին իրենց ունեցվածքից այն ամենը, ինչ կարող էին, սայլեր ու բեռնասայլեր վարձեցին ընտանիքներն ու բեռները փոխադրելու համար և նշված ժամանակին ճանապարհ ընկան: Երբ նրանք ահագին հեռացել էին բնակեցված տեղանքից, կառապանները իրենց տրված հրահանգի համաձայն լծից արձակել էին ձիերին և դժբախտ աքսորյալներին լքել անապատում: Գիշերը նրանք վերադարձել և թալանել էին վերջիններիս: Նրանցից շատերը մահացան սովից ու սարսափից: Մյուսներին կոտորեցին ճանապարհին, և այդ մարդկանց լուկ փոքր մասը հասավ Դեր Զոր»:

Շեքեթ բեյը՝ պետական ծառայողներից մեկը, որին հանձնարարված էր հայերին կոտորելու գործը, վկաների ներկայությամբ ինձ պատմեց հետևյալը.

«Ես ուղեկցում էի աքսորված հայերի մի շարասյան: Երբ Դիարբեքիրի սահմաններից դուրս էինք եկել և սկսեցինք զրնդակահարել նրանց, առջև հայտնվեց մի քուրդ՝ Ջեռքերս պատեկով համբույրներով, նա սկսեց աղաչել, որ իրեն տամ իր աչքին ընկած մի տասնամյա աղջկա: Ես դադարեցրի հրաձգությունը և ժանդարմներից մեկին կարգադրեցի բերել նրան: Ես նրան հրամայեցի նստել ու ասացի. «Մենք քեզ կհանձնենք

այս մարդուն, և կյանքդ կփրկվի»։ Մի ականթարթ անց տեսա, թե Նա ինչպես նետովից մահվան դատապարտվածների կողմը։ Եւ նորից կարգադրեցի դադարեցնել կրակը և բերիւ աղջնակին։ «Չէ որ ես քեզ մեղք եմ գալիս,— ասացի ես,— և ուզում եմ չրկել կյանքդ։ Ինչո՞ւ խառնվեցիր նրանց։ Գնա այս մարդու հետ, նա քեզ հետ կվարվի ինչպես իր աղջկա»։ Նա պատասխանեց. «Ես հայի աղջիկ եմ. ծնողներս ու ազգականներս նրանց մեջ են, որոնց շուտով կսպանեն։ Ես չեմ ցանկանում ուրիշ ծնողներ ունենալ և չեմ հուզում նրանցից հետո ապրել նույնիսկ մեկ ժամ։ Նա սկսեց հեկեկալ։ Ես երկար փորձեցի համոզել նրան գնալ քրդի հետ, բայց նա լսել անգամ չէր ուզում այդ մասին, և ես բաց թողեցի նրան։ Ես տեսա, թե ինչպես նա շատ գովազեց հոր ու մոր մոտ և նրանց հետ միասին գնդակահարվեց»։ Այդ պատմությունն անելուց հետո նա եզրափակեց. «Եթե այդպես են վարվում նրանց երեխաները, հապա էլ ինչ ասել տղամարդկանց մասին»։

Թուրքերը զորակոչել էին բոլոր զինապարտ հայերին և նրանց բաշխել տարբեր գնդերի վրա։ Երբ կառավարությունը որոշում կայացրեց տեղահանել ու կոտորել հայերին, հրաման տրվեց կազմել առանձին հայկական գումարտակներ և դրանք ուղարկել ճանապարհներ կառուցելու և ներքաղաքային աշխատանքներ կատարելու։ Այդ գումարտակներն 8 ամիս օգտագործվեցին ժանրը աշխատանքներում։ Երբ սկսվեցին ուժեղ անձրևներն ու ձյան տեղումները և այլևս հնարավոր չէր նրանց օգտագործման ասպարեզ գտնել, կառավարության հրամանով այդ գումարտակները էրզրումից, Տրապիզոնից և մյուս հեռավոր վայրերից ուղարկվեցին Դիարբեքի։ Դեռ նախքան նրանց տեղ հասնելը քաղաքի իշխանությունները իրազեկ էին պահվել այդ մասին։ Վերջիններս նրանց ընդառաջ ուղարկեցին լավ զինված ժանդարմների, որոնք նրանց դիմավորեցին հրացանազարկերով։ Վերջին շարասյունը, որը բաղկացած էր 840 երիտասարդներից, այդ ևերպ իր վախճանը գտավ Դիարբեքիի պարսպաների տակ...

Ուբաիդատ ցեղի մի արար ինձ պատմել է, որ Եփրատի ափին՝ Դեր Զորի մոտ, ինքը տեսել է, թե խուժանն ինչպես էր քաշքշում-պատառոտում շորերը հայ կանանց վրայից, նրանց թողնելով միանգամայն մերկ։ Նա նրանցից հաշիվ էր պահանջել իրենց զործողությունների համար և կարգադրել էր վերա-

գարձնել հագուստը: Բայց նրանք չէին հնազանդվել: Կանայք աղաչում էին խնայել, բայց համոզվելով, որ իրենց աղաչանքը զուր է, մահը գերադասել էին խայտառակությունից և նետվել դետր: Նույն արարը պատմել է, որ երեխան գրկին մի կին հաց էր մուրում անցորդներից, բայց իշխանությունների ահից ոչ ոք չէր համարձակվում նրան ողորմություն տալ: Երբ երկու օր անց նա զգաց, որ շուտով սովից մեռնելու է, երեխային թողնց բաղաքի շուկայի հրապարակում, իսկ ինքը նետվեց Եփրատը: Կանայք այնպիսի արիություն ու խառնվածքի վեհություն էին գրսևորում, որոնցով օժտված չեն շատ տղամարդիկ:

Թուրքիայի կառավարությունը հասկանում էր, որ եվրոպական տերությունները առիթը բաց չեն թողնի իմանալու հայերի կոտորածի մասին և որ այդ նորությունը կտարածվի ողջ աշխարհում, հասարակական կարծիքը տրամադրելով թուրքերի դեմ: Ուստի մեծ թվով հայերի սպանությունից հետո կառավարությունը իր գործակալներին հրամայեց նրանց զգեստափոխել քրդերի հագուստով, դիակների գլխին չալմաներ դնել, որից հետո եկան քուրդ կանայք և շրջապատելով դիակները, սկսեցին լաց ու կոծ անել ու ճչալ, թե հայերը սպանել են իրենց ամուսիններին: Այդ ամբողջ տեսարանը նկարահանվել էր այն նկատառումով, որ հետագայում «ապացուցեին», թե հենց հայերն էին հարձակվել քրդերի վրա ու սպանել նրանց և թե քրդական ցեղերը ոտքի էին ելել վրեժ լուծելու, թե կառավարությունը ոչ մի մասնակցություն չէր ունեցել այդ ամենին: Բայց խելամիտ մարդիկ կռահեցին այդ խաղը, և այդ մասին շուտով հայտնի դարձավ Դիարբեքիրում...

Երբ Դիարբեքիրի իշխանությունները հրաման արձակեցին ոչնչացնելու հայերին, էլ Բեշիրի կայմակամը բաղադրեցի մի արաբ էր, Իլիշայի կայմակամը՝ ալբանացի: Ստանալով հրամանը, նրանք անմիջապես վալիին հեռագրել էին, որ իրենց խիզճը թույլ չի տալիս վարվել այդ կերպ, այդ պատճառով էլ իրենք հրաժարական են տալիս: Նրանց հրաժարականն ընդունվել էր, բայց երկուսն էլ ծածուկ սպանվել էին: Ես մանրակրկիտ քննեցի այդ փաստը և պարզեցի, որ սպանված բաղադրեցի արաբի անունը Սաբեթ բեյ էլ Սուեյդի էր: Ալբանացու անունը պարզել ինձ չհաջողվեց, որի համար շատ եմ ափսոսում: Նրանք երկուսն էլ իրենց ազնիվ արարքով բարի հիշատակի են արժանի:

Բանտարկության և ընթացքում ոստիկանության ոմն թուրք կոմիսար հաճախակի էր այցելում իր ընկերներից մեկին, որը նստած էր ինձ հետ նույն բանտախցում։ Մի անգամ ներկա եղա հայերի, նրանց դժխեմ ճակատագրի մասին մի զրույցի. կոմիսարն սկսեց նկարագրել այն եղանակները, որոնք նա գործադրել էր դժբախտներին սպանելիս։ Որոշ հայեր ապաստանել էին քաղաքից դուրս գտնվող անձավում։ Նա հայտնաբերել էր նրանց, ստիպել էր դուրս գալ և երկուսին սպանել էր իր ձեռքով։ Լսելով դա, նրա ընկերը բացականչեց. «Իսկ աստծուց դու չե՞ս վախենում։ Քեզ ո՞վ է իրավունք տվել սպանելու տիրոջ պատվիրաններին հակառակ»։ Նա պատասխանեց. «Այդպիսին է սուլթանի հրամանը։ Սուլթանի հրամանը տեղ աստծո հրամանն է, և այն կատարելը պարտականություն է»։

1915 թվականի օգոստոսի վերջերին բանտում ինձ այցելեց գերծնկերներիցս մեկը, մոտիկ ընկերը մի պաշտոնյայի, որին հանձնարարված էր ղեկավարել հայերի կոտորածը։ Խոսակցության ընթացքում նրանից իմացա, որ մինչ այդ պահը Դիարբեքիրում և մյուս վիլայեթներում սպանվել էր 570 000 հայ։

Եթե դրան ավելացնենք հետագա ամիսներին սպանված 50 000 մարդկանց, Վանի, Բիթլիսի և Մուշի վիլայեթների 230 000 սպանվածների և այն 350 000 հայերին, որոնց կոտորել էին էրզրումում, Խարբերդում, Սեբաստիայում, Ուրֆայում, Զեյթունում և Այնթապում, ապա կստանանք մի թիվ, որ հավասար է 1 200 000-ի՝ սպանվածների կամ սովից, ծարավից ու հիվանդություններից մահացածներին։

Եթե Թուրքիայի կառավարությանը հարցնելու լինեն հայերի տղամարդկանց, կանանց և երեխաների բնաջնջման, նրանց պատվի պղծման, նրանց ունեցվածքի բռնագրավման ու կողոպտման դրդապատճառների մասին, ապա նա կպատասխանի, թե Վանում հայերը կոտորել էին մուսուլմաններին, թե նրանք արգելված զենք ու ռումբեր էին պահում, թե հայտնաբերվել են հայոց պետականության այնպիսի խորհրդանիշներ, ինչպես դրոշներ և այլն։ Այդ ամենն, իբր, ապացույցն են այն բանի, թե հայերը չեն հրաժարվել իրենց դավերից և սպասում են հարմար առիթի, որ խռովություններ բորբոքեն և սպանեն մուսուլ-

մաններին, ապավինելով Թուրքիայի թշնամու՝ Ռուսաստանի օգնությանը:

Այսպիսիք են թուրքական կառավարության վկայակոչումները:

Ես այդ հարցն ուսումնասիրել եմ ամենահեղինակավոր աղբյուրների հիման վրա: Դիարբեքիի այցելած վանեցի բնակիչներին ու պաշտոնյաներին հարց ու փորձ եմ արել, թե Վանում կամ Վիլայեթի սահմաններում հայերը արդյոք սպանե՞լ էին մուսուլմանների: Բոլորը ժխտում էին դա և ասում, որ կառավարությանը շատ ավելի վաղ էր բնակիչներին հրամայել հեռանալ քաղաքից, քան ռուսները կմտնեին այնտեղ կամ կսպանվեր թեկուզ մեկ մարդ: Իշխանությունները նաև պահանջել էին, որ հայերը հանձնեն զենքը, բայց վերջիններս հրաժարվել էին՝ վախենալով քրդերի կամ հենց իրենց՝ իշխանությունների հարձակումներից: Նրանք հրաժարվել էին նաև պատանդ հանձնել առավել երևելի մարդկանց:

Այդ ամենը տեղի ունեցավ ռուսների Վան մտնելու ժամանակ: Մյուս վայրերում իշխանությունները հայերին հավաքել ու քել էին երկրի խորքը, որտեղ նրանց ոչնչացնում էին, չնայած որ ոչ մի ծառայող թուրք կամ քուրդ չէր սպանվել նրանց կողմից: Ինչ վերաբերում է Դիարբեքիի իրադարձություններին, ապա գրքույկիս ընթերցողն արդեն գիտի այդ մասին: Այնտեղ չէր եղել ոչ մի միջադեպ, ոչ մի սպանություն կամ անդորրի խանգարում, որը թուրքական կառավարության համար պատրվակ հանդիսանար հայերի դեմ գաղանկությունների գործադրելու...

Հրատարակելով այս գրքույկը, նախ և առաջ նպատակ էի հետապնդում հերքելու այն բոլոր մեղադրանքները, որոնք առաջ կքաշվեն Իսլամի դեմ, և ապացուցելու, որ հայերի դեմ գործադրված դաժանությունների պատասխանատվությունը ընկնում է «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամների վրա, որոնք իրենց ձեռքին են պահում իշխանությունը և որոնք առաջնորդվում էին ցեղապաշտ մոլեռանդությամբ և հայերի հանդեպ տաժած նախանձով: Մուսուլմանական կրոնը մերժում է նրանց:

Վերջում ես դիմում եմ հվրոպական տերություններին և նրանց հայտարարում, որ այդ նրանք էին թուրքական կառավարությանը ոգեշնչում ոճրագործությունների, քանի որ, իմանալով թուրքական անարգ վարչակազմի և բազմիցս թուրքերի կատարած հանցագործությունների մասին, այդ տերություններ

նրանց շիանգարեցին այդուհետև էլ շարունակել մարդկանց վնաս հասցնել³⁸։

Faiez el Ghocén. Témoignage d'un Arabe musulman sur l'innocence et le massacre des Arméniens. Trad. de l'arabe par A. El.—G. [Bombey], 1917, p. 3—4, 20—22, 39—44.

196. ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ ՄԵՎԼԱՆ-ՋԱԴԵ ՌԻՅԱՏԻ³⁹ ՀՈՒՇԵՐԻՑ

Հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը չափազանց վայրագ և ցավալի քաղաքական հանցագործություն է...

«Միություն և առաջադիմություն» ղեկավարները կենտրոնական կոմիտեում կայացած իրենց մի գաղտնի խորհրդակցությունում որոշում էին կայացրել առանց սեռի ու տարիքի խրատության և ոչ մի մարդ կենդանի չթողնելու պայմանով կոտորել և բնաջնջել հայերին։ Այդ որոշումը իրականացնելու համար նախապահությունը ստեղծեց դոկտ. Բեհադդին Շաքիր, դոկտ. Նազրմ և հանրակրթական մինիստր Շյուբրի բեյերից կազմված մի հանձնաժողով՝ տալով նրան «Ծրեքի գործադիր կոմիտե» անվանումը, որը «Թեշքիլաթը մահսուսե» (հատուկ կազմակերպություն) անվան տակ Եկսեց բանտերից հավաքագրել քրեական հանցագործներին և ստեղծել չեթենների հրոսակներ։

Համառոտ նկարագրությունը չի կարող իրական պատկերացում տալ այդ ահավոր ողբերգության մասին։

Եթե ես կարողանամ մոտավորապես նկարագրել, թե ինչպես տեղի ունեցավ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության այդ հանցագործ արարքը, նրա պատմական այդ գաղտնի խորհրդակցությունը, ազդեցիկ անձանց կատարած առաջարկություններն ու ծավալած վեճերը, բացահայտել դրանք թելադրած քաղաքական ու հասարակական նկատառումները, նրանց «գիտական» կարողությունները, ապա դրանով իսկ ես ծառայություն մատուցած կլինեմ պատմությանը, ի հայտ բերելով այդ որոշման դրդապատճառներն ու իսկական մեղավորներին։

Իրականում տեղի ունեցած դեպքերն ու պատահարները ես գրի եմ առել իրավասու և իրազեկ անձանց հաղորդումների ու իմ բնթերցած մեծ թվով գրքերի հիման վրա։ Ուստի, որպեսզի ավելի լավ ներկայացնեմ հայկական իրադարձությունները, տեղի ունեցած այդ սահմուկեցուցիչ ողբերգությունը, դրանց կազմա-

կերպիչներին ու մեղավորներին, նպատակահարմար եմ գրտնում արձանագրության ձևով ճշտիվ վերարտադրել այդ խորհրդակցությունը:

Թախաթի նախագահությանը անցկացվող գաղտնի խորհրդակցությունում առաջինը ձայն տրվեց դոկտոր Նազըմին: Դոկտոր Նազըմը դողդոջուն ձայնով սկսեց շարադրել իր կարծիքը խնդրի շուրջը...

Դոկտոր Նազըմ. Խոսքով փլավ չեն եփում: Պետք է գործել արագ և վճռականորեն: Հայերը վտանգավոր են, ինչպես թարախապալարը. սկզբում այդ թունավոր վերքը թվում է անվտանգ, բայց եթե այն ժամանակին չվիրահատվի փորձված վիրաբույժի կողմից, ապա անպայման կհանգեցնի մահվան: Անհրաժեշտ է գործել և գործել արագ: Եթե բավարարվենք մասնակի կոտորածով, ինչպես եղավ 1909 թվին Ադանայում և այլ շրջաններում, ապա դա օգուտի փոխարեն վնաս կբերի, քանի որ վտանգ կստեղծենք արթնացնելու այն տարրերին, որոնց նույնպես մտադիր ենք վերացնել ճանապարհից՝ արաբներին և քրդերին. վտանգը կեռապատկվի և մեր մտադրության իրականացումը կդժվարանա: Ծա մի քանի անգամ այս ժողովում ձեզ ասել եմ և այժմ էլ կրկնում եմ. եթե մաքրագործումը համընդհանուր ու վերջնական չլինի, ապա օգուտի փոխարեն վնասն անխուսափելի է: Հայ տարրը պետք է հիմքից արմատախիլ անել, որպեսզի ոչ մի հայ չմնա մեր հողում և մոռացվի բուն այդ անունը: Հիմա պատերազմ է, այսպիսի հարմար առիթ այլևս չի լինի: Մեծ տերությունների միջամտությունն ու համաշխարհային մամուլի աղմկոտ բողոքները կմնան աննկատ, իսկ եթե նրանք իմանան էլ, կկանգնեն կատարված փաստի առաջ, և դրանով իսկ հարցը կսպառվի: Այս անգամ մեր գործողությունները պետք է հայերի համընդհանուր բնաջնջման բնույթ կրեն. անհրաժեշտ է ոչնչացնել բոլորին՝ մինչև վերջին մարդը:

Հնարավոր է, որ ձեզանից ոմանք դա գաղափարություն համարեն, ասեն՝ ի՞նչ վնաս կարող են պատճառել ժերմանիները, երեխաներն ու տղարները, որ հարկ լինի նրանց ոչնչացնել: Թող պատժվի միայն նա, ով մեղավոր է. իսկ տանը նստած կանանց, ժերմանիների ու կրթի երեխաների վրա հարձակվելը բարբարոսություն է ու վայրենություն և հակասում է քաղաքակրթության

ու մարդասիրության օրենքներին: Թե իբր դոկտոր Նազըմը չափազանցնում է ու դատում անխոհեմ:

Խնդրում եմ ձեզ, էֆենդիներ, մի եղեք այդքան փափկասիրտ ու գթասիրտ, դա վտանգավոր հիվանդություն է: Հիմա պատե՞րազմ է: Ես ձեզ հարցնում եմ՝ մի՞թե պատերազմը բարբարոսություն չէ: Ինչո՞վ է մեղավոր հողագործը, որը գնացել է հայրենի գյուղից ու սպանվել ռազմաճակատում, կամ վաճառականը, որը թողել է իր կրպակը, որ զոհվի արկի պայթյունից: Նրանք ի՞նչ հանցագործություն են կատարել, որ զոհվում են այդպիսի ահավոր մահով: Դաժանությունը բնության օրենքն է, այն կարելի է ընդունել կամ մերժել միայն՝ դատողություններով: Մի՞թե կենդանի էակները, նույնիսկ բույսերը չեն ապրում ուտելով ու ոչնչացնելով միմյանց: Միգուցե դուք ասեք. «Արգելեցեք նրանց դա, չէ որ դա բարբարոսություն է»:

Հասան Ֆեհմի: Այո, էֆենդի, ես էլ եմ ծանոթ ուժեղի կողմից թուլիին խժռելու այդ օրենքին, որը հայտնի է կենսաբանության մեջ:

Դոկտոր Նազըմ (շարունակելով): Լավ խորհներ, թե ինչու հեղափոխություն արեցինք, ի՞նչ նպատակ էինք հետապնդում: Ես չեմ ուզում մտածել, թե մեր նպատակն էր վերացնել սուլթան Համիդի մարդկանց և գրավել նրանց տեղը: Ես ձեր ընկերը, գինակիցն ու եղբայրն եմ դարձել, որ վերածնենք թրքությունը: Ես ուզում եմ, որ այս հողի վրա ապրի ու լիակատար տեր ու տնօրեն լինի թուրքն ու միայն թուրքը: Թող անհետանան բոլոր ոչ թուրք տարրերը, ինչ ազգության և կրոնի էլ որ նրանք պատկանելիս լինեն: Մեր երկիրը պետք է մաքրել ոչ թուրք տարրերից: Կրոնն ինձ համար իմաստ ու նշանակություն չունի: Իմ կրոնը Թուրանն է:

Դոկտոր Բեհաեդդին Շաֆիք (բառերն արտաբերում է հատհատ ու շեշտված): Եթե մի այնպիսի խեղճի մեկը, ինչպիսին Մովսեսն էր, մի այնպիսի հալածական, ինչպես Հիսուսը, և մի այնպիսի որբ, ինչպես Մուհամմեդը, կարողացան աշխարհում ստեղծել առանձին մեծագույն կրոններ, ապա ինչու մենք՝ ուժեղ կամքի ու մտքի տեր մարդիկս, չենք կարող ստեղծել և տարածել Թուրանի կրոնն ու գաղափարը:

Հասան Ֆեհմի: Թող աստված ների այդ խոսքերի համար (վախվորած նայում է շուրջը): Զլինի՞ թե սատանաները վրա տան մեզ:

կարա Քեմալ: Խոջա էֆենդի, ի՞նչ եք քրթմնջում, աղոթո՞ւմ եք: Աղոթեք զխիս վրա, որ զխացալս անցնի:

Դոկտոր Նազրմ (շարունակելով): Վայ մեզ, եթե այդ մաքրագործումը վերջնական չլինի, եթե նրանց շոշնացնենք լիովին. այդ դեպքում վաղը մենք չենք կարող զբաղեցնել մեր տեղերը. նրանք կբռնեն մեր ձեռքից և այստեղից դուրս կշարտեն և, դրանով էլ չբավարարվելով, կսպանեն բոլորիս: Հեղափոխությունը խղճահարություն չի ճանաչում: Նա հետամուտ է իր նպատակին և փշրում է իր ճանապարհին եղած բոլոր խոշընդոտները:

Դոկտոր Բեհաէդդին Շաֆի: Մենք՝ հեղափոխականներս հանուն թուրք ազգի ստեղծելով օսմանյան պետություն ազգայնականության սկզբունքներով, ստեղծեցինք «Իթթիհադ վե թերաֆի» իշխանությունը: Մեր ազգային մշակույթում մենք կարող ենք թույլ տալ միայն թուրքական հունդի ծաղկում: Մենք պարտավոր ենք մեր հայրենիքը մաքրել մնացած օտար ժողովուրդներից, արմատախիլ անել նրանց որպես մոլախոտերի: Սա է մեր հեղափոխության նպատակն ու նշանաբանը: Այդ իսկ պատճառով Իթթիհադի իշխանությունը մենք տվեցինք «Նոր Թուրքիայի կառավարություն» անվանումը, զրոյի հավասարեցնելով «օսմանցի» անվանումը: Ծվ իրոք, ի՞նչ արժեք կարող էր ունենալ այն: Ի՞նչ կարող է ավելանալ օսմանյան անունով հիմնադրված պետության մշակույթում: Տարբեր ազգութունների ներկայացուցիչները օսմանցու միասնական անվան ներքո ստեղծել են մի զարմանալի խառնուրդ, որը, եթե դրան մոտենանք խիստ գիտականորեն, նույնիսկ չի էլ կարելի պետություն անվանել: Լավագույն դեպքում կարելի է ասել, որ սա հայրենական կավածք է, որն Օսմանը ժառանգություն է թողել իր որդիներին: Բաղկացած լինելով այլազան տարրերից, օսմանյան խառնուրդը չունի իր ազգային դեմքը, այն նման է տարբեր ընտանի կենդանիների կուտակմանը մի տնտեսության մեջ: Հայերը, հույները, բուլղարները, բոսնիացիները, պոմակները, սերբերը, ալբանացիները, քրդերը, չերքեզները, արաբները, վրացիները, լազերը՝ այս բոլոր տարրերն իբրև թե կազմում էին մի մաքուր շություն օսմանցի անվամբ: Պետք է հրաժարվել նման հասկացությունից: Ինչպես որ անասնաբակում սազը, բադը, հավը, ուխարը, կովը, այծը, եզը, գոմեշն ու ձին ապրում են իրար կողքի և չեն տեսակափոխվում, ճիշտ այդպես էլ այդ ազգությունները մնացել են մեր հողի վրա, չփոխելով իրենց ազգությունը

ու լեզուն: Բարենպաստ հանգամանքների դեպքում նրանք նույնիսկ նեղում էին թուրքերին և անջատվում, զավթելով նրանց հողերը, ինչպես արեցին, օրինակ, ռումինները, սերբերը, բուլգարները և հենց վերջերս՝ ալբանացիները:

Կարա Քեմալ: Թող կորչեն...

Հասան Ֆեհմի: Ձերդ բարձրության բարեհաճ թույլտվությամբ և աստծո օգնությամբ ես նույնպես, ինչպես որ իմ դոկտոր եղբայրները, կցանկանայի մի քանի խոսք ասել, բայց ոչ թե արևմտյան գիտության տեսանկյունից, այլ հենվելով արևելյան գիտության և սուրբ օրենքի՝ շարիաթի վրա, որի համաձայն, այն ամենը, ինչ վնասակար է, պետք է կործանվի: Ծշտիվ ապացուցված է, որ հայերը վնաս են պատճառում: Քանի որ նրանք աշխատաբեցին մեր կուսակցության՝ «Իթթիհադ վե թերաֆքիի» դեմ, ամոթալի փախուստի մատնեցին ազատության հերոս էնվեր փաշայի փեսային, ապա պետք է առանց տատանվելու կոտորել նրանց բոլորին մինչև վերջին մարդը: Անգամ ես պատրաստ եմ տալ սրբազան վճիռը՝ ֆեթվան: Մի կարծիք, թե ձեր առջև անփորձ փաթթոցավոր մի սոֆթա է: Իմ մեջ խոսում է երախտագիտությունը. ազատության շնորհիվ ես դարձա խոջա, մեղքեսեների 50 հազար սաների հոգևոր ուսուցիչ եմ: Ես հանգում եմ այս եզրակացության. քանի որ վնասը համընդհանուր է, ապա դրանից խուսափելու համար թույլատրելի է մասնակի վնաս հասցնելը: Իրավաբանական սկզբունքի համաձայն, նկատի չեն առնվելու՝ ծերունիներ են, երեխաներ, թե կանայք, հաշմանդամներ են, թե տկարներ. բոլորն սպանվելու են և բնաջինջ արվելու: Գլխումս միտք ծագեց բնաջնջման դյուրին եղանակի մասին: Ձեր թույլտվությամբ հիմա կշարադրեմ այն: Հիմա պատերազմի մեջ ենք. զենք կրելու ընդունակ բոլոր հայերին կուղարկենք կրակի առաջավոր գիծ՝ կռվելու ռուսների դեմ, իսկ հետևից կրակի տակ կառնենք հատկապես դրա համար մեր ուղարկած ուժերի կողմից և բոլորին կբնաջնջենք: Տանը մնացած տկարներին, կանանց ու երեխաներին մեր հրամանով անմիջապես կվերացնեն մեր հավատացյալները, որոնք կկոզդուպտեն նրանց ունեցվածքն ու կառնեն կտանեն ազդիկներին: Իմ այս նկատառումը կընդունվի՞ արդյոք:

Կարա Քեմալ: Կեցցե՛ս, խոջա էֆենդի: Եղբայրներ, տեսա՞ք, ասում ենք արժանի շեյխ-ուլ-խալամ:

էնվեր (լրջորեն): Բնաջնջման եղանակի մշակումը գործադիր մարմնի պարտականութիւնն է.

Ջավիդ: Եզրափակենք: Դոկտորներ նազրմի, Բեհաեդդին Շաքիրի և նույնիսկ խոջա Հասան Ֆեհմիի բացատրութիւնները բավականաչափ լույս սփռեցին հարցի վրա... Մինչև վերջին մարդը հայերի բնաջնջումը որչափ որ անհրաժեշտ է մեր ազգային քաղաքականութեան համար, նույնչափ էլ կարևոր է թուրքերի տրետեսական իշխանութիւնը հիմնելու համար: Անցնենք քվեարկութեան...

Թալիաթի առաջարկութեամբ քվեները հավաքվեցին ու հաշվվեցին: Արդյունքները ցույց տվեցին, որ բոլոր ներկա գտնվողները միաձայն քվեարկել էին ընդհուպ մինչև վերջին մարդը հայերին իսպառ բնաջնջելու օգտին:

Mevlan Zade Rifat. Türkiye inkilabın iç yüzü. Halep, 1929, s. 83—93.

197. ՌՈՒՍՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԸ՝

ՓԱՐԻԶՈՒՄ ԵՎ ԼՈՆԴՈՆՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆՆԵՐ

ԻԶՎՈԼՍԿՈՒՆ ԵՎ ԲԵՆԿԵՆԴՈՐՅԻՆ

Հետագիր № 800

17 հունվարի 1916 թ.

Մեր ընդհանուր քաղաքական շահերի տեսակետից կարևոր էմ համարում, որ դաշնակիցները նախաձեռնութիւն ստանձնեն նյութական օգնութիւն ցույց տալու այն թուրքահայերին, որոնց Բ. Դուռը արսորել է Հալեպ—Մոսուլ ճանապարհի շրջան և ավելի հեռու՝ դեպի Բաղդադ: Հաճեցեք իմանալ, թե կառավարութիւնը, որին առընթեր դուք հավատարմագրված եք, չի՞ համաձայնի արդյոք մասնակցելու հավասար բաժիններով հայերին 1 միլիոն ֆրանկ միանվագ նպաստ բաց թողնելուն: Այդ գումարը կարող էր փոխանցվել Կոստանդնուպոլսում ամերիկյան դեսպանին՝ հայոց պատիրիարքի փամ Սսի կաթողիկոսի տրամադրութեան տակ դնելու համար կամ, եթե այդ եղանակը հարմար չի լինի, ամերիկյան գործակալների միջոցով հայերին բաժանելու համար: Հասկանալի է, նախատեսվող նվիրատվութեան աղբյուրը պետք է գաղտնի մնա թուրքերի նոր բռնութիւններից հայերին զերծ պահելու նպատակով:

Սազունով

АВПР, Политархив, л. 3493, л. 14.

**198. ՓԱՐԻԶՈՒՄ ՌՈՒՍԱՅ ԴԵՍՊԱՆԸ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՄԻՆԻՍՏՐ ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ**

Հեռագիր № 88

26 հունվարի (6 փետրվարի) 1916 թ.

Պատճենը՝ Լոնդոն

№ 300 հեռագիրն ստացված է:

Բրիտանը ինձ հաղորդեց, որ Ֆրանսիայի կառավարությունը օկզբունքորեն համաձայնել է ստանձնելու հայերին օգնելու համար մեկ միլիոն ֆրանկի միանվագ նպաստի մեկ երրորդ մասը, պայմանով, որ անգլիական կառավարությունը նույնպես համաձայնի դրան: Ֆրանսիայի կառավարության կարծիքով, նպաստի բաշխումը գերադասելի է հանձնարարել Թուրքիայում ամերիկյան դեսպանին, դրանք բաշխելու միջոցին Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի հայ բնակչության ներկայացուցիչներին զաղտնի իրազեկ պահելով այն մասին, թե ումից է բխում այդ նպաստը:

Բզվալսկի

АВПР, Политархив, д. 3493, л. 15.

**199. ԼՈՆԴՈՆԻ ՌՈՒՍԱՅ ԴԵՍՊԱՆԸ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՄԻՆԻՍՏՐ ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ**

Հեռագիր № 96

22 փետրվարի (6 մարտի) 1916 թ.

Զեր № 300 հեռագիրն ստացված է:

Անգլիայի կառավարությունը ցավում է, որ Անգլիայի և դաշնակից տերությունների հպատակներին օգնություն ցույց տալու համար բազմիցս շտապ կարգով անգլիական զանձատանը դիմելու պատճառով ինքը զրկված է այդ օգնությունը նաև Թուրքահայերի վրա տարածելու հնարավորությունից: Ուստի նա հայերին նյութական օգնություն ցույց տալու համար առավել նպատակահարմար կհամարեք դիմել մասնավոր նվիրատվությունների՝ այդ նպատակով գոյություն ունեցող բարեգործական ֆոնդերի միջոցով:

Բեկլենզորֆ

АВПР, Политархив, д. 3493, л. 28.

Մուշ, 14 փետրվարի 1916 թ.

Տեղիս բնակիչներին՝ ինչպես մուսուլմանների, այնպես էլ փրկված հայերի, հարցուփորձ անելուց հաջողվեց առայժմ հակիրճ պարզել Բիթլիսի վիլայեթի վիճակը պատերազմի սկզբից մինչև այս օրերն ընկած ժամանակամիջոցում, ընդ որում ես շարադրում եմ միայն այն փաստերը, որոնք համընկնում են թե՛ թուրքերի և թե՛ հայերի վկայություններում, որոնք հարցման են ենթարկվել տարբեր ժամանակներում և միմյանց հետ հարաբերության մեջ չեն եղել...

Բնակչությունը մեծ դժգոհությամբ է ընդունել զորահավաքը, ու թեև դեռ հայտնի չէր, որ պատերազմը կլինի Ռուսաստանի դեմ, բայց ամեն ինչ դա էր ցույց տալիս, և ժողովուրդը երկյուղ էր հայտնում այդ պատերազմի ելքի առթիվ:

Տեղիս հայերը հեռագիր էին ուղարկել Կոստանդնուպոլիս՝ պատրիարքին, որով խնդրվում էր նշել, թե Ռուսաստանի դեմ պատերազմի դեպքում քրիստոնյաներն ինչպես վարվեն, որին պատրիարքից պատասխան էր ստացվել, որ սուլթանի հստակները անկախ դավանանքից պետք է ենթարկվեն իրենց միատեսի կամքին, որից հետո հայերը մտան թուրքական բանակի շարքերը, թեև ոչ մի ռազմական պատրաստություն չունեին... Երբ էրզրումում զորատես էին անցկացնում, գերմանացի սպաները հայերից խել էին զենքը: Դրանից հետո հայերին սկսել էին նշանակել զորքերի աշխատանքային, զբաղակային ու մյուս օժանդակ շարքերում, և միաժամանակ սկսվել էր հայերի զանգվածային դասավորություն:

Հայերը պարհակ էին կատարում և՛ ծառայություն կրելով, և՛ բնամթերքով վճարելով ռազմական հարկը, ընդ որում բանակ էին զորակոչվում առանց բացառության 20-ից մինչև 45 տարեկան բոլոր տղամարդիկ, իսկ հարկը նրանք մուծում էին իրենց ունեցած պարենի ամբողջ պաշարի $\frac{1}{3}$ չափով, ընդ որում այդ $\frac{1}{3}$ -ը մի քանի անգամ էր վերցվել ամենակարճ ժամանակամիջոցում. բանը վերջանում էր նրանով, որ բնակչությունը կողոպտվում էր բառացիորեն մինչև վերջ: Քրիստոնյաներին զինահարկման ենթարկելուց մեկ ամիս անց այդ նույն հարկմանը ենթարկվեց նաև երկրի ոչ քրիստոնյա բնակչությունը: Վանի

գրավումը կոտորած սկսելու ազդանշան հանդիսացավ, ընդ որում Թուրքիայում լուրեր տարածվեցին, թե Վանը գրավել են հայերը, թե ռուսներն ու թուրքահայերը կռվում են ռուսական զորքերի շարքերում և այդ պատճառով էլ քրիստոնյաներին պետք է ոչնչացնել։ Այդ լուրերը հայտնի չէ թե որտեղից էին բխում, բայց կարծում եմ, որ դրանք տարածում էր միմիայն կառավարությունը։ Մուշում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ներկայացուցիչ Ռեշիդ բեկը, հետագայում զինվորական գաղտնի հետախուզության պետը, սկսված կոտորածի գործունե կազմակերպիչը հանդիսացավ, և երբ նրան միացան Ազո Մստո բեկը, Մեհմեդ Քադըմ բեկը և հատուկ այդ նպատակով Վանից ժամանած Քյազըմ բեկը՝ Վանի ժանդարմական ճամբարի հրամանատարը, ամբողջ վիլայիթը բաժանվեց շրջանների, որոնցից յուրաքանչյուրում տեղիտնօրինություն էր անում իշխանության վերահիշյալ ներկայացուցիչներից մեկը, որոնք միավորվել էին Մուշի մյուսթեսարիֆ Սարվաթ բեկի ընդհանուր ղեկավարության ներքո։ Սովորաբար այսպես էր արվում. մի մեծ փոս էր փորվում, դեպի նրա եզրն էին քշվում կանայք երեխաների հետ, և մայրերին ստիպում էին երեխաներին հրել նետել այդ հորը, որից հետո հորի մեջ մի քիչ հող էին լցնում, ապա կապկալված հայ տղամարդկանց աչքի առաջ բռնաբարվում էին կանայք ու սպանվում, այդ ափենից հետո վերջապես սպանվում էին տղամարդիկ, դիակները լցնում էին փոսը գրեթե մինչև վերջ։ Քրիստոնյաների մի մասին քշում էին դեպի գետը և կամուրջներից նետում ջուրը, ընդ որում դուրս լողացողներին բռնում էին ու նորից նետում։ Եփրատում և Մուշի մոտակա գետում հիմա կլինեն հայերի առնվազն 25 000 դիակներ (հայերի վկայությունը)։

Այդ զազանության դեմ բողոքել էր տեղի մուսուլման հոգևվորականությունը, ընդ որում քաղաքի իմամ Շեյխ Ավիս Քադըրը անձամբ դիմել էր մյուսթեսարիֆ Սարվաթ բեկին, վերջինիս խնդրելով հարգել Մուհամեդի օրենքը, որը թույլ է տալիս սպանել միայն զենք կրելու և դիմադրություն ցույց տալու ընդունակ, այսինքն 15—60 տարեկան արական սեռի անձանց, որին ի պատասխան ձերբակալվելու սպառնալիք էր ստացել և փողոցային հայհույանքների արժանացել։ Դրանից հետո քաղաքի հոգևորականության և ազխարհիկ իշխանությունների միջև թշնամանք սկսվեց, և հոգևորականությունը մի կողմ քաշվեց։

հասարակական կյանքից: Միևնույն ժամանակ հոգևորականությանը սկսեց իր մոտ թաքցնել հայերին, ենթարկվելով տուգանքների ու վիրավորանքների նահանգապետի և ոստիկանության կողմից: Հովանավորություն ընձեռողների թվում էին հետևյալ անձինք. 1) Մուշ քաղաքի իմամ Շեյխ Ավիս Քադրը, 2) Շեյխ Աբդուլ Համիդը, 3) հարուստ և երևելի անձինք Ջաֆար աղան եղբոր՝ Նադրի հանի հետ, Սիջար աղա Մուլա օղլին Հաջի Մահմեդ աղայի և ազգականների՝ Բսուֆ աղայի և Քյարիմ աղայի հետ, Ալի աղա Բայրամդար զադեն և 4) Շեյխ Թաղի օղլին՝ Սասունից բաղչի ցեղի մի քուրդ, որտեղ նա ապրել էր հայ ֆիդայիների հետ և աշխատել էր նրանց հետ ու նրանց օգտին՝ իբրև երախտիք այն օգնության համար, որ մի ժամանակ նրանցույց էին տվել հայերը: Վերը նշված բոլոր անձինք մինչև այժմ մնացել են քաղաքում, բացի իմամ Շեյխ Քադրից: Հայ ընտանիքներից մի քանիսը խնայվել էին, բայց ամեն մի այդպիսի ընտանիքում մի թուրք էր հիմնավորվում, որը լիիրավ տեր ու տիրականն էր. թե՛ մարդկանց, թե՛ ինչքի:

Վերն ամբողջ շարադրվածը և կոտորածին առնչվողը վերաբերում է 1915 թվականի ամռանը, երբ նախճիրը առանձնակի մոլեգնության հասավ գաղտնագրով Կ. Պոլսից ստացված հեռագրի հետևանքով, ուր այն թելագրվել էր Բեռլինից. սրանում հատկապես են համընկնում թե թուրքերի և թե հայերի վկայությունները: Այդ հեռագիրը վերացրեց մարդկային կերպարանքի վերջին գծերը փաղիշահի կառավարությունից, և Հայաստանում վերակենդանացան սուլթան Աբդուլ Համիդի ժամանակները: Կոտորածը մերթ հանդարտվում էր, մերթ նորից բռնկում և շմարեց մինչև Մուշում թուրքերի մնալու վերջին օրերը: Կառավարության կամքն իրագործողները զորքերն էին, մասամբ նաև քրդերը, բայց գլխավոր ղեկավարները միշտ էլ վերը թվարկածս անձինք էին...

Մուշում գերմանական միսիոներական հասայնքում կային գթության երեք քույրեր, որոնցից երկուսը ականատես էին եղել կոտորածին, բողոքել էին, բայց ապարդյուն, բայց գրելու կամ հեռագրելու հնարավորություն նրանք չունեին, քանի որ նրանց ամբողջ նամակագրությունը գրաքննության էր ենթարկվում հենց իր՝ Սարվաթ բեկի կողմից և այն ամենը, ինչ անցանկալի էր, ոչնչացվում էր: Այդ քույրերի ազգանուններն են Բոգրիկ (Նորվեգիայից) և Ալեմոն (Շվեյցարիայից), երկուսն էլ մշու-

թեսաքաֆի կարգադրությամբ տարվել էին Խոռոնուտ, ուր մեկ-նեկ էր Սարվաթ բեկը (այնտեղ էլ մեռել է): Սարվաթ բեկից հետո նահանգապետը Շափքի բեկն էր, որը մի տարի առաջ մեկնեւ էր Բիթլիս և այնուհետև Մոսուլ, իսկ վերջին ժամանակներս նահանգապետի տեղն ու պաշտոնը տնօրինում էր 34-րդ դիվիզիայի հրամանատար Վելս փաշան: Երբ Կարա Ջոքանը գրավեց, սկսվեց Մուշի էվակուացումը, ընդ որում քաղաքի կառավարիչները բոլոր բնակիչներին հրամայեցին հեռանալ. իսկ Խնուսի անկումով ձեռնարկվեցին բռնի միջոցներ, որոնք դրսևեցրվում էին նրանով, որ ոստիկանությունը փշրում էր այն տների լուսամուտներն ու ջարդում դռները, որի բնակիչները չէին ուզում ենթարկվել նահանգապետի հրամանին: Քաղաքում թուրքերի գտնվելու վերջին պահերին հրկիզվել էին մահուդի, կոշկի, հացահատիկի ու պարենի պահեստները, բայց այն հապշտապությունը, որով կատարվում էր փախուստը, հնարավորություն չէր տվել ոչնչացնել ամեն ինչ, ի դեպ մոռացել էին հին հայկական վանքը, որը Սարվաթ բեկը բրնձի, օճառի ու կաշվի պահեստների էր վերածել: Վանքը ես գտա կողոպտված վիճակում... Փետրվարի 7-ին Ջերդ գերագանցության հրամանով ժամանելով Մուշ քաղաք, վերջինս գտա ահավոր վիճակում: Բացարձակապես ամեն ինչ ջարդուփշուր էր արված ու ապականված...

Շտաբ-կապիտան Կրիմ Շամխալ

Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ պատմության

ինստիտուտի արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 226, ք. 1—6

201. ԶԵԿՈՒՅՑ ՕՏԱՐԱ-ԿԱԳԻՏԱՆ ԿՐԻՄ ՇԱՄԽԱԼԻՆ

Կովկասյան ռազմաճակատ, 6 մարտի 1916 թ.

Սույն թվականի մարտի 16-ին մեկնեցի Դեյրյուզ գյուղ անասնակեր հայթայթելու: Ճանապարհին մտա Հախկան գյուղը, որը ստուգելիս 3 այրված մարագներում հայտնաբերվեցին առնվազն 200 մոխրացած մարդկային դիակներ: Միակ փրկված հայը, որն ընտանիքի հետ գտնվում էր Դեյրյուզում, ինձ պատմեց, որ դրանք հայերի ոսկորներ են, որոնց թուրքերը թշել էին մարագները և հետո մարագները հրկիզել:

Դեռակալ-գրադարչիկ Ուզովից

Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ պատմության

ինստիտուտի արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 226, ք. 5—6 շրջ.

**ՁՈՁ. ԲԵՌԵՆՈՒՄ ՌՈՒՄԱԿԱՆ ԴԵՄՊԱՆՈՐԳԸ՝ ԱՐՑԱՔԻՆ
ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ**

№ 205 Բեռագրից

2 մայիսի 1916 թ.

Մանդելշտամը խնդրում է հաղորդել. տարբեր աղբյուրներից, այդ թվում մի քանի շաբաթ առաջ Փոքր Ասիայով անցած մի անձից տեղեկություններ է ստացել, որոնք Թուրքիայի ներքին գրությունը պատկերում են հետևյալ կերպ. Փոքր Ասիայում հայեր գրեթե չկան, նրանք կամ բնաջնջվել են, կամ աքսորվել, և միայն բեկորներ են թաքնվել ղըզլըթաշների մոտ... Թուրքական իշխանությունների հրամանով հեռանալով մեր հարձակվող զորքերի առջևից, մուսուլմանները տանում են հայերի ունեցվածքն ու քշում-տանում հայերի անասունները...

Ռուսաստանի արտաին գաղափարաբան
աբխիվ, Փաղարխիվ, գ. 3504, ք. 93

**ՁՈՅ. ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՏՐԱՊԻԶՈՆՈՒՄ ՀԱՅԵՐԻ
ԿՈՏՈՐԱԾԻ ՄԱՍԻՆ**

Պետրոգրադից անգլիական թերթերին ուղարկված հեռագրում տրված են զարհուրելի մանրամասնություններ Տրապիզոնում հայերի կոտորածի մասին, նախքան ոռոսները կգրավեին այդ քաղաքը: Ռուսներն այնտեղ գտել են սոսկ 50 հայ որբ, 15 կին և մոտավորապես 1000 տղամարդ, որոնք թաքնվել էին հարևան գյուղերում:

Ամերիկյան հյուպատոսը հայտարարում է, որ ինքը երկար ժամանակ ապրում է Տրապիզոնում և երբեք մտքովը չէր անցնի, որ թուրքերն ընդունակ են այդպիսի գազանությունների:

Հայ երեխաները ծովն էին նետվել շան լակոտների պես, հասուն հայերին դուրս էին հանել քաղաքի սահմաններից և խումբ-խումբ գնդակահարել, ջահել աղջիկներին վաճառել էին հարեմների համար, իսկ հարուստ հայերի ունեցվածքը վաճառքի համար աճուրդի էր հանվել Տրապիզոնի տաճարում: Եվ քանի որ հույները հրաժարվել էին գնել այդ ապրանքները, դրանց աճուրդով վաճառքը տեղի չէր ունեցել:

Հույները հաստատեցին, որ թուրքերն իրենց ահաբեկում էին,

սպառնալով գնդակահարութեամբ, եթե հայտնաբերվի, որ Տրապիզոնում թողնված թեկուզե մեկ հայ երեխա ապաստան գտած լինի իրենց մօտ: Թուրք կանայք ձեռքերը կոտրտելով ասում են, թե ավհան օսմանցիներից երես է շուռ տվել հայերի հետ նրանց դաժան վարմունքի համար:

“Le Temps”, 7.V.1916.

204. Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԸ՝ ԿԱՆՑԼԵՐ ԲԵԹՄԱՆ-ՀՈԼՎԵԳԻՆ

Զեկույցից

10 հուլիսի 1916 թ.

Արեւելյան նահանգներում հայերի հալածանքը թեւկոխել է իր վերջին փուլը:

Հայ ցեղը բնաջնջելու միջոցով հայկական հարցը վերացնելու իր ծրագիրն իրագործելիս թուրքական կառավարութիւնը չարձագանքեց ոչ մեր դիմումներին և ամերիկյան դեսպանութեան ու Վատիկանի նվիրակի դիմումներին, ոչ էլ Անտանտի տերութիւնների սպառնալիքներին և ամենից քիչ հաշվի նստեց Արեւմտյան Եվրոպայի կարծիքի հետ. այժմ նա մտադիր է մասնատել ու քշել հայերի վերջին խլյակները, որոնք կենդանի են մնացել առաջին քսողից հետո...

Մետեռնիխ

Deutschland und Armenien..., S. 280.

205. ՆԱՄԱԿ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱՓՈՂԻԿՈՍ ԳԵՎՈՐԳ Վ.ԻՆ

Կարիճ, 26 հոյեմբերի 1916 թ.

Ծրագրված, այո, տարիներ առաջ ծրագրված հայաջինջ քաղաքականութիւնը դրութեանական կերպով գործադրվեցավ հարբերդին մեջ, ինչպես նաև Հայաստանի բոլոր նահանգներում մեջ: Մոնկոլին հատուկ աներեւակայելի խժոճութիւններով, եղեռներով և նախճիրներով խառն. ահապասիկ եղանակները, որք գործածվեցան հարբերդին մեջ ջնջելու անմեղ հայերը իրենց բոլոր պարագաներով, խլելով անոնցմե ինչք և պատիւ, կյանք և երջանկութիւն, կրօնքը և լիզուն...

Առաջին քայլը տեղի ունեցավ կրթական հաստատությունները քանդելու և փճացնելուն մեջ. գոցելով ազգային բոլոր դպրոցները. ինչպես նաև Ամերիկյանը, Եփրատ գոլեճը՝ թե տղոցը և թե աղջկանցը: Գոլեճները, վարժարանները ամենքն ալ գոցելու հրաման ըրավ կառավարությունը, առարկելով «համաճարակ հիվանդությունը կան» փուճ և սնոտի փաստաբանությունը. ցրվել տվավ բոլոր աշակերտությունը, շենքերը վերածելով հիվանդանոցներու և զորանոցներու: Դպրոցներու փակվելը և այլն տեղի ունեցավ 1915 մարտի 28-ին. վարիչ մարմինները, ամերիկյան միսիոնարությունը կրկնակի դիմումներ ըրին, սակայն արդյունքը բոլորովին պարապ. լսող չեղավ...

Ապրիլին տեղի ունեցավ կարգ մը տուններու խուզարկություն՝ ամբաստանելով իբրև կուսակցականներ, սկսան փնտռել գրությունք և այդ առթիվ ձեռակալել ականավոր անձինք: Բայց այս առթիվ ծեծ, չարչարանք և այլն չկար, եղածը բանտարկությունն էր սոսկ: Մայիս 1-ին սկսան ձերբակալել փրոֆեսորները՝ Եփրատ գոլեճին, կրթական հաստատությանց պատկանող անհատներ, հարուստներ և նշանավոր գրողներ, վարդապետներ և քահանաներ, որոնք որ նախապես աչքի զարնված էին: Մայիս 10-ին սկսավ ծեծ, չարչարանք հետևյալ կերպերով. նախ սկսան ծեծել, հետո ծեծվողները պայտել, բևեռել, զլուխները մեքենայից մեջտեղ դնել և ճգմել. վերջին կերպը չարաչար կերպով գործադրվեցավ Եփրատ գոլեճի փրոֆեսորներու և ուրիշ նշանավոր հայ մտավորականներու վրա. չմոռնամ ըսել, թե աքցաններով սկսան նաև ոմանց եղունգները և մատները քակել, ձեռքներուն մեջտեղ քեզասլ սուի լեցնել վառել և տանջանքները այսպես կրկնապատկել:

Տառապանքի այս շրջանին, որ ատեն ժողովուրդը ծայր աստիճան սկսած էր հուսահատիլ աներևակայելիորեն, անգութ կառավարությունը մաք(ի)ավիելական խաղի մը սկսավ. «Հեռագիր ունինք, չեզոքները պիտի արձակինք, իսկ կուսակցականները պիտի թեթևորեն պատժինք. ժողովուրդը գրգռվելու չէ»:

Վալին, կանչելով հայոցս առաջնորդը Պսակ Ս. վարդապետը, գերման Շոփեն «միսիոնար մը» Օյմանը, հայ ավետարանականաց հովիվը Վեր. Վարդան Ամիրխանյանը, ասոնց բոլորին կը հաղորդե իրեն եկած հեռագիրին պարունակությունը, պատվիրելով հանդերձ այնքան հրամայական և իշխանազան թունով մը «եթե ժողովուրդը կուզե, որ բառտի մեջ եղող չե-

զոքները շուտ արձակված տեսնել, քովերին եղած ունի զենք և ռազմամթերք շուտով մեզի հանձնելու են, անկե վերջ հավանական է, որ բոլորն ալ ազատ արձակինք» ականարկված «բոլորը» կուսակցականներու ազատման հավանականությունը կը ցուցնէ:

Հոգեւոր պետերը գերման միսիոնարին հետ հավատացած, այո՛, թուրքին հատուկ փաղաքշական և քաղաքավարական կեղծ հարգանքներուն և խոսքերուն, ասոնք սկսան կատարյալ եռանդով քարոզել, որ «զենքերը կառավարութեանը հանձնելու ենք, (եթե) ոչ մերիները բանտ պիտի մնան»: Գերման միսիոնարը, որն որ ժողովուրդի վրա նախապէս լավ ազդեցություն մը թողուցած էր, վարդապետը իրենց եկեղեցիներու մեջ խոսած քարոզներովը, կարողացան համոզել ու համոզել խեղճ ժողովուրդը, թե «փրկությունը միայն բանտարկյալ եղբարց զենքերը հանձնելուն մեջ կը կայանա. առանձին առանձին ժողովներով, այսպէս համոզկեր խոսքերով ժողովուրդին մեջ այն հավատքը ստեղծեցին, թե «խոհեմությունը զենքերը հանձնելն է»:

Բողոքականաց երեցն ալ նույն հավատք ունենալով, հետեւելով մյուսներու արարքներուն և կառավարութեան խոստումներուն վստահած, սա ալ սկսավ քարոզել...

Այս պարագային խորամանկ կառավարությունը հաջողեցավ թշնամանք և դժգոհանք սերմանել ժողովուրդյան մեջ. կուսակցականները (և) ոչ կուսակցականները... փոխադարձաբար սկսան զիրար խծբծել, մեղադրել, որու հաջորդեց կարգ մը անախորժ զեպքեր...

Քարոզներու արդյունքը եղավ զենքերու հանձնումը, մերիներու հիմարաբար խաբվիլը. խեղճ, միամիտ առաջնորդը այնքան համոզված թուրք պաշտոնեից խոսքերուն, որ կսկսի գյուղեր մարդ զրկել, նամակներ գրել, որ ունեցածնին անհապաղ և առանց այլեւայլ հանձնին. միամիտ ժողովուրդը իսկույն կը համակերպի: (Ստորագրյալս պաշտոնիս բերումով Կարմրի գյուղը կը գտնվեի, երբ Պսակ վարդապետ ինծի ուղղած էր միեւնույն իմաստով նամակ մը, որուն հակառակը պատասխանեցի և քիչ մնաց որ... ես արդեն այդ օրեն փախստական մը եղա և ուր լինելս ոչ ոք գիտեր մեկե մը ի զատ, որը ուտելիք կհասցնէր ինծի): Այս բոլոր գործողությունները, լավ ասած, խաղերը տեղի ունեցան մայիսի վերջերը և մինչև հունիսի 10-րդ օրը, որ ատեն արարվածը կը փոխվի:

Զենքներու հանձնելուն անմիջապէս հաջորդեց բանտի մեջ

եղողներուն աքսորումը, որոնց թիվը 1500—1600 կը լինէր, և քաղաքի և շրջակայից սոսկալիորեն պաշարումը: Խարբերդեն Մեզրե կես ժամ կամ երեք քառորդ հեռավորութեամբ տեղը երթեկութիւնը դադրեցաւ. դուրսերը տեսնվող ուէ այր մարդ անխընա կը ձերբակալին և կը ծեծին, գլուխները, պեխերը և կրօնականաց մորուքները կը փետեն... Խժդժութիւնները աննկարագրելի են այլևս, տունն տուն մինչ իսկ երթեկութիւնը անկարելի է, կը լսինք, որ բանտարկյալները գիշերները կը քշին... (Թուրքը որչա՛փ հավատարիմ է իր խոստումներուն): Պսակ վարդապետը դիմում կը կատարի և վերադարձին վերջնականապես կը ձերբակալվի, տասնհինգ (օր) անոթի, ծարավ բանտը անցկացնելէ վերջ իննհարյուր ինտելեգենտներու հետ կաքսորվի արդեն ուժասպառ եղած: Մարդիկ հականն հանձնեն կսկսին փնտուլիլ ըստ կառավարական տոմարին. տեսնք որքա՛ն խորամանկութեամբ. երբ այրերու ձերբակալումները խստութեամբ կը շարունակվին, շրջակա գյուղերի բնակիչները բոլորովին ջարդված էին. կանանց դիմումները գերման գթոտ միսիոնարին մոտ «մեր էրիկներու արյունաթաթախ հագուստները դիտմամբ մեր դուռները կը բերին ձգին» խոսքերը միսիոնար մը. էյմանին գութը չի շարժիր: «Չեմ հավատար ձեր խոսքերուն, կառավարութիւնը մեզի վստահացուցած է, թե աքսոր պիտի ըլլա, բայց ոչ ջարդ»... Հիմարի տրամաբանութիւն. խաբվելու քանիբորդ անգամն է արդյոք: Հունիսի 15-էն սկսան ընդհանուր ժողովրդոյան աքսորումը: Բանտեն կարգ մը անհատներ արձակվեցան մեծ կաշառքներով, որ իրենց ընտանեաց հետը մեկնին: Թաղե թաղ սկսան պարպիլ, հանել Տիարպեքիր և Մալաթիո գծով երկու ճամբու վրան՝ լեռներ և ջուրեր, որպեսզի կուտան... Այլևս թող ամերիկյան քոնսուլը՝ մը. Տեյվիսը, ամերիկյան միսիոնարութիւնը, եթե խիղճ ունին, գերման միսիոնարք և միսիոնարութիւնք, թող վկայեն իրենց աչքերով տեսածները, փախողներու դեմ հանդիման իրենց ըրած պատմութիւնները, իրենք իրենց աչքերով տեսածները թող պատմեն աշխարհին ճշմարտութիւնը, ցուցնելու թե կարավան կարավան, խումբ խումբ հանվող անմեղ բնակչութիւնը ինչպես ժամուկես հեռավորութեամբ Կեոլճիք ժովակին եզերքը, լեռներու մեջտեղերը, ինչպես կը ջարդեին, կը կողոպտեին, Մալաթիո ճամբան Իզթիլ ջուր ըսված տեղին մեջ, Ծփրատ գետին մեջ ինչպես դիմակները լեցուցին, ինչպես մաքուր ջուրը արյան փոխված էր տառապան-

քի այդ շրջանին մեջ, ինչպե՛ս հայուն գույքերը կը խլին քյուրտերը և ինչ եղանակներով կը փախցվին հա՛յ կուլյսերը, հոս կց քողում կարող գրիչներու, որ իրենք պակասս լրացնին...

Հսեցինք, մայրեր իրենց ձեռքերով կը կտրին իրենց գեղանի աղջկանց մազերը, երեսներն գշիռոտ, աղտ քսելով տգեղցնելու համար, հայ կիները և հայ աղջիկները հոժարաբար ինքզինքնին ջուրերը կը ձգին, ոմանք ալ բոնի կնության կառնվին: Խարբերողին և Մալաթիո մեջ 5000—6000 հայ աղջիկներ կան գեղեցիկ տեսակեն, որոնք ակամայից կիներ են թուրք զապետներու, խոճաններու և ժանտարմաներու: Տիարպեքիի և Խարբերդի շրջանակի մեջ 3000-են ավելի 8—10—12 տարեկան մանչեր կան քյուրտերու և թուրքերու տունները, որ ճամբաներ տեսած, գթացած և քովերնին առած են ու այժմ մայրենի լեզվին խոսիլը մոռցած են...

Աքսորանքը հուղարկավորության փոխված էր, առաջին օրին միսիոնարք և խեղացիներ կռահեցին զայս: Սակայն ազատելը և փախչել անկարելի էր. չորս կողմը պահնորդներ կային... Քաղաքին մեջ համրվելիք աղջիկներ մնացին, այն ալ թրքանալով և ամուսնանալով, համակերպվելով և ամեն մասամբ տուժելով... Օգոստոսին սկսան շրջակա գյուղերու եկեղեցիները և գերեզմանատուններ քակել, այսօր միայն Խարբերդի մեջ ամերիկյան միսիոնարության աշքին առչկ չքանդված կը կենան Սբ. Գևորգ եկեղեցին և հայ. ավետ. եկեղեցին ու Մեզրեի մեջ գուցե գերման միսիոնարաց ի պատիվ երկու եկեղեցիներ, ասոնք բոլորն ալ հիվանդանոցներ ըրած են արդյոք իրենց պետք գալու համար չնե քանդած, թե օտարները կը խաբին...

Տասնևութը ամիս Խարբերդ և շրջակայք անցուցի պահված կյանք մը, յոթը ամիս ամերիկյան հիվանդանոցի մեջ իբրև հիվանդապահ, նոյեմբերի 18-րդ օրը բուժելցի Մեհմետ Ալիի, Մելազեմի էվել և սըվա(զ)ցի Մեհմետ Ռիզայի հետ ունեցած խոսակցության մը առթիվ. «Պիչարե Արսեն. Ձեր ազգին բնաջնջումը պիտի ըլլար Պուկարական պատերազմին ատենը, սակայն չհաջողեցանք, հետո սահմանադրութեամբ շատ քիչ մնաց, որ հաջողինք: Բայց Անգլիայեն և Ռուսաստանեն ու Ֆրանսային վախցանք, իսկ այժմ որ այս երեքն ալ մեր թշնամիներն են ու գերման հզոր պետություն ալ մեր կողմն է և ինք մեզի ազատություն տվավ մեր նեքքին գործերը անկախորեն վարելու, ալ ի՞նչ կարգիլեր մեզ ձեզ նման վատ, ըմբոստ ազգ մը փճացնե-

լու. Նուպար փաշան պեկլեկ կուզեր. թող դա, որ առնե և տեսնե»... Արսեն, եթե դուք խելացի ազգ լինեիք, երբ քարիթյուլա-սոնները ջնջվեցան, ձեր ջնջումն ալ հասկնալու էիք»... Նայեցեք որչափ առաջներ ծրագրված էր դրուքենական այս ջարդը:

Խարբերդի Եփրատ գոլեհի և Աստվածա-
բանական ճեմարանի շրջանավարտներեն

Արսեն Խաչիկյան

ՀԽՍՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 125, ք. 13—15:

**206. ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 1916 Թ. ԲԸՂԻԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ
ԿՈՏՈՐԱԾԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԶՈՀՎԱԾ ՀԱՅԵՐԻ ԹՎԻ ՄԱՍԻՆ՝**

Գյուղերի անունները		Հայ տուն	Հայ բնակչություն	Կոտորած ազատվածները	Արտասահման եղողներ	Զոհվածների թիվը
1	2	3	4	5	6	7
1	Գասապա	550	3900	18	250	3632
2	Խուբս	280	1980	13	325	1642
3	Թեմրան	385	2650	38	350	2262
4.	Ասեգ	225	1570	16	200	1354
5	Զանախճի	200	1400	7	200	1103
6	Ճեմրակ	165	1155	14	120	991
7	Աստղաբերդ	580	1250	14	125	1081
8	Խոսնակ	95	850	22	70	758
9	Սերկևիլ	85	650	7	75	568
10	Հողաս	55	450	7	55	388
11	Ապողնակ	70	450	6	40	404
12	Ճրպս գյուլ	64	480	—	60	420
13	Ղաջի	25	180	—	25	155
14	Քար Բույս	60	450	—	55	395
15	Զան	60	450	—	40	410
16	Սազաձոր	65	450	92	55	303
17	Խաչագուր	10	60	1	4	55
18	Էրթիճ	500	775	176	85	514
19	Ապեվանք	21	270	1	23	246
20	Ալթուն Հյուսեյն	12	80	43	10	27

* Տեղեկությունները կազմել էր Կ. Պուլի հայոց պատրիարքարանը և հա-
ղորդել ամենայն հայոց կաթողիկոս Գեորգ V-ին. (Խմբ.):

1	2	3	4	5	6	7
21 Ագրակ		55	450	—	25	425
22 Հագստուն		55	400	72	54	274
23 Խուպեկ		13	115	3	20	92
24 Խաս գյուղ		5	30	1	4	25
25 Խոլ Խոլ		6	66	1	7	58
26 Աորդնիկ		18	120	—	15	105
27 Աղբըշուտ		7	45	—	5	40
28 Զեւկալի Մեղրե		8	56	—	7	49
29 Լըք		8	65	—	10	55
30 Խոշ Բար		22	160	—	20	140
31 Օրոր		68	460	10	70	380
32 Զարի Պաշ		30	300	2	15	283
33 Սեղանք		25	200	1	20	179
34 Ինտիս		5	45	—	6	39
35 Էռլմեշ		10	70	5	6	59
36 Զումախ		7	67	10	7	50
37 Տինեք		26	320	13	18	289
38 Ամադիճ		10	140	5	6	129
39 Ասինճ		35	300	8	25	267
40 Մելիքան		60	450	30	11	409
41 Շեն		10	70	11	5	54
42 Զերման			156			156
43 Շարու		24	182	20	18	144
44 Խարապեկ		35	260	2	18	240
45 Էիլիք		46	385	30	42	313
46 Զիֆթիկ		42	480	61	10	409
47 Խըլլ Ղպուղ		28	278	15	6	257

25 670

32 374

ՀԽՍՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 161, ք. 8—10

207. «ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆԾ ԶՈՂԵՐԸ» ՀՈԴՎԱԾԻԾ

Դ-ր Ե. Ի. Մինասյանցը, որը նոր է վերադարձել Սարիղամիշի և էրզրումի շրջաններից, ուր նա գործուղվել էր մասնակցելու քաղաքների միության նոր կազմակերպությունների հարցերի մշակմանը, էրզրումում սպառիչ կերպով ծանոթացել էր Հայաստանի հայերի վիճակին, նրանց հալածանքներին ու այն գազանություններին, որ գործադրվել են և մինչև օրս էլ գործադրվում են «նորոգ» Թուրքիայի ներկայացուցիչների՝ երիտթուրքերի առաջարկություններով»։ Դ-ր Մինասյանցը հավաքած նյու-

թերը սիրալիր տրամադրեց մեր աշխատակցին, ընդ որում նշեց հիմնական աղբյուրները, որոնցից ինքը քաղել էր անհրաժեշտ տեղեկությունները:

«Այն ամենը, ինչ լսել էի հայերի նկատմամբ թուրքերի, ավելի ճիշտ՝ թուրքական իշխանությունների վերաբերմունքի մասին, կարելի էր անհավանական համարել, եթե այդ մասին չասեին մարդիկ, մի կողմից հայ ժողովրդի ամբողջ ողբերգության ականատեսներ, մյուս կողմից՝ անձինք, որոնք կամ իրենք էին իրենց ուսերին կրել թուրքական իրավադրկության ու վայրագությունների ամբողջ լուծը, կամ էլ երջանիկ հնարավորություն էին ունեցել այս կամ այն պատճառով գտնվելու «բարձրագույն իշխանության» որեէ թուրք ներկայացուցչի զորեղ հովանավորության ներքո»:

Հայերի տարաբախտության մասին ինձ պատմել են նախ և առաջ ու ամենից շատ էրզրումում ամերիկյան հյուպատոս մ-ր Սթեփենտոնը տիկնոջ հետ և դ-ր Քեյսը՝ ամերիկյան ներկայացուցչությանն առնթեր հիվանդանոցի վարիչը: Այդ անձինք, որոնք 9 տարուց ավելի ապրում են Հայաստանում, մասամբ անձնական դիտարկումների միջոցով, մասամբ էլ Սվազի, Խարբերդի, Բիթլիսի, Տրապիզոնի և Մոսուլի իրենց ներկայացուցիչների հաղորդումներից միշտ էլ լայնորեն իրազեկ էին թուրքական «տրամադրությունների», բաղձանքների և, որ գլխավորն է, պատերազմի սկզբից թուրքահպատակ հայերի նկատմամբ տարվող քաղաքականության մասին: Զեզոք տեղության այդ ներկայացուցիչների աչքի առաջ էին ընթացել Հայաստանի կառավարման ոչ չ համակարգը, այն բոլոր դավերն ու գազանությունները, որոնց հետևանքով մեկուկես տարում բնաջնջվեցին հարյուր հազարավոր մարդիկ...

Գազանն արթնանում է: «Արշավանքն» ընդգեմ ողջ հայության սկսվեց ամբողջ Հայաստանով մեկ: Հայերի դեմ բացահայտ հրահրումն հենց այդ ժամանակ էլ ուժգին դրսևորվեց էրզրումում: Իշխանությունները ուղղահավատներին հայտարարեցին, թե էրզրումի երեսփոխան, հայ Կարո Բաստըրմաջյանը որպես կամավորական գտնվում է ռուսաց բանակատեղում: Այդ հաղորդման հետևանքը եղավ նախ և առաջ երեսփոխանի եղբոր սպանությունը:

Իշխանությունները անհապաղ կարգադրեցին էրզրումի կայազորի մեջ եղած բոլոր հայ զինվորներից խլել զենքը և նրանց

ուղարկել սև աշխատանքների: Էրզրումում հայերի բացահայտ բնաջնջում չէր եղել, բայց անմիջապես էլ սկսվել էին հալածանքներ ու ծաղրուծանակ նրանց նկատմամբ... Հայերի տասը մամեհահարուստ ընտանիքների կարգադրվեց մաքրել իրենց տները: Նտիպված էին փրկագնով ազատվել, և հայերը իշխանություններին տվեցին 1500 լիրա, բայց դժբախտների հանգրսւթյունը երկար չտևեց: Մեկ շաբաթ անց նրանց վտարեցին և, բացի այդ, բռնադատվեցին ամբողջ ունեցվածքը՝ ընդհուպ մինչև պարենամթերքը: Բոլորի համար պարզ դարձավ, որ ամպերը կուտակվում են, մթնոլորտը գնալով ծանրանում է, և ամպրոպը՝ անհամար տառապանքներն անխուսափելի են:

Խաղաղթերը բացվեցին: Նման վիճակը, տագնապով լի տառապալից օրերը տարաբախտների համար շարունակվեցին մինչև մայիս ամիսը: Վրա հասան Վանի իրադարձությունները, իսկ դրանց հետ էլ հայերի կոտորածը: Երբ Եվրոպայում և Ամերիկայում սկսեցին խոսել թուրքերի վայրագությունների մասին, երբ հայերի իրական տառապանքները՝ գերազանցեցին ամենահրեշավոր երեակայությունը, երբ, վերջապես, դրանց համար սկսեցին մեղադրել ոչ թե «Ստամբուլին», այլ Բեռլինի գերմանացիներին, ուղարկվեց բովանդակ Հայաստանից հայերի բացահայտ բռնազաղթի, փաստորեն գաղտնի բնաջնջման ծրագիրը...

Բռնագաղթի իրականացման կարգը: Բուն տեղահանությունը բավական հատկանշական ձևեր էր կրում: Իշխանությունները չէին համարձակվում անմիջապես ձեռնամուխ լինել հայերի զանգվածային տեղահանությանը, նկատի առնելով մուսուլման բնակչության լայն խավերի տրամադրությունը: Նրանք գիտեին, որ պատերազմը, որը հենց ծագման պահից ժողովրդականություն չէր վայելում, Կովկասյան ռաղմաճակատում թուրքերի կրած առաջին անհաջողություններից հետո ատելի էր դարձել ամբողջ երկրի համար:

Նյութական և մարտական աջակցության մասին երիտթուրքերի, առաջել ևս գերմանացիների լայնորեն տարփողվող խոստումները սին դուրս եկան: Բնակչությունը, հատկապես գյուղական, որն իր ամբողջությամբ հեռու էր ամեն կարգի հայրենամուլ նկրտումներից, որը տարիներ շարունակ ապրել էր հայերի հետ, իշխանությունների համար վերածվեց առեղծվածի. իշխանությունները վախենում էին, որ Հայաստանից հայերի համատառապ տարագրումը կարող է հարուցել մուսուլմանների

բողոքը, որոնք չափից ավելի շատ ընդհանուր բան ունենին նրանց հետ, այդ պատճառով էլ որոշեցին գործել զբույշ և քողարկել իրենց իսկական ծրագրերը: Առաջին հերթին սկսեցին տարագրել հայ գյուղացիությունը...

Հասարակության տականքներն սկսեցին բնակչության շերտանում բացեիքաց քարոզել, թե անհրաժեշտ է գլխովին բնաջնջել հայերին: Զանգվածների տրամադրությունն այն աստիճան սպառնալից դարձավ, որ էրզրումի վալին՝ Թիսիմ (Թահսին) բեյը, որը համեմատաբար հաշտ էր տրամադրված հայերի նկատմամբ, հարկ համարեց հավաքել բոլոր մեծամեծներին և նրանց առջև հարց դնել, թե ինչպես վարվել հայերի հետ:

Այդ պատմական ժողովը գումարվեց անցյալ տարվա հունիսի սկզբին էրզրումի Բաշպե-քյոշկ արվարձանում: Այդտեղ բացեիքաց հայտարարվեց, թե անհրաժեշտ է անհապաղ կոտորել բոլոր հայերին Հայաստանում, և մասնավորապես էրզրումում: Ի վերջո այդ «անմեղ» հարցը տրվեց հատուկ հանձնաժողովի եզրափակիչ որոշմանը, որը վալիի մասնակցության շնորհիվ լավագույն կիրառման արժանի գործարարությամբ որոշեց հայերին առայժմ ձեռք չտալ, այլ բոլորին անխտիր տարագրել Միջագետք...

Հայաստանից Միջագետք տարագրվելիս հայերի կրած ծանր չարչարանքների մասին դ-ը Մինասյանցը հաղորդում է.

— Բառեր չկան, գույներ չկան, որոնք կարողանային նկարագրել տառապանքների այն ուղին, որ հայերը կրեցին թուրքական կառավարության «բարեխնամ» հոգատարության ու հոգածության շնորհիվ նոր «ավետյաց երկիր» տարագրվելիս: Այդ մասին, միաստոր Սթեփելտոնից և դ-ր Քեյսից բացի, որոնց չի կարելի կասկածել տվյալ հարցում որևէ սուբյեկտիվ բան մուծելու ցանկության մեջ, ինձ ասել են նաև այդ տեղահանության բոլոր սարսափները կրած անձինք: Այսպես, 70 տարեկան մի ծեր հայ կին՝ բարերոջի Հայկանուշը, որը գաղթականների հետ հասել էր ընդհուպ մինչև Քեմախ և հրաջքով փրկվել էր այն բանից հետո, երբ թուրքերը նետել էին գետը, հաղորդեց իր մերձավորներին ու բոլոր գաղթականներին ոչնչացնելու «տեխնիկան»: Այդ մասին հանգամանորեն և էլ ավելի կապակցված էր ասում հայ գինյուր Երվանդ Երզնթյանը, որը պահակախմբի կազմում ուղեկցել էր գաղթականներին մինչև որոշ հանգրվաններ: Երզնթյանը ծառայության էր գրանցվել զնդում և որպես

սպասյակ ընկել էր մի գնդապետի մոտ, որը մոտիկություն՝ անհշուտ սիրել էր նրան, վստահ չէր, թե կկարողանա նրան պահպանել ընդհանրապես բանակում և մասնավորապես իր գնդում հայերի հանդեպ եղած ընդհանուր շարակամությունից: Գնդապետի անզորությունը թուրքական բանակի բարոյալքության ցուցանիշն է: Իր սպասյակին պաշտպանելու միակ միջոցը համարում էր այն, որ նրան համոզի մուսուլմանություն ընդունելու, ինչն էլ բացեիքաց սկսում է խնդրել Երզնայանից: Վերջինս կատարել էր իր հրամանատարի կամքը, մուսուլմանություն էր ընդունել: մնացել նրա մոտ: Երբ գնդապետին էրզրումից հետ էին կանչել ինչ-որ տեղ, Երզնայանը մնացել էր այստեղ, իսկ հետո նշանակվել հայ գաղթականների առաջին խմբերի ուղեկցորդ:

Որպես նրանց տառապանքների ականատես նա քիչ նյութ չտվեց թուրքական վայրագությունների ապագա նկարագրողի համար:

Հետաքրքիր շատ վկայություններ տվեց ոմն տիկին Շ.-ն՝ էրզրումում գտնվող մի գերմանացի սպայի տանտիրուհիս: Սպան, մի կողմից, եղել էր վերջինիս պահապանը քաղաքում, մյուս կողմից ինքն էր պատմել գաղթականներին ուղեկցելիս իրեն ենթակա զինվորների կատարած «սխրանքների» մասին:

Աքսորյալներին ստիպում էին քայլել ոտքով, բացառություն չէին անում ծերերի, կանանց և երեխաների համար: Իրենց խղճուկ ունեցած-չունեցածը դժբախտները սկզբնական ջրջանում կրում էին իրենց վրա, բայց հետո ուժասպառ լինելով երկար ճանապարհից ու թերասնվելուց, ամբողջը նետում էին: Գաղթականների հսկողության համար «հոգատար» իշխանությունները պահակախումբ էին կազմել հասարակության տականքներից, բանտերից արձակված ռճրագործներից և ուրիշ մով անձանցից, որոնք մտել էին շեթայական ջոկատների մեջ: Երզրնկայից հետո առաջին իսկ դադարքի ժամանակ հայերից խլվեցին մթերքի պաշարները պահակախմբի կարիքների համար: Հետո պահակները սկսեցին բացեիքաց փող պահանջել, սպառնալով հրաժարվելու դեպքում անխտիր կոտորել բոլորին: Խելելու արարողությունը կրկնվում էր ամեն մի նոր պահակախմբի կողմից: Այդպիսով, գաղթականները շուտով տվեցին իրենց ամբողջ ունեցածը, քայլում էին սովահար, ի վիճակի չլինելով իրենց համար գոնե հաց գնել այն գյուղերում, որոնց միջով

անցնում էին: Երբ տարագիրների փողերը պրծան, ուղեկցորդ պահակներն սկսեցին իրենց համար պահանջել գեղեցիկ կանանց, աղջիկներին ու դեռահասներին, չխնայելով անգամ 5—10 տարեկաններին: Դիմադրության առաջին իսկ փորձի դեպքում սկսվում էր ծեծուղարդը առանց խտրության, մահացու ծեծուղարդի:

Գաղթականների առաջին խմբերը բաղկացած էին ծերերից, կանանցից ու երեխաներից, և միայն Վանի իրադարձություններից հետո նրանց մեջ սկսեցին հայտնվել նախկին զինվորական հայեր, իսկ այնուհետև պարզապես ճակատային բանվորներ: Նրանց մեծ մասին կոտորել էին տարբեր բանտերում, իսկ այստեղ հասնողները բառացիորեն մերկ էին, և կանայք նրանց հագցնում էին իրենց շրջագեցստներն ու փալաս-փուլունները: Թալանը, ծաղր ու ծանակը և բռնաբարությունները բնավ էլ չէին լրման հասցնում բռնագաղթի ծրագիրը. ինչպես պարզվում է, խնդիրը հանգում էր հայերի համատարած բնաջնջմանը: Երբ բոլոր սարսափները թափանցեցին եվրոպական մամուլ, թուրքական իշխանությունները դրանք բացատրեցին որպես առանձին տխուր դեպքեր: Թե ըստ էության ինչպիսին է այդ «տխուր դեպքերի» բնույթը՝ կարելի է դատել հետևյալ փաստերից: Գաղթականների ընթանալու ամբողջ ճանապարհին բոլոր գյուղերում կազմվել էին թուրք շեթենների ջոկատներ, որոնց ներկայացուցիչները էրզրումի պատմական խորհրդակցությունում բացիբաց պահանջել էին գլխովին կոտորել հայերին: Նրանք վաղօրոք դիրքավորվում էին գաղթականների ընթանալու ճանապարհին և այդտեղից կրակ էին բացում նրանց վրա կամ պարզապես հարձակվում էին ու կոտորում: Նման դարան էր սարքվել, օրինակ, Զադահ բնավայրում, Երզնկայից ոչ հեռու: Այստեղ անպաշտպան մարդկանց վրա հարձակվել էին շեթենները, և շատ քերին էր հաջողվել փրկվել: Հայերին նույն արյունոտ «բաղնիքն» էր սպասում Քեմախ քաղաքի մոտակա կիրճում: Փըրկվածներին մահ էր սպասում բուն Քեմախում: Այստեղ գեսուն էին նետում բոլորին, ով փրկություն էր որոնում քաղաքում, չխնայեցին անգամ երեխաներին: Կենդանի ականատեսը, որի մասին ասվեց վերը, պառավ Հայկանուշը, որին նույնպես նետել էին գետը, հրաշքով փրկվել էր, շորով բանդ լինելով քարին: Այդ քարի տակ նա նստել էր մինչև խոր գիշեր, տեսել էր

իր ազգակիցների կրած բոլոր սարսափները և այժմ, հասնելով էրզրում, պատմում է վերապրածի մասին:

«Պահեր էին լինում, որ գիտակցաբար ուզում էինք ընդվզել,— ասում էր ծեր կինը,— մտածելով, որ փոքրաթիվ փրկվածներիս էլ կկոտորեն ու դրանով կդադարեն մեր տանջանքները»:

Բնաջնջման իրագործման եղանակը հանգեցրեց նրան, որ Ուրդնկայում փրկվեց ընդամենը երեք տղամարդ, որոնք, կարելի է ենթադրել, կենդանի մնացին միայն այն պատճառով, որ կանացի քրջեր հագած լինելով, չէին ճանաչվել:

Հայերի բնաջնջումը լայնորեն էր կազմակերպված: Այն քառողովում էր ամբողջ Հայաստանում, ծավալվելով մինչև Մոսկու: Այստեղ մի հարուստ հայ՝ վաճառական Դիկտանյանը, ընտանիքը փրկելու համար մուսուլմանություն էր ընդունել և իր երկու աղջիկներին կնություն տվել մուսուլմանների: Հայերը հալածվում էին անկախ հպատակությունից: Ամերիկահպատակ շատ հայեր, շնայած ամերիկյան հյուպատոսների բողոքին, մատնվեցին մնացած հայերի ընդհանուր ճակատագրին: Զօգնեց նաև սկզբում էրզրումում գերմանական հյուպատոսի դիմումը՝ մեղմացնելու դժբախտների վիճակը: Կոստանդնուպոլսից նրան կարգադրվել էր չմիջամտել Թուրքիայի «ներքին քաղաքականությանը»: Ի վերջո ամերիկահայերի ուսուցչական ողջ անձնակազմը (տղամարդիկ և կանայք) բանտ էր նետվել և այնտեղ ոչնչացվել: Այդ մասին հայտարարում է հյուպատոս մ-ր Սթեփանտոնը: Զարդը շարունակվել է անցյալ տարվա հունիսից մինչև սեպտեմբեր: Երբ այլևս հնարավոր չէր թաքցնել «բարեխնամ պահպանության կարգի»՝ իբր բուսների հարձակմամբ պարտադրված տարագրման հետքերը, Բեռլինից կարգադրություն եկավ հայերին սաշտականելու «եղուզակախմբերից»:

Վերջում մի քանի խոսք գերմանացի սպանների վարձագծի մասին: Նրանց մեծամասնությունը խրախուսում էր իշխանությունների քաղաքականությունը և անձամբ մասնակցում կոտորածին: Այսպես, ոմն կապիտան Շիբներ եղել էր չեթենների կազմակերպիչ, որոնց հետ մեկնել էր Մոսկու կոտորելու հայերին: Աքսորի վերջին ճանապարհահատվածին հասնելուց դեռ շատ առաջ նա կոտորել էր հայերի մի ստվար խմբի և անձամբ իր հետ տարել երեք հայ աղջկա: Էրզրումից հեռանալիս բեռլինցի սպա Կառլ Վերթը բռնությամբ հետը տարել էր տեղացի հարուստ հայ Զիրինգինյանի դստերը: Մայրը Ստաշևսկին և

էրզրումի ամբոթյունների պետ գնդապետ Շտանգերը, էրզրումից հեռանալիս, տեղական իշխանությունների իմացությամբ, շրջեցնելով իրենց հետ տարել էին մի քանի աղջկա, ինչպես իրենք էին արտահայտվել՝ «ի հիշատակ», շնայած նրանց դժբախտ ծնողների արցունքներին ոչ աղաչանքներին:

Պ. 8-կո

«Кавказское слово», 6, 9 и 17 марта 1916 г., №№ 53,55,62.

208. Պ. Ա. ԲՈՒՌՆՅԱՆԻ «ԷՐԶՐՈՒՄՈՒՄ» ՀՈԴՎԱՄԻՑ

Վերադառնալով Թիֆլիսից, ես անհետաքրքիր չեմ համարում ընթերցողներին հաղորդելու այն տեղեկությունները էրզրումի և նրան հարող շրջանի դրության մասին, որ ինձ հաջողվեց ստանալ դրանք տեղերում հավաքած անձանցից:

Քաղաքը ներկայումս [1916 թվականին] բաժանված է տեղամասերի, և բժիշկների ու սպանների ղեկավարությամբ մաքրման աշխատանքներ են տարվում: Ախտահանման աշխատանքներ են կատարում նաև Քաղաքների համառուսաստանյան միության երեք ախտահանիչ ջոկատներ, յուրաքանչյուրը՝ 15-ական մարդուց, և նրանց աշխատանքը մեծապես անհրաժեշտ է: Էրզրումին համաճարակային հիվանդությունների մեծ վտանգ է սպառնում, առավել ևս, որ անցած տարում բժավոր տիֆի համաճարակը ըստ երևույթին ահավոր է եղել:

Քաղաքում քիչ բնակիչ է մնացել. նրա սովորական բնակչությունը կազմող 120 000-ից հազիվ փրկված լինեն քսան հազարը՝ մեծ մասամբ թուրքեր և ընդ որում՝ չունևոր: Բոլոր քիչ թե շատ ունևորները փախել են:

Հայեր գրեթե բոլորովին չեն մնացել. էրզրումում ապրող 25 հազարից թերևս փրկված լինեն երկու հարյուր մարդ: Անցյալ տարվա հուլիսին և օգոստոսին ամբողջ քիչ թե շատ ունևոր ու մտավորական բնակչությունը հրաման ստացավ վերացնել իր ունեցվածքը և տարագրվել երկրի խորքը: Ինչքը պետք է վաճառվեր, իսկ ստացված փողերը պետք է անդորրագրով գցվեին էրզրումի օսմանյան բանկ: Բացի այդ, հայերի ունեցվածքի մեծ մասը հակերով տեղավորել էին հայոց մայր եկեղեցում, որի զգալի մասը ներկայումս լցված է այդ կահ-կարասիով: Ունեցվածքի վերացվելուց հետո հայերը ճանապարհ ընկան: Նրաշխա-

վորոված էր նրանց անձնական ապահովությունը և պահնորդություն էր տրված տեղական բնակչության էությունը հարձակումներից պաշտպանելու համար։ Ճամփորդությունը բարեհաջող սկսվեց, բայց դա երկար շտեկեց։ Շուտով վերաբերմունքը փոխվեց։ Թուրքերն սկսեցին թալանել, բռնաբարել կանանց, սպանել երեխաներին, և ի վերջո դժբախտները գլխովին բնաջնջվեցին։ Դիակները նետում էին գետերը և, ինչպես հաղորդում են ականատեսները, դիակների զանգվածից ջուրը կանգ էր առնում։ Ամբողջ տեղի ունեցածը անհար է նկարագրել և վերաբերում է ներկա պատերազմի իրենց ողբերգականությանը ամենաահավոր դրվագներին։ Կարելի է ենթադրել, որ ամեն ինչ կազմակերպվել էր խստիվ ծրագրով, և տվյալներ կան կարծելու, որ այդ ծրագիրը հուշել էին գերմանացիները։ Գերմանացիները հետամուտ էին բացորոշ ազգային գոտություն հրահրել և հայերին բնաջնջելով՝ ռուսական զորքերին կանխապես զրկել աջակցությունից։ Չէ որ իզուր չէին Գերմանիայում հնչում Ռոհրբախի և ուրիշների համանման կոչերը։

Սակավաթիվ փրկվածները ներկայումս վերադառնում են հիմա արդեն մեր գրաված շրջակա գյուղերից։ Նրանցից բացի, էրզրումի առանձին թրքական տներում, ինչպես ասում են, կան իսլամացված հայ գերուհիներ։ Հնարավոր է, որ նրանք վախենում են երևալ՝ ճնշվելով հարազատ կրոնին դավաճանելու ամոթից։ Թուրքերի բոլոր զոհերին փնտրել գտնելու համար թերևս հարկ լինի համատարած ստուգել թուրքերի տները։

«Армянский вестник», 1916, № 7.

200. ՄԻ ՇԱՐՔ ԹՈՒՐԶ ԲԺԻՇԿԱՆԵՐԻ ՈՇԲԱԳՈՐԾՈՒՑՈՒՆՆԵՐԸ 1915—1916 ԹԹ.

Հայերի աքսորի և կոտորածի կազմակերպիչների թվում աչքի էին ընկել մեծ թվով թուրք բժիշկներ, որոնցից շատերը անմիջականորեն պատասխանատու են դաժան արարքների համար։ Ոմանք իրենց գործընկերների սպանողներն էին, հափըշտակելով նրանց ունեցվածքը, և իսլամիզմի շատագույներ։ Մյուսները հետագա սերունդներին կհետաքրքրեն նրանով, որ բժապոր տիֆի վիրուս էին պատվաստում հայ զինվորներին։ Թուրք բժիշկներն ու մանրէաբանները օգտվեցին նպաստա-

վոր առիթից, որպեսզի հիվանդների վրա փորձեն իրենց երևակայական պատվաստանյութը բժավոր տիֆի դեմ:

«Մահվան դատապարտվածների վրա փորձեր դնելու» հրամանն ու դրա թույլտվությունը բխում էին սանիտարական վարչությունից: Որպես փորձաէականեր ընտրվել էին հայերը: Նախքան սպանելը առնվազն կարելի էր օգտագործել նրանց:

Հայաստանում փորձերին ձեռնամուխ եղան անհապաղ... Փորձի ենթարկվողների մեծ մասը մեռնում էր մի քանի օրից: Պատվաստումները շարունակվում էին մեծ ընդգրկումներով: Երիտասարդ, ամրակազմ հայ զինվորներին հավաքեցին աշխատանքային գումարտակներում և բռնությամբ պատվաստումներ արեցին նրանց: Կ. Պոլսի թերթերը մերթ ընդ մերթ խոսք էին բացում հրաշքի և գիտական մեծ հայտնագործության մասին: Շնորհավորական հեռագրեր էին ստացվում անվերջ:

Քաղաքական հանդեսներում և բժշկական տեղեկագրերում տպագրված հոդվածներում հաղորդվում էր, որ վիճակագրական տվյալները հիանալի են: Բայց այդ խանդավառությունը երկար չտևեց, աստիճանաբար փոխարինվելով հիասթափության ու բազմանշանակ լուծյան: Եթե մի քանի թուրք բժիշկներ իսկապես գիտական նպատակներ էին հետապնդում, ապա մյուսների համար տվյալ դեպքում դա «անցանկալի անձանց» ոչնչացնելու անվերայ ու արագ միջոց էր:

Եվ իրոք, շշուկով հաղորդում էին փորձերի մանրամասները: Փորձի էին ենթակա ոչ թե ժողախոզուկներ կամ ճագարներ, այլ երիտասարդ, հիանալի մարմնակազմվածքով հայերը, որոնք ոչ մի հանցագործություն կամ զանցանք չէին կատարել: Այդ նոր տեսակի փորձակենդանիներին ներարկում էին տիֆավարակ սպիտակուցազերծված արյուն, որը եռացված չէր մինչև 56°, հետևաբար և «ակտիվազերծված» չէր:

Այս տխուր չորձերն անցկացվել էին 1915—1916 թթ. Երզրնկայում ախտաբանական կազմախոսության պրոֆեսոր Համդի բեյի և նրա օգնականների կողմից՝ 3-րդ բանակային կորպուսի գլխավոր բժիշկ Թեֆիկ Սալիմի կարգադրությամբ:

Շատ քաղաքացիներ ու զինվորականներ, այդ թվում և հայ բժիշկներ էին ներկա լինում այդ հանրահայտ ներարկումներին. որոնց պատվաստանյութը, ինչպես հենց նոր նշեցինք, պատրաստված էր պարզունակ եղանակով և ամեն մի գիտական տեսության հակառակ:

Մենք մի կողմ ենք թողնում ինչպես փրկվածների, այնպես էլ այդ փորձերին ներկա եղած հայ բժիշկների վկայությունները, որպեսզի լսենք մեր թուրք գործակիցների հայտարարությունները:

Ահա վիրաբույժ Հայդար Զեմալի ստորագրությամբ բաց նամակը ներքին գործերի մինիստրին, որը տպագրված է «Turkdje Stambul» թերթում (23 դեկտեմբերի 1918 թ. № 45):

«Զերդ գերազանցություն, պարոն մինիստր:

Այն պահին, երբ պատրաստվում են քննել հայերի տեղահանության հարցը, ես նկատում եմ գլխավորապես գնեհրալ նահանգապետներին ու պետերին մեղադրելու միտում...

Իմ կողմից պատիվ ունեմ Զերդ գերազանցությանը հաղորդելու գիտության անվան տակ կատարված վայրագությունների մասին...

1915 թվականին, դեկտեմբեր ամսին Երզնկայում 3-րդ բաՆակային կորպուսի գլխավոր բժիշկ Թևֆիկ Սալիմի կարգադրությամբ բժավոր տիֆով հիվանդներից վերցված արյունը առանց «ակտիվազերծման» օգտագործվել էր որպես պատվաստանյութ անմեղ հայերի վրա, որոնք դատապարտված էին աքսորման: Նման փորձերը սովորաբար դրվում էին ողողակի փորձակենդանիների վրա:

Այդ գործողությունների հետևանքով փորձի ենթարկվող անձանցից շատերը հիվանդանում էին ու մեռնում: Նախքան նրանց պատվաստումներ անելը նրանց խաբում էին, հայտարարելով, թե այդ պատվաստումներն արվում են որպես նախազգուշական միջոց բժավոր տիֆի դեմ:

Այդ փորձերի կազմակերպիչ Համդի Սուադը՝ օսմանյան բժշկական դպրոցի ախտաբանական կազմախոսության պրոֆեսորը, իր ուսումնասիրությունների արդյունքները տպագրելով «Gazette Médicale militaire de Constantinople»-ում, հայտարարել էր, թե դրանք կատարվել էին մահապարտների վրա, մինչդեռ Զեր խոնարհ ծառան ականատես է և կարող է հաստատել, որ պրոֆեսորի մահաբեր գիտափորձերի օբյեկտները ոչ մի ուրիշ մեղք չունեին, բացի այն, որ հայ էին: Այդ փաստերը կարող են հաստատել Երզնկայի կենտրոնական հիվանդանոցի գլխավոր բժիշկ դոկտոր Ռեֆեթ բեյը, երկու հայ բժիշկներ, որոնք աշխատում էին նրա հետ, ինչպես նաև Երզնկայի կարմիր խաչի գլխավոր բժիշկ դոկտոր Սելահէդդին բեյը: Եվ այս-

պես, Ձեր խոնարհ ծառան հայտարարում է, որ քաղաքական հանցագործությունների հետ մեկտեղ կատարվել են նաև գիտական հանցագործություններ, որոնց մասին պատրաստ եմ տալու ցանկացած պարզաբանումները»:

Ահա մի ուրիշ նամակ, որը դոկտոր Սելահէդդինը հասցեագրել է «Turkdje Stambul» թուրքերեն թերթին և տպագրվել է այդ թերթի № 46-ում՝ 1918 թ. դեկտեմբերի 24-ին. «Վիրաբույժ Հայդար Ջեմալի կողմից ներքին գործերի մինիստրին հասցեագրված բաց նամակում երեկ ես հիշատակվել էի իբրև որոշ փաստերի անմիջական ականատես: Իրազեկ լինելով նրան, ինչ տիղի է ունեցել Երզնկայի կենտրոնական հիվանդանոցում, ես խղճիս պարտքն եմ համարում պարզաբանել այդ գործը...

1915 թ. այն հայերից շատերին, որոնք դժվարություններ էր անցկացնում Երզնկայում, ընտրեցին և որպես ենթափորձայիններ տեղավորեցին քաղաքի կենտրոնական հիվանդանոցում, որպեսզի նրանց վրա մանրէաբանական փորձեր դնեն, որոնք սովորաբար դրվում էին ծովախոզուկների ու ճագարների վրա: Այդպես զոհվեցին շատ հայեր...»:

Ահա և երրորդ նամակը, որը նույն բժիշկը գրել է այդ նույն թեմայով և որը տպագրվել է «Alemdar» թուրքերեն թերթի 1919 թ. հունվարի 8-ի համարում:

«Եթե ընդունենք, որ «Միություն և առաջադիմություն» կառավարությունը (ավելացրեք նաև Գերմանիան) երբեք նշանակություն չի տվել խղճին, բարոյականությանը, պատվին ու սրբագործված բոլոր սովորույթներին, ապա կարելի է դյուրութեամբ հասկանալ այն առաջնորդող գաղափարը, որը նրան մղել է այնքան շատ տառապանքներ պատճառելու հայերին: Այն ժամանակ ոչ ոք հաշիվ չէր պահանջում կատարված վայրենությունների համար, և մարդիկ կարծում էին, թե այդ ամենը անպատիժ կմնա:

Հենց այդ մտայնությունն էլ մղեց բծավոր տիֆի պատվաւտանյութի հետ կապված փորձեր իրականացնելուն Երզնկայում... Մեր հարուցած մեղադրանքները հաստատելու համար մենք բավականաչափ ապացույցներ ունենք: Հետաքրքրական է, որ արդեն եղած բազմաթիվ ելույթների պատճառով ես հրաժարվեցի հրապարակել տվյալ խնդրին վերաբերող որևէ բան, այն դեպքում, երբ տվյալ հարցում միանգամայն անձեռնհաս բժիշկներ միմուկում հանդես եկան՝ հերքելով ճիշտ մեղադրանքները: Հենց

դա էլ ինձ ստիպեց գրիչ վերցնել: Պետք է նկատի ունենալ, որ այդ մարդիկ, որոնք սիրում են իրենց ցույց տալ, դիմում են ամբոխին և ապավինում զարմանահարույց միջոցների:

Եթե այդ գործին ձեռնամուխ լինեն ձեռնհաս ու հեղինակավոր անձինք, ապա ճշմարտությունը երևան կհանվի: Այդ գործում էլ, ինչպես որ տեղահանության, ջարդերի ու կոլոպուտների հարցում, կան մեղավորներ:

Մեր բժիշկները չպետք է տագնապի մատնվեն: Մեղավորները հայտնի են:

Եթե կա մեկը, որը ցանկանում է հովանավորել Վանցագործներին, թող սպասի այնքան, մինչև որ նորից իշխանության գլուխ անցնի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կառավարությունը:

Ճշմարտությունը կպարզվի ոչ թե լրագրային հոգևածների հրապարակումով, այլ դատարանում»⁴⁰,

Les persécutions contre les médecins arméniens. Pendant la guerre générale en Turquie. Constantinople, 1919, p. 7, 20—25.

210. 1916 թ. ՀՈՒՆՎԱՐԻ 16-ԻՆ ՓԱՐԻՋՈՒՄ ԷՄԻՆ ԳՈՒՄԵՐԳԻ ԱՐՏԱՍԱՆԱԾ ՃԱՌԻՑ

Երբ երիտթուրքերը հայտնվեցին Ստամբուլում, նրանք իրենց հետ բերեցին ազատախոհություն և, ասում են, նույնիսկ Մարտիկեզը: Բայց այդ կատակերգությունը տևեց այնքան, որքան պահանջվեց հիացնելու... մի քանի դիվանագետների: Մի որոշ ժամանակ անց պանիսլամականությունը փոխարինվեց պանթուրքիզմով, այսինքն՝ ամենաթունդ ազգայնամոլությամբ, որ պիսին աշխարհը երբևէ կարող էր պատկերացնել: «Ոչ մի քրիստոնյա թուրքիայում»,— հայտարարեց էնվեր փաշան: Լորդ Բրայսի կարծիքով, որը նա արտահայտել էր Լորդերի պալատում արտասանած ճառում, դա լկտի արկածախնդիրների ավազակախումբ է, որն իրեն անվանում է «Թուրքիայի կառավարություն»...

Այն նույն պահին, երբ երիտթուրքերը գահընկեց արին Աբդուլ Համիդին, տեղի ունեցավ Ադանայի ջարդը Կիլիկիայում. հիմնովին ավերված քաղաքներ, 25 հազար սպանված հայեր:

Դա արդյո՞ք հեռացող վարչակարգի հրաժեշտն էր: Ոչ, դա նորեկ վարչակարգի ողջույնն էր:

Այդ ժամանակվանից սկսած միանգամայն գաղտնի նախապատրաստվում էր հայ ազգի համատարած բնաջնջման ծրագիրը, և կոտորածը կազմակերպվել էր ջանադրաբար, հաշվենկատորեն ու մեթոդաբար...

1915 թ. ապրիլի 23-ի լույս 24-ի գիշերը Ստամբուլում ձերբակալվեցին հայերի բոլոր ղեկավարները, իսկ շուտով նաև շատ ուրիշներ՝ գրողներ, բժիշկներ, պրոֆեսորներ: Դրան նախորդել էր հայ բնակչության զինաթափումը և մուսուլմանների զինումը: Բանտից ազատ էին արձակվել 30 հազար հանցագործներ: Անգամ ծրագրված էր, ընդ որում շատ խնամքով, որ քրիստոնյա բնակչության տեղում բնակեցվելու են որոշակի թվով թուրք բնակիչներ՝ իրենց դիրքին համապատասխան: Եվ, վերջապես, էնվեր փաշան ուղարկել էր իր զարմիկ Զեդեթ բեյին, որպեսզի սա գործեր հին Հայաստանի բուն սրտում. արդեն մարտին և ապրիլին կողոպտվել էին 500-ից ավելի գյուղեր և կոտորվել 25 000-ից ավելի հայեր Վանի և էրզրումի վիլայեթներում:

Այնուհետև, մայիսի 20-ին, հրապարակվեց երիտթուրքական կոմիտեի և էնվեր փաշայի հրամանը համընդհանուր տեղահանության մասին: Իսկ տեղահանությունը նշանակում էր բնաջնջում երեք հաջորդական ձեռնարկումների միջոցով. դրանք էին կառուածը, փառավանդ և անապատը...

Այսօր չեզոք երկրներից ոչ մեկը չի ընդհատել իր դիվանագիտական հարաբերությունները երիտթուրքական կառավարության հետ, և նրանք բոլորն էլ հունվարի 1-ին ամանօրյա շնորհավորանքներ փոխանակեցին նրա հետ...

Իսկ մենք, ի՞նչ արեցինք մենք ինքներս, երբ Արդուլ Համիդը բացեց այն արյունոտ ճանապարհը, որով ընթանում են երիտթուրքերը: Անցյալում կատարված ահավոր ջարդերի, հետևաբար և ներկայիս զարհուրելի կոտորածի համար պատասխանատու են Եվրոպայի առանց բացառության բոլոր ժողովուրդները: Նրանցից յուրաքանչյուրը պատասխանատու է, հարկավ, ոչ հավասար չափով, բայց պատասխանատվության նույնիսկ ամենաանշան բաժինը անշափ մեծ է...⁴¹:

Emile Doumergue. L'Arménie, les massacres et la question d'Orient. Conférences, études, documents. Paris, 1917, p. 23—25, 33—34.

Պետական դումայում արտաքին գործերի մինիստր Ս. Դ. Սազոնովի արտասանած ճառում կար մի տեղ, որը չի կարելի չընդգծել:

Անդրադառնալով էրզրումի անկմանը, մինիստրը նշեց, որ վանից մեր նահանջին հաջորդած ժամանակամիջոցում թուրքերը տասնապատկել են իրենց դաժանությունները հայերի նկատմամբ:

Դաշնակից Գերմանիայի բարեհաճ հովանու ներքո, ասաց Ս. Դ. Սազոնովը, թուրքերն, ըստ երևույթին, մտադիր են իրագործել իրենց վաղեմի երազանքը՝ լիովին բնաջնջել հայ բնակչությանը, որը չի ձուլվում մուսուլմանական զանգվածին և այդպիսով խոչընդոտ է հանդիսանում թուրքական կայսրությունը տնտեսապես ու քաղաքականապես իրեն ենթարկելու գերմանական ծրագրերին:

Թուրքերը հրեշավոր երազանք են փայփայում բնաջնջելու Թուրքիայի ողջ հայ բնակչությանը:

Այդ մասին մենք միանգամայն հեղինակավոր հայտարարություն ենք լսում:

Եվ սարսափում ես, որ առաջին հայացքից այդ անհավանական զաղափարը փաստական հիմք ունի:

Թուրքիայի դեմ մղվող պատերազմի առաջին իսկ օրերից մենք գիտենք, որ թուրքերը միանգամայն աներկմտորեն արդարացնում էին նշված կասկածը: Օրը օրին Թուրքահայաստանից զալիս էին միևնույն մղձավանջային լուրերը: Թե այնտեղ ինչ էին անում թուրքերը, այդ մասին չեն պատմի հայ կանանց ու երեխաների արցունքները, այլ անասելի զարհուրանք ու տառապանքներ ապրած խաղաղ հայ բնակչության բարբարոսաբար հեղված արյունն է միայն որոշ, խիստ հեռավոր պատկերացում տալիս հայ ժողովրդի գողգոթայի մասին:

Միգուցե հետո միայն, երբ կանգ կառնեն մարդկային արյան գետերը, մի նոր Դանթե կնկարագրի միլիոնավոր մարդկանց ահասարսուռ տառապանքները:

Եվ այդ նկարագրությունը կմտցնեն մեծ պատերազմի պատմության մեջ, և ամեն մեկի ուժերը չէ, որ կբավեն ավելի ուշագիտ կանգ առնելու նրա վրա, քանի որ այն համառարած մեղձավանջ կլինի:

Եվ այդ մասին հարկ է, որ հիշենք բոլորս, որ նստած ենք այստեղ՝ թիկունքում:

Չէ որ առաջինը մենք պետք է օգնության ձեռք մեկնենք կենդանի մնացած, իրենց հայրենի օջախները թողած հայ գաղթականներին:

Նրոնք շատ են, և դրանով իսկ ավելի ողբալի է նրանց վիճակը:

Անպատված, անարգված, թշվառության մատնված՝ նրանք գեզերում են մեր երկրամասում ապաստան որոնելով: Եվ, իհարկե, միշտ չէ, որ գտնում են: Որովհետև նրանք շատ շատ են:

Մենք էլ ենք շատ, բայց գաղթականները հաճախ շունեն ամենաանհրաժեշտը՝ օթեան ու հաց:

Այնտեղ՝ հայրենիքում, նրանք կորցրել են ամեն ինչ, կարողացել են պահպանել միայն իրենց կյանքը, և այստեղ մեզ մոտ նրանք պետք է գտնեն մնացածը:

Չէ որ նրանք մեզ մոտ են գալիս այն վայրերից, որտեղ նրանց ուզում են կոտորել, և մենք պետք է ընդունենք նրանց և ջերմացնենք⁴²:

ՍԵՐՄԻ

«Терек», 1916, 14 февраля, № 5417, Владикавказ.

ՁԷԼ. 1916 Թ. ԱՊՐԻԼԻ 9-ԻՆ ՓԱՐԻՋՈՒԾ ԱՆԱՏՈՒ ՖՐԱՆՍԻ ԱՐՏԱՍԱՆԱԾ ԾԱՌԻՑ

Պարոնա՛յք, տիկնա՛յք:

Երբ քսան տարի առաջ սուլթան Աբդուլ Համիդի կազմակերպած ջարդերը արյամբ հեղեղեցին Հայաստանը, Եվրոպայում միայն մի քանի ձայն, մի քանի վրդովված ձայներ բողոքեցին մի ամբողջ ժողովրդի խեղդելու դեմ: Ֆրանսիայում խիստ ընդդիմադիր կուսակցությունների պատկանող աննշան թվով մարդիկ միավորվեցին պաշտպանելու խորապես անարգված մարդկության իրավունքները: Դուք գիտեք նրանց. Ժորես, Դընի Կոչեն, Գաբրիել Սեայ, էլեհաստ Լավիս, Ժակ Ֆինո, Վիկտոր Բեբար, Ֆրանսիս դը Պրեսանսե, հայր Շարմետան, Պիեռ Կայար, Կլեմանսո, Ալբեր Վանդալ և էլի մի քանի մարդ, որոնց անունները, ներեցեք, չեմ մտաբերում: Մնացածները համար էին: Շատերը խորին խղճահարուսյամբ համակվեցին հայերի հանդեպ, բայց քանի որ սովորաբար մարդկանց մեծամասնությունը երես

է թեքում դժբախտներից, ապա շատերը կարողացան հիմքեր գտնել մեղադրելու զոհներին, նրանց կշտամբելով թուլակամության մեջ: Ոմանք, պաշտպան կանգնելով դահիճներին, վերջիններիս պատկերում էին իբրև մարդկանց, որոնք պատժում են խռովարարների կամ վրեժ լուծում այն թուրք բնակիչների համար, որոնց սնանկացրել են քրիստոնյա վաշխառուները...

Սակայն, շնայած հայասերների բողոքներին և մի քանի տերությունների վեհերոտ դիմումներին, հակառակ թուրքական կառավարության հավաստիացումներին, հալածանքները՝ երբեմն խլացված ու քողարկված, չէին դադարում: Պալատական հեղաշրջումը անհարկի փոխեց կայսրության ղեկավարներին: Երիտթուրքերը, տիրանալով իշխանությանը, իրենց դաժանությանմբ գերազանցեցին Աբդուլ Համիդին, կազմակերպելով Ադանայի կոտորածը: Ժամանակի ընթացքում Արևելքի այդ քրիստոնյաների դժբախտությունները ձանձրացրին մարդկանց, հայերը մնում էին օտար քաղաքակիրթ Եվրոպային: Հայ ժողովրդին մենք գիտեինք ոչ այլ կերպ, քան այն հարվածներից, որ հասցնում էին նրան: Մենք պատկերացում չունեինք ոչ նրա անցյալի, ոչ նրա ոգու և դավանանքի, ոչ էլ նրա բաղձանքների մասին: Անհասկանալի էր մնում, թե ինչու էին նրան կոտորում:

Այդպես էր դեռ մի երկու տարի առաջ: Պայթեց համաշխարհային պատերազմը: Թուրքիան նրա մեջ մտավ որպես Գերմանիայի կամակատար: Եվ հանկարծ Հայաստանն ու նրա մարտիրոսության պատճառները միանգամայն այլ լույսի ներքո հանեցին Ֆրանսիայի առջև: Մենք հասկացանք, որ թուրք կեզեքչի և հայի տեական անհավասար պայքարը՝ բռնակալության պայքարն է, բարբարոսության պայքարը ընդդեմ արդարության ու ազատության ոգու: Եվ երբ մենք տեսանք Թուրքիայի այդ զոհին՝ մեզ հառված մարող աչքերով, որոնց մեջ հույսի շող առկայծեց, մենք վերջապես հասկացանք, որ այդ մեր քույրն է մեռնում Արևելքում և մեռնում է հենց նրա համար, որ նա մեր քույրն է, որի հանցանքն այն է, որ նա համակված էր մեր զգացումներով, սիրում էր այն, ինչ մենք ենք սիրում, մտածում էր այնպես, ինչպես մենք ենք մտածում, հավատում էր նրան, ինչին մենք ենք հավատում, և մեր նման գնահատում էր իմաստությունը, արդարությունը, քերթությունը, արվեստը: Սա էր նրա անբավելի հանցանքը:

Հետևաբար, տիկնայք և պարոնայք, հարկավոր է, որ ֆրան-

սիացիների հավաքը պատշաճը հատուցի անհուն դժբախտության մատնված այդ ժողովրդին: Մենք կատարում ենք մեր սրբազան պարտքը, Հայաստանին մատուցում նրան արժանի մեծարանքներ՝ ոչ այնքան բոլորին հայտնի տառապանքների համար, որքան այն տոկունության համար, որով նա դրանք տանում է...

Ի դեպ, մեզ սիրող այդ ժողովրդին բնաջնջելու որոշումն ընդունվել էր թուրքական կառավարության խորհրդակցություններում: Բոլոր հայերը, որքան որ կային Սամսոնից մինչև 'Իհարրեքիր' երիտասարդներ, ծերունիներ, կանայք, երեխա՝ հր, Նրանք բոլորը զոհվեցին, սպանվելով սուլթանի հրամանով, Գերմանիայի հանցակցությամբ:

Հայաստանը վերջին շնչումն է, բայց նա կվերածնվի:

Արյան այն փոքր քանակությունը, որը նա դեռևս պահպանում է, թանկագին արյուն է, որից հերոսական սերունդ է ծնունդ առնելու: Ժողովուրդը, որը մեռնել չի ուզում, հրեճ՝ չի մեռնի...⁴³:

La Revue des "Amitiés franco-étrangères", № 4, 1916, mai-juin, p. 33—35.

218. ԿԱՐԼ ԼԻԲԿՆԵՒՏԻ ԱՍՈՒՅԹՆԵՐԻՑ (1916 թ. ՀՈՒՆԻՍ)

Գերմանիան... դաշնակիցն է Թուրքիայի, որն իր ձեռքերը ներկեց հայերի արյամբ և այս պատերազմի ընթացքում անշափ մեծացրեց իր մեղքը, դաժանագույն կոտորածի մատնելով տարաբախտ հայ ժողովրդին...⁴⁴:

Карл Либкнехт. Мой процесс по документам. Петроград, 1918, с. 54.

214. ԶԵՅՄՍ ԲՐԱՅՍԸ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

(Հայերի) կոտորածը հետևանքն է այն քաղաքականության, որը, որքանով կարելի է պարզել, մի որոշ փուլում ընդունել էր այն անսկզբունք բախտախնդիրների ավազակախումբը, որի ձեռքին է ներկայումս գտնվում իշխանությունը Թուրքական

կայսրությունում: Նրանք չէին համարձակվում այն իրագործել այնքան ժամանակ, քանի դեռ չէր հասել նպաստավոր պահը: Այդ պահը, թվում էր, ամենուրեք վրա հասավ ապրիլին [1915 թ.], երբ հրամաններ արձակվեցին, որոնք բոլոր ղեկավարում բխում էին Կոստանդնուպոլսից և որոնք պաշտոնատար անձինք պարտավոր էին կատարել հեռացվելու վախից:

Դա հայ քրիստոնյաների դեմ ուղղված մահմեդականների ցասման բռնկում չէր: Ամեն ինչ կատարվեց կառավարութայն կամքով, և ոչ թե կրոնական մոլեռանդութայն, այլ քաղաքական նկատառումների հետևանք էր. կառավարութայնն ուզում էր ազատվել ոչ մուսուլման ժողովուրդներից, որոնք խախտում էին կայսրութայն միատարրութայնը, կազմելով մի տարր, որը միջոց չէ, որ պատրաստ էր հնազանդվելու կեղեքման...

Կենտրոնական կառավարութայնը իր ներկայացուցիչներն ունեւր տեղեւրում՝ «Միութայն և առաջադիմութայն» կոմիտեի տեղական բաժանմունքների ղեկավարները, տեղական ժանդարմերիայի պետերը, կամ նույնիսկ նահանգապետների վարչական ապարատի առանձին ստորին պաշտոնյաներ: Եթե գթասիրտ նահանգապետները անփութութայն էին դրսևորում հրահանգները կատարելիս, անտեսում էին դրանք, նրանց հարկադրում էին ենթարկվել, իսկ եթե նրանք հրաժարվում էին ենթարկվել, նրանց պաշտոնանկ էին անում, փոխարինելով ավելի հարմարվող հաջորդներով: Այսպես թե այնպես, կենտրոնական կառավարութայնը ճնշում էր գործադրում և վերահսկում ծրագրի կատարումը, որը բխում էր միայն իրենից. երիտթուրք միլիտարներն ու նրանց պոլսեցի պաշտոնակիցներն են անմիջականորեն և անձամբ լիակատար պատասխանատվութայն կրում այն ահռելի ոճրագործութայն համար, որը 1915 թվականին ամայացրեց Մերձավոր արևելքը⁴⁵:

A Speech delivered by Lord Bryce in the House of Lords, (The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915—1916, p. 653).

ՁԵՒ. Է. Ա. ԳԻՐՈՂՄԻ «ՎԵՐՋԻՆ ԶԱՐԿԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ» ԳՐԶԻՑ

Թուրքիայում գտնվելուս հենց սկզբից և ամենից մոտ ինձ հաջողվեց ծանոթանալ հայ բնակչութայն հետ և հասկանալ նրանց վերաբերմունքը երիտթուրքերի և նոր վարչակարգի

նկատմամբ: 1909 թ. ապրիլին Ադանայում անձամբ ականատես եմ եղել, թե հայերի խանդավառությամբ լի նվիրվածությունը ինչպես փոխհատուցվեց նրանց 30 000 բնակչության կոտորածով Կիլիկիայում և Հյուսիսային Սիրիայում: Ես հետևում էի նրանց տրամադրությունը նախքան այդ կոտորածը. աչքիս առաջ հեղվեց նրանց արյունը, իսկ երբ ջարդի մոլեգնությունը հանդարտվեց, ինձ նորից վիճակվեց ապրել նրանց շրջանում՝ տարբեր վայրերում:

Ես խիստ դժկամորեն եմ հիշատակում անձս, բայց ես դա գիտակցաբար եմ անում, որպեսզի խուսափեմ այն առարկումներից, որոնք հիմնված են իմ իբր թե «անիրազեկության վրա» այդ հարցերում կամ այն բանի վրա, թե «չի կարելի կողքից ճիշտ կարծիք կազմել դրա մասին»: Ես շատ անգամ եմ համոզվել, որ թուրքերն ու նրանց բարեկամները հայկական հարցի մասին խոսելիս պարզապես ժխտում են բոլոր փաստերը և վկայակոչում են անգիտությունն ու անտեղյակությունը: Այդ պատճառով պարտքս եմ համարում հայտարարել, որ նվազագույն իսկ կասկած չունեմ այս գրքում բերածս բոլոր փաստերի լիակատար հավաստիության նկատմամբ և այդ փաստերի առթիվ արտահայտածս կարծիքը երկարամյա դիտարկումների և բոլոր տվյալների մանրակրկիտ ուսումնասիրման արդյունքն է:

1915 թվականի ապրիլից օսմանյան կառավարությունը ամբողջ Թուրքիայում սիստեմատիկաբար սկսեց կենսագործել հայ ժողովրդին բնաջնջելու խնամքով մտածված ծրագիրը: Վեց ամսվա ընթացքում սպանվել է մեկ միլիոն հայ: Զոհերի թիվն ու նրանց բնաջնջման եղանակը աննախադեպ են նորագույն սպանության մեջ:

1914 թվականի աշնանը թուրքերը բանակի կարիքների համար սկսեցին մուսուլմաններին համահավասար զորակոչել նաև քրիստոնյաներին: Վեց ամիս շարունակ ամբողջ Թուրքիայում հայերը զենքի էին կոչվում: Նրանք, ովքեր կարող էին փրկագրնվել, զորակոչից ազատվում էին: Բայց ընդամենը մի քանի շաբաթ անց դադարեցին ուշադրության առնել ազատվելու մասին տրված փաստաթղթերը, և ազատվածներին սկսեցին բանակ տանել: Կոստանդնուպոլսից ոչ հեռու ապրող հայերից առավել երիտասարդներին, ինչպես որ Բալկանյան պատերազմի ժամանակ, նշանակում էին գործող բանակ: Ավելի տարեցներն ու հեռավոր գավառների բնակիչներն օգտագործվում էին ամրություն-

ների և երկաթուղային ու խճուղային ճանապարհների կառուցման աշխատանքներում...

1915 թվականի ապրիլին Կ. Պոլսից Փոքր Ասիայի տեղական իշխանություններին հրաման ուղարկվեց բոլոր միջոցները ձեռնարկել «նախապես» կանխելու և ճնշելու հայերի հնարավոր ապստամբությունը: Հրամանում ասված էր, թե հայերն սպառնում են կայսրության անվտանգությանը, ուստի և պետական պաշտպանության նպատակով անհրաժեշտ է ամենաանհողդողդ խստությունը կիրառել թշնամուն վնասագերծելու համար:

Որոշ պաշտոնատար անձինք պատասխանել էին, թե իրենք հայերի կողմից ոչ մի կասկածելի բան չեն նկատել և կառավարությանը հիշեցրել էին, որ հայերը առավել ևս անվտանգ են, քանի որ զինաթափված են, իսկ առավել առողջ և ուժեղ տարրը բանակ է վերցված: Ինչպես երևում է, որոշ թուրքերի մեջ դեռ բոլորովին չէին չքացել խիղճն ու կարեկցանքի զգացումը: Բայց բողոքողները շուտով փոխարինվել էին, իսկ պաշտոնյաների մեծ մասը ուրախությամբ էր տրձագանքել Կ. Պոլսի արտահայտած ցանկությանը:

Ակավեց հայերի ջարդի նոր շրջանը:

Ազգբում, կարգադրությունները հնարավորին չափ նվազագույն վտանգով կատարելու նպատակով, քաղաքներում և գյուղերում դեռևս մնացած հայ արական բնակչությունը կանչվում էր հատուկ նախատեսված հարմար վայրեր, մեծ մասամբ քաղաքից դուրս, ընդ որում ոստիկանությունը հետևում էր, որ ոչ ոք չխուսափի հրավերից: Ոչ ոք մոռացված չէր: Երբ այդ վայրերում հայ տղամարդկանց մի որոշ քանակություն էր հավաքվում, նրանց սրախողխող էին անում... Դա արվում էր սովորաբար փոքր քաղաքներում ու շենքերում: Ավելի խոշոր կենտրոններում միշտ չէ, որ հարմար էր լինում այդպես հեշտ ու հանգիստ կատարել Կ. Պոլսից ստացված կարգադրությունները: Հայ վերնախավը սպանվում էր փողոցներում ու սեփական տներում: Եթե բանը տեղի էր ունենում ներքին նահանգներում, ապա հայ տղամարդիկ պահակախմբի հսկողությամբ ուղարկվում էին որևէ այլ քաղաք: Մի քանի ժամ անց պահակախումբը վերադառնում էր առանց իր գերիների: Առափնյա քաղաքներում հայերին նավակներով ուղարկում էին այլ նավահանգիստ: Նավակները զարմանալիորեն արագ էին վերադառնում՝ առանց ուղեւորների:

Հաղորդակցության ուղիներ կառուցելու համար զորակոչված հայերի ապստամբությունը կանխելու նպատակով հայերին քաժանում էին խմբերի՝ յուրաքանչյուրը 300—500 մարդուց, և այդ խմբերն աշխատում էին իրարից մի քանի վերստ հեռավորության վրա։ Թուրքական ամբողջ կանոնավոր զնդեր, որոնք նշանակված էին «հայկական հեղափոխությունը ճնշելու» համար, հանկարծակի վրա էին տալիս այդ խմբերի վրա, որոնք խաղաղ աշխատում էին քլունգներով, լինգերով ու բահերով, և շթողնելով, որ նրանք ուշքի գան, զնդակահարում էին նրանց։ Եթե որևէ մեկը փորձում էր փախչել, նրան հետապնդելու էին նետվում հեծյալ թուրքեր և խողիտողում կամ զնդակահարում էին նրան։

Այդ կերպ հաշվահարդար տեսնելով հայ ցեղի արական կեսի հետ, թուրքական կառավարությունը շահագտացավ։ Մերունիները, կանայք ու երեխաները, այնուամենայնիվ, վտանգ էին ներկայացնում Օսմանյան կայսրության համար։ Հայերին պետք էր իսպառ բնաջնջել ամբողջ Թուրքիայում։ Բայց դա ինչպես անել, որպեսզի Վաշինգտոնում թուրքական դեսպանը և գերմանական թերթերը կարողանային ասել նույնը, ինչ ասում էին և շարունակում են ասել. «Սպանվել են միայն խռովարարները, որոնք բռնվել են հանցանքի վայրում դեռևս արնաթաթախ կարմիր ձեռքերով կամ էլ մերկացվել են թուրքական կառավարությանը դավաճանելու մեջ. իսկ կանանց և երեխաներին ոչ ոք ձեռք չի տվել»... Թալեաթ բեյը, սակայն, արագ ելք գտավ՝ կազմելով գործողությունների նոր ծրագիր...

Մայիս ամսից մինչև հոկտեմբեր օսմանյան կառավարությունը կենսագործեց մի ավելի դժոխային ծրագիր, քան ամենաահավոր կոտորածը։ Ամբողջ Փոքր Ասիայով մեկ հրամաններ ուղարկվեցին ողջ հայ բնակչությանը Միջագետք աքսորելու մասին։ Հրամանները միանգամայն որոշակի էին և շատ հանգամանալի։ Ոչ մի շեն անգամ չէր մոռացված։ Մունետիկները բարձրաձայն ազդարարում էին բոլոր հայերին այսինչ ժամին պատրաստ լինել մեկնելու նշանակման անհայտ վայր։ Բացառություն չէր արվում ոչ հիվանդների, ոչ ծերունիների, ոչ էլ հղի կանանց համար։ Միայն հարուստ վաճառականները, զեղեցիկ կանայք ու աղջիկները կարող էին խուսափել ընդհանուր ճակատագրից, ընդունելով իսլամը. ի պատիվ նրանց պետք է ասել, որ շատ քչերը դիմեցին դրան։ Ճանապարհին նախապատրաստվելու համար տրվում էր երկու օրից մինչև վեց ժամ։ Արգելվում

էր հետեւեալը վերցնել որեւէ գույք, ընտանի կենդանիներ կամ նույնիսկ ավելորդ հագուստ: Պարեն ու անկողնի պարագաներ կարելի էր վերցնել այնքան, որքան յուրաքանչյուր ոք կարող էր կրել: Եւ նրանց վիճակվեց «ոտքով» երեքից մինչև վեց շաբաթ տևող անցում կատարել, և՛ կիզիչ արևի տակ, խանձված անապատով, և՛ ձյունապատ լեռնանցքներով:

Երբ նրանք անցնում էին քրիստոնեական գյուղերի միջով, որտեղ դեռևս աքսորի հրաման չէր ստացվել, նրանց թույլ չէր տրվում ոչ ուտելիք, ոչ էլ որեւէ օգնութիւն ընդունել բնակիչներից: Հիվանդները, ծերերն ու երեխաները ընկնում էին ճամփեւորերին, որպեսզի այլևս ոտքի չելնեն: Երկունքի ցավերով բռնված կանանց առաջ էին հրում սվիններով կամ մտրակի հարվածներով, մինչև որ վրա էր հասնում ազատվելու պահը, որից հետո նրանց անօգնական թողնում էին ճանապարհին մեռնելու՝ արնաքամ լինելով: Փոքրիշատե գրավիչ աղջիկներին վերցնում էին հարեմները... Ով կարողանում էր՝ վերջ էր տալիս իր կյանքին: Խելակորույս մայրերը իրենց երեխաներին նետում էին գետը, որ վերջ տան նրանց տառապանքներին: Հարյուր հազարավոր կանայք ու երեխաներ էին մեռնում սովից, ծարավից, ուժասպառ լինելուց ու ամոթից:

Ճանապարհի սկզբին տարաբախտ ճամփորդների թիվը նվազում էր օրեցօր, վերջում՝ ժամ առ ժամ: Այդ տառապալներին ամենաբուռն ցանկութիւնը մեռնելն էր: Էլ ինչ հույս կարող էր մնալ, էլ ինչ ուժ մնար, անգամ ամենադիմացկունների մեջ, երբ ճանապարհի վերջը չէր երևում: Եւ եթե որեւէ մեկը փորձում էր շեղվել այդ դժոխսային ճանապարհից, տեղնուտեղը անխնա սրախողխող էր լինում կամ գնդակահարվում...

Ահա այն միջոցները, որոնցով շարունակում են արմատախիլ անել «հայկական հեղափոխութիւնը» Փոքր Ասիայում: Ծնահեց նոր էի գրել ամբողջ վերն ասվածը, երբ ինձ այցելեց մի անգլուհի, որին ճանաչում եմ շատ տարիներ: Նա ընդամենը մի ամիս է, ինչ վերադարձել է Ադանայից: Նրա պատմածները հաստատում են շատ ուրիշներ: Ականատեսների վկայած նույնական փաստեր ունեւ ամերիկյան, անգլիական, գերմանական և շվեյցարական աղբյուրներից: Ահա թե ինձ ինչ պատմեց ինձ ծանոթ անգլուհին. «Հայերի բռնագաղթը շարունակվում է: Այդ գժբախտները ներքին նահանգներից ուղարկվում են Բազդադի երկաթուղու երկայնքով, Ադանայով, մահվան ճանապարհով:

Այնտեղ, որտեղ երկաթուղիներ կան, դրանցից օգտվում են, որ արագացնեն բնաջնջման գործը: Երկաթուղիներ շունեցող հեռավոր նահանգներից տեղաշարժվելու սովորական եղանակը արդեն բավականաչափ արագ չի թվում անողոք դահիճներին: Օ՛ր: Ինչքան ավելի լավ կլինեն, եթե շարունակեին նրանց պարզապես սպանել, ինչպես Աբդուլ Համիդի օրոք: Ծա եղիլ եմ Ադանայի երկաթուղային կայարանում և տեսել, թե կանայք ինչպես էին վագոնի պատուհաններից մեկնում իրենց երեխաներին և արցունքն աչքերին աղաչում ջուր տալ նրանց: Հաց արդեն նրանք չէին խնդրում. միայն ջուր՝ մի կում ջուր: Կայարանում ջրմուղ կար, և ես ծնկաչոք աղաչում էի թուրք ժանդարմին, որ թույլ տա նրանց ջուր տամ խմելու: Բայց գնացքը շարժվեց, և դեռ երկար ժամանակ լսվում էին այդ տարաբախտների աղեկտուր ճիչերը: Եվ սա բնավ էլ եզակի փաստ չէ: Ամեն օր կրկնվում էր նույնը: Լորդ Բրայսը հաշվել էր 800 000 զոհեր: Այժմ արդեն հասել է միլիոնի: Արդյոք հնարավո՞ր է պատկերացնել, որ մարդիկ ընդունակ լինեին նման մահվան մատնելու անգամ վայրի կենդանիներին»:

Բայց Վաշինգտոնում թուրքական դեսպանը հայտարարում է, թե ամենը ամբողջովին մտացածին բան է և թե թուրքերը երբեք չեն սպանել ոչ կանանց, ոչ երեխաների:

Քննարկելով Ամերիկյան կոմիտեի հաշվետվությունը հայերի կոտորածի մասին, Նյու Յորքում թուրքական ինժեներական հյուպատոս Ջելալ Մյունիֆ բեյը հայտարարել է. «Որքան էլ որ ցավալի են այդ իրադարձությունները, այդուհանդերձ, մենք կարող ենք ասել, որ դրանց մեղավորները հայերն իրենք են»: Այնուհետև Ջելալ Մյունիֆ բեյը պատմել է, թե հայերը մտադրվել էին հեղափոխություն կատարել և թուրք զինվորների կողմից սպանվել էին միայն օրինական իշխանություններին դիմադրելու դեպքում, երբ նրանց բռնում էին դեռ չչորացած արյունը ձեռքերի վրա:

Ահա այն մշտական բացատրությունը, որ տրվում է թուրքիայում հայերի կոտորածի առթիվ: Մենք դա լսել էինք 1895—1896 և 1909 թթ.: Դա նորից լսեցինք 1915 թվականին: Բայց ոչ ոք երբեք փաստեր չի բերել, որոնք հաստատեին այդ խոսքերի իսկությունը: Մյուս կողմից, միանգամայն ապներև է, որ նման բացատրությունը ոչ մի քննադատության չի դիմանում և ոչ մի կերպ չի կարելի վկայակոչել դա...

Ծթն վերջին ջարդերի ու բռնադաշտի ժամանակ, ինչպես որ 1909 թվականին Ադանայում, հայերը որոշ դեպքերում զենքը ձեռքներին պաշտպանում էլ էին իրենց տունն ու ընտանիքը, ապա նրանք դրան դիմեցին միայն այն ժամանակ, երբ լիովին համոզվեցին, որ օսմանյան կառավարությունն իրենց խաբել է և որ իրենց ոչնչացման հարցը լուծված է: Ի դեպ, երբ Ստամբուլի կառավարությունը, ինչպես որ Ադանայում էր եղել, նրանց նորից խոստանում էր իր հովանավորությունը և պաշտպանությունը մոլեռանդ մուսուլմաններից, նրանք նորից պատրաստ էին հավատալու: Եվ ամեն անգամ նրանց խաբում էին. թող ընթերցողը շմոռանա, որ սա ասում եմ ականատեսների վկայությունների հիման վրա: Օսմանյան կառավարության ներկայացուցիչները դրժում էին տված խոսքը և սպանում հայերին, հենց որ սրանք զենքը վայր էին դնում:

...Եվ այսպես, լիովին համոզվելով, որ հայերին կոտորելու և տեղահանելու բոլոր դեպքերը, ուրոնք տեղի էին ունեցել միաժամանակ ամբողջ Թուրքիայում, կարելի է համարել Կոստանդնուպոլսում մշակված կարգադրությունների պլանաչափ կենսագործման հետևանք, մենք ստիպված ենք կատարվածի համար ամբողջ պատասխանատվությունը դնել Ստամբուլի թուրքական կառավարության անդամների վրա: Ակներև է, որ հայերի ջարդն ու տեղահանությունը, որ անընդհատ իրագործվում էին 1915 թ. ապրիլից մինչև նոյեմբեր, կատարվում էին ինչ-որ մեկի կողմից խստիվ մտածված ծրագրով, որն ի կատար էր ածվում ինչ-որ մեկի հրամանով, ինչ-ինչ նպատակներով:

Բայց ո՞վ էր մտահղացել այդ ծրագիրը: Ո՞վ էր հրամայել այն իրագործել: Ի՞նչ նպատակներով:

Այդ ծրագրի գաղափարը բնավ էլ նոր չէ: Մենք վերն ասել ենք, թե հայերը ինչպես հարուցեցին երիտթուրքերի ատելությունն ու անվստահությունը նրանով, որ հավատացել էին վերջիններիս անկեղծությանը և կարծել էին, թե նախատեսվող սահմանադրությունն էլ հենց լինելու է իսկական սահմանադրություն: Ադանայի կոտորածը հայերին ոչնչացնելու առաջին փորձն էր նրանց կողմից, ովքեր, զավթելով Արդուլ Համիդի իշխանությունը, ժառանգել էին նաև գործելու նրա եղանակը: Այդ ժամանակ քանիցս լսել էի, թե իրենց խելքով ու դիրքով երևելի երիտթուրքերը ինչպես էին համոզված կրկնում տարածված արտահայտությունը. «Հայկական հարցից ազատվելու միակ եղա-

նակը զենց իրենցից՝ հայերից ազատվելն է»։ Աղանայում սկսած հայերի ջարդն ավարտին հասցնելու միտքը քաղաքական ուղեցույց գաղափար էր վեց տարի շարունակ։ Այն իրագործելու առիթը վերջապես ներկայացավ։ Դրանից, անշուշտ, անմիջապես օգտվեցին։

Գաշնակիցների կողմից Դարդանելի պաշարման սկզբին Կոստանդնուպոլսում բոլորը գիտեին, որ հասել է ժամանակը, երբ վերջապես կիրագործվի հայ ազգի մահավճիռը, որը վաղուց արդեն կայացված էր և միայն միառժամանակ թաքցված էր Թարձր Դռան ու սերասքյարության (ռազմական նախարարության.— Մանոթ. թարգմ.) դիվաններում։ Մի՞թե հնարավոր է ենթադրել, թե գերմանական դեսպանությունը այդ մասին չգիտեր և թե Թալիաթ բեյը իր հրամաններն արձակում էր, դրանց մասին չժանուցելով բարոն Վանզենհայմին։ Մի՞թե հնարավոր է հավատալ, թե Բեռլինի գերմանական կառավարությունը իրազեկ չէր թուրքական ծրագրին, անգամ եթե Կոստանդնուպոլսում գտնվող նրա ներկայացուցիչները աշխարհը էին արել դրա մասին ծանուցել նրան։ Բերենք փաստեր։

Թուրքական սուլթանի մեկուկես միլիոն հպատակների՝ անմեղ քրիստոնյաների կոտորածը կանխորոշված ու կարգադրված էր Կոստանդնուպոլսից։

Կոստանդնուպոլսում միակ մարդը, որը իր կառավարության աջակցության դեպքում կարող էր մի խոսքով խուլնդոտել հայերին կոտորելու և տեղահանելու հրամանի արձակումը, գերմանական դեսպանն էր։

Ենթադրենք նույնիսկ, թե կոտորածի առաջին շաբաթներին գերմանական դեսպանը դա անմիջապես չէր հասկացել, բայց նրա բարոյական պարտականությունն էր, քանի դեռ շատ ուշ չէր, օգտագործել Գերմանիայի ամբողջ ազդեցությունը՝ կանգնեցնելու այն իրադարձությունները, որոնք նորագույն պատմության ամենասև էջն են։

Շենց այն փաստով, որ Գերմանիան հրաժարվեց պաշտպան կանգնել հայերին դեռ Նախքան նրանց կոտորածի սկիզբը, արդյոք դրանով նա չդարձավ հանցակիցը այն մեկ միլիոն մարդկանց նկատմամբ զենքով, քաղցով, ծարավով, բռնությամբ և այլ գազանություններով գործադրված հանցագործությունների ու սպանությունների, որոնց միակ մեղքը այն էր, որ նրանք

խանգարում էին նրա ծրագրերին և որոնք առավել ևս իրավա-
դուրկ ու անպաշտպան էին, քանի որ քրիստոնյա էին:

Քանի որ Գերմանիան հրաժարվեց հանդես գալ ի պաշտպա-
նության հայերի նաև հենց շարդի ժամանակ, արդյո՞ք նա
particeps criminis չէ:

Ասիական Թուրքիայի մեծ քաղաքներից մեկում մի ամերի-
կացի քարոզչախոս, որի հետ անձամբ ծանոթ եմ և որի խոս-
քին, անշուշտ, կարելի է հավատալ, տեսել էր, թե մի գերմա-
նացի սպա ինչպես էր թուրքական հրետանու կրակն անձամբ
ուղղում հայ խաղաղ բնակչության վրա: Առնվազն ևս երկու այլ
վայրերում գերմանական հյուպատոսները աջակցում էին հա-
յերի շարդի ու տեղահանության թուրքական քաղաքականու-
թյանը...⁴⁶,

Герберт Адамс Гиббонс. Последние избиения в Армении. Факты и
ответственности. Перевод с английского. Петроград, 1916.

216. ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ ՌԸՆԵ ՊԻՆՈՆԻ

«ՀԱՅԵՐԻ ԲՆԱԶՆԱՋՈՒՄԸ» ԳՐՔԻՑ

Երիտթուրքերը միայն հարմար առիթի էին սպասում իրենց
չարամիտ դիտավորությունները իրագործելու համար: Սահմա-
նային իրադարձությունները բավարար պատրվակ եղան դրա
համար. Դարդանելում դաշնակիցների անհաջող գրոհներից հե-
տո պահը նպաստավոր էր: Մայիսի 20-ի (մեր տոմարով հու-
նիսի 2-ի) հրովարտակով կարգադրվում էր հայերին զանգվա-
ծաբար աքսորել Միջագետք...

Հայերի՝ կանանց, երեխաների և ծերունիների տեղահանու-
թյունը լուկ նենգորեն քողարկված մահավճիռ էր: Տեղում կո-
տորելը ավելի մարդկային կլիներ. այն մարդկանց կազատեր
ահավոր տառապանքներից:

Ամենուրեք նկատվում էր գրեթե միևնույն պատկերը: Նախ
և առաջ դա անգնն հայ զինվորների ջարդն էր նրանց զինված
ընկերների կողմից. այդ դժբախտներին հարյուրներով, հազար-
ներով տանում էին ամայի վայրեր և այնտեղ գնդակահարում:
Նրանց, ում խնայել էին, ստիպում էին կատարել ամենածանր
աշխատանքները, որից նրանք բոլորն էլ աստիճանաբար կոր-
ծանվում էին: Քաղաքներում և գյուղերում հրաման էր ստացվել

տեղահանութեան մասին. սովորաբար ժամկետի ոչ մի հետա-
ձգում չի ընձեռնուում: Հայերը չեն կարող հետները վերցնել իրենց
ունեցվածքը, այն վաճառվում է շատ հազվադեպ և էժան գնով:
Ում էլ որ հաջողվում է վաճառքից որոշ գումար ստանալ, այն
երկար չի մնում նրա մոտ: Զինվորները, թուրք ժանդարմները,
քրդերը հարձակվում են խղճուկ սայլախմբերի վրա, ինչպես
գայլերի ոհմակը իր զոհի վրա. նրանք թալանում են այն ամե-
նը, ինչ թեկուզ որոշ արժեք է ներկայացնում: Մերունիններին
սպանում են, կամ էլ նրանք զոհվում են սովից ու հոգնատանջ
լինելուց: Զահել կանանց ու աղջիկներին բռնութեամբ տանում
են թուրքական հարեմները կամ էլ հանձնում զինվորներին, որ
զվարճանան: Փոքրահասակ երեխաներին խլում են մայրերից
և հանձնում մուսուլմաններին...

Բոլոր ամենավայրենի, ամենանողկալի մարդկային կրքերը
հագուրդ են ստանում թշվառ, աստիճանաբար հալվող և ոչնչա-
ցող ամբոխի հաշվին: Եթե առանձին մարդիկ հասնում էլ են
Միջագետք, ապա նրանք այնտեղ մնում են անապատային կամ
ճահճուտ վայրերում, առանց օթևանի ու սննդի. տոթը, խոնա-
վությունը վերջնականապես կործանում են տարաբախտներին,
որոնք սովոր են խստաշունչ, բայց առողջ լեռնային կլիմայի...
Հայերի քարավանների վերջին մնացորդները վերջ են գտնում
ներանով, որ մահանում են տենդախտից և աղբատությունից...

Մենք կարող էինք ավելացնել այս պատմությունների թիվը,
հավաքել վկայություն առ վկայություն, պատմել, օրինակ, այն
մասին, թե շատ վայրերում նախքան քարավանները ճանապար-
հելը, թուրք դահիճները ինչպես էին գավազաններով ջարդում
մարդկանց ոտքերի ներքանները, ասես հավաստելով, որ նրանք
հեռու չեն գնա, բայց դրանով լուկ մանրամասներ կավելացնեինք
ընդհանուր պատկերին:

Այն, ինչ ապշեցնում է այդ բոլոր պատմություններում, կա-
նոնավոր ու շարունակական կոտորածի կազմակերպումն է: Սա
այն դեպքը չէ, երբ տարբեր ազգութեան տեղական ներկայա-
ցուցիչները վայրենի անիշխանության մոլուցքով նետվում են
միմյանց վրա: Ոչ. Գործողությունն սկսվում է գլուղերում կախ-
ված կառավարական հրովարտակից. հրահանգները Կոստանդ-
նուպոլսից ուղարկվում են բարձրաստիճան պաշտոնյաներին,
իսկ նրանցից՝ կատարողներին: Հեռախոսը հսկայական դեր է
խաղում այդ մոռյալ դրամայում... Ամեն ինչ անցնում է օրի-

նակելի կարգ ու կանոնով, քաղաքներում շեն սպանում, որ խուսափեն վարակից...

Այստեղ սխալվել անհնար է. հետապնդվող նպատակը հայ ժողովրդի համատարած բնաջնջումն է կոտորածի կամ բռնի իսլամացման միջոցով: Նրանցից հետո հարձակման կենթարկվեն նաև մյուս քրիստոնյա ժողովուրդները... Նրանց հերթը կհասնի, երբ պահը հարմար թվա թուրքական կառավարությանը: Դա կառավարության դավանանքն է, անհողողող վճիռը, դա 1908 թվականի «լիբերալ» հեղափոխության ժայռահեղ հետևանքն է: Երիտթուրքական կառավարությունն է լիովին պատասխանատու «հայկական սարսափների» համար: Եթե նույնիսկ ապացուցվեր էլ, թե Հայաստանում դավադրություններ ու խռովություններ են եղել, թեև այդպիսի դեպք չի եղել, այդ պատասխանատվությունը, միևնույն է, չէր նվազի. ոչինչ չի կարող արդարացնել ոչ բանակ զորակոչված հայերի բնաջնջումը զինուկից եղբայրների ձեռքով, ոչ երեխաների ու՝ ծերունիների կոտորածը, ոչ կենդանի մնացածների բռնի իսլամացումը, ոչ կազմակերպված կողոպուտը, ոչ էլ այն անհամար զազրելի արարքները, որոնք գրիչը հրաժարվում է նկարագրել...⁴⁷:

René Pinon. La suppression des Arméniens. Méthode allemande-travail turc. Paris, 1916, p. 27—29, 59—61.

217. ՎԱԼԵՐԻ ԲՐՅՈՒՍՈՎԸ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՆԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Պատերազմի սկզբին հայկական հողերի մի մասը (մինչև Վանի շրջանը) գրավվել էր ռուսական զորքերի կողմից, իսկ մնացած մասերում թուրքերը շարունակում էին իրենց նախկին քաղաքականությունը, կանգ չառնելով այնպիսի վիթխարի ջարդերի առաջ, որպեսիք կատարել չէր հանդգնում անգամ Լենկ-թեմուրը:

...Մենք արդեն հնարավորություն չունեինք օգտագործելու 1915 թ. «կապույտ գիրքը» հայկական հարցի վերաբերյալ, որտեղ ժողովված են փաստեր, որոնք հիրավի սահմուկեցուցիչ են իրենց աներևակայելի դաժանություններով: Ինչ էլ որ ասեն թուրքերի պաշտպանները, ինչպես էլ որ վկայակոչեն «պետական անհրաժեշտության» փաստարկները, ոչինչ չի կարող արդարաց-

նել զանգվածային ջարդերը, ամբողջ նահանգների ամայացումը, գյուղերի ու քաղաքների տեղահանվող բնակչությանը սովամահության դատապարտելը և այլն: Բնավ էլ երևակայական չէ այն հաշվումը, որը մատնանշում է, որ ներկա պատերազմի սկզբին թուրքական մարզերում մահապատիժներից, սպանություններից, սովից, հյուծվածությունից, հրդեհների մեջ, արքայի ճանապարհին, բնակչության համար նշանակված անապատներում և այլուր զոհվել է ավելի քան մեկ միլիոն շուրջ հայ բնակչություն...⁴⁸:

Валерий Брюсов. Летопись исторических судеб армянского народа. М., 1918, с. 100, 115.

Ձ18. ԱՆՐԻ ԲԱՐԵՒԻ «ՍԱՐՍԱՓ ԵՐԿՐՈՒՄ» ԳՐԶԻՑ

Ապրիլ, 1916 թ.

Տրապիզոնի տասնչորս ճագար սպանվածները: Նույնիսկ Աբդուլ Համիդի հրամանով իրականացված զանգվածային ջարդերի շարադետ ժամանակներում (1894—96), անգամ երիտթուրքերի օրոք Ադանայի համակոտորածի շրջանում (1909) հայ ժողովուրդը երբեք չէր իմացել այն տառապանքները, որ կրեց, և դեռ այժմ էլ կրում է: Ռուսների կողմից Տրապիզոնի գրավումը ինձ հնարավորություն տվեց իմանալու, թե այդ քաղաքում ինչ էր տեղի ունեցել 1915 թ. հունիսի վերջերին, երբ թուրքերը սառնասրտորեն և վճռականորեն ձեռնամուխ էին եղել բնաջնջման իրենց գործին...

Ես հնարավորություն էի ստացել լրացնելու ջարդերի մասին իմ ունեցած նյութերը:

Գլխավոր նավահանգիստն այն բոլոր նավերի, որոնք լողում են Սև ծովով, Բաթումի հարևանը, որ մշտապես կապերի մեջ էր Օդեսայի, Նովոռոսիյսկի և բոլոր խոշոր միջերկրածովյան նավահանգիստների հետ, Թուրքիայի խորքը և Պարսկաստան, էրզրում, Խոյ, Թավրիզ և Թեհրան ուղղվող քարավանների ճանապարհի սկիզբը՝ Տրապիզոնը քաղաքակիրթ քաղաք էր թվում: Փողոցներում կարելի էր հանդիպել ոչ միայն թուրքերի, հույների, հայերի, պարսիկների և լեռներից իջած լազերի, այլև բազմաթիվ եվրոպացիների... Սարիղամիշի տակ կրած պար-

տությունից հետո, ինչպես արդեն ասել եմ, բոլոր քրիստոնյա գինվորները՝ հույներ թե հայեր, գինաթափվեցին և ուղարկվեցին Տրապիզոնից Գյումուշհանե ճանապարհին բարեկարգման աշխատանքների, որտեղ նրանք գրեթե բոլորն էլ զոհվեցին զբոսայգիներից ու խստաշունչ եղանակից: 1915 թ. հունիսի 28-ին հայ բնակչությանը հրաման տրվեց պատրաստ լինել հինգ օր հետո թողնելու Տրապիզոնը: Այդ հրամանի հետ միաժամանակ թուրքական իդխանությունները ձերբակալեցին հայ անվանի մարդկանց ու մտավորականության ներկայացուցիչներին՝ ընդհանուր հաշվով մոտ վեց հարյուր մարդու: Այդ բոլոր ձերբակալվածներին նստեցրել էին փոխադրանավեր իբր Սամսոն տեղափոխելու համար: Սակայն մի քանի ժամ անց բոլոր նավերը վերադարձան դատարկ: Պարզվեց, որ բաց ծովում նրանց սպասելիս են եղել ուրիշ փոխադրանավեր ժանդարմներով և... «բոլոր հայերը սպանվել էին ու ծովը նետվել...»: Երբ նշանակված հնգօրյա ժամկետն անցավ, հայ բնակչությանը փոքր խումբերով սկսեցին քրդերի ու ավազակների (այսինքն ժանդարմների) ուղեկցությամբ դուրս բերել քաղաքից, որտեղ ճանապարհների առաջին իսկ խաշմերուկում նրանց ջարդում էին կամ ստրկության վաճառում:

Քաղաքի դարպասի մոտ՝ Զեեզլիկ գյուղի մոտակայքում ահասարսուռ տեսարաններ են սարքվում: Սկսվում է նրանից, որ տղամարդկանց առանձնացնում են իրենց կանանցից ու երեխաներից, որոնց ահաբեկ ձիերը լցնում են շրջակայքը: Այնուհետև թրերի, դաշույնների հարվածներով կամ հրացանի կրակոցներով, ամենահնար դաժանություններով կոտորում են տղամարդկանց: Հողը, խոտը հագեցնում են արյամբ: Երեխաները սարսափից լայն բացված աչքերով, անդադար բարձրաձայն աղաղակում են ու լաց լինում: Կանայք, ձեռքերով հուսահատ շարժումներ անելով, աղաչում են խնայել, կորցնում են գիտակցությունը, վայր ընկնում: Նոր հեղված արյան զգայագրգիռ հոտը տարածվում է շուրջ բոլորը մի քանի հարյուր մետրի վրա: Բայց ահա շարադեպ գործը մոտենում է ավարտին... Տղամարդկանց վերջ տալուց հետո գահիճները ուղղվում են դեպի կանանց, ջահել աղջիկների ու երեխաների ահուդողի մատնված ամբոխը: Սարսափից կիսախեղագար, կրծքներին սեղմելով իրենց փոքրիկներին, մայրերը հետևում են մոտեցող թուրքերին, որոնցից ոմանք ոտից գլուխ արյան մեջ են... Ահա նրանք մոտեցան:

Նրանց աչքերը փայլում են... Նրանք ծիծաղում են... Նրանք ծաղրում են... Հենց նոր իրենց ամուսինների, հայրերի և որդիների մահը տեսած կանանց տառապանքները չեն վերջացել: Բարբարոսներն ահա ճանկեցին մի քանի երեխա, տարան մինչև մոտակա ժայռերը և այնտեղից նետեցին ծովը: Նրանք մոլեգնորեն ջանում են մայրերի ձեռքերից պոկել փոքրիկներին, որոնց վերջիններս սեղմել են կրծքներին. մայրերն արդեն չորացած աչքերով իրենք են իրենց ձեռքով խեղդում իրենց երեխաներին, որ նրանց փրկեն թուրքերի խոշտանգումներից: Սրտակեղեք ճիչերը, սարսափի ու տառապանքների ճիչերը երկինք են հասնում... Լսվում են թախանձագին պաղատանքներ, խեղահեղ ճիչաղաղակներ, հոգևարքի հառաչանքներ... Մեկը մյուսի հետևից երեխաներին պոկում են մայրերի գրկերից: Մանկիկների ոտքերից բռնելով, դահիճները նրանց գլխիկները փշրում են ժայռերին կամ նրանց բռնում են երկու ձեռքով և ծնկին հարվածելով ջարդում ողնաշարը... Երբ բոլոր երեխաները կոտորված են, հորդան անցնում է կանանց: Նրանց մեծ մասը ընկած է կտրրված կոկորդով կամ թրի հարվածով փողոտված որովայնով: Ցարաբախտների ճիչերն այնքան ահավոր են, որ լսելի են Տրապիզոնում:

Մի հուլյն՝ բժիշկ Մետաքսան, որ ականատես էր եղել այդ ահասարսուռ տեսարաններին, տեղնուտեղը խելագարվել էր...

Ոչ մի տրապիզոնցի հայ չխուսափեց ընդհանուր ճակատագրից: Բոլորը, անգամ նրանք, որոնք ապաստան էին գտել բարեկամ հուլյների կամ թուրքերի ընտանիքներում, հանվել էին այնտեղից ու կոտորվել: Հարյուր հիսուն ջահել աղջիկների հաջողվել էր քաղաքում թաքնվել հուլյն միտրոպոլիտի հովանավորության ու ջանքերի շնորհիվ: Թուրքական իշխանությունները իմացան այդ մասին, և «manu militari» (զինված ուժի միջոցով) աղջիկներին դուրս հանելով իրենց ապաստարաններից, բոլորին կամ բռնաբարեցին, կամ խեղդեցին, ոմանց՝ բացեիքաց, փողոցում, հենց միտրոպոլիտի տան մուտքի առաջ: Վերջում նշում եմ հայ արքեպիսկոպոս Դուրյանի սպանությունը, որը դատարանի առաջ կանգնելու համար հրավիրված լինելով էրզրում՝ սպանվել էր այնտեղ մեկնելու ճանապարհին:

Տարագիրների «խաշի» տեղավոր ուղին: Թուրքիայի սարսափելի ոճրագործությունը՝ մի ամբողջ քրիստոնյա ժողովրդի հե-

տեղականորեն բնաջնջելը, թուրքական կառավարության և Գերմանիայի հանցագործությունն է:

Իրոք, գրեթե ամենուրեք, ուր ռուսական հարձակմանը զուգընթաց կարելիություն էր ընձեռվում իմանալու աղետի մասին իր համապարփակությունը ու իսկությունը, ասում եմ, գրեթե ամենուրեք նկատվում էր, որ մուսուլմանական բնակչության մի մասը ինչպես Տրապիզոնում, այնպես էլ էրզրումում միանգամայն հաշտ ու խաղաղ էր ապրում հայերի հետ և ցանկանում էր միշտ էլ այդպես ապրել: Գտնվում էին նույնիսկ պաշտոնյաներ, ցավոք, այդպիսիները քիչ էին, որոնք մարդասիրությունից մղված՝ իրենց կարելին էին անում մեղմացնելու թուրքական կառավարության հրամանների անողոք խստությունը, որոնց նրանք ենթարկվում էին սրտի ցավով:

Այսպիսով, շարագործության ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնում է կառավարության վրա: Սակայն ընդամին չպետք է մոռանալ և պետք է ի լուր ամենի հայտարարել ու կրկնել, որ այդ շարագործությունը կանխելու, հենց սկզբում այն կասեցնելու համար բավական էր Գերմանիայի մի շարժումը, նրա ներկայացուցչի կես խոսքը էնվեր փաշային, այն նույն էնվերին, որը սառնասրտորեն հայտարարում էր. «Ծա մտադիր չեմ այլևս հանդուրժել քրիստոնյաներին Թուրքիայում»: Բայց Գերմանիան ոչ միայն շասաց ոչ մի բառ, ոչ միայն չշարժեց անգամ մատը, ոչ, նա ինքն էր դեռ օգնում դահիճներին, նրանց տալով պետքական խորհուրդներ և փորձիմաց ցուցումներ:

1915 թ. ապրիլի 28-ի լույս 29-ի գիշերը Կոստանդնուպոլսում հայ մտավորականության բոլոր հայտնի ներկայացուցիչները՝ երեսփոխաններ, պրոֆեսորներ, բժիշկներ, արտիստներ, գրողներ և այլն, բոլորը՝ առանց կրոնի ու կուսակցության խրտուրդության, որոնց այս կամ այն կերպ պետք էր լռեցնել, ձերբակալվեցին, ուղարկվեցին գավառներ և մեծ մասամբ աքսորի ճանապարհին խողխողվեցին:

Նույն բախտը վիճակվեց նաև գավառների մտավորականությանը: Առանց ներկայացնելու որևէ ամբաստանագիր, առանց որևէ դատի, առանց աննշան իսկ առիթի, եթե առիթ չհամարենք նրանց հայկական ծագումը, նրանք բոլորն էլ նեղվեցին բանտերը, կամ աքսորվեցին, կամ սպանվեցին: Դրա հետ միաժամանակ հայ բնակչությանը զինաթափեցին և զինեցին մուսուլմաններին: Քրդերից ավազակախմբեր էին կազմում: Բանտերից

ազատում էին հանցագործներին, որպեսզի նրանցից կազմեն «չեթեններ», որոնք այնուհետև ծառայում էին որպես տարագիր-ներին ուղեկցող պահակախմբեր: 1915 թ. մայիսի 20-ի հրեշավոր հրամանագիրը, որով ռազմական մինիստր էնվեր փաշան երիտ-թուրքական կոմիտեի անունից հրամայեց Հայաստանի, Անատո-լիայի և Կիլիկիայի բոլոր հայերին աքսորել արաբական անա-պատներ՝ Բաղդադի երկաթուղագծից հարավ, հայ ժողովրդի համար հնչեց իբրև թաղման զանգահարություն: Եվ իրոք, այդ տեղահանությունը ոչ այլ ինչ էր, քան դարձյալ նույն կոտորա-ծը, միայն թե իրար հաջորդող երեք գործողությամբ՝ քարավան-անապատ-ջարդ: Մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջում էտապային կարգով:

Բանն սկսվեց մայրաքաղաքից արձակված հրամանով, որը պատերին փակցվեց բոլոր քաղաքներում և գյուղերում: Ընդամին թուրք բարձր աստիճանավորները ստացան նաև որոշ «օգտա-կար» ցուցումներ: Հեռագիրն ու հեռախոսը արագացրին հրա-մանների տարածումը: Իսկ հրամաններով ազդարարվում էր, որ ամբողջ հայ բնակչությունը պետք է պատրաստ լինի հուլիս սեղմ ժամկետում գաղթելու հեռավոր նահանգներ, որտեղ հնա-րավոր էր հասնել ոչ թե օրերի, ոչ թե շաբաթների, այլ երկար ամիսների ընթացքում: Այս անմարդկային միջոցառմանը, ինչ-պես տեսանք, ավելացրին նաև ամբողջ շարժական ու անշարժ կայքի բռնագրավումը, ինչը Արևելքի առավել գործունյա, աշ-խատասեր ու քաղաքակիրթ ժողովուրդներից մեկին վերածում էր մուրացկանների:

Որոշ քաղաքներում միջոցներ ունեցողներին թույլատրվում էր իրենց համար սայլեր կամ գրաստներ ճարել խիստ թանկ գնով: Բայց ամեն անգամ կամ գրեթե ամեն անգամ, երբ քա-րավանները քաղաքի սահմաններից դուրս էին գալիս, այդ սայ-լերն ու կենդանիները անմիջապես խլվում էին: Այդպիսով հա-րուստներն էլ, աղքատներն էլ վերջ ի վերջո մնում էին նրանով, ինչ ունեին իրենց վրա: Թացի այդ, մուսուլմանական բնակչու-թյանն էլ էր հատկապես խստիվ արգելված ինչպես որևէ բան գնել տարագրյալներից, այնպես էլ վաճառել նրանց: Ի դեպ, միևնույն է, առնեն թե վաճառեն, ամբողջը անմիջապես խլի-վում էր և այդպիսով, ոչ ահավոր ու հեռավոր տարագրության մեկնելուց առաջ, ոչ էլ ճանապարհին գժրախտները ոչ մի մթերք չէին կարողանում հայթայթել իրենց համար:

Ամենուր առաջին հերթին ջանում էին իրարից անջատել տղամարդկանց ու կանանց, տղամարդկանց հեռացնել և երեխաներին խլել ծնողներից: Ամենուրեք ուղևորության ընթացքում, իսկ երբեմն էլ մեկնելուց անմիջապես հետո և նույնիսկ նախքան դա ամենագեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին, հատկապես ունևոր ընտանիքներից, խլում էին ու փակում հատուկ, հաճախ պարզապես հասարակաց տներում:

Իսկ այնուհետև դժբախտները ճանապարհ էին ընկնում Անատոլիայի ջրագուրկ լեռներով ու ամալի հարթավայրերով: Ամռան անտանելի շոգին, արևի մահացու ճառագայթների տակ գնում էին նրանք՝ սովահար, ուժասպառ, բոկոտն, ցնցոտիների մեջ կորած, բազմամբոխ գնում էին դեպի անհայտ տարագրություն, որտեղ, նրանք գիտեին, որ փրկվելու ոչ մի հույս չունեն: Ուղեկցող պահակախմբի ժանդարմները մտրակներով ու ճիպոտներով էին քշում տարաբախտներին, հոգնածությունից կամ հյուծվածությունից ընկնողների՝ կյանքին վերջ տալով սվիններով կամ թրի հարվածներով...

Վերջապես, շատ տեղերում, ինչպես, օրինակ, դա եղել է Քեմախ Բողազում⁴⁹, Երզնկայից տասներկու ժամվա հեռավորության վրա, որտեղ Եփրատը սեղմված զառիթափ ժայռերով, առաջ է սլանում նեղ ժապավենով, դիմում էին ավելի արագ հաշվահարդարի՝ զանգվածային կոտորածի, «խմբային» սպանդի:

Եվ բոլոր աքսորյալների հագիվ քառուղ մասն էր հասնում մինչև նշանակման վայր...

Մի համատարած գերեզմանոց, մի վիթխարի գերեզման՝ ահա թե պաշտոնական Գերմանիայի կողմից խրախուսվող երիտթուրքերը ինչի վերածեցին արյան գետերի մեջ խեղդվող Հայաստանը...

1918 թ. հուլիս:

Սառսափի երկիրը: Ով էլ որ այժմ անցնում է ամայացած Հայաստանով, չի կարող չցնցվել, այնքան արտառող շատ բան են ասում ավերակների ու մահվան այդ անվերջ հեռաստանները: Չկա մի ծառ, մի ժայռ, մի կտոր մամուռ, որ վկա չլինի մարդու կոտորածի, որ պղծված չլինի հեղված արյան վտակներով: Չկա մի առվակ, գետ կամ գետակ, որ դեպի հավիտենական մոռացություն քշած-տարած չլինի հարյուրավոր, հազարավոր մեռյալ մարմիններ: Չկա մի անդունդ, մի կիրճ, որոնք չլինեն

գերեզմաններ բաց հրկնքի տակ, որոնց խորքում սպիտակին չտային կմախքների բաց կույտեր, քանի որ գրեթե ոչ մի տեղ մարդախողովոդները ոչ ժամանակ ունեին, ոչ էլ նեղություն էին բաշում թաղելու իրենց զոհներին:

Այդ ընդարձակ մարզերում, որտեղ մի ժամանակ հայկական աշխույժ, ժաղկուն շենքեր էին, այսօր թագավորում են ավերածությունն ու անմարդաբնակությունը:

Տակավին թուրքական մնացող մարզերում հայ բնակչության բնացնջումը, թվում է, էլ ավելի կատարյալ է եղել և իրագործվել է ավելի սիստեմատիկաբար, քան կովկասյան սահմանին հարող շրջաններում. այնտեղ դահիճները ժամանակ ունեին ազատ գործելու: Դրա օրինակն է Խարբերդը:

«Խարբերդում, — գրում է այդ քաղաքի արդեն հիշատակած ամերիկյան հյուպատոսը, — բռնագաղթն սկսվեց մի քանի հազար տղամարդկանց ձեռքակալումով: Գիշերը նրանց տարան շրջակա լեռները: Նրանց թվում էին մի հայ արքեպիսկոպոս, հայկական ճեմարանի ուսուցչապետեր և քաղաքի երեւելիները, ինչպես նաև այն բոլոր հայ զինվորներն ու զինակոչման ենթակա բոլոր տղամարդիկ, որոնք, սակայն, ազատվելու հարկ էին վճարել... Նրանցից ոչ մեկը չվերադարձավ:

Հուլիսի 15-ի առավոտյան ձեռքակալեցին ևս ութ հարյուր մարդու: Իսկ հաջորդ օրը նրանք նույնպես ուղարկվեցին անմարդաբնակ լեռնային շրջաններ: Այնտեղ, տասնչորսական մարդ խումբ առ խումբ կապկալած (պարանի երկարությունը այդքան էր թույլ տալիս)՝ նրանք գնդակահարվել էին:

Հարևան գյուղերից մեկում հայերի մի այլ խմբի փակել էին մզկիթում և շրջակա տներում: Այնտեղ նրանք մնացել էին երեք օր առանց հացի ու ջրի, որից հետո նրանց տարել էին մոտակա հովիտը, կանգնեցրել էին այնտեղ ժայռապարի մոտ ու գնդակահարել: Գնդակահարությունից հետո դեռևս շնչողներին խողխողել էին սվիններով կամ մորթել դաշույններով»...

Այդ բարբարոսական մահապատիժները սովորաբար ուղեկցվում էին անմարդկային դաժան կտտանքներով: Այսպես, Սվազից Խարբերդ ճանապարհին (այդ ճանապարհով աքսորվալը էր քվել մոտ կես միլիոն հայ) թուրք սպաները հրամայել էին կանանց առանձնացնել տղամարդկանցից: Սարսափահար կանանց հավաքել էին մի խմբի մեջ: Իսկ նրանցից մի քանի քայլի վրա շարել էին պարանով միմյանց կապված տղամարդկանց:

Այդ ամենն արվում էր անշտապ, մեթոդաբար, այն ժամանակ, երբ սպաները հանգիստ գլանակ էին ծխում, դատարկաբանում կանանց հետ, գրկելով այդ անբախտներից առավել գեղեցիկներին... Հանկարծ սպաներից մեկը հրաման տվեց: Ուղեկցող պահակախմբի մի ժանդարմ, միայն մեկը, լիցքավորեց հրացանը, կանգնեց տղամարդկանց շարքի ծայրում, նշան բռնեց ու կրակեց... Մի հայ ընկավ... Ժանդարմը նորից լցարկեց ու նորից կրակեց... Ահաբեկված կանայք ողբ ու կոծ բարձրացրին, իսկ սարսափահար տղամարդիկ հաշվում էին կրակոցները, որոնք մեկը մյուսի հետևից սպանում էին նրանց: Երբ ընկավ վերջինը, ժանդարմները մտրակների հարվածներով հավաքեցին կանանց ու քշեցին առաջ: Նրանց, ովքեր հրաժարվում էին գնալ, տեղում սպանում էին... Իսկ քարավանը շարունակում էր քայլել, ճանապարհին թողնելով մի շարք զոհեր, որոնցից ոմանք դեռ թպրտում էին հոգեարքի ջղաձգություններում:

Սվազից մինչև Խարբերդ ընկած այդ ճանապարհը այնպիսի համակոտորածների ասպարեզ է եղել, որ վերջին ամռանը դրանով անցած ճանապարհորդները այն անվանում էին «նեխության դժոխք»: Հնարավոր չի եղել կանգնել ձիերին ջրելու: Աներևակայելի ժանտահոտ էր փչում հազարավոր անթաղ դիակներից: Ամեն ինչ վարակված էր՝ և՛ գետերի ջուրը, և՛ նույնիսկ ջրհորները: Ներկայումս այդ ամբողջ շրջանը լի է մարդկային գանգերով...

Բիթլիսի, Մուշի, Սասունի գավառներում, որտեղ շուրջ 150 հազար հայ էր ապրում, հիմա տաս հազար էլ չի մնացել, այն էլ հիմնականում կանայք ու երեխաներ, որոնց թշվառ վիճակը ողբալի է:

Բիթլիսում ջարդն սկսվել է միայն 1915 թ. հուլիսին՝ վանից ռուսական զորքերի ժամանակավոր նահանջից հետո: Այդ քաղաքում սպանությունները պարբերական բնույթ էին կրում: Քրդական կամ թուրքական գյուղեր կամ լեռներ փախած հայերին խմբերով բերում էին քաղաք, որ այստեղ կոտորեն: Սկզբում արհեստավորները՝ կառագործները, դարբինները, գերձակները և կոշկակարները, որոնց կարիքն զգում էր թուրքական բանակը, խնայվել էին, բայց հայ կամավորների և ռուս զինվորների կողմից Բիթլիսի գրավումից մի քանի օր առաջ նրանց բոլորին խեղդել էին:

Այս շրջանում ևս, ինչպես որ բոլոր գյուղերում, ինչպես որ

բուն Բիթլիսում, գտնում են բազմաթիվ մարդկային ոսկորներ, տարաբախտ հայ զոհերի կմախքներ:

Հացահատիկի գրեթե բոլոր ամբարները (այս երկրներում հացահատիկը պահվում է գետնի մեջ փորված խոր փոսերում) ծայրեծայր լիքն են իրար վրա լցված բազմաթիվ մարդկային ոսկորներով: Բիթլիսում ապրող 18 000 հայերից կենդանի են մնացել մոտ 300—400 կին ու երեխա, և նրանք բոլորն էլ իսլամացվել են:

1918 թ. օգոստոս:

Երզնկայում: Մեր ռուս դաշնակիցների կողմից Երզնկայի գրավումը ինձ կարելիություն ընձեռեց մեկ անգամ ևս ստուգել այն բոլոր ողբերգական մանրամասները, որոնց մասին ասել եմ նախորդ գլուխներում:

Այս քաղաքում, որը գտնվում է 20—25 վերստ երկարությամբ կանաչ մի հովտում, շրջապատված բարձր լեռներով, կային Լերք հազար հայկական, վեց հազար թուրքական և քսանհինգ հունական տներ: Մինչդեռ, մտնելով Երզնկա, ռուսներն այնտեղ գտա՞ն ոչ ավելի, քան մի տասնյակ հայուհիների, որոնք, օգտվելով թուրքերի մեջ տիրող խուճապից, փախել էին հարեմներից, որտեղ նրանց փակի տակ էին պահում:

Այն ամենը, ինչ նրանք պատմեցին իրենց տառապանքների ու սպանդի մասին, որի մեջ զոհվել էին նրանց բոլոր հարազատները, հաստատեց այն, ինչ արդեն ասել եմ, բայց բոլոր ողբերգական պատմություններից է՛լ ավելի ահավոր մի տեսարան հնարավորություն տվեց դատելու թուրքական իշխանությունների աներևակայելի դաժանությունների մասին:

Այդ տեսարանը այն մարդկային ոսկորներն են, որոնք այժմ արդեն ճերմակել են ժամանակից, դեռևս հազարներով կարելի է տեսնել հովտում և այն շրջապատող լեռների լանջերին: Դրանք աճյուններն են էրզրումից, Խարբերդից, Բաբերդից և այլ վայրերից տեղահանված այն տարաբախտների, որոնց Միջագետք աքսորելու պատրվակով 1915 թ. հունիսին հսկայական թվով կոտորել էին Երզնկայի շրջակայքում: Հենց այստեղ էր սպանվել էրզրումի հայ եպիսկոպոս Սմբատ Սաադաթյանը, որի ճակատագրի մասին բուն էրզրումում ոչինչ չէի կարողացել իմանալ պրպտումների ընթացքում:

Քաղաքի ոստիկանապետ Մեմդուխ բեյը այնպես հիմնովին

էր կողոպտել հայերին՝ նախքան կհրամայեր կոտորել նրանց, որ միանգամից հարստացել էր 50 000 թուրքական ոսկով (մոտ 1 250 000 ֆրանկ)։

Ցուցաբերած ջանադրության համար որպէս պարգև թուրքական կառավարութիւնը այդ ոստիկանապետին նշանակել էր Կաստեմոնիի նահանգապետ։

Հոգեւանդներին դիմադրածները։ Դատապարտվածների ապրստամբութիւնը... Վերջերս տեղի ունեցած ջարդերից հետո և նույնիսկ դրանցից առաջ, հենց որ հայտնի դարձան կառավարութեան բարբարոսական միջոցառումները, շատ հայ համայնքներ փորձեցին դիմադրութիւն կազմակերպել, բայց նրանց բոլոր փորձերը, որոնք նախօրոք և գրեթե ամենուրեք դատապարտված էին անհաջողութեան, մեծ մասամբ արագացնում էին միայն մասնակիցների կործանումը։

Հենց այդպէս պատահեց Մարզվանում, որտեղ դիմադրութեան սոսկ ակնարկ էր եղել։ Շապին-Գարահիսարում, որտեղ ապստամբների ավելի եռանդազին ջանքերը ընկճվեցին թուրք բնակչութեանն օգնութեան կանչված կանոնավոր զորքերի կողմից, Ուրֆայում, որտեղ հայերը իսկական մարտի մեջ մտան ջարդարարների դեմ և տեղի տվեցին միայն նրանց դեմ ուղարկված կառավարական զորքերի բազմաքանակութեան առջև, Կիլիկիայում ապստամբական շարժումն ավելի լայնորեն ծավալվեց, չնայած Սահակ եպիսկոպոսի ընդդիմութեանը, որը, վախենալով իր հոտի ճակատագրի համար, ջանում էր Այնթապի եպիսկոպոսի հետ հանդարտեցնել հուզումը, ընդամին զանազան խոստումներ տալով կառավարութեան անունից, որոնք, ինքնին հասկանալի է, երբեք չկատարվեցին։ Այսպէս, օրինակ, Չոք Մարսվանի անվհեւ բնակչութիւնը, որը 1895 թ. աշի էր ընկել իսկական արիւթյամբ, այժմ, հավատալով նման խոստումներին, դիմադրութիւն ցույց չէր տվել և ամբողջովին տարագրվել էր։

Զեյթունում ապստամբութիւնը կազմակերպել էին երիտասարդները, որոնք, թաքնվելով լեռներում, հաղթականորեն հետ էին մղել մի ամբողջ թուրքական գնդի հարձակումը, ընդ որում գրավելով զգալի քանակութեամբ զենք ու զինամթերք։ Անընդհատ հարձակվելով իրենց կեղեքիչների վրա, նրանք քիչ վնաս չէին հասցնում թուրքական ուժերին։ Նրանց հաջողվում էր հարձակվել նույնիսկ աքսորյալներին ուղեկցող պահակախմբերի վրա,

շարդել նրանց ու ազատել աքսորվողներին։ Դրա համար զենքի չդիմած նրանց բոլոր հայրենակիցները պատրվել էին Կոնիայի կործանարար ճահիճներ, իսկ նրանց տեղում բնակեցրել էին թուրքերի, և նույնիսկ բուն երկրամասը կորցրել էր իր անվանումը և այդուհետ սկսել էր կոչվել «Սուլեյմանիե»...

Մովսեսի լեռան ապստամբները։ Կիլիկիայում մարդասպաններին առանձնապես հերոսական ու համառ դիմադրություն ցույց տվեցին Անտիոքի ծովածոցի մոտ ապրող հայերը։

Այդ դիմադրության վերջերգը եղավ 1915 թ. սեպտեմբերին Ֆրանսիական նավատորմի կողմից չորս հազար ապստամբներին փրկելը, որոնք պատսպարվել էին Զեբել Մուսա կամ Մովսեսի լեռան վրա, որի համար նրանց սրտերում հավերժ է երախտագիտությունը հանդես Ծրանսիան։

Անտիոքի ծովածոցի հայերի համար կենտրոնական տեղություններին Թուրքիայի միանալը մի ամբողջ շարք ամեն կարգի ապօրինի տուրքերի սկիզբ հանդիսացավ, որոնք եզրափակվեցին 1915 թ. հուլիսի 13-ին բոլոր վեց հայկական գյուղերի պատերին փակցված իշխանությունների պաշտոնական ծանուցումով, որով բնակիչներին ազդարարվում էր պատրաստ լինել 8 օր հետո տարազրվելու Միջագետք։ Այդ հրամանի կատարումը բոլորի համար սնանկացում կլիներ, իսկ մեծամասնության համար՝ մահ։

Սարսափը համակեց դժբախտներին։ Բայց, շնայած, որ ոչ ոք չույզն իսկ հույս չուներ, թե հնարավոր է հաջող դիմադրություն ցույց տալ իշխանություններին, այդուհանդերձ, մեծամասնությունը որոշեց շենթարկվել բարբարոսական հրամանին։

Միևնույն ժամանակ հարթավայրում գտնվող բուն գյուղում գիմադրելու մասին մտածել իսկ չարժեր։ Այդժամ, հավաքելով բոլոր մթերքները, որպիսիք միայն ճարվեցին, ապստամբները՝ մոտ հինգ հազար տղամարդ, կին ու երեխա, իրենց հետ տանելով նախիրն ու հօտը, քաշվեցին Զեբել Մուսայի՝ Մովսեսի լեռան ընդարձակ ժայռոտ գագաթը։

Այդ ժամանակ նրանք ունեին նոր նմուշի ընդամենը 120 հրացան և մոտավորապես երեք անգամ ավել հին կայծքարի հրացաններ ու ատրճանակներ։

Ահա նրանցից մեկի՝ բողոքական քահանա Տիգրան Անդրեասյանի⁵⁰ պատմածը հերոսական դիմադրության և վերջին պահին, երբ դրությունը դարձել էր օրհասական, «Guichen»-ի վրա նրանց փրկվելու մասին:

Հենց որ փախստականները հասել էին լեռան գագաթը, անմիջապես էլ ձեռնամուխ էին եղել ամրացման աշխատանքներին. որպեսզի հողը թույլ էր տալիս, խրամատներ էին փորել, իսկ որտեղ ոչ, այնտեղ ամուր պատնեշներ էին կառուցել, դրա համար իրար վրա գլորելով ժայռաբեկորներ: Այդ աշխատանքները նրանցից պահանջեցին հենց այն ութ օրը, որոնք թուրքական իշխանությունները ողորմածաբար տվել էին նրանց աքսորի պատրաստվելու համար, որոնք նրանց որոշման ու խռովարար գործողությունների մասին իմացել էին միայն հունիսի 21-ին, երբ ձեռնարկվել էր առաջին հարձակումը ապստամբների վրա:

Բայց զորքերը, որոնք կարծում էին, թե հեշտությամբ վերջ կտան խռովարարներին, հետ շարտվեցին, ընդամին կրելով զգալի կորուստներ:

Այնժամ թուրքական իշխանությունները, զենքի կոշելով շրջակա գյուղերի մուսուլմաններին, մի իսկական բանակ հավաքեցին՝ բազկացած կանոնավոր զորքերի երեք հազար զինվորից և չորս հազար կամավորից, որոնք ծարավի էին կոտորածի: Եվ այդ ամբողջ պատկառելի ուժը մի գեղեցիկ առավոտ հայտնվեց միաժամանակ բոլոր լեռնանցքներում: Ապստամբները պաշտպանվում էին խիզախորեն, բայց նրանց սպառազինության և հարձակվողների սպառազինության միջև եղած տարբերությունը անշափ մեծ էր:

Թուրքերը քիչ առ քիչ առաջ էին շարժվում, և մայրամուտի ժոտ կոպողներին միայն մի ձոր էր բաժանում: Վստահ հաղթանակին՝ թուրքերը որոշեցին սպասել լույսը բացվելուն, որ վերջ տան ապստամբներին:

Թվում էր, թե փրկվելու ամեն մի հույս կորած է ապստամբների համար: Այնժամ վերջին խորհրդում նրանց առաջնորդները որոշեցին դիմել հուսահատ քայլի՝ գիշերվա քողի ներքո սո-

ղալով շրջապատել թուրքերի դիրքերը և անակնկալի բերել Բլշ-նամուն, կրակ բացելով բոլոր կողմերից և նետվելով ընդհանուր գրոհի։ Ապստամբների կողմից տեղանքի, անտառային արահետների, քարաժայռերի ու լեռան ապառաժների փաշիմացությունը հնարավոր դարձրեց այդ հանդուգն ծրագրի իրագործումը։ Նրանք անաղմուկ սողացին խավարում և երբ գրեթե ամբողջովին շրջապատել էին թուրքերին՝ բոլորը նետվեցին հակառակորդի բանակատեղի վրա։

Խոր քնի մեջ, այդ անսպասելի հարձակումից անակնկալի եկած, թուրքերը դիմեցին համատարած փախուստի։ Խավարում բախվելով միմյանց և դեմ առնելով ժայռերին, նրանք վերջնականապես զուլխները կորցրին հակասական հրամաններից, որ գորգոռալով արձակում էին սպաները, ջանալով հավաքել իրենց մարդկանց։ Երբ լույսը բացվեց, հայերը ռազմի դաշտում հաշվեցին երկու հարյուր սպանված թուրք և զգալի ավար հավաքեցին՝ զենք ու զինամթերք, որը նրանց օգնեց համալրելու իրենց սպառազինության պակասը։

Մինչդեռ թուրքական իշխանությունները, չցանկանալով մնալ սլարտված, հետագա օրերին զենքի կոչեցին շրջակա մի քանի մղոնի վրա եղած ամբողջ մուսուլման բնակչությանը։ Այդ կերպ նրանց հաջողվեց հավաքել 15 000 մարդուց բաղկացած մի հորդա, որով էլ նրանք ցամաքից շրջապատեցին Զեբել Մուսան, որ խռովարարներին ընկճեց սովահարության մատնելով։

Սովի կողմից լեռը չէր պաշարված, քանի որ զառիթափ լանջերը և նավահանգստի բացակայությունը դա դարձնում էին անհնար։

Իրոք, շուտով պաշարվածների մոտ մնաց հազիվ տասներկու օրվա մթերապաշար։ Այնժամ նրանք սկսեցին փրկության ուղի որոնել ծովի կողմից։

Երեք լավագույն լողորդների հրամայված էր մշտապես աշալուրջ հետևել, թե արդյոք որևէ նավ չի՞ մոտենում լեռանը։ Մոտեցող նավ տեսնելիս, նրանք պետք է նետվեին ծովը և ջանային նավ հասցնել նամակ՝ գրված երեք օրինակից, որով ապստամբ հերոսները ռաստծու անունով և հանուն համայն մարդկության եղբայրության աղաչում էին ամեն մի անգլիացու, ամերիկացու, ֆրանսիացու, իտալացու կամ ռուսի՝ լինի նա ծովակալ, նավա-

պետ թե որևէ այլ պետ, ում կհասնի իրենց նամակը, փրկել իրենց և փոխադրել Կիպրոս կամ որևէ այլ ազատ երկիր»:

Այնուհետև, բացատրելով, թե բարբարոսական ինչ տառապանքներ են իրենց ստիպել ապստամբել, և նշելով, որ իրենց ընդհանուր թիվը չորս հազար է, պաշարվածները իրենց խընդրանքը վերջացնում էին այսպես. «Եթե սա՝ բոլորիս փրկելու խնդրանքը ձեզ, շափից ավելի է, ապա տեղափոխեք գոնե մեր կանանց, երեխաներին ու ծերունիներին, իսկ մեզ դենք տվեք, զինամթերք ու պարեն, և մենք մեր բոլոր ուժերով ձեզ հետ միասին կկռվենք թուրքերի դեմ»:

Աղաչում ենք ձեզ, ժամանակ մի կորցրեք, որ ուշ չլինի»:

Բայց օրերն անցնում էին, իսկ հորիզոնում ոչ ծուխ էր երևում, ոչ առագաստ:

Այդ ընթացքում կանայք երկու հսկայական սպիտակ դրոշ կարեցին: Դրանցից մեկի վրա գրեցին.

«Քրիստոնյաներս աղետի ենք մատնված: Փրկեցե՛ք մեզ»:

Մյուսի մեջտեղում մի մեծ կարմիր խաչ էր:

Երկու դրոշներն ամրացրին երկու ամենաբարձր ծառերից և ժամապահներին հանձնարարեցին վաղ լուսաբացից մինչև գիշեր աչք չկտրել ծովից:

Մինչդեռ թուրքերը շարունակում էին Ջեբել Մուսայի պաշարումը, ձեռնարկելով գրոհ գրոհի հետևից, բայց պաշարվածների վիճակը այլևս երբեք չէր դառնում այնպես օրհասական, ինչպես եղել էր առաջին ընդհարման ժամանակ, քանի որ այժմ իրենց գերիշխող դիրքերից նրանք կարող էին սարալանջերն ի վար ժայռաբեկորներ գլորել թշնամու վրա, դրանով էական վնաս պատճառելով նրան:

Սակայն մարտական պաշարները գնալով նվազում էին, սպառվում էր նաև պարենամթերքը, շնայած օրաբաժնի կրճատմանը մինչև minimum:

Դրանք տագնապալից ցերեկներ ու երկար գիշերներ էին:

Վերջապես, մի կիրակի առավոտ դիմադրության հիսուններեքերորդ օրը, պաշարվածները տեսան դետերից մեկին, որն ամբողջ ուժով վազում էր և ինչքան ուժ ուներ բղավում էր.

«Նա՛վ... Ռազմանա՛վ է մոտենում: Նա նկատ... է մեր ազգանշանը և պատասխանում է մեզ»:

Դա հենց ֆրանսիական «Guichen» ռազմանավն էր, Մինչև նրանից նավակ կիջեցնեին, մի քանի ապստամբներ նետվեցին ծովը և լողալով հասան նավին:

Նավապետը խնդրեց պատվիրակություն ուղարկել իր մոտ, որ ստույգ պարզի ապստամբների թիվը և նրանց իսկական վիճակը, որից հետո անթել հեռագրով նա ամեն ինչի մասին զեկուցեց ծովակալին, և մի որոշ ժամանակ անց ֆրանսիական այլ նավերի ու անգլիական հաժանավի ուղեկցությամբ «Guichen»-ին մոտեցավ «Ժաննա դ'Արկը»: Փրկված ապստամբներին նավ նրստեցնելուց հետո — նրանք 4058 հոգի էին — որը խլեց մի որոշ ժամանակ, երկու օր հետո բոլոր հայերն արդեն փրկված էին և ափ իջեցվեցին Պորտ Սալիդում⁵¹,

Վանի հերոսական դիմադրությունը: Է՛լ ավելի լուրջ քան Կիրիկիայում, դիմադրություն ցույց տրվեց Մեծ Հայքում՝ Վանում, 30—40 հազարանոց գերազանցապես հայ բնակչությամբ քաղաքում...⁵²,

Հայ երեխաներ: Թափառական երեխաներ: Շրջելով նահատակ Հայաստանի լեռներով ու հովիտներով, որն այժմ ազատագրում են ռուսական զորքերը, ես ոչ միայն հավաքեցի բազմաթիվ պատմություններ սարսափների ու մահվան մասին, ոչ միայն գտա բազում արյունոտ ողբերգությունների հետքեր, այստեղ, ասես միջնադարի խորքը հետ շարտված այս երկրում տեսա նաև տառապալից տարօրինակ մի երևույթ, որը հիշեցնում և վերականգնանացնում է միջին դարերի ամենաարտառոց, ամենանեղերական առասպելապատումները, երբ դեռևս թույլ տոտիկներով պստիկ արարածները, դեռ հազիվ թոթովել սկսած, միայնակ էին գալիս հիասթափության ու տառապանքների այս աշխարհը:

Հայ երեխանե՛րը... Ծա արդեն ասել եմ, թե ինչպիսին էր նրանց ճակատագիրը, ու՛ղքեր (խեղճ մանկիկները, տնանկները), փրկվելով մահից, մնացել էին իրենց ծնողների դահիճների ձեռքում. թուրքերը նրանց բաժանել էին մուսուլմանական ընտանիքների վրա, որտեղ ամեն ինչ խորթ էր նրանց ու թշնամական, իսկ քրդերը նրանց տարել էին իրենց հետ խուլ լեռները:

Այս վերջին երեխաների թվից բավականին շատերին հաջողվել էր փախչել իրենց առևանգողներից, և նրանք, իրենց հաշիվ

չտալով ճանապարհի վտանգների ու անհաղթահարելի դժվարությունների մասին, ջանում էին վերադառնալ իրենց հայրենի շեները, այնտեղ, ուր մի ժամանակ իրենց հայրենի տունն էր եղել...

Նրանցից քանի՜ քանիսն են մոլորվել: Քանի՜ քանիսն են, ապառելով իրենց թույլ ուժերը, ճանապարհին զոհվել հոգնությունից, սովից, ցրտից ու սարսափից: Իսկ նրանք, ովքեր ինչ-որ հրաշքով հասել էին մինչև իրենց վայրերը, չէին գտել ոչ գյուղ, ոչ տուն, այլ միայն ամայի փլատակներ, սառը մոխրակույտեր այստեղ ու այնտեղ և ոսկորներ...

Եվ այդուհանդերձ նրանք մնացել են ապրելու այդ աղբակույտերի ու բեկորների մեջ, որոնք մի ժամանակ նրանց հայրենի տունն էին: Նրանք, թաքնվելով, մերկ ու վայրենացած, այնտեղ ապրում էին շաբաթներ ու ամիսներ, ապրում էին բոլորից կտրված, սնվելով զանազան թափուկներով, խոտով, արմրտիքով ու միջատներով:

Ես տեսել եմ նրանցից մի քանիսին, որոնց հավաքել էին ռուսական զորքերն ու հալ կամավորները:

Երբ ռուսական զորքերը մտնում էին Վարդենիս՝ Մուշին հարևան գյուղ, հետախուզության զննցած կազակների առջև հանկարծ մի սարսափելի տեսարան էր բացվել. հյուծված ու նիհար շորս երևիսներ, լրիվ մերկ, պազել էին ձիու նեխված լեշի շուրջը և պոկոտելով նեխված մսակտորներ՝ ազահորեն խժռում էին: Կազակներին տեսնելով, նրանցից երեքը անշափ արագ փախել էին հանգը, և չէր հաջողվել նրանց գտնել: Մնացել էր միայն մի փոքրիկ, մոտ տասը տարեկան մի աղջնակ, շարունակելով իր խորշելի խնջույքը, որին էլ վերցրել էին:

Ջողազում գյուղի ավերակների մեջ գտնվել էր նույնպես մի փոքրիկ՝ մոտ ութ տարեկան տղա: Սովից մեռնելով, ուժասպառ եղած, կմախքանման, նա հազիվհազ էր շարժվում: Երեք ամիս էր, ինչ նա ապրում էր այնտեղ մենակ, բոլորի կողմից լքված...

Միջագետք ակունքների հոգևաբեր: Խոշտանգումների ու մահվան կայանատեղեր: Հեռավոր Եփրատի տոթակեզ ափերի երկայնքով, երկնքից կրակ թափող Միջագետքի ու Բաղիթ էլ Շամի միջև՝ Սիրիայի մերկ անապատում, մի անիծյալ վայրում, որն ինքը դժոխք է, գտնվում են ընդհանուր նախճիրից խուսափած աքսորված հայերի կայանատեղերը: Հատուկենտ ճանապարհորդների միահամուռ վկայությամբ, որոնց հաջողվել էր

մոտենալ այդ կայանատեղերին, տարաբախտների գոյավիճակն այնպիսին է, որ նրա սարսափները նկարագրելու բառեր չկան. Հալեպից մինչև Բաղդադ նրանք դանդաղ մահանում են:

Ահավոր տառապանքներ կրելով, չունենալով օթեան, բավարար սնունդ, միշտ հողմահարվելով՝ թե ձմռան մահացու սառնամանիքներին, թե անգութ ամռան ահավոր շոգին, նրանք ամեն օր մեծաթիվ զոհեր են տալիս, և այնքան մեղք չեն նրանք, որոնց մահը տանում է, որքան նրանք, որոնք կենդանի են մնում...

Ողբերգական փաստաթուղթ: Սովի, հյուծվածության հիվանդությունների պատճառած տառապանքներից դանդաղ զոհվող այդ բոլոր դժբախտ քսոքյալների ահավոր ճակատագրի վերաբերյալ հետազայում իմ տրամադրության տակ դրվեց մի նոր փաստաթուղթ՝ անհերքելի ու ստույգ:

Այդ փաստաթուղթը «Հայերին ու ասորիներին օգնելու ամերիկյան կոմիտեի» արխիվից է: Դա վերջին զեկույցն է, որը 1916 թ. աշնանը կոմիտեին է ուղարկվել թեպետև ոչ ամերիկացու, բայց մի անձնավորության կողմից, որը պատկանում է չեզոք տերություններից մեկին:

«Ինձ համար անհնար է հաղորդել այն սարսափելի տպավորությունը, որ մեզս մնացել է հատկապես Եփրատից արևելք՝ Մեսկենեի և Դեյր էլ Զորի միջև ընկած հայերի կայանատեղեր այցելելուց հետո,— ասվում է զեկուցագրում:— Այդ շրջանում նույնիսկ կայանատեղեր էլ չի կարելի անվանել այն վայրերը, որտեղ քսոքյալները, որոնք մեծ մասամբ մերկ են, մնում են գրեթե անսնունդ, անասունների նման քշվել են միատեղ և ապրում են բաց երկնքի տակ, առանց որևէ օթեանի, անապատի անչափ դաժան կլիմայի՝ արևակեզ ամռան և համատարած սառնաշունչ ձմռան ահավոր պայմաններում:

Միայն շատ քչերին, գեռ բոլորովին ուժասպառ չեղածներին է հաջողվել իրենց համար պատսպարան սարքել գետնի տակ, գետի ափին. և մեկ էլ մի քանի ուրիշների, որոնք ջարդից պահպանելով ինչ-որ քուրջ ու փալաս, վրանանման խղճուկ բաներ են պատրաստել:

Բոլորը սովատանջ են: Բոլորն էլ իրենց հյուծված, դժգույն, մռայլ գեմքերով, չորացած, սաստիկ նիհարած մարմիններով քայլող կմախք են հիշեցնում, որոնց ներսից կոծում են ամենահավոր հիվանդությունները: Տպավորությունն այնպիսին է,

որ էառավարությունը ցանկանում է նրանց բոլորին սովամահ
առնել

Ապա զեկուցագրի հեղինակը հիշեցնում է, որ Թուրքահայաս-
տանի հայ բնակչության այդ մնացորդները, որոնք նետված են
Եփրատի ափը, բացառապես կանայք են, երեխաներ ու ծերու-
նեհներ: Միջին տարիքի տղամարդիկ և երիտասարդները մեծավ
մասամբ կոտորվել են, իսկ կենդանի մնացածները ցրված են
կայսրության բոլոր ճանապարհներին, որտեղ նրանք խիճ են
ջարդում: Երիտասարդ աղջիկները, նույնիսկ տակավին դեռա-
հասները դարձել են մուսուլմանների ավար. եթե միայն նրանք
էլ չեն կոտորվել ճանապարհին:

Այնուհետև զեկուցագրում ասվում է.

«Համակենտրոնացման ճամբարների շուրջը հեռվում շրջում
են հեծյալ ժանդարմներ, որպեսզի խոչընդոտեն անապատ փախ-
չելը, որտեղ մահն անխուսափելի է:

Ես հանդիպեցի մի քանի այդպիսի փախստականների, որոնց
ժանդարմները թողել էին իրենց բախտին, նրանք շրջապատված
էին սոված շների մի ամբողջ ռմակով, որոնք հենց միայն
սպասում էին, թե դժբախտներից մեկնումեկը երբ կփչի վերջին
շունչը...»:

Դանիճեներին մեղադրող երեխաների ձայները: Դժբախտ Հա-
յաստանի նահատակության մասին ակնարկա վերջացնելու հա-
մար պետք է նկարագրեմ նաև մի շարք զարհուրելի տեսարան-
ներ, թերևս ավելի զարհուրելի, քան մնացած բոլորը, քանի որ
դահիճների զոհերը երեխաներ են...

Եվ դրանց մասին ինձ պատմել են հենց իրենք՝ երեխաները:

Թիֆլիսի մոտ, քաղաքից վեր, շրջակա բարձրություններում
ցրված են մոտ մի տասնյակ ագարակներ ու ամառանոցներ,
որոնք ներկայումս վերածված են ապաստարանների, որոնցում
հայ ազգային բյուրոյի կողմից մասնավոր բարեգործության
շնորհիվ պահվում են հայ երեխաները, որոնց ծնողները կամ
մեռել են կամ էլ անհայտ կորել նրանց հայրենիքն ամայացրած
փոթորկի մեջ:

Թիֆլիսի հայուհիները կամ էլ հենց Թուրքահայաստանից
փախստական կանայք են խնամում այդ երեխաներին, որոնց
տարիքը տատանվում է մի քանի ամսականից մինչև պատանե-
կան հասակը, և ջանում են նրանց համար փոխարինել այն

թանկագին մերձավորներին, որոնց մեծ մասն այլևս երբեք չի տեսնի:

Գրեթե բոլոր երեխաները Վանի, Բիթլիսի և Շատախի գավառներից են Կո՛վկաս ընկել թուրքահայ գաղթականների բազմության հետ:

Նս եղա այդ երեխաների մոտ և հարց ու փորձ արեցի նրանց: Մեծամասնությունը դեռևս մի տեսակ անզգայացած վիճակի մեջ է ապրած սարսափներից և վախենում է խոսել. իրենց տեսածի ու կրածի մասին հենց միայն հիշեցնելիս նրանց համակում է դողն ու սարսափը:

Օրինակ, մոտ յոթ տարեկան յի ազգիկ ինձ ասաց. «Օ՛, ես սարսափելի շատ բաներ եմ տեսել, բայց դրանց մասին չեմ ուզում պատմել... ինձ նորից կտանջեն շար երազները»: Մեկ ուրիշը՝ մոտ տասը տարեկան, որի անունը Փայլուն էր, պատասխանեց միայն այսքանը. «Երբ հենց ձեռքերիս վրա սպանեցին ծծկեր հղբորս, լեզուս կապ ընկավ... Ես դեռ կարողանում էի բղավել, երբ սպանում էին մորս, բայց էլ երբեք...»: Նրա լեզուն սկսեց փաթ ընկնել, և նա լռեց: Այդպես կիսահամբ էլ նա մնաց մի քանի շաբաթ, ասենք հիմա էլ բավական է մի փոքր հուզվի, և նա պապանձվում է...⁵³:

Анри Барбю. В стране ужаса. Тифлис, 1919.

219. ԹՈՒՐԷ ՊԱՇՏՈՆՅԱՆ ՆԱՅԻՄ ԲԵՑԻ ՀՈՒՇԵՐԻՑՅԱՆ

(Ախտոն ու կոտորածը Ռաս ուլ-Այնում և Դելի Զահում 1916 թ.)

Ես կարծում եմ, որ հայերի աքսորն ու կոտորածը... իրենց հավասարը չունեն անմարդկային արարքների մասին միե՛նչև այժմ գրված պատմությունների մեջ: Թուրքիայի ընդարձակ տարածքի որ անկյունն էլ որ հայացք նետես, որ խոր կիրճն էլ որ նայես՝ ամենուրեք կարելի է գտնել ամենադաժան կերպով խողովողված ու այլանդակված հազարավոր հայերի դիակներ ու կմախքներ:

Այն ժամանակ ինձ դեռ չէր վիճակվել գործ ունենալ աքսորյալների հետ. Ռաս ուլ-Այնում ես քարտուղար էի ծառայում Օթախոտի մոնոպոլիայում: Գյուղից անդին՝ գետի ափի մոտ, ես տեսնում էի հարյուրավոր դժբախտ կանանց ու երեխաների՝

մի քարավան, որոնք ամեն առավոտ գյուղ էին գալիս ողորմություն արարու։ Նրանցից ոմանք ջուր էին կրում, փորձելով գոյությունը պահպանել այդ կերպ վաստակած հացի փշրանքներով։

Բայց այն ժամանակ դեռ ամառ էր, և նրանք կարող էին ապաստան գտնել ժայռերի կամ բլուրների փապարներում։ Իսկ երբ վրա հասավ ձմեռը, գիշերվա խավարում լսվում էին ցրտից ու սովից մեռնողների թառանչները...

Երբեք չեմ մոռանա այդ գիշերը։ Ես կայմակամի տանն էի։ Դրսում մոլեգնում էր լիթթորիկը։ Մեր գտնված տեղից տասրոպե քայլելու հեռավորության վրա լսելի էին տարերքի քմայքին մատնված այդ դժբախտ մարդկանց հառաչանքներն ու լացը։ Կայմակամ Յուսուֆ Զիա բեյը բարի, սրտացալ մարդ էր։ Մենք միասին դուրս եկանք տնից և ուղղվեցինք դեպի մի աղայի տուն, հետո էլի մի քանի ուրիշների և դժվարությամբ երկու-երեք վրան ճարեցինք։ Տպս թե տասնհինգ ժանդարմների և ուրիշ մարդկանց օգնությամբ մեզ հաջողվեց վրանները խփել, որոնք կարող էին պատսպարան ծառայել տարաբախտ զոհերի համար։ Նրանց մահը մի տխուր տեսարան էր, բայց էլ ավելի սարսափելի էր տեսնել, թե շներն ինչպես էին խժոռում մարդկանց դիակները։

Դրանք Սեբաստիայի, Դիարբեքիի և Խարբեռդի տարաբախտ հայ բնակչության մնացորդներն էին։ Հինգ կամ վեց նահանգից աքսորվել էին մոտ մեկ միլիոն բնակիչներ։ Աքսորավայր հասնելու պահին յուրաքանչյուր քարավանում հազիվ 100—150 կին ու երեխա էր մնում։ Դա ասում է այն մասին, որ մեծ մասը կոտորվել էր ճանապարհին։

Ժամանեցի Հալեպ։ Պատահեց այնպես, որ Աբդուլահադ Նուրի բեյը, որը երեք-չորս օր առաջ էր ժամանել իբրև աքսորյալների գործերի գլխավոր կոմիտեի ներկայացուցիչ, ինձ նշանակեց իր գլխավոր քարտուղար։

Չնայած, որ ես Ռաս ուլ-Այնում ականատես էի եղել հանցագործությունների, այնուամենայնիվ չէի կարողանում հասկանալ դրանց նպատակը։ Միայն հետագայում ըմբռնեցի դրանց իմաստը։ Ես սարսռում էի ամեն անգամ, երբ հարկ էր լինում գրանցել ծածկագրված գաղտնի հրամանները։ Մահվան էր դատապարտված մի ամբողջ ազգ, այդ թվում կանայք ու մանկահասակ երեխաները։

Կառավարությունը սկզբում որոշել էր տարագրված հայերին ուղարկել Մահարա, Բար և Հալեպի հեռավոր այլ շրջաններ: Այնուհետև, սակայն, հետևեց խան Զոր գետի հովիտը (Դեյր Զորի մոտ) աքսորավայր նշանակելու հրամանը:

Մի անգամ ներքին գործերի մինիստրից ստացվեց հետևյալ հեռագիրը. «Հայտնի ժողովրդին⁵⁵ աքսորելու նպատակն է ապահովել մեր հայրենիքի բարօրությունն ապագայում, քանի որ նրանք որտեղ էլ որ ապրեն, երբեք չեն հրաժարվի խռովարար գաղափարներից: Ուստի մենք պետք է ձգտենք ինչքան հնարավոր է նվազեցնել նրանց թիվը»:

Այդ հեռագիրն ստացվեց 1915 թվականի նոյեմբերին: Ութ օր անց այն հանձնվեց Աբդուլահադ Նուրի բեյին նույնիսկ առանց գեներալ-նահանգապետի հաստատման: Նույն երեկոյան ժամը 11-ն անց 30 րոպեին աքսորյալների պետ էյուր բեյը և ժանդարմերիայի պետ էմին բեյը շտապեցին նահանգապետի վարչություն՝ հանդիպելու Նուրի բեյի հետ: Նուրի բեյը անմիջապես ներանց ցույց տվեց ստացված հեռագիրը, և նրանք զրուցեցին ևս մի ժամի չափ: Նրանց զրույցի նյութը հայերի ոչնչացման եղանակների հարցն էր: էյուր բեյը բացահայտ ջարդի կողմնակից էր, բայց Աբդուլահադ Նուրի բեյը, որ շատ խորամանկ մարդ էր, այդ պլանի հետ չհամաձայնեց: Նրա մտահոգացումն այն էր, թե ավելի նպատակահարմար է նրանց ծանր փորձությունների ենթարկել կարիքի ու դաժան ձմռան միջոցով: Սպանելով նրանց այդ կերպ, կարելի էր ապագայի համար կանխաձեռնել այն ապացույցը, թե նրանք իբր մեռել էին բնական մահով:

Մինչ այդ պահը ժանդարմները չէին միջամտում Հալեպ աքսորվածների գործերին: Այժմ ժանդարմներն սկսեցին գործել ոստիկանության հետ համատեղ:

Շուտով Հալեպում ձեռնամուխ եղան եռանդուն գործողությունների: Աքսորյալներին կենտրոնացրին Գարմայի և Քիլիսի շրջաններում, ինչպես նաև Հալեպի շուրջը: Նրանց խմբերով ուղարկում էին Աքթերիմ, իսկ այնտեղից էլ Բար, Հետևանքը եղավ այն, ինչի հույս ունեին իշխանության ներկայացուցիչները: Ամեն օր զեկուցագրեր էին ստացվում սովից, ցրտից ու հիվանդություններից հարյուրավոր մեռածների մասին: էյուր բեյը մեկնեց Ազազ: Վերադառնալուց հետո նա ներկայացավ նահանգապետի վարչություն և ուրախությամբ հաղորդեց, որ այրել է վրանները: Բարը լեփ-լեցուն էր մարդկանցով: Ամենուրեք

մոլեգնում էր տիֆլու Կալմակամն ու աքսորավայրի գործերը տնօրինող պաշտոնյաները ամեն օր զեկուցագրեր էին ուղարկում մահացության մասին: Մահը ճարակում էր ոչ միայն հայերին, այլև հնձում էր նաև տեղական բնակչությանը:

Մի անգամ Աբդուլահադ Նուրի բեյին ասացի. «Բեյ էֆենդի, եկեք հայերի աքսորի խստությունը նվազեցնենք, այսպես մահը կսպառնա ողջ Միջագետքին: Այս ընդարձակ մարզերում սատանաներից բացի ոչ ոք չի մնա: Ռաս ուլ-Այնի կալմակամը տագնապալի տեղեկություններ է հաղորդում»:

Նուրի բեյը ծիծաղեց. «Տղաս,— ասաց նա,— այդպիսով մենք միանգամից կազատվենք երկու վտանգավոր տարրից: Չէ որ հայերի հետ միասին մեռնում են արաբները: Մի՞թե դա վատ է: Չէ որ մաքրվում է ճանապարհը թրքության համար»:

Այդ ահավոր պատասխանից սարսուցի:

Ի՞նչն էր այդ մարդուն ստիպում այդպես համարձակ ու անհերկյուղ իրագործել այդ դաժան ու դիվային ծրագիրը: Այդ մասին շատ բան կարելի է ասել, բայց աքսորի գործերի կոմիտեի թղթերի մեջ գտած մի հրամանի պատճենը ինքնըստինքյան բավական է բացատրելու այն համարձակությունն ու վրաստահությունը, որով Նուրի բեյը կատարում էր իրեն հանձնարարված խնդիրը՝ բնաջնջել բոլոր հայերին: Ահա այդ հրամանը:

«Թեև հայ տարրը բնաջնջելու հարցը, որը դարձրեց շարունակ ջանքում էր ավերել մեր Կայսրության ամրակուռ հիմքը, իսկ ներկայումս իրական վտանգ է դարձել, վճռվել էր ավելի վաղ, նաև այն հանգամանքները թույլ չէին տալիս իրագործել այդ սրբազան գործը: Այժմ, երբ բոլոր արգելքները վերացված են և հասել է մեր հայրենիքը այդ վտանգավոր տարրից ազատելու ժամանակը, հաստատակամորեն խորհուրդ է տրվում չենթարկվել կարեկցանքի զգացմունքին՝ ի տես նրանց թշվառ վիճակի, այլ վերջ տալ բոլորին և ամեն կերպ ջանալ ոչնչացնել բուն «Հայաստան» անվանումը Թուրքիայում: Հետևեք, որ նրանք, ում կվստահվի այդ խնդրի իրագործումը, հայրենասեր և հուսալի մարդիկ լինեն»:

Հայտնի չեն ոչ այդ փաստաթղթի ամսաթիվը, ոչ էլ այն անձը, ում այն հասցեագրված էր, քանի որ դա պատճենն էր: Սակայն ամեն ինչ մատնանշում է, որ հրամանը ուղարկվել էր Թալեաթ փաշայի՝ ներքին գործերի մինիստրի անունից անմիջապես զենեռալ-նահանգապետին և նրա կողմից հանձնվել աք-

սորի գործերի կոմիտե: Այդ հրամանը պետք է Հալեպ հասած լինեի նախքան Արդուհազադ Նուրի բեյի ժամանումը, հավանաբար դեռևս Ջելալ բեյի կառավարման օրոք: Թերևս հենց այդ առիթով էր Ջելալ բեյը հեռագրել Կոստանդնուպոլիս. «Ես նահանգի նահանգապետն եմ, և չեմ կարող լինել նրա դահիճը»: Նա անմիջապես ազատվել էր, և նրա փոխարեն ուղարկել էին Բեքիր Սամի բեյին, որը նույնպես կոտորածի հակառակորդ էր:

Գլխավոր վերակացու Շյուքրի բեյը արդեն մի քանի ամիս Հալեպում էր, կազմելով աքսորի ու կոտորածի ծրագրերը: Բայց նա չէր կարողացել բավականաչափ հուսալի մարդիկ գտնել ահավոր ծրագրի կատարման համար: Գենեռալ նահանգապետ Ջելալ բեյը դեռևս ազատված չէր, և չէր կարելի հույս դնել նրա օգնության վրա: Ոստիկանության պետ Ֆիքրի բեյը հանձնվում էր Ջելալ բեյի ազդեցության ներքո և նույնպես հավանություն չէր տալիս կոտորածին, այնպես որ նրա օգնության վրա էլ չէր կարելի հույս դնել: Միակ մարդը, որի վրա Շյուքրի բեյը հույս էր դնում, Ջեմալ բեյն էր, որը հատուկ ուղարկվել էր հայերի կոտորածը ղեկավարելու համար: Երկուսը համատեղ աշխատում էին իրականացնել շարագործությունը, բայց նրանք ոչինչ չէին կարող անել...

Միայն այն բանից հետո, երբ Հալեպի գենեռալ-նահանգապետ նշանակեցին Մուստաֆա Արդուհալիզ բեյին, տեղի ունեցավ այդ ահավոր կոտորածը:

Սկզբում հայերին անապատային շրջաններ աքսորելն իրականացնում էր Հալեպի աքսորման գործերի կոմիտեին առընթեր գործադիր հանձնախումբը: Քանի դեռ այդ գործով գործադիր կոմիտեն էր զբաղվում, աքսորյալները համեմատաբար պաշտպանված էին բռնությունից ու կոպիտ վերաբերմունքից: Կառավարությունը պարզ հասկանում էր, որ այդ հանգամանքներում չէր կարող հասնել իր վերջնական նպատակին, ուստի և ազատեց նահանգապետին (Բեքիր Սամի բեյին) և նրա տեղը նշանակեց Մուստաֆա Արդուհալիզ բեյին, որին կարողացավ գրավել իր կողմը: Այդ մարդը հայերի թշնամին էր և ձգտում էր իբր հանուն Թուրքիայի բնաջնջել ողջ հայ ժողովրդին: Հրամանները, որ նա արձակում էր աքսորի գործերի կոմիտեին, այն աստիճան անգութ էին, որ դժվար է բացատրել...

Կառավարությունը այդ մարդու օգնական էր նշանակել Արդուհազադ Նուրի բեյին: Աքսորի գործերի գլխավոր կոմիտեի

ներկայացուցիչ Նուրի բեյը շատ խելացի, բայց ի բնե դաժան մարդ էր։ Հայերի հանդեպ համակված լինելով ատելությամբ, նա նրբացված դաժանության մարմնավորում էր։ Հայերի շար- շարանքներն ու դժբախտությունները, ինչպես նաև նրանց մահ- վան դեպքերի մասին հաճախակի զեկուցագրերը նրան այնպիսի ցնծություն էին պատճառում, որ նա քիչ էր մնում ուրախությու- նից պարեր, քանի որ այդ ամենը նրա կարգադրությունների արդյունքն էր։ «Կառավարությունը չի ցանկանում, որ այդ ժո- դովուրդը գոյություն ունենա», — ասում էր նա սովորաբար։ Նա դա կրկնել էր, երբ Հալեպ մեկնելուց առաջ նրան կանչել էին կառավարության դիվանատուն։ Ներքին գործերի մինիստրու- թյանն առընթեր խորհրդականը նրան առաջարկել էր տեսնվել Թալեաթ փաշայի հետ։ Նուրին մեկնել էր Բարձր Դուռ։ Փաշայի մոտ մի քանի այցելուներ էին եղել։

«Ե՞րբ եք մեկնում», — հարցրել էր Թալեաթը և նրան տանե- լով մի կողմ՝ լուսամուտի մոտ, ցածր ձայնով ավելացրել էր. «Դուք, անշուշտ, գիտեք ձեր վրա դրված խնդիրը։ Մենք պետք է Թուրքիան տեսնենք այդ անիծված ժողովրդից [հայերից] ազատված»...

Աբդուլահադ Նուրի բեյի գլխավոր գործակիցը իր անմիջա- կան ենթակա էյուբ Սաբրի բեյն էր, մի արյունախում ու կաշա- ոակեր մարդ։ Սպանությունները, իսկ էլ ավելի շատ կողոպուտ- ները նրա կյանքի նպատակն էին։ Այդ պաշտոնում ծառայելու շրջանում նա մեծ կարողություն կուտակեց...

Հալեպի նահանգապետ Աբդուլհալիգ Նուրի բեյի կարգադրու- թյանը համապատասխան, աքսորի գործերի գլխավոր կոմիտեի ներկայացուցիչ Աբդուլահադ Նուրի բեյը ձեռնամուխ եղավ տա- րագրումների կազմակերպմանը, և երբ դրանք սկսվեցին, հան- ցագործությունները հաջորդեցին մեկը մյուսին։

Ներքին գործերի մինիստրությունից նոր ահապարսուռ հրա- ման եկավ, որը նրանց գործողությունների լիակատար ազատու- թյուն էր ընձեռում, թեպետև նրանք դրա կարիքը չէին էլ զգում։

Այդ հրամանը ասում էր.

«Հալեպի նահանգապետին։

9 սեպտեմբերի 1915 թվականի։ Թուրքական հողի վրա հա- յերի ապրելու և աշխատելու իրավունքը լիովին վերացված է։ Դրան համապատասխան կառավարությունը իր վրա է վերցնում ամբողջ պատասխանատվությունը և հրամայում է չխնայել ան-

գամ օրորոցի երեխաներին: Մի քանի նահանգներում այս հրամանի իրագործումը արդեն տվել է իր արդյունքները: Չնայած դրան, մեզ անհայտ պատճառներով բացառություն էին արվել հանրահայտ մարդկանց նկատմամբ. փոխանակ քսոտված լինելու ուղիղ աքսորավայր, նրանք թողնվել են Հալեպում: Դա էլ ավելի դժվարին կացության մեջ է դնում կառավարությունը: Ուշադրության չառնելով նրանց առարկումները, այդտեղի հեռացրեք բոլորին, ինչպես կանանց, այնպես էլ երեխաներին, անգամ նրանց, ովքեր ի վիճակի չեն շարժվելու: Մարդկանց թույլ մի տվեք պաշտպանելու նրանց, քանի որ իրենց անդիտակցականության հետևանքով նրանք նյութական օգուտները հայրենասիրական զգացմունքներից բարձր են դառնում չեն կարողանում հասկանալ կառավարության մեծ բաղադրականությունը, որը պնդում է այդ միջոցառումների իրականացումը: Բնաջնջման զարտուղի միջոցների փոխարեն, որ կիրառվում են ուրիշ վայրերում, ինչպես, օրինակ, խստությունը, հապճեպ աքսորը, տեղափոխումների դժվարությունները և զանազան ձախորդությունները, կարելի է առանց վտանգի դիմել անմիջական միջոցառումների: Միայն թե գործեք ջանադրաբար:

Ռազմական մինիստրությունը ընդհանուր կարդադրություն է արել բանակի հրամանատարներին, որ նրանք չմիջամտեն քսոտի գործին:

Այս առաջադրանքի կատարման համար նշանակված պատասխանատու անձանց հաղորդեք, որ իրենք պարտավոր են կենսագործել մեր բուն մտադրությունը, չվախենալով պատասխանատվությունից: Հաճեք ամեն շաբաթ թվական հաշվետվություններ ներկայացնել Ձեր գործունեության մասին:

Ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ»⁵⁶,

Երբ այս հրամանն ստացվեց, Հալեպի քսոտի գործերի կոմիտեն իրավունք ուներ զեներալ-նահանգապետի անմիջական ցուցումով կատարել ցանկացած գործողությունը:

Աքսորման ամբողջ գործը կենտրոնացված էր մեկի ձեռքում, որպեսզի բարբարոսական միջոցառումներ իրականացնելու հրամանները հնարավորին փոքրագույնի պահվեին, որ լայն հանրությունը չիմանար տեղի ունեցածի մասին և ոճրագործությունների մասին լուրերը արտասահման չթափանցեին:

Ճամբարը, որտեղ հավաքված էին քսոտյալները, գտնվում

էր շարաքատիկ Գարլըք բլրի վրա, Հալեպից 20 րոպեի հեռավորութեան վրա: Այդտեղից արքայազնները ուղարկվում էին անապատ: Այստեղ հայերի կյանքը կախված էր ոստիկանական տասնապետի կամ արքայազնների պաշտոնյայի քմահաճույքից:

Ամեն դեպքում, այստեղ կենդանի մնալու քիչ հույս կար բոլոր նրանց համար, ովքեր հայտնվում էին Հալեպի սահմաններից դուրս: Գարլըք բլրից մինչև Դեյր Ջոր տառապանքների ճանապարհ-գերեզմանոց էր: Պատասխանատու աստիճանավորներին հրամայված էր չվախենալ դիմելու այնպիսի դաժանութիւնների, որոնք կհանգեցնեին մահվան:

Դա հաստատվում է հետևյալ երկու հեռագրով, որ ուղարկել էր ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ փաշան:

«Մեզ տեղեկութիւններ են հասել, որ մի քանի պաշտոնյաներ զինվորական դատի են հանձնվել դրամաշորթութեան և հայտնի ժողովրդի [հայերի] նկատմամբ գործադրած դաժանութեան մեղադրանքով: Անգամ եթե դա լոկ հասարակ ձեականութիւն լինի, մյուս աստիճանավորների եռանդը կարող է թուլանալ: Այդ պատճառով էլ հրամայում եմ թույլ չտալ նմանօրինակ հետաքննութիւններ:

Ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ»:

«Եթե ուշադրութիւն դարձվի ամեն տեսակ անձնական գործերով հայտնի անձանց (հայերի) կողմից տրվող գանգատներին, ապա ոչ միայն կձգձգվի նրանց անապատ ուղարկելը, այլև հիմք կստեղծվի մի շարք գործողութիւնների համար, որոնք կարող են ապագայում քաղաքական դժվարութիւններ հարուցել: Անհրաժեշտ է համապատասխան հրամաններ տալ աստիճանավորներին:

Ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ»:

Ավելի ուշ ներքին գործերի մինիստրից հրահանգներ ստացվեցին այն մասին, որ կառավարական բարձրաստիճան պաշտոնյաներին հասցեագրված գանգատի նամակներն ու հեռադրերը պետք է ընդունվեն, բայց տեղ չհասցվեն:

Ռաս օւլ-Ալնի կոտորածը: Արն ժամանակ, երբ արքայի իրականացվում էր երկաթուղով, կայմակամ Յուսուֆ Զիա բեյը զեկուցում էր, որ Ռաս օւլ-Ալնում ալլես տեղ չկա հայերի համար: Բացի այդ, նա հաղորդում էր, որ օրական հինգ-վեց հարյուր

մարդ է մեռնում և թե հնարավոր չէ ոչ թաղել մեռածներին, ոչ էլ ողջերին ուղարկել ավելի հարավ:

Նա ստացել էր հետևյալ բովանդակությամբ պատասխանը. «Արագացրեք աքսորը, այդ դեպքում նրանք, ովքեր ի վիճակի չեն շարժվելու, կընկնեն և կմեռնեն քաղաքից մի քանի ժամվա հեռավորության վրա, և քաղաքը կազատվի ինչպես ողջերից, այնպես էլ մեռածներից»:

Ինչպես երևում է տարագրման տեղական պաշտոնյաների վերջին զեկուցագրերից և կայմակամի հաշվետվությունից, չորս ամսում սովից ու հիվանդություններից մահացել էր 13 000-ից մինչև 14 000 մարդ:

Այսպիսին էր հայերի վիճակը Ռաս ուլ-Ալնում, իսկ մինչև այդ Հալեպում թուրքերը մտածում էին նրանց լիովին բնաջնջելու նոր եղանակների մասին: Ամեն ինչ խոսում էր այն բանի օգտին, որ Յուսուֆ Զիա բեյը չի համաձայնի այդ հանցագործության կատարման գործիք դառնալ: Սակայն էլ ավելի մեծ խոչընդոտ էր հանդիսանում Դեյր Զորի նահանգապետ Ալլի Սուադ բեյը, որը արեց ինչ որ կարող էր, հայերի տառապանքները թեթևացնելու համար...

Մի անգամ Սուադ բեյը կայմակամին դիմեց հետևյալ բաներով. «Ձեռք հարցնում, թե հայերն ինչու են աքսորվում: Դա մեզ չի վերաբերում: Մենք կարող ենք նրանց հետ վարվել այնպես, ինչպես հարմար գտնենք, եթե մենք ուզենանք, կարող ենք սլաշտպանել նրանց կյանքն ու օգտագործել նրանց արհեստները: Եթե մենք ուզենանք, կարող ենք ոչնչացնել նրանց: Մենք չենք կարող վերացնել նրանց վրա կախված դժբախտությունը, բայց կարող ենք մեղմացնել այն: Ես կարծում եմ, որ նրանց աշխատանքի շնորհիվ այս անապատները կարող են վերածվել ծաղկուն դաշտերի և այս հյուղականների փոխարեն կկառուցվեն գեղեցիկ շենքեր»:

Այդ նույն ժամանակ Հալեպում նյութվում էր այդ մարդկանց բնաջնջելու ծրագիրը:

Ռաս ուլ-Ալնում աքսորը տնօրինող պաշտոնյաներին տրված կարգադրությունները չէին կատարվել: Արդուլահադ Նուրի բեյը, ժամանելով Ռաս ուլ-Ալն և վախեցնելով աքսորը տնօրինող պաշտոնյային՝ Ատիլ բեյին, պարզել էր, որ Դեյր Զորի նահանգապետն ինքը՝ Սուադ բեյը չէր կատարել հայերին անապատ աքսորելու հրամանը:

Վերադառնալով Հալեպ, նուրի բեյը իսկական իրավիճակի մասին զեկուցում է գեներալ-նահանգապետ (վալի) Աբդուհա-լիգ բեյին: Գեներալ-նահանգապետը անհապաղ Ալի Սուլադ բե-յին է ուղարկում հետևյալ ծածկագրված հրամանը.

«Այն, որ հազարավոր հայեր մնում են Ռաս ուլ-Այնում, հա-կասուով է կառավարության սրբազան նպատակներին: Նրանց քշեք անապատ»:

Սուլադ բեյը պատասխանել էր. «Միջոցներ չկան այդ մարդ-կանց ուղարկելու համար: Ծթե Ձեր նպատակը նրանց սպանելն է, և պա ես չեմ կարող դա անել ինքս կամ ստիպել ուրիշներին»:

Մուստաֆա Աբդուհալիգ բեյը այդ հեռագիրն ուղարկել էր Կոստանդնուպոլիս՝ ներքին գործերի մինիստրին, դրան ավելաց-նելով հետևյալ զեկուցագիրը Սուլադ բեյի վերաբերյալ.

«Ներքին գործերի մինիստրին:

23 դեկտեմբերի 1915 թ.

Աքսորի գործերի կոմիտեի գլխավոր վերակացուի ներկայա-ցուցից մենք իմացանք, որ Ռաս ուլ-Այն տարագրված հայերը դեռևս գտնվում են այնտեղ... Նրանց հովանավորող և նրանց բնակվել թույլ տվող անձը Դեյր Ջորի նահանգապետ Ալի Սուլադ բեյն է:

Չնայած, որ մենք բազմիցս գրել ենք, որ հայերի կուտակու-մը, որն արդարացվում է փոխադրամիջոցներ չլինելով, փոքր, բայց իր դիրքով այնքան կարևոր քաղաքում, ինչպիսին Ռաս ուլ-Այնն է, մեր վրա մեծ պատասխանատվություն է դնում, մենք, այդուհանդերձ, ոչ մի արդյունքի չհասանք:

Ալի Սուլադ բեյի կողմից նրանց նկատմամբ ցուցաբերվող կողմնակալությունը և հովանավորությունը հասել են աներևա-կայելի չափերի: Եղած տեղեկությունների համաձայն, ես ինքը հաղցնում ու խնամում է մի քանի հայ երեխաների, ես նրանց հետ միասին ողբում է նրանց ծնողների տառապանքների հա-մար...

Քանի որ նման իրավիճակի պահպանումը անհարկի ձգձգում է առաջացնում Հալեպից աքսորվածների հետագա տեղափոխ-ման գործում, ուստի մենք դիմում ենք Ձերդ գերազանցությանը՝ անհրաժեշտ կարգադրություն անելու խնդրանքով:

Մուստաֆա Աբդուհալիգ,
գեներալ-նահանգապետ (վալի)»:

Հենց այս զեկուցագրի պատճառով Ալի Սուադ բեյը հետագայում հեռացվեց:

Այսպիսին էր վիճակը մինչև 1916 թվականի փետրվարը: Այնուհետև Ռաս ուլ-Ալն ժամանեց հայերի կոտորածի ամենադաժին կազմակերպիչներից վատահամբավ մեկը՝ Վանի նախկին գեներալ-նահանգապետ Զեդեթ բեյը, ռազմական մինիստր էնվեր փաշայի քեռայրը: Վանում վերջացնելով կոտորածը, նա ժամանում է Մուշ, որտեղ նույնպես նա է ղեկավարում կոտորածը: Այնտեղից նա մեկնում է Բիթլիս, որ վերջացնի Մուստաֆա Աբդուլհալիֆ բեյի սկսած կոտորածը: Նշանակվելով Ադանայի նահանգապետ, նա այնտեղ մեկնելու ճանապարհին 1916 թ. փետրվարին ժամանեց Ռաս ուլ-Ալն, որտեղ այդ ժամանակ մոտ 50 000 աքսորված հայեր էին կուտակվել: Կայմակամը դուրս եկավ դիմավորելու շքախմբով:

Պատահաբար տարագրվողների մեջ էր դառնում մի հայ բժիշկ՝ դոկտոր Հրեշտակյանը, որը Բաղդադի երկաթուղու՝ գործադիր հանձնաժողովի հաստիքի մեջ էր: Այդ դոկտորը հետագայում պատմում էր, որ Զեդեթ բեյը նախ և առաջ ուշադրություն էր դարձրել այն սարին, որի ստորոտին խփված էին աքսորված հայերի հազարավոր վրանները:

Զեդեթ բեյը կարծել էր, թե դա ռազմական ճամբար է, և հարցրել էր, թե այդ զինվորներն ուր են գնում: Կայմակամը բացատրել էր, որ դրանք զինվորներ չեն, այլ աքսորյալ հայեր: Զեդեթ բեյը, չկասկածելով, որ ներկաների մեջ հայ կա, բացականչել էր. «Մի՞թե այդ շները դեռ գոյություն ունեն: Ես ձեզ հրամայում եմ նրանց բոլորին կոտորել»:

Կայմակամը հրաժարվեց կատարել այդ կարգադրությունը, ասելով, որ ինքը չի կարող հեղել այդքան մեծ թվով միանգամայն անմեղ մարդկանց արյունը, որոնք երբեք ոչ մի չարիք չեն պատճառել իրեն:

«Ուրեմն ձեզ հայտնի չէ՞ կառավարության վարած քաղաքականությունը», — ասաց Զեդեթ բեյը, նրան սպառնալով հեռացումով:

Խոսքին հետևեց գործողությունը. նա կանչեց հեռագրական գրասենյակի պետին և տեղի ունեցածի մասին անհապաղ զեկուցեց Կոստանդնուպոլիս: Դրա հետևանքը կարող էր լինել միայն կայմակամի հեռացումը, ինչն էլ հետևեց: Յուսուֆ Զիա բեյը հեռացվեց Ռաս ուլ-Ալնից, և տասը օր անց ժամանեց նոր

կայմակամը՝ մի երիտասարդ Քոչանայից (Ռումելիա), Քերիմ Ռեզիբեյը։ Նա Ջեդեթ բեյի համախոհն էր։

Ռաս ուլ-Ալնում հանցավոր գործողություններ ձեռնարկելու հրահանք էլնում էր անմիջականորեն Հալեպից։ Այդ հրամանը ասվել էր պահակազորի պետերին։ Նրանցից մի քանիսը ժամանել էին Հալեպ և տեսակցություն ունեցել Մուստաֆա Աբդուլ-Հալիգ բեյի հետ։ Նրանց վերադառնալուց շորս թե հինգ օր անց կայմակամը ծածկագիր հեռագրով հաղորդում էր, որ նրանք ժամանել են և ստացել իր կարգադրությունները։ Կոտորածն անմիջապես հաջորդել էր տեղահանմանը, քանի որ այն կատարվել էր քաղաքից ոչ հեռու, հիմնականում Ճրրճըպ գետի ափին և Շահադդի ճանապարհին։ Հայերին տանում էին խմբերով և սպանում ամենադաժան եղանակով։ Նրանցից մի քանիսին հաջողվել էր փախչել Ռաս ուլ-Ալն, քանի որ այլ տեղ փախչելու հնարավորություն չկար, որտեղ նրանք պատմել էին այդ սարսափների մասին։ Կարելի է պատկերացնել այն սարսափը, որ համակել էր այդ անօգնական մարդկանց, երբ նրանց մոտ էին գալիս ատրճանակներով, մտրակներով ու մահակներով, որ քշեն աշխանդանոց։ Չէին խնայում ոչ հիվանդներին, ոչ երեխաներին, ոչ ծերերին։

«Ոչ ոքի մի թողեք կենդանի, մասնավորապես մինչև հինգյոթ տարեկան երեխաներին։ Այլապես նրանք կմեծանան և կչգտեն վրեժխնդիր լինելը»։

Այլ Սուլադ բեյի փոխարեն որպես նահանգապետ Դեյր Ջոր ժամանեց Զեքի բեյը։ Քանի որ կոտորածն արդեն սկսվել էր, ապա նրան հարկավոր էին մարդիկ այդ դիվալին գործի իրականացման համար։ 200 000 մարդ կոտորելը հեշտ գործ է։

Երկաթուղու շինարարությունում աշխատող մարդկանց մեծամասնությունը հայեր էին։ Կառավարությունը, պատրվակ բռնելով, թե նրանք պիտանի չեն տվյալ աշխատանքի համար, արձակեց հետևյալ հրամանը.

«№ 801, 26 դեկտեմբերի 1915 թ.։ Հալեպի նահանգապետին։

Որոշված է, որ երկաթուղում կամ այլ շինարարությունում աշխատող բոլոր հայերը տարագրվեն աքսորավայրեր։ Ռազմական մինիստրությունը այդ մասին հաղորդել է աքսորյալների ճամբարների պետերին։

Ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ»։

Այդ հիման վրա երկաթուղիների զինվորական կոմիսարիատների միջոցով պահանջվել էին նրանց ցուցակները: Երկաթուղու երկու կոմիսարներն էլ՝ Խայրի բեյը և Ջելալ փաշան այդ հարցում մեծ փափկասրտություն էին ցուցաբերել...

Դրանից հետո շուտով հարցը վերստին արծարծվեց, և այդժամ եկավ հետևյալ հեռագիրը.

«№ 840: 16 հունվարի 1916 թ.: Հալեպի նահանգապետին:

Մեզ տեղեկություն է հասել, որ զծի երկայնքով Ինթիլի, Այրանի և Հալեպի միջև գտնվում են մոտ քառասուն թե հիսուն հազար հայեր, առավելապես կանայք ու երեխաներ: Այն անձինք, որոնք դժվարություններ են հարուցում, սքսորյալների կուտակումներ ստեղծելով այնպիսի վայրերում, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն զորքերի փոխադրման համար, կպատժվեն ամենայն խստությամբ: Ուստի կապվեցեք Ադանայի նահանգապետի հետ և այդ հայերին անհապաղ ուղարկեցեք Հալեպ, նրանց թույլ չտալով շարժվել ավելի առաջ: Ծա անհամբերությամբ արդյունքների մասին տեղեկություններ եմ սպասում մեկ շաբաթվա ընթացքում:

Ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ:

Հենց նույն օրը, ի լրումն առաջին հեռագրի, ստացվեց մեկ այլ հեռագիր.

«Հալեպի նահանգապետին:

Ի լրումն հունվարի 16-ի № 840 հեռագրի:

Ինթիլիում և Այրանում թողնված հայ բանվորներին մի աքսորեք մինչև երկաթուղու շինարարության ավարտվելը: Բայց քանի որ նրանց չի թույլատրվում ապրել իրենց ընտանիքների հետ, ապա նրանց ժամանակավորապես տեղավորեք Հալեպի ջրջակայքում: Մնացածներին՝ կանանց ու երեխաներին անհապաղ ուղարկեցեք անապատ նախորդ հեռագրի համաձայն:

Ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ:

Այդ հրամանի կատարման հետևանքով փոքրահասակ երեխաները տեղնուտեղը թողնվել էին ծառերի տակ սոված ու մերկ:

Պարոն Քոպելը⁵⁷ հավաքել էր այդ երեխաներին, տեղավորել ուժանակի արկղների մեջ և նրանց տարել էր Ինթիլի, որտեղ նրանց դաստիարակում էին որբանոցում: Մի քանի օր անց

Բաղդադի երկաթուղու գերմանացի տնօրենը նրան նախատել էր նման բարեգործության համար:

Այնթապով ու Մարաշով ուղարկված խմբերը ամբողջովին կոտորվել էին ճանապարհին, այնպես որ նրանցից ոչ ոք Մարդին չէր հասել: Այդ խմբից 500 մարդ հասցվել էր Ռաս ուլ-Այն...

Այն ժամանակ, երբ Ռաս ուլ-Այնում և Ինթիլիում կոտորածը ավարտվելու վրա էր, սկսեցին նախապատրաստվել է՛լ ավելի զարհուրելի կոտորածի. այս անգամ Զեքի բեյը պետք է բնաջնջեր Դեյր Զոր քսորված 200 000 հայերի:

Զեքի բեյը անհամբերությամբ հեռագրեր էր ուղարկում Հալեպի նահանգապետին, պահանջելով, որ այդ քաղաքի հարևանությամբ եղած հայերը հնարավորին շափ արագ ուղարկվեն իր մոտ:

Բայց իսկական ահաբեկչությունն սկսվեց այն ժամանակ, երբ սկսեցին մարդկանց Հալեպից ու նրա շրջակայքից քշել Մեսքենեի ուղղությամբ: Քարավաններին վերջ չկար: Բաբը, Մահարան ու Մումբուլը լիովին տեղահանված էին: Չնայած դժնդակ եղանակին, հայերին քշում էին Մեսքենեի ուղղությամբ հաճախ ոտքով, հազվադեպ էշերով կամ ուղտերով: Բայց նույնիսկ այնտեղ էլ նրանք իրավունք չունեին մնալու. հրամանը պահանջում էր, որ նրանք ժամանեն Դեյր Զոր:

Եփրատի ափ քսորվածների մեծ մասը Կոստանդնուպոլսի շրջակայքից էին, ինչպես նաև Ռոդոսթոյից, Նիկոմեդիայից, Պարտիզակից, Ադաբաղարից, Զիզրեից և Կոնիայից, մի խոսքով, դրանք այն հայերն էին, որոնք քսորվել էին Անատոլիական երկաթուղու երկայքով գտնվող վայրերից ու Կեսարիայից:

Այս նոր տեղահանությունները համընդհանուր զարմանք առաջացրին: Անհասկանալի էր, թե մարդկանց ինչու էին քշում Դեյր Զորի ուղղությամբ: Բայց տագնապի համար էլ ավելի հիմնավոր պատճառ կար: Ռաս ուլ-Այնի կոտորածի լուրը, այլ վայրերից բացի, թափանցել էր նաև Մեսքենե: Կոտորածը, որը շարունակվում էր մի քանի տարի, չէր կարող գաղտնիք մնալ անգամ անապատում:

Հայտնի էր դարձել, որ տարագիրներին այլևս չեն ուղարկելու Տիգրիսի աջ ափով, այլ՝ միայն ձախով: Ուղարկվող քարավանների համար դա համազոր էր մահավճուի, քանի որ այդ քարավանները ստիպված էին լինելու Տիգրիսի ափից մինչև Ռաբբա ընթանալ անապատով, որտեղ նրանց սպառնում էր անխուսա-

փելի մահ սովից ու ծարավից: էլ Զեզիրեն, այսպես էր կոչվում գետի ձախ ափը, գերեզմանի ճանապարհ էր:

Բարից եկած աքսորյալներն ուժեղացրին խուճապը, հաղորդելով Բաբի կայմակամի անունով Հալեպի գեներալ-նահանգապետի և այդ քաղաքի քաղաքագլխի ուղարկած հետևյալ հրամանի մասին.

«Հուլիս շտապ և գաղտնի:

Մի պահեք անգամ դատապարտված հայերին և ոստիկանության կողմից մեղադրվող կամ ձերբակալված հայերին: Նրանց անհապաղ ուղարկեք Դեյր Զոր...

Կառավարության բոլոր հրամաններում ասվում էր. «Միացրեք քարավաններին և ուղարկեք նրանց»: Այս երկիմաստ բառերը նշանակում էին «նրանց ուղարկեք անապատ»: Բայց անգամ անապատում աքսորյալ հայերը որոշակի տեղ չունեին: Նրանց շարունակ հարկադրում էին տեղից տեղ շարժվել հայտնի չէ, թե ուր: Բավական էր, որ նրանք երկար շմնային մի տեղում, քայլելը պետք է ուժասպառ աներ նրանց:

Կառավարությունը հետևյալ հեռագիրն ուղարկեց Հալեպ.

«№ 723: Ներքին գործերի մինիստրից ծածկագիր հեռագիր Հալեպի նահանգապետի անունով:

3 դեկտեմբերի 1915 թ. Հայերին ու նախ և առաջ նրանց, ովքեր գտնվում են Հալեպի շրջակայքում, անհապաղ ուղարկեք իրենց աքսորավայրերը և զեկուցեք կատարման մասին:

Ներքին գործերի մինիստր Քալեաթ»:

Տեղահանությունների սկզբին հայերի բնակության համար նախատեսվում էին Հալեպի շուրջը եղած գյուղերը: Այդ գյուղերում մեծ թվով հայեր էին տեղավորվել: Նշված հեռագիրն ստանալուց հետո Հալեպի շրջակայք ուղարկվեցին հեծյալ ժանդարմներ, որոնք ամենաանողոք կերպով մարդկանց վտարում էին գյուղերից և նրանց քշում Մեսքենեի ուղղությամբ, որտեղ մեծամասնությունը զոհվեց...

Հալեպից ցուցումներ ստացվեցին, որ ճանապարհին աքսորյալներին չթողնեն ոչ ուտել, ոչ խմել, որպեսզի այդ կերպ հնարավորին չափ նվազեցվի նրանց թիվը:

1916 թ. հունվարի 20-ին Աբդուլահադ Նուրի բեյը Բաբի աքսորի գործերի կոմիտեի պաշտոնյա Մուհամեմ բեյին գրում է.

«№ 344: 20 հունվարի 1916 թ.: Դուք, անտարակույս, գնա-

հատում եք Ձեր հանդեպ կառավարության ցուցաբերած վստահությունը և Ձեզ հաշիվ եք տալիս Ձեզ վստահված գործի կարևորության մասին: Դուք ոչ մի հայի չպետք է թույլ տաք մնալու Բաբում: Միայն Ձեր խստությունը և աքսորի հարցում գործելու սրագությունը կարող են ապահովել մեր նախատեսած ծրագրի իրագործումը: Դուք պետք է միայն հետևեք, որ դիակները չմնան ճանապարհներին: Փոստով մեզ հաղորդեք վարձատրման առավելագույն գումարը, որ Դուք նախատեսում եք վճարել մարդկանց այդ աշխատանքը կատարելու համար:

Փոխադրամիջոցների խնդրով մի անհանգստացեք. աքսորվածները կարող են ոտքով էլ գնալ:

Մահացության մասին մեկշաբաթյա ամփոփագիրը, որ մեզ հաղորդվել է վերջին մի քանի օրվա համար, անբավարար է...

Աքսորյալներին ուղարկելը չպետք է ճանապարհորդության բնույթ կրի: Ուշադրություն մի դարձրեք բողոքներին ու լացին: Կառավարությունը անհրաժեշտ ցուցումներ է տվել նաև կայմակամին:

Արդուլահադ Նուրի»:

Արդուլահադ Նուրի բեյը այնուհետև արձակում է հետևյալ հրամանը.

«Ոչ մի պաշտոնյա ոչ մի պատասխանություն չի կրի աքսորյալ հայերի հետ խստությամբ վարվելու համար»:

Նախորդ ցուցումներին համապատասխան Բաբում գտնվող բոլոր աքսորյալները պետք է վտարված լինեին քսանչորս ժամում: Մահացածների մասին երկու շաբաթը մեկ ծածկագիր հեռագրերով գեկուցվում էր Կոստանդնուպոլիս:

Կառավարությունը պահանջում էր, որ բոլոր հայերը ոչնչացվեին. նրանք այլևս գոյություն ունենալու իրավունք չունեին...

Այն ժամանակ, երբ թուրքերի ցնծությունը հասել էր իր գագաթնակետին, Հալեպում տարագրումները այնպիսի դաժան բնույթ էին ընդունել, որ ժանդարմներն ու ոստիկանությունը ներխուժում էին տները, կապկպում տարաբախտ հայերին և գուրս քշում նրանց, ուժքեր, շունենալով ոչ մի պաշտպանություն, աստծուց բացի, թաքնվում էին մահվան սարսափը սրբուհիներում:

Մի անգամ մի դժբախտ մարդ դիմում էր տվել, որի մեջ ասվում էր, որ իր ընտանիքի բոլոր անդամներին, որոնք հիվան-

դացել էին տիֆու, փողոց էին շարտել, գցել աղբասայլի վրա ու տարել Գարլըք: Դժբախտը լաց ու կոծով աղաչում էր, որ գոնե տասնօրյա տարկետում տան իրեն: Նա չգիտեր, որ մահվան է դատապարտված: Ոչ ոք նրան չէր խղճում: Ծառայության ժամանակամիջոցում աքսորված հայերը 10 000 խնդրագիր էին ներկայացրել մեր գրասենյակ: Ես չտեսա, որ դրանցից թեկուզ տասը գրավեին որևէ մեկի ուշադրությունը:

Մի անգամ տեսա դիարբեքիրցի մի կնոջ, որը Հայաստանի պետնիշով սկուտեղ էր տանում: Նրան տարան աքսորի գործերի գլխավոր կոմիտե և հարցրին, թե որտեղից է վերցրել այդ սկուտեղը: Կինը պատասխանեց, որ դա վաղուց էր իր տանը և որ ինքը չգիտի էլ, թե որտեղից էին այն բերել: Նրան տարան ժանդարմերիայի խցիկ, որտեղ ութ թե տաս օր խոշտանգում էին, որ իմանան, թե նրան որտեղից էր այդ սկուտեղը: Բայց խեղճ կինը դա չգիտեր: Նա մահացավ խոշտանգումների ժամանակ, որոնք սաստկացել էին սովից:

Եվ այսպես, Հալեպից, ուր ականատես էի եղել հարյուրավոր ու հազարավոր այսպիսի դժբախտությունների, ինձ ուղարկեցին Մեսքենե որպես Տեղահանության գործերի կոմիտեի պաշտոնյայի: Երբ պատրաստվում էի մեկնել, ինձ կանչեց էյուր բեյը և ասաց. «Մենք գոհ չենք Մեսքենե ուղարկված պաշտոնյաներից և ոչ մեկի աշխատանքից: Դուք գիտեք այդ գործը և ծանոթ եք ստացված հրամաններին: Հետևեք, որ այդ մարդկանցից [հայերից] ոչ մեկը կենդանի չմնա: Եթե պետք է, նրանց սպանեք ձեր ձեռքով: Նրանց սպանելն իսկ հաճույք է»:

Մեկնեցի Մեսքենե: Ես լսել էի կատարված ոճրագործությունների մասին: Այնտեղ ես մնացի երկու ամիս և միայն մեկ անգամ ճամփեցի մի խումբ, որը հազիվ երեսուն մարդուց բաղկացած լիներ:

Երբ դեռ Հալեպում էի, Կ. Պոլսից ստացել էի հետևյալ ծածկագիր հեռագիրը.

«Ծածկագիր հեռագիր ներքին գործերի մինիստրից՝ հասցեագրված Հալեպի նահանգապետին:

1 դեկտեմբերի 1915 թ. Մեզ տեղեկություններ են հասել, որ մի քանի հոգևոր անձինք ուղարկվել են այնպիսի կասկածելի տեղեր, ինչպիսիք են Սիրիան և Երուսաղեմը, շնայած որ հայ հոգևորականությունը պետք է բնաջնջվեր առաջին հերթին: Նմանօրինակ թույլտվությունը աններելի վրիպում է: Այդ խռո-

վարարների աքսորավայրը ոչնչացումն է: Ես Ձեզ հանձնարարում եմ գործել սույնին համապատասխան:

Ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ»:

Եդր ես ժամանեցի Մեսքենե, այնտեղ էր գտնվում Նիկոմեդիայի (Իզմիրի) ծեր եպիսկոպոսը: Նա նստած էր փոքր վրանում և խորհում էր իր ճակատագրի մասին: Հայտնի չէ, թե այդ մարդը, որն ընդունակ չէր վնաս պատճառել որևէ մեկի, ինչով էր գրավել Տեղահանության գործերի կոմիտեի ղեկավարի ուշադրությունը:

Ես գրություն ստացա, որի մեջ նշված էր, որ այնտեղ է գրտնրվում Իզմիրի եպիսկոպոսը: Ինչո՞ւ են նրան այնտեղ պահել: Նա պետք է այնպես տարագրվի, որ ճանապարհի որևէ շրջագարծում ընկնի ու մեռնի: Ես չէի կարող ասել, թե այդպիսի բան չեմ անի, կամ հրաժարվել նրան աքսորելուց: Այնուամենայնիվ մենք նրան լուղարկեցինք:

Մեկ այլ դեպքում երկու հոգևորական էին ուղարկվել Մեսքենե: Նրանց վերաբերյալ հրամանը անշափ խիստ էր. այն ուղղակի պահանջում էր նրանց մահը: Ես չաքսորեցի այդ երկու հոգևորականին և նրանց թողեցի իրենց տեղում: Ես նրանց աեռնները չեմ հիշում, բայց կարծում եմ, որ երկուսն էլ ներկայումս գտնվում են Հալեպում:

Մեսքենեն ծայրեծայր լցված էր կմախքներով: Այն նման էր մի հովտի, որը լցված էր չորացած ոսկորներով:

Միայն Հալեպից երկու հարյուր հազար հայ էր ուղարկվել Մեսքենեի և Ռաս ուլ-Այնի ուղղությամբ, և այդ հսկայական զանգվածից ընդամենը հինգ-վեց հազար մարդ էր մնացել կենդանի... Նորածիններին նետում էին Եփրատը: Կանանց անողորմ ժանդարմները սպանում էին սվիններով կամ ատրճանակներով ճանապարհի տարբեր տեղերում...

Դեյր Զուրի կոտորածը: Դեյր Զորի փոստային գրասենյակի պաշտոնից արձակված պետը այսպես էր նկարագրում կոտորածի սկիզբը Դեյր Զորում: Դեյր Զորում ստացվել էր ներքին գործերի մինիստրի ծածկագիր հեռագիրը, որի մեջ ասվում էր. «Տեղահանությունները վերջացած են: Սկսեք գործել նախկին հրամանների համաձայն, և դա արեք հնարավորին չափ արագ»:

Կոտորածն սկսվեց ծածկագիր հեռագիրն ստանալուց երկու օր անց:

Դեյր Ջորից մարդկանց բշում էին խմբերով՝ Մոսուլ ուղարկելու պատրվակով։ Բայց նրանք ի վիճակի չէին գնալ Շաղադից դենը։ Զեքի բեյը կոտորածի վայր էր ընտրել Շաղադի ճանապարհին ընկած Մարաթի և Սուլարի անապատները։ Եվ քանի որ անհնար էր կոտորել այդքան մեծ թվով մարդկանց, ապա նա արհեստական սով առաջացրեց, որի ժամանակ մարդիկ սկզբում կերան ավանակներին, շներին ու կատուներին, իսկ ապա, երբ այլևս ուտելու բան չկար, սկսեցին խժռել մարդկանց դիակները, հատկապես փոքրահասակ երեխաների դիերը։

Թուրքերի ջարդարարական եռանդը չպաղեցնելու համար Զեքի բեյը հաճախ ձի նստած ճանկում էր որն է մանկիկի ձեռքից և գլխավերևում պտտացնելով գետին էր շարտում՝ պատառապատառ անելով նրան։ Ընդամին նա սովորաբար ասում էր. «Զկարծեք, թե ես սպանեցի անմեղ էակի։ Այս ժողովրդի (հայերի) նորածին երեխաներն անգամ հանցագործներ են, քանի որ իրենց մեջ կրում են վրիժառության սերմեր։ Եթե ուզում եք ապահովել վաղվա օրը, ապա սպանեք նույնիսկ նրանց երեխաներին»։

Եվ նրանք ոչ ոքի չէին խնայում։

Միայն մի քանի գրավիչ աղջիկներ փրկվեցին կոտորածից։ Մեկ թե երկու շաբաթ անց այդ աղջիկներին ուղտերով ուղարկեցին Ռաս ուլ-Այն՝ Մարդինի ուղղությամբ, որտեղ նրանց վաճառում էին սովորաբար հինգ ղուրուշով (մեկ շիլինգ)։ Այսպես վերջացավ Դեյր Ջորի կոտորածը, որի ժամանակ անապատ արևոտված գրեթե բոլոր հայերը՝ ավելի քան 200 000 մարդ, ոչընչացվեցին...

The Memoirs of Naim Rey. Turkish official documents relating to the Deportations and Massacres of Armenians. Compiled by Aram Andonian. London, 1920, p. 1—47.

220. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՔԵՎՈՐԳ Վ.ԻՆ

ՈՒՂԱՐԿՎԱԾ ՆԱՄԱԿԻՑ

Երզնկա, 21 հունվարի 1917 թ.

Քրդիի գավառին տեղահանությունը առանց միջոցի սկսած և վերջացած է 1915 մայիս 28-ին։

Ժողովուրդը բշած և՛ դեպի Գուրուշայ և Մեզկենե, տեղ առ տեղ ենթարկելով զանոնք սոսկալի կոտորածներու։ Քայմախչի

երիտասարդութիւնը նույնպէս զոհ է գացեր վարդապետի խոհեմ քարոզներուն, թաքցնելով իր զենքն ու փամփուշտը:

Կոտորածին գլխավոր պատասխանատուներ Հալլիթ պեյ (Դահիր փաշայի որդին) և բոլոր կառավարական պաշտոնյայք. լէ գտնված ամբողջ Քամախի շրջանը թուրք մը կամ քյուրտ մը, որ մարդասիրական զգացումով պաշտպանած կամ պահած ըլլա հայ մը:

Երզնկայի կառավարիչ Մեմտուհ պեյ իր բոլոր արբանյակներով ոչ մեկ խտիր դնելով միջոցներու մեջ, Մամախաթունեն մինչև Քամախի ծայրամասը կոտորեց հայերին: Այսպիսով քամախցին ալ տված է իր արյան բաժինը ողջակիզված Հայաստանին հետ. քիչեր միայն ազատված են Տերսիմի քյուրտերու մոտ ապաստանելով և հիմա կապրեն Երզնկա քաղաքը:

Քամախը այժմ պատերազմական ճակատ է՝ զրկված իր զավակներեն...

Գ. Թառիկյան

ՀԽՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, գ. 683, ք. 17:

221. 1915—1917 թթ. ԹՈՒՐԻՔԻԱՅՈՒՄ ԱՊՐԱՄ ՄԻ ԳԵՐՄԱՆԱՅՈՒ ՆԱՄԱԿԻՑ

Մալաթիա, 28 մարտի 1917 թ.

...Համոզված եմ, որ եթե մեր ժողովուրդն իմանար ճշմարտութիւնը, ապա վրդովմունքի աղաղակ կհնչեր: Տարակույս չկա, որ այն ամենը, ինչ գործադրվում է հայ ժողովրդի նկատմամբ և դեռ վիճակվելու է նրան, մեծագույն ոճրագործութիւնն է համաշխարհային պատմութեան մեջ...

Էռնստ Ժ. Բրիտտֆելդ

Deutschland und Armenien..., S. 355.

222. ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍԹՐ ՑԵՐԵՇՉԵՆԿՈՅԻՆ ՀՂՎԱՄ ՀԵՌԱԳՐԻՑ

Փարիզ, 31 մայիսի 1917 թ.

...նվաստացուցիչ կլիներ ձեռք մեկնել ինչ-որ Թալեաթի՝ լլուված պաշտոնական շարդերի կազմակերպչին, կամ թուրքերին, որոնք յոթ դար շարունակ քրիստոնյաների շարդեր են կազմակերպել:

Բոլոր հայերը հույս ունեն, որ Ռուսաստանը կլինի թուրքահայերի ազատարարը և գոհացում կստանանք ազգային բաղձանքներից:

Գնեբրալ-լեյտենանտ Կամսարական

АВНР, Политархив, д. 3484.

228. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԳԵՎՈՐԳ Վ-ԻՆ

Ձեկուցագրից

Էրզրում, 27 հունիսի 1917 թ.

Շրջելով Դերջան գավառի գրեթե բոլոր գյուղերը, մեծ մասը քանդված գտա. եկեղեցիներեն միայն Փրկչի, Ծաղկավորի և Ապրունքի եկեղեցիները շորս պատերով կանգուն տեսա: Անոնց բոլորի շարժական ստացվածքները թալանված են իրենց սրբանոթներով ու գրքերով: Ձեռագիր կտորներեն մեկ ավետարան Խաչաի գյուղացի ծերունի Ղազարը ինձ հանձնեց, որ քրդերեն ձեռք գցած էր իր անշահախնդիր և անկեղծ ջանքերով:

Հայ եկեղեցին, ինչպես բոլոր վայրերու մեջ, տուժած է նաև այս գավառի մեջ մեծ չափով. անոր հողերը միայն կը մնան առանց տոքյումենտներու, սոսկ այս ու այն դերջանցիին վկայությամբ:

Սբ. Դավիթ վանք, Ապրունք գյուղին սահմանին մեջ, բարձունքին մը վրա գեղեցիկ դիրքով, գավառին հարավային տափաստանները, բլուրները և լեռները դիտող պարսպապատ վանք մը մեկ եկեղեցիով սբ. Կարապետ և մատուռով մը սբ. Դավիթ անունով, որուն մեջն է սրբոյն գերեզմանը...

Վանքը թալանված է ամբողջ գույքերով, 150 չափ ոչխարով և հարյուրի չափ նախիրով՝ եզ, կով, գոմեշ և մատակներով:

Վանքին տոմարական հաշիվներու մասին տեղեկություններ կարելի է ստանալ վերջին վանապետ Գրիգոր Ղազարյանն (թարացի) և Գալուստ Ոսկանյանն (Ծաղկավոր), որոնք այժմ կը մնան Կարնո դաշտի Զիֆթլի գյուղը, և որոնք կրնան նաև տեղեկություններ տալ վանքը կողոպտողներու մասին:

...Դերջանի հայությունը, որուն թիվը եղած է 10—11 000 (տասն-տասն և մեկ հազար), գրաված է Դերջանի լեռնաստանի կենտրոնական մասերը երեսունի չափ գյուղերով, երբեմն զուտ հայկական, երբեմն քյուրտ և թուրքերով խառն, շրջապատված խզլապաշ քյուրտերով:

Դերջանցին հողագործ եղած է ընդհանրապես. անոր երկու սեռերը աշխատած են հավասարապես. դերջանցի կինը արդյունաբերող ձեռք է իր ամուսնույն հավասար...

Դերջանցին 1000 (հազարե) ավելի պանդխտություն ունեցած է մեծ մասով Ռուսմանիո, Պուլկարիո և փոքր մասով Ռուսիո և Ամերիկայի մեջ:

1915 մայիսի 1-ին սկսած է տեղահանությունը և կոտորածը և վերջացած է մինչև մայիսի 17-ը:

Դձրջանի ժողովրդին մեծ մասը Կոթերի կամուրջին մոտ կոտորված և ջուրը լեցված են. իսկ մնացյալ մասը Եբրատի ամբողջ երկայնքեն մինչև Երզնկա քաղաքի արևմտյան կողմը՝ Քեմախի կիրճը:

Ականատեսներու վկայությունը կա, որ Բաբերդի տեղահանված ժողովրդին մեկ մասը, որոնց համար 40 (քառասուն) հատ սայլեր հատկացուցած է եղեր գազանացած կառավարությունը տեղափոխելու պատրվակով. Կոթերի կամուրջին մոտ պատրաստված շեթայական խումբը հարձակվելով բնաջնջած է բոլորին, առանց խնայելու ոչ ոքին:

Դերջանի ժողովրդեն պատմողներ կան, որ էրզրումի դաշտի և Փասենի բնակիչ հայերին շատ մասը կոտորվեցան մեր ալքին առջև մեզ հետ. Մամախաթունեն սկսյալ մինչև Քեմախի կիրճը:

Ջարդերու գլխավոր դերակատարները եղած են Երզնկա քաղաքի կառավարիչ (մյութեսարըֆ) Մեհմուտ պեկ, պալապան աշիրեթի պետը՝ Կյուլե աղա, քեմախցի Հալլիթ պեկ (Օսմ. խորհրդարանի անդամ). ասոնք են, որ Մամախաթունեն մինչև Քեմախի վերջին սահմանը կատարված ջարդերու և սոսկալի տեսարաններու դիվային նախագիծը մշակած են, հրահանգած են այս ու այն գազանին, որ իր գազանությունները կրկնապատկե և քառապատկե...

Այս տեղեկությունները տվող Ապրունք գյուղացի Մարտիրոս Տերոյան, մինչև Մամախաթունի անկումի ատեն ըլլալով հացագործ, տեսած է ամեն ինչ իր աչքով, և կիրճով մը անցումեն 48 ժամ առաջ լեռ փախած է մինչև ռուս հաղթական բանակի մոտքը...

Համեմատած Կարեն նահանգի մյուս գավառներու հետ Դերջանը համարելու է ամենաբաղդավորը, որ իր գավակներեն երկու հազար մինչև հարյուրի շափ, կրելով ամեն կարգի շարշա-

րանքներ, կապրին այսօր հայրենի գավառին մեջ՝ մոտ քսան և հինգ գյուղերու փլատակներու մեջ հինգով և տասնով ծխնելույղներն ծուխեր բարձրացնելով:

Կամավորական շարքերու մեջ գտնված դերջանցին և դարիպութենի դարձողներ իրենց սիրելիներու հետ կը կազմեն ավելի քան երեք հազարի թիւ մը: Համառ ուխտյալները հայրենի ավանդութիւններուն, տոկալով ամեն կարգի դժվարության, որոշած են տակաւ առ տակաւ շենցնել գավառը՝ վերականգնելով գյուղերը:

Նա շուտ կը վերականգնի, եթե անոր սերմ, եղ և այս օրվան ապրուստ տրվի:

Տվեք անոր սերմ և եղներ, հաջորդ տարին նա կը հոգա երկու-երեք հազար գաղթականներու հացահատիւը իր օրհնյալ գութանով և բերրի արտերով:

Հալտքեց և ամփոփեց Գ. ԹԱՌԻՆՅԱՆԸ

ՀԽՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 126, ք. 20—24

224. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՈՒՂԱՐԿՎԱԾ ՋԵԿՈՒՑԱԳՐԻՑ

(Խարբեղի մեջ հայ կղերներու կրած շարշարաններու տեսակները)*

Ականատեսներն պատմված և բուն իսկ անձամբ տեսած և հետաքրքրված եմ կառավարության անգութ վերաբերումին հանդեպ հոգևոր պաշտոնեից մասնավորապես: Ահա կերպերը և տեսակները շարշարաններուն:

I. (1) Մորուքները վառել, փետել, ածիլել:

(2) Գլուխին մեքենային տակ ճզմել ուշաթափության չափ:

(3) Կախարանի վրա հանել և կիսամեռ վիճակի մեջ վար առնել և ստիպել, որ գաղտնիքները պարզի և բռնի ստորագրել կուտան, երբ ենթական ինքնագիտակցութենն զրկված է արդեն...

II. (4) Ոտքերը բեռել, խաշել, պայտել այնքան անխըղձորեն:

* Փաստաթուղթը չի թվագրված: Հավանաբար կազմվել է 1917 թ. սկզբին Խարբեղում (Խմբ.):

Ծրկու քահանաներ հատկապես հետևյալ կերպով շարշարվեցան և այդ տանջանքներու տակ հանգյա՞ ի տեր:

(1) Խարբերդէն 3½ ժամ հեռու Կարմրի գյուղի Տեր Ասատուր քահանան կիսախեղդ վիճակի մեջ կախարան բարձրացուցին, հետո վար առին, ստիպեցին, որ զենքերու տեղը հայտնե: Հիշյալը քաջաբար կը դիմադրե, հետո սաստիկ ծեծ, գլուխը արտաքնոցի մեջ կախել շնչահեղձ վիճակով մը երեկոյն մինչև առավոտ... Արժ. քահանան թող տվին առավոտ մը, որ զենքերու տեղը հայտնե: Խեղճը փախավ Խոյլու ըսված գյուղը և ինքնահոժար ինքզինք ջրհորը մը ձգեց, ուրկից իսկույն ժանտարմենքը զինքը դուրս հանեցին, վերջապես երկար շարշարանքներե վերջ տապարով գլուխը ջարդ ու փշուր ըրին և մեռավ...

(2) Բալուփ քահանաներեն տեր Ատովմը ձիու նման թամբեցին և 1 1/2 ժամու շափ տեղ վրան հեծնելով ուժասպառ վիճակի մը հասցնելեն հետո ստիպեցին, որ գաղտնիքները և զենքերուն տեղը հայտնե: Սակայն տոկուն և կորովի կամքով դիմադրած պահուն կը պայտին, հետո կը խաշեն... Տանջանքներուն այս բեռին տակ կավանդե՞ իր հոգին:

Արսեն Խաչիկյան

ՀԽՍՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 125, ք. 16

**225. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ԴԵԿՐԵՏՐ
«ԹՈՒՂՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ» ՄԱՍԻՆ՝**

29 դեկտեմբերի 1917 թ. (11 հունվարի 1918 թ.)

Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը հայ ժողովրդին հայտարարում է, որ Ռուսաստանի բանվորական և գյուղացիական կառավարությունը պաշտպանում է Ռուսաստանի զինազրաված «Թուրքահայաստանի» հայերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախություն:

Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը գտնում է, որ այդ իրավունքի կենսագործումը հնարավոր է միայն մի շարք նախնական երաշխիքների պայմանով, որոնք բացարձակապես անհրաժեշտ են հայ ժողովրդի ազատ հանրաքվեի համար:

Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը այդպիսի երաշխիքներ է համարում՝

* Դեկրետը հաստատվել է Խորհուրդների 3-րդ համառոտադասարան համաժողովարի կողմից 1918 թ. հունվարի 15-ին (28-ին):

1) Զորքերի դուրս բերումը «Թուրքահայաստանի» սահմաններից և հայկական ժողովրդական միլիցիայի անհապաղ կազմակերպումը՝ «Թուրքահայաստանի» բնակիչների անձի ու կայքի անվտանգությունն ապահովելու նպատակով.

2) Տարբեր երկրներում ցրված զաղթական հայերի, ինչպես նաև վտարանդի հայերի անարգել վերադարձը «Թուրքահայաստանի» սահմանները.

3) Պատերազմի ժամանակ թուրքական իշխանությունների կողմից բռնի կերպով Թուրքիայի խորքերն արտաքսված հայերի անարգել վերադարձը «Թուրքահայաստանի» սահմանները, ինչը ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը կպնդի թուրքական իշխանությունների հետ հաշտության բանակցություններ վարելիս.

4) «Թուրքահայաստանի» ժամանակավոր ժողովրդական վարչության կազմակերպումը դեմոկրատական հիմունքներով ընտրված հայ ժողովրդի պատգամավորների խորհրդի ձևով:

Կովկասի գործերի արտակարգ ժամանակավոր կոմիսար Ստեփան Շահումյանին հանձնարարվում է «Թուրքահայաստանի» բնակչությանը ըստ ամենայնի օժանդակել 2-րդ և 3-րդ կետերի իրականացման գործում, ինչպես նաև ձեռնամուխ լինել խառը հանձնաժողովի ստեղծմանը «Թուրքահայաստանի» սահմաններից զորքերի դուրս բերման ժամկետն ու եղանակները սահմանելու համար (կետ 1-ին):

Մ ա ն ո թ ու թ յ ու ն. «Թուրքահայաստանի» աշխարհագրական սահմանները որոշվում են հայ ժողովրդի դեմոկրատորեն ընտրված ներկայացուցիչների կողմից, հարակից և վիճելի (մուսուլմանական և այլ) օկրուգների դեմոկրատորեն ընտրված ներկայացուցիչների համաձայնությամբ՝ Կովկասի գործերի արտակարգ ժամանակավոր կոմիսարի հետ համատեղ⁵⁸:

Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ

Վ. Ույանով (Լենին)

Ազգությունների գործերի ժողովրդական կոմիսար

Ի. Զուլաշվիլի (Ստալին)

Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի գործերի կառավարիչ

Վ. Բոնչ-Բուսիշ

Խորհրդի քարտուղար

Ն. Կորբուցով

«Декреты Октябрьской революции», т. I, Партиздат, М., 1933, с. 393—394.

Մեր մեծ ու ահավոր օրերին արյան գինը մեծ չէ:

Գրեթե երեք տարվա անխնա, կատաղի պայքարի ընթացքում մենք ընտելացել ենք մահվան:

Գրեթե անտարբեր ենք աչքի անցկացնում լրագրային հաղորդումները նոր մահեր ու նորանոր տառապանքներ պատճառած նոր արյունոտ մարտերի, թուլի նկատմամբ ուժեղի նոր անողոք ու արյունոտ ծաղրութանակի, սանձարձակ կրքերի այդ աննախադեպ հրճվալից մոլեգնման նոր ու հանապազ արյունահեղ խեղահեղությունների մասին, որպիսին եղավ ներկալիս պատերազմը...

Զգիտեմ, ընթերցող, թե Դուք ինչպես, բայց ես տակավին չեմ կարողանում անտարբեր մնալ, երբ ինձ պատմում են, պատմում են ականատեսները, ինչպես որ հենց երեկ սակրավորների կովկասյան դումարտակներից մեկի հրամանատար գնդապետ Զ.-ն, որը մի քանի կարճ օրով պոկվել է ռազմաճակատից, այն արյունալի սարսափների, այն նոգկալի գազանությունների մասին, որոնց մասին արդեն ասել են գուցե և սառը, խուլ, մեզ չհուզող լրագրային թվերը:

Այո, տեսնողներ խոսքերը տակավին զարմանալիորեն անհաղթահարելի ուժ ունեն: Իսկ գնդապետ Զ.-ն ընդամին ոչ միայն տեսել է, այլև ինքն իր կրտսեր սպայի հետ մասնակցել է դժբախտ հայ ժողովրդի մշտահուլով, անհատնում ողբերգության աճթիվ-անհամար տեսարաններից մեկին, հողին հանձնելով մի քանի հարյուր տանջամահ արված հայ կանանց, մանկատի աղջիկների և կրծքի երեխաների արդեն կիսափտած ոսկորները:

Բայց ավելի լավ է ես աշխատեմ հաղորդել իր իսկ գնդապետ Զ.-ի պատմածը, և ընթերցողը կտեսնի, որ այն դաժանորեն պարզ է նաև առանց մեկնաբանությունների:

«Մուշ քաղաքի շրջանի Օ. գյուղի մոտով, որ հենց Եփրատի ափին է,— սկսեց պատմել գնդապետը,— պատահաբար անցել էի դեռ նախորդ գարնանը և բնավ չէի մտածում, որ երբևէ նորից կընկնեմ այդ վայրերը:

Եփրատի վրայի մեծ, զանգվածեղ, հավանաբար, արդեն դարավոր կամոջի մոտերքում, որով մենք պատրաստվում էինք անցնել... մեզ հանդիպեց մի կորամեջք, բոլորովին ալեհեր հայ

ծերունի, որը ինչ-որ խղճուկ գունավոր ցնցոտիներ էր հագել, եթե միայն կարելի է ասել, թե նա հագնված էր... Մերունին խոր գլուխ տվեց ինձ... Հանձնակատարի միջոցով (նա հայ է) խոսեցի նրա հետ։ Ուզում էի իմանալ, թե ուր է անհետացել Ս.-ի՝ մեծ և երբեմնի, թերևս, ունեոր գյուղի ողջ բնակչությունը, քանի որ անցնելով նրա միջով, այնտեղ ոչ մի մարդու չհանդիպեցի։ Նույնիսկ սովորական շների. դրանք էլ չկային։ Միայն կիսավեր տների այլանդակ երախներ էին, քարուքանդ փողոցներ, կեղտ ու լքվածություն։

Եվ սահմակեցուցիչ, գերեզմանային լուծություն։

Ինչպես Ձեզ ասացի, որոշեցի հարց ու փորձ անել հանդիպած ծերունուն, թե ուր են փախել բնակիչները։

Հանձնակատարս այդպես էլ հարցրեց նրան։ Հենց այդ պահին ոտք էինք դնում կամրջին։

«Ուր են փախել բնակիչները», — ասես չհասկանալով հարցը, կրկնեց ծերունին...

«Ուր են փախել», — և նա դառնորեն ուշադրությամբ ժպտաց։

«Ա՛յ, այնտեղ, — պատասխանեց նա, — այնտեղ», — և դողդողուն ձեռքով ցույց տվեց ներքև՝ գետը... «Միայն թե այն ժամանակ ուրիշ ջուր էր, — ավելացրեց նա, մի պահ՝ լռելով, — ջուրը հորդ էր։ Խորն էր Եփրատն այն ժամանակ ու սրընթաց։ Ափերից դուրս էր հորդել... Բոլորն այնտեղ գնացին։ Միայն ես եմ մնացել։ Գյուղում չէի։ Գործով հարևան գյուղ էի գնացել...»։

Եվ ես իմացա զարհուրելի եղելությունը, թե գյուղը գրաված թուրքերը ինչպես էին ջրջապատել այն, ամբողջ, բացարձակապես ամբողջ արական բնակչությանը, ներառյալ մինչև իսկ ամենափոքր տղաներին քշել կամուրջ, ուղիղ մեջտեղը և այնուհետև խզակոթերի ու սվինների հարվածներով սկսել էին այդ դժբախտներին թափել հորդառատ Եփրատը։ Ընդ որում կամրջի երկու կողմում հսկողներ էին կարգել, որ գետը նետվածներին թույլ չտան ափ ելնել։ Նրանց, ովքեր համառում էին, առանց որևէ այլևայլության գնդակահարում էին ինչպես վայրի գազանների։

«Իսկ ի՞նչ եղան կանայք, երեխաները», — հարցրի ես։

«Կանա՛յք, երեխանե՛րը», — նորից կրկնեց ծերունին։ «Ի՛նչ իմանանք։ Մենք չգիտենք։ Գուցե ավելի հեռու են քշել, գուցե նրանց էլ են որևէ տեղ ոչնչացրել։ Եվ այստեղ ծերունին այլևս դադարեց թաքցնել իր զգացմունքները, նա այնպիսի ատելու-

թյամբ, այնպիսի շարունակմամբ էր լցված թուրքերի հանդեպ, որ ամբողջ մարմնով դողում էր ցնցվելով, ինչպես երկարատև ցըրտից, թեև շոգ էր:

Այսպիսով, այն ժամանակ Ս.-ի կանանց ու երեխաների մասին այդպես էլ ոչինչ չիմացա: Նրանց ճակատագրի մասին իմացա շորս ամիս անց՝ օգոստոսին: Եվ ահա թե ինչպես այդ ժամանակ ես Ս.-ում հայտնվեցի, արդեն ոչ պատահաբար: Հրամայված էր որոշ ինժեներական աշխատանքներ կատարել այդ գյուղում: Մենք էլ ձեռնամուխ եղանք դրանց: Այլ աշխատանքների թվում պետք է ամրացնեինք և զանազան նպատակների համար հարմարեցնեինք մի քանի մարագ: Առաջինից, որից մենք սկսեցինք, մնացել էին միայն անտաշ քարից կրով շարված պատերը, ոչ լուսամուտ կար, ոչ դուռ, ոչ տանիք: Պատերը 20 քաջլ երկարություն և 10 քաջլ լայնություն ունեին:

Հենց նոր էին իմ զինվորները գործի անցել, երբ նրանց անսովորական զարմացրեց այն, որ մարագի հատակը անսովոր փրխռուն է, ասես հերկած լինի, մինչդեռ սովորաբար այնպիսի մարագներում, ինչպիսին դա էր, որի մասին ասում եմ, հատակը լինում է հիանալի հարթ ու պինդ, ինչպես կավե հատակը: Մտածեցինք, թե մարագում ինչ-որ նպատակով բերովի հողի շերտ է փռած: Սկսեցինք փորել... և՛ մի գանգ, հետո ուրիշը... Երբ այդ ամենի մասին ինձ զեկուցեցին, հրամայեցի փորել հնարավորին չափ զգուշորեն, և մեկ-երկու օրից վրայի շերտը հանեցինք: Այն, ինչ մենք տեսանք, այն աստիճան սարսափելի էր, որ ամեն ինչի ընտելացած զինվորներն էլ էին երկար ու լուռ կանգնած:

Մենք տեսանք, որ երկարությունը ձգվող երկու պատերի տակ իրար շատ մոտ փռված են մարդկային կմախքներ՝ ծածկված, կիսափտած, բայց և այնպես բավականաչափ պահպանված հագուստով, այն աստիճան պահպանված, որ տարբեր դիրքերով՝ հանգիստ, ասես քնած վիճակներից մինչև շարժարանքներից ջղաձողորեն խեղված, գունավոր շորեր հագած կմախքների սահմրկեցուցիչ տպավորություն էին թողնում:

Ինչպես պարզվեց, այդ ահավոր ատամնաբաց զանգերն ու կմախքները բոլորն էլ կանացի էին ու մանկական: Ընդ որում, եթե դատելու լինենք հագուստի գույներից, հյուսքերի գույնից ու երկարությունից, իսկ զլխավորապես հիանալի մարգարտաշար առողջ ատամներից, թուրքերի զոհն էին դարձել կամ բոլորովին

շահել կանայք, կամ դեռատի աղջիկներ, կամ երեխաներ: Գան-
պերի մեծ մասը գլխաշորերով էր, որոնք կապված էին այնպես,
ինչպես սովորաբար կապում են հայուհիները: Դուք պատկե-
րացնում եք մերկ գանգ, որը ժպտում է ամբողջ ատամնաշա-
րով և գլխաշորով է: Բայց բոլորիս վրա առանձնապես ծանր
տպավորություն թողեց մի երիտասարդ մոր կմախք, որի ոսկե-
րոտ ձեռքերում, կրծքավանդակին սեղմված, հանգչում էր շորս-
հինգ ամսական մի մանկիկ: Ես այդ դժբախտին առանձին լու-
սանկարեցի: Ցավոք, հետո, երբ թաղում էինք այդ բոլոր զոհե-
րին, փոքրիկ կմախքը չպահպանվեց մոր գրկում և ցրիվ եկավ
բազում քայքայված ոսկրակտորների, իսկ փոքրիկ գանգը բո-
լորովին փոշեցրիվ եղավ: Այդ զոհի առաջ ես ու զինվորներս
երկար կանգնեցինք ճնշող լուսթյան մեջ:

Գանգերի և առհասարակ ոսկորների մեծամասնությունը ոչ
մի զենքով վնասված չէր, բայց մենք գտանք մի քանի գանգեր՝
ճեղքված ու հատված սուր սառը զենքով, հավանաբար տապար-
ներով, իսկ թուրքերի տապարները իրոք շատ սուր են:

Հենց այդտեղ՝ մարագում, թափթփված էր զանազան տնային
կահ-կարասի, որն օգտագործվել էր: Ըստ երևույթին թուրքերը
կերակրել էին դժբախտներին, քանի դեռ ինչ-որ բանի համար
պահում էին մարագում: Թուրքական բանակի բարբարոսության
ու վայրենության այդ զոհերի կործանումը ես այսպես եմ պատ-
կերացնում. հավանաբար, երբ մենք սկսել էինք հարձակվել, և
թուրքերը որոշել էին թողնել գյուղը, կանանցով մալազը, պինդ
մեխելով նեղ լուսամուտներն ու դուռը, նրանք հրկիզել էին:
Փայտե սյուներն ու նույնպես փայտե տանիքը այրվելով փլվել
էին և թաղել բոլորին, ովքեր գտնվում էին մարագում: Իսկ ինչ
վերաբերում է այն կանանց, որոնց գանգերը ճեղքված էին,
ապա դա հավանաբար նրանք էին, ովքեր փորձել էին փրկվել:

Երբ փորել հանել էինք բոլոր կմախքները, որոնք, պարզվեց,
112 էին, մենք դրանք թաղեցինք մի ընդհանուր գերեզմանում,
տակը փռելով խոտ ու ճիմ, իսկ դրսից մի մեծ բլուր շինելով,
որի գլխին փայտե մեծ խաչ տնկեցինք, վրան տախտակ՝ հետե-
յալ մակագրությամբ. «Աստ հանգչում են թուրքական բանակի
գործողության զոհերի՝ հայ կանանց ու երեխաների 112 կմախք-
ներ՝ կիսաայրված, հրկիզված մարագի տանիքի տակ ճգմված»,
որը գտնվում է խաչից աջ: Բացվել են Ս. գյուղում ինժեներա-
կան աշխատանքներ կատարելիս և թաղվել սակրավորների կով-

կասյան գումարտակի հրամանատար գնդապետ Զ.-ի և նույն գումարտակի կրտսեր սպա, վառատար Ռ.-ի հոգածությամբ»։ Քանի որ մեզ հետ քահանա չկար, հուղարկավորման ժեսը կատարեցի ինքս. մի քանի աղոթք ասացի, որոնք հիշում էի, սակավորների հետ երգեցինք «հավերժ հիշատակը» և վերջ։

Մեկ ամիս անց հայկական մի ուրիշ գյուղում նույն կերպ թաղեցինք շուրջ հարյուր կանանց ու երեխաների կմախքներ, որոնք նույնպես գտել էինք մարագում աշխատանքներ կատարելիս, ինչպես որ Ս.-ում։

Ես նկարահանել եմ մեր գտած բոլոր ոսկորները։ Ցավոք, այս բոլոր կմախքները (ընդամին գնդապետ Զ.-ն ինձ ցույց տվեց մի լուսանկար) ինձանից առաջ ինչ-որ այլասերված դեղամոլի կողմից կտրատվել էին ու դասավորվել «պատկերային կարգով»։ Ես խիստ վրդովվել էի այդ «պատկերայնությունից»։

Բուն գյուղը, ես Ձեզ արդեն ասացի, մենք գտանք կիսավեր։ Հայկական եկեղեցին, ըստ երևութին, բավականին գեղարվեստական ճարտարապետությամբ, վերածված է աղբանոցի և ժամանակի ընթացքում միաձուլված աղյուսների ու ցեմենտի առանձին մեծաբեկորների, մի քանիսը՝ գեղարվեստական երեսպատմամբ։ Առհասարակ հայկական տաճարների հետ թուրքերը վարվում են առանձնապես բարբարոսաբար, մի առանձին վայրենությամբ։ Ի դեպ, ինձ վիճակվել է աշխատանքներ կատարել Շանկի Քիլիսայի կամ սբ. Կարապետի հայկական վանքում։ Այն գտնվում է Բագլանի լեռանցքի լանջին։ Բնությունն այստեղ աչք է շոյում։ Վանքը, ինչպես ինձ ասացին, շատ հին է։ Մինչ պատերազմը վանքը ծաղկում էր։ Ուներ իր ջրաղացները, իր ձիթհանը, խաղողի այգիները, գինեգործական և տնտեսական այլ «ծառայություններ»։ Իսկ այժմ այդ բոլորը փլատակների են վերածված։ Միայն ջրմուղն է մնացել անվնաս. առանց զրա բարբարոսներն էլ չեն կարող ապրել։

Ճարտարապետական ինքնատիպ ոճի վանական խցերն էլ են փլատակների վերածված և, բացի այդ, սարսափելի ապականված են ու կեղտոտված։ Ապականված է նաև մայր եկեղեցին։ Եկեղեցու սեղանի մոտ ինչ-որ կերպ պահպանվել են զարմանալի նուրբ փորագրությամբ ճերմակ-ճերմակ, ինչպես ձյունը, մարմարե սալեր։ Այդ սալերից մեկը, ինչպես նաև 117 տարի առաջ ձուլված զանգը՝ ամբողջովին գնդակոծված ու արկերով ջարդված, բերել եմ հետս, և ահա կուզենայի պահպանել հի-

նավուրց եկեղեցու այդ հուշարձանները, մինչև որ այն վերականգնեն...

Ես Ձեզ պատմեցի, որ թուրքերը մի առանձին համառությամբ ու վայրագությամբ են ավերում հայկական եկեղեցիները: Եվ այդպես է ամենուրեք: Մուշում փրկվել է մեն մի եկեղեցի և դա էլ այն պատճառով, որ նրանում տեղավորված էր թուրքերի ալյուրի պահեստը: Սրբապատկերները ամենուր և միշտ ապականված են ու պղծված ամենանողկալի, ամենաբարբարոսական ձևով: Թուրքն ասես ուզում է աշխարհիս երեսից ջնջել այն ամենը, ինչ հայկական է: Օրինակ, ինչպիսի շարությամբ պետք է համակվել, որ հրետանին դիտմամբ տեղադրվի հայկական տները գնդակոծելու համար, ինչպես եղել էր Մուշում, որտեղ թուրքական հրանոթները հայկական թաղն ավերել էին գրեթե զիշեր-ցերեկ: Եվ այդ շարության, այն ամբողջ շարիքի դիմաց, որ թուրքերը պատճառել են և պատճառում են նահատակ ժողովրդին, հայերը հատուցում են միայն մի բանով, ինչով որ միայն կարելի է հատուցել՝ խոր, ամենաահագնալից, մոլեգին ատելություն, որը խլացնում է մնացած բոլոր մտքերը»:

Այսպիսիք են ահավոր եղելությունները, որոնց մասին ինձ պատմեց գնդապետ Զ.-ն, և վստահ եմ, ընթերցող, որ շնայած ամբողջ ընտելությանը մահվանն ու արյանը, շնայած համակ անտարբերությանը տառապանքների հանդեպ, այս եղելությունները այնուամենայնիվ կշանթեն ձեր ուղեղը և կստիպեն ձեր սրտերին տանջալից ճմլվել...

Ֆ. Շիշմարյով

«Кавказское слово», 1917, 22 января, № 18.

227. ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ Ա. ՄԱՆԴԵԼՇԱՄԻ «ՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ» ԳՐՔԻՑ

Կոտորածի նախանշանները: 1914 թվականի աշնանը բահակ էին զորակոչվել օսմանյան բոլոր հպատակները՝ 18-ից մինչև 50 տարեկան, այդ թվում և այն հայերը, որոնք զինծառայությանից ազատվելու հարկ էին վճարել: Բայց 1915 թվականի սկզբին՝ թուրքերի առաջին պարտություններից հետո, բոլոր հայ զինվորները հեռացվեցին թուրքական շարքերից և հավաքվեցին «աշխատանքային գումարտակներում»՝ ճանապարհների

ու ամբողջությունների շինարարությունում օգտագործելու համար: Միևնույն ժամանակ ղեկրետով կարգադրված էր զինաթափել կոյսությունների ամբողջ հայ քաղաքացիական բնակչությանը: Այդ ղեկրետով դրվեց ահաբեկչական վարչակարգի սկիզբը հայկական բոլոր նահանգներում: Այն ղեկրետում, երբ հայերը հանձնում էին զենքը, Կոստանդնուպոլիս ղեկուցագրեր էին ուղարկվում դավադրության բացահայտման մասին: Իսկ եթե խուզարկությունները ցանկալի արդյունք չէին տալիս, ապա դիմում էին խոշտանգումների, և խաղաղ տրամադրված շատ հայեր ստիպված էին զենք զենի մուսուլմաններից, որպեսզի այն հանձնեն իշխանություններին: Բայց ոմանք էլ, կանխատեսելով, որ հայերի զինաթափումը սոսկ կոտորածի նախանշան է, պահում էին պաշտպանության միջոցները, վճռելով ավելի թանկ վաճառել իրենց կյանքը, քան իրենց հայրենակիցները 1895 թվականին:

Կոտորած տեղում: Թուրքական կառավարության ստահոգ հայտարարություններին հակառակ, ոչ մի հայկական խռովություն կամ հեղափոխություն չէր եղել: Հայերը զենքի դիմեցին միայն այն ժամանակ, երբ տեսան կոտորածի սպառնալիքը, ենթարկվելով իրենց կյանքը հնարավորին չափ թանկ վաճառելու բնական ցանկությունը:

Վանում նրանք զենքի դիմեցին միայն շրջակա գյուղերի բնակչության մեծ մասի կոտորածից և պալի՛՛ Ջեղեթ բեյի հրամանով նրանց անվանի շատ քաղաքացիների դավաճանական սպանությունից հետո, որը, բացի այդ էլ, նրանց թաղերը շրջապատել էր խրամատներով: Ռազմական գործողություններն սկսել էին թուրքերը, որոնք, սակայն, չէին կարողացել զրավել հայկական դիրքերը և 1915 թ. մայիսի 20-ին դադարեցրել էին պաշարումը ռուսների մոտենալու հետևանքով: Վանից վոնդված Ջեղեթ բեյը իր «մասգործների գումարտակներով» (kasap taburu), ինչպես անվանում էին նրանց, սկզբում շարժվեց Սորբի վրա, որտեղ նա սրի քաշեց (մայիսի վերջերին) բնակիչների մեծ մասին:

Էնվեր փաշայի պատվարժան փեսան այնուհետև վերադարձավ Բիթլիս, որտեղ կոտորեց (հուլիսի վերջերին) 15 000 հայ, որոնք սոսկ թույլ դիմադրություն ցույց տվին: Այդ ընթացքում Դիարբեքի թուրքերն ու քրդերը կոտորեցին Սիլվանի, Բեշերի և Դիարբեքի մինչև Սասնա լեռների ստորոտը փռված ըն-

դարձակ հարթավայրում ապրող հայերին: Բայց Սասունի լեռ-
նրցիները գաղթականների աշակցությամբ որոշեցին պաշտ-
պանվել: Հուլիսի սկզբներին 20 000 մարդուց բաղկացած բա-
նակով համալրված թուրքերը Քյազիմ բեյի հրամանատարու-
թյամբ, շնայած կատաղի դիմադրությանը, կոտորեցին Մուշի
հարթավայրի բոլոր գյուղացիներին: Հուլիսի 10-ին ուժեղ ծ-
վեց բուն Մուշ քաղաքը: շոքսօրյա դիմադրությունից հետո տղա-
մարդիկ սպանվեցին, կանայք ու երեխաները ողջակիզվեցին
ճամբարներում, ուր քշել էին նրանց: Բայց սասունցիների դի-
մադրությունն ընկճվեց միայն օգոստոսի 5-ին, երկարատև ու
ահավոր մարտերից հետո, որոնց ժամանակ նրանց մեծ մասը
զոհվեց: Հուլիսի վերջերին թուրքերին հաջողվեց ժամանակավո-
րապես վերադառնալ Վան և ոչնչացնել քաղաքի այն բնակիչնե-
րին, որոնք չէին հետևել ռուսական բանակին նրա ժամանա-
կավոր նահանջի ժամանակ:

Հարկ է ընդունել, այդպիսով, որ Վանի, Բիթլիսի, Մուշի և
Սասունի շրջանների հայերը օրինապահ էին մնացել մինչև այն
պահը, երբ նրանք դիմադրություն էին ցույց տվել, թույլ չտա-
լով, որ իրենց սրի քաշին իբրև «վնասակար ու վտանգավոր»
տարրի՝ հանուն թանկագին օսմանյան հայրենիքի բարօրության
ու անվտանգության: Հարկ է նաև նշել, որ շնայած պատերազմի
սկզբնական շրջանում ձեռնարկված բոլոր փորձերին ու էա-
տարված խուզարկություններին, նրանք կարողացել էին ինչ-որ
զենք պահել և հանդգնել էին դրանից օգտվել ընդդեմ իրենց
դահիճների, որոնք որոշակի քանակությամբ շարունակում էին
ուղեկցել նրանց վախճանի ճանապարհին: Բայց պետք է հատ-
կապես ընդգծել, որ հայերը միայն պաշտպանվում էին և երբեք
առաջինը չէին հարձակվում թուրքական զորքերի վրա:

Առավել ևս ճիշտ չէ խոսել հայկական խռովության մասին
Օսմանյան կայսրության այլ մասերում:

Զեյթունում «խռովությունը» սահմանափակվել էր մի վանքի
պաշտպանությամբ երկու տասնյակ հայերի կողմից, որոնց
համբերությունից հանել էին ժանդարմների դաժանությունները.
մի ձեռնարկում, որը մեկուսի էր և բնավ չէր պաշտպանվել
բնակչության կողմից, վերջինս, սակայն, այդուհանդերձ տա-
րագրվել էր:

Սվազի վիլայեթի որոշ քաղաքների, ինչպես, օրինակ, Ամա-
սիայի և Շապին-Պարահիսարի հայերը սկզբում ամեն ջանը

գործադրեցին թուրքերի հետ ընդհարումից խուսափելու համար, բայց, կանխատեսելով կոտորածը, գերադասեցին զոհվել զենքը ձեռքներին: Նույն կերպ զոհվեցին նաև Ուրֆայի հայ բնակիչները: Մուսա լեռան վրա նույնպիսի վիճակում գտնվող հայերը փրկվեցին ֆրանսիական տորմիդի կողմից:

Եվ, այդպես, զինված դիմադրության բոլոր դեպքերում տեսնում ենք ոչ թե հեղափոխականների, այլ դժբախտների, որոնք ինչ-որ զենք էին պահել և գերադասել էին կռվել մինչ ի մահ, քան դանդաղ տառապանքներ կամ աքսորի թշվառությունները կրել: Ի դեպ, թե ինչի էին հանգեցնում ամեն տեսակ դիմադրությունից հրաժարվելը և զենքը հանձնելը, երևում է Գ. քաղաքի օրինակից, որտեղ վալին, ստիպելով հանձնել զենքը, շտապեց զեկուցել Կոստանդնուպոլիս հայկական հեղափոխության բռնկման մասին, որն ինքը, հետևաբար, հարկադրված էր ճնշել:

Այսպիսով, հայերին չի կարելի նախատել այն բանի համար, որ նրանք պաշտպանում էին իրենց կյանքը: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ միայն աննշան փոքրամասնությունը կարող էր դա անել: Հայերի մեծ մասը դեռ պատերազմի սկզբին իր զենքը հանձնել էր իշխանություններին, որի հետևանքով էլ պետք է սառանց նվազագույն իսկ դիմադրության ենթարկվելու այն դաժան ճակատագրին, որ նրա համար նախապատրաստել էր կառավարությունը:

Ահտոյալների տառազրումը: Տեղահանությունը միանման չէր իրականացվում ամբողջ կայսրությունում: Սկզբում տարագրվեց աշխատունակ արական բնակչությունը: Որոշ վայրերում բանակ շտարված երիտասարդ հայերը դեռ զարնանը նետվել էին բանտերը: Այլ վայրերում նախապատրաստությունների համար սովորաբար ժամկետ էին տալիս մի քանի օր կամ ժամ և նույնիսկ ընդամենը մեկ ժամ*: Շատ հաճախ մոլեհեթեթի միջոցով հայերին կանչում էին կառավարական շենքի մոտ ու ձերբակալում. երբեմն կալանում էին փողոցում կամ էլ իրենց տներում: Այնուհետև ձերբակալում էին կանանց ու երեխաներին, գործադրելով նույն անողորմ եղանակները:

Այն պայմաններում, երբ տղամարդիկ հանկարծակի կտրվում էին իրենց աշխատանքից և հարկադրված էին թողնել իրենց արհեստանոցներն ու կրպակները, հնարավորություն չունենալով

* Եղել էին մի քանի բացառություններ, ինչպես, օրինակ, էրզրումում, որտեղ վալին համաձայնել էր երկու շաբաթ ժամկետ տալ:

անգամ կողպել դրանք, երբ նրանք ստիպված էին լքել իրենց անասունները սարերում և իրենց գութանները, վարատեղերում, երբ կանանց ճանկում էին անկողիներում կամ լվացք անելիս, ակներև է, որ խոսք անգամ չէր կարող լինել այն մասին, որ նրա՞ք հաջողեցնեին կարգավորել իրենց գործերը: Բայց անգամ այն դեպքերում, երբ դրա համար մի քանի խղճուկ օր էր տրվում, տարագրվողները սոսկ աննշան օգուտ կարող էին քաղել դրանից: Քանի որ, եթե մի քանի քաղաքներում, դեկրետի պահանջներին հակառակ, իշխանությունները թույլ էլ էին տվել ծախսիսելու ունեցվածքը, դա կատարվում էր շնչին գնով, բացի այդ էլ վաճառքից ստացված գումարը հաճախ բռնագրավվում էր ոստիկանության կողմից: Այն վայրերում, որտեղ վաճառքն արգելված էր, հայերի գույքը մասամբ կիտվում էր խանութներում առանց որևէ հաշվառման, մասամբ էլ հափշտակվում բնակչության կողմից. իսկ անշարժ կայքը, որպես կանոն, վարձով տրվում էր մուսուլման մուհաջիրներին: Ինչ վերաբերում է տարագրվողների ունեցվածքը հսկելու համար ստեղծված կառավարական հանձնախմբերին, ապա նրանք չէին բավարարվում նրանով, որ մնային օսմանյան իշխանությունների առանց այդ էլ բավականաչափ անփառունակ համբավի սովորական մակարդակին. նկատված շարաշահումները գերազանցում էին նմանօրինակ ամեն բան, ինչ մինչև այդ հայտնի էր անգամ Թուրքիայում:

Այսպիսով, տարաբախտ աքսորյալները իրենց գողգոթայի սկզբին ունեին միայն մի հնարավորություն՝ իրենց հետ վերցնել ինչ-որ բան, որքան որ դա հնարավոր էր անել փոխադրամիջոցների պակասի և թանկության պայմաններում:

Կոտուրած ճանապարհին: Տարագրվող հայերի քարաժառանգները, որոնք բաղկացած էին բացառապես առողջ տղամարդկանցից, լիովին ոչնչացվում էին ճանապարհին, սովորաբար մեկնման վայրից ոչ հեռու: Այդ շարանենգ ոճրագործությունը կատարվում էր կամ քուրդ ավազակների, կամ թուրք գյուղացիների, կամ թուրք ժանդարմների, կամ էլ կանոնավոր բանակի զինվորների միջոցով: Խառը քարավաճեներում սովորաբար սպանում էին միայն տղամարդկանց, իսկ երիտասարդ կանանց առևանգում էին կամ բռնաբարում: Բայց եղան դեպքեր, երբ կոտորեցին առանց խտրության՝ տղամարդկանց, կանանց, երեխաներին: Գերմանացի պրոֆեսոր Նյպագեն հաղորդում է Ռես ուլ-Այնում

բացառապես կանանցից ու երեխաներից բաղկացած քարավանը կոտորելու մասին: Կոտորածին սովորաբար նախորդում էին ահավոր դաժանություններ:

Պետք է առանձնապես նշվակել ճանապարհների շինարարությունում չբաղված հազարավոր հայ զինվորների սպանությունը, որոնց գնդակահարել կամ սրատել էին իրենց թուրք «ընկերները»:

Ախուրյալների նկատմամբ տմարդի վերաբերմունքը տեղահանությամբ ժամանակ: Աքսորյալների քարավանները, որոնք բաղկացած էին գլխավորապես ծերերից, կանանցից ու երեխաներից, ճամփա ընկնելու պահից դառնում էին ամենաանամոթ շահագործման թիրախ իշխանությունների կողմից, որոնք պետք է հոգ սանեին նրանց մասին: Քաղաքից մեծ հեռավորության վրա սալլապանները ժանդարմների մասնակցությամբ նրանց իջեցնում էին և հետ դառնում իրենց սալլերով, որոնց համար ոսկու գին էին վճարած լինում, դժբախտներին թողնելով ճանապարհը շարունակելու ոտքով... Գիշերները ավազակները հարձակվում էին քարավանների վրա ու թալանում դրանք, սպանում տղամարդկանց, բռնաբարում կամ առևանգում ջահել կանանց, գողանում երեխաներին: Այդ բանում ժանդարմներն օգնում էին հրոսակներին, իրենց զոհերից փող շորթելով նրանց «պահպանություն» համար: Կայմակամները (գավառապետները) հայերի անվտանգությունը երաշխավորելու համար նրանց ստիպում էին իրենց փող վճարել, իսկ հետո թույլ էին տալիս հարձակվել նրանց վրա: Իշխանությունները գրեթե պարեն չէին բաշխում. հաճախ նույնիսկ խոչընդոտներ էին հարուցում, որ աքսորյալները իրենց պարենով չապահովեն տեղահանության ժամանակ: Այդ պատճառով էլ աքսորյալները հազարներով զոհվում էին քաղցից ու ծարավից:

Ժանդարմների ու ելուզակների դաժանությունը չափ ու սահման չունեին: Որոշ դեպքերում նրանք գաղթողների վրայից հանում էին ամբողջ հագուստը և ստիպում քայլել օրեր շարունակ, միանգամայն մերկ քայլել անապատի կիզիչ արևի տակ, իսկ երբ հասնում էին շրջոհների, ժանդարմները վաճառում էին խմելու իրավունքը: Մենդաբերելուց անմիջապես հետո կանայք պետք է շարունակեին ճանապարհը. հազարավոր մարդիկ ընկնում էին ճանապարհներին, մահանալով սովից, ծարավից ու հոգնածությունից: Դիակները, հատկապես երեխաների, հաճախ՝

հատված թաթիկներով, մնում էին փռված ճանապարհներին: Ժամանակ առ ժամանակ դահիճները, ասես կատաղելով կենդանի մնացածների դիմացկունությունից, կանանց ու երեխաներին ջրահեղձ էին անում գետերում, ողջակիզում կամ սպանում դաժան կոտանքներով: Եփրատը հազարավոր դիակներ էր տանում: Բազմաթիվ ուրիշներ, հուրախություն ճուռակների ու շների թողնվելով անթաղ, ժանտահոտությամբ թունավորում էին մեծ ճանապարհները:

Նման պայմաններում, ինչպես վկայում են գերմանացիները, տարագիրների քարավանները, որոնք Մեծ Հայքից ճանապարհ ընկնելիս հասնում էին հազարավորների, հարելով ժամանելու պահին կրճատվում էին մինչև հարյուրավոր ու ավելի պակաս թվով մարդիկ: Խարբերդից, Ակնից, Թոքաթից և Սեբաստիայից 18 000 տարագրվածներից Հալեպ էին հասել ընդամենը 350 մարդ, իսկ էրզրումից տեղահանված 19 000-ից մնացել էր 11 մարդ: Ակներև է, որ տեղահանությունը երբեք «լոգիստիկա» «արդյունքների» չէր հանգեցնի առանց թուրքական իշխանությունների մասնակցության և նույնիսկ հրահրման, որոնք ոչ միայն անհրաժեշտ միջոցներ չձեռնարկեցին պարեն մատակարարելու և քարավանների անվտանգությունն ապահովելու համար, այլև խրախուսում ու կազմակերպում էին հրոսակների, հարձակումներ աքսորյալների վրա, ժանդարմներին և կանոնավոր զորքերն օգտագործելով օրինականացված կոտորածի համար: Եվ եթե, շնայած այդ համագործակցությանը, աքսորյալների մի մասը այնուամենայնիվ հասնում էր նշանակման վայր, ապա դա միայն այն պատճառով, որ հարկավոր էր եվրոպական [հասարակական] կարծիքին ապացուցել, թե նշանակման վայր էր ժամանել հայերի առնվազն գոնե մի որոշ մասը, ինչպես և այն պատճառով, որ նոր տեղում ողջ մնացածների կործանումը կասկած չէր հարուցում:

Աստուծոյն հետքերի նկատմամբ վերաբերմունքը ժամանակավոր համակենտրոնացման ճամբարներում և ճշանակման վայրերում: Այն հայերը, որոնց փոխադրում էին Անատոլիական Երկաթուղիով, ճիշտ է, խուսափեցին ելուզակների հալածանքներից, քանի որ գնացքներում էին, բայց նրանց վիճակն ավելի նախանձելի չէր: Լցված լինելով անասնավազոններ, գտնվելով ավելի մեծ նեղվածքի մեջ, քան անասունները, նրանք շնչահեղձ էին լինում այնտեղ, մեռնում բովից ու ծարավից. հաճախ մայրերը,

իրենց երեխաներին պատուհաններից նետում էին գետը, որ վերջ հնէն այդ սովահար փոքրիկ արարածների տառապանքներին: Զորքերի տեղաշարժը և աքսորյալների քանակը շատ էին դանդաղեցնում այդ ճանապարհորդությունը, և շատ կետերում մարդկանց քշում էին համակենտրոնացման ճամբարներ, որտեղ նրանք մնում էին բազում շաբաթներ կամ ամիսներ, սպասելով նոր փոխադրման: Այդ բացօթյա ճամբարներում, որտեղ աքսորյալներն ապրում էին իրենց քրջերից իրենց իսկ սարքած վրաններում, առողջապահական պայմանները բնավ հնարավոր չէ նկարագրել: Իշխանությունները պարեն չէին բաշխում, իսկ եթե ինչ-որ բան էլ տալիս էին, ապա միանգամայն անբավարար քանակությամբ: Ճամբարներն ամայացնում էին նաև տիֆատենդի, դողէրոցքի և արյունալուծի ահավոր համաճարակները: Ինչ վերաբերում է իշխանություններին, ապա նրանք ամենամոթալի կերպով շահագործում էին աքսորյալներին, նրանց ստիպում վճարել ամեն ինչի համար, ընդհուպ մինչև մեռածներին թաղելը:

Պակաս ահավոր չէր հայերի վիճակը նշանակման վայր հասնելուց հետո, որտեղ նրանք հույս ունեին, թե գեթ որոշ չափով կթեթևանան իրենց տառապանքները: Լիներ դա Սուլթանիեում, Կոնիայի վիլայեթի առողջության համար վնասակար անապատում, Հալեպի, Ղամի, Հոմսի և Դամասկոսի շրջաններում, թե առավել խոշոր հավաքակայանում՝ Դեյր էլ Զորում, նրանք շարունակում էին ենթարկվել այնպիսի վերաբերմունքի, որը նվազագույն իսկ կասկած չէր թողնում, որ իշխանությունները մտադիր են կործանել նրանց: Իրենց ահավոր ճամփորդության տանջանքներից ուժասպառ, նրանք մահանում էին անհամար քանակությամբ, իսկ կառավարությունը, մտքով էլ չանցկացնելով պարենով նրանց ապահովելու մասին, որ բավարար լիներ կյանքի պահպանման համար, խոշընդոտում էր ամեն մի օգնություն, որ կարող էր նրանց հասնել արտասահմանից:

Կրոնական հանգամանք: Հայերին հալածելու որոշումը կառավարությունը կայացրել էր քաղաքական, այլ ոչ թե կրոնական շարժառիթներով, և հենց այդ պատճառով էլ թուրքական իշխանությունները այդպես անբարեհաճ էին վերաբերվում նրանց հավատափոխ լինելուն, ինչը նորադարձներին կազատեի աքսորի գեկրեսի գործողությունից: Այսպիսով, միայն մեկ թե երկու քաղաքում կարողացան քիչ թե շատ թվով ընտանիքներ փրկվել:

վել հավատորացության շնորհիվ: Իսկ շատ դեպքերում հավատափոխները, ինչպես որ մյուսները, որոշ ժամանակ անց աքսորվեցին: Շատ կանայք իսկապես ընդունեցին իսլամը, բայց թուրքի հետ ամուսնանալուց հետո. միայն մահմեդականություն ընդունելը բավական չէր աքսորից խուսափելու համար: Թուրքերի վերցրած հայ երեխաները, բնականաբար, նույնպես մուսուլմանական հավատով էին դաստիարակվում:

Որոշ վայրերում Կոստանդնուպոլսից տրված հրամանները աքսորելիս բացառություն էին անում բողոքական կամ կաթոլիկ հայերի համար, քանի որ այդ երկու համայնքները չէին միջամըտում լուսավորչականների քաղաքական գործերին, և Ավստրիայի ու Ամերիկայի դեսպանությունները հանդես եկան նրանց պաշտպանությամբ: Բայց այդ հրամանները հազվադեպ էին կատարվում, և կաթոլիկների ու բողոքականների մեծ մասը դարձավ լուսավորչականների բախտակիցը:

Չնայած հալածանքների, այսպես ասած, աշխարհիկ բնույթին, քանի որ դրանք ուղղված էին ցեղի, և ոչ թե կրոնի դեմ, այդ իրադարձությունների ժամանակ թուրքերի մեջ մեկ անգամ չէ, որ արթնանում էր կրոնական մոլեռանդության բնազդը: Դա դրսևորվում էր հայ հոգևորականների դաժան մահապատիժներով, եկեղեցիների թալանով և դրանք մղկիթներով վերածելով:

Այսպիսով, կարելի է համարձակ պնդել, որ հայ քրիստոնյաների կրած ահավոր տառապանքներում ոչ միայն նրանց ցեղը, այլև նրանց կրոնն էլ անարգվեց, անպատվվեց ու պղծվեց:

Դաժանություններն ու խոշտանգումները: Այն խոշտանգումներն ու դաժանությունները, որոնց զոհը դարձան հայերը 1915 թ., հնարամտության ու բազմազանության առումով բնավ չէին զիջում նրանց, որոնց ենթարկվել էին նրանք 1895 և 1909 թթ.:

Անողորմ զանահարություն, հանված աչքեր, պոկված եղունգներ ու մազեր. սղոցված կամ կտրված քթեր, ձեռքեր, ոտքեր և մարմնի այլ մասեր. շիկացած երկաթով դաղում, առաստաղից կախում՝ ոչինչ չէր բացակայում ցուցակից: Վիրավորական կլիներ այստեղ չհիշելը այն ահավոր մեղադրանքի մասին, որ հայերը հրապարակավ կայացրել էին էնվեր փաշայի փեսայի՝ Վանի նահանգապետ Զեդեթ բեյի, «մսագործների գումարտականների» պետի նկատմամբ: Հենց նորին գերազանցությանն է պատկանում խոշտանգումների երկու ձևի գյուտի պատիվը:

դրանցից մեկը հայերի ներբանները պայտելն է, ինչպես գրաստ-
ներին, նորություն, որի համար նրա գյուտարարն արժանացել
է «բաշկալեցի պայտառ» մականվան. մյուսը կատուներով խոշ-
տանգելն էր, որի դեպքում կատուներ էին խցկում խոշտանդ-
վողները՝ հագուստի տակ և ապա ծեծում կենդանիներին, որ
նրանց ստիպեն իրենց ատամներն ու ճակները խրել զոհի փո-
րոտիբը:

Կենտրոնական կառավարության, նրա մարմինների և քուրճ
ժողովրդի պատասխանատվությունը... Ինչպես ստույգ հաս-
տատված է «Կապույտ գրքում», այդպիսի հսկայական չափե-
րով մարդկային կյանքեր ոչնչացնելը, որն ուղեկցվում էր նման
տառապանքներով, կրոնական մոլեռանդության դրսևորում չէր:
Դա կոտորած էր հրամանով, որն իրականացվում էր անգիտա-
կից զինվորների, կամ այնպիսի անձանց կողմից, որոնց բիրտ
բնազդները խթանելու կարիք չկար:

«Կապույտ գիրքը» և նրա հետ մենք արձանագրում ենք, որ
եթե քաղաքային բնակչությունը աքսորն օգտագործում էր թա-
լանի համար, անվանի մուսուլման քաղաքացիները հաճախ բո-
ղոքում էին կատարվող չարագործությունների դեմ, իսկ երբեմն
էլ նույնիսկ փորձում էին խոչընդոտել դրանք, ի դեպ, առանց
որևէ էական հաջողության: Որոշ թուրքեր նույնիսկ պատժվել
էին այդ մարդասիրական միջամտության համար: Նա, ում ծա-
նոթ է արևելյան խառնվածքը, «Կապույտ գրքի» հետ միասին
ընդունում է, որ մուսուլման գյուղացիները երբեք չէին հա-
մարձակվի գործել այդպես առանց պաշտոնական իշխանություն-
ների հրահրման:

Թուրք ժանդարմների վարքագիծը, որոնք արբած էին հազա-
րավոր մարդկային կյանքերի նկատմամբ իրենց տրված իշխա-
նությամբ, է՛լ ավելի շատ է նողկանք, սարսափ ու արհամար-
հանք հարուցում, քան քրդերի կամ գյուղացիների վարքագիծը...

Հանուն արդարության պետք է խոստովանել, որ գտնվում
էին թուրք պաշտոնյաներ, որոնք հրաժարվում էին կատարել
Կոստանդնուսյուլսի արյունոտ հրամանները և նույնիսկ ջանում
էին հակադրել դրանց: Այսպես, Զմյուռնիայի վալիին՝ Ռահմի
բեյին, Բադդադի վալի Սուլեյման Նազիֆ բեյին, Քյոթահիայի
Նահանգապետ Ֆայիկ Ալիին հաջողվել էր խոչընդոտել ամեն մի
կոտորած: Բայց նմանօրինակ ընդդիմությունը, որքան մենք գի-
տենք, հաջողությամբ էր պսակվել միայն այդ երեք դեպքում:

էրզրումի վալի Թահսին բեյը, Տրապիզոնի, Անգորայի, Հալիպի և Ադանայի վալիները նույնպես փորձել էին հակադրել Կոստանդնուպոլսից ստացված անմարդկային հրամաններին: Բայց նրանց դիմադրությունն արագ ընկճվել էր, և Կոստանդնուպոլսի հրահանները կատարվել էին այնպիսի պաշտոնյաների կողմից, որոնք ավելի հնազանդ էին երիտթուրքական կառավարության կամքին, որը որոշել էր բնաջնջել ամբողջ հայ ցեղը կայսրությունում: Ահավոր ճշմարտությունն է արտահայտել մի օտարերկրացի ականատես, հայտարարելով, որ «տարագրումը կոտորածի սոսկ քաղաքավարի ձև էր»: Գավառական պաշտոնյաները, որոնք նվիրված էին կառավարությանը և իրազեկ էին նրա մտադրություններին, դա բնավ չէին թաքցնում: Այդ մասին նրանք բացեիքաց բղավում էին ամերիկացիների ու գերմանացիների երեսին: Մուշի մյուսթեսարիֆը բացփթեց հայտարարել էր, որ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում թուրքերը կկոտորեն ամբողջ ազգը: «Բնաջնջումը միակ միջոցն է», — հայտարարել էր նրա պաշտոնակից Գ.-ն... «Դուք չեք հասկանում, թե մենք ինչ նպատակ ենք դնում մեր առջև, — ասել էր արսորի հանձնաժողովներից մեկի նախագահը մի գերմանացու, — մենք ուզում ենք ոչնչացնել բուն «հայ» անունը: Ինչպես որ գերմանացիները չեն ուզում, որ գոյություն ունենա որևէ մեկը գերմանացիներից բացի, այդպես էլ մենք՝ թուրքերս, ուզում ենք, որ լինեն միայն թուրքեր»:

Այսպիսին է ահավոր ճշմարտությունը: Հենց երիտթուրքական կառավարությունն էր կանխամտածված ու սառնասրտորեն հրամանագրել հայ ժողովրդի բնաջնջումը: Մենք չգիտենք, թե գերագույն կառավարիչների ծրագրի մեջ մտնում էր նաև այն, որ կտրեին փոքր երեխաների ձեռքերը, որ մերկացված կանայք դեգերեին անապատում, բռնաբարվեին այլանդակված ամուսինների կամ ծնողների ներկայությամբ, թե՞ այդ ամենը լրացվել էր հենց իրենց՝ կատարողների կողմից հանուն սեփական զվարճության: Ամերիկացիների մեջ այն տալաջտությունն է ստեղծվել, որ նույնիսկ դաժանություններն էին լավ կազմակերպված: Բայց մենք հավաստիորեն դիտենք, որ տեղեկում և ճանապարհին կոտորածն իրականացվել էր հրամանով: Ծակատագրի քմայքին մատնված, սլարենի մատակարարումից զուրկ համակենտրոնացման ճամբարներում համաճարակները ցանկալի էին: Ծանապարհին սովով, ծաշավով ու

ներին վերադարձնել Բաքու, նկատի ունենալով վերահաս ցրտերը:

3) Վերադարձնել թուրքական և ադրբեջանական իշխանությանն ենթակա կողմից բռնագրավված հայերի ունեցվածքն ու թանկարժեք իրերը և ձեռնամուխ լինել հայ բնակչությանը պատճառված բազմամիլիոնանոց վնասների հատուցմանը և՛

4) Թեթևացնել հայերի, հատկապես նրանց ողբերգական վիճակը, որոնք գտնվում են Բաքու քաղաքից դուրս՝ Բաքվի նահանգի սահմաններում:

Ստորագրություն՝ Բաքվի հայոց ազգային խորհրդի պատվավոր նախագահ, Բաքվի թեմի առաջնորդ Բագրատ Եփեսկոպոս

Հայկ. ԽՍՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 200, ց 1, գ. 56, քք. 69—73:

**248. ԱՄԵՔՍԱՆԳՐԱՊՈՒԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ
ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԳԻՄՈՒՄԸ ՀԱՅՈՅ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ
ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԳԻՆ**

Թիֆլիս, 1 դեկտեմբերի 1918 թ.

Ի պատասխան նույնմբերի 30-ի ձեր № 59 գրության և ի լրումն իմ №№ 39 և 41 զեկուցումների, սրանով պարտք եմ համարում ներկայացնել Ձեզ Ալեքսանդրապոլի և շրջանի գյուղերի ժանր վնասների և ավերածությունների մասին համառոտ մի ցուցակ:

Տաճիկները իրանց հարձակման և տիրապետության շրջանում գործել են զազանություններ և կատարել սրածություններ հետևյալ գյուղերում. 1) Արթիկ, Ղիչաղ, Արխվալի, Բաշգյուղ գյուղերում կատարել են աննկարագրելի թալան, մինչև վերջին թելը: Արթիկ գյուղում, որ ունի 400—500 ծուխ, թալանի ժամանակ կոտորել և գերել են տղամարդ ազգաբնակչության ամենաառողջ, երիտասարդ մասը, բռնաբարել և գերել են ահագին քանակությամբ կանայք, աղջիկներ, սկսած ութ-տաս տարեկան հասակից:

2) Թալանել են և կոտորածի ենթարկել Ճլոխան, Իլխիաբի, Թումարտաշ, Հոռոմ և Մեզիղլու շեն, բազմամարդ և հարուստ գյուղերը. եղել է սրածություն, բռնաբարություն, գերություն կանանց և տղամարդկանց:

3) Ալեքսանդրապոլի վերա հարձակվելիս ումբակոծել և կիսավեր են դարձրել Խլի-Ղարաքիլիսա գյուղը, որի 1500 հոգի տղամարդ երիտասարդությունը գերել և սպանել են: Ղարաքիլիսան չրջանի աչքի ընկնող խոշոր գյուղերից էր, ուներ 900 տուն բնակչություն, նահապետական խոշոր ընտանիքներից բաղկացած: Լինելով քաղաքի արվարձաններից մեկը, Շիրակի հարուստ, ճոխ և վաճառաշահ ավաններից մեկն էր: Ներկայումս կիսավեր, խեղճ և ողորմելի մի գյուղ է, կանացի և ծերունի ազգաբնակչությամբ: Այս գյուղը նույնիսկ Հասան-խանի արշավանքի ժամանակ չի ենթարկվել նման անգթությունների և անագորույն բռնությունների:

4) Թալանված և սրի են քաշված Դահաւրլի, Աղին գյուղերը, Ալեքսանդրապոլ—Ծրեան երկաթուղագծի վրա: Աղինցիները տաճիկների հարձակման ժամանակ ամբողջապես փախել էին գյուղից: Սակայն տաճիկ հրամանատարությունը աղինցիներին խաբեություն մը հետ է դարձնում և համարյա բոլորին կոտորում: Սրածությունից ազատվածներին կարելի է մատների վերա հաշվել:

5) Թալանի և ավերի են ենթարկվել Զիթիհանգուլ գյուղը, որի ազգաբնակչության կրած տանջանքները հիշեցնում են VII դարի արաբական արշավանքները: Զիթիհանքուվի ամբողջ արական սեռը առանց խտրության, մոտ 400—500 հոգի լցվում են մարագները և այրվում ամենաանգութ կերպով: Այրվողների սարսափելի և աղիողորմ ճիչը բռնել էր ամբողջ շրջանը:

6) Բուլորովին հիմնահատակ և անհետք կերպով ավերվել են Սոգյուքլի և Մահմուջուղ շին և լի ավանները: Ազգաբնակչուները կոտորված է մինչև վերջին մարդը: Գյուղերը նույնիսկ չունին որևէ մեկը իբրև հիշատակ այդ գյուղերի վաղեմի գոյության:

Այս գյուղերը զոհ են գնացել մի սառը, անարգ և դավադիր պրովոկացիայի տաճիկների կողմից, որպես թե նոքա տաճիկներին դիմադրության փորձ են արել:

7) Նույնպիսի կոտորածի է ենթարկվել նաև Ղլիճեաթաղ գյուղը, որից չի ազատվել ոչ մի կենդանի շունչ:

8) Կոտորվել և ավերվել են Կասպ, Մեծ և Փոքր Ղանլիճա գյուղերը, որոնց բնակիչների մեծ մասը գերվել են: Միայն 200 հոգի տղամարդ մորթվել են և սրախողխող եղել կենդանիների նման:

9) Ավերվել և մինչև վերջին թելը թալանվել են հետևյալ շին

ու լի գյուղերը՝ Թորոսի գյուղ, Օրբա-ֆիլիսա, Սալուք, Գյուլլի-
 ֆուլադ, Ղրզրլ-ֆիլիսա, Դուգ-Խաւաբա, Չիֆթալի, Բոգ-էոխուշ,
 Ղզղոզ, Շիշթաֆա. շրջանի ամենահարուստ և վաճառաշահ
 գյուղը՝ Ղազաճչի, Թիթոյի-Խաւաբայ, Քոռ-աղբյուր և ուրիշներ։
 Այս գյուղերից շատերում հիմնահատակ քանդվել են շինություն-
 ները, ջրաղացները, կողոպտվել և տարվել են տարիների ըն-
 թացքում ամբարած հարստությունները, ստացվածքները, երկ-
 րագործական բազմաթիվ գործիքներ, պարագաներ, տավար,
 ոչխար և ամեն ինչ։ Գերվել, բռնաբարվել և մահմեդականացել
 են հազարավոր կույսեր, հարսներ, մատղաշ օրիորդներ՝ սկսած
 ութ տարեկան հասակից։ Այս գյուղերի սարսափահար ազգա-
 բնակչությունը փախչում էր դեպի Լոռի, տաճիկները խաբեու-
 թյամբ հետ են դարձնում և ամենաստոր, ամենաանարգ կերպով
 ենթարկում սրածության և կոտորածի։ Երիտասարդության մեծ
 մասը մյուս գյուղերի հետ քշվեց Կարսի ուղղությամբ երկրի
 խորքերը և նրանցից չվերադարձավ և ոչ ոք...

10) Ավերված ու թալանված են Զրախի, Դուսքեանդ, Մեծ և
 Փոքր Քյափանակ, Հաջի-Նազար, մասամբ Զաջուռ, Ախքիլիսա,
 Դաբբանդ, Սամրլի, Քարմասոնի, Արիփվալի և այլ գյուղերը։ Այս
 գյուղերի երիտասարդներին տարել են դեպի դիմացի սարը և
 խմբերով գնդակահարել։ Ամբողջ հայ գյուղերի կայտառ երիտա-
 սարդությունը աշնան տերևների նման յուր դիակներով ծածկել
 է լեռների կատարները և ստորոտները։ Այս բոլոր գյուղերում
 տաճիկները ցուցադրել են հին և նախնական դարերի ասորես-
 տանցիների խստասրտությունը և անխղճությունները։

11) Վրեժխնդրության պատրվակով մինչև վերջին թե-
 ւանի են ենթարկվել Ղաւաբոյեա, Ղալթախչի, Ավդերեկ, Աղբու-
 լադ, Գեռգ-էոխուշ, Համամլի, Ուքնավ, Գեորան, Ղշլադ, Վար-
 դանլու, Դարբադ, Բզովդար գյուղերը, հիմնահատակ ավերված
 է Նալբանդը։

Սոցա հետ և ուրիշ շատ գյուղեր։

12) Մեծ Ղարաքիլիսան յուր շրջանով հիշատակալից ճակա-
 տամարտից հետո ենթարկվել է անագորույն սրածության, ավե-
 րի և կողոպուտի։ Միայն Ղարաքիլիսայի ձորերում և անտառնե-
 րում սրածության և գնդակահարության են ենթարկվել մոտ 20 000
 տղամարդ, շարքերով և այն [էլ] պարբերաբար, անխնա կեր-
 պով։ Այլանգակված դիակները ձորերում, հորերում և սարերում
 մինչև օրս վկա են այդ տմարդի և փոքրոգի զաղանություններին։

Առհասարակ, Ալեքսանդրապոլի շրջանի 120-ից ավելի հայաբնակ գյուղերից, շեն ու լի, հարուստ ու ճոխ, առատ, հյուրասեր, և ոչ մեկը զերծ չի մնացել տաճկական ավերիչ ու կործանիչ սրից ու յաթաղանից:

Շատ գյուղերի մասին մինչև օրս չեմ կարողացել տեղեկություն հավաքել, որովհետև շրջանը կտրված է եղել արտաքին աշխարհից և փակված դրսի հարաբերությունների առաջ, նույնիսկ Ալեքսանդրապոլ քաղաքի համար:

Այս գյուղերի հետ միասին ավերվել ու կործանվել են 10—15-ից ավելի եզդիների գյուղեր, անհետ կորել նրանց խաղաղ և աստվածավախ ազգաբնակչության հետ միասին:

Անհաշիվ են իմ հայրենի գավառի նյութական ու բարոյական վնասները: Անփոխարինելի նորա կորուստները: Այս րոպեիս նորա վերաշինության համար երկու միլիարդ հազիվ բավականացներ, սակայն ոչ մի հատուցում, ոչ մի վարձատրություն, ոչ մի նյութական վճար չի կարող փոխարինել Ալեքսանդրապոլի հայաշատ գավառի կենդանի, աշխույժ, կայտառ, ժրջան և աշխատավոր երիտասարդության մատաղ կյանքերի ոչընչացման: Երկիրը լի է այրիներով, անհայր ու անմայր քաղցած որբերով: Դեռ Ալեքսանդրապոլը յուր շրջանով երկար կծխա ու կմխա յուր զավակների անփոխարինելի կորուստներով և կողբա նոցա զգալի բացը..

Ալեքսանդրապոլի և շրջանի հայրենակցական միության
վարչության նախագահ՝ Ա. Խան-Պասլյան

Հետձ ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ,

ֆոնդ 1, ց. 1, գ. 242, ք. 2—3:

**249. ԱՆՍԱՔԱՆԱԹԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՅ
ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ**

Թիֆլիս, 2 դեկտեմբերի 1918 թ.

Ի պատասխան խորհրդիդ յ30-ն նույնմբերի 1918 թ. № 56, վարչությունս ընդամին պատիվ ունի ներկայացնելու Ախալքալաք գավառի բոլոր վնասված, ավիրված և կոտորածի ենթարկված հայկական գյուղերի ցանկը, որ տեղի է ունեցել սույն տարվա մայիսի վերջերին տաճիկ զորքի ներս խուժման ժամանակ:

1. Ախալքալաք քաղաք
2. Աբուլ գյուղ
3. Արագովա
4. Բղավեթ
5. Գորիս
6. Գուլիկամ
7. Մաճասիա
8. Օլավերտ
9. Օրճա
10. Խոսպիա
11. Աջանա
12. Ալաթուման
13. Բալխո գյուղ
14. Բալարեթ
15. Բեժանո (Ճանճըղազ)
16. Բուղաշեն
17. Բուռնաշեթ
18. Ղատուար
19. Գոման
20. Զակ
21. Էխթիլա
22. Գաճո
23. Լոմատուրս
24. Միրինիա
25. Սամսուր մեծ
26. Սամսուր փոքր
27. Սիրկ կամ Փոքր Գաճո
28. Տըրկընա
29. Ազավրեթ
30. Ալաստան
31. Վարեան
32. Տուրս
33. Խանդո
34. Գյումբուրդա
35. Դիլիսկա
36. Զամտուրա
37. Վաշեան
38. Ղուոի Դատեշ
39. Տիլ' Ֆ
40. Մեծ Գլոնտուրա
41. Փոքր Գլոնտուրա
42. Ղուլալիս
43. Խամղարո
44. Մուրճախեթ
45. Սու տա
46. Մեծ Խանյալի
47. Փոքր Խանյալի
48. Կարծաղ
49. Մրակովալ
50. Արագյուղ մեծ
51. Արագյուղ փոքր
52. Դանձա
53. Օրոճալարր
54. Փոկու
55. Սադխա
56. Խոճարեզ
57. Ճիգրաշեն
58. Դատումա
59. Թախճա
60. Խորենիա
61. Մօտիկամ
62. Թոթխամ

Թե Ախալքալաք քաղաքը և թե վերոհիշյալ գյուղերը թողել են իրենց շարժական և անշարժ կայքերը, ազատելով մի շնչին մասը, ապաստարան գտնելով Բակուրիանի անհյուրընկալ անտառներում, Մալկայում և այլուրեք, իսկ Թախճա և Խորենիա գյուղերը ամբողջապես սրի են անցկացրած:

Դավառում մնացել են հետևյալ հայ կաթողիկ գյուղերը՝

1. Բավրա
2. Կավթիկամ
3. Խուզում
4. Թորիա
5. Ուրծմանա
6. Բեշտիա

Այս գյուղերի մասին Վարչությունս ճշգրիտ տեղեկություններ չունի:

Փոխ-նախագահ՝
Ի տեղի քարտուղարի՝ Ար. Տեր-Հակոբյան

Հետև ՊԱ պատմության ինստիտուտ,
Ֆ. 1, ց. 1, գ. 242, ք. 4--5:

**250. ՓԱՄԲԱԿԵՑԻՆԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ
ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԳԻՆ**

Ց դեկտեմբերի, 1918 թ.

Թյուրքական արշավանքից Փամբակի շրջանում ֆիզիկապես, տնտեսապես և նյութապես վնասվել են հետևյալ գյուղերը.

1) Մեծ Ղարաքիլիսա, 2) Ղշլաղ, 3) Եղաբու, 4) Վարդանու (կեսը թյուրք է բնակիչ— կեսը՝ հայ), 5) Սարումսախու, 6) Դարբազ, 7) Բեզովտալ, 8) Հաջի-Ղարա, 9) Պարնի գեղ, 10) Համամու, 11) Սպիտակ, 12) Ավտիբեկ, 13) Զիզդամալ, 14) Ութնալ, 15) Թափանու, 16) Նալբանդ, 17) Ղալթաղչի, 18) Ղարալ, 19) Աղբուլաղ, 20) Գյոգյողուշ, 21) Գյորան, 22) Ղարադարզի, 23) Էֆենդի:

Քարտուղար՝ Ստ. Զորյան

Հետև ՊԱ պատմության ինստիտուտի
տրիվ, Լեռնի անձնական ֆոնդ 1, ց. 1,
գ. 242, ք. 6:

**251. ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԵՆԱԿՅԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԻ ԴԻՄՈՒՄԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԴԱՇՆԱԿԻՑ
ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻՆ**

Թիֆլիս, 10 դեկտեմբերի 1918 թ.

Համաշխարհային պատերազմի ավարտի և համաշխարհային տերությունների ընդհարումների վերջնական արդյունքի ամփոփման այս նշանավոր ժամին Հայոց հայրենակցական միությունների կենտրոնական խորհուրդը արձանագրում է հետևյալը. հայ ժողովուրդը, որն իր հայրենիքի աշխարհագրական պայմանների և իր համար աննպաստ դասավորված պատմության ընթացքի բերումով դարեր շարունակ անհավասար պայքար է մղել հանուն գոյության, շնայած դրան, առանց մտածելու իր թույլ ուսերին ընդունեց նաև մեր օրերի վիթխարածավալ պատերազմին մասնակցելու ուժերից վեր բեռը, իր բոլոր ուժերը հանելով կենտրոնական Եվրոպայի պետությունների կողիցիայի դեմ:

Գտնվելով դաշնակից տերությունների պատերազմական գործողությունների հեռավոր ծայրամասում, հայ ժողովուրդը իր համեմատաբար փոքրաթիվ ուժերով հայտնվեց թվապես և ռազմական ուժով իրեն բազմակի գերազանցող թշնամու՝ Թուրքիայի դեմ հանդիման, որն, ընդամին, քիչ է հաշվի նստում մարդկային հասարակության տարրական կանոնների հետ, որոնք եվրոպական մշակույթի արգասիք են:

Պատերազմի առաջին շրջանում, երբ Ռուսաստանը դեռևս զենքը ցած չէր դրել, հայերը զանգվածաբար միախառնվում էին ռուսական զորքերի շարքերին և վերջիններիս հետ համահավասար կրում պատերազմի բոլոր դժվարությունները. բացի այդ, կազմակերպելով կամավորների հատուկ ջոկատներ, նրանք գործում էին ռուսական բարձրագույն հրամանատարության ղեկավարության ներքո, էական ծառայություններ մատուցելով ռուսական բանակին: Իսկ ռուսական զորքերի կողմից Կովկասյան ռազմաճակատը թողնելուց հետո հայերը կազմեցին ազգային զորամասեր՝ այս ռազմաճակատում դաշնակիցների գործը շարունակելու համար. սակայն ճնշվելով թշնամիների անհամեմատ գերազանցող ուժերի կողմից և թուլանալով թիկունքից իրենց վրա հարձակված կովկասյան թաթարների հրոսակախմ-

բերի կողմից, որոնց կազմակերպել ու ղինել էին Թուրքիայի և նրա դաշնակիցների գործակալները, հայերը վիթխարի կորուստներ կրեցին և անհամար զոհեր տվեցին դաշնակիցների գործին:

Թուրքական կանոնավոր զորքերը, մոլեռանդությամբ համակված, ծրագրված կերպով ու հետևողաբար կատարում էին հայ ժողովրդին բնաջնջելու իրենց առջև դրված հանցավոր խնդիրը: Գործելով թուրք սպանների ղեկավարությամբ, կովկասյան թաթարների խավարամիտ հրոսախմբերը, մղվելով վայրի բնազդներով, հրի ու սրի մատնեցին մեր երկիրը, անխնա կոտորելով բոլորին, ովքեր չէին հասցրել թաքնվել նրանց տեսադաշտից:

Սրի է քաշվել ու բնաջնջվել առնվազն մեկ միլիոն հայ: Ամբողջ Թուրքահայաստանը և Կովկասյան Հայաստանի մեծ մասը անապատի են վերածված: Հրկիզված են քաղաքներն ու գյուղերը, կողոպտված է այն շրջանների հայերի ամբողջ ունեցվածքը, որտեղ ոտք են դրել թուրքերը և նրանց դաշնակիցները՝ կովկասյան մուսուլմանները, և ներկայումս՝ հատուցման հանդիսավոր պահին, մեր հայրենիքը ավերի ու մահվան մի տխուր պատկեր է իրենից ներկայացնում: Ահավասիկ.

Կարսի մարզ: Սարիղամիշի ճակատում թուրքական զորքերի ճեղքման պահին Կարսի մարզի Արդահանի և Օլթիի օկրուգների տեղացի մուսուլման բնակչությունը թուրք սպանների հրամանատարությամբ կտրեցին հայ բնակչության նահանջի ճանապարհը, և վերջինս, մնալով տեղում, գլխովին կոտորվեց, բացառությամբ մեկ հազար երեխաների ու կանանց, որոնց ջարդելով, բռնաբարելով, պղծելով, հետագայում Արդահանի մոտից բաց թողեցին գնալու հարևան Ախալքալաքի գավառ, Իսկ նույն Կարսի մարզի մյուս երկու՝ Կարսի ու Կաղզվանի օկրուգների հայերը մեծ մասամբ հասցրել էին փախչել Կարս, տեղում թողնելով իրենց ողջ ունեցվածքը՝ հացահատիկն ու ալյուրը, անասունները, գործիքներն ու կահ-կարասին: Կարսի հանձնումից հետո ամբողջ զաղթականությունը խուճապահար նետվեց դեպի Ալեքսանդրապոլ, բայց Կարայազ կայարանի մոտ մուսուլմանների կազմակերպված հրոսախմբերի կողմից թալանվեց մինչև Էրզրին թեև: Այնուհետև փախչելով Ալեքսանդրապոլից, այդ դժբախտների մեծ մասը կոտորվեց ճանապարհին և Մեծ Ղարաբաղիսա գյուղում:

Ալեքսանդրապոլը և գավառը: Չնայելով Բրեստ-Լիտովսկի

Պաշտպանական պայմանագրի պայմաններին, թուրքերը Ալեքսանդրապոլ քաղաքի անակնկալ ռմբակոծումով խուճապի մատնեցին վերջինիս բնակչությանը, հարձակման անցան ամբողջ գծով մեկ, հրի ու թալանի մատնեցին գյուղերն ու բնակչությանը, որք խելակորույս էր իր դեմ գործադրված գազանություններից, քշեցին Ղարաքիլիսայի լեռնանցքներն ու ձորերը։ Այստեղ թուրքական կանոնավոր զորամասերը իրենց դաշնակիցների՝ մուսուլմանական հրոսակների հետ, անասելի վայրագություններ կատարեցին. կանանց բռնաբարում ու երեխաների պղծում, տղամարդկանց մեթոդաբար զանգվածային բնաջնջում՝ նրանց բաժանելով կարգերի, միմյանց կապկպած հարյուրավոր խաղաղ բնակիչների գնդակահարություն, սարսափներ, որոնք անհնար է նկարագրել։ Ականատեսներից հարյուրավոր մարդիկ խելացնորվել են, ի վիճակի չլինելով տանել այդ գազանությունները։ Զրհուրները, փոսերը, ձորերը, գետերն առ այսօր էլ լի են սպանվածների նեխած դիակներով։ Ալեքսանդրապոլի գավառի տեղերում մնացած բնակչությունից, որը չէր հասցրել փախչել, սվեյլի քան 10 000 երիտասարդներ քշվեցին Թուրքահայաստանի խորքը՝ դեպի էրզրում, որտեղ նրանք զոհվեցին ասկյարների գնդակներից ու հարվածներից, սովից, ցրտից ու հիվանդություններից։ Այդ տարաբախտներից միայն մի քանի հարյուր մարդ վերադարձավ հայրենիք։ Թե Ալեքսանդրապոլի գավառի և մերձակա շրջանների գյուղերում ինչպիսի կամայականություն ու սանձարձակություն է տիրել, կարելի է տեսնել հետևյալից։ Խլի Ղարաքիլիսա գյուղում 1500 բնակչից կենդանի է մնացել ընդամենը 200 մարդ։ Այդ շրջանում բռնաբարվել և առևանգվել են առնվազն 5000 կին ու աղջիկ, որոնցից շատերը թույն են խմել, ի վիճակի չլինելով դիմանալ խայտառակությանն ու իրենց դեմ գործադրված գազանություններին, շատերն ընդունել են իսլամը։ Հենց այդտեղ գնդակահարվել են հազարավոր խաղաղ բնակիչներ, որոնք ոչ մի մասնակցություն չէին ունեցել ռազմական գործողություններին։ Քշվել տարվել են ավելի քան 50 հազ. գլուխ խոշոր եղջերավոր, 100 հազ. գլուխ մանր անասուններ, 5 հազ. ձի, տարվել է մոտ 2 $\frac{1}{2}$ միլիոն փութ ցորեն, 1 միլիոն փութ գարի, կողոպտված են բոլոր մանուֆակտուրաները, գործիքները, սարքավորանքը, տների կահ կարասին, զարդերը, ոսկին, արծաթը, փողերը, հրի ճարակ են դարձել հանրային ու պետական շինությունները, ոչնչացված են այգիները, բանջա-

րանոցները, ջրաղացները, հանված տարված են լուսամուտների ու դռների շրջանակները և նույնիսկ գեղջիկական խրճիթների գերանները:

Ախալքալաքի գավառ: Զավթելով Ախալքալաքի գավառը, թուրքերը կոտորեցին մնացած ամբողջ հայ բնակչությանը, բացի հայ կաթողիկոսներից: Այսպիս, գլխովին սրի են քաշված Թաղչա և Խորենիա գյուղերի երկու հազար գյուղացիները, որոնք չէին հասցրել փախչել: Իսկ գավառի փախած հարյուր հազար բնակչությունը տեղում թողել էր իր ունեցվածքը սակավ բացառությամբ, իր հետ քշելով անասունների սոսկ մի մասը, և ապաստան էր գտել հարևան՝ Բակուրիանիի ու Մալկայի շրջաններում, որոնք շուտով համատարած գերեզմանոցների վերածվեցին այդ դժբախտների համար: Այդ գավառի 85 հազ. գաղթական հայերից 5 ամսում զոհվեց ավելի քան 40 հազար մարդ: Հիվանդություններից, ցրտից ու սովից օրական միջին հաշվով 300 մարդ էր մեռնում: Պաշտոնական տվյալներով 1918 թ. օգոստոս ամսին Բակուրիանիում գաղթականական կազմակերպությունների կողմից ստասարկվում էր 32 հազ. մարդ, իսկ նոյեմբերին՝ ընդամենը միայն 14 հազ., մնացած 18 հազ. զոհվել էին: Գանձա գյուղի 2060 շունչ բնակչից այդ նույն ժամանակամիջոցում Մալկայում զոհվել է 720 մարդ: Խանչալի գյուղի 1700 շնչից զոհվել է 1150 մարդ, Սաթկա գյուղի 3250 շնչից զոհվել է 2500 մարդ: Մինչդեռ այդ սովյալ զանգվածը գավառում թողել էր ավելի քան $2\frac{1}{2}$ միլիոն փութ հացահատիկ, մոտ 8 միլիոն փութ բերք, 15 հազար մեղվափեթակ, մեծ քանակությամբ անասնակեր, հողամշակման գործիքներ, գյուղատրնտեսական մթերքներ, գործվածքեղեն և այլ ապրանքներ, հանրային ու ռազմական ունեցվածք, եկեղեցական սպասքեղեն, հին ձեռագրեր: Գաղթականների մոտ մնացած շարժական ունեցվածքը աննշան գներով ծախսվել է տարադղի վերավաճառողներին, իսկ անասունները գրեթե ամբողջությամբ քշվել տարվել են Ախալքալաքի գավառում թուրքերի կազմակերպած ավազակախմբերի կողմից, որոնք թուրք սպաների ղեկավարությամբ և ասկյարների մասնակցությամբ սխտեմատիկաբար առապատակություններ էին կատարում գաղթականների դեմ, ընդ որում քշված անասունները, ինչպես դա հաստատված է ականատեսների կողմից, դրվում էին Ախալքալաքում և Ախալցխայում զրտնրվող թուրքական բարձրագույն հրամանատարություն տնօրինող

նության ներքո, ինչպես դա տեղի էր ունեցել հունիսի 12-ին, հուլիսի 19-ին և այլն:

Փամբակի շրջան: Այս շրջանի 28 հայաբնակ գյուղերից փրկվել է միայն Համգաշիման գյուղը, ուր թուրքերը չեն մտել, իսկ մնացած 27 գյուղերը ենթարկվեցին թուրք-թաթարական զորքերի ու հրոսակախմբերի բոլոր սարսափներին: Գազանությունների ձեռն ու տեսակները հայտնի են. մարդիկ կոտորվել են զանգվածաբար՝ միմյանց կապկպված գնդակահարվել են հարյուրներով, բռնաբարված են կանայք, եջեխանները... Թուրքերն իրենց զոհերին ստիպում էին գերեզմաններ փորել իրենց համար և ողջ-ողջ թաղում էին նրանց:

Ղըշլաղ գյուղում կոտորվել է 250 մարդ, Պարնիում՝ 150 մարդ, Բզովդալում՝ 200 և այլն: Գերի են տարվել հազարավոր կանայք ու աղջիկներ, կողոպտված է Փամբակի գյուղերի ամբողջ ունեցվածքը՝ անասունները, հացահատիկը, տնային կահ-կարասին, գործիքները, գորգերը, կարպետները, փողերը, հարդերը, կանանց ու տղամարդկանց վրայից հանված է քիչ թե շատ տանելի հագուստը, մի խոսքով, շրջանը ամբողջովին քարուքանդ է արված: Գրադարանների գրքերը օգտագործված են որպես վառելանյութ: Սպանությունները, կողոպուտները, բռնաբարությունը, գերեզմարությունը, ծանր աշխատանքների պարտադրումը շարունակվել են սիստեմատիկաբար և Փամբակի շրջանում թուրքերի գտնվելու ամբողջ ժամանակամիջոցում, մի խոսքով, շրջանը հիմնիվեր ավերված է: Նյութական վնասները միլիոնների են հասնում:

Լոռվա շրջան: Համեմատաբար նվազ վայրենություններ է կողոպտված ու քարուքանդ արված Լոռվա շրջանը: Այստեղ էլ են տեղի ունեցել սպանություններ, կանանց բռնաբարություններ ու առևանգումներ, երեխաների պղծում, բայց այդ հանցագործությունները զանգվածային բնույթ չէին ընդունել: Սակայն ունեցվածքի առումով այս շրջանի կորուստները նույնպես հսկայական են. քշել տարել են անասունները, տարել են հացահատիկը, կարտոֆիլը, կաղամբը, ոչնչացվել են տնտեսությունները, տարվել է այն ամենը, ինչ կարող է գեթ որե՛ս արժեք ներկայացնել՝ դռները, լուսամուտների շրջանակները և այլն. այդ ամենը՝ տեղի հայերի սայլերով, որոնք այդպես էլ անհետ կորան իրենց սայլերով ու բանող անասուններով...

Նոր Բայազետի գավառ: Նոր Բայազետի գավառում, որը բո-

լորից քիչ է տուժել, նույնպես վնասներ են եղել. թուրք սպաների ղեկավարութեամբ գործող թաթարների հրոսախմբերը Ղըրբուլախ, Տուսկուլու և Զաղալու գյուղերում ոչնչացրել են մի քանի հարյուր տնտեսութուն, ընդ որում քշել տարել են միլիոնների արժողութեամբ եղջերավոր անասուններ: Բասարգեշար գյուղը վեց ամիս պաշարված էր, որի հետևանքով այնտեղ կոտորվեց 5000 խոշոր և 10 000 մանր եղջերավոր անասուն:

Ղարաբաղ և Զանգեզուր: Ղարաբաղը, որն ընդգրկում է Զիվանշիրի, Շուշիի և Կարյազիի գավառները և Զանգեզուրի գավառը՝ երկու հարյուր հազար հայ բնակչութեամբ, չցանկանալով մտնել Ադրբեջանի կազմի մեջ, դառնալ թուրք-թաթարական զորքերի ու հրոսախմբերի գործողութունների ասպարեզ, մինչև վերջերս պաշտպանվում էր: Բայց Բաքվի շրջավանդից հետո հինգհազարանոց թուրքական մի զորաջոկատ շարժվեց Ղարաբաղի վրա: Ճանապարհին կործանելով մի ամբողջ շարք հայկական գյուղեր, վերջիններս բնակչութեանը ենթարկելով թուրք-թաթարների համար սովորական սարսափների և գողությունների մարզի կենտրոնը՝ Շուշի քաղաքը, պահանջեց, որ մինչև ատամները զինված թաթարական զանգվածների կողքին գտնվող հայ բնակչութունը զինաթափվի: Հայերը, մյուս գավառների իրենց ազգակիցների փորձից դաս առած, հարկադրված են դիմել զենքի, որպեսզի զոհ չգնան թուրք-թաթարների վայրի սանձարձակութեանը: Բոլոր կողմերից պաշարված Ղարաբաղցի հայերը շատ վայրերում արդեն զանգվածային զոհեր են տվել սովին: Թուրքական զորքերը ձգտում են այդ երկրամաս ներխուժել Զանգեզուրի գավառով, որը նույնպես պաշարված է նրանց կողմից, բայց պաշտպանվում է գեներալ Անդրանիկի ջոկատի ուժերով, որը պատերազմի հենց սկզբից սահմանափակ սլայքար է մղում թուրք-թաթարների դեմ:

Ելիզավետպոլ: 1917 թ. դեկտեմբեր ամսից Ելիզավետպոլում սկսվեցին հայերի մասնակի սպանություններ ու կողոպուտներ, որոնք աստիճանաբար զանգվածային բնույթ էին ընդունում, և ի վերջո ինչպես քաղաքը, այնպես էլ հայկական գյուղերի ամբողջ շրջանը պաշարվեցին թաթարական զանգվածների ու հրոսախմբերի կողմից, որոնց ղեկավարում էին թուրք սպաները: Մի քանի տասնյակ հազարի հասնող բնակչութունը ութ ամիս շարունակ ապրում էր առեւտրային պաշարված ճամբարում: Հայերի բազմամիլիոնանոց ունեցվածքը, ինչպես բամբակի բերքն ու

պաշարները, գործարանները, պահեստները և այլն, որոնք մնացել են մուսուլմանական մասերում կամ վերջիններիս գործողությունների շրջանում, հափշտակված է ու յուրացված: Արտաքին աշխարհի հետ հայերի ամեն տեսակ հարաբերությունները հատված են, դադարեցված է առևտուրը: Նլիզավենուպուլի և շրջանի բնակչության նյութական վնասները, այդպիսով, կազմում են տասնյակ միլիոնավոր ռուբլիներ:

Շամախի և Գյոկչա: Ղեկավարվելով թուրք գործակալների կողմից, Շամախիում տեղացի թաթարները ռուսների և հայերի դեմ իրենց թշնամական գործողություններն սկսեցին մարտին: Նրանք հանկարծակի հարձակվեցին զորանոցների վրա, ջարդեցին ու զինաթափեցին ռուսական կայազորը, որը բաղկացած էր ռուս և հայ զինվորներից: Դրանից հետո տրված ազդանշանով գյուղերից շարժվեցին թաթար զանգվածները և սկսեցին կոտորածը ինչպես քաղաքում, այնպես էլ գավառում: Հայերի մի մասը հասցրեց թաքնվել հարևան՝ մալականների գյուղերում, որոնց բնակչությունը հայերի հետ փախավ Բաքու: Ծանապարհին գաղթականների մեծ մասը կոտորվեց, նրանց ունեցվածքը կողոպտվեց թաթարների կողմից, և նրանց միայն խղճուկ մնացուկները հասցրին գալ Բաքու: Այդ տարաբախտները մահից չխուսափեցին նաև այստեղ. գրավելով Բաքուն, թուրքերը նրանց մեծ մասին անխտիր կոտորեցին: Շամախու և Գյոկչայի գավառների հայկական բոլոր գյուղերը քարուքանդ են արված ու հավասարեցված հողին, այդ թվում և մեծ ու հարուստ գյուղերը՝ Մադրասան, Սալյանը, Կրրկեժը և մյուսները... Նույն բախտը վիճակվեց նաև Գյոկչայի գավառի հայերին. բոլոր կանայք բռնաբարված են, իսկ տղամարդիկ՝ սրի քաշված: Հայկական բոլոր 11 գյուղերը հողին են հավասարեցված: Հայերի մի անշան մասը թաքնվել է Ռուշան գյուղի մոտակա անտառում, որտեղ թաթարներն ու թուրքերը նրանց հետապնդում են ինչպես գազանների, որսում են ու սպանում, իսկ նրանք, ում հաջողվում է խուսափել հալածական գազանի ճակատագրից, անտառում գահվում են սովից, ցրտից ու տարափոխիկ հիվանդություններից:

Նուխիի և Արեշի գավառներ: Նուխիի և Արեշի հայ բնակչությունը, թվով՝ 60 հազար, շրջապատված լինելով մուսուլման բնակչության ծովով, անգամ խաղաղ ժամանակ հարաբերություն չունենալով արտաքին աշխարհի հետ ավարառության, կողոպուտ-

ների և սպանությունների պատճառով: Այս գավառներում թուրք սպաների՝ ղեկավարութեամբ սկսվեց հայերի ջարդը: Վերջիններս մի քանի անգամ ենթարկվեցին հարևանների սարքած կոտորածին ու վայրի սանձարձակութեանը, որոնք նրանց խիտ օղակի մեջ էին առել: 1918 թ. փետրվարին քարուքանդ արվեց 16 գյուղ, նույն տարվա հունիսի վերջերին կոտորածն ավելի լայն շրջան ընդգրկեց, և Արեշի ու Նուխի գավառների 52 գյուղից ժամանակավորապես փրկվեցին առաջինում միայն Բոյուք Սոգյուլթի, Բալա Սոգյուլթի, Խոշքաշեն, Զիրիկ և Թոսիկ, իսկ երկրորդում՝ Վարդաշեն, Ստորին Զաղութ, Զառու և Միրզա Բեքի գյուղերը: Այդ բոլոր իբր փրկված գյուղերը զինաթափվել են թուրքական հրամանատարության կողմից, ընդ որում նրանց խոստացվել էր կյանքի և ինչքի անձեռնմխելիություն: Սակայն հացահատիկի բերքահավաքը ավարտվելուց հետո սեպտեմբեր ամսին նրանց ամբողջ ունեցվածքը խլվեց թուրք-թաթարների կողմից, 12 տարեկանից վեր տղամարդիկ, որոնք չէին հասցրել փախչել, բոլորն անխտիր սրի քաշվեցին, իսկ կանայք ու երեխաները տարվեցին Աղդաշ բնակավայրը և նրանցից առավել գեղեցիկները նվեր ուղարկվեցին զանազան բեգերի և մուսուլման ազդեցիկ անձանց: Շարադրվածի հերոսներ են անվանում տեղացի կալվածատեր Մահեզդ բեկ Լուլֆալիբեկովին և թերգեշի Դալշի Յուսուֆին, որն իրեն հռչակել էր Թուրքիայի և Ադրբեջանի կառավարությունների հատուկ լիազոր: 52 հայկական գյուղերի ամբողջ շարժական կայքը առանց մնացորդի զավթվել է մուսուլմանների կողմից, իսկ ամայացած գյուղերում բնակություն են հաստատել լեզգիները: Հայերի մի մասը՝ մոտ 20 հազար, հասցրել է թաքնվել հարևան անտառներում և սարճում, իսկ մի մասն էլ հասել է անգամ Դաղստանի մարզ, որտեղ իր վերջին օրերն է ապրում առանց որևէ օգնության: Այս գավառներում զոհվածների թիվը հասնում է 40 հազարի: Նյութական կորուստները հասնում են հարյուր միլիոնավոր (ռուբլիների):

Օրդուբադ-Ագուլիսի շրջան: Կոտորածով ու ավերով ուղեկցված Նախիջևանի իրադարձություններից հետո, որոնք տեղի ունեցան սույն՝ 1918 թվականի հուլիսի 5—6-ը, թուրքական զորամասերը շարժվեցին Զուղայի ուղղությամբ, իսկ այդտեղից նրանց մի մասն ուղղվեց դեպի Օրդուբադ: Այդ ճանապարհին ընկած հայաբնակ Ագա մեծ գյուղը, հարձակման ենթարկվելով,

հիմնահատակ ավերվեց: Շրջակա գյուղերի թաթարները, միանալով թուրքական կանոնավոր զորամասերին, հրի ու սրի մատնեցին ամբողջ գյուղը, հրկիզեցին տներն ու շինությունները, կողոպտեցին ու տարան հայերի ամբողջ կարողությունը, իսկ իրենց՝ բնակիչներին, կոտորեցին: Կոտորվել է 150-ից ավելի մարդ, կանայք ու աղջիկներն առևանգվել են: Հրաշքով մահից փրկված բնակչության մի մասը հեռացել է լեռները: Նույն բախտը վիճակվեց հայաբնակ Կախակիկ գյուղին. նախապես ավերելով գյուղը, իսպառ կողոպտելով հայերի ունեցվածքը, թուրք-թաթարներն այստեղ էլ արյունոտ, բայց իրենց սովորական բորժն արեցին. սրի քաշեցին խաղաղ բնակիչներին, իսկ թվով 35 կանանց ու աղջիկների տարան: Վերջիններից հետագայում հաջողվեց փրկել մի քանիսին, իսկ մնացած մասն առ այսօր էլ գերության մեջ է: Այստեղ սրի է քաշվել առնվազն 100 մարդ: Իսկ նրանք, ում հաջողվեց փրկվել փախուստով, մասամբ զոհվեցին, մասամբ էլ կոտորվում են սովից, ցրտից ու տարափոխիկ հիվանդություններից:

Ամբողջովին ավերված է Թանակերտ հարուստ ու բարեկարգ հայկական գյուղը: 120 ծխից բաղկացած բնակչությունը փախել է լեռները, որտեղ զոհվում է սառնամանիքի, սովի ու հիվանդությունների ահավոր պայմաններում: Սրի է քաշված Դիսատի ողջ բնակչությունը: Փախուստով փրկվել է սոսկ 4—5 և գերի է վերցվել 9 մարդ:

Այս շրջանի մնացած հայկական գյուղերը, գտնվելով թուրք-թաթարների տիրապետության ներքո, ապրում են ստրկության բոլոր սարսափները և խղճուկ գոյություն են քարշ տալիս: Այստեղ լինում են դեպքեր, երբ թուրք սպանների կամ փաշաների համար հայուհիներ են տանում: Վերջին տեղեկությունների համաձայն, Խալիլ բեյը պաշարել է Փառակա, Բիստ, Ցղնա և Ռամիս հայկական գյուղերը, պահանջել է հանձնել զենքը, շկատարելու դեպքում սպառնալով նրանց մատնել Ազալի բախտին: Այս շրջանի կրած նյութական վնասները միլիոնների են հասնում:

Այսպիսով, եվրոպական քաղաքակրթությանն ու դաշնակից տերություններին իր նվիրվածության համար մեր հայրենիքը վերջիններիս թշնամիների կողմից անապատի է վերածված: Պատերազմի ժամանակ մեկ միլիոն հայ զոհվեց, իրենց դիակներով պատելով անսահման տարածություններ՝ էրզրումից մինչև տոթակեզ Միջագետք և հարավային Ռուսաստանի տափաստան-

ները: Հարյուրամյակների ընթացքում ժրաջան աշխատանքով և ժողովրդի նռանդի ծայրահեղ լարման գնով կուտակված ազգային ստացվածքը քարուքանդ է արված, ավերված, ոչնչացված...

Բայց մեր գործի արդարացիության հաստատուն գիտակցումը և քաղաքակրթության սկզբունքների վերջնական հաղթանակի նկատմամբ աներեր հավատն էին պայծառ լույսով լուսավորում մեր բազմաշարժար ժողովրդի խաշի ճամփան, և այժմ՝ դաշնակիցների հաղթահանողների ու նոր հիմունքներով հաշտության հաստատման պահին, հայոց հայրենակցական միություններս, ԽՍՀՄ ներկայացնում ենք մեր նահանգն ու նրա բնակիչներին, դաշնակիցներիդ ենք դիմում հետևյալ խնդրանքով.

Առաջին: Խնդրում ենք մեր հայրենիքն անհապաղ ազատել օսմանյան կառավարության զորամասերից և վերջինիս ակնհայտ ու գաղտնի գործակալներից, որոնք շարունակում են մեր և մեր դարավոր հարևանների՝ աշխատավոր մուսուլման զանգվածների միջև գժտություններ ու խառնակություններ սերմանելու իրենց շար գործը, օգտվելով վերջիններիս խավարամտությունից:

Երկրորդ: Իրական միջոցներ ձեռնարկել զաղթականներին շտապ կարգով և առանց քաշքշուկների հարազատ վայրեր վերադարձնելու համար:

Յրրորդ: Շտապ միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի հետ քաշվող Թուրքական զորքերը և մուսուլմանական հրոսախմբերը իրենց հետ շտանեն և շոշնչացնեն մեր փրկված ունեցվածքը:

Չորրորդ: Միջոցներ ձեռնարկել անհապաղ կալանք դնելու արդեն դուրս հանված մեր ոսնեցվածքի վրա, որտեղ էլ որ այն գտնվելիս լինի՝ երկաթուղային կայարաններում, նավահանգիստներում և Թուրքիա տանող այլ ճանապարհներին, և մասնավորապես հսկողություն սահմանել էրզրումի խճուղում և Բաթումի գծում՝ բացահայտ ավարառությունը դադարեցնելու համար:

Հինգերորդ: Թուրքական հրամանատարությանն ու վերջինիս ղեկավարության ներքո գործող տեղիս Թաթարներին առաջարկել վերացնելու Ղարաբաղի (Ելիզավետպոլի նահանգ) պաշարումը, եթե այն դեռևս շարունակվում է, ազատ արձակել Գյոկչալի և Շամախու գավառների զաղթականներին, որոնք շրջափակված են անտառներում, և Նուխի ու Արեշի գավառների

գաղթականներին, որոնք պաշարված են լեռներում ու անտառների խավուտներում:

ՎԷՋԵՐՈՐԴ: Անդրկովկասում հաստատել երթևեկության ազատություն և ապահովել նաև հայերի կյանքի ու ինչքի ապահովությունը նրանց երթևեկության ժամանակ:

ՅՈՒՔԵՐՈՐԴ: Կարգ սահմանել, որով վերացվեն թուրքերի և նրանց գործակալների ազդեցությունն ու ճնշումը մեր և մեր հարեան մուսուլման աշխատավոր զանգվածների միջև ներքին հարցերը լուծելիս:

ՈՒՔԵՐՈՐԴ: Մինչև առաջիկա համաշխարհային վեհաժողովում մեր հայրենիքի խնդրի վերջնական քաղաքական կարգավորումը չմերժել հույժ շտապ կարգով բավականաչափ նյութական միջոցներ՝ դրամ, պարեն և երկրագործական գործիքներ բաց թողնելու մեր աշխատանքային տնտեսությունը վերականգնելու համար, առանց որի մեր ժողովրդի բնաջնջումը կշարունակվի այսուհետև էլ, միայն թե արդեն խաղաղ ճանապարհով:

Հայոց հայրենակցական միությունների կենտրոնական խորհուրդը, ստանձնելով դաշնակից տերությունների ներկայացուցիչների առջև սույն միջնորդությունը հարուցելու հաճելի պարտականությունը, միանգամայն վստահ է նրանում առաջադրված հարցերի բարեհաջող լուծմանը հայ ժողովրդի համար, քանի որ դա բխում է արդարության, քաղաքակրթության բուն հասկացությունից և ոտնահարված իրավունքը վերականգնելու անհրաժեշտությունից, դեպի որն առ այսօր այնպես հետևողականորեն ու պլանաչափորեն ընթանում էին դաշնակից տերությունները:

Հայոց հայրենակցական
միությունների կենտրոնա-
կան խորհրդի նախագահ՝

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՀԽՍՀ ԿԳՊԱ, Ռ. Հովհաննիսյանի ճավափառ, միկրոժապավեններ:

252. ԹՈՒՐԳԻԱՅՈՒՄ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆ ՀԵՆՐԻ ՄՈՐԳԵՆԹԱՈՒԻ ՀՈՒՇԵՐԻՅ

1915 թ. հայ ազգի բնաջնջումը որոշակի դժվարություններ հարուցեց, որպիսիք չկային 1895 թ. և ուրիշ տարիների թուրքերի կազմակերպած ջարդերի ժամանակ: Այդ վաղ շրջանում

հայերը բավականաչափ հզորություն կամ դիմադրելու միջոցներ չունեին: Այն օրերին հայերին չէր թույլատրվում ուղղափառ պատրաստություն անցնել, ծառայել թուրքական բանակում կամ զենք կրել... 1915 թ. սկզբներին Թուրքիայի ամեն մի քաղաքում հազարավոր հայեր կային, որոնք զինվորական ուսուցում էին անցել որպես զինվորներ, ունեին հրացաններ, ատրճանակներ և այլ զենք ինքնապաշտպանության համար: Վանի իրադարձությունները մեկ անգամ ևս ցույց տվեցին, որ այդ մարդիկ կարող են հաջողությամբ գործադրել իրենց զենքը... Որպեսզի ազգի բնաջնջման ծրագիրը հաջողություն ունենար, հարկ էր նախապես երկու քայլ անել. անհրաժեշտ էր բոլոր խոշոր ու փոքր քաղաքներում բոլոր հայ զինվորներին զրկել պաշտպանության միջոցներից և նրանցից խլել արդեն ունեցած զենքը: Նախքան հայերին բնաջնջելը հարկավոր էր նրանց զինաթափել:

1915 թվականի սկզբին թուրքական բանակում ծառայող հայ զինվորները նոր կարգավիճակ ստացան: Մինչ այդ նրանց մեծամասնությունը շարայիններ էին, բայց այժմ նրանցից խլեցին զենքը, և նրանք վերածվեցին գործավորների: Այդ նախկին զինվորներն այժմ նկատեցին, որ փոխանակ ծառայելու... որպես հրետանավորներ ու հեծելազորայիններ, իրենք դարձել են ճանապարհաշինարար բանվորներ ու բանող կենդանիներ:

Նրանց ուսերին էին բարդվում բոլոր տեսակի մատակարարումները բանակի համար, և օրորվելով բեռան ծանրության տակ, քշվելով թուրքերի մտրակներով ու սվիններով, նրանք պետք է հաղթահարելով հոգնածությունը, դժվարությամբ քարշ գային Կովկասի լեռներում: Երբեմն նրանք, բեռան տակ կրած, ստիպված էին իրենց առջև ճանապարհ բացել մարդաշոյ ձյան միջով: Փաստորեն նրանք ստիպված էին ամբողջ ժամանակ լինել բաց օդում և քնել մերկ գետնին, եթե վերակացուները, որոնք անընդհատ նրանց արթնացնում էին սվիններով խթելով, նրանց չէին զրկում այդ հնարավորությունից: Նրանց տալիս էին միայն ուտելիքի թերմացքը. եթե նրանք ուժասպառությունից չէին կարողանում ոտքի կանգնել, ապա նրանց թողնում էին այնտեղ, որտեղ պառկած էին, իսկ նրանց թուրք կնդերիչները ոտքները կախ էին գցում, անշուշտ, միայն նրա համար, որ գողանան նրանց պատկանող իրերը, անգամ հագուստը: Եթե ճանապարհին մնացած զինվորներից որևէ մեկին հաջողվում էր հասնել նշանակման վայր, ապա հազվադեպ էր պատահում, որ

ներան շտապաներին: Ամենից հաճախ հայ զինվորներին զգալիորեն ավելի շուտ էին սպանում, քանի որ սովորական երևույթ էր դարձել նրանց սառնասրտորեն գնդակահարելը: Գրեթե բոլոր ղեպքերում վարվում էին նույն կերպ: Մերթ ալստեդ, մերթ ալստեդ հավաքում էին 50—100 մարդուց բաղկացած խմբեր, նրանց իրար էին կապկպում 4-ական մարդ և ապա տանում էին գյուղից ոչ հեռու մի մեկուսի տեղ: Հանկարծ օդը դղրդում էր հրացանների կրակոցներից, և թուրք զինվորները, որ ուղեկցել էին նրանց, շուտով վերադառնում էին ճամբար: Նրանք, ում ուղարկում էին թաղելու սպանվածների դիակները, գրեթե միշտ դրանք պտնում էին միանգամայն մերկ վիճակում, քանի որ թուրքերը, որպես կանոն, նրանց վրայից հանում էին ամբողջ հագուստը: Ինձ հայտնի մի քանի ղեպքերում մարդասպանները իրենց զոհների տառապանքները խորացնում էին նրանով, որ գնդակահարելուց առաջ նրանց ստիպում էին իրենց համար գերեզմաններ փորել:

Երբ տվեք ինձ վկայակոչել մի դրվագ, որը բերված է մեր հյո պատոսների զեկուցագրերից մեկում և որն այժմ մտել է ԱՄՆ-ի Պետական ղեպարտամենտի հաշվետվությունների մեջ: Հուլիսի սկզբներին 2000 հայ «amele»-ներ (թուրքերն այդպես են անվանում այն զինվորներին, որոնց վերածում են գործավորների) Խարբերդից ուղարկվել էին ճանապարհներ կառուցելու: Այդ քաղաքում ապրող հայերը կոռահել էին, թե դա ինչ է նշանակում, և դիմել էին նահանգապետին, խնդրելով խնայել զինվորներին: Բայց այդ պաշտոնյան հայտարարել էր, թե նրանք կարող են շանհանգստանալ. նա նույնիսկ գերմանացի միսիոներ պ-րն էհմանին խնդրել էր վերացնել խուճապը, նրան ազնիվ խոսք տալով, թե նախկին զինվորները պաշտպանություն կունենան: Պարոն էհմանը հավատացել էր նահանգապետի խոսքին և փարատել ժողովրդի երկյուղները: Բայց իրականում այդ բոլոր 2000 մարդիկ սպանվել էին, իսկ նրանց մարմինները նետվել էին անդունդը: Փախել էր միայն մի քանի մարդ, և նրանց շնորհիվ այդ կոտորածի լուրը հայտնի էր դարձել աշխարհին: Դրանից մի քանի օր անց Դիարբեքի ուղարկվեց ևս 2000 զինվոր: Այդ մարդկանց բնակավայրերի սահմաններից դուրս ուղարկելու միակ նպատակը նրանց սպանելն էր: Որպեսզի նրանց մեջ ուժ չմնար դիմադրության կամ փախուստի համար, այդ խեղճերին սխտեմատիկաբար սոված էին թողնում:

Կառավարության գործակալները այդ խմբերից առաջ էին անցնում՝ քրդերին իրազեկ պահելով, որ քարավանը մոտենում է, և նրանց հրամայելով կատարել իրենց վրա դրված պարտականությունը... Ամբողջ Թուրքական կայսրությունում ձեռնամուխ էին եղել պլանաչափորեն ոչնչացնելու բոլոր առողջ աղամարդկանց ոչ միայն նրա համար, որպեսզի ոչնչացնեին հայերի նոր սերունդ վերարտադրելու ընդունակ ողջ արական բնակչությանը, այլև նրա համար, որ բնակչության ավելի թույլ մասը հեշտ ալար դառնար:

Ինչքան էլ ահավոր լինեին անզեն զինվորների այդ սպանությունները, դրանք շատ ավելի գթասիրտ էին այն հայերի նկատմամբ ունեցած դաժան վերաբերմունքից, որոնց կասկածում էին զենք թաքցնելու մեջ: Բնական է, որ քրիստոնյաները տագնապահար էին, երբ գյուղերում ու քաղաքներում հրամաններ փակցվեցին ըստ բնակչության վայրի ունեցած ամբողջ զենքը իշխանություններին հանձնելու պահանջով: Թեև այդ հրամանը վերաբերում էր բոլոր բնակիչներին, հայերը հիանալի հասկացան, թե ինչ կլինի հետևանքը. իրենք կմնան անպաշտպան, մինչդեռ նրանց մուսուլման հարևաններին թույլ կտրվի պահել զենքը: Շատ դեպքում, սակայն, հալածանքների ենթարկվող մուրդիկ հյու-հնազանդ կատարեցին հրամանը, իսկ հետո թուրքական իշխանությունները գրեթե ուրախությամբ ցուցադրում էին այդ հրացանները իբր ապացույց այն բանի, թե «հեղափոխություն» էր նախապատրաստվում, և իրենց զոհերին բռնա նետեցին պետական դավաճանության մեղադրանքով: Հազարավոր մարդիկ չկարողացան զենք բերել պարզասրես այն պատճառով, որ շունեին. միևնույն ժամանակ էլ ավելի մեծ թվով մարդիկ համառորեն հրաժարվեցին զենքը հանձնել ոչ թե այն պատճառով, որ նրանք խռովություն էին նյութում, այլ նրա համար, որ մտադիր էին պաշտպանել իրենց կյանքը, ինչպես նաև իրենց կանանց պատիվը ոտնձգություններից, որոնք, ինչպես նրանց հայտնի էր, արդեն նախապատրաստվում էին: Այն պատիժների նկարագրությունը, որոնց ենթարկվեցին այդ անհնազանդները, ժամանակակից պատմության առավել նողկալի գլուխներից մեկն է: Մեզանից շատերը կարծում են, թե խոշտանգումը վաղուց արդեն դադարել է վարչական կամ դատական միջոց լինելուց, բայց ես չեմ կարծում, որ ամենամռայլ դարաշրջաններում անզամ եղած լինեին առավել ահասարսուռ տեսարաններ, որոնք

ներկայումս տեղի են ունեցել ամբողջ Թուրքիայում: Թուրք ժանդարմների համար ոչ մի սրբություն գոյություն չունի. թաքցրված զենք որոնելու պատրվակով նրանք ներխուժում էին եկեղեցիները, խիստ արհամարհալից վարվում բեմերի ու սրբազան սպասքի հետ և նույնիսկ ծաղրական արարողություններ սարքում՝ նմանակելով քրիստոնեական խորհուրդները: Նրանք ծեծ ու ջարդի էին ենթարկում հոգևորականներին մինչև ուշադնացության աստիճան, նրանց մեղադրելով այն բանում, թե խռովության սադրիչներ են: Երբ ժանդարմներին չէր հաջողվում զենք հայտնաբերել եկեղեցիներում, նրանք երբեմն եպիսկոպոսներին ու քահանաներին զինում էին հրացաններով, ատրոճանակներով ու թրերով, իսկ ապա նրանց զինվորական դատարանին հանձնում իբր ապօրինաբար զենք պահելու համար, ընդ որում նրանք այդ մարդկանց այդ տեսքով ման էին ածում փողոցներում՝ ամբոխի մոլեռանդ ցատումը հարուցելու ակընհայտ նպատակով: Ժանդարմները կանանց հետ էլ էին վարվում նույնքան անողոր ու անվայելուչ կերպով, ինչպես թղամարդկանց: Նկարագրվում են դեպքեր, երբ զենք թաքցնելու մեջ մեղադրվող կանանց լրիվ մերկացնում էին և գանահարում հենց նոր ծառից պոկված ճիպոտներով, ընդ որում այդ պատժին ենթարկվում էին անգամ հղի կանայք: Զենքի այդ որոնումները այնքան հաճախ էին ուղեկցվում կանանց անարգանքներով, որ ժանդարմների մոտենալու դեպքում հայ կանայք ու աղջիկները սովորաբար փախչում էին անտառները, թաքնվում բլուրներում կամ լեռնային քարանձավներում:

Որպես այդ որոնումների նախաբան, բոլոր գյուղերում և քաղաքներում ձերբակալվում և բանտ էին նետվում բոլոր առողջ տղամարդիկ: Նրանց տանջողները սատանայական հնարագիտություն էին դրսևորում, ջանալով իրենց զոհերին ստիպել, որ իրենց «հեղափոխականներ» հայտարարեն և ցույց տան, թե որտեղ է թաքնված զենքը: Սովորաբար գերյալին տեղավորում էին սենյակում, որտեղ նրա երկու կողմում երկուական թուրք էին կանգնում: Կտտանքներն սկսվում էին ներբաններին հարվածելով: Կտտանքների այդ ձևը անսովոր բան չէ Արևելքում. դրա էությունը այն է, որ բարակ ճիպոտներով հարվածներ են հասցվում ոտքերի ներբաններին: Սկզբում ցավը աննշան է, բայց քանի որ ծեծելու պրոցեսը դանդաղորեն շարունակվում է,

ապա ցավը վերածվում է ահավոր սառապանքի, ոտնաթաթերը ուռչում են ու վառվում են ասեա կրակից, և քիչ շին դեպքերը, երբ նման խոշտանգումից հետո դրանք հարկ էր լինում անդամահատել: Ժանդարմները իրենց հայ զոհի ներքաններին խփում էին այնքան, մինչև որ նա կորցնում էր գիտակցությունը. ապա ջուր ցանկելով դեմքին, նրան ուշքի էին բերում և նորից շարունակում խոշտանգել: Եթե նրանց չէր հաջողվում այդ կերպ իրենց զոհին սուխել խոստովանելու, ապա նրանք խոշտանգումների բազմաթիվ այլ եղանակներ ունեին: Նրանք պոկում էին հոնքերն ու մորուքը գրեթե մազ առ մազ, պոկում էին եղունգները, կարմրության աստիճան շիկացած երկաթով այրում կուրծքը, շիկացած ունեխով մսի կտորներ պոկում, իսկ հետո վերքերի վրա տաք յուղ լցնում: Որոշ դեպքերում ժանդարմները ձեռքերն ու ոտքերը մեխերով գամում էին փայտի կտորների, ըստ երևույթին, նմանակելով Քրիստոսի խաչելությանը, և այն ժամանակ, երբ նրանց զոհերը ջղաձգվում էին հոգևարքի տառապանքներում, բղավում էին նրանց. «Դե թող հիմա քո Քրիստոսը գա ու օգնի քեզ»:

Այս և մյուս դաժանությունները, որոնց նկարագրությունից ես ձեռնպահ եմ մնում, սովորաբար կատարվում էին գիշերները: Թուրքերը տեղավորվում էին բանտերի շուրջը, թմբուկ զարկում ու սուլում, որպեսզի տանջվող մարդկանց աղաղակները չհասնեն գյուղերի բնակիչներին:

Հազարավոր դեպքերում հայերը տոկում էին այդ շարշարանքներին և հրաժարվում էին հանձնել իրենց զենքը պարզապես այն պատճառով, որ հանձնելու բան չունեին: Բայց նրանք չէին կարող դրանում համոզել իրենց տանջողներին: Ուստի հայերի համար սովորական էր դարձել խուզարկությունների նախօրեին զենք գնել իրենց հարևան թուրքերից, որպեսզի այն հանձնեն իշխանություններին և այդ կերպ խուսափեն ահավոր պատիժներից:

Տեղի ունեցող դեպքերի առիթով մի անգամ զրուցում էի մի պատասխանատու թուրք պաշտոնյայի հետ, որը նկարագրում էր կիրառվող խոշտանգումները: Նա չէր թաքցնում, որ կառավարությունը հավանություն է տալիս դրանց, և, ինչպես որ կառավարող դասակարգի բոլոր թուրքերը, ինքն էլ էր խանդավառ հավանություն տալիս իրեն ծառայի ազգի նկատմամբ նման

վերաբերմունքին: Այդ պաշտոնյան ինձ ասաց, խոշտանգումների այդ բոլոր մանրամասնությունները քննարկվել էին «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի կենտրոնականում անցկացված գիշերային նիստում: Յավ պատճառելու ամեն մի նոր եղանակ դիտվում էր իբրև փայլուն հայտնագործություն, և պաշտոնյաները շարունակ գլուխ էին կոտրում, թե ինչ մի նոր կրտսանք հորինեն: Նա ինձ պատմեց, որ նրանք նույնիսկ դիմել են հուպանական հավատաքննության ատյանի և պատմական այլ հաստատությունների հաշվետվություններին, որոնք վերաբերում են կտտանքների գործադրմանը, և փոխ են առել այն ամենը, ինչ այնտեղ գտել են: Նա ինձ շասաց, թե ում էր բաժին հասել այդ ահավոր մրցության մրցանակը, բայց այն հաստատուն համբավը, որ Հայաստանում ամենուրեք վայելում է Զևեթ բեյը՝ Վանի վալին, որի այդ շրջանում ծավալած գործունեությունն արդեն նկարագրել եմ, նրան գերազանցության իրավունք է տալիս չլսված ստորության մեջ: Ամբողջ երկրում Զևեթը հայտնի էր որպես «բաշկալեցի պայտառ», քանի որ խոշտանգումների այդ գիտակը հայտնագործել էր այն, ինչն, անշուշտ, գլուխգործոց էր, այն ամենից լավագույնը, ինչ հայտնի էր նախկինում. հենց նա էր ձիու պայտերը մեխում իր հայ զոհերի ոտնաթաթերին:

Բայց և այնպես այդ դեպքերը լուկ մի մասն էին նրա, ինչը թերթերը սովորաբար անվանում էին հայկական սարսափներ. դրանք սոսկ նախապատրաստական քայլեր էին ազգի բնաշընչման գործում:

Երիտթուրքերը ավելի մեծ հնարամտություն դրսևորեցին, քան նրանց նախորդ Աբդուլ Համիդը: Գահընկեց արված սուլթանը պարզապես հրամայում էր «սպանել, սպանել», այն դեպքում, երբ թուրքական դեմոկրատիան գործում էր միանգամայն նոր ծրագրով: Հայերի անսքող կոտորածի փոխարեն նրանք որոշեցին աքսորել նրանց: Օսմանյան կայսրության հարավում և հարավ-արևելքում են գտնվում Սիրիական անապատը և Միջագետքի հովիտը: Թեև այդ շրջանի մի մասը արդեն եղել էր ծաղկուն քաղաքակրթության երբեմնի շրջան, վերջին հինգ դարի ընթացքում այդ քաղաքակրթությունը անկում էր ապրել, ինչն առհասարակ դարձել էր ցանկացած դեպքի վիճակը, որն ընկել էր թուրքական տիրապետության տակ. հիմա նա անմարդարեակա՜նապատ է առանց քաղաքների ու գյուղերի կամ կյանքի որեէ

այլ նշանի... Միայն ամենաջանասեր աշխատավորները, տրք-
 նելով բազում տարիներ, կարող էին այդ անապատը փոքրիշա-
 տե զգալի թվով մարդկանց մշտական բնակության համար պի-
 տանի վայր դարձնել: Կենտրոնական կառավարությանն այժմ
 հայտարարեց, որ մտադիր է կայսրության որոշ մասերից հա-
 վաքել շուրջ երկու միլիոն կամ ավելի հայերի և նրանց տե-
 ղափոխել այդ լքված ու անհյուրընկալ շրջանը: Եթե նա անգամ
 բարի նպատակներով ձեռնարկեր այդ վերաբնակեցումը, ապա
 դա էլ կլիներ դաժանության ու անարդարության գազաթնակետ:
 Բայց բանն այն է, որ թուրքերը երբեք էլ մտադիր չէին հայե-
 րի՛ն թույլ տալ իրենց կյանքը դասավորելու այդ նոր երկրում:
 Նրանք գիտեին, որ արքայալների գերակշիռ մեծամասնությանը
 ոչ մի գնով չի հասնի իր նշանակման վայրը, իսկ ովքեր էլ հաս-
 նեին, կամ կմեռնեին ծարավից ու սովից, կամ էլ կսպանվեին
 անապատաբնակ մահմեդական վայրենի ցեղերի կողմից: Տե-
 ղահանության բուն նպատակն էր թալանել ու ոչնչացնել. դա՛
 կոտորածի իսկապես որ նոր եղանակ էր: Երբ թուրքական իշ-
 խանությունները հրաման էին արձակում այդ արքությունների մա-
 սին, նրանք փաստորեն մահավճիռ էին կայացնում մի ամբողջ
 ազգի նկատմամբ. նրանք դա հիանալի հասկանում էին և ինձ
 հետ ունեցած խոսակցությունների ժամանակ առանձնապես
 չէին փորձում թաքցնել այդ փաստը: Աքսորը շարունակվում էր
 1915 թ. ամբողջ գարնանն ու ամռանը: Այն շրջափեց միայն
 խոշոր քաղաքները՝ Կոստանդնուպոլիսը, Զմյուռնիան և Հալեպը.
 իսկ մնացած բոլոր վայրերը, որտեղ գեթ մի հայ ընտանիք կար,
 աննկարագրելի ողբերգությունների ասպարեզ դարձան: Հազիվ
 թե բացառություն արված լինի թեկուզ մեկ հայի համար՝ ան-
 կախ նրա կրթությունից, բարեկեցությունից կամ դասակարգա-
 յին պատկանելությունից: Որոշ գյուղերում արքորից մեկ կամ
 երկու օր առաջ հրամաններ էին փակցվել, որոնք ողջ հայ բնակ-
 չությանը պարտադրում էին նշանակված ժամին ներկայանալ
 մի որոշակի տեղ, իսկ այլ վայրերում քաղաքի մունետիկն անց-
 նում էր փողոցներով և հրամանը բանավոր հրապարակում:
 Որոշ տեղերում այդ մասին աննշան իսկ նախազգուշացում չէր
 արվում: Հայերի տան առաջ հայտնվում էին ժանդարմները և
 նրա բոլոր բնակիչներին հրամայում հետևել իրենց: Իրենց տնա-
 յին դորժերով զբաղված կանանց տանում էին, հնարավորու-
 թյուն անգամ շտախով հագուստը փոխել: Ոստիկանությունը

երանց սուղ և հայտնվում էր նույնքան անակնկալ, որքան անակնկալ էր եղել վեգուվի ժայթքումը Պոմպեյի համար: Կանանց պոկում էին տաշտերից, երեխաներին ճանկում էին ուղղակի անկողնում, վառարանում էր թողնվում կիսաթխված հացը, ընտանիքի ճաշը՝ անավարտ, երեխաներին հավաքում էին ուղղակի դպրոցի դասասենյակից, դասագրքերը թողնելով բաց, տղամարդիկ ստիպված էին իրենց գութանները նետել դաշտի մեջ և անասունները թողնել լեռներում: Նույնիսկ նոր ծննդաբերած կանանց ստիպում էին վեր կենալ անկողնից և քնած երեխաները ձեռքներին միանալ խուճապահար ամբոխին: Աճապարանքի մեջ մարդիկ հասցնում էին հետները վերցնել տան եղած շեղածից շալ, վերմակ և, թերևս, մի քիչ ուտելիք: Նրանց խելահեղ հարցերին, թե՛ «՛ու ենք գնում», ժանդարմները հազիվ էին բարեհաճում պատասխանել. «Ծրկրի ներքին մարզերը»:

Որոշ դեպքերում տարագրվողներին տրվում էր մի քանի ժամ և բացառիկ դեպքերում՝ մի քանի օր, որպեսզի տնօրինեն իրենց ունեցվածքն ու տնային իրերը: Բայց այն, ինչ տեղի էր ունենում դրանից հետո, հանգում էր բացահայտ թալանի: Նրանք իրերը կարող էին վաճառել միայն թուրքերին, և քանի որ ինչպես գնորդը, այնպես էլ վաճառողը գիտեին, որ ամբողջ կյանքում կուտակված ունեցվածքը պետք է վաճառվի ընդամենը մեկ կամ երկու օրում, ապա վաճառքը կատարվում էր այնպիսի գներով, որոնք կազմում էին իրերի իսկական արժեքի սոսկ փոքր մասը: Կարի մեքենան վաճառվում էր մեկ կամ 2 դոլարով, կովը՝ մեկ դոլարով, ամբողջ տան կահ-կարասին՝ աննշան դրոշներով: Շատ դեպքերում հայերին արգելվում էր վաճառել, իսկ թուրքերին՝ գնել անգամ այդ ժիծաղելիորեն ցածր գներով, պատրվակ բռնելով, թե կառավարությունն իբր մտադիր է այդ տնային իրերը վաճառել, որպեսզի վճարի հայերի վարկատուներին: Նրանց կահույքը փոխադրվում էր պահեստներ կամ ցուցադրվում հանրային վայրերում, ուր այն հափշտակվում էր թուրքերի կողմից: Կառավարական պաշտոնյաները հայերին նախազգուշացնում էին, թե քանի որ տեղահանությունը ժամանակավոր միջոցառում է և պատերազմը վերջանալուց հետո նրանք վերադառնալու են հետ, ապա նրանց թույլ չի տրվում վաճառել իրենց տները: Բայց տների նախկին տերերը դեռ չէին հասցնում հեռանալ գյուղից, երբ նրանց բնակարաններում տեղավորվում էին Թուրքիայի այլ մարզերից եկած մահմեդական

վերաբնակաները: Նույն կերպ էլ հայերի բոլոր արժեքավոր իրերը՝ դրամը, մատանիները, ժամացույցներն ու թանկարժեք իրերը վերցնում էր ոստիկանությունը իբր մինչև դրանց տերերի վերադարձը «հուսալիորեն պահելու» համար, իսկ հետո դրանք բաշխվում էին թուրքերի միջև: Բայց այդ կողոպուտները համեմատաբար քիչ տառապանքներ էին պատճառում արքայազններին, քանի որ նրանց վիճակվում էր տեսնել շատ ավելի դարհուրելի ու աղետալ տեսարաններ: Շարունակվում էր տղամարդկանց սխտեմատիկ բնաջնջումը: Ոչնչացվում էին նաև այն տղամարդիկ, որոնք փրկվել էին նախորդ մահապատիժների ժամանակ, որոնց մասին արդեն պատմել եմ: Դեռ նախքան քարավանն ուղարկելը սահմանված էր հետևյալ գործելակերպը. պատանիներին առանձնացնում էին իրենց ընտանիքներից, իրար էին կապում շորսական մարդ, հեռացնում էին գյուղի ծայրը և այնտեղ գնդակահարում: Մշտապես տեղի էին ունենում հրապարակային մահապատիժներ կախաղանի միջոցով, առանց դատ ու դատաստանի՝ մեն մի պատճառով, որ զոհերը հայեր են: Ժանդարմները հատուկ կիրք էին դրսևորում՝ ոչնչացնել կրթված ու ազդեցիկ մարդկանց: Ես անընդհատ հաղորդումներ էի ստանում ամերիկյան հյուպատոսներից ու միսիոներներից նման մահապատիժների մասին, և շատ իրադարձություններ, որ նրանք նկարագրում էին, երբեք չեն ջնջվի իմ հիշողությունից: Անգորայում տասնհինգից մինչև յոթանասուն տարեկան բոլոր հայ տղամարդիկ ձերբակալվել էին, կապկալվել 4-ական մարդ և տարվել Կեսարիայի ուղղությամբ: Երբ հինգ-վեց ժամ քայլելուց հետո նրանք հասել էին մի մեկուսի հովիտ, նրանց վրա էր հարձակվել խուժանը... մահակներով, մուրճերով, կացիններով, գերանդիներով, բահերով ու սղոցներով: Այդ գործիքները ոչ միայն ավելի տանջալից մահ էին պատճառում, քան հրացաններն ու ատրճանակները, այլև, ինչպես պարզվեց, էին թուղթերն իրենք, ավելի ձեռնառու էին խնայողության իմաստով, քանի որ վերանում էր վառող ու փամփուշտներ ծախսելու անհոսթեղությունը: Նրանք այդ կերպ ոչնչացրին Անգուլայի ողջ արական թնակչությանը, ներառյալ հարուստ ու կրթված տղամարդկանց, իսկ նրանց սարսափելի այլանդակված մարմինները թողնվել էին հովտում՝ վայրի գազաններին ի կեր... Տրապիզոնում տղամարդկանց նստեցրել էին նավակներ և ուղար-

կել Սև ծով: Նավակներում նրանց հետ կային ժանդարմներ, որոնք գնդակահարում էին նրանց, իսկ դիակները նետում ջուրը:

Ուստի, երբ ազդանշան տրվեց, որ քարավանները ճամփա քնկնեն, ապա պարզ դարձավ, որ դրանք գրեթե միշտ բաղկացած էին կանանցից, երեխաներից ու ծերունիներից: Յուրաքանչյուր ոք, ով կցանկանար նրանց փրկել սպասվող ճակատագրից, կսպանվեր հենց տեղում: Երբ քարավանը ճանապարհ էր ընկնում, քաղաքագլուխը հաճախ հեգնորեն նրանց «հաճելի ճանապարհորդություն» էր մաղթում: Երբեմն նախքան քարավանն ուղարկելը կանանց առաջարկում էին մահմեդականություն ընդունել: Բայց անգամ այն դեպքերում, երբ ոմանք համաձայնվում էին, նրանց երկրային տառապանքները չէին վերջանում: Հավատափոխին ստիպում էին իրենց երեխաներին հանձնել այսպես կոչված «մուսուլմանական ապաստարան» և համաձայնել, որ նրանք ուսանեն այնտեղ՝ հապացույց իր հավատափոխության անկեղծության, նրանից պահանջում էին ամուսնանալ մուսուլմանի հետ: Եթե մահմեդականներից ոչ մեկը նրան ամուսնություն չէր առաջարկում, ապա, անկախ այն բանից, որ նա հանդիսավորապես հայտարարել էր իսլամն ընդունելու մասին, նա տարագրվում էր...

Այդ դժբախտ քարավանները շարժվում էին հազարավոր հայկական քաղաքներից ու գյուղերից, խցանելով հարավ ձգվող բոլոր ճանապարհները. առաջ շարժվելու համեմատ նրանք ամենուրեք իրենց հետևից փողու հսկայական ամպ էին առաջացնում ու իրերի դեն նետված մնացորդներ՝ աթոռներ, վերմակներ, անկողնու սպիտակեղեն, տնային կահ-կարասի և իրենց խանգարող այլ իրեր, որոնք ասես գծում էին նրանց ճանապարհը: Երբ քարավանները դեռ նոր էին սկսում շարժվել, մարդիկ դեռևս նմանվում էին մարդկային էակի, բայց մի քանի ժամ անց ճանապարհի փողին նստում էր նրանց ղեմքերին ու հագուստին, ցեխը կպչում էր ոտքերին, և դանդաղ շարժվող մարդկանց ամբոխը, որոնք հաճախ հոգնածությունից կորացած էին լինում կամ իրենց «պաշտպանների» դաժանությունից ցնորված, ինչ-որ նոր ու տարօրինակ կենդանիների տարատեսակ էին հիշեցնում: 6 ամիս շարունակ՝ 1915 թ. ապրիլից մինչև հոկտեմբեր, որոնք առավել հարմար էին տեղաշարժվելու համար, Փոքր Ասիայի բոլոր ճանապարհները լցված էին տարագրյալների այդ ահավոր ամբոխներով: Նրանց կարելի էր տեսնել ցանկացած հովտում, գրեթե

բոլոր լեռներում՝ անվերջ քայլելիս, հայտնի չէ՝ թե ուր, իմանալով միայն, որ ցանկացած ճանապարհ տանում է դեպի մահ։ Ահալոր հանգամանքներում, որոնց մասին հանգամանորեն պատմվեց վերը, հայ բնակչությունը լքում էր գյուղ գյուղի, քաղաք քաղաքի հետևից։ Ինչքան մեզ հաջողվել է պարզել, այդ վեց ամսում դեպի Սիրիական անապատ այդ ահավոր ճամփորդության էր մեկնել մոտ 1 200 000 մարդ։

«Աղոթեցեք մեզ համար»,— ասում էին նրանք, հեռանալով իրենց օջախներից, որոնցում նրանց նախնիներն ապրել էին դեռևս մոտ 2500 տարի առաջ։ «Այս աշխարհում մենք այլևս չենք տեսնի իրար, բայց երբևէ կհանդիպենք։ Աղոթեցեք մեզ համար»։

Հույները դեռ չէին հասցրել հեռանալ իրենց հարազատ գյուղերից, երբ սկսվեցին նրանց տառապանքները։ Ճանապարհները, որոնցով նրանք ստիպված էին գնալ, մի քիչ էին լայն ավանակի արահետներից, և այն, ինչ մի քանի ժամ առաջ նման էր կանոնավոր թափորի, վերածվում էր մարդկանց անկասոն, իրար հրհրող ամբոխի։ Կանանց անջատել էին իրենց երեխաներից, իսկ տղամարդկանց՝ կանանցից։ Մերունիները շուտով կորցրին կապը իրենց ընտանիքների հետ և արագ հոգնելով, խոնջենք էին տալիս ոտքերին։ Եղևասայլերի թուրք կառապանները, որոնք իրենց վարձողներից շորթել էին վերջին փողերը, անսպասելիորեն սայլերից իջեցնում էին նրանց և եղած-չեղածը թափելով ճանապարհին, հետ էին դառնում իրենց գյուղերը՝ ուրիշ զոհերի հետևից։ Այսպիսով, մի կարճ միջոց անց փաստորեն բոլորը՝ թե՛ երիտասարդները, թե՛ ծերերը, հարկադրված էին ընթանալ ոտքով։ Ժանդարմները, որոնց կառավարությունը դրել էր իբր տարագրչալներին պաշտպանելու համար, մի քանի ժամ հետո դառնում էին նրանց տանջողները։ Նրանք իրենց զոհերի հետևից գնում էին մերկացրած սվիններով, դրանցով խշտելով ամեն մեկի, ով քայլերը դանդաղեցնելու մտադրություն էր դրսևորում, իսկ հանգստանալ փորձողներին կամ հոգնածությունից ճանապարհին ընկնողներին անսահման դաժանություններ ստիպում էին հասնել շարժվող ամբոխին։ Նրանք սվինով խշտում էին անգամ հղի կանանց. և թե նրանցից ոմանք, ինչպես հաճախ էր պատահում, ծննդաբերում էին ճանապարհին, նրանց ստիպում էին անմիջապես ոտքի ելնել ու առաջ շարժվել...

Ժանդարմների դաժանությունն աճում էր, թերևս, այն պատ-

ճառով, որ ճամփորդությունը ձգձգվում էր, թվում էր, թե նրանք վրդովվում էին այն բանից, որ իրենց զոհերը դեռ շարունակում են կենդանի մնալ:

Հաճախ ժանդարմները սվինահարում էին ուզածդ մարդուն, ով ընկնում էր ճանապարհին: Հայերը հարյուրներով էին մեռնում սովից ու ծարավից: Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ նրանք մոտենում էին գետերի, ժանդարմները նրանց թույլ չէին տալիս խմել միայն նրա համար, որ տանջին նրանց: Անապատի արևի կիզիչ ճառագայթները այրում էին նրանց կիսամերկ մարմինները, իսկ նրանց բոբիկ ոտքերը այնպես էին ցավում անապատի տաք ավազից, որ հազարավոր մարդիկ ընկնում էին ու մեռնում տեղում կամ սպանվում այնտեղ, որտեղ ընկնում էին: Այգապիսով, մի քանի օր անց այն, ինչ մարդկային նորմալ էակների թափոր էր, վերածվում էր փոշեպատ կմախքների զառանցող ամբոխների, որոնք անհագորեն ուտելիք էին փնտրում, ուտում ամեն տեսակ թափուկներ, որ պատահում էին ճանապարհին, խելացնորվում այն սարսափներից, որոնցով լի էր նրանց գոյություն ամեն մի ժամը, տառապում էին այն բոլոր հիվանդություններով, որպիսիք ուղեկցում են նման դժվարություններն ու զրկանքները, բայց որոնք դեռևս քշվում էին իրենց տանջողների մտրակներով, խզակոթերով ու սվիններով:

Իրենց առաջխաղացման համեմատ նրանք իրենց հետևում թողնում էին մի ուրիշ քարավան՝ մեռած ու լծադված ծերունիների և կանանց դիակների, որոնք մահացել էին տիֆի, դիզենտերիայի ու խոլերայի վերջին փուլում, փոքրիկ երեխաների, որոնք պառկած էին մեջքներին և իրենց վերջին սրտաճմլիկ թառանչն էին արձակում՝ սնունդ ու ջուր աղբրսելով: Որոշ կնայք իրենց երեխաներին մեկնում էին անծանոթ մարդկանց, աղաչելով վերցնել նրանց և փրկել տանջողներից. բայց մերժում ստանալով, նրանց նետում էին ջրհորները կամ թողնում թփերի մեջ, որ այգապիսով հնարավորություն ունենան գոնե հանգիստ մեռնելու: Նրանց հետևում էր մնում աղջնակների մի փոքրիկ բանակ, որոնք ստրկության էին վաճառվում, հաճախ մոտավորապես 8 ցենտով... Ճամբարների շարան, որոնք լեփլեցուն էին հիվանդներով կամ մեռնող մարդկանցով, որ պառկած էին լծադված կամ կիսաթաղ դիակների հետ խառնիխուռն՝ ահա թե ինչով էր նշված շարժվող ամբոխների ուղին: Նրանց մշտապես հետևում էին օդում թռչող գիշանգղների երամները և

գիշատիչ շները, որոնք գիշանդղների հետ միասին հարձակվում էին մեռածների դիակների վրա: Ամենից ահավոր տեսարանները տեղի էին ունենում գետերի, հատկապես Եփրատի մոտ: Երբեմն գետանցի ժամանակ ժանդարմները կանանց հրում էին ջրի մեջ, զնդակահարելով բոլոր նրանց ու վրեր լողալով գեպի ափը՝ փորձում էին փրկվել: Հաճախ կանայք փրկում էին իրենց պատիվը, երեսաները ձեռքներին նետվելով ջուրը: Ես մի հատված կբերեմ Նյուպատոսի զեկուցագրից. «Հունիսի վերջին շաբթիվա ընթացքում էրզրումից հետևողականորեն տարագրվեցին մի քանի խմբեր, և այդ մարդկանց մեծամասնությունը սպանվեց ճանապարհին. նրանց կամ զնդակահարում էին, կամ ջրահեղձ անում: Տիկին Զարուհին, տարնց, հարուստ մի կին, որին նետել էին Եփրատի մեջ, փրկվել էր՝ կառչելով ընդջրյա քարից: Նրան հաջողվել էր հասնել մինչև ափ, վերադառնալ էրզրում և այնտեղ թաքնվել իր թուրք բարեկամների տանը: Նա իշխան Արղուժյանին՝ էրզրումում «Համառուսաստանյան քաղաքային միության» ներկայացուցչին պատմել էր, որ չի կարող առանց սարսուռի հիշել, թե թուրքերն ինչպես էին հարյուրավոր երեսանների սվինահարել ու նետել Եփրատի ջրերի մեջ և թե ինչպես էին լրիվ մերկացված ու իրար կապկպված հարյուրավոր տղամարդիկ ու կանայք զնդակահարվել ու գետը նետվել: Նա պատմել էր, որ Երզնկայի մոտ մի տեղ, որտեղ Եփրատը դարձապտույտ է գործում, հազարավոր դիակներ այնպիսի ամբարտակ էին գոյացրել, որ գետը մոտավորապես հարյուր յարգով ջեղվել էր իր հունից»:

Անհեթեթ են թուրքական կառավարության այն հավաստիացումները, թե ինքը լրջորեն մտադիր էր հայերին վերաբնակեցնել նոր վայրերում. պահակազորով ուղեկցվող խմբերի նկատմամբ վերաբերմունքը պարզ ցույց է տալիս, որ էնվերի և Թալեաթի իսկական նպատակն էր բնաջնջել հայերին: Հարավ աբսորդոզ մարդկանցից քանի՞սը իրենց նշանակման վայր հասնեման վրդովեցուցիչ պայմաններում: Մի քառավանի օրինակը ցույց է տալիս, թե տեղահանության այդ ծրագիրը ինչպես էր կանխամտածված կերպով վերածվում բնաջնջման ծրագրի: Մանրամասնությունների մասին հաղորդումները, որոնց մասին ասվում է, ես ստացել էի տեմիշպահա Հալեպի ամերիկյան հուպատոսից, և այդ փաստաթղթերը այժմ գտնվում են Վաշինգ-

տոնում՝ Պետական ղեպարտամենտում: Հունիսի մեկին պահակախմբի ուղեկցությամբ Խարբերդից դուրս էր եկել Երեք հազար հայերից բաղկացած մի խումբ, հիմնականում կանայք, աղջիկներ ու երեխաներ: Հետևելով իր սովորական գործելակերպին, կառավարությունը նրանց հետ ուղարկել էր յոթնասուն ժանդարմից բաղկացած ուղեկցող պահակախումբ՝ թուրք բելի հրամանատարությամբ:

Փորձն արդեն ցույց է տվել, որ այդ ժանդարմները բնավ էլ իրենց չէին պահում իբրև տարադրվողների պաշտպաններ, այլ ավելի շուտ նրանց տանջողներն էին ու զահիճները: Քարավանը դեռ չէր հասցրել ճամփա ընկնել, երբ բելը տարագրվողներից 400 լիքա հավաքեց իբր նրա համար, որ նրանց ավելի հուսալիորեն պահպանի մինչև Մալաթիա հասնելը: Հենց որ նա խլեց միակ բանը, ինչը կարող էր ճանապարհին նրանց համար սնունդ ապահովել, նա փախավ, նրանց թողնելով ժանդարմների քմահաճույթին:

Մինչև Ռաս ուլ-Ալն ընկած ամբողջ ճանապարհին, որը դարձավ նրանց առաջին կանգառը Բաղդադի երկաթգծում, այդ դրժբախտ տարագյալների կյանքը համատարած սարսափ էր: Քարավանի առջևից գնում էին ժանդարմները, որոնք կիսավայրեն էի լեռնական ցեղերին նախազգուշացնում էին, որ մոտենում են մի քանի հազար հայ կանայք ու աղջիկներ: Աղջիկներին սկսեցին առևանգել... Քարավանի վրա էին հարձակվում լեռնորդները, որոնք բռնաբարում, սպանում էին կանանց, ընդ որում այդ վայրագ խենեշությանը միացել էին հենց իրենք՝ ժանդարմները: Քարավանից մեկը մյուսի հետևից սպանվել էին մի քանի տղամարդ... Վերջապես, երեսուն օր կողոպուտներով, ջարդերով, իրենց զոհերի բռնաբարությամբ ու սպանությամբ հագնալուց հետո, ժանդարմները բոլորովին լքեցին նրանց: Երկու օր անց այդ խմբի վրա հարձակվեցին քրդերը և կենդանի մնացած բոլոր տղամարդկանց, որոնք մոտ 150 հոգի էին՝ 15-ից մինչև 90 տարեկան, հավաքեցին մի տեղ. նրանց անմիջապես մի կողմ աւարան և կոտորեցին բոլորին մինչև վերջին մարդը: Բայց հենց այդ նույն օրը Խարբերդից եկող խմբին միացավ մի այլ խումբ, որ գալիս էր Սեբաստիայից, դրանով իսկ քարավանի թվակազմը հասցնելով 18 000 մարդու...

Հաջորդ հինգ օրվա ընթացքում նրանք ոչ մի կտոր հացի ու բլ մի կաթիլ ջրի երես չտեսան: «Հարյուրավոր մարդիկ մեռան

ճանապարհին,— ասվում է հաղորդման մեջ,— նրանց լեզուները սկսեցին նմանվել փայտածխի կտորի, և երբ նրանք հինգ օր անց մոտեցան աղբյուրի, բնականաբար, ամբողջ բազմությունը նետվեց դեպի այն: Բայց այստեղ ոստիկանները, փակելով նրանց ճանապարհը, արգելեցին գեթ մի կաթիլ ջուր վերցնել: Նրանք մտադիր էին ջուրը ծախել բաժակը մեկից մինչև երեք լիրայով, իսկ երբեմն, ստանալով փողը, հրաժարվում էին ջուր տալ: Մի այլ վայրում, որտեղ ջրհորներ կային, կանայք նետվեցին ուղիղ ջրհորները, քանի որ պարան կամ դուլ չկար ջուր վեր հանելու համար: Նրանք խեղդվում էին ջրհորներում, ու թեև նրանց դիակները մնում էին այնտեղ և կեղտոտում էին ջուրը, այդուհանդերձ մարդիկ խմում էին այդ ջրհորներից... Նոր այդ մարդիկ, հր լրիվ մերկ էին, անցնում էին մի արաբական գյուղի մոտով, արարները, խղճալով նրանց, հնամաշ հագուստի լաթեր տվեցին նրանց, որ սրանք կարողանան ծածկել իրենց մերկությունը: Աքսորվածներից ոմանք, որոնք դեռ փող ունեին, իրենց համար ինչ-որ հագուստ էին առնում, բայց և այնպես շատերը մերկ կտրեցին անցան մինչև Հալեպ ընկած ամբողջ ճանապարհը: Խեղճ կանայք, ամաչելով իրենց մերկությունից, հագիվ էին կարողանում քայլել. նրանք բոլորն էլ գնում էին երկտակ եղած:

Տասնյոթերորդ օրը այդ տարաբախտ արարածները հասան Հալեպ: 18 000 մարդուց բաղկացած միացյալ քարավանից իրենց նշանակման վայր հասան ընդամենը 150 կին ու երեխա: Նրանցից ոմանք, որ առավել գրավիչ էին, դեռ կենդանի էին մնացել. նրանք դարձան քրդերի ու թուրքերի գերուհիները, իսկ մնացած բոլորը զոհվեցին:

Ես պատմեցի բնավ էլ ոչ ամենասարսափելի մանրամասները, քանի որ մարդախոշորների այդ վայրագ խենեշությունների լրիվ նկարագրությունը, որոնց զոհը դարձան հայերը՝ տղամարդիկ ու կանայք, ոչ մի կերպ չեն կարող հրապարակվել ամերիկյան որևէ հրատարակության մեջ: Այդ դժբախտ, դատապարտված ժողովուրդը ամեն օր իր վրա էր զգում այն բոլոր ոճրագործութունները, որպիսիք միայն ընդունակ է նյութել մարդկային ուղեղի ալյասերված բնագոյը, և այն բոլոր նրբահնար խոշտանգումներն ու տանջանքները, որպիսիք միայն կարող է հղանալ ամենաստոր երևակայությունը: Համոզված եմ, որ մարդկության ողջ պատմության մեջ չկան այնքան զարհուրելի փաստեր, ինչքան որ այս կոտորածը: Անցյալում նըշ-

ված մեծ ջարդերն ու հալածանքները գրեթե աննշան են թվում 1915 թ. հայ ազգի կրած տառապանքների համեմատությամբ: Տասներեքերորդ դարի սկզբին արբիզոյցիների կոտորածը միշտ էլ համարվել է պատմության ամենատխուր իրադարձություններից մեկը: Մուլեռանդության այդ բռնկման ժամանակ սպանվել էր մոտ 60 000 մարդ: Բարգուղիմեոսյան գիշերը կյանքից զրկվել էին մոտ 30 000 մարդկային արարածներ: Սիցիլիական ճրագալույցի ժամանակ, որը միշտ էլ ներկայացվում է որպես այդ կարգի առավել դաժան բռնկումներից մեկը, ոչնչացվել էր 8000 մարդ: Ամբողջ հատորներ են գրված Տորկվեմադայի օրոք իսպանական հավատաքնության մասին, բայց և այնպես նրա տասնութամյա իշխանության ընթացքում մահապատժի էին ենթարկվել 8000-ից փոքր-ինչ ավելի հերետիկոսներ: Հնարավոր է, որ հայերի տեղահանությունը թերևս ամենից ավելի հիշեցնում է միայն մի իրադարձություն. դա Իսպանիայից հրեաների արտաքսումն էր Ֆերդինանդի և Իզաբելայի կողմից: Ըստ Պրեսկոտի, իրենց տներից վտարվել և ամբողջ Աֆրիկայով ու Եվրոպայով մեկ սփռվել էին 160 000 հրեաներ: Բայց այդ բոլոր հալածանքները գրեթե աննշան են թվում հայերի կրած տառապանքների համեմատությամբ, որոնցից ոչնչացվեց առնվազն 600 հազար, իսկ հնարավոր է նաև 1 միլիոն մարդ⁶³:

Հայերի մասին արածս պատմությունը կարող էի որոշ փոփոխություններով պատմել նաև հույների և ասորիների վերաբերյալ: Իրականում հույներն էին եղել ազգայնամուլ գաղափարի առաջին զոհերը: Ես արդեն նկարագրել եմ, թե եվրոպական պատերազմի սկսվելուց մի քանի ամիս առաջ օսմանյան կառավարությունը ինչպես էր սկսել իր թուրքահպատակ հույներին տարաբնակեցնել Փոքր Ասիայի ափերից... Երեք թե չորս ամսվա ընթացքում 100 000-ից ավելի հույներ բռնազաղթեցին այն վայրերից, որտեղ նրանք ապրել էին հարյուրավոր տարիներ, և տարագրվեցին Միջերկրական ծովի ափ, իսկ այնտեղից էլ հունական կղզիներ և երկրի ներքին մարզեր... Հավանաբար այն քանի հետևանքով, որ քաղաքակիրթ աշխարհը չբողոքեց այդ տարագրումների դեմ, թուրքերը հետագայում որոշեցին այդ նույն եղանակը, բայց էլ ավելի մեծ մասշտաբներով, գործադրել ոչ միայն հույների, այլև հայերի, ասորիների, նեստորականների և իրենց իշխանության տակ եղած մյուս ժողովուրդների ներկայացուցիչների նկատմամբ: Իրոք, Բեդրի բեյը՝ Կոստանդ-

նուպոլսի ոստիկանապետը ինքն էր իմ քարտուղարներից մեկին պատմել, որ իրենք որոշել են այդ նույն եղանակը գործադրել կայսրության մնացած բոլոր ազգերի նկատմամբ³⁴...

Henry Morgenthau. Ambassador Morgenthau's story. Garden-City, New York, 1918, p. 301—325.

258. ԺԱԿ ԴԸ ՄՈՐԳԱՆԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՀԱՅԵՐԻ ԲՆԱԶՆՋՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայերի բնաջնջման մեթոդը, որը մշակվել էր Թալեաթի և Էնվերի դիվանատներում՝ այդ մասնագիտության գծով գերմանացի խրատատուների աջակցությամբ, գործադրվեց Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածքում շորս տարբեր ձևերով.

1. Երիտասարդության զինակոչում քրիստոնեական կենտրոններից դիմադրունակ բոլոր տարրերին հեռացնելու նպատակով. այդ մարդկանց օգտագործում ճանապարհների ու ռազմական ամրությունների շինարարության մեջ, իսկ այնուհետև զանգվածային հաշվեհարդար նրանց նկատմամբ:

2. Քրիստոնեական կենտրոնների կողոպտում և բնակչության մի մասի կոտորում, կանանց ու աղջիկների բաժանում կամ վաճառք հրապարակային աճուրդների միջոցով (շատ հաճախ յուրաքանչյուրին հինգ ֆրանկով), անհավատների շարժական ու անշարժ կայքի հափշտակում:

3. Բնակչության մնացուկների տարագրում, որն ամբողջ ճանապարհին ուղեկցվում էր կոտորածով, հիվանդների, երեխաների ու ծերերի ոչնչացում, մնացած կանանց ու աղջիկների բաշխում այն նահանգների բնակիչների միջև, որոնցով անցնում էին այդ թշվառ շարասյուները:

4. Կենդանի մնացած մարդկանց համակենտրոնացում Միջագետքի ճամբարներում, այսինքն նողկալի ստրկություն այնպիսի պայմաններում և այնպիսի կլիմայի դեպքում, որ առողյալների զգալի մասը պետք է մեռներ:

Այդ շարասյուների մարդկանց վաթսուև տոկոսը զոհվեց (հիվանդություն, հյուծվածություն, սպանություններ) նրանց ուղարկելուց մինչև համակենտրոնացման ճամբարներ հասնելն ընկած ժամանակամիջոցում. բայց դրան պետք է ավելացնել նաև տեղում մահապատժի ենթարկված երիտասարդությանը և բազ-

մաթիւ մարդկանց, որոնք սրի էին քաշվել աքսորյալների շարասյուների ճանապարհ բնկնելուց առաջ:

Թուրքերի գլխում չէր կարող ծագել բնաջնջման ավելի դաժան ու ավելի հնարամիտ եղանակ, և գերմանացիները, չքավարվելով այդ բարբարոսներին ոգեշնչելով, հաճախ ուղղութիւն էին տալիս նրանց շարագործութիւններին և, իրենց հերթին, վերցնում էին որոշ «հուշանվերներ»՝ իրեր կամ ջահել աղջիկների՝ հելլենոհիների, հայուհիների, ասորուհիների: Այդ էն վկայում հավաստի փաստերը...

Ի դեպ, Գերմանիայի հասարակական կարծիքը պաշտպանում է թուրքերի կատարած նողկալիութիւնները: Պաստոր Յր. Նաու-մանը, ամփոփելով իր հայրենակիցների մտայնութիւնը, ասել է. «Դա զարհուրելի ձեռնարկում է, մանրամասնելով՝ դա խայտառակութիւն է, բայց ընդհանրապես քաղաքականութեան մի մասն է...»:

Բելգիացիները և սերբերը իրենց դժբախտութեան մէջ կարող էին մխիթարանք գտնել գոնե նրանով, որ հնարավորութիւն ունեին պայքարելու իրենց երկրի դահիճների դեմ: Մինչդեռ հայերը, որոնք իշխանութիւնների հրամանով զինաթափվել էին կոտորածից շատ առաջ և որոնք, որպէս կանոն, փոքր գաղութներով էին ապրում իրենց թշնամի բնակչութեան մեջ, կարող էին փորձել միայն շատ թույլ դիմադրութիւն ցույց տալ: Ի դեպ, թուրքերի կողմից արդոք նախազգուշական միջոց չէ՞ր այն, որ նրանք զորակոչեցին և իրենց հայրենի վայրերից հեռացրին 20—50 տարեկան ամբողջ արական բնակչութեանը, որպէսզի նրան առանձին բնաջնջեն:

Այդպիսով, քաղաքներում և գյուղերում մնում էին միայն կանայք, երեխաներն ու ծերունիները՝ մի ամբոխ, որին դժվար չէր սպանդանոց քշել:

Երբ ուշադիր կարդում ես հայերի կոտորածին վերաբերող փաստաթղթերը, ապշում ես այն շրջահայեցութիւնից ու հմտութիւնից, որով երիտթուրքական կառավարութիւնը կալմակերպել էր այդ շարագործութիւնները: Կանխատեսված էր ամեն ինչ՝ զոհերի զինաթափում, դիմադրունակ երիտասարդութեան հեռացում, զանգվածային տարաբնակեցում ու տանջանքներ ճանապարհին, տղամարդկանց ոչնչացում ճանապարհին, կանանց ու աղջիկների ընտրութիւն նրանց իսլամացնելու հա-

մար... Այդ սարսափները հիշողությանս մեջ վերակենդանացնում են մեր պատմության ամենամուսկ ժամանակներում նանտում, խոնում և Ֆրանսիայի շատ այլ քաղաքներում կատարված զանգվածային հաշվեհարդարները...

Աշխարհում չկա մի լեզու բավականաչափ հարուստ ու գունեղ, որ նկարագրի նմանօրինակ սարսափները, որ արտահայտի այն մարմնական ու հոգեկոր տառապանքները, որ կրել էին այդ անմեղ նահատակները, նախքան երկինքը հավիտենական հանգիստ կառաքեր նրանց ի վերուստ: Ահավոր ջարդերից մազապուրծ այդ մի բուռ թշվառ մարդիկ, իրենց բոլոր մերձավորների, իրենց համար թանկ էակաների մահվան ականատեսները գտնվում են այնտեղ՝ համակենտրոնացման ճամբարներում, ենթարկվելով ամեն տեսակ անպատվության, դատապարտված լինելով կործանման «բարձրաստիճան թուրք պաշտոնյաների», գերմանացի սպանների ու ժանդարմների աչքի առաջ, որոնք հենվելով իրենց հրացաններին, զոհունակությամբ ժպտում են, տեսնելով մեռնողների հոգեվարքի ջղաձգություններն ու խրոխրոցները...

Կգա օրը, երբ այդ ոճրագործները՝ լինեն դրանք բեռլինցի թե ասիացի, ստիպված կլինեն պատասխան տալ իրենց արածների և հատուցել կատարած շարագործությունների համար: Պետք է անխնա լինել նման սրիկանների նկատմամբ. նրանց կատարած քրեական հանցագործությունները չեզոք երկրներին թույլ են տալիս հանձնել նրանց, որպեսզի նրանց պատժեն հարյուրապատիկ, հազարապատիկ, ինչին նրանք միանգամայն արժանի են: Ոչ մի տարակույս չկա, որ... երբ նրանք փորձեն իրենց համար ապաստան գտնել արտասահմանում, նրանք կվկայակոչեն «քաղաքական հանցագործների համար» ապաստանի հանրահայտ իրավունքը, որի շնորհիվ այնքան շատ հանցագործներ են մնացել անպատիժ: Բայց այդ դեպքում կգտնվի՞՞ գեթ մի բավականաչափ բարոյազուրկ ազգ, որը նրանց թաքնի իր դրոշի հովանու ներքո: Պետք է հուսալ, որ ո՛չ⁸⁵:

J. de Morgan. Contre les barbares de l'Orient. Etudes sur la Turquie. Paris, 1918, p. 178—183.

Որոշ տատանումներից հետո այդ դատավարությունը վերջապես սկսվեց երեկ կեսօրից հետո [1919 թ. փետրվարի 5-ին]: Խուռն ամբոխը խուժեց զինվորական ատյանի փոքր դահլիճը: Թրքուհիները, բարձրաստիճան պաշտոնյաները աճապարում էին այստեղ ներկա լինելու այդ դատավարությանը, որը թուրքական մամուլը անվանում է պատմական: Այն, հիրավի, պատմական կլինի, բայց ի՞նչ իմաստով: Դա դեռ հայտնի չէ:

Մեղադրյալների ախուռին նստած են նախկին մեծ վեզիր Սալիլ Հալիմ փաշան, սենատի նախագահ Խալիլ բեյը, Ահմեդ Նեսիմի բեյը, Զիա Գյոքալփը, Միդհատ Շյուքրին, Ահմեդ Շյուքրին, Զեադ Քեմալ Իբրահիմը, Յուսուֆ Ռիզան և Աթիֆը: Նրանք փոքր-ինչ անհարմար են զգում իրենց սեեզած հայացքների ներքո:

Նախագահը հաստատում է նրանց ինքնությունը, այնուհետև ընթերցվում է մեղադրական եզրակացությունը. դրանից հետո խոսք է վերցնում գլխավոր դատախազը և պահանջում, որ ատյանը մեղադրյալներին դատի այդ ակնհայտ մեղադրանքների հիման վրա: Նա ավելացնում է, որ այդպիսին է նաև Նորին մեծություն սուլթանի կամքը, որը մտադիր է մարգարապահներին պատժել առանց ցեղի ու կրոնի խտրության և այդպիսով նպաստել համերաշխության հաստատմանը կայսրության տարբեր տարրերի միջև:

Նախկին մեծ վեզիր Սալիլ Հալիմ փաշայի դատապաշտպանը հարց է բարձրացնում զինվորական ատյանի իրավասության մասին, որին, ասում է նա, իրավունք չի տրված դատելու բարձրաստիճան պաշտոնյաներին: Նա հայտարարում է, թե այդ դատավարությունը Գերագույն գատարանի իրավասությունից դուրս է: Նրա գործընկերները, թվով առնվազն 18 հոգի, պաշտպանում են նրա պահանջը: Գլխավոր դատախազը հայտարարում է, որ ամբաստանյալները մեղադրվում են ոչ սովորական հանցագործությունների մեջ, և որ ամենուրեք նման դատավարություններով զբաղվում են զինվորական ատյանները: Ատյանի նիստը, որի ընթացքում որոշում է կայացվելու դատարանի իրավասության վերաբերյալ, նշանակվում է հինգշաբթի:

Մեղադրական եզրակացություն

Մանրամասն քննարկեցինք հետաքննության փաստաթղթերը, ինչպես նաև զինվորական ատյանի գլխավոր դատախազության եզրակացությունը, որը վերաբերում է լուծարքի ենթարկված «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության նախագահ Սայիդ Հալիմ փաշայի, մեջլիսի գլխավոր խորհրդի անդամներ Թալեաթի, էնվերի, Ջեմալի, Իբրահիմի, Շյուքրիի, Խալիլի, Ահմեդ Նեսիմիի, կուսակցության գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շյուքրիի, կենտրոնական կոմիտեի անդամներ՝ Ստամբուլի պատգամավոր Քեմալի, Զիա Գյոքալփի, դոկտ. Ռուզուհիի, Քյուչյուկ Թալեաթի, ինչպես նաև նույն կոմիտեի անդամներ և «Թեշքիլատ-ը մահսուսե»-ի ղեկավարներ դոկտ. Բեհադդին Շաքիրի, դոկտ. Նազրմի, Աթիֆի, Ռիզայի և նույն կազմակերպության գործադիր կոմիտեի անդամներ՝ հասարակական անվտանգության նախկին պետ Ազիզ բեյի և մայրաքաղաքի նախկին պարետ Զևադ բեյի դատաքննությանը:

Դատական փաստաթղթերը վկայում են, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն միաժամանակ բաղկացած է եղել երկու հատուկ կազմակերպությունից, որոնցից մեկը գործել է հրապարակայնորեն՝ կուսակցության ներքին կանոնադրության ու ծրագրի համաձայն, իսկ մյուսը՝ ընդհատակյա և գաղտնի հրահանգներով: Փաստերը, որոնք հաստատում են այդ կոմիտեի վերոհիշյալ ազդեցիկ ղեկավարների պատասխանատվությունը, վկայում են, որ կոմիտեն նրա իրավական դեմքը, մեղադրվում է օրինազանցության, շարաշահումների և մի շարք կոտորածների կատարելու հանցանքով: Ստորև բերված փաստարկները լիովին ապացուցում են նրանց կատարած հանցագործությունների շարքը:

Կուսակցության ազդեցիկ ղեկավարների, այդ թվում ներկայումս զինվորական շարքերից վտարված, փախուստի մեջ գտնվող էնվերի, Ջեմալի, Թալեաթի և մյուս գործընկերների մասնակցությամբ 1330 (1914) թվականի հուլիսին տեղի ունեցած խորհրդակցությունից անմիջապես հետո, երբ պատերազմ հայտարարվեց, նրանք ձգտեցին գտագործել այն առիթը, որ Եվրոպան զբաղված է համաշխարհային պատերազմով, և ջանացին ահաբեկությամբ, բռնի ուժով լուծել այնպիսի հարցեր, որոնք կարելի էր հարթել հանդարտորեն, արդար և առողջ բա-

ճակահությունը: Այդպիսով, իրենց ճակատագրական գործունեությամբ ստեղծեցին անվերջ խոռվահույզ վիճակ՝ խիստ ծանրացնելով ժողովրդի կացությունը:

Արտաքուստ նրանք այնպես էին ձևացնում, թե իբր պայքարում են ազգային շահերի համար, մինչդեռ իրականում հետապնդում էին միայն իրենց անձնական շահը և պատերազմի հետ կապված ծանր հոգսեր ստեղծելով՝ աշխատում էին լռեցնել ժողովրդին: Իրենց նենգ դիտավորությունները իրականացնելու համար նրանք ի վերջո կարողացան երկիրը ներքաշել համաշխարհային պատերազմի մեջ: Ռազմական գործողությունների ընթացքում, իրենց գաղտնի ծրագիրը իրականացնելու համար, սկսեցին աշխուժացնել գաղտնի կոմիտեների գործունեությունը: Այսպես, հանցագործներին բանտերից ազատ արձակելով՝ ստեղծվեց «Թեղքիլաթ-ը մահսուսեն» («Հատուկ կազմակերպություն»), որն իր գաղտնի հրամաններն ու հրահանգներն ատանում էր Ստամբուլում ստեղծված հատուկ կոմիտեից, որի կազմի մեջ մտնում էին հասարակական անվտանգության տնօրեն Ազիզ բեյը, կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներ Աթիֆ և ղոկտ. Նազըմ բեյերը: Կոմիտեի որոշումները հաստատվում և կյանքի էին կոչվում ռազմական շտաբի կամ Ստամբուլի պարետ Զեադ բեյի կողմից:

[«Թեղքիլաթ-ը մահսուսեն»-ի] գործակալներին և ընդհանրապես նրա գործունեության շրջաններն առաքվում էին հսկայական գումարներ:

Դոկտ. Բեհաէդդին Շաքիրը «Թեղքիլաթ-ը մահսուսեն»-ի ղեկավարներին տվել էր ծածկագրի բանալին, տրամադրել ավտոթեքներ ևնր, դրամական մեծ գումարներ և այլ անհրաժեշտ զինամթերք: Այս ձևով նա սկսել էր գաղտնապես իրագործել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ծրագրերը:

Առանձին շրջաններ ուղարկված այս կազմակերպության գործակալներից մի քանիսը, իրենց ղեկավարների ցուցմունքներով, ինչպես նաև «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության այլ վայրերի կոմիտեների ներկայացուցիչներն ու պետական պաշտոնյաները, իբրև թե կուսակցության հրամանները կատարելու մղումով, կամ էլ որոշ մարդկանց դործադրած հարկադրանքի ներքո, առանց ազգի և հավատքի խտրականության, սկսեցին ժողովրդին կոտորել, կողոպտել, ունեցվածքը այրել և ջատերին տանջամահ անել: Չնայած որ ահաբեկման սլաքը

հիմնականում ուղղված էր հայերի դեմ, այդուհանդերձ տուժեցին նաև (կայսրության) այլ տարրերն ու մեծ թվով թուրքեր:

Ներկա հետաքննության գլխավոր հարցն այն է, որ հայերի տեղահանության ընթացքում, տարբեր ժամանակներում և զանազան վայրերում տեղի ունեցած հանցագործությունները և հատկապես յուրաքանչյուր հանցագործության նկատմամբ օրենքի հիման վրա կատարված քննությունները ցույց են տալիս, որ դրանք ոչ թե սահմանափակ կամ տեղական բնույթ են ունեցել, այլ կանխամտածված են իրականացվել վերոհիշյալ անձերից բաղկացած և միասնական ուժ հանդիսացող «հատուկ կենտրոնի» բանավոր հրահանգներով և գաղտնի հրամաններով: Գրավոր ապացույցների, փաստաթղթերի և հավաստի վկայությունների հետաքննության արդյունքը հետևյալն է: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարների կողմից սկզբնական շրջանում պատերազմական գործողություններին մասնակցելու համար ստեղծված «Թեջքիլաթ-ը մահսուսե»-ն, ինչպես սլարդ երևում է մեղադրական փաստաթղթերից, բացառապես գաղտնի բնույթ էր կրում, և նրա բուն նպատակը հանցագործ արարքներ կատարելն էր: Այդ գաղտնի ցանցը ղեկավարում էին կենտրոնական կոմիտեի անդամներ դոկտ. Նազըմը, Բեհաէդդին Շաքիրը, Աթիֆը, Ռիզան և հասարակական անվտանգության նախկին տնօրեն Ազիզ բեյը: Սրանցից Բեհաէդդին Շաքիր բեյի կենտրոնը էրգրում քաղաքն էր, որտեղից նա ղեկավարում էր արևելյան վիլայեթների ուժերը: Ազիզ, Աթիֆ և Նազըմ բեյերը գործում էին Ստամբուլում, որոնց արարքները հաստատում և կյանքի էր կոչում մայրաքաղաքի պարետ Զեհադ բեյը: Բեհաէդդին Շաքիր բեյին ուղղված № 150 գաղտնի կարգադրությունը բովանդակում է հետևյալը. «Կոմիտեն պահանջում է, որպեսզի գալաթացի խալիլը պատժվի: Ավանդադրված դրամը վերցվելու է փոստատնից և անհրաժեշտության դեպքում բաժանվելու է բնակչությանը» (տե՛ս գործ № 10, փաստաթուղթ № 1):

Այս փաստաթուղթը ստորագրել են Ազիզ, Աթիֆ և Նազըմ բեյերը և վավերացված է Զեհդի ստորագրությամբ: Ներքևում դրված է նաև. «Դրդապատճառը՝ խարդավանք. դրամ հավաքելը»: Վերոհիշյալ կարգադրության հետ ուղարկված է նաև մի ծածկագիր հեռագիր. «Ա. Զեհադ» ստորագրությամբ, որտեղ ասված է. «Արդվին, Բեհաէդդին Շաքիր բեյին, վերծանել անձամբ»:

Խալիլ, Նազրմ, Աթիֆ, Ազիզ բեյերի ստորագրություններով Միդհատ Շյուքրի բեյին ուղղված № 59 գրությունը ցույց է տալիս, որ փախուստի մեջ գտնվող էնվեր բեյի հորեղբայր Խալիլ փաշան Ստամբուլի պարետ եղած ժամանակ նույնպես ընդգրկված է եղել «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի մեջ, որ տվյալ կազմակերպությունը ներքին կապ է ունեցել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հետ: Դա ապացուցվում է նաև Խալիլ բեյի Իզմիրի քաղաքագլխին ուղարկած № 67 հեռագրով, որտեղ խոսվում է կալանավորներին բանտից ազատելու, առաջնորդներ նշանակելու և այլ ծրագրերի մասին (տե՛ս գործ № 10, փաստաթուղթ № 4):

1330 (1914) թվականի նոյեմբերի 16-ին Խալիլ բեյի՝ ռազմական գերատեսչությանն ուղղված № 68 գրությունից պարզվում է, որ կործանիչ սարքերը ուղարկված են «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի համար: Այս կազմակերպությանը վերաբերող թղթապանակներում գտնվում են նաև համանման այլ փաստաթղթեր:

Հետաքննությունից պարզվում է նաև, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին և կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին վերաբերող կարևոր գրությունները մեջտեղից վերացված են: Հավաստի ապացույցները վկայում են նույնպես, որ Թալեաթ բեյի պաշտոնակությունից առաջ ներքին գործերի մինիստրությունից հասարակական անվտանգության նախկին տնօրեն Ազիզ բեյին ուղղված հրահանգներն ու այլ կարևոր թղթակցություններ հետ չեն վերադարձվել (տե՛ս գործ № 31): Պարզվում է նաև, որ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն, դեռևս պատերազմ հայտարարելուց առաջ նպատակադրված է եղել պատերազմի մեջ մտնելու: Այս պարագան անհերքելիորեն հաստատվում է 1330 (1914) թվականի օգոստոսի 17-ի կուսակցության գլխավոր քարտուղար Միհդատ Շյուքրի բեյի ստորագրությունը կրող գրությունից, որը էրզրումի քաղաքագլխի միջոցով հանձնվել է Բեհաեդդին Շաքիր բեյին:

Դիարբեքիրում կոտորածներն ու խոշտանգումները տեղի են ունեցել փախուստի մեջ գտնվող Թալեաթ բեյի դրդամաբ: Այն հաստատվում է (Դեյր)-Ջորի մյուսթեսարիֆ Ալի Սուադ բեյի կողմից հիշյալ Թալեաթ բեյին ուղարկված ծածկագիր հեռագրի բովանդակությունից, ուր խոսվում է վալիին և կոմիսար Մեմդուհին իր համհարզի հետ մահապատժի ենթարկելու անհրաժեշ-

տության մասին: Վերծանված պատասխան ծածկագիր հեռագրում կա «Ի պահ տալ» նշումը (Գործ № 8, փաստաթուղթ № 1):

Ներքին գործերի մինիստրության հատուկ գրասենյակի պետ Խհսան բեյը հաստատում է, որ այն ժամանակ, երբ ինքը զբաղվելիս է եղել Քիլիսի կայմակամի պաշտոնում, Ստամբուլից Հալեպ գործուղված Աբդուլլահադ Նուրի բեյը հայտարարել է, որ «տեղահանման հիմնական նպատակը (հայերի) ոչնչացումն է», և ավելացրել է նաև, որ ինքն այդ հարցով կապի մեջ մշտնելով Թալեաթ բեյի հետ, նրանից ուղղակի ստացել է կոտորածի հրաման, որ նա (Թալեաթը) ձգտել է համոզել իրեն, որ դա է երկրի փրկությունը: (Տե՛ս հարցաքննության փաստաթղթերը, էջ 15):

Բալուի քաղաքագլուխ Մյուֆիդ բեյը 1331 (1915) սեպտեմբերի 11-ի թվագրությամբ ներքին գործերի մինիստրություն ուղարկած ծածկագիր հեռագրով հաղորդել է, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար գոկտ. Միդհատ բեյը դեռևս Բալուի պատասխանատու քարտուղար եղած ժամանակ Չանկերիից Բալուի մյուլթեսարիֆություն ուղարկած հեռագրով հայտնել է, որ Անկարայի վիլայեթից աքսորված հայերի ընդհանուր թիվը հասել է 61 000-ի, որ այդ տեղահանությունը նպատակահարմար է նախ տեղի մահմեդականների թիվը կայունացնելու, մյուս կողմից էլ այն հետագայում նպաստավոր կլինի Բալուի համար (գործ № 8, փաստաթուղթ № 2): Այս փաստը վկայում է, որ տեղահանությունը ռազմական կամ կարգապահական միջոցառում չի եղել, այլ այն տեղի է ունեցել զուտ կոմիտեի ցանկությամբ և նախաձեռնությամբ, ինչից և ներշնչվել է Միդհատ բեյը:

Կարճ ժամանակում Չանկերիում գտնվող այս անձը հեռվից չէր կարող պատկերացում ունենալ Անկարայի վիլայեթի բնակչության մասին: Նա սխալ կարծիք ուներ նաև իր վիլայեթի բնակչության մասին: Չանկերին մտնում է Կաստամունուի մեջ և այդտեղի մահմեդականները շրջակա վայրերում տեղի ունեցող դեպքերին վերաբերվել են ատելությամբ: Նույնիսկ մի օր մի խումբ մեծամեծներ և ավագանիներ իրենց մյուլթիի հետ դիմել են քաղաքագլուխ Ռեշիդ փաշային հետևյալ խոսքերով. «Շրջակա վիլայեթներից հայերին իրենց երեխաներով միասին մորթվող անասունների նման քշում են դեպի լեռները և այնտեղ կոտորում: Մենք չենք ուզում, որ մեր վիլայեթում

այդպիսի բան կատարվի: Մենք վախենում ենք աստծո ցասումից: Պետությունը ոչ թե դաժանություն է կառավարվում, այլ բանականությամբ: Խնդրում ենք, որպեսզի մեր վիլայեթում այդպիսի կոտորած տեղի չունենա»: Այս անձինք արտասովալի աչքերով հեռացել են քաղաքագլխի մոտից, խոսք առնելով, որ իրենց վիլայեթում նման արարք չկատարվի: (Այս մասին արձանագրված է վկայությունների երկրորդ մասի 15-րդ էջում):

Ստորև բերվում է էրզրումի վիլայեթի վալի Թահսին բեյի 1331 (1915) հուլիսի 15-ի թվագրությամբ ծածկագիր հեռագիրը, ուր խոսվում է «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի և նրա հետ համագործակցող ժանդարմների կողմից հայերի հանդեպ գործադրված բռնությունների և վայրագությունների մասին. «Ճաշիք անունով մի լեյտենանտ տիրացել է Արաբյանի 4 աղջիկներին, իսկ լեյտենանտ Քյամիլ էֆենդին հափշտակել է 1863 լիրա գումար, 35 բեռ ապրանք և մեծ քանակությամբ զոհարեղեն: Դրամի հափշտակությունը և կանանց հանդեպ գործադրված բռնությունները չափազանց ամոթալի և քաջության հետ ոչ մի առնչություն չունեցող երևույթներ են: Անհրաժեշտ է այդ վայրագություններին վերջ տալ, հատկապես «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե» անվան տակ բոլոր կողմերում թափառող հրոսակներին: Խարբերդի վալին հաղորդում է, որ բոլոր ճանապարհները լի են կանանց և երեխաների դիակներով, որոնց չեն հասցնում թաղելու: Լավ կլինի, որ մենք պաշտպանենք մեր անցյալի քաջության եկարագիրը»: (Դործ № 8, փաստաթուղթ № 4): Փախուստի մեջ գտնվող Թալեաթ բեյին ուղղված այս հեռագիրը պահվում է մեջլիսի 5-րդ բաժնի թղթապանակում: Այս հեռագիրը հաստատում է (Դեյր)-Ջորի քաղաքագլուխ Ալի Սուլադ բեյի վերահիշյալ ծածկագիր հեռագրում արտահայտված գաղտնի նպատակները:

Ստորև բերվում է էրզրումի «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի նախագահ Բեհաեդդին Շաքիր բեյի ստորագրությամբ Խարբերդի վալի Սաբիթ բեյին և Նազրմ բեյին ուղղված ծածկագիր հեռագրի բովանդակությունը, որի լուսանկար-պատճենը գտնվում է № 9 գործում:

«Եղբայր իմ, մեզ պարզորոշ տեղեկացրեք, այդտեղից ուղարկվող հայերին զոտում եք, թե՛ ոչ: Վտանգավոր մարդկանց, որոնց վտարման ու աքսորի մասին հայտնել եք, ոչնչացնում եք, թե՛ ճամփու եք դնում»:

Այս փաստը ցույց է տալիս, որ մինչև այսօր փախուստի մեջ գտնվող վերոհիշյալ Ռեսնելի նազըմ բեյը, այդ ժամանակ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության նարբերդի քննիչ-լիազորը լինելով, գաղտնի կապ է ունեցել «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ և զբաղվել է հայերի բնաջնջման դժբախտությամբ:

Սամսունի պատասխանատու քարտուղար Ռյուշդի բեյի ստորագրությամբ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին ուղղված հեռագիրը, ինչպես նաև Միդհատ Շյուքրի բեյի կողմից «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի ներկայացուցիչ՝ դոկտ. Նազըմին հասցեագրված 1330 (1914) դեկտեմբերի 16-ի թվագրությամբ կրող հետևյալ բովանդակությամբ հեռագիրը՝ «55 հոգուց բաղկացած շեթենների 5-րդ խումբը Թուֆան ակալի գլխավորությամբ մոտորային նավով ուղարկվեք», լիովին հաստատում է, որ կուսակցության կոմիտեն կապված է եղել «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ և այլ վայրերում գտնվող նրա մասնաճյուղերը վաղուց ի վեր զբաղված են եղել հրոսակախմբեր պատրաստելու գործով:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Բալըքեսիրի քննիչ-լիազոր Մուսայի ստորագրությամբ Միդհատ Շյուքրի բեյին և դոկտ. Նազըմին հասցեագրված 1330 (1914) նոյեմբերի 20-ի թվակիր նամակների բովանդակությունից լիովին բացահայտվում է, որ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն համագործակցել է ներքին գործերի մինիստրության հետ՝ հրոսակախմբեր պատրաստելու գործում:

Կուսակցության Բրուսայի ներկայացուցչի 1330 (1914) թվականի դեկտեմբերի 19-ի կենտրոնական կոմիտեին ուղարկված զրույցումը նույնպես հաստատում է, որ բանտերից դուրս բերված հանցագործներն ու ավազակներն ընդգրկվելու են «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի մեջ: Եվ այս կապակցությամբ սկզբնական շրջանում ջանք գործադրվեց միամիտ մարդկանց համոզելու, որ այդ ավազակախմբերը իբրև թե մասնակցելու են պատերազմական գործողություններին: Մինչդեռ վերոհիշյալ ապացույցներն ու բոլոր փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ այդ հրոսակախմբերը ստեղծված են տեղահանված (հայերի) քարավանները կոտորելու և ոչնչացնելու նպատակով:

Լիովին ապացուցված է, որ այդ կոտորածները տեղի էին ունենում Թալեաթ, էնվեր և Զեմալ բեյերի անմիջական հրամաններով և գիտությամբ (գործ 11): Թալեաթ բեյի 1331-ի,

(1915) հուլիսի 21-ի թվակիր-ժածկագիր հեռագիրը, որն ուղղված է Դիարբեքի, Խարբերդի, Ուրֆայի և (Դեյր)-Զորի վալիներին ու մյուս սարիֆներին, հրահանգում է ճանապարհներին մնացած դիակները թաղելու, լքյալ գույքը վառելու և ընդհանրապես դիակները ձորերը, գետերը և լճերը չզրկելու մասին:

Դիարբեքի վալիին ուղղված շորտորդ բանակի հրամանատար Զեմալ բեյի 1331-ի (1915) հուլիսի 1-ի թվակիր մի այլ հեռագրից ենթադրվում է, թե Եփրատ գետի հարավային մասում, ջրի երեսին հայտնվող դիակները կարող են ապստամբական շարժման ընթացքում սպանված հայեր լինել, ուստի պահանջվում է, որ դրանք հավաքվեն և թաղվեն իրենց բնակավայրերում (գործ 11, փաստաթուղթ № 3):

Ի պատասխան Զեմալ բեյին, 1331-ի (1915) հուլիսի 3-ի թվակիր, «անձամբ» նշումը կրող հեռագրում ասված է. «Եփրատը առնչություն չունի մեր վիլայեթի հետ, հավանական է, որ այդ դիակները գալիս են էրզրումի և Խարբերդի կողմերից: Այստեղ, ապստամբության ընթացքում սպանվածների դիակները գցվում են ամայի վայրերում գտնվող խոր քարայրները կամ էլ այրվում են: Թաղելը բացառված է»:

(Դեյր)-Զորի նախկին մյուսսարիֆ Ալի Սուադ բեյը հիշյալ շրջան ուղարկվող հայերի ճակատագրի մասին տեղեկություն տալով, նշել է, որ Հալեպի հեռագրական գործակալությունում աշխատող «Թասվիր-ի էֆթյար» թերթի նախկին թղթակից Ակյահ բեյը (Դեյր)-Զորի մյուսսարիֆ Սալիհ Զեքի բեյի հետ զրուցելիս հարցրել է. «Քո մասին ասում են, թե 10 հազար հայ ես ոչնչացրել, ճիշտ է»: Ի պատասխան այդ հարցումի, Զեքի բեյը պարծենալով ասել է, «Ես նամուս ունեմ, 10 հազարը ի՞նչ է որ, մի քիչ վեր բարձրացիր» (տես գործ 6 և 14, փաստաթուղթ № 4, ինչպես նաև գործ 11, փաստաթուղթ № 1):

Խարբերդի վալիի կողմից Մալաթիայի մյուսսարիֆին ուղարկված ժածկագիր հեռագրի առաջին մասում հաղորդվում է, որ ճանապարհներին շատ մեծ թվով դիակներ կան, և դրանք կարող են վտանգավոր հետևանքներ ունենալ: Խորհուրդ է տրվում զգուշացնել ներքին գործերի մինիստրությանը, որպեսզի վճռական քայլեր ձեռնարկվի այս հարցը անուշադրության մատնող պաշտոնյաներին պատժելու համար: Նշվում է նաև, որ անհրաժեշտ է մի քանի ազդեցիկ ղեկավարների տրամադրության տակ բավարար թվով ժանդարմներ նշանակել՝ սահմանի ներ-

սում գտնվող բոլոր դիակները թաղելու համար: Ներքին գործերի մինիստրությանը Ռեշիդի ուղարկած 1331-ի (1915) սեպտեմբերի 15-ի թվակիր ծածկագիր հեռագրում նշվում է, որ Դիարբեքիից արտաքսված հայերի թիվը հասնում է հարյուր քսան հազարի, որը ցույց է տալիս կատարվող գործողության ծավալն ու նշանակությունը (գործ 12, փաստաթուղթ № 1):

Երրորդ բանակի հրամանատար Մահմուդ Քյամիլի ստորագրությունը կրող հեռագրում նշված է, որ հայերից որևէ մեկին Պոլսնավորող մահմեդականը մահապատժի է ենթարկվելու քրեական վարում, և տունն էլ հրդեհվելու է: Եթե հովանավորողը պետական պաշտոնյա լինի, ապա գործից վտարվելով՝ դատվելու է զինվորական դատարանով: Իսկ եթե զինվորական լինի, ապա որպես հանցագործ՝ կանգնելու է զինվորական բարձր ատյանի առաջ (գործ 13, փաստաթուղթ № 1): Այս խնդրությունները ցույց են տալիս, թե տվյալ վայրի մահմեդականները և մանր պաշտոնյաները ինչու չէին կարողանում տեղի ունեցող գազանությունների առաջն առնել:

Տրապիզոնի նախկին պատգամավոր Հաֆեզ Մեհմեդ բեյի տված ցուցմունքից (գործ № 15) բացահայտվում է, թե հայերին Սև ծովի ափերին նավ նստեցնելով՝ ինչպես են խեղդամահ արել: Նույնիսկ այդ ողբերգության մասին, երբ ինքը հայտնել է Թալիս բեյին, վերջինս ոչ մի քայլ չի ձեռնարկել (Տրապիզոնի) վալի Զեմալ Ազմիի նկատմամբ: Այս հանգամանքն առավել ևս ծանրացնում է Թալիս բեյի հանցագործությունը:

Էրզրումի վալի Մյունիր բեյի 1331-ի (1915) դեկտեմբերի 14-ի թվակիր ծածկագիր հեռագիրը (գործ № 16) ցույց է տալիս, որ հակառակ նախկին վալի Թահսին բեյի գործադրած ջանքերին, էրզրումից Քըզիի ճանապարհով ուղարկված հայերի քաղաքները կոտորածի են ենթարկվել կենտրոնական կոմիտեի անդամ Բեհաէդդին Շաքիր բեյի կազմած հրոսակախմբերի և դերսիմցիների կողմից:

Զեմալ Ասաֆ բեյի գրավոր ցուցմունքի մեջ (գործ № 18) նշված է, թե տեղահանվածները ինչպես են կոտորածի ենթարկվել քուրդ Ալոյի ավազակախմբի կողմից, որը կազմակերպել էր Զանկրիի կուսակցության նախկին պատասխանատու քարտուղար, այժմ առևտրական Զեմալ Օղուզ բեյը: Այս հանգամանքը ևս ցույց է տալիս, թե կենտրոնական կոմիտեն այս խնդրում

ինչպես է համագործակցել կուսակցության (շրջանային) ներկայացուցիչների հետ:

Հատկապես ուշադրության արժանի տեղեկություններ կան զնդապետ խալիկ Ռիչայ բեյի ընդարձակ տեղեկագրում, որը կազմված է որոշակի անուններով և փաստացի վկայություններ հիման վրա (տե՛ս գործ № 2, էջ 1): Այսպես, Անկարայի տեղահանության ընթացքում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության տեղական ակումբի վարիչի մոտ ուղարկելով Թայիբ անունով մեկին, կենտրոնական կոմիտեն հրահանգել է, որ զինվորական առողջապահության հայ ծառայողները պաշտոնից հեռացվեն: Մեմդուհ Շեքեթ բեյը և նրա եղբայր Ռաֆետ Էնյը, այդ ժամանակամիջոցին Անկարայում լինելով, գործակցել են կենտրոնական կոմիտեի հետ և ձեռք բերել հսկայական կարողություն: Տեղեկագրում նշվում է, թե ինչպես կուսակցության ներկայացուցիչ-քարտուղար Նեջատի բեյը միջամտել է Անկարայի տեղահանության գործին և այդ խնդրում իր եռանդուն մասնակցությունն է ունեցել նաև հիշյալ վիլայեթի նախկին ոստիկանապետ մանաստրըցի Բեհաէդդին բեյը:

Այն ժամանակ, երբ տեղի ռազմական դատարանը մեղադրական գործ է հարուցել վերոհիշյալ Բեհաէդդին բեյի նկատմամբ, նրան շտապ կանչել են Ստամբուլ: Հակառակ ներքին գործերի մինիստրության ներկայացրած պահանջին, նրան վերաբերող հետաքննության փաստաթղթերը մնացել են տեղում: Հետագայում նրա գործը քննարկվել է ռազմական մինիստրությունում, և այդպիսով վերջինս ազատվել է դատաքննությունից:

Հետաքննության արդյունքների համաձայն, նրանք, ովքեր քննադատել են կատարվող ողբերգությունները և շին մասնակցել դրանց, համարվել են հայրենիքի դավաճաններ, իսկ [մանաստրըցի] Բեհաէդդինի նման ակտիվ գործիչներն արժանացել են չափից ավելի հովանավորության: Նույնիսկ ներքին գործերի նախկին մինիստր Թալեաթ բեյը հիշյալ [մանաստրըցի] Բեհաէդդին բեյին հատուկ ծանուցագրով ծառայության է ուղարկել արևելյան զորքերի օպերատիվ զորախմբի հրամանատար Վեհիբ փաշայի մոտ: Միառժամանակ նա աշխատել է Սամսունի զինվորական ատյանում, այնուհետև նոր նշանակում ստանալով, մեկնել է անհայտ ուղղությամբ: (Նրա մասին տրված ցուցմունքները գտնվում են Վեհիբ փաշային վերաբերող թղթապանակում):

Փաստերը ցույց են տալիս, որ Կաստամունուի վալի Ռեշիդ փաշան ծածկագիր հեռագիր է ստացել Բեհաէդդին Շաքիր բեյից, ուր նշված է եղել, որ հայերի տեղահանության հարցը խիստ անհրաժեշտություն է... Իսկ կուսակցության Կաստամունուի քարտուղար Հասան Ֆեհմի էֆենդին, շնայած, որ իր ժամանակին զգուշացրել է [ներքին գործերի] մինիստրությանը տեղի ունեցող տեղահանության, կոտորածի և այլ վայրագությունների մասին, նրա գործադրած ջանքերը, սակայն, մնացել են ապարդյուն:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գումարած մի ժողովում նախագահը թաքրիր է ներկայացրել Թալեաթ բեյին, ուր նկարագրված են եղել հայերի հանդեպ գործադրված դաժանություններն ու կոտորածները, և այս կապակցությամբ պահանջել է դատաքննության ենթարկել կուսակցության մի շարք շրջանային պատասխանատու քարտուղարների, այդ թվում դոկտ. Ռեշիդին, Զեմալ Ազմիին, Սարիթին, Մուամերին, Աթիֆին և կալանատնների ընդհանուր տնօրեն Իբրահիմ բեյին: Մինչդեռ Թալեաթ բեյը մի կողմ է շարտել այդ թաքրիրը, ակնարկելով, որ այն պահվի:

Իզմիրի պատգամավոր Իհսան Օննիկ էֆենդիի ցուցմունքում նշված է, որ երբ ինքը Իզմիրի «Սպորտինգ կլուբի» մեջ Բալեաթ բեյին ասել է, որ դոկտ. Նազըմը և իր գործընկերն են իսկական բռնություն գործադրողները, Թալեաթը պատասխանել է. «Ծա այս տեղացիներին մյուսների նման կենթարկելու նույն ճակատագրին»:

Վեհիբ փաշայի վկայության մեջ (տե՛ս գործ № 7, էջ 3) նշվում է, որ հայերի նկատմամբ կատարված վայրագություններն ու կոտորածները, նրանց ունեցվածքի թալանն ու կողոպուտը որոշված է եղել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից: Եվ այդ կոտորածների, ինչպես նաև բոլոր գազանությունների իրագործման համար Բեհաէդդին Շաքիր բեյը երրորդ բանակի շրջանում պատրաստել է հատուկ մարդասպաններ և անձամբ ղեկավարել նրանց: Նույնիսկ պետության ղեկավարներն են ենթարկվել Բեհաէդդին Շաքիրի հրամաններին և հրահանգներին: Երրորդ բանակի կատարած բոլոր բռնությունների, խարդավանքների և բանտարկությունների մտահղացողը նույնպես եղել է Բեհաէդդին Շա-

քիրը: Նրա հավաքագրած մարդկանց մի մասը եղել են մահա-
պատժի ենթակա հանցագործներ, իսկ մի մասն էլ՝ արնախում
ժանդարմներ... Գրավոր բերված բոլոր ցուցմունքները մեղադ-
րական հավաստի ապացույցներ են՝ ուղղված «Միություն և
առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և
մեջլիսի անդամների դեմ:

Հարցաքննությանը վերաբերող փաստաթղթերի 6-րդ էջում
նշված է, որ Սուլեյման Նազիֆ բեյը Բաղդադից դեպի Դիար-
բեքիրի սահմանամերձ շրջանները գալու ժամանակ դիակների
գարշահոտությունից փակել է քիթը: Երբ Ջեմալ փաշան հար-
ցում է կատարել Թալեաթ բեյին Կոնիայի նախկին վալի Ջելալ
բեյի Հալեպից հեռացվելու մասին, վերջինս պատասխանել է,
որ հայկական հարցին վերաբերող իր տեսակետը համընկնում
է կենտրոնական կառավարության տեսակետի հետ, որ դոկտ.
Նազըմի կողմից ուղարկված պատգամավոր Ալի Ռիդայի նշա-
նակման հարցը վճռված է եղել կենտրոնական կոմիտեում ման-
րամասն քննարկվելուց հետո:

[Ջելալ բեյի] հեռացման պատճառը այս ձևով բացատրվե-
լուց հետո, երբ [Ջեմալ փաշան] այս հարցի վտանգավորու-
թյան մասին Ստամբուլում զգուշացրել է Թալեաթին և Նազը-
մին, նրանք պատասխանել են, որ դա անհրաժեշտ է և օգտա-
կար: Դոկտ. Նազըմը նույնիսկ ասել է, որ այս նախաձեռնու-
թյունը վերջնականապես կլուծի արևելյան հարցը:

Հայրի էֆենդին իր վկայության մեջ նշում է, որ ինքը ամեն
շանք գործադրել է այդ բոլորը կանխելու, բայց և այնպես տե-
ղահանության և կոտորածին հակառակվելու համար իրեն էլ են
հեռացրել պաշտոնից (հարցաքննության թղթապանակ, էջ 17):
Քաղաքացիական հետաքննության հանձնաժողովի նախկին պետ
Համիդ բեյի տված ցուցմունքից պարզվում է, որ Անկարայի
նախկին վալի Մազհար բեյը հեռացվել է պաշտոնից, իսկ Դիար-
բեքիրի վալին ոչնչացրել է իր երկու կայմակամներին այն բա-
նի համար, որ նրանք դեմ են եղել [հայերի] տեղահանությանը,
ինչպես նաև արաբների դեմ գործադրվող բռնություններին ու
սպանություններին:

Հարցաքննությանը վերաբերող թղթապանակի 34-րդ, 38-րդ,
43-րդ էջերում տրված է ֆինանսների մինիստրության եկամտի
բաժնի ընդհանուր տնօրեն Լութֆի բեյի ցուցմունքը, որը վերա-

բերում է կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նայիլ բեյի գործունեությանը, ինչպես նաև Տրապիզոնում կատարված ողբերգությանը և նրա պատասխանատուներին:

Բեհաէդդին Շաքիր բեյի էրզրումից Անթալիայի մյուսթեսարիֆին ուղարկած ծածկագիր հեռագրում նշված է. «էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիրի, Սըւլազի, Տրապիզոնի շրջաններում ոչ մի հայ չի մնացել, բոլորը արտաքսվել են Մոսուլի և [Դիյեր] Զորի կողմերը: Իսկ դուք ի՞նչ եք անում Անթալիայում»:

Անթալիայի նախկին մյուսթեսարիֆ Սարուր Սամի բեյը իր բացատրագրում (հարցաքննության թղթապանակ, էջ 44) նշում է, որ այս հեռագրի պատճենը ինքն ուղարկել է Թալեաթ բեյին, բայց ոչ մի պատասխան չի ստացել: Անկարայի տեղահանության և այդ տեղի կուսակցության պատասխանատու քարտուղար Նեշատի բեյի մասին Ռադի բեյի տված տեղեկությունները բավարար ապացույցներ են այդ ամբաստանությունը հաստատելու համար:

Բեհաէդդին Շաքիր բեյը ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ բեյի միջոցով ծածկագիր հեռագիր է ուղարկել կենտրոնական կոմիտե: «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի փաստաթղթերի թղթապանակներից մեկում հայտնաբերված և 69 համարի տակ վերծանված այդ հեռագրի հակառակ կողմում, որպես պատասխան, գրված է հետևյալը. «Քանի որ այդտեղ այլևս գործ չունեք, Արզվիսից առավել կարևոր մի պաշտոն ստանձնելու համար շտապ շարժվեք դեպի Տրապիզոն: Այստեղից մեկնող Ցակուբ Զեմիլ բեյը ձեզ կրերի անհրաժեշտ հրահանգն ու առաջադրանքը»:

Այս [հեռագիրը] լիովին հաստատում է նրանց միջև գոյություն ունեցող ներքին կապն ու համագործակցությունը:

Մեղադրվող մինիստրները հարցաքննության ընթացքում պատճառաբանել են, որ իրենց գործը ըստ պաշտոնավարության լսվելու է ոչ թե զինվորական ատյանում, այլ սահմանադրական սկզբունքով կառավարված գերագույն դատարանում: Ավելորդ է բացատրել, որ նրանց կողմից հիշատակված 92-րդ հոդվածը՝ «մինիստրի կամ մինիստրների խորհրդի անդամի պաշտոնավարությանը», վերաբերում է քաղաքական հանցագործությանը: Սահմանադրական օրենսգրքի 33-րդ հոդվածի համաձայն, սովորու-

կան հանցագործություն կատարելու կամ մասնակցություն ունենալու դեպքում մինիստրներին ոչ մի արտոնությունից օգտվելու իրավունք չի վերապահվում: Նման հանցագործությունների քննելու հարցը մտնում է սովորական դատարանների իրավասության մեջ: Արտակարգ դրություն հայտարարված շրջաններում քաղաքացիական օրենքների և դատարանների փոխարեն իրավասություն են ձեռք բերում զինվորական ատյանները:

Սպանություններին և բռնագրավումներին վերաբերող հոդվածների հաստատումը մտնում է զինվորական ատյանի իրավասության մեջ և ըստ մեղադրական եզրակացության բովանդակության, պաշտոնի հարցում ոչ մի վերապահություն չի կատարվելու:

Այսպիսով, մեղադրյալների դատապաշտպանների կողմից առաջ քաշված դատական անիրավասության հարցը վերացվում է: Վերևում բերված փաստերի ու վկայությունների հիման վրա դուրս. Բեհաէդդին Շաքիր, դուրս. Նազրմ, Աթիֆ, Ռիզա, Զևադ, Ազիզ, էնվեր, Զեմալ և Թալեաթ բեյերը, որպես հանցագործության անմիջական մասնակիցներ, մեղադրվում են քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի 1-ին կետով և 171-րդ հոդվածով: Սայիդ Հալիմ փաշան, Միդհատ Շյուքրի, դուրս. Ռուզուհի, Քյուշյուկ Թալեաթ, Զիա Գյոքալփ, Քեմալ, Ահմեդ Նեսիմի, Շյուքրի, Իբրահիմ, Խալիլ բեյերը, չնայած որ անմիջական մասնակցություն չեն ունեցել կատարված հանցագործություններին, բայց գիտակցաբար համագործակցելով, անուղղակիորեն մասնակցել են վերոհիշյալ հանցագործություններին, որի համար էլ մեղադրվում են քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի երկրորդ մասով: Մեղադրյալների դատաքննության գործը ներկայացվում է Ստամբուլի կայսերական զինվորական ատյանին, իսկ մեղադրական փաստաթղթերի մանրամասն հետաքննությունը՝ նույն ատյանի դատախազությանը:

10 ապրիլ 1937 թ. [1919 թ. ապրիլի 13]

ՀեՍՀ ԳԿԳԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 237, ք. 51—64: Ցեռ ճան Վայքի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի» գիրքը (բարգմ. Թուրքերենից Ա. Հ. Փափազյանի), Եր. 1988, ԳԱ հրատ., էջ 36—49:

**255. ՏՐԱԿԻԶՈՆԻ ԵՎ ԽԱՐԱԲՐԳԻ ՎԻՃԱԾԵՐՆԵՐՈՒՄ ԿԱՅԱՐՎԱԾ
ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՒ ՍԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵՂԱՎՈՐՆԵՐԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎՈՐՆԵՐՈՒՄԸ**

1. Տրապիզոնի դատավարությունը (1910)

**Ջինվորական ատյանի նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ
Մուստաֆա Նազրմ փաշա**

**Դատարանի անդամներ՝ գեներալ-մայոր Զեֆի փաշա
գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա
գեներալ-մայոր Ալի Նազրմ փաշա
գնդապետ Բեշեր Ֆերդի բեյ**

Դատավարությանը ներկա մեղադրյալների աճուճները.
Տրապիզոնի հարկային տեսուչ Մեհմեդ Ալի բեյ, Տրապիզոնի
ոստիկանապետ Նուրի բեյ, Տրապիզոնի [գաղտնի] գործակալու-
թյան տեսուչ Մուստաֆա էֆենդի, Տրապիզոնի ժանդարմերիայի
քննչական տեսչի օգնական, կայմակամ Թալեաթ բեյ, Տրապի-
զոնի հյուրանոցի տնօրեն Նիազի էֆենդի, Տրապիզոնի առող-
ջապահության տեսուչ Ալի Սայիբ բեյ:

Հեռակա կարգով դատվող մեղադրյալների աճուճները. Տրա-
պիզոնի վալի Ջեմալ Աղմի բեյ, [կուսակցության Տրապիզոնի
պառասխանատու քարտուղար Նայիլ բեյ]:

ԴԱՏԱՎՃԻՌ

Սույն դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և
պաշտպանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվե-
ցին և հետաքննվեցին նաև դատական բոլոր փաստաթղթերը:

Մեղադրյալները և նրանց դատապաշտպանները ջանացին
ուրանալ կատարված հանցանքը և պահանջեցին ազատ արձա-
կել: Բայց իսլամի բարձր դրույթները, օսմանյան օրենքները
ընդհանուր են բոլոր հպատակների համար և պաշտպանում են
նրանց կյանքն ու պատիվը, ունեցվածքը և հասարակական իրա-
վունքները հավասարապես: Եվ այս բոլորի անխափուն գոր-
ծադրումը կատարելապես մտնում է պետության պաշտոնյա-
ների պարտականությունների մեջ:

Մեղադրյալներ՝ Տրապիզոնի նախկին վալի Ջեմալ Աղմի բե-
յը, ինչպես նաև «Միութլուն և Խուճադիմլուկուն» կուսակցու-

թլան Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նայիլ բեյր սերտորեն համագործակցել են ստացված գաղտնի հրամանագրերը իրականացնելիս: Արտաքուստ նրանք իբրև թե գործել են տեղահանության օրենքի հիման վրա, մինչդեռ այդ գաղտնի հրահանգների համատեղ իրականացումը համարձակույուն է սվել նրանց անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել հայերին կոտորելու և բնաջնջելու համար:

Մի շարք հանցագործ, անառակ մարդկանցից և նույն մակարդակի մի քանի ժանդարմից նրանց կազմած հրոսակախմբերը իբրև թե ուղեկցելու էին տեղահանված հայերի քաղաքանւնէրը: Մինչդեռ շտապ տեղահանության ենթարկված և պաշտպանության միջոցներից զուրկ հայերի քաղաքանները քաղաքից հեռացվելուց հետո, ամայի վայրերում տղամարդկանց առանձնացրել են կանանցից և վերոհիշյալ հանցագործներից կազմված շեթների հրոսակախմբերը հարձակվելով՝ կողոպտել են նրանց իրերը և այնուհետև աներևակայելի դաժանությամբ սպանել և բնաջնջել բոլորին: Իսկ խեղճ կանանց մի այլ վայր տանելով՝ հափշտակել են նրանց զարդեղեններն ու շորերը՝ և բռնաբարության ենթարկել: Այնուհետև ամիսներով ճանապարհներին քալը գալուց հետո շատերը մահացել են՝ բոլորովին հյուծված տառապալի ուղևորությունից, սովից ու ծարավից: Իսկ [ողջ] մնացածներին Երզնկայի (Երզինջանի) ճանապարհով ուղարկել են հեռավոր վայրեր:

Տրապիզոնում մնացած կանանց ու երեխաների մի մասին իբրև թե պաշտպանելու պատրվակով տեղավորել են հիվանդանոցներում և դերվիշների տներում: Այնուհետև, ծովային ճանապարհով այլ վայրեր տեղափոխելու նպատակով, խմբերով նստեցրել են նավերը և տեսադաշտից հեռու ծովի խորքերը տանելով՝ նետել են ջուրը և խեղդելով ոչնչացրել բոլորին: Այս դատաւարության վերջին նիստում պարզվեց և բոլորս համոզված ենք, որ կոտորածն ու կողոպուտը մտահղացված են եղել ոչ թե Տրապիզոնում, այլ նրա սահմաններից դուրս, այն էլ՝ կառնավոր ու խիստ կազմակերպված:

Վերոհիշյալ մեղադրյալներից հարկային տեսուչ Մեհմեդ Ալի էֆենդին, լինելով վալի Զեմալ Ազմի բեյի վաղեմի ծանոթը, սերտորեն համագործակցել է նրա հետ, կատարել նրա հրամանները և նպաստել վալիի կատարած շարագործություններին և այդ ողբերգական ձեռնարկումների իրականացմանը: Իսկ

վալի Զեմալ Ազմի բեյը օգտագործել է նրան, նկատի ունենալով, որ նա սերտ առնչություն ունի լքյալ գուլքի, գոհարեղենների, զինվորական արտակարգ հարկային՝ պաշտոնյաների, ռազմական շինությունների, կապի հանձնաժողովների, զինվորական, հեռախոսային և անձնագրերի ստուգման տեսչությունների, խնչպես նաև «Կարմիր մահիկ» հիվանդանոցի և «Կանանց ընկերության» հետ:

Մեհմեդ Ալի բեյի թույլտվությամբ հայ կանանց և աղջիկներին իբրև թե «պատսպարման» քողի տակ հապճեպորեն հավաքել են մարդասիրական նպատակներով կառուցված հիվանդանոցում, դերվիշների տներում և այնուհետև հայրենասիրական գործ կատարած լինելու պատրվակով, որպես աղախին ու կին օգտագործելու նպատակով բաժանել տարբեր մարդկանց տները: Եվ այդպես նրա մեղքով շատերը կուսապղծվել են և ենթարկվել այլևայլ բռնությունների: Այդ դժբախտներին սվյալ վայրերում հապճեպորեն հավաքելու և կարճ ժամանակամիջոցում քաղաքից դուրս հանելու, կուսապղծելու և այլ բռնությունների ենթարկելու մասին գոյություն ունեն հավաստի վկայություններ: Նույնիսկ իրենց ստորադաս հարկային տեսչության քննիչը բազմիցս գրավոր և բանավոր զգուշացրել է, որ իր պաշտոնի հետ առնչություն չունեցող այդ ստոր գործերին խառնվելը կարող է խիստ վտանգավոր հետևանքներ ունենալ: Իսկ նա (Մեհմեդ Ալի էֆենդին), ամենևին կարևորություն չտալով դրան, գիտակցաբար շարունակել է օժանդակել հիշյալ Զեմալ Ազմի բեյի՝ քաղաքի ներսում կատարած անմարդկային, դաժանաբարոք ու զանցագործություններին:

Ոստիկանապետ Նուրի էֆենդին, որը պաշտոնատար այլ անձնավորությունների հետ նշանակվել էր հետևելու քաղաքի կարգուկանոնին, միևնույն ժամանակ ընդգրկված է եղել տեղահանության կազմակերպման, գաղտնի ոստիկանության և գոհարեղենների պահպանության հանձնաժողովների մեջ: Նրան է հանձնարարվել հավաքելու, գրանցելու տեղահանված հայերի լքյալ գուլքը: Մինչդեռ նա ոչ մի գործնական միջոց չի ձեռնարկել լքյալ գուլքի պահպանման հարցում: Ավելին, նրա թույլտվությամբ հայերի լքյալ գուլքի պահեստավորումը կատարվել է անվստահելի մարդկանց միջոցով, անկազմակերպ և առանց «դաֆթար» կազմելու: Այսպիսով, նրա մեղավորությամբ լքյալ գուլքը հափշտակվելով՝ կատարյալ կորստի է մատնվել:

Չնայած որ նա այդ ապրանքների գողության մեջ մեղադրու-
մով մի ջանքի պաշտոնատար անձանց ուղարկել է զինվորական
ատյանի հետաքննությանը, այդուհանդերձ ոչ մի պաշտոնական
կամ ոչ պաշտոնական միջոց չի ձեռնարկել Ջեմալ Ազմի բեյի և
նրա պաշտոնյաների արարքները սանձահարելու, ինչպես նաև
սաստելու այն ոստիկաններին ու ժանդարմներին, որոնք, օգ-
տելով զիշերային «պարետային ժամից», զբաղվել են թա-
լանով ու հափշտակությամբ։ Նա, նույնիսկ ականատես լինելով
այդ ողբերգական տեսարանին, ոչ մի արգելք չի հարուցել, երբ
ժանդարմներն ու ոստիկանները քաղաքում մնացած կանանց և
երեխաներին խեղդելու նպատակով նավ բարձրացնելով՝ տարել
են ծովի խորքերը։

Ըստ նրա տված ցուցմունքի, իբրև թե խորապես ազդվելով
իր ներկայությամբ կատարված մի շարք դեպքերից, քաշվել է
իր սենյակը և այն աստիճան հուզմունք ապրել, որ նույնիսկ յի
կարողացել միառժամանակ դուրս գալ փողոց։ Այդ ամենով
հանդերձ, նա աչք է փակել վալիի կատարած արարքների վրա
և նույնիսկ քաջություն չի ունեցել կամովին հեռանալու և պաշ-
տոնը զիջելու մեկ ուրիշին, որը գուցե կարողանար կանխել այդ
հանցագործությունները։

[Գաղտնի ոստիկանության] գործակալ Մուստաֆա բեյը,
միառժամանակ զինվորական լինելով, կարողացել է վաղուց ի
վեր շահել Ջեմալ Ազմի բեյի համակրանքը և սերտ հարաբերու-
թյուն հաստատել նրա հետ։ Օգտվելով այդ մտերմությունից,
Մուստաֆա բեյը ձեռք է բերել զինվորական շատ կարևոր պաշ-
տոններ, ինչպիսիք են նավահանգստային և առևտրական զին-
վորական տեսչությունները։ Մուստաֆա բեյը կարողացել է նաև
իր պաշտոնավարությունը երկարաձգել շնորհիվ Ջեմալ Ազմի
բեյին ենթակա զինվորական հրամանատարների աջակցության
և կենսաբուսական կառավարության հովանավորության։ Հայերից
հափշտակված գուլթի տեղափոխության ընթացքում նա, շարա-
շահելով իր պաշտոնը, զինվորական փոխադրամիջոցները տրա-
մադրել է վալիին և նրա պաշտոնյաներին։

Նրան պաշտպանելու միտումով վկայություն տվողները նշե-
ցին, որ նա, լավ հարաբերության մեջ գտնվելով վալիի հետ,
իբր կարողացել է մի շարք հաշիշի ազատիչ տեղահանությունից
կանխել քաղաքի սանձահարության մեկը, իր անձնական շա-
հի համար չի զոհաբերել իր պատվը։ Նույնիսկ վալի Ջեմալ

Ազմի բեյի ազահ բերանը փակելու համար իրեն հանձնված գանձարկղի դրամն ու զարդեղենը առանց հաշվարկի տրամադրել է նրան և նյութական վնաս կրել:

Նուրի բեյի, Մեհմեդ Ալիի և գործակալ Մուստաֆա էֆենդիի օգտին տրված այդ վկայությունները, ինչպես նաև նրանց դատապաշտպանների կողմից արված պարզաբանումները իրականության հետ ոչ մի առնչություն չունեն և միանգամայն անհիմն են:

Այսպիսով, [զինվորական ատյանը] միաձայն որոշում կայացրեց, որ ոստիկանապետ Նուրի էֆենդին, [գաղտնի ոստիկանության] գործակալ Մուստաֆա բեյը իրենց պաշտոնավարության ընթացքում կատարած շարաշահումների համար հանցավոր են ճանաչվում: Վալի Ջեմալ Ազմի բեյը, [կուսակցության] պատասխանատու քարտուղար Նայիլ բեյը, [հարկային տեսուչ] Մեհմեդ Ալի էֆենդին մեղադրվեցին կայսերական քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածով:

Տեղի ունեցած խորհրդակցությունից հետո [ատյանը] Ջեմալ Ազմի և Նայիլ բեյերին ճանաչեց որպես հանցագործության անմիջական մասնակից և պատժալափ նահանսնեց վերոհիշյալ 45-րդ հոդվածի առաջին մասը, ուր ասված է.

«Մի խումբ անձնավորություններ մի ռճրագործություն կամ հանցանք գործելիս ռճրագործության ընթացքում նրանցից յուրաքանչյուրը այդ արարքներից որևէ մեկը կամ մի քանիսը կատարելու դեպքում նույնպես հանցակից են համարվում և պատրժվում են ուղղակի հանցանք կատարողի նման»:

Մեհմեդ Ալի էֆենդին հանցագործությանը անուղղակի մասնակցություն ունենալու համար մեղադրվում է վերոհիշյալ հոդվածի երրորդ մասով, ուր ասված է.

«Որևէ հանցագործության կամ ռճրագործության իրականացմանը ինչ-որ ձևով օժանդակողները, այսինքն սպառնալիքով կամ խարդավանքով գործարքի մեջ մտնել, դրամ կամ նվեր տալ, պաշտոնը շարաշահելով ազդեցություն բանեցնել, զենք, այլևայլ գործիքներ կամ միջոցներ հայթայթելով նախապատրաստական գործունեություն ծավալել, ինչ-որ ձևով հանցագործությանը նաաստել, դատապարտվում են այդ հանցագործությանը կամ ռճրագործությանը անուղղակի մասնակցություն ունենալու մեղադրանքով»:

Ջեմալ Ազմի և Նայիլ բեյերը դատապարտվում են կայսերական զինվորական քրեական օրենսգրքի 171-րդ և քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 170-րդ հոդվածներով: Հիշյալ 171-րդ հոդվածում ասված է.

«Եթե մի խումբ մարդիկ, կանխամտածված ճնշում բանեցնելով, զինված կամ անզին՝ խորտակելով դռներն ու ցանկապատերը, կողոպտեն կամ փլացնեն պարենամթերքը, վաճառքի ապրանքները, ...դատապարտվում են մահվան»:

170-րդ հոդվածում ասված է.

«Կանխամտածված սպանություն կատարողները կամ իրենց մերձավոր ազգականներին, լինի հայր կամ պապ, մայր կամ տատ, առանց կանխամտածվածության սպանողները մահվան են դատապարտվում»:

Այս հոդվածների հիման վրա վերոհիշյալ Ջեմալ Ազմի և Նայիլ բեյերը դատապարտվում են մահվան՝ իրենց ունեցվածքի բռնագրավումով:

Մեհմեդ Ալին վերոհիշյալ քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի ստորև բերված երկրորդ մասի հիման վրա դատապարտվում է 10 տարվա բանտարկության...

[Գաղտնի ոստիկանության] գործակալ Մուստաֆա էֆենդին, ոստիկանապետ Նուրի բեյը ստորև բերված քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 172-րդ հոդվածի հիման վրա, դատապարտվում են մեկակսոն տարվա բանտարկության և երկուական տարով պաշտոնազրկման...

...[Կայմակամ] Թալեաթ և Նիազի բեյերը վերոհիշյալ հանցագործությունների հետ առնչություն չունենալու պատճառով բանտից ազատ են արձակվում: Մեղադրյալ՝ առողջապահության տեսուչ Ալի Սայիթ բեյի նկատմամբ որոշակի հանցանշան չլինելու պատճառով դատաքննությունը կարճվում է:

[Զինվորական ատյանի] միաձայն վճիռը հրապարակվեց բոլորի ներկայությամբ, իսկ Ջեմալ Ազմի և Նայիլ բեյերի նկատմամբ՝ հեռակա կարգով:

22 մայիսի 1919 թ.

Նազըմ

Զեքի

Մուստաֆա

Ալի Նազրմ
Ռեզեք Ֆերդի

Ջինվորական արտակարգ ատյանի արձանագրական
Հանձնախմբի պետ՝ Աբիդին Դավեր

2. Խարբերդի վիլայեթում կատարված ջարդերի դատավարությունը

Նախագահ՝ գեներալ-մայոր էսադ փաշա
անգամներ՝ գեներալ-մայոր Իհսան փաշա
գեներալ-մայոր Մուստաֆա Քերիմի փաշա
գեներալ-մայոր Իսմայիլ Հաֆր փաշա
գեղապետ Սուլեյման Շաֆի բեյ

Հեռակա կարգով դատվող մեղադրյալների անունները. «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, «Թեշվիլեթ-ը մահսուսե»-ի նախագահ դոկտ. Բեհաէդդին Շաքիր, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Խարբերդի պատասխանատու քարտուղար Ռեհնելի Նազրմ բեյ:

Դատավարությանը ներկա մեղադրյալների անունները. Դեր-սիմի նախկին պատգամավոր Հաջի Բալլուս զադե Մեհմեդ Նուրի բեյ, Խարբերդի հանրակրթական նախկին տեսուչ Ֆերիդ բեյ:

ԴԱՏԱՎՃՐՈՒ

Սույն դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքննվեցին դատական բոլոր փաստաթղթերը: Կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ մեղադրյալ դոկտ. Բեհաէդդին Շաքիր բեյը, որպես «Հատուկ կազմակերպության» նախագահ, Ստամբուլից դուրս գալով, սկսել է շրջագայել Տրապիզոնի, Էրզրումի և այլ վիլայեթներում: Միևնույն ժամանակ բանտերից դուրս բերված ոճրագործներից և այլ հանցագործներից կազմված հրոսակախմբերի գլուխն անցնելով՝ տարբեր ժամանակներում և տարբեր վայրերում կոտորել է տեղահանված հայերին և նրանց ունեցվածքը ենթարկել կողոպուտի: Նա իր նենգ ծրագրերն իրագործելու համար այն վայրերը, ուր տեղի ունեցան այդ ողբերգական դեպքերը, ուղարկում էր նաև անտեղյակ և դուրահամատ այնպիսի մարդկանց, որոնք միանում

էին վերոհիշյալ «Թեղթիլաթ-ը մահսուսե»-ին՝ ակամա ատելությամբ կամ շահույթ ստանալու մոլի ցանկությամբ համակված իր պարտականությունները նատարելու ընթացքում հաճախ բանավոր կարգադրություններ և երբեմն էլ ծածկագիր գաղտնի հրահանգներ է ուղարկել [այս ու այն կողմ] և «Թեղթիլաթ-ը մահսուսե»-ի հրոսակախմբերին օգտագործել է իր անմիջական հրամանատարության ներքո՝ հայերին կոտորելու և բնաջնջելու նպատակով:

Հիշյալ Բեհաէդդին Շաքիր բեյը՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության խարբերդի պատասխանատու քարտուղարը, խարբերդի վալի Սաբիթ բեյի միջոցով այժմ փախուստի մեջ գտնվող մեղադրյալ Ռեհմաթի Նազրմ բեյին էրզրումից ուղարկած 1915 մայիսի 4-ի թվակիր ծածկագիր հեռագրով հարցնում է.

«Մեզ պարզորոշ տեղեկացրե՞ք՝ այդտեղից ուղարկվող հայերին զտո՞ւմ եք, թե՞ ոչ: Վտանգավոր մարդկանց, որոնց վտարումն ու աքսորումն եք հայտնել, ոչնչացնո՞ւմ եք, թե՞ ճամփու եք դնում»:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կնիքը կրող թղթապանակի փաստաթղթերի մեջ գտնվող ծածկագիր հեռագրերից մեկում էրզրումի վալի Մյունիր բեյը հայտնում է.

«Քրդիի ճանապարհով էրզրումից ուղարկված հարուստ յերի քարավանները, հարձակման ենթարկվելով Բեհաէդդին Շաքիր բեյի կազմած հրոսակախմբերի և դերսիմցիների կողմից, կոտորվել են, իսկ նրանց ունեցվածքը՝ կողոպտվել»:

Կաստամունուի նախկին վալի Ռեշիդ փաշան հայտնում է, որ ինքը հիշյալ Բեհաէդդին Շաքիր բեյից ծածկագիր հեռագիր է ստացել տեղահանության մասին: Իսկ Վեհիբ փաշան հայտնում է, որ «հայերի կոտորածն ու բնաջնջումը, ինչպես նաև ունեցվածքի հափշտակումն ու կողոպուտը նախապես վճռվել էր «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից, որ երրորդ բանակի շրջակայքում առնախում հրոսակախմբերի կազմակերպողն ու ղեկավարողը Բեհաէդդին Շաքիր բեյն է»:

Անհալապի նախկին մյութեսառեհ Սալուր Սամի բեյը հայտնում է, որ Բեհաէդդին Շաքիր բեյը էրզրումից ուղարկած ծածկագիր հեռագրով հետևյալ հարցումն է արել.

«Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Սվազի, Տրասիզի» շրջաններում ոչ մի հայ չի մնացել, բոլորն արտաքսվել են Մոսուլի և Դեյր Ձորի կողմերը, իսկ դուք ի՞նչ եք անում Անթալիայում»:

Զինվորական ատյանի արձանագրություններում հավաստի փաստարկներով բերված մի շարք վկայություններում ևս հաստատվում են վերոհիշյալ ողբերգական իրադարձությունների ընթացքում Բեհաէդդին Շաքիր բեյի և նրա համախոհների համատեղ կատարած հանցագործությունները:

Ինչ վերաբերում է փախուստի մեջ գտնվող մեղադրյալ Ռեսնելի Նազըմ բեյին, ապա զինվորական ատյանի երեք անդամները նրան ևս մեղսակից ճանաչեցին վերոհիշյալ ողբերգություններին, քանի որ տեղահանության ընթացքում նա սերտորեն համագործակցել է Բեհաէդդին Շաքիր բեյի հետ: Դա ապացուցվում է Նազըմ բեյին ուղղված 1915 մայիսի 4-ի թվակիր վերոհիշյալ հեռագրի բովանդակությամբ, ինչպես նաև Խարբերդի վալի Սաբիթ բեյի, [կուսակցության] կենտրոնական կոմիտեի ղլխավոր քարտուղար Միդհատ Շյուքրի բեյի և այլ վկաների արած հայտարարություններով: Ուշագրավ փաստարկ է նաև այն հանգամանքը, որ դատաքննության նախօրեին նա թաքնվեց և ցայսօր գտնվում է փախուստի մեջ:

Բացի այդ, փաստաթղթերի մեջ գտնվող մյուս թղթակցությունների բովանդակությունից էլ է հասկացվում, որ նա մասնակցություն է ունեցել հիշյալ ողբերգություններին:

Օրենքի տեսանկյունով, հիշյալ հանցագործության ընթացքում Նազըմ բեյը իսկական մեղսակիցների նման որոշակի հանցանշաններ չի թողել, բայց Բեհաէդդին Շաքիր բեյի հետ նրա ունեցած թղթակցությունները և վկաների ցուցմունքները հաստատում են, որ նա անուղղակի մասնակցություն է ունեցել տվյալ հանցագործությանը, քանի որ գիտակցաբար օժանդակել է այդ ողբերգության մեղսակիցներին:

Այսպիսի իրավիճակում օրենքի պահանջներից ելնելով՝ քվեների մեծամասնությամբ որոշում կայացվեց, որ Նազըմ բեյը ենթակա է դատապարտման՝ հանցագործությանը անուղղակիորեն մասնակցություն ունենալու ամբաստանությամբ: Վերոհիշյալ անձանց կատարած հանցագործության պատժի չափը որոշվեց հետևյալ կերպ: Քրեական օրենսգրքի 181-րդ հոդվածի հաստատմամբ, 170-րդ հոդվածի հիման վրա Բեհաէդդին Շաքիր

բելը դատապարտվեց մահվան, իսկ Ռեսնելի Նազըմ բելը նույն օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի երկրորդ մասով՝ 15 տարվա տաժանակիր արքորի: Բռնագրաված ունեցվածքը տնօրինվելու է ըստ օրենքի: Նազըմ բելը զրկվում է նաև քաղաքացիական իրավունքից...

Կառավարության կադմակեթը պաժ համընդհանուր տեղահանության և կոտորածին մասնակցելու խնդրում ստույգ հանցանշաններ չլինելու պատճառով հանրակրթական տեսուչ Ֆերիդ բելը ազատ է արձակվում: Մեհմեդ Նուրի բելը նույնպես անմեղ է ճանաչվում, նկատի ունենալով, որ նա առնչություն չի ունեցել Հոլոքենի գյուղի հայ բնակչության տեղահանության և կոտորածի խնդրում: Նրա քննակալ Ասըմ բելը հայերի ունեցվածքը տեղափոխելու և Մեհմեդ Նուրի բելի տանը պահելու ամբաստանությունից անմեղ է ճանաչվում:

Այսպիսով, զինվորական ատյանի միաձայն վճիռը հրապարակվեց Մեհմեդ Նուրի բելի և Ֆերիդ բելի ներկայությամբ, իսկ Բեհաէդդին Շաքիր և Ռեսնելի Նազըմ բելերի նկատմամբ՝ հեռակա կարգով:

13 կանունի սանի 1336 թ. Մուստաֆա Քերիմի, Իհսան (13 հունվարի 1920 թ.)

«Մենք, միանալով այս դատավճռին, այն կարծիքին ենք, որ մեղադրյալ Ռեսնելի Նազըմ բելը նույն ատիճանի հանցագործ է, ինչ Բեհաէդդին Շաքիր բելը»:

Սուլեյման Շաֆիր, Իսմայիլ Հաֆր, Էսադ

Jean-Marie Carzou, Un génocide exemplaire. Arménie, 1915, Annexes, p. 236—246.

« Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի»: Բարձր. թուրքերենից Ա. Հ. Փափազյանի, Ե., 1988 թ., էջ 167—173, 176—180:

**253. ԳԵՐՄԱՆԱՅԻ ԳՐՈՂ ԱՐՄԻՆ Ք. ՎԵԳՆԵՐՉ ՄԻՋԱԿԵՑՔԻ
ՄԱՎՊԱՏՆԵՐՈՒՄ ԶՈՂՎԱԾ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

...Հայերը դարձան այս պատերազմի զոհ: Նրբ թուրքական կառավարությունը 1915 թվականի գարնանը ձեռնամուխ եղավ երկու միլիոն հայերին բնաջնջելու իր հրեշավոր նախագծի իրա-

գործմանը... Թուրքիայի խավարամիտ տիրակալներին ոչ ոչ չխանդարեց իրականացնելու այն տանջալից խոշտանդումները, որոնք կարող են համեմատվել միայն խելագար հալածող գործողությունների հետ:

Այդպես նրանք մի ամբողջ ժողովրդի՝ տղամարդկանց ու կանանց, ծերունիների ու երեխաների, հղի կանանց ու ծծկեր մանկիկների քշեցին Արաբիայի անապատները մեն մի նպատակով՝ բոլորին մատնելու սովամահության...

Հարազատ վայրերից, որտեղ հայնրն ապրել էին երկու հազար տարուց ավելի, կայսրության բոլոր ծագերից՝ լեռնային շրջանների ժայռոտ կիրճերից մինչև Մարմարի ծովի ափերն ու հարավի արմավենիների օաղիսները, նրանք քշվեցին այդ անմարդաբնակ անապատները: Դա նրանց բնակության նոր վայրեր տրամադրելու անհրաժեշտությունը արդարացնելը, անշուշտ, ծաղր է մարդկային զգացմունքների հանդեպ: Տղամարդկանց կոտորում էին զանգվածաբար, խմբերով կապկպում էին իրար շղթաներով կամ պարաններով և հրում-գցում գետը կամ նետում ժայռերից: Կանանց և՛ երեխաներին վաճառում էին հրապարակային աճուրդներում, ծեծերին ու դեռահասներին քիպոտների մահացու հարվածներով քշում էին հարկադիր աշխատանքների: Չբավարարվելով նրանով, որ մեկընդմիջ կեղտոտել էին իրենց ձեռքերը՝ ժողովրդին զրկելով իր առաջնորդներից ու երեսփոխաններից, նրանք (Թուրքերը) սկսեցին ի մահ քշել կիսամերկ մարդկանց, որոնց հանել էին ուղղակի անկողնից, թալանեցին նրանց տները, կրակի մատնեցին նրանց գյուղերը, ավերեցին կամ մզկիթների վերածեցին նրանց եկեղեցիները, քշեցին տարան բոլոր անասունները, խեցին բոլոր սալերը: Նրանք իրենց զոհերի ձեռքից խլում էի հացի վերջին կտորը, հանում նրանց վրայի հագուստը, պոկում զարդերը: Պաշտոնապար անձինք, սպաները, զինվորները, քոչվորները միմյանց հետ մրցում էին արյունոտ խրախճանքներում՝ ապաստարաններից ուժով դուրս էին քաշում մանկատի որբ աղջիկներին իրենց անասնական կրթին հագուստը տալու համար, մահակներով ծեծում էին հղի կանանց ու մեռնողներին, որոնք հագնված էին փառք տալիս ոտքերը, մինչև որ ընկնում էին անշնչացած, ճամփի փոշին վերածելով արնաշաղախ զանգվածի:

Այդ ճանապարհներով անցնող ուղևորները սարսափով լի աշքերը շրջում էին դիվային դաժանություններ քշվող, այդ շարժվող

զանգվածից, շրջվում էին, որ շտեման են իջեցնումների աղբյուրների մեջ թաղված նորածին մանկիկներին և տղաների սրատված ու ճամփաներին թափված բազմաթիվ ձեռքերը, որ պաղատանքով մեկնվել էին իրենց դահլիճներին:

Հայերի քարավանները, որոնք իրենց հայրենիքից՝ Արևմտյան Հայաստանից աքսորվելու սկզբին բաղկացած էին հազարավոր մարդկանցից, Հալեպի շրջակայքը հասնելու պահին կազմում էին ընդամենը մի քանի հարյուր, այն դեպքում, երբ դաշտերը ծածկված էին ուռած, սևացած, գարշահոտությամբ օդը թունավորող դիակներով, մերկ ու բռնաբարված մարմիններով: Շատերին զույգ-զույգ կապված նետում էին Եփրատը՝ ի կեր ձրկենքին: Երբեմն ժանդարմները, ծաղրելով դժբախտներին, մի քիչ ալյուր էին լցնում սովահար մարդկանց դողդողացող բուռը, որը նրանք ագահորեն լիզում էին սոսկ նրա համար, որ երկարաձգեն իրենց հոգեվարքը:

Անգամ Հալեպի դարպասի մոտ աքսորյալներին թույլ չէին տվել շունչ քաշելու. ելնելով անըմբռնելի, անհիմն նկատառումներից, բոկոտն, հյուծված և տենդից ու այլ հիվանդություններից ուժասպառ մարդկանց այդ ծայր աստիճան նոսրացած խմբերը արևի կիզիչ ճառագայթների տակ ժայռոտ կիրճերով ու անանցանելի սարերով քշում էին հարյուրավոր մղոններ հեռու, դեպի կիսաարևադարձային ճահիճները՝ մահվան գիրկը: Այստեղ էլ նրանք գտնում էին իրենց վախճանը՝ սպանվելով ու կողոպտվելով քրդերի ու ժանդարմների ձեռքով, գնդակահարվելով, կախաղան հանվելով, թունավորվելով, խեղդամահ արվելով, դաշունահարվելով, զոհվելով ծարավից ու ցրտից, հնձվելով համաճարակներից, ջրահեղձ արվելով, սառչելով, թողնվելով շնագայլերին ի կեր...

Երեսնաները մեռնում էին արցունքն աչքերին, տղամարդիկ նետվում էին ժայռերից, մայրերն իրենց փոքրիկներին նետում էին ջրհորները, հղի կանայք երգելով նետվում էին Եփրատի ջրերի մեջ, նրանք մեռնում էին ամեն տեսակ երկրային մահերով, բոլոր ժամանակների մահերով...

Ավերակ քարավանատներում տարաբախտները անօգնական ու անկարեկից պառկած էին կիսանեխած դիակների կողքին, սպասելով իրենց անխուսափելի մահվան, չանի որ ինչքան կարելի էր քարշ տալ խղճուկ գոյությունը, ցորենի հատիկներ փնտրելով ձիերի թրիքի մեջ կամ սնվելով խոտով: Բայց այդ

ամենը սոսկ աննշան մասն է նրա, ինչ տեսել եմ ինքս, ինչ ինձ պատմել են ժանոթներս ու ճանապարհորդները, կամ ինչ ես լսել եմ հենց քաղաքացիների շուրթերից...⁶⁹

Armin T. Wegner. Offener Brief an den Präsidenten der Vereinigten Staaten von Nord Amerika Herrn Woodrow Wilson... Berlin-Schöneberg, 1919, S. 2—4.

257. ՅՈՋԵՖ ՄԱՐԿԱՐՏԸ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻՆ ԲՆԱԶՆԱԵԼՈՒ ԵՐԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

...նույնիսկ «Սահմանադրության» հռչակումից հետո օսմանյան քաղաքականության հիմնական կարգախոսը մնում էր՝ «Երբ չեն լինի հայերը, չի լինի նաև հայկական հարցը»: Ադանայի ահալոր կոտորածը ցույց տվեց, որ երիտթուրքերը, որ այնքան տարօրինակ կերպով իրենց համար լիբերալների վարկ էին ստեղծել Եվրոպայի հասարակական կարծիքի ուղորտում, իրենց կամայական դաժանությամբ ոչնչով չէին զիջում մեծ մարդասպան Աբդուլ Համիդին: 1910 թ. Սալոնիկում կայացած իր համագումարում «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն ընդունել էր գաղտնի որոշում, որը հանգեցնում էր Օսմանյան կայսրությանում թուրքերի ազգային միասնության ստեղծմանը այլացեղ տարրերին, այսինքն քրիստոնյաներին դուրս մղելու միջոցով: Բալկանյան պատերազմների շրջանում այդ ձգտումը խորացվում էր մեր համագերմանականների և գլխավոր շտաբի այն համակիրների հրաճուն աղմկոտ պահանջներով, որոնց կարծիքով Թուրքիան պետք է վերականգնի իր բանակի մարտունակությունը, նրանից հեռացնելով նախ և առաջ քրիստոնյաներին...

Օսմանյան կառավարությունը, անտարակույ՝ դեռ այն ժամանակ մոտալուտ համաշխարհային պատերազմը առավել նպաստավոր պահ էր համարում վաղուց ի վեր փայփայած ծրագրի վերջնական կենսագործման համար: Զիհադը՝ ի պատիվ ալլահի սպանությունն ու կողոպուտը, մեղմ անվանված «սրբազան պատերազմը», որը Թուրքիան հռչակեց գերմանական կառավարության հրահրմամբ կամ, առնվազն, հաշտությանմբ, այդ սրբազան պատերազմը, որի հետ այստեղ այնքան մեծ հույսեր էին կապում, ունեցավ այն մեծ մի հետևանքը, որ թուրքերին օգնեց իրականացնելու սպանությունների իրենց ծրագրերը՝

կադմակերպելու Արեւելքի քրիստոնյաների, գլխավորապէս հայեր գրեթէ լիակատար բնաջնջումը:

Այդ դիվային միջոցառումներն արդարացնելու համար, որ մուսուլմանները ձեռնարկեցին նվաճված ժողովրդի նկատմամբ, որի միակ մեղքն այն էր, որ չէր ցանկանում հրաժարվել իր ազգութիւնից ու իր նախնիների քրիստոնեական հավատից և մահմեդականութուն ընդունել, գերմանական մամուլը զրպարտիչ հաղորդումների հեղեղ տեղաց գերմանացի քաղքենու վրա, որոնք բխում էին մասամբ թուրքական աղբյուրներից, մասամբ էլ նույն այդ մամուլի հերյուրանքներն էին: Հայերին պատկերում էին ամենամոռալ գույներով՝ իբրեւ առեւտրականների ու հանցավոր վաշխառուների խառնամբոխի, այն դեպքում, երբ «պանծալի օսմանյան դաշնակիցները», ինչպես որ բալկանյան պատերազմների շրջանում, երկինք էին հասցվում իրենց թվացալ արիւթյան համար: Իրականում դա սոսկ թմբկահարութեան նոր ալիք էր, որի ազմուկի ներքո փորձում էին խլացնել համիդյան ջարդերի զոհերի ճիւղերը... Խժոժութիւնների և թուրքերի հանդեպ ստրկական հաճկատարութեան մեջ առաջնութեան դասին, անշուշտ, պատկանում է «Դոյլի տագնապատունքի» տխրահոյակ Յոկային, որը հանդգնել էր ոչ միայն ներել ու հավանութիւն տալ հայերի բնաջնջմանը, այլև նույնիսկ աներկմըտորեն արդարացնել դա: Մինչև 1918 թ. հոկտեմբերը կառավարութիւնը խստագույնս արգելում էր ամեն տեսակ հայա-նպաստ հաղորդումները (գրքուլկի կամ մամուլի հոդվածի ձեւով), թուրքական հերյուրանքների որեւէ ուղղում, այն ամենը, ինչ կարող էր բացել հասարակայնութեան աչքերը իսկական իրադարձութիւնների վրա: Հայերի նկատմամբ կատարված գազանութիւնների մասին հազվագեպ թափանցող լուրերը ներկայացվում էին իբր մեր թշնամիների շարամիտ հերյուրանքները: «Քյոլնիշե ցայտունգը»՝ գերմանական այդ «Մատենը» նույնիսկ լկտիութիւն էր ունեցել պարզապէս ժխտելու դոկտ. Մարտին Նիպագեի՝ «Դիմում գերմանական ժողովրդի ներկայացուցիչներին» վերնագրով տափնապահ հարույց գրքուլկի հեղինակի գոյութիւնը:

Զինվորական մամուլի ծառայութեանն առնթրի գրաքննութեան բաժնի կողմից 1917 թ. սկզբներին հրատարակած գրաքննութեան գրքում այդ առթիւ հրահանգվող վարքագիծը ջաշդարված էր հետևյալ բառերով.

«Հայերի: նկատմամբ գործադրվող վայրագությունների մասին կարելի է ասել հետևյալը. այդ հարցերը, որոնք վերաբերում են ներքին վարչակազմին, ոչ միայն չպետք է սպառնալիքի տակ դնեն մեր բարեկամական հարաբերությունները Թուրքիայի հետ, այլև անհրաժեշտ է, որ այս ծանր պահին մենք ձեռնապահ մնանք անգամ դրանց քննարկումից: Ուստի մեր պարտականությունն է լուծել պահպանել: Հետագայում, եթե արտասահմանը Գերմանիային ուղղակի մեղադրի հանցակցության մեջ, հարկ կլինի քննարկել այդ հարցը, բայց մեծագույն զգուշավորությամբ ու զսպվածությամբ, ամբողջ ժամանակ հայտարարելով, որ Թուրքերը վտանգավոր կերպով հրահրվել էին հայերի կողմից (sic!): Ամենից լավ է լուծել պահպանել հայկական հարցում...»:

Գերմանական կառավարությունը գերմանական մամուլին թույլ էր տալիս տալ: Գրել հայերի համար աննպաստ ամեն տեսակ ասեկոսներ ու ամեն կարգի հերյուրանքներ. նա սխտեմատիկաբար լուծելուն էր մատնում այն բոլոր հաղորդումները, որ հայերի օգտին էին, ինչպես նաև հրապարակային հաղորդումներն այն մասին, ինչ իրականում տեղի էր ունենում Հայաստանում...

Ի դեպ, պակաս ծանր չէ այն պատասխանատվությունը, որն ընկնում է ռալխատագի վրա: Գրքույկներից ու բանավոր հաղորդումներից ամեն ինչի մասին ստույգ հայտնի էր ռալխատագին: Նա ցանկացած պահին կարող էր լրացուցիչ բացատրություններ պահանջել կառավարությունից: Չնայած դրան, չհաշված երեք անկախականների՝ Լիբկնիխտի, Լեդերբուրի և Հաազեի ելույթներին, նա համառորեն լուծելուն էր պահպանում: Պակաս չափով պատասխանատու չէ մեծ մամուլը, քանի որ իմանալով ողջ ճշմարտությունը, նա չհրաժարվեց Թուրքական աղբյուրներից ընդունել ստահոդ հաղորդումներն ու զրպարտանքը: Բայց ամենածանր պատասխանատվությունն ընկնում է գլխավոր շտաբի վրա...⁶⁹

Professor Dr. Marquart. Die Entstehung und Wiederherstellung der Armenischen Nation. Berlin, 1919, S. 45—48, 53.

**258. ԹԱԼԵԱԹ ՓԱՇՏԱՅԻ ՍԳԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԹԻՎ ԲԵՌԼԻՆԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՅՈ. ԼԵՓՍԻՈՒՍԻ ՈՒՆԵՅԱԾ
ԵԼՈՒՅԹԻՑԴՈ**

Համընդհանուր տեղահանության որոշւոյնը կայացրել էր երկրորդութեան կոմիտեն, այդ հրամանը տվել էր ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ փաշան (ռազմական մինիստր էնվեր փաշայի հետ համատեղ): Հայերի բռնազաղթն իրականացվեց երկրորդութեան հատուկ կազմակերպության միջոցով.

Անատոլիայի ողջ հայ բնակչությունը, ի վերուստ ստացված հրամանի համաձայն, աքսորվեց Միջագետքի անապատի հյուսիս-արևելյան շրջաններ՝ Դեյր Զոր, Ռաքքա, Մեսքենե, Ռասալ-Այն, ընդհուպ մինչև Մոսուլ: Տեղահանվեցին մոտավորապես 1 400 000 հայեր:

Ի՞նչ էր նշանակում այդ տեղահանությունը:

Թալեաթ փաշայի ստորագրած հրամանում կան այսպիսի բառեր. «Տեղահանությունը՝ բնաջնջում է»:

Ամեն ինչ կատարվում էր այդ հրամանի համաձայն: Արեւելյան Անատոլիայի վիլայեթներից տեղահանված ողջ բնակչության սոսկ 10 տոկոսը հասավ աքսորավայրեր: Մնացած 90 տոկոսը կոտորվեցին աքսորի ճանապարհին. ժանդարմների վաճառած կամ քրդերի առևանգած կանանցից ու աղջիկներից բացի, մնացած բոլորը մահացան սովից ու հյուծվածությունից:

Իսկ Արևմտյան Անատոլիայից, Կիլիկիայից և Հյուսիսային Միջագետքից անապատ աքսորված հայերին հավաքել էին համակենտրոնացման ճամբարներում, որտեղ աստիճանաբար մեծ թվով մարդիկ կուտակվեցին: Հետագայում նրանք բոլորը ոչնչացվեցին սխտեմատիկ սովի և պարբերական ջարդերի հետևանքով: Երբ ճամբարները լցվում էին աքսորյալների նոր խմբերով և մարդկանց համար այլևս տեղ չէր մնում, նրանց մեծ խմբերով քշում էին անապատ և այնտեղ սպանում: Թուրքերը հայտարարում էին, թե իրենք համակենտրոնացման ճամբարների գաղափարին են հանգել անգլիացիների օրինակով, որոնք նույն կերպ էին վարվում Հարավային Աֆրիկայի բուրերի հետ:

Պաշտոնապես հայտարարվում էր, թե այդ տեղահանությունները լուրջ նախազգուշական միջոցառումներ են, բայց առանձին հեղինակավոր անձինք միանգամայն բացեիբաց խոստովանում էին, որ աքսորի նպատակը հայ ազգի բնաջնջումն է:

Ասածս բխում է նաև Գերմանիայի կայսերական դեսպա-
նության և արտաքին գործերի մինիստրութեան այն փաստաթղթ-
երից, որոնք ես արդեն հրատարակել եմ, հատկապես Կ. Պոլ-
սում գերմանական դեսպանների ու հյուպատոսների զեկուցա-
գրերից...

Հարց է առաջանում, թե ինչպե՞ս հաջողվեց այդքան կարճ
ժամանակամիջոցում բնաջնջել մեկ միլիոն մարդ: Դա հնարա-
վոր եղավ ամենաբարբարոս մեթոդների շնորհիվ, ինչն ապա-
ցուցված է նաև Ստամբուլի զինվորական ատյանի նյութերով,
որը դատել էր Թալեաթ փաշային և նրա զինակիցներին...

Der Prozess Talaat Pascha. Stenographischer Prozessbericht mit
einem Vorwort Armin T. Wegner und einem Anhang. Berlin, 1921,
S. 56—57.

250. Դ. ԼԼՈՅԴ ԶՈՐՋԸ ԹՈՒՐԿԻԱՅՈՒՄ ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ՀՈՒՅՆԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱՄԻ ՄԱՍԻՆ

Հայաստանում Աբդուլ Համիդը և երիտթուրքերը՝ գիտակցա-
բար գեոհակացնում էին բոլոր դժվարությունները, բնաջնջելով ու
քշելով մի ժողովրդի, որին նրանք դավաճանների ու անհավատ:
ների ժողովուրդ էին համարում: Այդ վայրենի հաշվեհարդարում
նրանք իսկապես «առաջադիմեցին»: Ասես մարկասյուն անցավ
Հայաստանի հարթավայրերով: Փրկվածների կարելի էր փնտրել
միայն անհասանելի լեռներում, այստեղ էին հալածական փա-
խըստականները դաժան ու անհուսալի ապաստան գտնում թուր-
քական բարբարոսությունից: Շատերը փախչում էին Սիրիա:
Թեև սիրիացի արաբները գտնվում էին թուրքերի տիրապետու-
թյան ներքո և ուղղահավատ մահմեդականներ էին, այդուհան-
դերձ նրանք մարդասպաններ չէին և չէին ցանկանում մաս-
նակցել անպաշտպան անհավատների բնաջնջմանը, որոնք վըս-
տահել էին նրանց մարդկայնությունը, որ ուսուցանում էր մար-
գարեն:

Աշխարհամարտի ժամանակ Փոքր Ասիայի հուլյներն էլ սաս-
տիկ աուժեցին թուրքերի դաժանություններից: Հարյուր հազա-
րավոր հուլներ սառնասրտորեն սրի քաղվեցին պատերազմի
տարիներին, և էլ ավելի շատերը քաղվեցին հայրենի վայրերից:
Նրանք ապաստան էին գտնում Հունաստանում ու հունական

կելիներում: Մի խոսքով, թուրքերը անընդհատ ու բարբարոսական խորամանկումներով փոփոխում էին վիճակագրական սվյալները իրենց օգտին:

Дэвид Ллойд Джордж. Правда о мирных договорах, т. 2, М., 1957, с. 199—200.

260. Դ. ԼԼՈՅԴ ԶՈՐԶԻ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆՈՂ

Սան Ստեֆանոյի հաշտությամբ ուսական զորքերը պետք է օկուպացնեին Հայաստանը, մինչև որ իրականացվեին անհրաժեշտ բարենորոգումները: Այդ որոշումը շեղյալ հայտարարվեց Բեռլինի 1878 թվականի պայմանագրով, որը մեր սպառնալից ճնշման արդյունքն էր և մեր կողմից հռչակվում էր իբրև Անգլիայի մեծագույն հաղթանակ, որը «պարտավոր հաշտություն» բերեց: Հայաստանը զոհաբերվեց մեր կերտած հաղթական զոհասեղանին: Ռուսները հարկադրված էին հեռանալ. տարաբախտ հայերը նորից ճգմվեցին իրենց կեղեքիչների կրնկով, որոնք պարտավորվել էին «բարելավումներ ու բարենորոգումներ անցկացնել հայաբնակ նահանգներում»: Բոլորիս հայտնի է, թե այդ պարտավորությունները ինչպես էին խախտվում քառասուն տարի շարունակ, շնայած այն երկրի բազմաթիվ բողոքներին, որը Հայաստանը թուրքերի տիրապետության տակ վերադարձնելու գլխավոր մեղավորն էր: Բրիտանական կառավարության քաղաքականությունը ճակատագրական անխուսափելիությամբ հանգեցրեց 1895—1897 և 1909 թվականների ահավոր սպանդներին և 1915 թվականի զարհուրելի եղեռնին: Անգամ թուրքական բռնապետության պատմության մեջ այդ անօրինակ չարագործությունների հետևանքով Թուրքիայում հայ բնակչության թիվը կրճատվեց ավելի քան մեկ միլիոնով:

Дэвид Ллойд Джордж. Правда о мирных договорах. Т. 2, М., 1957, с. 390.

261. ՁԵՐԶԻԸ ՀԱՅՅՐԻ ԶԱՆԳՎԱՄԱՅԻՆ ԿՈՏՈՐԱՍԻ ՄԱՍԻՆ

1915 թ. թուրքական կառավարությունը սկսեց Փոքր Ասիայում ապրող հայերի նկատմամբ անխնա զանգվածային կոտորածի ու տեղահանությունների քաղաքականություն վարել: 300

կամ 400 հազար տղամարդիկ, կանայք ու երեխաներ փախան ռուսական տարածք, մասամբ էլ Պարսկաստան ու Միջագետք։ Բայց Փոքր Ասիան այնպես հիմնավորապես մաքրվեց հայ տարրից, որքան որ հնարավոր էր դրան հասնել նմանօրինակ միջոցներով, որոնք իրագործվում էին ամենալայն ընդգրկումով։ Մտավոր հաշվումներով, այդ բռնացումներին ենթարկվեցին 1 ¹/₄ միլիոն հայեր, որոնց կեսից ավելին զոհվեց։ Ոչ մի կասկած չկա, որ այդ ոճրագործությունը մտահղացվել ու իրականացվել էր քաղաքական շարժառիթներով...

У. Черчилль. Мировой кризис. М.—Л., 1932, с. 27.

202. Մ. ԳՈՐԿՈՒ ԱՍՈՒՑԹՆԵՐԻՑ

...Հիշողության մեջ հառնում են Հայաստանի 19-րդ դարի վերջի—20-րդ դարի սկզբի ողբերգական պատմությունը, Կոստանդնուպոլսի, Սասունի կոտորածները, «մեծ մարդասպանը», «բարեկիրթ» Եվրոպայի քրիստոնյաների նողկալի անտարբերությունը, որով նրանք վերաբերվեցին իրենց «քրիստոնյա եղբայրների» բնաջնջմանը, միապետական կառավարության կողմից Հայաստանի եկեղեցական կաթի կողոպտման ամենախայտառակ քայլը, վերջին տարիների թուրքական արշավանքների սարսափները։ Ղժվար է վերհիշել այդ եռանդուն ժողովրդի ապստամբ բոլոր ողբերգությունները։

Այդ կարգի փաստերը զարմանալիորեն արագ ու ճարպկորեն են մոռանում պարոնայք «մարդասերները», իդեալիստները, այն «քաղաքակրթության» պաշտպանները, որը հիմնված է ազատության, նախանձի, ստրկության վրա և ժողովրդական զանգվածների լկտի բնաջնջման վրա։ Այդ «քաղաքակրթության» մինչև ականջները արյան ու կեղտի մեջ խրված պաշտպանների կեղծիքն ու երկերեսանիությունը հասնում են ականհայտ խեղահեղության, այնպիսի ոճրագործության, որի համար արժանի պատիժ չկա⁷¹։

«Наши достижения», М., 1929, № 1, с. 81.

...Երիտթուրքերի ծրագիրն էր ստեղծել ինչ-որ «Մեծ Թուրքիա»՝ թրքախոս ու բացառապես թրքական վարչակազմով. անգամ արաբներն էին հեռացված լինելու հասարակական գործերից: Ինչ վերաբերում է քրիստոնյաներին, հատկապես հայերին, ապա պնասք էր նրանց ստիպել մեկընդմիջտ լռել...

Հայերն հալածելու երիտթուրքերի և հին թուրքերի քաղաքականության մեջ եղած միակ տարբերությունն այն էր, որ առաջինները հետևում էին լավ կանխամտածված ծրագրի և այդ պատճառով էլ շատ ավելի վտանգավոր էին: Երիտթուրքական կուսակցության շատ պարագլուխներ կրթություն էին ստացել Պրուսիայում, որտեղ ուսումնասիրել էին բնաջնջման մեթոդը: Այդ շրջանի բաշմաթիվ փաստաթղթեր հաստատում են, որ դ՛ու նախքան համաշխարհային պատերազմը թուրքական կառավարությունը որոշում էր կայացրել թուլացնել ու «նոսրացնել» Հայաստանի քրիստոնյա բնակչությունը՝ այն օտար տարրերով բնակեցնելու միջոցով...

Երիտթուրքական պարագլուխները ծրագրել էին ամբողջովին բնաջնջել այդ կամակոր «խառնամբոխին»: 1915 թվականի փետրվարի 18-ի թվակիր նամակում, որը «պատասխանատու իշխանությունների հրամանով» գրել էր երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամները մեկը և հասցեագրված էր պատերազմի տարիներին Սիրիայի բռնապետ Ջեմալ բեյին, իրոք հայտարարվում էր, որ կոմիտեն որոշել է թուրքական հայրենիքը մաքրել «այդ անիծյալ ազգից, հայրենասիրական մղումներով իր վրա վերցնելով պատասխանատվությունը այն խալտառակության համար, որը սե բիժ կնետի օսմանյան պատմության վրա: Կոմիտեն... որոշեց կոտորել Թուրքիայում ապրող բոլոր հայերին, շխնայելով ոչ մի հոգու, և անսահմանափակ լիազորություններ ընձեռեց կառավարությանը, որը նահանգապետներին ու բանակային հրամանատարներին անհրաժեշտ կարգադրություններ կանի կոտորածը կազմակերպելու համար»:

Այդ ծրագրի իրագործումը նախապատրաստվեց մեթոդապես:

Բանտերից արձակված ավազակների և համանման այլ տարրերի թվից երիտթուրքները հավաքագրեցին կամավորներ՝ հրոսակա (սուրհաթ «չեթենեդ» անվամբ տխրահռչակ համբավ վասսալներ), դեռևս բանակ չզորակոչված բոլոր մուսուլման

տղամարդիկ միլիցիա կազմեցին և զենք ստացան, այն դեպքում, երբ քրիստոնյաները մնում էին անզեն:

Եվ այսպես, 1915 թվականի հունիսին սկսվեցին այդ սարսափները, որոնք իրենց հավասարը չունեն պատմության մեջ:

Քրիստոնյաներին զանգվածաբար վտարում էին Կիլիկիայի, Անատոլիայի և Միջագետքի բոլոր գյուղերից, նրանց քշելով դեպի անխուսափելի կործանում: Դա մեթոդիկ զտում էր գավառակ առ գավառակ, չնայած, որ դրանք հեռու էին ընկած պատերազմական գործողությունների թատերաբեմից: Թուրքերը որոշել էին օգտվել առիթից, որպեսզի մեկընդմիջտ վերջ տան այն ամենին, ինչ հայկական էր. տղամարդկանց մեծամասնությունն արդեն զորակոչված էր բանակ, մնում էին միայն ծերունիները, կանայք, երեխաներն ու տկարները, որոնք էլ տեղահանվեցին: Այդ դժբախտ մարդկանց մեծամասնությունը նախազգուշացվել էր մեկնումից ընդամենը մի քանի ժամ առաջ՝ նրանք պետք է թողնեին այն ամենը, ինչ ունեին՝ հողը, անասունները, բերքը, շարժական գույքը և այլն: Այդ բոլորը զավթվեց թուրքական իշխանությունների կողմից: Դրամը, թանկարժեք իրերը կամ տոկոսներ թղթերը, որ առանձին անձանց հաջողվել էր վերցնել հետները, հետագայում խլվում էին ժանդարմների կողմից. և անգամ նրանք, ում թույլ էին տալիս սայլակներ կամ գրաստ վերցնել, ստիպված էին լինում դրանք նետել ճանապարհին:

Դժբախտներին հսկայական շարասյուներով լեռներով քշում էին դեպի Արաբիայի անապատները: Չէր կազմակերպված նրանց մատակարարումը. ճանապարհին նրանք ստանում էին միայն ամենաանհրաժեշտ բաները կյանքը պահպանելու համար, քանի որ ոճրագործների ծրագրերի մեջ մտնում էր սովամահ անել նրանց, ովքեր չէին սպանվել կամ դեռևս չէին մահացել հյուծվածությունից:

Հենց որ մարդկային էակների այդ ամբոխները ճանապարհներով ընթանալիս մնում էին ամեն տեսակ հսկողությունից դուրս, ժանդարմների անսարքերությունը անմիջապես տեղը զիջում էր աննկարագրելի դաժանությանը: Բոլոր մնացած տղամարդիկ ու երիտասարդները ժողովվում էին առանձին, մի կողմ տարվում ու սրի քաշվում: Կանանց, երեխաներին ու ծերունիներին քշում էին առաջ. անասելի տառապանքներ կրելով, նրանք մեռնում էին սովից ու ծարավից: Նրանց, ովքեր այլևս

չէին կարողանում քայլել, մտրակի հարվածներով քշում էին այնքան, մինչև որ դժբախտները ընկնում էին, այդժամ վերջ էին տալիս նրանց կյանքին...

Բազմաթիվ փաստաթղթեր ոչ միայն ցույց են տալիս դա-
Պիճների անմարդկայնությունը, այլև լիովին ապացուցում, որ
ամեն ինչ արվել էր երիտթուրքերի պայազուլիների ու նրանց
կոմիտեի մանրակրկիտ նախապատրաստած ծրագրին համա-
պատասխան: Այն երկշտուկությունը, որով նրանք հետագայում
ժխտում էին իրենց իսկ կաշտարած, իրենց կամքով՝ ու հրաման-
ներով իրագործված գազանությունները, նրանց լավագույն կող-
մով չի դրսևորում...

1915 թվականի օգոստոսի 31-ին Թալեաթ բեյը գերմանացի
դիվանագետներին հայտարարեց, թե «հայկական հարց այլևս
գոյություն չունի»: Նա իրավացի էր, քանի որ այդ ժամանակ
տեղահանությունն ավարտված էր: Մնում էր միայն ազատվել
հազվադեպ զոհերից, որոնք հրաշքով էին փրկվել մահվան
ճամփաներով քայլելիս: Նրանց հավաքեցին համակենտրոնաց-
ման հսկայական ճամբարներում, թողնելով գրեթե առանց սննդի
ու գոյության որևէ միջոցի:

1916 թ. հունվարին Այնթապից 5—8 հազար հայեր քշվեցին
անապատ. ապրիլին 14 հազար աքսորյալներ սրի քաշվեցին
Ռաս ուլ-Այնում: Կայմակամի հրամանով ամեն օր 300—500
մարդուց բաղկացած խմբեր էին տարվում քաղաքից 10 կիլո-
մետր հեռավորության վրա՝ գետի ափը, որտեղ վարձկանների
հրոսակախմբերը սպանում էին նրանց, իսկ մարմինները նետում
ջուրը:

Հալեպից հարավ՝ Մեսքենեի ճամբարում, որը Եփրատի ափին
է, իրենց իսկ՝ թուրքերի վկայությամբ, թաղվել էին սովամահ
եղած 55 հազար հայեր:

Հենց միայն 1915 թվականին 60 հազար հայեր աքսորվեցին
Դեյր Զոր՝ Եփրատի ափին, և նրանք գրեթե բոլորն էլ վերացան:
1916 թվականի ապրիլի 15-ին չորս շարասյունով Մոսուլ
ուղարկվեցին 19 հազար հայեր, որոնք պետք է 300 կմ կտրեին
անցնեին անապատով: Մայիսի 22-ին այնտեղ հասավ ընդամե-
նը 2500 մարդ: Ծանապարհին կանանց ու երիտասարդ աղջիկ-
ների մի մասը վաճառվեց բեդվիններին, մնացածները մահա-
ցան սովից ու ծարավից: 1916 թ. հուլիսին Դեյր Զորում կային
20 հազար աքսորյալներ. ութ ամիս անց մի գերմանացի սպա

այնտեղ ահսել էր ընդամենը մի քանի հարյուր արհեստավոր-
ներին: Մյուսներին հետք անգամ չէր մնացել: Մարդկանց մեծ
մասը սովամահ էր եղել: Մի ականատես պատմում էր, որ Բա-
բում իր անցկացրած երկուսուկես օրվա ընթացքում սովից
1029 հայ էր մահացել:

Սովի ու հոգեվարքի այդ տեսարանների մեզ հասած նկա-
րագրությունները իսկական մղձավանջի տպավորություն են
ստեղծում: Դժբախտ սովերները, որոնք երևի մի ժամանակ
բախնիթի տղամարդիկ ու կանայք էին եղել, վիճում էին սննդի
խղճուկ թերմացքների համար, իսկ նրանց վերակացուները,
նրանց տառապանքներին անհաղորդ, նայում էին, թե նրանք
ինչպես են մեռնում: Դա դժոխք էր: Իսկ թուրքական իշխանու-
լի ունեերն ամեն բան արել էին, որ խանգարեն նրանց, ովքեր
սովում էին օգնել այդ տարաբախտ մարդկանց...

Հայերի թշնամիները ապացույցներ են փնտրում նրանց
նվաստացնելու այն բանի համար, որ լինելով այդքան բազ-
մաթիվ, նրանք առանց դիմադրության թույլ տվեցին, որ իրենց
քշեն սպանդի, թեև այդ կշտամբանքը հակասում է թուրքերի
մեղադրանքին, որոնք ցանկանում են իրենց զոհերին ներկա-
յացնել իրրե վտանգավոր խռովարարների:

Նրանք [հայերը] ինչպե՞ս կարող էին պաշտպանել ընդդեմ
զինված ժանդարմների, զինվորների ու «կամավորների» բազ-
մաթիվ հրոսակախմբերի, եթե աշխատունակ տղամարդկանց
մեծամասնությունն արդեն հավաքագրված էր զինվորական ծա-
ռայություն կրելու, իսկ ամբողջ բնակչությունը սխտեմատի-
կաբար զինաթափվում էր:

Սակայն ամենուրեք, որտեղ դա հնարավոր էր, հայերն արիա-
բար դիմադրում էին, երբեմն որոշակի հաջողությամբ, ինչպես
դա եղավ Վանում և Կիլիկիայի լեռներում՝ Սուեդիայի մոտ: Ուր-
ֆայում հայերը զոհվեցին հուսահատ պայքարից հետո: Ասենք,
այն ժողովուրդը, որը կարողանում է մարտնչել հանուն գործի,
որը արդար է համարում..., կարող է արհամարհանքով վերա-
բերվել երկշտության բոլոր մեղադրանքներին...

Այդ գազանությունները իրենց չափերով ու նողկալի դաժա-
նությամբ գերազանցում են պատմության մեջ հայտնի բոլոր
[վայրագությունները]... Այն նամակը, որից մենք վերը մեջ-
բերում կատարեցինք, ապացուցում է, որ երիտթուրքերի ղեկա-
վար կոմիտեն պատրաստ էր իր վրա վերցնել ամբողջ պատաս-
խ

խանատությունը հայ ժողովրդին բնաջնջելու... և ռայն խայտառակության համար, որը սե բիծ կնետի օսմանյան պաւմության վրա», Գերմանիայի դեսպանի ներկայացուցիչներին էնվեր փաշան պատասխանել էր, որ լիովին իր վրա է վերցնում պատասխանատվությունն այն ամենի համար, ինչ կատարվել է Անատոլիայում: Այդպիսով, նա և կառավարության մյուս անդամներն են իրենց վրա կրում ամբողջ խայտառակությունն այն բանի համար, որ թուրքական արյունոտ պատմությանը ավելացավ այնպիսի մի ահավոր գլուխ, որը ստվերի տակ է թողնում բոլոր նախորդները: Աբդուլ Համիդի ջարդերը դատարկ բաներ են լվում «ժամանակակից թուրքերի» իրականացրած նախճիրի համեմատությամբ⁷²:

Fridtjof Nansen. L'Arménie et le Proche Orient. Paris, 1928, p. 330—335, 339—344, 356—357.

201. Ե. Վ. ՏԱՌԼԵՆ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՍԳԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ⁷³

Գնաք է նշել, որ թուրքական կառավարությունը հենց այդ տարիներին [1914—1917 թթ.] արտաքին պատերազմի հետ միաժամանակ վիթխարի մասշտաբով ձեռնարկեց հայ ժողովրդին բնաջնջելու գործը, որպեսզի վերջնականապես և առհավետ իրեն պաշտպանի Կովկասից եկող վտանգից և ուսական հավակնություններից: Այն, ինչ այդ առնչությամբ տեղի ունեցավ թուրքիայում, համաշխարհային պատմության մեջ միանգամայն բացառիկ բան է (իր չափերով) Չինգիզ խանի ժամանակներից ի վեր:

1914 թ. սեպտեմբերին հայկական բոլոր վիլայիթներում անխնա ու բռնաբերի կերպով անցկացված զորահավաքը ուժաթափ աղեց հայ բնակչությանը. մնացին կանայք, երեխաները և զառամյալ ժերուհիները: 1915 թվականի հունվարի առաջին օրերին Սարիղամիշում թուրքերի պարտությունից հետո ուսեհրը, հետ շարտելով թուրքական բանակը, գնավեցին Թավրիզը: Նախատեսվում էր պատերազմ թուրքական սահմաններում: Եվ ուղղված մեծ վեզիր Թալեաթ փաշան⁷⁴ ու ռազմական մինիստր էնվեր փաշան որոշեցին ի կատար ածել հայ ժողովրդին ֆիզիկապես բնաջնջելու ընդարձակ ծրագիրը: Ձեռնարկումը տեսա-

կանորեն համարձակ էր, բայց գործնականորեն պատերազմի ժամանակ միանգամայն իրագործելի: Համենայն դեպս այդպես էր թվում երիտթուրքական կառավարությանը: «Հայկական հարց այլևս գոյություն չունի, քանի որ այլևս հայեր չկան», — հեղինորեն հայտարարեց Թալեաթ փաշան 1916 թվականին: Թալեաթ փաշան պահը հարմար համարեց այդ կերպ կատակել այն բանից հետո, ինչ 1915—1916 թթ. տեղի ունեցավ Հայաստանում: Եվրոպյան միայն սրբ էդուարդ Գրեյին Բրայսի ներկայացրած ղեկուցագրից իմացավ (մասամբ) եղելությունը: Ծիշտ է, այն ժամանակ եվրոպան հայերով զբաղվելու ժամանակ լուսնիս Բայց և այնպես զարհուրելի այնպիսի սարսափ էր փշում դրանից, որ Թալեաթ փաշան այլևս չէր կատակում, այլ աճապարանքով անցավ հերթական հարցերին, արդեն խուսափելով շոշափել հայկական խնդիրը: Ահա թե մի քանի խոսքով ինչպես է պատկերվում ամբողջ ձեռնարկման ընթացքը:

Ցանկալի էր համարված հայերին կոտորել ըստ հնարավորին մինչև վերջին մարդը: Ինչպես ասվեց, ղոբահավաքից (և ղոբակոչվածների ուղիղաճակատի ամենավտանգավոր վայրերը թշուրց) հետո մնաց թույլ բնակչությունը, որից չէր կարելի նվազագույն իսկ հակահարված սպասել: 1915 թվականի փետրվարին՝ ձմռան մի գիշեր սպաներ ու ենթասպաներ ցրվեցին հայկական թաղամասերը, լուսամուտներն ուժգին բախելով արթնացնում էին քնածներին և պահանջում հանձնել ունեցած ամբողջ զենքը: Բայց, Վանի շրջանի գյուղերից բացի, որտեղ արդեն այդ նախնական փուլում զենքը հանձնողներին տեղանուտեղը սպանում էին կանանց ու երեխաների հետ, մյուս վայրերում դեռևս սպանություններ տեղի չէին ունենում: Անգամ բուն Վան քաղաքում նույնպես դեռևս սպանություններ չեղան: Բայց 1915 թվականի ապրիլի 20-ին միանգամայն առանց որևի հրահրման (բնաջնջման ծրագիրը, և դա չէին ժխտում նաև թուրքերը, մանրամասնորեն մշակվել էր Կոստանդնուսյոլսում) նահապետ Զեքեթ փաշան կոտորածի ազդանշան տվեց Վան քաղաքում... Վանի սկզբում և Վանում ոռոտական մասնակի հարձակումը հասցրեց ոմանց փրկել: Բայց այն կանգնեցվեց, և ջարդերը թևակոխեցին սուր փուլ: Այսպես էր արվում: Մունետիկը թմբկահարի հետ հայտնվում էր տվյալ քաղաքում կամ գյուղում և ազդարարում հրամանը՝ ողջ արական բնակչությանը անհապաղ մահվան սպառնալիքի ներքո ներկայանալ այսինչ

տեղը: Հայերը... աճապարում էին կատարել հրամանը: Հավաք-
վածներին տեղնուտեղը ձերբակալում էին և 2—3 օր անց նրանց
բոլորին հեռացնում էին քաղաքից: Քշելով առավել հարմար
ամայի տեղ (անտառակ, քարհանք, ձոր), նրանց կոտորում էին
մինչև վերջին մարդը: Թուրքերն առանձնապես անխնա էին
1915 թվականին. արդեն 1916 թվականին, թեև հազվադեպ,
բայց լինում էին դեպքեր, երբ ինչ-ինչ պատճառներով ամեն
մի այդպիսի խմբից մի քանի մարդ փրկվում էր: Հետաքրքրա-
կան է, թե ուզմաճակատում ինչպես էին Հայաստանում տեղի
բունցողի մասին իմացել սպաներն ու զինվորները, իսկ նրանցից
էլ Թուրքիայի դաշնակից տերությունների զինվորական կցորդ-
ները. զորակոչված և առաջավոր գծերում խրամատների ամ-
բացման վրա աշխատող հայերին հանկարծ (1915 թվականի
գարնանն ու ամռանը) սկսեցին ամբողջական խմբերով փոխա-
դրել թիկունք և այնտեղ էլ գնդակահարել՝ առանց նախազգու-
շացման ու բացատրության: Հայերի ջարդը վերջնական աստի-
ճանում ղեկավարում էր Թալեաթ փաշան, բայց զինվորական
փշխանությունը ենթակա օկրուգներում՝ էնվեր փաշան: Առավել
լիովին բնաջնջվեցին զինվորական իշխանությունը և նախկին օկ-
րուգներն ու քաղաքները՝ Բիթլիսը, Մուշն ու Սասունը: Այդ քա-
ղաքների ու օկրուգների հայերը թողնվել էին քրդական գումար-
տակներին: Ուրիշ վայրերում կանայք ու երեխաները չէին կո-
տորվում այնպես սխտեմատիկաբար, ինչպես տղամարդիկ:
Տղամարդկանց տանջելուց ու սպանելուց հետո հայերի կանանց
ու երեխաներին հրամայվում էր ճամփի պատրաստություն տես-
նել (նույնպես հատուկ մունետիկների միջոցով): Նախապատ-
րանսովելու համար տրվում էր մի քանի օր: Կանանց պաշտոնա-
պես առաջարկվել էր աքսորից փրկվել անհապաղ մահմեդակա-
նություն ընդունելով և ամուսնանալով մահմեդականի հետ: Եթե
այդ անհապաղ ամուսնությունն անհնար էր, ապա մահմեդա-
կանություն ընդունելն ինքնին կնոջը չէր փրկում աքսորվելուց:
Չավառների մեծ մասում արգելված էր կահույքը վաճառել,
քանի որ դատարկվող տներում տեղավորում էին թուրքերին:
Աքսորի վայրը երբեք նախօրոք չէր հայտարարվում: Նրանց
քշում էին ոտքով, իսկ նրանց սովորաբար ուղեկցում էր հեծ-
վալ պահակախումբը: Երբեմն աքսորվողների համար, ով փող
ունեի, հայտնվում էին եզներ լծված սայլեր. բայց այդ դեպ-
քում գրեթե առանց բացառության կրկնվում էր միևնույն բանը:

սայլի տերը, որը շսված գումարներ էր վերցրել հաւելուց, երկու-երեք լեռնանցք անցնելուց հետո նրան լքում էր իր ունեցած-լուծեցածով և հետ դառնում քաղաք: Զինվորական իշխանությունները լիովին հավանություն էին տալիս այդ արարմունքներին:

Այդ ուղին,— կարդում ենք «կոմս Գրեյին լորդ Բրայսի ներկայացրած փաստաթղթերում»,— շատ դժվարին կլինեն նույնիսկ զինվորների համար, իսկ կանանց համար, որոնցից շատերը մեծացել էին ունեւորության մեջ և նույնիսկ հարմարավետ պայմաններում, քարքարոտ կամ ավազոտ արահետներով, որոնք Վաճախ կտրուկ բարձրանում էին լեռնի վեր, կիզիչ տապի ներքո ոտքով գնալը միանգամայն անտանելի էր: Զինվորները նրանց ծեծում էին անխնա, եթե նրանք հոգնած պառկում էին հետեւին, որ հանգստանան: Կային նաև հղի կանայք. «նրանցից ոչ մեկը կենդանի չմնաց»,— գրում է լորդ Բրայսը: Բայց այդ բառապալից ճանապարհին զոհվեց նաև արքայադուռ ոչ հղի կանանց մի անոթի զանգված. «նրանք մեռնում էին սովից, ծարավից, արևի հարվածից, կաթվածահարությունից, իսպառ հլուծվելուց»: Հենց դա էլ վերջնական նպատակն էր, որ լավ մտցվել էր ուղեկցող պահակների գլուխը՝ այս կամ այն կերպ նրանց վերջ տալ ճանապարհին: «Կառավարությունը գիտեր, թե ինչ էր նշանակում այդպիսի ճամփորդությունը, և կառավարության կամակատարները, որ նրանց տանում էին, ինչ-որ կարող էին, ամեն ինչ արեցին, որ ավելի ծանրացնեն նրանց անխուսափելի ֆիզիկական տանջանքները»: Բայց դա էլ դեռ ամենը չէր. ճանապարհին մուսուլմանական գյուղերի գյուղացիները հարձակվում էին նրանց վրա ու անխնա ծեծում փայտերով. պահակախումբը բնավ չէր խոչընդոտում: «Երբ նրանք հասնում էին որևէ գյուղ, նրանց իջուց էին դնում հրապարակում իբրև ստրկուհիների և աշարկում՝ թե ում համար ցանկալի է, կարող է նրանց վերանել իր հարեմի մեջ»: Ամենից վատթարը տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ ոտք դրեցին քրդական լեռները: Այդտեղ ժերմուհիներն ու երեխաները պարզապես կոտորվեցին քրդերի կողմից (պահակախմբի աչքի առաջ, որն, ի դեպ, մասնակցեց ջարդերին), իսկ կանայք բաժանվեցին նրանց միջև... Խմբերը գնալով թվապես նվազում ու նվազում էին. և այստեղ պահակախումբն սկսեց անհամբերություն դրսևորել. ցանկալի էր ըստ հնարավորին շուտ ազատվել ծանր ճանապարհից և այդ ամբողջ հոգ-

սաշատ հանձնարարութիւնից: Այդժամ պահակախումբը սկսեց անմիջականորեն սպանել ողջ մնացածներին: Նախ սպանեցին հետ մնացող ծերունիներին ու հիվանդներին, իսկ ապա նաև առհասարակ բոլորին, օգտվելով հարմար առիթից: «Գետեր, հատկապես Եփրատն անցնելը միշտ էլ առիթ էր հանդիսանում զանգվածային սպանութիւնների համար: Կանանց ու երեխաներին նետում էին գետը և կրակում նրանց վրա, երբ նրանք փորձում էին փրկվել»: Շատ քշերն էին ինչ-որ հրաշքով հասնում նշանակման վայր և ստորագրութեամբ հանձնվում իշխանութիւններին:

Միահամուռ գնահատմամբ (որին բնավ չէին հակառակում նաև թուրքական իշխանութիւնները, քանի դեռ նրանց թվում էր, ռազմական գործերը լավ են ընթանում և հաղթողներին չեն հասնում), այդ բոլոր ջանքերի արդյունքը եղավ նոր ժամանակների համաշխարհային պատմութեան մեջ հիրավի աննախագիտելի բերքի երկու երրորդի պլանշափ ու հաջողութեամբ իրագործված գիտակցված բնաջնջումը: Էրզրումում 20 000 հայերից մնաց հարյուր մարդուց էլ պակաս. Էրզրումի, Բիթլիսի և Վանի նահանգներում, որտեղ 580 հազար հայ էր ապրում, փրկվեց 12 000 մարդ (American Relief Committee-ի տվյալներով, 1916 թ. ապրիլի 5-ի տեղեկագիր): Լորդ Բրայսի նախագահութեամբ աշխատած կոմիտեի հաշվումներով, առավել հավաստի են հետևյալ թվերը, որոնք բնութագրում են Թալեաթ փաշայի և էնվեր փաշայի ջանքերի ընդհանուր արդյունքը:

Մինչև 1915 թվականի ջարդերն սկսվելը Թուրքիայում հայերի ընդհանուր թիվը կազմում էր 2 100 000 մարդ (թիվը նշված է հայկական պատրիարքարանի կողմից): Լորդ Բրայսը դիմամբ է վերցնում նվազագույն թիվը՝ 1 600 000 մարդ, որպեսզի դրանով առավել անկասելիորեն ընդգծի տեղի ունեցածի խմատը, և համառորեն ավելացնում է, որ ճիշտ է համարում ոչ թե այդ թիվը, այլ այն, որը մոտ է 2 միլիոնին: Եվ այսպես, ընդունենք նույնիսկ 1 600 000: Նրանցից ռուսական Կովկաս էր հասցրել փախչել 182 000 մարդ, անգլիական Եգիպտոս՝ 4200 մարդ. համեմատաբար քիչ էր տուժել Կոստանդնուպոլսի և Զմյուռնիայի հայ բնակչութիւնը. վերջապես, իսլամ ընդունելով և թուրքական հարեմներն ընկնելով փրկվել էին որոշ հայ կանայք: Բրայսի կոմիտեի հաշվումներով, Կոստանդնուպոլսում,

Հմյուռնիայում և, ինչպես ասվեց, Կովկաս ու Եգիպտոս փախածներն էլ հետը ընդհանուր հաշվով փրկվել էր 350 000 մարդ:

Բայց այդ, տեղ-տեղ փրկվել էին մոտ 250 000 հոգի՝ հայ բողոքականներ, կաթոլիկներ, իսլամացածներ (մինչև 1915 թ. ջարդերը): Ընդամենը փրկվել է ոչ ավելի, քան 600 000 հազար հայ, մինչդեռ զոհվել էր (վերցնելով ամենանվազ նախնական թիվը, որ դիտմամբ ընդունել է լորդ Բրայսը, այսինքն 1 600 000) մոտ մեկ միլիոն մարդ, բայց Բրայսը նորից է ավելացնում, որ ինքն այդ թիվը խիստ փոքր է համարում, և որ կոտորվել ու աքսորվել էր հավանաբար նույնիսկ 1 200 000-ից ավելի մարդ: Բրայսը ջանացել է պարզել, թե աքսորվածներից ինչքան կանայք ու երեխաներ են փրկվել: Բայց այդտեղ ոչինչ հնարավոր չի պարզել ստուգությամբ, ոչ էլ հանգել ընդհանուր թվերի: «Որոշ վիլայեթներում, ինչպես, օրինակ, Վանում ու Բիթլիսում, ոչ մի աքսոր չի եղել, բայց եղել են անմիջական ջարդեր, ուրիշ վիլայեթներում, ինչպես Էրզրումի և Տրապիզոնի տեղահանություններն ու ջարդերը համահավասար են եղել, ինչպես և Անգորայում»: Կիլիկիայում նրանց անմիջապես չէին սպանում, այլ նրանք զոհվում կամ ջարդի էին ենթարկվում միայն ճանապարհին:

Բայց այն ամենը, ինչի մասին գրել է լորդ Բրայսը, դժգուհում է պաշտոնական փաստաթղթերի, վկայությունների, հաղորդումների առջև, որ 1919 թվականին հրատարակել է գերմանացի Յոհանես Լեփսիուսը Բեռլինի արտաքին գործերի արխիվի տվյալների հիման վրա: Նա նույնքան կտրականորեն, ինչպես որ Բրայսը, խոսում է Թալեաթ փաշայի և էնվեր փաշայի կողմից հայ ազգի պլանաչափ, սկզբունքորեն որոշված ոչնչացման մասին: Մտացածին պատրվակը՝ Վանում հայերի թվացյալ «խոռովությունը» (1915 թ. ապրիլի 20-ին) լոկ պատահական առիթ էր ջարդեր ու աքսորներ (ընաչնչման հավասարազոր) սկսելու համար: Դա շարունակվեց մինչև 1915 թվականի դեկտեմբերը: Իսկ 1915 թ. դեկտեմբերից սկսվեց ողջ մնացածների բռնի իսլամացումը, որը նույնպես ուղեկցվում էր խեղահեղ ջարդերով, և շարունակվեց մինչև Թուրքիայի ջախջախումն ու անձնատուր լինելը, այսինքն մինչև 1918 թվականի հոկտեմբերի վերջը: Գերմանացի հյուպատոսները, միսիոներները, զինվորականներն ու քաղաքացիական անձինք դժգուհությամբ, զուսպ կերպով (չէ որ Թուրքիան կարևոր դաշնակից էր) խրճնջ

կառավարությանը իրազեկ էին պահում պլանաչափորեն իրագործվող անլուր ու անհամար զանգվածային սպանությունների մասին, բայց ոչ Վիլհելմը, ոչ Բեթման-Հոլվեգը հարկ չէին համարում միջամտելու: Գերմանական իշխանությունների մի խոսքը բավական էր կանգնեցնելու ջարդերի երկու ղեկավարներին՝ Թալեաթ փաշային և էնվեր փաշային: Բայց դեսպանության բարձրաստիճան պաշտոնյաները շասացին այդ խոսքը: Ընդհակառակն, նրանք այնպես էին պահում իրենց, որ երիտթուրքերը կարող էին միանգամայն վստահ լինել, որ գերմանական կառավարությունը համակիր է իրենց փորձելակերպին: Իսկ մնացած բոլոր տերությունները, այդ թվում նույնիսկ դեռևս 1915—1916 թթ. չեզոք Միացյալ Նահանգները միանգամայն անզոր էին որևէ կերպ ազդելու մեծ վեզիրի և ռազմական ձինիստրի վրա:

Ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուն, ամենաարդարամիտ, սթափ դատող, անկանխակալ ականատեսներից լսելով Հայաստանում կատարվող անլուր սարսափների պատմությունները, վերջապես որոշում է գնալ Թալեաթ փաշայի մոտ: Վերջինս կտրականապես հրաժարվում է խոսել հայերի մասին. «Մի՞թե նրանք ամերիկացիներ են»,— հարցնում է նա Մորգենթաունին: Նա դեսպանին պատասխանել էր ճիշտ և ճիշտ այնպես, ինչպես որ «Berliner Tageblatt»-ի թղթակցին. «Մեզ կշտամբում են, թե մենք տարբերություն չէինք դնում անմեղ և մեղավոր հայերի միջև. դա միանգամայն անհնար էր, քանի որ այսօրվա անմեղները կարող են վաղը դառնալ մեղավորներ»: Որ հայ ժողովուրդը ամբողջովին կբնաջնջվի՝ Թալեաթ փաշան միանգամայն վստահ էր, և նրա մեղքը չէ, որ այնուամենայնիվ մի քանի հարյուր հազար հայեր պատահաբար փրկվեցին աշխարհում: «Զարժե այդպես վիճել,— մի առիթով ասել է Թալեաթ փաշան ամերիկյան դեսպանին,— մենք արդեն վերացրել ենք հայերի երեք քառորդը: Նրանք այլևս չկան ոչ Բիթլիսում, ոչ Վանում, ոչ էրզրումում»: Թալեաթ փաշան այնքան էր համոզված դրանում, որ լկտիաբար համարձակվել էր (ամենայն լըրջությամբ ու համառամտորեն) դեսպանին խնդրել, որ նա ազդի ամերիկյան ապահովագրական ընկերությունների վրա, որտեղ շատ հայեր ապահովագրել էին իրենց կյանքը. «Քանի որ հայերը գրեթե բոլորը այժմ արդեն մեռել են, չթողնելով ժառանգորդներ, ապա, հետևաբար, հարկ կլինի, որ նրանց փողերն

ստանա թուրքական կառավարությունը. նա պետք է օգտվի դրանցից: Կարող եք այդ ծառայությունը մատուցել ինձ»:

Կոստանդնուպոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմը, որին դիմել էր Մորգենթաուն, խնդրելով զսպել Քալեաթին ու էնվերին և պաշտպան կանգնել բնաջնջվող հայերին, ի պատասխան սկսել էր ամենակոպիտ հայհոյանքները տեղալ հայերի հասցեին և կտրականապես հրաժարվել էր որևէ բան անել նրանց համար: Գերմանական դեսպանատան խորհրդական Նոյրատը, Քալեաթի ու էնվերի անլուր շարագործություններից վերդովված, փորձել էր ինչ-որ բան անել նրանց վրա ազդելու համար, բայց հայ ժողովրդի բնաջնջման գործին հենց իր՝ դեսպան Վանգենհայմի ակնհայտորեն համակիր լինելու պայմաններում դեսպանության երկրորդական պաշտոնյայի այդ բոլոր փորձերը, անշուշտ, ապարդյուն էին: Գերմանական դեսպանության ժողային կցորդ Գուլմանը՝ Վիլհելմ II-ի սիրեցյալը, բացեիբաց հայտարարում էր, թե թուրքերը մի անգամայն ճիշտ են վարվում հայերի հետ (Գուլմանը Վիլհելմ կայսեր անձնական հովանավորյալն էր և նամակագրական կապի մեջ էր նրա հետ): Իսկ իման ֆոն Սանդերսը վճռականորեն իր դժգոհությունն էր հայտնում ամերիկյան դեսպանին (նրա որդու միջոցով) այն առթիվ, որ նա թուրքական գազանությունների մպսխն հաղորդում է նվրոպա և Ամերիկա: Միայն Կառլ Լիբկնիխտն էր վրդովմունքով նշավակում մարդասպաններին: Բայց նա անզոր էր:

Պատերազմի վերջին անուղղելի ոճրագործությունը, ըստ էության, ավարտված էր: Երիտթուրքական կառավարության մեղքը չէր, որ հայերը ոչնչացվեցին ոչ թե 100 %-ով, այլ միայն 65 %-ով: Բայց այդ ձեռնարկման պտուղները թուրքերը շտեման: Հայերի հետ, իսկ հետո հույների վերաբնակեցման հետ չքացավ փոքրիշատե մոտ ապագայում եվրոպական ֆինանսական կապիտալի ճիրաններից ազատվելու և իր՝ թուրքական դրամական տնտեսությունը կառուցելու անգամ թույլ հույսը, և հայերի անհետացումով ոչ թե թուրքական, այլ ֆրանսիական և մասամբ էլ անգլիական կապիտալը գրավեց այն դիրքերը, որ մնացել էին հայ լուսավորչական գավառանքի թուրքական քաղաքացիներին կուռորելուց հետո: Երբ հայ ուսանող Քեհլիրյանը, որն իր ողջ կյանքը նվիրել էր արդեն 1918 թ. Թուրքիայի ջախջախվելուց հետո Կոստանդնուպոլսից փախած Քալեաթ փաշայի անդր:

որոնումներին, հինգ տարի անց⁷⁵ նրան վերջապես գտավ Բեռլինում ու սպանեց փողոցում, և երբ Բեռլինի դատարանում քաջահայտվեցին Հովհաննու հայտնության այդ բոլոր սարսափները (մի վկայի արտահայտությամբ), ապա ոչ միայն Քեհլիւրյանը արդարացվեց, այլև գերմանական մամուլը ձայն բարձրացրեց՝ պահանջելով պարզել Վանգենհայմի բարոյական մեղավորության աստիճանը հայ ժողովրդի բնաջնջման խցնդրում...⁷⁶,

Академик Е. В. Тарле. Европа в эпоху империализма. 1871—1919 гг., М.—Л., 1928, с. 387—393.

ՄԱՆՈՔԱԳՐԱԻԹՅՈՒՆՆԵՐԻ*

1. Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Աբեղին փաշային հասցեագրված այս փաստաթուղթը առաջին անգամ օգտագործել է բելգիացի իրաւաբան միջազգայնագետ Գյուստավ Ռալեն Ժեկմենը «Հայաստանը, հայերը և դաշնագրերը» աշխատության մեջ, որը լույս է տեսել 1889 թ. Ֆրանսերեն, իսկ ապա՝ 1891-ին հրատարակվել է Լոնդոնում անգլերեն: Հիշյալ աշխատությունը ռուսերեն թարգմանությամբ ղեկեղված է «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году» ժողովածուում (Մ., 1896): Վերլուծելով մեծ տերությունների համատեղ հուշագրերը և սուլթանական կառավարության կողմից դրանց տրված պատասխանները՝ Ռալեն Ժեկմենը արդարացիորեն եզրակացնում էր, որ «ամեն ինչ, այսպիսով, սահմանափակվել է սոսկ դիվանագիտական մի կատակերգությամբ»:— 8:

2. «Հայրենյաց իրավունքների պաշտպանության կոմիտեն», ինչպես որ իրականում կոչվել է այն, կազմված էր հայ հայրենասերներից, որոնք ապրում էին Եվրոպայի երկրներում՝ Բուլղարիայում, Ռումինիայում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում և այլուր: Բերված փաստաթուղթը՝ մեծ տերությունների ուղղված շրջաբերական խնդրագիրը, հանձնվել է Վառնայում Ռուսաստանի փոխհյուպատոսին՝ արտաքին գործերի մինիստրին փոխանցելու համար: Կոմիտեի կողմից նույնանման դիմումներ են հասցեագրվել նաև մյուս մեծ տերություններին՝ նպատակ ունենալով նրանց ուշադրությունը հրավիրել Թուրքիայի հայերի վիճակի վրա:— 18:

3. Հայ խաղաղ բնակչության կոտորածին քրդական մի շարք ցեղերի մասնակցության մասին ղեկույցներում հաճախ աչքաթող է արվում այն հանգամանքը, որ սուլթանական կառավարությունն ինքն էր կազմակերպում, ոգեշնչում և հրահրում նրանց: Սուլթանական կառավարությանց հաճախ էր հաջողվում իր կողմը գրավել քուրդ հետադիմական շխիսերին և նրանց օգտագործել իր արյունոտ քաղաքականության մեջ: Այնուամենայնիվ հիմնական դերը դրսև իրագործման մեջ հատկացվում էր տեղական թուրքական իշխանություններին և կանոնավոր զորքերին:— 19:

4. Ամերիկյան քաղաքացիների այս նամակները առաջին անգամ անգլերեն տպագրվել են ամերիկացի միսիոներ Ֆրիդրիկ Դևիս Գրինի «Հայկական ճգնաժամը և թուրքերի տիրապետությունը» գրքում, որը լույս է տեսել 1895 թ. Նյու Յորքում և հեղինակի կողմից նվիրված է եղել 1894 թ. Սասունի կոտորածի զոհերի հիշատակին: Այս նամակ-հաշվետվությունները գրված են Արևմտյան Հայաստանի վեց տարբեր քաղաքներում, ամերիկյան քաղաքացիների կողմից, որոնք երկար տարիներ ապրելիս են եղել այդտեղ: Վախճանալով նամակները՝

* Մանոթադրությունների հեղինակն է պատմ. գիտ. դոկտոր Ռ. Գ. Սաճալյանը:

հեղինակների նկատմամբ թուրքական իշխանությունների հալածանքներից՝ Ֆր. Գրինը իր գրքում լի հրապարակել ո՛չ քաղաքների անունները, որտեղից ուղարկվել են դրանք, ո՛չ էլ հեղինակների անունները: Ֆր. Գրինի գրքի սկզբում գետնից դիմումի մեջ, որն ստորագրել են մտավորականության ներկայացուցիչներ, հասարակական և պետական գործիչներ ու հոգևոր անձինք, հավաստիացվում է, որ «զետեղված փաստաթղթերը իրենցից ներկայացնում են անկախ հաղորդագրություններ այն վայրերից, որտեղ փախստականները և սուլթանի զորացրված զինվորները պատմում են իրենց իմացածը»: «Մենք լիովին վստահ ենք այդ պատմությունների հավաստությանը և դրանք համարում ենք համընդհանուր վստահության արժանի», — ասվում է հիշյալ դիմումի մեջ (86՝ «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году», М., 1896, с. 227-228): — 42:

5. Սառունի 1894 թ. կոտորածից հետո, եվրոպական հասարակական կարծիքի ճնշման տակ, 1895 թ. սկզբին Մուշում ստեղծվեց հետաքննական հանձնախումբ՝ տեղի ունեցած իրադարձությունների հանգամանքները հետաքննելու համար: Բայց դա միջազգային հանձնախումբ չէր, ինչ որ պահանջում էր հասարակախությունը, այլ՝ թուրքական, որը սուլթանական կառավարության կողմից ստեղծվել էր, որպեսզի հետաքննության անվան տակ ամբաստանությունից զերծ պահեր կոտորածի իսկական մեղավորներին, որոնք խրախուսվել ու զործել էին կառավարության ցուցումներով ու ծրագրով: Ընդ տ է, թուրքական հետաքննական հանձնախմբի նիստերին ներկա էին լինում Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները, բայց նրանց լիազորությունները խիստ սահմանափակ էին, և երբեք զրկված էին հետաքննության ընթացքի վրա լրջորեն ներգործելու հնարավորությունից: Գեռ ավելին. հետաքննական հանձնախմբի առաջ խնդիր էր դրված հենց հայերի վրա բարելավ կոտորածների ողջ պատասխանատվությունը թուրքական տնաթերթ «Բարիքը» չէր թարգմանում, որ «հանձնախմբի նպատակն է բացահայտել այն հանցավոր արարքները, որ կատարել են հայ ավագանիները...» (Տես՝ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire Ottoman. 1893-1897. Paris, 1897, p. 17-18): Ինչպես գրել է Սալվենտոնը անգլիական «Contemporary Review» ամսագրում (1895 թ. փետրվար), «թուրքական հանձնախմբերը միշտ են հանդիսանում ճշմարտությունը մթաշնչելու և հարցերը բարդացնելու համար»: — 64:

6. Իսլանդացի լրագրող և գիտնական էմիլ Դիլոնի հոգովածը՝ «Գործերի վիճակը թուրքահայաստանում» առաջին անգամ տպագրվել է «Contemporary Review» ամսագրի 1895 թ. օգոստոսի համարում: Այնուհետև հրապարակվել է ռուսերեն՝ «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году» ծողովածուով, համընդհանուր ուղադրություն ու կարեկցանք հաղորդելով թուրքիայի հայերի դրության նկատմամբ: Էմ. Դիլոնը (1854—1933) մի քանի տարի ապրել է Ռուսաստանում, եղել է արևելյան լեզուների մագիստրոս Պետերբուրգի համալսարանում, ապա՝ Խարկովի համալսարանի համեմատական բանասիրության ամբիոնի պրոֆեսոր: 1895թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Դիլոնը գտնվում էր թուրքիայում որպես լոնդոնյան «Daily Telegraph» թերթի թղթակից: Թարգմանելով իր ճանապարհորդության նպատակը՝ նա եղավ Արևմտյան Հայաստանում, որպեսզի տեղում ծանոթանար հայկական

շարդերի հանգամանքների հետ: Հեղինակը գրուցել է կոտորածի շատ ականատեսների հետ, նույնիսկ նրանց հետ, ովքեր իրագործել էին այն: Հաղթահարելով սուլթանական կառավարության և տեղական իշխանությունների հարուցած խոչընդոտները, արհամարհելով վտանգը, Դիլոնը հավաքեց վիթխարի քանակությամբ հավաստի տեղեկություններ, որոնք լիովին հաստատում էին թուրքական կառավարության հանցավորությունը հայ բնակչության զանգվածային կոտորածների կազմակերպման մեջ:— 98:

7. Այստեղ, ինչպես և այլ փաստաթղթերում, «մուսուլմաններ» ասելով ի նկատի են առնվում գերազանցապես թուրքերը:— 148:

8. 1894—1896 թթ. հայկական կոտորածների վերաբերյալ ֆրանսիական «Դեղին գրքի» փաստաթղթերն առաջին անգամ ուսուրի են թարգմանությամբ հրապարակվել են «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам» ժողովածուում: «Դեղին գրքի» երկու ծավալուն հատորներում (*Sb's Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire Ottoman. 1893-1897. Paris, 1897. Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Supplément. 1895-1896. Paris, 1897*) մեծ քանակությամբ փաստաթղթեր են բերվում Օսմանյան կայսրության մեջ արյունալի իրադարձությունների նախօրյակին հայերի դրության վերաբերյալ և, զիսավորապես, 1894—1895 թ.թ. զանգվածային շարդերի մասին: Ֆրանսիացի հյուպատոսների, ղեկավարների և այլ ղեկավարողական աշխատողների բազմաթիվ զեկույցներում տրվում է կոտորածների հանգամանալի պատկերը հայաբնակ առանձին վիլայեթներում, ջրջաններում, քաղաքներում ու գյուղերում, բերվում են տվյալներ զոհերի թվի մասին, տուժած ընտանիքների ցուցակներ և այլն:— 167:

9. Ի նկատի է առնվում Փարիզում 1896 թ. հրատարակված “Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes” գիրքը, որի մեջ հավաքված են կոտորածներին անմիջականորեն ականատես հայերի նամակները:— 177:

10. Սույն ժողովածուում զետեղված հատվածը վերցված է Ժան Ժաքեսի ճառից, որն արտասանել է 1903 թ. փետրվարի 15-ին Փարիզի “Château d'eau” թատրոնում տեղի ունեցած միտինգում: Նվիրված Հայաստանին ու Մակեդոնիային: Միջազգային սոցիալիստական շարժման ականավոր գործիչ, «Յումանիտե» թերթի հիմնադիր Ժան Ժաքեսը (1859—1914) մասհոգվել է թուրքական բռնապետության լծի տակ ընկած հայ ժողովրդի ճակատագրով: Իր հրապարակային ելույթներում ու հոգվածներում Ժաքեսը բազմիցս դիմել է Եվրոպայի հասարակական կարծիքին՝ կոչ անելով հանդես գալ ընդդեմ այն բռնությունների, որ սուլթանական կառավարությունը գործադրում էր Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ: Դեռ 1896-ին, արևմտահայերի զանգվածային կոտորածների կապակցությամբ, նա հանդիմանում էր տարբեր երկրների սոցիալիստներին, որ նրանք անհրաժեշտ տեղեկությունների բացակայության պատճառով չէին կարողացել արտահայտել իրենց վերաբերմունքը: “Petite République” թերթի 1896 թ. մայիսի 17-ի համարում տպագրված հոգվածում նա գրում էր. «Բոլոր երկրների սոցիալիստների համար երկրորդ կանոնն է՝ ձեռք բերել առավել մարդասիրական վերաբերմունք, առավելագույն երաշխիք Ասիայի, Ամերիկայի և Աֆրիկայի պարտված ժողովուրդների կամ նվաճված ժողովուրդների հա-

ճառ: Խոսքը վերաբերում է հնդկացիներին, որոնք նվաճված են անգլիացիներին կողմից, արաբներին, որոնք նվաճված են ֆրանսիացիներին կողմից, թե աֆրիկյան ժողովուրդներին, որոնց պատճառով կոմուն ու վիճում են Եվրոպայի պետությունները, սոցիալիստների պարտքն է իրենց երկրների պառլամենտներում նախաձեռնություն դրսևորել և այդ ժողովուրդների համար ձեռք բերել գոյության մարդկային պայմաններ կամ էլ, անհաշուղության դեպքում, բարձրացնել իր նյ բողոքի ձայնը...

Շատ անգամ է եղել, որ նման էրրին ու բարդ հարցերում, վախճանալով գործել հօգուտ մարդասիրական դիմակի տակ թաքնված հասարակական շահերի կամ կոմբինացիաների՝ սոցիալիստները խուսափել են այնպիսի ելույթներից, որոնք կարող էին օգուտ բերել մարդկությանը: Կարող եմ բերել կոնկրետ օրինակ: Հայաստանում տեղի ունեցավ դաժան կոտորած, որի համար մենք թիչ չցավեցինք: Լոնդոնից հայեր ժամանեցին, որպեսզի ֆրանսիացի սոցիալիստներին խնդրեին Փարիզում միտինգ կազմակերպել ի պաշտպանություն իրենց: Բայց մենք, եթե խղճի մտքը ասենք, չէինք իմանում, թե ի՞նչ են իրենցից ներկայացնում Լոնդոնի հայկական կոմիտեները և, երկուզ կրելով, թե այդ հայկական կոմիտեների հետևում թաքնված են անգլիական տորթների խարդավանքները և թե մենք դրությունը բարդացնելու և կոնֆլիկտ ստեղծելու ենք մեզ ենթարկում, այդպես էլ չհամարձակվեցինք հանդես գալ: Բայց եթե Եվրոպայի բոլոր սոցիալիստների միջև, որոնց բարձր ազնվությունը մեզ համար բավարար երաշխիք էր, գոյություն ունենար կարծիքների մշտական ու կանոնավոր փոխանակություն և կապ բոլոր այն հարցերում, որոնք հետաքրքրություն են ներկայացնում աշխարհի ու մարդկության համար, ապա միջազգային սոցիալիստական շարժումը, կազմակերպելով հզոր համաժողովրդական շարժում, կարող էր ծառայել մարդասիրության գործին՝ չվախենալով մարդասիրության դիմակի տակ թաքնված փառասիրական հաշվարկների կամ ազգային պահանջատրությունների խաղաղքի վերածվելուց: Ներկայումս սոցիալիստական գիտակցությունը այն աստիճանի բարձր մակարդակի է հասել, որ բոլոր երկրների սոցիալիստները, ինֆորմացիայի փոխանակության շնորհիվ, կարող են խկաճան ճշմարտությունն իմանալ այն ամենի մասին, ինչ տեղի է ունենում աշխարհում, այդ տեղեկություններն օգտագործել ի շահ մարդկության և աշխարհի» (Տես՝ Жан Жорес. Против войны и колониальной политики. Составитель и автор комментариев Мадлен Ребериу. Перевод с французского. М., 1961, с. 115—116). — 207:

11. Անդրանիկ Օզանյան (1865—1927) — հայ ազատագրական շարժման ակախավոր գործիչ, ժողովրդական հերոս, ռուսական կոմկառյան բանակի գեներալ-մայոր: Մեղել է Շապին-Գարահիսարում, պատանեկան տարիքից իրեն նվիրել է նախ սուլթանական, ապա երիտթուրքական բռնապետական լծի դեմ մղվող պայքարին՝ հանուն հայ ժողովրդի ազատագրության: 90-ական թվականների սկզբին անցնելով Արևմտյան Հայաստան՝ Սասունի ջրջանը, Անդրանիկը, Տիգրայի հայտնի ղեկավարներ Աղբյուր Սերոբի և Գևորգ Չաուշի ղեկավարությամբ հետո, ղեկավարեց արևմտահայ գյուղացիական զանգվածների ազատագրական պայքարը: Արշունտ սուլթան Արզուլ Համիդի շատ ափիլ գերակշռող կանոնավոր զորքերի դեմ փոշրաթիվ ջոկատով Առաքելոց վան-

քում, Մուշի մոտ, հերոսական դիմադրությունից (1901թ.) և 1904 թ. աղա-
տաբարական մարտերից հետո, Անդրանիկը ստիպված եղավ ժամանակավոր
բազնա թողնել Սասունը և անցնել Բուլղարիա, որտեղ աչքի ընկավ, հայ
կամավորական խմբի գլուխ անցած մասնակցելով առաջին Բալկանյան պա-
տերազմին, որպես բուլղարական բանակի սպա, 1915թ. Անդրանիկը դե-
կավարում էր հայկական առաջին կամավորական զունդը (որը մտնում էր
Կովկասյան բանակի կազմի մեջ), աչքի ընկնելով Քուրթլայի դեմ մղված մի
շարք ճակատամարտերում, մանավանդ Դիլմանում: Անդրանիկը ողջունեց
քարիզմի տապալումը, իսկ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո նա
հեղադր ուղարկեց Կովկասի զործերի արտակարգ կոմիսար Ստ. Շահում-
յանին (1918 թ. հրկիսի 14-ին), որով հաղորդում էր, որ իր ջոկատը դնում
է կենտրոնական Ռուսաստանյան կառավարության տրամադրության տակ և
հեթարկվում է նրան: Ստ. Շահումյանը ողջունեց ժողովրդական հերոսին և
Անդրանիկին կոչ արեց արգելել թուրքական զորքի առաջնաղացումը դեպի
Բաքու: 1919 թ. մայիսին դատապարտելով արևմտյան իմպերիալիստական
տերությունների քաղաքականությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ և հավա-
նություն շտալով Հայաստանի Հանրապետության կառավարչին՝ զործո-
ղություններին՝ Անդրանիկը թողեց Հայաստանը և տեղափոխվեց ԱՄՆ՝
հաստատվելով Ֆրեզնո քաղաքում, որտեղ և մահացավ 1927 թ. օգոստոսի
31-ին: Գտնվելով օտարության մեջ, Անդրանիկը մի քանի անգամ իր համա-
կրանքն է արտահայտել Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ, ողջունել
նրա հաջողությունները:

Անդրանիկի մասին մանրամասն Տե՛ս Нерсисян М. Г. Народный герой.
«Коммунист» Թերթ, Երևան, 1965 թ., 25 փետրվարի: Арутюнян А. О.
Кавказский фронт 1914—1917 гг., Երևան, 1971 թ. էջ 184—185, 299—310;
Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1980, Материалы о генерале Андранике
(публикация М. Нерсисяна, А. Арутюняна, Д. Мурадяна). «Պատմա-բա-
նասիրական հանդես», 1981, № 4(95), էջ 242—248: — 212:

12. 1904 թ. հունիսի 29-ին կոնգրեսում բացվեց միջազգային կոնֆերանս՝
նվիրված Մերձավոր արևելքի դրությանը և, զխավորապես, Հայկական հար-
ցին: Այդ ժամանակ Արևմտյան Հայաստանի մի շարք մարզերում, մասնա-
վորապես Մուշ-Սասունում, շատ լարված իրավիճակ էր ստեղծվել. սուլթա-
նական կառավարությունը, 1894—1896 թթ. կոտորածից հետո, որոշել էր
վերջնականապես հայերից մաքրել Մշո գաղտը և միայն 1904 թ. մարտ-
մայիս ամիսների ընթացքում ուշնացրեց վեց հազար հայերի (տե՛ս
Report of the International Conference on the situation in the Near
East Held in London on 29-th June, 1904, London, 1904 p. 12—18):
Կոնֆերանսը, որին մասնակցություն ունեցան եվրոպական շատ երկրների
քաղաքական և հասարակական գործիչներ, գատապարտեց Արդուլ Համիդի
արյունոտ քաղաքականությունը արևմտահայերի նկատմամբ և մեծ տերու-
թյուններին կոչ արեց հանդես գալ ի պաշտպանություն նրանց: Ի վիճակի
չլինելով մասնակցել կոնֆերանսի աշխատանքներին, Ժան Ժորեսը նույնակ
էր գրել կազմկոմիտեի նախագահ Զեյնա Բրայսին, որը և տրվում է այստեղ
ամբողջությամբ: Ժորեսից բացի, հայերի նկատմամբ համակրական նամակ-
ներով կոնֆերանսին էին դիմել նաև այլ նշանավոր գործիչներ՝ Ընտաու

Ֆրա սը, Վիկտոր Բերարը, Ֆ. Տուրատին և ուրիշները իր նամակում Անատոլ Ֆրանսը գրում էր. «Նորապես ցավում եմ, որ ի վիճակի չեմ միասնալու ձեզ՝ հայասիրական կոնգրեսում, Դուք հավաքվել եք հանուն մարդկության և խաղաղության: Եվ ոչ թե նրա համար, որպեսզի արտահայտեք դատարկ ցանկություններ կամ անօգուտ դժգոհություն: Այն, ինչ դուք պահանջում եք, օրինական է և իրագործելի... (Տե՛ս նույն տեղը, էջ 18):— 213:

13. Խոսքը Դաշնակցություն կուսակցության անդամների մասին է— 226:

14. Ռազմա-դատական հանձնախմբերում, ընդ կողմից էլն 1909 թ. սկզբին՝ իբրև թե Ադանայի արյունոտ իրադարձությունների հետաոննելու և մեղավորներին պատժելու համար, մտնում էին տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչները և մակեդոնական բանակի երիտթուրքական սպաները, որոնք ուղարկվել էին Կիլիկիա «ապստամբներին հնազանդեցնելու» և կարգուկանոնը վերականգնելու համար: Իսկ իրականում, ինչպես էլևում է փաստաթղթերից, երիտթուրքական զորքերը գործուն մասնակցություն են ունեցել խաղաղ և անզեն հայ բնակչության կոտորածներին: Եվ այս զորքերի ներկայացուցիչները, տեղ գրավելով ռազմական դատարաններում՝ բարձրատիպ և պաշտոնյա իթթիհադականների հետ միասին, ամեն կարգի անօրենսություններ էին անում՝ խստագույն պատժի ենթարկելով գերազանցապես անմեղ հայերին և պաշտպանելով կոտորածի իսկական մեղավորներին:— 234:

15. Ադանայում և Կիլիկիայի այլ քաղաքներում տեղի ունեցած դեպքերի մասին Ս. Զ.-ի զբոսի բերվող հատվածները տպագրվել են «Bakı» թերթի 1909 թ. չորս համարներում (197—200): Նույն տարում «Ադանայի սև օրերը» լույս է տեսել առանձին գրքույկով:— 246:

16. Գրքի հեղինակը՝ Ա. Ադոսիդեսը Ֆրանսիացի լրագրող է, ազգությամբ հույն: Ադոսիդեսի՝ փաստաթղթերով լավ հիմնավորված աշխատությունը Կիլիկիայի իրադարձություններին վերաբերող փաստերի անալառ ու հանգստմանալի ուսումնասիրության արդյունքն է: Դրանց մեջ կան Թուրքիայում օտարերկրյա հյուպատոսների զեկույցներ ու տեղեկագրություններ, կաթոլիկական միսիոներին պաշտոնական հաշվետվություններ, անգլիացի, գերմանացի, ամերիկացի և այլ միսիոներների՝ Ադանայի, Տարսուսի, Օսմանիեի և Կիլիկիայի այլ քաղաքներում տեղի ունեցած կոտորածների անմիջական ականատեսների գրություններ ու նամակներ, օտար լեզուներով զբոսըցների դասատուների պատմածներ, ուրիշ շատ վկաների ցուցմունքներ, որոնք հրապարակվել են «Frankfurter Zeitung», «Tamps», «Le journal de Genève» և այլ թերթերում 1909-ի մայիս-հուլիս ամիսներին, Ա. Ադոսիդեսի գրքում բերվում են նաև բազմաթիվ հավաստի փաստեր Անտիոքում, Քեսարում, Բեյլանում և Ադանայի վիլայիթի այլ քաղաքներում ու բնակավայրերում հայերի կոտորածի մասին (Տե՛ս A. Adossidès, Arméniens et Jeunes-turcs. Les massacres de Cilicie, Paris, 1910, p. 83—93): Ադանայի ողբերգությանը նվիրված այլ հրատարակություններից պետք է նշել Ֆրանսիացի հեղինակներ Ժորժ Բրեզոլի, Ժան դ'Անեզեի և Ահանայի հայ նպիսկուպոս Մուշեղի գրքերը, Հակոբ Թերզյանի՝ փաստաթղթերով հիմնավորված երկհատոր աշխատությունը և այլն: 1909 թ. ողբերգական դեպքերի մասին և, մասնավորապես, երիտթուրքական զեկավարների սպառա-

խանատութեան մասին, տես նաև՝ André Manóelstam. Le sort de l'Empire ottoman, Lausanne-Paris, 1917, p. 203—206:— 246:

17. Փաստական անհշուտություն է՝ Երիտթուրքական զորքերը Ստամբուլը գրավել են 1909 թ. ապրիլի 26-ին:— 253:

18. Հեղինակի կողմից բերված թվով՝ 20 հազար զոհ, արտացոլում է հայերի կորուստները միայն Ադանայի վիլայեթում, մինչդեռ շատ սպանվածներ են եղել նաև Անտիոքում, Բեյլանում, Ալեքսանդրետում, Մարաշում և Հայնպի վիլայեթի այլ քաղաքներում ու բնակավայրերում ապրող հայերի մեջ, Իրականում, Ադանայի ողբերգության հետևանքով, 1909 թ. ապրիլ-մայիսին զոհվել են մոտ 30000 հայեր: Այս թիվը բերվում է օտար մի շարք հեղինակների աշխատություններում:— 263:

19. Ադանայի իրադարձությունները լայն արձագանք առաջացրին, և օսմանյան պառլամենտը ստիպված էր քննել այդ հարցը: Հայ պատգամավորների, մասնավորապես Ջոհրասի և Վարգգեսի ճնշման տակ պառլամենտը երկու պատգամավորների՝ Հակոբ Պապիկյանին և Յուսուֆ Քեմալին հանձնարարեց հետաքննություն կատարել տեղում: 1909 թ. մայիսի 29-ին նրանք մեկնեցին Ադանա: Սակայն շուտով պարզվեց, որ Յուսուֆ Քեմալը հակված չէ անաշու կերպով հետաքննել գործը և փորձում է պատասխանատվությունը գնել հայերի վրա: Դրա համար էլ Հ. Պապիկյանը որոշեց այդ հարցով զբաղվել ինքնուրույն: Երեք շաբաթ անց նա վերադարձավ Ստամբուլ և հայ հասարակայնության ներկայացուցիչներին ծանոթացրեց իր եզրակացությունների հետ: Հակոբ Պապիկյանի հաշվետվության մեջ մերկացվում էր տեղական իշխանությունների վարքագիծը, ուղեմական դատարանի և այլ մարմինների աշառու մոտեցումը: Օգոստոսի սկզբներին նա պետք է ելույթ ունենար պառլամենտի նիստում, սակայն օգոստոսի 1-ին Հ. Պապիկյանը անսպասելիորեն մահացավ, և նրա հաշվետվության մասին դադարեցին խոսել: Ինչ վերաբերում է Յուսուֆ Քեմալի հաշվետվությանը, ապա դրանում սյուստախանատութեան մեծ մասը զրկում էր հայերի վրա, իսկ երիտթուրքերի և մուեռանդ ամբոխի գործողությունների արդարացման համար գտնվեցին բազմազան մեղմացուցիչ հանգամանքներ: Սակայն նույնիսկ այս փաստաթուղթը հրապարակայնության շարժանացավ: Յուսուֆ Քեմալը հանվեց սյուստախանատի կազմից և նշանակվեց Փարիզում սովորող թուրք ուսանողների տեսուչ (Մանրամասն տե՛ս A. Adossidès. Les Arméniens et Jeunes turcs..., p. 112—115; Georges Brézol. Les Turcs ont passé là... p. 237—245.— 265:

20. Այս փաստաթուղթը, ինչպես և № 137, 138, 143, 151, 179, 199, 205 փաստաթղթերը հրապարակել է պրոֆ. Մ. Գ. Ներսիսյանը: Տե՛ս Մ. Ներսիսյան, Ելույթի հայկական կոտորածների մասին: «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1965, №1, էջ 85—100: Տե՛ս նաև M. Нерсисян. Геноцид западных армян в 1915 году, Կույն տեղը, № 2, էջ 55—60:— 280:

21. Այս փաստաթուղթը, ինչպես և №№ 115, 171 փաստաթղթերը, հրապարակված են: Տե՛ս Ս. Ալեքսանյան, Վ. Էվոյան, Ա. Մարգարյան, Մարդկությունը լպետք է ների (Փաստաթղթեր հայ ժողովրդի բնաշնչման թուրքական հրեշավոր պլանների և Մեծ եղեռնի մասին): «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ», 1965 № 1:— 289:

22. Մախիմ Մախիմովիչ Կովալենկի (1851—1916)— ռուս իրավաբան, պատմաբան, և լիբերալ քաղաքական գործիչ։ Լայնորեն հայտնի են պրոֆ. Մ. Կովալենկու ազգայնական աշխատությունները, մասնավորապես Կովկասի լեռնականների նախնադարյան մշակույթի մասին աշխատությունները։ Երկար տարիներ խմբագրել և հրատարակել է «Вестник Европы» ամսագիրը, որի էջերում հանդես է եկել Արևմտյան Հայաստանի դրության մասին հոդվածներով։ Մ. Կովալենկու «Հայկական հարցը» հոդվածը ինքնագույն առումնասիրություն է, որը հետաքրքիր գիտարկումներ և եզրահանգումներ է պարունակում արևմտահայերի ճակատագրի, հայ գյուղացիության ծանր վիճակի վերաբերյալ՝ սուլթանական և երիտթուրքական վարչակարգերի օրոք։ 1915թ. մայիսին գրված հոդվածը, բնականաբար, չէր կարող տեղեկություններ պարունակել այդ ժամանակ սկսված հայերի զանգվածային բռնազաղթի և կոտորածի մասին — 306։

23. Ռուս բանաստեղծ և գրականագետ Յուրի Ալեքսանդրովիչ Վեսեյովսկին (1872—1919) Վ. Բրյուսովի, Մ. Գորկու, Ն. Մառի և ռուս մտավորականության տված աչքից ներկայացուցիչների հետ վիթխարի դրական գեր է կատարել ռուս հասարակայնությանը հայ ժողովրդի պատմությանն ու մշակույթին ծանոթացնելու գործում, իր հայրենիքի ազատության և անկախության համար մղած նրա պայքարին։ Մեծ հումանիստ, հայերի հավատարիմ բարեկամ, հայ դասական գրականության խորագիտակ և գնահատող Յուրի Վեսեյովսկին դատապարտում էր սուլթանական և երիտթուրքական գահիներին՝ հայ ժողովրդի, նրա նյութական ու հոգևոր արժեքների բարրաբուսական ոչնչացման համար։ Յուրի Վեսեյովսկին աշխատակցել է «Армянский вестник»-ին, որը հրատարակվում էր Մոսկվայում 1916—1917 թթ.։ Այդտեղ տպագրվել են նրա հոդվածները՝ «Ճառագայլ զավակներ», «Վարդան Մամիկոնյանը հայ բանաստեղծների ստեղծագործություններում» և այլն (ժառանգական այդ մասին տե՛ս А. М. Давтян. Поборник гуманизма и дружбы народов. ՀնՍՀ ԳԱ լրագր, հասարակական գիտություններ, 1965, № 10 էջ 37—46)։ Պետրոգրադի «Вестник Европы» ամսագրում լույս է տեսել Վեսեյովսկու «Թուրքահայերի գրական ստեղծագործությունը» հոդվածը (տե՛ս «Вестник Европы», 1916, մարտ, էջ 75—108)։ Այդ տարիներին առանձին գրքերով հրատարակվել են Վեսեյովսկու արժեքավոր աշխատությունները՝ «Трагедия Турецкой Армении» (Մ., 1915) և «Дети обездоленного края» (Մ., 1916)։ — 310.

24. Այս փաստաթուղթը, ինչպես և ՄՄ 126, 127, 129, 131 փաստաթղթերը, որոշ փոփոխություններով հրապարակվել են ՏԵՄ Սборник дипломатических документов. Реформы в Армении. 26 ноября 1912 года — 10 мая 1914 года, Петроград, 1915. — 315.

25. Սազունովի առաջարկն ընդունվել է անգլիական և ֆրանսիական կառավարությունների կողմից։ 1915 թ. մայիսի 13-ին թերթերը տպագրել են համատեղ պաշտոնական հաղորդագրություն հետևյալ բովանդակությամբ. «Ամբողջ վերջին ամսվա ընթացքում Հայաստանում կատարած է տեղի ունեցել բռնություններ և թուրքերի կողմից օսմանյան իշխանությունների բացահայտ թաղուկությամբ, իսկ երբեմն էլ՝ ուղղակի համադրժակցությամբ։ Այդպիսի կեանքին հայերի կոտորած է տեղի ունեցել էրզրումում, Դերշանում, Ակնում,

Բիթլիսում, Մուզում, Սասունում, Զեյթունում և ամբողջ Կիլիկիայում: Գլխավորն կոտորված են Վանի շրջակայքի հարյուրավոր գյուղերի բնակիչներ, բուն Վանում հայկական թաղը շրջապատվել է քրդերի կողմից: Միեկունյ ժամանակ Կոստանդնուպոլսի թուրքական կառավարությունը բանտարկում և շտեմնված ճնշումների է ենթարկում հայ խաղաղ բնակչությանը:

Ի նկատի ունենալով այս նոր ոճրագործությունները, որոնք Թուրքիայի կողմից կատարվել են ընդդեմ մարդկության և քաղաքակրթության, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի գաղնակից կառավարությունները սույնով Դաանը հրապարակավ հայտարարում են, որ նրանք այդ բոլոր ոճրագործությունների անձնական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամների վրա, ինչպես և այն տեղական ներկայացուցիչների վրա, որոնք մասնակից են լինում նման կոտորածին («Свет», № 124, 13 մայիսի 1915 թ.):— 339:

26. Էրզրումի հայերի տեղահանության մասին այս փաստաթուղթը հաշվետվությունն է օտարերկրյա ռեզիդենտներից մեկի, որն այդ ժամանակ հղել է Արևմտյան Հայաստանում: Փաստաթուղթը հայերին և ասորիներին օգնող ամերիկյան կոմիտեի կողմից հանձնվել է Զեյթուն Բրայսին (American Committee for Armenian and Syrian Relief): Ինչպես և այլ զեպքերում, Բրայսը զգուշության համար չի տալիս հեղինակի անունը: Բրայսի ժողովածուում տպագրված է նաև այդ օտարերկրացի ակադատեսի հաշվետվության շարունակությունը, ականատես, որը պատմում է Էրզրումից աքսորված հայերի հետագա ճակատագրի մասին և, մասնավորապես, տեղեկացվում է, որ 18,000-հոգանոց քարավանից միայն 150 կին ու երեխա է հասել Հալեպի (Տե՛ս The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915—16..., p. 265—267):— 356:

27. Փաստաթուղթը լրիվ հրապարակված է Տե՛ս Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств, 1878—1917 гг., серия III, т. VII, часть 2, М. Л., 1936, с. 455—458:— 364:

28. Առաջին անգամ տպագրված է գերմանական միսիոներական «Allgemeine missions Zeitschrift»-ի 1915 թ. նոյեմբերի համարում և Հայերի օգնություն շվեյցարական կոմիտեի ժողովածուի նույն տարվա I պրակում (Տե՛ս Quelques documents sur le sort des Arméniens en 1915. Fascicule I, Genève, 1915): Բրայսի ժողովածուի անգլիական հրատարակության մեջ բերված է ոչ լրիվ տեքստը և սխալմամբ ասված է, թե Կարմիր խաչի երկու գլխից քուրդերն էլ դանիուհիներ են: Իսկ ֆրանսիական հրատարակության մեջ, որտեղ ռեժիմիսիան երկու քուրդերի հայտարարությունը բերված է ամբողջությամբ՝ ճիշտ կերպով նշված է, որ նրանք երկուսն էլ գերմանուհիներ են (Տե՛ս Le traitement des Arméniens dans L'Empire Ottoman..., p. 249—257):— 375:

29. Փաստաթուղթն առաջին անգամ հրապարակվել է Բրայսի ժողովածուում: Տրվում է աննշան կրճատումներով:— 382:

30. Երիտթուրքական «եռյակի» անդամներից մեկի՝ Զեմալ փաշայի այս հրամանը հրապարակվել է այն բանից հետո, երբ եվրոպական մամուլում երևալին թուրքական գաղանթությունը, աքսորյալ հայերի ողբալի վիճակը

սլատկերող լուսանկարչի: Հենց այդ նույն նպատակին՝ հանցագործությունների հետքերը թուրքներին էր ծառայում Թուրքիայի ներքին գործերի մինիստր Քալեմաթ փաշայի հրամանը՝ 1915 թ. դեկտեմբերի 29-ին, հասցեագրված Հալեպի նահանգապետին, որի մեջ ասվում էր. «Մեզ հայտնի է դարձել, որ օտարերկրացի շատ սպաներ ճանապարհներին սեսիլ են վերահիշյալ մարդկանց [հայերի] գիտկներ և լուսանկարել են: Անհրաժեշտ է, որ այդ գիտկները խնայել չլինեն, այլ ոչ թե ի ցույց դրվեն»: (ՏԵՄ Տաակյան Ք. Գ. Документы младотурецкого комитета о геноциде западных армян в 1915—1916 гг. ՀեՍՀ ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1965, № 3, էջ 84):— 387:

31. Հայերի կոտորածի անմիջական ականատես գերմանացու ճամփորդական նյութերը գրվել են նրա Թուրքիայում հղած ժամանակ և ուղարկվել են Ժնև՝ Հայերի օգնության շվեյցարական կոմիտեի հասցեով, որը և հրատարակել է “Quelques documents sur le sort des Arméniens en 1915” ժողովածուի III պրակտում:

Նոթերի հեղինակը իր ծառայության բերումով ստիպված է եղել շրջել Օսմանյան կայսրության ընդարձակ շրջաններում, լինելու Կիլիկիայում, Լիբիայում և այլ վայրերում, որտեղ նա վկան է եղել այն ոճրագործությունների, որ կատարել են թուրք ոստիկանները, սպաները և տեղական իշխանությունները հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ: Իր պատմության մեջ հեղինակը բերում է կոտորածի այլ վկաների ցուցմունքներ (դատելով նրանց արտահայտություններից, նրանք թուրքեր են կամ օտարերկրացիներ), որոնց անունները հրատարակիչները լրիվ չեն տալիս, այլ նշում են միայն անվանատուները, քանի որ այդ անձինք շարունակում էին մնալ Թուրքիայում: Զգուշության նկատառումներով չի հրապարակված նաև «Ճանապարհորդական նոթերի» հեղինակի անունը, որն այն ժամանակ մահացել է Թուրքիայում, բայց, ըստ երևույթին, այնտեղ ազգականներ է ունեցել: Այս փաստաթուղթն ամբողջությամբ տրված է Բրալսի ժողովածուի երկու հատուկ բաժնիչներում:— 390:

32. Կ-Ե Մարտին Նիպագեն — գերմանացի ուսուցիչ, 1912—1916 թթ. եղել է Հալեպի գերմանական ռեալական դպրոցի ավագ դասադուս նրա դիմումը՝ «Մի քանի խոսք գերմանական ժողովրդի պաշտոնական ներկայացուցիչներին», Թուրքիայում հայերի կոտորածի մասին դերմատացի ականատեսների առաջին փաստաթղթերից մեկը, բազմաթիվ արևելահայեր առաջադրեց եվրոպական մամուլում: Նրիտաշտրեպական պարագլուխների ոճրագործությունների մերկացումը վնաս էր բերում Գերմանիայի հեղինակությանը, ուստի և գերմանական որոշ կիսապաշտոնական թերթերում փորձեր արվեցին կասկածի ենթարկել դ-ր Նիպագենի գոյությունն իսկ: Մարտին Նիպագենի դիմումը առաջին անգամ հրատարակվել է ֆրանսերեն՝ “Quelques documents sur le sort des Arméniens en 1915” ժողովածուի III պրակտում, այս Բրալսի ժողովածուի ֆրանսիական հրատարակության մեջ, նոր փաստաթղթերի բաժնում: 1917 թ. այդ փաստաթուղթը տպագրվել է Լոնդոնում անգլերեն հրատարակվող հայկական “Ararat” ամսագրի № 44—45-ում: Նիպագենի դիմումը գերմաներեն լույս է տեսել առանձին գրքույկով 1919-ին:— 394:

33. Այս փաստաթուղթը հիմնականում համընկնում է նրա հետ, որը

հրապարակվել է հունվարին ռուսական թերթերում, իսկ ապա արտատպվել “Gazette de Lausanne”-ում 1916 թ. փետրվարի 13-ին: Այս փաստաթուղթը տպագրվել է Լաև Բրայսի ժողովածուի երկու հրատարակություններում: Թրանսիական հրատարակության մեջ փաստաթղթին կցված է բացատրական տեքստ, որտեղ ստվում է, թե Մուշի և Սասունի ինքնապաշտպանության ղեկավար Ռուբեն Տեր-Մինասյանին, հայերի հերոսական ինքնապաշտպանության ճնշումից հետո, հաջողվել է անցնել Կովկաս և ապա մեկնել Պետրոգրադ՝ ռուսական կառավարությանը հաղորդելու Արևմտյան Հայաստանի օրհասական դրության մասին: Վերադարձի ճանապարհին, Մոսկվայի հայկական գաղութում նա հաղորդում է կատարել, որը և հրապարակվել է ռուսական թերթերում (Տե՛ս Le traitement des Arméniens dans l'Empire Ottoman..., Paris, 1916, p. 201—204):— 403:

34. Հայ լավագույն մտավորականության ձեռքակալությունը տեղի է ունեցել ոչ թե ապրիլի 28-ին, այլ՝ 1915 թ. ապրիլի 24-ին: Այդ սարսափի գիշերը և հաջորդ մի քանի օրերին Կոստանդնուպոլսում և զավառներում ձեռքակալվել է ընդհանուր առմամբ 800 հոգի՝ օսմանյան պառլամենտի պատգամավորներ, ուսուցիչներ, բժիշկներ, գրողներ, հրապարակախոսներ; փաստաբաններ, նկարիչներ, երաժիշտներ և այլն: Ձերբակալվածների մեջ էին եղել ականավոր գրող, իրավաբան և հասարակական գործիչ Գրիգոր Ջոհրապը (1860—1915), տաղանդավոր բանաստեղծներ Դանիել Վարուժանը (1884—1915), Սիամանթոն (Ասոմ Ծարճանյան, 1878—1915), Ռուբեն Սևակը (Զիլինկիրյան, 1885—1915), հայտնի գրողներ Քլեամեցի (Հովհաննես Հարությունյանը (1860—1915), Տիգրան Զոյթուրյանը (1884—1915), Սմբատ Բյուրատը (1862—1915), նշանավոր դերասան Ենուվր Շահենը (1881—1915) և ուրիշ շատերը: Նրանց բոլորին խմբերով աքսորեցին Անատոլիայի խորքերը, մեծ մասամբ Չանկլրի քաղաքը (Անկարայի և Կաստամունուի միջև) և Ջարում ավանը (Ամասիա քաղաքից արևմուտք): Այնտեղ նրանցից շատերը առանց որևէ դատի ու հետաքննության զազանաբար սպանվեցին: Մյուսները զոհվեցին աքսորի ճապարհին՝ անասելի ստորացումների և խոշտանգումների ենթարկվելուց հետո: Վառուժանին, օրինակ, ստիպել են իր ձեռքով փորել իր գերեզմանը: Ջոհրայի գլուխը ջախջախել են Շեյթան Դերե ավանի մոտ (Ուրֆայի և Դիարբեքի միջև): Հայ մեծ կոմպոզիտոր Կոմիտասը (1869—1935) հոգեկան ցնցումներից խելագարվեց: Բարբարոսաբար ոչնչացնելով Թուրքիայի հայ մտավորականությանը՝ երիտթուրքական կառավարությունը դուրացրեց հիմնական ժողովի իրականացումը՝ Օսմանյան կայսրության հայ ազգաբնակչության ոչնչացումը:— 484:

35. Առնոլդ Զոգեֆ Թոյնբի (1880—1975) — անգլիացի հայտնի պատմաբան և փիլիսոփա, Լոնդոնի համալսարանի միջազգային հարաբերությունների պատմության պրոֆեսոր: Հեղինակն է “Stady of History” բազմահատոր հրատարակության և այլ աշխատությունների, այդ թվում և Թուրքիայի մասին մի քանի գրքերի (տես մատենագիտությունը): “Armenian Atrocities” գիրքը, որից բերվում են հեղինակի առանձին արտահայտություններ ու գնահատականներ, գրված է գերմանացի միտիոներների, շվեյցարացի, ամերիկացի և այլ քաղաքացիների բազմաթիվ հաղորդումների ու վկայությունների,

ինչպես և եղիոնի ականատեսների նամակների ու պատմածների հիման վրա, որոնք տպագրվել են շեղոց երկրների մամուլում: Ա. Թուրքիի գլխավոր 1916 թ. տպագրվել է ֆրանսերեն: Թարգմանվել է նաև արևմտահայերեն և գերմաներեն:— 468:

36. Յոհաննես Լեփսիուս (1858—1926)— գերմանացի հումանիստ, արևելագետ, բողոքական քահանա, «Գերմանա-հայկական ընկերության» նախագահը: Յ. Լեփսիուսը երկար տարիներ Օսմանյան կայսրության հայերի վիճակի վերաբերյալ փաստեր էր հավաքում և ուսումնասիրում: 1896 թ. լույս տեսավ նրա առաջին գիրքը՝ «Հայաստանն ու Եվրոպան» (Թարգմանված է ֆրանսերեն, անգլերեն և այլ լեզուներով), որտեղ բազմաթիվ վավերագրական տեղեկություններ էին հավաքված 1894—1896 թթ. հայկական կոտորածների մասին: 1915 թ., այն բանից հետո, երբ մամուլում լուրեր թափանցեցին արևմտահայերի զանգվածային տեղահանությունների ու կոտորածի մասին, Լեփսիուսը եղավ Թուրքիայում, որտեղ իր ունեցած էապերի շնորհիվ նրան հաջողվեց Թուրքական ցեղասպան քաղաքականությունը մերձացնող բազմաթիվ փաստաթղթեր հավաքել: Այդ հավաստի տեղեկությունների հիման վրա Լեփսիուսը 1916 թ. գրեց «Տեղեկագիր Թուրքիայում հայ ժողովրդի վիճակի մասին» և, հրատարակելով ձեռագրի իրավունքով, գաղտնաբար ուղարկեց «Deutsche Orient Mission»-ի անդամներին: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո Լեփսիուսի այս գիրքը լույս տեսավ երկրորդ անգամ, արդեն մասսայական հրատարակության, ինչպես և Թարգմանվեց ֆրանսերեն և հայերեն: 1919 թ. դ-ր Լեփսիուսը հրատարակեց փաստաթղթերի մեծածախ ժողովածու՝ «Գերմանիան և Հայաստանը», որտեղ հավաքված են գերմանական դեսպանների, հյուպատոսների և Թուրքիայում հավատարմագրված այլ դիվանագիտական աշխատողների զեկուլյենրը, գերմանացի քաղաքացիների դիմումներն ու նամակները և բազում այլ փաստաթղթեր, որոնք անհերքելիորեն վկայում են արևմտահայ բնակչության ոչնչացման կանխամտածված բնույթը և անուղղակիորեն բացահայտում կայդերական Գերմանիայի կառավարող շրջանների թողութությունը: Դ-ր Լեփսիուսի մասին տես **Герман Гольц, Р. С. Корхмазян, Доктор Иоганнес Лепsius. Страницы жизни. «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока». XII, Турция». Е., 1985, с. 116—142: — 471:**

37. Անճշտություն է: Խոսքը երկու գերմանահիների՝ զթուփյան քուլիրի մասին է: Տե՛ս ժանոթագրություն 29.— 479:

38. Ֆայեզ էլ Ղոսեյնի գրքույկը առաջին անգամ լույս է տեսել ֆրանսերեն 1917 թ. Բոմբեյում, ուր հեղինակին հաջողվել էր փոխադրվել երկար գեղերումներից հետո: Այդ նույն թվականին այն Թարգմանվել և տպագրվել է անգլերեն: 1918 թ. Երոջ հավելումներով գրքույկը լույս է տեսել ղերմաներեն Ցյուրիխում, իսկ 1922-ին՝ Պոտսդամում: Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության 50-ամյակի առթիվ Ֆայեզ էլ Ղոսեյնի գրքույկը 1965 թ. վերահրատարակվեց ֆրանսերեն՝ Բելյուֆում:

Գրքույկը Թարգմանված է նաև հայերեն: Ֆրանսերեն տեքստը համադրված ու համեմատված է 1922 թ. գերմաներեն, ինչպես նաև հայերեն հրատարակությունների հետ, որոնցից ավյալ ժողովածուի շարադրանքի մեջ են

մտցվել առանձին փոքր հատվածներ, որ չէին ընգրկված Ֆրանսերեն առաջին հրատարակության մեջ:— 494:

39. Մեվլան-զադե Ռիֆաթ— երիտթուրքական կուսակցության նախկին գործիչ: Իր գրքում, որը կիսահուշագրական բնույթ է կրում, հեղինակը բացահայտում է հայերի տեղահանության ու զանգվածային շարժերի կազմակերպման մի շարք պատճառներ: Գրքում նկարագրված են նաև քեմալական շարժման ծագումն ու այլ իրադարձություններ: Մեջբերված հատվածները թարգմանված են արաբատառ թուրքերեն բնագրից, համագրվել ա համեմատվել են 1938 և 1968 թվականներին Բեյրութում հրատարակված արևմտահայերեն թարգմանությունների հետ:— 494:

40. Հրապարակվող հատվածը բովանդակող գրքում բերված են առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին մի շարք հայտնի թուրք բժշկների կատարած դաժան, անմարդկային արարքների բազմաթիվ վառ օրինակներ, ցույց է տրվում, որ հայերի զանգվածային տեղահանության ու ջարդերի կազմակերպման և իրականացման համար անմիջականորեն մեղադրվող թուրք պատասխանատու գործիչների մեծամասնությունը դիպլոմատոր բժշկներ էին, որոնք կրթություն էին ստացել Ստամբուլի բարձրագույն բժշկական գաղութում կամ եվրոպական համալսարաններում: Այդ մարդասոցողների թվում էին դոկտոր Նազըմը և դոկտոր Բենաէզդին Շաքիրը՝ հատուկ կազմակերպության, կոտորածների գործերի յուրատեսակ մեխանիզմների («Թեշվիլաթի մահուտե», տես 237 փաստաթուղթը) ղեկավարները, Դիարբեքրի նահանգապետ Ունիդ փաշան, որը գլխավորել էր 100000-ից ավելի քրիստոնյաների (հայերի, փոխացիների, քաղղեացիների) կոտորածը, Մարզվանի նահանգապետ Ֆախրը, որը պարծենալով հայտարարել էր, թե սպանել ու կտել է հազարավոր հայերի, և շատ ուրիշներ: Գրքում նշված են հայ բժիշկների վերաբույժների, թիրապետների, ատամնաբույժների, ղեզադորների և այլոց անուններ (ընդհանուր հաշվով 221 մարդ), որոնց զազանաբար տանջամահ էին արել (Մանրամասն տե՛ս Les persécutions contre les médecins arméniens. Pendant la guerre générale en Turquie. Constantinople, 1919, էջ 26—53):— 524:

41. Սուլեյ մոդովածուում կրճատված տեսքով ղեկավարված էմիլ Դո մեզլի՝ Մոստորան քաղաքի բողոքական աստվածաբանության ֆակուլտետի ղեկավար ճառը արտասանվել է Փարիզում 1916 թ. հունվարի 16-ին՝ Հայաստանին նվիրված երեկոյին, իսկ այնուհետև հրապարակվել որպես 1917 թվականին հեղինակի լույս ընծայած «L'Arménie, les massacres et la question d'Orient» վերնագրով գրքի նախաբան: Այդ գրքում հեղինակը բերում է հայերի կոտորածի անմիջական ակաւատենների՝ տարբեր ազգության մարդկանց պատմածները, հանգամանորեն շարադրում երիտթուրք պարագլուխների համախալածական ու համաթուրքական ծրագրերը, տալիս Իթթիհատի ղեկավարներ Թալեաթի ու էնվերի քաղաքական գործունեության բնութագրեր և այլն:— 525:

42. Կոմունիստական կուսակցության և խորհրդային պետության աջակցությամբ գործիչ Սեբեյ Միքնովիչ Կիրովը (1886—1934) մտահոգվել էր արևմտա-ալեքի ճակատագրով: Դատապարտելով հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Ս. Մ. Կիրովը դրա հետ մեկտեղ առաջադրում էր

կայնության ուշադրութիւնն էր հրաժիրում հրաշքով փրկված հայ գաղթականների աղետալի վիճակի վրա, կոչ անելով համակողմանի օգնություն ցույց տալ նրանց: «Գաղթականների մոտ» հոգվածում, որը տպագրվել էր «Թերեք» թերթի 1916 թ. փետրվարի 25-ի համարում, Ս. Կիրովը գրում էր. «...ՆՔԵ ոմանց համար պատերազմն իսկական աղետ էր, սարսափ, ապա զա ալոպիսին էր, անտարակույս, այն մարդկանց համար, ովքեր հարկադրված էին թողնել հարազատ վայրերը և ապաստան փնտրել օտար եզրերում, օտար մարդկանց շրջանում:

Գաղթականները սփռվել են ռուսական երկրով մեկ, Հայերը կորցրել են իրենց երեխաներին, եղբայրները լքիտեն, թե որտեղ են իրենց քույրերը, քայքայվել են ամբողջ ընտանիքներ, կորսված է նրանց ողջ կարողությունը:

Վիճակն իրոք որ ահալուր է...» — 527:

43. Յրանսիացի մեծ գրող Անատոլ Ֆրանսը (1844—1924) ավելի քան երկու տասնամյակ հետեողականորեն և իրեն հատուկ կրթոտությամբ Գանգես էր գալիս ի պաշտպանություն ճնշված ու կեղեքված հայերի, ի պաշտպանություն համիդյան և հրիտթուրքական ջարդարարների զոհերի: Նա եղել է կազմակերպիչն ու ոգեշնչողը բազմաթիվ միջոցառումների, նպատակ ունենալով լայն հասարակայնությանը ծանոթացնել կամայականության, հալածանքների և պարբերական ջարդերի այն իրադրությանը, որ մշտապես տիրում էր Արևմտյան Հայաստանում:

Դեռևս XIX դարի վերջերին՝ 1894—1896 թթ. զանգվածային կոտորածի ժամանակ Ա. Ֆրանսը բողոքի ձայն բարձրացրեց սուլթանական դահիճների դեմ, որոնք արյամբ էին հեղեղել հայերի բուն հայրենիքը՝ Արևմտյան Հայաստանը: Նա կազմակերպում է և անձամբ մասնակցում նվիրատվությունների հանդանակմանը որբացած հայ երեխաների օգտին (այդ մասին տես Ա. Ֆրանսի նամակագրությունը Ա. Չոպանյանի հետ:— Հայաստանի Հանրապետության մշակույթի մինիստրության գրականության ու արվեստի թանգարան: Արշակ Չոպանյանի արխիվ, արտասահմանյան նամակների բաժին, Մ 9684): Ժան Ժորեսի և Ֆրանսիս դը Պրեսանսեի հետ Ա. Ֆրանսը մահում էր 1900—1914 թթ. Փարիզում լույս տեսնող «Pro Armenia» հանդեսի խմբագրության կազմի մեջ և եռանդուն համագործակցում հանդեսին: 1903—1904 թթ. «Ի պաշտպանություն Հայաստանի և Մակեդոնիայի» կոմիտեի կողմից Փարիզում, Լոնդոնում, Հռոմում, Միլանում, Ժնևում և Եվրոպայի այլ խոշոր կենտրոններում միտինգներ ու խորհրդաժողովներ էին կազմակերպվում ի պաշտպանություն հայերի ու մակեդոնացիների, որոնք ամենից շատ էին ապագայում սուլթանական արյունոտ լծից: Այդ շարժման զենկավարներից ու եռանդուն մասնակիցներից մեկը Անատոլ Ֆրանսն էր: 1903 թ. մայիսին նա երկու անգամ մեկնում է Իտալիա՝ մասնակցելու նման կարգի հանրահավաքների: Առաջին հանրահավաքը տեղի է ունենում Միլանում՝ 1903 թ. ապրիլ 26-ին, մյուս երկուսը՝ Հռոմում (1903 թ. մայիսի 7-ին և 24-ին): Վերջին հանրաժողովում, մայիսի 24-ին «Adriano» թատրոնի դահլիճում արտապանած ճառում Անատոլ Ֆրանսը նշում է. «Սուլթան Աբդուլ-Համիդ II-ը մի հրիչ է, որը մշտապես դադում է իր խղճուկ ամենազորության մեջ և, սարսափելով իր իսկ ոճրագործություններից, իրեն հանգստացնում է նրանով, որ նոր սեփական է գործում. 1893-ից մինչև 1896 թ. նա կախել ու ողջակիզել է 300

հազար հայերի և այդ ժամանակից սկսած նողկալի զգուշավորությամբ զբաղվում է որբացած ժողովրդի հետևողական բնաջնջմամբ...» (Մանրամասն տե՛ս Anatole France. Trente ans de vie sociale. I. Introduction générale, 1897—1904. Paris, 1949, էջ 137—138, 143—147): Անտուլ Ֆրանսը ողջունում է նաև 1906 թ. հունվարի 23-ին լոնդոնում բացված խորհրդածողովը, որը նվիրված էր հայկական հարցին (Այդ մասին տե՛ս «Pro Armenia», premier mars, 1906, № 129, էջ 865): Սույն ժողովածուում բերված Ա. Ֆրանսի ճառը արտասանվել է Հայաստանին նվիրված երեկոյին, որը տեղի էր ունեցել 1916 թ. ապրիլի 9-ին Սորբոնի Մեծ դահլիճում (Տե՛ս «Homage à l'Arménie», Paris, 1919, p.V—VII, 1—5, 44—47):

Ա. Ֆրանսից բացի, հիշյալ երեկոյթում ելույթ են ունեցել պատգամավորների պալատի նախագահ և արտասահմանյան երկրների հետ Ֆրանսիայի բարեկամության ընկերության նախագահ Պոլ Դեշանելը, լուսավորության մինիստր ակադեմիկոս Պոլ Պենլըվեն, աբբասյուր Վետեռլեն և ուրիշներ: Հանդիսավոր ժողովի հասցեով հեռագրեր էին ստացվել «Հանուն Հայաստանի անդիակալան կոմիտեի» նախագահ էնյուրին Ուիլյամսից, լորդ Բրալսից, Մոսկվայի գրական-արտիստական խմբակի նախագահ, հանրահայտ բանաստեղծ Վալերի Բրյուսովից, Թուրինում լույս տեսնող «Armenia» հանդեսի խմբագիր պրոֆեսոր Կոռադո Կոռադինոյից, Ղվիյցարացի հայտնի հասարակական գործիչ Լեոպոլդ Ֆավրից և ուրիշներից: Վ. Բրյուսովի հեռագրում ասվում էր. «Մոսկվայի գրական-արտիստական խմբակը արտահայտում է իր ամենախոր համակրանքը, իր ամենասրտազին զղացումներն ու անկեղծ մաղթանքները հայ ժողովրդին» (La revue des «Amitiés franco-étrangères», № 4, mai-juin 1916, p. 9—11):— 529:

44. Գերմանական և միջազգային սոցիալիստական շարժման նշանավոր գործիչ Կառլ Լիբկնիխտը (1871—1919) քանիցս հանդես է եկել գերմանական կայսերապաշտների դիտությամբ և երիտթուրք կառավարիչների հրամանով խաւաղ հայ բնակչության նկատմամբ գործադրված հրեշավոր արարքների մերկայացմամբ: 1916 թ. հունվարի 11-ին Լիբկնիխտը ռալյսստագում հանդես եկավ հարցապնդմամբ այդ խնդրի առթիվ, աներկմտորեն ակնարկելով, որ կայզերի կառավարությունը ևս պատասխանատվություն է կրում հայերի զանգվածային կոտորածի համար: Լիբկնիխտի հարցապնդումն իրարանցում առաջացրեց գերմանական պառլամենտում: Սոցիալ-դեմոկրատական Փրակցիան շտապ նիստ գումարեց այդ հարցը քննարկելու համար, սակայն կուսակցության աջքնատրիստական ղեկավարությունը թշնամաբար վերաբերվեց Լիբկնիխտի ելույթին և դատապարտեց այն:— 529:

45. Զեյնա Բրալս (1838—1922)— անգլիացի պետական գործիչ, Լորդերի պալատի անդամ: Հիմնել է Անգլո-հայկական ընկերությունը, 1876 թ. այցելել է Կովկաս և Հայաստան, իր դիտարկումներն ընդհանրացնելով «Transcaucasia and Ararat» գրքում, որը լույսը էր տեսել Լոնդոնում 1877 թ.: 1916 թ. Լոնդոնում նրա լույս ընծայած «Հայերի նկատմամբ վերաբերմունքը օսմանյան կայսրությունում» ծավալուն ժողովածուն բազմաթիվ փաստաթղթեր է պարունակում 1915—1916 թթ. Թուրքիայում հայերի տեղահանության ու զանգվածային կոտորածների մասին: Ժողովածուն բովանդակում է 158 փաստաթուղթ: Դրանք չարդի անմիջական ականատեսների՝

չնզող երկրներին՝ Շվեյցարիայի, Դանիայի, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների (վերջինս համաշխարհային պատերազմի մեջ էր մտել 1917 թ.) և այլ պետությունների միսիոներներին, բժիշկներին, պրոֆեսորներին, սանիտարուհիներին, պետական ծառայողներին և այլ ներկայացուցիչներին պատմածներն են, ինչպես նաև նամակներն ու դիմումները իրենց կառավարություններին։ Բրայսի ժողովածուում զետեղված են նաև Թուրքիայի դաշնակից կաղերական Գերմանիայի ներկայացուցիչներին միակացնող ցուցմունքներն ու վկայությունները և շատ այլ նյութեր։ Համադրման ու համեմատման միջոցով Բրայսին հաջողվել էր հաստատել ժողովածուում զետեղված փաստերի բացարձակ հավաստիությունը։ Գրքին կցված է Զ. Բրայսի ծավալուն առաջաբանը, որի մեջ հեղինակը տալիս է Հայաստանի պատմության համառոտ ակնարկը հնագույն ժամանակներից մինչև 1915 թ. և մանրամասն շարադրում արևմտյան հայության տեղահանության ու զանգվածային ջարդերի պատմությունը։ Այդ հույն 1916 թ. Զ. Բրայսի ժողովածուն Փարիզում հրատարակվեց ֆրանսերեն լրացված երեք նոր փաստաթղթով, որոնք չէին բերված անգլիական հրատարակության մեջ։ Կրճատված տեսքով հրատարակվել է նաև Գայերենը։— 530:

46. Հերբերտ Ադամս Փիլքոն (1880—1934) — ամերիկացի լրագրող և իրավաբան-միջազգայնագետ, փիլիսոփայության դոկտոր, «Փամանյան կայսրության հիմնադրումը», «Եվրոպայի նոր քարտեզը» և այլ աշխատությունների հեղինակ, Տարբեր ժամանակներում, մասնավորապես 1908—1913 թթ. գտնվել է Թուրքիայում, որպես “New York Herald” ամերիկյան թերթի և եվրոպական մի քանի լրագրերի թղթակից, ինչպես նաև դատավանգել է Տարսոնի ամերիկյան քոլեջում։ Թուրքիայում գտնվելու տարիներին դ-ր Գիլբերտը բազմիցս ականատես է եղել սուլթանական և երիտթուրքական իշխանությունների կազմակերպած հայկական ջարդերին։ «Մարդկությունը չի կարող խուլ մնալ դժբախտ զոհների օգնության ձիւղերի հանդեպ...», — գրել է նա իր գրքուկի առաջաբանում։— Իմ բարոյական պարտքն եմ համարում հանրության ուշադրությունը սեռել «նորագույն պատմության ամենասուկ շրջին», լուսաբանելով փաստերն ու բացահայտելով, թե ում վրա է ընկնում պատասխանատվությունը։ Գիլբերտի գիրքը հիմնված է հավաստի փաստերի վրա։ Նրա համար աղբյուր են հանդիսացել մասնավորապես «Հայերի ու սփյուռքիների օգնության ամերիկյան կոմիտեի» զեկուցագիրը, որը պարունակում էր 35 վկաների ցուցմունքներ, “Sonnenaufgang” հանդեսի խմբագրությանը գերմանացի միսիոներների ուղարկած նամակները, ականատեսների վկայություններ, որոնք հեռագրերի ձևով 1915 թ. օգոստոս-հոկտեմբերին հրապարակվել են “Temps”, “Courrier du Centre”, “Tribune de Genève”, “Journal de Genève”, “Gazette de Lauzanne”, “Evening Post”, “Manchester Guardian”, “Frankfurter Zeitung”, “Paris-Midi” և այլ թերթերում, 1916 թ. Հ. Ա. Գիլբերտի գրքուկը հրատարակվել է նաև ֆրանսերեն, հայերեն և ռուսերեն։— 538:

47. Ռենե Պիեռ (1870—1958) — ֆրանսիացի պատմաբան, հրապարակախոս, Թուրքիայի պատմությանը նվիրված հետազոտությունների հեղինակ։ Պիեռի գիրքը ամբողջությամբ թարգմանվել է հայերեն և հրատարակվել Սոսամբուլում 1919-ին։— 540:

48. Ռուս նշանավոր բանաստեղծ և գիտնական Վալերի Ցեզովիչ Բրյու-

սովց (1878—1924) շատ ջանքեր ու ժամանակ է նվիրել հայ ժողովրդի բազմադարյա պատմության և մշակույթի խոր ուսումնասիրմանն ու տարածմանը: «Ինչքան ավելի էի խորամուխ լինում Հայաստանի օտումնասիրմանը, այնքան պարզորոշ էին իմ առջև ուրվագծվում նրա պատմական ճակատագիրն ու նրա մեծ մարդկանց կերպարները...», այնքան ավելի համառորեն էր իմ առջև հանում այն կշտամբանքը, որ անցյալում կարող էի այդպես անտարբեր անցնել այդ աշխարհի կողքով,— գրել է Վ. Բրյուսովը իր պատրաստած «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուի նախաքանում, (Տե՛ս Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней. Под редакцией, со вступительным очерком и примечаниями Валерия Брюсова. М., 1916, с. 6): 1916 թ. Վ. Բրյուսովը այցելում է Հայաստան, լինում Երևանում, Էջմիածնում, ակնհայտես գտնում հայ գաղթականների ողբերգությանը, հանդիպումներ ու զրույցներ ունենում կոտորածի անմիջական ակադեմիկոսների հետ: Թուրքիայում հայերի նկատմամբ գործադրված գազանությունների դեմ Վ. Բրյուսովն իր բողոքն արտահայտել էր այդ ժամանակ արգեն տպագրության պատրաստ մի շատ հետաքրքիր և ինքնատիպ աշխատության՝ «Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի տարեգրության» մեջ (Մ., 1918), որը երկրորդ հրատարակությամբ լույս տեսավ 1940 թ. Երևանում՝ Մ. Գ. Ներսիսյանի առաջարանով: Հայաստանում Վալերի Բրյուսովի անունը շրջապատված է խոր հարգանքով ու սիրով:— 541:

49. Հեղինակը նկատի ունի հայերի զանգվածային կոտորածը Փեմախի գիրճում (Երզնկա քաղաքից հարավ-արևմուտք) 1915 թ. հունիսին: Մայիսի վերջերին-հունիսի սկզբներին այստեղ էին թշվել 20—25 հազար հայեր, նոսազնապես կանայք ու երեխաներ, որոնք տեղահանվել էին Երզնկայից: Մի քանի օրում՝ 1915 թ. հունիսի 10—14-ը նրանք բոլորն էլ բարբարոսաբռն ծախշաղվել էին: Դա անպաշտպան կանանց, երեխաների ու ծերունիների նկատմամբ գործադրված գազանային հաշվեհարդար էր, անողոք նախնի: Կոտորածից մազապուրծ սակավաթիվ հայեր պատմում էին, որ Փեմախի կամրջից երեխաներին նետում էին անդունդը: Ի տարբերություն այլ վայրերի, որտեղ տեղահանված հայերի կաթորածն իրականացնում էին նրանց ուղեկցող ժանդարմներն ու զինված պլազակախմբերը, այստեղ ոճրագործությունը կատարել էին թուրքական 86-րդ հծենլազորային բրիգադի զինվորները: Այդ մասին իր ղեկույցում հաղորդում էր էրզրումում գերմանական հյուպատոս Ռիխտերը, որը նաև նշել էր, որ այնտեղ գտնվող թուրքական երրորդ զորաբանային հրամանատարությունը ոչ միայն իրազեկ էր գործին, այլև ինքն էր կանոնավոր զորքերին թույլ տվել մասնակցելու Երզնկայի հայ բնակչության բնաջնջմանը (Deutschland und Armenien 1914—1918. Potsdam, 1919, S. XXIV. Տե՛ս Ե. Ղ. Սարգսյան. Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914—1918: Երևան, 1964, էջ 245):— 546:

50. Տիգրան Անդրեասյանի՝ Զեյթունի հայ բողոքականների քահանայի պատմածը տպագրվել էր 1915 թ. «Ararat» հանդեսի նոյեմբերյան համաթում: Այնուհետև այն զետեղվել էր Բրայսի ժողովածուի երկու հրատարակություններում, ինչպես նաև առանձին գրքուկով հրատարակվել Գրադոն-բեն, Մուսա լեռան հայերի հեռուսկան ինքնապաշտպանության առաջիկ

մանրամասն նկարագրությունը տրված Տիգրան Անդրեասյանի հուշագրություններում, որոնք լույս են տեսել 1915 և 1935 թթ.։ Այդ գոյամարտի վերջին օրերի մասին գրել է Ֆրանսիացի պատմաբան Պոլ դյու Վեուսն իր «Բրիտանոնյանները վտանգի մեջ են Մուսա լեռան վրա» գրքում (Տե՛ս Paul du Vêou. Chrétiens en péril au Moussa Dag. Paris, 1939. p. 49—55)։ Հայերի քաջարի դիմագրությունն է նվիրել իր «Մուսա լեռան քառասուն օրը» հիանալի վեպը ամստրիացի նշանավոր արձակագիր Ֆրանց Վերֆելը (1890—1945), որի գիրքը լավագույնն էր ճանաչվել 1934 թ. արձակ ստեղծագործությունների թվում և արժանացել միջազգային գրական մրցանակի։ Լույս տեսնելուց անմիջապես հետո Վերֆելի պատմավեպը թարգմանվեց անգլերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն և այլ լեզուներով։ Վեպը հայերեն, լեհերեն, անգլերեն, գերմաներեն, հունգարերեն, չեխերեն և ռուսերեն հրատարակվել է մի քանի անգամ։ Թարգմանվել է մոտ 30 լեզուներով։— 552։

51. Առաջին աշխարհամարտից հետո, երբ Օսմանյան կայսրության փլուզման հետևանքով արարական երկրների ժողովուրդները թոթափեցին թուրքական դարավոր լուծը, Սուդիայի գրեթե բոլոր հայերը վերադարձան իրենց հաքալատ վայրերը։ Բայց հետագայում նրանք ստիպված եղան երկրորդ անգամ թողնել իրենց օջախները. թուրքական կառավարող շրջանների հետ Ֆրանսիայի կառավարության կնքած պորթարքի հետևանքով Ալեքսանդրիտի սանձակը 1939 թվականին անցավ Թուրքիային, և հայերը նորից էին ստիպված գաղթել։ 1947 թվականին մուսուլմանների մի մասը, այդ թվում ինքնապաշտպանության զինվարներից մեկը՝ Եսայի Ցաղուբյանը (մահացել է Երևանում 1957 թ.) հայրենադարձվեցին Խորհրդային Հայաստան։— 553։

52. Վանի, Շապին-Գարահիսարի, Սազունի և Ուտհայի հայության հերոսական ինքնապաշտպանության մասին տես. Оборона Вана. М., 1917. Кок они разгромили наш Сасун. М., 1917. La défense héroïque de Van (Arménie). Genève, 1916. The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire..., London, 1916. Հ. Տեր-Հառությունյան. Շապին-Գարահիսարի ապստամբությունը, Թիֆլիս, 1917, Դիցազնական հայորդին Մկրտիչ Եօթնեղբայրյան, Աթենք, 1937. Հուշամատյան Մեծ եղեռնի. Հրատ. «Զարթոնք» խմբագրության, Բեյրութ, 1965 և այլն։— 555։

53. Անրի Բարբի— ֆրանսիացի լրագրող։ Որպես Փարիզի «Le Journal» թերթի թղթակից 1916—1917 թթ. նա եղել էր պատերազմական գործողությունների առիական թատերաբեմում, Արևմտյան Հայաստանում և Միջագետքում, որտեղ նրան վիճակվել էր դառնալ այն ողբերգական անցողորմների ակնատեսը, որոնց մասին նա գրել է իր թղթակցություններում։ Անրի Բարբիի գիրքը լույս է տեսել Փարիզում 1917 թվականին հետևյալ վերնագրով. Henry Barby. Au pays de l'épouvante. L'Arménie martyre. Հենց այդ հրատարակությունից էլ ռուսերեն է թարգմանվել 1919 թ. և հայերեն՝ 1920-ին։— 559։

54. Նայիմ բեյ— թուրք պաշտոնյա, 1915—1917 թթ. եղել է Հալեպի գաղթականների տեղաբնակ գլխավոր քարտուղարը։ Հենց այդ տեղաբնակներն էր հանձնարարված կազմակերպել կայսրության բոլոր ժայռերից Հալեպ քաղաքում հայերին Դեր Զորի անապատ քշելու գործը։ Այդ պաշտոնին գտնվելիս Նայիմ բեյը ականատեսն էր եղել անպաշտպան մարդկանց դեմ կատարվող

հանցագործություններին: Պաշտոնավարության տարիներին նրա ձեռքով անցել էին մեծ թվով գաղտնի փաստաթղթեր՝ Քուրքիայի ներքին գործերի մինիստր Քալեաթի փաշայի ծածկագիր հեռագրերը, որոնք վերաբերում էին հայերի տեղահանության ու կոտորածի կազմակերպմանը, թուրք պաշտոնատար անձանց հասցեագրված հրամաններ ու հրահանգներ և այլն: Երբ 1918 թվականի հոկտեմբերին անգլիական զորքերը մտան Հալեպ, հայերի բնաջնջմանը մասնակից բոլոր թուրք պաշտոնատար անձինք հեռացան քաղաքից: Ինչպես խոստովանում է Նայիմ բեյը, ճաղաքից թուրքերի հեռանալը շատ նման էր հանցագործների փախուստին» (The Memoirs of Naim Bey, London, 1920, p. XI):

Նայիմ բեյը մնացել էր Հալեպում, ուր նրան փնտրել-գտել էր հայ մտավորական Արամ Անտոնյանը, որը պատահաբար փրկվել էր տարագրվելու: Նայիմ բեյը համաձայնվում է Արամ Անտոնյանին հանձնել գաղտնի փաստաթղթերը իր հուշագրությունների հետ միասին, որոնք 1920 թ. հրապարակվեցին անգլերեն՝ Լոնդոնում: Նույն թվականին այդ փաստաթղթերն ու Նայիմ բեյի հուշերը Փարիզում լույս տեսան ֆրանսերեն՝ Արամ Անտոնյանի մեկնաբանությամբ: Այդ գիրքը երեք անգամ հրատարակվել է արևմտահայերեն: Վերջին հրատարակությունը տես Ա. Անտոնյան, Մեծ ոճիրը: Երևան, 1990: «Նայիմ բեյի հիշողությունները» երեք հրատարակություն են ունեցել անգլերեն: 1964 թ. այն լույս տեսավ երկրորդ հրատարակությամբ՝ Նյու-Քառն Սթիվար քաղաքում (Փենսիլվանիա, ԱՄՆ), զբոյս վերջում զետեղված է 18 լուսանկար, որոնք պատկերում են արևմտահայերի նկատմամբ տարգրված բռնությունները: Լուսանկարներն արված են գերմանացի և ավստրիացի սպաների՝ կոտորածի անմիջական ակնհաստեսների կողմից: Վերջին՝ երրորդ հրատարակությունում, որը լույս է ընծայվել 1965 թ.՝ Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության 50-ամյակի առթիվ, տրված է 8 նոր լուսանկար, ինչպես նաև 1948 թ. Նյու Յորքում հրատարակված Զ. Գուտմանի «The beginnings of genocide. A brief account of the armenian massacres in World War I» գրքույկի լրիվ շարադրանքը: Սույն ժողովածուում կրճատ ապագրվող «Նայիմ բեյի հիշողությունները» համադրված և մեկնատված են ֆրանսերեն և արևմտահայերեն շարադրանքների հետ, ընդամենը վերացրված են անգլերեն հրատարակություններում տեղ գտած անձնություններն ու վրիպումները:— 559:

55. Տեղահանությանն ու կոտորածին վերաբերող բոլոր գաղտնի փաստաթղթերում «Հայտնի ժողովուրդ» արտահայտությունն օգտագործվել է միայն հայերի վերաբերմամբ:— 561:

56. «Նայիմ բեյի հիշողությունների» անգլերեն հրատարակություններում այս փաստաթուղթը սխալմամբ թվագրված է 9 մարտի 1915 թ.՝ փոխանակ 9 սեպտեմբերի 1915 թ. (Տե՛ս Aram Andonian. Documents officiels concernant les massacres arméniens, Paris, 1920, p. 34):— 565:

57. Կոպիլը շվեյցարացի ինժեներ էր: Նշված տարիներին նա շատ ջանքեր էր գործադրել փրկելու համար աքսորված հայերին, որոնք աշխատում էին Բաղդադի երկաթուղում:— 571:

58. Այս գեկիրեսի իրավանցմանը խանգարեց երիտթուրքական պարագլուխների զավթողական քաղաքականությունը, ինչպես նաև համապատաս-

խան նախապայմանների բացակայությունը, մասնավորապես ռուսական զորքերի հեռանալը Արևմտահայաստանից: Մինչդեռ պաշտոնական հրատարակություններում Գեկրեաի ձախդման պատճառները գնահատվել են միակողմանի. «1918 թ. փետրվարին թուրքերը, որպես պատրվակ օգտագործելով իրենց իսկ հրահրած բախումը հայկական ջոկատների և մուսուլման բնակչության միջև, իրենց զորքերը մտցրին «Թուրքահայաստանի» տարածք և հայ բնակչությանը զրկեցին ազատ ինքնորոշման իրենց իրավունքն իրականացնելու հնարավորությունից. որը նախատեսված էր Ժողովուրդների դեկլարացիայով»: (Документы внешней политики СССР. М., 1957, т. I, с. 712): — 583:

59. Անդրեյ Նիկոլաևիչ Մանդելշտամ (1869—1939) — ռուս դիվանագետ, իրավաբան և պատմաբան, Դատաբանական համալսարանի միջազգային իրավունքի պրոֆեսոր: Տասնվեց տարի՝ 1898-ից մինչև 1914-ը Ա. Մանդելշտամը գտնվել է Թուրքիայում՝ որպես Կոստանդնուպոլսում ռուսական դեսպանության առաջին թարգման: Մանդելշտամի «Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը» հիմնարար աշխատությունը գրված է հսկայական քանակությամբ փաստերի, պաշտոնական փաստաթղթերի, թուրքական աղբյուրների բարեխիղճ ուսումնասիրման, ինչպես նաև հեղինակի անձնական դիտարկումների հիման վրա:

Ա. Մանդելշտամի գրքից մեջբերված հատվածները սոսկ մի փոքր մասն են այն բաժնի, որը նվիրված է 1915—1916 թթ. Թուրքիայում իրականացված հայերի զանգվածային կոտորածին, որտեղ մեջ են բերվում վկաների բազմաթիվ ցուցմունքներ և արժանահավատ փաստեր, որոնք մինչև վերջ մերկացնում են հրեշավոր ոճրագործությունների մեղավորներին՝ երիտթուրք կառավարիչներին, ինչպես նաև ցույց են տալիս կայսերապաշտական Գերմանիայի անսխառնակ դերը արևմտահայության ցեղասպանության իրականացման մեջ: (Մանրամասն տե՛ս André Mandelstam. Le sort de l'Empire Ottoman. Lausanne - Paris, 1917, p. 187—331): Նշված գրքի առաջին մասը, որը նվիրված է երիտթուրքերի քաղաքականությանը պատերազմի նախօրյակին ու նրա տարիներին և հայերի զանգվածային ջարդերին, հայերեն է թարգմանվել և առանձին գրքով հրատարակվել Ստամբուլում 1919-ին: Հայկական հարցում մեծ տիրությունների վարած քաղաքականությանն է նվիրված Ա. Մանդելշտամի մի այլ մեծածառք աշխատությունը La Société des Nations et les Puissances devant le problème arménien, Paris, 1926: Ռուսերեն հրատարակված է նրա «Երիտթուրքական տերությունը» գիրքը (Մ., 1915): — 601:

60. Վլադիմիր Ալեքսանդրովիչ Գորդլևսկի (1876—1956) — խորհրդային նշանավոր արևելագետ, թուրքերենի, թուրքական գրականության, քանահյուսության և Փոքր Ասիայի միջնադարյան պատմության խոշոր մասնագետ: 1948 թվականից՝ ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ: Վ. Ա. Գորդլևսկու «Հայերը և պատերազմը» հոդվածը գրվել է 1917 թ.՝ ռուսական զորքերի կողմից ազատագրված Արևմտյան Հայաստանում հեղինակի գտնվելու ժամանակ: Առաջին անգամ լույս է տեսել «Թուրքիայի ուրվագծերը» վերնագրով հոդվածների ու աշխարհների ժողովածուում, Երևանում

գետեղվել է Վ. Ա. Գորգյանկու Ընտիր երկերի երրորդ հատորում, որը լույս է տեսել Մոսկվայում 1962 թ.— 603:

61. «Թուրքահայաստանի մասին զեկուցագիրը» ՌեՅՍՆ Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ էր ներկայացվել 1917 թվականի նոյեմբերին, որի մասին ասվում է «Жизнь национальностей» շաբաթաթերթի խմբագրական ծանուցության մեջ, որն առաջին անգամ հրապարակել էր Վ. Տերյանի «Զեկուցագիրը»: Հայ մեծատաղանդ բանաստեղծ և պետական ականավոր գործիչ Վանան Տերյանը (1885—1920) եռանդալի մասնակցում էր Ազգությունների գործերի ժողովրդական կոմիսարիատին առնթեր հայկական գործերի կոմիսարիատի աշխատանքին, Համառուսաստանյան կենտրոնական գործադիր կոմիտեի անդամ էր: «Զեկուցագրի» հետ միասին Վ. Տերյանը Ժողովուրդոհի էին էր ներկայացրել «Դեկրետ Հայաստանի մասին» փաստաթղթի նախագիծը, որի առանձին դրույթներ արտացոլվեցին «Թուրքահայաստանի մասին դեկրետի» մեջ (տես փաստաթուղթ № 226):— 605:

62. 1918 թվականի սկզբներին Թուրքական զորքերը ներխուժեցին Անդր-կովկաս և զավթեցին Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը: Երևանի ուղղությամբ առաջացող Թուրքական ստորաբաժանումները 1918 թվականի մայիսի 21-ին դրավեցին Սարդարապատ գյուղը, բայց հետագա օրերին՝ մայիսի 22—26-ը, հայկական զորամասերը աշխարհազորայինների հետ միասին ջախջախեցին Թուրքական զորքերին և հարկադրեցին նահանջել Ալեքսանդրապոլ: Սարդապատի հերոսամարտը կանխեց Երևանի և ամբողջ Արևելյան Հայաստանի դրավումը Թուրք զավթիչների կողմից:— 608:

63. Ցեղասպանության քաղաքականության հետևանքով 1914—1918 թթ. արևմտահայերի կրած մարդկային կորուստների մասին սույն ժողովածուում բերված տվյալների միջև զգալի անհամապատասխանություն կա. նշված են տարբեր թվեր՝ 600 հազար, 800 հազար, մեկ միլիոն և այլն: Դ-ը և ֆիսիո-ղը, հենվելով Թուրքիայում գերմանական հյուպատոսների ու դեսպանության պաշտոնական տվյալների վրա, հանգում է այն հետևության, որ 1915 թվականին տեղահանվել և կոտորվել էր 1396350 հայ: Հարկ է նկատի ունենալ, սակայն, որ այն հեղինակների մեծամասնությունը, որոնց կարծիքով զոհվել էր մոտ մեկ միլիոն հայ, ելնում է այն բանից, որ նախքան պատերազմը Օսմանյան կայսրությունում 1800000 հայ էր ապրում: Մինչդեռ այդ թիվը տկնայտորեն նվազեցված է: Շատ հետազոտողներ այն կարծիքին են, որ 1914-ին Թուրքիայում 2,3—2,5 միլիոն հայ էր ապրում: (Տե՛ս Советская историческая энциклопедия, т. I, М., 1961, с. 748. Maurice Pernot, La question turque. Paris, 1923, p. 207, Jacques de Morgan, Histoire du peuple arménien. Paris, 1919, p. 297 և այլն): Կ. Պոլեի հայոց պատերազմի տվյալներով, մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Թուրքիայում հայերի թիվը հասնում էր մոտ 2100 հազարի: Այսպիսով, եթե նկատի առնենք, որ պատերազմի նախօրյակին արևմտահայերի թիվը կազմում էր մոտավորապես 2,3 միլիոն, ապա կարելի է հավաստի համարել, որ միայն առաջին աշխարհամարտի տարիներին զոհվել է ալիքի բա՛ն 1,3 միլիոն հայ, քանի որ փրկվածների թիվը մեկ միլիոնից էլ պակաս էր:— 608:

64. Հեներալ Մարգարևան (1856—1946)— ամերիկյան դիվանագետ, 1918—1916 թթ. ԱՄՆ-ի գեսպանը Թուրքիայում:

Եւրոպայի ամենիկեացի հյուպատոսների բազմաթիւ զեկույցներից միանգամայն ակներև դարձավ, որ տեղահանութեան ընդհանուր արեւմտահայերի իսպառ բնաջնջումն է, Ն. Մորգենթաուն հանդիւրդում ունեցաւ Թաւրաթի և էնվերի հետ, նրանց ապարդիւն կոչ անելով մարդասիրութեան, Ն. Մորգենթաունի հուշագրութիւններում շարադրված են նրա զրույցները Թաւրաթ փաշայի և երիտթուրքական այլ պարագլուխների հետ: Հայերի տեղահանութեանը և Միջագետքի անապատներում նրանց անմարդկային բնաջնջմանը վերաբերող գլուխները գրված են Հալեպում ամերիկյան հյուպատոսի զեկույցների հիման վրա: «Դեռպան Մորգենթաունի հուշերը» հրատարակվել են նաև ֆրանսերէն ու արեւմտահայերէն (Կ. Պոլիս, 1919, Երևան, 1990): 1918 թ. Փարիզում ֆրանսերէն հրատարակվեց նրա մեկ ուրիշ գիրքը՝ «Պատմութեան ամենագարհուրելի անցքերը», որտեղ համառոտակի շարադրվում է Թուրքիայում հայերի ցեղասպանութեան պատմութիւնը:— 669:

65. Ժակ դը Մորգան (1857—1924) — ֆրանսիացի ականավոր հնագետ և պատմաբան, եգիպտոսի քարի դարի առաջին հետազոտողը: Հայտնի է նաև Ուրարտուի նկրված ուսումնասիրութիւններով, Ժ. դը Մորգանի գործին է պատկանում հայ ժողովրդի պատմութեանը նկրված լայնորեն հայտնի աշխատութիւնը (*Histoire du peuple arménien depuis les temps les plus reculés de ses annales jusqu'à nos jours. Préface par G. Schlumberger, Paris, 1919*), որը Թարգմանվել է մի քանի լեզուով: Ժողովածուում բերված հատվածները քաղվածքներ են Ժ. դը Մորգանի հոդվածներից, որոնք 1916—1917 թթ. տպագրվել են «L'Eclaire de Montpellier» և «La Revue de Paris» պարբերականներում: Այդ և մյուս հոդվածները մտել են «Ընդդէմ Արևելքի բարբարոսներին» վերնագրով գրքի մեջ, որը լույս է տեսել 1918 թ. Փարիզում: Օսմանյան կայսրութիւնում հայերին և մյուս քրիստոնյա ժողովուրդներին հալածելու թուրքական քաղաքականութեան մասին խոսվում է նաև Ժակ դը Մորգանի «Ակնարկ ազգութիւնների մասին» աշխատութեան մեջ: (Տե՛ս J. de Morgan, *Essai sur les nationalités*, Paris—Nancy, 1917):— 671:

66. Դեռ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը, երբ պարզ դարձավ, որ երիտթուրքական կուսակցութիւնը լիակատար քաղաքական սնանկութեան է մատնվել, նրա պարագլուխները՝ Թաւրաթը, էնվերը և մյուսներն ստիպված էին թողնել իրենց պաշտոնները, 1918 թ. հոկտեմբերի 7-ին Թաւրաթ փաշայի կառավարութիւնը հրաժարական տվեց, իսկ Թուրքիայի նոր կառավարութեան կողմից Անտանտի տերութիւնների հետ Մուզրոսի զինադադարի ստորագրումից (1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին) անմիջապէս հետո երիտթուրքական բոլոր պարագլուխները դիմեցին փախուստի: Թուրքիայի ռազմական աղետի և հայկական կոտորածների կազմակերպման գլխավոր մեղավորները՝ Թաւրաթը և էնվերը ուրիշ անվան տակ ապրում էին Բեռլինում: 1919 թ. փետրվարին մի շարք երկրների հասարակայնութեան մշտական ներքո, որը պահանջում էր պատժել Հայոց եղեռնի մեղավորներին, Ստամբուլում սկսվեց երիտթուրքական կոմիտեի և կառավարութեան նախկին գործիչների դատավարութիւնը: Նրանց դատում էր թուրքական զինվորական ատյանը գեներալ Սուսումաֆա Նազըմ փաշայի նախագահութեամբ: Երկու դատաքննութիւնից հետո Ստամբուլի զինվորական ատյանը 1919 թ. հու-

լիսի 5-ին վճիռ կայացրեց հեռակա կարգով մահվան դատապարտել գլխավոր հանցադործներին՝ նախկին մեծ վեզիր ու ներքին գործերի մինիստր Բալթին, ռազմական մինիստր Էնվերին, ժովային մինիստր Զեմալին և երիտթուրքական կուսակցության նախկին գլխավոր քարտուղար ղուկտոր Նազրմին (ՏՃ՝ Der Prozess Talaat Pascha, Stenographischer Bericht mit einem Vorwort von Armin T. Wegner und einem Anhang, Berlin, 1921, S. 91—92):— 672:

67. Առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտությունից և «Իթթիհատ վե թերաքի» երիտթուրքական կուսակցության ինքնալուծարից հետո նրա պարագլուխներն ու ղեկավարության մի շարք անդամներ փախան արտասահման, իրենց հետ տանելով կուսակցական դրամամիջոցներն ու պետական արժեքներ: Սուլթանական կառավարությունը ստիպված էր կոստանդնուպոլսում և մի շարք նահանգներում ստեղծել զինադրական ստյաններ երիտթուրքական վերնախավի կատարած հանցագործությունները քննելու համար: Այդ դատավարությունների նյութերը հրապարակվել են Ստամբուլում լույս տեսնող «Թաքվիմի վաքայի» պաշտոնաթերթի հավելվածներում: Այդ հավելվածների պատճենները, որոնք Հայաստանին է նվիրել Ֆրանսահայ հասարակական գործիչ Ռոժե Զըրբաջյանը, պահվում են Հայկական ԽՍՀ կենտրոնական պետական պատմական արխիվում: Սույն ժողովածուում պետեղված են այն դատավճիռները, որ կայացվել են այդ դատավարություններից երկուսում, 1919 թ. մայիս— 1920 թ. հունվարի ընթացքում Տրապիզոնում և Խարբերդում: Մանրամասն տե՛ս Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի: Առաջաբանը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Հ. Փափաղյանի: Ե. 1988:— 687:

68. Արմին Թ. Վեզներ (1886—1978)— գերմանացի հակաֆաշիստ գրող ու հրապարակախոս: 1915—1916 թթ. գտնվել է Միջագետքում՝ որպես սանիտարական ծառայության սպա գեներալ Ֆոն դեր Գուլցի բանակում: Միաժամանակ Ա. Վեզները գերմանական մի քանի թերթերի գլխավորական թղթակիցն էր: Թուրքիայում գտնվելու ընթացքում Ա. Վեզներն անմիջականորեն ահանառես է եղել երիտթուրք դահիճների ոճրագործություններին: Այդ ահասարսուռ պատկերներից շատերը նա հանել էր 2 հազար լուսանկարների վրա, որոնց մեծ մասը կորավ այն տարիներին, երբ գրողը հայածանքների ենթարկվեց իր հակահիտլերյան ելույթների համար: Ի տարբերություն գերմանացի շատ զինծառայողների, որոնք անտարբեր դիտում էին հայերի Գրեշավեր ջարդերն ու տառապանքները, Վեզներն ապարդյուն փորձեր էր անում Գերմանիայի հասարակական կարծիքի ուղղորդությունը սեփական այդ գաղափարների վրա: 1919 թ. Արմին Վեզները հանդես եկավ հրապարակելով դասախոսություններով Գերմանիայի խոշոր քաղաքներում, պատմելով անապատ աքսորված հայերի տառապանքների մասին, ցուցադրելով լուսապատկերներ: Մարդասեր գրողը հետագա տարիներին էլ է պայքարել հանուն արդարության: Նա գրել է մի շարք պատմական ու գեղարվեստական աշխատություններ՝ վիր հանելով արևմտահայերի եղբրական ճակատագիրը առաջին աշխարհամարտի տարիներին. «Անդարձ ճանապարհ», «Հայապատում», «Հայ մորը» և այլն: Երբ Հիտլերն անցավ իշխանության գլուխ, Ա. Վեզները

հակաֆաշիստական գործունեություն ծավալեց, հանդես եկավ ի պաշտպանություն հրեաների, որի համար բռնություններ և խոշտանգումների ենթարկվեց։ Երեսն ձերբակալեցին այն պահին, — գրում է նա, — երբ նոր էի ավարտել հայերի մասին պատմող վեպիս այն մասը, որտեղ նկարագրվում էին թուրքական բանտում հայերի կրած տառապանքները։ Շուտով այդ ամենը զգացի կաշվիս վրա» (Տե՛ս «Նաիրի», 1965 թ., ապրիլի 24-ի համարը)։ Միայն հրաշքով է Ա. Վեգներին հաջողվում փրկվել մահից և փախչել Անգլիա։ Սույն ժողովածուում բերված հատվածը վերցված է «Բաց Նամակ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնին» գրքույկից, որը 1919 թ. գերմաներեն լույս էր տեսել Բեռլինում։ Արմին Վեգների «Բաց Նամակը» անգլերեն տպագրվել է 1920 թ. «Նայիմ բեյի հիշողությունների» հավելվածում։ (Տե՛ս The Memoirs of Naim Bey. Appendix, London, 1920, p. 72—84)։ 1927 և 1968 թվականներին Ա. Վեգներն այցելել է Հայաստան։ (Տե՛ս նաև Ռ. Գ. Սահակյան, Լ. Կ. Մելիք-Օհանջանյան, Արմին Վեգներ (ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)։ Պատմաբանասիրական հանդես, 1986, № 3, էջ 3—10)։— 699։

69. Յոզեֆ Մարկվարտ (1864—1930)— գերմանացի նշանավոր արևելագետ, հայագետ։ Բազմիցս հանդես է եկել ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի, երիտթուրք պարագլուխների մեղադրելով Օսմանյան կայսրության հայ բնակչությանը բնաջնջելու համար։ Միաժամանակ Յ. Մարկվարտը խռոտով դատապարտում էր գերմանական կառավարությանը նրանց աշակցելու համար։ (Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ռ. Գ. Սահակյան, Մարկվարտը արևմտահայերի գենոցիդի մասին. Հասարակական գիտությունների տեղեկագիր, Երևան, 1966, № 7, էջ 111—120)։ Յո. Մարկվարտից բերված հատվածները վերցված են 1919թ. Բեռլինում տպագրված նրա գրքի եզրափակիչ մասից։ Գերմաներեն լույս տեսնելուց հետո այդ մասը շուտով ամբողջությամբ թարգմանվեց ֆրանսերեն և հրատարակվեց Փարիզում առանձին գրքույկով, լույս է ընծայվել նաև հայերեն։ Թուրքական կառավարության հասցացան քաղաքականության մեջ կայզերական Գերմանիայի դերի մասին մանրամասն տե՛ս Սո. Ստեփանյան. Հայաստանը կայսերապաշտ Գերմանիայի քաղաքականության մեջ (Երևան, 1975, ռուս.), ինչպես նաև Harry Stuermer. Deux ans de guerre à Constantinople, Paris, 1917, Ulrich Trumpener, Germany and the Ottoman Empire 1914—1918. Princeton. New Jersey, 1968, p. 200—270, Այս վերջին գրքի մասին Ռ. Գ. Սահակյանի գրախոսականը տես «Հասարակական գիտությունների տեղեկագիր» 1969, № 12, էջ 91—94, ռուս։ Լիբանանցի իրավաբան Մուսա Պրինսը 1975թ. տպագրված իր ինքնատիպ աշխատության մեջ, որը վերնագրված է «Զրատապարտված ցեղասպանությունը՝ հայասպանություն», մանրակրկիտ ուսումնասիրելով մեծ տերությունների պատասխանատվության հարցը, հանգում է այն եզրակացության, որ գլխավոր մեղավորներից՝ երիտթուրքական կառավարությունից և «Խուլիություն ու առաջադիմություն» կոմիտեից հետո գալիս են կայզերական Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան։ Moussa Prince. Un Génocide impuni: L'Arménocide. Beyruth, 1975:— 701։

70. 1921թ. հունիսի 2—3-ը Բեռլինի նահանգային դատարանում կայացավ Թալեաթ փաշայի ահաբեկիչ Սողոմոն Թեհլիրյանի դատավարությունը։

Դատարանը մասնավորապես արդարացի ճանաչեց Թալևաթ փաշայի նկատմամբ Ստամբուլի զինվորական ատյանի կայացրած հեռակա կարգով մահա-վճիռը։ Նույնքան էլ արդարացի էր Թեհլիրյանի նկատմամբ կայացված դա-ռավճիռը։ Բեռլինի նահանգային դատարանը, որի կադմի մեջ մտնում էին նախագահ դ-ր Լեմբերգը, դատավորներ՝ խորհրդական Բատեն ու դ-ր Լոքսը և նրդվյալ ատենակալներ, լիովին արդարացրեց նրան և ազատ արձակեց (Տե՛ս Der Prozess Talaat Pascha..., Berlin 1921, S. 127)։ Արդար պատ-ժից լիտւսահեցին նաև մյուս ոճրագործները՝ Բեհեդդին Շաքիրը, Ջեմալ փաշան, Սայիդ Հալիմ փաշան, Ջեմալ Ազմին և ուրիշներ, որոնք բոլորն էլ ապանակեցին ժողովրդական վրիժառունների կողմից։— 702։

71. Մաֆսիմ Գուրկին գզալիորեն նպաստել է ուսու առաջադեմ հասարա-կայնությանը ծանոթացնելու հայ ժողովրդի պատմությանն ու գրականու-թյանը։ Նրա նախաձեռնությամբ և անիշխական մասնակցությամբ 1916թ. Մուկվայում լույս տեսավ «Հայ դրականության ծաղկաբաղը», որը կազմել էին Վահան Տերյանն ու Պողոս Մակինցյանը։ Սույն ժողովածուում բերված Մ. Գուրկու խոսքերը վերցված են «Խորհուրդների Միությունում» անարկա-շարից, որը հրապարակվել էր Մ. Գուրկու կողմից խմբագրվող «Наша до-с-т-р-и-ж-е-н-и-я» հանդեսում։ Այդ ակնարկներն ամբողջությամբ մտել են Մ. Գուր-կու Երկերի ժողովածուի 17-րդ հատորի մեջ։— 705։

72. Յիսայա Նանսեն (1861—1930)— նորվեգացի մեծ գիտնական ու հումանիստ։ Նանսենը շանքեր է գործադրել իմպերիալիստական պատերազմի զոհերին օգնություն ցույց տալու, մասնավորապես Նիդեռլանդներում արև-մուտահայերին սովից պրկելու համար։ Առաջին համաշխարհային պատերազ-մից հետո Նանսենը Ազգերի լիգայի գերագույն կոմիտարն էր ռազմագերիների դարձնելով, սովյալ Պովոլոժինին ցույց տրված օգնության (1921 թվականին) կազմակերպիչներից մեկը։ Նանսենն առանձնապես եռանդուն գործունեությու-ն ծավալեց սովյալ հայ գաղթականներին օգնություն ցույց տալու համար։ Նանսենի նախաձեռնությամբ 1922 թվականին Ազգերի լիգայի կողմից մտցը-վեցին այսպես կոչված «նանսենյան անձնագրեր» գաղթականների համար, որոնք օրինական փաստաթղթեր չունեին։ 1922 թվականին Նանսենին շնորհ-վեց խաղաղության Նոբելյան մրցանակ։ 1926 թվականին մեծ գիտնականն ու մարդասերը եղավ Խորհրդային Հայաստանում։ Վերադառնալով հայրենիք, նա գրեց հայ ժողովրդի հանդեպ համակրանքով ու հարգանքով տոգորված «Հայաստանը և Մերձավոր արևելքը» գիրքը, որը լույս տեսավ նորվեգերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն և հայերեն։— 710։

73. Նիկոլայ Վիկտորովիչ Տաուլե (1875—1955)— Խորհրդային ակադեմիկոս պատմաբան, հրապարակախոս ու մանկավարժ, 1937 թվականից ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ, Ֆրանսիայի, միջազգային հարաբերությունների պատմությանը, Ռուսաստանի արտաքին քաղաքակա-նությանը նվիրված մի շարք աշխատությունների հեղինակ։

«Քուրդիան և հայերը», բաժինը Ե. Տաուլեի «Նվիրույթան իմպերիալիզմի դա-րաշրջանում։ 1871—1919թթ.» գաղափարների թեմատիկից է։ Այն առանձին գրքով լույս է տեսել 1927 թ. և վերահրատարակվել 1928թ.։ Այդ աշխա-տությունն ընդգրկված է Ե. Տաուլեի Երկերի ժողովածուի 3-րդ հատորում։— 710։

74. Անճշտություն է: Թալեաթ փաշան մեծ վեղիր էր 1917թ. ապրիլից: Մինչ այդ նա զբաղեցնում էր ներքին գործերի մինիստրի պաշտոնը:— 710:

75. Թալեաթ փաշան սպանվել է ոչ թե 1923թ., այլ 1921թ. մարտի 15-ին:— 718:

76. Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցաղասպանության 50-ամյակը լայնորեն նշվեց շատ երկրներում: Ինչպես Խորհրդային Հայաստանում, այնպես էլ արտասահմանում՝ Բուլղարիայում, Հունգարիայում, Հարավսլավիայում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Շվեյցարիայում, Կիպրոսում, Հունաստանում, Ավստրիայում, Իտալիայում, Լիբանանում, Սիրիայում, Իրաքում, Քուվեյթում, Եգիպտոսում, Իրանում, ԱՄՆ-ում, Ուրուգվայում, Արգենտինայում, Իրազիլիայում 1965թ. ապրիլի 24-ին սեղի ունեցան սգո երեկույթներ և հանրահավաքներ: Հայերից բացի, դրանց մասնակցում էին հիշյալ երկրների հասարակայնության ներկայացուցիչներ, քաղաքական ու պետական գործիչներ, զորոճներ, լրագրողներ, պատվամենների անդամներ: Թերթերը խմբագրական հոդվածներ նվիրեցին այդ իրադարձությանը, որոնցում դատապարտվում էր հայերի ցեղասպանության երիտթուրքական քաղաքականությունը: Այսպես, «Յումանիտեն» 1965թ. ապրիլի 23-ի համարում գետնեղել էր մի հոդված, որի մեջ մատնալորապես ասվում էր. «Անհնար է մի քանի խոսքով հաղորդել այդ ահասարուտ իրադարձությունների պատմությունը, որոնց ընթացքում մեկուկես միլիոնից ավելի հայեր, առանց սեռի ու տարիքի խտրության, գազանաբար, հետեռականորեն կոտորվեցին այն ժամանակվա թուրքական կառավարության լավ մշակած ծրագրի համաձայն:

Բավական է ասել, որ իր տարածքում ապրող ժողովրդի ցեղասպանության առաջին ողբագործությունը կատարվեց XX դարի սկզբին՝ 1914—1918թթ. պատերազմի ժամանակ: Եվ այդ եղեռնագործությունը երբեք չի դատապարտվել: Ահա թե ինչու հայերը, որոնք մյուսներից ավելի լավ գիտեն խաղաղության գինը, չեն կարող մոռանալ այդ եղելությունը, որը ոչ միայն պարզապես հուշ է, այլև պատմական ժամանակահատված, որը կարող էր դառնալ մի ողջ ժողովրդի կործանման շրջան:

Հայերը չեն կարող մոռանալ արյան գետերը, մահապատիժները, արքունիներն անապատ՝ անխուսափելի մահվան դատապարտվելով սովի, համաճարակների, ամեն տեսակ տառապանքների հետևանքով: Նրանք չեն կարող մոռանալ այդ մեկուկես միլիոն նահատակներին...

Եթե խաղաղության շարժումը պայքարում է այն հանցագործությունների վաղեմության ժամկետը չեղյալ հայտարարելու դեմ, որոնք կատարվել են Պարզկության դեմ, ապա դա արվում է նրա համար, որ այսուհետև նման զրեշավոր ձեռնարկումների միտք անգամ չծագի որևէ մուլագարի փխում: Կա արդար գործ է, և այն պետք է հաղթանակի:

Ահա թե նաև ինչի համար ենք հիշում Հայոց եղեռնը: («L'Humanité», 28 avril 1965):

Հայերի ցեղասպանության 50-րդ տարելիցի արձագանքների մասին մանրամասն տե՛ս Ն. Վարդանյան, Սփյուռքահայության մշակութային ու հասարակական կյանքը (1965թ. հունվար-հունիս): Պատմաբանափրական հանդես, 1966, № 3, էջ 294—298:

Հայերի ցեղասպանությունը դատապարտվեց նաև 1965 թվականի հուլիս

որին Հելսինկիում կայացած Խաղաղության համաշխարհային կոնգրեսում Երկրորդ ենթահանձնաժողովի ընդունած բանաձևում, որով դատապարտվում էին բռնակալությունը, զաղութատիրությունը և ցեղասպանությունը, մտցված էր հետևյալ կետը. «Ընթացիկ տարիի 50-րդ տարելիցն է հայկական ջարդերի, որոնք Օսմանյան Թուրքիան կազմակերպել էր մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջման միջոցով ազգային հարցը լուծելու նպատակով: Այդ ցեղասպանությունն արժեցավ ավելի քան մեկուկես միլիոն ազատատենչ հայերի, այսինքն հայ ժողովրդի երկու երրորդի կյանքը»: Այդ բանաձևը մյուս ենթահանձնաժողովների բանաձևերի թվում միաձայն ընդունվեց կոնգրեսի եզրափակիչ նիստում՝ 1965թ. հուլիսի 15-ին և մտցվեց կոնգրեսի գրքում՝ որպես պաշտոնական փաստաթուղթ: (Տե՛ս «Էջմիածին» հանդես, 1965, օգոստոս-սեպտեմբեր, էջ 69—70):

1915-ի եղեռնի դատապարտման հարցը լայն ծավալ ստացավ 1970—80-ական թվականներին՝ քննարկման առարկա դառնալով ոչ միայն հասարակական-քաղաքական, այլև պետական պաշտոնական շրջանակներում և միջազգային հեղինակավոր կազմակերպություններում: Այսպես, 1978 թ. հայոց ցեղասպանությանը անդրադարձավ Միավորված ազգերի կազմակերպության Մարդու իրավունքների հանձնաժողովը, Ռասիզմի ու ցեղասպանության ենթահանձնաժողովին հանձնարարելով ուսումնասիրել հարցը՝ 1915-ի եղեռնը, որպես գենոցիդ որակելու տեսանկյունից: Իր մի քանի նիստերում վերստին քննելով հարցը, ՄԱԿ-ի վերահիշյալ հանձնաժողովը 1985-ի օգոստոսի 27-ին ընդունեց դրական որոշում: 1987 թ. հունիսի 18-ին Եվրախորհրդարանն ընդունեց բանաձև «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման վերաբերյալ», որի 2-րդ կետում ասված էր, որ «Օսմանյան կայսրության տարածքում հաստատված հայերի հետ 1915—1917 թթ. տեղի ունեցած ողբերգական դեպքերը իրենցից ներկայացնում են գենոցիդ՝ 1948թ. դեկտեմբերի 9-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի ընդունած «Գեղասպանության առիթը կանխարգելելու և պատժելու վերաբերյալ» կոնվենցիայի դրույթների տեսանկյունից (Տե՛ս Journal officiel des Communautés européennes, № C 190/119): Կարևոր քայլ էր ՀԽՍՀ Գերագույն Խորհրդի կողմից 1988 թ. նոյեմբերի 22-ին ընդունված օրենքը «Օսմանյան Թուրքիայում 1915 թվականի հայերի ցեղասպանության դատապարտման մասին», որն ըստ էության տվեալին մակարդակով ընդունված առաջին փաստաթուղթն է:— ԳԼԶ:

ՓԱՏԱԹՂԹԵՐԻ ԵՎ ՆՅՈՒԹԵՐԻ
Ց Ա Ի Ե Ա Կ

Նախարան— Մ. Գ. Ներսիսյան

III

Ա ռ ա ջ ի ն մ ա ս

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՐԴՈՒԼ ՀԱՄԴԻ (1876—1908 թթ.) ՕՐՈՔ

1. Նամակ Թուրքիայից, 19 (31) դեկտեմբերի 1876 թ. 2
2. Դարալագյազի բնակչության գիմումը Գեորգ IV կաթողիկոսին, 10 օգոստոսի 1877 թ. 6
3. «Թայմա» թերթի թղթակից Նորմանի հաղորդագրությունից, 24 օգոստոսի 1877 թ. 7
4. Եվրոպական տերությունների կոնկերիվ նոտայից՝ Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրին, 7 սեպտեմբերի 1880 թ. 7
5. Ռուսաստանի զինվորական գործակալ գեղապետ Ֆիլիպովը՝ Թուրքիայում զենսկան նովիկովին, 19 հոկտեմբերի 1880 թ. 14
6. Վանի վիլայեթի հայերը՝ Ալեքսանդր III կայսրին, 10 փետրվարի 1882 թ. 16
7. Վանի ռուսական փոխհյուպատոսի պաշտոնակատարը՝ Կ. Պոլսում զենսկան նովիկովին, 14 մարտի 1882 թ. 17
8. Եվրոպայի հայ հայրենասերների կոմիտեն՝ Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրին, 27 հոկտեմբերի 1885 թ. 18
9. Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոս Դեննետի հեռագրից Կ. Պոլսում զենսկան նովիկովին, 10 հունիսի 1890 թ. 21
10. Կ. Պոլսի ռուսական զենսկան նովիկովը՝ արտաքին գործերի մինիստր Գիրսին, 19 (31) հուլիսի 1890 թ. 22
11. Կ. Պոլսում ռուսական զենսկանը՝ արտաքին գործերի մինիստր Գիրսին, 1 (13) հոյեմբերի, 1890 թ. 23
12. Դենսկան նովիկովը՝ մինիստր Գիրսին, 22 հոյեմբերի 1890 թ. 24
13. Անգլիայի հյուպատոսի պաշտոնակատարը՝ Կ. Պոլսում զենսկան Փլեր Ֆորդին, 20 հունիսի 1892 թ. 25
14. Կ. Պոլսում Անգլիայի զենսկան Փլեր Ֆորդը՝ կոմս Ռոզերբրիին, 18 մարտի 1893 թ. 26
15. Կովկասի քաղաքացիական մասի պետը՝ Ներքին գործերի մինիստրին, 20 օգոստոսի 1893 թ. 29
16. Դենսկան Փլեր Ֆորդը՝ կոմս Ռոզերբրիին, 28 հոկտեմբերի 1893 թ. 28

17. Էրզրումի ուսական գլխավոր հյուպատոսը՝ Կ. Պոլսում գեապան Նելիզովին, 20 օգոստոսի 1894 թ. 30
18. Էրզրումի ուսական գլխավոր հյուպատոսը՝ Կ. Պոլսում գեապան Նելիզովին, 1 հոկտեմբերի 1894 թ. 31
19. Էրզրումի ուսական գլխավոր հյուպատոսը՝ Կ. Պոլսում գեապան Նելիզովին, 29 հոկտեմբերի 1894 թ. 32
20. Կ. Պոլսի ուսական գեապանության խորհրդական Ժաղովեղու ճեպարգրից՝ ուղղված արտաքին գործերի մինիստրությանը, 10 (22) նոյեմբերի 1894 թ. 32
21. Վրացա-իմերեթական հայկական թեմի առաջնորդի համակը Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Գիրսին, 24 նոյեմբերի 1894 թ. 33
22. Էրզրումի ուսական գլխավոր հյուպատոսը՝ Կ. Պոլսում գեապանության խորհրդական Ժաղովեղուն, 26 նոյեմբերի 1894 թ. 34
23. Կ. Պոլսի բրիտանական գեապանը՝ Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրին, 26 նոյեմբերի 1894 թ. 35
24. Ամերիկյան քաղաքացիների երեք համակ Սասունում հայերի կոտորածի մասին, 16 նոյեմբերի 1894 թ. 42
25. Էրզրումի ուսական հյուպատոսը՝ Կ. Պոլսում գեապան Նելիզովին, 25 փետրվարի 1895 թ. 50
26. Գլխավոր հյուպատոսը՝ գեապան Նելիզովին, 4 մարտի 1895 թ. 57
27. Էրզրումի ուսական գլխավոր հյուպատոսը՝ Կ. Պոլսում գեապան Նելիզովին, 18 մարտի 1895 թ. 61
28. Էրզրումի ուսական գլխավոր հյուպատոսության կրտսեր քարտուղարը՝ գլխավոր հյուպատոս Մաքսիմովին, 20 մարտի 1895 թ. 64
29. Տրապիզոնի ուսական գլխավոր հյուպատոսը՝ Կ. Պոլսում գեապան Նելիզովին, 14 դեկտեմբերի 1894 թ. 66
30. Հայեպի ուսական հյուպատոսը՝ Կ. Պոլսի գեապան Նելիզովին, 15 դեկտեմբերի 1894 թ. 70
31. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը՝ Թուրքիայի արդարադատության ու պաշտամունքների մինիստր Ռզա փաշային, 8 փետրվարի 1895 թ. 71
32. Էրզրումի հայոց եպիսկոպոսը՝ Ռուսաստանի գլխավոր հյուպատոս Մաքսիմովին, 8 (20) մարտի 1895 թ. 82
33. Շապին-Գարահիսարի հայ բնակչությունը՝ Կ. Պոլսում ուսական գեապան Նելիզովին, 25 հունիսի 1895 թ. 85
34. Էմ. Դիլոնի «Գործերի վիճակը Թուրքահայաստանում» հոգվածից (1895 թ.) 86
35. Վ. Դադասունի ճառը՝ արտասանված 1895 թ. հուլիսի 26-ին Զեռտերի հանրահավաքի ժամանակ 98
36. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը՝ Թուրքիայի արդարադատության և պաշտամունքների մինիստր Ռզա փաշային, 15 օգոստոսի 1895 թ. 106
37. Մարզվանի հայ բնակչությունը՝ Սամսունում Ռուսաստանի հյուպատոս Նալլոտովին, 9 նոյեմբերի 1895 թ. 109
38. Ջարսանյակի հայ հասարակությունը՝ Սամսունում Ռուսաստանի հյուպատոս Նալլոտովին, 28 նոյեմբերի 1895 թ. 114

39. Նամակ Խարբերդից՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին: 14 դեկտեմբերի 1895 թ.	115
40. Ախթամարի կաթողիկոսը՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Իզմիրլյանին: 19 դեկտեմբերի 1895 թ.	123
41. Մշո թեմի առաջնորդական փոխանորդը՝ ամենայն հայոց կաթողիկոս Խրիմյանին: 26 դեկտեմբերի 1895 թ.	126
42. Խրիմյան կաթողիկոսը՝ Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրին: 13 հունվարի 1896 թ.	135
43. Տեղեկագիր Տիգրանակերտին: 12 հունվարի 1896 թ.	137
44. Հայնպում Պորտուգալիայի հյուպատոսը՝ Կ. Պոլսում իտալական դեսպանին: 29 հունվարի 1896 թ.	146
45. Ռիզեում Ռուսաստանի հյուպատոսը՝ Կ. Պոլսում դեսպան Նելիդովին: 18 փետրվարի 1896 թ.	149
46. Կոնիայի ռուսական հյուպատոսի զեկույցից՝ ուղղված Կ. Պոլսում դեսպանությանը: Մարտ 1896 թ.	151
47. Կոտորածը Վանի վիլայեթում	154
48. Կ. Պոլսի ռուսական զինվորական գործակալ գեղապետ Պեշկովի զեկույցներից: 16 օգոստոսի 1896 թ.	156
49. Կ. Պոլսի կոտորածը	157
50. Նամակ ԱՄՆ-ի միսիոներ Բարենմից՝ Կ. Պոլսում ամերիկյան միսիային: 29 սեպտեմբերի 1896 թ.	163
51. Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոսը՝ Կ. Պոլսում դեսպանին: 5 հոկտեմբերի 1896 թ.	165
52. Կ. Պոլսի բրիտանական դեսպանությունը՝ Ռուսաստանի դեսպանությանը: 10 հոյեմբերի 1896 թ.	166
53. Կ. Պոլսի բրիտանական դեսպանությունը՝ Ռուսաստանի դեսպանությանը: 18 հոյեմբերի 1896 թ.	167
54. Հայերի կոտորածը 1895—1896 թթ.	167
55. Թուրքական զոհերի նամակներ Փոքր Ասիայից: 1895—1896 թթ.	177
56. Սամսոնի ռուսական փոխհյուպատոսը՝ Կ. Պոլսի դեսպան Նելիդովին: 27 մարտի 1897 թ.	191
57. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը՝ արտաքին գործերի մինիստրի տեղակալ Լամզդորֆին: 5 հուլիսի 1897 թ.	193
58. Վանի ռուսական փոխհյուպատոսը՝ Կ. Պոլսում դեսպան Զինովևին: 24 հունվարի 1898 թ.	194
59. Բեյրութի ռուսական գլխավոր հյուպատոսը՝ Կ. Պոլսում դեսպան Զինովևին: 23 հուլիսի 1898 թ.	197
60. Բեյրութի ռուսական գլխավոր հյուպատոսը Կ. Պոլսում դեսպանին: 12 սեպտեմբերի 1898 թ.	198
61. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը արտաքին գործերի մինիստրին: 3 (14) հոկտեմբերի 1899 թ.	199
62. Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոսության քարտուղարը՝ Կ. Պոլսում դեսպան Զինովևին: 19 հուլիսի 1900 թ.	200
63. Էրզրումի ռուսական հյուպատոսության քարտուղարը՝ դեսպան Զինովևին: 29 օգոստոսի 1900 թ.	209

64. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Զինովկին՝ Տրապիզոնի հյուպատոսի զեկուլցից: 4 նոյեմբերի 1900 թ.	201
65. Սամսոնի ռուսական փոխհյուպատոսը՝ Կ. Պոլսում դեսպան Զինովկին: 12 սեպտեմբերի 1901 թ.	202
66. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Զինովկի ճեպագրից՝ ուղղված արտաքին գործերի մինիստրությանը: 20 սեպտեմբերի (8 հոկտ.) 1901 թ.	203
67. Վանի ռուսական փոխհյուպատոսության զեկուլցից՝ ուղղված Կ. Պոլսի դեսպանությանը: 27 նոյեմբերի 1901 թ.	204
68. Ժան Ժորեսի ճառից՝ արտասանված Փարիզում 1903 թ. փետրվարի 15-ին	206
69. Հունանի հայերի 1904 թ. փետրվարի 5-ի կոտորածի մասին	208
70. Մուշ-Սասունի 1904 թ. իրադարձությունների մասին: 31 հունվարի 1904 թ.	208
71. Ժան Ժորեսի նամակը Մերձավոր արևելքին նվիրված միջազգային կոնֆերանսի նախագահին: 1904 թ. հունիս	213
72. Հայոց կաթողիկոս երիմյանը՝ Նիկոլայ II-ին: 1 հուլիսի 1904 թ.	213
73. Հաղորդագրություն Վանի վիլայեթի հայերի վիճակի մասին: 19 հունվարի 1905 թ.	214
74. Կիլիկիայի հայերի վիճակի մասին եվրոպացի ճանապարհորդի նամակից: 5 մարտի 1906 թ.	215
75. Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոսը՝ Կ. Պոլսում դեսպան Զինովկին: 21 հուլիսի 1906 թ.	216
76. Բայազետում թուրքական զինվորների բռնությունների մասին: 5 փետրվարի 1907 թ.	216
77. Դվնիկի բնակչությունը՝ Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոս Սկրյաբինին: 21 փետրվարի 1907 թ.	217
78. Գարմասանի բնակչությունը՝ Էրզրումում Ռուսաստանի գլխավոր հյուպատոս Սկրյաբինին: 1 ապրիլի 1907 թ.	218
79. Կանի բնակիչները՝ Էրզրումում Ռուսաստանի գլխավոր հյուպատոս Սկյաբինին: 2 ապրիլի 1907 թ.	219
80. Վանի ռուսական փոխհյուպատոսը՝ Կ. Պոլսում դեսպան Զինովկին: 9 ապրիլի 1907 թ.	220
81. Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրը՝ Կ. Պոլսում դեսպան Զինովկին: 10 մայիսի 1907 թ.	221
82. Բիթլիսի ռուսական հյուպատոսը՝ Կ. Պոլսում դեսպան Զինովկին: 27 մայիսի (9 հունիսի) 1907 թ.	222
83. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը՝ արտաքին գործերի մինիստր Բզմուսկուն: 2 (15) օգոստոսի 1907 թ.	223
84. Կաթողիկոս երիմյանը՝ Նիկոլայ II-ին: 1907 թ.	223
85. Բիթլիսի ռուսական հյուպատոս Շիրկովը՝ Կ. Պոլսում դեսպան Զինովկին: 2 (15) մարտի 1908 թ.	225
86. Վանի ռուսական փոխհյուպատոսը՝ Կ. Պոլսում դեսպանին: 12 (25) մարտի 1908 թ.	225

87. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Ջինովևի ճեպագրից՝ ուղղված Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրին, 22 մարտի (4 ապրիլի) 1908 թ.	226
88. Վանի ռուսական փոխհյուպատոսը՝ Կ. Պոլսի դեսպան Ջինովևին, 31 մարտի 1908 թ.	227

Ե Ր Կ Ք Ո Ր Վ Մ Ա Ս

Հայերի զանգվածային կոտորածները երիտթուրքերի կողմից (1900—1918)

89. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Ի. Ա. Ջինովևին՝ էրզրումի գլխավոր հյուպատոսի զեկուլցից, 10 հունվարի 1909 թ.	230
90. Էրզրումում գլխավոր հյուպատոսը՝ դեսպան Ջինովևին, 2 մարտի 1909 թ.	230
91. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը՝ արտաքին գործերի մինիստրի տեղակալ Ջարիկովին, 18 ապրիլի (1 մայիսի) 1909 թ.	231
92. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը՝ արտաքին գործերի մինիստրի տեղակալ Ջարիկովին, 2 (15) մայիսի 1909 թ.	232
93. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը՝ արտաքին գործերի մինիստր Իզվոլսկուն, 18 (31) մայիսի 1909 թ.	233
94. Կ. Պոլսի դեսպանը՝ Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Իզվոլսկուն, 30 մայիսի (12 հունիսի) 1909 թ.	233
95. Կովկասի ռազմական օկրուգի շտաբի պետի պաշտոնակատարը՝ գլխավոր շտաբի գեներալ-կվարտիրմեյստերին, 5 հունիսի 1909 թ.	235
96. Կովկասի ռազմական օկրուգի շտաբի պետի պաշտոնակատարը՝ գլխավոր շտաբի գեներալ-կվարտիրմեյստերին, 15 հուլիսի 1909 թ.	236
97. Հրազդանի հաղորդագրություն Ադանայի կոտորածի մասին, 26 ապրիլի 1909 թ.	239
98. '«Ադանայի սև օրերը» գրքից (1909 թ.)	239
99. Զարգերն Ադանայում	246
100. Մոնաստրի անգլիական փոխհյուպատոսի զեկուլցից Կ. Պոլսում դեսպան Լոուքերին, 28 օգոստոսի 1910 թ.	266
101. Էրզրումում Ռուսաստանի գլխավոր հյուպատոսը՝ Կ. Պոլսի դեսպանուլթյան խորհրդական Սվեչինին, 29 սեպտեմբերի 1910 թ.	267
102. Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոսը՝ Կ. Պոլսում դեսպան Ջարիկովին, 24 նոյեմբերի 1910 թ.	268
103. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի Թաքրիդի Թուրքիայի արդարադատության մինիստրին, 14 փետրվարի 1911 թ.	268
104. Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոսը՝ Կ. Պոլսում դեսպան Ջարիկովին, 11 մարտի 1911 թ.	275
105. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Ջարիկովը՝ արտաքին գործերի մինիստրի տեղակալ Ներատովին, 8 հոկտեմբերի 1911 թ.	275
106. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության ստացած հեռագրերից, Հուլիս-սեպտեմբեր 1912 թ.	277

107. Արևմտահայոց պատրիարք Հովհաննես արքեպիսկոպոս Աբշարուն
նին՝ կաթողիկոս Գևորգ Սուրենյանին, 4 սեպտեմբերի 1912 թ. 277
108. Աղանայի ռուսական փոխհյուպատոսը՝ Կ. Պոլսում դեսպան Գիրսին,
8 (21) սեպտեմբերի 1912 թ. 280
109. Երեանի բարեգործական և կուլտուր-լուսավորական հաստատություն-
ների ներկայացուցիչների դիմումը կաթողիկոս Գևորգ V-ին,
25 սեպտեմբերի 1912 թ. 282
110. Ամենայն հայոց կաթողիկոսը՝ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-
Դաշկովին, 2 հոկտեմբերի 1912 թ. 283
111. Տարոնի հայոց հոգևոր առաջնորդի նամակը կաթողիկոս Գևորգ
V-ին, 13 հոկտեմբերի 1912 թ. 284
112. Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոսության քարտուղարի
գրությունից՝ ներկայացված Կովկասյան ղեկավարական օկրուգի
շտաբին, 23 նոյեմբերի 1912 թ. 289
113. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը՝ արտաքին գործերի մինիստր Սազո-
նովին, 26 նոյեմբերի 1912 թ. 290
114. 3000 վասպուրականցիների դիմումից՝ ուղղված կաթողիկոս Գևորգ
V-ին, 11 դեկտեմբերի 1912 թ. 294
115. Ամենայն հայոց կաթողիկոսը՝ Նիկոլայ II-ին, 24 դեկտեմբերի
1912 թ. 299
116. «Պրավդա» թերթում (1912 թ.) տպագրված «Թուրքական դեպ-
քերը» հոդվածից . 303
117. «Պրավդա» թերթում (1912 թ.) տպագրված «Թուրքիայում» հոդ-
վածից 304
118. Պրոֆ. Կովալսկու «Հայկական հարցը» հոդվածից . 305
119. Հատվածներ Յուրի Վեսելովսկու «Թուրքահայաստանի ողբերգությու-
նը» գրքից 306
120. Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոս Աղամովը՝ Կ. Պոլսի
դեսպան Գիրսին, 7 ապրիլի 1913 թ. 311
121. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Գիրսը՝ արտաքին գործերի մինիս-
տրությանը, 24 ապրիլի 1913 թ. 311
122. Կովկասի փոխարքան՝ արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին,
2 մայիսի 1913 թ. 313
123. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը՝ արտաքին գործերի մինիստր Սազո-
նովին, 14 (27) մայիսի 1913 թ. 315
124. Արևմտահայոց պատրիարքը՝ ռուսական դեսպան Գիրսին,
20 մայիսի 1913 թ. 315
125. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանի հեռագրից՝ հղված Ռուսաստանի ար-
տաքին գործերի մինիստրությանը, 20 մայիսի (2 հունիսի)
1913 թ. 320
126. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը՝ արտաքին գործերի մինիստր Սազո-
նովին, 4 հունիսի 1913 թ. 321
127. Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոսը՝ Կ. Պոլսի դեսպան Գիրսին,
26 հոկտեմբերի 1913 թ. 322
128. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը՝ արտաքին գործերի մինիստր Սա-
զոնովին, 7 (20) դեկտեմբերի 1913 թ. 323

129. Հայերի դրության մասին	324
130. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը՝ արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին: 29 դեկտեմբերի 1913 թ.	324
131. Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոսը՝ Կ. Պոլսի դեսպանին: 4 հունվարի 1914 թ.	325
132. Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոս Ադամովը՝ Կ. Պոլսի դեսպանությանը: 15 փետրվարի 1914 թ.	326
133. Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոս Ադամովը՝ Կ. Պոլսի դեսպանությանը: 15 մարտի 1914 թ.	327
134. Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոսը՝ Կ. Պոլսում դեսպան Գիրսին: 5 մայիսի 1914 թ.	329
135. Կաթողիկոս Գևորգ V-ը՝ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին: 5 օգոստոսի 1914 թ.	330
136. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը՝ արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին: 20 սեպտեմբերի 1914 թ.	333
137. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը՝ արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին: 11 հոկտեմբերի 1914 թ.	333
138. Կաթողիկոս Գևորգ V-ը՝ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին: 8 նոյեմբերի 1914 թ.	333
139. Բաշկալիի կոտորածը 1914 թ. դեկտեմբերին	334
140. Նամակ Կովկասյան ճակատի 1-ին բանակի հրամանատարի տեղակալին: 24 փետրվարի 1915 թ.	335
141. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանության թարգմանիչը՝ արտաքին գործերի մինիստրությանը: 15 մարտի 1915 թ.	336
142. Կաթողիկոս Գևորգ V-ը՝ ռուսական արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին: 7 ապրիլի 1915 թ.	337
143. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանության թարգմանիչը՝ արտաքին գործերի մինիստրությանը: 10 ապրիլի 1915 թ.	338
144. Արտաքին գործերի մինիստրությանը՝ Կովկասի փոխարքային կից դիվանագիտական հարաբերությունների գծով աստիճանավորից: 10 ապրիլի 1915 թ.	338
145. Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրը՝ Փարիզում և Լոնդոնում դեսպաններ Իզվոլսկուն և Բենկենդորֆին: 12 ապրիլի 1915 թ.	339
146. Արտաքին գործերի մինիստրին՝ Կովկասի փոխարքային կից դիվանագիտական հարաբերությունների գծով աստիճանավորից: 23 ապրիլի 1915 թ.	339
147. Արտաքին գործերի մինիստրությանը՝ Կովկասի փոխարքային կից դիվանագիտական հարաբերությունների գծով աստիճանավորից: 29 ապրիլի 1915 թ.	340
148. Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրի հեռագիրը Լոնդոնում ռուսական դեսպանին: 1 մայիսի 1914 թ.	340
149. Կաթողիկոս Գևորգ V-ը՝ ռուսական արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին: 14 մայիսի 1915 թ.	341
150. Նամակ՝ հղված կաթողիկոս Գևորգ Սուրենյանին: 28 մայիսի 1915 թ.	341

151. Վանի իտալական հյուպատոսական գործակալը՝ Պետրոգրադի իտալական դեսպանին: 31 մայիսի 1915 թ.	344
152. Գերմանական հյուպատոս Շոյբների հեռագիրը Կ. Պոլսի դեսպանությանը: 2 հունիսի 1915 թ.	348
153. Կ. Պոլսի դեսպանության թարգմանիչը՝ արտաքին գործերի մինիստրը Սազոնովին: 4 հունիսի 1915 թ.	349
154. Կոստանդնուպոլսի գերմանական դեսպանի զեկույցից՝ ուղղված կանցլեր Բեթման-Հոլվեգին: 17 հունիսի 1915 թ.	349
155. Կահիրեի ռուսական դեսպանորդը՝ արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին: 25 հունիսի 1915 թ.	350
156. Կաթողիկոս Գևորգ V-ը՝ արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին: 5 հուլիսի 1915 թ.	351
157. Դեսպան Վանգենհայմը՝ կանցլեր Բեթման-Հոլվեգին: 7 հուլիսի 1915 թ.	352
158. Էրզրումի հայերի տեղահանությունը: 11 հուլիսի 1915 թ.	352
159. Գերմանական հյուպատոս Շոյբներ-Ռիխտերի զեկույցից՝ հղված դեսպան Վանգենհայմին: 28 հուլիսի 1915 թ.	356
160. Ռուսական կովկասյան բանակի շտաբի թարգմանիչը՝ 1 Կովկասյան բանակային կորպուսի պետին: 3 օգոստոսի 1915 թ.	357
161. Սոֆիայի ռուսական դեսպանորդը՝ արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին: 5 օգոստոսի 1915 թ.	357
162. Պետական դումայի անդամ Պապաջանյանը՝ արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին: 8 օգոստոսի 1915 թ.	358
163. Ռուսական կովկասյան բանակի շտաբի թարգմանիչը՝ 1 Կովկասյան բանակային կորպուսի պետին: 11 օգոստոսի 1915 թ.	359
164. Աթենքի ռուսական դեսպանորդը՝ արտաքին գործերի մինիստրությանը: 11 օգոստոսի 1915 թ.	360
165. Կոնիայում ապրող գերմանացիների դիմումից՝ ուղղված Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանությանը: 16 օգոստոսի 1915 թ.	360
166. Կ. Պոլսի գերմանական զինվորական ներկայացուցչությանը՝ փոխգնդապետ Շտանգելի զեկույցագրից: 23 օգոստոսի 1915 թ.	361
167. Կահիրեի ռուսական դեսպանորդը՝ արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին: 2 սեպտեմբերի 1915 թ.	362
168. Բեռլինի Զավրիեի նամակից՝ ուղղված ռուսական արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին: 3 սեպտեմբերի 1915 թ.	362
169. Էրզրումի գերմանական զինվորական միտիայում ծառայած երկու գնդության քույրերի հայտարարությունը	364
170. 1915 թ. հունիսին Էրզրումի հայերի կոտորածի մասին պարսիկների և թուրքերի ցուցմունքներից	375
171. Մուշում հայերի կոտորածի ականատես գերմանացու հայտարարությունից	377
172. Կիլիկիայի դեսպերի մասին գերմանացի ականատեսի ուղեգրություններից	382
173. Հայկաի գերմանական դպրոցի ուսուցիչ դոկտոր Մարտին Նիպագեի հաղորդումից	399

174. Շվեյցարիայի հասարակական և գիտական գործիչների կոչը [սեպտեմբեր-հոկտեմբեր 1915]	394
175. Արևմտահայոց պատրիարքը՝ Պողոս Նուբար փաշային (հոկտեմբեր 1915 թ.)	395
176. Իրադարձությունները Սասունում և Մուշում 11 հայեմբերի 1915 թ.	399
177. Պոլսում ԱՄՆ-ի զլխավոր հյուպատոսության աշխատակիցը՝ Քուրթիայի ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուին 11 հայեմբերի 1915 թ.	403
178. Արևմտահայոց պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսը՝ ամերիկահայոց հոգևոր առաջնորդ Ժ. վրդ. Վահունու 28 դեկտեմբերի 1915 թ.	405
179. Համառոտ տեղեկագիր Տիարպեթիի վերջին կոտորածին և ազգայնոց տեղահանության	411
180. Կոտորածը Մուշում և Սասունում 1915 թ.	420
181. Քուրթ բժշկի օրագրից	428
182. Մի ամբողջ ժողովրդի ոչնչացումը	432
183. Նամակ «Ժուռնալ դը Ժնևի»-ի խմբագրությանը 10 սեպտեմբերի 1915 թ.	435
184. Մի ամբողջ ժողովրդի ոչնչացումը (տպագրված թղթակցություն)՝ «Բազլեր Նախրիխտեն» թերթում	437
185. Զանգվածային սպանությունները Հայաստանում 27 սեպտեմբերի 1915 թ.	442
186. Մտքերի փոխանակություն լորդերի պալատում 1915 թ. հոկտեմբերի 6-ին	444
187. Հայերի նկատմամբ զազանությունները շարունակվում են («Թայմս» թերթի թղթակցի հաղորդագրությունը) 18 դեկտեմբերի 1915 թ.	450
188. Բասկանի դրաման («Կապկազսկոյե սլովո» թերթում տպագրված թղթակցություն)	451
189. «Խարբերդից մինչև Ուրֆա հանապարհին» գրքից	453
190. Քաղվածքներ Առնիզ Քոչնրիի «Հայկական սարսափներ» 1915 թ.) գրքից	466
191. Դ-ր Լեփսիուսը 1915 թ. հայերի տեղահանության և կոտորածի մասին	468
192. 1915 թ. տեղահանված կամ սպանված հայերի թիվը (Լեփսիուսի տվյալներով)	472
193. Քսան կախազաններ	477
194. Ամերիկացի քարոզիչ Վ. Ջեքսի հաղորդումը	477
195. Ահանառես արար Ֆայնզ էլ Ղոսեյնի պատմածից (1915 թ. հայերի կոտորածի մասին)	483
196. Հատվածներ Մելսև-զադե Ռիֆատի հուշերից	494
197. Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրը՝ Փարիզում և Լոնդոնում դեսպաններ Իզվոլսկուն և Յենկևեդոբին 17 հունվարի 1916 թ.	499
198. Փարիզում ռուսաց դեսպանը՝ արտաքին գործերի մինիստր Սազունովին 26 հունվարի (6 փետրվարի) 1916 թ.	500
199. Լոնդոնում ռուսաց դեսպանը՝ արտաքին գործերի մինիստր Սազունովին 22 փետրվարի (6 մարտի) 1916 թ.	500

200. Կովկասյան 2-րդ հրաձգային զինվորային պետին ներկայացված զեկուցագրերից 14 փետրվարի 1916 թ.	501
201. Զեկույց շտաբ-կապիտան Կրիմ Շամխալլին, 6 մարտի 1916 թ.	504
202. Բռնում ուսական գեսպանորդը՝ արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին, 2 մայիսի 1916 թ. .	505
203. Հազարդագրություն Տրապիզոնում հայերի կոտորածի մասին	505
204. Կ. Պոլսում գերմանական գեսպանը՝ կանցլեր Բեթման-Հոլմեգերն, 10 նոյիսի 1916 թ.	506
205. Նամակ ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ին, 28 նոյեմբերի 1916 թ.	506
206. Տեղեկություններ 1916 թ. Քրդիի գաղառում կոտորածի ժամանակ զոհված հայերի թվի մասին	511
207. «Երիտթուրքերը և նրանց զոհերը» հոդվածից	512
208. Պ. Ա. Բուրիշկինի «Էրզրումում» հոդվածից . . .	519
209. Մի շարք թուրք բժիշկների ոճրագործությունները 1915—1916 թթ.	520
210. 1916 թ. հունվարի 16-ին Փարիզում էմիլ Գումերդի արտասանած ճառից	524
211. Ս. Մ. Կիրովի «Տառապյալ ժողովուրդ» հոդվածը .	526
212. 1916 թ. ապրիլի 9-ին Փարիզում Անատոլ Ֆրանսի արտասանած ճառից	527
213. Կարլ Լիբկեխտի ասույթներից (1916 թ. հուլիս) . .	529
214. Զեյմս Բրայսը երիտթուրքական կառավարության պատասխանատվության մասին	529
215. Հ. Ա. Գիրոնսի (Վերջին շարդերը Հայաստանում» գրքից	530
216. Հատվածներ Ռեյնե Պինոնի «Հայերի բնաշնչումը» գրքից	538
217. Վալերի Բրյուսովը արևմտահայերի ողբերգության մասին	540
218. Հանրի Բարբիի «Սարսափի երկրում» գրքից 1916 թ. ապրիլ	541
219. Թուրք պաշտոնյա Նալիմ բեյի հուշերից (Աթսոն ու կոտորածը Ռաս ուլ-Ալեում և Դեյր Ջորում 1916 թ.) . .	559
220. Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ին ուղարկված նամակից, 21 նոյեմբերի 1917 թ.	577
221. 1915—1917 թթ. Թուրքիայում ապրած մի գերմանացու նամակից, 26 մարտի 1917 թ.	578
222. Արտաքին գործերի մինիստր Տերեշչենկոյին հղված հեռագրից, 31 մայիսի 1917 թ.	578
223. Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ին, 27 նոյեմբի 1917 թ.	579
224. Ամենայն հայոց կաթողիկոսին ուղարկված զեկուցագրից (Խարբեղի մեջ հայ կղերներու կբած շարշարանքներու տեսակները)	581
225. Ժողովրդական կոմիտեաների խորհրդի գեկրեաը «Թուրքահայաստանի» մասին, 29 դեկտեմբերի 1917 թ. (11 նոյեմբերի 1918 թ.)	582
226. Գեղապետ Ջ.-ի հետ կայացած զրույցից .	584
227. Հատվածներ Ա. Մանգելշտամի «Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը» գրքից	589
228. Վ. Ա. Գորդևսկու «Հայերը և պատերազմը» հոդվածից (1917 թ.)	591

229. Թուրքահայաստանի մասին Վ. Տերյանի ղեկուցագրից (1917 թ.)	603
230. Հաղորդում Տրապիզոնում թուրքական զորքերի կատարած զազանությունների մասին	605
231. Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրի օգնականը արտաքին գործերի մինիստր Կյուլմանին, 22 մարտի 1918 թ.	606
232. ՌեՅՍՆ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի նոտան Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրությանը, 12 ապրիլի 1918 թ., № 71	606
233. Հայեպում Գերմանիայի հյուպատոսը ռայխսկանցլեր Հերտլինգին, 15 մայիսի 1918 թ.	607
234. Ղարաթլիսայի ճակատամարտը (1918 թ. մայիսի վերջ)	608
235. Մարտեր Սարգարապատի և Բաշ Ապարանի մոտ (1918 թ. մայիսի վերջ)	608
236. Վեհեր փաշան հայերի ինքնապաշտպանության մասին (1918 թ. հունիս)	609
237. Թուրքերի զազանությունները Ղարաթլիսայում	610
238. ՌեՅՍՆ ժողկոմխորհի որոշումը հայ զաղթականներին երկրորդ անգամ օգնություն ցույց տալու մասին, 26 հունիսի 1918 թ.	611
239. Կովկասում գերմանական զինվորական ներկայացուցչության ղեկավար գեներալ Ֆոն Կրեսի հեռագիրը Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրությանը, 10 հուլիսի 1918 թ.	612
240. Բեռլինում Հայաստանի կառավարության լիազորների դիմումը Բուլղարիայի թագավորության գործերի հավատարմատար ղեկավար Նիկիֆորովին, 20 հուլիսի 1918 թ.	612
241. Հայ խաղաղ բնակչության և ռազմագերիների նկատմամբ թուրքական զորքերի գործադրած բռնությունների մասին Հայկական լրատվական բյուրոյի պետի ղեկուցագրից (1918 թ. հուլիս)	614
242. Գերմանիայի կանցլեր Ֆոն Հերտլինգին Ֆոն Կրեսի հղած հեռագրից, 4 օգոստոսի 1918 թ.	617
243. Գեներալ Ֆոն Կրեսը Գերմանիայի կանցլեր Հերտլինգին, 5 օգոստոսի 1918 թ.	618
244. Ականատես բժիշկը Բաքվում թուրքերի կատարած զազանությունների մասին, 30 սեպտեմբերի 1918 թ.	619
245. ՌեՅՍՆ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարի նոտան Թուրքիայի րտաքին գործերի մինիստրությանը, 20 սեպտեմբերի 1918 թ.	622
246. Գ. Վ. Զիշերինին Ս. Օրչոնիկիսին ուղարկած հեռագրից, 12 հոկտեմբերի 1918 թ.	624
247. Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդի պատվավոր նախագահ Բազրատ Էպիսկոպոսը՝ Բաքվի շրջանի դաշնակից զորքերի հրամանատար գեներալ-մայոր Վ. Մ. Թոմսոնին, 10 (23) հոյեմբերի 1918 թ.	625
248. Ալեքսանդրապոլի հայրենակցական միության վարչության գիմումը հայոց հայրենակցական միությունների կենտրոնական խորհրդին, 1 դեկտեմբերի 1918 թ.	636
249. Ախալաբարի հայրենակցական վարչությունը հայոց հայրենակ-	

ցական միությունների կենտրոնական խորհրդին: 2 դեկտեմբերի 1918 թ.	639
250. Փամբակցիների հայրենակցական միության վարչությունը հայոց հայրենակցական միությունների կենտրոնական խորհրդին: 3 դեկտեմբերի 1918 թ.	641
251. Հայոց հայրենակցական միությունների կենտրոնական խորհրդի գիմումը Կովկասում դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչներին: 19 դեկտեմբերի 1918 թ.	642
252. Թուրքիայում ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերից	652
253. Ժակ դը Մորգանը օսմանյան կայսրությունում հայերի բնաջնջման մասին	669
254. Հաղորդում երիտթուրքերի պարագլուխների 1919 թ. դատավարության մասին	672
255. Տրապիզոնի և Խարբերդի վիլայեթներում կատարված տեղահանության ու սպանությունների մեղավորների դատավարությունների դատավճիռները	687
256. Գերմանացի գրող Արմին Բ. Վեգները Միջագետքի անապատներում զոհված հայերի մասին	696
257. Յոզեֆ Մարկվարտը արևմտահայերին բնաջնջելու ծրագրի մասին	699
258. Թալեաթ փաշայի սպանության առթիվ Բեռլինի դատավարությունում Ցո. Լեփսիուսի ունեցած ելույթից	702
259. Դ. Լյուդ Ջորջը Թուրքիայում հայերի և հույների կոտորածի մասին	703
260. Դ. Լյուդ Ջորջի խոստովանությունը	704
261. Չերչիլը հայերի զանգվածային կոտորածի մասին	704
262. Մ. Գորկու ասույթներից	705
263. Ֆրիտյոֆ Նանսենը Մեծ եղեռնի մասին	706
264. Ե. Վ. Տաուլին արևմտահայերի ճեղասպանության մասին	710

ԲԱՎԱՆԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբան — Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

III

Առաջին մաս

Հայերի կոտորածները սուլթան Աբդուլ Համիդի (1876—1908 թթ.)
օրոք

1

Երկրորդ մաս

Հայերի զանգվածային կոտորածները հրետիկների կողմից (1900—
1918 թթ.)

229

Ծանոթագրություններ

719

Փաստաթղթերի և նյութերի ցուցակ

746

**Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում
Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու**

**Геноцид армян в Османской империи.
Сборник документов и материалов
(На армянском языке)
Ереван «Айастан» 1991**

*Ռուսերեն երկրորդ, լրացված հրատարակությունից
թարգմանեցին Հ. Ա. Հառյանը և Ռ. Ա. Այվազյանը
Հայերեն թարգմանության խմբագիր՝ Վ. Ա. Դիվյան
Հրատ. խմբագիր՝ Շ. Ս. Բաղինյան
Նկարիչ՝ Հ. Կ. Մնացականյան
Գեղ. խմբագիր՝ Դ. Ա. Պապոյան
Տեխն. խմբագիր՝ Կ. Գ. Սարգսյան
Վերատպագրող սրբագրիչ՝ Կ. Ա. Տոնայան*

ИБ — 7200

Հանձնված է շարվածքի 4.10.1990 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 15.07.1991 թ.:

Ֆորմատ՝ 84×1081/32: Թուղթ՝ տպ. Պ 2: Տառատեսակ՝ «Գրքի տպոգրական»:
Տպագրություն՝ բարձր: 41,58 պայմ. տպագր. մամ., 39,34 հրատ. մամ.:
Տպաքանակ՝ 25000: Պատվեր՝ 1448: Գինը՝ 7 ա. 50 կոպ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Ավ. Իսահակյան 28:

Издательство «Айастан», Ереван-9, ул. Ав. Исаакяна, 28.

Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհրդին առընթեր մամուլի
կոմիտեի № 1 տպարան, Երևան—10, Հանրապետության 65:

Типография № 1 Комитета по печати при Совете Министров
Республики Армения. Ереван-10, ул. Абрапетутяна, 65.